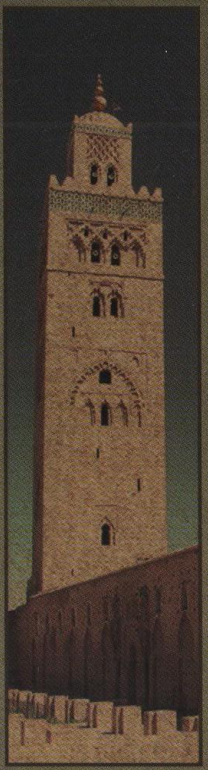

7 İSLÂM TARİHİ VE MEDENİYETİ

Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler

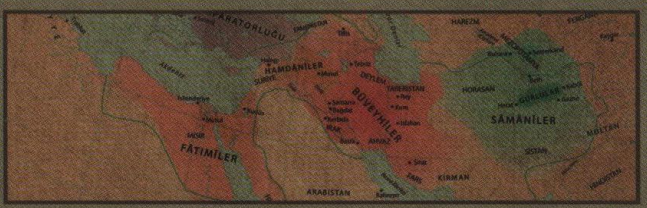

SİYER YAYINLARI

Siyer Yayınları: 108

Siyer: 79

Eser Adı
İslâm Tarihi ve Medeniyeti -7- *Abbâsîler Dönemînde Kurulan Devletler*

Proje Yürütücüsü ve Genel Editörü
Prof. Dr. Mehmet Şeker

Proje Yürütücüsü Yardımcıları
Prof. Dr. Adnan Demircan
Prof. Dr. Rıza Savaş
Doç. Dr. Tahsin Koçyiğit

Cilt Editörü
Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken
Prof. Dr. Mustafa Demirci

Yazarlar
Prof. Dr. Abdullah Ekinci, Prof. Dr. Ahmet Güner, Prof. Dr. Aydın Çelik, Prof. Dr. Aydın Usta, Prof. Dr. Ayşe Dudu Kuşçu, Prof. Dr. Hasan Kurt, Prof. Dr. Mehmet Azimli, Prof. Dr. M. Salih Arı, Doç.Dr. Adnan Adıgüzel, Doç. Dr. Muhittin Kapanşahin, Doç.Dr. Saim Yılmaz, Arş.Gör. Gulmis Vesile Canik, Edip Akyol.

Yayın Editörü
Muhammed Ali Alioğlu

Kapak
Furkan Murat Buruneren

İç Tasarım
Mevlût Sami Ertem

Son Okuma
Ar. Gör. Ömer Aras, Ar. Gör. İbrahim Konak
Muhammed Ensar Sözgen

Baskı & Cilt
GÜL MAT MATBAACILIK YAYINCILIK SAN. TIC. LTD. ŞTI.
Maltepe mah. Fazlı Paşa cd. No:8/4 Topkapı-İstanbul
Tel: 0212 577 79 77 Sertifika No: 34712

1. Baskı: Ekim 2018
Takım Numarası 978-605-2375-38-9 (Tk)
ISBN 978-605-2375-45-7 (7.c)

Eserde yer alan metinlerin ilmî, akademik, dil, yazım ve üslup sorumlulukları bölüm yazarlarına aittir.

SİYER YAYINLARI

Bağlar Mh. 24. Sk. No: 10/A Güneşli Bağcılar/İstanbul
Tel & Fax: (0212) 544 76 96 – (0212) 544 58 46 • Gsm: (0554) 930 07 04
Sertifika No: 22574 www.siyerkitap.com | satış@siyeryayinlari.com

İslâm Tarihi ve Medeniyeti

7

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE KURULAN DEVLETLER (IX-XIII.YY)

SİYER YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

CİLT EDİTÖRLERİNDEN
Prof. Dr. İsmâil Hakkı Atçeken / Prof. Dr. Mustafa Demirci 15

KUZEY AFRİKA VE ORTADOĞU'DA KURULANLAR

I. AĞLEBÎLER / *Doç. Dr. Muhittin Kapanşahin* 21

A. Ağlebî Hâkimiyetinden Önce Mağrib'in Siyasî ve Genel Durumu 21
1. Kuzey Afrika (Mağrib) Coğrafyası 21
2. Siyasî Tarihi 23
B. Ağlebîler ve İbrâhim b. Ağleb'in İfrîkıye Yönetimini Üstlenmesi 29
1. Ebü'l-Abbas Abdullah b. İbrâhim 41
2. Ziyâdetullah b. İbrâhim b. Ağleb 42
3. Emir Ebû Ukal ve Ebü'l-Abbas Muhammed 51
4. Ebü'l-Abbas Muhammed b. el-Ağleb Dönemi 53
5. Ebû İbrâhim Ahmed b. Muhammed b. el-Ağleb Dönemi 55
6. Ebû Muhammed Ziyâdetullah b. Muhammed Dönemi 57
7. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ağleb Dönemi 57
8. İbrâhim b. Ahmed Dönemi 58
9. Abdullah b. İbrâhim b. el-Ağleb Dönemi 64
10. Ebû Madar Ziyâdetullah b. Abdullah el-Ağleb Dönemi 65
C. Ağlebîler'in Devlet ve Toplum Yapısı 67
D. Ağlebî Emirleri 73

II. İDRİSÎLER / *Prof. Dr. Mehmet Azimli* 75

A. el-İdrîsiyyûn Olarak da Bilinen, Batı Kuzey Afrika'da Hüküm Süren İlk Müslüman-Arap Hanedanı 75
1. Fah Savaşı 76
B. İdrîsîler'in Kuruluşu 79
1. İdrîs b. Abdullah El-Ekber 79
2. İdrîs b. İdrîs El-Asğar El-Ezher 82
3. Muhammed b. II. İdrîs El-Muntasır 85
C. Fetret Dönemi 86
1. I. Ali b. Muhammed 86
2. I. Yahya b. Muhammed 86

3. II. Yahya b. Ali 86
4. II. Ali b. Ömer 86
5. III. Yahya b. Kasım b. II. İdrîs El-Mikdam 87
6. IV. Yahya b. İdrîs b. Ömer b. II. İdrîs 87
D. Fatımîlere Tabi İdrîsî Emirleri 88
1. I. Hasan b. Muhammed b. Kasım b. II. İdrîs El-Haccam 88
E. Endülüs Emevîlerinin Hâkimiyeti 89
1. Kasım Gannun b. Muhammet 89
2. Ebu'l-Ayş Ahmet b. Kasım B. Muhammed 89
3. II. Hasan b. Kasım (Birinci Saltanat) 89
4. II. Hasan b. Kasım (İkinci Saltanat) 89
5. Hammûdîler 90

III. MURÂBITLAR DEVLETİ / *Doç. Dr. Adnan Adıgüzel* 93

A. Abdullah b. Yasin ve Kuruluş 95
1. Coğrafî ve Demografik Yapı 95
2. Abdullah b. Yasin'in Bölgeye Geçişi ve Murâbıtlar Devleti'ni Kurması 97
3. Murâbıtlar'ın Mağrib Bölgesine Geçişi 100
4. Abdullah b. Yasin'in Kimliği 102
B. Yûsuf b. Taşfîn ve Yükselme Dönemi 105
1. Yûsuf b. Taşfîn'in Askerî ve Siyasî Faaliyetleri 107
2. Yûsuf b. Taşfîn'in Endülüs'ü Murâbıtlar Devleti'ne Bağlaması 108
3. Yûsuf b. Taşfîn'in Kimliği 110
C. Murâbıtlar Devleti'nin Yıkılış Süreci 112
1. Ali b. Yûsuf 112
2. Ali b. Yûsuf 'un Kimliği 115
3. Taşfîn b. Ali 117
D. Kültür ve Medeniyet 119
1. Yönetim ve Kurumlar 119
2. Askerî Yapı 123
3. Sosyal ve Ekonomik Hayat 124
4. İlim ve Sanat Hayatı 126
E. Murâbıtlar Devleti Liderleri 127

IV. MUVAHHİDLER DEVLETİ / *Doç. Dr. Adnan Adıgüzel* 129

A. I. Muhammed b. Tûmert ve Muvahhidler Devleti'nin Kuruluşu 130
B. Muvahhidler Devleti'nin Yükselişi 135
1. Abdülmü'min b. Ali Dönemi 135
2. Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdülmü'min Dönemi 139
3. Ya'kûb Mansûr b. Yûsuf b. Abdülmü'min Dönemi 143
C. Muhammed Nâsır ve Muvahhidler'in Çöküş Süreci 146
D. Muvahhidler'de Kültür ve Medeniyet 150
1. Yönetim/İdari Teşkilat 151
2. Askerî Teşkilat 155
3. Sosyal Hayat 158
E. Muvahhidler Devleti (1121-1269) Halifeleri 164

V. RÜSTEMÎLER DEVLETİ / *Prof. Dr. Mehmet Salih An* 165

A. Giriş 165
1. Hâricîlik ve İbâdîliğe Genel Bir Bakış 167
B. Rüstemîler Devleti'nin Kuruluşu 169
1. Hâricîliğin Berberîler Arasında Yayılması ve İlk Ayaklanmalar 169
2. Kuzey Afrika'da İbâdîler'in Ortaya Çıkışı ve Ayaklanmaları 171
3. Devletin Kurucusu: Abdurrahman b. Rüstem 175
4. Abdurrahman b. Rüstem'e İmâm Olarak Biat Edilmesi 178
5. Tâhert'in Kuruluşu 180
6. Basra'daki İbâdîler'in Rüstemîler Devleti'ne Yaptıkları Yardımın Etkisi 183
7. Abdurrahman b. Rüstem'in Halefini Seçmek Üzere Şûra Oluşturması . 186
C. Abdurrahman b. Rüstem'den Sonraki İmâmlar Ve Siyasî Durum 187
1. İkinci İmâm Abdülvehhâb b. Abdurrahman 187
2. Üçüncü İmâm Ebû Said (Meymûn) Eflah b. Abdülvehhâb 194
3. Dördüncü İmâm Ebû Bekir b. Eflah 198
4. Beşinci İmâm Ebü'l-Yakzân Muhammed b. Eflah 201
5. Altıncı İmâm Ebû Hâtim Yûsuf b. Muhammed 203
6. Son İmâm Yakzân b. Muhammed (Ebü'l-Yakzân) 209
D. Rüstemîler'de Kültür ve Medeniyet 211
1. Sosyal ve Toplumsal Yapı 211
2. Devlet Yönetimi 213
3. Ekonomik Hayat 216
4. İlim ve Fikir Hayatı 222
E. Rüstemîler Devleti'nin Dış İlişkileri 225
1. Rüstemîler Devleti'nin Abbâsîlerle İlişkileri 225
2. Rüstemîler Devleti'nin Ağlebîler ile İlişkileri 226
3. Rüstemîler Devleti'nin Endülüs Emevî Devleti ile İlişkileri 227
4. Rüstemîler Devleti'nin Midrâriler (Benû Vâsûl) ile İlişkileri 229
5. Rüstemîler Devleti'nin İdrîsîler ile İlişkileri 230
F. Rüstemî İmâmlar 231

VI. SİCİLYA'DA MÜSLÜMANLAR / *Arş. Gör. Gülmis Vesile Canik* 233

A. Müslüman Fethi Öncesinde Sicilya'nın Durumu 234
B. Müslümanların Sicilya'ya İlk Akınları 235
C. Sicilya'da Müslümanlar 237
D. Müslüman Sicilya'nın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Özellikleri 254

VII. EYYÛBÎLER / *Prof. Dr. Ayşe Dudu Kuşçu* 259

A. Eyyûbîler'in Menşei 259
B. Devletin Kurucusu Selâhaddin ve Faaliyetleri 264
1. Selâhaddin'in Fâtımî Veziri Olması 265
2. Selâhaddin ve Mutemin el- Hilâfe 266
3. Fâtımî Hilâfetinin Sona Ermesi 267
4. Eyyûbî Devleti'nin Kuruluşu 268
5. Mısır ve Suriye'nin Bir İdare Altında Birleştirilmesi 271
6. Selâhaddin'in Dış Politikası 273

7. Hittîn Zaferi 275
8. Kudüs'ün Fethi 277
9. Selâhaddin ve III. Haçlı Seferi 278
C. Selâhaddin'in Halefleri 283
1. el-Âdil'in Saltanatı Ele Geçirmesi ve Eyyûbî Devleti'nin Birliği'nin Sağlanması 283
2. Sultan el-Melik el-Âdil ve Haçlılar 284
3. V. Haçlı Seferi ve el-Âdil'in Ölümü 284
4. el-Melik el-Kâmil Dönemi 285
5. el-Melik el-Âdil'in Oğulları Arasındaki Anlaşmazlık 288
6. es-Sâlih Necmeddin Eyyûb Devri 292
7. VII. Haçlı Seferi ve Eyyûbîler 294
D. Eyyûbî Devleti'nin Yıkılışı 295
E. Eyyûbîlerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür Faaliyetleri 296
1. İdarî Teşkilât 296
2. Askerî Teşkilât 308
3. Adlî Teşkilât (Divânü'l- Kazâ) 318
4. Berîd Teşkilâtı 322
F. Eyyûbîler Döneminde İlim ve Kültür Hayatı 323
G. Eyyûbî Hükümdarları Listesi 326

ORTA ASYA VE ÖN ASYA'DA KURULANLAR

I. HAMDÂNÎLER 329

A. Musul Hamdânîleri ve Nâsıruddevle / *Prof. Dr. Abdullah Ekinci* 334
B. Halep Hamdânîleri ve Seyfüddevle 336
C. Hamdânîler Döneminde Dinî Hayat 341
D. Hamdânîler Döneminde İktisadi ve Kültürel Hayat 344
E. Bizans–Hamdânî Mücadelesi / *Uzm. Edip AKYOL* 349
1. Hamdânîler'in Bizans ile Mücadelesinin Başlaması 350
2. Bizanslılar'ın Halep'i İstilâsı 353
3. Bizanslılar'ın İslâm Topraklarına Girişi 359

II. SÂMÂNÎLER DEVLETİ / *Prof. Dr. Aydın Usta* 361

A. Sâmânîler Devletinin Siyasî Tarihi 361
1. Sâmânî Ailesinin Menşei ve Sâmânîler Devleti'nin Kuruluşu 361
2. Sâmânîler Devleti'nin Batıda Sınırlarını Genişletmesi 366
3. Batıda Sâmânî-Büveyhî Hâkimiyet Mücadelesi 370
4. Sâmânîler Devleti'nde Nüfuz Mücadeleleri 373
5. Karahanlılar ve Gaznelilerle Münasebetler (Denge Politikası) 374
B. Sâmânîler Devleti'nin İdari Teşkilatı 378
1. Saray Teşkilatı 378
2. Bürokratik Teşkilat 381
C. Sâmânîler Devleti'nin Askerî Teşkilatı 386
D. Sâmânîler Döneminde Sosyal Hayat 389
1. Sosyal Hayat 389

2. İmar Faaliyetleri 394
3. İktisadi Durum 395
E. Sâmânîler Döneminde Kültürel Hayat 403
1. Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri 403
2. Dini İlimler 406
3. Aklî İlimler 412
4. Tarih, Coğrafya, Şiir ve Edebiyat 417
F. Sâmânîler Devletinin Dinî Politikası ve Bozkırların İslâmlaşması 421

III. TÂHİROĞULLARI / *Prof. Dr. Hasan Kurt* 437

A. Siyasî Durum 438
1. Kuruluşu 438
2. Rakka Valiliği 444
3. Horasan Valiliği 449
4. Bağdat Polis Teşkilatı Yöneticiliği 456
B. Sosyal Kültürel ve Ekonomik Durum 462
1. Tâhiroğullarının Eğitim ve Kültürel Katkısı 462
2. İmar Faaliyetleri ve Ekonomik Durum 481

IV. SAFFÂRÎLER / *Doç. Dr. Saim Yılmaz* 491

A. Kuruluş ve Yükseliş Dönemi 491
1. Ya'kûb b. el-Leys Dönemi 491
2. Amr b. Leys Dönemi 503
B. Gerileme Dönemi ve Devletin Yıkılışı 513

ŞİÎ DEVLETLER

I. BÜVEYHÎLER / *Prof. Dr. Ahmet Güner-Prof. Dr. Mehmet Azimli* 523

A. Abbâsîler'de İç Karışıklıklar 525
1. Bölgesel Devletler 527
2. Emiru'l-Ümeralık 528
3. Deylem 528
B. İlk Büveyhîler 531
1. Fars Büveyhîleri 531
2. Rey-Cibal Büveyhîleri 533
3. Huzistan-Irak Büveyhîleri 535
C. Bağdat'ın Zabtı 536
1. Muizzüddevle 537
2. İzzüddevle 540
3. Adudüddevle 544
D. Adudüddevle Sonrası Büveyhîler 551
1. Samsâmüddevle 551
2. Şerefüddevle 553
3. Bahâüddevle 553
4. Sultânüddevle 557
5. Müşerrifüddevle 558

6. Celâlüddevle 559
7. Ebu Kalicar 561
8. Melikü'r-Rahîm 562
9. Yıkılış 563
E. Büveyhîler Dönemi'ne Genel Bir Bakış 564
1. Siyasî Durum 564
2. Dinî Durum 567
3. Kültürel Durum 569
4. Ekonomik Durum 571
5. Askerî Durum 572

II. FÂTIMÎLER DEVLETİ / *Prof. Dr. Aydın Çelik* 575

A. Kuruluş Dönemi 575
1. Fâtımîler'in Şiîliği ve Yayılma Politikası 575
2. Ubeydullah el-Mehdî 581
3. Kâim-Biemrillâh 583
4. İsmâil el-Mansûr 587
5. Muiz-Lidînillâh 588
6. Dış İlişkileri 589
7. Fâtımîler'in Doğuya Yayılma Siyaseti 594
8. Muiz'in Mısır'a Gelişi ve Hilâfetin Mısır'a İntikali 598
B. Mısır Dönemi 599
1. Güçlü Halifeler Dönemi 599
2. Güçlü Vezirler Dönemi 618
3. Haçlılarla İlişkiler 628
C. Fâtımîler'in Yıkılışı 629
D. Fâtımîler Kültür Ve Medeniyeti 631
1. Kahire Şehri 631
2. İdarî Teşkilat 640
3. Ordu Teşkilatı 644
4. Adlî Teşkilat 646
5. Da'va Kurumu 650
6. Sosyal, Kültürel ve İktisâdi Hayat 651

III. KARMATÎLER / *Prof. Dr. Abdullah Ekinci* 661

A. Abbâsî Dönemi Ayrılıkçı Bir Hareket: Karmatîler 661
1. Karmatî Kavramı 665
2. Karmatîler'in Ortaya Çıkışı ve Irak Karmatîler'i 667
3. Suriye ve Kuzey Mezopotamya Karmatîleri 670
4. Karmatîler'in Önemli Bir Merkezi: Yemen 675
5. Hindistan'da Karmatî Propagandası ve Multan Karmatî Devleti 677
6. Bahreyn Karmatîler'i 678
7. Horasan ve Mâverâünnehir Karmatîler'i 685
8. Kuzey Afrika'da Karmatî ve Fatımî İlişkileri 689
9. Bedahşan Karmatî İsmâilîler'i 692
B. Karmatilerin Merkez ve Taşra Teşkilatı 694

1. Merkez Teşkilatı 694
2. Taşra ve Askerî Teşkilat 702
3. Gündelik Yaşamıyla Farklı Bir Karmatî Grubu 706
4. Eğitim ve Öğretim 707
5. Eğitim Merkezi Olarak Darü'l-Hicr 711
6. Yönetim Tarzı ve İkdaniyye Meclisi 712

KRONOLOJİ 717

KAYNAKÇA 733

DİZİN 779

HARİTA, RESİM VE ŞEKİLLER

Harita 1: Ağlebîler Haritası (Siyasî) 22
Harita 2: Ömer b. Hafs tarafından kurulan Tubne şehri 28
Harita 3: 9. yüzyılda Akdeniz kıyılarının siyasî durumu 37
Harita 4: Sicilya Haritası; Tabermin, Sirakusa ve Ragosa Şehirleri (Siyasî) 56
Harita 5: Murâbıtlar Devleti Haritası (Siyasî) 94
Harita 6: Merrakeş 107
Harita 7: Muvahhidler Haritası (Siyasî) 130
Harita 8: Endülüs'te Muvahhidler adına ilk hutbenin okutulduğu Kadiz şehri 138
Harita 9: Rüstemîler Devleti Haritası (Siyasî) 166
Harita 10: Günümüzde Trablus şehrinin bulunduğu konum 173
Harita 11: Hevvâre'nin ana yurdu 193
Harita 12: 9-10. yüzyıllarda Rüstemîler ve Akdeniz kıyılarının siyasî durumu 228
Harita 13: Pîri Reis'in Kitab-ı Bahriye'sindeki tarihi Sicilya haritası. 234
Harita 14: Eyyûbîler Haritası (Siyasî) 262
Harita 15: Üçüncü Haçlı Seferi Başlarında Şam Bölgesi (Yaklaşık 1190'lı yıllar) 278
Harita 16: Haçlı Seferleri Haritası 281
Harita 17: Musul ve Halep Hamdânîleri 330
Harita 18: I. Nûh Dönemi Siyasî Haritası 371
Harita 19: I. Mansûr Dönemi Siyasî Haritası 373
Harita 20-21: İsmâil el-Muntasır'ın Faaliyetlerini Gösteren Haritalar 378
Harita 22: Ticaret Yollarının Güzergâhlarını Gösteren Harita 399
Harita 23: Mâverâünnehir bölgesi 402
Harita 24: Tâhiroğulları Haritası (siyasî) 438
Harita 25: 900 yılında Saffârîler haritası 492
Harita 26: Ya'kûb b. el-Leys ve Amr b. Leys'in askerî hareketleri 510
Harita 27: 10. yüzyılda İslâm coğrafyasının durumu 522
Harita 28: Fars, Irak ve Rey Büveyhîleri haritası (siyasî) 524
Harita 29: Bağdat ve Basra 540
Harita 30: Diyâr-ı Rebî'a ve Diyâr-ı Mudar 547
Harita 31: Fâtımîler Devleti'nin (909-1171) en geniş sınırları 576
Harita 32: Tanca ve Sebte (Septe) Şehirleri 591
Harita 33: Fâtımî Öncesi Mısır 600
Resim 34: Muiz-Lidînillâh ve Müstansır-Billâh zamanında Fâtimiler 617
Harita 35: Karmatîler'in Yayılışı 662

Resim 1: Ukbe bin Nâfî tarafından yaptırılan Kayrevan Ulu Cami 25
Resim 2: Dinar, 4,25 gr., I. Ziyâdetullah, Kayrevan, H. 211 35
Resim 3: Sirakusa şehrinin üstten bir görünüşü (Bugün İtalya sınırlarında) 48
Resim 4: Rabat Hisarı (Susa) 51
Resim 5: Ağlebîler'in inşa ettiği su kanallarında kullanılan havuzlardan birisi 72
Resim 6: Mekke yakınlarında Fah Olayının meydana geldiği yer 77
Resim 7: I. İdrîs'in mezarının bulunduğu Zerhûn şehri 82
Resim 8: İdrîsiler döneminde Kûfî hattıyla yazılmış bir Kur'ân 91
Resim 9: II. İdrîs dönemi dirhem, H. 201 92

Resim 10: Murâbıtlar Devleti sınırları içerinde kalan Batı Sahra'da günümüzde bir yerleşim yeri 96
Resim 11: Sicilmâse harabelerinden bir görünüş 103
Resim 12: Vehran şehrinden bir görünüş 118
Resim 13: Dinar, 4,03 gr. Ali bin Yûsuf, İşbiliye, H. 519 125
Resim 14: Ali b. Yûsuf târafından 12. yüzyılda Merrakeş'de inşa edilmiş Murâbıt Kubbesi 127
Resim 15: Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdülmü'min târafından İşbiliyye'de (Sevilla) yaptırılan Cami-i Kebir (Bugün Sevilla Katedrali) 141
Resim 16: Tuleytula (Toledo) şehrinden bir görünüş 142
Resim 17: Muvahhidler dönemi dinar örneği 151
Resim 18: Muvahhidler devrinde (XII-XIII. yüzyıl) istinsah edilen bir Kur'ân-ı Kerîm sayfası 161
Resim 19: Kütûbiyye Mescidi 163
Resim 20: Nefûse dağının zirvesinden bir görünüş 176
Resim 21: Tâhert Şehri'nden antik bir kalıntı 182
Resim 22: 10. yüzyılda Rüstemîler'den kalma duvar süsü parçası 213
Resim 23: Messina Boğazı 243
Resim 24: Sirakusa'nın fethedilmesini gösteren temsili minyatur 245
Resim 25: Palermo'da basılan bir "tari". 1036 257
Resim 26: Nûreddin Mahmûd Zengî'nin Şam'daki türbesi 269
Resim 27: Cebelü'l-Mukattam, Kahire 272
Resim 28: Hittîn Savaşı'nın meydana geldiği yer ve Hittîn Tepesi 275
Resim 29: Selâhaddîn-i Eyyûbî ve esir Kudüs Kralı Lüzinyali Guy (temsili resim) 276
Resim 30: Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kudüs Fethi sırasında çadırını kurduğu yere yaptırılan ve Selâhaddîn-i Eyyûbî Vakfı olarak hizmet veren evde bulunan Selâhaddîn-i Eyyûbî tasviri. 277
Resim 31: Mescid-i Aksâ'nın eski bir fotoğrafı, 1931 290
Resim 32: Selâhaddîn-i Eyyûbî'yi temsil eden bir minyatür 298
Resim 33: Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin sandukası 301
Resim 34: Nûreddin Mahmûd'un Halep'te yaptırmış olduğu ve 1969 yılında mescidin kundaklanması sonucu yanan minber, Kıble Mescidi, 1931 303
Resim 35: Bir savaş sahnesini tasvir eden Eyyûbîler döneminden kalma bir resim, 13. Yüzyıl, Fustat, Mısır 311
Resim 36: Eyyûbîler döneminden kalma bir usturlab, 1240–41 326
Resim 37: 926-958 tarihlerinde Hamdânîler hakimiyetinde olan Hısn-ı Mansûr, Adıyaman 337
Resim 38: Dinar, 4,12 gr., Seyfüddevle Ebu'l Hüseyin ve Nasırüddevle Ebû Muhammed, Medinetü's selam, H. 331 342
Resim 39: Fârâbî'yi tasvir eden bir tablo 347
Resim 40: Halep Kalesi 356
Resim 41: Sâmânî Hükümdarı İsmâil b. Ahmed'in Buhara'daki türbesi 396
Resim 42: Dinar, 4,17 gr., II. Nasır, Nîşâbur, H. 311 397
Resim 43: İbn Hibbân'ın el-Müsnedü's-Sahîh adlı eserinin ilk iki sayfası 408
Resim 44: el-Kanun fi't-tıb'ın XV. yüzyıla ait Latince nüshasında, hastahane odasında hastanın bacağındaki yaranın cerrahî müdahale ile tedavisini gösteren resim 416

Resim 45: İsmâil el-Muntasır'ın düşmanlarına karşı mücadelesini temsil eden bir görsel, m. 1318 tarihli.... 436
Resim 46: Dirhem, 2,61 gr., Talha, Abarshahr (Nîşâbur), H. 211.... 451
Resim 47: Üzerinde belirtilmemekle birlikte Abdullah b. Tâhir döneminde 217/832 yılında Semerkand'ta basılmış, 26 mm. çapında bir dirhem paradır. Paranın üzerinde Halife Me'mûn'un adı bulunmaktadır.... 487
Resim 48: 206/821'de Herat'ta basılmış bir dirhem paranın iki ayrı yüzüdür. Bu para 26 mm. çapındadır. Paranın bir yüzünün kenarında Herat Valisi Şükr b. İbrâhim'in adı, diğer yüzünün kenarında ise Tâhir b. Hüseyin'in lakabı olan Zü'l-Yemîneyn yazılıdır.... 488
Resim 49: Ya'kûb b. el-Leys'in mezarı.... 503
Resim 50: Tâhiriler Dönemine ait Gümüş, Dirhem, 2,96 gr.... 517
Resim 51: Adudüddevle'ye ait bir madalyon.... 548
Resim 52: Mütenebbî'nin Bağdat'ta kendi adı verilmiş bir cadde üzerinde bulunan temsili heykeli.... 552
Resim 53: Büveyhîler döneminde Şiraz'da inşa edilmiş Vekîl Pazarı.... 557
Resim 54: Adudüddevle tarafından Şiraz'da yaptırılan Kur'ân Kapısı.... 567
Resim 55: Büveyhîler dönemine ait bir mushaf.... 570
Resim 56: Büveyhîler döneminde gökbilimci Hamid b. el-Hızır tarafından yapılmış bir usturlab, (984-985).... 571
Resim 57: Büveyhîler dönemine ait altın ibrik, 966-977.... 572
Resim 58: Dinar, 3,84 gr., Bahaüddevle, Suk el-Ahvaz, H. (398/1007).... 573
Resim 59: Ubeydullah el-Mehdî tarafından 910 yılında Mehdiye şehrinde (günümüzde Tunus sınırlarında) yaptırılan Mehdiye Ulu Camii.... 582
Resim 60: Muiz-Lidînillâh tarafından 960 yılında Kayrevan'ın 36 km batısına yaptırılmış su kemeri.... 589
Resim 61: Muiz-Lidînillâh'ın emriyle İsmâiliyye Şîa'sını yaymak ve öğretmek için 972 yılında yaptırılan Ezher Camii ve külliyesi.... 603
Resim 62: Azîz-Billâh dönemine ait bir dinar.... 604
Resim 63: Azîz-Billâh'ın yönetimi altında bulunan Kıpti sanatkarlardan birinin halifeye ithafen yapmış olduğu mendil, Kahire.... 607
Resim 64: 990 yılında Azîz-Billâh tarafından yapımına başlanan ancak Hâkim Biemrillah tarafından 1013 yılında tamamlanan El Hakim Camii, Kahire 610
Resim 65: Bedrü'l-Cemâlî tarafından 1087 yılında yaptırılan kale kapısı (Bâbu'l-Fütûh), Kahire.... 623
Resim 66: Nil Nehri'nde bulunan Ravza Adası gravürü, 1879, Kahire.... 626
Resim 67: Fâtımîler dönemine ait etrafı altın bezemeli kristal bardak.... 658
Resim 68: Dinar, 3,90 gr., el-Emir, Askalon, (H.509/M.1115).... 659

Şekil 1: Buhara Şehrinin Planını Gösteren Şema.... 391
Şekil 2: Fâtımîler Döneminde Kahire Şehir Planı.... 634
Şekil 3: Hâkim Camii'nin Planı.... 641

Prof. Dr. İsmâil Hakkı ATÇEKEN
Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ
Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Abbâsî halifeliği IX. asrın son çeyreğine geldiği zaman, (1) tarımsal tabanın narinliği ve Irak'taki sulama siteminin çöküşü nedeniyle, (2) kısmen de halifelik etrafında yoğunlaşmış katipler sınıfının, egemen toplumsal grupların desteğini alabilecek ve böylece siyasal bütünlüğü sürdürecek fikirler ve modeller geliştiremediğinden, siyasî birlik IX. asrın ortalarından başlayarak X. Asrın ortalarına kadar tamamen parçalanmıştır. Tek halife otoritesinde bütünleşmiş bu dönem, tarımsal sistemdeki bozulma ve Toynbee'nin felsefesini kullanarak halifelik etrafındaki "*yaratıcı azınlığın*" artık egemen toplumsal grupların desteğini alabilecek ve böylece siyasal bütünlüğü sürdürecek fikirler ve modeller geliştiremediği için "*iç proletarya*" tarafından artık taklit edilmez (*mimesis*) hale gelişi bu devrin sonunu getirir. Artık Abbâsîler'in güçlü halifeleri olan Mansûr, Hârûnürreşîd, Me'mûn zamanından birkaç kuşak sonra Abbâsîler'in güçlü ve görkemli döneminden bir şey kalmadığı gibi, bir zamanlar dünya saatinin ekseninde döndüğü Bağdat da tanınamaz hale gelir. Bütün bu olaylara ilave olara olarak Bâbek el-Hürremî, Zenc, Karmatî ve Şiî Alevisyanları gibi uzun süren yıkıcı isyanlar, IX. yüzyılın ortalarından itibaren ticaret yolarında, şehirlerin göz kamaştırıcı cephelerinde gedikler açmaya, düşünceleri etkileyerek Abbâsîler'in kurdukları muhteşem çatıyı sarsmaya başlar. Gerileme ve çöküş devresinin gelmesi bu tarihten sonra uzun sürememiştir.

Abbâsîler'in siyasî ve askerî otoritesini kaybetmesine bağlı olarak IX. Asrın son çeyreğinde Abbâsîler'den bağımsızlaşarak kurulan bir dizi mahalli devlet kuruldu. Abbâsî halifeliğinin siyasî gücünü kaybetmesiyle Irak ve Batı İran'da Büveyhîler

(945-1053), Mâverâünnehir ve Doğu İran'da Sâmânîler (999'a kadar), Afganistan, Horasan ve İndus havzasında Gazneliler (1040'a kadar) kurulur. M.G.S. Hodgson, halifeliğin siyaseten parçalandığı bu olaya *"Mutlak Halifeliğin Sonu"* adını verir. Abbâsîler ile Osmanlılar arasında (945-1300) onlarca devlet kurulup yıkıldı. Halifeliğin parçalanması ile Bağdat'a rakip kültürel bölgeler ortaya çıkarak; Suriye ve Mısır'da Fâtımîler, Endülüs'te Emevîler, Doğuda Selçuklularla çok merkezli bir yapıya doğru kayar. Bu mahalli devletlerin ilk kuşağı Tolunoğulları, İhşîdîler, Sâcîler, Tâhirîler, Sâmânoğulları ve Saffârîler idi. Bu devletlerin hepsinin özellikle dört ortak özelliği dikkat çekmektedir:

1. Her ne kadar Abbâsîler'den bağımsızlaşarak kuruldularsa da Abbâsî Halideliğinin otoritesini tanımışlar, meşruiyetlerini halifelikten almışlardır.
2. Bu devletlerin kurucuları Orta Asya kökenli olup, genellikle de Türk askerî elitleri tarafından kurulmuşlardır. Bu devletleri kuranların büyük çoğunluğu Abbâsîler'in Türkler için kurdukları askerî başkenti Sâmerrâ'da yetişmişlerdir.
3. Bu devletlerin ömürleri çoğunlukla yarım asrı geçmeyecek kadar kısa ömürlü olmuşlardır.
4. Kültürel birlik ve süreklilik bu devletler altında daha da gelişerek devam etti, hatta islâm bilim ve düşüncesinin Farabî, İbn Sîna, Bîrûnî, Eş'arî, Mâverdî...vs. yaratıcı ve sistem kurucu zirve simaları bu devletlerin himayesi altında yetiştir.

Burada gözden kaçırılmaması gereken husus, bu devletlerin tek bir siyasî otorite altında toplanmış olan Abbâsî halifeliğinin çökmesine bağlı olarak onun topraklarında kurulduklarından, dil, kültür, bilim, sanat, teşkilat vs. bakımından Abbâsî devri tarzlarını ve üslubunu sürdürmüşlerdir. Bilim, felsefe, şehirli-tüccar tarzda şekillenmiş toplumsal yapılar ve siyasî parçalanmaya rağmen kültürel birlik halifelik otoritesinin dağılmasından hemen hemen hiç etkilenmeden devam etmiştir. Dolayısıyla buradaki olay, sadece siyasî bir parçalanmadan öte geçmemiştir. Elbette bu dönemde Müslümanların yaşadığı coğrafyada çoğunluğa geçmeleri ve İslâm bilim ve felsefesi özgün klasiklerini ortaya koyma gibi önemli değişmeler oldu, fakat bunlar daha önce yaşanan daha büyük bir dönüşüm sonucu başlayan bir sürecin devamıydı. Bu dönem bir tarafta siyasal parçalanmışlık hızla devam ederken, diğer tarafta Arapça ve Farsçada dile getirilen ortak bir kültür ve toplumsal kurumların iç dinamizmi sayesinde Müslüman toplumun yayılışı ve birliği aynı anda gelişerek uluslar arası bir medeniyetin ve toplumun tesis edildiği bir dönemdir. Siyasî parçalanmaya rağmen

sosyoekonomik ve kültürel alanda İslâm dünyasının birliği devam etmekte, gelişimini sürdürmektedir. Sâmânîler devrinde bir "*İran Rönesansı*" yaşanır ve Farsça ikinci bir dil olarak gelişir. Firdevsî'nin Şehname'si bu gelişmeyi sembolize eder.

Abbâsîler'den bağımsızlaşan bu devletler sadece kültürel alanda başarı sağlamadılar, aynı zamanda ekonomik refah ve imar faaliyetleri bakımından da bir canlanmaya yol açtı. Bu devletler, hem topladıkları vergi gelirlerini merkezi Abbâsî halifeliği ile paylaşmadıklarından, yatırımlar ve zenginlikleri bölgelerinde kaldı, hem de bu tüketim fazlası zenginlik imar faaliyetlerine yöneldiğinden toplumsal ve medeni bakımdan da bir refah dönemi yaşattı. Bu durum en açık bir şekilde Abbâsî dönemi Mısır'ında görülür. Tolunoğulları'ndan önce büyük bir gerileme içinde olan Mısır, Tolunoğulları ile hızlı bir kalkınma ve zenginleşme dönemi yaşamıştır. Abbâsîler dönemindeki yıllık toplanan vergi geliri 4.300.000 dinara kadar inmişken, Tolunoğuları ile beraber 14.000.000 dinara çıkmıştır. Benzer durumlar Sâmânîler, Tâhirîler, Hamdânîler gibi devletlerde de görülmektedir.

Abbâsîler sonrası onu toprakları üzerinde kurulan bu devletler, bir taraftan doğuda XI. asrın ortalarında Orta Asya'da kurulan Selçuklular, diğer taraftan batıda kurulan Fâtımîler tarafından ortadan kaldırılarak yeniden tek bir siyasî otorite altında birleştirilmişlerdir. Bu devir ekonomik ve kültürel bakımdan son derece parlak, askerî ve siyasî bakımdan ise krizlerle dolu bir dönem olarak tavsif edilebilir. Bu durum İslâm tarihinde siyasî-askerî başarılar ile bilim ve düşünce alanındaki gelişmelerin her zaman paralel gitmediğini, tam aksine asimetrik bir gelişme gösterdiğini de ortaya koymaktadır.

Bu ciltte Abbâsî coğrafyasında kurulan devletler farklı yazarlar tarafından tematik olarak incelenmeye çalışılmıştır. Her devletin siyasî ve kültürel tarihi imkanlar ölçüsünde değerlendirilmiş, bölümlerin sonuna bibliyografya ve kronoloji ilave edilmiştir.

KUZEY AFRİKA VE ORTADOĞU'DA KURULANLAR

AĞLEBÎLER

İDRÎSÎLER

MURÂBITLAR

MUVAHHİDLER

RÜSTEMÎLER

SİCİLYA'DA MÜSLÜMANLAR

EYYÛBÎLER

Doç. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN
Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

I. AĞLEBÎLER
(184-296/800-909)

A. Ağlebî Hâkimiyetinden Önce Mağrib'in Siyasî ve Genel Durumu

1. Kuzey Afrika (Mağrib) Coğrafyası

Ağlebî Devleti'nin üzerinde kurulduğu İfrîkıye ve Mağrib'in coğrafyası hakkında tarihçilerin ve coğrafyacıların görüş birliği içinde olmadıkları görülmektedir. Günümüz coğrafyacıları Afrika kıtasını; Kuzey Afrika, Orta Afrika ve Güney Afrika olmak üzere üç ana bölgeye ayırmaktadırlar. Bugünkü Mısır, Libya, Tunus, Cezayir ve Fas ülkelerini içine alan bölge, iklimi, yer şekilleri ve bitki örtüsüyle Afrika'nın diğer bölgelerinden farklılık arz etmektedir. Bölgenin coğrafî konumu, tarihî ve siyasî gelişmesini açıkça etkilemiştir[1].

Kelimenin Latince Africa'nın Arapçalaşmış şekli olduğunu söyleyen bazı Batılı araştırmacılar, çok eski devirlerde Kartaca ve civarında yaşayanlara Latince'de Af-ri denildiğini, bölgenin adının ise mitolojik Libya Prensesi Katûrâ'nın oğlu Afer'den geldiğini ileri sürmüşlerdir. İslâm coğrafyacıları ve tarihçileri ise İfrîkıye kelimesinin bir rivayete göre Yemen Kralı İfrîkis b. Ebrehe'den, diğer bir rivayete göre, Nûh peygamberin torunlarından Fârik b. Baysar b. Hâm'ın bölgeyi yurt edinmesiyle ilgili olduğunu söylemişlerdir[2]. Arap müellifleri "Maşrik" (gün doğusu) ke-

[1] Selami Gözenç, *Afrika Ülkeler Coğrafyası*. İstanbul 1995, s. 3-4.
[2] Nadir Özkuyumcu, "İfrîkıye", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 515.

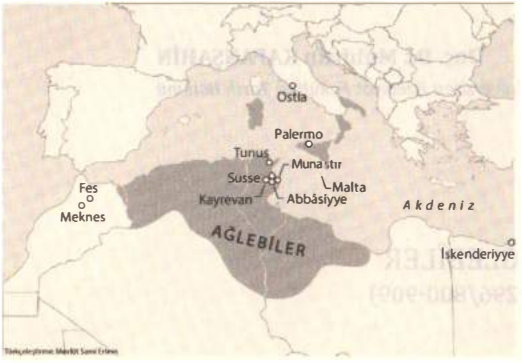

Harita 1: Ağlebîler Haritası (Siyasî)

[https://bit.ly/2K2mG2A/]

limesinin anlamının zıddı olan "Mağrib" (gün batısı) kelimesi ile Kuzey Afrika'yı isimlendirmişlerdir[3]. Bazı kaynaklarda "İfrîkıye" kelimesi ve "Mağrib" kelimesi eş anlamlı olarak yer alırken[4] bazı kaynaklarda İfrîkıye kelimesi ile Kayrevan şehri kastedilmiştir[5]. Üçüncü grup rivayetlerde ise İfrîkıye'nin sınırları, Bizanslılar devrindekine yakın bir şekilde, Berka ile Tanca arasında kalan yerler anlamında kullanılmıştır. İfrîkıye'nin sınırları, doğuda Berka, batıda Tanca, kuzeyde Akdeniz sahilleri ve güneyde Sahra'ya (çöllere) kadar olduğu rivayet edilmiştir[6].

İslâm coğrafyacılarının, Mağrib'in sınırları hakkındaki rivayetlerine gelince, bunları da üç grupta değerlendirmek mümkündür. Birinci grup rivayetlerde Mağrib, Tanca'dan başlayıp Atlas Okyanusu sahilini takiple güneydeki Sudan çöllerine kadar olan bölge olarak tanımlanmaktadır[7]. İkinci grup rivayetlerde Mağrib; Mısır'ın batısındaki Berka'dan başlayıp Atlas Okyanusu'nda sona ermektedir[8]. Üçüncü grup rivayetler de ise Mağrib, yine Mısır'ın batısındaki Berka'dan başlamakta ve Endülüs'ü de içine almaktadır[9].

İslâm tarihçileri, Mağrib ülkeleri veya Berberistan denilen bu toprakları üç coğrafî bölgeye ayırmışlardır. Birincisi; Kuzey Afrika'nın doğu kısmı yani Tunus ve Bicaye taraflarına İfrîkıye denmektedir. İkincisi; Kuzey

[3] G. Yver, "Mağrib", *İA*, Eskişehir 1997, VII, 142-143.
[4] Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika "18-132/639-750"*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 10, Basılmamış Doktora Tezi.
[5] İbn Ebû Dinar, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebü'l-Kâsım er-Ruaynî el-Kayrevanî, *el-Mu'nis fi Ahbari İfrîkıye ve Tunus*, 3. bs., Dârü'l-Mesire, Müessesetu Saidan, Tunus 1993, s. 29.
[6] Yakut el-Hamevî, Ebû Abdillah Şihabuddin Yakut b. Abdillah, *Mu'cemu'l-Büldân*, Dâru's-Sadır, Beyrut 1388, I, 325; Makdisî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Dâru's-Sadır, Beyrut 1906, s. 216-218; Abdülalîm Abdurrahman Iladar, *el-İslâm ve'l-Müslimûn fi İfrîkıyeti'ş-Şimâliyyve*, Cidde 1406/1986, s. 40, 45 vdm.
[7] Abdülaziz Salim, *Tarihü'l-Mağrib fi'l-Asri'l-İslâmî*, Müessesetu Şebabi'l-Câmia, İskenderiye ts, s. 40-41.
[8] Özkuyumcu, s. 11.
[9] İstahrî, Ebû Ishak İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, (gözden geçiren: İrac Efşar), Tahran 1989, s. 39 vd; İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî, *Sûretü'l-Arz*, (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992, s. 60-62.

Afrika'nın batı tarafına Tilnesan bölgesi de dâhil olmak üzere Orta Mağrib (Mağrib-i Evsat) adı verilmiştir ki, bugünkü Cezayir'dir. Üçüncüsü ise, Uzak Mağrib (Mağrib-i Aksâ)'dır ve Fas topraklarını içine almaktadır[10]. Kısaca, Kuzey Afrika'nın batısında bulunan ve Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya ülkelerini içine alan bölgeye "Mağrib" denilmektedir[11]. İslâm fetihleri sırasında coğrafî olarak Mağrib, siyasî olarak İfrîkıye ismi verilen bu bölge, zamanla tamamen coğrafî bir özellik kazanmış ve kıtanın tamamına Afrika denilmiştir. Kıtanın kuzey bölgesi için ise bugün, Mısır ve Mağrib de dâhil olmak üzere, "Şimal-î İfrîkıye" yani Kuzey Afrika terimi kullanılmaktadır[12].

2. Siyasî Tarihi

Eski zamanlardan beri Mısır dışında bütün Kuzey Afrika'da yerleşmiş bulunan ve nerden geldikleri kesin olarak tespit edilemeyen yerli halka *Berber* veya çoğulu olan *Berâbire* adı verilir. Berberîler'in Afrika milletlerinden olmadığı ve çok eski zamanlarda Asya milletlerinden oldukları halde zamanla Fırat ve Dicle vadilerinden ayrılarak Afrika'nın çöllerine ve Atlas Okyanusu'nun sahillerine yerleştikleri, tarihçilerin üzerinde önemle durdukları bir ihtimaldir. Netice olarak, Berberîler bu ülkelerde Kartacalılar ve Himyerîlerden eskidir ve onlarla nesep itibariyle ilgileri yoktur. Berberîler'in en önemli özelliği, istisnaların dışında hep kabileler halinde yaşamaları ve tam bir siyasî birlik teşkil edememeleridir[13]. Batılı araştırmacılar, Berberîler'in, batıdaki Atlas dağlarından doğuya doğru yayıldıklarını, Mes'udî ve İbn Haldûn gibi İslâm tarihçileri ise Berberîler'in Yemen veya Filistin'den buraya geldiklerini iddia etmişlerdir[14].

M.Ö. 146 yılına kadar Fenikeliler'in hâkimiyetinde bulunan Mağrib, bu tarihten itibaren, 439 yılına kadar Romalılar'ın hâkimiyetinde kaldı[15]. Vandallar'ın 439 yılında Kartaca'yı ele geçirmeleriyle birlikte yaklaşık bir asır Vandallar'ın egemenliğinde kalan bölge, yerli Libyalılar'ın saldırılarına maruz kaldı. Yerlilerle Vandallar arasındaki iktidar mücadelesi, Bizans donanmasının 533 yılında Kartaca ve eski Roma müstemlekelerinin

[10] Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhü'l-A'şâ fi Sınaati'l-İnşa*, Mısır 1915, V, 99-158; Şemseddin Sâmi, *Kamusü'l- A'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1889, II, 1272-1273.
[11] İbrâhim Harekât, "Mağrib" *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 314.
[12] Özkuyumcu, s. 11.
[13] Şemseddin Sami, *Kamusü'l-A'lâm*, 2/ 1270-1271; G. Yver, "Berberîler", *İA*,İstanbul 1979, II, 525-526.
[14] İbrâhim Harekât, "Mağrib" *DİA*, XXVII, 314; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, Kahire, 1991, s. 170; Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, I, 368.
[15] Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi*, Ankara 1998, s. 211 vd.

işgaliyle neticelendi. 646 yılına kadar süren Bizans hâkimiyeti, Müslüman Arapların bölgeye gelmesiyle son buldu[16].

a. Mağrib'in İslâm Hâkimiyetine Girişi

Afrika'da İslâm fetihleri Hz. Ömer b. el-Hattâb (13-23/634-644) döneminde, Amr b. Âs komutasındaki askerlerin 20 (641) yılında Mısır'ı ele geçirmesiyle başladı. Ardından İskenderiye'yi fetheden Amr b. Âs, Berka'ya geldi ve şehir halkıyla cizye ödemek şartıyla anlaştı. Bu sırada Amr b. Âs, Ukbe b. Nâfi el-Fihrî'yi Mağrib'e vali olarak tayin etti[17].

Hz. Osman zamanında Mısır'a vali olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, 27/647-648 yılında ordusuyla Mağrib üzerine yürüdü. Abdullah burada Trablus'tan Tanca'ya kadar, bölgenin yöneticisi olan Rum Patriği Cercir (Gregorios)'i hezimete uğrattı ve vergiye bağlayarak, Mısır'a geri döndü[18]. Ele geçirilen bu bölge, Hz. Ali ve Muâviye arasındaki mücadeleler sırasında Müslümanların elinden çıktı.

b. Emevîler Döneminde Mağrib

Emevîler döneminde ilk İfrîkıye seferine Muâviye b. Hudeyc çıkmıştır[19]. Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Mısır'a atadığı Muâviye b. Hudeyc, kaybedilen yerleri elde ettiği gibi bol miktardaki ganimetlerle birlikte bölgeyi yeniden itaat altına aldı[20]. 50(671) yılında vali olarak atanan Ukbe b. Nâfi, Fizan'a kadar ilerledi ve bu yıl içinde Kayrevan şehrini kurmaya karar verdi[21]. Kayrevan, Orta Mağrib'in kilit noktasıydı. Ayrıca bu yerin sahilden uzak oluşu, onu Bizans saldırılarından emin kılıyordu[22].

Kayrevan şehrini kurduktan sonra azledilen Ukbe b. Nâfi[23], 62(682) yılında tekrar Mağrib ve İfrîkıye'nin valisi olarak atandı. Büyük bir ordu ile birlikte Bizanslılar'la giriştiği çetin savaşta onları yendi ve pek çok

[16] İbrâhim Harekât, "Mağrib" *DİA*, XXVII, 314-315.
[17] Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân* (Çev. M. Fayda), Ankara 1987, s. 324.
[18] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ebi'l-Fidâ Abdullah, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut 1987, II, 482; Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 324-326; İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 172-173.
[19] Debbâğ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Ali el-Ensârî, *Meâlimü'l-İman fi Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevan*, I-V, thk. Abdülmecid Hayalî, Beyrut 2005/1426,1,144; Özkuyumcu, s. 142.
[20] İbn Abdilhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah, *Fütuhu İfrikıyye ve'l-Endelüs*, thk. Abdullah Enis Tabba', Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnani, Beyrut 1987, s. 50.
[21] İbn Abdilhakem, *Fütûhu İfrîkıye ve'l-Endelüs*, s. 50-54.
[22] Mehmet Salih Arı, *Hariciler'in Kurduğu Devlet: Rüstemîler*, Ahenk Yayınları, Van 2007, s. 36.
[23] İbn İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merrakûşi, *el- Beyânü'l- Mugrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l- Magrib*, neşr ve thk: G.S. Colin ve L.Provençal, Leyden 1948, I, 21.

ganimet aldı. Ukbe, yaptığı seferlerle bölgenin tamamında kontrolü ele geçirdi ve Atlas Okyanusu'na kadar ilerledi. Sefer dönüşü pusuya düşürülen Ukbe ve yanındaki az sayıdaki askerleri, hayatlarını kaybettiler (63/683)[24].

Resim 1: Ukbe bin Nâfi tarafından yaptırılan Kayrevan Ulu Camii

(https://bit.ly/2K2nyF.o)

Abdülmelik b. Mervan (65-87/684-705) zamanında İfrîkıye valisi olan Hassân b. Nu'man el-Gassanî, Kartaca'yı fethetti[25]. Mağrib'i fetheden Müslüman komutanların sonuncusu ise Musa b. Nusayr'dır[26]. Hassân b. Nu'man'ın yerine 78(698) yılında İfrîkıye valisi olan Musa b. Nusayr da bölgede İslâm hâkimiyeti altındaki toprakları genişletti[27]. Tanca'yı fetheden Musa, buraya azatlı kölesi Târık b. Ziyâd'i vali olarak tayin etti[28].

Coğrafî olarak İslâm devletinin hâkimiyeti altına giren İfrîkıye halkının çoğunlukla Müslüman olmaları halife Ömer b. Abdülazîz zamanında gerçekleşti. Bu valinin takip ettiği güzel siyaset sayesinde İslâm, Afrika'da âdeta kök saldı[29].

Ömer b. Abdülazîz zamanında oluşturulan bu müspet durum çok uzun sürmedi ve 102(721) yılında İfrîkıye'ye vali olan Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî'nin azatlı kölesi Yezîd b. Ebî Müslim zamanında bozuldu. O da efendisi gibi halka karşı zalimce bir yönetim sergiledi[30]. Yezîd b. Ebî Müslim, Müslümanlardan alınmaması gereken cizye ve haraç vergisini almaya başladı. Berberîler arasında huzursuzluğa sebep olan bu uygulama onun öldürülmesiyle sonuçlandı[31].

Emevî hanedanının takip ettiği Arapçı politika sebebiyle gayr-i Arap unsurlardan Müslüman olsalar bile cizye alınması, devlet idaresinde söz sahibi olmalarına imkân verilmemesi ve onların âdeta ikinci sınıf tebaa

[24] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 451-452; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 28-31.
[25] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 135, İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 34-35.
[26] Abdülaziz b. İbrâhim b. Abdirrahman et-Tunusî Se'alibi, *Tarihu Şimali İfrîkıye*, thk. Ahmed b. Milad, Beyrut 1987, s. 88.
[27] Davut Dursun, "Afrika", *DİA*, İstanbul 1988, I, 431.
[28] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 252; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 42.
[29] Hüseyin Mu'nis, *Fecrü'l-Endelüs*, Cidde 1985, s. 157.
[30] İbnü'r-Rakik, Ebû İshak İbrâhim b. el-Kâsım el-Keyrevanî, *Tarihu İfrîkıye ve'l-Mağrib*, thk. el-Müncî el-Ka'bî, Tunus 1968, s. 64; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 48.
[31] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 101; Selâvî, Ebû'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Hâlid b. Hammâd, *Kitâbü'l-İstıksa li-Ahbari Düveli'l-Mağribi'l-Aksa*, thk. Cafer Nasırî-Mubammed Nasırı, Darü'l-Beyza, 1997, I, 159.

muamelesi görmesi, doğuda İranlılar ve Türkler, batıda Berberîler arasında Emevî idaresine karşı çeşitli hoşnutsuzlukların doğmasına ve isyanların çıkmasına zemin hazırlamıştır[32].

c. Abbâsîler Döneminde Mağrib

Hilafet, Emevîler'den Abbâsîler'e ve devletin merkezi de Şam'dan Bağdat'a geçtiğinde, Asya taraflarındaki olaylar, Abbâsîler'i daha fazla meşgul ediyordu. Abbâsî hilafeti doğudaki problemlerle meşguldü ve orada gücünü ve varlığını göstermek için Zındıklara karşı savaşması, Alevi harekâtını bitirmesi ve Bizans'ın tehdidini durdurması gerekiyordu. Onun için halife Ebü'l-Abbas es-Seffah (750–753), batı ülkelerindeki olaylarla ilgilenmek için zaman bulamıyordu. Çünkü bütün düşüncesini doğuya odaklamıştı. Buna rağmen İslâm Devleti'nin batı kanadına da gözlerini tamamen yummadı[33].

İfrîkıye fatihi ve Kayrevan şehrinin kurucusu Ukbe b. Nâfi el-Fihrî'nin torunlarından olan Abdurrahman b. Habib, 745 yılında valiliğini ilan etti[34]. Abdurrahman b. Habib, 750'de hilafetin Emevîlerden Abbâsîler'e geçmesinden sonra da İfrîkıye valiliğine devam etti. O, bölgesinde Abbâsîler adına hutbe okuttu ve ilk iki halife Ebü'l-Abbas Seffâh ve Ebû Ca'fer Mansûr (753–775) tarafından da görevinde bırakıldı. Yalnız bu yönetimin Emevîlerden Abbâsîler'e geçtiği sırada İslâm devletinin durumu istikrarsızlık ve kargaşa içinde idi. Ancak bu kargaşalar Mansûr yönetiminin onuncu yılından sonra istikrara kavuştu ve halife Mansûr şüphesiz İslâm Devleti'nin lideri oldu[35].

Yeterince güçlü olduğunu zanneden ve bağımsızlık sevdalısı olan Abdurrahman b. Habib, halife Mansûr'un Abbâsîler'in bir alameti olarak giymesi için gönderdiği siyah elbiseyi giymeyi reddetmiş ve bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu olaya çok kızan halife Mansûr, Mısır valisi Muhammed b. el-Eş'as el-Hüzai'ye İfrîkıye'ye gitmesini emretti. İfrîkıye'yi istila eden Sufriyye ve İbâdiye Hâricîlerini oradan çıkartmasını ve İfrîkıye'yi Sünnî devletine iade etmesini istedi. Valinin ordusu yaklaşık kırk bin savaşçıdan

[32] Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", *DİA.*, İstanbul 1992, V, 481.

[33] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 63; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtede ve'l-Haber*, Darü'l-Fikr, Beyrut 2001, IV, 243-244; Abdulvahid el-Merrakûşi; *el-Mu'cib fi Telhisi'l-Ahbari'l-Mağrib*, thk. Muhammed Said el-Uryan, Kahire 1949, s. 16.

[34] İbn Abdilhakem, *Fütûh*, 223; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 311-320; İbn İzârî, *el-Beyanü'l-Muğrib*, I, 60.

[35] Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdulvahhab, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, thk. Hüseyin Nassar, müracaa Abdülazîz Ehvani, Kahire 1983, XXIV, 66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 28; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 67.

oluşuyordu. O ordu sayesinde Muhammed b. el-Eş'as, İfrîkıye vilayetini Abbâsî devletinin hükmüne almayı başardı. Muhammed b. el-Eş'as, Ebu'l-Ahvas'ı, İfrîkıye'ye naib olarak bıraktı. Muhammed'in gitmesi ile yeniden toparlanan Hâricîler, Ebu'l-Hattab el-Âlâ b. es-Semih'in liderliğinde bölgenin yönetimini yeniden ele geçirdiler. İbâdiye Hâricîlerinin tehlikesinin artmaya başladığını gören halife Mansûr, Mısır valisinin yeniden İfrîkıye'ye gitmesini istedi. Trablus'un doğusunda bulunan Tavurga bölgesinde yapılan meydan muharebesinde İbâdiye lideri Ebü'l-Hattâb öldürüldü[36].

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, Muhammed b. el-Eş'as'ı görevinden azletti ve yerine İfrîkıye'deki Arap liderlerinden biri ve aynı zamanda Mısır askerlerinin lideri olan el-Ağleb b. Salim b. Ukal el-Temîmî'yi İfrîkıye vilayetine atadı. el-Ağleb b. Salim oğlu İbrâhim'le birlikte İfrîkıye'ye gittiler. Fakat Hâricîlerin lideri olan Ebu'l-Hatim onu orada öldürdü. Salim'in oğlu İbrâhim ise Zap bölgesine kaçtı[37].

İfrîkıye vilayeti, Abbâsîler'in hükümet merkezinden uzak olduğu, Araplar ve Berberîler gibi yaşayan farklı grupların, Sünnîler ve Hâricîler gibi farklı mezheplerin hep çatıştığı bir yer olduğu için, halife Mansûr bu vilayeti becerikli ve cesur bir adama emanet etmek istiyordu. Bunun için Emevîler döneminde çok büyük işleri başaran ve çok meşhur bir lider olan Ömer b. Hafs b. el-Mühelleb'i, İfrîkıye'ye vali olarak atadı[38].

Ömer b. Hafs[39], İfrîkıye'ye geldiğinde Kayrevan'ın bilinen ünlü zatları onun çevresinde toplandı ve üç sene boyunca orayı idare edip Tubne şehrini inşa etti[40]. Valiliği boyunca Hâricîlerle mücadele etmek zorunda kaldı ve yine onların saldırıları sonucu hayatını kaybetti.[41] 154(771) senesinde Ömer b. Hafs'ın ölümünden sonra Ebü'l-Hatim el-İbâdî, İfrîkıye'yi kontrol altına aldı ve oradaki yandaşlarının sayısı 400 bine ulaştı.

Halife Mansûr, Ömer b. Hafs öldürüldükten sonra 155(772) senesinde Yezîd b. Hâtim'i İfrîkıye'ye gönderdi[42]. Yezîd b. Hâtim, yaklaşık on beş sene İfrîkıye valiliğini yürüttü. Yezîd'in valiliği dönemi, bölgenin mimari,

---

[36] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 70-74; İbn Ebî Dinar, *el-Mu'nis fi Ahbari İfrîkıye ve Tunus*, s. 46, İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 83.

[37] Hüseyin Mu'nis, *Mealimu Tarihu'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Kahire 1983, s. 55; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 79.

[38] Hüseyin Mu'nis, *Mealimu Tarihu'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, s. 55; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 79.

[39] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 105.

[40] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 91; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 73-74.

[41] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 195-197.

[42] İbn Ebî Dinar, *el-Mu'nis Ahbari İfrîkıye ve Tunus*, s. 46; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 82; Mahmud İsmâil Abdurrezzak, *el-Ağalibe (h.184-296) Siyasetühümü'l-Hariciyye*, II. Baskı, Fas 1978, s. 11; İbn İzârî, *el- Beyânü'l-Muğrib*, I, 93; İbnü'r-Rakik, *Tarihu İfrîkıye ve'l-Mağrib*, s. 151.

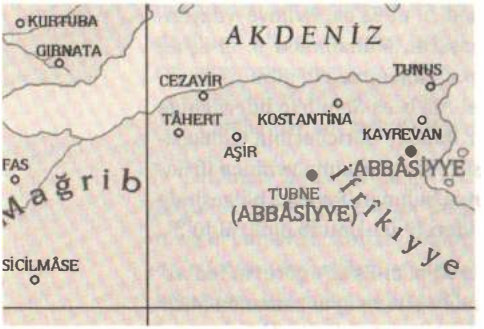

Harita 2: Ömer b. Hafs tarafından kurulan Tubne şehri

[https://bit.ly/2MNu8w0]

ekonomik ve sosyal açıdan en parlak dönemlerinden biri idi. Kayrevan'daki ulu camiyi yeniden inşa etti. Her zaman görüşlerini sorduğu Malikî fakihlerine çok büyük önem verdi. Bu yüzden İfrîkıye artık Sünnî mezhebinin bir üssü olup Malikî mezhebi Mağrib ülkelerine yayılmaya başladı[43]. Yezîd b. Hâtim öldüğünde oğlu Davut, İfrîkıye vilayetinin valisi oldu. Davut, İfrîkıye'de valiliğini amcası Ravh b. Hatim gelene kadar sürdürdü.

Ravh b. Hatim[44] İfrîkıye'ye gelmeden önce birkaç idari görevde bulunmuştu. Yeni görevine 177(793) senesinde başladı. Fakat burada sadece bir buçuk sene valilik yapabildi. Çünkü görevinde zulüm ve işkence yaptığı için İfrîkıye'deki ve Mağrib'deki askerler ona karşı savaştılar. Tunus askerlerinin komutanı Abdullah b. Abdaviya el-Cârud, onu öldürüp (178/794), yerine geçti[45].

Halife Hârûnürreşîd (786-809), 179(795) senesinde Herseme b. Ayen'i İfrîkıye'ye vali olarak atadı. Herseme b. Ayen, 180(796) senesinde Manastır şehrini inşa etti[46]. Herseme'nin görev yaptığı üç yıl süresince İfrîkıye'de sükûnet hâkim oldu. Daha sonra Herseme, sebebi tam olarak bilinmeyen bir nedenden dolayı, halife Hârûnürreşîd'den kendisini görevden almasını istedi. Herseme b. Ayen'in Bağdat'a dönmesinden sonra İfrîkıye'de yeniden karışıklar başladı[47].

Kuzey Afrika'da peş peşe çıkan ayaklanmalar sonucunda merkezî idarenin hâkimiyeti azaldı. Dolayısıyla miladî 800'lü yıllarda bölgede Arap veya Berberî unsurların idare ettikleri neredeyse tam bağımsız gibi davranan devletler ortaya çıktı. Bunların en önemlileri Midrârîler, Rüstemîler, İdrîsîler ve Ağlebîler'dir.

---

[43] Hüseyin Mu'nis, *Mealimu Tarihu'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, s. 57; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 86-87; İbnü'l-Ebbar, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr, *el-Hulletü's-Siyera*, thk. Hüseyin Mu'nis, 2. bs. Dârü'l-Maârif, Kahire 1985, I, 73.

[44] Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürucu'z-Zeheb ve Maadinü'l-Cevher*, Dâru'l-Endelüs, Beyrut 1965, II, 22.

[45] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 99-102; Abdülaziz Salim, *Tarihu'l-Mağrib*, s. 273; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, Daru'l-Maarif, Mısır 1968, VIII, 272; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 89.

[46] Bekrî, Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd, *el-Mağrib fi Zikr-i Bilad-i İfrîkıye ve'l-Mağrib*, nşr. Baron de Slane , ed. Fuat Sezgin, Franfurt 1993, s. 36.

[47] Cehşiyarî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah el-Kufi, *el-Vüzera ve'l-Küttab*, thk. Mustafa Sakka, Kahire 1980, s. 238.

B. Ağlebîler ve İbrâhim b. Ağleb'in İfrîkıye Yönetimini Üstlenmesi

Ağlebîler, Emevî hilafetinin sona erdirilmesinde ve Abbâsî Devleti'nin kurulmasında payı olan Arap Temîm kabilesinden Ağleb b. Salim et-Temîmî'ye nisbet edilir. Ağleb b. Salim, Ebû Müslim Horasanî'nin arkadaşlarından ve onun en cesur adamlarındandı[48]. Mısır'a Muhammed b. el-Eş'as'ın ordusuyla birlikte gelmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi isyanların sonucunda İfrîkıye'deki durumlar kötüleşince halife Mansûr, Muhammed b. el-Eş'as'ı oraya göndermişti. Beraberinde Ağleb b. Salim'in de olduğu büyük bir orduyla Mısır'dan çıkan Muhammed b. el-Eş'as, fitneyi bastırabilmiş ve Zap bölgesini, yönetimi altına almıştı[49].

Hilafet askerleri 148(765) yılında İbn Eş'as'a karşı isyan edip, onu ülkeden ayrılmaya mecbur bırakınca[50] Mansûr, İfrîkıye'nin yönetimini Ağleb b. Salim'e verdi. Kayrevan şehrinin korunmasını ve savunmasını ona emretti. Ağleb b. Salim, Tubne'den Kayrevan'a geçti ve ordunun fitnesini bitirmeye muktedir oldu[51].

Ağleb b. Salim, ordunun isyanını bitirdikten sonra 150(767) yılında Hâricîler'le mücadele etmeye başladı. İki taraf arasında aynı yıl meydana gelen savaşta Ağleb b. Salim, bir okun sebep olduğu yaradan öldü. Ordusu buna çok üzüldü ve ona şehid lakabını verdiler[52].

Ağleb b. Salim, arkasında on yaşında olan İbrâhim adında bir çocuk bıraktı. İbrâhim b. Ağleb, 140(757) senesinde doğdu. İbrâhim b. Ağleb'in hayatına baktığımız zaman babasının vefatından sonra onun Mısır'a gittiği anlaşılmaktadır. Mısır fakihlerinden ilim tahsil eden İbrâhim b. Ağleb, Mısır'da uzun zaman kalmayıp oradan İfrîkıye'ye geçti[53] ve Zap bölgesine yerleşti[54]. İbrâhim b. Ağleb, bu bölgede etkin bir duruma gelmeyi istiyordu.

İbrâhim b. Ağleb'in, İfrîkıye'deki olaylarla Beni Mühelleb ordusundaki hizmeti arasında bağlantı kurulur. İbrâhim b. Ağleb, Emir el-Fazl Mühellebi'ye karşı çıkan İbn Cârud'un fitnesini bastırmak için A'la b. Said'e katılmıştır. Fakat İbrâhim b. Ağleb'in Herseme b. Ayen'in yönetiminden önce Zap'ın yönetimini üstlendiğine[55] ve İfrîkıye yönetimini ele aldığına dair

[48] Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 275.
[49] Selâvî, *el-İstiksa*, I, 116.
[50] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 86.
[51] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 26.
[52] Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 276, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 26.
[53] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 116.
[54] Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 276.
[55] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 96.

herhangi bir delil yoktur. Herseme'nin 181(797) yılında Kayrevan'dan gitmesiyle İbrâhim'in arzuları gün yüzüne çıktı.

Hârûnürreşîd, Herseme'yi affedince, sütkardeşi Muhammed b. Mukâtil el-Akkî'yi 181(797) senesi Ramazan ayında Kayrevan'a vali olarak gönderdi[56]. Ancak bu seçim başarılı olmadı. Akkî'nin kötü ahlakı ve bozuk yaşantısı sebebiyle ordunun erzakının kesilmesi, orduyu isyan ettirdi. Ayrıca Kayrevan halkı da onu istemiyordu[57]. Malikî fukahası onu düşman ilan edip Kayrevan halkını ona karşı kışkırtmada başarılı oldular[58].

Akkî'nin yönetimini tehdit eden hakiki tehlike, ordunun ayaklanmaları olmuştur[59]. O, Muhalled b. Murre el-Ezdî'nin ayaklanmasını bastırabildi. Fakat Şam ve Horasan askerleri, Tunus valisi Temmam b. Temîm et-Temîmî etrafında toplandılar ve onun itaatinden çıktıklarını ilan ettiler. 183(799) yılının Ramazan ayında yapılan savaşta Temmam, Akkî'nin ordusunu hezimete uğrattı. Kayrevan'a girdi ve Akkî'yi etkisiz hale getirdikten sonra oraya kendisini vali tayin etti. Akkî de Kayrevan'dan Trablus'a gitti[60].

Ortaya çıkan durum şu şekilde idi; kovulan vali Mukâtil el-Akkî düşmüş ve Temmam'ın kuvveti sebebiyle nüfuzunu geri almaya gücü yetmemişti. Ayrıca Berberîler, Temmam'a yardım ediyorlardı. Ancak Zap'ın hâkimi İbrâhim b. Ağleb, Akkî'ye destek çıktı. Çünkü Tubne'deki bu tehlikeli gelişmeleri izliyor ve önemle takip ediyordu. Orada amaçlarını gerçekleştirmek için bir fırsat bulmuştu. Artık yönetimi güç yoluyla elde edip, fırsatı değerlendirme imkânı vardı. Ancak isteklerini meşru yolla ve Abbâsî hilafetinin yönetimi çerçevesinde gerçekleştirmeye çalıştı.

İbrâhim b. Ağleb, Temmam'ın galip gelmesi ve Akkî'nin kovulması haberini işitince Temmam'la karşılaşmak için Kayrevan üzerine yola çıktı. Ancak Temmam oradan ayrılarak Tunus'a yöneldi. İbrâhim b. Ağleb, Kayrevan'a girdi ve meşru ve kovulmuş valiye yardımını ilan etti. Akkî'ye geri dönmesi için haber gönderdi[61].

Akkî, Kayrevan'a dönünce Kayrevan halkından bir grup kaçtı ve Temmam'ın Tunus'taki kampına katıldılar[62]. Temmam, Akkî ve İbrâhim b.

[56] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 111.
[57] Malikî, Abdullah b. Ebi Abdullah, *Riyâzü'n-Nüfûs fi Tabakati Ulemai'l-Kayrevan ve İfrikiye*, thk. Bekir el-Bekkuş, Daru'l-Garbi'l-İslâmi, Beyrut 1994, I, 41-42.
[58] ed-Debbağ, Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah el-Ensarî, *Mealimu'l-İman fi Marifeti Ehli'l-Kayrevan*, Mektebetü'l-Atika, Tunus 1972, I, 206-207
[59] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 104.
[60] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 113.
[61] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 26.
[62] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 111.

Ağleb arasında meydana gelen ilişkileri etkileme gücüne sahip değildi. Onların arasını bozmak için Akkî'ye, İbrâhim b. Ağleb'e karşı gelmesini teşvik eden bir mektup gönderdi. Yine bu mektubunda İfrîkıye yönetimi hakkındaki düşüncelerini ortaya koyuyordu. Ayrıca Temmam, İbn Ağleb'e de haber göndererek[63] ondan ülkenin yönetimi için yardım istiyordu.

Gerçekte İbrâhim b. Ağleb'in arzuları, Muhammed b. Mukâtil el-Akkî tarafından biliniyordu. Temmam'ın kendisine gönderdiği mektup hakikati değiştirmedi. Fakat o bilmiyormuş gibi davrandı. Çünkü velinimetinin yüzüne karşı kılıç çekme gücünde değildi. Bunun için Akkî, Temmam'ın mektubuna karşı İbrâhim b. Ağleb'i destekleyerek onun şecaatini överek cevap verdi[64]. İbrâhim b. Ağleb ise Temmam'a verdiği cevapta, onun yanlış bir yol takip ettiğini[65] ve yanlıştan dönmezse başına gelecekleri beklemesini söylüyordu.

Temmam'ın Akkî ve İbrâhim b. Ağleb arasında çıkarmak istediği kargaşa hakkındaki hileleri bir sonuç vermeyince, emrinde bulunan güçle onlara karşı gelmeye karar verdi ve Tunus'tan ayrılarak Kayrevan'a doğru yola çıktı. Akkî ve İbrâhim'in güçleriyle karşılaşan Temmam, hezimete uğrayarak geri döndü. Sonra İbrâhim b. Ağleb 184(800) senesinin Muharrem ayında Tunus üzerine yürüyerek Temmam'ı esir aldı[66]. Şam ve Horasan askerlerinin ayaklanmasından dolayı had uyguladı. Bu ayaklanmayı bastırmak ve liderlerini Bağdat'a sürgüne göndermek,[67] İbrâhim b. Ağleb'in hilafet için yaptığı değerli bir hizmet ve Mağrib'deki nüfuzunu güçlendirmek için önemli bir iştir.

Akkî'nin durumu belli bir neticeye ulaştıktan sonra İbrâhim b. Ağleb, Hârûnürreşîd'in Şiî İdrîsîler devletine karşı tuzak kurma siyasetini gerçekleştirebilmesi için onunla beraber çalıştı. Bilinmektedir ki Hârûnürreşîd adına birinci İdrîs'e suikast düzenlenmiştir. İbrâhim b. Ağleb'in bu işte payı olduğu şüphesizdir. Ayrıca İdrîs'in mevlası Râşid'in mal ve hediye yoluyla suikastı konusunda da parmağı vardır[68]. Neticede bu olay Akkî ve İbrâhim b. Ağleb arasındaki dostluk ilişkilerini farklı bir boyuta taşımıştır. Çünkü Akkî, Raşid'in suikastı konusunda İbrâhim b. Ağleb'in yaptıklarını kendisi yapmış gibi göstermiştir. İbrâhim b. Ağleb, Zap'taki makamından Kayrevan'daki Akkî'ye, Raşid'in başını göndermiş, Akkî de onu, kendisi yapmış gibi övünerek Hârûnürreşîd'e göndermiştir. İbrâhim b. Ağleb, Akkî'nin

[63] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 224-225.
[64] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 25-26.
[65] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 225-226.
[66] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 111; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 26.
[67] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 26.
[68] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , I, 99-100.

yalanlarını duyunca, halifeye gerçeği açıklamaktan başka bir çare bulamamıştır. Kayrevan'daki elçi de onu desteklemiştir[69]. Neticede halife, Akkî'nin azline, İbrâhim b. Ağleb'in de yönetime gelmesine karar vermiştir.[70]

Tarihçiler İbrâhim'in yönetimi almasına sevk eden doğrudan etkenler konusunda farklı görüşlere sahiptirler. İbnü'l-Ebbar[71] İbrâhim'in yönetimi elde etmesindeki başarısını, Hârûnürreşîd'in İdrîsîlere karşı yaptığı tuzak siyasetindeki işbirliğine bağlar. Diğer taraftan en-Nüveyrî[72] ise Hârûnürreşîd'in İbrâhim b. Ağleb'i, Akkî'ye yardım etmesi ve Temmam'ı Kayrevan'dan çıkarması olaylarındaki başarısından dolayı onu yönetime getirdiğini kabul eder. Şüphesiz ki İbrâhim b. Ağleb, yönetime gelme konusunda kendi isteğini destekleyecek faaliyetlerde bulunduktan sonra Hârûnürreşîd'den yönetimi talep etmiş ve bu konuda da gevşek davranmamıştır. O, yönetimi isteme konusunda cömertçe ikramlarda bulunmuştur. Bunlardan birisi Mısır'dan gelen ve miktarı 100 bin dinar olan yıllık yardımdan vazgeçmesidir. Ayrıca İfrîkıye'nin yönetimi kendisine ait olmak ve kendisinden sonra da akrabalarına ait olmak şartıyla, hilafet makamına yıllık, kırk bin dinar ödemeyi taahhüt etmesidir[73].

Hârûnürreşîd, bu vergi konusundaki görüşünü netleştirmeden önce adamlarıyla istişare etti. Herseme b. Ayen, İbrâhim b. Ağleb hakkındaki iyi düşüncelerini sıralayarak[74] onun yönetim konusundaki yeterliliği ve ihlasını, halka karşı sevgisini övdü[75]. Böylece Hârûnürreşîd, 184(800) yılının Muharrem ayında İfrîkıye'nin yönetimini ona verdiği konusundaki fermanı yazdı[76].

Hârûnürreşîd'in, İbrâhim b. Ağleb'i bu minval üzere göreve getirmesinin sebepleri nelerdir?[77] Bunu sadece hilafetin doğudaki problemlerine bağlamak yeterli olmasa gerekir. Çünkü Abbâsî devletinin sınırları Hârûnürreşîd'in, kendisine cizye ödeyen Bizanslılar tarafından gelecek tehlikeye karşı emniyete almasından sonra netleşti. Hazarlar, 183(799) senesinde Ermeniye'de çıkarttıkları problemleri çok sürdüremeden itaat

[69] Selâvî, *el-İstiksa*, I, 147.
[70] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , I, 100; Selâvî, *el-İstiksa*, I, 147.
[71] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , I, 100.
[72] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 27.
[73] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 104; Buckler, M.A., *Haroun I Rasid and Charles the Great*, Massachusette 1931, s. 46.
[74] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 27.
[75] Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 276.
[76] İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 113.(Akkî'nin Hârûnürreşîd'i bu kararından vazgeçirebilmek için valilikten hemen ayrılmayıp yavaş davranması da sonucu değiştirememiştir. Hârûnürreşîd, İbrâhim b. Ağleb'i İfrîkıye valiliğine atadığını yeniden 12 Cemaziyelâhir 184 yılında yazdırmıştır. İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 227)
[77] Mahmud İsmâil, *el-Ağalibe* , s. 30-31.

edeceklerini açıkladılar[78]. Bermekîler, bu vakte kadar Hârûnürreşîd'in güvenini sağlamış, ellerindeki güç ve kuvvetle dağılmakta olan devletin meşakkatini üstleniyorlardı. Aynı şekilde İbrâhim b. Ağleb'in vermeyi taahhüt ettiği mali destek de yeterli ve geçerli bir sebep değildir[79]. Çünkü Hârûnürreşîd, İbrâhim b. Ağleb'in yıllık olarak hilafete ödemeyi taahhüt ettiği bu malların kat kat fazlasını şairlerden birisine verebilirdi. Bilakis Hârûnürreşîd zamanındaki hilafetin mali durumu, Mansûr'un döneminden çok daha iyi idi[80].

Abbâsî hilafetinin kurulmasından itibaren Mağrib'de meydana gelen gelişmeler ışığında hadiseleri anlamak mümkün olabilir. İdrîsîler devletinin suikastlara rağmen varlığını devam ettirmesi, İfrîkıye'deki hilafetin nüfuzunu bitirme tehditlerini açıkça içeriyordu[81]. İdrîsîler bir tek Şiî devlet şemsiyesi altında doğu ve batıyı birleştirmek arzusundaydılar.[82] Ayrıca İfrîkıye'deki askerleri sürekli fitne çıkarıyorlar ve devamlı Kayrevan valileri üzerine tehlike oluşturuyorlardı. Bunlara karşı Abbâsî Devleti, Mağrib'de varlığını ve etkisini devam ettirmek istiyorsa, İfrîkıye'nin yönetimini, bizzat orayı tanıyan, orada samimiyetle çalışan ve Mağrib ülkelerindeki nüfuzunu yerleştirmek isteyen bir komutana teslime mecbur idi. Yoksa Mağrib'deki yeni durumlar karşısında hilafetin başarılı olma ihtimali, oldukça düşük idi.

İbrâhim b. Ağleb, yeni bir yönetim tesis ederek, Abbâsîler'in başarılı olma düşüncesini destekliyordu. Sahip olduğu konumu ve Zap ordusu sayesinde İbrâhim, emellerini elde etmiş oldu. İbrâhim b. Ağleb, Herseme'nin gitmesinden itibaren hürriyet konusundaki isteklerini gerçekleştiren bir komutan olarak, İfrîkıye hakkında açık bir rol oynayan, en kuvvetli şahsiyet oldu.

İbrâhim b. Ağleb, önceki görevlerinde olduğu gibi İfrîkıye yönetimine geldiği zaman da, hilafetle ilişkilerinde yabancılık çekmedi. Minberlerde halife adına hutbe okudu ve Abbasoğulları'nın şanını yükseltti. Yıllık vergiyi ödemekten geri kalmadı. Halife adına para bastı. Ortaya koyduğu faaliyetlerle Mağrib'de büyük derecede başarı sağladı.

Ağlebî Devleti'nin kurulması, İbrâhim b. Ağleb'in yönetime gelmesiyle tamamlanmış olmadı. İbrâhim b. Ağleb, başlangıçtan itibaren bölgenin

[78] Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Târihu'l-Hulefâ*, Dâru'l-Kalem, I.Baskı, Beyrut 1986, s. 288.
[79] Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 285-286.
[80] İbni's-Sâbii, Ebi'l-Hüseyin Hilal b. el-Muhassin es-Sâbii, *Rusûmu Daru'l-Hilâfe*, thk. Michael Avvad, Beyrut 1986, s. 30.
[81] İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 37.
[82] Mahmud İsmâil, *el-Ağalibe* , s. 31.

ne kadar tehlikeli olduğunu gördü ve karşılaşabileceği zorlukları anladı. Tedbir ve çare olarak güvenliği sağlayacak adımlar attı. Düşmanların şerrinden korunmak için üç mil uzaklıkta bulunan Kasru Kadim şehrini inşa etti[83]. Böylece Kayrevan'dan ayrılmış oldu. Yeni şehir, onun özel koruması ve kendisine güvendiği askerlerin oraya taşınmasıyla sağlam bir kaleye benzedi. Ayrıca orayı silah ve mühimmatla donatarak yönetimin merkezi ve İfrîkıye'nin başkenti yaptı[84].

İbrâhim ayrıca ordusunun içinde bulunan ve kendilerine pek güvenmediği Sudan askerlerine karşı da tedbirler alıyordu[85]. Gerçekten de düşündüğü ve onlardan beklediği şey doğru çıktı. Çok geçmeden Tunus'ta 186(802) senesinde Sudan askerlerinin ayaklanmaları patlak verdi[86]. Arap komutanlardan Hadis el-Kindî[87], asilere liderlik ediyordu. Onun bu hareketi, Abbâsî yönetimine karşı gelmek ve İfrîkıye'deki Abbâsî nüfuzunu sona erdirmekti[88]. İbrâhim b. Ağleb, komutanı İmrân b. Mücâlid'i isyanı bastırması için gönderdi. İmrân da Hadis el-Kindî'yi ve askerlerini öldürüp, Tunus'a girdi. İbrâhim'in bu fitneyi bitirmesi, hilafet adına bir zafer ve Mağrib'deki nüfuzunu sağlamlaştırmak adına bir başarı olmuştur[89].

İbrâhim'in yakın adamlarından ve büyük komutanlarından biri olan İmrân b. Mücâlid, 194(810) senesinde, İbrâhim b. Ağleb'in elde ettiği başarısını kıskanarak, ona karşı çıktı[90]. İmrân, isyanını ilan edince Kayrevan'ı kuşattı ve Abbâsîye'deki kalesinde İbrâhim b. Ağleb'i tam bir yıl muhasara altında tuttu. Daha sonra da fukahayı, kendisini teyit etmesi için kışkırtmaya çalıştı[91]. Hârûnürreşîd, İbrâhim b. Ağleb'e yardım gönderdi. O da o yardımlarla İmrân'a karşı koymaya çalıştı. Sonuçta İmrân'ın yanındaki askerler onu yalnız bırakmaya başlayınca, o da Zap'a kaçmaktan başka bir çare bulamadı. İbrâhim b. Ağleb, Kayrevan'a girdi. Kapılarını söküp, surlarını yıktı. Bu şekilde intikamını göstermiş oldu[92].

İmrân b. Mücâlid'in isyanı, ilk Emir İbrâhim b. Ağleb'in, döneminde karşılaştığı problemlerinin sonuncusu değildir. Trablus çalkantılara maruz kaldı. Kaysîye ve Yemenîye arasında kabileciliğe dayalı ihtilaflar, bu

[83] Bekrî, *el-Mağrib*, s. 28.
[84] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 119.
[85] Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 277.
[86] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 237.
[87] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 237.
[88] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 104.
[89] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 237.
[90] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 329.
[91] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 104, İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 240.
[92] Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 276, Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 104-105.

Resim 2: Dinar, 4,25 gr., I. Ziyâdetullah, Kayrevan, H. 211

[Betül Teoman arşivinden]

çalkantıların gelişmesine yardım etmiştir[93]. 196(812) yılında askerlerin tehlikesi, yönetimden ayrılmalarıyla tehdit seviyesine ulaşmıştır. Abdullah b. İbrâhim b. Ağleb -Trablus naibi- tehlikeye karşı koymak için Berberîler'den yardım istemek dışında bir çare bulamamıştır[94]. Valilerin devamlı değişmeleri, ayaklanmaları artırıyordu. Öyle ki, ülkede anarşi yayıldı. Berberîler, şehrin askerleri eliyle ve Araplar eliyle kışkırtma yaptılar. Hevvâre kabilesi[95], Ağlebîlere karşı geldi. Abdülvehhâb b. Rüstem, Hevvâre tarafından Ağlebî topraklarına girmek için bir fırsat buldu. İki taraf arasında çekişme kızıştı. İfrîkıye'nin doğusu da Ağlebîler'e karşı gelmek üzere idi. Bu esnada İbrâhim b. Ağleb vefat etti[96]. Oğlu Ebü'l-Abbas Abdullah, sulh talep etmeye mecbur kaldı. Trablus'un bazı yerlerinde Rüstem'in üstünlüğünü tanıma şartıyla anlaşma gerçekleşti.

Böylece İbrâhim b. Ağleb vefat etti ancak tehlike devleti hâlâ tehdit ediyordu. İbrâhim b. Ağleb yönetimde geçirdiği on iki yıl zarfında yeni devleti güçlendirmek için ve emirliğini tehdit eden tehlikeleri bitirmek için yeterli imkânı bulamadı. Büyük şehirlerde askerlerin dağınık olmaları, meyilleri ve asılları farklı olmaları sebebiyle onların tehlikesini bir defada bitiremedi. Bununla beraber, bu ayaklanmaların şiddetli ve çok olmasına rağmen, hedeflerini gerçekleştirme ve Benî Ağleb yönetimini düşürmelerine de imkân vermemiştir. Krizlere rağmen hâkimiyetini devam ettirecek sebeplere sarıldı. Üstelik Berberîler'i kendi safına çekip, savaşlarında onları kullandı ve yönetime bağlı askerler olmalarını sağladı.

Dış yönetim siyasetinde hilafetin nüfuzu açıkça ortaya çıkmıştır. I. İbrâhim, hilafeti razı etmek için İdrîsîler'in hilesini bitirmeye çalışmıştır. Ayrıca Frankları -halifenin dostları- razı etmiş, elçilerine kendi ülkelerinde kolaylıklar sunmuş, isteklerini yerine getirmiştir. Emirin halifeyi

[93] İbn Tagriberdî, Cemaleddin Ebü'l-Mehâsin b. Yûsuf b. Tagriberdî el-Atabekî, *en-Nücumu'z-Zahire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Hüseyn Şemsüddin, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1992, II, 124-125.

[94] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 196.

[95] Ensarî, Ahmed b. Naib et-Tarablusi, *Menhelü'l-Azb fi Tarihi Trablusgarb*, Matbaa-i Cemal Efendi, 1317, s. 74.

[96] İbrâhim b. Ağleb h.196(812) senesi Şevval ayında, 56 yaşında vefat etti.

razı etmek için gayretine delalet eden şeylerden birisi de özel bir para bastırıp ondan halifeye senelik vergi vermesidir. Bir başka delil de devletine yeni bir başkent olarak inşa ettiği şehre "el- Abbâsîye"[97] ismini vermesidir.

Abbâsî hilafeti de İfrîkıye'deki ihtimam ve riayetine devam etti. Hârûnürreşîd, I. İbrâhim'e tehlikelerle karşı karşıya kalınca yardımdan geri durmadı. Halifenin ismi yanında para üzerinde halifelerin oğulları, valililer ve yöneticilerin isimlerinin zikrinin geçtiği âdetinde olduğu gibi[98] Abbâsî dinarlarında "İfrîkıye'nin hâkimi İbrâhim" ismini de yazdırdı.

'Halife, İfrîkıye valisine yönetimi ve hilafeti tehdit eden ordu ayaklanmasına karşı yardım etti. Çünkü bu ayaklanmaların çoğu Abbâsîler'in itaatinden çıkmayı hedefliyordu. Bu yardımlar sayesinde İbn Ağleb ayaklanmaları bastırabilmiş, devletini sabitlemiş, Abbâsî egemenliğini yerleştirmiştir. Yönetim ve hilafetin maslahatlarını bu meyanda bir araya gelmesine delalet eden en güzel delillerden birisi de İbrâhim'in başkaldıran ordu komutanlarını Bağdat'a göndererek kurtulması hadisesidir[99].

Bundan anlaşılıyor ki Ağlebî yönetimi I. İbrâhim zamanında Abbâsî hilafetinden yardım istediği zaman, hilafetin maslahatlarına dolaylı bir şekilde hizmet ediyor ve Mağrib'de nüfuzunun devamını garanti ediyordu. Hârûnürreşîd vefat edip Ağlebî emirliği nisbî olarak ordunun tehlikesinden kurtulunca, hilafetin İfrîkıye'deki müdahalesi tedrici olarak azalmıştır. Ve İbrâhim b. Ağleb, Bağdat'ın siyasetiyle ilintili olmadan, hür bir şekilde çalışmak için imkân bulmuştur. Franklara düşman olmuş, onların sahillerine saldırmıştır. Ancak bu Ağlebîler'in hepsinde yaygın olan Abbâsîler'e karşı duyulan sevgi ve dostluk siyasetinden çıkmak demek değildi[100]. İbrâhim'in halefleri, bu bağı korumaya devam etmişlerdir. Resmî görevlendirmeyi hilafetten alıyorlar, mali sorumluluklarını yerine getiriyorlardı.

Emir İbrâhim b. Ağleb, yıllık olarak kırk bin dinarı Hârûnürreşîd'e ödemeyi taahhüt etmiştir[101]. Ondan sonra gelen halefleri de bu meblağı ödemeye devam etmişlerdir. Ağlebî emirlerinin bu malı ödemedeki tereddütlerine ya da imtina etmelerine delalet eden herhangi bir bulgu yoktur. Bağdat'ta hilafet ve emirlik arasındaki mali ilişkileri kontrol etmek için,

[97] el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 34.
[98] Mahmud İsmâil, *el-Ağalibe* , s. 52.
[99] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , I, 100.
[100] Mahmud İsmâil, *el-Ağalibe* , s. 53.
[101] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 101.

Harita 3: 9. yüzyılda Akdeniz kıyılarının siyasî durumu

[https://bit.ly/2Kfz8eu]

Mağrib'e has bir divan kurulmuştur[102]. Bu da Ağlebî emirlerinin, İbrâhim b. Ağleb'in Hârûnürreşîd'e yapmış olduğu taahhüdü yerine getirme konusunda devamlılıklarını gösteren bir delilidir.

İki taraf da şartların el verdiği ölçüde ayni ve mali yardımları sunma konusunda çalışmışlardır. Hilafet, İmrân b. Mücâlid'in fitnesine karşı koyması için yardım gayesiyle, 194(810) yılında İbrâhim b. Ağleb'e mal göndermiştir[103]. Bunun sayesinde İbrâhim, askerlerin maaşlarını verebilmiş ve fitneyi bastırabilmiştir.

Ağlebîler'in komşularıyla olan ilişkileri, Abbâsîler'in genel siyasetine paralel olarak şekillenmiştir. Mısır, iç problemlere karşı koymada Ağlebîlere destek vermiştir. Bunu da doğrudan yardımların gönderilmesine gücü yetmeyen Abbâsî hilafetinden bir yönlendirmeyle yapmıştır. Bu görev, Mısır valisine kalmıştı. Mısır'ın yardımları sayesinde İbrâhim b. Ağleb, Abbâsîye şehrinde kendisini muhasara altına alan ve neredeyse onun işini bitirmek üzere olan İmrân b. Mücâlid'in ayaklanmasını bitirebilmiştir. 187(803) senesinde İbrâhim b. Ağleb, Mısır valisi Ahmed b. İsmâil'den Trablus halkı ayaklandığında da yardım istemiştir. O da askerlerle yardım etmiştir[104].

[102] Es-Sâbii, *Rusumu Daru'l-Hilafeti*, s. 29.
[103] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 104.
[104] İbn Tagriberdî, *en-Nücumu'z-Zahire*, III, 124-125.

Ağlebîler ile Rüstemîler arasındaki ilk çatışma Emir İbrâhim b. Ağleb zamanında meydana gelmiştir (196/812). Bu sırada Rüstemîlerin başında babası Abdurrahman b. Rüstem'in 172(789) senesinde yerine tayin ettiği İmâm Abdülvehhâb bulunuyordu. Çatışmanın sebebi ise Berberî İbâdiler'in Hevvâre çalkantılarını ateşlemesi, Ağlebîler tarafından Trablus valilerine karşı fitneyi uyandırması, bunları ise Ağlebîler'den ayrılmak ve Rüstemîler'e katılmak için yapmalarıydı. Abdülvehhâb b. Rüstem, Nefûselerin gücünden yardım alarak hedeflerini gerçekleştirmede başarılı oluyordu[105]. Hevvâre, Ağlebîler üzerindeki saldırılarına devam etmiş[106] ve Ağlebîler'in Kayrevan'daki valisine saldırmıştır. İbrâhim b. Ağleb, oğlu Abdullah'ı sayıları 13 bin atlıya varan bir ordunun başına geçirmiş, Berberîler'i durdurabilmiştir. Abdullah, Trablus'a girmiş ve surlarını kuşatmıştır[107]. İbn Rüstem, Nefûselilerden oluşan büyük bir ordunun başında Trablus'ta Abdullah'la savaşmak için hareket etmiştir. Şehrin kapılarına dayanmış ancak Abdullah, şehrin bütün kapılarını kapatarak savaşa bir kapıdan devam etmiştir. Rüstemîler bu kapıyı yıkmayı başaramamış ve muhasara esnasında bazı ileri gelen adamlarını kaybetmişlerdir. Dolayısıyla çabalar boşa gitmiş ve savunma siyaseti gütmek zorunda kalmıştır. Emir İbrâhim b. Ağleb'in ani ölümü olmasaydı, İmâm Abdülvehhâb neredeyse çekiliyordu. Abdullah, sulh talebinde bulunmaya mecbur kalıncaya kadar savaşmaya devam etti. Bu barışa göre "sahil tarafları Abdullah'a, bunun dışındakiler ise Abdülvehhâb'a ait olacaktı"[108]. Bu Hevvâre ve beraberindeki kabilelerin rüstemi imamının nüfuzuna girmesi demektir. Abdülvehhâb barış şartlarını kabul etti. Yeni bölgelere valiler tayin ettikten sonra Nefûse dağına döndü[109]. Abdullah da Kayrevan'a gitti[110].

Hârûnürreşîd ve İbrâhim b. Ağleb'in arasındaki ittifakın orta ve uzak Mağrib'in, İbrâhim'in emirliğine katma anlaşmasına bağlı olduğunu ya da en azından doğuya doğru alevi nüfuzunun sızmasını önlemek için olduğunu söyleyebiliriz. İdrîsîler'in, Tilimsân'ın fethinden sonra tehlikeleri artmıştır. "Tilimsân İfrîkıye'nin kapısıdır. Kim kapıyı eline geçirirse eve girmesi de mümkündür"[111]. İdrîs önemli kaynaklar ele geçirmiş ve "en

[105] Dercini, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Said, *Tabakatü'l-Meşayih bi'l-Mağrib*, thk. İbrâhim Tallay, Darü'l-Fikr, Beyrut 1974, I, 29-30; Bârunî, Süleyman b. Şeyh Abdullah, *el-Ezharu'r-Riyaziyye fi Eimme ve Müluki'l- İbaziyye*, Darü'l-Hikme, London 2005, II, 145.
[106] İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 251.
[107] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 156-157.
[108] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 157. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 25-26.
[109] Birunî, *el-Ezharu'r-Riyaziyye*, II, 146-147. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 25-26.
[110] İbn Haldûn, *el-İber*, II, 251.
[111] İbn Ebû Zer, Hasan Ali b. Abdullah b. Ahmed el-Fasi, *el-Enisü'l-Mutrıb bi-Ravdi'l-Kırtas fî Ahbâri Mülûki'l-Magrib ve Tarih-i Medîneti Fas*, Dârü'l-Mansûr, Rabat 1972, s. 8.

büyük imam ve Mağrib'in sahibi" olmak için amaçlarını gerçekleştirme adına yeterli adamlara sahip olmuştur[112].

Hârûnürreşîd, mesafenin uzaklığı ve İfrîkıye'deki durumun karışıklığı sebebiyle İdrîsîler'le savaşma imkânını bulamadı. İdrîs b. Abdullah'a suikast düzenledi. Bu suikastı gerçekleştirmek için Şimah diye bilinen Süleyman b. Cerir'i seçti.[113] İlmi ile meşhur olan Şimah sayesinde de[114] İdrîs'i kontrol altına aldı. İdrîs'in dostluğunu kazanan Şimah, fırsatı değerlendirip verilen görevi yerine getirdi.[115]

Bütün bunlar, İbrâhim b. Ağleb'in kendi devletini kuruncaya kadar İdrîsîler devletine olan düşmanlığını göstermektedir. Bu Abbâsî hilafetine olan dostluk siyasetiyle uygun şekilde yapılmıştır. İdrîsîler'in mevlası Raşid'in suikastı konusundaki yapılanlar, bu görüşü desteklemektedir.

Hakikatte ise I. İdrîs'in suikastı, İdrîsîler devletinin gelişmesi ve devamından başka bir işe yaramamıştır. Çünkü Berberîler, İdrîs'in 175(791) yılında bir çocuğu doğuncaya kadar aslen Mağribî olduğu söylenen Raşid'in etrafında toplanmışlardır. Raşid, onunla ilgilenmiş, ona bilimleri, Arap edebiyatını, dini ilimleri ve ayrıca biniciliği öğretmiştir[116]. Bu yüzden İbrâhim b. Ağleb, Şiîlerin devleti içinde olan bitenleri izleme konusunda gevşek davranmamıştır. Hile ve rüşvet yoluyla, Raşid'e suikast düzenleyebilmiş[117] ve İfrîkıye'yi onun tehlikesinden kurtarabilmiştir.

Bütün bunlar, İdrîsîler devletinin kuvvetini kırmamış, Ebû Halit Yezîd ibn Iyaz el-Abdi, II. İdrîs'in vesayeti konusunda Raşid'in yerine geçmiştir[118]. Ebû Halit, ona biati yenilemiş, bütün kabileler Zenate, Uruba, Senhace, Kamara ve diğer Berberî bölgelerinden ona gelmişlerdir. Askerleri ve taraftarları kuvvetlenmiş, ordusu ve mensupları çoğalmıştır. Bu sırada II. İdrîs, dokuz yaşlarındaydı[119]. İbrâhim b. Ağleb, yönetimi ele aldıktan sonra İdrîsîlerle olan düşmanlık siyasetini aynen devam ettirmiştir. İdrîsîler devletinin sağlam olması, Berberîler'in II. İdrîs'e yardım etme ısrarları ve yapmaları, İbrâhim b. Ağleb'i alevi hükümetini düşürmek ve uzak Mağrib'i geri almak için kuvvet kullanma noktasında düşünmeye sevk etmiştir.

---

[112] Mahmud İsmâil, *el-Ağalibe* , s.112.
[113] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 101; Bekrî, *el-Mağrib*, s. 120.
[114] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , I, 100; Bekrî, *el-Mağrib*, s. 120.
[115] Bekrî, *el-Mağrib*, s. 120; İbn Ebî Zer, *el-Enisu'l-Mutrib*, s. 9-10.
[116] İbn Ebî Zer, *el-Enisu'l-Mutrib*, s. 11.
[117] İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 250.
[118] Selâvî, *el-İstiksa*, I 146.
[119] İbnü'l-Hatîb, *E'mâlü'l-E'lâm*, Kısım 3, s. 196.

Ağlebî Emiri, çağdaşı II. İdrîs'e karşı vatandaşlarını kışkırtma yoluyla, hile ve desise siyasetine devam etmiştir. Bu defa İdrîs'in veziri Behlûl b. Abdülvâhid el-Medgarî'yi kışkırtmaya çalışmış - ki o, onun komutanı,[120] sırrını bilen[121] özel adamlarından ve devletinin ileri gelenlerindendi,[122]- İdrîs'e itaatten çıkmayı, Hârûn'a itaat etmeyi teşvik için ona birçok mal vermiştir[123]. İbrâhim b. Ağleb, Berberîler'i, II. İdrîs'e karşı kışkırtmak istiyordu. Bunun sebebi de İfrîkıye ve Endülüs Araplarından beş yüz kişinin[124] Mağrib'e gelmesini istememesi ve İdrîs'in de onları hoş karşılayıp devletinde onlara imkân vermesi, onlardan Umeyr b. Mus'ab'ı vezir edinmesi, Kaysilerden Âmir b. Muhammed b. Said'i kadı edinmesi ve Hazrecden Ebu'l-Hasan Abdullah b. Mâlik diye bilinen şahsı da kâtip edinmesidir[125].

İfrîkıye'deki asker ayaklanmalarına rağmen İbrâhim b. Ağleb, İdrîsîler devletine olan tuzaklarına devam etmiştir. Berberîler'in yardımı konusunda yalnız kalmalarını fırsat bilerek bunu değerlendirmiştir. Fakat İbrâhim b. Ağleb'in 196(812) yılında ölümünden sonra İdrîsî devleti canlanmıştır. II. İdrîs, İfrîkıye tarafından batı ve doğu nüfuzunu güçlendirme konusunda güvencede oldu. Nefis ve Ağmat'ı kuşattı. Uzak Suis'e varıncaya kadar beldeleri fethetti. 199(815) yılında Mağrib'e döndü[126]. Orta Mağrib'deki gücünü kuvvetlendirmek için çalışmalarına yeniden başladı. Tilimsân'daki Hâricîleri dize getirerek bu bölgeyi de hâkimiyetine kattı[127].

Uluslararası şartlar, Bizanslılar'la Endülüs Emevîleri, Avrupa ile Abbâsî hilafeti arasında bir çeşit yakınlaşma meydana getirmiştir. Yalnız bütün bu olan hadise, karşılıklı elçi ve hediye değişiminden ibarettir. Abbâsî hilafetiyle, Avrupa Karlunciye devleti arasındaki dostluğa dayalı bu ilişkiler, yakınlaşmanın devamı niteliğindedir[128]. İki taraf arasındaki karşılıklı elçilikler, kara yollarını kullanarak İfrîkıye'ye kadar uzanmakta idi[129]. Bu da Akdeniz'deki egemen olan Bizans düşmanlığından korkarak bu şekilde gerçekleşmiştir. Kılavuz ve elçiler, İfrîkıye'den Bağdat ve Ahen arasında gidiş geliş yapan bu elçiliklere refakat ediyorlardı.

---

[120] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 248.
[121] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVI, 28.
[122] Selâvî, *el-İstiksa*, I, 148.
[123] İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 250.
[124] Conde, J. A., *History of the Dominion of The Arabs in Spain*, Trans. By. Mrs Foster, London, I, 350-351; Scott, S. P., *History of the Moorish Empire in Europe*, Philadelphia and London 1904, I, 456.
[125] İbn Ebî Zer, *el-Enisu'l-Mutrib*, s. 13-14; Selâvî, *el-İstiksa*, I, 148.
[126] İbn Ebî Zer, *el-Enisu'l-Mutrib*, s. 29.
[127] İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 13.
[128] Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriyye ve't-Ticariyye fi Havzi'l-Bahri'l-Mütevassıt*, Trc. Ahmed İsa, Kahire, s. 178.
[129] Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriyye ve't-Ticariyye*, s. 103.

Ağlebîler, aracılık rolünü muhafaza etmekle yetindiler. Onlar Kayrevan'dan Avrupa ülkelerine direkt elçiler göndermediler. Şarlmen 181(797) yılında Hârûnürreşîd'in fillerinden birini istemek amacıyla elçi göndermiştir[130]. Reşid, onun isteğini olumlu karşılamış ve bu fil, İfrîkıye'ye uğramış İtalya'daki Lua limanından sonra gerçekten de 187(802) yılında İshak adında bir Yahudi'nin refakatinde Ahen ülkesine varmıştır[131]. Yine 185(801) yılında İbrâhim b. Ağleb, Kasrukadim şehrinde Şarlmen'in elçisini güzel şekilde karşılamıştır[132]. Bu elçiler ister Bağdat'tan gelsin isterse Bağdat'a gitsin İfrîkıye'de durmuştur. İbrâhim b. Ağleb, devletin karşılaştığı iç problemlerle meşgul olması sebebiyle, Şarlmen'le olan ilişkisini uzun süre sağlıklı şekilde sürdürememiştir.

İfrîkıye'deki Ağlebîler devletinin 184(800) yılında kurulması, Mağrib-Bizans ilişkileri tarihinde de dönüm noktası olmuştur. Uzun zamandır ülkenin mahrum olduğu siyasî istikrar yerleşmeye başlamış, valiler sadece Bizans saldırılarına karşı koymakla kalmamışlar, üstelik deniz merkezlerine karşı yapılan saldırıları ve istilaları da bertaraf edebilmişlerdir. İbrâhim b. Ağleb, Berka ve Trablus arasında bulunan yerlerde ribatlar yaparak emirliğin sahillerini koruma altına aldıktan sonra saldırı siyasetine başlamış ve 189(805) yılında Bülubunis'e saldırmıştır. Aynı yılda İbrâhim b. Ağleb ile Sicilya hâkimi Konstantin arasında 10 yıl müddetle bir anlaşma imzalanmıştır. İbrâhim b. Ağleb, anlaşma şartlarını uygulamış, kendi tarafından yapılan Bizans adalarına ve sahillerine saldırıları durdurmuştur. Diğer taraftan Bizanslılar da anlaşmaya sadık kalmışlar, Mağrib sahillerine olan saldırılarını durdurmuşlardır. Ülkede güven ve huzur hâkim olmuştur. Sicilya, daha önce görmediği bir şekilde barış dönemine şahit olmuştur.[133]

Sonuç olarak, İbrâhim b. Ağleb, yeterliliği, şecaati, takvası[134] ve zekâsı sayesinde yeni bir devlet kurmayı başardı. Her ne kadar o devletin sütunlarını sağlamlaştıramadıysa ve problemlerinin hepsini bitiremediyse de, devleti koruması ve haleflerine teslim etmesi ona yeter.

1. Ebü'l-Abbas Abdullah b. İbrâhim (197/812-201/817)

İbrâhim b. Ağleb'in halefleri, İbrâhim'in ortaya koyduğu zor çabaları ve gayretleri devam ettirdiler. Ebü'l-Abbas Abdullah b. İbrâhim, babasının

[130] Mahmud İsmâil, *el-Ağalibe* , s.170.
[131] Buckler, *Haroun I Rasid and Charles the Great*, s. 46.
[132] Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriyye ve't-Ticariyye*, s. 178.
[133] Bury, J. B., *A History of the Eastern Roman Empire, From the fall of Irene to the Accession of Basil I*, London 1912, s. 295.
[134] Ed-Debbağ, *Mealimu'l-İman*, I, 26.

vefat haberini öğrenince çabucak Kayrevan'a döndü ve 197(812) senesinin Safer ayında emirliğin yönetimini ele aldı[135]. Abbâsî halifeleri, Hârûnürreşîd'den sonra da İfrîkıye'nin hâkimiyetini Ağlebî emirlerine vermişlerdir. Me'mûn halife olunca, bütün vilayetlere işlerine aynen devam etmelerini söyleyen mektuplar yazdı. Yalnız bu sırada İfrîkıye'den gelen bir mektup, İbrâhim b. Ağleb'in ölümünü söylüyordu. O yüzden halife Me'mûn, İbrâhim b. Ağleb'in oğlu Ebü'l-Abbas'a yeni bir mektup gönderip babasının yerine geçmesini istedi ve Ebü'l-Abbas b. İbrâhim b. Ağlebî'yi onayladı[136].

Ebü'l-Abbas, yönetimde geçirdiği beş yıl boyunca, ailesinin ve tebaasının memnuniyetini sağlayamadı. Küçük kardeşi Ziyâdetullah'ı ve adamlarını bastırmak için çaba sarf etti. Mal toplama konusundaki aşırılığı ve zulmü sebebiyle tebaasının sevgisini kaybetti. Fukahanın nasihatlerine kulak asmadı. O, 201(817) yılının Zilhicce ayına kadar kısa yönetimi boyunca sevilmeyen birisi olarak yaşadı[137]. Onun zamanı istikrar ve sakinlikle damgalanmışsa da bu, daha önceden İbrâhim b. Ağleb'in ortaya koyduğu çalışmaların ürünüdür[138].

Ölümüyle ilgili olarak gelen şu bilgi de dikkat çekicidir. Hafs b. Ömer'in teklifiyle bir grup ileri gelen, topluca namaz kılıp, Ebü'l-Abbas Abdullah'ın zulmünün sona ermesi için Allah'a dua ettiler. Bu ibadetin üzerinden beş gün geçmişti ki, Abdullah'ın kulağının altında bir yara çıktı ve bu illet onun ölümüne sebep oldu[139].

2. Ziyâdetullah b. İbrâhim b. Ağleb (201/817-223/838)

Ebü'l-Abbas Abdullah, 201(817) yılında vefat edip yerine kardeşi Ziyâdetullah geçince halife Me'mûn, ona aynı yıl emirlik görevini vermiş ve Zilhicce ayında, Ağlebî yönetimine gelen Ziyâdetullah'a biat edilmiştir[140]. Böylece Ziyâdetullah, zorluk ve meşakkatlerle dolu bir miras almış oldu. O, fakihlerle olan ilişkilerin düzelmesi için hediye verme ve devlet makamlarına getirme siyaseti takip ettiyse de başarılı olamadı[141]. Onlar bu teşvik edici şeyleri reddettiler[142]. İnsanlar arasındaki konumlarının yüceliğinden dolayı devlete karşı bir tehlike oluşturmaya başladılar.

---

[135] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 392.
[136] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 95.
[137] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 433.
[138] Ensarî, *el-Menhelü'l-Azb fi Tarihi Trablusulgarb*, s. 77.
[139] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 96.
[140] İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 252, İbn Tagriberdî, *En-Nücumu'z-Zahire*, II, 169.
[141] Ebû'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribi, *Tabakatü Ulemai İfrîkıye li'l-Huşeni*, Mektebetü Medbûlî, Kahire 1993, s. 86; Malikî, *Riyâzü'n-Nüfûs*, I, 161.
[142] Ed-Debbağ, *Mealimu'l-İman*, II, 26.

Ebü'l-Abbas Abdullah zamanında, ayaklanmalarına son vermiş askerlere gelince, bunlar yeni emire karşı da isyan etmekten kaçındılar. Askerlerin bu şekilde davranmalarına bizzat Ziyâdetullah'ın takip etmiş olduğu şiddet, baskı ve kan dökme siyaseti sebep olmuştur. Hakikatte ise Ağlebî Emiri bu siyaseti isteyerek yapmadı. Aksine o, askerlerin babasına karşı gelmeleri[143] sebebiyle buna mecbur kaldı. Ziyâdetullah, onların fitne, anarşi, terörle dolu sicillerini bildiği için onlar tarafından güvencede değildi. Öyle ki, bu zamanda İfrîkıye'de alışılan işlerden birisi de, bir komutanın itaatten ayrılıp isyan etmesi durumunda, etrafında birçok yardımcı toplayabiliyor olmasıydı[144]. Dolayısıyla onları caydırmak için baskı ve şiddetten başka bir çıkış yolu yoktu. Hakikaten Ziyâdetullah, aşırı baskı ve şiddet uyguladı[145]. Fakat bununla devlet işlerini rayına oturtmayı ve devletin karşı karşıya geldiği problemleri bitirmeyi başardı.

Ziyâdetullah göreve başladığından beri cihat etmek arzusunda idi. Bu arzusunu gerçekleştirmek için, 206(821) senesinde Sardunya gazvesi için bir ordu ve donanma göndermiştir[146]. Ancak ülkenin maruz kaldığı fitneler ve çekişmeler sebebiyle bu çalışmaların arkasını getirememiştir. Çünkü 207(822) yılında Ziyâd b. Sehl, Bace'yi kuşattı. Şayet, Emirin uyanıklığı ve hazırlığı olmasaydı şehir onun eline düşüyordu. Netice de başarısızlığa uğradı. Arkasından 208(823) yılında, Amr b. Muâviye el-Kaysi, isyan etti. Ziyâdetullah bu isyanı bastırmak için büyük mücadeleler verdi ve sonunda isyanı bastırarak, Amr'ı ve çocuklarını öldürdü[147].

209(824) yılında Tunus'ta, Ziyâdetullah'ın, Amr ve iki çocuğunu öldürmesini bahane eden Mansûr el-Tanbazi, Amr ve çocuklarına yapılanlar sebebiyle intikam almak için ayaklanma başlattı[148]. Fakat gerçekte Tanbazi, askerlerin Emir hakkındaki hoşnutsuzluğunu kullanarak, yönetimi gasp etmek arzusunda idi[149]. Mansûr el-Tanbazi, yönetimin temellerini sarsacak büyük bir isyanı çıkarmayı başardı. Ziyâdetullah'ın, kan dökmeden isyanı bastırma konusundaki çabaları başarısız kaldı. Ziyâdetullah'ın komutanları savaşmak istiyorlardı. Her birisi bir tarafa gitti. İfrîkıye sarsıldı ve her tarafını ateş sardı[150]. Ziyâdetullah'ın askerlerinin çoğu, çarpışmalarda hezimetlerle yüz yüze geldiler. Emir, sarayına sığınmaktan başka bir kurtuluş yolu

[143] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 108.
[144] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 247; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV,108.
[145] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 123.
[146] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 97.
[147] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 433.
[148] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 108.
[149] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 185.
[150] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 109.

bulamadı[151]. Tanbazi, İfrîkıye sahil ve Kabis'in dışında bütün yerlere hâkim olduktan sonra kendi adına para bastırdı[152]. Ancak ayaklanmasındaki amaçlarını gerçekleştiremedi. Çünkü Tanbazi'nin ordusu ihtilafa düşüp ikiye ayrılmış ve komutanları ona karşı çıkmıştır. Ziyâdetullah'ın Berberîlerden beklediği yardımın geldiği bir zamanda bu durumun ortaya çıkması, onun işini kolaylaştırmıştır[153]. Böylece Ziyâdetullah, ülkeyi tekrar şehir şehir geri almayı başarmıştır. Daha sonra Tanbazi de kendisine karşı gelen komutanlarından Âmir b. Nâfi'nin eliyle suikasta uğramıştır[154].

Tanbazi'nin ölümüyle Ziyâdetullah'ın derdi bitmemiştir. Askerlerin teyidini ve Tanbazi'nin ölümünden sonra desteklerini alan Âmir, hemen kendi planını ortaya koyup, isyan bayrağını çekmiştir. Ziyâdetullah, Âmir'le yaptığı savaşı kazanarak onu hezimete uğrattı ve çok geçmeden de 214(829) yılında Âmir vefat etti. Onun ölümüyle İfrîkıye'deki harp tamamen bitmiştir[155].

Ziyâdetullah bundan sonra patlak veren ayaklanmaları bastırma konusunda bir zorluk yaşamamıştır. Tunus'ta 218(833) senesinde Fadl b. Ebi'l-Anberî'nin ayaklanması şehir halkının ve fukahasının birçoğunun hayatına mal olarak bitmiştir. 219(834) yılında, on üç yıl süren fitne döneminden sonra ülkede, huzur ve sükûn hâkim oldu. Sonra emir kendisine karşı gelen kimseleri affetti. Devleti, tehdit eden tehlikelerden de korudu[156].

Ziyâdetullah, 212(827) yılında askerlerin fitne ateşini söndürdükten sonra dış ilişkilere önem vermeye başlamıştır. Babasının İdrîsîler için kurmuş olduğu hile ve tuzak siyasetini izledi. II. İdrîs'e suikast konusundaki başarısı, buna yeterli delildir. Ayrıca uzak Mağrib'deki Şiî devletine güçlü bir darbe vurmuştur. Ziyâdetullah, İdrîs'i suikastla öldürünceye kadar hile ve tuzak kurmaya devam etmiştir.[157]

II. İdrîs'in ölümü ile İdrîsîler toparlanmaya başlamışlarsa da, Ağlebîler'i zayıflatma konusunda çok başarılı olamamışlar, onların batı sınırları üzerinde en ufak bir tehlike oluşturması söz konusu olmamıştır. İdrîsîler devleti,[158] ailenin alevi fertleri arasında taksim edildiği zaman[159] devleti zayıflatan ihtilaflar, fitneler ve harpler yayıldı. Sonuçta Septe şehrini

[151] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 255; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 109.
[152] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 99.
[153] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 113.
[154] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 102.
[155] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 475; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 103.
[156] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 105.
[157] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 200.
[158] Bekrî, *el-Mağrib*, s. 123 vd.
[159] İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 88-89.

aşamayan bir nüfuzla kaldı. Tilimsân ve civarındakiler Muhammed b. Süleyman'ın elinde kaldı. II. İdrîs'in kardeşi olan Süleyman[160], devamlı dinlenmeyi ve tembelliği tercih etmiştir. Ağlebîler, bu şekilde batı sınırları üzerinde bir tehlikenin kalmadığını gördükten sonra Sicilya'da ve İtalya'nın güneyinde cihatlarına devam etmeye yoğunlaştılar.

İbrâhim b. Ağleb'in başlattığı barış siyaseti I. Ziyâdetullah'ın zamanının başlarına kadar sürmüş fakat bu sırada Bizanslılar tarafından bozulmuştur. Çünkü İfrîkıyedeki iç ayaklanmalar, Bizanslılar'ın düşmanlık yapmalarını cesaretlendirmiştir. Ziyâdetullah'ı sahillere ve adalara saldırmak için donanma hazırlığına iten sebep de, onların düşmanlık yapmalarına vesile olmuştur. I. Ziyâdetullah, 204(819) yılında komutanı Muhammed b. Ağleb ile bir donanma göndermiş, Sicilya sahillerine zarar veren donanma, esir ve ganimetlerle geri dönmüştür[161]. Ayrıca I. Ziyâdetullah, Sardunya yarım adasına saldırmak için başka bir donanma göndermiş ancak bu donanma mağlup olarak geriye dönmüştür[162]. 212(827) yılında Sicilya donanmasının komutanı "Fîmî", imparatorun teşvikiyle İfrîkıye sahillerine saldırıda bulunmuş ve birtakım Mağribî tüccarlarını ele geçirmeyi başarabilmiştir[163].

Bizans gemileri Sicilya limanlarından çıkıyor, İfrîkıye sahillerine yöneliyordu. Bunu engellemek için Ziyâdetullah'ın eline az fırsatlar geçmişti. Onun, bu saldırıların kökünü kesmek için Sicilya'yı kuşatan bir savaş yapması ve bundan sonra iç meselelerle ilgilenmesi gerekirdi.

Bizans Devleti'nin problemleri ve Sicilya hakkındaki başarısız siyaseti, Ziyâdetullah'ı, cesaretlendirmiştir. Çünkü bu dönemde Bizans'ın maruz kaldığı savaşların çoğu ve birçok ayaklanma, idari sistemin bozukluğu, dinî endişelerin patlak vermesi neticesinde olmuştur. Bütün bunlar devleti zayıflatmış ve Sicilya'daki sorumluluklarını yerine getirme imkânı vermemiştir. Batıdaki merkezini de zayıflatmış, Şarlman, Bizans imparatorunun muhalifi gruplardan yardım alarak Sicilya yarımadasına baskın düzenlemiştir[164]. Bu esnada 212(827) yılında Girit Araplar'ın eline geçmiştir. Girit'in düşmesiyle Bizans, Akdeniz'in doğusundaki en önemli gücünü kaybetmiş[165] ve yarımada Ege denizi sahillerine İslâm kaynaklı saldırılara başlangıç noktası olmuştur. Yıkılan Bizans deniz gücü, batı denizlerinde imparatorluğun varlığını koruyamamıştır.

---

[160] İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 16.
[161] Azîz Ahmed, *Târîhu Sıkılliyeti'l-İslâmiyye*, Naklehu ile'l-Arabiyye Emin Tevfik Tayyibi, Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Trablus, Tunus 1980, s. 12.
[162] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 185.
[163] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 181; Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, s. 296; Azîz Ahmed, *Târîhu Sıkılliyeti'l-İslâmiyye*, s. 14.
[164] Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, s. 318.
[165] Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1986, s. 192.

Ağlebîler, bütün bu fırsatları değerlendirmiş ve 212(827) yılında adanın fethine başlamışlardır[166]. Onların fetih hareketine, adanın içinde bulunduğu çalkantılar ve bozulmalar da yardım etmiştir. Çünkü Bizans valileri, adada halkın durumlarını gözetmeksizin kaynakları kullanma konusunda israfa kaçmışlar, zirai alanları kullanmışlar, çiftçiler, tarlaları terk edip çobanlıkla uğraşmaya başlamışlardır. Ağır vergiler yüzünden ticaret ve sanayi de kesata uğramıştır[167].

Ağlebîler'in meşru saldırılarını gerçekleştirmeye iten sebeplerden birincisi; Sicilya'nın, Bizans sınır kuvvetlerinin kullandıkları bir düşmanlık merkezi idi. Oradan Afrika'nın sahillerine saldırılar düzenliyorlar, kapkaç ve tahribatta bulunuyorlardı. Doğu ile olan ticaret yollarını tehdit ediyorlardı. Bu sebeple Ağlebî emirinin adaya hâkim olması ve bu tehdidi ortadan kaldırması için kuvvetli bir saldırı hazırlaması gerekiyordu[168]. İkincisi ise, cihat isteği ki, Ağlebî Devleti'nin istikrara kavuştuktan sonra bu istek giderek artmış ve Emir de bunu gerçekleştirmeye muktedir hale gelmiştir. Sicilya'ya saldırı hakkında dinî ve fıkhî tartışmaların da etkisi olmuş, Kayrevan kadısı ve fakihi bu saldırıda komutan olmuştur[169].

Bizans imparatoru II. Mihail, Konstantin diye bilinen bir şahsı adaya 211(826) yılında patrik olarak tayin etmiştir[170]. Daha sonra Sicilya donanma komutanı olan Euphemius'a karşı, imparatorun kızmasına sebep olan olaylar cereyan etmiştir.[171] Sonuçta Euphemius âsi ilan edilmiş, Sirakusa şehrinden uzaklaştırılmak istenmiştir. Fakat patrik savaştan korkunca, Euphemius onu yenip öldürmüştür. Ancak valilerden birisi Euphemius'a karşı gelerek, Bizans imparatorunun safında yer almış ve onu yenerek Sirakusa'dan sürmüştür. Euphemius da bu olaylar karşısında İfrîkıye'ye gitmiş ve düşmanına karşı Kayrevan emirinden yardım istemiştir. Euphemius, Ziyâdetullah'a adaya savaş açma fikrini sunmuş, kendisinin onun valisi olabileceğini, cizye ödeyeceğini ve itaat edeceğini bildirmiştir[172]. Ancak Sicilya'dan daha önce gelen bir grup Ağlebî ülkesine gelerek, Emir'i adada var olan çekişmeden uzak bir konumda olmaya davet etmiştir[173]. Ziyâdetullah da Euphemius'un bu talebine acele cevap vermemiş, meclisini toplayıp kesin karar vermek için durumu fakihlere arz etmiştir.

[166] E. E. Vasiliyev, *el-Arab ve'r-Rum*, trc. Muhammed Abdülhadi, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Beyrut, ts, s. 51, Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, s. 296.
[167] Scott, *The Moorish Empire in Europe*, I, 3-4.
[168] Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriyye ve't-Ticariyye*, s. 249.
[169] Malikî, *Riyâzü'n-Nüfûs*, I, 186-187.
[170] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,186-187; Arinî, Seyyid Baz, *ed-Devletü'l-Bizantiyye*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1982, s. 236.
[171] E. E. Vasiliyev, *el-Arab ve'r-Rum*, s. 67-68.
[172] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,186.
[173] Scott, *The Moorish Empire in Europe*, II, 11.

Sonuçta kadı Esed b. Furat'ın[174] acele davranılması görüşü kabul edilerek, saldırıya geçmek için bütün Ağlebî limanlarında hazırlıklar başlamış, ülkenin kaynakları kullanılmıştır. Hazırlanan yetmiş gemi[175], Susa limanında[176] on bin yaya ve 700 atlı ile doldurulmuş[177], saldırının komutanlığı kadı Esed b. Furat'a verilmiştir[178]. Aynı anda yönetimle birlikte hukukî işler de onda toplanmıştır[179].

Donanma, 212/827 yılının Rebîülevvel ayında Susa limanından hareket ederek, Sicilya'ya yönelmiştir. Mazere şehrinde demir atmış, orada da Bizans ordusu ile karşılaşmıştır.[180] Çarpışma, Bizanslılar'ın yenilgisi, komutanlarının kaçması[181] ve Ağlebîler'in çeşitli ganimetleri almalarıyla sonuçlanmıştır[182]. Bundan sonra birçok kale, herhangi bir sıkıntıyla karşılaşmaksızın fatihlerin eline geçmiş ve Ziyâdetullah, halife Me'mûn'a adanın fethini bildirmiştir[183].

Mazere'nin düşüşünden sonra Esed, karadan ve denizden Sirakusa'nın kuşatmasına başladı[184]. İmparator II. Mihail, şehrin kuşatmasını dağıtmak için büyük bir donanma gönderdi[185]. Ağlebî ordusunun başına gelen yenilgi bir taraftan bu yardıma isnat edilir, diğer taraftan da taun hastalığının yayılmasına ve 214(829) yılında taarruz komutanı olan Esed b. Furat'ın ölümüne dayandırılır[186]. Esed'in ölümünden sonra komutayı ele alan Muhammed b. Ebü'l-Cevârî çekilmeyi ve İfrîkıye'ye dönmeyi kararlaştırmıştır. Fakat Bizans gemileri, onun planını uygulamasına imkân vermemiştir. Gelişmeler üzerine Müslüman mücahitler fetih hareketine devam etmişler, kayda değer bir mukavemetle karşılaşmadan Mineo şehrini kuşatmışlardır. Aynı şekilde Cercend kalesini de düşürmüşlerdir. Bu durum onları, Kasriyâne şehrine saldırmaya cesaretlendirmiştir. Şehri muhasara altına almışlar, fakat Muhammed'in ölümü ve Euphemius'un da Kasriyâne halkı tarafından bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine

[174] Malikî, *Riyâzü'n-Nüfûs*, I, 186-187.
[175] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 132; Scott, *The Moorish Empire in Europe*, II, 12.
[176] Bekrî, *el-Mağrib*, s. 25.
[177] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 132; Malikî, *Riyâzü'n-Nüfûs*, I, 188.
[178] Malikî, *Riyazü'n-Nüfus*, I, 185; Abdulkerim Özaydın, "Ağlebîler", *DİA*, İstanbul 1988, I, 476.
[179] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 132.
[180] Malikî, *Riyâzü'n-Nüfûs*, I, 188.
[181] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,186.
[182] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 132.
[183] Malikî, *Riyâzü'n-Nüfûs*, I, 188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,186; Azîz Ahmed, *Târîhu Sıkılliyeti'l-İslâmiyye*, 15.
[184] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,186
[185] E. E. Vasiliyev, *el-Arab ve'r-Rum*, s. 78.
[186] Ebû'l-Arab, *Tabakatü Ulemai İfrîkıye*, s. 82; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, V, 74; Azîz Ahmed, *Târîhu Sıkılliyeti'l-İslâmiyye*, 15.

Resim 3: Sirakusa şehrinin üstten bir görünüşü (Bugün İtalya sınırlarında)

[https://shutr.bz/2yAQGx8]

sefer başarısızlıkla sonuçlanmıştır[187]. 214 (829) yılında Sicilya'daki muharip Ağlebîler, komutanları Muhammed b. Ebü'l-Cevârî'nin ölümünden sonra dağılmakla yüz yüze gelmişler, erzakları bitmiş, hatta hayvanlarını yemek zorunda kalmışlardır[188]. Bu esnada Asbağ b. Vekil el-Hevari ve Süleyman b. Afiye et-Turtuşi'nin yönetiminde Endülüs donanması yarımadanın sularına varmışlardır[189]. Endülüslüler resmî olarak emirliğin sancağı altına girmemişlerdir. Gerçek şu ki, Asbağ b. Vekil, cihadı isteyerek Sicilya savaşlarına katılmamıştır. Asbağ ve adamları Palermo'ya yönelen Ağlebî ordularından müstakil hareket etmişlerdir.[190] Asbağ'ın ölüm sebebi olan taun hastalığı yayılınca, adamlarının çoğu geldikleri yere geri dönerken bir kısmı da Palermo'nun fethine Ağlebîlere yardım için katılmıştır. Ancak iki taraf arasına ihtilafın girmesi hızlı olmuştur[191]. Ağlebîler'in Sicilya'daki fetihlerinin başarısı karşısında Kurtuba emirleri, biraz kıskançlık ve kinle olaya yaklaşmışlardır.

Ağlebî ordusu zaferlerine devam etmiş, 216(831) yılında Palermo şehrini kuşatmıştır. Şehrin valisi, canı ve malı güvende olacağı teminden sonra şehri teslim etmiştir[192]. Palermo'nun düşmesiyle Sicilya'da ve İfrîkıye'de muharip güçler arasındaki iletişim kolay bir iş haline gelmiştir. Adanın herhangi bir yerine güvenli bir şekilde yardımları götürmek, artık mümkün hale gelmiştir[193].

İmparator Teofil, halife Me'mûn'un 215(830) yılında Ermeniye üzerine yapmış olduğu saldırılara karşı koymakla meşgul olduğundan,[194] Palermo'yu geri almak için bir gayret göstermemiştir[195]. Ağlebîler, fetihlerine devam etmişler, Palermo'dan adanın diğer taraflarına varıncaya

[187] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,186.
[188] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,188.
[189] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 123; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 134-135; Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, s. 304.
[190] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,187; Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, s. 304.
[191] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,188.
[192] E. E. Vasiliyev, *el-Arab ve'r-Rum*, s. 117.
[193] Scott, *The Moorish Empire in Europe*, II, 22-23.
[194] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 195.
[195] E. E. Vasiliyev, *el-Arab ve'r-Rum*, s. 118; Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, s. 259.

kadar olan yerleri ellerine geçirmişlerdir[196]. 219, 220 ve 222 yıllarında Kasriyâne şehri Ağlebî saldırılarına maruz kalmıştır. Ayrıca Tabermin, Sirakusa, Vatina, Kastalyasa şehirlerine hücum etmişler, Kusra adasını 220(835) yılında istila etmişlerdir. Gerçekten de Ağlebîler, peş peşe gelen iki yıl zarfında silah, eşya ve hayvan yönünden büyük ganimet kazanmışlardır. Bizans Devleti Sicilya'da bu korkunç durumlar karşısında duramamış ancak 223/837 yılında imparator Teofil, keşiş Musili komutanlığında bir ordu hazırlamış[197] fakat kayda değer bir etkisi olmayınca, imparator onu Kostantiniyye'ye geri çağırmıştır[198].

Ağlebî ve Avrupa arasındaki düşmanlığa dayalı ilişkiler, Ağlebî ordusunun Sicilya adasına çıkması ve İtalya yarımadasına doğru Misina boğazını geçmelerinden sonra zirveye ulaşmıştır ki, bu yerin ahalisinin büyük çoğunluğu Karlunciye yönetimine boyun eğiyordu. Hakikatte İtalya'da Ağlebîler'in ortaya çıkışı, ayaklanmacı İtalyanlar'ın mücadelesi sonucu oluştu. Lombard ile Dük Nabli arasında çekişme patlak verdi ve 220(836) yılında anlaşma imzalanarak son buldu. Bu anlaşmaya göre Nabli, Lombard'a cizye ödemeye mecbur bırakıldı[199]. Lombard'a karşı yardım talebinde bulunan Nabli'nin yardım isteklerine, Avrupa imparatoru Luis, cevap vermedi. Dük Nabli, Sicilya'daki Palermo'da bulunan Ağlebî Emirinden yardım dilemekten başka çıkış yolu bulamamıştır. Ağlebî donanması, Nabli'nin üzerindeki Lombard kuşatmasını kaldırabilmiştir. Lombard, 221(837) yılında Nabli'nin esirlerini serbest bıraktığı yeni bir barış anlaşmasına mecbur kalmıştır[200]. Bundan dolayı Nabli ve Ağlebîler arasında anlaşma ve dostluk başlamıştır[201]. Bu da eski ticari ağları kuvvetlendirmiştir. İfrîkıye, Nabli'ye zeytinyağı gönderiyor, karşılığında da meşhur keten elbiseleri ithal ediyordu[202].

Ziyâdetullah zamanında Ağlebîler, en ihtişamlı günlerini yaşadılar. Devletin temellerini sağlamlaştıracak çalışmaları Ziyâdetullah zamanında yaptı. O, gücü ve askerî yeteneğinin yanında, çeşitli sanat, mimari ve edebiyat konularında da mahir birisi idi. Onun ekonomik gayretlerine gelince, toprağı kullanmaları sebebiyle haraca bağlama siyasetine geri döndü. Bu adaletli uygulama neticesinde, ziraatla uğraşanların durumları iyileşti. Ayrıca Sicilya'ya karşı hamlesinin getirmiş olduğu bol ganimetler de bu çalışmalarını destekledi. Bu dönemde, Müslümanların ganimetleri

[196] Scott, *The Moorish Empire in Europe*, II, 24.
[197] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,188-189.
[198] E. E. Vasiliyev, *el-Arab ve'r-Rum*, s. 123.
[199] Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, s. 312.
[200] E. E. Vasiliyev, *el-Arab ve'l-Rum*, s. 160.
[201] Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, s. 312.
[202] Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriyye ve't-Ticariyye*, s. 108, Arinî, *ed-Devletü'l-Bizantiyye*, s. 250.

ve hayvanları çoğaldı[203]. Ziyâdetullah döneminde İfrîkıye'deki bolluk ve refahın boyutunu gösteren en güzel delillerden birisi, onun Kayrevan camisine 180 bin miskal bağışlamasıdır[204].

Ziyâdetullah, başlangıçta Tunus toplumunun başına gelen olumsuzluklara karşı koyacak tedbirleri aldı. Berberîler'in sevgisini kazanma konusunda başarılı oldu ve onları, yönetim ordusunun sancağı altına soktu.[205] Bununla beraber fukahanın meylini ve güvenini kazandı. Fukahayı razı etmek için camilerin inşa ve bakımına büyük gayretler göstermiştir. 221(836) yılında Kayrevan'daki büyük caminin binasını, sınırlarında ve sisteminde fazla bir değişiklik yapmadan tekrar yaptırmıştır. O, caminin güzelleştirilmesi konusunda o kadar gayret gösterdi ki, bu cami muasırlarının beğenisini kazanan, hendese ve süslemede Bizanslılar'a kadar şöhreti yayılan, şahane sanatsal bir abide oldu[206].

Şüphesiz ki, Ribatlar İfrîkıyede harbî etkinliklerinin yanında dinî hayatta da önemli bir rol oynamıştır. Ziyâdetullah, 206(821) yılında Susa şehrinin surları içinde haliç üzerine Susa ribatını tesis etti. Bunlara ilaveten Ziyâdetullah, babasının inşa ettiği Abbâsîye şehrine önem verdi. Orada saraylar tesis etti ve 212(827) yılında koruma altına aldı[207]. Ayrıca Tanbazi'ye yardımları sebebiyle halkından intikam almak için yıktığı Kayrevan surunu, yeniden yaptırdı[208].

I. Ziyâdetullah, emirliği boyunca, zor şartlarda bile hilafete samimi bir şekilde bağlılığına devam etmiştir. Bağdat'ta, İbrâhim b. Mehdi'nin fitnesinin patlak verdiği bir zamanda Me'mûn'a olan dostluğundan çıkmamıştır. Bunun için ortam durulunca, halife onun davranışından dolayı ona teşekkür etmiştir[209]. Ziyâdetullah, kendi tarafından devletin durumu istikrara kavuştuktan sonra da hilafete bağlılıktan çıkmaya çabalamadı. Diğer Emirlerin yaptıklarının benzerini yapmadı. İçte ve dışta hilafetle olan ilişkilere dokunmayacak konularda devletinin işlerinde tasarruf yetkisini kendisine aldı. Ziyâdetullah, cihat amacıyla Sicilya'ya saldırma hazırlığına başlayınca, hiçbir kimseden yönlendirme almadı[210].

Ziyâdetullah, cihat gayesiyle harekete geçtiği bir sırada, askerîn tehlikesinden tamamen kurtulmak, bu tehlikenin kökünü kurutmak istedi

[203] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 102.
[204] Bekrî, *el-Mağrib*, s. 23-24.
[205] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 99.
[206] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 252.
[207] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 123.
[208] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 129.
[209] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 255.
[210] Malikî, *Riyazu'n-Nüfus*, I, 188.

ve Sicilya'nın fethine başladı. Ziyâdetullah'ın Sicilya üzerine bu seferleri düzenlemesi, Ağlebî devletinin iç problemlerinden tamamen kurtulduğunu, devletin temelinin sağlamlaştığını ve devamlılığını sağlayacak bir güce sahip olduğunu gösterir. Ziyâdetullah, fitne ve isyanlarla teslim almış olduğu devleti, vefatından sonra,[211] gücünü fetih ve genişleme yönünde kullanan tam bir devlet olarak bırakmıştır. İbnü'l- Ebbar'a[212] göre o güçlü bir şair, fakihleri kendi yanına çekmesini bilen dahi bir siyasetçidir. Berberîler'i yönetim tarafına basireti ve dehası ile çekmeyi başarmış, etrafındaki kuvvetleri, Akdeniz'deki olaylarda kullandığı bir enerjiye çevirmiştir.

Resim 4: Rabat Hisan (Susa)

[The Aghlabids and their Neighbors, edt. Glaire D. Anderson, Corisande Fenwick, Rosser-Owen Mariam]

Ziyâdetullah diyor ki, "Allah'ın izniyle ben kıyamet gününün korkusunu umursamıyorum. Çünkü ben dört şey sunmuşum: Kayrevan camisini inşa ettim ve bu camiyi inşa etmek için 80 bin dinar harcadım. Babu'r-Rabite su kanalı ile Susa'daki Rabat hisarını inşa ettim. Ayrıca Ahmed b. Muhriz'i[213] yargının başına getirdim." Ziyâdetullah 223(838) senesine kadar Ağlebî yönetimini yürüttü ve o sene 51 yaşında iken öldü. Emirliği yirmi bir yıl yedi ay sürdü.[214]

3. Emir Ebû Ukal (223/838- 226/841) ve Ebü'l-Abbas Muhammed (226/841- 242/856)

Halife Me'mûn'un 218(833) yılında Tarsus'ta vefatından sonra yönetimi kardeşi Mu'tasım üstlendi[215]. Halifeler yeni bir emirin emirliğinde görev verme işlerine devam etmişlerdir. Halife Mu'tasım, Emir Ebû Ukal'i 223(838) yılında I. Ziyâdetullah'ın ölümünden sonra göreve getirmiştir[216]. Ondan sonra 226(841) yılında İfrîkıye'nin başına Ebü'l-Abbas Muhammed'i emir olarak atamıştır[217].

Emir Ziyâdetullah'ın vefatı, Sicilya'da bulunan Müslümanlar üzerinde kötü bir şok etkisi oluşturdu. Ruhları sönmüş, azimleri kırılmış[218] olan

[211] Ziyâdetullah 14 Recep 223'de vefat etti. 51 yaşındaydı. İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 137.
[212] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 254.
[213] Malikî, *Riyazü'n-Nüfus*, I, 189, Debbağ, *Mealimu'l-İman*, I, 44-48.
[214] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,189.
[215] Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*, III, 259.
[216] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 139.
[217] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,268.
[218] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,189.

Müslümanlar ancak Ziyâdetullah'ın yerine geçen Emir Ebû Ukal Ağleb b. İbrâhim'in göreve gelmesinden sonra faaliyetlerine başladılar ve çok geçmeden Rabata'yı geri alabildiler[219].

Halife Mu'tasım'ın Amuriye'yi istilası, Ağlebîler'in Sicilya'daki fetihleri ve bu arada Girit Müslümanlarının Bizans sahillerine olan şiddetli saldırıları, Bizans imparatoru Teofil'i çok zor durumda bıraktı. Bunun üzerine o, Frenk kralı Louis el-Karolenj ve Emevî halifesi II. Abdurrahman'dan Ağlebîlere, Abbâsîler'e ve Girit[220] Araplar'ına karşı yardım talep etmek için iletişim kurmaktan başka bir çıkış yolu bulamadı. Teofil'in, 20 Ocak 842 yılında ölmesiyle Ağlebîler, Sicilya'nın batı tarafını da istila ettiler. Teofil'in oğlu III. Mihail'in Sicilya hakkındaki almış olduğu savunmacı önlemler, Müslüman fatihlerin ilerlemesine engel olamadı ve Bizans mevkileri bir bir düştü. Nihayet Mihail'in yönetiminde Sicilya'da Sirakusa ve Tabarmin'den[221] başka Bizanslılara bir yer kalmamıştır.

225(839) senesinde Lombardi krallığı, birbiriyle çekişen Binifnit ve Salırın isimleriyle iki emirliğe bölündü. Bu durum Ağlebîleri tekrar yarımadaya geçmeye cesaretlendirdi ve düzenli bir fetih hareketine yöneldiler. Galuriye ve Enkeberde topraklarındaki şehirler onlara boyun eğdi. Daimî bir şekilde oraya yerleştiler[222]. Bu şehirlerden en önemlilerinden birisi de meşhur Tarnet şehridir[223]. Ayrıca şiddetli bir savaşla Kabu şehrini de ele geçirmişlerdir[224].

Bizans imparatoru Teofil, elçisini Bundugiyye'ye göndermiş, oranın Dükünü Tarnet'i kurtarmak için teşvik etmiştir[225]. Bundugiyye'nin donanması bazı başarılar kazanarak imparatorun isteğini yerine getirmek üzere iken, Ağlebî gemileri 226(840) yılında bu gemileri batırmıştır[226].

Mu'tasım zamanında Abbâsî hilafeti, doğudaki problemlerine rağmen Mağrib'in işlerine önem vermiştir. Belki de Ağlebîler'in yıldızının parlaması Akdeniz'de o zamanda olmuştur. Mevcut durum Mu'tasım'ı, Mağrib ve Endülüs'te kaybedilen gücü geri alma konusunda onlardan yardım almak için düşünmeye cesaretlendirmiştir. Çünkü Mu'tasım, Emevîleri Endülüs'ten çıkarmak için saldırı fikrine kapılmıştır. Ancak ani ölümü sebebiyle bunu gerçekleştirememiştir[227].

[219] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 139, İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 256.
[220] Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, s. 273.
[221] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 211-212.
[222] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 268.
[223] Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriyye ve't-Ticariyye*, s. 110.
[224] Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*,V, 410.
[225] Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, s. 313.
[226] E. E. Vasiliyev, *el-Arab ve'l-Rum*, s. 161.
[227] Suyutî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 336.

Emir Ebû Ukal, yönetimi sırasında askerlere iyi davrandı ve birçok zulmü ortadan kaldırdı. Valilerin maaşlarını artırarak onların halka haksızlık yapmasının önüne geçti. Kayrevan'da şarap ve nebizi yasaklayıp, bunların içilmesine fırsat vermedi[228]. Emir Ebû Ukal Ağleb b. İbrâhim'in günleri çok fazla sürmedi ve 226(841) senesinde öldü. Ebû Ukal'in Emirliği, 2 sene 9 ay sürmüştür[229].

4. Ebü'l-Abbas Muhammed b. el-Ağleb Dönemi (226/841- 242/856)

Emir Ebû Ukal Ağleb b. İbrâhim'in 226(841) yılında vefatından sonra yerine Ebü'l-Abbas Muhammed geçmiş ve halife Mu'tasım tarafından vali olarak atanmıştır. Onun zamanında Ağlebî orduları, Miskan şehrini 228(842) yılında fethetmeyi başarmıştır. Ağlebîler, adanın güneydoğu tarafında ilerlemelerine devam etmiş, Nabli'den gelen bir donanmanın yardımı sayesinde Messina'yı fethetmiş ve boğaz üzerine Ağlebî hâkimiyeti sağlanmıştır[230].

Aynı şekilde onun döneminde Sicilya prensi Ebu'l-Ağleb el-Abbas b. el-Fazl, Sicilya'yı idare ediyordu[231]. el-Fazl, 229(843) yılında çok sayıda Sicilyalı'nın ölümüyle sonuçlanan mücadeleden sonra Şerra'yı, 232(846) yılında da savaş hilesi sonunda mağlup ettiği Lantina'yı fethetmiştir. Müslümanların adada fetihleri devam etmiş ve bölgenin en önemli şehirlerinden biri olan Kasrıyâne, Sicilya valiliği görevini yapan Muhammed b. Abdullah b. el-Ağlebî tarafından talan edilmiştir[232].

Ebü'l-Abbas Muhammed'in son dönemlerinde İfrîkıye'de ayaklanmalar çıkınca[233] bunların etkisi Sicilya'ya kadar uzanmıştır. Fatihlerin çalışmaları 243(857) senesine kadar farklı saldırılar şeklinde gerçekleşmiş,[234] 236(850) ve 238(852) yıllarında Kasriyâne'ye saldırılar tekrarlanmış ayrıca Kattaniye, Saragosa ve Nutus'a da saldırılar yapılmıştır. 243/856 yılında Kasriyâne, Sirakusa ve Tabermin'e yine saldırıda bulunmuşlardır[235].

Ebü'l-Abbas Muhammed döneminde genel olarak sükûnet sağlanmıştı. Bununla birlikte ülkede bulunan zihinleri karıştırıcı görüşlere karşı da sert tavırlar sergilendi. Onun döneminde Sahnun b. Said, orada imamlık

[228] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 49.
[229] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 66.
[230] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,268.
[231] İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, s. 37.
[232] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 75-76.
[233] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 140-144.
[234] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 145-146.
[235] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,290.

yapıyordu. Bu imam, yoldan sapmış insanların ulu camide[236] toplanmalarını yasaklamıştı. Çünkü onlar, el-İbâdiye, el-Asferiya, Zındıklar ve Mutezile[237] gibi bozulmuş mezheplerini tartışıyor ve konuşuyorlardı.

Ebü'l-Abbas Muhammed'in, çağdaşı olan Abbâsî halifeleri ile iki taraf arasında sağlam ilişkilere delalet eden birtakım olaylar söz konusudur. Bu olaylar hilafetin İfrîkıye emirleriyle dayanışmasını teyit eder. Ağlebîler'in, hilafetin rızasını almak için hırslarını, onların emirlerine uyma konusundaki azimlerini gösterir. 231(845) yılında Ahmed b. Ağleb'in, kardeşi Emir Ebü'l-Abbas Muhammed'e karşı çıkması sebebiyle İfrîkıye'de fitne baş göstermiştir. Emir, kardeşini Irak'a sürgün etmekten başka daha sağlıklı bir yol bulamamıştır. Böylece Emirliğin durumları düzelmiştir[238]. Mütevekkil döneminde de, İfrîkıye'deki çalkantıları güvenceye alma gayesiyle Ağlebîler'le ilişkiler duraklamamıştır. Aksine Mütevekkil, Ağlebî Emirine hâkimiyetini sağlamlaştıracak maddi yardım konusunda da istekli davranmıştır. Mütevekkil, Beni Ağlebî emirlerine valileri ve etbaı gözüyle bakıyordu. Ancak Ağlebîler'in kendi devlet işlerinde özel konumundan faydalandıklarını biliyordu. 235(849) yılında Mağrib'de olan hadiseler, oğlu Muntasır'ın mülkiyetini teminat altına almıştır[239]. Mülkiyetin oğulları arasındaki taksimatı sırasında[240] Emirliğin durumunda ise bir şey değişmemiştir. Ağlebîler bu tasarruflarından en ufak şekilde vazgeçmemişler, hilafetle olan siyasetlerine devam etmişleridir. 239(853) senesinde[241] Ebü'l-Abbas Muhammed b. Ağleb, Tâhert'in yakınlarında el-Abbâsîye ismini verdiği bir şehir inşa etti[242]. Bunu Abbas oğullarına sevgisini izhar etmek için yaptı. Ayrıca halifeye, Sicilya'da Kasriyâne'nin düşmesinden sonra hediyeler gönderdi[243]. Fakat Emir Muhammed b. Ağleb'in, "el-Abbâsîye"[244] diye isimlendirdiği şehrini, Rüstemîlerin lideri İmam Eflah b. Abdülvehhâb yakmıştır[245]. Endülüs emiri Emir Muhammed, Abbâsîye şehrini yaktığı için İmam Eflah b. Abdülvehhâb'ı 100 bin dirhemle mükâfatlandırmıştır[246].

II. Luis, Ağlebîler'in elindeki Bar'a saldırı kararı aldı. Bunu da Dirkesan'ın özel teşviki, papanın kutsaması neticesinde dinî bir duyguyla

[236] Bundan maksat Ukbe b. Nâfi tarafından yaptırılan Kayrevan Camii'sidir.
[237] el-Kaderiyye ve el-Adliyye olarak da isimlendirilir.
[238] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 275.
[239] Taberî, *Tarihü'l-Rusül ve'l-Mülûk*, VII, 358; İbn Tagriberdî, *en-Nücumu'z-Zahire*, II, 235.
[240] Mes'ûdî, *Mürucu'z-Zeheb*, s. 403.
[241] Abdülaziz Salim, *Tarihü'l-Mağribi'l-Kebir*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1981, II, 394.
[242] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 263.
[243] Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 271; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 256; E. E. Vasiliyev, *el-Arab ve'l-Rum*, s. 194; Scott, *The Moorish Empire in Europe*, II, 30.
[244] bknz. Harita 2.
[245] Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 277.
[246] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 263; Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 277.

yapmıştır. Ancak çalışmaları başarısızlıkla sonuçlanmış ve 238 (852) yılında mağlup olarak dönmüştür[247]. II. Luis, İtalya'nın kuzeyindeki problemlere ve Papa I. Nikola ile olan çekişmesinden dolayı Ağlebîler'in karşısında kesin bir netice elde edememiştir[248]. Bu da kuşatmalarını şiddetlendirmek için Ağlebîlere bir fırsat vermiştir. Palermo valisi Abbas b. Fazl ordusuyla beraber İtalya'nın güneyinde yerleşme imkânı elde etmiştir[249].

5. Ebû İbrâhim Ahmed b. Muhammed b. el-Ağleb [250] Dönemi (242/856-249/863)

Ebü'l-Abbas Muhammed b. Ağleb vefat edince yerine oğlu Ebû İbrâhim Ahmed geçti. Ebû İbrâhim Ahmed halkla iyi geçindi ve askerlere bol miktarda bahşiş dağıttı. İfrîkıye topraklarında malzemesi taş ve tuğla olmak üzere çok sayıda kale inşa ettirdi, demir kapılar yaptırıp köleler satın aldı. Ebû İbrâhim döneminde kendisini sıkıntıya sokacak herhangi bir ayaklanma ve karışıklık görülmedi[251]. Ancak 245(859) yılında İfrîkıye'de Berberîler Trablus valisine karşı gelip öşür ve zekâtlarını vermemekte direndiler ve onunla savaşıp hezimete uğrattılar. Bunun üzerine Ağlebî emîri Ahmed b. Muhammed kardeşi Ziyâdetullah ile birlikte valiye yardımcı kuvvetler gönderdi ve Berberîler'i mağlûp etti. Meydana gelen çarpışmalarla Berberîlerden çok kimse öldürüldü. Bu olaydan sonra Berberîler dize gelip rehineler vermiş ve itaatlerini arzetmişlerdi[252].

İfrîkıye'de Ağlebî Devleti, İbrâhim Ahmed b. Muhammed[253] aracılığıyla istikrara kavuşunca fetih orduları 244 (858) yılında büyük bir zafer gerçekleştirmiş, Bizanslılar'ın merkezî durumundaki Kasriyâne şehri ele geçirilmiştir[254]. Bu Kostantiniyye üzerinde şok oluşturmuş, imparator III. Mihail, büyük bir yenilgiyle neticelenen ve kaçmak zorunda kalan 300 gemilik bir donanma göndermiştir[255]. Kasriyâne'nin düşmesiyle, Bizans'ın Sicilya'daki nüfuzu azaltılmıştır. Ağlebîler takriben adanın üçte ikisini istila etmişlerdir[256]. Ancak Ağlebî nüfuzunun hâkim olduğu yerler tamamen onlara boyun eğmemiş, özellikle Bizans yardımları ulaştığında, birçok kale komutanı başkaldırmıştır[257].

[247] Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, s. 315.
[248] Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, s. 385.
[249] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 290.
[250] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 147; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 82.
[251] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 66.
[252] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV,123.
[253] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 147-148.
[254] Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 278.
[255] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 290; Scott, *The Moorish Empire in Europe*, II, 31.
[256] Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriyye ve't-Ticariyye*, s. 217.
[257] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 290.

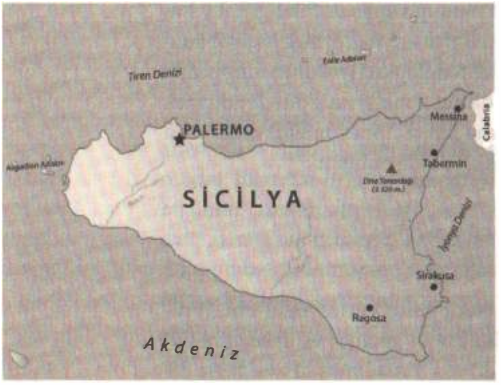

Harita 4: Sicilya Haritası; Tabermin, Sirakusa ve Ragosa Şehirleri (Siyasî)

[https://bit.ly/2tw5FCR]

Ebû İbrâhim Ahmed b. Muhammed döneminde 247(861) senesinde Sicilya valisi el-Abbas b. el-Fazl vefat etti. Bunun üzerine oradaki halk da oğlu Abdullah b. el-Abbas'ı vali yaptılar. Fakat Emir Ebû İbrâhim Ahmed, Sicilya'ya vali olarak Hafâce b. Süfyân'ı gönderdi. Vali Hafâce b. Süfyân, Sicilya şehirlerinden Sirakusa, Ragosa ve Tabermin gibi önemli şehirleri başta olmak üzere birçok şehre seferler düzenlemiş, önemli fetihler gerçekleştirerek, ciddi miktarda ganimetler ele geçirmiştir[258].

Oğlu Muhammed'in başarısız olması üzerine sirakusa üzerine sefere çıkan Hafâce, sefer dönüşü et-Tîn vadisine geldiğinde orada konakladı ve burada askerlerinden birisinin ihaneti ve hücumu sonrasında yaralandı. Bu yaranın tesiriyle Receb 256 (Haziran 869) tarihinde öldü. Hafâce'nin ölümü üzerine Sicilya Müsümanları yerine oğlu Muhammed'i tayin ederek durumu İfrîkiye emîri Muhammed b. Ahmed'e bir mektupla bildirdiler. Muhammed b. Ahmed de onu bu görevinde bırakarak kendisine bir ahitname ile hil'atler gönderdi[259].

Ebû İbrâhim Ahmed, Abbâsî hilafeti ile de iyi ilişkiler içinde oldu. 245(859) yılında Mağrib illerinde şiddetli depremler meydana gelmiş; kaleler, evler, köprüler yıkılmıştı. el-Mütevekkil evleri yıkılan kimselere üç milyon dirhem dağıttı[260]. Mütevekkil 248(862) yılında Sâmerrâ'da vefat edince ondan sonra görevi Müsta'in Billah[261] aldı. O, Emir Ebû İbrâhim Ahmed b. Muhammed el Ağlebî'nin çağdaşıydı. Emir Ebû İbrâhim Ahmed, halife ile iyi ilişkiler kurdu. Onun samimiyetini gösteren en güzel delillerden birisi, Zeytun Camisinde yaptırdığı bazı süslemeleri, saygıdan dolayı halife Müsta'in'e nispet etmesidir[262].

Ebû İbrâhim Ahmed, halife el-Muntasır'ın halifelik dönemine kadar İfrîkıye valisi olarak kaldı. Halife el-Müstain zamanında yani 249(863) senesinde vefat etti ve onun yerine kardeşi Ebû Muhammed Ziyâdetullah b. Muhammed geçti.

[258] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 143-145.
[259] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 145.
[260] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 130.
[261] Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*, III, 260.
[262] İbn Ebî Dinar, *el-Mu'nis Ahbari İfrîkaye ve Tunus*, s. 110.

6. Ebû Muhammed Ziyâdetullah b. Muhammed Dönemi (249/863-250/864)

Emir Ebû İbrâhim Ahmed ölünce yerine kardeşi Ebû Muhammed Ziyâdetullah b. Muhammed b. İbrâhim 249(863) yılında Ağlebîler'in başına geçti. Âdet olduğu üzere göreve gelmesi halife Müstain tarafından onaylanmıştır. Yalnız valiliği çok uzun sürmedi ve 250(864) senesinde öldü. Ondan sonra yeğeni Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed onun yerine geçti[263].

7. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ağleb Dönemi (250/864-261/875)

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ağleb amcası Ebû Muhammed Ziyâdetullah vefat edince yerine geçti ve halife el-Müstain Billah tarafından İfrîkıye valiliği onandı. Muhammed b. Ağleb de kendinden öncekilerin yolundan yürüdü. Edip, akıllı, tutumu ve gidişi güzel bir kişiydi[264]. Ne var ki zamanında Rumlar, Sicilya adasında bir kısım yerleri ellerine geçirmişler ayrıca deniz kenarına birtakım kaleler ve korunma yerleri yapmışlardır.

252(866) yılında II. Luis, İtalyanlar'ı ülkelerini savunmak için teşvik etmiş ve büyük bir ordu oluşturmuştur. Büyük bir donanma hazırlamış ve 253(867) yılında Kasini'yi kuşatmıştır. Birkaç savaşta Ağlebîleri yenebilmiş ve onları Bari ve Tarent şehirlerinde kalmaya mecbur etmiştir. Ancak bu büyük orduyu, aynı yılda Ağlebî Bari emiri yenmeyi başarmıştır[265].

253 (867) yılında Papa I. Nikola ölmüş, yerine II. Adriyan geçmiştir. Kendisine Batıdaki Hıristiyanlığı savunma emri verilmişti. İmparator, papanın çağrılarına kulak vermiş, lakin güçlü deniz donanması olmadan yarımadadan Ağlebî varlığını söküp atamayacağını anlamıştır[266]. Bizanslılardan deniz yardımı istemiş ve bu isteğe imparator I. Basil olumlu cevap vermiştir. Sicilya'yı geri alma konusunda, I. Basil, 253(867) yılında yönetimi ele alınca, Bizanslılar'ın yeniden emeli canlandı. Şartlar tamamen imparatorun Ağlebîler'le olan problemleriyle uğraşması için uygun idi. Güçlü bir komutan olan Basil, ülkede güvenliği sağlama konusunda başarılı olmuştur. Onun döneminde imparatorluğun ticareti büyük bir revaç kazanmış, İtalya'nın güneyinde Bizanslılar'ın gücü geri gelmiştir. Orada Ağlebî ordularını yenilgiye uğratmış, üstelik Afrika'nın kıyılarını donanmasıyla

[263] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 155.
[264] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 67.
[265] E. E. Vasiliyev, *el-Arab ve'l-Rum*, s. 231
[266] Arînî, *ed-Devletü'l-Bizantiyye*, s. 291.

tehdit etmiştir. Ağlebî emiri Muhammed b. Ahmed, İfrîkıye sahilleri üzerinde kaleler inşa etmeye mecbur kalmıştır[267]. Buna rağmen Basil, Sicilya'yı geri alamamış ve adayı kaderiyle baş başa bırakmıştır. Özellikle Ağlebî donanmasının 255(870) yılında Malta'yı istila etmesinden sonra[268] Ağlebîler, Akdeniz'de yeni bir nüfuz kazanmışlar,[269] Sicilya ve İfrîkıye arasındaki bölgeye tam olarak hâkim olmuşlardır[270].

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed döneminde Ağlebîler'le Abbâsî hilafeti arasındaki ilişkilerin seyri, Ahmed b. Tolun'un Mısır'da 254(868) senesinde istiklalini ilan etmesinden sonra değişmiştir. Hakikatte Ahmed b. Tolun, Mısır'ın yönetimine halife Mu'tez tarafından tayin edilmiştir. Ancak o, bir müddet sonra bağımsızlığını ilan etmiştir. Ahmed b. Tolun, istiklal konusundaki projelerini birdenbire gerçekleştirememiştir. Bilakis ilk olarak Mısır'da kendisini güvence altında tutacak peş peşe adımlar izlemiştir. Sonra da fiilî olarak hilafetin gücünden çekilmeyi sağlayacak adımlar geçekleştirmiştir[271]. el-Muvaffak ve Bağdat'taki fiili gücün sahibi ile beraber –halifenin kardeşi- uzun bir çekişmeye girmiştir[272].

Mısır'daki Ahmed b. Tolun'un istiklaliyle Mısır ve İfrîkıye arasındaki sevgiye dayalı ilişkiler dönemi bitmiştir. Ağlebîler, Mısır Tolunoğulları'na yönelik askerî bir işlem yapılması konusunda ciddi olarak düşünce içine girmemişlerdir. Çünkü onlar kendilerini Akdeniz'deki düşman kuvvetlere karşı savaşa hasretmişlerdir. Ahmed b. Tolun'un da İfrîkıye'ye karşı düşmanca bir girişimde bulunmadığı açıktır. Çünkü o da Şam ülkelerine kendini hasretmiştir. Bununla beraber iki taraf arasında düşmanlık ruhu gelişmeye başlamıştır.

Ebû Abdullah Muhammed, 261(875) senesinde Cemaziyelevvel ayında vefat etti ve emirliği döneminde dört halifeyle muhatap oldu. el-Mustain, el-Mu'tez, el-Muhtedi ve son olarak el-Mu'temid. İfrîkıye'deki valiliği yaklaşık 10 yıl 5 ay sürdü. Ondan sonra kardeşi İbrâhim b. Ahmed yerini aldı[273].

8. İbrâhim b. Ahmed Dönemi (261/875-289/902)

Muhammed b. Ahmed ömrünün son günlerinde oğlu Ebû Ukâl'i veliaht olarak tayin etmiş ve muhalefet etmemesi için de kardeşi İbrâhim'i

[267] İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 256.
[268] Ensarî, *el-Menhelü'l-Azb fi Tarihi Trablusulgarb*, s. 81.
[269] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 221.
[270] Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriyye ve't-Ticariyye*, s. 217.
[271] Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*, III,41; İbn Tagriberdî, *en-Nücumu'z-Zahire*, II, 6.
[272] el-Belvî, Abdullah b. Muhammed el-Medinî, *Siretü Ahmed b. Tolon*, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire, s. 279 vd.
[273] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 256.

oğluyla anlaştırmıştı. Oğlundan sonra onu da veliaht göstererek Ağlebîler'in ileri gelenlerini buna şahit kılmıştı. Ayrıca oğlu büyüyene kadar kardeşi İbrâhim'e işleri yürütmesini tavsiye etmişti.[274] Ağlebî emiri vefat edince Kayrevan halkı İbrâhim'e gelerek iyi yaşayışından ve âdil oluşundan dolayı yönetim işlerini ve emirliği yüklenmesini istemişlerdi. İbrâhim, ilk anda bu teklifi reddettiyse de sonra kabul etmiş ve emirlik köşküne taşınıp işleri ve yönetimi eline almıştı. Gerçekten İbrâhim emirlik görevini gayet iyi, âdil ölçüler içerisinde yürütüyordu ve halk ondan memnundu[275].

Halife Mu'temid-Alellah, 256(870) yılında kardeşi el-Muvaffık Talha'yı doğuya, oğlunu Batıya atadı ve veliaht olarak da Ca'fer b. Mu'temid'i tayin etti[276]. Bu taksimatı 261(875) yılında yenilemiş aynı yıl Emir Ebü'l-Garanik'in vefatından sonra İbrâhim b. Ahmed el-Ağlebî'nin valiliğini onaylamıştır[277].

İbrâhim b. Ahmed yönetiminin ilk yıllarında karşılaştığı en önemli problemlerden biri, doğu komşusu ile olan meselelerdi. Tolunoğulları tarafından İfrîkıye'ye savaş açma kastıyla yapılan girişimler, Abbas b. Ahmed b. Tolun fitnesinde kendisini göstermiştir. 264(877) yılında Ahmed b. Tolun, Şam'da bulunan ve kendisine karşı çıkan Tubel'i kuşatmak için Mısır'dan Antakya'ya yönelerek ayrılmıştı[278]. Yerine oğlu Abbas'ı bırakmış ve onun yanına da vezir ve yardımcı sıfatıyla Ahmed b. Muhammed el Vasitî'yi vermişti. Ancak Abbas, babasının düşmanlarının tesiri altında kalarak babasına karşı ayaklanmıştır. Fakat daha sonra Abbas, babasının Şam'dan dönmesinden sonra intikam almak için üzerine geleceğini ve kendisini affetmeyeceğini anlamış, korkusundan Mısır'dan ayrılarak Berka'ya kaçmıştır. Burada da yanındakiler, İfrîkıye üzerine sefere çıkmaya onu teşvik etmişler, malı, askerî ve hazırlığı sebebiyle onun buna gücü yeteceğini anlatmışlardır. O da İfrîkıye'nin içinde bulunduğu çalkantılar sebebiyle, onların bu isteğini kabul etmiştir[279].

Ahmed b. Tolun'un oğlu Abbas'ın İfrîkıye'ye karşı savaş açması sonucu, Ağlebî Devleti'nin doğu sınırları, kurulmasından bu yana ilk defa tehlike ile karşı karşıya kalmıştır. Abbas, İbrâhim b. Ahmed'e elçi göndermiş ve "müminlerin emiri Mu'temid Billah'ın kendisini İfrîkıye'nin emirliğine

[274] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV,127.
[275] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 256.
[276] Suyutî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 363; İbn Tagriberdî, *en-Nücumu'z-Zahire*, II, 24.
[277] İbn Tagriberdî, *en-Nücumu'z-Zahire*, II, 33.
[278] İbn Tagriberdî, *en-Nücumu'z-Zahire*, III,40.
[279] el-Belvî, *Siretü Ahmed b. Tolon*, s. 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 21; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVI, 7.

tayin ettiğini ve onun emriyle İbrâhim b. Ahmed'e davette bulunduğunu" haber vermiştir[280]. Abbas, Ağlebî Emirinin cevabını beklemeden Lebde kalesine saldırmış, orada görevli Ağlebî valisini tutuklamıştır. Kale halkından bir grup, İbâdiler'in reisi olan İlyas b. Mansûr'dan yardım istemişlerdir[281]. İlyas b. Mansûr on iki bin kişilik kuvvetle, İbn Ağleb'in ordularıyla beraber Trablus valisi İbn Garhab yönetiminde Abbas'ın saldırısına karşı koymak için iştirak etmiştir[282]. İki ordu büyük bir kalabalığın katledildiği savaşta karşıya gelmiş ve Abbas, Mısır'dan elde ettiği bütün mallarını, silahlarını kaybettikten sonra kurtulabilmiştir[283].

Ağlebîler'in ellerine geçen ganimetlerin çokluğu sebebiyle İfrîkıye'de gözle görülür bir iktisadi ilerleme kaydedilmiştir. Hâlbuki İbrâhim b. Ahmed el-Ağleb, Abbas'ın ordularıyla karşılaşmadan önce sıkıntı ile yüz yüze idi. Öyle ki hanımlarının dinar ve dirhemlerini askerîn maaşını vermek için almaya mecbur kalmıştı[284]. Ganimetlerin hepsi İbrâhim b. Ahmed el-Ağleb'in elinde olmuş "öşri dinarlar"[285] olarak isimlendirdiği yeni bir para çıkararak durumunu düzeltebilmiştir. Bu şekilde emir Ebü'l-Garânik'ten miras olarak aldığı mali durumu düzeltmek için bir çıkış yolu bulabilmiştir[286].

Abbas'ın saldırısından yaklaşık sekiz sene sonra Ağlebî orduları İfrîkıye'den Mısır'a doğru hareket etti; fakat hedefini gerçekleştiremeden geldiği yere geri döndü. Tarihçiler bu girişimin amaçları ve bu girişime sebep olan etkenler konusunda farklı görüşlere sahiptirler. İbrâhim b. Ahmed'in, İbâdiye Hâricîlerini, Nefûse dağlarında alıkoymak isteğinde olduğunu kabul edenler olduğu gibi,[287] İbrâhim b. Ahmed'in amcasının oğlu Trablus hâkimi Ebü'l-Abbas Muhammed b. Ziyâdetullah'ı öldürme girişimi olduğunu söyleyenler de vardır[288]. Üçüncü bir görüşe göre bu girişimde Mısır'daki Tolunoğulları'ndan intikam alma hedefi vardır[289].

İbrâhim b. Ahmed, Tolunoğullarıyla bir savaşa tutuşmadan geri dönmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen şüphesiz ki bu olay Kayrevan ve bölgeler arasındaki uçurumun derinleşmesine sebep olmuştur. Bunlardan sonra Tolunoğulları devleti çok yaşamamış, çok geçmeden 292(905)

[280] el-Belvî, *Siretü Ahmed b. Tolon*, s. 53.
[281] Bârunî, *el-Ezharu'r-Riyaziyye*, s. 258; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 157.
[282] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 21; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVI, 7.
[283] el-Belvî, *Siretü Ahmed b. Tolon*, s. 255.
[284] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 151.
[285] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 161.
[286] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 158.
[287] Ed-Dercini, *Tabakatü'l-İbadiye*, I, 39.
[288] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 174.
[289] Bârunî, *el-Ezharu'r-Riyaziyye*, II, 280-281.

senesinde düşmüştür. Hilafetin zayıflığı ve gidişatı, Tolunoğulları Devleti'nin ortaya çıkmasına ve kurulmasına sebep olurken, yine hilafetin uyanıklığı, Tolunoğulları devletinin bitirilmesine de bir sebeptir. Mısır'ın Abbâsî hilafetinin yönetimine girmesinden sonra İfrîkıye ile arasındaki kötü ilişkiler sona ermiştir. Fakat Ağlebî yönetimini sağlamak için yardımları harcama konusunda eski rolü ile bunları yapmaya güç yetirememiştir. Bütün bunlar, İfrîkıye'nin III. Ziyâdetullah zamanında Fatımî tehlikesine karşı koyma konusunda çalıştığı bir vakitte olmuştur.[290]

Mısır'dan gelecek tehlikelerden kurtulduktan sonra Ağlebîler, Ebû Hâtim Yûsuf b. Muhammed'in imameti sırasında, Nefûselilerden çok kişiyi katletmişlerdir. Ebû Hâtim Yûsuf b. Muhammed, 281(894) yılında babası Ebu'l-Yakzan Muhammed'in yerine geçmişti. Nefûseliler 20 bin savaşçıya varan ordularıyla[291] İbrâhim b. Ahmed'le 283(896) yılında Trablus ile Kabis arasında Mânû denilen bir yerde karşı karşıya geldi[292]. Nefûse komutanı Eflah b. Abbas, Ağlebî ordusunun Mısır'a ilerlemesine engel oldu. Ve aralarında 400 âlimin[293] de olduğu İbâdiye'lerden 12 bin kişinin öldüğü bir savaş cereyan etti. Eflah b. Abbas kalan ordusuyla kaçtı. İbn Ağleb, Kantara'ya gitti. Orada yaşayan halka ve içlerinden de 80 âlime eziyet ettiler[294].

İbrâhim b. Ahmed zamanında da Ağlebîler, Kurtuba emirlerine karşı çıkan ayaklanmaları desteklemişlerdir. Hakem b. Hişam'a karşı ayaklanan Abdullah Balansi'ye, İbrâhim b. Ağleb'in yardımları olmuştur. Yine büyük bir ayaklanma başlatan Ömer b. Hafsun'a, Ağlebî Emiri hilafet konusunda yardım sözü vermiştir. Fakat Emir İbrâhim b. Ahmed Ağlebî, onun isteklerinin çoğunu gerçekleştirme imkânı bulamamıştır. Kurtuba Emirlerine karşı vatandaşları kışkırtma konusunda teşvikle yetinmiş, ona iltifatkâr davranmış, hediyesine karşı hediye ile cevap vermiştir[295]. Sonuç olarak İbn Ağleb 277(891) yılında son hezimeti sebebiyle, İbn Hafsun'un isteklerini yerine getirememiştir[296]. Bu da Ağlebîler'in, Emevî emirliğini zayıflatma gibi şartlar müsaade ettiği kadarıyla her bir hareketi desteklediklerinin delilidir.

Emir İbrâhim b. Ahmed döneminde, Sirakusa'nın 264 (878) yılında düşmesi, Bizans imparatorunun Ağlebîler'le olan mücadelesinde başarısız

[290] Mahmud İsmâil, *el-Ağalibe* , s.82-83.
[291] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 173.
[292] Birunî, *el-Ezharu'r-Riyaziyye*, II, 281.
[293] ed-Dercini, *Tabakatü'l-İbâdiyye*, VI, 40.
[294] ed-Dercini, *Tabakatü'l-İbâdiyye*, I, 4.
[295] Mahmud İsmâil, *el-Ağalibe* , s.131.
[296] Dozy, R., *Spanish Islam*, A History of the Moslems in Spain, Trans. By. Stokes, F. G., London 1913, s. 362-366.

olduğunun delilidir. Çünkü fatihler Kasriyâne'yi istila ettikten sonra Sirakusa'yı kendilerine hedef yapmışlar, oraya birlikler göndermişlerdir[297]. 264(877) yılında[298] Emir İbrâhim Ahmed b. Ahmed zamanında fatihler şehri karadan ve denizden kuşatmışlar, altı ay süren muhasarayı dağıtmak gayesiyle gönderilen Bizans donanmasını yenilgiye uğratmışlardır. Çok sayıda insanın öldürüldüğü korkunç bir savaştan sonra nihayet şehir düşmüştür. Orada Müslümanlar hiçbir şehirden elde edemedikleri kadar ganimet elde etmişlerdir[299]. Müslümanlar Sirakusa'da fetihten sonra iki ay ikamet etmişler, Sirakusa'nın düşmesiyle[300] adadaki fetih hareketi Ağlebîler için tamamlanmış idi[301]. Bizans imparatoru, Ağlebîler'le savaşmak için büyük bir donanma göndermişti. Ancak yenilgiden sonra geri dönmek zorunda kalmıştır[302]. Bununla birlikte Tabermin gibi önemli şehirler, Bizans valilerinin elinde kalmaya devam etmiştir. Bunun sebebi de Bizanslılar'ın kuvvetli olmasına değil, Ağlebî ordusu içindeki ihtilaflara dayanmaktadır. Sirakusa'nın düşmesiyle Abbas b. İbrâhim b. Ahmed'in Sicilya'yı ele alması döneminde, birçok öldürme ve kargaşa ortaya çıkmış, adanın Ağlebîler'den ayrılma çalışmaları olmuş, değişik kavim ve kabileler arasında çekişmeler patlak vermiştir. Sicilya'ya sürülen asilerin ortaya attığı fitnelerden karışıklık meydana gelmiştir. Sicilya'daki bu kötü durumla, baskıcı İbrâhim b. Ahmed'in güttüğü siyaset sebebiyle İfrîkıye'de hâkim olan fitne ve çalkantılar arasında bir bağ vardır.[303]

Bu karmaşalı yıllarda Ağlebîler, Sicilya'da cihat alanında kayda değer bir ilerleme kaydetmemişlerdir. Ayrıca Bizans nüfuzu, bu kötü durumu fırsat bilerek canlanmış, kara ve deniz alanında birtakım zaferler kazanmışlardır. 266(879) senesinde Ağlebî donanması yenilgiye uğramış, büyük çoğunluğu da Bizanslılara ganimet olmuştur[304]. 269(885) yılında Bizans, Nikeforfukas komutanlığında bir ordu göndermiş ve İtalya'nın güneyindeki merkezini sağlamlaştırmıştır[305].

Ağlebîler, 271 (884) yılında Bizanslılar'la anlaşmaya zorlanmıştır. Ayrıca Bizanslılar, Sicilya'da ve İtalya'nın güneyinde birtakım zaferler gerçekleştirmişler, 272(885) yılında Bizans komutanı Nikeforfukas "Sibiriya" şehrini kuşatmış, oradan Müslümanları çıkarmıştır[306]. Aynı yıl Mentiye

[297] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 20.
[298] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 151-152.
[299] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 155.
[300] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 19.
[301] Scott, *The Moorish Empire in Europe*, II, 45.
[302] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 19.
[303] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 175; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 426.
[304] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 156.
[305] Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriyye ve't-Ticariyye*, s. 220.
[306] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 159.

aynı akıbetle karşılaşmış,[307] Nikefor, Nabli körfezinde Bizans'ın deniz üstünlüğünü tekrar elde etme görevini tamamlamıştır[308]. Lakin bu Bizans etkinliği uzun süre devam etmedi. İbrâhim b. Ahmed, hastalığından kurtuldu ve devletini istikrara kavuşturacak icraatlar yaptı[309]. Oğlu Ebü'l-Abbas'ı, yanında 120 atlı ve askerle adaya vali olarak gönderdi. Yeni vali sistemin oturtulmasında başarılı oldu. Anarşi ve terörü bitirdi[310]. Sonra yeniden fetihlere başladı ve Zelle şehrini aldı. Kaleler ona teslim olarak cizye ödemeye razı oldular[311].

İbrâhim b. Ahmed'in emirlik zamanının ortalarında 279(892) yılında hilafeti, kuvvetli bir halife olan Mu'tazıd almış,[312] kendisindeki yüksek şecaati sebebiyle hilafetin heybetini yeni elde etmiştir[313]. Dolayısıyla hilafetin nüfuzunu kuvvetlendirmek için gözünü Mağrib tarafına çevirmesi tabiidir. Anlaşılıyor ki Ağlebî emiri İbrâhim b. Ahmed, Mu'tazıd'in gücünü hissetmiş ve bütün hesabını ona göre yapmıştır[314]. Halife Mu'tazıd'in, İbrâhim b. Ahmed'i emirlikten ayrılmaya mecbur ettiği zamanda, Ağlebîler'in tarihinde hilafetin nüfuzu, misli görülmemiş bir şekilde zirveye ulaşmıştı. İbrâhim, kendisini en yakınlarının kanını dökmeye sevk eden hastalığa tutulmuştu. Onun zulmünden dolayı tebaası kötü duruma düşmüş ve halifeye mektup yazarak ondan kurtulmak istiyorlardı. Mu'tazıd, 289(901) yılında Ağlebî Emirine bir elçi göndermiş, oğlu Ebü'l-Abbas Abdullah adına yönetimden ayrılmasını emretmiş ve Bağdat'la birleşmesini istemiştir. İbrâhim, yönetimden ayrılmaktan başka bir çare bulamamış ve oğlu Ebü'l-Abbas Abdullah'ı da Sicilya'dan çağırarak, kendisi cihat için Sicilya'ya gitmeyi tercih etmiştir[315].

İbrâhim b. Ahmed, 289(901) senesinin Rebiülahir ayının sonlarında Sicilya'ya bir donanmayla geldi ve Palermo şehrinde konakladı. Mikaş etrafını kuşattı sonra Messina'yı kuşatıp surlarını teslim aldı[316]. İbrâhim b. Ahmed, daha sonra Ağlebî ordusuna başkaldıran Tabermin'e yöneldi. Burası 289(901) senesinin Şaban ayının sonlarında düştü. Fatihler şehre girdiler ve oranın bazı sakinleri deniz yoluyla kaçtılar[317]. Tebermin'in düşmesiyle ada kesin olarak Ağlebîler'e boyun eğdi. Şehrin düşmesi, Bizanslılar nezdinde

[307] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 6.
[308] Scott, *The Moorish Empire in Europe*, II, 49.
[309] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 177.
[310] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 97.
[311] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 177.
[312] Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*, III, 260.
[313] Mes'ûdî, *Mürucu'z-Zeheb*, s. 462.
[314] İbn Haldûn, *el-İber*, III,390.
[315] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV,135.
[316] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 6.
[317] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 5-6; Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriyye ve't-Ticariyye*, s. 21.

kötü bir etki bıraktı. Fakat İmparator VI. Lui b. Basil, Bulgar harbiyle meşgul olduğundan, adanın geri alınması için bir gayret gösteremedi. Hatta komutanı Nikeforfukas'ı batı cephesinden geri çağırmak zorunda kaldı[318].

Bu şekilde İbrâhim b. Ahmed, Bizans ve Ağlebîler'in Sicilya toprakları üzerindeki çekişmesini kesin olarak bitirme ve adadaki nüfusunu yerleştirme konusunda başarılı oldu. 289(901) yılının sonlarında torunu Ziyâdetullah'ı Mikaş kalesi üzerine gönderdi ve orayı fethetti. Ayrıca Ramta ahalisi onun oğlu Ebû Mahrez'e cizye ödemek zorunda kaldılar. Dimtaş ve Bâc kaleleri Ağlebî hâkimiyeti altına girdi[319]. İbrâhim, İtalya'ya geçti, orada birtakım başarılı savaşlara komutanlık etti. Bu savaşlardan birisinde, 289(901) yılının Zilkade ayının 18'inde öldü[320]. Bu şekilde İbrâhim b. Ahmed el-Ağlebî vefatından önce adanın fethini sonlandırdı ve oradan kesin bir şekilde Bizanslıları kovma işi tamamlanmış oldu.

9. Abdullah b. İbrâhim b. el-Ağleb Dönemi (289/901-290/902)

İfrîkıye emiri İbrâhim Ahmed b. Ağleb, 289(901) yılında halife Mu'tazıd'in emri üzerine oğlu Ebû'l-Abbas Abdullah lehine İfrîkıye emirliğinden ayrılmış idi. Bu yılda İbrâhim'in vefat etmesi üzerine Ebû'l-Abbas, yönetimi tamamen üstlendi[321]. O, edip ve gayet iyi konuşan, cesur, harp sanatını da çok iyi bilen birisiydi. Onun zamanında Ebû Abdullah eş-Şiî'nin hareketi bir hayli yayılmış, Abdullah b. İbrâhim de onu bastırmak üzere kardeşi el-Ahvel'i göndermişti. el-Ahvel, Ebû Abdullah eş-Şiî ile yaptığı savaşı kaybetmesine rağmen ona büyük bir darbe vurmuştu[322].

Ebü'l-Abbas, sert ve haşin davranışından dolayı babasından bir hayli korkardı. Babası onu Sicilya emirliğine tayin etmiş, Ebu'l Abbas da Sicilya'da birçok yer fethetmişti. Ebü'l-Abbas İfrîkıye emirliğine geçince, hâkimiyeti altında bulunan bütün şehirlere mektuplar gönderip, bu mektupların halka karşı açık olarak okunmasını emretmişti. Gönderdiği bu mektuplarda halka karşı iyilikle davranacağını, adalet ve merhamet ile hüküm vereceğini, sürekli cihat yapacağını söylüyordu[323]. Gerçekten Ebü'l-Abbas gücü yettiğince bu vadettiklerini yerine getirmiştir. Ayrıca kendisine yönetimde yardım etmek üzere âlimlerden bir grup çağırıp onları yanında tutmuştu. Bu âlimler halkı nasıl idare edeceğini, onlara nasıl davranacağını ve nasıl insaflı olacağını ona tarif ediyorlardı.

[318] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 238-239.
[319] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 6.
[320] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV,138.
[321] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV,143.
[322] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 414-415.
[323] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV,144.

Ebü'l-Abbas Sicilya valiliğine tayin etmiş olduğu oğlu Ebû Mudar Ziyâdetullah'ın eğlencelere ve içki içmeğe dalıp bu gibi süfli şeylerle uğraştığını haber alınca derhal onu görevinden azletmiş ve yerine Muhammed b. es-Serakûsi'yi tayin ederek oğlunu da hapse attırmıştı[324]. Ebü'l-Abbas 290(902) yılı Şaban ayının son çarşamba günü öldürüldü. Onu, oğlunu hapsetmesinden dolayı Sicilya'lı görevlilerinden üç kişi öldürmüştü[325]. Ebû'l-Abbas'ı öldüren bu adamlar başını kesip hâlen hapiste bulunan oğlu Ebû Mudar'a götürdüler[326]. Ziyâdetullah, suikastçileri kendisi gönderdiği ve babasının ölümüne sebep olduğu hâlde, bu üç adamı idam ettirdi. Ebü'l-Abbas bir yıl, elli iki gün müddetle emirlik görevini sürdürdü ve bu müddeti öldürüldüğü ana kadar Tunus'ta geçirdi[327].

10. Ebû Madar Ziyâdetullah b. Abdullah el-Ağleb Dönemi (290/902-296/909)

Ebû Madar Ziyâdetullah b. Ebu'l-Abbas b. Abdullah, babasının öldürülmesinden sonra, İfrîkıye valiliğine geçti. Fakat o, zevk ve eğlenceye dalıp, nedimlerle vakit geçirerek, memleket ve milletin işlerini ihmal etti. İş başına geçer geçmez amcası el-Ahvel'i ve birçok akrabasını öldürttü[328].

Onun zamanında Mağrib'de Şiî Fatımî Devleti'ni kurmak isteyen Abdullah eş-Şiî güçlenmeye başlamıştı. O yüzden Ziyâdetullah bütün askerlerini Tunus'tan Septe'ye gönderdi. Sayıları kırk bini bulan ordunun başında yeğeni İbrâhim b. Ağleb vardı. İbrâhim b. Ağleb, Septe'ye Ebû Abdullah eş-Şiî ile savaşmaya gitti. Orada İbrâhim b. Ağleb, askerleriyle birlikte hezimete uğradı[329].

Şüphesiz ki Ağlebî emirleri, devletlerini Şîa tehdidinden kurtarmak amacıyla, hilafete bağlılıklarını öncekinden daha fazla gösterdiler. Ağlebîler'in en son emiri III. Ziyâdetullah, Kayrevan yerine Rukade'ye taşınınca "Bağdat sarayı"[330] olarak isimlendirdiği sarayda kaldı. Halife Müktefî'ye aşırı derecede ikramda bulundu. Bir defada Mağrib'den, 200 siyah ve beyaz hizmetçi, 150 cariye ve 100 Arap atı göndermiştir[331]. Ağlebî Emiri bunu halifenin desteğini ümit ederek ve İfrîkıye'nin birçok kalesini istila eden Şîa'nın ilerleyişini durdurmak amacıyla yapıyordu. Ancak Abbâsî hilafeti, Mağrib'deki muharip kuvvetleri durdurma istidadında değildi. Halife

[324] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 415.
[325] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV,144.
[326] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 134.
[327] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 415; *İbn İzârî, el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 134.
[328] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 444.
[329] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 445.
[330] İbnü'l-Ebbar, *el-Hulletü's-Siyera* , s. 419.
[331] Mes'ûdî, *Mürucu'z-Zeheb*, s. 500.

Müktefî, Şîa harbine karşı İfrîkıye halkını şecaatlendirmek için elçiler göndermekle yetindi[332] ve 295(908) yılında Müktefî, Ziyâdetullah'ın isteğini gerçekleştiremeden vefat etti. Yerine de kardeşi Muktedir-Billâh geçti[333]. Ziyâdetullah'ın yardım çığlıkları Muktedir'e de ulaştı. III. Ziyâdetullah, halife Muktedir'e, 10 bin miskal ve her bir miskalde de on miskal olan hediye gönderdi[334]. Ona gönderdiği hediyeler ve birçok mal Mağrib ülkeleri hakkında cereyan eden olayları bitirmek için yeterli olmadı. Aslında hilafet, Mağrib'deki halkını kurtarmak istiyordu. Ancak dâhili problemleri sebebiyle, Fatimî ilerlemesinin önünde eli kolu bağlı kaldı. Ayrıca Abbâsî tahtı hakkındaki çekişme, Muktedir'in azline ve Mu'tez'in göreve gelmesine, sonra Muktedir'in geri dönmesine, tekrar azline sonra kardeşi el-Kâhir'in göreve gelmesine sonra da tekrar yeniden hilafete dönmesine sebep olmuştur[335]. Bütün bunlar Ağlebîler'e yardım etmeyi engelleyen sebeplerdir.

III. Ziyâdetullah, Şîa'ya karşı mukavemetin imkânsızlığını görünce, doğuya kaçmak için mallarını toplamıştır. Çünkü III. Ziyâdetullah'ın İbrâhim b. Hunayş, Hârûn b. et-Tubnî ve İbrâhim b. Ağleb komutalarında gönderdiği orduları[336] yenilgi üzerine yenilgi yaşamıştır. İfrîkıye'yi Fâtımîler'e terk ederek kaçan III. Ziyâdetullah, kendisini güvende hissettiği en yakın Abbâsî toprağına sığınmıştır. Trablus'a varınca, İsa en-Nûşarî'ye bir mektup yazarak ondan makamı, kendisine ve beraberindekilere tahsis etmesini istemiştir. Ancak en- Nûşarî Ziyâdetullah'ın bu girişimini İbrâhim b. Ağleb ve Ebu'l-Musab b. Zürare'den etkilenerek hoş karşılamamıştır[337]. Ziyâdetullah, Mısır'a gelince, Nûşarî'nin adamlarıyla arasındaki çarpışmadan sonra ancak Ciza'ya girebilmiştir. Durum karşısında Nûşarî, onun Fustat'a girmesine müsaade etmiş ve İbn Hassas'ın evinde onu konuk etmiştir[338]. Mısır'da bulunduğu bir esnada bazı hizmetçileri onu yalnız bırakmış ve valileri İsa en-Nûşarî'ye sığınmışlardır. Muktedir, Nûşarî'ye onları serbest bırakmasını emrettikten sonra ancak ona dönmüşlerdir[339]. Ziyâdetullah, Mısır'da uzun zaman kalmayı uygun görmeyerek, halife ile görüşmek düşüncesiyle Bağdat'a yönelmiştir. Onunla birlikte gelen bazı adamları ise Mısır'da kalmayı tercih etmişler ve yanlarındaki malları Mısır valisine takdim ederek onun emrine girmişlerdir. Ancak vezir İbn Furat, Muktedir'den izin almak için Ziyâdetullah'ın beklemesini emretmiştir[340].

[332] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 189.
[333] Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*, III, 161.
[334] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 185.
[335] Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*, III, 161.
[336] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 455-456.
[337] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 124, Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVI, 43.
[338] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVI, 44.
[339] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII, 44.
[340] İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 207.

Ziyâdetullah, halife Muktedir'le görüşmesinden sonra ikinci defa Mısır'a dönmeye mecbur kalmıştır. Halife, yitirilen nüfuzunu geri alma konusunda mallarından ve adamlarından yardım almasını ona emretmiştir. Mısır'a varınca Nûşarî onun Fustat'a girmesine engel olmuş ve "Zatü'l-Hammam" denilen bir yerde oturmasını istemiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Nûşarî, Ziyâdetullah'ın İfrîkıye'yi geri alma konusunda başarılı olacağına inanmadığı için halifenin emrine sıkı sıkıya sarılmamıştır. Onu oyalamaya başlamış, sıhhati bozuluncaya kadar hediyeler ve içkiler ikram etmiştir. Ziyâdetullah, çalışmalarını sonuçlandıramadan da vefat etmiştir[341]. III. Ziyâdetullah'ın ölümüyle, Şîa tehlikesine maruz kalmış olan Ağlebî emirliği, 296(909) senesinde tarihten silinmiştir.[342]

Ağlebîler, İfrîkıye'de yaklaşık 112 sene hüküm sürdüler. Halife Hârûnürreşîd, İbrâhim b. Ağleb'i İfrîkıye vilayetine atadığı zaman sene 184(800) idi ve onların dönemi halife el-Muktedir-Billâh'ın dönemine kadar sürerek 296(909) senesinde bitti. Halife el-Muktedir-Billâh İfrîkıye'ye hükmeden Abbâsîler'in en son halifesiydi. Beni Ubeyd eş-Şiî'nin 296(909) senesinde İfrîkıye'de devletini kurmasıyla Ağlebîler'in oradaki siyasî hayatı son buldu. Artık İfrîkıye'de, Beni Ubeyd eş-Şiî'nin kükmü geçer oldu ve doğal olarak Abbâsîler'in hükmü sona erdi.

C. Ağlebîler'in Devlet ve Toplum Yapısı

Ağlebîler, devlet yapısı başta olmak üzere her alanda Abbâsîler'den etkilenmiştir. Onların ülkeleri, Abbâsî halifelerinin ülkelerinin aynısı idi. İfrîkıye vezirlik sistemini Abbâsîlerde olduğu gibi kullanıyordu.[343]. Emirlerin ve vezirlerin çoğu aile fertlerinden ya da Ağlebî hanedanına dostluklarıyla bilinen kişilerden seçiliyor, kendine güvendikleri kimselerden, emirlik ve vezirlik makamına getirdikleri oluyordu. "Hicabe" özel kalem müdürlüğü sistemini de kullanıyorlardı. Ağlebîler'in en önemli haciblerinden birisi Ahmed b. Muhammed b. Gurhab'dır. İbrâhim b. Ahmed'in özel kalem müdürü ve tanınmış komutanı idi[344]. Ayrıca "sahib-i berid" görevi bulunuyordu. İbn Sayiğ postacılık ve vezirlik işlerini III. Ziyâdetullah döneminde uhdesinde bulunduran kimselerdendi[345].

İfrîkıye, divanlar sistemini de Bağdat'takine benzer şekilde uygulamıştır. İbnü'l-Esîr[346] 231(845) yılında Ahmed b. Ağleb'in, kardeşi Emir Muhammed'e saldırdığı zaman fitnenin şiddetlendiğinden bahseder ve

[341] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVI, 44.
[342] Bekrî, *el-Mağrib*, s. 68.
[343] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 6-7.
[344] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVI, 8.
[345] İbn İzârî, el-Beyânü'l-Muğrib, I, 183.
[346] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,275.

divanların ona nakledilmesini anlatır. Bu divanların en önemlilerinden birisi de divan-ı haraç'tır. Bunun sahibi Ağlebî devletinde değerli şahsiyetlerden birisidir. Emirler "sahibul-harac"ı güvendikleri kimselerden seçmek için özen göstermişlerdir[347]. Ağlebîler "el-Hatim" divanını da kullanmışlar, çoğu kere bu divanı vezire bağlamışlardır. Çünkü II. İbrâhim oğlu Abdullah'a vezirliği ve Hatim'i vermiştir[348]. Gene aynı şekilde "Divanu'l-Ata"[349] "Divanu'd-Daru't-Tıraz"[350] da Ağlebîlerdeki divanlardandır. Gece emniyetini sağlama sistemini de Ağlebîler biliyorlardı[351].

Abbâsî hilafeti ile Ağlebîler arasındaki dostluğa dayalı ilişkiler, aralarındaki iktisadi gelişmeye de yardım etmiştir. Bağdat ve Kayrevan arasındaki siyasî ilişkileri, iktisadi ilişkiler ve devamlı mali muameleler takip etmiştir. Ağlebîler dönemindeki İfrîkıye'nin ekonomik durumu, Bağdat'takiyle benzer olmuştur. Ayrıca Abbâsî hilafeti, siyasî zorluklara karşı koyabilmek için, İfrîkıye iktisadını güçlendirmeye özen göstermiştir.

Bu dostluğa dayalı atmosferde, İfrîkıye ve Irak arasında ticaretin gelişip parlaması normaldir. Bu gelişmeye yardım eden etkenlerden birisi de iki bölge arasındaki deniz ve kara ulaşımının kolay olmasıdır. İbn Hurdâzbih diyor ki,[352] Bağdat ve Mağrib arasındaki yol, güvenli bir mesafede idi. Kafileler Bağdat'tan çıkar, Ambar, Heyd, Rakka, Harran, Reha, Mevzun tepesi, Habur, Halep, Kınnesrîn, Humus, Dımaşk, Taberiye, Rimle, Fustat, İskenderiye'ye uğrar, sonra Berka oradan da Kayrevan'a ulaşırlardı. Dikkate şayan bir durum var ki, bu karayolu, haberleşme kafilelerinin kullandıkları yoldur. Ayrıca tüccarlar, halifelerin elçileri ve Ağlebî emirlerinin de yoludur. Deniz yoluna gelince, 212(827) yılından sonra, orta Akdeniz'deki Bizans egemenliğinin ortadan kalkmasıyla, güvenli hale gelmiştir. Ağlebî kuvveti ve gücü, orta Akdeniz'de ortaya çıkmıştır. Mısır, Şam ve İfrîkıye doğu ve batı arasındaki ticaret dünyasını, egemenliği altında bulunduruyordu[353]. Abbâsîler o zaman, deniz işlerine, alışılmışın dışında bir ihtimam gösterdiler. Şam sahillerini korumak için gemi yapımı, halife Mu'tasım tarafından emredilmiştir[354].

Ayrıca İslâm âlemini kaplayan hicri üçüncü asırdaki ticaretin revaç bulması, ziraat ve sanayideki ilerlemelere de yardım etmiştir. Suyun bolluğu

[347] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 178.
[348] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 160.
[349] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 158.
[350] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 200.
[351] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 104.
[352] İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 68 vd.
[353] Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriye ve't-Ticariyye*, s. 198.
[354] Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriye ve't-Ticariyye*, s. 225.

sebebiyle, Ağlebîler'in önem vermesi sayesinde İfrîkıye, ziraat alanında çok yükselmiştir. Demir, gümüş, kurşun maden yatakları çoktur. Sanayinin ilerlemesi hatta her bölgenin ya da şehrin belirli bir sanayi dalında ilerlemiş ve meşhur olmuştur. Sahiller balık ve mercan avcılarıyla doludur[355].

Bu yüzden Müslüman doğuda Bağdat, İskenderiye, Dımaşk ticaret merkezleri olarak gelişmiştir. Bütün İslâm dünyasının merkezi olması, Bağdat'ın ticari önemini artırmıştır[356]. Ayrıca Trablus, Beyrut ve Sur'da gelişmeler görülmüş,[357] Kayrevan parlamış, orta Akdeniz'in batısında en büyük ticari merkez olmuştur. Aynı şekilde Tunus, Kusra, Kavsa, Cibaye, Elbis, Susa şehirleri de gelişmiştir. Çarşılar, oteller ve saraylar çoğalmıştır[358].

Ağlebîler İskenderiye'ye buğday, Şam ülkelerine de siyah un ihraç etmişler ayrıca Bağdat'a pahalı kumaşlar, yaygılar, dokumalar ihraç etmişlerdir[359].

O tarihlerde Ağlebîler'in ve Abbâsîler'in ticaret dünyasındaki hâkimiyetleri aşikârdır. Ağlebîler'in ticari ortamdaki rolleri, orta Akdeniz'deki İslâmi şehir ve limanların iktisadi olarak gelişmesine ve zenginleşmesine sebep olmuştur. Halep, Dımaşk ve Beytülmakdis, büyük bir bolluk görmüştür[360]. Bağdat ve İskenderiye de iktisadi durumlarının en parlak zirvesinde olmuştur. Ağlebîler bol miktarda servetler elde etmişlerdir. Bunun etkilerini de İfrîkıye'deki mimar ve yapılaşmada görmek mümkündür. Abbâsî altın dinarının yayılması, maddi refahın seviyesini gösteren en güzel delillerden biridir. Bu ülkelerde ticari ilişkilerde bu dinar kullanılmıştır. Bütün bunlar da, aralarındaki iktisadi birliğin delilidir[361].

Büyük önemi haiz bir hakikat daha vardır ki, İfrîkıye'deki mali sistem, Müslüman şehirlerdeki benzerinden etkilenmiştir. Ağlebî parasını inceleyen birisi, onun Abbâsî parasından ne kadar etkilendiğini görebilir. İbrâhim b. Ağleb, hilafetin yıllık vergisini vermek için, değerli, yüksek kalitede bir para bastırmıştır. III. Ziyâdetullah, halife Muktedir'e özel bir para bastırmıştır[362]. Emirlerin paralarının çoğunda halife ve oğullarının isimleri işlenmiştir. Aynı şekilde Irak dinarlarının üzerinde halife isimlerinin yanında Ağlebî emirlerinden bazılarının isimlerinin görülmesi mümkündür[363].

[355] el-İdrîsî, eş-Şerif Ebû Abdullah Muhammed, *Sıfatü'l-Mağrib ve Arzı's-Sudan ve Mısır ve Endelüs*, Leiden 1864, s. 115 vd.
[356] Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, III,137.
[357] Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriye ve't-Ticariyye*, s. 259.
[358] İdrîsî, *Sıfatü'l-Mağrib*, s. 27.
[359] İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 181.
[360] Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriye ve't-Ticariyye*, s. 259.
[361] Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriye ve't-Ticariyye*, s. 261.
[362] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 185.
[363] Mahmud İsmâil, *el-Ağalibe*, s.65.

Ağlebîler, Abbâsîler'in görüşlerini kabul ettikleri Hanefî mezhebini benimsemeyip, Malikî mezhebini tercih etmişlerdir. Hanefî fakihlerinin emir ve sultanlarla beraber olmaları, onların tevil ve kıyas yoluyla, ruhsatları ve kolaylıkları araştırmalarına bakarak[364] Malikîler, Mağrib'de insanların en serti olarak, Mutezilî, Kaderî ve Hâricî görüşlerin karşısında durmuşlardır[365]. Ebû Hanife'nin görüşlerini benimsemesi ile bilinen[366] Esed b. Furat gibi fıkıhçılara rağmen Ağlebî İfrîkıye'sinde Irak ehlinin görüşü revaç bulmamıştır. Aksine "Sahnun" eliyle İfrîkıye'den Ebû Hanife'nin kitapları silinmiştir[367].

Ağlebîler zamanında Bağdat ve Kayrevan arasındaki ilmî seyahatler gelişmiş, doğu âlimlerinden birçoğu İfrîkıye'yi ziyaret etmişlerdir. Kayrevan'a gelen İfrîkıye talebelerinden birçoğu, Abdurrahman b. Ubeyd el-Basri'nin talebesi olmuştur. Mağrib şehirleri, okumak ve araştırma yapmak için gelen doğulu, seyyah ve coğrafyacıları müşahede etmiştir.

Aynı şekilde Kûfe, Basra ve Bağdat okulları, Mağribli talebelerle, şairler, âlimler ve fakihlerle dolmuştur. Onlardan birisi fakih Abdullah b. Muhammed b. Said'dir. O da Muhammed b. Şüca el-Belhi ve diğerlerinden ilim almıştır. Ehli Irak metodu üzere münazara üsluplarını geliştirmiştir[368]. Fakih Muhammed b. Zurzur, Kûfe ehlinin görüşlerini iyi bilen bir âlimdi[369].

İslâm sanatının Abbâsî döneminde gözle görülür bir gelişme kaydettiği bilinmektedir. Hicri üçüncü asırda Sâmerrâ şehrinde Abbâsî stili, siyasî çekişme neticesinde zayıflamanın olduğu bir dönem olmasına rağmen, farklı şekiller gösterebilmiştir. Müstakil devletler, bir taraftan bağımsızlıklarını yerleştirmeye çalışırken, diğer taraftan kendilerinin müstakil sanat stillerini oluşturmaya gayret göstermişlerdir[370]. İfrîkıye'nin sanat ve mimari alanında, Rakka, Bağdat ve Sâmarrâ'da bulunan sanattan açık bir şekilde etkilenmesi normaldir. Çünkü ilk planda Ağlebîler'in sanat alanında müstakil bir tarz ortaya koymaları mümkün değildir[371]. Ancak çok geçmeden kendilerine has gelişen ve büyüyen bir stil oluşturmuşlardır. Daha sonra bunun etkileri Kurtuba, Mağrib ve Mehdiye sanatları üzerinde ortaya çıkmıştır[372].

---

[364] Malikî, *Riyâzü'n-Nüfûs*, s. 13.
[365] Ebû'l-Arab, *Tabakatü Ulemai İfrîkıye*, s. 102.
[366] Malikî, *Riyazü'n-Nüfus*, s. 181; İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 450.
[367] Malikî, *Riyâzü'n-Nüfûs*, s. 165; İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 165.
[368] Ed-Debbağ, *Mealimu'l-İman*, II, 155.
[369] Malikî, *Riyâzü'n-Nüfûs*, s. 414.
[370] Zeki Muhammed Hasan, *Fünunu'l-İslâm*, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, ts., s. 13.
[371] Mahmud İsmâil, *el-Ağalibe*, s.69.
[372] Zeki Hasan, *Fünunu'l-İslâm*, s. 449.

Ağlebî sanatı, Bizans ve Roma sanatından da etkilenmiştir. Özellikle emirlerin şehirleri savunmak için inşa ettikleri yapılarda bu etki açıkça görülmektedir. Bununla beraber saraylar ve su kanalları gibi alanların birçoğunda açık bir şekilde Abbâsî etkisi görülmüştür. Ağlebîler'in yapılarının birçoğunda, I.İbrâhim'in inşa ettiği Abbâsîye şehri ve orada III. Ziyâdetullah'ın inşa ettiği Bağdat sarayı gibi Abbâsî isimlerini kullanmaları,[373]Abbâsî geleneğinden etkilenmiş olduklarına dair delillerdir. Resim ve süsleme sanatı da Ağlebî mimarisindeki tarzını bulmuştur. Tunus'ta Zeytun üniversitesinin duvarlarında kûfî hatla yazılan Kur'ân ayetleri ve İslâmi süsleme sanatında bir mucize kabul edilen bu ayetler, bu etkiye işaret eden açık birer delildir[374]. Ağlebîler, Bağdat'tan Seyyid Agabe camisinin mihrabını süsleyen işlenmiş levhalar gibi hazır fenni işler ithal ediyorlardı[375]. Bunların sayısı yaklaşık 140'tır ve Abbâsî asrında süslemecilerin ürettiği en güzel eserlerden sayılır. Süslemelerin içinde kûfî harf şekillerini gösteren işaretler vardır. Bu levhalar, Emir İbrâhim Ahmed Ağlebî için Bağdat'tan getirilmiştir[376].

Mısır, coğrafî konumu, deniz ve kara ulaşımının diğer ülkelerle kolaylığı sebebiyle, Bizans yönetimi boyunca Mağrib'le sağlam ilişkiler sürdürmüştür. Bu ilişkilerin önemi İslâm'ın ortaya çıkmasından sonra da artmıştır. Özetle valiler dönemindeki Ağlebîler'le Mısır'ın ilişkileri genel olarak dostluğa dayalı bir şekil almıştır. Ağlebîler dış siyaseti Abbâsî hilafetinden etkilenmiştir.

Şüphesiz Ağlebî İfrîkıye ile Mısır arasındaki kültürel ilişkiler, ticari ilişkilerden çok daha kuvvetli ve sağlam idi. Bunun sebebi de valiler dönemindeki Mısır'ın, ilmî ve dinî hareketin merkezi olarak meşhur olmasıdır. Fustat'taki Amr b. Âs camisi, âlimlerin, fukahanın, imamların ve talebelerin buluşma yeri,[377] dinî münakaşaların yapıldığı ve ders görülen bir yerdi. Tolunoğulları Devleti'nin kurulması, bu konumda fazla bir şey değiştirmemiştir. Fikir ve medeniyet alanında müstakil devletlerin yarışmaya girmesi, üretim ve etkenlik açısından verimi artırmıştır.

Ağlebîler, fikrî ve ruhi mirası almak için doğuya yönelmişler, Ağlebî Devleti'nin kurucusu İbrâhim b. Ağleb, ilmini Fustat'ta almış ve Mısır fakihi Leys b. Sa'd'a öğrencilik yapmıştır[378]. İfrîkıye fakihleri ve âlimleri, eğitim görmek ve ilim elde etmek için Mısır'a gitmişlerdir. Esed b. Furat, fıkıh konusunda Mısır'daki Malikî imamlarından Ali b. Kasım'dan ilim

[373] Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 277.
[374] Bekrî, *el-Mağrib*, s. 130, Abdülaziz Salim, *Mağribi'l-Kebir*, II, 437-438.
[375] Ed-Debbağ, *Mealimu'l-İman*, II, 97.
[376] Zeki Hasan, *Fünunu'l-İslâm*, s. 61.
[377] Mahmud İsmâil, *el-Ağalibe*, s.89.
[378] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 116.

Resim 5: Ağlebîler'in inşa ettiği su kanallarında kullanılan havuzlardan birisi.

[https://bit.ly/2tsheuP]

almıştır[379]. Sahnun da[380] Mısır 'a gitmiş, İbn Kasım, İbn Vehb Eşheb, İbn Abdülhakem, Şüayb b. Leys ve Yûsuf b. Ömer gibi Malikî âlimlerinden ders almıştır[381]. Kayrevan'ın diğer meşhur uleması ve fukahasında da durum bu minvalde devam etmiştir. Bunun sonucunda Mısır fakihlerinin dikkatini çekecek şekilde Kayrevan'da Malikî medresesi gelişmiş, hatta İslâm dünyasında, yegâne Malikî fıkhı medreselerinin en meşhuru olmuştur[382]. Bu medrese, Irak ehli mezhebinin tâbilerine rağmen, Ağlebî hanedanının bazı fertlerini çekmeyi başarabilmiştir.

Kayrevan'da fikir hürriyeti, Mısır'dakinden daha serbest idi. Öyle ki, İfrîkıye, âlim ve mutasavvıflardan, zulüm görmüşlerin sığınak yeri olmuştu. İslâm tasavvufunun önderlerinden sayılan Zünnun el-Mısrî, Mısır'da zulme maruz kalınca Mağrib'e sığınmış, orada görüş ve düşüncelerini yaymak için uygun bir ortam bulmuştur[383]. Bu alanda Mağrib, geniş bir şöhret kazanmış, züht ve ibadet ülkesi olarak tanınmıştır[384]. Tasavvuf, bazı Ağlebî hanedanı fertlerini etkisi altına almış, mutasavvıf Ebû Ukal ibn Galbun, bir müddet Mısır'da yaşamış ve orada veliyullahtan birisi olarak meşhur olmuştur[385]. Rebi b. Abdullah el-Kayrevanî de uzlet ehlinden olarak tanınmıştır[386].

[379] Ed-Debbağ, *Mealimu'l-İman*, II, 91.
[380] Ed-Debbağ, *Mealimu'l-İman*, II, 160.
[381] Ed-Debbağ, *Mealimu'l-İman*, II, 49.
[382] Hüseyin Mu'nis, *Riyazü'n-Nüfus*, s. 12.
[383] Mahmud İsmâil, *el-Ağalibe*, s. 95.
[384] Hüseyin Mu'nis, *Riyazü'n-Nüfus*, s. 25-26.
[385] Ed-Debbağ, *Mealimu'l-İman*, II, 149.
[386] Ed-Debbağ, *Mealimu'l-İman*, II, 200.

Aralarındaki ilişkilerin çokluğu ve yakınlık sebebiyle,[387] Mısır ve İfrîkıye arasındaki beşeri iletişim sonucunda kültürel ve toplumsal etkenler ortaya çıkmış, adetlerde, ahlakta, Mısır ve İfrîkıye halkı arasında benzerlikler kendini göstermiştir[388].

D. Ağlebî Emirleri

Sıra	İsim	Dönemi
1	İbrâhim b. Ağleb	184 (800-812)
2	Ebü'l-Abbas Abdullah	196 (812-817)
3	Ziyâdetullah b. İbrâhim	201 (817-838)
4	Ağleb b. İbrâhim	223 (838-841)
5	I. Muhammed b. Ağleb	226 (841-856)
6	Ahmed b. Muhammed	242 (856-863)
7	II. Ziyâdetullah b. Muhammed	249 (863-864)
8	II. Muhammed b. Amed	250 (864-875)
9	II. İbrâhim b. Ahmed	261 (875-902)
10	II. Abdullah b. İbrâhim	289 (902-903)
11	III. Ziyâdetullah b. Abdullah	290-296 (902-909)

[387] Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*,V, 115.
[388] İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 371.

Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

II. İDRİSÎLER

A. EL-İDRÎSİYYÛN OLARAK DA BİLİNEN, BATI KUZEY AFRİKA'DA HÜKÜM SÜREN İLK MÜSLÜMAN-ARAP HANEDANI (788-985)

Emevîlerin iktidara gelişi, Ehl-i beyt mensupları için büyük sıkıntıların başladığı yıllar olmuştu. Bu dönemde Ehl-i Beyt adına gerçekleşen başarısız bir dizi isyan, bu sıkıntıları kat kat artırmıştı. Ehl-i Beyt mensupları kendi başlarına Emevî idaresini sona erdirmenin mümkün olmadığını düşünerek aynı gaye için çalışan amcaoğulları Abbâsîler'e yardım ettiler, Emevîlerin yıkılışında onlarla birlikte çalıştılar.

Ancak Emevîler'e karşı birçok hareketi birleştirerek bir nevi organizatörlük yapan Abbâsîler, Emevîleri yıktıktan sonra Ehl-i Beyt'i dışladılar. Bununla da kalmadılar, Ehl-i Beyt mensuplarının halkın gözünde büyüklüğünü bildiklerinden dolayı, onlara bir anlamda Emevîler döneminde çekmedikleri zulümleri yapmaya başladılar.

Ehl-i Beyt mensupları bu dönemde kendilerini ihanete uğramış olarak hissettiler ve Abbâsîler'den gördükleri bu ihanet üzerine isyanlara giriştiler. Bu isyanların önemli bir kısmı başarısızlıkla sonuçlanmıştır ve bunlar daha çok Abbâsî iktidarının güçlü olduğu ilk Abbâsî asrında gerçekleşmiştir. Bu başarısız isyanlar meyvesini, bir asır sonra yani "*Şiî Yüzyılı*" dediğimiz X. yüzyılda vermiştir.[1] Bu yüzyılda İslâm dünyasının birçok bölümü Şiî eğilimli devletlerle dolmuştur. Bu yüzyılda gerçekleşen ayaklanmalar sonucu Ehl-i beyte ait bazı devletler

[1] Detay için bkz. Mehmet Azimli, *Abbâsî Dönemi Şiî Karakterli İsyanlar*, Konya, 2006.

oluşturulmuştur. Bunlardan biri de İdrîsîlerdir. Bu çalışmamızda Ehl-i Beyt isyanlarından birinin sonucunda İslâm tarihinde ilk kurulan Ehl-i Beyt devletini, yani İdrîsîleri incelemek istiyoruz.

1. Fah Savaşı (170/786)

Abbâsîler döneminde yoğun işkence ve kovuşturmalara uğrayan Ehl-i Beyt mensupları, Ebû Ca'fer Mansûr döneminde meydana gelen ve Abbâsîler'e zor anlar yaşatan Ehl-i Beyt'in önde gelen temsilcilerinden Muhammed en-Nefzü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrâhim'in önderliğindeki güçlü isyanın bastırılmasından sonra, iyice zayıflatıldılar ve sindirildiler.[2] Ehl-i Beyt'in önde gelenleri Bağdat ve Medine'de göz hapsinde tutuluyordu. Ancak her fırsatta Abbâsîler'in baskısına karşı başkaldırmaya çalışıyorlardı.

Nefsu'z-Zekiyye'nin isyanından sonra Hicaz'da gerçekleşen en büyük isyanlardan biri Hüseyin b. Ali isyanıdır. İsyan 170/786'da Mekke ve Medine'yi de içine alan bir alanda gerçekleşmiştir. Ayaklanmayı gerçekleştiren kişi Hz. Hasan soyundan Hüseyin b. Ali b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib'tir.[3]

IV. Abbâsî halifesi Hâdi döneminde Medine valisi olan Hz. Ömer'in soyundan gelen Ömer b. Abdülazîz[4] ile isyanın lideri Hüseyin b. Ali'nin arasında bir meseleden dolayı problem çıkmış ve Hüseyin b. Ali, vali tarafından rencide edilmişti.[5] Kendisine yapılan muameleye dayanamayan Hüseyin b. Ali, etrafına topladığı kimselerle Medine'de isyan etti.[6]

Hüseyin b. Ali bu isyana başlarken isyanın toplumdan destek alıp alamayacağını hesaplamaksızın ortaya çıkmıştı. Ortamını, şartlarını, halkın kendisine gerçekten destek olup olamayacağını düşünmemiş, başına gelen bir takım olaylar sebebiyle soğukkanlılığını muhafaza etmeden isyan girişiminde bulunmuştu.

İsyanın başlaması ile birlikte önce Medine'deki Abbâsîler'in temsilcisi olan valinin evi basıldı, fakat vali evde bulunamadı. Müteakiben Hüseyin b. Ali, Mescid-i Nebevî'ye geldi, minbere oturdu ve halktan Kur'ân

[2] Detay için bkz. Cem Zorlu, *Abbâsîler'e Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara, 2001, 218 vd.

[3] İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, Beyrut, 1995, VI, 90.

[4] Bu şahsın aynı ismi taşıyan meşhur Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz b. Mervan ile bir ilgisi yoktur. Abbâsîler'in o dönem Medine valisi olan bu şahsın şeceresi, Ömer b. Abdülazîz b. Abdullah b. Abdullah b. Ömer b. Hattab'tır. Bkz. Ebu'l-Fida, *Tarih-u Ebi'l-Fida*, Beyrut, 1997, I, 311.

[5] Taberi, *Tarihu't-Taberi*, Beyrut, 1995, VI, 596.

[6] Hüseyin'in daha önceden bu eyleme hazırlandığı Kûfe'den Horasan'a, oradan da Medine'ye geçip isyan ettiği dolayısıyla bu isyanın bir geçmişinin olabileceğine de vurgu yapılır. Muhammed Rezûk," İdrîs I", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 480.

ve Sünnet üzerine biat aldı. Daha sonra hapishane basılarak, içindekiler serbest bırakıldı, beytülmal ele geçirildi. Aralarında Abdullah b. Hasan'ın oğullarından İdrîs ve Yahya'nın da bulunduğu Ehl-i Beyt'e mensup bazı kimseler de ona katıldı. Arkasından bütün kölelerin azat edildiği ilan edildi. Bu ilan sebebiyle Hüseyin b. Ali'nin etrafında birçok köle toplandı.[7] Hüseyin b. Ali'nin bütün kölelerin azat edildiğini ilan etmesi, köle sahiplerinin tepkisini çekti ve bu olaydan sonra bir anlamda Medine halkının desteğini tamamen yitirdi.

Resim 6: Mekke yakınlarında Fah Olayının meydana geldiği yer

[https://bit.ly/2lqmOKr]

Hüseyin b. Ali on bir gün kadar Medine'de kaldı. Ancak Medineliler ona fazla rağbet etmediler ve mescide dahi gelmediler.[8] Medine halkı, Hüseyin b. Ali'nin fazla bir şey yapamayacağını düşünüyorlardı veya Abbâsîler'den korktukları için böyle tavır içine girmişlerdi.

Hüseyin b. Ali, Medine'de Abbasoğulları ile mücadele edip Medine'yi ele geçirdikten sonra hakimiyetini perçinlemek için Mekke'ye yöneldi.[9] Muhtemelen yaklaşan hac döneminde Mekke'ye gelecek hacılardan destek alarak diğer eyaletlerin desteğini alabileceğini düşünüyordu.

Hüseyin b. Ali, ayaklandığında dördüncü Abbâsî halifesi Hadi tahta oturalı sekiz gün olmuştu. Hadi, Hüseyin b. Ali'ye karşı Muhammed b. Süleyman komutasında güçlü bir ordu göndermişti. Hüseyin b. Ali'nin az sayıda (300 kişi) ordusu ile Abbâsî ordusu Mekke'ye altı mil mesafede bugün "Şüheda" diye anılan *Fah* bölgesinde karşılaştı. [10] O gün *Terviye*[11] günüydü. Abbâsîler dört bin süvari ile Hüseyin'in ordusunu kuşattı ve yapılan savaşta Hüseyin'in askerlerinin bir kısmı öldürüldü, bir kısmı hacıların arasına sığınarak kurtulabildi. Hüseyin b. Ali ise savaşarak şehid oldu. Hüseyin b. Ali, Fâh bölgesinde[12] öldürüldüğü için şairler ondan *Sahibu'l-Fâh* diye söz ederler.[13]

[7] Taberi, VI, 598; Detay için bkz. Faruk Ömer, *The Abbâsîd Caliphate*, Bağdat, 1969, 244-255.
[8] İbnü'l-Esîr, VI, 91.
[9] Taberi, VI, 600.
[10] Mesudi, *Mürucu'z-Zeheb*, Beyrut, 1997, III, 339; Detay için bkz. Muhammed Rezûk," İdrîs I", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 480.
[11] Hacıların Hacc'a başlamak için Mina'ya hareket ettikleri gün.
[12] Mekke'nin Taif'e doğru olan bölgesinde bulunan bir yerdir. Ebu'l-Fida, I, 312.
[13] Mesudi, III, 337.

Bu savaşta yüzden fazla kişi katledildi. Öldürülenlerin cesetleri defnedilmeyip yırtıcı kuş ve hayvanlara terk edildi. Hüseyin b. Ali'nin kesilen başı halife Hâdi'ye hediye olarak gönderildi. Halife Hadi, Hüseyin b. Ali'nin kafası getirilince çok kızdı ve *"Vallahi tağutlardan bir tağutun başını getiriyor gibisiniz.[14] Hâlbuki bu Resûlullah'ın torunudur."* diyerek onları azarladı ve bu kesik başı getirenlerin mallarına el koydu.[15]

Alioğulları tarihinde Kerbela olayından sonra en şiddetli facialardan biri, Fâh katliamıdır. Bu olay, Hüseyin b. Ali gibi kendisine halife Mehdi tarafından verilen kırk bin dinarı bir anda Bağdat ve Kufe'de dağıtacak kadar cömert[16] ve aynı zamanda takva sahibi birisinin, yanındaki yüz kişiyle birlikte katledilmesi ve cesetlerinin vahşi hayvanlara terk edilmesidir ki sonuçta Alioğulları için bir anlamda ikinci bir Kerbela Faciası olmuştur.

Fah Savaşı sırasında Abbâsî ordusunun elinden Alioğulları'ndan iki kişi kaçarak kurtulmuştu. Bunlar, Muhammed en-Nefzü'z-Zekiyye'nin kardeşleri idi. Bu iki kişi, geniş coğrafyaya sahip ülkenin iki ucunda Abbâsîler'in birer korkulu rüyası haline gelmişlerdir. Bunlardan Yahya b. Abdullah, İslâm dünyasının doğu ucundaki Deylem'e kaçarak orada bir isyan başlattı.[17] Diğeri ise İdrîs b. Abdullah idi. İslâm dünyasının batı ucundaki Mağrib'e kaçarak İdrîsîler Devleti'ni kurdu.[18]

---

[14] Başka rivayette tağut kelimesi yerine *"Türk ve Deylemli başı gibi"* şeklinde geçiyor. Mesudi, III, 34; Bu söz, ilk Abbâsî asrında Araplar arasında mevaliye bakışın fazla değişmediğini göstermektedir. Farslılar Abbâsî ihtilali ile birlikte sarayda hakimiyet kurmuşlardı. Türkler ise hakimiyetleri için bir müddet yani en az iki halife dönemi (Mutasım döneminde gerçek hakimiyetlerine ulaştılar) daha geçmesi gerekiyordu. Deylemliler de Türklerden sonra Büveyhîler döneminde hakimiyeti ele geçireceklerdir.

[15] Taberi, IV, 603, Mesûdi, III, 337, İbnü'l-Esîr, VI, 94; Hüseyin b. Ali'yi öldürten Hâdi'nin kendisidir. Elçilikten başka bir suçu olmayan şahsı cezalandırması ise, yaptığı hareketi perdelemeye yönelik olmalıdır.

[16] İbnü'l-Esîr, VI, 87.

[17] Fâh savaşında Abbâsî ordusunun çemberini yarıp kaçan en-Nefzü'z-Zekiyye'nin iki kardeşinden Yahya b. Abdullah Deylem'e ulaştı ve oradaki yöre halkını örgütleyerek Halife Hârûnürreşîd döneminde 176/792 tarihinde isyan etti. Yahya, Deylem bölgesinde halktan büyük destek görmüştür. Hârûn, önce Yahya'yı hile ile ele geçirmeye çalışmış, fakat bu hilenin sonuç vermemesi üzerine o zamana kadar hiç bir ayaklanmaya gönderilmeyen bir sayıda kalabalık bir orduyu en güvendiği adamı ve veziri Fazl el-Bermek'i elli bin kişilik bir ordunun başında Deylem'e, Yahya'nın isyanını bastırması için görevlendirmiştir. Fazl, Yahya'ya para teklif ederek sulha çağırdı. Yahya kendisine yapılan sulh teklifine karşı, *"Eğer Halife Hârûnürreşîd, kadılar, fakihler, alimler ve Haşimoğulları ileri gelenleriyle beraber iken bizzat kendi el yazısı ile eman yazar ve yollarsa o zaman teslim olabileceğini"* bildirdi. Eman verildikten sonra tekrar hilafet iddiasına başladığı iddia edilerek tutuklandı ve hapiste öldü. Bkz. Taberi, IV, 629.

[18] Detay için bkz. Muhammed Hudari Bek, *Muhadaratü't-Tarihi'l-Ümemi'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1986, 98.

B. İDRÎSÎLER'İN KURULUŞU(170-375/788-985)

Hüseyin b. Ali'nin isyanı üzerine meydana gelen Fah Muharebesi'nde en-Nefsüzzekiyye'nin kardeşi İdrîs b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib Abbâsî ordusunun kuşatmasını yarıp kaçtı.[19]

İdrîs b. Abdullah, kardeşi Yahya'nın ters istikametine devam ederek hizmetkârı Raşid ve Mağribli hacıların yardımı ile Kızıldeniz'i geçti, önce Habeşistan üzerinden Nûbe'ye, oradan Fustat'a yani Mısır'a ulaştı. İdrîs b. Abdullah, daha önce kardeşi Nefsüzzekiyye tarafından Mağrib'e elçi olarak gönderilmişti. Mağrib'i bu sebeple tanıyor ve oraya kaçmayı düşünüyordu.

Bugünkü Fas bölgesi yani o günkü adıyla Mağrib, o yıllarda bilinen dünyanın bir ucunda yer alan ve merkezi hilafetten kaçanlar için bir tür barınak görevi gören bir yer konumunda idi. Siyasî birliği pek yoktu. Bölgenin dağınık hakimiyeti Berberî kabilelerin elinde idi.

Abbâsîler'in posta teşkilatının başında bulunan Sâlih b. Mansûr'un azatlısı Vâdıh isimli Ehl-i Beyt sempatizanı bir şahıs, İdrîs'in posta ile Mısır'dan Berka ve Kayrevan üzerinden Tilimsân'a, ardından da Mağrib'e gitmesini sağladı ve onu en uç bölge olan Velila da denilen Tanca'ya ulaştırdı. Olayı duyan Abbâsî halifesi Hadi, Vâdıh'ı yakalatarak çarmıha gerdirdi.[20]

İdrîs b. Abdullah, Abbâsî postacılarının yardımıyla Mağrib'e ulaşması ile birlikte Mağrib'de Ehl-i Beyt'ten birisi başkanlığında tarihte "*İdrîsîler*" diye bilinecek olan bir hanedanlık kurulmuş oldu.[21]

1. İdrîs b. Abdullah El-Ekber (172-177/788-793)

Doğumu, çocukluğu ve gençliği hakkında bilgi yoktur. Âlim bir kişi olan babası Abdullah b. Hasan, Emevîler'in son zamanlarında ve Abbâsîler'in kuruluş döneminde Medine'deki Ehl-i Beyt mensuplarının reisiydi.

İdrîs b. Abdullah, kuruluşundan itibaren Ehl-i Beyt'e kötü davranan Abbâsî iktidarına karşı kin ve intikam duygularıyla dolu idi. Abbâsîler'den Ebû Ca'fer el-Mansûr'a biat edilmeden önce Medine'de ağabeyi Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye biat edilmişti. Ebû Hanîfe ve İmâm Mâlik, Muhammed en-Nefsüzzekiyye'yi destekliyorlardı. Ayrıca İmâm Mâlik, Abbâsî halifesi Mansûr'un hal'ine fetva vererek Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye biat etmiş, daha sonra da kardeşi İdrîs b. Abdullah'ın halife olmasını tavsiye

[19] Taberi, IV, 600.
[20] İbnü'l-Esîr, VI, 93.
[21] Mehdî Abdü'l-Hüseyn en-Necm, *Sevratü'l-Alevi yyin*, Beyrut, 2002, 316.

etmişti. İdrîs b. Abdullah, mevcut ve meşru halifeye başkaldırdıkları için Abbâsîler'e yapılan biatin geçerli olmadığına ve 145/762 yılında Medine yakınında Abbâsîler'ce öldürülen ağabeyi Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin hilâfeti kendisine vasiyet ettiğine, dolayısıyla hilâfetin kendi hakkı olduğuna inanıyordu.[22]

İdrîs b. Abdullah, bölgeye ulaştıktan sonra, Abbâsî iktidarına karşı propagandaya girişti. Mağrib'de davasını anlatmak ve insanları etrafına toplamak amacıyla Berberî kabilelerinin reisleriyle temasa geçen İdrîs b. Abdullah, Hz. Peygamber'in soyundan geldiği için kısa zamanda ilgi merkezi olmaya başladı. Faaliyetlerine bir süre devam eden İdrîs, büyük bir Berberî kabilesi olan Evrebe'nin reisi Ebû Leylâ İshak b. Muhammed ile anlaşarak bu kabilenin yaşadığı Fas ile Miknas arasında dağlık Zerhûn bölgesi yakınında bulunan Velîlâ'ya gitti. Kabile mensupları İdrîs'î çok iyi karşıladılar. Dinî konularda geniş bilgi sahibi ve Hz. Peygamber'in soyundan faziletli bir insan olduğunu söyleyerek Berberî kabilelerini İdrîs'e biat etmeye çağırdılar. Bu kabileden kısa sürede destek gördü ve Zerhun bölgesindeki Velîlâ şehrinde kendisine biat edildi.[23] Böylece İdrîsîler hanedanının temeli atılmış oldu. İdrîs b. Abdullah, 172/788'de Abbâsîler'in en kudretli hükümdarı Hârûnürreşîd döneminde tarihteki ilk Ehl-i Beyt devletini kurmuş oldu.[24]

Evrebe aşireti reisi İshak b. Muhammed, daha sonra İdrîs b. Abdullah'ı şimdiki Fas'ın kuzeyindeki Zenata, Zuvağa, Lemaya, Luvata, Gomara, Sadara gibi Berberî kabilelerine hükümdar olarak tanıttı. İdrîs b. Abdullah, bu tanıtımlar sırasında bölge halkının çok saygı duyduğu Hz. Peygamber'in torunu olma özelliğini ve imtiyazını iyi kullandı. Hatta kendisine biat edilirken, "*Bizde (Ehl-i Beyt'te) bulduğunuzu başkasında bulamazsınız*"[25] diyerek kendisinin hilafete Abbâsîler'den daha layık olduğuna vurgu yapıyordu.[26] Sonuçta bu propagandalar tuttu ve Berberî kabileler Abbâsîler'e olan desteklerini bırakıp İdrîs b. Abdullah'ı ve kurduğu devleti İdrîsîler'i yoğun bir şekilde desteklediler. İdrîs b. Abdullah, kısa sürede Mağrib'deki güçlü berberi kabilelerini etkisi altına aldı ve onların yardımıyla Fas'taki Berberî kabilelerin yaşadığı kuzey kesimlerini ve Atlas Okyanusu kıyısındaki düzlüklerin bir bölümünü ele geçirdi.

İdrîs b. Abdullah, kuvvetli bir ordu kurarak Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsîler'in yaşadığı Tadlâ'yı sonra Selâ, Tâmesnâ'yı ele geçirdikten sonra

[22] Muhammed Rezuk, "İdrîs I", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 481.
[23] Taberi, IV, 600.
[24] Hudari Bek, 104.
[25] İbnü'l-Esîr, VI, 93.
[26] Kettânî, *et-Teratîbu'l-İdariyye*, Çev; Ahmet Özel, İstanbul, 1990, I, 86.

henüz biat alışının üzerinden iki yıl geçmeden Safer 174 (Temmuz 790) tarihinde Tilimsân'a girdi. Ele geçirdiği bölgelerden vergileri toplayarak ekonomik olarak güçlenen İdrîs, başkent olarak kullanacağı Fas şehrini kurup imar faaliyetlerine girişti.[27] Fas şehri siyasî, dinî ve iktisadî merkez olma kimliğini asırlar boyu sürdürdü.

İdrîs b. Abdullah, ölünceye kadar kıyı şeridi hariç, Fas'ın kuzeyini ve güneyde "Burakrak" nehrine kadar olan bölgeyi kontrol altına aldı. Bölgedeki diğer Berberî kabilelerinin de kabul etmesiyle İdrîsîler Devleti'nin sınırları büyüdü. Devletin sınırları doğuda Kayravan'dan batıda Atlas Okyanusuna kadar uzamıştı.[28]

Merkezi hilafete oldukça uzak bir bölgede ortaya çıkan bu devlete karşı Hârûnürreşîd ilk önce bir ordu göndermek istediyse de, Mağrib'in çok uzak olması sebebiyle bunun mümkün olamayacağını düşünerek vazgeçti.[29] Zaten o dönemde İdrîs b. Abdullah'ın kardeşi Yahya b. Abdullah'ın isyanı sebebiyle Abbâsîler'in başı dertte idi.

Hârûnürreşîd'in veziri Yahya el-Bermeki'nin yönlendirmesi ile İdrîs'e bir suikast düşünüldü. Hârûnürreşîd, "Şemmah" lakablı Süleyman b. Cerir isimli bir adamını Mağrib'e gönderdi. Şemmah, Mağrib'e giderek kendini doktor olarak tanıttı ve Ehl-i Beyt'e olan sevgisini göstererek İdrîs b. Abdullah'a yakınlaştı ve çevresinde yer edindi. Nihayet 177/793'te İdrîs'e verdiği zehirli misvak veya İdrîs'in dişi ağrıdığı için verdiği ilaçla (zehirli sakız veya üzüm) zehirledi.[30] Bu zehirlenme sonucu İdrîs 1 Rebiu'l-evvel 177/16 Temmuz 793'te öldü. Şemmah'ın bu başarısından dolayı Hârûnürreşîd onu Mısır posta işleri başkanlığına atadı.[31] İdrîs, Velîlâ yakınlarındaki Zerhûn şehrine defnedildi. Mağribliler'in her yıl ziyaret ettiği kabrinde günümüzde de törenler düzenlenmektedir. [32]

Hârûnürreşîd, İdrîs'i öldürmekle İdrîsîler Devleti'ni ortadan kaldıramadı.[33] Berberî Nefze kabilesine mensup olan İdrîs'in hanımı Kanza

---

[27] Rezûk, "İdrîs I", *DİA*, XXI, 480.

[28] Hasen İbrâhim Hasen, *İslâm Tarihi*, Çev; Komisyon, İstanbul, 1985, III, 36.

[29] Nitekim daha önce de Endülüs Emevîleri merkezi hilafetten ayrıldıklarında Hârûnürreşîd'in dedesi Ebû Ca'fer Mansûr da uzak olduğu için Endülüs'e ordu göndermemişti.

[30] Bazı müellifler zehirlenmenin doğru olduğunu ancak detayların hikaye olabileceğine vurgu yaparlar. Bkz. Rene Basset, "İdrîs I" *İA*, İstanbul, 1968, V, 935.

[31] Taberi, IV, 600; İbnü'l-Esîr, VI, 93.

[32] Bölgede o zamandan beri sevgisi unutulmayan I. İdrîs'in mezarı bu şehirdedir ve Mağribliler her yıl burada onun anısına törenler düzenlemektedirler. Şorfaların yani Şurefa(şerifler) Fas tarihinde önemi büyüktür. Clifford Edmond Boswort, *İslâm Devletleri*, Çev; Hande Canlı, İstanbul, 2005, 64.

[33] İbn Haldûn, Tilimsân'da İdrîs I adının yazılı olduğu bir kürsüden bahsetmektedir. Basset, "İdrîs I" *İA*, V, 935.

Resim 7: I. İdrîs'in mezarının bulunduğu Zerhûn şehri

[https://bit.ly/2KdKmAg]

hamileydi. Berberîler, İdrîs'in hizmetçisi Raşid'in teklifi ile peygamber soyuna hürmeten Kanza'nın doğum yapmasını beklediler.[34] Üç ay sonra bebek erkek doğunca ismini İdrîs koydular ve hükümdar ilan etmek üzere büyümesini beklemeye başladılar. İbn Haldûn, bu çocuğun doğum haberini Abbâsîler açısından değerlendirirken, "*haber, okların delip geçmesinden daha fazla Abbâsîler'e tesir etti*" demektedir.[35] Böylece Hârûnürreşîd'in suikast girişimi tam olarak amacına ulaşmamış oldu. Sonuçta İdrîsîler devleti devam etmiş, sadece on yıllık bir kesinti olmuştur.

İdrîsiler Devleti tarihte birçok ilkleri başarmış bir devlettir. Bu devlet için tarihteki ilk Ehli Beyt ve Şiî hanedanlığı denilebilir.[36] Bu devlet, aynı zamanda Mağrib birliğini sağlayan ilk büyük Fas krallığı olarak da nitelendirilebilir.[37] İdrîsîler, kurulan ilk Ehl-i Beyt devleti olmanın ötesinde, Abbâsîler'den ayrılan Mağrib'teki ilk Müslüman devletti. Ayrıca deniz aşırı Endülüs Devletini hariç tutarsak Abbâsî Devleti'nden devlet olarak ilk ayrılan toprak parçasıdır diyebiliriz. Bu durum bir model oluşturmuştur. Bundan sonra artık merkezi Bağdat halifeliğinden ayrılmalar özellikle uç bölgelerde hızlanacaktır.

2. İdrîs b. İdrîs El-Asğar El-Ezher (187-213/803-828)

II. İdrîs b. İdrîs, 3 Recep 177'de (14 Ekim 793) doğdu. I. İdrîs'in suikast sonucu öldürülmesinden sonra İdrîsîler hanedanı on yıllık bir duraklamadan sonra İdrîs'in hamile eşi Kanza'dan doğan ve İdrîs-i Sânî veya İdrîs-i Asğar da denilen II. İdrîs ile on bir yaşlarına kadar babası İdrîs'in hizmetkarı Raşid ilgilendi.[38] Onu hükümdarlığa hazırladı.[39]

[34] Ebu'l-Fida, II, 315.

[35] Kanza'nın çocuğunun İdrîs'ten olmadığı ve hizmetçisi Raşid'ten olduğu konusunda o dönemde değişik görüşler ortaya atılmıştır. İbn Haldûn bunların kötü bir iftira olduğunu sayfalar dolusu anlatır, hatta kendisi de bu konuyu uzunca anlatmasının sebebinin o dönemdeki bazı tarihçilerin bu iftiralara katılmalarının olduğunu belirtir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, Çev; Z. Kadiri Ugan, İstanbul, 1989, I, 59.

[36] Philip K. Hitti, *İslâm Tarihi*, Çev; Salih Tuğ, İstanbul, 1989, II, 708.

[37] Henry Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, Çev; E. Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli, İstanbul, 1999, 90.

[38] İbnü'l-Esîr, VI,174.

[39] Muhammed Rezûk, "İdrîs II", *DİA*, XXI, 483.

II. İdrîs ile İdrîsîler hanedanlığının sürmesi, Abbâsîler için tehlikeli olacağı için İfrîkıye hakimi İbrâhim b. Ağleb (I. İbrâhim), 188/804 vasıtasıyla II. İdrîs'in hamisi Raşid ortadan kaldırıldıysa da Râşid'in ölümü İbrâhim'in beklediği gibi kargaşaya sebep olmadı. Râşid'in yerine Ebû Hâlid Yezîd b. İlyâs el-Abdî vasi tayin edildi.[40] Ebû Hâlid, 1 Rebîyülevvel 188 (17 Şubat 804) tarihinde Berberîler'den bu sırada henüz on bir yaşında bulunan İdrîs için ikinci defa biat aldı. Bu kadar erken yaşta biat edilmesinin sebebi, Abbâsîler'den ve Ağlebîler hükümdarı İbrâhim b. Ağleb'in entrikalarından çekinilmesiydi.[41]

İbrâhim b. Ağleb bir müddet sonra muhtemelen İdrîsîler'in Ehl-i Beyt'ten olmalarından[42] dolayı onlarla savaşmaktan vazgeçecek ve dahası Kuzey Afrika'da kendi adıyla anılacak Ağlebîler devletini kuracaktır.[43] Bu durum ise İdrîsîleri tamamen rahatlatacaktır. Çünkü Ağlebîler, Abbâsîler ile aralarında tampon bir devlet görevi yapacak, böylece doğu sınırları güvence altında olacaktır. Artık Abbâsîler'le aralarında bağımsız bir devlet vardır.

II. İdrîs, iyi organize edilmiş bir devlet kurmayı başardı. Doğulu modelleri örnek alan bir idari yapı kurdu. Para bastırdı.[44] Berberî kabilelerini hakimiyeti altına aldı. Fas şehri, II. İdrîs döneminde devletin başkenti olmakla birlikte kısa sürede siyasal ve dinsel bir merkez durumuna geldi. II. İdrîs, buraya altı kapılı bir sur ve cami yaptırdı. Bir yıl sonra yine bir cami, saray yaptırdı.[45] II. İdrîs'in şöhreti kısa zamanda yayıldı ve Mağrib bölgesine Afrika ve Endülüs'ten Araplar göç etmeye başladı. Mağrib'in bütün yörelerinden ve Endülüs'ten talebeler Fas'a akın ettiler. Özellikle Endülüs'te Kurtuba'da (202/817-18) ve Tunus'ta (209-211/824-826) meydana gelen isyanlar yüzünden kaçarak Fas'a göç eden aydın, şair, yazar kesiminden kimseler, şehrin gelişimini kolaylaştırdılar.[46] Bu mültecilerden Rabadîler Fas'ın Advetü'ş-Şarkıyye bölgesine yerleşti. Bu sebeple bölgeye Advetü'l-Endelüs de denilmeye başlandı. II. İdrîs, ayrıca Advetü'l-Karaviyyin'in inşasına 193/809 yılında başladı. Buraya Kayrevan'dan gelen İfrîkıye göçmenleri de yerleştirildi. Böylece Fas, Mağrib'in en önemli ilim merkezi ve uluslararası bir alışveriş ve kültür kenti haline geldi.[47]

[40] İbnü'l-Esîr, VI,174.
[41] Rene Basset, "İdrîs II", *İA*, İstanbul, 1968, V, 935.
[42] İbnü'l-Esîr, VI, 156.
[43] Hasen İbrâhim Hasen, II, 447.
[44] O dönemdeki bir paranın üzerinde, "*Muhammed Allah'ın peygamberi, Mehdi de İdrîs b İdrîs Ali'dir yazılıdır.*" Brignon, V, 320.
[45] Jean Brignon, "İdrîsiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1988, V, 314.
[46] Brignon, V, 317.
[47] M.G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, Çev; Komisyon, İstanbul, 1993, I, 266.

Bu göçler, Araplar ile Berberîler arası bir denge sağladığı gibi aynı zamanda kargaşaya da sebep oldu. Bu göçlerden sonra II. İdrîs Evrebe kabilesinin vesayetinden kurtuldu, dışarıdan gelenlere bol bol ihsanlarda bulundu ve onları kendisine yaklaştırıp önemli mevkilerde görevlendirdi. İçlerinden Amr b. Mus'ab el-Ezdî'yi vezir, Âmir b. Muhammed el-Kaysî'yi kadı ve Ebu'l-Hasan b. Abdülmelik'i kâtip olarak tayin etti. Araplar'ın devletin üst kademelerinde görevlendirilmesiyle İdrîsîler'in Arap karakteri güçlendi. Ülkede Arap-İslâm havası canlandı, Arapça din ve kültür dili haline geldi.

II. İdrîs, İdrîsîler Devleti'ni kurumlarıyla yerine oturtan şahıstır. Vezirlik, katiplik, kadılık gibi Arap-İslâm devletlerindeki kurumları tesis etmiştir. Abbâsî halîfesi adına okunan hutbeyi kaldırmıştır. Gerçekleştirdiği fetihlerle ülkenin sınırlarını genişletip döneminde devletini Mağrib-i Aksâ'da en güçlü hanedanlık haline getirmiştir. Devletin temellerini sağlamlaştırmak için Atlas Okyanusu tarafındaki bölgeleri ele geçirdi, sonra doğu bölgesine yöneldi. Onun döneminde bölgedeki kabileler arasında İslâmiyet epeyce yayıldı. Devletin sınırları doğuda Şelif nehrine (Cezayir) ve Güney Fas'ta Sûs'a kadar uzanmaktaydı. II. İdrîs, ova sahil bölgesi (Mağrib-i Aksa) ile kırsal bölgeyi yani eski medeni bölge ile bedevi halkın yaşadığı bölgeyi birleştirmeye ilk defa muvaffak olan kişidir. Mağrib'de devletinin temellerini sağlamlaştırmaya devam eden II. İdrîs, Nefis, Ağmat ve güneyde Mesâmide bölgelerini ele geçirdikten (197/813) sonra doğuya Nefre ve Tilimsân'a yöneldi.[48]

Bu arada Ağlebîler'in, II. İdrîs'in Araplara meylettiği iddiasını yayarak Berberîler'i kışkırtmaları sonucu II. İdrîs ile Berberîler'in arası bozuldu. Ağlebîler, İdrîs'i zayıflatmak için en güvendiği veziri Behlûl b. Abdülvâhid el-Medgarî ile temas kurunca Behlûl, İdrîs'ten ayrılarak İbrâhim b. Ağleb'in yanında yer aldı. Bu dönemde II. İdrîs babasına çok hizmet edip kendisine hükümdarlık yolunu açan Evrebe kabilesi lideri İshak'ı öldürdü. İdrîs'in kendisini hükümdarlık koltuğuna getiren şahsa karşı bu sert hareketi muhtemel ayaklanma teşebbüslerini önledi.[49] İbn Haldûn, "*İshak'ın mensup olduğu Evrebe kabilesinin II. İdrîs'e itaat ettiğini, onun uğrunda canlarını verdiğini, İdrîs'in düşmanları ile savaşta ölüm denizlerine daldıklarını, fakat buna rağmen İshak'ın II. İdrîs tarafından öldürüldüğünü*" belirtir.[50]

II. İdrîs, 10 Cemâziyelâhir 213 (26 Ağustos 828) tarihinde otuz altı yaşında iken ansızın öldü. Üzüm tanesinden boğulduğu veya zehirletildiği

[48] İbnü'l-Esîr, VI, 415.
[49] Basset, "İdrîs II", V, 935.
[50] İbn Haldûn, I, 54.

belirtilir. Bazı kaynaklarda Ağlebîler tarafından zehirlendiği kaydedilmektedir. Edip ve şair olduğu nakledilen ve İdrîsü'l-Ezher diye de tanınan İdrîs'in ölümüyle birlikte ülke, oğulları arasında dokuz emirliğe ayrılmıştır. Fas'ta hâlâ hatırası canlı tutulmakta, dilenciler onun ismini söyleyerek dilenmektedirler.[51]

3. Muhammed b. II. İdrîs El-Muntasır(213-221/828-835)

II. İdrîs'in ani ölümüyle yerine çocuklarının en büyüğü olan oğlu Muhammed b. İdrîs geçti.[52] Muhammed, İdrîsîler'in soyunu devam ettirdiği için hanedan içinde büyük saygınlığı bulunan ninesi Kanza'nın tavsiyesi ile o günlerde ergenlik yaşına gelmiş olan dokuz kardeşini, ülkenin değişik bölümlerinde görevlendirdi. Merkezdeki Fas ve çevresini kendisine ayıran Muhammed, kardeşleri üzerinde bir konuma sahipti. Diğer bölgeleri ise şu şekilde dağıttı:

Kâsım; Tanca, Septe, Tetuan, Hacer el-Narsı,

Ömer; Tigias ile Targa,

Davut; Huvaralar ve Tasul ülkesi, Taza ve Gayasa,

Yahya; Basra, Arais, Asila,

Abdullah; Akmat, Nafis, Sus,

İsa; Sala, Şala, Azemmur ve Tamesnâ,

Ahmet; Miknâs ve Tadlâ,

Hamza; Ulili ve mülhakatı,

Muhammed b. Süleyman (II. İdrîs'in amcaoğlu); Tilimsân

Bu paylaşım sonucu kısa süre sonra kardeşler arasında savaşlar başlamış, ülkedeki istikrar bozulmuş, her biri muhtariyet peşinde koşan mahalli emirlikler oluşmuştur.[53] Muhammed'e karşı ilk isyan eden Azemmûr, Tâmesnâ, Şâle ve Selâ'ya hükmeden kardeşi İsâ oldu. Muhammed, onun isyanını bastırmak için Tanca valisi olan diğer kardeşi Kâsım'ı görevlendirdi, onun kabul etmemesi üzerine diğer kardeşi Ömer'den yardım istedi. Ömer önce İsâ'yı, ardından diğer kardeşi Kâsım'ı mağlûp ederek ikisine ait merkezleri ele geçirdi.

Bu kargaşa ve savaşlar ile geçen sekiz yıllık iktidardan sonra 221/835'de Muhammed'in ölmesi ile birlikte hanedanın gerileme dönemi başladı.

[51] Basset, "İdrîs II", V, 936.
[52] İbnü'l-Esîr, VI, 415.
[53] Bkz. Rene Basset, "İdrîsîler" *İA*, İstanbul, 1968, V, 937.

C. Fetret Dönemi

1. I. Ali b. Muhammed (221-234/835-848)

Muhammed b. İdrîs'ten sonra dokuz yaşındaki oğlu Ali, babasının yerine geçirildi. Yaşının küçüklüğüne rağmen saray görevlileri ve kabile şefleri kendisine itaat edince bir sıkıntı yaşanmadı. Ali, yaklaşık on üç yıllık bir hükümranlıktan sonra 234/849'da öldü.[54]

2. I. Yahya b. Muhammed (234-249/849-863)

Ali'den sonra yerine kardeşi Yahya geçti. Onun döneminde İdrîsîler devleti biraz toparlandı. Tekrar eski gücüne ulaşmaya başladı. Halkın refahı sağlandı. Fas şehrinde yeni mahalleler, hanlar, hamamlar yapıldı. Şehir, onun döneminde cazibe merkezi oldu. Ali, 245/836 yılında meşhur Karaviyyin Camii'ni yaptırdı. On beş yıl hükümdarlık yaptı.[55]

3. II. Yahya b. Ali (249-252/863-866)

Yahya'dan sonra kardeşinin oğlu II. Yahya b. Ali iktidara geçti. II. Yahya sefahate ve eğlenceye düşkün biriydi. Onun döneminde düzen tekrar bozuldu. Onun bu tavırları yüzünden halk Abdurrahman b. Ebî Sehl el-Cüzâmî başkanlığında isyan etti. II. Yahya saraydan kaçmak zorunda kaldı ve bir süre sonra Endülüs kıyısında sığındığı Advetü'l-Endelüs denilen yerde üzüntü içinde öldü.[56] (252/866). Ülke ise kargaşa içinde kalmıştı.

4. II. Ali b. Ömer (252- ?/866- ?)

II. Yahya'nın ölümünden sonra kayınpederi II. Ali b. Ömer b. II. İdrîs, hakim olduğu Rif bölgesinden Fas'a gelerek hakim oldu. Esasen isyancıların Fas'ı işgal etmesi üzerine, Yahya'nın kaçışı esnasında onunla birlikte gitmeyi reddeden hanımı Atîke, Rif bölgesinin hâkimi olan babasını başşehre çağırmıştı. Bunun üzerine Ali b. Ömer Fas'a gelerek kontrolü sağladı ve Hz. Ali'nin lakabı olan "*Haydar*" lakabını alarak nüfuzunu artırmak istedi.

II. Ali b. Ömer, bir süre sonra kuvvetli bir Haricî isyanıyla karşılaştı. Sufriyye Hâricîleri'nden Abdurrezzâk el-Fihrî, başlattığı isyanı genişleterek

---

[54] Muhammed Rezûk," İdrîsîler", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 495.
[55] Basset, "İdrîsîler", V, 937.
[56] Basset, "İdrîs II", V, 935.

bölgedeki bazı merkezleri eline geçirdi ve sonunda II. Ali'yi de yendi. II. Ali de önce Evrebe kabilesine sığındı, sonra da Endülüs'e kaçtı.[57]

Ardından Fas'a giren Abdurrezzâk, şehrin Endülüs mahallesinde halkın biatini aldı. Ona teslim olmayan Karaviyyin Mahallesi halkı Yahya b. Kasım b. İdrîs'i şehre çağırdı.

5. III. Yahya b. Kasım b. II. İdrîs (?-292/ ? -905) El-Mikdam

Hariciler'in Fas'ı işgalini onaylamayan Karaviyyin Mahallesi halkı "el-Mikdam" lakaplı III. Yahya b. Kasım'ı çağırdılar. III. Yahya, Fas'a gelerek Haricileri şehirden çıkardı. Hem Fas halkının hem de o sırada Kurtuba'dan buraya sürgün edilmiş Endülüslerin biatini aldı. III. Yahya'nın dönemi Hariciler ile savaşlarla geçti. Aynı zamanda İdrîsî soyundan emirlerle de taht mücadelesi yaptı. Nihayet 292/905'de amcası Ömer'in çocuklarıyla giriştiği taht kavgası sırasında öldürüldü.[58]

Bu dönemde ülkenin istikrarı iç karışıklıklardan dolayı tamamen bozulmuştu. I. Yahya'nın vefatından III. Yahya'nın vefatına kadarki elli yıllık dönemdeki kargaşa, Hariciler ile savaşlar, isyanlar, taht mücadeleleri ve istikrarın sağlanamaması ülkedeki asayiş ortamını bozdu. Ticaret gerileddi, kıtlık baş gösterdi. Toplum ekonomik ve sosyal yönden çöktü. Bu dönemde 276/889'da meydana gelen deprem ise tamamen bu felaketlerin katlanmasına sebep oldu. Karışıklıklar, kıtlıklar, salgın hastalıklar o kadar ilerledi ki, Mağribli ünlü tarihçimiz İbn Haldûn bile İdrîsî emirlerinin iktidarlarının başlangıç ve sonlarını tespit edememiştir.[59]

6. IV. Yahya b. İdrîs b. Ömer b. II. İdrîs (292-310/905-922)

III. Yahya öldürülünce İdrîsîler'in tahtına IV. Yahya oturdu. Bu kadar kargaşadan sonra IV. Yahya birliği yeniden sağlamayı başarmış, bütün Fas'ı egemenliğine almış ve ülkede istikrar sağlamıştır. O, çalışkan, cengâver, ilme düşkün, hadis hafızı, fakih, belagat sahibi, dindar, yiğit bir hükümdardı. Onun sarayı Endülüs ve diğer İslâm ülkelerinden gelen âlim ve şairlerle doluydu. Adalet sahibiydi. İdrîsîler en geniş sınırlara onun zamanında ulaştılar.[60]

İdrîsîler, IV. Yahya'nın son zamanlarında önemli iki dış tehlikeyle yüz yüze geldiler. Yahya'nın saltanatının ilk yıllarında İfrîkıye'de kurulmuş

[57] Hasan İbrâhim Hasen, IV, 69.
[58] Bkz. Mahmud İsmâil, *el-Edarise fi'l-Mağribi'l-Aksa*, Kuveyt, 1989.
[59] Hasan İbrâhim Hasen, IV, 71.
[60] Rezûk," İdrîsîler", *DİA*, XXI, 495.

olan Fâtımîler güçlerini arttırmış, Cezayir'i aldıktan sonra bütün Mağrib'i ele geçirmek için İdrîsî topraklarına yönelmişlerdi. Diğer taraftan Endülüs Emevî Devleti bölge üzerine güçlü ordular sevk etmeye başlamıştı. Sonuçta IV. Yahya'nın son zamanlarında İdrîsîler, Mısır Fâtımîler'i ile Endülüs Emevîleri arasında kaldılar. IV. Yahya 300/912'de Fâtımîler'in Tâhert valisi Mesâle'nin güçlü ordusu karşısında dayanamayarak yenildi. Fas'ı kuşatan Mesale, Yahya ile vergi vermesi, Fatımi halifesine biat etmesi karşılığında anlaştı ve Yahya'yı Fas'a vali tayin etti. Fakat Mesâle, Fas'a ikinci gelişinde kendisini karşılamaya gelen IV. Yahya'yı tutuklatarak İdrîsî yönetimine son verdi ve Reyhan el-Kutâmî'yi Fas valiliğine getirdi. Yahya, 309/921'de Fâtımîler tarafından sürgün edildi. Sonra da yirmi yıl hapsedildi. Hapisten çıktıktan sonra İfrîkıye'de öldü.[61]

D. Fatımîlere Tabi İdrîsî Emirleri

1. I. Hasan b. Muhammed b. Kasım b. II. İdrîs (310-313 /922-925) El-Haccam

IV. Yahya'nın dokuz yılı Fatımî tabiiyetine bağlı toplam 17 yıllık yönetiminden sonra, Fâtımîler'in Fas'ta görevlendirdikleri Reyhan el-Kutâmî'yi kabul etmeyen ve hacamat yaptığı için "Haccâm" lakabıyla meşhur İdrîsiler ailesinden I. Hasan b. Muhammed, üç ay sonra Fas'ı ele geçirdi ve Reyhan'ı öldürdü. (310/922) Hasan, Fâtımîler'in daha sonraki Fas görevlisi Musa b. Ebu'l-Afiye'nin üzerine giderek onu ağır bir hezimete uğrattı. Daha sonra bir takım savaşlar yaptıysa da sonunda yenildi ve Fas şehrine sığınmak istedi. Ancak orada bırakmış olduğu vekilinin ihanetine uğradı. Şehre girmesine izin vermeyen ve Fâtımîler'e bağlı olduğunu açıklayan vekili tarafından yakalanıp tevkif edildi. I. Hasan'ın 312/924'de öldürülmesi üzerine İdrîsî hanedanı tamamen Fâtımîler'in tabiiyetine geçmiş oldu.[62] Bunun ardından İdrîsiler Fas'ın dışına sürüldüler. Böylece güneyde Tamdult gibi yerlerde küçük kollar oluşturdular. Fakat ana kol Kuzey Fas'ta Rif bölgesinde bulunan Gumara Berberîleri'nin arasında kuruldu. Bunlar sonunda farklı biçimlerde bağlılıklarını, halife III. Abdurrahman'ın yönetiminde bulunan Endülüs Emevîleri'ne sundular ve etkilerini Kuzey Afrika ve Fâtımîlere doğru genişletmeye çalıştılar.

Bu sıralarda Endülüsler'le anlaşan Fatımî valisi Musa, bölgeyi Endülüs'e bağladı. Bundan sonra bölgede Fâtımîlerle Endülüsler arasında mücadeleler devam etti. Bölge artık Endülüs ve Fâtımîler arasındaki

[61] Hasen İbrâhim Hasen, IV, 72.
[62] Rezûk," İdrîsîler", DİA, XXI, 496.

kavgaların zemini olmuştu. Bu dönemde Rif bölgesine çekilmiş olan İdrîsî soyundan gelen emirler de bu iki devlet arasında saf değiştiren kişiler durumunda idiler. Hangi taraf güçlü ise ona sığınıyorlardı.[63]

E. Endülüs Emevîlerinin Hâkimiyeti (311/926)

1. Kasım Gannun b. Muhammet (326-337/938-948)

İdrîsîler'in son hanedan üyesi Hasan'dan sonra kardeşi Kasım, Fas'ın bazı bölgelerini ele geçirdi ve Şiîlik propagandası yapmaya başladı. Hacer en-Nesr'de, Rif bölgesi ve Kuzey Batı Fas'ta bir müddet hakim oldu.

2. Ebu'l-Ayş Ahmet b. Kasım B. Muhammed (337-343/948-954)

Kasım, 337/948'de ölünce yerine oğlu "Fazıl" diye meşhur olan Ebu'l-Ayş Ahmet Asila'da başa geçti. Ahmet, Endülüs egemenliğini kabul etmedi. Bunun üzerine Endülüsler ile yapılan savaşı kaybedince iktidarı II. Hasan'a devretti.[64]

3. II. Hasan b. Kasım (343-363/954-974) (Birinci Saltanat)

II. Hasan, 343/954'te Hacer en-Nesr'de İdrîsî tahtına oturdu. Fâtımîler'in meşhur komutanı Cevher es-Sıkıllî Fas'a gelince II. Hasan, Fâtımîlere tabi olmak zorunda kaldı. Ancak Fatımi ordusunun bölgeden ayrılmasıyla bu defa Endülüs'e tabi olduğunu açıkladı. On bir yıl sonra tekrar gelen Fatımi ordusuna karşı koyamayacağını anlayınca, yeniden Fatımîlere tabi olup Endülüslülere karşı bu ordu içinde savaştı. II. Hasan, daha sonra Endülüslüler tarafından esir edilip Endülüs'e götürüldü. (363/974)

4. II. Hasan b. Kasım (375/985) (İkinci Saltanat)

II. Hasan, iki yıl sonra Endülüs'ten çıkarılınca tekrar Fâtımîlere sığındı ve onların ordusunun bir komutanı olarak Mağrib'e geldi, fakat Endülüs hükümdarı II. Hakem'in gönderdiği orduya yenildi ve Endülüs'e götürülürken yolda öldürüldü.[65] Böylece II. Hasan'ın ölümü ile iki yüzyıl süre yaşamış olan İdrîsîler hanedanı tarihe karışmış oldu.[66] Bugün bile Fas'ta bazı şerif aileleri İdrîsi soyundan geldikleri iddiasını sürdürmektedirler.[67]

[63] Geniş bilgi için Bkz. Sa'd Abbas Nasrullah, *Devletü'l-Edarise Fi'l-Mağrib*, Beyrut, 1987; Hasen İbrâhim Hasen, IV, 73.
[64] İsmâil el-Arabî, *Devletü'l-Edarise*, Beyrut,1983, 169;Rezûk," İdrîsîler", XXI, 496.
[65] Rezûk," İdrîsîler", *DİA*, XXI, 496.
[66] Hitti, II, 708
[67] Basset, "İdrîsîler", *İA*, V, 937

5. Hammûdîler (1010-1057)

Bu ailenin bir kolundan olan ve Ömer b. II. İdrîs soyundan gelen Kasım b. Hammûd ve Ali b. Hammud, Endülüs'te İber Yarımadası'nın güneyindeki Malaga'da, Emevî Devleti'nin zayıflamaya başladığı sırada ortaya çıkan Tavâif-i Mülûk'un en önemlilerinden biri olan küçük bağımsız bir devlet olarak Hammûdîler emirliğini kurmuşlardır. Fakat bu emirlik çok az süre yaşayabilmiştir.[68]

Büyük oğul Kasım, Algeciras kentini, küçük oğul Ali b.Hammud da Tanca ve Septe'nin emirliklerini ele geçirdi. Daha sonra Kurtuba ve Malaga'yı da alan Ali bin Hammud, halife Süleyman el-Mustain'i tahtından uzaklaştırarak kendisini Emevî hükümdarı ve halife ilan etti (1016). Ertesi yıl Ali öldürülünce, yerine geçen ağabeyi Kasım, yeğeni Yahya tarafından tahttan indirildi (1021). Ancak, tahtı yeniden yeğeninin elinden alan Kasım (1023), bir süre sonra yerini yeniden Yahya'ya kaptırdı (1025). İki kol arasında sürüp giden taht kavgası sonuçta Ali'nin sülalesinin Malaga'da ve Kasım'ın oğullarının Algeciras'ta hüküm sürerek Tavâif-i Mülûk arasında eşit biçimde yer almaları ve her ikisinin de Emirü'l-müminin unvanını taşımaları koşuluyla çözüme bağlandı (1036). Hammudiler'in Malaga'da hüküm süren ana kolu, son hükümdar Muhammed el-Musta'li'nin kızı Zeyde'yi Kastilya kralı VI. Alfonso ile evlendirerek İsabel adını almasına izin verince Granada Zirileri tarafından (1057), Algeciras'taki ikinci kol da Abbadiler (1058) tarafından ortadan kaldırıldı.[69]

İdrîsi Hanedanı, Endülüs Emevîlerinden sonra Bağdat'taki Abbâsî Halifeliği ile ilişkisini kesen ve bağımsızlık kazanan tarihteki ikinci Müslüman devlettir. Abbâsîler'den ayrılarak uzak batıda tarihteki ilk Ehl-i Beyt devleti olarak kurulmuştur. İdrîsîler'in merkezden uzak olması, onların Abbâsîler'in baskısından kurtulmalarını sağlamıştır. Devleti kuran I. İdrîs'in, Peygamber neslinden olması onun Mağrib'te bütün kabileler üstü bir konuma gelmesini sağlamıştır. Çünkü bölgede hiçbir kabile başka bir kabileden birisini lider olarak kabullenemiyordu. Bu durum sebebiyle çeşitli kabilelerin onun etrafında bir araya toplanarak bir devlet kurmak için çalışmaları gerçekleşmiştir.

İdrîsîler, Arapça'nın Mağrib'de yayılmasında önemli rol oynadılar. Mağrib bölgesi onların ortaya koyduğu imkanlar ile Endülüs'ten kaçan çok sayıda bilgin ve şairin sığınağı olunca, Arapça bölgede kültür dili haline geldi. Bölgeye bu dönem gelen bilginlerle Fas şehri, ilim ve medeniyet merkezi oldu.

[68] Mehmet Özdemir, "Hammûdîler", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 496.
[69] Özdemir, XV, 496.

İdrîsîler, bölgede Berberî kabile örgütlenmesinin dışında, kısmen Araplardan oluşan merkezi bir yönetim kuran ilk hanedandır. Ayrıca, Fas'ta şeriflik geleneğini yerleştirdiler. Tarihçiler, İslâmiyet'in Mağrib'de yayılmasında büyük rol oynayan İdrîsî emirlerinin Zeydiyye mezhebine mensup olduklarını, ancak taassuba kapılmayıp ülkelerinde diğer mezhep mensuplarına karşı da hoşgörülü davrandıklarını ve bilhassa zamanla bölgede hâkim mezhep haline gelecek Mâliki mezhebinin fakihlerine destek verdiklerini belirtirler.[70] İdrîsîler'in Ehl-i Beyt mensubu olmalarına rağmen Malikî mezhebinin yayılmasına destek vermeleri ve İmâm Mâlik'in kitabı Muvatta'nın yaygınlaştırılmasını sağlamalarının sebebi,[71] İmamı Mâlik'in Abbâsîler'e karşı Ehl-i Beyt'e verdiği desteğe karşı bir vefa borcu idi.

Resim 8: İdrîsiler döneminde Kûfi hattıyla yazılmış bir Kur'ân

[https://bit.ly/2yvwfSh]

İdrîsîler, Ehl-i Beyt mensubu olmalarına rağmen, Sünnî Berberîler'in olağanüstü desteği ile devletlerini kurup uzun süre ayakta tutabilmeleri önemli bir olaydır. Ayrıca Harici kökenli Berberîler'in Ehli Beyt mensubu birisine tabi olması ise, dini değil, siyasî olmalıdır. İdrîsî emirlerinin imam veya emîr unvanını kullandıkları kaydedilir. Bazı bilginler ise I. İdrîs'i halife unvanıyla anmışlardır. Nüfuzları Mağribi-Aksa'dan Sudan ile Mağrib arasını ayıran Büyük Sahra'ya kadar ulaşan İdrîsîler, ülkede İslâm'ın yayılmasına, yanlış inançların ortadan kalkmasına yardımcı olmuşlar, Mağrib bölgesindeki Yahudi ve Hıristiyan kalıntılarını ortadan kaldırmışlardır.[72]

İdrîsîler döneminde yirmiden fazla şehirde sikke darb edilmiş olmasından da anlaşılacağı gibi İdrîsî emirleri ülkede ticarî hayatı canlandırdılar. Pamuk üretimi gibi, doğunun pek çok bitki türünü Mağrib'e getirerek tarımı geliştirdiler. Başta Fas olmak üzere Asîle, Aklâm, Hacerü'n-Nesr gibi çok sayıda yeni şehir kuran İdrîsî emirleri bu şehirleri mimari eserlerle süslediler. İdrîsîler döneminde Fas bölgenin en büyük ilim, medeniyet ve kültür merkezi oldu. İdrîsîler zamanında Fas şehrinde Câmiu'l-eşyâh (192/808), Câmiu'ş-şürefâ (193/809) ve Câmiu-Endelüs (245/859) yanında birçok han ve hamam inşa edildi. Yapımına bu devirde başlanan Câmiu Fatma'nın (242/857) adı daha sonra Zenâteler tarafından Karaviyyin olarak değiştirilmiştir.

[70] Hitti, II, 708.
[71] Kettânî, I, 86.
[72] Hasen İbrâhim Hasen, III, 38.

Resim 9:
II. İdrîs dönemi dirhem, H. 201

[Betül Teoman arşivinden]

Sonuç olarak, Ehl-i beyte mensup bir şahıs, Abbâsîler'den kaçarak gizlice ulaştığı Mağrib'de, bölgesel kabileleri ikna ederek onların desteğini alması sonucu, tarihteki ilk Ehl-i Beyt devleti olan İdrîsîler'i kurmuştur. Bu hanedanlık yaklaşık iki asır boyunca bölgede Ehl-i Beyt'i temsil eden bir devlet olarak ayakta kalmıştır. Daha sonra Endülüs Emevîleri ve Mısırdaki Şiî halifelik olan Fâtımîler arasında parçalanmış ve tarihe karışmıştır.

Doç. Dr. Adnan ADIGÜZEL
Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

III. MURÂBITLAR DEVLETİ
(434-541/1042-1147)

Müslümanlar, Emevîler Devleti'nin yıkılmasına kadar olan (132/750) dönemde genel anlamda tek devlet çatısı altında bulunmaktaydılar. Abbâsîler Devleti döneminde ise çeşitli yarı bağımsız ve bağımsız devletlerin kurulmasıyla siyasî olarak birden çok Müslüman devlet ortaya çıkmıştır. Bu anlamda Mağrib bölgesinde de Murâbıtlar'ın ortaya çıktığı hicri V/XI. yüzyıl ortalarına kadar birçok devlet kurulmuştur. Murâbıtlar, bölgede kendilerinden önce kurulan diğer devletlerden farklı olarak Sünnî-Malikî dinî anlayışı benimsemiş ve şeklen Abbâsîler'e bağlı, bağımsız devletlerdendir. Bu devletin bölgede daha önce kurulan devletlerden bir başka farkı ise tamamen bölge insanlarının desteği ve liderliğinde kurulmuş olmasıdır. Daha önceki devletler, Rüstemîler, İdrîsîler, Fâtımîler ve diğer benzer devletler, en azından kurucu liderler anlamında, Doğu'da siyasî anlamda kendilerine hayat hakkı tanınmayan, oradan kaçmak zorunda kalan ve dolayısıyla bölgeye dışardan gelen kişiler tarafından kurulmuştur.

Murâbıtlar hareketi/Devleti'nin doğduğu yer; Sahrâ'nın Moritanya'ya yakın batı kısımlarında, Bilâd-ı Sudan[1] denilen ve Müslüman kabilelerin yaşamakta olduğu bölgedir. Buradaki

[1] Sudan (Bilâdu's-Sûdan), Moritanya'dan Mısır'ın güneyine, Kızıldeniz sahillerine kadar uzanan kısmı ifade etmektedir. Bk. Kazvînî, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmut (ö. 682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1960), s. 24.

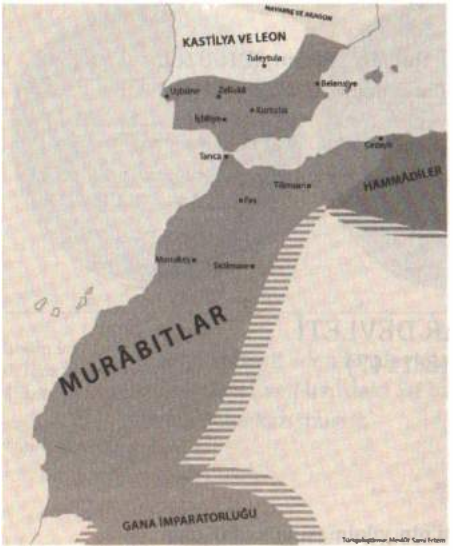

Harita 5: Murâbıtlar Devleti Haritası (Siyasî)

[https://bit.ly/2yyBlNE]

kabileler, III/IX. yüzyılda Müslüman olmuşlar,[2] ancak gözden ırak bu iç kesimlerde İslâmiyet'in kabulünden sonra İslâmi eğitim konusundaki yetersizliklerden dolayı dinî anlayış ve yaşayış anlamında zayıf kalmışlardır. Bundan dolayı bölgede eğitim verecek kişilere ihtiyaç duyulmuştur. Sahrâ'daki Cudâle kabilesinin liderlerinden olan Yahya b. İbrâhim, hac ibadeti için doğuya gitmiş (427/1036), dönüş yolunda kabilesine Kur'ân ve İslâm dinini öğretecek bir rehber, bir hoca olarak Abdullah b. Yasin'i[3] (430/1039) Sahrâ'ya götürmüştür. Abdullah b. Yasin'in çalışmalarının bir sonucu olarak Murâbıtlar Hareketi ve akabinde de Murâbıtlar Devleti ortaya çıkmıştır.

Murâbıtlar Devleti, siyasî faktörlerden daha çok dinî hassasiyetlerden kaynaklanan çabalarla kurulmuştur. Kurucu lider olan Abdullah b. Yasin, insanlara dinî eğitim vererek dinî kuralları tam olarak hayata geçirmeleri için onları harekete geçirmiştir. Abdullah b. Yasin, onlara verdiği eğitim ve kazandırdığı dinî şuurla rekabet ve dağınıklıktan kurtulup birlik içinde hareket etmelerini sağlamıştır.

Murâbıtlar, ortaya çıkmalarından itibaren çevrelerindeki ahlaki ve dinî anlamdaki her türlü bozukluğa karşı mücadele etmişler ve elde ettikleri başarılarından dolayı da bölge Müslümanları için kurtarıcı rolü üstlenmişlerdir. Bu anlamda önce Sahrâ'yı, sonra Sicilmâse ve Der'a'daki fakihlerin davetiyle Mağribu'l-Aksâ'yı zalim idarecilerden, ahlaki çöküntü ve siyasî kargaşadan kurtarma misyonu üstlenmişlerdir. Bu misyonlarının bir gereği olarak XI. yüzyıl sonlarında Endülüs Müslümanlarının yardım taleplerini de geri çevirmeyerek Endülüs'e geçip (1086) buradaki Hıristiyan güçlerle mücadele etmişler ve 1090 yılından itibaren Endülüs ile Mağrib'i bütünleştirmeye başlamışlardır.

Murâbıtlar Devleti, bölgede siyasî, ekonomik ve dinî değişiklikler ortaya koymuştur. Bu anlamda, V/XI. yüzyılda Sahrâ'daki Müslüman Sanhâce kabilelerinin birleşmesiyle Murâbıtlar adında yeni bir siyasî oluşum

[2] İbn Haldûn, Abdurrahman (ö. 808/1406), *Tarihu İbn Haldûn*, haz. Halil Şahade, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000), VI, 243.

[3] Abdullah b. Yasin hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Adnan Adıgüzel, 'Abdullah b. Yasin ve Murâbıtlar Hareketi', *İslâmi İlimler Dergisi*, Cilt, 7, Sayı, 13, Bahar 2012, s. 49-67.

ortaya çıkmış, bu oluşum, bölgedeki kabileleri sıkıştırmakta olan Gana Krallığı'na karşı durmuştur. Ekonomik anlamda bölgede bulunan başta tuz ve altın gibi doğal kaynakların ticaretiyle buna bağlı olarak bölgede var olan kervan yolunun kontrolünü ele geçirmişlerdir. Dinî anlamda ise bütün Mağrib bölgesinde Şii, Harici ve diğer anlayışlar yerine Malikiliğin yerleşmesini sağlamışlardır. Böylece siyasî ve ekonomik olarak bölgenin hâkimiyeti Sanhâce kabilelerinin kontrolüne girmiştir. Diğer yandan dinî ve ahlaki bozukluklar anlamında; zina, hırsızlık, gasp ve çeşitli haksız uygulamalar ortadan kaldırılmaya çalışılmış, had cezaları uygulamaya konmuş, kendilerine katılan bütün bölge halkına Kur'ân öğretimi ve temel ilmihal bilgileri ile ilgili eğitim[4] verilmiş ve ibadetlerin düzenli olarak yerine getirilmesi için çalışılmıştır. Mağrib bölgesindeki Bergavâta hanedanlığı, Şiî ve Harici kökenli emirlikler ortadan kaldırılmış, Mağrib'de Malikiliğin yerleşmesi sağlanmıştır. Murâbıtlar, kendilerinden sonra kurulan Muvahhidler ve onların devamı niteliğindeki Hafsiler ve Merînilerin hazırlayıcıları olmuşlar, Endülüs'te Müslüman varlığının devamı için büyük çaba göstermişlerdir.

A. Abdullah b. Yasîn ve Kuruluş

1. Coğrafî ve Demografik Yapı

Murâbıtlar hareketi, bir anlamda İslâm memleketlerinin en batı noktasında bulunan, büyük Berberî kabilelerinden, yetmiş kadar kolu bulunan Sanhâce'nin Sahrâ'daki boylarından Lemtûne, Cudâle ve Messûfelilerin desteği ile kurulmuştur. Murâbıtlar hareketinin içinde doğduğu bu kabileler; güneyde Senagal/Nijer Nehri üzerindeki Gana, kuzeyde Güney Mağrib'deki Der'a, Sicilmâse, batıda Atlas Okyanusu ve doğuda da Sudan'a doğru uzanan bölgede göçebe olarak yaşamaktaydılar. Bu bölgede V/XI. yüzyılda genel olarak Sanhâce kabilesinin kolları yaşamaktaydı. Sanhâce kabilesinin atalarının Himyer Arapları'na dayandığı rivayet edilmiştir. Onların Arabistan'dan Suriye ve Mısır üzerinden Mağrib'e, oradan da Sahrâ'ya geçerek Berberîlerle karışmış ve zamanla diğer Araplar'la bağlantılarının kesilmesiyle Berberileşmiş olduklarına dair rivayetler vardır.[5] Bu kabilelerin bugünkü

[4] İbn Ebî Zer el-Fâsî (ö. 727/1327), *el-Enîsü'l-Mutrib bi Ravdi'l-Kırtas fî Ahbâri Mulûkü'l-Mağrib Târihu Medinetü Fâs*, (Rabat: Mektebetu'l-Mansûr, 1972), s. 126.

[5] İbnu'l-Esir, Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdulkerim b. Abdulvahid eş-Şeybânî, (ö. 630), *el-Kâmil fi't-Tarih*, haz. Muhammed Yûsuf ed-Dukâk, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), VIII, 327, 328, 330; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 119, 120; Nuveyrî Şehâbeddin Ahmed b. Abdulvehhab (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, haz. Abdulmecid Turhînî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), XXIV, 141; *Kitabu'l-Hulelu'l-Mevşiyye*, müellifi meçhul (ö.783/1382 sonrası),

Resim 10: Murâbıtlar Devleti sınırları içerinde kalan Batı Sahra'da günümüzde bir yerleşim yeri

[https://bit.ly/2KcAoiK]

Tuvârıklar gibi iklim şartları gereği soğuk ve sıcaktan korunmak, düşmanlarına karşı bir tedbir ya da bir sembol olarak yüzlerini peçeyle kapamalarından dolayı peçe/lisam takanlar anlamında Mülessimûn denilmiştir.[6]

Sahrâ'da yaşayan kabileler göçebe hayat yaşıyor, coğrafî şartlardan dolayı ziraat nedir bilmiyor, ekin ve sebzeyi tanımıyor, un ve ekmeği görmeleri ancak bölgelerinden geçen tüccarlar yoluyla olabiliyordu. Onların hemen hemen tek gıdaları et ve sütten ibaretti.[7] Yine Sahrâ'daki uzun ve iri yılanlar bölgedeki insanlar için çok değerli besin maddesiydi. Bölgede suyun çok az olması, gıda temininin güçlüğü ve diğer doğal şartların zorlukları dolayısıyla hayat büyük sıkıntılar içinde geçmekteydi.[8]

Sahrâ'da sıcaklık gündüzleri 60 dereceye kadar çıkarken geceleri ise sıfırın altına düşebilmekte, yakıcı rüzgârlar tulumdaki suyu kurutacak kadar etkili ve 50 metre yükseklikte tepeler ve büyük dalgalar gibi kum yığınları oluşturmaktadır. Bu kum dalgalarıyla tepelerin sürekli yer değiştirdiği Sahrâ'da yol bulmak oldukça zordu.[9] Sahrâ'nın güneyine doğru ilerleyince Gana'ya yakın bölgelerden itibaren ormanlık ve bol yağış alan bir coğrafyaya ulaşılır. Buradaki olabildiğince yükselmiş ormanlık alanda fil, gergedan ve zürafa gibi hayvanlar yaşamakta ve yine bölgede altın madeni bulunmaktaydı.[10] Abdullah b. Yasin Sahrâ'ya geldiği dönemde buradaki insanlar dağınık bir şekilde, daha çok göçebe olarak, iki ayda bir yer

haz. S. Zekkar, A. Zemame, (Dârulbeydâ: Dâru'r-Reşâdi'l-Hadîse, 1979), s. 19, 20; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 152; Şinasi Altundağ, 'Murâbıtlar', *İA*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1954), VIII, 580-586.

[6] Hulelü'l-Mevşiyye, s. 19; İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, haz. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, (Kahire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısrıyye, 1948), VI, 128; Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 145; Abdulaziz Sâlim, *el-Mağribu'l-Kebîr el-Asru'l-İslâmî*, (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1981), II, 695; Sadun Abbas Nasrullah, *Devletü'l-Murâbıtîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs Ahdu Yûsuf b. Taşfin Emiru'l-Murabıtîn*, (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1985), s. 13.

[7] İdrîsî, eş-Şerîf (ö.1166), *Kitâbu Nüzhetu'l-Müştâk fî İhtirâki'l-Afâk*, (Leiden: Beril Matbaası, 1863), s. 31, 34; Bekrî, Ebû Ubeyd el-Endelüsî (ö.487/1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, haz. A. P. Van Leeuwen ve A. Ferre, (Tunus: 1992), II, 857; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 120-122; İbn Haldûn, *Tarih*, I, 266, 267.

[8] İdrîsî, *Nüzhe*, s. 30, 31, 34.

[9] Hikmet Naci, *Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve Berberîler*, (İstanbul: 1955), s. 8.

[10] Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 24, 57.

değiştirerek, nerede su bulurlarsa orada kalıyorlardı. Bu yaşayış şartları dolayısıyla şehirler kurup kalıcı evler yapmak yerine kıl ve yün çadırlarda yaşıyorlardı.

Murâbıtlar Devleti'nin kurucu kabileleri, çevrelerinde yaşamakta olan gayrimüslim kabilelerle mücadele hâlindeydiler. Murâbıtlar Devleti'nin kurulmasından sonra da bu mücadele devam etmiş, Gana bölgesindeki Sudanlı Hıristiyan topluluklar Murâbıtlar'ın çabalarıyla İslâmiyet'e girmişlerdir.[11]

2. Abdullah b. Yasin'in Bölgeye Geçişi ve Murâbıtlar Devleti'ni Kurması

Sahrâ'da yaşamakta olan Sanhâce kabilesinin Cudâle kolundan olan Yahya b. İbrâhim hacca gitmiş (430'lu/1040'lı yıllar), hac dönüşünde Mağrib'in kültür merkezlerinden Kayravan'da bir müddet kalmıştır. Yahya b. İbrâhim, Kayravan'dayken fakih Ebû İmran Musa el-Hacc el-Fâsî'nin[12] derslerine katılarak onunla tanışma imkânı bulmuştur. İbrâhim Ebû İmran ile sohbetleri esnasında ona kabilesinin dinî anlayış ve yaşantı yönünden hiç iç açıcı durumda olmadığını, Sahrâ'da bilgisinden istifade edecekleri kimse bulunmadığını söylemiş, halkının genel olarak İslâmiyet namına bilgisinin neredeyse şehadet getirmekten ibaret olduğunu belirtmiştir.[13] O, Ebu İmran'la konuşması esnasında halkının Kur'ân ve dinî bilgileri öğrenmeye meraklı olduklarını, ancak hocaları olmadığı için bir şey yapamadıklarını ifade ederek Ebû İmran'dan öğrencilerinden birini kendisiyle birlikte hoca olarak göndermesini istemiştir. Ebu İmran'ın öğrencileri Yahya ile birlikte Sahrâ'ya gitmeye razı olmayınca onu kendisi gibi Berberî asıllı eski öğrencisi ve arkadaşlarından Mağribu'l-Aksâ'da, Nefîs ya da Sicilmâse'de bir ribatta ders vermekte olan Veccac b. Zellû el-Lamtî'ye yönlendirmiştir. Veccac, bu konuyu öğrencileriyle görüşmüş ve sonuç olarak bu iş için Abdullah b. Yasin el-Cezûlî'yi seçmiştir.[14]

---

[11] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 17.

[12] Ebu İmran, Fas'tan çıkıp kutsal toprakları ziyaret etmiş, Bağdat'a geçmiş ve burada Ebû Bekr b. Tayyib gibi âlimlerden ders almış, Mağrib'e döndükten sonra Kayravan'a gelerek burada kendi ders halkasını oluşturmuştur. Bk. İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 122; İbn İzârî Merrakuşî (ö. 695/1296), *el-Beyânu'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, haz. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983), IV, 7, 8; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 242.

[13] Kadî İyâz b. Musâ b. İyâz es-Sebtî (ö. 544), *Tertibu'l-Medârik ve Tekrîbu'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*, haz. S. A. E'râb, (Rabat: 1983), VIII, 81; Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 140; *Hulelu'l-Mevşiyye*, s. 19, 20.

[14] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 123; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 8; *Hulelu'l-Mevşiyye*, s. 19, 20; İbnu'l-Hatib es-Selmânî, Lisanuddin (ö. 776/1374), *el-İhâta fî Ahbâri Gırnata Ba'du Ahbârihi, I-IV*, haz. M. A. İnan, (Kahire: 1973-1978), II, 182; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 243.

Abdullah b. Yasin Sahrâ'ya vardığında Cudâle ve Lemtûne kabileleri tarafından çok iyi karşılanmış, hemen kolları sıvayıp derslerine başlamıştır.[15] O, talebelerine ders verirken Arapça; halka konuşma, vaaz ve nasihatlerde bulunurken yerel dili kullanmıştır. Bu derslerinde toplumda yanlış ve İslâm diniyle bağdaşmadığını düşündüğü konularda uyarılarda bulunmuş,[16] hukuk kurallarının adil bir şekilde uygulanması, insanlar arasında eşit muamele yapılması, sünnete uygun bir hayat yaşanması ve ahlaki zafiyetlerin düzeltilmesi üzerinde ısrarla durmuştur. Ancak bu konudaki ısrarlı çabaları insanlarla arasının açılmasına yol açmıştır. Abdullah b. Yasin ile bölge insanları arasındaki asıl ayrılık konusu namaz, oruç ve zekât gibi konulardaki uyarıların kabul edildiği halde, kısas ve hadlerin uygulanmasına karşı çıkılmasından kaynaklanmıştır.[17] Bölge insanlarının Abdullah b. Yasin'e karşı tepkileri zamanla fiilî saldırıya dönüşmüş,[18] sonuç olarak o, kendisini destekleyen az sayıdaki kişiyle istişare ederek bölgeyi terk etmiş ve Nijer Nehri üzerindeki bir adada ribat kurmaya karar vermiştir. Aralarında Lemtûne kabilesi liderlerinden Yahya b. Ömer ve kardeşi Ebû Bekir, Cudâle kabilesi liderlerinden Yahya b. İbrâhim gibi kişilerin de bulunduğu yedi kişilik küçük bir grupla işe başlamıştır.[19] Üç ay kadar bir zamanda, bölgede onun ribat kurduğunu öğrenen çok sayıda kişi onlara katılmış, Abdullah b. Yasin'in tabileri hızla artmış,[20] İbn Haldûn'un ifadesiyle, *'kalbinde birazcık iman (hayr)'* olanlar akın akın onun yanına koşmaya başlamışlardır.[21]

Abdullah b. Yasin, tabilerine Kur'ân ve Sünnet bilgisi, günlük ibadetler hakkında fıkhi bilgiler, yapılması ve sakınılması gereken işler, cennet

---

[15] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 124; *Hulelu'l-Mevşiyye*, s. 20, 21; Nâsırî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Halid, Kitabu İstiksâ li-Ahbâri'l-Mağribi'l-Aksâ, haz. C. Nâsırî, M. Nâsırî, (Darulbeydâ: Daru'l-Kitab, 1954), II, 7.

[16] Bu anlamda evinde misafir olduğu Yahya'nın dokuz eşi olduğunu öğrenince, bu durumun İslâm şeriatına uygun olmadığını, İslâm'a göre en fazla dört eş alabileceğini, dolayısıyla bunlardan beşini bırakması gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra diğer kabile başkanlarına da bu konudaki dinî kurallar anlatılmıştır (İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 124; Hâmid Muhammed Halife, *Yûsuf b. Taşfîn*, (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2003), s. 27.

[17] Kâdi İyâz b. Musa b. İyâz es-Sebtî (ö. 544), *Tertibu'l-Medarik ve Tekrîbu'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*, haz. S. A. E'râb, (Rabat: 1983), VIII, 81, 82; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 124; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, VIII, 328; Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 140, 142.

[18] Bekrî, *Mesâlik*, II, 858-860; İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, VIII, 328; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 243; Halife, *Yûsuf b. Taşfîn*, s. 29-32.

[19] Kâdî İyaz, *Tertib*, VIII, 81; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 124, 125; İbnu'l-Hatib, *İhâta*, III, 227; Salim, Mağrib, II, 693; Halife, *Yûsuf b. Taşfîn*, s. 32.

[20] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 125; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 243; Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm Kamûsu't-Terâcim*, (Beyrut: 1989), IV, 44; Abdulfettah Mukallid Gânimî, *Mevsûatu Târihi'l-Mağribi'l-Arabî*, (Kahire: 1994), s. 124.

[21] İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 243.

ve cehenneme gitmeye sebep olan durumlar, takva sahibi olmanın gerekleri, iyiliği emretme ve kötülüğü nehyetme gibi konularda eğitim vermiştir. Kısa zamanda onun yanında toplananların sayısı bin kişiyi bulmuştur. O, öğrencilerini en önemli bağın din ve inanç bağı olduğu konusunda eğitmiştir. Artık ondan eğitim alan taraftarları, kesin olarak ona bağlanmışlar ve kendi kabilelerine karşı bile savaşmaya hazır hale gelmişlerdir. Abdullah b. Yasin, tabilerini dinî, askerî ve siyasî konularda eğitmiş ve cihada teşvik etmiş, onlara ribat mensupları ya da ribatta olanlar anlamında *Murâbıtûn* ismini vermiştir.[22]

Abdullah b. Yasin, bu aşamadan sonra bölgedeki kabileleri kendilerine katılmaları için davet etmiş ve kabul etmeyenleri zor kullanarak itaat altına almaya başlamıştır. Bu anlamda Murâbıtlar, ilk önce Cudâle, arkasından da Lemtûne, Messûfe ve bölgedeki diğer kabileleri itaat altına almışlar ve toplumsal hayatta dinî kuralları sıkı bir şekilde uygulamaya başlamışlardır.[23] Böylece Murâbıtlar, bölgedeki askerî birlikleri ve liderlerine son derece bağlı, dinî duyarlılığı ve cihat isteği yüksek bir güç olarak doğmuştur. Onlar, kısa sürede Sahrâ'yı itaat altına almışlar, gayrimüslim Berberîlerleri İslâm'a davet etmişler ve onlarla savaşmışlar,[24] hâkimiyet alanlarını Sudan ve Gana'ya doğru genişletmişlerdir.[25]

Murâbıtlar Devleti'nin kuruluş tarihi, onların düzenli askerî birliklerini oluşturarak bayrakları, liderleri ve komutanlarıyla ilk fetihlere başladıkları tarih olarak kabul edilmelidir. Bu tarih, Cudâle kabilesini mağlup ettikleri ve teslim olmalarını sağladıkları Safer 434/Eylül 1042 tarihi olarak kabul edilebilir.[26]

Murâbıtlar kendilerine katılanlara Kur'ân ve İslâm dininin kurallarını öğrenmeleri için zorunlu dersler vermişler, bölge halkının tamamen kendilerine katılmasıyla da bütün halk dinî eğitimden geçirilmiştir. Kendilerine katılanlara cemaatle namaz kılmak yanında zekât ve öşür vermek gibi ibadet ve mükellefiyetler şart koşulmuştur. Murâbıtlar, topladıkları zekât

[22] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 125; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 12; Alfred Bel, *Firâku'l-İslâmiyye fî Şimâli'l-İfrîkî mine'l-Fethi'l-Arabî Hatta'l-Yevm*, çev. Abdurrahman Bedevî, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1981), s. 231. Hulelü'l-Mevşiyye'de Abdullah b. Yasin, beraberinde bulunanların Müşriklere karşı sabırla en güzel bir şekilde imtihan vermeleri dolayısıyla onlara Murâbıtlar adını verdiğini belirtmektedir. Bk. *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 21.

[23] Bekrî, *Mesâlik*, II, 860, 864; Kâdî İyaz, *Tertib*, VIII, 82; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 126; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 9.

[24] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 11, 12.

[25] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 126, 127; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 9, 10; Ganimî, *Mevsûa*, s. 127, 128.

[26] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 126.

ve öşür gelirleriyle devletlerinin *'beytü'l-mal'*ını oluşturmuşlar, askerî birliklerini en iyi şekilde teçhiz etmişler ve güçlü bir ordu kurmuşlardır.[27]

Murâbıtlar'ın ilk ortaya çıktığı dönemlerde Abdullah b. Yasin askerî konularda komutanlığı Cudâle kabilesi liderlerinden Yahya b. İbrâhim Cudâlî'ye vermiştir. Onun ölümü üzerine, yakın adamlarıyla istişare ile Yahya b. Ömer Lemtûnî'nin komutanlığa getirilmesi kararlaştırmış, onun ölümünden sonra da kardeşi Ebû Bekir b. Ömer'i komutan olarak görevlendirmiştir.[28] Ebû Bekir b. Ömer'in iş başına geçmesiyle (450/1058)[29] Murâbıtlar'ın askerî faaliyetleri daha da yoğunlaşarak devam etmiştir. Onun kabilesi olan Lemtûne, savaşlarda gösterdikleri cesaret, yiğitlik ve sabırları yanında diğer kabilelere göre daha çok süvariye sahip oldukları için ilk başlardan itibaren Murâbıtlar ordusunun önemli bir unsuru haline gelmişlerdir.[30] Murâbıtlar Devleti, Abdullah b. Yasin'den sonra da Ebû Bekir b. Ömer ve onun amcasının oğlu olan Yûsuf b. Taşfîn ve çocukları tarafından yönetilmiştir.

3. Murâbıtlar'ın Mağrib Bölgesine Geçişi

Murâbıtlar'ın Sahrâ'daki kabileler arasında birlik ve asayişi sağlamaları şöhretlerinin hızla her tarafta duyulmasını sağlamıştır. Elde ettikleri bu olumlu şöhret, Mağrib'deki Müslümanlar tarafından takdirle karşılanmış ve Vadi Der'a ve Sicilmâse fakihleri ve buradaki sağduyulu kimseler (sülehâu), Abdullah b. Yasin, emîr Yahya b. Ömer ve Murâbıtlar'ın ileri gelenlerine hitaben bir mektup yazarak onları kendi bölgelerine davet etmişlerdir. Mektuplarında başlarındaki idarecileri olan Mesut b. Vânûdîn el-Mağrâvî'nin zulüm, şiddet ve kötülüklerinden şikâyet etmişler, ilim ve din ehli ile diğer Müslümanların buradaki yönetici olan Mağravîler tarafından aşağılandığını, haksızlık ve hakarete maruz kaldıklarını bildirmişlerdir. İbn Haldûn, Murâbıtları bölgeye davet eden kişinin bizzat Abdullah b. Yasin'in hocası Veccac el-Lamtî olduğunu rivayet etmiştir.[31] Abdullah b. Yasin, mektubu alınca Murâbıtlar'ın ileri gelenleriyle istişare etmiş ve istişare sonucunda bu davete icabet etme kararı çıkmıştır. Onların Der'a, Sicilmâse ve çevresine davet edilmeleri 445-447/1053-1055 tarihlerinde gerçekleşmiştir. Murâbıtlar 30.000 kişilik süvari birliği ile Der'a vadisine

[27] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 126, 127; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 9, 10; Ganimî, Mevsûa, s. 127, 128.
[28] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 126, 128; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, s. 244; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 10, 11.
[29] Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 152.
[30] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 21, 22; Hasan Ali Hasan, *Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs, Asru'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn*, (Mısır: Mektebetu'l-Hancî, 1980), s. 23.
[31] İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 243.

varmışlar ve Mağravîlerin lideri Mesut b. Vânûdîn'i mağlup etmişlerdir.[32] Bundan sonra Murâbıtlar Der'a'dan Sicilmâse'ye geçerek burasını da ele geçirmişler, elde ettikleri ganimetin bir kısmını bölgeye kendilerini davet eden âlimlere ve ileri gelen kişilere vermişlerdir.[33] Bölgede yeni bir düzen kurmuşlar, yeni dönemde daha önce şikâyet konusu olan her türlü kötülük ve haksızlıkların ortadan kaldırılması ve adaletin tesisi, Sünnete uygun hareket edilmesi, zekât ve öşrün toplanması, müzik aletleri ve şarap kaplarının kırılarak müzik ve şarabın yasaklanması, Kitap ve Sünnette karşılığı olmayan vergilerin kaldırılması kararlaştırılmıştır.[34]

Abdullah b. Yasin liderliğindeki Murâbıtlar, bu başarılı savaşlardan sonra bölgede düzeni sağlamışlardır. Onlar buraya yeni bir vali tayin edip tekrar Sahrâ'ya dönerek Sudan bölgesinde Hıristiyan topraklarındaki fetihlerini sürdürmüşlerdir. Ancak bir müddet sonra Sicilmâse'de Murâbıtlar yönetimine karşı çeşitli saldırılar olması üzerine bölgeye tekrar gelerek buradaki hâkimiyetlerini pekiştirmişler ve çevredeki yeni yerleri almaya devam etmişlerdir.[35] Ebû Bekir b. Ömer komutanlığındaki Murâbıtlar, 448-450/1056-1058 yıllarında Sûsulaksâ'da bulunan ve içinde Abdullah b. Yasin'in mensup olduğu Cezûle kabilesinin de yer aldığı birçok kabileyi kendilerine bağlamışlardır. Bu arada Cezûle, Mâse ve Sûsulaksâ bölgesinin merkezi durumundaki Târûdant'ı ve burada hâkim olan Fatimîlere bağlı Şiî emirliği ortadan kaldırmışlardır.[36] Murâbıtlar yürütülen bir dizi savaş sonrasında Dern vadisi, Nefîs, Racrâce ve Hâha gibi Mağrib bölgesindeki birçok yeri almışlar ve ele geçirdikleri bu yerlerden Ağmât'ı merkez olarak kullanmışlardır.[37]

Murâbıtlar Tadla'daki Benî Yefren hâkimiyetine son vermişler, ardından da 50.000 kişilik bir orduyla Atlas Okyanusu sahilinde Temesnâ çevresinde, kendilerinin özel peygamberleri olduğunu savunan, kitapları ve ibadetleriyle yeni bir dinî inanç sistemi ortaya koymuş olan, Bergavâta[38]

[32] Bekrî, *Mesalik*, II, 861; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 332; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 127; Hasan Ali, *Mevsûa*, s. 23, 24.

[33] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 128; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 22; Bel, *Firâk*, s. 233.

[34] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 128, 129; Halife, *Yûsuf b. Taşfîn*, s. 51; Bel, *Firâk*, s. 233.

[35] Bekrî, *Mesalik*, II, 861.

[36] Sûsulaksâ'da Tarûdant merkezli Fâtımîlere bağlı el-Beceliyye denilen bir Şiî emirlik vardı. Ali b. Ubeydullah, İfrîkıye'de, Ubeydullah (eş-Şiî) ayaklanmasında buraya gelmiş ve Rafiziliğin yayılmasını sağlamıştı. Onlar sadece kendilerini hak mezhep olarak görmekteydiler. Murâbıtlardan sonra bölgede Malikîlik hâkim olmuştur Bk. Nâsırî, *İstiskâ* II, 13; Harekât, *Mağrib*, I, 159; Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmâil Yiğit, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1986), V, 351.

[37] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 129; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 23; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 244; Harekât, *Mağrib*, I, 159.

[38] Bergavâta, Hişam b. Mervan (ö. 125-743) döneminde Mağribu'l-Aksa'da ortaya çıkan, Yahudi asıllı olduğu söylenen Salih b. Tarif tarafından kurulmuş bir inanç sistemine bağlı topluluğu ifade etmektedir. Hareketin ilk lideri Tarif, Endülüs'te Şezûne'ye

üzerine gitmişlerdir. Bergavâta ile yapılan savaşa Abdullah b. Yasin de bizzat katılmış ve bu savaşların birinde yaralanmış ve kısa zaman sonra da ölmüştür.[39] Ölmeden önce Murâbıtlar'a birlik içinde, insanlara yardım ederek Allah yolunda cihadı devam ettirmelerini tavsiye etmiştir.[40]

4. Abdullah b. Yasin'in Kimliği

Abdullah b. Yasin'in Sahrâ'ya geçmeden önceki hayatı ile ilgili bilgiler son derece sınırlıdır. Bekrî, Abdullah b. Yasin'in annesinin Cezûle kabilesine mensup, Gâna şehrinin Sahrâ tarafında yer alan Temâmânavt köyünden Tîn Yezâmârin adında biri olduğunu rivayet etmiştir.[41] İsmindeki 'Ebû Muhammed' ifadesinden onun çocuğunun da olduğu anlaşılmakta, ancak çocuğu ya da çocukları hakkında bilgi bulunmamaktadır. Onunla ilgili sınırlı bilgiler Sahrâ'ya geçtiği hicri 430/1039'larda başlayıp, 451/1059'da ölümüne kadar olan zaman dilimiyle sınırlıdır. Ancak onun hakkındaki bu dönemle ilgili bilgiler de, özellikle özel hayatı söz konusu olduğunda karanlık kalmaktadır. Sahrâ'ya geçmeden öncesi ile ilgili bilgi olarak, Mulûku't-Tavâif döneminde eğitim amacıyla Endülüs'e geçerek burada yedi yıl kalmış ve çeşitli konularda ilim tahsil ederek Mağribu'l-Aksâ'ya geri dönmüş olduğu rivayet edilmiştir. O, Endülüs dönüşünde fakih Muhammed Veccac b. Zellû el-Lamtî'nin hoca olarak bulunduğu Mağribu'l-Aksa'daki Sicilmâse ya da Nefis'te bulunan *'Dâru'l-Murabıtîn'*e katılarak ondan ilim almaya devam etmiştir.[42]

---

bağlı Berbat denilen bir yerdendi. Doğu'da ilim tahsil etmiş, sihir konusunda uzmanlaşmış, Mağrib'e döndükten sonra Hariciler'in Sufriyye kolunun dâîsi olmuş, ancak Sufriyye'nin buradaki liderinin ölümü üzerine bugünkü Rabat yakınlarında yer alan Tamesnâ'ya yerleşmiş ve bu bölgede saygın bir lider durumuna gelmiştir. Tarif'ten sonra başkanlığa geçen oğlu Salih, kendisinin Kur'ân'da bahsedilen 'Sâlihu'l-Mü'minûn' (Kur'ân, Tahrim, 66/4) olduğunu söylemiş, İslâm'daki bazı ibadetleri değiştirerek yeni din kuralları tebliğ etmiştir. O, özetle, namazı beş gündüz, beş de gece olmak üzere on vakte çıkarmış, orucu Recep ayına, kurbanı 21 Muharrem'e almış, gusül abdestini ise sadece haram yoldan cünüp olanların alması gerektiğini bildirmiş, namazların bazılarının secdesiz, imâ ile kılmayı, sadece son rekâtta üç/beş defa secde yapmak gerektiğini söylemiş, horoz kesmeyi yasaklamış, namazlarda okunması için seksen sureli yeni bir Kur'ân tebliğ etmiştir. Bk. Bekrî, Mesâlik, II, 819-828; İbn İzârî, *Beyân*, I, 223-227; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 131-133; Nâsırî, İstiksâ, II, 14. İbn Haldûn Bergavâta'yı, Berberî Musâmide'nin kollarından karışık bir topluluk olarak açıklamıştır. Bu topluluk hicri ikinci yüzyıl başlarından itibaren bölgede bir hanedanlık kurmuş, Murâbıtlar'ın ortaya çıkmasına kadar yaklaşık üç asır boyunca bu hanedanlık devam etmiştir. Bk. İbn Haldûn Tarih, VI, 276-280. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bk. Adnan Adıgüzel, 'Bergavâta: Mağrib'te Hetorodoks bir Berberî Fırkası', *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt, XII, Sayı,1, Diyarbakır 2010, s. 1-21.

[39] Kâdî İyaz, *Tertîb*, VIII, 83; Bekrî, *Mesâlik*, II, 863; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 132; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 23; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 244; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 10, 11.

[40] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 132.

[41] Bekrî, *Mesâlik*, II, 859; Halife, *Yûsuf b. Taşfin*, s. 27.

[42] Kâdî İyaz, *Tertîb*, VIII, 81; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 10; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 123; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 20.

Murâbıtlar hareketinde Abdullah b. Yasin, işleri organize eden ve Murâbıtlar üzerinde tam olarak hâkimiyet kurmuş bir liderdir. O, komutanlar atamakta ve onların yanlarında bulunarak destek olmaktaydı. O, kendisini dinin hocası, tebliğcisi, açıklayıcısı ve yol göstericisi, atamış olduğu komutanı ise 'emir' olarak tanıtmıştır.[43] Abdullah b. Yasin'in ölümünden sonra ise Murâbıtlar'ın başkomutanı olan kişi aynı zamanda devlet başkanı olmuştur.

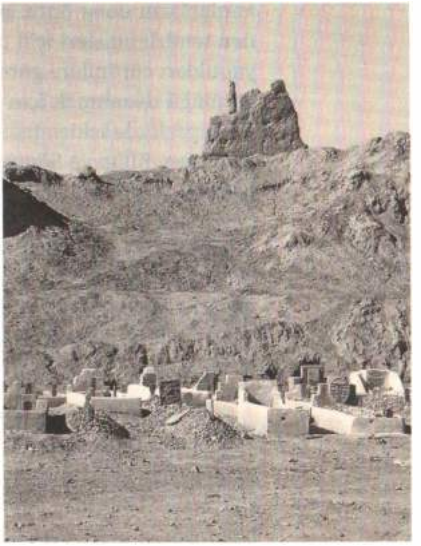

Resim 11: Sicilmâse harabelerinden bir görünüş

[https://bit.ly/2MNwz18]

Kaynaklarda Abdullah b. Yasin, çok maharetli, akıllı, zeki, kabiliyetli, muttaki, birçok ilim dalında bilgi sahibi ve içinde bulunduğu toplumda seçkin, şöhretli, faziletli, takvası ve dinî hassasiyeti yüksek, derin anlayış ve edep sahibi, aynı zamanda siyaset bilen bir kişi olarak tanıtılmıştır.[44] Nefis'te eğitim görmekteyken hocasının teklifi üzerine, hiç tereddüt etmeden mahrumiyet ve sıkıntılarla dolu olan Sahrâ'ya gidip orada İslâmi öğretileri yaymak için çalışmaya razı olması, onun dinî hassasiyet ve samimiyetinin göstergelerindendir.

Abdullah b. Yasin, kısa zamanda binlerce insanı dinî, askerî ve siyasî anlamda eğitmiş, teşkilatlandırmış ve harekete geçirmiştir. Yaptığı askerî ve siyasî planlamalarla kısa zamanda ortaya çıktığı Sahrâ'yı ve daha sonra da Mağrib'de birçok yeri devletinin sınırları içine katmayı başarmıştır. O, muhaliflerine karşı oldukça sert bir tavır içinde olmuş ve onun muhaliflerine karşı bu sert tutumu, Harici-İbâdîler'in tavırlarına benzetilmiştir.[45]

Abdullah b. Yasin, önemli kararları tabileriyle istişare ederek sonuçlandıran bir liderdir. Sahrâ'dan Mağrib bölgesine geçiş ve bazı komutanların atanmasıyla ilgili uygulamaları bunu göstermektedir.[46] O, dinî konularda hassastı ve namaz için cemaate katılmayanlara ceza uygulamıştır. O dönemde namaz kılmama cezasından kurtulmak isteyen bazı kişilerin abdestsiz olarak camilere koştukları rivayet edilmiştir.[47] Davetine

[43] Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 141; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 126, 127; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 21.
[44] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 123; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, VIII, 328.
[45] Sâlim, *Mağribu'l-Kebir*, II, 695.
[46] İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, VIII, 328; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 127; Halife, *Yûsuf b. Taşfin*, s. 44-46.
[47] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 16, 17.

katılanların daha önce işledikleri günahlardan ve yaptıkları kötü işlerden temizlenmeleri için mallarından 1/3'lük kısmını almış ve daha önce yaptıkları cürümlere göre cezalar takdir ve tatbik etmiştir. Yine her türlü kötülüğü düzeltmek için sözlü ve fiilî olarak mücadele etmiş, hâkim olduğu yerlerde içki satışını yasaklamış, içki kaplarını ve müzik aletlerini kırdırmış, Kitap ve Sünnet'te yeri olmadığı kabul edilen her türlü vergiyi kaldırmıştır.[48]

Abdullah b. Yasin'in başarılı çalışmalarıyla bölgede dağınık ve birbiriyle sürekli mücadele hâlindeki kabileler birleşmiş ve bir devlet kurmaları sağlanmıştır. Bu devlet, kısa zamanda Mağrib'e de hâkim olarak bölgedeki Hâricî ve Şiî anlayışın hâkim olduğu siyasî yapılara son vermiş, Murâbıtlarla birlikte hâkim dinî anlayış Malikîlik olmuştur.

Abdullah b. Yasin, tabilerine dinî heyecan, kahramanlık ve cihat ruhu aşılamıştır. Onun Sahrâ'da harekete geçirdiği bu yeni ruh, Mağrib Müslümanları için yeni bir dönemin başlangıcı olmuş ve ortaya konulan başarılı çalışmalar Mağrib'le sınırlı kalmamıştır. O, çok zor ve sınırlı imkânlarla bile insanın neler yapabileceğini ve başarabileceğini göstermiştir. Onun şahsında, dinî anlayışların değişmesiyle toplumların çok kısa zamanda nasıl büyük bir değişim ve dönüşümünde hayal bile edilemeyecek başarılara ulaşılabileceği gösterilmiştir.

Abdullah b. Yasin, 24 Cemaziyelevvel 451/8 Temmuz 1059'da ölmüş[49] ve Temesnâ'da öldüğü yer olan Rabat yakınlarındaki Kerifle/Kerifelt denilen yerde defnedilmiştir. Daha sonra mezarının yanına bir mescit inşa edilerek hatırası yaşatılmaya çalışılmıştır. Zirikli ve Ravdu'l-Kırtas'ın yayıncısı, onun türbesinin hâlâ ziyaret edildiğini nakletmişlerdir.[50]

Abdullah b. Yasin'in ölümünden sonra Murâbıtlar'ın dinî konulardaki fetva makamına Süleyman b. Addû/Haddû adında biri geçmiş, ancak o da yaklaşık bir yıl sonra ölmüştür.[51] Daha sonraki dönemde ise Murâbıtlar'ın Abdullah b. Yasin'in yerini dolduracak nitelikte dinî ve siyasî liderliği kendisinde toplayan liderleri olmamıştır. Ancak bu devlette Maliki fakihler önemli bir yere sahip olmuşlar, devletin en önemli kararları onların onay ve telkinleriyle alınmıştır.

[48] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 16; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 126, 128, 133.
[49] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 132.
[50] Bekrî, *Mesalik*, II, 863; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 132; Zirikli, *A'lâm*, VI, 44.
[51] Kâdî İyaz, *Tebyîn*, VIII, 82; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 244; Sâlim, *Mağribu'l-Kebir*, II, 698.

B. YÛSUF B. TAŞFÎN VE YÜKSELME DÖNEMİ (453/1063-500/1106)

Abdullah b. Yasin, ölmeden önce Murâbıtlar'ın ileri gelenlerini toplayarak onlarla istişare yapmış, taleplerini dile getirmiştir. Bu görüşmede, düşman topraklarında bulunduklarını, kendisinin de ölmek üzere olduğunu, ancak mücadelelerinin hiçbir şekilde gevşekliğe meydan vermeden devam etmesi gerektiğini belirtmiştir. Tabilerine liderlik konusunda kıskançlık ve muhalefet ederek yönetimi zafiyete düşürmemeleri gerektiğini hatırlatmış mevcut komutanları Ebû Bekir b. Ömer Lemtûnî'nin liderliği hakkında görüşlerini sormuştur. Murâbıtlar'ın ileri gelenlerinin tamamı onun liderliğini/komutanlığını kabul ettiklerini bildirmişler[52] ve Abdullah b. Yasin'den sonra Murâbıtlar'ın liderliği bu şekilde belirlenmiştir.

Ebû Bekir b. Ömer, Mağribu'l-Aksâ'da Murâbıtlar tarafından başlatılan fetihlere devam etmiş, çeşitli yerlere ordular sevk ederek bölgedeki savaşı birkaç koldan birden sürdürmüştür. Onun komutanlarından biri de amcasının oğlu olan Yûsuf b. Taşfîn olmuştur.

Murâbıtlar bu dönemde Sûsulaksâ'da bulunan Şiî ve Rabat çevresindeki Bergavâta ile savaşa devam ederek onları mağlup etmişlerdir. Bölgede Malikîliğin hâkim olmasını sağlamışlar, Atlaslar ve çevresini fethetmişler ve Kuzey Afrika sahillerine doğru ilerlemişler, Fazaz bölgesi ve Miknâse'yi ele geçirmişlerdir (30 Rebîülâhir 452/2 Haziran 1060).

Murâbıtlar Mağrib'de ilerlemekteyken Sahrâ'daki Murâbıtlar'a bağlı kabileler arasında bazı karışıklıklar ve Murâbıtlar idaresine karşı başkaldırılar ortaya çıkmıştır. Bu konudaki haberler üzerine Ebû Bekir b. Ömer Sahrâ'ya dönmeye karar vermiştir. O, Sahrâ'ya dönerken yerine vekil olarak Murâbıtlar'ın önemli komutanlarından olan amcasının oğlu Yûsuf b. Taşfîn'i bırakmıştır (Zilkade 453/Aralık 1063).[53] Ebû Bekir b. Ömer, askerlerinin bir kısmını (yarısı ya da 1/3'ünü) Yûsuf'un emrine vererek ondan bölgedeki askerî faaliyetleri sürdürmesini istemiştir. Yine güzelliği dillere destan ve aynı zamanda sahip olduğu yeteneklerinden dolayı kendisine 'Sâhire (büyüleyici kadın)' denilen Kayravanlı bir tüccarın kızı olan eşi Zeynep'i Sahrâ'daki zor şartlara dayanamayacağını söyleyerek boşamış ve Yûsuf ile evlenmesini sağlamıştır.[54] Yûsuf b. Taşfin'in Zeynep ile

[52] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 132; Hasan Ali, *Mevsûa*, s. 25.

[53] İbn İzârî ve *Hulelu'l-Mevşiyye*'de bu tarih on yıl sonrası olan 463/1070-1071 olarak verilmiş, ancak olaylar aşağı yukarı aynı şekilde anlatılmıştır. Bk. İbn İzârî, *Beyân*, IV, 21 vd.; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 25 vd.

[54] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 18, 21; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, 133, 134; Nasrullah, *Devletü'l-Murâbıtîn*, s. 41-43.

evliliği uyumlu ve mutlu bir şekilde sürmüş, onun önerileri başarısında önemli bir rol oynamıştır.[55] Yûsuf'un Zeynep'e verdiği değerin bir ifadesi olarak onun her isteğini yerine getirdiği, devletin Zeynep tarafından yönetildiği, siyasî istikameti onun belirlediği yolunda yorumlar yapılmıştır.[56]

Ebû Bekir b. Ömer, Sahrâ'daki karışıklıkları ortadan kaldırmış, Sudan'a doğru çeşitli seferler düzenlemiş ve yaklaşık iki yıl sonra daha güçlü şekilde Mağrib bölgesine dönmüştür. Ancak bu sürede Yûsuf da kendisine bırakılan orduyla çok başarılı fetihler gerçekleştirmiş, asker sayısını kat kat artırmış, zenginlik bakımından da çok iyi bir duruma gelmiştir. Yine daha önce Ebû Bekir b. Ömer tarafından başlatılmış olan Merrakeş şehrinin inşasını tamamlamıştır.

Yûsuf eşi Zeynep ile Ebû Bekir b. Ömer'in Mağrib'e dönüşünü istişare etmiş, eşinin tavsiyesine uyarak kendisini Ebû Bekir b. Ömer ile eşit konumda kabul etmiş, onunla buluşma noktasında Ebû Bekir'i atı üzerinde selamlamış, düzenli ve güçlü askerî varlığı ile gövde gösterisi yapmıştır. Ebû Bekir, onun ordusuna gıpta edip Mağrib'in sahibi olmayı hak ettiğini kabul ederek tekrar Sahrâ'ya dönmüştür. Yûsuf b. Taşfîn ona saygıda kusur etmeyip büyük bir listeyle ifade edilen hediyelerle bağışta bulunmuş ve sonsuz şükranlarını bildirmiştir.[57]

Ebû Bekir b. Ömer, Sahrâ'daki askerî faaliyetlerine devam etmiş ve Sudan'daki bir savaş esnasında zehirli okla vurularak öldürülmüştür (468/1076).[58] Bu aşamadan sonra Yûsuf Murâbıtlar'ın tek lideri olarak kalmıştır. İbn İzârî'nin yer verdiği bir rivayete göre Ebû Bekir b. Ömer'in ölümünden sonra oğlu İbrâhim bir orduyla Mağrib bölgesindeki Ağmat'a kadar gelerek Yûsuf'un babasından gasp ettiğini söylediği iktidarı almak istemiştir. Yûsuf, Murâbıtlar'ın ileri gelenlerinden birini İbrâhim b. Ebî Bekir'e göndererek onun Sahrâ'ya dönme konusunda ikna edilmesini sağlamıştır. Yûsuf b. Taşfîn, İbrâhim'e bol bol ikramda bulunmuş, mallar, atlar ve paralar vb. gibi çeşitli hediyeler vererek gönlünü almıştır. İbrâhim de Sahrâ'ya dönmeyi kabul ettiği gibi Yûsuf'a teşekkür etmiştir.[59]

---

[55] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 22, 30.

[56] Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 146.

[57] İbn İzarî, *Beyân*, IV, 23-25; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, 135. Yûsuf'un sunduğu hediyeler uzun bir liste oluşturmaktadır. Bu listede özetle: 25.000 altın dinar, 70 at (25 tanesi en iyi şekilde teçhiz edilmiş), 70 tane kılıç 20 tanesi altın kaplamalı), 150 tane katır, çok sayıda en iyisinden, cübbe, sarık, kadın elbisesi, 20 tane bakire cariye, 200 sığır, 500 koyun,1000 rub un, 12.000 ekmek, 700 müd (bir müd, yaklaşık 700gr./litre) arpa, bol miktarda misk, amber gibi güzel koku vb. ürünler yer almaktadır. Bk. *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 27, 28; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 26.

[58] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, 135; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 26; Nuveyrî, *Nihâye*, 144. Onun ölüm tarihi hakkında üç farklı (462, 468, 480) tarih verilmiştir. Burada küçük ve büyük tarih arasında kalan tarih tercih edilmiştir.

[59] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 29, 30.

1. Yûsuf b. Taşfîn'in Askerî ve Siyasî Faaliyetleri

Ebû Bekir b. Ömer'den Uzak Mağrib'de Merrakeş'in bulunduğu bölgenin güneyine kadar olan bölgenin yönetimini devralan Yûsuf, kısa sürede bölgede çok önemli fetihler gerçekleştirmiş, ülkesinin sınırlarının Atlas Okyanusu'ndan Tunus sınırına kadar, Kuzey Afrika'nın önemli bir bölümünü kapsayacak şekilde genişletmiştir. O, seleflerinin yaptığı gibi almayı hedeflediği bölgelere savaş öncesinde savaşsız olarak kendilerine katılmaları, teslim olmaları çağrısı yapmış, bu isteği kabul edilmeyince de savaşarak bölgeyi alma yoluna gitmiştir.[60]

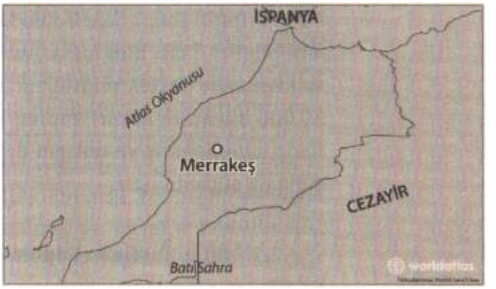

Harita 6: Merrakeş

[https://bit.ly/2IhcUUh]

Yûsuf b. Taşfîn'in ilk icraatlarından biri Ebû Bekir b. Ömer tarafından başlatılan (454/1062) başkent Merrakeş şehrinin inşasını tamamlamak olmuştur. Murâbıtlar'ın Mağrib bölgesine gelmelerinden sonra merkez olarak kullandıkları Ağmat'ın[61] kendileri için yetersiz kalması ve yine burada yaşayan halk ile uyumsuzlukların ortaya çıkması dolayısıyla kendileri için yeni bir merkez kurma ihtiyacı doğmuştur. Murâbıtlar Ağmatlılar'dan kendileri için yerleşim yeri göstermelerini istemişler, onlar da araştırıp onlara Merrakeş'in yerini teklif etmişlerdir. Gösterilen geniş, ferah, ceylanlar ve koyunların otladığı, yeşillik bir alan olan bu yerin Murâbıtlarca da uygun görülmesi üzerine burası satın alınmış ve Merrakeş şehrinin temelleri atılmış ve kısa zamanda da şehrin kuruluşu tamamlanmıştır.[62] Burada önce Yûsuf b. Taşfîn'in de bizzat çalıştığı kerpiçten bir cami yapılmış ve cami inşası tamamlandıktan sonra da[63] hızla diğer birimler ve yerleşim yerleri inşa edilmiştir.

Murâbıtlar'ın bölgeye ilk gelişleri ile ilgili rivayetlerde de buradaki idarecilerin bölgedeki zulümlerine son vermeleri için yapılan davetle işe başlamış oldukları ifade edilmektedir. Murâbıtlar, dinî duyarlıklarının

[60] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 27, 29,

[61] Ağmat, Merrakeş'in 100 km. kadar doğusunda yer alan bir yerleşim yeridir.

[62] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 138, 139; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 19, 20; *Hulelü'l-Mevşiyye*, 15, 16; İdrîsî, *Nuzha*, 68; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, V, 161; Roger Toureau, Afrika ve Batı İslâmı, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti* içinde, P. M. Holy, A. K. S. Lambton, B. Lewis, çev. Ilürrem Yılmaz, (İstanbul: 1977), III, 110, 111; Pierre De Cenival, 'Merrakeş', İA, (İstanbul: MEB Yayınları, 1957), VII, 738-751.

[63] Başlangıçta sadece şehrin devlet erkânının oturduğu kasaba kısmı surlarla çevrilmiş, devletin hazine ve silahları koruma altına alınmıştır. Ancak İbn Tûmert'in ortaya çıkmasından sonra, Ali b. Yûsuf döneminde 520/1126 yılında sekiz ay çalışılarak ve 70.000 altın masrafla şehrin çevresindeki surlar yaptırılmıştır. Bk. Zerkeşî, *Devletey*n, s. 5.

üstünlüğü, adalet konusundaki hassasiyetleri, vergi olarak sadece şer'î vergileri almakla yetinmeleri gibi özelliklerinden dolayı bölgede hızla hâkim olmuşlar, buradaki halkın desteğini de alarak eski hanedanlıkları tamamen ortadan kaldırmışlardır.[64]

Yûsuf b. Taşfîn, 453/1061'den 475/1085'e kadar Fas,[65] Tilimsân, Melviye bölgesi, Vecde, Vehran, Venşerîs, Tanca ve Septe gibi Kuzey Afrika şehirlerini Murâbıtlar hâkimiyetine kazandırmıştır.[66] Yûsuf b. Taşfîn, bu aşamadan sonra Sahrâ'daki Lemtûne, Cudâle, Messûfe ve diğer kabilelere bilgilendirici mektuplar yazmış, onlara bol bol hediyeler göndermiş ve kendisine destek olmalarını istemiştir. Onun çağrısı üzerine bölgeden 30.000 süvarilik askerî katılım olmuş, bölge halkı tamamen onun etrafında kenetlenmiş ve onların da katılım ve desteğiyle Murâbıtlar ordusu daha da güçlenmiştir.

2. Yûsuf b. Taşfîn'in Endülüs'ü Murâbıtlar Devleti'ne Bağlaması

Yûsuf b. Taşfîn liderliğindeki Murâbıtlar'ın güçlerinin zirvesine çıktığı bu dönemde Endülüs Müslümanları Hıristiyan saldırıları ve kendi aralarındaki rekabet ve düşmanlık yüzünden çok zor günler geçirmekteydiler. Endülüs'te XI. yüzyıl başlarında (1031) Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılması öncesinde, yüzyılın başlarında (1009) bölünmeler ve dolayısıyla Mülûkü't-Tavâif (Tâife Devletleri/Emirlikler) dönemi başlamıştı. İrili ufaklı ondan fazla[67] devlet/emirlik, kendilerini tamamen yok etmek isteyen Hıristiyan güçlerden daha çok birbirlerini tehlike sayarak siyasetlerini neredeyse tamamen birbirlerine üstünlük sağlamak üzerine kurmuşlardı. Bundan dolayı bu emirlikler çoğu kez Hıristiyanlarla anlaşmalar yapıp, onlara haraç vererek diğer Müslüman emirliklerle savaş yapmışlardır. Bu durumda bir taraftan kendi aralarındaki bu savaşlar yüzünden askerî ve siyasî olarak kan kaybederken, diğer taraftan da Hıristiyan krallıklara verdikleri haraçlarla onların

[64] Nuveyrî, *Nihâye*, s. 143, 144; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 127, 129, 137.

[65] Fas 455/1063'de başlangıçta savaşsız olarak alındığı halde, şehrin önceki yöneticileri olan Mağravîler tarafından geri alınması dolayısıyla, 460/1068 ve 462/1070'te yeniden fethedilmiş, son fetihle birlikte şehirde eski yönetim taraftarlarından çok sayıda (binlerce) kişi öldürülmüştür. Bkz. İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 141.

[66] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 141-143: *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 28-33; Nasrullah, *Devletü'l-Murâbıtîn*, s. 46-52.

[67] Endülüs'te ortaya çıkan emirlik sayısını 40'a kadar çıkaranlar vardır. Tabii bunlardan çokları küçük bir bölgede ve kısa süreli varlık gösterip kaybolmuşlardır. Bk. R. Dozy, Spanish İslâm, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* içinde, çev. Adil Bebek vd. (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), V, 18-29.

palazlanmalarına katkı sunmuşlardır.[68] Bu dönemde Endülüs'te Müslümanların durumunun günden güne daha kötü hale gelmesiyle birçok emir Hıristiyan krallar elinde oyuncak olmuş, yaşamalarını onların desteğine bağlı kabul edip Müslümanlara ait bazı kale ve şehirleri onlara teslim etmişlerdir. Müslümanların Endülüs'teki en önemli şehirlerinden biri olan Tuleytula'nın Kastilya kralı VI. Alfanso tarafından işgal edilmesi (6 Mayıs 1086), güç dengesini tamamen Hıristiyanlar lehine çevirmiştir. Bu durum, Endülüs'teki Müslümanları büyük bir kaygıya sevk etmiş ve Tâife emirlerinden bazıları yardım talebiyle Yûsuf'la temasa geçmeye başlamışlardır. Bunların başında da İşbiliyye ve çevresinde hâkim olan Abbadiler emiri Mu'temid gelmektedir. Mu'temid (1068-1091), Yûsuf'a bir mektup göndermiş,[69] Hıristiyanların Müslümanlara yaptıkları saldırılar ve sürekli Müslüman bölgelerini alarak buradaki halkı esir ettiklerini, camileri kiliseye çevirdiklerini, minarelerden çan sesleri gelmeye başladığını ifade etmiştir. Yine iklimiyle, suyuyla, havasıyla ve güzel bitkileriyle Endülüs'ün güzellikleri anlatılmış ve Yûsuf'a Endülüs'teki Müslüman kardeşleri için destek olması çağrısı yapılmıştır.[70] Bu çağrıya olumlu cevap veren Yûsuf, büyük bir orduyla Endülüs'e geçmiş ve Batalyevs yakınlarındaki Zellâka denilen yerde Kastilya kralı VI. Alfonso ile savaşmış ve onu büyük bir mağlubiyete uğratmıştır (23 Ekim 1086).[71] Bu zaferden sonra Yûsuf Mağrib'e dönmüş, ancak VI. Alfonso saldırılarına devam edince, Endülüs'teki eşraftan kişiler Yûsuf'u tekrar Endülüs'e davet etmişler ve Yûsuf, 1088'de ikinci kez Endülüs'e geçmiştir. Doğu Endülüs'te Hıristiyanların eline geçmiş olan Leyyit kalesini almaya çalışmış, bazı emirler ona destek verirken bazıları ondan uzak durmuşlar ve Hıristiyanlarla işbirliği yapmışlar ve kendi aralarındaki ayrılıkları devam ettirmişlerdir. Bu birbirini çekememe, ihanet, bölünmüşlük ve kötü rekabet[72] hâlinden rahatsız olan Yûsuf, Tâife emirlerini ortadan kaldırıp bölgeyi tamamen Murâbıtlar'a bağlamaya karar vermiştir. Ancak bu

[68] Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), s. 74, 167-172.

[69] Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 188, 189. Merrakuşî, Abbadiler emiri Mu'temid'in Murâbıtlardan yardım talep etmek üzere 479/1086'da Merrakeş'e giderek bizzat Yûsuf b. Taşfîn ile görüştüğünü rivayet etmektedir. Bk. Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 190.

[70] *Hulelü'l-Mevşiyye*'de Endülüslülerin yardım talep eden mektupları ve Yûsuf'un onlara yardım edeceğine dair cevabi mektubu yer almaktadır. Bk. *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 33-38.

[71] Endülüs tarihinde Müslümanların yaklaşık bir asırdan beri Hıristiyanlar karşısında sürekli gerilediği ve ümitsizliğe düştükleri bir dönemde gerçekleşen bu zafer onlara kendilerine güven ve umut kaynağı olmuştur. Bu zafer ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 33-66; Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 190-196; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 143-152; Mehmet Özdemir, 'Zelleka Savaşı,' *DİA*, (Ankara: 2013), C. LXIV, 222, 223.

[72] Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 196, 197; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 153.

işe girişmeden önce bu konuda fetva alma yoluna gitmiştir. O, bu fetva için Bağdat'a bir heyet göndermiş ve Endülüs'teki durumu ve burayı Murâbıtlar'a bağlamak isteğini ve karşı çıkan Müslüman emirliklerle savaşmak konusunda buradaki âlimlerden fetva istemiştir. İçinde Gazzâlî'nin de bulunduğu bir grup âlimin bu konuda fetva vermesi üzerine[73] Yûsuf, 1090'da üçüncü kez Endülüs'e geçmiş Tâife emirliklerini bir bir ortadan kaldırıp Endülüs'ü Murâbıtlar hâkimiyetine bağlamaya başlamıştır. Yûsuf uzun hükümdarlık süresi içinde 497/1104'te dördüncü kez Endülüs'e geçerek VI. Alfonso'nun Kastilya ordusunu yeni bir hezimete uğratmış ve daha önce işgal edilmiş olan Belensiye yeniden Müslümanların eline geçmiştir. Artık Endülüs, Murâbıtlar İmparatorluğu içinde yer almış ve Emevîlerden sonra ilk defa siyasî olarak Mağrib ve Endülüs aynı devletin yönetimi altında birleşmiştir.[74]

Yûsuf b. Taşfîn, Endülüs'e son seferi esnasında oğlu Ali'yi İşbiliyye'de veliaht ilan etmiş, onun için önce Endülüs'te akabinde de Mağrib'de biat almıştır. Endülüs'ten dönüşünden kısa zaman sonra hastalanarak 1 Muharrem 500/2 Eylül 1106'da yaklaşık elli yıl hükümdarlık yaptıktan sonra, yüz yaşında Merrakeş'te vefat etmiştir.[75]

3. Yûsuf b. Taşfîn'in Kimliği

Yûsuf b. Taşfîn, Büyük Sanhâce kabilesinin Sahrâ'daki Lemtûne kolundadır. Onun hakkında Himyer'e kadar uzanan bir soy kütüğü rivayet edilmiştir. Annesi, babasının amcasının kızı Fatıma'dır. Yani annesi de babası Taşfîn gibi Lemtûne kabilesindendir. O, Sahrâ bölgesinde yaşayan bir ailenin çocuğu olarak 400/1009'da doğmuştur.[76] Ailesi Sanhâce kabileleri içinde liderlik makamında olan ailelerdendi. Murâbıtlar hareketi siyasî ve idari olarak güçlenmeye başlayınca da geleneksel olarak siyasî tecrübesi olan Lemtûne kabilesi liderleri askerî birliklere komutanlık yapmışlar ve bu işi başarıyla yürütmüşlerdir. Devletin kurulması aşamasındaki başarıları, onları hükümdarlık seviyesine çıkarmıştır. Yûsuf b. Taşfîn de özellikle Murâbıtlar'ın Mağrib bölgesine yaptıkları açılımlarda baştan beri adı

[73] Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 193, 194. Bu konuda Gazzâlî'ye atfedilen mektubun metni için bk. Muhammed Abdullah İnan, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs, Asru'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn, fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, (Kahire: Mektebetü'l-Ilancı, 1990), I, 530-533.

[74] Mülûkü't-Tavâif, Murâbıtlar ve Endülüs ilişkileri hakkında daha geniş bilgi için bk. İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 143-156; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 34-81; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 167-211; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 86-148.

[75] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 137, 156, *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 83; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 54, 57.

[76] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 137.

geçen komutanlardan biri olmuştur. Başkomutan durumundaki Ebû Bekir b. Ömer'in Sahrâ'ya hareketi esnasında da bölgede askerî ve siyasî anlamda liderliği yürütecek, bölgedeki yönetimi Murâbıtlar adına sürdürecek kişi olarak seçilmiştir.

Yûsuf, orta boylu, esmer, parlak tenli, yakışıklı, zayıf, sesi ince bir kişi olarak tarif edilmiştir. Yine cesareti, cömertliği, dâhiliği, dindarlığı, ibadetlere düşkünlüğü, adaleti, hayâsı ve takvasıyla tanınan güzel ahlaklı bir kişi olduğu; tevazu sahibi biri olarak yün elbise giydiği, deve eti yediği, deve sütü içtiği ve ekmek olarak arpa ekmeği yediği rivayet edilmiştir. O, fakihleri, âlimleri seven, onlara destek olan, dinî bir zorunluluk yoksa affedici biri olarak ifade edilmiştir.[77]

Yûsuf, birden fazla evlilik yapmış ve bu evliliklerinden Ali (kendisinden sonraki devlet başkanı), Temîm (Zelleka Savaşı'nda ölmüştür), Ebû Bekir, Muaz, İbrâhim ve Muhammed adında oğullarıyla Kûne ve Rukiye adlı kızları olmuştur.[78]

Yûsuf'un ilk yetişme çağının geçtiği dönemde Sahrâ'da eğitim imkânları çok kısıtlı olduğundan onun eğitimi vaaz ve nasihatlerden elde ettikleriyle sınırlı kalmıştır. O, Arapça yazma ve konuşmayı tam olarak bilmiyordu. Yanında Arapçayı ve kendi yerel dilini bilen kâtip-tercüman bulunduruyordu.[79]

Yûsuf b. Taşfîn, Endülüs'te Zellâka Savaşı'nda elde ettiği başarıdan dolayı kendisine halifelik unvanı ve 'Emirü'l-mü'minin' lakabını layık gören kişilere karşı, halifelik ve dolayısıyla 'Emirü'l-mü'minin' unvanının Mekke ve Medine'ye hükmeden Abbâsîler'e layık olduğunu söylemiş ve kendisi için 'emirülmüslimin' denilmesini daha uygun görmüş,[80] sembolik olarak da olsa Abbâsîler'e bağlılığını bildirmiş, onlara biat etmiştir.[81] Ondan sonra oğlu Ali ve diğer hükümdarlar da emirülmüslimin lakabını kullanmışlar ve sembolik olarak Abbâsîler'e bağlılıklarını devam ettirmişlerdir.

[77] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 82; İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, VIII, 330; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 112, IX, 99; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 46; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 87, 136, 137.
[78] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 138; Nasrullah, *Devletü'l-Murâbıtîn*, s. 37, 38.
[79] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 113; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 112, 113.
[80] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 27, 28; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 137; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, (Ankara: Diyanet Vakfı yayınevi, 2013), s. 121, 122.
[81] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 28; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 29; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 40.

C. Murâbıtlar Devleti'nin Yıkılış Süreci

1. Ali b. Yûsuf (500/1106-1137/1143)

Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn, Rum asıllı Kamer adında bir kadından 477/1084'te Septe'de doğmuştur. Ali, babasının ölümünden sonra 23 yaşında Merrakeş'te biat alarak devlet başkanı olmuş ve ölünceye kadar ülkesini yönetmeye devam etmiştir. Yûsuf, ölümünden hemen önce oğlu Ali'ye, Dern halkıyla savaşmamasını, Endülüs'teki Benî Hud ile anlaşma yoluna gitmesini, onları Hıristiyanlarla aralarında tampon bölge olarak bırakmasını ve Kurtuba halkına iyi davranmasını ve onların hatalarını bağışlamasını vasiyet etmiştir.[82]

Ali b. Yûsuf iş başına geçtikten sonra ortaya çıkan ilk problem, bölgedeki en önemli şehirlerden olan Fas valisinin isyanıdır. Buradaki vali, abisi Ebû Bekir'in oğlu Yahya, şehirdeki ileri gelenlerden de destek alarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Ali b. Yûsuf'un Fas'a varması üzerine, Yahya korkarak şehri terk edip Tilimsân'a kaçmış, buradaki valinin aracılık etmesiyle af dileyip Ali b. Yûsuf'a biat etmiş ve affedilmiştir.[83]

Ali b. Yûsuf, Endülüs'teki Murâbıtlar hâkimiyetinin güçlenmesi ve genişlemesi için mücadeleye devam etmiştir. O, hükümdarlığı döneminde dört kez Endülüs'e geçmiştir.[84] Ali, hükümdarlığının ilk yılında Endülüs'te Cezîretü'l-Hadrâ'da Endülüslü, kadılar, âlimler, fakihler, komutanlar, liderler, edipler ve şairlerle bir toplantı yaparak bölge hakkında bilgi almış ve toplantıya katılanlara bol bol hediyeler vermiştir. Bundan üç yıl sonra 503/1109'da Hıristiyanlara karşı cihat için tekrar Endülüs'e geçmiş, Tuleytula'yı bir müddet kuşatma altında tutmuş, burayı alamasa da diğer bazı yerleri ele geçirmiştir. Ali, 511/1117'deki Endülüs'e üçüncü geçişinde ise Portekiz'in kuzeyinde bulunan Kulumriye (Coimpra)'yi fethetmiş ve büyük bir orduyla güç gösterisinde bulunmuştur. O, 515/1121'de Kurtuba'da Murâbıtlarla Kurtubalılar arasında anlaşmazlıklar (fitne kebîre) çıkması dolayısıyla Endülüs'e dördüncü kez geçmiştir. Bu yılın Kurban Bayramı günlerinde halkın dışarıda eğlenmekte olduğu bir dönemde Murâbıtlar'ın valisi Ebû Bekir'in adamlarından (kölelerinden) birinin bir kadına müdahalesi ve kadına yardım etmek için çevreden bazı kişilerin de olaya müdahil olmasıyla başlayan hadise büyümüş ve sonuçta Kurtubalılar Murâbıtlar'a başkaldırarak yönetime el koymuşladır. Bu olaylar üzerine Ali b. Yûsuf, sorunu çözmek için çok büyük bir orduyla Kurtuba

[82] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 82, 83; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 58.
[83] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 158, 159; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 59.
[84] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 85; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 67.

önlerine gelmiş, karşılıklı görüşmelerle anlaşma sağlanmış ve Kurtuba'da yeniden Murâbıtlar'a bağlı bir yönetim oluşturulmuştur.[85]

515/1121'de Mağrib'de İbn Tûmert'in Mehdi olarak biat alması ve bir anlamda Sûsulaksâ'da bağımsızlığını ilan etmesi üzerine ona karşı mücadele Ali b. Yûsuf'un en önemli işi olmuştur. Ali, bu tarihten sonra 537/1143'te ölünceye kadar Muvahhidlerle mücadelesine devam etmiş, ancak Muvahhidler'in ilerleyişini durduramamıştır. O, Muvahhidler'in saldırılarına karşı tedbir olarak 520/1126'da, ülkesinin dört bir yanından ustalar getirterek olabilecek en hızlı şekilde Merrakeş'in etrafına sur çektirmek suretiyle güvenliği artırmaya çalışmıştır.[86] Bu tarihten birkaç yıl sonra korkulan olmuş ve Muvahhidler 524/1130'da 40.000 kişilik bir orduyla Merrakeş'i kuşatma altına almışlardır. Ancak Muvahhidler şehir surlarını aşamamışlar ve buradaki Buhayra savaşında ağır bir yenilgiye uğramışlardır. Bu yenilgi sonrasında da Muvahhidler, Abdülmü'min liderliğinde Murâbıtlarla mücadelelerine devam etmişlerdir.

Murâbıtlar'ın 524/1130'da Buhayra savaşında Muvahhidleri mağlup etmiş olmalarına rağmen başkentlerinin belli bir süre muhasara edilmiş olması, onlara karşı daha ciddi tedbirler almaları gerektiğini göstermiştir. Ali b. Yûsuf da bu savaştan sonra işi daha ciddi ele alarak Muvahhidlere karşı daha güçlü ve sürekli askerî birlikler çıkartmıştır. Ancak onun bu çabaları yeterli olamamış, tersine Abdülmü'min liderliğindeki Muvahhidler günden güne güçlenmeye devam etmiştir.

Ali b. Yûsuf, Muvahhidlerle mücadelesinin ilk yıllarında (527/1133) Abdülmü'min'in halifeliğini kabul etmeyen İbn Tûmert'in Onlar Meclisi üyesi Abdullah b. Melviyye ile anlaşarak onu Abdülmü'min üzerine göndermiştir. Buhayra Savaşı'ndan birkaç yıl sonra gerçekleşen bu hamle ile Muvahhidleri içten vuracağını düşünmüş, İbn Melviye'ye askerî destek de vererek Muvahhidler üzerine göndermiş, ancak bu kişi Tinmellel yolu üzerindeki Kenfîse kabilesinin yaşadığı Tâmâzâcûst'ta daha Abdulmü'min aleyhindeki ilk davetiyle birlikte öldürülmüştür.

Muvahhidler günden güne daha geniş bir alanda hâkim olmaya devam etmişler, Fas'ın doğusunda Afru Dağı yakınlarındaki Nevâzir denilen çok yüksek dağlık bölgeye kadar gelmişlerdir. Bu dönemde Murâbıtlar'ın Muvahhidlerle askerî anlamda mücadelesi Ali'nin oğlu Seyr komutanlığında yürütülmüştür. Nevâzir'de Muvahhidler üzerine giden Seyr, onları geri çekilmeye yarayacak etkili bir mücadele verememiştir.[87]

[85] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 85-87; Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 177; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, I, 82-85; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 200.
[86] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 90, 97, 98.
[87] İbn Kattân, *Nazm*, s. 253-255; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, X, 458; Nuveyrî, *İstiksâ*, II, 290.

Ali b. Yûsuf, Muvahhidlere karşı bir başka tedbir olarak, Endülüs'te eşkıyalık yapmaktayken tövbe edip eşkıyalıktan vazgeçen Fellâkî adında birini Endülüs'ten Merrakeş'e getirterek Dern Vâdisi'nde Muvahhidlere karşı yürütülen savaşa göndermiştir (526/1132). Ancak Fellâkî bir müddet sonra Ali b. Yûsuf ile ihtilafa düşmüş bir gurup askerîyle Muvahhidlere katılmıştır. Fellaki, daha sonraki dönemde de birkaç kez saf değiştirmiştir.[88]

Murâbıtlar'ın Muvahhidlere karşı savaşı günden güne daha yoğun bir hal almışken Ali'nin oğlu ve veliahdı olan Seyr ölmüştür.[89] Ali b. Yûsuf, Seyr'in ölümünden sonra Endülüs valisi olan diğer oğlu Taşfîn'i Merrakeş'e çağırmış ve onu kendisine yeni veliaht tayin etmiştir.[90] Bu aşamadan sonra Abdülmü'min liderliğindeki Muvahhidlerle savaşı da Taşfîn b. Ali sürdürmüştür.

Taşfîn b. Ali, Cemaziyelevvel 532/Ocak 1138'de büyük bir ordu ile Muvahhidlere karşı sefere çıkmıştır. Taşfîn bu orduya büyük bir umut bağlamış ve ordusunun yenemeyeceği hiçbir güç olmadığını düşünmüş, ancak bu ordu Muvahhidler tarafından tuzağa düşürülerek dağıtılmıştır.[91]

Bu dönemde Ali b. Yûsuf'un ordusunda Endülüslü Rum komutan Rebertir[92] adlı bir kişi de yer almıştır. Bu kişi de muhtemelen Taşfîn ile aynı dönemlerde Endülüs'ten gelerek Murâbıtlar safında savaşmaya başlamıştır.[93] Ancak Ali'nin bütün çabalarına rağmen cepheyi sürekli genişleten ve aynı anda birkaç koldan saldırıya geçmeye başlayan Muvahhidler, Murâbıtlar'a bağlı şehir ve kaleleri bir bir ele geçirmeye devam etmişlerdir. Diğer yandan Murâbıtlar'ın mağlubiyet ve kayıpları halkın Muvahhidlere katılımını hızlandırmıştır.[94]

Taşfîn ve Rebertir komutasındaki Murâbıtlar Abdülmü'min'i yok etmek için bütün güçleriyle çalıştıkları halde Abdülmü'min, bağımsızlıklarını

[88] İbn Kattân, *Nazm*, s. 132, 133, 223, 224.
[89] İbn Kattân, *Nazm*, s. 249, 253.
[90] Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 290; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 229.
[91] İbn İzârî, *Beyân*, s. 15; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 306.
[92] Arapça kaynaklardaki *Rebertir* kelimesi, batı dillerindeki Reverter veya Roberto olarak bilinen isimdir. Burada adı geçen Rebertir, Barselona şövalyelerindendi. Barselona kontu ile arası açılınca, kont tarafından unvanı elinden alınmış ve mallarına el konulmuştu. Bunun üzerine o da Mağrib'e kaçmış ve Ali b. Yûsuf'a katılmıştır. Ali b. Yûsuf da, yanındaki çok sayıdaki Hıristiyan paralı askerle beraber onu özel kuvvetlerine katmıştır. Daha sonra o, Muvahhidlerle olan çatışmalarda komutanlık yapmıştır. O, 539/1144'de Abdülmü'min ile giriştiği bir çatışmada ölmüş ve onun ölümüyle askerleri dağılmıştır. Bk. Beyzak, *Ahbâr*, s. 86, 92; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 20; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, I, 232, 249.
[93] Beyzak, *Ahbâr*, s. 84-86.
[94] Beyzak, *Ahbâr*, 85; İbn Kattân, *Nazm*, s. 224-226; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 187; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 143.

ilan ettikleri Tinmellel merkezli bölgesindeki savaşlarda Murâbıtlar'a başarı şansı tanımamıştır.[95]

Murâbıtlar, 534/1139 yılından itibaren yedi yıl buyunca Muvahhidler'in daha merkezî yerlerde ve kuzeydeki büyük kentlerin çevresinde yoğunlaşan saldırılarına maruz kalmışlardır.[96] Muvahhidler Tinmellel'den çıkıp Merrakeş'in 70 km. kadar doğusundaki Demnât'tan geçerek Tâdlâ'nın 100 km. kadar kuzey doğusunda, Fazaz bölgesindeki Azrû,[97] arkasından da Fazaz bölgesi ve Sicilmâse'ye kadar Muvahhidler'in hâkimiyetine girmiştir.

535, 536/1141, 1142 yılı kış dönemleri çok ağır geçmiş, şiddetli yağmur, rüzgâr ve soğuktan dolayı Murâbıtlar ordusu büyük zorluklar yaşamıştır. Murâbıtlar yakacak bulmakta çok büyük güçlük çekmişler, yakacak ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma düşmüşler, çadır direklerini, mızraklarını ve hayvanlarının semerlerini yakmak zorunda kalmışlardır. Bu dönemde çok sayıda asker soğuktan ve açlıktan hayatını kaybetmiştir.[98] Aynı dönemde dağlık bölgelerde karargâh kurmuş olan Muvahhidler ise böyle bir sıkıntı yaşamamıştır.

Taşfîn, Muvahhidler'in ilerlemelerini durduramamış, Abdülmü'min, bölgedeki Melîle, Nedrûme ve oradan da Tilimsân yakınlarındaki kendi kabilesi olan Kûmya'nın bulunduğu bölgeye kadar ilerlemiş ve bu dönemde Kûmya kabilesi tamamen Muvahhidler'e katılmıştır.[99] Bu arada Murâbıtlar'ın devlet başkanı olan Ali b. Yûsuf, 3 Recep 537/22 Ocak 1143'de vefat etmiş, Taşfîn b. Ali devlet başkanlığına geçmiştir.[100] Ali b. Yûsuf'un vefatı sonrasında Murâbıtlar'dan Lemtûnelilerle Messûfe kabileleri arasında ihtilaflar çıkmış ve Mussûfe kabilesinden bazı önemli kişiler Muvahhidlere katılmışlardır.[101]

2. Ali b. Yûsuf'un Kimliği

Ali b. Yûsuf, faziletli, zahit, zeki, akıllı, onurlu, iyilik ve salaha yönelen, âlimlere ve fakihlere çok değer veren, işleri onların görüşlerini

[95] Beyzak, *Ahbâr*, s. 86.
[96] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 186, 187; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 16; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 5.
[97] Beyzak, *Ahbâr*, 88, 89; 121.
[98] Beyzak, *Ahbâr*, s. 90, 91; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 16; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 187; Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 291, 292.
[99] Beyzak, *Ahbâr*, s. 92-94; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 238-240.
[100] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 16; Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 292; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 130; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 5; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 93; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 241; Sâlim, *Mağribu'l-Kebîr*, II, 782.
[101] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 16; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 129; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 230; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 5; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 245-247.

alarak yürüten bir hükümdar olarak tarif edilmiştir. O, gece ibadetlerine önem vermiş, gündüzünü oruçla geçirmeye çalışmış bir kişidir.[102] Bütün bu vasıfları yanında Murâbıtlar Devleti'nin yıkılmasında en önemli sebeplerden biri olarak Ali b. Yûsuf'un babası gibi güçlü bir şahsiyete sahip olmaması ve bundan dolayı da yönetimde bazı aksaklıkların ortaya çıkması dile getirilmiştir. Onun tavırlarının yumuşaklığı, eşinin etkisi altında çok fazla kalması, vali ve komutanlar gibi bazı devlet görevlilerinin görevlerini ihmal etmelerine karşı gerekli müdahaleyi yap(a)maması gibi konular da hakkında getirilen eleştirilerdendir. Yani, Ali b. Yûsuf ve dönemi değerlendirilirken; Ali'nin dinî hassasiyeti yanında, devlet işlerini ihmal ettiği ifade edilmiştir. Bu dönemde her türlü kötülüğün ülkenin her yanında alabildiğine yayıldığı, Murâbıt yöneticilerin zorbalıklar yaptıkları belirtilir. Yine kadınların yönetime hâkim oldukları, her türlü pis ve şerli işin, fuhşun, yol kesmenin, içki tezgâhlarının arkasında Murâbıtlar'ın en önemli kabilelerinden olan Lemtûneli ya da Messûfeli bir kadının bulunduğu söylenmiştir.[103] Diğer yandan bu dönemde fakihler Murâbıtlar Devleti'ndeki en etkili kişiler olmuşlardır. Ali b. Yûsuf, her konuda onlara danışarak hareket etmekte, onlara danışmadan adım atmamaktaydı. Dönemin fakihleri ise sadece füruya ait konularla ilgilenmekte ve tam bir taklitçilik ve tutuculuk içindeydiler. Kur'ân ve Sünnet'e bakmayı unutmuşlar, akla ve düşünceye dayalı bilimler olan felsefe, kelâm ve cedelden tamamen uzaklaşmışlar, bununla yetinmeyip kelâm bid'at sayılmış, kelâm ilmi ile ilgili kitapların evlerde bulundurulması bile suç sayılır olmuş, tefsir ve hadis gibi ilimler de neredeyse terk edilmiştir. Murâbıt fakihlerinin fetvası ve Ali b. Yûsuf'un emriyle Gazzâlî'nin İhya'sı yakılmıştır.[104] Ali dönemindeki bu ortam, devletini ortadan kaldıracak olan İbn Tûmert'in Muvahhidler Hareketi'nin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Muvahhidler Hareketi'nin ortaya çıkmasından sonra zamanla devletin bütün gücünü buraya teksif etmesi ve buna karşın gerekli başarıları elde edememesi devletin yıkılışa doğru sürüklenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu dönemde, hem Mağrib'de ve hem de Endülüs'te sürekli mevzi kaybedilmiş, farklı düşüncelere karşı hoşgörüsüzlük ve yozlaşma da varlığını iyice hissettirmiştir. Yine istismarlar, ilgisizlik ve bazı idarecilerin halka karşı sert tutumu yıkımı hızlandırmıştır.

[102] Merrakûşî, *Mu'cib*, 253; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 81, 82.
[103] Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 241, 253; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 158, 411; Mehmet Özdemir, 'İbn Rüşd Çağında Endülüs', *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 48, Sayı: 3, Ankara 2012, s. 15.
[104] İbn Kattân, *Nazm*, s. 70; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 59; Merakuşî, *Mu'cib*, s. 235-237; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 78, 158, 411, 412; M. Şerafeddin Yaltkaya, 'İbn Tûmert', *DİFİF Dergisi*, İstanbul: 9 Tişrînievvel, 1928, s. 45; Cabirî, *Arap*, s. 443, 444.

3. Taşfîn b. Ali (537/1143-540/1146)

Taşfîn, Muvahhidlere karşı yürütülen mücadelede komutanlık yapmaktayken, Ali b. Yûsuf'un vefatı üzerine komutanlık göreviyle birlikte devlet başkanlığı görevini de üstlenmiştir. O, babası döneminde olduğu gibi, devletinde sükûneti sağlamak için var gücüyle çalışmaya devam etmiştir. Bu çalışmalar çerçevesinde Kuzey Afrika sahiline yakın kısımlardaki Tilimsân, Vehran, Fas vb. şehirler çevresinde yürütülen savaşlarda aktif olarak yer almıştır. Taşfîn, başkanlığının ikinci yılında en önemli komutanı olan Rebertir'i büyük bir orduyla Muvahhidler üzerine göndermiş, ancak bu ordu mağlup olmuş, askerlerinin büyük bir kısmıyla birlikte Rebertir de öldürülmüştür (539/1145).[105]

Taşfîn, devletini kurtarmak için büyük bir gayretle çalışmış, bu amaçla seferberlik ilan etmiş ve büyük bir ordu toplamıştır. Bu orduya Endülüs'ten içinde 4000 paralı Hıristiyan süvari birliğinin de bulunduğu bir güçle destek verilmiştir. Tilimsân önlerinde toplanmış olan bu ordu düzenliliği ve sayısının çokluğu ile göz kamaştırmış, büyük bir törenle geçit resmi yapmıştır. Ancak bu Murâbıtlar ordusunun son askerî geçit töreni olmuştur.[106] Taşfîn'in ordusuyla Muvahhidler ordusu Sahratân önlerinde şiddetli bir çatışmaya girişmiş, büyük umutlarla toplanan bu ordu Muvahhidlere mağlup olmuştur.[107] Bu yenilgiden sonra Taşfîn'in durumu çok hızlı bir şekilde zorlaşmaya devam etmiş, Muvahhidler karşısında üstünlük sağlama ümitlerini tamamen kaybetmiş olarak, askerî merkezini Tilimsân'ın kuzey doğusunda sahilde bulunan Vehran'a nakletmiştir. Bu arada Endülüs'ten getirtmiş olduğu oğlu ve aynı zamanda veliahdı olan İbrâhim b. Taşfîn'i Lemtûnelilerin ileri gelenlerinden bazıları ve kâtibi Ahmed b. Atıyye ile Merrakeş'e göndermiştir (Şaban 539/Ocak 1145).[108] Diğer taraftan Taşfîn'in amcası İshak, İbrâhim b. Taşfîn'in veliaht olarak biat almasını kabul etmemiş ve bundan dolayı da aralarında ihtilaf ve çekişme ortaya çıkmıştır.[109] Nitekim Taşfîn'in ölümünden sonra da İbrâhim yerine İshak b. Ali biat alarak başkanlığa getirilmiştir.

Muvahhidler ordusu, 539 yılı Ramazan ayı sonlarında Murâbıtlar'a karşı Vehran'da saldırıya geçmiş,[110] kalede sıkıştırılan Taşfîn, Endülüs'e kaçmaya karar vermiş, gizlice kaleden çıkmış, gecenin karanlığında atının

[105] Beyzak, *Ahbâr*, s. 96; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 20; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 231; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 94, 95.
[106] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 19, 20; *Hulelü'l-Mevşiyye*, 131; İnan, *Asru'l-Murabtîn*, I, 248.
[107] Beyzak, *Ahbâr*, s. 96; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 133.
[108] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 19; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 135; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 231; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 95.
[109] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 135.
[110] Beyzak, *Ahbâr*, s. 98; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 21; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 250.

Resim 12: Vehran şehrinden bir görünüş

[https://bit.ly/2MQLJiH]

dalgalardan ürkerek tökezlemesiyle uçurumdan düşerek ölmüştür (27 Ramazan 539-23 Mart 1145).[111]

Taşfîn'in ölümünden sonra, Vehran, Sicilmâse, Fas, Miknâse, Selâ gibi şehirler bir bir Muvahhidler'in eline geçmiştir. Bölgedeki en fazla direnen şehir Fas olmuştur. Murâbıtlar'ın Merrakeş'ten sonra en önemli şehri olan Fas, dokuz aylık uzun bir kuşatmadan sonra düşmüştür. Abdülmü'min şehrin alınmasından sonra, '*Bizim surlara ihtiyacımız yok. Bizim surlarımız, kılıçlarımız ve adaletimiz olacaktır*' diyerek Fas surlarını yıktırmıştır.[112]

Murâbıtlar'ın Mağrib'de Muvahhidler karşısında gerilemelerine paralel olarak Endülüs'te de iktidarları zayıflamış, Hıristiyan orduları savunma zafiyeti içindeki Endülüs'te rahat bir şekilde askerî faaliyet yürütmeye başlamışlardır. Bu dönemde Endülüs'te irili ufaklı birçok şehir yanında Müslümanların en büyük merkezlerinden ve sınır şehirlerinden olan Sarakusta, Şenterîn, Uşbûne (Lizbon) ve Meriyye gibi şehirler Hıristiyanların eline geçmiştir.[113]

Murâbıtlar'ın Mağrib'de Tilimsân ve Fas gibi önemli merkezleri kaybetmeleri ve kendilerine yeterince destek olamayacak duruma düşmeleriyle Endülüs Müslümanları yeni güç olan Muvahhidlere yönelmişlerdir. Abdülmü'min Fas'ta iken (540/1145-1146), Murâbıtlar Devleti'nin donanma komutanı Ali b. İsa b. Meymûn Abdülmü'min'e biat etmiş ve Endülüs'te kendi yönetiminde bulunan Kadis'e geçmiş ve Kadis Camii'nde Muvahhidler adına hutbe okunmaya başlanmıştır.[114]

Taşfîn'in ölümü ve Mağrib'deki önemli merkezlerin tamamen Muvahhidler'in eline geçmesiyle, Murâbıtlar Devleti neredeyse sadece Merrakeş'e sıkışıp kalmıştır. Muvahhidler, 1 Muharrem 541/13 Haziran 1146'da, bir yıla yakın, uzun bir kuşatma için Abdülmü'min'in kızıl çadırını Celiz

[111] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 202; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 20, 21; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 166, 188; *Hulelü'l-Mevşiyye*, 133; Sâlim, *Mağribu'l-Kebîr*, II, 783.

[112] Beyzak, *Ahbâr*, s. 102; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 23, 24; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 189; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 136; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 5.

[113] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 91-99; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 197-199.

[114] İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 233.

(İclîz) tepesi üzerine kurarak[115] Merrakeş kuşatmasını başlatmışlardır. Murâbıtlar'ın son kalesi durumundaki Merrakeş'te Murâbıtlar'a bağlı kalan çeşitli kabilelere mensup güçler yanında, Hıristiyan paralı askerler de bulunmaktaydı.[116] Kuşatma uzadıkça yiyecek ve içecek sıkıntısı çıkmış, şehirde hayvan ve buğday cinsinden hiçbir şey kalmamıştır. Bu sıkıntılı dönemde insanlar kokmuş cesetleri yemeye mecbur kalmışlar, aç bırakılan mahkûmlar birbirini yemeye başlamışlar, binlerce kişi açlıktan ölmüştür.[117] Murâbıtlar şehri savunamaz hale gelmişler ve nihayet 18 Şevval 541/23 Mart 1147'de[118] Muvahhidler şehrin güney doğusundaki Ağmat Kapısı'ndan başlayarak, merdivenlerle her yandan surlara tırmanarak şehre girmişler ve akşam vaktine kadar devlet başkanına varıncaya kadar bütün yöneticilere ulaşmışlardır.[119]

Murâbıtlar şehrin korunması için büyük bir mücadele vermişler, uzun süre çok zor kuşatma şartları altında olmalarına rağmen şehirlerini sabırla savunmaya devam etmişler, ancak tüm çabalarına rağmen Merrakeş'in düşmesine engel olamamışlardır. Böylece Abdullah b. Yasin tarafından büyük bir dinî heyecan ve çabayla kurulan Murâbıtlar Devleti, kuruluşu üzerinden yüz yıl bile geçmeden İbn Tûmert tarafından oluşturulan yeni bir dinî heyecan dalgasıyla boğularak tarihe karışmıştır.

D. Kültür ve Medeniyet

1. Yönetim ve Kurumlar

Murâbıtlar Devleti dinî ve askerî temellere dayalı bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Bu devlet, Mağrib ve Endülüs'te sosyal, siyasî, askerî ve dinî anlamda birçok değişiklik gerçekleştirmiştir. Bu devleti kuran hareketin dinî ıslahatçı yapısı gereğince sosyal yapı buna göre şekillendirilmeye çalışılmıştır. Murâbıtlarla birlikte öncelikle dinî anlamda Mağrib'deki Şiî, Haricî-İbadî ve Bergavâtî gibi anlayışlar yerine her alanda hayatın düzenlenmesi Sünnî-Malikî prensiplere göre şekillenmeye başlamıştır.

Murâbıtlar Hareketi, hayat şartlarının çok zor olduğu Sahrâ bölgesinde yetişmiş insanlar arasında ortaya çıkmıştır. Böyle bir ortamda yetişen insanların sosyal hayat anlamındaki hareket sahası ve ufku da buna göre

[115] Beyzak, *Ahbâr*, s. 102; Sâlim, *Mağribu'l-Kebîr*, II, 786.
[116] Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 297; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 260.
[117] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 27; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, X, 462; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 137, 138; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 232; Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 297; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, I, 262.
[118] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 189; *Hulelü'l-Mevşiyye*, 138; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 6; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, I, 262; Sâlim, *Mağribu'l-Kebîr*, II, 700, 786.
[119] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 28; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 138, 139.

şekillenmiştir. Ancak Abdullah b. Yasin'in verdiği eğitimle bu insanlardan kendi dar ufkunu aşan yeni bir nesil ortaya çıkarılmıştır. Yine verilen eğitim ve kazandırılan şuurla göçebe olarak kabileler hâlinde yaşayan, sürekli birbirleriyle mücadele hâlinde, ahlaki ve dinî anlamda son derece aşağı konumdaki bir topluluktan, bir gaye etrafında birleşerek Mağrib ve Endülüs'te büyük zaferler kazanan ordular kurulmuştur. Murâbıtlar Hareketi'ni oluşturan Sahrâ bölgesinin bu göçebe insanları, karakterleri haline gelmiş olan sabır ve katılığı yeni dinî anlayışlarının savunulması ve tebliği için yaşatmışlardır. Onlar büyük bir fedakârlıkla, Kuzey Afrika'da ve Endülüs'te çok farklı coğrafî şartlarda ve yine çok farklı gruplarla mücadele etmişlerdir. Ancak Murâbıtlar'ın Mağrib ve Endülüs'ü ele geçirmeleriyle birlikte Sahrâ'dan uzak bu bölgelerdeki yeni yaşam tarzından etkilenmişlerdir. Özellikle ikinci ve üçüncü kuşakta bu etki ve değişim daha açık şekilde görülmeye başlamıştır. Yani Murâbıtlar, bir yandan fethettikleri yerlerdeki insanları değiştirerek kendi sade ve basit yaşam tarzlarını yerleştirmeye çalışırken, diğer yandan da kendileri, özellikle Endülüs'teki bolluk ve refah ortamındaki insanlara benzemeye, en azından bazı noktalarda onlarla özdeşleşmeye başlamışlardır.[120]

Murâbıtlar'ın askerî anlamda cihat ruhunu canlı tutarak, Sahrâ'da ve Endülüs'te gayrimüslimlere karşı mücadele etmeleri Sahrâ bölgesinde İslâmiyet'in yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Murâbıtlar Devleti'nin kurucu lideri Abdullah b. Yasin, arkadaşlarını sürekli olarak İslâmiyet'in doğru yaşanması yolunda tebliğde bulunmaya ve cihada teşvik etmiş, kendisi de sürekli olarak bizzat bu faaliyetlerin içinde yer almıştır. Abdullah b. Yasin'in ölümünden sonra dinî liderlik ortadan kalkmış, devletin yönetimi, ölmeden önce onun istişare ile seçtiği ve 'emir' olarak ifade ettiği başkomutan durumundaki Ebû Bekir b. Ömer'e geçmiştir.[121] Bu aşamadan sonra 'emir' olan kişi aynı zamanda hükümdar olmuş ve hocalarından öğrendikleri şekilde önemli konularda ileri gelenler ve fakihlerle istişare ederek karar vermiştir. Hatta karar merciindeki fakihler devlet yönetiminde en etkili kişiler olmaya başlamışlardır.[122]

Ebû Bekir b. Ömer'in Sahrâ'ya dönerken yerine vekil bıraktığı ve daha sonra da ülke yönetiminde başa geçmiş olan Yûsuf b. Taşfîn, devletin

[120] İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 413.

[121] Abdullah b. Yasin'in ölümünden sonra Murâbıtlar'ın dinî konulardaki fetva makamına Süleyman b. Addû/Haddû isimli biri geçmiş, ancak Abdullah b. Yasin'den yaklaşık bir yıl sonra o da ölmüş, daha sonra bu konumda yeni bir kişi bulunmamıştır. Bk. Kâdî İyaz, *Tebyîn*, VIII, 82; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 244; Sâlim, *Mağribu'l-Kebir*, II, 698; Harekât, *Mağrib*, I, 160.

[122] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 235; Sâlim, *Mağribu'l-Kebîr*, II, 698, 738; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 411.

kurum ve teamüllerinin oluşmasında en önemli kişi olmuştur. O, güçlü ve büyük bir coğrafyaya hükmeden bir hükümdar olmakla birlikte Bağdat'taki Abbâsî halifesine (Emirü'l-müminin) biat etmiş, halifeden *emirülmüslimîn lidinillah* unvanını almıştır. O ve kendisinden sonra gelen Murâbıt hükümdarlar emirülmüslimîn olarak anılmışlardır. Murâbıtlar'ın bir anlamda başkomutan konumundaki liderleri, Abdullah b. Yasin döneminden beri 'emir' olarak anılmışlardır.[123]

Murâbıtlar Devleti, Abdullah b. Yasin'in vefatından sonra seksen sekiz yıl kadar ayakta kalmış ve bunun seksen yılı (1063-1143/) Yûsuf b. Taşfîn ve oğlu Ali hâkimiyetinde geçmiştir. Yani Murâbıtlar demek bir anlamda Yûsuf b. Taşfîn ve oğlu Ali b. Yûsuf 'un yönetim dönemi anlamına gelmektedir.

Murâbıtlar Devleti'nin kurucusu olan Abdullah b. Yasin ve onun döneminde komutanlığa getirilmiş olan Ebû Bekir b. Ömer devlet işlerinin yürütülmesinde vezirlik, katiplik, haciplik gibi kurumlar tam olarak oturmamıştır. Bu ilk dönemlerde bu görevleri başkanlık eden kişiler, yakınındaki ileri gelenlerin yardımıyla yürütmüştür. Emirin yanında bulunan ileri gelenlerden bazı kişiler duruma göre işlerin yürütülmesinde nasıl bir destek gerekiyorsa bu desteği vermişler, ona danışmanlık, komutanlık ve yeri geldiğinde de katiplik gibi görevlerini üstlenmişlerdir.

Murâbıtlar Devleti'nin sınırlarının iyice genişleyerek Endülüs'ü de içine almasıyla birlikte burada yetişmiş olan değişik ilim dallarındaki çok sayıdaki âlim ve şair onların hizmetine girmiştir.[124] Endülüs'ün fethinden sonra, Endülüs asıllı kadı, katip ve vezir konumunda olan bir çok kişi Murâbıtlar sarayında hükümdar ve valilerin yanında yer almaya başlamıştır. Bunlardan en meşhurları daha sonra Muvahhidler için de vezir ve katip olarak çalışacak olan, yetenekleriyle hızla ön plana çıkan Ahmet b. Atiyye ve kardeşi Ebu Akil Atiyye b. Atiyye'dir.[125] Yine edebiyat ve ilim yönünden yetişmiş kişilerden olan Ebu'l-Kasım Muhammed b. Abdullah b. Cudâ el-Fihrî ve Ebû Abdullah b. Ebî Hassal gibi Endülüslü kişiler Murâbıtlardan önce Benî Abbad emrinde çalışmışlar, ancak Murâbıtlar'ın Endülüs'e hâkim olmalarından sonraki dönemde ise Ali b. Yûsuf'a vezirlik ve katiplik yapmışlardır.[126]

---

[123] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 29.
[124] İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 439, 440.
[125] İbn İzârî, Merrakûşî, Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib Kısmu'l-Muvahhidîn, haz. M. İbrâhim el-Ketânî, M. B. Tâvît, M. Züneyber, Abdulkadir Zemâme, (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1985)., s. 58, İbnu'l-Hatîb, *İhâta*, I, 263, 264; Nasırî, *İstiksâ*, II, 118.
[126] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 232; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 441, 443.

Murâbıtlarda katip ve vezirler gibi kadılar da hemen hemen tamamen Endülüs kökenlilerden seçilmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri bu görevlerin gerektirdiği eğitim, donanım ve yeteneğe sahip olan en iyi kişilerin Endülüs'te olmasıdır. Murâbıtlar'ın medeni ve bürokratik olarak Endülüs'ün çok gerisinde olmalarını normal karşılamak gerekmektedir. Çünkü onlar, köken olarak çölden gelmişler ve gerekli devlet geleneği ve tecrübesinden yoksun bulunmaktaydılar. Nitekim Yûsuf b. Taşfîn, Endülüs'e ilk gidişinde Mülûkü't-Tevâif'in şatafatları, çeşitli uygulamaları ve lüks yaşam tarzlarına şaşırmıştır. Aynı zamanda Mülûkü't-Tevâif liderleri de onun giyim-kuşam ve yeme-içme konusundaki durumuna bakarak küçümsemişlerdir. Yûsuf, Merrakeş'e döndükten sonra belki de Endülüs'te gördüğü şatafat karşısındaki şaşkınlığının bir ifadesi olarak: '*Ben daha önce bir şeylere sahip olduğumu sanıyordum. Endülüs'ü görünce kendi hükümdarlığımın gözümde küçüldüğünü gördüm*' demiştir.[127] Bu aynı zamanda Mağrib ve Endülüs arasındaki gelişmişlik ve medeniyet anlamındaki seviye farkının bir ifadesidir. İşte Endülüs ve Mağrib'in tek devlet çatısı altında birleşmesiyle Endülüs'teki birikim, birleşik kapların birbirini tamamlayarak aynı seviyeye gelmesi gibi Mağrib'e akmaya başlamıştır. Bu akım Murâbıtlar'dan sonra Muvahhidler döneminde de devam etmiştir. Murâbıtlar'ın köken olarak geldikleri yer ve yetişme şartlarının onlara sağladığı imkânlar Endülüs'teki bilim ve kültür hayatına ve buradaki ilim ve kültür sahibi kişilere tam olarak nüfuz etmelerine de yetmemiştir. Murâbıtlar, askerî güçleri, sahip oldukları cihat ruhu ve dayanıklılıklarıyla Endülüs'e hâkim olmuşlar ve buradaki ilim, kültür, edebiyat ve en genel anlamda Emevîlerden beri süregelen köklü devlet kurumları geleneğinden etkilenmişler ve istifade etmişlerdir.

Murâbıtlar döneminde Mağrib'de Fas, Sicilmâse, Der'a, Miknâse, Fâzâz, Tilimsân, Tanca ve Septe olarak sekiz, Endülüs'te ise İşbiliyye, Gırnata Kurtuba, Belensiye, Meriyye ve Sarakusta adıyla altı valilik bulunmaktaydı.[128] Ancak Meriyye ve Sarakusta'nın Hıristiyanların eline geçmesiyle valilik sayısı dörde düşmüştür. Murâbıtlar'da valilik ve komutanlık görevine öncelikle Yûsuf ve daha sonra Ali b. Yûsuf'un oğulları ve yine Taşfîn ailesine yakınlıkları olanlar atanmışlardır.[129] Yine bu görevleri yapanların görev ihmalleri, çeşitli şikayetler ve başka bir göreve atamak gibi diğer ihtiyaçlardan dolayı zaman zaman değiştirilmişler, yerlerine yeni valiler atanmıştır.[130]

[127] Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 197-199.
[128] Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Târihu'l-Endelüs min Fethi'l-İslâmî Hattâ Sukûti Gırnata* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1981), s. 449.
[129] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 142, 144, 155, 159, 160, 162; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 325; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, I, 415, 416; *Mağribu'l-Kebîr*, II, s. 714.
[130] İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 148, 153; Haccî, *Tarihu'l-Endülüs*, s. 448, 449.

2. Askerî Yapı

Murâbıtlar ordusu başlangıçta Sahrâ'da yaşayan Musâmide kabilesinin özellikle, Lemtûne, Messûfe ve Cudâle gibi çeşitli kollarına dayanmaktaydı. Ancak 1050'li yıllardan itibaren Murâbıtlar'ın kuzeye doğru ilerleyerek Sûsulaksâ, Dern vadisi ve sahillere ulaşmalarıyla bu bölgedeki diğer kabilelerden de askerî destek almaya başlamıştır. Bu anlamda bölgede önemli bir idari ve askerî tecrübe sahibi olan Zenâte, Cezûle, Bergavâta ve Sanhâce kabilesinin kollarıyla Arap ve bazı Türk (Oğuz) birlikleri de Murâbıtlar ordusu içinde yer almıştır. 1090'larda bu çeşitliliğe Endülüs kökenli Hıristiyanlar da dâhil olmak üzere birçok yeni unsur katılarak gerçek anlamda bir imparatorluk askerî yapısı ortaya çıkmıştır.

Asker sayısı anlamında düşündüğümüzde ise, Abdullah b. Yasin döneminde ilk ortaya çıktıkları dönemde (442/1050) 3000 kişi ile Sahrâ'daki kabilelere karşı harekete geçmişlerdir. Bu sayı kısa zaman sonra, onların Mağrib'e gelişlerinde 30.000-50.000 kişiye, Yûsuf b. Taşfîn döneminde ise hızla 100.000'li rakamlara ulaşmıştır.[131] 479/1086'daki Zellâka Savaşı'nda Hıristiyan ordusunun süvari ve piyade olarak 380.000 kişi olduğu rivayet edilmiştir.[132] Bu orduyu mağlup eden Endülüslü ve Mağribli askerlerden oluşan Müslüman ordusunun 50.000 kadar olduğu belirtilir.[133] Ali b. Yûsuf'un Endülüs'e geçişinde de (503/1109) yanında 100.000'den fazla asker olduğu rivayet edilmiştir.[134] İbn Ebî Zer, Yûsuf b. Taşfîn'in 464/1072'de Zenâte, Mesmûde ve Gamâra ve diğer Mağrib ileri gelenlerine haber göndererek askerî destek istediğini ve bu kabilelerden 30.000 kişinin çağrısına olumlu karşılık vererek Murâbıtlar ordusuna katıldığını rivayet etmiştir. Hulelü'l-Mevşiyye'de ise bu çağrının büyük miktarda hediyeler gönderilerek Murâbıtlar'ın temellerinin atıldığı yer olan Sahrâ'daki Messûfe, Lemtûne ve Cudâle kabilelerine yapıldığı ifade edilmiştir.[135]Murâbıtlar Müslümanlarda bir gelenek olan savaş başlamadan barışa davet etme prensibini baştan beri uygulamışlardır. Savaşacakları düşmanlarını savaş yapılmadan önce teslim olmaya ya da savaştan vazgeçerek anlaşmaya davet etmişleridir.[136]

---

[131] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 126, 139.

[132] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 149, 150; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 62, 63. Ancak burada verilen rakamlar mübalağalı rakamlardır. Et-Tâzî bu savaştaki Müslümanların 50.000 haçlı ordusunun da 80.000 askerî olduğunu belirtir. Ancak bu sayılar kaynaklarda verilen süvari sayısını ifade etmektedir. Bkz. Et-Tâzî, Abdulhâdî, *el-Vasît fi't-Târîhi'd-Duveliy li'l-Mağrib*, (Rabat: Dâru'n-Neşri'l-Ma'rife, 2001), I, s. 250.

[133] El-Ilimyerî, Muhammed b. Abdulmünim (727/1327) *Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, Yay. İhsan Abbas, (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1984), s. 289; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 56.

[134] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 161.

[135] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 33; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 142.

[136] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 22, 53, 75; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 146; Sâlim, *Mağribu'l-Kebîr*, II, 696.

3. Sosyal ve Ekonomik Hayat

Murâbıtlar Devleti'ni oluşturan halk, en genel anlamda Berberî, Arap ve Endülüs'teki unsurlardan oluşmaktadır. Bu unsurlar siyasî ve askerî sebeplerle zaman zaman ülke içinde yer değiştirmişlerdir. Bu anlamda Murâbıtlar Endülüs'ü alınca buradaki özellikle yönetici konumundaki aileleri Mağrib'e gönderip, Merrakeş ve Ağmat gibi şehirlere yerleştirmişlerdir.[137] Murâbıtlar Endülüs sanat, şiir, edebiyatıyla birlikte buradaki nimet, servet ve lüks hayattan etkilenmişler, onların tavırlarındaki çölden kaynaklanan sertliği terk ederek yeni bir hayat tarzı benimsemeye başlamışlardır.[138] Bunun yanında toplumda sürekli yer değiştirmelerle çeşitli halk kesimleri karışarak sosyal yapı sürekli bir değişim hâlinde olmuştur. Bu anlamda savaşların getirdiği zorunlu haller ve evlilikler yoluyla kabileler sürekli olarak birbirine karışmış ve kaynaşmıştır. Savaşlarda ele geçirilen yerlere yeni insan unsurlarının yerleştirilmesi, savaş esirleri ve bunların köle ve cariye olarak topluma dâhil edilmesi toplumsal değişim ve çeşitliliğin göstergeleridir. Bu anlamda 526/1132'de Taşfîn b. Ali'nin Endülüs'ten Mağrib'e geçerken Eşkûne'deki zaferinden sonra cariye olarak aldığı 6000 kişiyi Mağrib'e götürmüş olmasını örnek verebiliriz.[139] Benzer şekilde fetihler ve akınlar sonrasında binlerce köle ve cariye topluma katılmıştır. Murâbıtlar, hâkim oldukları geniş coğrafyada kendilerinden önceki çok başlılıktan kaynaklanan Müslümanlar arası iç savaşı büyük ölçüde sona erdirmişlerdir. Sahrâ, Mağrib ve Endülüs'teki onlarca farklı ve rekabet hâlindeki siyasî yapılanmaları ortadan kaldırarak insanların daha iyi şartlarda yaşayabilmeleri için güven, istikrar, ucuzluk ve refah ortamı sağlamışlardır. Vergi anlamında zekât ve öşür gibi şer'î vergiler dışındaki vergileri kaldırarak halkı rahatlatmışlar ve desteklerini almışlardır.[140] Murâbıtlar'ın hâkim olduğu bölgelerde dinî anlamda Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler gibi farklı dinlere mensup insanlar yaşamaktaydı. Endülüs yanında Mağrib bölgesinde de bir miktar Yahudi bulunmaktaydı. Yûsuf b. Taşfîn, bölgeye hâkim olunca Yahudilere Müslümanlara göre daha ağır mali yükümlülükler getirmiştir.[141] Yine aynı dönemde Yahudiler Ağmat yakınlarında bir yere yerleştirilmiş, Merrakeş'te ikamet etmeleri yasaklanmıştır. Onlar herhangi bir iş için sadece gündüzleri Merrakeş'e girebiliyorlarsa da akşam olmadan şehirden çıkmaları gerekiyordu.[142] Ancak bu kişilere dinî yaşantılarından ve dinlerinde kalmalarından dolayı bir baskı

[137] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 154, 155, 169.
[138] Sâlim, *Mağribu'l-Kebîr*, II, 739; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I, 413.
[139] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 154.
[140] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 167; İnan, *Asru'l-Murâbıtîn*, I. 425.
[141] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 25.
[142] İdrîsî, *Nuzhatu'l-Müştak*, s. 69; Hasan Ali, *Hadâra*, s. 365, 366.

Resim 13: Dinar, 4,03 gr. Ali bin Yûsuf, İşbiliye, H. 519

[Betül Teoman arişvinden]

yapılmamıştır. Yahudilerle ilgili olarak Endülüs'te yaşandığı ifade edilen bir menkıbe ise dikkat çekicidir. Bu menkıbeye göre Müslüman vali bölgesindeki Yahudi ileri gelenlerini toplayıp, *'İsa (as) hakkında ne diyorsunuz?'* diye sormuş, onlar da *'Onu astık, öldürdük'* şeklinde cevap vermişler, bunun üzerine vali, *'Onun diyetini ödediniz mi?'* diye sormuş ve ödemediklerini söylemeleri üzerine diyet borcu olarak her birinden 10.000'er dinar ödemelerini istemiştir.[143]Murâbıtlar döneminde de genel olarak bütün Müslüman toplumlarda olduğu gibi gayrimüslimlerle Müslümanlar birlikte yaşamışlardır. Özellikle Endülüs'te bu durum daha açık bir şekilde görülmektedir. Murâbıtlar ordusu içinde çoğu zaman Hıristiyan birlikler bulunmuştur. Onların Muvahhidlerle savaşlarında, Rebertir (Roberto) isimli bir Hıristiyan komutan ve birliği ordunun en önemli birimlerinden biri olarak yıllarca Murâbıtlar safında savaşmışlardır. Merrakeş'in düştüğü esnada da Murâbıtlar ordusu içinde bir miktar Hıristiyan asker bulunmaktaydı. Diğer yandan Endülüs'te Müslüman bölgelerinde anlaşmalı tebaa olarak çok sayıdaki Hıristiyan ve Yahudi bulunmaktaydı. Ancak gayrimüslimler zaman zaman Müslümanların kendi dindaşlarıyla yaptıkları savaşlarda onlara yardımcı olmaları ve dolayısıyla kendi yaşadıkları bölgenin aleyhine çalıştıkları için ihanet suçlamasına muhatap olmuşlar ve bundan dolayı da bir takım sıkıntılar yaşamışlardır. Kurtuba kadısı Ebu'l-Velid b. Rüşd'ün Gırnata'ya saldıran Kastilyalılara yardım ederek vatandaşlık anlaşmasını ihlal eden Gırnatalı Hıristiyanların Mağrib'e sürgün edilmesine dair fetva vermesini bu duruma örnek olarak gösterebiliriz.[144]Murâbıtlar'a kadar Mağrib bölgesindeki Müslümanların dinî hayatını şekillendiren unsurlar ağırlıklı olarak Şiî ve Haricî kökenli anlayışlardı.Murâbıtlar ise Malikîliğin yerleşmesi ve dinî hayatın düzenlenmesinde bu mezhebin görüşlerinin esas alınmasını sağlamışlardır. Bu dönemden sonra bölgede Malikilik yerleşmiştir.[145] Müslümanlarda dinî hayatın en fazla görünen yanı olan namaz ibadeti bütün Müslümanların uyması gereken temel kural olarak kabul edilmiştir. Namaz kılmayanlara verilen ceza insanların bazen abdest bile almadan namaza koşmalarına sebep olmuştur. Özellikle Cuma

[143] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 81.
[144] İbn İzârî, *Beyân*, IV, 72, 73; Hulelü'l-Mevşiyye, s. 91-97; Özdemir, *Siyasî Tarih*, s. 202; Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 26, 41.
[145] *Mağribu'l-Kebîr*, II, s. 746.

namazında camiler yetersiz kalmaya başlamış, Fas gibi büyük şehirlerde namaz kılanlar caddelere taşmıştır.[146]

Yûsuf b. Taşfîn, sürekli fetihlerle beytülmalın dolmasını sağlamış ve paraların üzerine kendi adını da yazdırmıştır. Endülüs'te kazandığı Zellaka zaferi sonrasında bastırdığı para üzerine *'Kim İslâm'dan başka din getirirse Allah katında kabul edilmeyecektir'* ayetini (Kur'ân, âl-i İmran 3/85) nakşettirmiştir.[147]Murâbıtlar'ın ortaya çıktığı dönemde Mağrib'den Sudan'a uzanan bir kervan yolu bulunuyordu. Bölgedeki özellikle tuz ve altın ticareti ve buna bağlı olarak bölgede var olan kervan yolunun kontrolü büyük bir önem arz ediyordu. Murâbıtlar'ın bölgeye tamamen hâkim olmasıyla siyasî üstünlükle birlikte ekonomik olarak bölgenin ticari hareketliliği tam olarak Sanhâce kabilelerinin kontrolünde yürütülmeye başlanmıştır.

4. İlim ve Sanat Hayatı

Murâbıtlar Devleti Abdullah b. Yasin'in eğitim faaliyetlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve hâkim oldukları yerlerdeki bütün insanları dinî anlayışlarının gerektirdiği temel eğitimden geçirmeye çalışmışlardır. Böylece vaazlarla ve okullarındaki eğitimle herkesin belli ölçülerde eğitim alması ve belli bir bilgi seviyesine ulaşmaları sağlanmıştır. Ancak özellikle Ali b. Yûsuf döneminde fakihlerin etkisiyle ilmî çalışmaların alanı âdeta fıkıh eğitimi ile sınırlandırılmıştır. Gazzâlî'nin İhyâ'sı yaktırılmış, kelam ve felsefe ile ilgili eğitim ve kitaplar yasaklanmıştır. Ancak özellikle Endülüs'teki Mağrib'e göre çok daha yüksek durumdaki ilmi seviye ve yine şiir, edebiyat ve sanattaki gelişmişlik sürdürülmüştür. Endülüs'teki bu ilim, kültür ve sanat seviyesi aynı zamanda Mağrib'i de etkilemiştir. Eskiden beri Mağribliler'in ilim almak için müracaat ettikleri Endülüslü âlimler, siyasî üstünlüğün Mağrib'e geçmesiyle Merrakeş ve Fas gibi şehirlerde daha yoğun bir şekilde bulunmaya başlamışlar ve buralarda ilmi hayatın Endülüs'te olduğu gibi zenginleşmesine katkı sağlamışlardır.Murâbıtlar İmar anlamında birçok cami, şehir surları, hamam, suyolları vb. gibi eserler inşa ettirmişlerdir. Onların en önemli ve ölümsüz eseri elbette ki kurmuş oldukları Merrakeş şehridir. Kurdukları bu şehirde öncelikle bir cami ve Kasru'l-Hacer olarak anılan yönetim birimlerinin bulunduğu yapıyı inşa ettirmişlerdir (460-462). Daha sonra Ali b. Taşfîn döneminde, ülkenin her yanından ustalar getirtilerek (520/1126) Merrakeş'in etrafı surla çevrilmiş, şehre büyük bir cami ve minare inşa ettirilmiştir.[148]

[146] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 133; İbn İzârî, *Beyân*, IV, 16, 17; *Mağribu'l-Kebîr*, II, 758.
[147] İbn İzârî, *Beyân*, 22, 46; İbn Ebî Zer, Enîsu'l-Mutrib, s. 137, 138, 143.
[148] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 97.

Yûsuf 452'de Fas'ı alınca burada şehri, Kayrevan ve Endülüs yakaları olarak ikiye bölen duvarı yıktırmış ve şehrin bütün sokaklarına mescitler yaptırmış, bunu sağlamak için her mahalle ahalisine bölgelerinde mescit yapmayı mecbur etmiştir. Şehirde hamamlar, oteller, değirmenler yaptırmış, çarşıları düzene koymuş ve evlerigüzelleştirmiştir.[149] Yine Yûsuf b. Taşfîn bölgenin büyük şehirlerinden Tilimsân'a da büyük bir cami yaptırmıştır. Ali b. Yûsuf da bu caminin en güzel şekilde süslenmesini sağlamıştır (530/1136). Yûsuf b. Taşfîn, 484/1093'de Septe'ye cami ve şehrin denizden gelen saldırılara karşı korunması için de sur yaptırmıştır.[150]

Resim 14: Ali b. Yûsuf tarafından 12. yüzyılda Merrakeş'de inşa edilmiş Murâbıt Kubbesi

[https://shutr.bz/2yAtoHQ]

E. Murâbıtlar Devleti Liderleri

Sıra	İsim	Liderlik Sıfatı	Dönemi
1	Abdullah b. Yasin Cezûlî	Kurucu Lider (Fakih)	(434-451/1042-1059)
2	Yahya b. İbrâhim Cudâlî	Emir (Başkomutan)	---- 442/1050
3	Yahya b. Ömer Lemtûnî	Emir (Başkomutan)	442-448/1050-1056
4	Ebû Bekir b. Ömer Lemtûnî	Emir (Başkomutan/ Hükümdar)	448-467)/1056-1074)
5	Yûsuf b. Taşfîn Lemtûnî	Emîrü'l-müslimîn (Hükümdar)	453-500/1062-1106
6	Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn	Emîrü'l-müslimîn (Hükümdar)	500-537/1106-1141
7	Taşfîn b. Ali b. Yûsuf	Emîrü'l-müslimîn (Hükümdar)	537-539/1143-1145
8	İbrâhim b. Taşfîn b. Ali	Emîrü'l-müslimîn (Hükümdar)	539/1145
9	İshâk b. Ali b. Yûsuf	Emîrü'l-müslimîn (Hükümdar)	539-541/1145-1147

[149] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 141; *Mağribu'l-Kebîr*, II, s. 749.
[150] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 72.

Doç. Dr. Adnan ADIGÜZEL
Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

IV. MUVAHHİDLER DEVLETİ
(1121-1269)

Muvahhidler Devleti başlangıçta Atlaslar'da, Sûsulaksâ'da yaşayan Berberî asıllı Masmûde[1] kabilelerinin desteği ile kurulmuştur. Ancak Muvahhidler hareketi bir aile/kabile hareketi olmaktan ziyade, dinî ve siyasî ilkeleri ön plana çıkaran ve bu ilkelerin destek bulmasıyla ortaya çıkan bir hareket olmuş, kısa sürede ihtişamlı ve güçlü bir devlet haline gelmiştir.

Muvahhidler Devleti'nin kurucusu olan İbn Tûmert, topluma yeni bir ruh aşılayarak Allah yolunda cihadı, Sünneti ihyâyı, bid'atlara ve dinî konularda yanlış gördüğü uygulamalara karşı mücadeleyi önemli bir gerekçe olarak kullanmıştır. Muvahhidler, İbn Tûmert'in daveti ve elde ettiği başarı açısından bakıldığında İslâm dünyasında orijinal bir harekettir.[2] Bu hareket, Mağrib'te Murâbıtlarla başlayan Sünnî devlet geleneğini sürdürmüş, ancak Murâbıtlar gibi Abbâsîler'e bağlılık bildirmemişlerdir. Onlar ilk dönemlerden beri Müslümanların yönetim geleneğine uygun olarak hükümdarları için *halife* ve *Emîrül-mü'minîn* unvanını kullanmışlardır.

---

[1] Masmûde, Berberî Berânis kabilesinin önemli kollarından biridir. Onlar, Mağrib'in en güneyinde yaşamışlar ve Murâbıtlar Devleti'nin ana yapısını oluşturan Sanhâceliler'le birlikte buradaki Berberîler'in ana nüvesini teşkil etmiştir. Muvahhidler'in içinde doğduğu bu kabile, o dönemde Akdeniz sahilinden Anti Atlaslar'a uzanan geniş ova, yayla ve dağlarda yaşamaktaydı. Bk. G. S. Colin, 'Masmûde', *İA*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1957), VII, 351-356.

[2] Alfred Bel, *el-Firâku'l-İslâmiyye fî Şimâli'l-İfrîkî mine'l-Fethi'l-Arabî Hatta'l-Yevm*, Arapçaya çev. Abdurrahman Bedevî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1981), s. 264, 265.

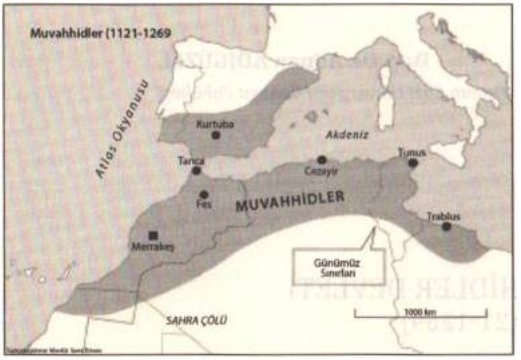

Harita 7: Muvahhidler Haritası (Siyasî)

[https://bit.ly/2tgNiT5]

Muvahhidler, coğrafî bakımdan Kuzey Afrika ve Endülüs'te çok geniş bir alanda yüz elli yıla yakın bir süre hâkim olmuştur. Bu devlet bir dönem için askerî gücü, donanması, ekonomik ve siyasî ağırlığı ile tarihteki güçlü devletlerden biri olmuştur. Onlar, Endülüs'teki Hıristiyan güçler karşısında sürekli gerileyen Müslümanların soluklanması, siyasî ve askerî üstünlükler sağlamasıyla kendilerine güvenlerinin tazelenmesi anlamında önemli rol oynamışlardır. Haçlı saldırıları karşısında kendisine destek arayan Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Muvahhidlerden donanma yardımı talep etmesi onların tarihteki gücünü gösteren işaretlerdendir.

A. I. Muhammed b. Tûmert ve Muvahhidler Devleti'nin Kuruluşu

İbn Tûmert, orta halli dindar bir ailenin çocuğu olarak Sûsulaksâ'da 474/1080–1081 tarihinde doğmuştur.[3] Onun ailesi, Cebel-i Sûs'taki Berberî Musâmide kabilesinin büyük bir kolu olan Herğa'ya mensuptur.[4] O, çocukluk ve gençlik yıllarında bölgesindeki hocalardan eğitim almış, ancak bunu yeterli görmeyerek Endülüs'te Kurtuba'ya gitmiş

[3] İbn Tûmert'in doğum tarihi hakkında farklı tarihler verilmiştir. Bk. Beyzak, Ebû Bekir Sanhâcî Meknî, (ö.555/1160), *Kitabu Ahbâri'l-Mehdi İbn Tûmert ve İbtidâi Devleti'l-Muvahhidîn*, haz. L. Provençal, (Paris: 1958), s. 30; İbn Kattân, Merrakuşî (ö. 650/1252), *Nazmu'l-Cemân li-Tertîbi mâ Selefe min Ahbâri'z-Zaman*, haz. Mahmut Ali Mekkî, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), s. 88, 123; Abdulmecid Neccâr, *Mehdî İbn Tûmert Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Mağribî Sûsî*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983), s. 31; Adnan Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler Kuruluş Dönemi*, (Ankara: Araştırma Yay. 2011), s. 35.

[4] İbn Tûmert'in Berberî asıllı mı, yoksa Kureyş'e kadar uzanan biri mi olduğu tartışılmıştır. Onunla ilgili olarak verilen soy kütüklerinde bazı farklılıklar olsa da genellikle Hz. Muhammed'e kadar uzanan bir isim silsilesi yer almaktadır. Bk. Beyzak, *Ahbâr*, s. 21; İbn Kattân, *Nazm*, s. 87, 88; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (608-681/121-1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, haz. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1970), V, 45. Tarihçilerden bir kısmı bu rivayetlerin İbn Tûmert'in mehdilik iddiasının bir gereği olarak uydurulduğunu iddia etmişler, onu halis Berberî olarak kabul etmişlerdir. Bk. Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1374), *Siyerü A'lâmi'n-Nubelâ*, (Beyrut: 1984), XIX, 548; Muhammed Abdullah İnan, *Asru'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, I, II, (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1964), I, 159, 160.

(500/1106–1107),[5] burada bir müddet kaldıktan sonra doğuya gitmeye karar vermiştir. Gemiyle İskenderiye'ye oradan da hac farizası için Hicaz bölgesine geçmiş, dönüşte Bağdat'a giderek on yıl kadar buradaki birçok âlimden dersler almıştır.[6] Bu süre içinde ders aldığı kişilerden bazıları; İmam Gazzâlî,[7] Ebû Bekir Şâşî, Ebû Bekir Turtûşî, Elkiya Harrasî gibi âlimlerdir. Bağdat'taki eğitimi esnasında usûlu'd-din, fıkıh ve fıkıh usulü, hadis, akâid, kelâm ve nahiv gibi konularda dersler okumuştur.[8] Ülkesine döndükten sonra da çeşitli ilim dallarında (envâu'l-ulûm) öğrencilerine dersler vermiştir.[9] İbn Haldûn, onun doğuda Eş'arî ve Ehl-i Sünnet âlimlerinden ders aldığını, Selefiyye'nin akâidini ve bu akâid konusundaki aklî ve naklî delilleri, bid'at ehline karşı müdafaa yollarını, ayet ve hadislerin müteşabihlerinin yorumlanmasını en iyi şekilde öğrendiğini ve *'taşmaya hazır bir ilim deryası ve dinin parlayan yıldızı'* olduğunu belirtmiştir.[10]

---

[5] İbn Tûmert'in doğuya seyahate çıkış tarihi olarak 499, 500 ve 501(1105-1108) tarihleri verilmiştir. Bu konuda bk. Abdulvahid Merrakûşî (581-647/1185-1249), *Mu'cib fî Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, haz. Muhammed Saîd el-Uryân (Kahire: Lecnetu'l-İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1963), s. 245; İbn Kattân, *Nazm*, s. 61, 62, 167; Abdurrahman İbn Haldûn *(ö. 808/1406), Tarihu İbn Haldûn*, haz., *H. Şehade, Süheyl Zekâr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000), VI, 301; İbn Hallikân, *Vefeyat*, V, 46.

[6] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 245; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 301, 302; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 46; İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim b. Abdulvahid Şeybânî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, haz. Muhammed Yûsuf ed-Dukak, (Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 2003), IX, 195; Zerkeşî, Ebu Abdullah Muhammed b. İbrâhim Levlevî, *Tarihu'd-Devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye*, (Tunus; 1289), s. 2.

[7] Bazı kaynaklarda İbn Tûmert'in Gazzali ile görüştüğü açıkça ifade edilmiştir. Bk. İbn Kattân, *Nazm*, s. 72, 73; Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 245; Zehebî, *Siyer*, XIX, 540; *Kitabu'l-Hulelü'l-Mevşiyye fî Zikri'l-Ahbâri'l-Merrakûşiyye*, müellifi mechul, haz. Süheyl Zekar, Abdulkadir Zemâme, (Darulbeydâ: Dâru'r-Reşâdi'l-Hadîs, 1979), s. 104; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 46. Ancak onun Gazzâlî ile görüşüp görüşmediği tartışmalı bir konudur. Bu tartışma ile ilgili olarak bk. İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, I, 161-163; Abdulmecid Neccâr, *Mehdî İbn Tûmert Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Mağribî Sûsî*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983), s. 80–82; Adıgüzel, *Muvahhidler Kuruluş*, s. 39.

[8] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 245; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 46.

[9] İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 195. Goldziher, İbn Tûmert'in *Eazzu Mâ Yutlab* adlı eseri, diğer küçük risaleleri de ekleyerek *Mecmûatu Eazzu Mâ Yutlab* adıyla geniş hacimli bir eser olarak yayınlamıştır (Cezayir: 1903). Eserin başka bir yayını Abdulgani Ebulazm tarafından gerçekleştirilmiştir (Merrakeş: 1997). İnan, bu eser hakkında *İbn Tûmert'in dinî ve siyasî temel prensip ve öğretilerinin toplandığı eser* derken, Câbirî, bu eserin *Abdülmü'min tarafından İbn Tûmert'in çeşitli konuşmalarının derlenmesi ve onun ıslahat çağrısının genel ideolojik çerçevesini ve teorik temellerini oluşturduğunu* belirtmiştir. A. Tevfik Medenî de *İbn Tûmert'in Kur'ân ve sünnet çerçevesinde dinî ıslahat gerçekleştirmeye çalışan biri olarak Eazzu Mâ Yutlab adlı eserinde Kur'ân ve sünnete göre hayatın nasıl düzenlenmesi gerektiğinden bahsettiğini* belirtmiştir. Bk. İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, I, 18, 216; Abid Câbirî, *Arap Aklının Oluşması*, çev. İbrâhim Karababa, (İstanbul: İz Yayınları, 1997), s. 444; Ahmed Tevfik Medenî, *Kitabu'l-Cezayir*, (Kahire: 1963), s. 29.

[10] İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 301. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Adıgüzel, *Muvahhidler Kuruluş*, s. 40 vd.

İbn Tûmert, ülkesine dönüşünde İskenderiye üzerinden deniz yoluyla Trablusgarp'a geçmiş (510-511/1116-1117),[11] buradan Kuzey Afrika kıyısı boyunca yolu üzerindeki Mağrib şehirlerinde dersler vermiş, yanlış gördüğü inanç ve uygulamalara karşı çıkmıştır. Bunun yanında o, uğradığı şehirlerdeki fakihlerle çeşitli görüşmeler/tartışmalar yapmış ve bunun sonucunda tehdit, hakaret, hırpalanma, kovulma ve sürgün gibi durumlarla karşılaşmış, bazen de canını kurtarmak için kaçmak zorunda kalmıştır.[12] Onun uğradığı şehirlerde dersler vererek Trablusgarp'tan Merrakeş'e kadar varan bu yolculuğu, yaklaşık olarak dört yıl sürmüş, Muvahhidler hareketi de bu yolculuk esnasında şekillenmeye başlamıştır. O, Merrakeş'e vardığında yanında çeşitli şehirlerden kendisine katılan bir grup arkadaşı da bulunmaktaydı. İbn Tûmert, Merrakeş'te eleştirilerini hükümdar Ali b. Yûsuf'a doğrudan iletme imkânı bulmuştur. O ve arkadaşları yine Merrakeş'te sokakta Yûsuf'un kız kardeşi ile karşılaşmışlar, onun ve yanındakilerin tesettüre gereği gibi riayet etmedikleri gerekçesiyle aralarında tartışma çıkmıştır. Bu tartışma esnasında hayvanların ürkmesinden dolayı Ali b. Yûsuf'un kız kardeşi bindiği hayvandan düşmüştür. Onların bu ve benzeri sert tavırları ve eleştirilerinden dolayı İbn Tûmert saraya çağrılarak Murâbıtlar'ın ileri gelen fakihleriyle tartışmış ve tartışmayı üstünlükle bitirmiştir. Murâbıtlar'a bağlı fakihler her ne kadar tartışmada ona karşı duramasalar da, Ali b. Yûsuf'a onun niyetinin çok masum olmadığını ve öldürülmesi ya da hapsedilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Ali b. Yûsuf bu teklifleri kabul etmemiş ancak rahatsızlıkların devam etmesi üzerine onun Merrakeş'ten sürülmesini istemiştir.[13] Bu karardan sonra İbn Tûmert ve arkadaşları Sûsulaksâ'ya geçmişlerdir. Onlar burada da dinî ıslahat çalışmalarına devam etmişlerdir. Ancak burada doğrudan Murâbıtları hedef alan siyasî çalışmalar da yürüterek onların siyasî anlamda itaate layık olmadıklarını, dinî bakımdan da her türlü kötülük ve yanlışın kaynağı olduklarını iddia etmişlerdir. Onlar, Kur'ân ve hadislere göre münafık, müfsit, kâfir, müşrik vb. kimselerin özelliklerini anlatmışlar, bu özelliklerin Murâbıtlar Devleti'ni yönetenlerde ve onlara destek olanlarda fazlasıyla bulunduğunu belirtmişlerdir. Murâbıtlar'ın inanç yönünden şirke bulaşmış olduklarından siyasî anlamda da itaate layık olmadıklarını savunmuşlardır.

[11] İbn Tûmert'in Mağrib'e geliş tarihi hakkında, İbnü'l-Esir 505/1111, İbn Ebî Zer, (ö. 727/1327), *el-Enîsü'l-Mutrib bi Ravdi'l-Kırtas fî Ahbâri Mulûku'l-Mağrib Târihu Medinetü Fâs* (Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1972), 510/1116; İbn Kattân, 511/1117, İbn Hallikân, 512 yılı sonu (1118 yılı başları), Zerkeşî ise 514/1120 tarihini vermiştir. Burada İbn Tûmert'in hayatı hakkında verilen diğer bilgilerle daha uyumlu olduğu düşünülerek İbn Ebî Zer ve İbn Kattân'ın verdiği tarih tercih edilmiştir.

[12] Beyzak, *Ahbâr*, s. 50-67; Zehebî, *Siyer*, XIX, 541; Subkî, Takiyüddin (ö. 771/1370), *Tabâkatu'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ*, haz. Ahmed b. A. el-Kâdirî, (Mısır: 1906), III, 71.

[13] Beyzak, *Ahbâr*, s. 67, 68; Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 253, 254; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 50.

Muhammed b. Tûmert, muvahhid kelimesini kendi tebliğini kabul eden ve kendisini destekleyenleri ifade etmek için kullanmıştır. Bu şekilde o, hem kendisini tevhidin gerçek temsilcisi olarak göstermiş, hem de mücadele hâlinde olduğu Murâbıtlar'ın tevhid inancından saptığını ifade etmiştir. O, vaazlarında sık sık tevhide vurgu yapmış, tevhid üzerine Arapça ve Berberice risaleler yazmış ve okutmuştur. Bütün bu çalışmalarıyla Murâbıtlar'ın Allah hakkındaki anlayışlarının İslâmiyet'in tevhid inancına uymadığını iddia etmiştir. Bu çerçevede o, Murâbıtlar'ın Allah hakkında *Teşbih* ve *Tecsim* anlayışına saptıklarını söyleyerek onları *Mücessimûn-Müşebbihûn* olarak suçlamıştır. O, bu konuları davetinin temeli olarak gündemde tutmuş, taraftarlarına *Tevhid ehli ve Muvahhidûn*[14] ismini vermiştir.[15]

İbn Tûmert, Şâfiî fıkhıyla birlikte Zâhirî fıkhı konusunda eğitim almış, Mâliki fıkhına göre amel etmiş, İtikâdî konularda taklidi, fıkıhta da kıyası kabul etmemiştir. O, akaid konusunda hiçbir mezhebe bağlanmamış, bazı konularda Eşârî'den, Allah'ın sıfatları konusunda Mutezile'den, İmamet anlayışında da Şîa'dan faydalanmıştır. Yine Mutezile'nin temel kavramlarından olan tevhid, adalet, emr-i bi'l-maruf ve'n-nehyi ani'l-münker gibi kavramları sürekli gündemde tutmuş, Murâbıtlar'ın dinî ve siyasî uygulamalarını ağır bir şekilde eleştirmiştir.

Muvahhidler hareketinin ortaya çıkışında, iyiliği emr ve kötülükten nehyi emreden ayetler[16] ve Hz. Peygamberin bir kötülük görüldüğünde onun el, dil ya da en azından kalp ile değiştirmeyi emreden hadisi önemli bir prensip olarak kabul edilmiştir. Bu prensibe bağlı olarak İbn Tûmert, her zaman ve her yerde karşısındaki kişinin kim olduğuna bakmaksızın yanlış gördüğü her şeye sözlü ve fiilî olarak karşı koymaktan geri durmamıştır.

İbn Tûmert, Sûsulaksâ'ya yerleştikten sonra Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti sonrasında yaptığı gibi, bölgeye dışarıdan gelenlerle bölge halkını kardeşleştirmiş, Muvahhidler hareketine ilk katılan öncü gruba

[14] 'Muvahhid' kelimesi terim olarak Allah'ı birleyen, O'na hiçbir şekilde eş ve ortak koşmayan kişi anlamındadır. Lâ ilâhe illallah diyerek İslâm dinine giren kişilerin Müslüman/muvahhid olduğu kabul edilir. Bütün Müslümanlar aynı zamanda muvahhiddir.

[15] İbn Kesîr, İmamuddin Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö. 774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Beyrut: 1978), XII, 186; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 303, 304; Kalkaşendî, Ebi'l-Abbas Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'şâ fî Sanâati'l-İnşâ*, haz. Muhammed M. Abdulhamid, (Kahire: Matbâatu'l-Emîre, 1963), V, 137, 191; Yaltkaya, M. Şerefeddin, 'İbn Tûmert', *Daru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (9 Tişrînievvel, İstanbul, 1928), s. 45.

[16] Âl-i İmran suresi, 3/104, 110; Tevbe suresi 9/71.

'es-Sâbikûn', onlara destek olan yerli halka da *'el-Ensar'* demiştir.[17] O, bölge halkının güvenini tam olarak kazanınca, onlardan önce sadece kendisiyle birlikte, iyiliği emredip kötülükleri nehy etme faaliyetine katılmalarını istemiş ve kan dökmeyi yasaklamıştır. O, işlerin daha sağlıklı bir şekilde yürümesi ve taraftarlarının eğitimi için adamlarını onar kişilik gruplar hâlinde organize etmiş ve her on kişinin başına bir öğrencisini tayin etmiştir.[18]

İbn Tûmert, Berberice konuşan halka Berberice dersler ve vaazlar vermiş, bazı kitaplarını hem Arapça hem de Berberice yazmış, buradaki nüfuzlu kişiler ve halktan çok sayıda kişi onun hareketine katılmıştır.[19] Böylece Murâbıtlar Devleti'ne karşı önemli bir siyasî muhalefet oluşması sağlanmıştır.[20] Bu dönemde davetine katılanlardan seçerek eğittiği bazı kişileri davetçi olarak kabile başkanlarına göndermiştir. Bölge insanlarından ileri gelenlere, İslâm'ın temel ilkelerinden sapıldığını, zulüm ve fesadın her yerde kol gezdiğini, kötülükleri düzeltmesi gereken devlet güçlerinin kötülükleri önlemekten çok kötülüklerin kaynağı olduklarını, böyle bir devlete itaat edilmesinin doğru olmadığını, tersine onlarla mücadele etmek gerektiğini söylemiştir.[21] Murâbıtlar'ın, halkın mallarını haksız yere aldıklarını, ülkeyi harap, insanları perişan ettiklerini, haksızlığı normal ve olağan gördüklerini, âciz ve yetimlerin mallarına el koyduklarını ilan etmiştir. O, Murâbıtlar'ın devlet adına haksızlıkla ve halkı aldatarak elde ettikleri devlet bütçesini, israfla boş işler için harcadıklarını, dini hafife aldıklarını, içki, kumar, zina gibi haramlara bulaştıklarını ve tevhid ehlini öldürmeye çalıştıklarını söylemiştir. Murâbıtlar'ın uyarılarını dikkate alarak yaptıkları bu hata ve yanlışları terk etmek bir yana, ısrarla sürdürdüklerini iddia etmiştir.[22] İbn Tûmert, imanla ilgili ayetleri sürekli gündemde tutmuş, Murâbıtları *'iş başına geçince ekini ve nesli yok eden'*[23] sapıklar olarak nitelemiştir. Bunun yanında mehdilikle ilgili hadisleri anlatarak mehdinin gelmesi için gerekli olan şartların oluştuğu propagandasını yapmıştır. Bölgeye gelmesinden yaklaşık bir yıl sonra mehdi olarak biat almıştır (Ramazan 515/Kasım 1121).[24] İbn Tûmert'e o

[17] Beyzak, *Ahbâr*, s. 37–39. Buradaki 'sâbikûn' ve 'ensar' gibi ifadeler Kur'ân-ı Kerim, Tevbe suresi (9)/100. ayette yer alan ifadelerdendir.
[18] İbn Kattân, *Nazm*, s. 81, 100; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 305.
[19] Beyzak, *Ahbâr*, s. 71–73; İbn Kattân, *Nazm*, s. 78; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 304, 305; Subkî, *Tabakât*, III, 74; Zehebî, *Siyer*, XIX, 544, 545.
[20] İbn Kesîr, *el-Bidaye*, XII, 186, 187; Şinasi Altundağ, "Muvahhidler", *İA*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1955), VIII, 772.
[21] İbn Kattân, *Nazm*, s. 94-100.
[22] Beyzak, *Ahbâr*, s. 70–74; İbn Kattân, *Nazm*, s. 94-100.
[23] Kur'ân-ı Kerim, Bakara suresi (2)/204-206. ayetler.
[24] Beyzak, *Ahbâr*, s. 73; İbn Kattân, *Nazm*, s. 124, 125; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 304; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, I, 175.

ana kadar *imam/fakih* denilmekteyken, bundan sonra *'mehdi'* denilmiştir. İbn Tûmert, günden güne güçlenmiş ve ölümüne kadar Murâbıtlarla fiilî mücadelesini sürdürmüştür.

Muvahhidler, İbn Tûmert'in ölüm yılı olan 524/1130 yılında, Murâbıtlar'ın başkenti Merrakeş'i otuz binden fazla askerle yaklaşık kırk gün kuşatma altında tutmuşlardır. Kendisinin hasta olduğu için bizzat katılamadığı bu kuşatma sonundaki Buheyra Savaşı'nda (Nisan 1130) Muvahhidler çok büyük kayıplar verdikleri bir hezimet yaşamışlar ve Abdülmü'min komutanlığında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Muvahhidler bu savaşta içlerinde İbn Tûmert'in en gözde adamlarının da bulunduğu binlerce askerîni kaybetmiştir. İbn Tûmert, bu hezimetten dört ay kadar sonra ölmüştür (Ramazan 524/Ağustos 1130). Ölümünden kısa zaman önce Tinmellel'de kadın-erkek bütün tabilerini toplamış ve onlara bazı tavsiyelerde bulunarak vedalaşmış, kendisinden sonra nasıl hareket etmeleri gerektiğini bildirmiştir. Onlardan Abdülmü'min'e itaat edip onu dinlemelerini, namazlarını vaktinde kılmalarını istemiş ve son olarak; *'Ben size Rasulullah'ın ashabına söylediğini söylüyorum. Birbirinize düşmanlık ve kin (buğz) beslemeyiniz, birbirinizi kıskanmayınız (haset etmeyiniz), birbirinizi öldürmeyiniz, birbirinize sırt çevirmeyiniz! Ey Allah'ın kulları! Kardeş olunuz!'*[25] demiş, sonra da üç kez, *'Size açıkça tebliğ ettim.'* diyerek sözlerine son vermiştir.[26] İbn Tûmert'in ölümü üç yıl kadar[27] gizli tutulmuş, daha sonra ortamın uygun hale geldiği kabul edilerek açıklanmış ve Tinmellel'de kendisinin yaptırdığı camide kadın-erkek bütün halkın katılımıyla ve hiçbir ihtilaf ve itiraz olmaksızın Abdülmü'min için genel biat alınmıştır.[28]

B. Muvahhidler Devleti'nin Yükselişi

1. Abdülmü'min b. Ali Dönemi

Abdülmü'min b. Ali el-Kûmî, Muvahhidler'den halife olarak biat almış ve *'Emirü'l-müminin'* olarak anılmıştır. Ondan sonra Muvahhidler'de devlet başkanı olanlar da aynı şekilde *emirulmüminin* unvanını kullanmışlardır. Onun nesebinin Berberî ya da Arap kökenli olduğuna dair farklı

[25] Buharî, Ebî Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. Muğîre (ö. 256), *Sahihu'l-Buharî*, haz. Kasım Şemmâî Rifâî, (Beyrut, 1987), VII, 342.

[26] Beyzak, *Ahbâr*, s. 80-84; İbn Kattân, *Nazm*, s. 167; Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 262-264; Zehebî, *Siyer*, XIX, 550; Adıgüzel, *Muvahhidler Kuruluş*, s. 73-76.

[27] Beyzak, *Ahbâr*, s. 83; İbn Kattân, *Nazm*, s. 204, 226; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 229, 275; Zehebî, *Siyer*, XIX, 368; Abdulaziz Sâlim, *Tarihu'l-Mağribi'l-Kebîr II, el-Âsâru'l-İslâmî*, (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1981), II, 781.

[28] Beyzak, *Ahbâr*, s. 83; İbn Kattân, *Nazm*, s. 170, 171; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 185; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 229; Zehebî, *Siyer*, XIX, 368.

rivayetler ve görüşler bulunmaktadır. Abdülmü'min, Muvahhidler'in ortaya çıktığı dönemde Orta Mağrib'te Tilimsân ve Erişkûl bölgesinde yaşayan bir Berberî kabilesi olan Kûmya'ya nispet edilerek kendisine 'Kûmî' denilmiştir. Kûmya, çiftçilik, çobanlık ve ticaretle iştigal eden bir kabile olduğu hâlde Abdülmü'min'in halife olmasından sonra Muvahhidler'in önemli kabilelerinden biri haline gelmiş ve Abdülmü'min sayesinde liderliğe yükselmiştir. Ondan sonra da Muvahhid hükümdarları onun oğulları arasından seçilmiş ve bu devlete Devletu'l-Müminî de denilmiştir.

Abdülmü'min b. Ali'nin her ne kadar Berberî kabul edilen bir aileden gelmiş olduğu belirtilmiş olsa da, birkaç kuşak önceki atalarının Arap kökenli olduğu ifade edilmiştir. Bu rivayetlere göre onun ataları fatihler olarak bölgeye gelmiş, burada Berberî Zenâtelilerden olan Matmâtalılarla komşu ve akraba olmuşlar, zamanla onlara nispet edilmeye başlanmışlardır. Abdülmü'min'in ailesinin Kuzey Afrika'daki diğer Müslümanlar gibi Arap kökenli olma ihtimali olmakla birlikte, burada ortaya konulmak istenen onu halifenin Kureyş kökenli olması gerektiği anlayışına uygun bir konumda gösterme çabasıdır. Muvahhidler dönemi tarihçileri tarafından Muhammed b. Tûmert'in de aynı şekilde Kureyş kökenli olduğuna vurgu yapılmıştır.

Abdülmü'min, halifeliği döneminde ailesi ve kabilesinden çok sayıda kişi Kuzey Afrika ve Endülüs'ün en önemli merkezlerinde idareci olarak bulunmaya başlamışlardır. Onlar, valilik ve komutanlık gibi görevleri öncelikle birinci dereceden yakınlarına bırakmışlar ve bu aileden olan kişiler 1269'daki yıkılışlarına kadar devlet yönetiminde bulunmuşlardır.

Abdülmü'min, halife seçildikten sonra öncelikle çok titiz bir çalışma yürüterek halkın kendisine güven ve desteğini tam olarak sağlamaya çalışmıştır. Bu güveni sağlamanın en iyi yollarından biri savaşlarda elde edilecek zaferlerdir. Abdülmü'min de bunu yapmış, İbn Tûmert'in sağlığında başlamış olan Murâbıtlar'a karşı çatışmaları aralıksız sürdürmeye devam etmiştir.[29]

Abdülmü'min'in genel biat almasından sonra karşılaştığı önemli olaylardan biri, İbn Tûmert'in Onlar Meclisi'nden olan Abdullah b. Melviyye'nin kendisine karşı Ali b. Yûsuf ile gizlice anlaşması ve harekete geçmesidir. İbn Melviye, Ali b. Yûsuf ile anlaşması gereğince kendisine Murâbıtlardan tahsis edilmiş bir grupla Tinmellel'e harekete geçmiştir. O, bölgeden de bazı güçlerin kendisine katılmasıyla Abdülmü'min'i devirerek Muvahhidler hükümetini ele geçirmeyi hedeflemiştir. O, Tinmellel yolu üzerinde Kenfîse kabilesinin yaşadığı bir bölgeye gelince bu

[29] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 143.

kabilenin ileri gelenlerini toplayarak kendisine katılmaları için davette bulunmuştur. Kenfîse kabilesi, ona katılmak bir yana ihanetinden dolayı gizli bir planla onu öldürmüşler ve cesedini Tinmellel'e götürüp asmışlardır. Böylece Abdülmü'min, kendisine karşı ortaya çıkan bu ilk isyan girişimini kolayca atlatmıştır.[30]

Abdülmü'min, yaklaşık on yıl Tinmellel çevresinde ve bazen de Mağribu'l-Aksâ'nın ortalarına doğru seferler düzenleterek Murâbıtları yıldırma politikası izlemiştir. O, uzun süre Murâbıtları dağlık bölgelere çekerek çatışmış, onlarla düz alanlarda karşılaşmamaya dikkat etmiştir. Abdülmü'min, bu dönemde Atlaslardaki konumu itibarıyle Murâbıtlar'ın kontrol etmelerinin zor olduğu Tinmellel merkezli bu bölgeyi tamamen hâkimiyeti altına almış, Murâbıtlar defalarca bölgeye gelerek savaşmalarına rağmen bir başarı elde edememişlerdir.[31]

Muvahhidler, 1139'dan sonra yedi yıl sürecek yeni bir askerî hareket başlatmışlardır. Bu dönemde Tinmellel'den çıkıp Merrakeş'in doğusundan geçerek Akdeniz sahiline yakın bir bölgedeki Lav Vâdisi'ne, oradan da sahile kadar ilerlemişlerdir.[32] Abdülmü'min, bölgedeki Melîle, Nedrûme'yi geçerek Tilimsân yakınlarındaki kendi kabilesi Kûmya'nın bulunduğu bölgeye kadar ilerlemiş ve Kûmya kabilesi tamamen Muvahhidlere katılmıştır.[33] Abdülmü'min, Mağrib'in Akdeniz sahilleri ve buraya yakın yerlerdeki merkezlerde savaşmış, Vehran, Tilimsân, Fas, Miknâse, Selâ üzerinden Merrakeş'te biten bir dizi savaşla Murâbıtlar Devleti tamamen ortadan kaldırılmıştır.[34]

Abdülmü'min'in Tilimsân ve Fas gibi önemli merkezleri ele geçirmesinden itibaren Endülüs Müslümanları da Muvahhidlere yönelmeye başlamışlardır. Bu anlamda Endülüs'te ilk defa Kadis'te Muvahhidler adına hutbe okunmaya başlanmıştır.[35]

Murâbıtlar Devleti, başlangıçta gücünü dinî hassasiyetlerden alarak ve dinî hassasiyetlere vurgu yaparak ortaya çıkmışken kendilerine, *'Allah'ın emirlerinin uygulanmasına engel olanlar'*[36] gözüyle bakan Muvahhidler tarafından ortadan kaldırılmıştır.

---

[30] Beyzak, *Ahbâr*, s. 85; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, I, 226, 227.
[31] Beyzak, *Ahbâr*, s. 86.
[32] Beyzak, *Ahbâr*, s. 92, 93; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, I, 238.
[33] Beyzak, *Ahbâr*, s. 94; İnan, *Asru'l-Murahıtîn*, I, 240.
[34] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 186, 187; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 5; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 307-310.
[35] İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 312.
[36] İbn Kattân, *Nazm*, s. 100. Muvahhidler'in/İbn Tûmert'in Murâbıtlar'a bakışı ile ilgili olarak bk. Beyzak, *Ahbâr*, s. 70-74; İbn Kattân, *Nazm*, s. 94-100; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, I, 266; Adıgüzel, *Muvahhidler Kuruluş*, s. 74-76.

Harita 8: Endülüs'te Muvahhidler adına ilk hutbenin okutulduğu Kadiz şehri

[https://bit.ly/2MigQ9J]

Muvahhidler'in en güçlü oldukları ve yine en güçlü düşmanlarını tamamen etkisiz hale getirdikleri düşünülen bir anda ülkedeki birçok şehri içine alan isyanlar çıkmış ve Abdülmü'min için yine zorlu günler başlamıştır. Ancak Abdülmü'min, yıllarca süren savaşlarda elde ettiği tecrübeleriyle isyanları bastırmış, bütün zorlukları aşarak yoluna devam etmiştir.[37]

Abdülmü'min'in Merrakeş'i ele geçirerek Murâbıtlar Devleti'ni ortadan kaldırdığı günlerde Mağrib'in diğer bölgelerinde (Mağribu'l-Evsat ve Mağribu'l-Ednâ'da), Müslümanlar arasındaki ihtilaflar artarak devam etmekteydi. O, bölgedeki Arap kabilelerinden Benî Sâlim ve Benî Hilâl arasındaki ihtilafları ve yine Normonların[38] Kuzey Afrika'daki faaliyetlerini izlemekteydi. Abdülmü'min, bu dönemde 547/1152 yılında Cezayir ve çevresine peş peşe iki sefer düzenlemiştir. Bu girişimleriyle önce Benî Hammâd'a ait olan Cezayir, Bicâye ve Kosantîne'yi; yani Mağribu'l-Evsat'ı Muvahhidler Devleti sınırlarına katmış,[39] ardından ikinci bir hamleyle Mağribu'l-Evsat'ın daha iç kısımlarında yaşamakta olan Arapları da kendisine boyun eğdirmiştir.[40] Buradaki Araplardan bir kısmını Endülüs'e göndererek, Kurtuba ve İşbîliye'ye yerleştirmiştir.[41] Böylece hem Mağribu'l-Evsat'taki Arapları daha kontrollü hale getirmek ve hem de bu yeni grubun da doğrudan desteği ile Endülüs'te Muvahhidler lehine bir denge oluşturma yoluna gitmiştir.

Abdülmü'min, 554/1159'da İfrikiye'ye sefer düzenlemiş, Tunus'tan başlayarak Trablusgarp'a kadar olan bölgeyi (Mağribu'l-Ednâ'yı) topraklarına katmış ve bölgeyi işgal etmiş olan Hıristiyan güçlerini buradan tamamen çıkarmıştır. Abdülmü'min'in bu seferinden sonra, Muvahhidler

[37] Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Adıgüzel, *Muvahhidler Kuruluş*, s. 172-185.

[38] Normanlar, İskandinav Yarımadası'ndan göç ederek İtalya'nın güneyine ve Sicilya'ya yerleşen Hıristiyan toplulukları ifade etmek için kullanılmaktadır. Onlara Vikingler de denilmiştir. Normanlar ilk haçlı seferlerinde yer almışlardır. Bk. Arûsî Matvî, *Hurubu's-Salibiyye fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib*, (Beyrut: 1982), s. 223.

[39] İbn İzârî, Merrakuşî (ö. 695/1295), *Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib Kısmu'l-Muvahhidîn*. haz. M. İbrâhim el-Ketânî, M. B. Tâvît, M. Züneyber, Abdulkadir Zemâme, (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1985), s. 48; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 315, 316.

[40] Nuveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdulvehhab (ö. 733/1333), *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, haz. Abdulmecid Turhuynî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2004), XXIV, 306; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 317, 318; Nâsırî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Halid *Kitabu'l-İstiksâ li Ahbâri Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, haz. Cafer Nâsırî, Muhammed Nâsirî, (Darulbeydâ: 1954), II, 108.

[41] Beyzak, *Ahbâr*, s. 121; İbn İzârî, *Beyân*, s. 61.

Devleti'nin sınırları Atlas Okyanusu'ndan Trablusgarp'a kadar dayanmıştır.[42] O, ömrünün son on beş yılını bir yandan Endülüs, diğer yandan da Mağribu'l-Evsat ve Mağribu'l-Ednâ bölgelerindeki savaşlarla geçirmiştir. Buralarda elde edilen her başarı haberi, diğer bir taraftaki başarıyı teşvik etmiştir.[43] Yine Abdülmü'min'in Hıristiyanlara karşı elde ettiği bu başarılar, İfrikiye'deki binlerce Arab'ın Muvahhidler safında Hıristiyanlara karşı yapılan savaşlarda gönüllü yazılmalarına yol açmıştır.[44]

Abdülmü'min, ölümünden önceki son bir yılını Endülüs'te dört koldan girişeceği geniş kapsamlı bir askerî harekât için hazırlıklarla geçirmiştir. O, Selâ'da (Ribatulfeth'te)[45] devletinin her yanından gelerek burada toplanan askerlerini Endülüs'e yapacağı sefer için hazırlamaya başlamıştır. Ancak bu hazırlıkları tamamlayıp yola çıkamadan hastalanmış, onun hazırladığı bu en büyük ordu harekete geçememiştir. Böylece o, Endülüs'e yapacağı geniş kapsamlı seferini gerçekleştiremeden dünyaya veda etmiştir (8 Cemaziyelâhir 558/14 Mayıs 1163).[46]

Abdülmü'min, otuz üç yıllık halifeliği döneminde Mağrib ve Endülüs'te varlığını herkese kabul ettirdiği güçlü bir devlet otoritesi kurmayı başarmış ve kendisinden sonra gelen oğullarına bölgesinde güçlü ve geniş bir alana hükmeden devlet bırakmıştır.

2. Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdülmü'min Dönemi

Abdülmü'min'in ölümünden sonra Muvahhidler'in ileri gelenlerinin[47] kararıyla halifelik makamına oğlu Yûsuf getirilmiştir.[48] Yûsuf'un halifeliğinin ilk yılları çeşitli isyanların bastırılması çabalarıyla geçmiştir. O, 563/1167'ye kadar, yaklaşık altı yıl ülkesinde otoritesini sağlamakla meşgul olmuştur. Yûsuf, bu aşamadan sonra ülkenin durumu ve gelecekle ilgili planlarını belirlemek için Merakeş'te çeşitli toplantılar tertip etmiş,

[42] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 198; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 124.
[43] İbnu Sâhibüssalât, *el-Mennu*, s. 119; İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 64, 65.
[44] Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 315.
[45] İbnu Sâhibussalat, *el-Mennu*, s. 214; İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 79; İnan, *Asru'l-Murâbitîn*, I, 393.
[46] Beyzak, *Ahbâr*, s. 83, 121; İbn Kattân, *Nazm*, s. 205; İbnu Sâhibussalat, *el-Mennu*, s. 217, 218, 228; İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 79; Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 321, 322; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 129.
[47] 'Muvahhidler'in ileri gelenleri' olarak verdiğimiz ifade, kaynaklarda 'Şuyûhu'l-Muvahhidîn' şeklinde geçmektedir. İbn Tûmert tarafından Onlar, Elliler ve Yetmişler meclisi olarak oluşturulan karar mekanizmaları, daha sonra birleştirilerek 'Şuyûhu'l-Muvahhidîn' olarak anılan tek meclis/karar mekanizması ortaya çıkarılmıştır. Bu meclis, Muvahhidler Devleti yönetiminde en önemli karar mekanizması olarak görev yapmıştır.
[48] İbnu Sâhibussalat, *el-Mennu*, s. 317; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 404; Zehebî, *Siyer*, XX, 375.

Endülüs, Mağrib ve İfrîkiyye'den gelen temsilcilerle istişarelerde bulunmuştur.[49] Yûsuf, 566/1171'de Endülüs'e geçmiştir. Muvahhidler Endülüs'te baştan beri bir yandan Hıristiyanlara karşı mücadele ederken bir yandan da Murâbıtlar'ın devamı olan İbn Merdeniş[50] ve İbn Gâniye[51] gibi liderlerle mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Onların hâkimiyetini tanımayan bu liderler, zaman zaman Hıristiyanlarla da işbirliği yaparak Muvahhidlerle mücadele etmişlerdir.[52]

Yûsuf, 565/1170'te kardeşi Ömer komutasında bir birliği Endülüs'e göndermiştir. Bu ordu Güneydoğu Endülüs'te Mürsiye, Belensiye ve Ceyyan çevresinde hâkim olan ve Muvahhidlere karşı Hıristiyanlarla işbirliği yaparak mücadele eden İbn Merdeniş'e karşı mücadele etmiştir. Kardeşi Ömer'den sonra Yûsuf da 566/1171'de Endülüs'e geçmiştir. İşbiliyye'de kalmış olduğu süre içinde askerî anlamdaki çeşitli harekâtlar yanında Endülüs'ün ileri gelenleriyle çeşitli görüşmeler ve toplantılar yapmıştır. 567/1172'de İbn Merdeniş ölmüş ve çocukları Muvahhidlere katılmayı kabul etmişlerdir. Böylece Muvahhidler'in enerjilerini harcamak zorunda kaldıkları Müslüman bir grup kendilerine katılmış ve onların hâkim olduğu Güneydoğu Endülüs ve onun güçleri Muvahhidler hâkimiyetine girmiştir.[53] Yûsuf, Endülüs'te beş yıl kalmış, bu süre içinde Tuleytula (Toledo) çevresinde Hıristiyanlarla çeşitli savaşlar yapmış bazı kaleleri ele geçirmiştir. Yûsuf, Endülüs'te kaldığı süre içinde İşbiliyye ve çevresinde

---

[49] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 210.

[50] İbn Merdeniş, Murâbıtlar döneminde bir müddet Mürsiye valiliği yapmıştı. Muvahhidler'in Mağrib'ten sonra Endülüs'e de hâkim olması üzerine onlara sert bir şekilde muhalefet etmiş ve bu konuda Hıristiyanlardan da destek almıştır. O, Endülüs'te Müsta'rib (Müslümanlaşan Endülüs kökenliler) topluluğa mensup bir kişiydi ve giyim kuşamı, at koşumu ile tam bir Hıristiyan şövalye görünümündeydi ve Endülüslülük fikriyle hareket etmekteydi. İbn Merdeniş ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Merrakuşî, 209; İbnu'l-Hatib, *A'mâlu'l-A'lâm*, 259-262; İbn Ebî Zer, 211, 212; Nuveyrî, XXIV, 178; Özdemir, 'İbn Merdeniş', *DİA*, XX, 183; Özdemir, *İbn Rüşd*, s. 18, 19; Seybold, C. F., 'İbn Merdeniş', İA, V-2, 769; İnan, *Devletü'l-İslâm*, I, 353-372; Şeyban, *Reconquista Endülüs'te Müslüman Hıristiyan İlişkileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), s. 222 vd.

[51] Benî Gâniye, köken olarak Berberî Messûfe kabilesine mensup olan Yahya b. Ali b. Yûsuf b. Messûfî'nin çocuklarını ifade etmektedir. Yahya Murâbıtlar tarafından Endülüs'te Gırnata valiliği görevine getirilmiş, yine Ali b. Yûsuf (1106-1143), bu aileye mensup kişileri Kurtuba, Gırnata, Karmûne gibi yerlere idareci olarak atamıştı. Benî Gâniye Murâbıtlar Devleti yıkıldıktan sonra Muvahhidlere bağlanmayı kabul etmemişler, Mayurka (Balear) Adaları'nda iktidarlarını sürdürmüşlerdir.

[52] Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, haz. Ömer Abdusselam Tedmûrî (Beyrut: Dârulkitab el-Arabî, 1996), XL, 320, 321; Halil İbrâhim Sâmirâî, vd., *Tarihu'l-Arap ve Hadâratuhum fi'l-Endelüs* (Beyrut: 2000), s. 267.

[53] Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 178; Makkarî Tlemsânî, Ahmed b. Muhammed (ö. 1041/1632), *Nefhu't-Tîb Min Gusni'l-Endelüsi'r-Ratîb*, haz. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), IV, 379.

çeşitli imar çalışmalarını da yürütmüştür. Bu anlamda İşbiliye'de Cami-i Kebir'i yaptırmaya başlamış, şehrin ihtiyacı için su getirilmesini sağlamış, köprü ve bazı yerlere sur yapılmasını sağlamıştır.[54] Yûsuf, Şaban 571/ Şubat 1176'da, Merrakeş'e dönmüş, İfrîkiye'de bulunan Kafsa'da çıkan ayaklanmayı bastırmak için 575/1180'de İfrîkiye'ye sefer düzenlemiş ve Kafsa'yı yeniden itaat altına almıştır (576/1181). Ancak bu bölgedeki karışıklıklar daha sonra da devam etmiş, 575/1179'da kara ve deniz kuvvetleriyle tekrar İfrikıye bölgesine geçmiş ve Kafsa'daki ayaklanmayı bastırmıştır. Bu dönemde Sicilya Krallığı ile Muvahhidlere bir miktar haraç vermeleri karşılığında bir anlaşma yapılmıştır.[55]

Resim 15: Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdülmü'min tarafından İşbiliyye'de (Sevilla) yaptırılan Cami-i Kebir (Bugün Sevilla Katedrali)

[https://bit.ly/2ywsyMJ]

Benî Gâniye Muvahhidleri çok uzun süre meşgul etmeye devam etmiş ve aynı zamanda Muvahhidler'in muhaliflerinin sığınağı olmuştur.[56] Onlar, özellikle Muvahhidler'in halife değişimi ve Endülüs'teki cihad faaliyetleri esnasında İfrîkiye'ye saldırıya geçerek Yûsuf, oğlu Ya'kûb ve torunu Muhammed'i sık sık İfrîkiye'ye sefere çıkmak zorunda bırakmıştır. Onlar Bicaye'den başlayarak Kabes körfezi çevresine ve Trablusgarp'a kadar olan bölgede uzun yıllar Muvahhidlerle mücadele etmişlerdir. Burada Arap kabileleri ve Mısır'dan bu bölgeye gelen Türkler yanında Sahra'daki Berberî kabilelerden de destek almışlardır.[57] Benî Gâniye emirleri, Murâbıtlar gibi Abbâsîler adına hutbe okutmuş, yine Murâbıtlar hükümdarlarının kullandıkları *emirulmüslimîn* unvanını kullanmışlardır.[58]

Yûsuf 579/1183'te, devlet adamlarıyla toplantı düzenleyerek Endülüs'teki durumu tahlil etmiştir. Toplantıdan çıkan sonuca göre Endülüs savunmasında bazı zaaflar olduğu görülmüş ve bizzat halife Yûsuf'un

[54] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 211, 212; Nuveyrî, *Nihaâye*, XXIV, 178.
[55] Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 325, 326; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, 212, Zehebî, *Tarih*, XL, 321, 322.
[56] Sâmirâî, *Tarihu'l-Arap*, s. 271.
[57] İbn İzârî, *Beyân*, s. 175-198; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 325-329; Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 180; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 144-164; Alfred Bel, 'İbn Gâniye', *İA*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1955), V2, 734, 735.
[58] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 346, 347; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 325-328; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, X, 136, 137; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 153-159; Sâlim, *Tarihu'l-Mağrib*, II, 802, 803; Sâmirâî, *Tarihu'l-Arap*, s. 274.

Resim 16: Tuleytula (Toledo) şehrinden bir görünüş

[https://shutr.bz/2K8O76B]

katılacağı büyük bir sefer yapılması kararlaştırılmıştır. Yûsuf, 23 Safer 580/5 Haziran 1184'te Muvahhidler'in Endülüs'teki merkezi olan İşbiliyye'ye ve buradan da büyük bir orduyla (7 Rebiülevvel 580/18 Haziran 1184), Batı Endülüs'teki en büyük şehirlerden biri olan İşbûne (Lizbon)'a doğru harekete geçmiştir. Ancak önce yol üzerinde bulunan ve İşbûne'nin kapısı sayılan Şenterin'i kuşatma altına almış ve bu şehrin kuşatmasını bir ay kadar sürdürmüştür.[59] Portekizlilerin sur içine çekilip kapanması ve kuşatmanın iyice uzayacağı düşüncesiyle kuşatmanın kaldırılarak asıl hedefe doğru hareket edilmesi yönünde bir karar alınmıştır. Yûsuf'un sabah olunca hareket etme kararının yanlış anlaşılmasıyla, askerler geceden kuşatma bölgesini terk etmişler, Yûsuf ise durumdan habersiz sadece kendi özel kuvvetleriyle savaş meydanında kalmıştır. Sabah bu durumu fark eden Şenterin'deki Hıristiyan güçlerin saldırıya geçmeleriyle Halife Yûsuf zor duruma düşmüş, bizzat düşmanla savaşa girmiş ve çatışma esnasında karnından yaralanmıştır.[60] Bu karışıklığın bölgeyi terk eden diğer askerler tarafından da anlaşılması ve geri dönmeleriyle Şenterinliler mağlup edilmiştir. Ancak olan olmuş ve halifenin yaralanmasıyla İşbiliyye'ye dönüş kararı alınmış,[61] Halife Yûsuf, iki üç gün sonra dönüş yolunda vefat etmiştir (18 Rebiülahir 580/29 Temmuz 1184).[62] Yûsuf'un cenazesi Merrakeş'e, oradan da Tinmellel'e götürülerek İbn Tûmert ve babası Abdülmü'min'in yanına defnedilmiştir.[63]

Yûsuf da babası gibi âlim bir kişiydi. Dinî bilimler yanında tıp ve felsefe de okumuştu. O, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd ile arkadaşlık etmiş, İbn

[59] Ahmet Muhtar Abbâdî ve Abdulaziz Sâlim, *Târihu'l-Bahriyyeti'l-İslâmiyye, fî Havdi'l-Ebyadi'l-Mutevassıt*, (İskenderiye: ty.), II, 269; Lutfi Şeyban, *Reconquista*, s. 249-253.

[60] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 33, 334; İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 165; Sâlim, *Tarihu'l-Mağrıb*, II, 800, 801; Sa'dun Nasrullah, *Târihu'l-Arap es-Siyâsî fi'l-Endelüs*, (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1998), s. 329.

[61] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 321; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 215.

[62] İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 126; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 325; Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, IV, 379.

[63] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 334, 335; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 214-215; Zehebî, *Tarih*, XL, 323; Makkarî, *Nefh*, IV, 379.

Tufeyl'i sarayında başhekim olarak görevlendirmişti. Kendisi de felsefeye ilgi duymakta olan Yûsuf, İbn Tufeyl'in çalışmalarını huzur içinde yürütebilmesi için uygun bir zemin hazırlamıştı. İbn Tufeyl, Muvahhidler Devleti'nde genel anlamda eğitimli sınıfı ifade eden *'talebe'*[64] için öncülük ve danışmanlık yapmaktaydı. Yûsuf kendi döneminde düzenlenen felsefe sohbetlerine katılırdı. Onun kendisine ait bir kütüphanesi vardı.[65] İbn Tufeyl, İbn Rüşd'ü Halife Yûsuf'la tanıştırmış ve İbn Rüşd'ün felsefi anlamdaki derinliğini fark eden Yûsuf, kendisinden Aristo külliyatına şerhler yazmasını istemiştir. İbn Rüşd'ü meşhur eden de bu şerhler olmuştur. Bu şerhlerin okutulması Batı'da İbn Rüşdçülük akımının doğmasına sebep olmuştur.[66]

3. Ya'kûb Mansûr b. Yûsuf b. Abdülmü'min Dönemi

Halife Ya'kûb Mansûr, babasının ölümünden sonra Muavahhidlerin ileri gelenlerinin ve ailesinin desteği ile biat almıştır. Mansûr dönemi Muvahhidler Devleti'nin hemen her yönden en görkemli, zirve dönemi olmuştur. Ya'kûb, halife olunca Mansûr lakabını almış, daha önceki halifeler böyle bir unvan kullanmadıkları hâlde, ondan sonraki diğer Muvahhidî hükümdarlar da Abbâsî haliflerinde olduğu gibi bu şekilde hilafet unvanları kullanmışlardır. Mansûr, en iyi şekilde yetiştirilmiş ve ülkesini iyi bir şekilde yönetmek için çalışmıştır. O, ülkesini işgal etmek isteyen Endülüs'te Hıristiyanlara ve Mağrib'te de babası döneminden başlayarak her fırsatta İfrikiye ve çevresine karşı saldırıya geçen Benî Gâniye'ye karşı mücadele etmiştir. Ya'kûb Mansûr, Benî Gâniye sorununu daha kalıcı bir şekilde çözmek için onların elinde bulunan Mayurka Adaları'nın Muvahhidlere bağlanması için girişimlerde bulunmuş olsa da bu sorun uzun yıllar devam etmiştir.[67]

---

[64] Talebe kelimesi, Muvahhidler literatüründe hem ders almakta olan ve hem de belirli bir bilgi seviyesine ulaşmış hoca/öğretici durumunda olan kimseler için kullanılmaktaydı. Bu kimseler Abdülmü'min'in en önemli toplantılarına katılabilmekteydiler. İki türlü talebe vardı. Muvahhidler'in ana unsurlarını oluşturan kabilelere mensup olanlara, Talebetü'l-Muvahhidîn, diğer kabilelerden olanlara ise, Talebetü'l-Hadar (gelen, hazır olan talebe) denilmekteydi. (Bk. Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 342). Talebe savaşmaktan muaf tutulmaktaydı. (Bk. Beyzak, *Ahbâr*, 48) Onlar, İbn Tûmert'in düşüncesini insanlara ulaştırma görevini yürütmüşler, toplumun en önemli unsuru olmuşlardır. İbn Tûmert'in Onlar Meclisi üyelerine de ashab ve talebe denilmekteydi (Bk. İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 304).

[65] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 315; Zehebî, *Tarih*, XL, 319, 320; M. Abdullah İnan, *Terâcimu'l-İslâmiyye Şarkıyye ve Endülisiyye*, (Kahire: Mektebetü Hancî,1970), s. 315-318; İlhan Kutluer, 'İbn Tufeyl', *DİA*, (İstanbul: 1999, XX, 418-425; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 136, 137.

[66] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 314, 315; Kutluer, İbn Tufeyl, XX, 419.

[67] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 351, 352, 394-398; Abbâdî ve Sâlim, *Târihu'l-Bahriyye*, II, 274, 275.

Ya'kûb Mansûr, ataları gibi Endülüs Müslümanlarının ve topraklarının korunmasına özel bir itina göstermiş, yaklaşık on beş yıllık halifeliği döneminde iki kez Endülüs'e geçmiştir. İlkinde (585-587/1190-1191) Haçlı donanması desteğiyle Güneybatı Endülüs'teki Şilb'i ve çevresindeki diğer bazı yerleri işgal eden Portekizlilerden buraları geri almak için Endülüs'e geçmiştir. O, Portekizlilerden işgal ettikleri şehirleri geri almış ve diğer Hıristiyan krallıklarla da barış anlaşmaları yaparak Mağrib'e dönmüştür (587/1191).[68] İkinci geçişi ise Müslümanlar tarafından destanlaşmış ve yıllarca susadıkları büyük zaferlerin sonuncusu olması bakımından önem arz eden Erek zaferini gerçekleştirdiği geçişidir (591-593/1195-1197). Bu zafer aynı zamanda Ya'kûb Mansûr'un İslâm Tarihi'nde tanınan meşhur biri olmasındaki en önemli olay ve Müslümanların Endülüs'te kazandıkları büyük zaferlerin sonuncusu olma özelliği taşımaktadır.[69] Mansûr'un ordusu bu savaşta Alfanso'nun ordusuna çok büyük kayıplar verdirmiştir.[70] Bazı Müslüman tarihçiler, zafere atfettikleri öneme binaen bu savaş için 'vak'atü'l-kübrâ' ifadesini kullanmışlar,[71] bu zaferle Yûsuf b. Taşfîn'in yine Endülüs'te elde ettiği 1086 yılındaki Zellâka zaferini karşılaştırmışlardır.[72] Diğer yandan Hıristiyan ordusunun Erek savaşında binlerce kayıp vererek büyük bir mağlubiyet yaşayan Hıristiyan dünyasında büyük yankı uyandırmıştır. Bu hezimet Hıristiyanların birleşerek Endülüs Müslümanlarına karşı geniş çaplı saldırılara girişmelerine yol açmıştır.

Ya'kûb Mansûr'un hilafeti döneminde Eyyubîler Devleti'nin kurucusu olan Selâhaddîn-i Eyyûbî Muhvahhidlerle diplomatik ilişki kurmuştur. Bu dönemde Selâhaddin Muvahhidlere iki kez elçi göndermiştir. Bunlardan birincisi Selâhaddin'in Haçlılara karşı Hıttîn'de kazandığı büyük zaferi döneminde (1187) gerçekleşmiştir. Eyyûbîler heyeti, Mansûr tarafından sıcak bir şekilde kabul edilip ağırlanmıştır.[73] O, bu heyeti

[68] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 356, 357; İbn İzârî, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 212; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VII, 4; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 329; Makkarî, *Nefh*, IV, 380; Şeyban, *Reconquista*, s. 257, 258.

[69] Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, (İstanbul: Anka Yayınevi, 2003), s. 170.

[70] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 356; İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 218-220; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 226, 227; İnan, *Devletü'l-İslâm*, II, 204-206; Hasan Ali Hasan, *Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1980), s. 487.

[71] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 363; İbn İzârı, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 185; Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 182.

[72] Merakuşî, Erek zaferini Zellâka'nın kardeşi olarak yorumlarken (bk. Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 359), İbn İzârî de bu zaferleri uzun süre aç ve susuz kalmış kişilerin yemeğe ve suya kavuştuğunda tattığı hazza benzetmiş, bu zaferlerle Müslümanların bu hazzı yaşadıklarını ifade etmiştir. Bk. İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidin*, s. 220, 221.

[73] Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 366.

Muvahhidler'in ilk merkezi ve devlet adamlarının kabirlerinin de bulunduğu Tinmellel'e götürmüştür.[74] Selâhaddin'den Muvahhidlere gelen ikinci heyet ise onlardan donanma desteği talep etmiştir. Bu heyetin Mağrib'e ulaştığı dönemde Mansûr'un Endülüs'te Portekiz Krallığı ve Haçlı donanmasının baskınıyla alınan Şilb ve çevresini geri almak için mücadele etmekte olması ve sonrasında da Hıristiyanlara ve Benî Gâniye'ye karşı savaşların sürdürülmesi Selâhaddin'in yardım talebine olumlu cevap vermeyi imkânsız kılmıştır. Ancak Eyyubîler heyeti en iyi şekilde ağırlanmış, rahat etmeleri için büyük bir ihtiramla her türlü imkân sergilenmiştir.[75] Muvahhidler'in batıda, Eyyübîlerin de doğuda Haçlılara karşı savaşıyor olmaları, iki devlet arasında bir gönül birliği oluşturmuş olmalıdır.

Mansûr ölümü öncesindeki vasiyetinde öncelikle Allah'a gereken saygının ihmal edilmemesi (tavâ'llah), 'yetim ve eytâm' konusunda dikkatli olunmasına dikkat çekmiştir. 'Yetim ve eytâm kim?' diye sorulunca, 'Yetim, Endülüs, eytâm da Endülüs'ün Müslüman halkıdır' diye cevap vererek, son anlarında Endülüs Müslümanları için taşıdığı kaygıyı dile getirmiş, Müslümanlardan Endülüs'e sahip çıkmalarını istemiştir.[76] Mansûr, vasiyetinde Türkler'e iyi davranmalarını, Araplar'a ihsanda bulunmalarını ancak onları hiç boş bırakmamalarını, onlara sürekli iş vererek meşgul olmalarını sağlamalarını da istemiştir. Mansûr, 12 Rebiülevvel 595/12 Ocak 1199'da vefat etmiş, cenazesi babasının ve dedesinin de mezarlarının bulunduğu Tinmellel'e defnedilmiştir.[77]

Ya'kûb Mansûr, adaleti, tevazuu, cömertliği ve elde ettiği büyük zaferlerinden dolayı halkı tarafından çok sevilmiştir. Halkın bu sevgisinden dolayı onun ölümü ve kabri ile ilgili gerçekliği olmayan bazı hikâyeler uydurulmuştur. Bu anlamda Ya'kûb Mansûr'un hayatının sonlarına doğru halifelik makamını oğluna bırakarak doğuya gittiği, haccettiği ve Suriye'de sıradan bir kişi olarak yaşayıp öldüğü, kabrinin de Şam civarında küçük bir yerleşim yerinde olduğu anlatılmıştır.[78]

---

[74] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 365-368.

[75] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 209. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, VII, 12; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 331; Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmâil Yiğit, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1986), V, 276; İnan, *Devletü'l-İslâm*, II, 185; Adnan Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler Halife Ya'kûb Mansûr Dönemi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), s. 84-89.

[76] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 160; İnan, *Devletü'l-İslâm*, II, 237.

[77] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 229-234; Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 385; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VII, 10; Nuveyrî, *Nihâhe*, XXIV, 185; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 11- 12.

[78] İbn Hallikân, *Vefeyât*, VII, 9, 10; Makkarî, *Nefh*, IV, 382, 383; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 238. Mansûr hakında daha geniş bilgi için bk. Adıgüzel, *Halife Ya'kûb Mansûr Dönemi*.

C. Muhammed Nâsır ve Muvahhidler'in Çöküş Süreci

Muhammed (Nasır Lidinillah)'in son yılına kadar Muvahhidler'in istikrar ve yükseliş dönemleri devam ettirilmiştir. Bu dönemde ülke sınırları genişletilmiş ve devletin komşularına karşı üstünlüğü korunmuştur. Benî Gâniye'nin hâkim olduğu Mayurka adaları Muvahhidler tarafından alınarak buradaki muhalefetin odaklandığı önemli bir merkez ortadan kaldırılmıştır. Yine İfrikiye'de birçok yeri işgal etmiş olan Benî Ganiye üzerine giderek ağır bir hezimete uğratmıştır (1206). İfrikiye'ye İbn Tûmert'in Onlar Meclisi üyelerinden Ebu Hafs Hintâtî'nin torunlarından Ebû Muhammed Abdulvahid'i vali olarak atamıştır. Yeni vali bölgede tam olarak hâkimiyet kurmuş ve daha sonraki dönemde de burada Ebu Hafs'ın torunları Hafsiler Devleti'ni kurmuşlardır.[79]

Muhammed Nâsır, çok büyük bir orduyla 609/1212'de Kastilya kralı VIII. Alfanso liderliğindeki haçlı ordusuna karşı savaşmıştır. Ordusunun gücüne güvenerek düşmanı hafife alması ve savaş öncesinde bazı komutanlarını cezalandırarak askerler arasında soğukluk oluşturmuş olması, ordusunun sayıca çok büyük (500-600 bin) olmasına rağmen bu savaşta büyük bir yenilgi yaşamasına sebep olmuştur. Tarihte İkab Savaşı olarak anılan bu yenilgi, Müslümanların Endülüs'teki hâkimiyetlerini hızla kaybetmelerine ve diğer yandan da Muvahhidler'in siyasî istikrarsızlık ve yıkılma sürecine girmelerine yol açmıştır. Onun İkab yenilgisinden kısa zaman sonra ölmesiyle yerine henüz 16 yaşındaki oğlu II. Yûsuf (Mustansır Billâh) halife olmuştur (610-620/1213-1224).[80] Yeni halifenin yaşının küçüklüğünden dolayı Muvahhidlere bağlı bazı bölgelerde halifeye bağlılık konusunda sıkıntılar yaşanmıştır.[81]

II. Yûsuf döneminde onun amcaları önemli merkezlere vali olarak atanarak bir anlamda ülke yönetimi aile içinde paylaşılmıştır. Bu anlamda İshak b. Yûsuf, Fas ve çevresi valiliğine, Ebî İshak b. Mansûr İşbiliyye ve çevresi valiliğine, Muhammed b. Mansûr Belensiye, Şâtıbe ve çevresi valiliğine, Abdullah b. Mansûr (Adil) Mürsiye, Dâniye ve çevresi valiliğine atanmıştır. Muvahhidler'in işlerinin hızla bozulduğu bu dönemde çok

[79] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 351, 352, 394-398; İbrâhim Harekât, *el-Mağrib Abre't-Tarih* (Dârulbeydâ: Dâru'r-Reşadi'l-Hadîse, 2000), I, 281, 282; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, V, 279.

[80] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 404; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 337; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 14; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 202; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 336; Sâlim, *Tarihu'l-Mağrib*, 740; İbrâhim Harekât, *Mağrib*, I, 287.

[81] İfrîkıye valisi Şeyh Ebû Muhammed Abdulvahid b. Ebî Hafs, ilk anda Yûsuf II'ye biat etmek istememiştir. O, ancak halife adına işleri yürütmekte olan vezir Ebû Said b. Câmii'nin kendisiyle görüşmesinden sonra biat etmiştir. Zerkeşî, *Devleteyn*, 14; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 202.

sayıda ayaklanma olmuş ve ayaklanmaların bastırılması da zorlaşmıştır. Bu durum bölgede yeni devletlerin doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu anlamda ilk olarak Fas ve çevresinde 613/1216 yılında başlayan süreç sonunda Merînîler Devleti kurulmuştur.

II. Yûsuf'un ölümünden sonra (620/1224) yerine ikinci halife Ebû Ya'kûb Yûsuf'un oğlu, çok ileri yaştaki Abdulvahid getirilmiştir.[82] Kendisi bu göreve talip olmadığı hâlde[83] Muvahhidler'in ileri gelenleri tarafından halifelik görevi ona verilmiştir. Ancak Endülüs'te Mürsiye valisi olan kardeşinin oğlu Abdullah (Adil), onun halife olmasından iki ay sonra halifeliğine karşı çıkarak kendi halifeliği için mücadele başlatmıştır.[84] Abdullah, Endülüs'te vali olan diğer kardeşlerinin desteğini de almış ve burada halifeliğini kabul ettirmiştir. Abdullah, Mağrib bölgesinin desteğini de almak için Muvahhidler'in ileri gelenlerinin kendi yanında yer almalarını istemiştir. Onlar da bu konuyu tartışmışlar ve Abdulvahid'e halifelikten çekilmesi için baskı yapmaya başlamışlardır. Onun halifelikten çekilmeyi kabul etmemesi üzerine de halife oluşundan sekiz ay sonra görevden indirmişler (621/1224), daha sonra da öldürmüşlerdir.[85] Abdulvahid, görevden zorla alındığı için *Mahlu'* olarak anılmış, böylece Muvahhidler tarihinde ilk kez bir halife zorla görevinden uzaklaştırılmış ve öldürülmüştür. İbn Ebî Zer'in yorumuyla '*Muvahhidler Türkler'in Abbâsî halifelerine yaptıklarını kendi halifelerine yapmışlar*' ve sonlarını getirmişlerdir.[86]

Abdullah Adil, Endülüs'te halife olarak biat almasından sonra, kardeşi İdrîs'i (Me'mûn) Endülüs'ü yönetmek üzere İşbiliyye'de vekil bırakarak Mağrib'e geçmiş ve Merrakeş'te de biat almıştır. Abdullah (Adil)'in Mağrib'e geçmesinden sonra Endülüs'te yaşanan sıkıntılar artarak devam etmiştir. Kurtuba valisi Beyyâsî, halife Adil'e tâbi olmaktan vazgeçmiş ve Hıristiyanlardan da yardım alarak merkezî idareye karşı savaş açmıştır. Bu kişi kısa zaman sonra veziri tarafından öldürülmüştür (Rebîülevvel 623/Mart 1226).[87] Aynı günlerde Mağrib bölgesinde de Arap Benî Hult ve Heskûre kabileleri ile Güneybatı Mağrib'te Tinmellel ve Dukkale bölgeleri Adil'i halife olarak kabul etmediklerini bildirmişlerdir. Böylece Abdullah ülkede hâkimiyet sağlama konusunda büyük zorluklarla karşılaşmıştır.[88]

[82] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 270; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 348, 349.
[83] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 343; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 204; Altundağ, 'Muvahhidler', VII, 769.
[84] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 269; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 350.
[85] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 269, 270; Merrakuşi, *Mu'cib*, s. 415; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 205, 206; Altundağ, 'Muvahhidler', VII, 769.
[86] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 244, 245; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 206.
[87] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 271-273; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 340; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 352-354, 358-361.
[88] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 273; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 207.

Bu dönemde Endülüs'te de işler iyice zorlaşmış, Muvahhidlere bağlı birçok yer ya Hıristiyanlar tarafından alınmış ya da yöneticilerin isyanıyla merkezi hükümetten kopmaya başlamıştır. Böyle zor bir dönemde İdrîs (Me'mûn) de Adil'e bağlılıktan vazgeçmiş (Şevval 623/Ekim 1226) ve İşbiliyye'de halife olmak için girişimlere başlamıştır. O, İşbiliyye'de yerli destekçileri ve Endülüs dışından Septe ve Tanca temsilcilerinin bulunduğu toplantı sonrasında halife olarak biat almıştır. O, halifeliğini ilan ettikten sonra başkent Merrakeş'teki Muvahhidler'in ileri gelenlerine haber göndererek onlardan kardeşi Adil'e bağlılıktan vazgeçip kendisine tâbi olmalarını istemiştir (2 Şevval 624/15 Eylül 1227).[89] Merrakeş'teki Muvahhidler'in ileri gelenleri de Me'mûn'un mektubunu aldıktan sonra, ülkede istikrarı bir türlü sağlayamayan Adil'in görevden alınması konusunda anlaşmışlar, görevden çekilmeyi kabul etmeyen Adil, boğulmak suretiyle öldürülmüştür (21 Şevval 624/4 Ekim 1227).[90] Muvahhidler'in ileri gelenleri Adil'den sonra İdrîs (Me'mûn)'e biat etmişler, ancak kısa zaman sonra biatlerinden dönerek 16 yaşında bir çocuk olan İdrîs'in yeğeni Yahya b. Nâsır b. Mansûr'a biat etmişlerdir.[91] Mağrib ve Endülüs'te işler tamamen karmakarışık bir hâl almış ve devlet iki başlı hale gelmiştir.

Bu dönemde Mağrib bölgesinde Benî Merîn'in baskıları artmış ve Muvahhidler birçok şehirde yeni zorluklarla karşı karşıya gelmeye başlamışlardır.[92] 625/1228'den itibaren Muvahhidler Devleti'nde otorite boşluğu açıkça görüldüğünden Endülüs'teki ayaklanmalar ve Hıristiyanların baskıları iyice artmıştır. Sarakusta'da Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. Hûd ayaklanarak Muvahhidlerden ayrılmış, Benî Hûd emirliğini kurarak Abbâsî halifesine bağlılığını bildirmiştir (629/1232).[93]

Me'mûn, Mağrib'teki diğer halife Yahya'ya karşı kesin zafer kazanmak ve hâkimiyetini sağlamak için bazı kaleleri Kastilya krallığına verme karşılığında askerî destek sağlamıştır.[94] Me'mûn'un bir Hıristiyan süvari

[89] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 273, 274; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 250. Me'mûn dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Adnan Adıgüzel, 'Muvahhidler Devleti'nde Rota Değişimi, Me'mûn (İdrîs b. Ya'kûb) Dönemi', *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı, 55, Bahar 2013, s. 1-20.

[90] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 273, 274; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 246, 247; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 16; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 340; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 208, 209; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 364, 365.

[91] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 248; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 208.

[92] Zerkeşî, *Devleteyn*, 14; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 209.

[93] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 276-283, 294; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 340; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 210, 211.

[94] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 284; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 250, 251; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 211; Harekât, *Mağrib*, I, 290. Yapılan anlaşmayla Kastilya krallığından alınacak bir miktar asker karşılığında, Hıristiyanlara 10 kale verilmiş, Merrakeş'te Hıristiyan askerler için bir kilise yapılması ve bu kilisede çan

birliği ile güçlendirdiği ordusuyla Mağrib'e geçmesi, Muvahhidler'in Endülüs'teki hâkimiyetini tamamen bitme noktasına getirmiştir. Onun gelişiyle birlikte Yahya Merrakeş'ten kaçmış ve Me'mûn burada da biat almıştır. O, Merrakeş'e gelmesinden kısa zaman sonra, devletin karar merciinde bulunan ileri gelenlerini toplantıya çağırmış ve sonrasında da daha önce aldıkları zikzaklı kararlarından dolayı toplantıya katılanların hepsini öldürtmüştür.[95] Aynı zamanda büyük bir âlim olan Me'mûn,[96] bu olaydan sonra camide halka bir konuşma yaparak (hutbe okuyarak) devletin ana karakterini gösteren ve her alanda damgasını vurmuş olan İbn Tûmert'e lanet okumuş ve onunla ilgili her şeyin yürürlükten kaldırıldığını ilan etmiş ve bu kararını bir yazıyla bütün bölgelere duyurmuştur.[97] Böylece İbn Tûmert'in 515/1121'de İclîz'de (Sûsulaksâ) mehdiliğini ilan edip devletini kurmasından 110 yıl kadar sonra 627/1230'da, '*karşı devrim*' niteliğindeki bir kararla onun getirdiği bütün uygulamaların kaldırıldığını ilan etmiştir. Me'mûn'un bu girişimi, ülkede istikrarın sağlanması bir yana, karışıklıkları daha da artırmıştır. Muvahhidler'in İfrikiye valisi Ebû Zekeriya b. Şeyh Ebî Muhammed b. Ebî Hafs el-Hintâtî, Muvahhidler Devleti'nden ayrılarak Hafsiler Devleti'ni kurmuştur (627/1229).[98] Ebû Zekeriya, Mehdi'nin yolunu izlemeye devam edeceğini beyan etmiş ve devletinde Muvahhidler'in Mehdi ile ilgili olarak o güne kadar ortaya koydukları uygulamalarını devam ettirmiş ve devletinin adı da '*Devletü'l-Muvahhidiyye el-Hafsiyye*' olarak kaydedilmiştir.[99]

Me'mûn, ülkesinde istikrar sağlayamadan ölmüş (29 Zilhicce 629/16 Ekim 1232),[100] onun dönemi başından sonuna kadar karışıklıklarla

---

çalınarak serbestçe ibadet edilmesi, Hıristiyan askerlerden İslâm'a girmek isteyen olursa kabul edilmemesi ve bu kişilerin Kastilya krallığına teslim edilmesi gibi şartlar kabul edilmiştir.

[95] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 285; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 252; *Hülelu'l-Mevşiyye*, s. 165, 166; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 341; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 213; Şeyban, *Reconquista*, s. 296; Hasan Ali, *Hadâratu'l-İslâmiyye*, s. 463.

[96] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 249; *Hülelu'l-Mevşiyye*, s. 163; İnan, *Asru'l-Murâbitîn*, II, 385.

[97] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 251; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 212; Hasan Ali, *Hadâratu'l-İslâmiyye*, s. 462; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 371.

[98] İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 341; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 18, 20; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 214. Hafsîler Devleti, Muvahhidler'in ilk kuruluş felsefesine bağlı kalma iddiasıyla kurulmuştur. Devlete adını veren Hafs, İbn Tûmert'in Onlar Meclisi üyesi ve daha sonra da Abdülmü'min'in veziri olarak görev yapmış olan Ebu Hafs b. Ömer Hintâtî'dir. Onun çocukları Muvahhidler Devleti'nde Abdülmü'min ve diğer Muvahhidî halifeler tarafından en fazla değer verilen ve en önemli görevlere getirilen kişiler olmuştur. Bk. Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 307; Muhammed Razuk, 'Hafsiler' *DİA*, (İstanbul: 1997), IV, 125-128; H. Bauer, 'Hafsîler' *İA*, (İstanbul: 1955), V, 82, 84; İnan, *Asru'l-Murâbitîn*, II, 339, 378-381.

[99] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 290-293; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 18.

[100] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 297, 298; İbn Haldûn, *Tarih*, VI, 341, 342; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 19; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 214, 215.

geçmiştir.[101] Me'mûn'un yerine on dört yaşındaki oğlu Abdulvâhid (Reşit) geçmiştir. Reşit, on yıllık halifeliği döneminde daha yumuşak bir siyasetle Muvahhidler'in tekrar toparlanması için çalışmış, diğer yandan da babası döneminden kendisine miras kalan Yahya'ya karşı mücadeleyi sürdürmüştür.[102] Yahya'nın 633/1236'da ölmesiyle bu rakibinden kurtulmuş olsa da Muvahhidler'in zayıflama süreci devam etmiştir. Onun 640/1242'de ölmesinden sonra yerine kardeşi Ali, '*Said*' lakabıyla halife olmuş ve altı yıl iktidarda kalmıştır (640-646/1242-1248). Ondan sonra işbaşına geçen Muvahhidler Devleti'nin son iki halifesi Ömer Murtaza (1248-1266) ve Vâsık İdrîs (1266-1269) de devletin kötü gidişine çare bulamamışlar ve 668/1269'da Merînîlerin başkent Merrakeş'e girerek burayı teslim almalarıyla Muvahhidler Devleti tarihe karışmıştır. Bu devletin yıkılmasından sonra yerlerini, Tunus çevresinde Hafsîler, Fas çevresinde Merînîler, Tilimsân çevresinde de Benû Abdulvâd almıştır. Endülüs'te ise Gırnata çevresinde Benî Ahmer (Gırnata Sultanlığı) hâkim olmuş, bunun dışında kalan yerler ise teker teker Hıristiyanların eline geçmiştir.

D. Muvahhidler'de Kültür ve Medeniyet

İbn Tûmert'in davetiyle, başlangıçta tamamen dinî ıslahat hareketiyle ortaya çıkan Muvahhidler Devleti, kısa zamanda büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Coğrafî genişlemesi, bu coğrafyadan aldığı miras, yaşanan tecrübeler ve pratik ihtiyaçlar devletin yapısını şekillendirmiş ve kurumların oluşturulmasına katkı sağlamıştır. Muvahhidler devri bölge için güven dönemi ve altın çağ olarak kabul edilmiş, bu devlet bir dönem bölgenin en güçlü İslâm Devleti olmuştur.[103] Muvahhidler, sürekli büyümeyi, dinî hassasiyeti ve yeniliği temel şiar olarak kabul etmiş, Trablusgarp'tan Atlas Okyanusu'na, Endülüs'ten Moritanya'ya uzanan sınırlarıyla geniş bir alana hükmetmiştir. Onlar, bu geniş coğrafyada arazi ölçümleri yaptırarak sağlıklı bir vergi sistemi kurmaya çalışmışlar, tersaneleri, silah üretim tesisleri, madenleri ve ihtiyaç duyulan her türlü tüketim mallarının üretimini teşvik ederek canlı bir ticarî yapı oluşturmuşlardır.[104]

---

[101] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 249; *Hulelu'l-Mevşiyye*, s. 163; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 385.

[102] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 254; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 20; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 383.

[103] Muhammed Menûnî, *Hadâretu'l-Muvahhidîn*, (Dârulbeydâ: Dâru Tubkâl, 1989), s. 15; Abdulfettah Mukallid Guneymî, *Mevsûatu Tarihu'l-Mağribi'l-Arabî*, (Kahire: 1994), II, 293.

[104] Harekât, *Mağrib*, I, 337 vd.; Hasan Cüllâb, *Devletu'l-Muvahhidiyye, Eserü'l-Akîde fi'l-Edeb* (Dârulbeydâ: Menşûratu'l-Câmia, 1985), s. 44. Merrakûşî, Muvahhidler döneminde Endülüs ve Mağrib'te bulunan altın gümüş, demir, kibrit gibi madenlerin çıkarıldığı yerleri belirtmiştir. Bk. Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 346 vd.

Resim 17: Muvahhidler dönemi dinar örneği

[Betül Teoman arişvinden]

Muvahhidler Devleti, çok uzun ömürlü olmadığı halde (1121–1269), siyasî, ekonomik, kültürel ve askerî alanlarda ortaya koyduğu sistemin etkisi, kendinden sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Onlar felsefe, tıp, mühendislik, mimarlık, büyük gemi yapımı gibi alanlardaki büyük adımlar yanında sosyal ve ekonomik hayata büyük bir canlılık getirmişlerdir.[105] Bu dönemde, Endülüs ve Kayravan'daki âlimler ve edebiyatçılar Mağrib'e akın etmişler, ilmî ve fikrî gelişimleri için kütüphaneler onların hizmetine verilmiştir. Bu dönemde, bütün Mağrib ve Endülüs hem siyasî ve hem de fikrî yönden birleştirilmiştir. Muvahhidler, kitap toplamak ve kütüphane oluşturmaktaki ihtimamlarıyla da ilme verdikleri değeri ortaya koymuşlardır.[106]

1. Yönetim/İdari Teşkilat

Muvahhidler Devleti'nin kurucusu olan İbn Tûmert adamlarını değişik gruplar hâlinde teşkilâtlandırmıştır. Bu grupların başında, on kişilik *(Onlar),elli kişilik (Elliler) ve yetmiş kişilik (Yetmişler)* meclisler gelmektedir. Bular dışında *Ehl-i Beyt/Ehlü'd-Dâr,*[107] *talebe* ve *askerler* yanında, kabilelere göre belirlenmiş diğer idari gruplar bulunmaktadır.[108] Bazı kaynaklarda bu grupların sayısı 15'e kadar çıkarılmaktadır. İbn Tûmert, küçük büyük herkesi mutlaka bir gruba dâhil etmiş, her gruba da durumlarına göre görevler yüklemiş, böylece yönetim ve denetim işini bütün toplumu kapsayacak şekilde yürütmüştür.[109]

Bu gruplardan siyasî ve idari anlamda en etkin olanları *Onlar*, *Elliler* ve *Yetmişler* meclisleridir. *Onlar Meclisi*, İbn Tûmert'e en yakın olanlar ve sürekli yanında bulunup birlikte karar verdiği, bir anlamda *bakanlar kurulu* durumunda olan meclistir. Bu kişiler, davasına ilk gönül veren (*sâbikûn*), en değerli ve en güvenilir olan (*eşrefü ashâbihi ve ehlü sigâtihi)*

[105] Guneymî, *Mevsûa*, II, 260, 271.
[106] Harekât, *Mağrib*, I, 349-351.
[107] Beyzak, *Onlar, Elliler* ve *Ehlü'd-Dâr*'a mensup olan kişilerin isimlerini ve kabilelerini sıralamıştır. Bk. Beyzak, *Ahbâr*, s. 29, 32-35,
[108] İbn Kattân, *Nazm*, s. 82; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 109; Guneymî, *Mevsûa*, II, 197, 198.
[109] Beyzak, *Ahbâr*, s. 29; İbn Kattân, *Nazm*, s. 82; Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 287; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 109; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, I, 174; Neccar, *İbn Tûmert*, s. 117.

arkadaşlarıdır.[110] İbn Tûmert'in ikinci meclisi *Elliler Meclisi*, genellikle Sûsulaksâ'daki değişik kabilelerin ileri gelenlerinden seçilmiş kişilerden oluşmuştur. Bu mecliste İbn Tûmert'in danışmanları *(eshâbu meşveret)* konumundaki kişiler yer almıştır. *Yetmişler Meclisi* ise devletin kurulmasında yararlılık göstermiş olan bölge halkından kimselerin katılımıyla oluşturulmuş bir meclistir.[111]

Muvahhidler Devleti'nin güçlenerek geniş bir alanda hâkim olmasıyla Abdulmü'min, bu meclislerdeki kimselere ve çocuklarına devlet idaresinde en üst düzeyde görevler vermiş, Muvahhidler iktidarını onlarla güçlendirmiştir. Yine savaşlarda görev alan komutanların genellikle bu meclislerin üyeleri arasından seçilmesi ve böylece bu meclislerin üyelerinin bütün Mağrib ve Endülüs'e yayılmış olması, doğal olarak onları farklı mekânlarda yaşamaya zorlamıştır. Bu kişilerden başkent Merrakeş'te olanlar ve bu meclise süreç içinde sonradan katılanlar şuyûhu'l-muvahhidîn (Muvahhidler'in ileri gelenleri) diye ifade edilen, devletin tek danışma meclisini oluşturmuştur. Diğer yandan şehir merkezlerinde de benzer şekilde valilerin danışma meclisleri ortaya çıkmıştır. Yaşanılan fiilî durumun bir gereği olarak istişare toplantıları, o anda ileri gelenlerden *(şüyûhu'l-muvahhidîn)* hazır bulunanlarla yürütülmüştür.[112] Bu kişiler içinde, öncelik İbn Tûmert'in meclislerine katılanlara ait olmakla birlikte, Muvahhidler'e daha sonra katılarak kâtiplik ve vezirlik gibi görevlere getirilen kimseler de yer almıştır.[113] Abdulmü'min'in çocuklarının büyümesi, kendi kabilesinin (Telamsan çevresinin), Benî Hammâd'ın (Cezayir çevresi) ve Mağribu'l-Ednâ'daki (Tunus çevresi) Arap kabilelerinin Muvahhidlere bağlanması ve bu yeni unsurların desteğiyle idaredeki Sanhâce ağırlığı dengelenmiştir. Yeniden kurulan dengeler sayesinde Abdülmü'min, oğullarını çeşitli bölgelere vali olarak atamış, büyük oğlunu da veliaht ilan etmiştir. Böylece başlangıçta böyle hesap edilmese de devlet siyasî olarak hanedanlığa dönüşmüştür.

---

[110] İbn Kattân, *Nazm*, s. 125; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 79; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 113; İbn Haldûn, *Tarih* 228; Zerkeşî, *Devleteyn*, 4; Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 287; Adıgüzel, *Muvahhidler Kuruluş*, 64, 66.

[111] İbn Kattân, *Nazm*, s. 154; Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 287; Altundağ, 'Muvahhidler', VIII, 771.

[112] Ömer Musa'nın yorumuna göre, Abdülmü'min döneminde şartların değişmesi ve yeni katılımlardan sonra, şeyhu'l-muvahhidîn denilen kimseler, İbn Tûmert'in *Onlar Meclisi*'nin devamı olarak görev yapmıştır. Bk. Ömer Musa, *Muvahhidûn fî Garbi'l-İslâmî, Tanzîmâtuhum ve Nuzumuhum*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1991), s. 93.

[113] Abdülmü'min döneminden itibaren kendilerine katılan diğer devletlerin komutan, vezir ve kâtipleri Muvahhidler Devleti'nde görev almışlardır. Bk. Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 266-268; İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 46; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 194; Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 304; *Hulelu'l-Mevşiyye*, s. 149; Sâlim, *Tarihu'l-Mağrib*, II, 707; İnan, *Asru'l-Murâbitîn*, I, 279, II, 406.

Muvahhidler idarede adaletin tesisi ve her alanda hakkaniyete uyulması için, son derece hassas davranmıştır. Halifelik makamına gelenler adalete vurgu yapan çağrılarıyla bu konudaki hassasiyetlerini göstermişlerdir. Bunların başında da Abdülmü'min gelmektedir. O Endülüs'te haksız yere kan döküldüğünü, adalete ve hakkaniyete uymayan bazı uygulamaların olduğunu haber alınca, uzunca bir mektupla Muvahhidler'in asıl amaçlarını ve görevlerini hatırlatmış, adalete ve hakkaniyete uymayı tavsiye etmiş ve yöneticileri bu konuda uyarmıştır. Yine bu mektubunda idam cezalarının halife tarafından onaylanması gerektiğini bildirerek, keyfi hükümlerle kan dökme yolunu kapatmaya çalışmıştır.[114]

Muvahhidler, Kur'ân ve sünnete dayalı bir toplumsal düzen inşa etme iddiasıyla ortaya çıkmışlar ve baştan beri *halife* ve halifenin sıfatı olan *Emîrü'l-müminîn* terimlerini kullanmışlardır. Onların yönetimlerini *halifelik* olarak ilan etmeleriyle Abbâsî ve Fâtımî hilafetinden sonra İslâm dünyasında aynı anda üçüncü bir halifelik ortaya çıkmıştır.

Muvahhidler Devleti'nde vezirlik anlamında kuruluş döneminde İbn Tumert'in vezirliğini *Onlar Meclisi* üyeleri yapmışlardır.[115] Abdulmü'min döneminde ise devlete resmî olarak yeni vezirler katılmış olsa da Onlar Meclisi'nden hayatta olanlar fiilî olarak vezirlik ve müşavirlik yapmaya devam etmişlerdir.[116] Ömrünün sonlarına doğru Abdülmü'min'in vezirleri arasına katılan oğlu Ebu Hafs, aynı zamanda onun haciblik görevini de yürütmüştür. Abdülmü'min'in ölümünden sonra, Ebû Ya'kûb Yûsuf döneminde de Ebu Hafs haciblik ve vezirlik görevine devam etmiştir. Muvahhidlerde hacibler, halifeden sonra devletin en yetkili kişileri olmuştur.[117] Kalkaşendî, Muvahhidlerde vezirlik anlamında askerî, mali ve sır kâtibi (veziru'l-fadl) olarak üç tür vezirlik olduğunu belirtmiştir.[118]

Devletin idaresinin kalbi sayılan kâtipler Muvahhidler döneminde en beliğ metinleri ortaya çıkaran kişilerden seçilerek görevlendirilmiştir.[119] Onlar Cezayir'i almalarından sonraki dönemde Benî Hammâd'ın

[114] İbn Kattân, *Nazm*, s. 189, 190; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 630. Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Adnan Adıgüzel, 'Muvahhidî Halifesi Abdülmü'min'in Yönetim Anlayışı', *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Yıl 3, Sayı V, 70-86, Nisan 2011.

[115] İbn Kattân, *Nazm*, s. 124. İ. Harekât, Onlar meclisi üyelerinin vezir olarak anılmasalar bile fiilen bu görevi yapmış olduklarını, Abdülmü'min'in başa geçmesinden sonra da üst istişare heyeti olarak görev yaptıklarını belirtmektedir. Bk. Harekât, *Mağrib*, I, 317.

[116] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 58; Nâsirî, *İstiksâ*, II, 118; Harekât, *Mağrib*, I, 319.

[117] Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 321, 322. Hâcib, kelimesi sözcük olarak, kapıcı perdeci anlamına gelmekle birlikte, terim olarak, hükümdarın huzuruna girip çıkanlara refakat eden onları hükümdara takdim eden kişi anlamında kullanılmıştır.

[118] Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, V, 139.

[119] İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 621, 622.

geleneğine uyarak, yazılarının sonuna *elhamdülillahi vahdehu* (hamd yalnızca Allah'a mahsustur) ibaresini eklemişler[120] ve bu alanda çok sayıda Endülüs kökenli kişi çalıştırmışlardır.[121]

Muvahhidler kadılık kurumunu Murâbıtlar Devleti'nden devraldıkları şekilde işletmişler, kadıların atanması, görevden alınmaları ve yerlerinin değiştirilmeleri konusunda selefleriyle aynı yolu izlemişlerdir. Muvahhidler bu kurumun saygınlığını korumuşlar, kadıları istişare edilecek kişiler olarak kabul etmişler ve uygulanan cezalarda mutlaka onların fetvasına müracaat etmişlerdir.[122] Muvahhidler kadılara hüküm verirken doğrudan Kur'ân ve Sünnete müracaat edilmesini, füruya ait eserlerin kullanılmamasını şart koşmuşlardır.[123] Bu kurumda da çok sayıda Endülüs kökenli kişi görev almıştır.[124]

Muvahhidler'in en temel prensiplerinden olan *iyiliği emr ve kötülükten men* etme muhtesipliğin temelini oluşturmaktadır. Bilindiği gibi Muvahhidler hareketi İbn Tûmert'in bu anlamdaki faaliyetleriyle başlamıştır. Onun en belirgin özelliği, her türlü olumsuzluğa anında müdahale etmesiydi.[125] İbn Tûmert, muhtesiplik görevi konusunda bütün Müslümanların sorumlu olduğunu savunmuş ve her gittiği yerde de bu anlayışa göre hareket etmiştir. O, uygulamalarıyla bu konuda Mutezile gibi düşündüğünü göstermiş,[126] olaylara müdahale şekli olarak ise Hanbelîler gibi son derece katı davranmıştır. Muvahhidlerde *dilleriyle ve kılıçlarıyla insanları sapıklıktan uzaklaştırıp iyiliğe yöneltmek* halife ve valilerin en önemli işi sayılmıştır.[127] Muvahhidler döneminde muhtesip, Kâdi'l-Cemâa ve Mezâlim dairesi başkanı ile birlikte kalemiyye sınıfından sayılmıştır.[128]

Muvahhidler Devleti'nin ilk dönemlerinde valilik görevine İbn Tûmert'in davetine ilk katılanlardan ve bu kişilerin çocuklarından yetenekli kimseler atanmıştır.[129] Ancak ilerleyen dönemde Muvahhidî halifeler, valilik makamlarına daha çok aile içinden oğullarını, kardeşlerini,

[120] Harekât, *Mağrib*, I, 320.
[121] İbnu Sahibussalat, *el-Mennu*, s. 219, 220; Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 337, 338; İbn Kattân, *Nazm*, s. 210, 211; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 204, 205.
[122] Harekât, *Mağrib*, I, 324, 325.
[123] Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 354-356; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 195; Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 185; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, X, 258. Nâsırî, *İstiksâ*, II, 112.
[124] İbnu Sahibussalat, *el-Mennu*, s. 227; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 205; Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 339, 340; İbn Kattân, *Nazm*, s. 210.
[125] Beyzak, *Ahbâr*, s. 52, 53, 60; İbn Kattân, *Nazm*, s. 97; İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, VI, 561; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 3.
[126] Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 255.
[127] Cüllâb, *Devletu'l-Muvahhidiyye*, s. 132, 133.
[128] Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, V, 140; Cengiz Kallek, 'Hisbe', *DİA*, (İstanbul: 1998), XVIII, 139.
[129] Merrakûşî, *Mu'cib*, 338, 339; *Hulelü'l-Mevşiyye*, 151.

amcalarını ve kuzenlerini atamışlardır.[130] Böylece devletin yönetimini ağırlıklı olarak Abdülmü'min ailesi üstlenmiştir.

Muvahhidlerde posta (haberleşme) teşkilatına çok önem verilmiş ve bu konuda görevli kişi için *Rakkas* kelimesi kullanılmıştır.[131] Posta hizmetinin güvenli ve hızlı bir şekilde işlemesi, bu hizmetin gece-gündüz, karada ve denizde sürekli yürütülmesi için düzenlemeler yapılmıştır. Rakkaslar, genel olarak bir haberi, mektubu götürüp-getirmek yanında bilgi toplamak ve gönderildiği bölge ile ilgili araştırmalar yapmak gibi görevleri de yürütmüşlerdir.[132] Devlet merkezinden taşraya ya da taşradan devlet merkezine haber taşıyan rakkaslar, yaptıkları bu işten dolayı önemli kişiler olarak kabul edilmişler, onlar da kendilerini normal halktan daha ayrıcalıklı görmüşler, gittikleri her yerde halkın kendilerine yardım etmesini istemişlerdir.[133]

2. Askerî Teşkilat

a. Asker Kaynakları

Muvahhidler'in asker kaynağı başlangıçta İbn Tûmert'in kabilesinin de içinde bulunduğu Sûsulaksâ'daki kabilelere dayanmaktaydı. Cezayir çevresinin Muvahhidlere katılmasıyla Abdülmü'min'in bağlı olduğu Kûmya kabilesi de onlara katılmış oldu.[134] Devletin sınırlarının genişlemesi ve güçlenmesiyle, Muvahhidler ordusunda bu Berberî kabilelere ek olarak aşama aşama Mağrib bölgesinin çeşitli yerlerindeki diğer Berberî kabilelerle Endülüslü Müslümanlar ve İfrikiye'deki Araplar ve Mısır üzerinden gelen Türkler yer almıştır.[135] Merrakeş'in istilasından itibaren Muvahhidler ordusunda Hıristiyan askerler de yer almaya başlamıştır.[136] Muhtemelen, daha önce Murâbıtlar Devleti askerî olan Hıristiyan birlikler, Merrakeş'in Muvahhidler'in eline geçmesinden sonra onlarla anlaşarak Muvahhidler'in emrinde çalışmışlardır.

Muvahhidler Devleti askerlerinin bir kısmı sürekli Merakeş'te hazır bulunan maaşlı askerler, diğer büyük çoğunluğu ise gerektiği zaman orduya katılan askerlerdi. Sürekli asker olarak istihdam edilenlerin sayısı on bin kişi kadardı. Bu askerler Musâmide kabilesi dışında Arap, Türk

[130] İbn Kattân, *Nazm*, s. 172; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 151; Musa, *Muvahhidûn*, s. 320, 321.
[131] Beyzak, *Ahbâr*, s. 79.
[132] İbnu Sahibussalat, *el-Mennu*, s. 135, 136.
[133] Ziya Kazıcı, *İslâm Kurumları Tarihi*, (İstanbul: 1991), s. 274, 275.
[134] Beyzak, *Ahbâr*, s. 48.
[135] Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, V, 137, 138; Harekât, *Mağrib*, I, 327.
[136] Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 320; İbn İzârî, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 31; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 146.

(Oğuz), Endülüslü, Rum ve diğer kabilelerden oluşturulmuştur.[137] İbn Ebî Zer, Abdülmü'min'in Mehdiyye seferini anlatırken, onun sayılamayacak kadar çok askerle yola çıktığını, ordusu içinde Arap kabileleri, Zeneta kabileleri ve Oğuzlardan askerlerin yer aldığını rivayet etmektedir. Yine Erek zaferi öncesinde Mağrib'ten Endülüs'e geçen Muvahhidler şu unsurlardan oluşmaktaydı: Arap kabileleri, Zenâta Kabilesi, Müsâmide Kabilesi, Gamâra Kabilesi, Araplardan ve diğer topluluklardan gönüllüler, Oğuzlar (Türkler), Muvahhidler'in özel birliği ve köleler.[138]

Muvahhidler'in İbn Tûmert'in sağlığındaki en büyük ordusu 524/1130'daki Merrakeş kuşatmasında çıkardıkları kırk bin askerden oluşan ordudur.[139] Devletin gücünün artması ve sınırlarının genişlemesiyle asker sayısında da artış gözlenmiştir. Abdülmü'min'in ölümünden hemen önce Endülüs seferi için hazırladığı ordudaki asker sayısı beş yüz bini bulmuştur.[140] Yine (her ne kadar abartılı da olsa), Muvahhidler'in Endülüs'teki en büyük mağlubiyetlerini yaşadıkları İkab savaşında da 500-600 bin gibi rakamlarla ifade edilen bir asker sayısına ulaşılmıştır.[141]

Muvahhidler sefer için sabah namazından sonra hareket ederlerdi. Hareket işareti olarak 15 zira'[142] çapındaki, kenarları tahtadan yapılmış, yeşil renkli ve altın kaplamalı büyük davula üç kez vurulurdu. Davulun sesi rüzgârsız havalarda, yüksek yerlerde yarım günlük mesafeden duyulurdu.[143] Ordunun önünde beyaz bayraklar,[144] arkasından çeşitli kabilelerin bayrakları, onların arkasından da trampet ve boru çalan bir grup bulunurdu. Daha sonra ordunun düzeninden sorumlu kişiler yer alırdı.[145] Bu gruplardan sonra yaklaşık çeyrek mil mesafede, etrafında seçkin adamları (hassatuhu) ve vezirleri olduğu hâlde halife yer almaktaydı.[146] Devlet başkanının etrafında Kur'ân-ı Kerim'den bölümler okuyan kişiler bulunur, Kur'ân okunmasından sonra halife dua eder, ordudan sorumlu olan vezir (vezîru'l-cünd) onun duasına *âmin* der, askerlerin de *âmin* demesiyle harekete geçilirdi.[147] Her kabilenin ayrı askerî bölüğü ve komutanı vardı ve bunlar namaz vakitlerinde birlikte namaz kılmak için bir araya gelirler ve namaz kılındıktan sonra tekrar yerlerine dönerlerdi.[148]

---

[137] Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 341; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 198; Harekât, *Mağrib*, I, 326.
[138] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 198, 222.
[139] İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, X, 457; Zehebî, *Siyer*, XIX, 550.
[140] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 202. Nâsırî, *İstiksâ*, II, 128; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 393.
[141] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 240.
[142] Zir'a, yaklaşık 50 cm. kadar bir uzunluk ölçüsüdür.
[143] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 152.
[144] İbn Kattân, *Nazm*, s. 168.
[145] Kalkaşandi, *Subhu'l-A'şâ*, V, 146.
[146] İbn Kattân, *Nazm*, s. 168; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 152.
[147] Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, V, 146, 147.
[148] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 152, 153.

Ordu konaklayacağı zaman halife durur, dua eder, başlangıçta olduğu gibi onun duasına âmin denilirdi.[149] Sonra da her kabile belli bir düzene göre konaklama yerlerine yerleşirler, ordunun her türlü ihtiyacı sanki evindeymiş gibi temin edilirdi.[150]

Muvahhidler'in seferleri esnasında halifenin önünde, deve üzerinde Emevîler'inden kalan, Hz. Osman dönemine ait olduğu söylenen bir Mushaf taşınırdı. Bu Mushaf 11 Şevval 552/16 Kasım 1157'de Kurtuba'dan Merakeş'e getirilmişti. Mushaf Abdülmü'min tarafından on kadar farklı sanat erbabının çalışmalarıyla zümrüt, yakut, elmas, sedef ve altın gibi en değerli madenler kullanılarak süslenmiş olan bir sanduka içinde bulunmaktaydı. Hz. Osman Mushaf'ının bulunduğu sandukanın iki yanında birer yeşil sancak asılır, sancak direği üzerinde de elma büyüklüğünde birer altıntop bulunurdu. Bu Mushaf'ın içinde bulunduğu sandukanın altında yeşil ipekten bir örtü bulunmaktaydı. Bu Mushaf'ı taşıyan devenin arkasında da katır üzerinde, İbn Tûmert tarafından yazıldığı rivayet edilen, altın ve gümüşle bezenmiş sanduka içinde diğer bir Mushaf taşınırdı.[151]

b. Savaş Alet ve Alametleri

Muvahhidler'in sahip olduğu savaş aletleri kılıç, balta, uzun mızraklar, ok-yay, zırh, miğfer, deriden yapılmış kalkan (dark), tokmak (kasiyyu),[152] surlara tırmanmak için kullanılan merdivenler, mancınık,[153] ahşap kuleler (ebrâcu'l-haşeb), dabbâbât,[154] davul-trampet (tabl), boru/boynuz, bayrak,[155] mızrak, ok, deriden imal edilmiş kalkanlar vb. alet ve malzemelerdir. Yûsuf Eşbah, Muvahhidler'in ateşli silah/barut da kullanmış olabileceklerini ileri sürmüştür.[156]

Muvahhidler'in beyaz, kırmızı, sarı ve yeşil bayrakları yanında her kabilenin kendilerine has, üzerinde *'lâ ilâhe illallah'* ya da *'el-mülkü lillah'*

[149] Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, V, 147.
[150] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 152, 153; Yûsuf Eşbah, *Tarihu'l-Endelüs fî Ahdi'l-Murabitin ve'l-Muvahhidîn*, Arapçaya çev. M. Abdullah İnan, (Kahire: 1992), II, 55, 56.
[151] Merraküşî, *Mu'cib*, s. 326; Zehebî, *Tarih*, XL, 322; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 114; Menûnî, *Hadâre*, s. 159, 160, 179; Eşbah, *Tarihu'l-Endelüs*, II, 55, 56; Adıgüzel, *Muvahhidler Kuruluş*, s. 276.
[152] İbnü Sahibüssalat, *el-Mennu*, s. 196, 211.
[153] Beyzak, *Ahbâr*, s. 103, 120.
[154] Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 294. Dabbabe ve burcu'l-haşeb, surlarla korunan yerlere karşı kullanılan kuşatma aletlerindendir. Dabbabe, ağaçtan yapılmış, dış kısımları deri ile kaplı ve içinde askerlerin gizlendiği, surların yakınlarına kadar yaklaşabilen bir kuşatma aracıydı. Burcu'l-haşeb ise, sağlam ağaçlardan kule şeklinde yapılmış, üzeri kapalı ve içinde askerlerin gizlendiği bir araçtır.
[155] Kalkaşandi, *Subhu'l-A'şâ*, V, 143.
[156] Eşbah, *Tarihu'l-Endelüs*, II, 58, 246; Harekât, *Mağrib*, I, 329; Menûnî, *Hadâre*, s. 177.

gibi yazılar bulunan bayrakları bulunmaktaydı.[157] Bunun yanında bir yüzünde *'el-vâhidu Allah, Muhammed Resûlullah, el-Mehdî halifetullah'*, diğer yüzünde ise *'ve mâ min İlahin illallah ve mâ tevfîkî illa billah ve ufavvidu emrî ila'llah'*[158] ifadesi yer alan bayraklarla üzerinde *'Elhamdüli'llahi vahdehu'* ifadesi bulunan bayraklar bulunmaktaydı. Ordudaki her topluluk kendilerini belli edecek renkte farklı bayraklar kullanırlardı. Yine Muvahhidlerde beyaz zemin üzerine *'Lâ İlahe illa'llah Muhammed Rasulullah lâ gâlibe illa'llah'* yazısı nakşedilmiş bir sancak da bulunmaktaydı.[159] Yûsuf Eşbah, Muvahhidler'in iki renkli (beyaz-mavi) bayrak kullandıklarını ve bayraklarının üzerinde altın işlemeli hilal bulunduğunu ifade etmiştir.[160]

Muvahhidler donanmaya çok önem vermişler, Abdülmü'min döneminden itibaren bölgenin en büyük donanmasını oluşturmaya çalışmışlardır.[161] Bu dönemde Selâ, Mehdiyye, Tanca, Septe, Bâdis, Vehrân gibi Mağrib kıyı şehirleri yanında Endülüs'teki çeşitli sahil şehirlerinde gemi imal edilmekteydi. Gemi yapımı için gereken demir, ağaç, tahta vb. gibi malzeme kendi geniş coğrafyalarında bulunmaktaydı.[162] Onlar, şevânî, (birkaç kattan oluşabilen, kale gibi büyük savaş gemisi), tırâde (kruvazör, hızlı ve küçük gemiler) ve şilendî denilen silah ve savaşçıları taşımakta kullanılan büyük gemilere sahiptiler.[163]

3. Sosyal Hayat

Muvahhidler coğrafyasında genel olarak Berberîler, bazı Arap kabileleri, Endülüslüler, Mısır üzerinden buraya gelmiş olan bir miktar Türk ile Hıristiyan ve Yahudiler yaşamaktaydı. Muvahhidler Hareketi, Berberî Musâmide kabileleri içinde ortaya çıkmış ve onların asıl unsurunu da bu kabilelere mensup topluluklar oluşturmuştur.[164] Muvahhidlerde vatandaşların önemi de İbn Tûmert'in davetine katılma önceliklerine göre belirlenmiştir. En çok değer verilenler *Sâbikûne'l-evvelûn* denilen; İbn Tûmert'e sağlığında biat eden, onun sohbetine katılan, onunla birlikte

[157] Beyzak, *Ahbâr*, s. 75; Kalkaşandi, *Subhu'l-A'şâ*, V, 143.
[158] İbn Kattân, *Nazm*, s. 168; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 632, 636. Bayrakta yer alan ifadelerin anlamı, yaklaşık olarak; birinci yüzde, *'Allah birdir, Muhammed Allah'ın peygamberidir, Mehdî Allah'ın halifesidir'*, ikinci yüzde ise *'Allah'tan başka ilah yoktur, başarım ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür, işimi Allah'a bırakıyorum, (o ne derse o olur)'* şeklinde tercüme edilebilir.
[159] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 226, 228.
[160] Eşbah, *Tarihu'l-Endelüs*, II, 55.
[161] Abbâdî-Sâlim, *Tarihu'l-Bahriyye*, II, 254.
[162] İbnu Sahibussalat, *el-Mennu*, s. 210, 211; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 201; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, I, 392, II, 637, 638.
[163] Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 311; Abbâdî-Sâlim, *Tarihu'l-Bahriyye*, II, 252.
[164] Beyzak, *Ahbâr*, s. 40–46; Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 340, 341.

savaşan, arkasında namaz kılan, yani Muvahhidler'den olmanın en riskli olduğu zor günlerde bu harekete katılanlardır. İkinci sırada ise Buheyra savaşındaki hezimetlerinden (524/1130) Vehran'ı istila etmelerine (539/1145) kadarki Murâbıtlar'la mücadelenin ve aynı zamanda riskin devam ettiği süreçte kendilerine katılanlardan oluşmaktadır. Son grubu ise Vehran'ın fethinden sonra, riskin ortadan kalktığı, Muvahhidler'in üstünlüklerini ispatladıkları dönemde Muvahhidler'e katılanlardan oluşturmaktadır.[165]

Muvahhidler ülke içinde güvenliğin sağlanmasına önem vermişler, şehirlerde ve kırsalda insanların hukukunun korunması ve yol güvenliğinin sağlanması için çaba harcamışlardır. Onların bu çabalarıyla hırsızlık ve soygunculuk olabildiğince azaltılmış, insanlar güven içinde yaşamışlar ve seyahat edebilmişlerdir. Muvahhidler Devleti sınırları içinde tek başına bir kadının bile ülkenin bir ucundan öbür ucuna kadar hiçbir kimse tarafından rahatsız edilmeden güven içinde seyahat edebileceği bir ortam sağlanmıştır. Özellikle Mansûr'un halifeliği dönemi Müslümanların başları dik, güven içinde ve şerefle yaşadıkları bir zaman dilimi (zinetü li'd-dehr) olarak anılmıştır.[166]

Muvahhidler'in gayrimüslimlere devletlerinde yer vermeyerek ya İslâm'a girmeleri, ya ülkeyi terk etmeleri ya da ölümü kabul etmeleri yolunda üç seçenek sunulduğu yolundaki rivayetler[167] tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır. Bu konuyla ilgili rivayetler Tunus ve çevresinin Hıristiyan işgalinden kurtarılması dönemiyle sınırlıdır. Bu karar, bölgedeki Sicilyalı Hıristiyanlardan gelen güçlü bir tehdidin söz konusu olması, burasının Hıristiyanlardan alınmasından sonra[168] yeni bir işgal ile karşı karşıya kalacağı kaygısıyla bölgeyle sınırlı olarak uygulanmıştır. Bu uygulamayı bütün Muvahhidler coğrafyasına şamil kılmak doğru değildir. Çünkü diğer bölgelerde Muvahhidler hâkimiyeti boyunca gayrimüslimlerin bulunduğu bilinmektedir. Muvahhidler hâkimiyetindeki Endülüs şehirlerinde çok sayıda gayrimüslim vatandaş yaşamaya devam etmiştir. Muvahhidler ordusunda da çoğu zaman gayrimüslim asker bulunmuştur.[169] İdrîs Me'mûn, Kastilya kralından temin ettiği Hıristiyan süvariler için Merrakeş'te kilise

[165] İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 398, 399, 617. Burada verilen bilgiler L. Provençal tarafından yayınlanan *Resâilu'l-Muvahhidiyye*'ye dayandırılmıştır. Bk. 12. mektup, s. 53, 54.

[166] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, 217, 218; Makkarî, *Nefh*, IV, 380.

[167] Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 320, 321; Zehebî, *Tarih*, XXXVIII, 257; Hasan Ali, *Hadâratu'l-İslâmiyye*, s. 368, 369.

[168] Nuveyrî, *Nihâye*, XXIV, 312.

[169] *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 146; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, V, 138; Harekât, *Mağrib*, I, 327; Hasan Ali, *Hadâratu'l-İslâmiyye*, s. 370, 371.

yapmayı kabul etmiş ve yaptırmıştır (1227).[170] Me'mûn'un ölümünden sonra da bu askerler Muvahhidler ordusunda hizmet etmeye devam etmiştir.

Endülüs şehirlerinin tamamında baştan beri Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler birlikte yaşamışlardır. Gayrimüslim unsurların süregelen savaşlar esnasında kendi dindaşları ya da kazanacağını düşündükleri dış güçleri desteklemeleri doğal olarak birtakım sıkıntılara sebep olmuşlardır.[171] Özellikle böyle durumlarda bazı kısıtlamalara gidilmiş olsa da Muvahhidler'in hâkim oldukları yerlerdeki bütün Yahudi ve Hıristiyanları ülkeden çıkardıklarını, onlara yaşama hakkı tanımadıklarını kabul etmek doğru değildir. İslâm dünyasında çeşitli zamanlarda uygulanan bazı kısıtlamalar, Muvahhidler döneminde de zaman zaman uygulanmıştır. Bu anlamda Ya'kûb Mansûr, ölümüne yakın günlerde (ö. 595/1199) Yahudilerin Müslümanlarla aynı kıyafetleri giymelerine yasak getirmiştir. Onların Müslümanlardan farklı kıyafet giyerek Müslüman hukuk ve sorumluluğuna sahip bireyler olmadıklarının görülmesi gerektiği kabul edilmiştir. [172]

Muvahhidler zaman zaman yayınladıkları emirnamelerle halkı kendi siyasî ve ideolojik anlayışlarına göre yönlendirmek için çaba harcamışlardır.[173] Onlar, askerî hareketleri öncesinde askerî ve mali destek alacakları halkı bu konuda ikna etmek için, Allah yolunda cihadın önemi ve gereğini belirten yazılarla/konuşmalarla onları savaşa hazırlamışlardır.[174]

a. İlim ve Kültür Hayatı

Muvahhidler Hareketi halkı eğitme, onlara siyasî bilinç aşılama, dinî ve fikrî yeni bir düşünce kazandırma gayretleri sonucunda ortaya çakmıştır. Onların bu çalışmaları bölgede canlı bir fikrî hareketlilik başlatmış, bu hareketliliğin bir ürünü olarak Muvahhidler Devleti ortaya çıkmıştır. Bu dönemde başta Gazzalî ve İbn Hazm'ın daha önce yasaklanan eserleri olmak üzere, kelâm ve felsefe ile ilgili birçok eser serbestçe okunabilir hale gelmiştir.[175]

---

[170] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 284; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 250, 251; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 211; Sâlim, *Tarihu'l-Mağrib*, s. 740; Harekât, *Mağrib*, I, 290.

[171] İbnu Sahibussalat, *el-Mennu*, s. 183; Nasrullah, *Târihu'l-Arap*, s. 326.

[172] Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 383; İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 228; Zerkeşî, *Devleteyn*, s. 11; İnan, *Devletü'l-İslâm*, II, 235. Farklı kıyafet anlamında Yahudilere mavi başlık ve gömlek giyme zorunluluğu getirilmiştir.

[173] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 195, 251; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 112, 212, 213; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 370, 631; Harekât, *Mağrib*, I, 290, 291; Bel, *Firâk*, s. 270, 271.

[174] Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 306; İbnu Sahibussalat, *el-Mennu*, s. 211.

[175] Menûnî, *Hadâre*, s. 197-200; Guneymî, *Mevsûa*, II, 270; Hasan Ali, *Hadâratu'l-İslâmiyye*, s. 445; Mehmet Özdemir, 'İbn Rüşd'ün Yaşadığı Dönemde Endülüs', *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt: 48, Sayı: 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2012.

İbn Tûmert ve onun halifesi Abdülmü'min, dönemlerinin önemli âlimlerindendir. Abdülmü'min aynı zamanda irticalen şiir okuyabilecek kapasitede bir şairdir.[176] Abdülmü'min, çocuklarını da birer âlim olarak yetiştirmiş, özellikle Muvahhidî halifelerden Yûsuf, Mansûr ve Me'mûn gibi şahsiyetler dönemin âlim ve ediplerinden olmuşlardır.[177] Muvahhidler'in ikinci halifesi Ebû Ya'kûb, Kur'ân'ı ve hadis kitaplarından Buharî'nin Sahih'ini ve İmâm Mâlik'in Muvatta'sını ezberlemişti. Onun fıkıh ve usul âlimi, Arapçayı mükemmel konuşabilen, nahiv, edebiyat, felsefe ve İslâm tarihini Cahiliye döneminden itibaren çok iyi bilen bir şahsiyet olduğu ifade edilmiştir. Ebû Ya'kûb, felsefe konusunda çok sayıda kitap toplamış, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd gibi büyük filozoflarla sohbet edecek kadar felsefe konularına vâkıftı.[178] Onun kütüphanesinin 400.000 kitap kapasiteli olduğu belirtilmiştir. Bunun yanında Muvahhidler döneminde birçok kişi kendisine özel kütüphane oluşturmuştur. Menûnî bu konuda, Merrakeş ve Fas'ta özel şahıslar tarafından oluşturulmuş sekiz kütüphaneyi örnek vermiştir.[179] Onların destek ve teşvikleriyle ilmî faaliyetler son derece verimli bir aşamaya gelmiştir.[180] Mesela müfessir Kurtubî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Fertut es-Sülemî, muhaddis, İbn Dihye el-Kelbî, İbnu'l-Kattan el-Mağribî, fakihlerden Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Nelensî el-Fâsî, İbn Dihye el-Kelbî, mutasavvıf, Abdusselam b. Meşîş el-Hasenî, Muhammed b. Arabî öncelikle isimleri sayılabilecek kişilerdendir. Tarihçi olarak Ebû Bekir es-Sanhâcî el-Beyzak, Abdulvahid Merrakuşî, İbn Sâhibüssalat, İbnu'l-Kattan, tıp alanında Ebû Mervân Abdulmelik b. Ebu'l-A'lâ b. Zühr, Abdulmelik b. Kasım el-Kurtûbî, İbn Tufeyl, İbn Rüşd, kimya alanında İbnu'n-Nakarat el-Ceyyânî, İbnu't-Tâtelî, edebiyat sahasında İbn Hişam el-Lahmî, İsâ b. Abdulazîz el-Cezûlî, seyahatlarıyla meşhur olan seyahatname türü eseriyle meşhur olan İbn Cübeyr Muvahhidler

Resim 18: Muvahhidler devrinde (XII-XIII. yüzyıl) istinsah edilen bir Kur'ân-ı Kerîm sayfası

[https://bit.ly/2lqvOPN]

[176] İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, X, 451; İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 226; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 120; Neccar, *İbn Tûmert*, s. 132 vd; Adıgüzel, *Muvahhidler Kuruluş*, s. 90, 91.

[177] İbnu Sahibussalat, *el-Mennu*, s. 229, 230, İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 173, 203, 206, 207, 216, 249; Harekât, *Mağrib*, I, 350.

[178] İbnu Sahibussalat, *el-Mennu*, s. 229, 230; Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 309-320; *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 151; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 140.

[179] Menûnî, *Hadâre*, s. 186–188.

[180] Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 370-385; İnan, *Devletü'l-İslâm*, II, 649; Cüllâb, *Devletu'l-Muvahhidiyye*, s. 43 vd.

döneminin önemli isimlerindendir.[181] Muvahhidler döneminde edebiyat ve şiirin teşvik edilmesiyle büyük bir Muvahhid şiir antolojisi ortaya çıkmıştır.[182]

Muvahhidler, Murâbıtlar dönemindeki küttaplar ve mescitlerdeki geleneksel eğitimi devam ettirmişler, ancak eğitimin içeriğini değiştirmişlerdir. Muvahhidler en azından Kur'ân ve temel dinî eğitimi herkese zorunlu kılmışlar, İbn Tumert'in Tevhid Risalesi'ni ezberlemeyi, anlamayı, kavramayı ve iyi bir şekilde özümsemeyi *erkek, kadın, hür, köle* mükellef sayılan her insanın görevi olduğunu kabul etmişlerdir.[183]

Muvahhidler, günlük konuşmaların yanı sıra, yazı ve şiir dili olarak da daha çok Arapça'yı kullanmışlar ve bölgede Arapçanın yaygınlaşması konusunda önemli katkıda bulunmuşlardır.[184] Ancak, Berberice konuşan insanlara davetlerini anlaşılır şekilde ulaştırmak için, temel prensiplerini Arapça yanında Berberice olarak da yazmışlar ve anlatmışlardır.[185]

b. İmar Çalışmaları

Muvahhidî halifeleri Merrakeş'te ve diğer şehirlerde cami, köprü, çarşı, okul, hastane, kale şehir surları ve yeni şehirler kurulması gibi değişik alanlarda imar çalışmaları yapmışlar, var olanların tamir ve bakımını gerçekleştirmişlerdir.[186] Meriyye'nin Hıristiyanların eline geçmesinden sonra (442/1147), şehrin büyük camisi ve birçok yer harap olmuş, Muvahhidler şehri geri alınca (552/1157) yeniden onarmışlardır. Mühendis Ebu'l-Abbas b. Ahmed Kemal, şehrin surlarını, camiyi, havuzlarını ve kasabayı baştan sona elden geçirerek yeniden kullanılır hale getirmiştir.[187] Yine çeşitli saldırılara maruz kalarak harap duruma düşen Kurtu-

[181] Mehmet Özdemir, 'Muvahhidler', *DİA* (İstanbul: 2006), XXXI, 411; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, II, 644-726; Cüllâb, *Devletu'l-Muvahhidiyye*, s. 43 vd.

[182] Cüllâb, *Devletü'l-Muvahhidiyye*, s. 46.

[183] Beyzak, *Ahbâr*, s. 139, 140; Hasan Ali, *Hadâratu'l-İslâmiyye*, s. 460, 461.

[184] Guneymî, *Mevsûa*, II, 261; Menûnî, *Hadâre*, s. 105, 108.

[185] Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 342; Menûnî, *Hadâre*, s. 106, 107. T.W. Arnold ve Neşet Çağatay, İbn Tûmert'in Berberîler'in milli şuurunu okşamak için Ezanı Berberî dilinde okuttuğunu ifade etmişlerdir. Arnold bu konuda İbn Ebî Zer'in Ravdu'l-Kırtas'ını kaynak göstermiş, muhtemelen Çağatay da bu konuda onu kaynak olarak kullanmıştır. (Bk. T. W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, (Ankara: 1971), 446; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Milletleri Tarihi*, çev: neşet Çağatay (Ankara: 1992), s. 171. Ancak bu bilgi, İbn Ebî Zer ve bizim ulaşabildiğimiz diğer kaynaklarca doğrulanmamaktadır. Merrakuşî, Muvahhidler'deki Cuma namazının kılınışını ve hutbeyi bugün bizim dinlediğimiz şekliyle nakletmiştir. Buradaki hutbe dualarının ya da hutbenin Berberîce okunduğuna dair en küçük bir imâ bile yoktur. Bk. Merrakûşî, *Mu'cib*, s. 428–430.

[186] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 195, Nâsırî, *İstiksâ*, II, 112.

[187] Sâlim, *Tarihu Medinetu'l-Meriyyetü'l-İslâmiyye*, s. 98.

ba (557/1162), Muvahhidler tarafından en iyi duvar ustaları ve işçilerin getirilmesiyle mühendis Ahmed b. Bâse öncülüğünde yeniden elden geçirilmiş, saraylar, büyük binalar ve geçitler kısa zamanda tamir edilmiş ve şehir eski güzelliğine kavuşturulmuştur.[188]

Resim 19: Kütübiyye Mescidi

[https://shutr.bz/2MQu2nJ]

Abdülmü'min'in Merrakeş'te yaptırdığı saray, Tâze, Merrakeş, Tinmellel gibi yerlerde inşa ettirdiği camiler ve Merrakeş'te Ya'kûb Mansûr tarafından yaptırılan meşhur Kütübiyye Mescidi'nin minaresi ile yeni bir mimari tarz ortaya konulmuştur. Bu dönemde Kütübiyyîn Camii ve minaresi, İşbiliyye'de la Giralda olarak bilinen minare ve Rabat'taki Hasan Camii minareleri ve Tinmellel'de İbn Tûmert Mescidi gibi yapılarda aynı üslubun kullanılmış olması Endülüs ve Mağrib mimarisinin kaynaşmasının göstergelerindendir.[189]

Muvahhidler, çok büyük mimarî yapıları çok kısa zamanda ortaya koymakla temayüz etmişlerdir. Meselâ, Selâ'nın güneyinde kurulmuş olan Ribatulfeth'teki saray beş ayda, Cebelitarık Boğazı'nın Endülüs yakasında kurulmuş olan Cebelülfeth şehri ise dokuz ay gibi kısa bir sürede tamamlanmıştır.[190] Merrakeş Büyük Camii, ülkenin her yanından gelen en iyi ustalarla yaklaşık dört ay gibi çok kısa bir zamanda yapılmıştır.[191] Ribatülfeth'e yirmi millik mesafedeki Aynu Gabûle'den bol miktarda su taşıyan bir hattın açılması sadece iki ay gibi kısa sürede tamamlanmıştır.[192]

Ya'kûb Mansûr dönemi diğer alanlarda olduğu gibi imar faaliyetleri açısından da Muvahhidler'in zirve dönemi olmuştur. Muvahhidler'in en önemli eserleri onun döneminde ortaya çıkmış, mimaride zirveye ulaşılmıştır. Bu anlamda hastaneler, medreseler, camiler, minareler, köprüler, su kuyuları, su kanalları ve kemerleri, ülkesinin çeşitli şehirlerinde surlar ve Sûsulaksâ'da yollar boyunca menziller yaptırılmıştır. O, Merrakeş'in kendi döneminde

[188] İbnu Sahibüssalat, *el-Mennu*, s. 199, 200.
[189] İnan, Asru'l-Murâbıtîn, II, 724, 725; Özdemir, *Endülüs Müslümanları, Kültür ve Medeniyet*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), s. 310; Harekât, *Mağrib*, 342-345; Jean Birignon, 'Histoire de Moroc', *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, çev. Komisyoon, (İstanbul: Çağ yayınları, 1993), V, 360-363.
[190] Beyzak, *Ahbâr*, s. 113; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 198; Guneymî, *Mevsûa*, II, 266.
[191] Nâsırî, *İstiksâ*, II, 114.
[192] İbn İzârî, *Kısmu'l-Muvahhidîn*, s. 43; İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 192; Menûnî, *Hadâre*, s. 170.

iyice büyümesiyle, daha önce Yûsuf b. Taşfîn ve dedesi Abdülmü'min'in yaptırdığı su kanallarının yetersiz kalması üzerine 584/1188 yılında şehre su temin eden yeni bir projeyi hayata geçirmiştir.[193] Mansûr'un yaptırdığı en önemli eserlerden biri de hastanelerdir. Merraküşî, onun başkent Merrakeş'te yaptırmış olduğu hastaneyi dünyada eşi olmayan bir yapı olarak nitelemiştir. Bu hastane, şehrin orta yerinde çok geniş bir alana inşa edilmiştir. Sağlamlık ve güzellik bakımından mükemmel şekilde yapılan bu hastanede zengin fakir herkese ücretsiz hizmet verilmiş, hastalar hastanede kaldıkları sürece kıyafetleri, yiyecekleri ve ilaçları ücretsiz olarak karşılanmıştır.[194] Bu dönemde akıl hastaları, cüzzamlı, âmâ vb. durumdaki özel hastalar için de hastaneler yaptırılmıştır. Hastane çalışanları yanında, hastalara da dışarıdaki ihtiyaçlarını görebilmeleri için bir miktar harçlık verilmiştir.[195]

E. Muvahhidler Devleti (1121–1269) Halifeleri

Sıra	Adı	Halifeliği
1	Mehdi Muhammed b. Tûmert	1121-1130
2	Abdülmü'min b. Ali el-Kûmî	1130-1163
3	Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdülmü'min	1163-1184
4	Ya'kûb b. Yûsuf b. Abdülmü'min (Mansûr)	1184-1199
5	Muhammed b. Ya'kûb (Nasır Lidinillah)	1199-1213
6	Yûsuf b. Muhammed b. Ya'kûb (Müstansır)	1213-1224
7	Abdülvahid b. Yûsuf b. Abdülmü'min (Mahlu')	1224
8	Abdullah b. Ya'kûb b. Yûsuf (Adil)	1224-1227
9	İdrîs b. Ya'kûb Mansûr b. Yûsuf (Me'mûn)	1227-1232
10	Yahya b. Muhammed b. Ya'kûb b. Yûsuf (Mu'tasım)	1227-1235
11	Abdulvahid b. İdrîs b. Ya'kûb b. Yûsuf (Reşid)	1232-1242
12	Ali b. İdrîs b. Ya'kûb b. Yûsuf (Said)	1242-1248
13	Ömer b. Muhammed b. Ömer b. Ya'kûb b. Yûsuf (Murtaza)	1248-1266
14	Ebu'l-Ulâ İdrîs b. Muhammmed b. Ömer b. Abdülmü'min (Ebû Debbus-Vâsık)	1266-1269

[193] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 217, 218; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 174; Hasan Ali, *Hadâratu'l-İslâmiyye*, s. 373, 374.
[194] Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 364, 365.
[195] İbn Ebî Zer, *Enîsu'l-Mutrib*, s. 217, 218; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 177.

Prof. Dr. Mehmet Salih ARI
Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

V. RÜSTEMÎLER DEVLETİ

A. GİRİŞ

Müslümanların Kuzey Afrika (Mağrib) ile ilk teması Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. Amr b. Âs'ın 21 (641) yılında İskenderiye'yi fethettikten sonra başlayan[1] fetih hareketlerinde ünlü komutanlar yer almıştır. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (36/656-57), Muâviye b. Hudeyc (52/672), Hassân b. Nu'man el-Gassânî (85/704), Musa b. Nusayr (97/716) gibi komutanlar bölgenin fethedilmesi ve İslâmlaşması için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Bu bölgenin fetih hareketlerinde yer alan ünlü bazı komutanlar o topraklarda şehid olmuştur. 'Ukbe b. Nâfi' (63/683), Ebü'l-Muhâcir Dinâr (63/683) ve Züheyr b. Kays (69/688) bunlardandır.[2] Müslümanların Mağrib'i fethetmeleri, bu bölgede oturan çeşitli asabiyetlere ve kabilelere sahip Berberî kabilelerin Müslüman olmaları 70 yılı aşkın uzun bir süreçten sonra ancak mümkün olabilmiştir.

Bu bölgedeki İslâm fetihlerinin diğerlerine göre daha uzun bir zaman almasının başlıca sebepleri bölgenin hilâfet merkezinden uzaklığı, tabiat şartları, Bizans'ın mukavemeti ve nihayet uzun zamandır yabancı hâkimiyetinde yaşayan Berberîler'in fâtihlere karşı ülkelerini canla başla savunmalarıdır.[3] Bu yüzden

[1] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldan* (thk. Abdullah Enis et-Tabba' v.dğr.), Beyrut 1987, s. 225; İbn İzârî, *el-Beyanü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (thk. Georges Colin, E. Levi-Provençal), I-IV, Beyrut 1983, I, 8.

[2] Hasan Ali Hasan, *Ahbâru e'immeti'r-Rüstemiyyîn İbn Sağîr el-Malikî*, Kahire 1916, s. 46.

[3] Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", *DİA*, İstanbul 1992, V, 480.

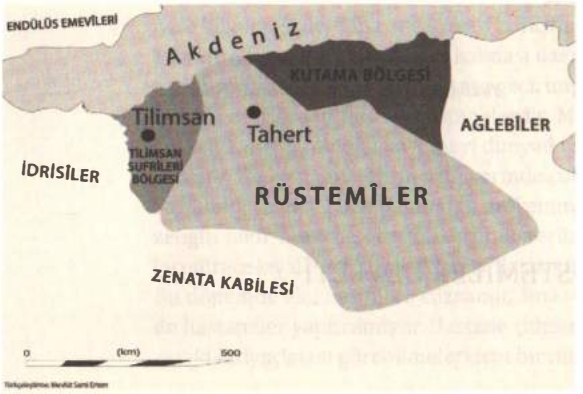

Harita 9: Rüstemîler Devleti Haritası (Siyasî)

[https://bit.ly/2MQudzp]

Müslümanların Mağrib'i fethetmeleri kolay olmamıştır. Bu bölgenin fetih hareketi sırasında Berberîler'in on iki defa irtidat ettikleri söylenmektedir.[4]

Mağrib'in fethedilmesinden sonra bölgeye giden valilerin yerli halka davranışları önem arzetmiştir. Valiler döneminde (96-184/715-801) yerli halk olan Berberîler'e adil bir şekilde davranan, onların hüsnükabulünü gören ve onların müslüman olmalarına vesile olan valiler olduğu gibi, onları tedirgin eden, haraç ve cizye konularında onları Hıristiyan ve zimmîlerle eşit durumda gören valiler de olmuştur.[5]

Bu dönemde İfrîkıye'deki yöneticilerle yerli halk olan Berberîler arasında onarılması güç bir kopukluk meydana gelmişti. Valiler, onlara karşı şiddetli ve kötü politikalar güdüyor; kendilerini fatih olarak görürken, onları küçümsüyorlardı. Valilerden şikâyetçi olan Berberîler kendilerine İslâm'ın eşitlik ve kardeşlik prensibini sunan Hâricîlik mezhebini kısa zamanda benimsediler. Öyle ki Hâricîlik, Berberîler'in Müslümanlık şekli haline geldi.[6]

Mağrib'in İslâmlaşması ile birlikte Hâricîler, Mağrib'de mezheplerini yaymak için elverişli ve verimli bir alan bulmuşlardır. Afrika'ya gelen İbâdiyye ve Sufriyye fırkalarına mensup Hâricîler, Berberîler arasında inançlarını yayarlarken hiçbir mezhebin adını anmaksızın doğrudan İslâm'ın

[4] Bkz. İbn Haldûn, ***Mukaddime***, (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, I, 497.

[5] Musa b. Nusayr'dan sonra iki yıl İfrîkıye ve Mağrib valiliği yapan Afrika'nın sınır bölgelerine seriyyeler göndererek fetih hareketini devam ettiren, elde ettiği geliri kendisi yemeden yerli Berberîler arasında dağıtan Muhammed b. Yezîd ile Ömer b. Abdülazîz'in halifeliği döneminde İfrîkıye valiliğine atanan İsmâil b. Ebî'l- Muhâcir gibi valilerin takip ettikleri güzel siyaset sayesinde çok sayıda Berberî İslâm dinini benimsemiş ve İslâm Afrika'da âdeta kök salmıştır. Öte yandan 102 (721) yılında İfrîkıye'ye vali olarak atanan, halka karşı zalimce davranan, Müslüman olan zimmîlerden cizye ve harac vergisi almaya başlayan Haccac b. Yûsuf es-Sekâfî'nin kâtipliğini ve şurta emirliğini yapan azatlı kölesi Yezîd b. Ebî Müslim gibi valiler sayesinde ise Berberîler Harici fırkalarının görüşlerini benimsemeye başlamışlardır. Bu valiler ve uygulamaları hakkında bkz. Rakîk el-Kayrevânî, ***Târîhu İfrîkıye ve'l-Mağrib*** (thk. Abdullah el-Ali Zeydan-İzzeddin Ömer Musa), Beyrut 1990, s. 64: İbn İzârî, I, 47-48.

[6] Adnan Demircan, ***Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri***, İstanbul 1996, s. 233.

ana ilkelerine, Kitap ve Sünnet'e davet biçiminde düşüncelerini yayma girişiminde bulunmuşlardır.[7] Berberîler ise, Hâricîlik mezhebini kendi tabiatlarına yakın görmüşlerdir. Bu yüzden Hâricîler, Emevî Devleti'nin son dönemi ile Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775)'un hilafetinin ilk yılları arasında Irak, el-Cezîre, Arabistan gibi yerlerde, devletten gördükleri şiddetli baskı üzerine Kuzey Afrika'ya geçmişlerdir.[8]

Hâricîliğin Berberî karakteriyle uyum göstermesi, imâmeti aslına ve soyuna bakmadan her Müslümana verilmiş bir hak olarak kabul etmesi, zâlim yöneticilere karşı isyana teşvik etmesi Berberîler'in bu mezhebe süratle yönelmeleri sonucunu doğurmuştur.[9] Buna Hâricîlik düşüncesinin açıklığı, dinî naslara sarılması, tevil ve felsefede ileri gitmemesinin Berberîler'in durumlarına uygun düşmesi de eklenmelidir.[10]

1. Hâricîlik ve İbâdîliğe Genel Bir Bakış

Rüstemîler Devleti'ni Berberî kabilelerin desteğiyle kuranlar Hâricî-İbâdîler'di. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Hâricîlik ve onun bir kolu olan İbâdîlik hakkında kısaca bilgi verilmesinde yarar vardır. Muhakkimetü'l-Ûlâ, Ezârika, Necedât, Beyhesiyye, Acâride, Se'âlibe, İbâdiyye ve Sufriyye gibi ana fırkalara ayrılan Hariciler[11] ortaya çıktığı ilk günden itibaren isyanlarla yöneticileri meşgul etmiştir.

Hâricî fırkaları arasında birçok konuda düşünce farklılığı bulunmaktadır. Ancak bu fırkaların çoğunun kabul ettiği iki teori var. Bunlardan biri amelin imandan bir parça olduğu diğeri ise imâmetle ilgili görüşleridir.[12]

---

[7] Muhammed Halifat Avad, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*, Ürdün 1978, s. 136; Muhammed İsa Harîrî, *ed-Devletü'r-Rüstemiyye bi'l-mağribi'l-İslâmî: hadaretuha ve alakatuha el-hariciyye bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs (160-296)*, Kuveyt 1987, s. 55.

[8] Hariciliğin Kuzey Afrika'da yayılışının nedenleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 497; Musa Lekbâl, *el-Mağribu'l-İslâmî*, Cezayir 1981, s. 153; Salih Muhammed Feyyâd Ebû Diyâk, *el-Veciz fî tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, İrbid 1988, s. 197-198; Salih Baciyye *el-İbâdiyye bi'l-cerid fi'l-'usûri'l-İslâmiyyeti'l-ula*, Tunus 1976, s. 25; Harîrî, s. 55; Demircan, s. 233.

[9] W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), İstanbul 1998, s. 41-42.

[10] Nevin Abdulhalik Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet: Hazreti Muhammed Devrinden Abbâsîler'in İkinci Yüzyılına Kadar (H.1-232/M.622-846)* (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1985, s. 207.

[11] Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (thk. M. Seyyid Kîlânî), I-II, Beyrut 1961, I, 114-138. Harici fırkaları hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhum*, Beyrut 1977, s. 54 vd.; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilafü'l-musallîn* (tsh. Hellmut Ritter), Wiesbaden 1980, s. 86-126. Malâtî (377/987), İsferâyinî (471/1078), Râzî (606/1210), Makrizî (845/1442) gibi başka müellifler de Hâricî fırkalarını tasnif etmişlerdir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Demircan, s. 38-40.

[12] Sa'd Rüstüm, *el-Fırak ve'l-mezâhibü'l-İslâmiyye münzü'l-bidâyat: en-neş'e et-tarih el-akide et-tevezzuü'l-coğrafi*, Dımaşk 2004, s. 201.

Bazı siyasî mezheplerde olduğu gibi Hâricîlik fırkasının esasını imâmet ile ilgili görüşler teşkil etmektedir. Hâricîler'in tümü Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in imâmetini kabul ederler. Hz. Osman'ın imâmetini, ölümüne yol açan olayların vuku bulduğu döneme kadar kabul ederler, ancak ondan sonraki döneme karşı çıkarlar. Hz. Ali'nin imâmetini ise, hakem olayından sonrasını reddederler. Muâviye b. Ebî Süfyân, 'Amr b. Âs ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi tekfir ederler.[13] Hâricîler'e göre imâmet için soy hiç önemli değildir. Allah'a ve Resûlü'ne itaat eden bir köle dahi olsa imam olabilir. İmâmete layık olduğu sürece imâmın Kureyş'ten veya başka bir soydan olmasında herhangi bir sakınca görmezler. Ancak zalimin imâmetini asla kabul etmezler.[14] İmâmet ile ilgili bu görüşler neredeyse bütün Hâricî fırkalarında aynıdır.

Kuzey Afrika'da düşüncelerini yayma imkânı bulan ve devlet kurabilen Hâricî fırkalar İbâdîler ve Sufrîler idi. Kaynaklar Haricî fırkalarından İbâdîliğin ve Sufrîliğin Kuzey Afrika'ya, Haricîlerin ileri gelen âlimlerinden Seleme b. Sa'd ve İbn Abbas'ın azatlı kölesi (mevlası) İkrime'nin faaliyetleri sonucu, hicrî birinci asrın sonunda girdiğini rivayet etmektedir. Seleme b. Sa'd insanları İbâdîliğe; İkrime ise Sufrîliğe davet etmiştir.[15] Sufrîler, Ziyâd b. el-Asfar'a nisbet edilen, günah işleyeni müşrik kabul etmekle birlikte muhaliflerin kadın ve çocuklarını öldürmeyi caiz görmeyen bir fırkadır.[16]

Rüstemîler Devleti'ni Abdurrahman b. Rüstem önderliğinde kuranlar, Hâricîliğin bir kolu olan İbâdiyye fırkasına mensup kabilelerdir. Abdullah b. İbâd el-Yemenî'ye (86/705) nisbet edilen bu mezhep Ehl-i Sünnet'e en yakın Hâricî fırkasıdır.[17] İbâdîler bu fırkanın gerçek kurucusunun Cabir b. Zeyd el-Ezdî (96/715) olduğunu söylemektedirler.[18] Bu fırka büyük günah işleyenleri sadece nimete karşı nankörlük anlamında kâfir sayar; muhalif Müslüman grupların yaşadığı toprakları İslâm ülkesi kabul ederek onlarla evlenmeyi ve miras intikalini meşru görürler.[19] İbâdîler, Haricîliğin en ılımlı ve günümüze ulaşan tek koludur.[20] İbâdîliğin de değişik

[13] Eş'arî, s. 125.
[14] Eş'arî, s. 125, 462; Şehristânî, I, 116.
[15] Vercelânî, *Kitâbu's-Sîre ve ahbâru'l-e'imme* (thk. Abdurrahman Eyyûb), Tunus ts., 42; Dercinî, *Kitâbu Tabakâti'l-meşâih bi'l-Mağrib*, y.y., t.y, I, 11; Avad, s. 133; Bazı eserlerde Hâricîliğin fetihlerle birlikte Kuzey Afrika'ya girdiği iddia edilmektedir. Bkz. Ali Yahya Muammer, *el-İbâdiyye fi mevkibi't-tarih el-İbâdiyye fi'l-Cezâir*, Kahire 1979, s. 13.
[16] Bağdadî, s. 70; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 173.
[17] Abdülfettah Makled Ganimî, *Mevsuatu tarihi'l-mağribi'l-Arabî*, I-III, Kahire 1994, II, 63.
[18] Alı Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye: dirâse mürekkeze fi usûlihim ve tarihihim*, Kahire 1987, s. 30.
[19] Bkz. Bağdadî, 82-83; Baciyye, s. 35; Muhammed Ebû Ras el-Cerbî, *Mu'nisu'l-ehibbe fi ahbâri Cerbe* (thk. Muhammed el-Merzûkî), Tunus 1960, s. 50; Fığlalı, "Hâricîler", XVI, 173.
[20] İbn Battuta'nın Uman'da gördüğü İbâdîler hakkındaki değerlendirmesi için bkz. İbn Battuta, II, 383.

kolları ortaya çıkmıştır. İbâdî âlimler, daha çok şu altı fırkayı kendi mezheplerinin alt kolları arasında saymaktadırlar:[21] Nükkâriyye, Halefiyye, Hüseyniyye, Ömeriyye, Sekkâkiyye, Fersiyye. Mezhepler tarihi ile ilgili kitaplarda İbâdiyye'nin başka kollarından da söz edilmektedir. İbâdîler, günümüzde Uman, Zengibar, Libya, Tunus ve Cezayir'de yaşamaktadırlar.

B. Rüstemîler Devleti'nin Kuruluşu

1. Hâricîliğin Berberîler Arasında Yayılması ve İlk Ayaklanmalar

Hâricîlik, Mağrib'de taraftar bulduktan sonra merkezî yönetime karşı Hâricî isyanlar da baş göstermeye başladı. Yöneticilerinin haksız uygulamalarından şikâyetçi[22] olan Meysere el-Medğarî[23] önderliğindeki Berberî-Hâricî grubu 122 (740) yılında İfrîkıye ve Mağrib genel valisi İbnü'l-Habhâb ve onun Tanca valisi Ömer b. Abdullah el-Muradî'ye karşı isyan etti.[24] Miknâse, Gumâre ve Bergavâta kabileleri Meysere'ye yardımcı oldular.[25] Meysere ve Hâricî-Sufrî yandaşları Tanca'yı istila ettiler ve Tanca valisi Ömer b. Abdullah el-Muradî'yi öldürdüler. Berberîler'in neredeyse tamamı Meysere'ye destek verdi. Meysere'ye halife olarak biat edip ona "Mü'minlerin Emiri" diye hitap ettiler.[26] Böylelikle Berberîler, Hâricîler'in de teşvikiyle Kaysî valilere karşı kabile asabiyeti ile hareket ederek Mağrib'de ilk isyanları gerçekleştirdiler.

Bu isyanın devamında Meysere'nin verdiği bazı taktik kararlarını beğenmeyen Berberîler onun hilafetine biat ettikleri halde onu öldürüp Halid b. Humeyd ez-Zenâtî'ye biat ettiler.[27] Hâricîler'in yeni lideri Halid

[21] Geniş bilgi için bkz. Amir Neccâr, *el-İbâdiyye ve meda sılatiha bi'l-Havâric*, Kahire 1993, s. 95-109.

[22] Bu şikâyetleri arasında emirlerinin kendilerine ganimetten hisse vermedikleri, onların yaptıkları israfları, onların güzel kadınlarla Kitap ve Sünnet'e aykırı bir biçimde evlenmeleri ve Berberîler'in hayvanlarını haksız yere boğazladıklarını gibi maddeler yer alır. Bkz. Taberî, *Tarihu'l-ümem ve'l-mulûk* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim), I-XIII, Beyrut 1967, IV, 254-25; krş. Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu* (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1960, s. 163.

[23] Meysere, İbn Abdilhakem'in kitabının tahkikli nüshasında, Meysere el-Midğarî; İbn İzârî'nin kitabında "el-Medğarî"; İbn Haldûn'un eserinde ise "el-Metğâtî" şeklinde kabilesine nispet edilmektedir. Bkz. İbn Abdilhakem, *Fütuhu Mısr ve'l-Mağrib* (thk. Muhammed Huceyrî), Beyrut 1996/1416, s. 364; İbn İzârî, I, 52; İbn Haldûn, *Kitabü'l-'İber ve divânu'l-mübtede ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, Beyrut 1968, VI, 110.

[24] İbn Abdilhakem, s. 364; İbn İzârî, I, 52; İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 110.

[25] Sa'd Zağlûl Abdülhamid, *Tarihü'l-mağribi'l-Arabî*, I-III, İskenderiye 1994, I, 288; İdrîs Saleh Hareir, *The Rustumid State 144-296/762-909*, University of Utah, Utah 1976, Basılmamış Doktora Tezi, s. 24; Yıldız, "Berberîler", V, 481.

[26] İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 189; yine bkz. İbn İzârî, I, 52.

[27] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih* (thk. C.J. Tornberg), I-XII, Beyrut 1982, V, 192; İbn İzârî, I, 53.

b. Humeyd, Berberîler'den müteşekkil ordusuyla İbnü'l-Habhâb'ın İfrîkıye'deki askerlerin başına tayin ettiği Halid b. Ebî Habib'in Araplardan ve Hişâm b. Abdülmelik'in askerlerinden müteşekkil ordusunun karşısına çıktı. Çok şiddetli çarpışmalardan sonra Halid b. Humeyd'in pusuda bekleyen askerleri Arapları tuzağa düşürerek büyük bir hezimete uğrattı. Başta Halid b. Ebî Habib olmak üzere Arapların önde gelenleri, yiğitleri ve süvarileri katledildiği için bu savaşa *"Gazvetu'l-Eşraf"* denilmiştir.[28]

Kuzey Afrika'daki gelişmeleri öğrenen Hişâm b. Abdülmelik, *"Araplara reva görülen bu hareketin intikamını alacağım, oraya bir ordu göndereceğim ki, bir ucu oraya ulaşacak, bir ucu burada kalacak"* dedi. Ardından Hişâm, İbnü'l-Habhâb'a bir mektup göndererek onu yanına çağırdı ve daha sonra onu azletti (Cemâziyelevvel 123/Mart-Nisan 741). Onun yerine Külsûm b. İyâd el-Kuşeyrî'yi[29] valiliğe tayin etti.[30] Kuzey Afrika'daki isyanları bastırmak üzere Külsûm'u 12.000 kişilik orduyla bölgeye gönderdi. Ayrıca Külsûm'un yolu üzerindeki bölgelere de haber göndererek yola çıkan orduya asker desteğinde bulunmalarını istedi. Külsûm b. İyâd ordusuyla birlikte Sûbû vadisine ulaşınca Hâricîler'in lideri Halid b. Humeyd ez-Zenâtî komutasındaki ordu onlara doğru ilerledi. Orada meydana gelen savaşta Külsûm b. İyâd, Habib b. Ebî Abde, Süleyman b. Ebî'l-Muhâcir ve önde gelen Araplardan birçok kişi öldürüldü.[31] Bunun üzerine Araplar hezimete uğrayarak dağıldılar.

Külsûm'un akıbetinden ve diğer gelişmelerden haberdar olan Hişâm b. Abdülmelik, Hanzale b. Safvan el-Kelbî'yi 124 (742) yılında İfrîkıye bölgesine vali olarak tayin etti.[32] Hanzale, İfrîkıye'ye ulaşmadan önce 'Ukkâşe b. Eyyûb el-Fezârî adında bir Sufrî lider Kabis (Gabes) şehrinde etrafına adamlar toplayarak isyan etti. Külsûm'un Kayrevan valisi Meslema b. Sevâde, Sufrîler'in Kabis'te toplandıklarını duyunca, Kayrevânlılarla birlikte 'Ukkâşe komutasındaki Hâricîler'in üzerine yürüdü. Ancak Meslema'nın ordusu yenildi ve Kayrevan'a geri dönmek zorunda kaldı. Bu arada Sufrî'lerden Abdülvâhid b. Yezîd el-Hevvârî de çok sayıda askerîyle 'Ukkâşe'ye yardım ediyordu.[33]

---

[28] İbnü'l-Esîr, V, 192; İbn İzârî, I, 53-54.

[29] Ona umumiyetle el-Kuşeyrî denilmektedir. Belâzürî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerinde hep böyledir. İbn Abdilhakem'in (s. 365) eserinde ise el-Kaysî şeklinde geçmektedir. Ne var ki Julius Wellhausen, onun Irak valisi Halid el-Kasrî'nin yeğeni olduğunu söyleyerek doğrusunun el-Kasrî olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Wellhausen, s. 163, dn., 2.

[30] İbnü'l-Esîr, V, 192; İbn İzârî, I, 54.

[31] İbn İzârî, I, 55. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, V, 193; İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 189.

[32] İbn Abdilhakem, s. 369; Rakîk, s. 79; İbn İzârî, I, 58.

[33] İbn Abdilhakem, s. 365; İbnü'l-Esîr, V, 193.

Hanzale, yandaşları ile görüşerek Kayrevan'a iki ayrı yönden saldırmak için plan yaptı. Hanzale, önce 'Ukkâşe ordusuyla savaşmak için Kayrevan dışına çıktı Karn'da yapılan savaş sonunda 'Ukkâşe mağlup oldu ve kaçtı. Ancak fazla zaman geçmeden yakalanarak Hanzale'nin yanına getirildikten sonra öldürüldü. Diğer taraftan Abdülvâhid, Kayrevan'a 3 mil uzaklıkta Asnâm denilen yerde kamp kurmuştu. Yanında 300.000 savaşçı vardı. Hanzale, Kayrevan'da bulunan herkesi toplayıp hepsine silah ve mal dağıttı. Hanzale, ordusundaki askerleri savaşa teşvik etmek, Hâricîler'le yapılan savaşın, bir çeşit cihat olduğunu ve bu cihadın faziletini anlatmak için âlimler görevlendirdi. Bu âlimler Hâricîler'in kadınları esir, çocukları köle edeceğini, erkekleri de katledeceklerini hatırlatıyorlardı. Kayrevânlı kadınlar da galip gelmeleri durumunda Hâricî-Sufrîler'in namuslarına tecavüz edecekleri korkusuyla orduya katılmışlardı ve erkekleri savaşa teşvik ediyor, onlara cesaret veriyorlardı. Abdülvâhid b. Yezîd'in ordusunun Kayrevan'a yaklaştığını öğrenince Hanzale, ordusunu toplayıp onun üzerine yürüdü. Sonra hep birden Hâricîler'e hücum ettiler, Berberîler'in çoğunu katlettiler. Abdülvâhid'in başı Hanzale'ye getirilince hepsi Allah için secdeye kapandılar. Kamışlarla yapılan sayım sonucu bu savaşta 180.000 Berberî'nin öldürüldüğü rivayet edilmiştir. Bu savaş için *"Bedir gazvesinden sonra Arabın Asnam'da yaptığı gazveden daha şiddetlisi yoktur"* yorumu yapılmıştır.[34] Bununla birlikte Hâricîler'in bu isyanları sayesinde Uzak Mağrib neredeyse Emevî yönetiminden bağımsız bir duruma gelmiş ve Berberîler'in kendi problemlerini çözme konusundaki öz güvenleri artmıştır.

2. Kuzey Afrika'da İbâdîler'in Ortaya Çıkışı ve Ayaklanmaları

Mervân b. Muhammed (127-132/744-750) iktidara gelince öteden beri İfrîkıye'de faaliyet göstermekte olan Abdurrahman b. Habib'i vali olarak tayin etti. Onun valiliğinde Hâricîler birçok yerde isyan ettiler. Ömer b. 'Attab el-Ezdî, 'Urve b. Velid es-Suğrî, Sâbit es-Senhâcî, Abdülcebbâr b. Hâris bölgenin çeşitli yerlerinde İbâdî görüşün temsilcileriydiler. Abdurrahman 131 (749) yılında onların üzerine yürüdü ve kardeşi İlyâs'ı da İbn 'Attâb'a karşı göndererek onları ortadan kaldırdı.[35] Bu olaylardan da anlaşıldığı gibi Mağribliler, Sufrîler'in şiddete dayalı isyanlarından usanınca Hâricîliğin diğer bir kolu olan İbâdîliğe intisap etmişlerdir. Zira bu aşamadan sonra İbâdîliğin Mağrib'deki etkinliği daha da artmıştır.

[34] İbnü'l-Esîr, V, 193-194; Ayrıca bu konuda bkz. İbn Abdilhakem, s. 370-371; İbn İzârî, I, 58-59; Avad, s. 138; Demircan, s. 237-240; İsmâil Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara 2001, s. 100.

[35] İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 190; Demircan, s. 240.

Trabluslular'ın İbâdîler'in reisi Abdullah b. Mes'ud et-Tücîbî'ye imam olarak biat etmeleri üzerine İbâdîlik tehlikesini fark eden Abdurrahman b. Habib, kardeşi İlyâs'ı oraya vali olarak tayin etti. İlyâs göreve başladıktan sonra İbâdîler'in reisi et-Tücîbî'yi öldürdü. Bunun üzerine İbâdîler kendilerine Abdülcebbâr b. Kays el-Muradî ile Haris b. Telid el-Hadramî'yi lider seçtiler ve ayaklandılar. Bunun üzerine Abdurrahman, kardeşi İlyâs'ı azl ederek yerine Humeyd b. Abdullah el-'Akkî'yi atamak zorunda kaldı. Daha sonra Abdurrahman onlara karşı savaşmak üzere bir ordu gönderdi, İbâdîler bu orduyu yendiler ve Trablus'un kontrolünü ele geçirdiler. Ne var ki her iki Hâricî-İbâdî lider otorite konusunda tartıştılar ve çıkan karşılıklı savaşta her ikisi de öldürüldüler. Berberî İbâdîler, İsmâil b. Ziyâd en-Nefûsî'yi lider (imam) olarak seçtiler.[36] İbâdîler'in yeni lideri de Abdurrahman b. Habib'in gönderdiği ordu tarafından öldürüldü ve taraftarlarının çoğu esir edildi.[37]

Trablus'taki İbâdîler, İsmâil b. Ziyâd en-Nefûsî'nin Abdurrahman b. Habib tarafından öldürülmesinden sonra işlerini yürütecek bir imam seçmek istediler. Trablus şehrinin batısındaki Sayyâd mevkiinde bir arazi ihtilafı dolayısıyla toplanıyormuş gibi görünen İbâdîler, Yemenî Arapların ileri gelenlerinden Ebü'l-Hattâb Abdul'ala b. es-Semh el-Me'âfirî'ye imam olarak biat ettiler (140/758).[38] Ebü'l-Hattâb'ın imam olarak seçilmesinden sonra onun taraftarları, hükmün ancak Allah'a ait olduğunu ve sadece Ebü'l-Hattâb'a itaat edeceklerini ilan ederek Trablus şehrine girdiler. Ebü'l-Hattâb, Abbâsîler'in Trablus valisini görevinden uzaklaştırdı. Onu Trablus'ta kalmak veya ayrılmak konusunda serbest bıraktıysa da vali beytülmalin anahtarlarını teslim ederek oradan ayrılmayı tercih etti.[39]

Bu dönemde Verfecûme kabilesinin desteğini alarak Kayrevan'a egemen olan Abdülmelik b. Ebî'l-Ca'd şehirde bulunan Kureyşlileri ve diğer Arapları öldürdü. Verfecûme mensuplarının halka kötü davranmaları, ahalinin canına, malına ve namusuna kastetmeleri üzerine halk İbâdî imâmetinden yardım istedi.[40] İbâdîler'in imâmı Ebü'l-Hattâb, Abdurrahman b. Rüstem ve 'Âsım es-Sidrâtî'yi yanına alarak 6.000 kişilik bir kuvvetle yola

[36] Cerbî'ye göre İbâdîler'in biat ettiği ilk imâmdır. Cerbî, s. 44.
[37] İbn Abdilhakem, s. 372-373. Ayrıca bkz. Harîrî, s. 64.
[38] Ebü'l-Hattâb, Hâricîler'in Kuzey Afrika'daki önde gelen bilginlerinden Seleme b. Sa'd'ın tavsiyesi üzerine Basra'daki Hâricîler'in imâmlarından Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime'nin yanında İbâdî mezhebinin esasları hakkında eğitim gördükten sonra İbâdîliği Kuzey Afrika'ya taşıyan ve *"hameletü'l-ilm"* diye adlandırılan beş kişiden biridir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Vercelânî, s. 59-60; Dercinî, I, 20-22; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (thk. Ahmed b. Suud es-Seyyabî), Maskat 1987, I, 113-114; Mustafa Öz, "Ebü'l-Hattâb el-Meâfirî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 324.
[39] Vercelânî, 64-65; Dercinî, I, 26.
[40] İbn İzârî, I, 70; Selâvî, I, 178.

çıktı. Yol üzerinde bulunan Kabis'i ele geçirdi, buraya bir amil tayin ederek Kayrevan'a doğru ilerledi. Şehrin yakınlarında Abdülmelik el-Verfecûmî kumandasındaki kuvvetlerle karşılaştı. Ahalinin şehir içerisinde isyan çıkarmasından da yararlanan Ebü'l-Hattâb kısa sürede düşmanlarını mağlup etti, Abdülmelik'le birlikte taraftarların birçoğu öldürüldü. Böylece Kayrevan Ebü'l-Hattâb kuvvetleri tarafından tamamen ele geçirildi (Safer 141/Haziran 758). Ebü'l-Hattâb, Abdurrahman b. Rüstem'i Kayrevan'a amil tayin ederek Trablus'a döndü.[41] Böylece Trablus'tan Kayrevan'a kadar hüküm süren güçlü bir İbâdî imâmeti ortaya çıkmış oldu.

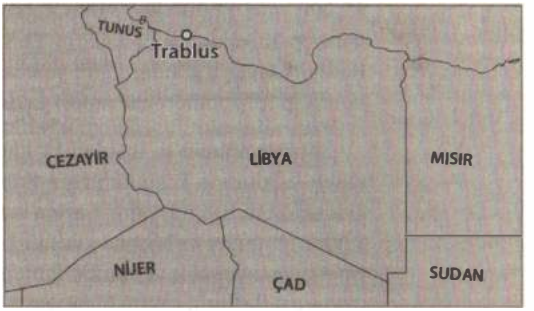

Harita 10: Günümüzde Trablus şehrinin bulunduğu konum

[https://bit.ly/2K0UUDH]

Bu gelişmelerden haberdar olan Abbâsî Halifesi Mansûr'un Mısır valisi Muhammed b. el-Eş'as el-Huzâî, İfrîkıye'de asayişi yeniden sağlamak üzere bölgeye iki ordu gönderdi. Avvâm b. Abdülaziz el-Becelî komutasındaki Abbâsî ordusu Sirt civarında Ebü'l-Hattâb kuvvetlerine karşı yenildi. Bundan sonra Ebü'l-Ahvas Ömer b. Ahvas el-İclî komutasındaki ikinci bir ordu gönderildi. Bu ordu da bizzat Ebü'l-Hattâb tarafından Mağmadas mevkiinde mağlup edildi (142/759).[42]

Halife Mansûr, Kuzey Afrika'daki bu başarısız harekâttan sonra bizzat Muhammed b. el-Eş'as el-Huzâî'yi İfrîkıye'ye vali tayin ederek bu meseleyi halletmesini istedi. Bunun üzerine İbnü'l-Eş'as 50.000 kişilik bir ordu ile İfrîkıye'ye doğru hareket etti. Durumdan haberdar olan Ebü'l-Hattâb her taraftan adamlarını topladı. Ebü'l-Hattâb'ın çevresinde toplananların çokluğu İbnü'l Eş'as'ı korkuttu.[43] İbnü'l-Eş'as'ın doğuya gittiği zannını veren bir taktik uygulaması Ebü'l-Hattâb kuvvetlerinin dağılmasına sebep oldu. Bunun üzerine İbnü'l-Eş'as bir manevra yaparak hızlı bir şekilde Trablus'a doğru yola çıktı. Ebü'l-Hattâb durumu fark ettiğinde yakındaki kabileleri topladı. İki taraf Tavurga'da karşılaştı. Cereyan eden şiddetli çarpışmaların sonunda Ebü'l-Hattâb mağlup oldu, başta kendisi olmak üzere taraftarlarının çoğu öldürüldü (Safer 144/Mayıs 761). Kaynaklar bu savaşta

[41] Bkz. Vercelânî, s. 67-69; Dercinî, I, 27-29; İbnü'l-Esîr, V, 316-317; İbn İzârî, I, 71; Selâvî, I, 179-180; Öz, *a.g.md.*, X, 324. Bazı kaynaklar 'Âsım es-Sidrâtî'nin burada zehirlenerek öldüğünü yazıyorlarsa da bu doğru olmasa gerektir. Zira 'Âsım es-Sidrâtî daha sonra Ömer b. Hafs ile çarpışan kuvvetlerin komutanları arasında yer alacaktır.

[42] Şemmâhî, I, 118.

[43] İbnü'l-Esîr, V, 317.

12.000 veya 14.000 Ebü'l-Hattâb taraftarının öldürüldüğünü kaydetmektedir.[44] Ya'kûbî, İbnü'l-Eş'as'ın Ebü'l-Hattâb'ı öldürdükten sonra başını Halife Mansûr'a gönderdiğini yazmaktadır.[45] Böylelikle İfrîkıye'de kurulan ilk İbâdî imâmeti kuvvetleri yaklaşık dört sene zarfında dağıtıldı.

Abdurrahman b. Rüstem bu durumu öğrendikten sonra Ebü'l-Hattâb'ın yardımına koşmak üzere Kabis şehrine geldiğinde İbâdî imâmın öldürüldüğü haberini aldı. Geride kalan İbâdî güçlerle İbnü'l-Eş'as'a karşı koyamayacağını anlayınca güvenli bir yere gitme kararı aldı. Orta Mağrib'e doğru yol aldı ve ileride kuracağı devletin başkenti Tâhert civarındaki sarp dağlarla çevrili Sufeccec vadisine yerleşti.[46] Burada İbâdîler ile diyaloga geçip toplantılar düzenledi.

Ebü'l-Hattâb'ın öldürülmesinden sonra Hâricîlik mezhebinin iki ayrı koluna mensup İbâdîler ve Sufrîler Abbâsîler'in bölge valisine karşı birleştiler. Trablus ve çevresinde kalan İbâdîler, Ebû Hâtim Ya'kûb b. Lebîd el-Melzûzî'nin liderliği etrafında toplandılar. Abbâsîler'in eline geçen Trablus üzerine yürüyüp burayı ele geçirdiler ve şehirde bulunanların birçoğunu öldürdüler.[47]

Bu arada İfrîkıyenin her tarafında karışıklıklar ortaya çıktı. Ebû Hâtim komutasındaki çok kalabalık bir İbâdî birliği Tubne şehrini kuşatma altına aldı. Diğer İbâdî ve Sufrî Hâricîler de on iki askerî birlikle bu şehrin kuşatılmasında yer aldılar. Ebû Kurre es-Sufrî komutasında 40.000 kişi, Abdurrahman b. Rüstem komutasında 15.000 kişi, Âsım es-Sidratî el-İbâdî komutasında 6.000 kişi, Mes'ud (Misver) ez-Zenâtî el-İbâdî komutasında 10.000 atlı bulunuyordu. Bunların dışında başka birlikler de vardı.[48]

Abbâsî valisi Ömer b. Hafs, çok kalabalık bu askerî birlikler karşısında bazı taktikler uygulayarak, onların taraftarlarına para ve giyecek göndererek Hâricîler'in dağılmasını sağlamaya çalıştı. İbn Hafs onların bir bölümünü geri göndermeyi başardıktan sonra Tahuda'daki İbn Rüstem'in üzerine bir ordu gönderdi. Yapılan savaşta İbn Rüstem yenilerek Tâhert'e çekildi.[49] Bunun sonucunda İbâdîler İbn Hafs karşısında duramayacak kadar

[44] Bkz. Vercelânî, s. 71-75; Dercinî, I, 31-35; İbnü'l-Esîr, V, 317; İbn İzârî, I, 71-72; Şemmâhî, I, 118-120.
[45] Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut 1992, II, 386.
[46] Vercelânî, s. 75-76; Dercinî, I, 35-36.
[47] Vercelânî, s. 78-79; Dercinî, I, 36-37; ayrıca bkz. İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 192-193.
[48] İbnü'l-Esîr, V, 598-599; İbn İzârî, I, 75; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, I-XXX, Kahire 1983, XXIV, 80; İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 193; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa li-ahbari düveli'l-Mağribi'l-aksa* (thk. Cafer Nasırî-Muhammed Nasırî), I-III, Darü'l-Beyda Vezaretü's-Sekâfe ve'l-İttisal, 1997, I, 186.
[49] Kaynakların burada zikrettiği Tâhert, Rüstemîler'in başşehri olan şehir değildir. Zira o sırada Tâhert daha kurulmamıştı. Sözü edilen eski Tâhert ya da Tâhert

zayıfladılar ve Tubne'den Kayrevan'a çekildiler. Ebû Hâtim dağılan İbâdîler'i toparlamak ve komşu Hâricîler'den korunmak için Kayrevan'ı kuşattı.[50]

Kayrevan kuşatması sekiz ay sürdü. Şehrin beytülmalinde para, depolarında yiyecek yoktu. İbn Hafs ve taraftarları çok büyük sıkıntılar çektiler. Orduda bulunan askerler sabahtan akşama kadar Hâricîler'le savaşıyor, acıkınca yiyecekleri tükendiği için köpek ve sair hayvanların etlerini yiyorlardı. Şehir halkının çoğu sıkıntıya dayanamadıkları için Hâricîler'in tarafına geçtiler. Kuşatmanın uzun sürmesi üzerine Halife Mansûr, İbn Hafs'a destek olması için Yezîd b. Hâtim b. Kuteybe komutasında 60.000 kişilik orduyu İfrîkıye'ye gönderdi. Yanındakilerin uyarılarına rağmen İbn Hafs, gelecek destek birliğini beklemeden Hâricîler'le savaşmaya devam etti. Ebû Hâtim'in komutasındaki İbâdîler, İbn Hafs'ın komutasındaki orduyu Trablus'un doğusunda Mağmadas denilen yerde büyük bir hezimete uğrattılar ve Ömer b. Hafs'ı öldürdüler (15 Zilhicce 154/11 Kasım 771).[51] İbn Hafs öldürülünce Kayrevânlılar kendi aralarında anlaşarak onun yerine kardeşi Cemil b. Hafs'ı görevlendirdiler. Kuşatmanın devam etmesi üzerine zor durumda kalan Cemil b. Hafs'ın bazı şartlarla yaptığı anlaşma sonunda Ebû Hâtim 155 (771) yılı başlarında şehri zaptetti. Şehrin kapılarını yaktırıp surlarını tahrip ettirdi.[52] Böylece İbâdîler ikinci kez Kayrevan'a hâkim oldular.

Yezîd b. Hâtim'in komutasındaki ordu İfrîkıye'ye vardığında bazı Berberî kabilelerin verdiği destekle daha da güçlendi. Bu ordu Trablus'a gittiğinde Ebû Hâtim, Nefûse dağına çekildi. Sarp ve sert bir araziye yerleşerek hendekler kazdırdı. Yezîd ordusunu hazırlayıp onun üzerine yürüdü. Her iki ordu 155 yılının Rebiülevvel (Şubat 772) ayında karşı karşıya geldiler. Ebû Hâtim'in ordusu büyük bir hezimete uğradı, Ebû Hâtim ve beraberindekilerin birçoğu kılıçtan geçirildi. Bu savaşta 30.000 kişinin öldürüldüğü rivayet edilmektedir.[53] Ebû Hâtim'in Cenbî'deki türbesi uzun süre kutsal bir yer olarak kabul edilerek hakkında çeşitli rivâyetler nakledilmiştir.[54]

3. Devletin Kurucusu: Abdurrahman b. Rüstem

Rüstemîler Devleti'nin kurucusu İran'dan Afrika'ya göç eden bir ailenin çocuğu olan Fars asıllı Abdurrahman b. Rüstem'dir. Onun soy

bölgesi olabilir. Bkz. Abdülhamid, II, 374; Harîrî, s. 91, dn., 84.

[50] İbnü'l-Esîr, V, 599-600; Nüveyrî, XXIV, 80-81; İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 193.

[51] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Vercelânî, s. 82; Dercinî, I, 38; İbnü'l-Esîr, V, 600; Selâvî, I, 187.

[52] İbn İzârî, I, 76-77.

[53] İbnü'l-Esîr, V, 600; İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 193; Selâvî, I, 188.

[54] Şemmâhî, I, 123; Mustafa Öz, "Ebû Hâtim el-İbâzî", *DİA*, İstanbul 1994, X,148.

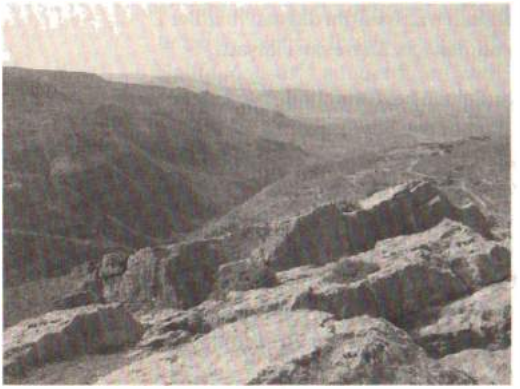

Resim 20: Nefûse dağının zirvesinden bir görünüş

[https://bit.ly/2MMU5Mx]

şeceresi genellikle şu şekilde gösterilmektedir: Abdurrahman b. Rüstem b. Behram b. Sabûr b. Bâzân b. Sabûr Zi'l-Ektâf (Fars Kralı).[55] Kaynaklar İbn Rüstem'in Fars (İran) asıllı olduğu konusunda hem fikirdir. Ne var ki Abdurrahman'ın babası olan Rüstem hakkında kaynaklarda ihtilaf vardır. İbn Haldûn Rüstem'in Kadisiye savaşında İran tarafında yer alan meşhur kumandan olduğunu belirtir;[56] bazı yazarlar ise başka bir Rüstem'den söz ederler. Meşhur coğrafyacı Yâkût ve diğer bazı müellifler Abdurrahman'ın dedesi olan Behram'ın Hz. Osman'ın mevlası (azatlı kölesi) olduğunu zikrederler.[57] Kadisiye komutanı Rüstem'in 16 (637) yılında öldürüldüğü; Abdurrahman'ın ise 171 (787) yılında öldüğü göz önünde bulundurulduğunda onun babasının Kadisiye Savaşı'nda öldürülen Rüstem olmadığı rahatlıkla anlaşılacaktır. Zira Abdurrahman'ın bu komutanın oğlu olduğu kabul edildiğinde onun en az 150 küsur yıl yaşadığını da kabullenmek gerekecektir ki bu da imkânsız görünmektedir.[58]

Kaynaklar Abdurrahman'ın Mağrib'e nasıl geldiğine dair değişik rivâyetler aktarmaktadırlar. Bazı kaynaklara göre Abdurrahman'ın babası Rüstem hanımı ve oğlu Abdurrahman ile birlikte hac ibadetini yapmak üzere Mekke'ye gitmiş ve orada vefat etmiştir. Daha sonra Abdurrahman'ın annesi Kayrevânlı bir hacı ile evlenmiş ve onunla birlikte Kuzey Afrika'ya gitmiştir. Abdurrahman burada büyümüş ve Kayrevan'da İbâdîler'in ilim meclislerine devam ederek orada dersler almıştır. Hâricî-İbâdî mezhebine ait temel bilgileri ilk olarak Kayrevan'da öğrenmiştir. Hâricîlik mezhebine ilgisi Mağrib'de İbâdî mezhebine davet eden (ed-Dâ'î) Seleme b. Sa'd aracılığıyla başlamıştır. Yine Seleme'den etkilenerek Mağrib'de bir Hâricî-İbâdî devletinin kurulması fikrine sahip olmuştur.[59] İbn Haldûn ise Abdurrahman'ın fetih ordularıyla birlikte Mağrib'e geldiğini belirtmektedir.[60]

[55] Bekrî, *el-Muğrib fî zikri bilâdi İfrîkıye ve'l-Mağrib min kitâbi'l-mesâlik ve'l-memâlik*, (nşr. Baron de Slane, ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1993, s. 67; Vercelânî, s. 58; İbn İzârî, I, 197; Dercinî, I, 19; Abdülhamid, II, 289.
[56] İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 112, 121.
[57] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, I-V, Beyrut 1986, II, 8.
[58] Muhammed b. Tavît, s. 105; Hasan Ali Hasan, s. 109; Harîrî, s. 74.
[59] Vercelânî, 58; Şemmâhî, I, 113; Hasan Ali Hasan, s. 110.
[60] İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 121.

Emevîler'in son döneminde Kayrevan'a geldiği anlaşılan Abdurrahman b. Rüstem, Kayrevan'daki İbâdî eğitimin kendisine yeterli gelmediğini anlayınca hocası Seleme b. Sa'd'ın tavsiyesi üzerine kendilerine *hameletü'l-ilim* (ilim taşıyıcıları) adı verilen ve Afrika'daki değişik kabileleri ve yerleşim birimlerini temsil eden diğer dört arkadaşı ile birlikte Basra'da ilim tahsil etmeye karar verdi. Zira o dönemde Basra İbâdî mezhebinin eğitim merkezi idi. Tavsiye üzerine Abdurrahman ve arkadaşları Basra'daki İbâdî mezhebinin lideri Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin yanına giderek ilim tahsil ettiler.[61]

Ebü'l-Hattâb Abdül'ala b. es-Semh el-Me'âfirî, Abdurrahman b. Rüstem, Âsım b. Cemil es-Sidrâtî, İsmâil b. Derrâr el-Ğadâmisî ve Ebû Dâvud en-Nefzâvî adlı kişiler Abbâsî yönetimde bulunan Basra'da beş yıl zor şartlar altında ve alabildiğince gizli bir şekilde eğitimlerini sürdürdüler. Bu süre zarfında İbâdiyye mezhebi üzerine eğitim gördüler. Mağrib'deki İbâdîler'in durumunu araştırdılar. Tahsillerini tamamladıktan sonra hocaları Ebû Ubeyde'nin talimatına uyarak devlet kurmak amacıyla Kuzey Afrika'ya döndüler. Bu beş kişi Mağrib'e ulaştıklarında ilk olarak Abdurrahman'ın imam (yönetici) olmasını istediler. Fakat o özür beyan etti ve yöneticilik yapmaktan çekindi. Bunun üzerine Ebü'l-Hattâb'ı kendilerine imam olarak seçtiler.[62]

İbâdîler'in ilk imâmı Ebü'l-Hattâb el-Meâfirî'nin imâmeti boyunca Abdurrahman b. Rüstem Kayrevan'ın valisi olarak hizmet etti. 144 (761) yılında Abbâsî ordusu komutanı İbnü'l-Eş'as bu imâmete son verip Kayrevan'a yaklaştığında Abdurrahman b. Rüstem ailesi ile birlikte batıya yani Orta Mağrib'e doğru kaçtı.[63]

İbâdiyye kaynakları Kayrevan'ın düşmesinden sonra Abdurrahman b. Rüstem'in orada kaçışını dramatize ederek anlatır. İbn Rüstem, ilkin Abbâsîler'in Mağrib valisi tarafından yakalanır. Fakat vali ile arası iyi olan İbn Rüstem'in Kayrevânlı bir dostunun ricası üzerine serbest bırakılır. İbn Rüstem daha sonra oğlu Abdülvehhâb, kölesi ve bir atı ile birlikte orta Mağrib'e doğru yola çıkar. Bu üç kişi sırasıyla ata binerler. Yolda at ölür. İzlerini kaybettirmek üzere atı gömerler. Oraya "Kabru'l-feres" (atın mezarı) adını verirler. Atın ölmesinden sonra Abdurrahman güçten düşer, takatsiz kalır. Bunun üzerine sırayla bazen oğlu Abdülvehhâb bazen de kölesi onu omuzlarında taşırlar. Böylece Sufeccec vadisine kadar giderler.[64]

[61] Vercelânî, s. 57-58; Dercinî, I, 19-20; Şemmâhî, I, 113.
[62] Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Vercelânî, s. 59-60; Dercinî, I, 20-22; Şemmâhî, I, 113-114; Öz, "Ebü'l-Hattâb el-Meâfirî", *DİA*, X, 324.
[63] Hareir, s. 49.
[64] Vercelânî, s. 75-76; Dercinî, I, 35-36; Şemmâhî, I, 120.

İfrîkıye valisi İbnü'l-Eş'as, İbn Rüstem'in Kayrevan'dan ayrıldığını ve Sufeccec vadisi civarında etrafına İbâdîler'i topladığını duyduğunda, İbâdîler'in onun etrafında daha fazla toplanmalarını engellemek amacıyla onu takip etmek üzere yola koyuldu. İbn Rüstem'in bulunduğu bölgeyi çok sayıdaki askerî birliğiyle kuşattı. Kuşatma uzun süre devam ettiği halde, bölgenin sarp dağlar ve vadilerden oluşmasından dolayı İbn Rüstem ve askerlerine bir zarar veremedi. Bu arada İbnü'l-Eş'as'ın ordusunda çiçek hastalığının baş göstermesi ve çok sayıda askerînin ölmesi üzerine ordu Kayrevan'a kadar geri çekildi.[65] İbn Rüstem ise etrafına topladığı İbâdîler'i organize etti.

4. Abdurrahman b. Rüstem'e İmâm Olarak Biat Edilmesi

İbn Rüstem, Sufeccec vadisine sağlam bir şekilde yerleştikten sonra ona destek vermek üzere Trablus'un İbâdî âlimlerinden altmış kişi gelerek onun hareketine katıldılar.[66] İbn Rüstem'in sığındığı vadi, Tâhert'in güneyinde dağlık bir bölgeydi. Bu bölge İbâdîliği benimseyen Lemâye kabilesine aitti. İbâdîliği benimseyen Havvâre, Levâte, Zevâğe, Matmâte, Miknâse ve Zenâte gibi kabileler de Tâhert'e yakın yerlerde oturuyorlardı.[67]

Abdurrahman b. Rüstem daha imâmlığını açık bir şekilde ilan etmeden önce Trablus ve Nefûse dağı bölgesindeki İbâdîler'in reisi Ebû Hâtim, topladığı zekâtı İbn Rüstem'e gönderiyordu.[68] Ebû Hâtim'in öldürülmesinden sonra Orta Mağrib'deki İbâdî kabilelerden Lemâye, Levâte ve Nefzâve gibi kabileler İbn Rüstem'in liderliği etrafında toplanmaya başladılar.[69] Bu İbâdî cemaati, Trablus'ta meydana gelen isyan ve ayaklanmalardan sonra gerçekleşen göçlerle daha da güçlendi. İbn Rüstem bu kabilelere yöneticilik yaptı. Daha doğrusu 160 (777) ya da 162 (779) yılında İbâdîler'in tam anlamıyla resmî imâmı oluncaya kadar onlara İmâmü'd-difâ'a (savunma imâmı)[70] oldu.[71]

İbnü's-Sağîr el-Malikî, eski Tâhert mevkiinde toplanan İbâdîler'in Abdurrahman b. Rüstem'i kendilerine imam (devlet başkanı) olarak

[65] Vercelânî, s. 77; Dercinî, I, 36; Abdülaziz Sâlim, *Tarihu Mağribi'l-kebîr el-asru'l-İslâmî*, I-IV, Beyrut 1981, II, 540-541.
[66] Vercelânî, s. 76-77; Dercinî, I, 36
[67] İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 121; Hareir, s. 50; Sabri Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem", *DİA*, İstanbul 1988, I, 171.
[68] Vercelânî, s. 78-79; Dercinî, I, 36-37.
[69] İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 112.
[70] Difâ'a imâmı: İbâdîler'in gerçek imâmlarının vefatı veya yokluğu sırasında gelecek tehlikelere karşı savunma yapmak için biat ettikleri imâmdır. Geniş bilgi için bkz. Mehdi Talib Haşim, *el-Hareketü'l-İbâdiyye fi'l-Meşriki'l-Arabî*, London 2001, s. 267-269; Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 112.
[71] Hüseyin Mu'nis, *Tarihu Mağrib ve hadaretuhu*, I-III, Beyrut 1992, I, 325; Hareir, s. 50-51.

seçmek için aralarında şöyle bir konuşma geçtiğini aktarmaktadır: *"Biliyorsunuz ki, sorunlarımızı kendisine götüreceğimiz, hukukî konularda bize hüküm verecek, mazlumlarımızın hakkını gözetecek, namazlarımızı kıldıracak, zekâtlarımızı toplayacak ve feyimizi aramızda taksim edecek bir imam olmadan işlerimiz yürüyemez."* Bunun üzerine her kabile aralarında bu durumu görüştü. Sonuçta her kabilede imâmlık için aday olabilecek bir veya iki reisin olduğunu bunun da kargaşaya sebep olabileceğini düşündüler. Toplantıda bulunan kişiler, imâmın herhangi bir kabileden seçilmesi durumunda bu kişinin kendi kabilesini kayırabileceğini ve bu durumda ortaya çıkabilecek başka sorunlarla ilgili endişelerini dile getirdiler. Daha sonra toplum içerisinde saygın bir yere sahip olan, ancak kendisini koruyacak bir aşireti bulunmayan, aynı zamanda İmâm Ebü'l-Hattâb tarafından kendisine kadılık görevi verilen, haksızlık yapması durumunda da çok rahat bir şekilde imâmetten azledebilecekleri Abdurrahman'ı seçme konusunda anlaştılar.[72] Bunun üzerine hepsi ittifak ederek, *"Allah'ın kitabı, Resûlullah'ın sünneti ve Hulefâ-yi Raşidîn'in takip ettiği yol üzerine"* Abdurrahman b. Rüstem'e biat ettiler. İbn Rüstem de onların biatini kabul etti.[73] İbnü's-Sağîr'in aktardıklarından da anlaşılabileceği gibi Rüstemîler Devleti birçok kabilenin bir araya gelerek kurduğu bir kabileler federasyonu idi. Bu kabilelerden hiçbiri diğer kabilenin hâkimiyetini benimsemediği için kendileriyle aynı değerleri paylaşan, ancak soy olarak kendilerinden olmayan bir şahsı imam seçtiler. Bunun farkında olan Abdurrahman da her kabileye yakınlık göstererek bütün kabilelerin takdirini kazandı.[74] Bu seçim aynı zamanda imâmet konusunda Kureyşli olmayı şart koşmayan İbâdîler'in temel esaslarına da uygundu. Zira İbâdîler, Ehl-i Sünnet'ten farklı olarak imâmın Kureyş'ten veya herhangi başka bir kabileden olmasını şart koşmamışlardır. Bilakis imam olacak kişinin güçlü bir kabilesinin olmamasını tercih sebebi olarak görmüşlerdir.[75]

Abdurrahman b. Rüstem'e hangi tarihte imâmet için biat edildiğine dair İbnü's-Sağîr, herhangi bir işarette bulunmazken Vercelânî bu konuda şöyle demektedir: *"Birçok arkadaşımız Abdurrahman b. Rüstem'in 160 yılında; bazıları ise 162 yılında Tâhert'e yönetici olduğunu söylediler. Hangisinin*

[72] İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-e'immeti'r-Rüstemiyyîn* (thk. Hasan Ali Hasan), Kahire 1984, s. 237-24.

[73] Vercelânî, s. 07; Dercinî, I, 42.

[74] Vercelânî, s. 87; Dercinî, I, 42; M. Mahfuz Söylemez, "İlk Harici Devlet: Rüstemîler" (160-297/777-909)" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVIII, (Ankara 1998), s. 464.

[75] Hasan Ali Hasan, s. 121; Cemalettin Erdemci, *İbn Sellâm el-İbâdî ve İtikadi Görüşleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1996, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 55.

daha doğru olduğunu Allah bilir."[76] Bazı araştırmacıların da belirttiği gibi İbn Rüstem'e 160 (777) yılında biat edildiğine dair görüş daha sağlam olsa gerektir. Zira İbn İzârî Tâhert'in 161 yılında kurulduğunu söylemektedir.[77] Birçok kaynakta işaret edildiği gibi İbn Rüstem'e İmâmü'z-zuhûr[78] olarak Tâhert'in kuruluşundan önce biat edilmiştir.[79] Bundan önce ise İbn Rüstem'in Kayrevan'dan ayrılarak Sufeccec dağına sığındığında İbâdîler 144 (761) yılında ona imâmü'd difâ'a (savunma imâmı) olarak biat etmişlerdir.

5. Tâhert'in Kuruluşu

Ortaçağ İslâm coğrafyasında iktidara gelen hemen her hanedanın yeni bir şehir kurması gelenek haline gelmişti. Bu düşüncenin siyasî, ekonomik ve stratejik arka planı bulunmaktadır. Temelde sorun her ne kadar güvenlik ile ilgili olsa da yeni bir şehrin kuruluşu aynı zamanda bir hanedanlığın kuruluşunun hatırası ve adını tarih boyu ölümsüzleştirmek istemesi gibi düşüncelere dayanmaktadır.[80]Abdurrahman b. Rüstem de bu geleneğin dışına çıkmadı. Etrafında bulunan İbâdîler ile beraber kuracakları devlete bir başkent edinmek istedi.

Abdurrahman b. Rüstem 144 (761) yılında Tâhert mıntıkasına gelip yerleştiğinde, kendisini destekleyen İbâdîler ile birlikte daha güvenli bir yere çekilmeye ve burada hazırlık yaparak Abbâsîler ile mücadeleyi sürdürmek için merkez olabilecek bir yer araştırdılar. Birçok yeri inceledikten sonra Benî Hammâd kalesi ile Tilimsân arasında yer alan eski Bizans kenti Tiart'e 5 mil (9 km.) uzaklıkta olan bir yerde Tâhert şehrini kurmaya karar verdiler.[81]

İbn Rüstem'e ne zaman biat edildiği ile ilgili çelişkili rivâyetler olduğu gibi buna paralel olarak Tâhert şehrinin hangi tarihte kurulduğu hakkında da kaynaklarda değişik tarihler bulunmaktadır. İbn Haldûn ve diğer bazı müelliflerTâhert'in144(761)yılındainşaedildiğinikaydetmektedirler.[82]

---

[76] Vercelânî, s. 85; Dercinî, I, 40-41.

[77] İbn İzârî, I, 196.

[78] İmâmü'z-zuhûr, İbâdî mezhebinin ilkelerine göre hükmeden ve İbâdîler'in gerçek hedeflerini yerine getiren devlet başkanı anlamında kullanılmaktadır. İbâdîler'in son amacı böyle bir imam liderliğinde bir devlet kurmaktır. Bkz. Haşim, s. 270-272.

[79] Abdurrahman b. Rüstem'e hangi tarihte biat edildiğine dair tartışmalar için bkz. Vercelânî, s. 85; Dercinî, I, 40-41; Şemmâhî, I, 124; Hasan Ali Hasan, s. 122; Harîrî, s. 94.

[80] Hareir, s. 51.

[81] Bkz. Vercelânî, 85-86; Dercinî, I, 40-41; Yâkût el-Hamevî, II, 7; Habib Cenhânî, "Tâhert 'âsımetü'd-devleti'r-Rüstemîyye", *Revue Tunisienne de Sciences Sociales*, XII/40-43, (Tunus 1975), s. 13.

[82] Bekrî, s. 68; İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 112; Georges Marçais, "Tâhert", *İA*, İstanbul 1993, XI, 630; Muhammed Vulid Dâdâh, *Mefhumü'l-mülki fi'l-Mağrib min intisa-fi'l-karni'l-evvel ila intisa fi'l-karni's-sâbi'*, Kahire 1977, s. 25.

Bu tarih, İbnü'l-Eş'as komutasındaki Abbâsî ordusunun Kayrevan'a girişinden önce İbn Rüstem'in hayatını kurtarmak için Tâhert'e yakın Sufeccec dağına kaçtığı yıldır. İbn İzârî de bu haberleri aktarır; fakat Tâhert'in kuruluş yılı olarak 161 tarihini vermektedir.[83] En çok tercih edilen görüş de budur.[84] Zira bu görüş olayların gelişim seyrine daha uygundur.

Bulunduğu mevki itibariyle bir taraftan yolların kesişip denize doğru ilerlediği 1100 metre yüksekliğindeki Mindas tepeciği üzerinde kurulması diğer taraftan Cezûl dağının eteğinde yer alması Tâhert'in güvenlik açısından çok stratejik bir yerde olduğunu göstermektedir.[85] Şehri daha güvenli kılan diğer bir husus ise bu bölgede ikamet eden Levâte, Hevvâre, Zevâğa, Matmâte, Zenâta ve Miknase gibi kabilelerin İbâdî mezhebine mensup olmalarıdır.[86] İbâdîler'in bu güvenli ve stratejik konumundan dolayı Tâhert'i merkez olarak seçtikleri söylenebilir.

Abdurrahman b. Rüstem ve taraftarları kuracakları şehrin yerini beğendiklerinde, yeri sahiplerinden satın almak istediler. Fakat yerin sahibi olan Senhace ve Mindase Berberîler'i arazilerini satmak istemediler. Bunun üzerine arazi sahipleri ile kurulacak çarşıdan (sûk) onlara haraç (vergi, kira bedeli) vermek ve planı çizildikten sonra onlara şehirde ev ve mesken yapmak üzere anlaştılar.[87]

Antlaşma sağlandıktan sonra İbâdîler şehrin binasını kurmak için yeşillik ve ormanlık alanı temizlemeye başladılar. Ağaçları sökerek ya da yakarak ortalığı düzeltmeye çalıştılar. Bu arada İbâdî kaynaklar, Kayrevan'ın kuruluşu esnasında anlatılan bazı ilginç rivâyetlerin[88] benzerini Tâhert'in kuruluşu için de anlatmaktadırlar. Bu rivâyetlere göre, *"Tâhert şehrinin imarına karar verildiğinde bir münâdi yırtıcı, vahşi ve sair hayvanlara seslenerek orayı boşaltmalarını söylemiş ve hayvanlara üç gün süre tanımıştır. Bu süre zarfında hayvanlar yavrularını alarak o yeri terk etmişlerdir. Tüm ağaçları yaktıktan sonra onların köklerini sökmek konusunda bazı zorluklar çekildiğinde ise domuzlar ve vahşi hayvanlar ağaçların köklerini geceleyin söküp götürmüşlerdir."*[89] İbâdî kaynaklar bu olayı bir kerâmet örgüsü içerisinde işlemektedirler. Ne var ki bu kaynaklar çevreyi temizlemek için ağaçların yakılması üzerine hayvanların yanmamaları için bu ateşten

[83] İbn İzârî, I, 196.
[84] Cenhânî, s. 11; Hasan Ali Hasan, s. 197; Harîrî, s. 100-101; M.Talbi, "Rustamids" *The Encycleopaedia of Islam (New Edition)*, III. Leiden 1971, III, 638; krş. Hareir, s. 51-52.
[85] Abdülhamid, II, 291.
[86] Bekrî, s. 67; Yâkût el-Hamevî, II, 8.
[87] Vercelânî, s. 85-86; Dercinî, I, 44; Yâkût el-Hamevî, II, 9; Sâlim, II, 542.
[88] Kayrevan kuruluşu için anlatılan rivâyetler için bkz. Belâzürî, s. 230; Malikî, *Riyâdü'n-nüfûs* (thk. Beşir Bekkuş), I-III, Beyrut 1983, I, 32; İbn İzârî, I, 20.
[89] Vercelânî, s. 86; Dercinî, I, 41; Şemmâhî, I, 125.

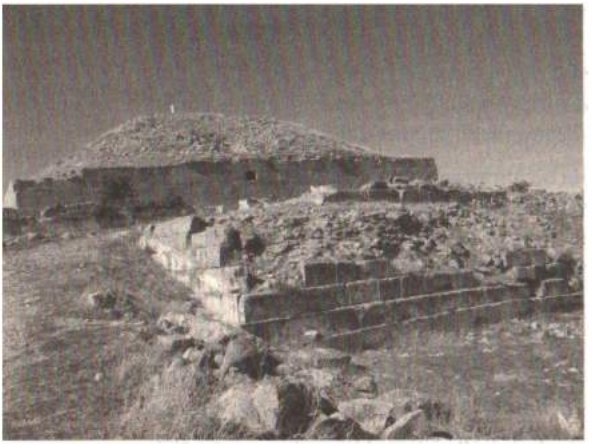

Resim 21: Tâhert Şehri'nden antik bir kalıntı

[https://bit.ly/2KdcnYQ]

kaçmalarının normal bir olay olduğunu[90] göz ardı etmektedirler.

İbâdîler yeni kurulan bu şehre Tâhert adını verdiler. Berberîce olan bu kelime Arapça'daki Duff (tef) kelimesinin karşılığıdır. Zira İbn Rüstem'in seçtiği yer dörtgen ve ağaçsız olduğu için pürüzsüz ve dörtgen bir tefe benziyordu. Ayrıca bu şehre Abdurrahman'nın ordugâhı anlamında "Mu'askaru Abdurrahman" da denilmiştir. Daha sonra doğuda aldığı göçlerden olsa gerek ona bir de "Mağrib'in Irak'ı" (Küçük Irak)[91] denmiştir. Nitekim eski Tâhert'e de "Mağrib'in Bağdad'ı"[92] (Küçük Bağdad) denmiştir. Berberîler'in bu şehre, tef anlamındaki "Takdimt" dedikleri de rivayet edilmiştir.[93] Bu şehrin adı olan Tâhert'in bir anlamı da eski demektir.[94]

Şehrin kurulacağı yer için gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra namaz kılmak için bir yer ayarlayıp düzelttiler ve orada namaz kıldılar. Daha sonra üzerinde mescit inşa etmek üzere uygun bir yer aramaya koyuldular. Yaptıkları arama sonucunda inşa edilecek mescit için dört yer beğendiler. Bu dört yer arasında kura çektiler. Çekilen kuraya göre ilk namaz kıldıkları yere mescid inşa ettiler.[95] Dört sahından oluşan Camide[96] cenazeler için bir musalla vardı.[97] Cami, Fas'taki Zeytuniye ve Kayrevan camisi örnek alınarak inşa edilmiştir.[98]

İbâdîler, caminin akabinde yerleşim birimleri inşa etmeye başladılar. Şehrin inşasında da Kayrevan'ı örnek aldılar. Şehirde evler, köşkler,

[90] Hasan Ali Hasan, s. 196.
[91] Bekrî, s. 68; Yâkût el-Hamevî, II, 8-9.
[92] Kalkaşendî, *Subhü'l-a'şa fî sınaati'l-inşa* (thk.Yûsuf Ali Tavil), I-VIII, Dımaşk 1987, V, 106.
[93] Bekrî, s. 68.
[94] Hasan Vezzan, *Vasfu İfrîkıye* (thk. Muhammed Hacci), I-II, Beyrut 1983, II, 40-41; *a.e.*, s. 41, dn. 68.
[95] Vercelânî, s. 86-87; Dercinî, I, 41; ayrıca bkz. İbn İzârî, I, 196.
[96] İbn İzârî, I, 196.
[97] İbnü's-Sağîr, s. 289.
[98] Sâlim, II, 542.

hamamlar, oteller, mağazalar, değirmenler ve çarşılar yapmaya başladılar. Kısa sürede Tâhert bayındır bir şehre dönüştü. Zengin bir topluluk ve parlak bir ticarete sahip oldu. Tâhert'in birçok liman ve iskelesi vardı. Gemilerin demirlendiği Furuh (Ferrûh) adında bir limanı olduğu gibi Tinis (Tenes), Müstegânim ve Vehrân adlarında limanları da vardı. İslâm dünyasının her köşesinde insanlar Tâhert'e gelmeye başladı. Bunun sonucunda Tâhert'in ekonomisi gittikçe gelişti.[99] Ordugâh olarak kurulan bu şehir gittikçe içinde büyük evlerin, sarayların ve çarşıların olduğu bayındır bir şehre dönüştü ve şöhreti her tarafa yayıldı.[100]

Kaynakların belirttiğine göre Tâhert, etrafı surlarla çevrili bir şehirdi. Şehrin, Safa kapısı, Menâzil kapısı, Endülüs Kapısı, Metâhin Kapısı olmak üzere dört kapısı vardı. Kaynaklar, onun dört kapısına ve çarşıya hâkim bir mevkide bulunan Ma'sûme diye adlandırılan bir iç kalesinden (kasbah) bahsetmektedir.[101]

Tâhert zenginliğini bilhassa ticarete borçlu idi. Buraya akın akın göçebeler geliyordu; servet edinmek ümidi ve aynı zamanda Hâricî akidelere bağlılık amacıyla, başta İranlılar olmak üzere, birçok yabancı buraya göç ediyordu. Onların burada güzel ikamet yerleri ve sûkları (çarşıları) vardı. Diğer taraftan şehir ve muhtemelen oldukça iptidai binaları hakkında bir fikir edinmek mümkün değildir.[102] Tâhert 296 (909) yılında Şiî dâî Ebû Abdullah tarafından zapt edilerek tamamen tahrip edildi. Şehir bu tarihten itibaren Berberîler'in tarihinde ancak çok sik bir rol oynamıştır.[103]

6. Basra'daki İbâdîler'in Rüstemîler Devleti'ne Yaptıkları Yardımın Etkisi

Abdurrahman b. Rüstem'in takip ettiği siyaset, İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde hem duyuldu hem de oralarda yaşayan özellikle İbâdîler'in beğenisini topladı. Arap yarımadasının güneyinde, Irak'ta ve Farslar'ın yaşadığı bölgelerde yaşayan İbâdîler'in birçoğu yeni kurulan devletlerine göç etmeye başladılar.[104] Bu devlete göç edemeyen doğudaki İbâdîler'in merkezi Basra'daki İbâdîler aralarında birçok maddî yardım toplayarak kendi mezheplerinden güvenilir buldukları birkaç kişiye teslim edip onlara şöyle dediler: *"Mağrib'de bir imam ortaya çıkmıştır. Adaletiyle*

[99] Sâlim, II, 542.
[100] Süheyl Zekkâr, "ed-Devletu'r-Rüstemiyye fi Tihert", *Dirasatu tarihiyye*, Sayı: 12 (1403/1983 Şam), s. 76.
[101] Bekrî, s. 66, Dercinî, I, 42; Yâkût el-Hamevî, II, 8; İbn İzârî, I, 25.
[102] Marçais, "Tâhert" *İA*, XI, 630.
[103] Marçais, "Tâhert" *İA*, XI, 630.
[104] Muhammed b. Tavît, s. 109; Harîrî, s. 101-102.

orayı kuşatmıştır. İleride doğuya da hâkim olacaktır. Oraya da adaletle hükmedecektir. Bu mallarla birlikte onun ikamet ettiği şehre gidiniz. Şayet o anlatıldığı gibi iyi bir inanca ve sağlam bir yaşam biçimine sahipse, toplanan bu malları ona veriniz. Şayet bu özellikler sözü edilen İmâm'da yoksa onun uygulamaları, hâl ve davranışları ile tebaasına karşı nasıl davrandığına bakarak bize onun hakkında bilgi getiriniz."[105]

Böylece Basra'daki İbâdîler, Rüstemîler Devleti'ne yardım etmek için üç deve yükü mal ile birlikte Tâhert'e elçilerini gönderdiler. Elçiler Tâhert'e yaklaştıklarında getirdikleri malı şehrin dışında bırakarak şehre girdiler ve yönetim binasını sormaya başladılar. Yöneticinin evine vardıklarında onu evin damında çalıştığını gördüler. Kölesi de ona yardım edip çamur taşıyordu. İmâm ile görüşmek için kölesi aracılığıyla izin istediler. İbn Rüstem onların sözlerini işittiğinde işaret ederek onların biraz beklemelerini söyledi. İşini bitirdikten sonra vücudundaki çamuru yıkadı ve onlara izin verdi. Onlar İmâm Abdurrahman'ın yanına girip selam verdiler. Abdurrahman b. Rüstem onlara yemek olarak eritilmiş yağ ve ekmek ikram etti.[106] İmâm Abdurrahman'ın evinde bir hasır ve hasırın üstünde kendisinin üzerinde oturduğu bir deriden başka şahsına ait bir yastık, bir kılıç, bir mızrak ve evinin bir köşesinde bağlı bulunan bir atı vardı.[107]

Elçiler, gördüklerinden hareketle İmâm Abdurrahman b. Rüstem'in sade bir hayat yaşadığı ve tam arzuladıkları bir yaşam biçimi sürdürdüğü kanaatine vardılar. Yemeklerini yedikten sonra İbn Rüstem'den izin isteyerek kendi aralarında gizlice konuştular. Sonunda getirdikleri malı İmâm Abdurrahman'a vermek konusunda görüş birliğine vardılar. Gördükleri konusunda hoşnut olduklarını açıkladılar. Malları getirip İbn Rüstem'e teslim ettiler. Bu malların Basra'daki İbâdîler tarafından yardım için gönderildiğini ona söylediler.[108] Bu sırada namaz vakti girdiğinden insanlar namaz kılmak için camide toplanmışlardı. İbn Rüstem onlara namaz kıldırdıktan sonra kabilelerin ileri gelenleri ile bir toplantı düzenledi. Basra'dan gelen yardım hakkında onların görüşlerini sorarak onlarla istişare etti. Toplantı sonunda çıkan karara göre gelen yardımın üçte biri ile deve ve at gibi hayvanlar, üçte biri ile silah satın aldılar. Üçte birini ise fakirlere dağıttılar. İbn Rüstem gelen yardımı elçilerin huzurunda belirtilen şekilde dağıtımını sağladıktan sonra onlara memleketleri olan Basra'ya gitmeleri için izin verdi.[109]

[105] İbnü's-Sağîr, s. 241-242.
[106] İbnü's-Sağîr, s. 242; Vercelânî, s. 88; Dercinî, I, 45; Şemmâhî, I, 125-126.
[107] İbnü's-Sağîr, s. 242.
[108] İbnü's-Sağîr, s. 242-243; Vercelânî, s. 88; Dercinî, I, 45.
[109] İbnü's-Sağîr, s. 243.

Rüstemîler Devleti'nin gelişip ilerlemesinde bu yardımın büyük katkısı oldu. Devlet aldığı silah, deve ve atlar sayesinde güvenliğini teminat altına aldı. Zayıflarını ve yoksullarını güçlendirdi, fakirlerini kalkındırdı. Düşmanlarına karşı kendisini daha güvenli hissetti. İbâdîler tüm bu açıklarını kapattıktan sonra imar işlerine başladılar. Boş toprakları değerlendirerek yeni bahçe ve bostanlar edindiler. Nehir yataklarını ıslah ettiler, değirmenleri daha işlek hale getirdiler. Buna benzer gelir kaynakları oluşturdular. Şehirlerini genişleterek daha rahat yaşamaya başladılar.[110]

Tâhert'ten dönen elçiler Basra'ya gittiklerinde arkadaşlarına İmâm Abdurrahman b. Rüstem'in yaşantısı, adaleti ve fazileti hakkında bilgi verdiler.[111] Bu durumdan memnun kalan Basra'daki İbâdîler üç yıl sonra ikinci kez yardımda bulunma kararını alarak öncekinden daha fazla yardım topladılar. On deve yükü yardımı daha önceki elçilerle Tâhert'e gönderdiler. Elçiler şehre vardıklarında Tâhert'in değişip geliştiğini gördüler. Şehirde köşklerin yapıldığını, bağ ve bahçelerin ekildiğini, şehrin etrafının surlarla çevrildiğini ve refah düzeyinin yükseldiğini fark ettiler.[112]

Basra'dan gelen elçilerin ikinci kez getirdiği bu mallar İbn Rüstem'e ulaştığında, namazdan sonra ileri gelenlerle bu konuyu oturup istişare etti. Sonunda İmâm Abdurrahman'ın görüşü sorulduğunda, İmâm elçilere dönerek şöyle dedi: *"Mallarınızı geri götürün. Kuşkusuz bu malları bize gönderenler ona daha çok muhtaçtırlar. Zira biz adaletin egemen olduğu bir yerde yaşıyoruz. Onlar ise zulmün hâkim olduğu bir ülkededirler. Bu mallarla canlarını, mallarını ve dinlerini koruyup geçimlerini sağlasınlar."*[113]

Bu karar elçilere çok zor geldi, onları üzdü. Fakat İmâm'a itaat etmek zorundaydılar. Getirdikleri yardımı geri götürdüler. Bu haberi duyan Basra'daki İbâdîler İbn Rüstem'in dünyalıklar karşısındaki zühdünü ve ahirete olan rağbetini beğendiler. Onun imâmlığını onayladılar bunu mektuplar aracılığıyla İbn Rüstem'e ulaştırdılar.[114]

İbn Rüstem'in birinci defa gelen yardımı kabulü bazı önemli eksikliklerin giderilmesi içindi. Devletin yerli yerinde oturmasından sonra gelen yardımı reddetmesi ise gelen malın zekât olması ve bu zekâtın toplandığı yerdeki fakirlere dağıtılmasının daha öncelikli olduğu düşüncesinden dolayıdır. Birinci defa gelen yardımın zekât olmadığı ikinci defa gönderilen yardımın zekât olmasından dolayı geri çevrilmiş olabileceği de

[110] İbnü's-Sağîr, s. 243-244.
[111] Vercelânî, s. 88; Dercinî, I, 45.
[112] İbnü's-Sağîr, s. 246.
[113] Şemmâhî, I, 126.
[114] Vercelânî, s. 88; Dercinî, I, 45

söylenmektedir.[115] Gerekçe her ne olursa olsun elçilerin bütün ısrarlarına rağmen Abdurrahman b. Rüstem, devletin ihtiyaç duymadığı bir yardımı geri çevirerek doğudaki İbâdîler'in gönlünde taht kurabilmiştir.

7. Abdurrahman b. Rüstem'in Halefini Seçmek Üzere Şûra Oluşturması

İbn Rüstem öleceğine yakın günlerde ileri gelen kişileri ve âlimleri toplayıp kendinden sonraki imâmı seçme görevini yedi kişilik bir şûraya havale etti ve 171 (787) yılında vefat etti.[116] Şûra üyeleri şu kişilerden oluşuyordu: Mesud el-Endelüsî, Ebû Kudâme (ya da Kaddâme), Yezîd b. Fendin el-Yefrinî, 'Imrân (Osman) b. Mervân el-Endelüsî, Abdülvehhâb b. Abdurrahman b. Rüstem, Ebü'l-Muvafık Sa'dus b. Atiyye, Şükr (Şakir) b. Salih el-Kutâmî ve Mus'ab b. Serman (Sedmân).[117]

İbâdî kaynaklar İbn Rüstem'in Hz. Ömer'i örnek edinerek imâmı seçmek için böyle bir Şûra oluşturduğunu kaydetmektedirler. Ancak İbn Rüstem'in Şûrası ile Hz. Ömer'in Şûrası arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Zira Hz. Ömer'den farklı olarak Abdurrahman b. Rüstem, oğlunun halife olarak seçilmesini açık bir şekilde yasaklamamıştır. Hz. Ömer ise oğlu Abdullah'a sadece seçme yetkisini vermişti, seçilme yetkisini vermemişti. Yine Hz. Ömer üç gün zarfında halifenin seçilmesini şart koşmuştu. Abdurrahman b. Rüstem ise Vercelânî'ye göre bir ay Dercinî'ye göre iki ay süre tanımıştı.

İbn Rüstem'in ölümünden sonra Şûra toplandı. Kimi halife seçecekleri konusunda bir veya iki ay müzakere ettiler. Sonuçta tüm İbâdî Müslümanlar iki kişinin imâmlığına eğilim gösterdiler: Mesud el-Endelüsî ve Abdülvehhâb b. Abdurrahman. Bazıları Mes'ud'un; bazıları ise Abdülvehhâb'ın imam olarak seçilmesini istediler. Çoğunluk Mesud'un imam seçilmesi eğilimindeydi. Halkın birçoğu acele davranarak ona biat etmeye koşuştular. Mesud ise zühd ve takvasından dolayı imâmeti istemiyordu. Bundan dolayı kaçıp gizlendi. Bunun üzerine halk Abdülvehhâb b. Abdurrahman'a biat etmeye başladı. Mesud halkın kendisini terk ettiğini Abdülvehhâb'a biat ettiklerini duyduğunda o da acele bir şekilde Abdülvehhâb'a ilk biat

[115] Dercinî, I, 46

[116] Bârunî, *el-Ezhârü'r-riyâdiyye fî e'imme ve mülûki'l-İbâdiyye*, Tunus 1986, s. 101; M. Talbi, "Rustamids", III, 639. İbn İzârî, İbn Rüstem'in vefat tarihi olarak 168 (784) yılını vermektedir (I, 196-197). Ancak 171 (787) yılı daha isabetli olsa gerektir. Zira İbn Haldûn'un da belirttiği gibi 171 yılında İbn Rüstem ile Ravh b. Hâtim arasında bir anlaşma imzalanmıştır (Bkz. İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 113).

[117] Bu isimler hakkında bkz. Vercelânî, s. 89; Dercinî, I, 46; Şemmâhî, I, 130; Bârûnî, s. 99. Vercelânî Şûra üyelerinin altı kişiden oluştuğunu söyler, fakat yedi kişinin adını sıralar. Dercinî'nin kitabında ise Mesud b. Sedman bulunmamaktadır.

edenlerden olmak için çabuk davrandı.[118] Abdülvehhâb'ın imam olabilmesi için ileri gelen İbâdîler'in Mes'ud el-Endelüsî'ye baskı uygulayarak onu imâmetten vaz geçirmiş oldukları da muhtemeldir.[119] Her ne kadar Abdülvehhâb özgür irade ve seçim ile imam olarak seçildiği söylense de sonuçta işin verâsete dönüştüğü gerçeği göz ardı edilemez. Birçok İbâdî'yi kızdıran husus da bu olmuştur. Ayrıca çoğunluğun Mes'ûd el-Endelüsî'yi imam olarak seçmek istemelerinin nedeni de imâmetin verâsete dönüşmesine engel olmak istemelerinden dolayıdır.

Abdülvehhâb'ın imam seçilmesinde bazı unsurların rol oynadığı bir gerçektir. Bu unsurlardan bir tanesi Zenâte kabilesinin Abdülvehhâb'ı desteklemesidir. Zira Abdülvehhâb'ın annesi Zenâte kabilesinin bir kolu olan Benî Yefrin'e mensuptu. İbâdî kaynaklar Şûra üyelerinden Ebû Kudâme Yezîd b. Fendin el-Yefrinî'nin insanların kendisine meyletmediğini gördüğünde Abdülvehhâb'ın hanım tarafından akrabaları olduğunu hatırlatarak onun yönetici olmasını arzuladığını, bu yolla onu etkilemek istediğini, bu amaçla arkadaşlarıyla birlikte gidip Abdülvehhâb'a biat ettiğini kaydetmektedir.[120] Abdülvehhâb'ın baba tarafından Fars asıllı olması da onun imam olarak seçilmesinde rol oynamıştır. Zira Fars asıllılar imâmet konusunda onu desteklemişlerdir.[121]

C. Abdurrahman b. Rüstem'den Sonraki İmâmlar Ve Siyasî Durum

1. İkinci İmâm Abdülvehhâb b. Abdurrahman (171-208/787-823)

Tercih edilen görüşe göre Abdülvehhâb b. Abdurrahman 171 (787) yılında imam (devlet başkanı) olarak seçilmiştir. Bu sırada 52 yaşında olduğu söylenmektedir.[122] Abdurrahman b. Rüstem oğlu Abdülvehhâb için büyük bir örnek teşkil etmiştir. Yeni imam Abdülvehhâb, babasının yanında deneyim kazanarak ve birçok sıkıntının içerisinde yetişerek büyük bir yol katetmiştir. Devlet idaresi, siyaset ve savaş taktiği konularında maharet sahibi olmuştur. Bunun yanı sıra yetiştiği ortamdan dolayı ilmî olarak da kendisini yetiştirdiği anlaşılmaktadır.

Abdülvehhâb b. Abdurrahman döneminde Tâhert'teki imâmet daha da güçlendi. İbnü's-Sağîr onun dönemi hakkında: *"İbâdîler daha önce hiç*

[118] Vercelânî, s. 89; Dercinî, I, 46-47.
[119] Mu'nis, I, 327.
[120] Vercelânî, s. 89; Dercinî, I, 47; Şemmâhî, I, 130.
[121] Muhammed b. Tavît, s. 113.
[122] Harîrî, s. 111.

kimsenin etrafında birleşmedikleri bir şekilde Abdülvehhâb'ın etrafında birleştiler. Ona daha çok boyun eğip itaat ettiler. Öncekilere göre onun etrafında daha çok asker ve insan toplandı" demektedir.[123] İbnü's-Sağîr devamında, Abdülvehhâb'ın gücünün arttığını ve Tilimsân'a (Tlemsan) kadar bütün Mağrib'e egemen olduğunu, Trablus şehrini kuşattığını ve İbâdîler'den ayrılan ilk fırkanın ortaya çıkışına kadar durumun böyle devam ettiğini belirtmektedir.

a. Abdülvehhâb b. Abdurrahman Döneminde İlk İsyan ve İlk Bölünme: Nükkâriye Hareketi

Abdülvehhâb b. Abdurrahman döneminde birçok isyan meydana gelmiştir. Bunların bir kısmı mezhebî bir hüviyet taşımaktadır: Nükkâriyye ve Vâsılıyye gibi. Hevvâre kabilesinin ayaklanması gibi bazı isyanlar ise kabilevî hüviyet taşıyan ve asabiyet duygularından kaynaklanan isyanlardır. İmâm Abdülvehhâb döneminde ortaya çıkan ilk ayrılıkçı hareket Nükkârî fırkasıdır. Bunun lideri ise Yezîd b. Fendin idi. Vercelânî ve Dercinî ilk ihtilafın sebebi olarak Şûra meclisindeki yedi kişiden biri olan Yezîd b. Fendin'in imâmet mevkisine çıkmayı başaramayınca İbâdîler'den bir grupla birlikte Abdülvehhâb'ın yönetiminde görev almak istediklerini bu emellerine ulaşamadıklarını öğrendiklerinde ise karışıklık çıkarmaya çalıştıklarını belirtmektedirler.[124]

Birkaç çarpışmadan sonra Nükkâr fırkası mensupları ile İmâm Abdülvehhâb taraftarları tartıştıkları konuyu Doğuda (Basra, Mısır, Mekke vs.) bulunan İbâdî âlimlerden sormayı ve Abdülvehhâb'ın imâmlığının sahih olup olmadığı konusunda onlardan fetva istemeyi kabul ettiler. Bu âlimlerin yanına gitmek üzere iki elçi görevlendirdiler.[125] Ancak Nükkar fırkası İbâdî âlimlerden gelen fetvalardan sonra da karışıklık çıkarmaya devam etti. İbn Fendin'in öldürülmesinden sonra onun taraftarları dağılmaya başladılar. Onlardan 12.000 kişinin öldürüldüğü ve kanlarının Tâhert şehrinin kapısında seller gibi aktığı rivayet edilmektedir. İmâm Abdülvehhâb barışın sağlanmasını umarak öldürülenlerin cenaze namazını kıldı. Yenilgiden sonra İbn Fendin'in taraftarları Trablus'a çekildiler.[126]

Bu olaylar İbâdî cemaatinin parçalanmasına sebep olmuştur. Yezîd b. Fendin'e uyarak Abdülvehhâb'ın imâmetini inkâr eden, bu imâmetin geçerli olmadığını savunanlara "inkâr edenler" anlamında "nükkâr"; Abdülvehhâb'ın imâmetinin geçerli olduğunu savunan ve çoğunluğu teşkil

[123] İbnü's-Sağîr, s. 254.
[124] Vercelânî, s. 92; Dercinî, I, 48. Ayrıca bkz. Neccâr, s. 96.
[125] Vercelânî, s. 92-93; Dercinî, I, 49
[126] Vercelânî, s. 99-100; Dercinî, I, 54-55.

eden gruba ise İmâm Abdülvehhâb'ın taraftarları anlamında ona nisbetle "Vehbiyye" denilmiştir.[127] Vercelânî ve Dercinî ise bu adla birlikte onlara gizli konuştukları için "en-Necviyye"; huzursuzluk çıkardıkları için "Şağabiyye", Allah'ın isimleri ile bazı sıfatlarını inkâr ettiklerinden dolayı onlara "el-Mulhide", İmâm Abdülvehhâb'a yaptıkları biatlerini bozdukları için de onlara "en-Nekkâse" demişlerdir.[128]

İbnü's-Sağîr bu hareketten sonra İmâm Abdülvehhâb'ın çok sayıda insan öldürdüğü ve imâmlıktan saltanata geçişyaptığını kaydetmektedir.[129] Hiç şüphesiz Nükkâr fırkasının giriştiği isyan, Rüstemîler Devleti için çok tehlikeli hareketlerden biri olmuştur. Başta devlet yöneticisi İmâm Abdülvehhâb ve ailesine zarar vermiş ve Meymûn adındaki oğlu bu hareketin taraftarları tarafından öldürülmüştür.[130] Ayrıca bu hareket diğer başkaldırılara da öncülük etmiştir. İmâmet etrafında gelişen tartışmalara Vâsıliyye fırkasının da katılmasına sebep olmuş ve ardından bu fırkanın taraftarları da ikinci bir başkaldırı hareketini başlatmıştır.

b. Vâsıliyye Hareketi

Rüstemîler Devleti'ndeki güçlü fırkalardan biri de Vâsıliyye fırkası idi. Adını Mu'tezile mezhebinin kurucusu olarak kabul edilen Vasıl b. 'Ata'ya (80-131/699-749) nispetinden almaktadır.[131] Bu nedenle Vâsıliyye, Mu'tezile'nin bir koludur. Bilindiği gibi Mu'tezile diğer İslâm mezhepleri gibi sekizinci yüzyılda Irak'ta kurulan bir itikadî mezheptir. Diğer mezhepler gibi İslâm dünyasının her yerine müntesipleri yayıldığı gibi Mağrib'e de gitmişler ve orada taraftar toplamışlardı.[132]

Vâsıliyye fırkası değişik Berberî kabilelerden taraftarları bulunmasına rağmen çoğu müntesipleri Zenâte kabilesinden idi. Rüstemîler Devleti'nde 30.000 civarında bu mezhebin taraftarı olduğu söylenmektedir.[133] İmâm Abdülvehhâb'ı halife olarak kabul eden Vâsıliyye fırkası[134] Tâhert'in kuzey tarafında Musteğânim ve Vehrân şehirleri arasında; güney

[127] Sâlim, II, 552.
[128] Vercelânî, s. 95; Dercinî, I, 51; Neccâr, s. 96. Vercelânî'nin *es-Siyer*'inde, Şağabiyye yerine, *"bu fırka Müslümanların bütünlüğünü bozup gruplara ayırdıkları için onlara "eş-Şa'biyye" denilmiştir"* ifadesi yer almaktadır. Fakat bu bir tashih hatası da olabilir.
[129] İbnü's-Sağîr, s. 259.
[130] Vercelânî, s. 101-102; Dercinî, I, 56; Bârûnî, s. 112-115.
[131] Bağdâdî, s. 96; Şehristânî, s. 46-49.
[132] Mu'tezile hakkında daha geniş bilgi için bkz. Eş'arî, s. 155-278; Bağdâdî, s. 93-190; Şehristânî, I, 43-78.
[133] Bârûnî, s. 116
[134] Yâkût el-Hamevî, II, 8; İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 121

tarafında Valîlî şehrinde ve Uzak Mağrib'e kadar yayılmıştı. Vasılîler genellikle Bedevî Araplar gibi çadırlarda yaşıyorlardı.[135]

Vâsılıyye fırkası mensupları Rüstemîler Devleti'nin gösterdiği fikir özgürlüğünden yararlanarak her kesimden insanlarla fikrî tartışmalar yapabiliyor, onları kendi mezheplerine davet edebiliyorlardı. Devlet başkanı ile bile bu tartışmaları yapma imkânına sahiptiler.[136]

Vâsılıyye isyanından önce gelişen olaylara bakarak bu isyanın sebepleri üzerinde durmakta yarar bulunmaktadır. Bu isyandan önce İdrîs b. Abdullah b. Hasan 173 (789) yılında Tilimsân emiri Muhammed b. Hazar ez-Zenâtî üzerine yürüyerek Tilimsân şehrini İdrîsîler Devleti topraklarına iltihak etti. Şehrin emiri Muhammed b. Hazar ez-Zenâtî'yi yerinde bıraktı. Muhammed b. Hazar ise nüfuzunu daha da arttırmak için Tâhert'in kuzeyinde oturan kabilesi Zenâte mensuplarını isyana teşvik ederek Rüstemîler'den ayrılmalarını istiyordu. Yine Valilî'de bulunan Vâsılıyye fırkasının lideri İshak b. Muhammed el-Urbî de İdrîsîler Devleti'nin kurulmasına yardımcı olmuştu. İshak el-Urbî nüfuzunu bütün Mağrib'e yaymak istiyor, Tâhert'teki Vasılîler'in isyan etmesini ve Rüstemîler'den ayrılmalarını istiyordu. Bu gelişmelerin yanında İbâdîler tarafından öldürülen Yezîd b. Fendin'in kabilesi olan Benî Yefrin'in, aynı zamanda Vâsılıyye fırkasının çoğu müntesiplerinin bulunduğu Zenâte kabilesinin bir kolu olması, bu isyanı tetikleyen ana sebep olmuştur.[137] Bu sebeplerden dolayı Vasılîler'in isyan ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum ise Vâsılıyye hareketinin hem kabilevî hem de mezhebî bir hüviyet taşıdığını göstermektedir.

İbâdî kaynaklara göre İmâm Abdülvehhâb, Vasılîler'in başlattığı bu hareket karşısında zafer elde edemeyince Nefûse dağında bulunan İbâdîler'den yardım talebinde bulunmuştur. Şemmâhî'nin naklettiği bir rivâyete göre Abdülvehhâb, Nefûse kabilesinden çarpışabilecek 100 kişilik süvari birliği, Kur'ân yorumunu iyi bilen 100 müfessir, Kelâm ilmine vakıf 100 mütekellim ve helal-haram konularını iyi bilen 100 fakih olmak üzere toplam 400 kişilik bir yardım istemiştir. Zira Vasılî fırkası içerisinde çok iyi çarpışan cengâverler ve münâzara konusunda hasımlarını susturacak derecede bilgin kişiler vardı.[138] Ne var ki Abdülvehhâb'ın elçileri Nefûse kabilesinin yanına vardıklarında kabilenin ileri gelenleri toplanarak dört kişiyi göndermeyi kararlaştırmışlardır. Bunlar; Mehdî en-Nefûsî, Eyyûb b. 'Abbas, Muhammed b. Yânis, Ebû Muhammed veya Ebü'l-Hasan

[135] Bekrî, s. 67; Harîrî, s. 119; Hareir, s. 68. Ayrıca bkz. Yâkût el-Hamevî, II, 8; İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 121.
[136] Bârûnî, s. 117.
[137] Sâlim, II, 553.
[138] Şemmâhî, I, 137.

el-Ebdelânî adlı kişilerdir.[139] Böylece Nefûse kabilesi talep edilen her 100 kişiye karşılık bir kişi göndermiştir. Bunlardan her birinin 100 kişiye bedel olduğu ileri sürülmüştür.

İbadî kaynaklar, Mehdî en-Nefûsi'nin münâzarada çok başarılı biri olduğu Vâsıliyye fırkasına mensup birçok âlimi münazarada yendiği ve kendi görüşüne çektiği,[140] Eyyûb b. Abbas adındaki kişinin ise çok büyük bir cengâver olduğu bu sayede çok sayıda insan öldürdüğü ile ilgili çok ilginç ve abartılı rivâyetlere[141] yer vermektedir. Ne var ki başka kaynaklarda bu rivâyetlerin sağlamasını yapmak mümkün değildir. Zira gerek İbnü's-Sağîr'in eserinde gerekse diğer İbâdî kaynaklarda, Vasılîler'in İmâm Abdülvehhâb'a karşı yaptığı isyanla ilgili hadiselere değinilmemektedir.

Sonuçta Vasılîler'in başlattığı hareket hezimete uğratıldı. Yenilgiden sonra Vasılîler'in bir kısmı Rüstemî imâma itaat ederek bu devletin sınırları içinde yaşamaya devam etti. Bir kısmı ise Tâhert yakınlarında kurulan İzerc emirliği gibi emirlikler kurdular. Diğer bir kesimi ise Tanca ile Valilî arasında egemenlik kuran Mutezilî lider İshak b. Muhammed el-Urbî'nin yanına giderek Zerhun Dağı civarında yaşamlarını sürdürdüler.[142]

c. Hevvâre Hareketi

Asabiyet teorisine göre kabilelerin evlilik yolu ile akraba olmaları onları daha güçlü bir duruma getirdikleri bilinmektedir. İmâm Abdülvehhâb da büyük kabileler arasındaki evliliklere önem vererek bu yolla iç güvenliğin sağlanması yolunda adımlar atmıştır. İktidarını daha sağlamlaştırmak için bazı kabilelerle kendi kabilesi arasında evlilik yolu ile akrabalık bağını güçlendirmeye çalışmıştır. İmâm Abdülvehhâb, bu metodu iç güvenliği için takip ettiği siyaset olarak benimsemiştir. Büyük kabilelerin evlilik yolu ile birbirleriyle akraba olmalarını ise ihtiyatla karşılamıştır. Hevvâre hareketi, İmâm Abdülvehhâb'ın takip ettiği bu siyasete karşı bir tepki olarak meydana gelmiştir.

Tâhert yakınlarında oturan Hâricî-İbâdî mezhebini benimseyen Hevvâre kabilesi, nüfusu kalabalık bir kabile idi. Bu kabilenin liderlerine

[139] Vercelânî, s. 105-106; Dercinî, I, 57-58.
[140] Vercelânî, s. 108-109; Dercinî, I, 60.
[141] Vercelânî, s. 111-112; Dercinî, I, 62. Dercinî'nin aktardığına göre sadece Eflah b. Abdülvehhâb 4.000 kişi öldürmüştür. Yine bu kaynaklar Eyyûb'un akşam yemeği olarak bir kırba süt ile bir koyun yediğini daha sonra da sabaha kadar Kur'ân okuduğunu, yatsı abdesti ile sabah namazını kıldığını; Mehdî'nin ise çok zahidâne bir hayat yaşadığını yağmura dayanıksız eski bir evde oturduğunu kaydederler. Bkz. Vercelânî, s. 112-115; Dercinî, I, 63-65.
[142] Muhammed b. Tavît, s. 114-115, dn., 2.

el-Evs deniliyordu. Bu liderler Benî Mesâle diye de biliniyordu. Levâte kabilesinin liderlerinden birinin güzel bir kızını Benî Mesâle reislerinden biri nişanlamak istedi. Böylece her iki kabile arasında hısımlık bağı kurulacak bir anlamda güç birliği sağlanmış olacaktı.[143]

İmâm Abdülvehhâb bu tehlikenin farkına vardığında, Levâte kabilesinin liderine giderek onun kızını kendisine nişanladı, daha sonra da onunla evlendi. Bu haber Evs liderine ulaştığında sinirlendi ve "Nişanladığım bir kızı iktidar gücünü kullanarak elimden alan biri ile aynı yerde yaşayamam." diyerek batıya doğru göç etti. Aynı öfkeyi onun aşireti de gösterdi. Hepsi Tâhert'te kalmamaya yemin ettiler. Bu şehirden 10-15 mil uzaklıkta bulunan Hevvâre vadisine gidip yerleştiler. Abdülvehhâb'a muhalif olan kişiler de onlara katıldılar. Karşı bir cephe oluşturan Hevvâre ve yandaşları Rüstemîler Devleti'nin vatandaşlarına karşı şiddete dayalı eylemler gerçekleştirdiler.[144]

Bunun üzerine Abdülvehhâb'a bağlı olan İbâdîler ile Benî Mesâle ve yandaşları Eslân nehrinin kenarında karşı karşıya geldiler ve savaşmaya başladılar. Bu savaşta İmâm Abdülvehhâb'ın oğlu Eflah, büyük cesaret gösterdi ve cansiperâne savaştı. Abdülvehhâb da: "Eflah imâmeti hak etmiştir" dedi. Eflah için imâmet akdi o gün kararlaştırıldı. Savaş Hevvâre kabilesinin büyük bir yenilgisi ile neticelendi. Bu kabileden çok sayıda insan öldürüldü. Geri kalanlar ise Yencan dağına doğru göç ettiler.[145]

Bu hareketin bastırılması ile birlikte Abdülvehhâb, Rüstemîler Devleti'nde birliği sağladı. Abdülvehhâb döneminde, Kabis bölgesi, Tunus'un güneydoğusunda yer alan dağlar, Cerbe adası, Nefzâve bölgesi, Kıstiliyye bölgesi ve Kafsa bölgesi Rüstemîler'in egemenliği altına girdi.[146]

d. Halefiyye Hareketi ve Abdülvehhâb b. Abdurrahman'ın Vefatı

Abdülvehhâb b. Abdurrahman Trablus bölgesini emniyet altına aldıktan sonra Nefûse dağının da içinde bulunduğu bu bölgeye vezirlerinden Semh b. Ebü'l-Hattâb el-Me'âfirî'yi vali olarak tayin etti. Semh, Abdülvehhâb'a bağlı kalarak adaletli bir şekilde Trablus bölgesini yönetti. Vefat edeceği sırada da Abdülvehhâb'a itaat etmeyi tavsiye etti. Vefat ettiğinde halk Semh'i çok sevdiğinden onun Halef adındaki oğlunu İmâm Abdülvehhâb'ın iznini almadan vali olarak seçti. İtiraz edenlere ise, "Biz Halef'i

[143] İbnü's-Sağîr, s. 260-261; Bârûnî, s. 133.
[144] İbnü's-Sağîr, s. 261-262; Bârûnî, s. 133-134.
[145] İbnü's-Sağîr, s. 262-263; Bârûnî, s. 134-135.
[146] Bârûnî, s. 146-147; Tadeusz Lewicki, *el-Müerrihun el-İbadiyyûn fî İfrîkıye'ş-Şimaliyye* (Arapça'ya trc. Mahir Cerrar, Rima Cerrar), Beyrut 2000, s. 41, dn., 56.

geçici olarak vali atadık. İmâmdan gelen direktiflere göre hareket ederiz" dediler. İmâm Abdülvehhâb bu durumdan haberdar olduğunda, izni olmadan valiyi tayin ettiklerinden dolayı onlara bir mektup yazdı ve yaptıkları işten derhâl tövbe etmelerini istedi. Bu ihtilaftan dolayı da İbâdîler arasında bir bölünme yaşandı.[147] Halef, taraftarları tarafından imam olarak ilan edildi. Halef'e imam olarak biat edenler Abdülvehhâb'ın imâmlığına karşı çıktılar.[148]

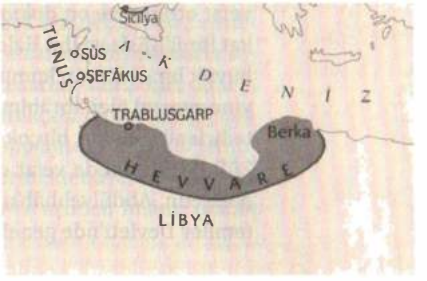

Harita 11: Hevvâre'nin ana yurdu

[https://bit.ly/2IgiUg0]

İmâm Abdülvehhâb, Halef b. Semh'in valiliğini onaylamadığını bildirdikten sonra Ebü'l-Hasan Eyyûb b. Abbas'ı Trablus bölgesine vali olarak tayin etti.[149] Ne var ki kısa bir süre sonra Trablus valisi Eyyûb b. Abbas öldüğünde Nefûse ve Trablus'taki İbâdîler kendilerine yeni bir vali ataması için Abdülvehhâb'a müracaat ettiler. O da halkın isteğini göz önünde bulundurarak Abdülhamid el-Cenâvenî'yi vali olarak atadı. Abdülhamid güçsüz durumda olduğunu belirterek valilik görevini üstlenmek istemediyse de Abdülvehhâb'ın ısrarı üzerine bu görevi kabul etti. Halef b. Semh, Abdülhamid el-Cenâvenî'nin bu göreve geldiğini duyduğunda halka rahatsız edici bazı baskınlarda bulundu. Durum İmâm Abdülvehhâb'a bildirildiğinde Abdülvehhâb, Halef ve adamlarıyla iyi geçinilmesi gerektiğini tavsiye ederek sadece nefsi müdafaa yapmalarını öğütledi. Tam bu sırada Abdülvehhâb vefat etti (208/823).[150] Yaklaşık olarak yirmi yıl kadar devam eden bu isyan hareketi Abdülvehhâb'dan sonra yerine geçen oğlu İmâm Eflah döneminde uzun bir uğraştan sonra etkisiz duruma geldi.[151]

Tarihçiler İmâm Abdülvehhâb'ın devlet başkanlığı süresi hakkında farklı tarihler ileri sürmüşlerdir. İbnü's-Sağîr, Vercelânî ve Dercinî gibi yazarlar Abdülvehhâb'ın ölüm tarihi olarak kesin bir tarihten bahsetmemektedirler. Abdülvehhâb'ın adını Abdulvâris olarak kaydeden İbn İzârî'ye göre Abdülvehhâb 168 (784) yılında imam olarak seçilmiş ve 188 (803) yılında da vefat etmiş böylece yirmi yıl hüküm sürmüştür.[152] Bârûnî ise Abdülvehhâb'ın 171 (787) yılında imam olduğunu, 190 (805) yılında

[147] Vercelânî, s. 119-121; Dercinî, I, 67-69; Bârûnî, s. 148-150.
[148] Vercelânî, s. 122-123; Dercinî, I, 69-70.
[149] Bârûnî, s. 152.
[150] Vercelânî, s. 124-128; Dercinî, I, 70-72; Bârûnî, s. 152-155.
[151] Geniş bilgi için bkz. Mehmet Salih Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemîler*, Van 2009, s. 117-119.
[152] İbn İzârî, I, 196-197.

vefat ettiğini ve on dokuz yıl hüküm sürdüğünü ileri sürmektedir.[153] Fakat İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn, Abdülvehhâb b. Rüstem'in 196 (811) yılında büyük bir ordunun komutanı olarak Trablus'u kuşattığını ve kuşatmanın yine aynı yıl ölen İbrâhim b. Ağleb'in vefatına kadar sürdüğünü belirtmektedirler.[154] Bu da, birçok araştırmacının belirttiği gibi[155] Abdülvehhâb'ın 208 (823) yılında vefat ettiği görüşünün daha isabetli olduğunu göstermektedir. Abdülvehhâb'ın 40 yıl süren devlet başkanlığı döneminde Rüstemîler Devleti'nde genellikle sükûnet hüküm sürmüştür.

2. Üçüncü İmâm Ebû Said (Meymûn) Eflah b. Abdülvehhâb (208-240/824-855)

İmâm Abdülvehhâb'ın vefat ettiği gün İbâdîler, daha önceki tecrübelerden de yararlanarak oğlu Eflah b. Abdülvehhâb'a biat ettiler. Zira Tâhert'teki İbâdîler çevrede bulunan düşmanların entrikalarından korkuyorlardı.[156] Hâlbuki verasete dayalı imâmet seçimi hem Hâricîler'in hem de onun bir kolu olan İbâdîler'in ilkelerine aykırıydı. Buna rağmen İbâdîler Eflah'ı imam olarak seçmede pek zorluk çekmediler.

Eflah, Nükkâr hareketine karşı büyük bir rol üstlendiği gibi[157] Hevvâre kabilesi ile yaptıkları savaş sırasında babası Abdülvehhâb'ın büyük takdirini kazanmıştı.[158] Bunun yanında Eflah, imâmet konusunda deneyim sahibi bir kişi idi. Zira İmâm Abdülvehhâb, Trablus ve Nefûse dağında geçici olarak ikamet ettiği yedi yıllık süre zarfında Tâhert ve Orta Mağrib'deki görevlerine vekâleten oğlu Eflah'ı bırakmıştı, Eflah da imâmet sorumluluğunu üzerine alarak yönetim tecrübesini kazanmıştı. Abdülvehhâb bir bakıma oğlu Eflah'ı imâmet için hazırlamıştı. Eflah'ın yönetim tecrübesi sadece bu yedi yıllık süre ile sınırlı değildi. Zira o babasının vefatından önce de birkaç sene devlet işlerini yürütmüştü. İbnü's-Sağîr, Eflah'ın babasının vefatından önce yönetici olarak seçildiğini, nihai kararı onun verdiğini, her şeyin onun yanında bittiğini, ihtiyaçların onun tarafından karşılandığını, atâ ve maaşın onun yetkisinde olduğunu açıklar ve bu durumun babasının vefatına kadar böyle devam ettiğini belirtir.[159]

[153] Bârûnî, s. 163.
[154] İbnü'l-Esîr, VI, 157, 270; İbn Haldûn, *el-'İber*, VI, 121.
[155] Bkz. Muhammed b. Tavît, s. 118; Hareir, s. 77, Georges Marçais, "Rüstemîler", *İA*, İstanbul 1988, IX, 802; Hasan Ali Hasan, s. 132; krş. Sâlim, II, 557; Harîrî, s.138. Abdülaziz Sâlim ve Harîrî, Abdülvehhâb'ın 211 (826) yılında öldüğü kanaatindedirler.
[156] Şemmâhî, I, 166.
[157] Bkz. Vercelânî, s. 99-100; Dercinî, I, 54-55.
[158] İbnü's-Sağîr, s. 262-263; Bârûnî, s. 134-135.
[159] İbnü's-Sağîr, s. 264.

Bütün bu durumlar İbâdîler'in Eflah'a imâmet için hemen biat etmelerini kolaylaştırmıştı. Bunun yanında Tâhert'in etrafının düşmanlarla sarılı olması, Eflah'ın da buna karşı koyabilecek cesarete sahip biri olması İbâdîler'in onu imam olarak seçmelerinin bir gerekçesi olmuştur.[160] Zira İbâdîler de Ehl-i Sünnet gibi imâmet seçimi konusunda barış zamanında ilme; savaş zamanında ise cesarete önem vermektedirler.[161] Böylece Eflah fazla bir kargaşa yaşanmadan Rüstemîler'in üçüncü imâmı olarak seçilmiştir.

İbâdîler'in tamamı Eflah'ın imâmeti konusunda görüş birliğine vardılar. Abdülvehhâb'ın vefatı ile birlikte Eflah'ın imâmet için biat aldığı haberi aynı anda devletin her tarafına yayıldı. Her taraftan valilerin ve yerli halkın taziye dilekleri ile birlikte biat yazıları da devletin başşehrine gelmeye başladı. Bu anlamda Nefûse dağı valisi Abdülhamid el-Cenâvenî'den de bir mektup geldi. Bu mektupta Abdülhamid, yeni İmâm Eflah'a biat ettiğini bildiriyor ve Halef'e karşı savaşma konusunda izin istiyordu.[162]

İbâdî kaynaklar Eflah'ın uzun süre sükûnet içerisinde hüküm sürmesinin nedenleri ve kabilelerin niçin ona itaat ettikleri konusunda açıklamalara yer vermemektedirler. Zira bu kaynaklar genellikle menkıbevi bir anlatım biçimiyle imâmların hayatlarını aktarmaktadırlar. Buna karşılık İbnü's-Sağîr bu konuya açıklık getirmeye çalışmaktadır. Ona göre Eflah, Tâhert etrafındaki kabilelerin atları ve köleleriyle iyice güçlenip büyüdüklerini görünce, onların bu şekilde güçlenmesinden endişe edip bu konuda bir çare aramaya başlamıştır. Zira güçlenen bu kabileler ileride onun iktidarını zayıflatıp yok edebilirlerdi. Bunun üzerine Eflah âdeta "böl ve yönet" politikasını izlemiştir. Komşu kabileleri birbirine düşürmüştür. Levâte kabilesi ile Zenâte ve Matmâte kabilelerini, askerler ile yabancıları birbirilerine düşürebilmiştir. Böylelikle her iki taraf birbirinden nefret ederek birbiriyle savaşır duruma gelmiştir. Düşmanlarına yardım etmemesi için her kabile Eflah ile iyi geçinmek zorunda kalmıştır.[163] Eflah takip ettiği bu siyaset sayesinde kabilelerin kendisine karşı ittifak kurmalarını engellemiştir.

Eflah döneminde hâkim olan siyasî istikrarın semeresi yaşamın her alanına yansımıştır. Bu dönemde Rüstemîler Devleti ekonomik ve ticarî yönden yükselme kaydetmiştir. Başkent cazibe merkezi haline gelerek değişik şehirlerden insanlar ticaret için bu şehre gelmişlerdir. Zenginler bu

[160] Bkz. Vercelânî, s. 129; Dercinî, I, 72.
[161] Abdülhamid, II, 338
[162] Bârûnî, s. 166.
[163] İbnü's-Sağîr, s. 270-271; Bârûnî, s. 181.

dönemde lüks saraylar yapmışlar ve maiyetleri ile kölelerini çoğaltmışlardır. Devletin gelirlerinde gözle görülür artış kaydedilmiştir.[164]

a. Neffâsiye Hareketi (Ferec b. Nasr Hareketi)

Bu hareketi başlatan Neffâs (veya Neffât) diye bilinen Ferec b. Nasr adındaki bir şahıstır. İbnü's-Sağîr bu hareketten hiç söz etmezken Vercelânî ve Dercinî gibi İbâdî yazarlar bu hareketi Rüstemîler Devleti'ndeki İbâdiyye mezhebinden ayrılıp ortaya çıkan üçüncü bir fırka olarak göstermektedirler.[165]

Neffâs ile Kantrara (Ticî) valisinin oğlu Sa'd b. Ebî Yunus Tâhert'te İmâm Eflah'ın yanında ilim tahsil ediyorlardı. Kantrara valisi Ebû Yunus Vesim en-Nefûsî öldüğünde Eflah onun yerine Sa'd'ı vali olarak atadı. Riyâset hırsına bürünen Neffâs, sınıf arkadaşı Sa'd'ın valiliğini içine sindiremedi. Zira Neffâs valilik görevinin kendisine verileceğini umuyordu. Bu göreve nail olamayınca bu kez Eflah'ı birçok açıdan eleştirmeye başladı.[166]

Bunun yanında Neffâs, gerek İbâdîler'e gerekse diğer Müslümanlara göre aykırı olarak kabul edilen dinî bazı görüşler ileri sürdü. İbâdî kaynaklar Neffâs'ın ileri sürdüğü bu dinî görüşlerden bazılarını şöyle aktarmaktadır: 1) Allah, ezelî bir süreçten ibarettir. 2) Cuma günü okunan hutbe bid'attir. 3) Müslümanlara ait beytülmâl gelirlerini, şer'î hakları reayâdan toplamak üzere İmâm'ın bazı kişileri görevlendirmesi uygun değildir. 4) Öz (ana baba bir) kardeşin oğlu miras konusunda baba bir kardeşe göre daha önceliklidir.[167]

Eflah, Neffâs'a birkaç risale yazarak onu bu görüşlerinden vazgeçirmek istedi.[168] Neffâs bu risalelere olumlu cevap vermedi. Daha sonra Eflah, Neffâs'ı ileri sürdüğü aykırı fikirlerini tartışmak üzere davet etti. Aykırı görüşleri konusunda kendilerini ikna ettiği takdirde bu görüşleri benimseyeceklerini aksi takdirde akibetinin iyi olmayacağı anlamına gelebilecek bazı sözler sarf etti. Bu sözleri tehdit olarak algılayan Neffâs Bağdat'a gitti.[169] Oradaki Abbâsî Halifesi'nin huzuruna girmeyi başardı.

[164] İbnü's-Sağîr, s. 268.
[165] Vercelânî, s. 136; Dercinî, I, 77.
[166] Neffâs'ın Eflah'a yönelttiği eleştirilerden bazıları şunlardır: a) Eflah, Müslümanların işleri ile ilgilenmiyor. b) Büyük sarık giyerek görünüşünü değiştiriyor. c) Ava çıkmak suretiyle çoğu zamanını boşa harcıyor. İmâm Eflah bu eleştirileri reddetti ve ispatlamadığı takdirde onu öldüreceğine dair işaretlerde bulundu. Bkz. Vercelânî, s. 136-137; Dercinî, I, 77-78; Bârûnî, s. 197-198.
[167] Bkz. Vercelânî, s. 138; Dercinî, I, 79; Bârûnî, s. 195-196; Harîrî, s. 146-147; Neccâr, s. 101-102.
[168] Bu risaleler için bkz. Bârûnî, s. 198-206.
[169] Vercelânî, s. 137-139; Dercinî, I, 78-80; Sâlim, II, 558.

Cabir b. Zeyd'in divânını istinsah etmek üzere Halife'den aldı. Daha sonra istinsâh ettiği bu divanın nüshası ile birlikte Trablus'a döndü.[170]

İbâdî kaynaklarda geçen bazı rivayetlere göre Neffâs Bağdat'tan döndükten sonra aykırı görüşlerden vazgeçmiş ve tövbe etmiştir.[171] Neffâsiye Hareketi daha önceki Nükkâriye ve Halefiye fırkalarının aksine şiddete başvurmadan etkisiz duruma gelmiştir. Ancak Nefûse dağındaki bazı insanlar Neffâs'ın etkisinde kalarak onun görüşlerini savunmaya devam etmişler. Bu düşünceleri savunan yeni fırkaya Neffâs'a izafetle Neffâsiye (veya Neffatiye) adı verilmiştir.[172]

b. Eflah b. Abdülvehhâb'ın Vefatı

Eflah b. Abdülvehhâb'ın Ebû Bekir ve Ebü'l-Yakzân adlarında iki oğlu vardı. Eflah'ın vefatından önce dinî ve takvasıyla güçlü bir kişiliğe sahip Ebü'l-Yakzân adındaki oğlu hacca gitmek amacıyla bir kafile ile birlikte Mekke'ye gitti. Ebü'l-Yakzân, hac farizasını yaptığı sırada kendisi ile birlikte Mekke'ye gelen kişiler tarafından, Mağrib'deki Hâricîler'in liderinin oğlu olarak Abbâsîler'in elçilerine şikâyet edildi. Abbâsîler'in görevlileri Ebü'l-Yakzân'ı Mekke'de yakaladılar. Ebü'l-Yakzân, Nefûse kabilesinden bir kişi ile birlikte Abbâsîler'in başkenti Bağdat'a götürüldü. Abbâsîler, Mağrib'in her tarafına elçiler göndererek babası Eflah'ın, yanlarına gelinceye kadar Ebü'l-Yakzân'ı gözaltında tutacaklarını bildirdiler.[173]

Eflah, oğlu Ebü'l-Yakzân'ın başına gelenleri öğrendiğinde çok üzüldü. Bu üzüntü ve keder içerisinde, oğlunun Bağdat'ta mahpus olduğu bir dönemde vefat etti.[174] Eflah döneminde genelde siyasî istikrar hâkimdi. Babasının dönemine göre onun döneminde sükûnet daha fazlaydı. Böylece uzun bir süre hüküm sürdü. Eflah, İbnü's-Sağîr'e göre elli yıl Vercelânî ve Dercinî gibi İbâdî müelliflere göre altmış yıl hüküm sürmüştür.[175] İbn İzârî ise İmâm Eflah'ın 188 (803) yılından 205 (820) yılına kadar on yedi yıl hüküm sürdüğünü ifade etmektedir.[176] Bârûnî ve daha birçok araştırmacının da belirttiği gibi Eflah b. Abdülvehhâb'ın vefat tarihi olarak 240 (854) yılı olarak kabul edenlerin görüşü daha isabetli olsa gerektir.[177]

[170] Vercelânî, s. 139-142; Dercinî, I, 80-82; Bârûnî, s. 206-209.
[171] Bârûnî, s. 210; Hareir, s. 216-217.
[172] Sâlim, II, 558.
[173] İbnü's-Sağîr, s. 271-272.
[174] İbnü's-Sağîr, s. 275.
[175] Bkz. İbnü's-Sağîr, s. 268; Vercelânî, s. 142; Dercinî, I, 82-83. Vercelânî ve Dercinî gibi müellifler Eflah'ın babasının döneminde vekâleten yaptığı imâmlık görevini hesaba kattıkları anlaşılmaktadır.
[176] İbn İzârî, I, 197.
[177] Bârûnî, s. 221; Sâlim, II, 559; Hareir, s. 85; Hasan Ali Hasan, s. 155; Harîrî, s. 153. Yukarıda belirtildiği gibi Belâzürî ve İbnü'l-Esîr gibi tarihçilere göre 239 (853)

3. Dördüncü İmâm Ebû Bekir b. Eflah (240-241/854-855)

İmâm Eflah 240 (854) yılında öldüğünde çok sayıda oğlu ve yeğeni bulunmaktaydı. Eflah'ın iki oğlu Ebü'l-Yakzân ve Ebû Bekir imâmet için uygun görülmüşlerdi, ancak öncelik sırası Ebü'l-Yakzân'a verilmişti. Nefûse ve diğer kabilelerin âlimleriyle, bu kabilelerin ileri gelenlerinden oluşan ehlü'l-hal ve'l-akd heyeti Ebü'l-Yakzân'ın Bağdat'ta mahpus bulunmasından, Eflah'ın diğer oğlu Yakub ise imâmet yapamayacak derecede küçük olduğundan Ebû Bekir b. Eflah'ı 240 (854) yılında imam olarak seçtiler.[178]

Ebû Bekir b. Eflah, Nefûse kabilesinin desteği sayesinde veraset usulü ile iş başına gelmişti. Bu da Abdülaziz b. el-Evz gibi bazı âlimlerin ona karşı gelmesine neden oldu.[179] Bu muhalif sesler önemli bir gerçeğe işaret etmektedir. Bu da İbâdî mezhebi içerisindeki bazı otoritelerin, verasete dayalı imam tayin yöntemine karşı olduklarını göstermektedir.

Ebû Bekir b. Eflah babası gibi basiret sahibi, sağduyulu ve kararlı bir kişiliğe sahip değildi. Yöneticilik kabiliyeti zayıftı. Dindarlık ve adalet yönünden de eksiklikleri vardı. Oyun, eğlence ve rahatına düşkün biriydi. Ebû Bekir oyun ve eğlenceye daldı; devlet işlerini ise Tâhert'te bulunan Muhammed b. Arafe[180] adında nüfuzlu, cömert, kibar ve halkla ilişkileri güçlü bir kişiye havale etti. Böylece İbn 'Arafe'nin devletteki nüfuzu daha da arttı. İbnü's-Sağîr'in de belirttiği gibi "Ebû Bekir görünürde; Muhammed b. Arafe ise gerçekte imâmdı."[181] Yönetimin bu şekilde devam etmesi İmâm Ebû Bekir'in otoritesinin gittikçe zayıflamasına neden oldu. Kabilelere söz geçiremez duruma geldi. Bu otorite boşluğundan dolayı birçok kabile arasında çatışmalar meydana geldi. Hevvâre kabilesi gibi bazı kabilelerde de iç çekişmeler baş gösterdi.[182]

a. Ebü'l-Yakzân'ın Bağdat'tan Dönmesi

Ebû Bekir b. Eflah devleti yönetmeye bu şekilde devam ederken ağabeyi Ebü'l-Yakzân Bağdat'taki hapishaneden serbest bırakıldı ve Tâhert'e

yılında (Belâzürî, s. 236; İbnü'l-Esîr, VI, 519.) İbn Haldûn'a göre 227 (842) yılında (İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 200) Eflah b. Abdülvehhâb Ağlebîler'in kurduğu Abbâsiyye şehrini ateşe vermiştir. Böylece İbn İzârî'nin Eflah'ın vefat tarihi ile ilgili görüşü meşhur üç tarihçi tarafından çürütülmüştür. Bu rivâyetler İmâm Eflah'ın en az 239 (853) yılına kadar yaşadığını ortaya koymaktadır.

[178] Bkz. İbnü's-Sağîr, s. 269; Bârûnî, s. 222; Sâlim, II, 559.

[179] İbnü's-Sağîr, s. 276; Bârûnî, s. 223.

[180] Bu zat Eflâh b. Abdülvehhâb tarafından Sudan'a elçi olarak gönderilmiş ve Ebû Bekir'in kız kardeşi ile berdel usulü ile evlenmişti. Bu nedenle Ebû Bekir ile aralarında hısımlık bağı da güçlü idi. İbnü's-Sağîr, s. 276; Bârûnî, s. 222-224.

[181] İbnü's-Sağîr, s. 276; Bârûnî, s. 222-224; ayrıca bkz.Sâlim, II, 560; Harîrî, s. 156.

[182] İbnü's-Sağîr, s. 277; Bârûnî, s. 224.

döndü. Ebü'l-Yakzân, kan dökmemek ve kargaşaya meydan vermemek için kardeşine karşı gelmedi. Hatta Bağdat'ta gördüğü tecrübelerden de yararlanarak İmâm Ebû Bekir'e destek vermek istedi. İşlerin yolunda gitmesi için elinden geleni yapmaya çalıştı. Ebû Bekir de devlet işlerini Ebü'l-Yakzân'a havale ederek oyun ve eğlenceye dalıp rahatına baktı. Ebü'l-Yakzân, Mescitte oturuyordu, insanlar, görevliler, kadılar, güvenlik biriminden sorumlu kişiler (ashabu şurta) ve küçük büyük herkes ile görüşüp konuşurdu. Akşam olduğunda –eğer bulabilirse- kardeşinin yanına giderek olup bitenden onu haberdar etmeye çalışırdı. Geceleyin şehri dolaşır, en ücra köşesine kadar gider, zorunlu işleri çözüme kavuşturur daha sonra evine dönerdi.[183] Ebü'l-Yakzân böylece insanların sevgisini kazandı. Muhammed b. Arafe ise, Ebü'l-Yakzân'a karşı soğuk davranıyordu. Başta Ebü'l-Yakzân olmak üzere Rüstemî ailesinin tümü Ebû Bekir ile ancak randevu alarak görüşebiliyorken Muhammed b. Arafe onun yanına istediği zaman aracısız olarak girip çıkabiliyordu.[184]

Muhammed b. Arafe'nin bu şekilde nüfuzunun artması, İbâdî liderlerini ve Rüstemî ailesini endişeye sevk etti. İleri gelen bir heyet bir yolunu bulup İmâm Ebû Bekir ile Muhammed b. Arafe hakkında görüştü. İbn 'Arafe'nin etrafında çok kişinin toplandığını böyle devam ederse ileride büyük bir tehlike oluşturacağını Ebû Bekir'e anlattılar. Ebû Bekir kendisine anlatılanları araştırmaya başladı. Gerçekten de anlatılanların doğru olduğunu anladı. İnsanların Muhammed b. Arafe'nin etrafında toplandığını ve kendisinden soğumaya başladığını kavradı ve bunun için bir çözüm yolu bulmaya çalıştı.[185]

İbnü's-Sağîr'in anlattığına göre İmâm Ebû Bekir, yakınlarından biri ile Muhammed b. Arafe'nin durumunu görüştü. İstişare ettiği kişi, İmâm Ebû Bekir'e, "İbn 'Arafe'nin tamamen gizli bir şekilde öldürülmesi gerektiğini, cesedinin gizlice gömülmesini ve hiçbir iz bırakmamasını" söyledi. İlk başta Ebû Bekir, aralarında kuvvetli hısımlık bağı da bulunan İbn 'Arafe'yi öldürüp öldürmeme konusunda çok tereddüt geçirdi. Uzun bir süre düşündükten sonra Muhammed b. Arafe'yi öldürmeye karar verdi. İbn 'Arafe'ye haber göndererek onunla baş başa "Cinânu'l-Emîr" adlı bir bahçede piknik yapmaya davet etti. Piknik yaptıkları esnada Ebû Bekir, İbn 'Arafe'yi öldürmesi için kölesine işaret etti. Köle de mızrağıyla onu arkadan vurup öldürdü. Daha sonra onun cesedini elbiseleriyle örttüler ve Ebû Bekir'in atına yükleyerek götürüp bir uçurumdan attılar.[186] Muhammed

[183] İbnü's-Sağîr, s. 277; Bârûnî, s. 224-225; Harîrî, s. 159.
[184] İbnü's-Sağîr, s. 278; Bârûnî, s. 225-226.
[185] İbnü's-Sağîr, s. 278-279; Bârûnî, s. 226-227.
[186] İbnü's-Sağîr, s. 279-280; Bârûnî, s. 227-228; krş. Muammer, *el-İbâdiyye fi Mevkibi't-Tarih*, s. 116-118.

b. Arafe'nin ortadan kaybolması Tâhert'te büyük bir endişeye neden oldu. Ertesi gün Muhammed b. Arafe'nin ailesi, arkadaşları ve taraftarları büyük bir endişe içerisinde onu aramaya başladılar. Sonunda cesedini Tâhert yakınındaki bir dağın eteğinde bulup şehre getirdiler.[187]

Muhammed b. Arafe'nin cesedinin Tâhert'e gelmesi ile birlikte şehirde büyük bir kargaşa baş gösterdi. İbn Arafe'nin Araplar ve askerlerden oluşan taraftarları onun intikamını almak istediler. Mahmud b. Velid adındaki şahıs bu harekete öncülük ediyordu. Bu kesim silahlandıktan sonra İmâm Ebû Bekir ve ailesini bu konuda sorumlu tuttuklarından dolayı onlara saldırmak istediler.[188]

Tâhert sakinleri bu olaydan sonra üç kampa bölündü. Bir tarafta İmâm Ebû Bekir, onun Rüstemî ailesindeki yakınları ve Hıristiyanlar; diğer tarafta İbn Arafe'nin Araplar ve askerlerden (el-cünd) oluşan taraftarları vardı. Tâhert'teki Arap ve Berberî olmayan yabancılar ('Acem)[189] ile Nefûse kabilesi çıkan iç savaşın ilk anlarında tarafsız kaldılar.[190]

Daha sonra Ağlebîler'in azatlı kölesi Halef el-Hadim adında bir kişi Araplar ve askerlerin oluşturduğu cepheye liderlik etmeye başladı. Nefûse kabilesi de Acemlerin yanında yer alarak savaşa girdikten sonra Ebü'l-Yakzân'ı kendi tarafına çekmeyi başardı. Ebü'l-Yakzân liderliğindeki bu ittifak cephesi Araplara ve Askerlere karşı durmadan savaştılar. Onları Dimts köprüsü ile Selis köprüsü savaşlarında yendiler. Araplardan ve Askerlerden birçok önemli şahsiyet ve liderini öldürdüler. Ancak daha sonra meydana gelen er-Reddü'l-Mu'avvec adlı savaşta karşı tarafın güçlü hamleleri karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar. Askerler ve Araplar gittikçe güçlendiler. Onlara Muhammed es-Sayrafî ve İbnü'l-Vasıtî gibi zengin kişiler destek vererek güçlerini arttırdılar. Sonunda Ebü'l-Yakzân, Nefûse kabilesi ve Acemler tamamen Tâhert'in dışına çekilmek zorunda kaldılar. Acemler, Tâhert'ten iki günlük mesafe uzaklıkta bulunan Tenabliğt denilen yere; Ebü'l-Yakzân liderliğindeki Rüstemî ailesi Tâhert'in güneyinde bir günlük mesafe uzaklıkta ve İbâdîler'in toplanabildikleri bir yer olan Askadal mevkisine; Nefûse kabilesi Tâhert'teki mahallelerini boşaltarak

[187] İbnü's-Sağîr, s. 280-281.
[188] İbnü's-Sağîr, s. 281-282; Bârûnî, s. 230-231.
[189] Bu olaylar konusunda ana kaynak olarak yararlandığımız İbnü's-Sağîr'in eserinde 'Acem kelimesi ile kasdedilen, Tâhert'teki Arap ve Berberî kabilelerin dışında kalan yabancılardır.
[190] İbnü's-Sağîr, s. 281-282; Hareir, s. 89; krş. Sâlim, II, 561. Bazı eserlerde Ebü'l-Hattâb b. Semh el-Muâfirî'ye nisbetle Semhiyyîn diye bir grubun da İmâm Ebû Bekir'in yanında yer aldığını kaydetmektedir. Bkz. Bârûnî, s. 231; Hasan Ali Hasan, s. 163.

Nefûse kalesi denilen yere taşındılar. İmâm Ebû Bekir ise çok kötü bir durumda olduğu halde Tâhert'i terk etmek zorunda kaldı.[191]

Muhammed b. Mesâle el-Hevvârî, İbâdîler'in Tâhert'i terk edişlerini bir fırsat olarak değerlendirdi ve Tâhert'i istila etti. Levâte kabilesi karşı koymaya kalkıştı. Ne var ki şehirde bulunan diğer insanlar Hevvâre kabilesine destek verince Levâte kabilesi şehri terk ederek Levâte kalesi diye bilinen bir kaleye gidip yerleşti.[192] Yukarıda da belirtildiği gibi Hevvâre kabilesinin bir kolu olan Benî Mesâle kabilesi daha önce İmâm Abdülvehhâb ile anlaşmazlığa girmiş, onunla savaşmış ve yenilgiye uğramıştı.

Levâte kabilesi Ebü'l-Yakzân'ın kendi yerleşim birimlerine yakın bir yer olan ve Tâhert'e doğru akıp giden Mine nehri kaynağının bulunduğu Taslûnât denilen yere gelip yerleşmesini istedi. Ebü'l-Yakzân da onların davetine olumlu cevap vererek Taslûnât'a gidip yerleşti. Burada İmâm Ebû Bekir imâmlıktan azledilerek onun yerine Ebü'l-Yakzân'a biat edildi (241/855). Her taraftan İbâdîler, bizzat Tâhert'ten çok sayıda insan Ebü'l-Yakzân'a gelerek ona imam olarak biat etti. [193] Ebû Bekir ise Tâhert'ten uzak bir yerde gam ve keder içerisinde 241 yılının sonunda öldü.[194] Ebû Bekir dönemi daha çok iç savaşın ve kargaşanın hâkim olduğu bir dönem oldu.

4. Beşinci İmâm Ebü'l-Yakzân Muhammed b. Eflah (241-281/855-894)

Ebü'l-Yakzân'ın gençlik yıllarına ait yaşamı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi Ebü'l-Yakzân hac farizasını yerine getirmek üzere Mekke'de bulunduğu bir sırada Abbâsîler tarafından yakalanarak Bağdat'a götürülmüştü. Ebü'l-Yakzân, Bağdat'ta Halife Vasik'in (227-232/842-847) kardeşi el-Mütevekkil (232-247/847-861) ile birlikte hapis yattı. Hapishane ortamında Mütevekkil ile iyi ilişkiler kurup onunla dost oldu. Durumlar değişip Mütevekkil halife olunca, arkadaşı olduğu Ebü'l-Yakzân'ı ilkin Abbâsîler Devleti'nde kendisinin istediği vilayete vali yapabileceğini söyledi. Ne var ki Ebü'l-Yakzân Mağrib'e gitme konusunda ısrarlı davranınca halife, onun Tâhert'e gitmesine müsaade etti ve büyük ikramlar ve malî yardımlarla birlikte ülkesine gönderdi.[195]

[191] İbnü's-Sağîr, s. 283-285; Bârûnî, s. 232-236.
[192] İbnü's-Sağîr, s. 285; Bârûnî, s. 236.
[193] İbnü's-Sağîr, s. 285; Bârûnî, s. 236-237.
[194] Abdülvehhâb b. Mansûr, *A'lâmü'l-mağribi'l-Arabî*, I-VI, Rabat 1978, I, 224.
[195] İbnü's-Sağîr, s. 272-274. İbnü's-Sağîr, (s.272) Ebü'l-Yakzân'ın Bağdat'ta bulunduğu sırada "Halife Mütevekkil veya başka biri yönetimde idi" demektedir. Fakat yapılan

Ebü'l-Yakzân, Bağdat'tan döndükten sonra kendisini yukarıda anlatıldığı gibi çok karışık, çekişmeli bir savaş ortamının içerisinde buldu.[196] Bütün bu savaş ortamını atlatıp kendisine biat edildikten sonra Abbâsî halifesinin kendisine armağan ettiği mallar onun işine yaradı ve imâmetini güçlendirmek için bu malları kullandı. Ebü'l-Yakzân yedi yıl boyunca Tâhert'e saldırılar düzenledi. Bu arada Nefûse dağından asker yardımı istedi. Nefûse kabilesi Ebü'l-Yakzân'ın isteğine olumlu cevap vererek ona çok sayıda asker gönderdi. Gelen askerlerle birlikte Tâhert'e doğru hareket ederek şehrin yakınlarında bir yerde konakladılar. Burada Nefûse kabilesi mensupları Tâhert'teki Benî Mesâle ile görüşüp konuşmadan onlarla savaşmayacaklarını söylediler. Yapılan görüşmelerde şehirde olanlar da savaştan bıkıp usandıklarını ve bir barış antlaşmasına hazır olduklarını belirttiler.[197]

Bunun üzerine Ebü'l-Yakzân askerlerinden bir grup, Tâhert'te oturan Benî Mesâle kabilesinden bir grup ile bir antlaşma imzaladılar. Kısacası Ebü'l-Yakzân ile Benî Mesâle arasında bir barış antlaşması imzalandı. Ebü'l-Yakzân askerleriyle birlikte Nefûse kalesinin yanında Bağdat'tan getirdiği otağını kurdu. Daha önce oturduğu ev yıkılıp harap olduğundan onun bağlıları birleşerek çok acil bir şekilde Ebü'l-Yakzân'a yıkılan evini yeniden inşa ettiler. Ebü'l-Yakzân da şehre girerek yeni yapılan evine yerleşti.[198] Böylece neredeyse Rüstemî Devleti'nin sonunu getirecek çatışmalar sona erdi.

Ebü'l-Yakzân, Tâhert'e iyice yerleştikten sonra ilk iş olarak yardımcılarını ve görevlilerini seçmeye başladı. İnsanlar arasındaki işleri daha adil bir biçimde çözüme kavuşturmak için yargı görevini yürütecek en uygun kişiyi aramaya başladı. Şehrin önde gelenleri ile istişare ettikten sonra Muhammed b. Abdillah b. Ebî Şeyh'i kadı olarak tayin etmeye karar verdi. Beytülmâle de Nefûse kabilesinden birini görevlendirdi. Günlük namazları ve Cuma namazını kıldırmak üzere beğendiği bazı kişileri seçti.[199] Ebü'l-Yakzân'ın bütün bu görevlileri kendisine büyük destek veren Nefûse kabilesinden seçtiği görülmektedir.

Ebü'l-Yakzân dâhilî savaşın yaptığı tahribatı tamir etmekle uğraştı. Böylelikle insanlar önceki ticari, ilmî yaşantılarına tekrar döndüler.

araştırmalar, o dönemde Vasik'ın yönetimde olduğu Mütevekkil'in ise onunla birlikte hapis yattığını ortaya koymaktadır. Bkz. Muhammed b. Tavît, s. 124; Hasan Ali Hasan, s. 159; Harîrî, s. 166.

[196] Dercinî, I, 83.

[197] İbnü's-Sağîr, s. 285-286; Bârûnî, s. 237-238.

[198] İbnü's-Sağîr, s. 286; Bârûnî, s. 238-239.

[199] İbnü's-Sağîr, s. 287; Abdülhamid, II, 366.

Ebü'l-Yakzân bu şekilde devletin iç işlerini kontrol altına aldıktan sonra her taraftaki lider ve ileri gelenlerle mektuplaştı. Bunun sonucunda her taraftan lider konumunda kişiler Ebü'l-Yakzân'a gelerek ona boyun eğip biat ettiler. Ebü'l-Yakzân, bütün vilayetlerdeki valileri, kadıları, emniyet amirleri ve diğer görevlileri yeniden gözden geçirdi. Dedesi Abdurrahman b. Rüstem'i örnek edinerek hayatın her alanıyla ilgili işleri düzene soktu. İnsanların büyük ekseriyeti onu sevip saymaya başladılar. Değişik çevrelerden heyetler gelerek ona itaat ettiler.[200]

a. İmâm Ebü'l-Yakzân'ın Vefatı

Ebü'l-Yakzân 40 yıl emirlik yaptıktan sonra 281 (894) yılında 100 küsur yaşında öldüğünde 17 dinardan başka bir miras geriye bırakmadı.[201] Bu da yanında bulunan kitapların ve muhaliflere reddiye olarak yazdığı eserlerinin değeri olarak hesap edilmiştir.[202]

Ebü'l-Yakzân'ın birkaç erkek çocuğu vardı. En büyük oğlu Yakzân adında biri idi. Bu yüzden ona Ebü'l-Yakzân künyesi verilmişti. Yine Ebû Hâtim künyeli Yûsuf; Ebû Halid ve Abdülvehhâb adlarında oğulları da vardı. Başka çocuklarının da olduğunu İbnü's-Sağîr adlarını belirtmeksizin işaret etmektedir.[203]

Ebü'l-Yakzân takvası, ilmi ve devlet yönetimi hususunda sahip olduğu engin tecrübesiyle temayüz etmiş bir şahsiyettir. Abbâsîler'in elinde tutuklu bulunduğu ve salıverildikten sonra Abbâsîler'in hilafet sarayında kaldığı süre içerisinde edindiği bilgilerin ona devlet yönetim tecrübesini ve diğer özelliklerini kazandırdığı ifade edilmektedir. Ebü'l-Yakzân döneminde Rüstemîler Devleti, ilk İmâm Abdurrahman'ın oluşturduğu huzura kavuşmuş, takvanın, ilmin yayılması için büyük gayretler sarfedilmiştir.[204] Ebü'l-Yakzân ölümü ile birlikte Rüstemîler Devleti güçlü bir liderini kaybetti ve çok hızlı bir şekilde çöküş dönemine girdi.

5. Altıncı İmâm Ebû Hâtim Yûsuf b. Muhammed (281-294/894-906)

Ebü'l-Yakzân öldüğünde onun her iki büyük oğlu da Tâhert'te bulunmuyorlardı. Büyük oğlu Yakzân hac yapmak üzere Mekke'ye gitmişti. Diğer oğlu Ebû Hâtim Yûsuf ise doğudan yüklü miktarda mal taşıyıp getiren bazı

[200] Bârûnî, s. 239-240.
[201] İbnü's-Sağîr, s. 290, 297.
[202] Bkz. Vercelânî, s. 144. Zira Vercelânî bu kitapların 19 dinara satıldığını yazmaktadır.
[203] İbnü's-Sağîr, s. 297; Abdülhamid, II, 371.
[204] Erdemci, s. 54.

ticaret kervanlarını Zenâte kabilesinin saldırılarından korumak amacıyla babası tarafından bir askerî birliğin başına komutan olarak tayin edilmişti. Ebû Hâtim, Tâhert'ten iki günlük mesafe uzaklığında ve Yakzân'a göre daha yakın bir yerde olduğundan avam olarak değerlendirilen halk kitlesi ve zanaatkârlar Ebû Hâtim'in imâmlığını ilan ettiler. Ebû Hâtim'e de babasının öldüğünü ve kendisine imam olarak biat edildiğini iletmek üzere elçiler gönderdiler.[205]

Ebû Hâtim, çok acele bir şekilde Tâhert'e döndü. Şehre girişinde insanlar kalabalık bir şekilde ona biat ettiler. Daha sonra Ebû Hâtim, şehrin merkezinde büyük camide imam (devlet başkanı) sıfatıyla minbere çıkıp biat aldıktan sonra insanlar onu omuzları üzerinde taşıyarak evine kadar götürdüler. Kabilelere haber gönderilerek Ebû Hâtim'e biat etmeleri istendi.[206] Bu seçimde Şûra meclisi olmaksızın halkın genel biati esas alındı.

Hiç şüphesiz Ebû Hâtim'in imam olarak seçilmesinde onun bazı kişilik özellikleri etkili olmuştur. Zira o insanlara iyilik etmeyi seven cömert bir kişiliğe sahipti. İnsanların sevgisini kazanan Ebû Hâtim'in imam olarak seçilmesi konusunda diğer bir avantajı da annesi Gazzale'nin onu veliaht olarak belirlemede etkin bir rol oynamasıdır. İbnü's-Sağîr'in anlattığına göre Gazzale daha Ebü'l-Yakzân'ın sağlığında Ebû Hâtim'e itaat konusunda halktan söz almıştır.[207] İbnü's-Sağîr, Ebû Hâtim'e biat etmek üzere halkı organize eden onun cesur iki has adamından bahsetmektedir. Bu iki kişi Muhammed b. Rebâh ve Muhammed b. Hammâd'dır.[208]

Ebû Hâtim'in imâmeti daha başlangıçtan itibaren zayıflamaya yüz tuttu. Ebû Hâtim'i iş başına getirmek konusunda büyük katkıları olan iki has adamı Muhammed b. Rebâh ve Muhammed b. Hammâd, halka kötülük etmeye, Tâhert'in bazı dinî liderlerini tehdit etmeye başladılar. Ebû Hâtim bu akıma karşı koymak istediğinde İbn Rebâh ile İbn Hammâd kendi aralarında anlaşarak onu öldürmeye karar verdiler. Ebû Hâtim'e kendisine suikast girişiminde bulunulacağına dair haber ulaştığında o hiç şüphe duymaksızın bu duruma inandı. Zira daha önce Ebû Hâtim ile babası Ebü'l-Yakzân arasında bir ihtilafın çıkması üzerine yine bu iki kişi Ebû Hâtim'e giderek istediği takdirde babası Ebü'l-Yakzân'ı öldürebileceklerini, böylece yönetim işlerinin kendi eline geçeceğini söylemişlerdi. Bunun üzerine Ebû Hâtim, Muhammed b. Rebâh ile Muhammed b. Hammâd'ı Tâhert'ten sürgün edip Muhammed b. Rebâh'a ait bir sarayda gözetim altında tutmak için emir verdi. Bu iki kişi sözü edilen saraya gidip yerleştiler, ancak Ebû

[205] İbnü's-Sağîr, s. 299.
[206] İbnü's-Sağîr, s. 299; Bârûnî, s. 266; Harîrî, s. 174.
[207] İbnü's-Sağîr, s. 298; Hasan Ali Hasan, s. 168-169.
[208] İbnü's-Sağîr, s. 300.

Hâtim tarafından sürgün edilmekten de çok rahatsız oldular. Tâhert'te bulunan yandaşlarına haber göndererek suçsuz bir şekilde sürgün edildiklerini ifade ettiler.[209]

İbn Rebâh ve İbn Hammâd, yandaşlarını ve bazı kabileleri sürekli bir biçimde Ebû Hâtim'e karşı ayaklanmaya teşvik etmeleri sonucunda Tâhert'te bir ayaklanma baş gösterdi. Bu ayaklanma ile birlikte İbn Rebâh ve İbn Hammâd şehre girmeyi başardılar. Buna karşın Ebû Hâtim ve Rüstemî ailesi Tâhert'ten çıkmak zorunda kaldılar. Ebû Hâtim ailesi ve aşireti ile birlikte Tamalit denilen bir kaleye sığındılar.[210] Ebû Hâtim'in Levâte kabilesinin topraklarında bulunan bu kaleye sığınması onun imâmete geçişten bir yıl sonra 282 (895) yılında olduğu anlaşılmaktadır.[211]

Ebû Hâtim ile birlikte Nefûse kabilesi mensupları, Acemler ve başşehrin ileri gelenlerinden yüz kişi de Tâhert'ten ayrıldılar. Tâhert'te genel halk kitlesinden başka karşı tarafta yer alan bazı dinî liderler de kalmıştı. Bu liderler Ebû Hâtim'in, kuvvetlerini toplamak üzere başkenti terk ettiğini fark ettiler. Bu nedenle ona karşı savaş hazırlığı yapmaya giriştiler.[212] Böylece her iki taraf da savaşmak üzere hazırlıklar yaptılar.

Ebû Hâtim savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra Tâhert'e üç farklı yönden saldırmak üzere ordusunu üç kola ayırdı: 1) Ebû Hâtim'in komuta edeceği Rüstemîler, Levâte ve taraftarlarından oluşan güney cephesi. 2) Acemler, Senhâce ve taraftarlarının oluşturduğu doğu cephesi. 3) Nefûse kabilesi ile diğer bazı grupların oluşturduğu batı cephesi. Her üç cephede de şiddetli çatışmalar oldu. Güney ve doğu cephesinde Tahertliler'den bazı tanınmış kişiler öldürüldü.[213]

Tâhert'teki isyancılar zor durumda olduklarını anladıklarında Ebû Hâtim'e haber göndererek barış talebinde bulundular ve onun şehre girmesini istediler. Ebû Hâtim ise savaşa sebep olan kişilerin ve diğer liderlerin teslim edilerek onlara gerekli cezanın verilmesiyle ancak şehre girebileceğini ve barışın sağlanabileceğini söyledi. Bu şartlar onlara zor geldiğinden kabul etmeye yanaşmadılar. Bu yüzden de savaş devam etti.[214]

Tâhert'in üç koldan kuşatılması ile birlikte savaşın aralıksız bir şekilde devam etmesi muhalif cepheyi çok zor bir durumda bıraktı. Rüstemî ailesinden birini kendilerine lider seçmekle ancak karşı tarafın kuvvetlerini

[209] İbnü's-Sağîr, s. 300-301.
[210] İbnü's-Sağîr, s. 301.
[211] İbn İzârî, I, 197.
[212] İbnü's-Sağîr, s. 301.
[213] İbnü's-Sağîr, s. 302-303; Abdülhamid, II, 374-375; Ganimî, II, 154.
[214] İbnü's-Sağîr, s. 303; Bârûnî, s. 271; Abdülhamid, II, 375.

püskürtebileceğini ve İbâdiyye mezhebini zayıflatabileceklerini düşündüler. Kendilerine lider olarak Ebû Hâtim'in amcası Yâ'kub b. Eflah'ı seçmeye karar verdiler. Yakub, yeğeni Ebû Hâtim'in imam olarak seçilmesine karşı çıkarak Zevâğe kabilesinin yanına gidip yerleşmiş ve yeğenine hiçbir destek vermemişti. Tâhert'teki isyancılar Yâ'kub b. Eflah'ı kendilerine imam olarak seçmek üzere onu Tâhert'e davet ettiler.[215]

Yâ'kub b. Eflah fazla gecikmeden Tâhert'e geldi. İsyancılar ona imam olarak biat ettiler. Yakub'un gelmesi ile birlikte Rüstemîler'in gücü kırılmaya başladı. Zira Ebû Hâtim'in adamlarından Levâte kabilesinden bir topluluk ve diğer bazı kesimler Yakub'un yanında yer aldılar. Savaş Yâ'kub b. Eflah ile yeğeni Ebû Hâtim taraftarları arasında devam etti. İbâdîler'in çoğu Ebû Hâtim tarafındaydılar. Yakub, Tâhert'in bir kapısı hariç bütün kapılarını kapattı. Savaş açık bırakılan kapı tarafında devam etti. Her iki tarafı barıştırmak üzere Mezâte kabilesinin reisi Yakub el-Mezâtî aracı oldu. Her iki taraf da barışmayı kabul ettiler.[216]

Barış anlaşması için hazırlıklar yapıldı. Yâ'kub b. Eflah anlaşmayı yapmak üzere Abdullah el-Lemtî'yi temsilci (hakem) seçerken Ebû Hâtim Levâte kabilesinden Menkûd ve İbn Ebî İyâd adlarındaki iki kişiyi temsilci olarak öne sürdü. Bu antlaşmaya göre dört ay boyunca Yakub ve yeğeni Ebû Hâtim yönetim ile ilgili hiçbir işe karışmayacaklardı. Yönetimden ellerini çekeceklerdi, insanlar birbirlerinin yanına gidip geleceklerdi, daha sonra ise halk kimi seçerse o kişi imam olarak seçilecekti. Bu şekilde anlaşma imzalandı. Ebû Hâtim bu dört aylık süreyi büyük bir fırsat olarak değerlendirdi. İnsanları kendi yanına çekmek üzere bazı insanlarla ilgilendi bazılarına ekonomik destekte bulundu ve bu uğurda çok çaba sarf etti. Bu konuda değişik taktikler kullanarak taraftarlarını çoğaltmayı başardı.[217]

Bu anlaşmaya razı olmakla İbâdîler bir ilkelerini daha çiğnemiş oldular. Zira bilindiği gibi genel kabule göre Hâricîlik mezhebinin doğuşuna sebep olan hadise, "Tahkim olayı" idi. Hâricîler, Hz. Ali'yi Muâviye b. Ebî Süfyân ile aralarındaki ihtilafı hakemler aracılığıyla çözüme kavuşturmayı kabul ettiğinden dolayı eleştirmişlerdi ve ona karşı savaş açmışlardı. Ancak Ebû Hâtim döneminde ortaya çıkan bu tahribkâr savaşı durdurmak için gerçekleşen yukarıdaki olaya benzer tahkim olayını ise hiçbir İbâdî tarihçi eleştirmemiş; aksine Müslümanların kanının akmaması için böyle bir hareketin adilâne bir davranış olduğunu belirtmişlerdir.[218]

[215] İbnü's-Sağîr, s. 303; Bârûnî, s. 271; Abdülhamid, II, 376.
[216] İbnü's-Sağîr, s. 304-305.
[217] İbnü's-Sağîr, s. 305-306; Ganimî, II, 155.
[218] Bkz. Bârûnî, s. 273; Hareir, s. 98-99.

Bu barış sürecinde Ebû Hâtim gösterdiği çabalar ve uyguladığı taktikler neticesinde toplum nezdinde güven tazeledi. Nihayet bir bayram günü Tahertlilerden bir topluluk Debûs oğulları diye bilinen Ahmed ve Muhammed adlarında iki kardeşin liderliğinde Kenise denilen mahallede toplandılar. İnsanları da buraya toplanmaya davet ettiler. Ebû Hâtim'i sevmeyen birkaç dinî lider ve Yâ'kub b. Eflah dışında Tahertlilerin ekseriyeti onların davetine icabet ettiler. Bir araya gelen bu topluluk, Mine nehri kenarında bulunan Ebû Hâtim'in sarayına doğru hareket edip gittiler. Bu durumu öğrenen Yakub ve yandaşları atlarına binerek Zevâğe kabilesinin yanına geri döndüler. Tâhert'ten Ebû Hâtim'in sarayına giden topluluk onu yalnız başına alıp getirdiler. Şehrin girişinde insanlar toplu bir biçimde onun yanında toplandılar.[219] İbn İzârî, Rüstemîler Devleti'nde iki ayrı imâma biat edildiği dönemde Yâ'kub b. Eflah'ın dört yıl farklı bir kesime imâmlık (liderlik) yaptığını belirtmektedir.[220]

Ebû Hâtim, Tâhert'e girdikten sonra bütün gücüyle imâmet otoritesini ve görkemini tekrar inşa etmeye çalıştı. Uzun süren savaş nedeniyle devletin ekonomik durumu çökmüştü, toplumda içtimai hastalıklar ortaya çıkmıştı. Zina eden ve sarhoş edici içki içenler çoğalmıştı. Şehir halkının ahlakî durumu gittikçe bozulmuştu. Bu yüzden Ebû Hâtim duruma derhâl el koydu. Babası Ebü'l-Yakzân'ın dinî ve takvasıyla meşhur ilk kadısının oğlu Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ebî Şeyh'i yargı işlerini yönetmek üzere kadı olarak atadı. Abdurrahman b. Savab en-Nefûsî'ye beytülmâl idaresini tevcih etti. Zukâr ve İbrâhim b. Miskin'i birlikte yürütmek üzere güvenlik işlerinden sorumlu tuttu.[221] Bu kişilerin de yardımıyla Ebû Hâtim otoritesini yeniden kurdu ve devlet işlerini zapturapt altına aldı.

Ebû Hâtim döneminde Trablus ve Nefûse dağı bölgesinde İbâdiyye imâmlarından Ebü'l-Hattâb el-Meâfirî'nin torunlarından Tayyib b. Halef isyan etti. İsyan fazla büyümeden Nefûse dağı valisi Ebû Mansûr b. İlyas tarafından bastırıldı.[222] Bu başarılı vali öldüğünde İmâm Ebû Hâtim onun yerine Eflah b. Abbas'ı bu bölgeye vali olarak atadı. Eflah b. Abbas gerek yönetim işinde gerekse savaşları komuta etmede Ebû Mansûr kadar maharet sahibi değildi. Eflah b. Abbas'ın valiliği döneminde Ağlebîler'in İfrîkıye valisi İbrâhim b. Ahmed b. Ağleb (261-289/875-902) ile Trablus İbâdîler'i arasında ciddi çarpışmalar ve savaşlar oldu.[223] Bu savaşların en önemlisi Manû savaşıdır.

[219] İbnü's-Sağîr, s. 306; Abdülhamid, II, 378-379.
[220] İbn İzârî, I, 197.
[221] İbnü's-Sağîr, s. 307; Bârûnî, s. 276-277; Ganimî, II, 155-157.
[222] Vercelânî, s. 146-149; Bârûnî, s. 377-379; Sâlim, II, 563; Ganimî, II, 156.
[223] Bârûnî, s. 280; Harîrî, s. 180.

Bu çarpışmalar ile ilgili olarak İbâdî ve Sünnî tarih kaynakları değişik nedenler ileri sürmektedirler. Ancak İbâdî kaynaklar Nefûselilerin Trablus bölgesindeki büyük hezimetini Rüstemîler Devleti'nin Tâhert'teki imâmetinin çöküşünün ana sebebi olduğu konusunda ittifak etmektedirler.[224] Nefûse kabilesinin gücünün kırılması ile birlikte Rüstemîler Devleti de çökmeye doğru yol almıştır.

Birçok eserde tercih edilen ve bazı ufak farklılıklarla aktarılan bir rivâyete göre Abbâsî halifesi Mu'tazıd (279-289/829-902) döneminde İbrâhim b. Ahmed b. Ağleb, Tolunoğulları ile savaşmak için Mısır'a gitmek üzere askerlerine toplanmalarını emreder. İbrâhim b. Ahmed 283 (896) yılında Behr b. Edhem komutasındaki bir ordu ile birlikte Tunus'tan hareketle yola çıkar. Bir müddet Rakkâde'de bekledikten sonra ordusuyla hareket eder ve Kabis ile Trablus arasında Nefûse kabilesinde büyük bir topluluğun mukavemeti ile karşılaşır. Eflah b. Abbas komutasındaki 20.000 savaşçıya sahip Nefûse kabilesi bu ordunun geçişini engellemek için savaşmaya girişir. Her iki ordu Mânû sarayı yakınında savaşırlar. Ağlebîler ile Nefûseliler arasında büyük bir savaş meydana gelir. Ağlebîler'in çok sayıda komutanı öldürüldükten sonra savaş Nefuseliler'in korkunç hezimeti ile neticelenir.[225] İbrâhim b. Ahmed bununla da yetinmeyerek ertesi yıl oğlu Ebü'l-Abbas'ı bir orduyla birlikte Nefûse kabilesinin üzerine gönderir. Ebü'l-Abbas bu kabile ile savaşarak çok sayıda insan öldürür. 300 kişiyi de esir eder. Babası İbrâhim b. Ahmed'in direktifleri doğrultusunda onları Kayrevan'a götürüp boğazladıktan sonra yüreklerini bir ipe dizerek Tunus şehrinin kapısına asar.[226] Rüstemîler Devleti'nin yıkılışına yol açan en önemli olaylar olarak görülen bu savaşlardan sonra Nefûse kabilesi Rüstemîler'e yardımda bulunamaz duruma gelir.

İbâdî kaynaklara göre Mânû Savaşı'nda 4.000 kişi Nefûse kabilesinden, 8.000 kişi de diğer kabilelerden olmak üzere toplam 12.000 kişi öldürülmüştür. Daha da kötüsü bu savaşta 400 fakih ve âlimin öldürüldüğü rivayet olunmuştur. Bu âlimlerin en ünlülerinden biri Nefûse dağı âlimlerinden Feth b. Amrus idi.[227] Mânû Savaşı'ndan sonra İbrâhim b. Ahmed, Kantrara'ya saldırarak birçok kişiyi öldürmüş ve seksen âlimi esir almıştır. Nefzâve kabilesi de İbn Ağleb'in saldırılarına maruz kalmıştır. Bu kabilenin âlimleri ve fakihleri de esir edilerek işkenceye tabi tutulmuşlardır.[228]

[224] Vercelânî, s. 151; Dercinî, I, 87. Zira Vercelânî'nin bu konudaki başlığı "Mânû Savaşı ve İmâmetin Çöküşü" şeklindedir. Dercinî de aynı başlığı nakletmiştir.

[225] Bu rivâyet ile ilgili olarak bkz. İbn İzârî, I, 129; Sâlim, II, 564; Bârûnî, s. 280-281; Hareir, s. 102; Harîrî, s. 180; Ganimî, II, 156-157.

[226] İbn İzârî, I, 130; Bârûnî, s. 284-285.

[227] Vercelânî, s. 153; Dercinî, I, 89; Bârûnî, s. 281.

[228] Vercelânî, s. 155; Bârûnî, s. 282; Abdülhamid, II, 392. İbâdî kaynakların bu savaş ile ilgili verdikleri izahât büyük yanlışlıklar ve çelişkiler içermektedir. Zira bu

Bu olaylardan sonra Fâtımîler'in Orta Mağrib'de ortaya çıktıkları görülmüştür.

Bu olaylar meydana gelirken Ebû Hâtim hiçbir şey yapamadı. Zira Ebû Hâtim, amcası Yâ'kub b. Eflah'ı Tâhert'te muhasara etmekle meşguldü. Diğer taraftan bu hezimetler zinciri Tâhert'te yöneticilik yapan İmâm'ın prestijini de sarstı. Ebû Hâtim yönetim işlerinde kendi otoritesini sağlamlaştırmaya girişmesine rağmen önemli bir başarı sağlayamadı. Zira iş işten geçmişti. Sonunda imâmet konusunda çekiştikleri ağabeyinin çocukları ve akrabaları Ebû Hâtim'e 294 (906) yılında bir suikast düzenleyerek onu öldürdüler.[229]

6. Son İmâm Yakzân b. Muhammed (Ebü'l-Yakzân) (294-296/907-909)

Ebû Hâtim'in öldürülmesinden sonra ağabeyi Yakzân'a biat edildi. Yakzân b. Muhammed, 281 (836) yılında ölen imâm Ebü'l-Yakzân'ın en büyük oğlu idi. Babası öldüğünde o hac yapmak üzere Mekke'de bulunuyordu. Bu yüzden de Ebû Hâtim'e imam olarak biat edilmişti.[230] Yakzân Tâhert'e döndüğünde büyük kardeş kendisi olduğundan imâmetin kendi hakkı olduğunu iddia etmeye başladı. Onunla kardeşi Ebû Hâtim arasındaki ilişkiler gergindi. Sonunda Yakzân'ın oğlunun, amcası Ebû Hâtim'i bu yüzden öldürdüğü rivayet edilmektedir. Aynı yıl Yakzân otomatik bir şekilde imam olarak seçildi.[231]

Yakzân'ın imâmlığı kargaşa ve bölünme faktörlerinin yüz tuttuğu bir ortamda gerçekleşti. Kardeşini öldürttüğü için birçok dinî liderin ve önemli devlet adamlarının tepkisini kazanmıştı. Diğer taraftan ise Fâtımîler'in dâîleri (propagandacıları), Rüstemîler Devleti'nin sınırına kadar gelerek devleti yıkmakla tehdit ediyorlardı.[232] Zira Ağlebîler'in son lideri Ziyâdetullah b. Ağleb'in 296 (909) yılında Kayrevan'ın güneyindeki Rakkâde'yi terk ederek Mısır'a doğru kaçışından sonra Kuzey Afrika'da Fatımî hâkimiyetinin kurulmasını sağlayan İsmâilî dâîsi Ebû Abdullah eş-Şiî, Zab'ı işgal ederek Rekkâde'ye kadar ilerlemişti.[233] Böylelikle Rüstemîler Devleti'nin sınırlarına kadar gelip dayanmıştı.

---

kaynaklara göre savaş Abbâsî halifesi Mütevekkil döneminde vuku bulmuştur. Halbuki Mütevekkil 232-247 (847-861) yılları arasında hüküm sürmüştür. Mânû Savaşı ise 283 (896) yılında meydana geldiğine göre bu savaş halife Mu'tadid dönemine denk düşmektedir. Zira Halife Mu'tadid 279-289 (829-902) yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. Bkz. Vercelânî, s. 150-151; Dercinî, I, 87-88; Bârûnî, s. 280-281; krş. İbnü'l-Esîr, VII, 455, 513; Abdülhamid, II, 388; Sâlim, II, 564; Arı, 143-147.

[229] İbn İzârî, I, 97; Harîrî, s. 181; Ganimî, II, 157.

[230] İbnü's-Sağîr, s. 297.

[231] İbn İzârî, I, 197; Hareir, s. 105.

[232] Sâlim, II, 565.

[233] İbn İzârî, I, 147-148.

Ebû Abdullah eş-Şiî asker ve savaş techizâtı hazırlıklarını tamamladıktan sonra İfrîkıye'deki yerini kardeşleri Ebü'l-Abbas ve Ebû Zâkî'ye bırakarak Rakkâde'den 15 Ramazan 296 (7 Haziran 909) da hızlı bir şekilde ayrıldı. Önemli adamları ve dâîleri ile birlikte büyük bir toplulukla Tâhert şehrine girinceye kadar yoluna devam etti. Şehre emân ile giren Ebû Abdullah eş-Şiî, Rüstemîler'in imâmı Yakzân b. Ebü'l-Yakzân'ı ve ailesinden bir topluluğu öldürdü. Onların başlarını keserek Rakkâde'de yerine vekil olarak bıraktığı kardeşleri Ebü'l-Abbas ve Ebû Zâkî'ye gönderdi. Bu başlar Kayrevan'da dolaştırıldıktan sonra Rakkâde şehrinin kapısına asıldılar. Böylelikle Rüstemîler'in sonu gelmiş oldu.[234]

Daha sonra Ebû Abdullah eş-Şiî Tâhert şehrini talan etti. Ma'sûme diye bilinen kütüphaneye girdi. Riyâziye (matematik), astronomi, sanat ve diğer pozitif bilimler ile ilgili kitapları aldı. Geri kalan diğer tüm kitapları yaktı. İbâdiyye mezhebine ait eserlerin çoğunun bu sırada yandığı rivayet olunmaktadır.[235] Ma'sûme kütüphanesinde üç yüz binden fazla kitap bulunduğu, bu kitaplardan çoğunun fıkıh, felsefe, İbâdî mezhebine ait şerhler ve Rüstemîler Devleti tarihi ile ilgili olduğu kaydedilmektedir.[236]

Şiî dâîler Rüstemîler Devleti'nin resmî olarak sona erdiğini kesin bir şekilde ilan ettiler. Bu nedenle de Ebû Humeyd Devvâs b. Sûlât el-Luhey'î ve el-Hevvârî diye bilinen İbrâhim b. Muhammed el-Yemânî'yi Tâhert'i yönetmek üzere atadılar.[237] Rüstemîler ailesinden geri kalanlar ise değişik yerlere dağıldılar. Çoğu Avras ve Benî Raşid dağlarına, bazıları ise Nefûse dağı ve Cerbe adasına gittiler.[238] İbâdî müellifler Yâ'kub b. Eflah'ın kalabalık ailesi ile birlikte Vercelân'a doğru kaçıp gittiğini yazmaktadır.[239] Rüstemî İbâdîler'in birçoğu Vercelân bölgesine doğru kaçtılar. Murâbıtlar Devleti'nin askerleri gelinceye kadar orada kaldılar. Sonra Mizâb'a göç ettiler. Orada çöl iklimini yemyeşil alanlara çevirdiler. Sonra buralara yedi şehir anlamında "seb'u müdün" adı verildi.[240] İbâdîler bugüne kadar Mizâb bölgesinde oturmaktadırlar.[241] Libya, Tunus ve Cezayir devletlerinde günümüze kadar çok sayıda İbâdî yaşamış ve bazı önemli hareketlere katılmışlardır.[242]

[234] İbn İzârî, I, 152-153
[235] Vercelânî, s. 163; Bârûnî, s. 293.
[236] Ganimî, II, 161; Harîrî, s. 186.
[237] İbn İzârî, I, 153
[238] Sâlim, II, 565; Ganimî, II, 161-162; Harîrî, s. 186.
[239] Bârûnî, s. 293-294.
[240] Muhammed b. Tavît, s. 127.
[241] Sâlim, II, 566.
[242] Zekkâr, s. 89.

D. Rüstemîler'de Kültür ve Medeniyet

Kuzey Afrika İslâm Tarihi'nde Rüstemîler Devleti kültür ve medeniyet açısından, siyasî iktidarlarının süresi ve kapladıkları alan ile ters orantılı bir şekilde öneme sahiptir.[243] Rüstemîler Devleti'nde gelişen kültür ve medeniyetin etkisi sadece Kuzey Afrika ile sınırlı kalmamış; Afrika kıtasının merkezî noktalarına kadar etkisini göstermiştir.[244]

Rüstemîler Devleti'nin resmî mezhebi İbâdîlikti. Doğal olarak bu devletin yargı işlerinde İslâm hukukunun bu mezhebe göre yorumlanan biçimi uygulanıyordu. Kültür, eğitim ve düşünce dili olarak Arapça hakimdi. Asabiyet açısından Berberî idi. Yani hakimiyetini sürdürebilmesi için Berberîler'in gücüne ve dayanışmasına muhtaçtı. Yönetim ve kurumlarını Farslılar'dan almıştı. Bu unsurlar ile yaşam biçimini şekillendirdi. Tarihin bu döneminde Orta Mağrib'de önemli bir rol oynadı.[245] Bu gerçekler ışığında Rüstemîler Devleti kültür ve medeniyeti düşünüldüğünde, bu devleti ayakta tutan Berberîlik, Hâricîlik ve Fars kültürü unsurları hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir.

1. Sosyal ve Toplumsal Yapı

Rüstemîler Devleti birçok etnik grubu, dinî ve mezhebî topluluğu içinde barındırıyordu. Bu devlette başta Hâricîliğin iki kolu olan İbâdîler ve Sufrîler olmak üzere Ehl-i Sünnet, Şîa ve Mu'tezile mezhebine bağlı çok sayıda topluluk yaşamakta idi. Etnik olarak ise buralara göç edip gelen Araplar ve Farsların yanı sıra yörenin asıl yerlileri olan Berberîler'in değişik kabileleri vardı. Abdurrahman b. Rüstem döneminde bu dinî ve etnik gruplar barış içerisinde bir arada yaşıyorlardı.[246] Abdurrahman b. Rüstem'den sonra gerek bu gruplar arasında gerekse de bu devleti kuran İbâdîler'in kendi bireyleri arasında sürtüşmeler yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. Öte yandan yörenin asıl sakinleri olan Berberîler birçok kabileye ayrılmışlardı ve bu kabileler arasında eskiden beri savaşlar ve çekişmeler vardı.

Rüstemîler Devleti'nde Fasih Arapça, Halk (avâm) Arapçası, Farsça, Berberîce ve Habeşçe gibi diller ve lehçeler konuşuluyordu. Nitekim Rüstemîler'in ikinci imâmı Abdülvehhâb b. Rüstem, Nefûse dağında Ebû Ubeyde el-Cenâvenî'ye karşı isyan edenlere Arapça, Habeşçe ve Berberîce

[243] Clifford Edmund Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi: Kronoloji ve Soykütüğü El Kitabı* (trc. Mehmet İpşirli), Erdoğan Merçil, İstanbul 1980, s. 27
[244] Zekkâr, s. 90
[245] Ganimî, II, 52.
[246] Muhammed b. Tavît, s. 113.

olmak üzere üç dilden mektuplar yazmıştı.[247] Devletin resmî ve bilim dili ise Arapçaydı.[248] Bunun yanında en çok konuşulan ise Berberîce denilen bölgesel dildi. Bu dile çok sayıda dinî ve ilmî kitap, divânlar ve Kur'ân-ı Kerim tercüme edilmişti.[249]

Rüstemîler Devleti'nin asıl sakinleri Berberîler'dir. Berberîler sayesinde bu devlet kurulmuştu. Mağrib'de Berberîler değişik kabileler ve topluluklar biçiminde yayılmışlardı.[250] Soy bilginleri Berberîler'i genellikle Berânis ve Madğis (Bütriyye) diye iki gruba ayırmaktadır. Rüstemîler Devleti'ne destek veren Bütrî kabileler şunlardı: Nefûse, Levâte, Sidrâte ve Lemâye. Beranis kabilelerinden ise Hevvâre kabilesi kurulan bu devlete destek vermişti. Bu kabileler İbâdî mezhebini kabul ederek başkent Tâhert civarında yaşıyorlardı.[251]

Trablus'dan üç günlük mesafe uzaklığında[252] olan Nefûse dağında yaşayan Nefûse kabilesi Rüstemîler Devleti'ne büyük destek veren kabilelerin başında yer almaktadır. Mezâte kabilesi ise Rüstemîler Devleti'ne büyük malî yardımlarda bulunmuştur. Bu yüzden İmâm Abdülvehhâb bu iki kabile hakkında şöyle demiştir: "Bu din Nefûseliler'in kılıçlarıyla ve Mezâteliler'in mallarıyla ancak ayakta durabilmiştir."[253]

Rüstemîler Devleti'nin önemli üst düzey görevleri de Nefûse kabilesi mensupları tarafından yürütülmüştür. Kadılar, beytülmâl görevlileri, güvenlik birimleri sorumluları, hisbe teşkilatı mensupları genellikle Nefûse kabilesinden ya da bu kabilenin ileri gelenlerinin önerdiği kişilerden seçilirdi.[254] Yine Rüstemîler Devleti'nin önemli âlimleri olarak kabul edilen Mehdî en-Nefûsî, Muhammed b. Yanis, Ebü'l-Hasan el-Ebdelânî gibi şahsiyetler de Nefûse dağında ortaya çıkmışlardır.[255]

Rüstemîler Devleti'nde yaşayan diğer bir etnik unsur ise fetihlerle birlikte Mağrib'e gelen Araplar'dı. Arapların sayısı durum ve şartlara göre değişmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi İfrîkıye ve Mağrib'in fethi sırasında Hassân b. Nu'man, Külsûm b. İyâd ve diğer ünlü komutanlar ile birlikte bölgeye çok sayıda Arap asker gelmişti. Bunların bir kısmı bölgeye

[247] Bârûnî, s. 153.
[248] Mahmud Şit Hattab, *Kadetü'l-fethi'l-mağribi'l-Arabî*, I-II, Beyrut 1973, II, 219.
[249] Abdurrahman b. Muhammed Cilâlî, *Tarihu Cezâiri'l-'âm*, I-IV, Beyrut 1980, I, 166.
[250] İbâdî kaynaklar, Berberîler'in faziletleri hakkında çok sayıda hadis rivâyet etmektedirler. Bkz. İbn Sellâm İbâdî, *Bed'ü'l-İslâm ve şeraiü'd-Dîn* (thk. Werner Schvartz), Wiesbaden 1986, s. 121-125.
[251] Hasan Ali Hasan, s. 177.
[252] Bekrî, s. 72.
[253] Vercelânî, s. 150.
[254] İbnü's-Sağîr, s. 269, 287.
[255] Sâlim, II, 575.

yerleşmişlerdi. Bunun yanında Rüstemîler Devleti'ne yerleşmek üzere göç edip gelen Arapların da eklenmesi gerekir.

Resim 22: 10. yüzyılda Rüstemîler'den kalma duvar süsü parçası

(https://bit.ly/2KbmCJX)

Rüstemîler Devleti'nde yaşayan etnik unsurlar arasında Acemler denilen bir topluluktan söz edilmektedir. Acemlerden maksat, Tâhert'teki Arap ve Berberî kabilelerin dışında kalan yabancılardır. Bu yabancıların çoğunluğu Farslılardan meydana gelmekteydi. Farslar da tıpkı Araplar gibi genellikle fetih amacıyla bölgeye gelerek oraya yerleşmişlerdi. Nitekim Nüveyrî, Muhammed b. el-Eş'as ile birlikte Horasan'dan Mağrib'e 30.000 Fars asıllı insan gönderildiğini kaydetmektedir.[256] Rüstemîler Devleti'nin kurucusunun Fars asıllı olması da Farslılar'ın bu devlete göç etmeye sevk eden önemli bir etken olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle İbnü's-Sağîr ve diğer bazı müellifler bazı siyasî olaylardan söz ederken Acemler diye bir topluluk hakkında bilgiler vermektedirler.[257] Yine bu etnik grubun devletin en yüksek mevkilerinde önemli görevlere getirildikleri ve ticaret alanında Farslılar'ın etkin bir rol oynadıkları belirtilmektedir.[258]

2. Devlet Yönetimi

İbnü's-Sağîr ve ilk dönem İbâdî tarihçileri Rüstemîler'in devlet yönetimi ile ilgili detaylardan söz etmemektedirler. Ancak Rüstemîler Devleti, Hâricîliğin temel presipleri üzerine kurulduğuna göre yönetim biçiminde de bu ilkelere riayet edilmesi önemsenmiştir. Buna göre devlet başkanına "İmâm" adı verilmiştir.[259] Bekrî, Yâkût el-Hamevî ve diğer bazı âlimler Eflah b. Abdülvehhâb'a "halife" olarak selam verildiğini kaydetmişlerdir.[260] Kalkaşendî ise Rüstemî imâmlarını kral (mulûk) olarak adlandırmıştır.[261]

İbâdîler, tarihte kurmuş oldukları bu ilk devlette, imâmete dair düşüncelerini pratiğe geçirmeye çalışmışlardır. Zira onlar Abdurrahman b. Rüstem'i imâmete layık görürken onda bulunan bazı özellikleri göz

[256] Nüveyrî, XXIV, 74.
[257] İbnü's-Sağîr, s. 281-282.
[258] Muhammed b. Tâvit, s. 122.
[259] İbnü's-Sağîr, s. 239; Dercinî, I, 42.
[260] Bekrî, s. 67; Yâkût, II, 8.
[261] Kalkaşendî, V, 111.

önünde bulundurmuşlardır. Bu özellikler ise onun ilim ve takva sahibi olması ile herhangi bir kabilenin desteğinden mahrum olmasıdır.[262]

Rüstemîler Devleti'nde imâmet otoritenin tamamını temsil ediyordu. Halifeler ile ilgili tüm lakapları kullanıyordu. İmâm, ülkenin yöneticisi idi, ordunun başkomutanıydı, en büyük yargı organıydı. Beytülmâl gelirlerini dilediği gibi harcayabilirdi. Avam-havas herkes ile ilgili davalarda nihai kararları veren son merci idi. Allah'ın ve Resûlü'nün emrettiklerine sarılma ve yasakladıklarından kaçınma noktasında en büyük *muhtesib* idi.[263] Kısacası yönetim ile ilgili bütün yetkiler nihai olarak imâmın yetkisi altındaydı.

Rüstemîler Devleti'nin ilk imâmı Abdurrahman b. Rüstem ile beşinci imâmı Ebü'l-Yakzân'ın halkla ilişkiler ve onlarla danışma konusunda çok iyi bir seviyede oldukları görülmektedir. Özellikle bu iki imam devleti ilgilendiren her konuda halka danışır, öyle karar verirlerdi. Onların döneminde halk, namaz zamanında mescitte toplanır, namazdan sonra dağılmaz, devlet işlerini dinler, fikirlerini beyan ederdi. İbnü's-Sağîr, İbn Rüstem'in mescitte zayıf, dul ve çaresiz insanların dertlerini dinleyip çözmeye çalıştığını, insanların işlerinden yüz çevirmediğini, hep insanlarla ilgilendiğini, Allah için hiçbir kınayıcının kınamasından korkmadığını kaydetmektedir.[264] Ne var ki bu gelenekler, devletin sonlarına doğru terkedilmiş devlet başkanı ile halk arasına mesafeler konulmuş ve halk yönetime katılamaz olmuştur.

Abdurrahman b. Rüstem basit bir sistemle yargıyı, güvenlik işlerini, zekât ve devlet gelirlerini toplama işini idare ediyordu. Toplanan zekât ve diğer gelirler, fakir ve yoksullara dağıtılıyordu. İmâm bizzat kendisi fakirlere elbise, binek, yiyecek satın alıp dağıtıyordu. İmâmın, devlet yöneticilerinin, valilerin maaşları cizye ve harac gelirlerinden karşılanıyordu.[265] Zaten genellikle Rüstemîler Devleti'nin gelirleri zekât, cizye, harac ile ticaret ve sanayi mallarından alınan vergilerdi.[266]

Rüstemîler Devleti değişik vilayetlere ayrılmıştı. Bu vilayetler, valiler tarafından yönetiliyordu. Bu devletin en önemli vilayeti Trablus'tu. Zira devletin en büyük destekçisi olan Nefûse kabilesi bu bölgede yaşıyordu. Bunun yanında özellikle devletin batı sınırında Uzak Mağrib'de önemli

[262] İbnü's-Sağîr, s. 240; Dercinî, I, 42.
[263] Dâdâh, s. 27. Muhtesib: Nerede ve ne şekilde olursa olsun gördüğü münkeri (kötülüğü) ortadan kaldırma görevi ile görevlendirilen kişidir.
[264] İbnü's-Sağîr, s. 241.
[265] İbnü's-Sağîr, s. 249; Harîrî, s. 229.
[266] İbnü's-Sağîr, s. 249; Hareir, s. 177.

vilayetler bulunmaktaydı. Bârûnî, bazı önemli vilayet valilerinin adlarını sıralamıştır. Bu önemli vilayetlerden bazıları şunlardı: Kafsa, Sirt, Nefzâve, Kantrara, Nefûse dağı, Kabis, Cebelü Demmer.[267] Rüstemî imâmlar valilerini ve reayayı mektuplarıyla yönlendiriyorlardı. Yazdıkları mektuplarla marufu emr ediyor, kötülüklerden sakındırıyorlar ve imâma itaat etmeye çağırıyorlardı.[268]

Rüstemîler diğer tüm kurumlarda Emevîler, Abbâsîler ve diğer İslâm devletlerini örnek almışlardır. Güvenlik için şurta kurumunu geliştirmişlerdir. Bu kurum güvenlik ve koruma ile ilgili görevleri de ruhte ediyordu.[269]

Ebü'l-Yakzân, muhtemelen Abbâsîler'den etkilenerek gerçek anlamda bir hisbe teşkilatını kurdu. İbnü's-Sağîr bu teşkilat mensuplarının yaptığı bazı görevleri aktarmaktadır: Buna göre bu teşkilat mensupları, iyiliği emredip kötülükten vazgeçiriyorlardı. Gücünün üstünde yük taşıyan hayvanın yükünü azaltıyorlardı. Yolda bir pislik, kirlilik gördüklerinde çevredekilere onun süpürülüp temizlenmesini emrediyorlardı.[270] Hisbe teşkilatının bu genel görevinin yanı sıra İbnü's-Sağîr bu teşkilatın bazı mezhebî görevlerini de aktarmaktadır: "Mescidlerinde ibadet etmeyi kimseye yasaklamazlardı. Cuma mescidi[271] dışındaki mescitlerde namazlarda el kaldırmak da dâhil gördükleri hiçbir durumu sorgulamazlardı. Fakat Cuma mescidinde bir kişi namazda elini kaldırdığında ona engel olup azarlıyorlardı. Aynı hareketin tekrar edilmesi durumunda hareketi yapan kişiyi dövüyorlardı." Cuma günü minberlerde Ali b. Ebî Tâlib'in karşı çıktıkları "tahkim hutbesi" dışındaki diğer hutbelerini okuyorlardı.[272] Öte yandan Cuma hutbelerinde kendi görüşlerine göre bir tahkim hutbesi okuyarak bu hutbede her defasında, "hakimiyetin ancak Allah'a ait olduğunu" kesin bir şekilde belirtiyorlardı.[273]

Rüstemîler büyük ölçüde Farsların geleneklerinden etkilenerek bazı kurumları tesis etmişlerdi. Böylece Rüstemîler Devleti'nde vezirler, kâtipler, hacipler, korumalar, mühür ve sicil memurları gibi görevler ve kurumlar gelişmiştir. En önemli vezirleri olarak Semh b. Ebü'l-Hattâb[274] ve Muhammed b. Arafe[275] gösterilebilir. Bârûnî, İmâm Abdülvehhâb'ın

[267] Bârûnî, s. 165.
[268] Bkz. Bârûnî, s. 213-217.
[269] Harîrî, s. 230.
[270] İbnü's-Sağîr, s. 287; Bârûnî, s. 235.
[271] Cuma mescidi: İmâm'ın Cuma namazı kıldığı camidir.
[272] İbnü's-Sağîr, s. 287; Abdülhamid, II, 366-367.
[273] Rifat Fevzî Abdülmuttalib, *el-Hilâfe ve'l-Havâric fi'l-mağrib'il-Arabî: es'sıra' beynehuma hatta kıyamı devleti'l-Eğâlibe*, Kahire 1973, s. 12.
[274] Vercelânî, s. 119; Dercinî, I, 67; Bârûnî, s. 149.
[275] İbnü's-Sağîr, s. 276.

kendisine iki vezir seçtiğini belirtmektedir. Bunlar Semh b. Ebü'l-Hattâb ve Mizver b. İmran'dır.[276]

İbnü's-Sağîr, Ebû Hâtim dönemindeki Tâhert'in belediye başkanından bahseder. Mesud adında bir kişinin şeyhu'l-beled ya da mukaddemü'l-beled diye bilinen bir görevde olduğunu belirtir. [277]

Devlet başkanı olarak İmâm, kadıları tayin etmekle sorumlu idi. İbâdîler'in Şûra üyeleri bir karara varıp bir isim üzerinde uzlaşma sağladıktan sonra onu imâma arz ederlerdi. Rüstemîler Devleti'nde kadılık önemli bir görevdi. Rüstemî kadıları, imâmlara meydan okuyacak kadar serbesttiler. Genellikle bağımsız güçler tarafından seçilirdi.[278] Güvenlik birimi Sahibü'ş-şurta diye bilinen bir amirin denetimindeydi. Bu amirler de kadıların emrindeydiler.[279]

İmâm, siyasî kararlarını mektuplar şeklinde reayaya ilettiği gibi kendisine biat edilip iş başına geçtiğinde takip edeceği siyaseti karara bağlayarak bir "buyuruldu" olarak halka açıklardı.[280] İmâm, zaman zaman diplomatik girişimlerde bulunuyor, sevdiği ve iyi ilişkiler içerisinde bulunduğu emir ve krallara elçiler gönderiyordu. İmâm Ebû Bekir b. Eflah, Tâhert'in ileri gelenlerinden Muhammed b. Arafe başkanlığında bir heyeti, Sudan'da bulunan Sûsû krallığına elçi olarak göndermişti.[281]

Tâhert'teki âlimler ve fakihler güçlü bir sınıfı ve kutsal bir meclisi teşkil ediyorlardı. Onlar imâmları kontrol etme ve gerektiğinde onları doğru yola getirme konusunda zorlama hakkına sahiptiler. Yine bu kişiler Tahertlileri şer'i emir ve yasaklara riayet etme konusunda denetlerdi. Bununla birlikte bu kesim asla hükümet ortağı değillerdi. Hiçbir resmî görevleri yoktu. Sadece şer'î (yasal) yetkilerini kullanıyorlardı.[282]

3. Ekonomik Hayat

Rüstemîler Devleti'nin başkenti olarak seçilen Tâhert, devletin ekonomik hayatına yön veren ana faktörlerin başında yer almaktaydı. Şehrin mevkii çok iyi seçilmişti. Etrafında akan nehir ve çeşmeler sayesinde şehir

[276] Bârûnî, s. 165.
[277] İbnü's-Sağîr, s. 55.
[278] İbnü's-Sağîr, s. 287-289.
[279] Bkz. İbnü's-Sağîr, s. 256; Hareir, s. 183-184.
[280] Salih Muhammed Feyyâd Ebû Diyâk, "el-Mezâhiri's-siyasîyye ve'l-hadariyye li'd-devleti'r-Rüstemiyye fi'l-Mağrib" *Dirasatu Tarihiye*, Sayı: 55-56 (Dımaşk 1996), s. 68.
[281] Bârûnî, s. 223; Ebû Diyâk, *a.g.m.*, s. 68.
[282] Dâdâh, s. 30.

ve çevresi sulanabiliyordu. İklimi sert olmakla birlikte şehrin çevresinde güzel meyveler yetiştirme imkânı vardı. Şehrin içinde Mine diye adlandırılan büyük bir nehir akardı. Bunun yanında bir de akan çeşmelerin birleşmesiyle oluşan ve adına Tateş denilen bir nehir daha Tâhert topraklarını ve bahçelerini suluyordu. Hemen her çeşit meyvenin yetiştiği Tâhert'tin özellikle ayvası çok meşhurdu; tadı, kokusu ve güzelliği açısından dünyanın en iyi ayvası olarak kabul ediliyordu.[283]

Tâhert kentinin kurulduğu bölge, geniş otlaklara ve sulak arazilere sahip olmasından dolayı hayvancılığa ve tarıma son derece elverişli bir bölge idi.[284] İstahrî, Tâhert'in zenginliğini şu sözlerle ifade etmektedir: *"Tâhert, suyu ve ziraati bol, geniş, bereketli ve büyük bir yerdir."*[285] Makdisî ise Tâhert'i, yeşilliği ve sularla çevrili olması bakımından Belh şehrine benzetmekte ve bu şehre Mağrib'in Belh'i (Küçük Belh) demektedir.[286]

Bölgenin sakinleri Tâhert'in bu tabii durumundan yararlanarak geniş alanlarda ziraat yaptılar. Keten bitkisi, susam ve diğer hububatı yetiştirdiler. Değişik alanlara ağaç diktiler, bahçe ve bostanlar meydana getirdiler.[287] Başkentin ziraate, hayvancılığa ve ticarete elverişli stratejik bir konuma sahip olması, devletin ekonomik açıdan gelişmeler kaydetmesine yol açmıştır.

İbâdî imâmetin Tâhert'te kurulmasından kısa bir süre sonra başta Nefûse dağı ve Cerbe adasında ikamet edenler olmak üzere Orta ve Uzak Mağrib'deki Hâricîler yeni kurulan bu imâmeti desteklediler. Yine başta Basra ve Uman'dakiler olmak üzere doğudaki Hâricîler de yeni kurulan bu devletten haberdar oldular. Bu devlete hem maddî yardımda bulundular hem de buraya akın ettiler. Kısa sürede Abdurrahman'ın ordugâhı olarak kurulan Tâhert büyük bir şehre dönüştü. Bu şehir zahidâne ve sade bir imâmet merkezinden ihtişamlı bir devlet ve saltanat merkezine doğru gelişme kaydetti. Şehirdeki ekonomik durum düzeldi, mallar çoğaldı, servetler gittikçe büyüdü. Bu şehre Hâricîler'in dışında değişik fırkalardan da gelenler oldu. Çok sayıda meslek erbabı ve tüccarın yanı sıra özellikle Mu'tezile'nin vasılî fırkası da bu şehre rağbet etti. [288] Böylelikle ekonomik hayat gelişti.

---

[283] Yâkût el-Hamevî, II, 8; *Kitâbu'l-İstibsar fî acaibi'l-emsâr*, Müellifi meçhul (Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Ömer Merrâkuşî (660/1262)'ye nisbet edilir), (yayına hazırlayan: Sa'd Zağlûl Abdülhamid), Bağdad 1985, s. 178.
[284] Bekrî, s. 67; Söylemez, s. 474.
[285] İstahrî, *Mesalikü'l-memalik* (gözden geçiren: İrac Efşar), Tahran 1989, s. 41.
[286] Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim* (390/1000), Leiden 1906, s. 228.
[287] Hasan Ali Hasan, s. 205.
[288] Zekkâr, s. 78-79.

Şehrin gelişmesi ile birlikte ticarî canlılık daha da arttı. Şehirde değişik ticaret eşyaları için özel çarşılar oluşturuldu. Bu amaçla kumaş, bakır, silah, sanayi ve benzeri çarşılar kuruldu. Bu çarşılar içerisinde önemli ve merkezî yere sahip olanı Ma'sûme adındaki çarşı idi.[289] Yine meslek sahipleri ile ilgili olarak attâr, verrâk, debbağ, eyerciler, konfeksiyoncular ve sair çarşılar da bulunuyordu.[290]

Tâhert'in en muazzam binası çarşıya hâkim bir mevkide kurulan Ma'sûme diye bilinen iç kalesi (kasbah) idi.[291] Bu iç kale hükümet binası olarak inşa edilmişti. Herhangi bir saldırı karşısında uzun süre dayanabilmek için muhkem bir şekilde yapılmıştı. Dikdörtgen şeklinde güçlü duvarlarla çevrili idi. Ma'sûme iç kalesi Rüstemîler döneminden kalan tek binadır.[292]

1941 yılında G. Marçais ve A. Dessus Lamara yaptıkları kazı çalışmalarında Tâhert şehrini keşfettiler. Rüstemîler'in inşa ettiği bazı kale duvarlarını, önemli su depolarını, çanak çömlek parçalarını ve Rüstemî imâmlarının yönetim merkezi olan iç kaleyi (kasbah) kesin bir biçimde tanımladılar. Yaptıkları araştırmalarda, Tâhert'in özellikle muhasaralara karşı çok iyi tasarlanmış, korunan kalelere sahip olduğu ve iç kalenin oldukça sade mimarisinin yedinci yüzyıl Suriye kaleleriyle benzerlik arz ettiği sonucuna vardılar. Diğer taraftan kazılar sonucunda buldukları çanak çömlek parçaları, onları Tâhert sanat seramiklerinin kaba ve ibtidai olduğunu ileri sürmelerine imkân sağladı.[293]

Diğer taraftan imâmlar da ticari hayatın canlanmasında önemli bir rol oynamışlardır. Bazı imâmlar bizzat ticaretle uğraşmışlardır. Bunlardan biri İmâm Abdülvehhâb'dır. Zira bu imam, Sudan'a ve diğer yerlere giden çok sayıda ticari kervana eşlik etmiştir. İbâdî tarihçiler, Abdülvehhâb'ın imâmetten önce ticaretle uğraştığını, bu gaye ile Sûdan, Hicaz, Yemen, Basra ve diğer şehirlere gittiğini bu yüzden de zengin olduğunu kaydetmişlerdir.[294] Ondan sonra ise kendilerine biat edilmeden önce Eflah b. Abdülvehhâb, Ebü'l-Yakzân,[295] ve Ebû Hâtim'in[296] ticaretle uğraştıkları rivayet edilmektedir.

[289] Ebû Diyâk, "el-Mezâhirü's-Siyâsiyye", s. 89.
[290] Hasan Ali Hasan, s. 210.
[291] Bekrî, s. 66, Dercinî, I, 42; Yâkût el-Hamevî, II, 8; İbn İzârî, I, 25.
[292] Hareir, 168-169; ayrıca bkz. Julien Charles, *History of North Africa: Tunisia, Algeria, Moracco* (ed. C. C. Stewart; trc. John Petrie), New York 1970, s. 28.
[293] Charles, s. 28-29; ayrıca bkz. Necdet Hammâş, "er-Rüstemiyyûn", *el-Mevsü'atu'l-Arabiyye*, Dımaşk 2004, IX, 828.
[294] Şemmâhî, I, 139; Bârûnî, s. 137.
[295] Hasan Ali Hasan, s. 208-209; Ebû Diyâk, "el-Mezâhirü's-Siyâsiyye", s. 90.
[296] İbnü's-Sağîr, s. 299; Bârûnî, s. 265.

Tâhert'in bu gelişmişlik düzeyini İbnü's-Sağîr, Basra'daki İbâdîler'in ikinci defa Rüstemîler Devleti'ne yardım getirdiklerinde gördükleri manzara ile açıklamaktadır. Buna göre Basra'dan gelen elçiler, şehrin durumunun değiştiğini, mimarî yapılarının çoğalıp geliştiğini ve beytülmâlin dolu olduğunu görmüşlerdir.[297]

Tâhert şehrinin dört kapısı olduğu yukarıda belirtilmişti. Şehrin gelişmesi ile birlikte bu kapılardan her biri farklı amaçlar için kullanılmaya başlandı. Metâhin kapısı, bakliyat nakli ve öğütülmesi işlemleri için kullanılıyordu. Endülüs kapısı, Endülüs'ten deniz yoluyla gelerek Furuh adındaki limandan inen tüccarlara ayrılmıştı. Safa kapısı, gezi, spor ve benzeri dinlenmeye yönelik amaçlar için tahsis edilmişti. Menâzil kapısı, bağ, bahçe ve tarlalarına giden çiftçilerin gidiş ve gelişlerine ayrılmıştı.[298]

Rüstemîler Devleti ticarete büyük önem verirdi. Tüccarlar Sudan'a, devlet içerisinde işlenen pamuk, yün ve ipek dokumalar, züccaciye, seramik, hediyelik madenî eşyalar, ıtrıyât, baharat ve tuz götürüyorlardı. Bu mamulleri yüksek bir fiyata satıyorlardı. Bu malların karşılığında Sudan ve Gana'dan köle, altın, fildişi, hayvan derisi ve bazı hayvanların tüylerini getiriyorlardı.[299] Bu ticarî ilişkilerle birlikte Rüstemîler bu bölgelerde İslâm'ı yayıyorlar ve Arap dilini öğretiyorlardı. Bu bölgelerin insanları, Rüstemî tüccarlarından İslâm medeniyeti ile ilgili birçok tarz ve üslubu öğreniyorlardı.[300]

Tâhert'in sahip olduğu stratejik konum da ticaretin gelişmesine imkân tanımıştır. Tâhert'in doğu ve batı ticaret yolları kavşağında yer alması ona bu üstünlüğü sağlıyordu. Tâhert bu anlamda bir ticaret merkeziydi. Ticaret kervanları Tâhert'ten çıkıp Kayrevan'a doğru yol alırken, Mesile, Tubne, Beğâye gibi ticaret merkezlerine uğrayarak Kayrevan'a varırdı. Kayrevan'dan da Mısır ve doğu bölgelerine mallar pazarlanırdı. Bağdat ve Basra'dan Mağrib'e doğru yola çıkan kervanlar da Fustat, İskenderiye, Berka, gibi ticaret merkezlerine uğrayarak Tâhert'e ulaşırdı. Fas ve Sicilmâse şehirleriyle de sürekli ticari ilişkiler söz konusuydu.[301]

Endülüs gemileri de Tinis (Tenes), Müsteğanim ve Vehrân limanları arasında dolaşarak Endülüs'ten getirilen ticarî malları satarak karşılığında devletin ürettiği mamulleri, yünlü dokumaları, Sudan'dan getirilen deri ve fildişi gibi cazip ticaret eşyasını alıyorlardı.[302]

[297] İbnü's-Sağîr, s. 248.
[298] Ebû Diyâk, "el-Mezâhirü's-Siyâsiyye", s. 89.
[299] Bkz. Sâlim, II, 577; Harîrî, s. 234; Ebû Diyâk, "el-Mezâhirü's-Siyâsiyye", s. 90.
[300] Harîrî, s. 234.
[301] Hasan Ali Hasan, s. 200; Erdemci, s. 63.
[302] Sâlim, II, 577; Ebû Diyâk, "el-Mezâhirü's-Siyâsiyye", s. 90.

Rüstemîler Devleti ile ticaret yapan devletler, ticari sahalarını genişleterek devletin bazı şehirleri ile de doğrudan alış - veriş yapıyorlardı. Bu alış-veriş ya ticarî eşyanın değiştirilmesi (takas) ya da nakit karşılığında eşyayı satın alma şeklinde gerçekleşiyordu. Vercelân'da bulunan tüccarlar, Gana ve Nekâve (Hekkâre) ülkelerine ticarî mal götürüyorlardı. Bu ülkeler o dönemde külçe altın ve gümüş çıkarıp dinar olarak basabiliyorlardı.[303]

Bu sükûnet ortamından ve ticarî gelişmelerden haberdar olan dünyanın değişik bölge ve şehirlerinde oturan İbâdîler ve onların dostları elçi olarak ya da yerleşmek için Rüstemîler Devleti'ne geldiler. Dışarıdan gelen yabancıların çoğu gördükleri bolluktan, genişlikten; Rüstemî İmâm'ın tebaasına karşı uyguladığı adaletten, can ve mal emniyetinden dolayı orada oturmaya karar vererek kendilerine ev ve barınak yaptılar. Neredeyse yapılan her ev için "bu falan Kufeli'nin ya da bu falan Basralı'nın veyahut bu falan Kayrevânlı'nın evidir", denilmeye başlandı. Yine Kufeliler'in mescidi, Basralıların mescidi, Kayrevânlılar'ın mescidi ve diğer şehir adlarına nisbet edilerek inşa edilen çok sayıda mescide de rastlanılırdı.[304]

Ticaretin gelişmesinden dolayı halkın refah düzeyi yükseldi ve yeni bir zengin sınıf ortaya çıktı. Bu zenginler arasında İbn Zelğîn adında birisinin 30.000 koyun, 13.000 merkep, 30.000 deveye sahip olduğu rivayet olunmaktadır.[305] Muhammed b. Cernî adında çok zengin bir çiftçiden de söz edilmektedir. Bu çiftçi o kadar buğday, arpa ve diğer hububat ekip ürün alıyordu ki onun sadece beytülmâle ödediği zekât miktarının İbn Zelğîn'in yukarıda sözü edilen hayvanlarının değeri mesabesinde idi.[306] Bazı zenginler kendi adlarına çarşılar bile kurabildiler. İbnü's-Sağîr, Fars asıllı İbn Verde'nin kendi adıyla Tâhert'te heybetli ve muhkem bir çarşısının olduğunu, dönemin emniyet müdürünün (sahibü'ş-şurta) bile bu çarşıya cesaret edip giremediğini kaydetmektedir.[307] Bu olay aynı zamanda Farslılar'ın Rüstemî Devleti'ndeki nüfuzunu da ortaya koymaktadır.

Rüstemîler Devleti'ndeki bazı kabileler ise hayvancılık ile uğraşıyorlardı. Bunların bir kısmı Tâhert'e yakın bölgelerde yaşıyorlardı. Bazıları da ot ve yeşilliği bol olan bahar vakti geldiğinde hayvanlarını otlatmaya getirirlerdi. Zira Tâhert civarında güzel otlaklar vardı.[308] Bu şekilde hayvancılık yapan kabileler, ihtiyaç fazlası hayvanlarını Mağrib'in değişik

[303] Ebû Diyâk, "el-Mezâhirü's-Siyâsiyye", s. 91.
[304] İbnü's-Sağîr, s. 244; Charles, s. 28.
[305] Sâlim, II, 577; Muhammed Talibî, *ed-Devletü'l-Ağlebiyye: et-tarihü's-siyasî*, (Arapça'ya çev. el-Müncî es-Sayyâdî), Beyrut 1985, s. 390.
[306] Bârûnî, s. 137; Hareir, s. 159-160.
[307] İbnü's-Sağîr, s. 269.
[308] Hasan Ali Hasan, s. 206.

bölgelerine ve Endülüs'e götürüp satıyorlardı. Bu bölgenin otlakları iyi olduğu gibi koyunları ve sair mevâşisi de çoktu. Etinin lezzetli ve fiyatının düşük olmasından dolayı bu bölgenin koyunları Endülüs Emevî Devleti tarafından rağbet görüyordu.[309]

Tâhert bölgesi yeraltı kaynakları ve madenleri bakımından da zengindi. Yeraltı kaynakları şehrin ekonomik açıdan güçlenmesinin temelini oluşturuyordu. Nitekim çıkarılan yeraltı madenlerinin bir kısmı işlenip satılırken bir kısmı da hammadde olarak diğer ülkelere ihraç ediliyordu. Bu da şehrin zenginleşmesinde önemli derecede etkili oluyordu. Demir ve civa çıkarılan en önemli madenlerdi.[310]

Rüstemîler, Endülüslü tüccarlara çok iyi davranıyorlardı. Onlara yolculukları boyunca her türlü kolaylığı tanıyorlardı. Konaklayabilecekleri ve ikamet edecekleri imkânları onlara hazırlıyorlardı. Tâhert'in çarşılarında, dükkânlarında onlara çalışma fırsatı veriyorlardı. Öyle ki bazı Endülüslü tüccarlar Tâhert'te daimî ikamet etmeyi bile tercih ediyorlardı. Bazıları ise her iki ülke arasında ticari eşyayı nakletme işinde çalışıyorlardı.[311]

Bölgeye gelen Fars asıllılar ile Endülüslüler, zenaat alanında başarılıydılar. Tâhert'e gelip yerleşen bu yabancı kişiler, keten, yün dokumacılığı, çömlek ve saksı gibi toprak kaplar, züccaciye, oyma usulüyle tahta ve ağaçlardan yapılan ve fildişi ile süslenmiş ev eşyası konusunda maharet sahibiydiler.[312]

Günümüze kadar ulaşamamışsa da bazı kaynaklar Rüstemîler'in kendi sikkelerini bastırdıklarını ve bu sikkelerini kullandıklarından söz etmektedir. İmâm Eflah b. Abdülvehhâb'ın ticari alanlarda kullanmak üzere dinar ve dirhem bastırdığı gelen rivâyetler arasındadır.[313]

Rüstemîler Devleti'nin ağırlık ve ölçü birimleri hakkında Bekrî sayesinde bilgi edinilebilir. Kurtuba'daki ağırlık ve ölçü birimleri ile karşılaştırılarak Rüstemîler Devleti'ndeki ağırlık ve ölçü birimlerinin bağıl oranı bulunabilir. Buna göre Tâhert'e kullanılan Müdd,[314] Kurtuba'da kullanılan beş buçuk Akfize'ye denk geliyordu. Tâhert'te kullanılan bir Rüstemî Kıntârı (Kantar), Kurtuba'da kullanılan iki kantardan üçte bir eksik olan kantara denk geliyordu. Tâhert'teki bir Rıtl, Kurtuba'daki beş Rıtl'a denkti.[315]

[309] *Kitâbu'l-İstibsâr*, s. 179.
[310] Hasan Ali Hasan, s. 210; Erdemci, s. 64.
[311] Harîrî, s. 233.
[312] Hasan Ali Hasan, s. 206.
[313] Bârûnî, 185; Cilâlî, I, 166; Harîrî, s. 235; Hareir, s. 164.
[314] Müdd, Akfize (kafiz) ve rıtl, miktarları yer yer değişen birer ölçü birimidir.
[315] Bu ölçü birimleri için bkz. Bekrî, s. 69; Hareir, s. 164; Harîrî, s. 235.

Tâhert aynı zamanda dâhilî ticaretin de merkezi idi. Berberî kabileler yetiştirdikleri hayvanları satmak üzere bu ticaret merkezinde buluşuyorlardı. Bunun karşılığında Sudan, Endülüs ve doğu ülkelerinden gelen ticarî eşya ile kendilerine gerekli olan hurma, bakliyat ve sair yiyecekleri satın alıyorlardı.[316]

4. İlim ve Fikir Hayatı

Rüstemîler Devleti'nde ilmî ve fikrî yaşamın İbâdî mezhebi ile doğrudan irtibatı vardı. Zira bu devletin temeli İbâdî mezhebinin ilkelerine göre şekillenmişti. Rüstemî imâmları aynı zamanda toplumun her katmanına ilim ulaştırmak üzere uğraşan ve ilmin yayılması için çokça çaba sarf eden İbâdî mezhebinin âlimleri idiler. Bu âlim imâmlar Tâhert'teki ilmî faaliyete aktif bir şekilde katılıyorlardı. İnsanları ilim öğrenmek için teşvik ediyorlardı. Tâhert ve Nefûse dağındaki camilerde ders veriyorlardı. Abdurrahman b. Rüstem, lügat, astronomi ve dinî ilimlerde derinleşen ve emsali az bulunan çağının büyük âlimlerindendi. İlimle uğraşmayı seven biri olarak İbn Rüstem, zaman buldukça telif çalışmalarını da yürütüyordu. Günümüze ulaşamayan bir tefsir yazdığı da rivayet edilmektedir.[317]

Abdurrahman'ın halefi olan oğlu Abdülvehhâb da meşhur bir âlimdi. İmâm Abdülvehhâb'ın değişik konularda çok sayıda risalesi vardı. İbnü's-Sağîr, onun *Mesâilu Nefûseti'l-Cebel* diye bilinen bir kitabından söz etmektedir. Bu kitapta Nefûse kabilesinin kendisine yönelttiği fıkhî sorulara fetva mahiyetinde cevap verdiğini ve bu kitabın İbâdîler yanında meşhur olduğunu, kendisinin de bu kitabı okuduğunu kaydetmektedir.[318] Abdülvehhâb'ın oğlu ve halefi Eflah da hesap ve astronomi alanında âlim biri idi. O, aynı zamanda edip ve şairdi.[319] Bağdat'ta çok sayıda kitabı inceleyen Ebü'l-Yakzân, öğrencilere ve ilim öğrenmek isteyenlere ders veriyordu. Gerekli gördüğü durumlarda vatandaşlarına vaaz ve nasihat ediyordu. Valilerine mektup göndererek onlardan ilim yolunda ilerlemelerini istiyordu.[320]

Rüstemî imâmlarının âlim olması, İbâdî mezhebinin imâmda bulunmasını şart koştuğu "ilim" sıfatının bir gereği olarak düşünülebilir. Her hâlükârda imâmların âlim olması, onların ilme ve fikrî yapıya katkılarını sağlamıştır. Rüstemîler Devleti'nin kurulması ile birlikte tefsir, hadis, fıkıh, tevhid ilmi ve lugat ilmi gibi ilim dalları Tâhert, Nefûse dağı ve Cerid

[316] Harîrî, s. 233.
[317] Sâlim, II, 574.
[318] İbnü's-Sağîr, s. 255; ayrıca bkz. Bârûnî, s. 163; Lewicki, s. 42.
[319] Sâlim, II, 574.
[320] Ganimî, II, 150.

bölgesinde gelişmeye başlamıştır.[321] Ebû Zekeriya el-Vercelânî Rüstemî ailesini vasıflandırırken şöyle söylemektedir: *"Rüstemîler ailesinde ilmin her dalı bulunmaktaydı. Tefsir, hadis, ferâiz, usul, furu', nahiv, lisan ilmi, astronomi gibi ilimler yaygındı."*[322]

İlim öğrenmek isteyen öğrenciler, Tâhert ve Nefûse dağındaki mescitlere giderek İbâdî âlimlerin yanında öğrenim görürlerdi. Genellikle bu öğrenciler fıkıh, kelâm (usûlu'd-din), riyâziyat (matematik), tıp, kimya gibi ilimler öğrenirlerdi.[323] İmâmların ilme olan düşkünlükleri başta Tâhert olmak üzere devletin değişik bölgelerinde medreselerin kurulmasında etkili oldu. Medreselerin bir kısmının 500 öğrenciye eğitim imkânı sağlayacak kadar geniş oldukları rivayet edilmektedir. İbn Sellâm'ın âlim ve fakih olarak nitelendirdiği Yûsuf Fettah adlı şahsın Tâhert'te 500 kişiye eğitim veren bir ilim havzasından yetiştiği belirtilmektedir.[324]

Rüstemîler Devleti'nde kadınlar da ilmî harekete katılırlardı. Rüstemîler döneminde ilmî hayatın gelişmesi için kadınlar önemli görevler üstlenirlerdi. İmâm Eflah'ın kız kardeşi, hesap, astronomi ve kozmoloji alanlarında uzmanlaşmıştı.[325] Bunun yanında Nefûse dağında İbâdî mezhebinin inceliklerini bilen Maren adında bir âlimenin olduğu rivayet edilir.[326]

Tâhert ve Nefûse dağındaki Şerûs ve Câdû şehirleri ile Ecnâven köyü, Cerbe adası ve Vercelân, Rüstemîler Devleti'ndeki önemli ilim merkezleri idi. Rüstemîler döneminde Nefûse dağında çok sayıda âlim yetişti. Mehdî en-Nefûsî, Muhammed b. Yanis, Ebü'l-Hasan el-Ebdelânî, Amrûs b. Feth, Yâ'kub b. Eflah, Ebû Ubeyde Abdülhamid el-Cenâvenî, Ma'bed el-Cenâvenî ve diğer nice âlimler Nefûse dağında yetişmişlerdi.[327]

İbn Ebî İdrîs, Ahmed et-Tîh, Ebü'l-Abbas b. Fethûn, Osman b. Saffâr, Ahmed b. Mansûr, Ebû Ubeyde el-A'rec gibi âlimler de Tâhert'te yetişen âlimlerdir.[328] Tâhert'in meşhur âlimlerinden biri de çok sayıda Berberice eser kaleme alan ve İmâm Eflah ile İmâm Ebû Hâtim'in tercümanlığını yapmış olan Şeyh Ebû Sehl'di. İmâm Eflah'ın Kantrara (Tijis) valisi Ebû Osman Sa'd b. Ebî Yunus da ünlü bir âlim idi.[329] İsa b. Fernâs, Mahmud b. Bekr ve Abdullah el-Lemtî adlarındaki üç âlim ise İbâdî mezhebinin doktrinlerini

[321] Baciyye, s. 57.
[322] Vercelânî, s. 102; Dercinî, I, 56.
[323] Sâlim, II, 575.
[324] İbn Sellâm, s. 134; Erdemci, s. 67.
[325] Sâlim, II, 575
[326] Harîrî, s. 238.
[327] Sâlim, II, 575.
[328] Sâlim, II, 575.
[329] Bârûnî, s. 68-69.

savunmak üzere özellikle kelâm ilmi konusunda eğitim almışlardı.[330] Yukarıda isimleri zikredilen âlimlerin çoğunun biyografileri, Ebü'l-Abbas Ahmed ed-Dercinî'nin *Kitâbu Tabakâti'l-meşâih bi'l-Mağrib* ve Ebü'l-Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd eş-Şemmâhî'nin *Kitâbü's-Siyer* adlı eserlerinde yazılıdır.

Rüstemî imâmlar zaman zaman farklı mezheplere bağlı insanlarla özgür bir ortamda tartışmaya müsaade ediyorlardı. İbâdî kaynakların kaydettiğine göre İmâm Abdülvehhâb, Vâsılîyye mensupları ile tartışmak üzere Nefûse kabilesinden Kur'ân yorumunu iyi bilen müfessirler, kelâm ilmine vâkıf mütekellimler (kelâmcılar) ve helal-haram konularını iyi bilen fakihler göndermeleri için yardım istemişti. Zira Vâsılîyye fırkası içerisinde münâzara konusunda hasımlarını susturacak derecede bilgin kişiler vardı.[331]

Yine tarih kaynaklarında, Ebü'l-Yakzân döneminde İbâdîler ile Mu'tezile âlimlerinin halkın önünde, Mine nehrinin kenarında oturup tartıştıkları, değişik kabilelerden özellikle Hevvâre kabilesinden âlimlerin bu tartışmaya katıldıkları rivayet edilmektedir. İbnü's-Sağîr, bu tartışmaya katılan Rüstemîler'in kelâmcıları arasında, kelâm, mantık konusunda hasımlarının bile takdirini kazanacak şekilde uzmanlaşan Abdullah el-Lemtî adında bir âlimden söz etmektedir.[332] Şüphesiz ki bu tartışmalar fikir özgürlüğü ve hoşgörü ortamının meydana gelmesi açısından önemli idi.

Rüstemî imâmları, Ehl-i Sünnet âlimlerine de İbâdî âlimlerle her türlü fıkhî ve akidevî tartışma yapma konusunda hoşgörülü davranıyorlardı. Tâhert, Ehl-i Sünnet mezhebine ait ilimlerin gelişmesi açısından, seviye olarak Kayrevan ile paralel gidiyordu.[333] Rüstemî toplumunda Malikî-Sünnî âlimler vardı. İbrâhim b. Abdurrahman et-Tinisî, Kasım b. Abdurrahman, Zekeriya b. Bekr ve İbnü's-Sağîr el-Malikî bunlardan birkaçı idi. Diğer taraftan gayrimüslim bilginlere ilimde uzmanlaşma imkânı tanınıyordu. Yahuza b. Kureyş adında bir Yahûdi bilgin Arapça, İbranice ve Berberice dillerini karşılaştıran bir eser yazmıştı. Bununla Yahudi bilgin bu üç dilin köklerinin bir olduğunu ispat etmeye çalışmıştı.[334]

Rüstemîler Devleti, bilginlerine ve öğrencilerine ilmî konularda hizmet sunması için Ma'sûme adında bir kütüphane kurmuştu. Ma'sûme kütüphanesinde üç yüz binden fazla kitap bulunduğu, bu kitaplarının çoğunun fıkıh, felsefe, İbâdî mezhebine ait şerhler ve Rüstemîler Devleti tarihi ile ilgili olduğu kaydedilmektedir.[335] Abbâsîler Devleti'nde bulunan İbâdî

[330] İbnü's-Sağîr, s. 290-291; Bârûnî, s. 69-70.
[331] Şemmâhî, I, 137.
[332] İbnü's-Sağîr, s. 290-291; Bârûnî, s. 243; Abdülhamid, II, 368-369.
[333] Baciyye, s. 30, 57.
[334] Harîrî, s. 237-238.
[335] Ganimî, II, 161; Harîrî, 186.

âlimlerin yazdıkları önemli kitapların nüshalarının da bu kütüpahenede mevcut olduğu aktarılmaktadır.[336] Ebû Abdullah eş-Şiî 296 (908) yılında Tâhert'e girdiğinde riyaziye, astronomi, sanat ve diğer pozitif bilimler ile ilgili bazı eserleri aldıktan sonra geri kalan diğer tüm kitapları yaktı. İbâdiyye mezhebine ait eserlerin çoğunun bu sırada yandığı rivayet olunmaktadır.[337] Şüphesiz bu kütüphanenin yakılması Rüstemîler Devleti ile ilgili çok sayıda tarih ve felsefi kitabın yok olmasını da beraberinde getirmiştir.

E. Rüstemîler Devleti'nin Dış İlişkileri

Rüstemîler Devleti kurulduktan sonra her kurulan yeni devlet gibi komşuları ile dostane ya da hasmane ilişkiler içerisine girmiştir. Hâricî-İbâdîler'in kurduğu Rüstemîler Devleti'nin, Sünnî Abbâsî Devleti ile ilişkileri düşmanca olmuştur. Yine Abbâsîler'in müttefiki olan Ağlebîler ile de ilişkileri dostane değildi. Ancak Hâricî-Sufrîler'in kurduğu Midrârîler ve Endülüs Emevî Devleti ile ilişkileri sevgi ve dostluk bağı üzerine kuruluydu. Diğer komşusu olan İdrîsîler Devleti ile ticarî, iktisadî ve sosyal ilişkilerden ziyade mezhebî çatışmalar ve ilişkiler söz konusu olmuştur. Burada Rüstemîler Devleti'nin adı geçen devletlerle ilişkileri yukarıda anlatılanlar tekrar edilmemeye çalışılarak anlatılacaktır.[338]

1. Rüstemîler Devleti'nin Abbâsîlerle İlişkileri

Abbâsî Hilâfeti, İslâm'ın egemen olduğu bütün topraklarda hâkimiyetini sürdürme vasfını, kuruluşunun üzerinden fazla zaman geçmeden kaybetmeye başlamıştır. Bu alandaki öncelik devletin batı bölgesine aittir. Abbâsî katliamından kurtulan Emevîlerden Halife Hişam'ın torunu Abdurrahman b. Muâviye, maceralı bir yolculuktan sonra İspanya'ya ulaştı (137/755). Bir sene içinde burayı Bağdat'tan ayırdı. Endülüs Emevî Devleti, Bağdad'a karşı ikinci bir Sünnî Halife'ye sahip olarak zıddiyet içine girmeden Rüstemîler Devleti 160 (777) yılında Kuzey Afrika'da kuruldu. Biat edilen bir imâma sahip olarak Rüstemîler, Abbâsî Devleti topraklarında kurulan ilk bağımsız devlettir.

Abbâsî Devleti, sürekli bir şekilde Rüstemîler'e problem çıkarmak peşindeydi. Rüstemîler Devleti'ne isyan eden muhaliflere kucak açıyordu.[339] Bütün düşmanlıklarına rağmen Rüstemîler, Abbâsîler ile bazı kültürel

[336] Lewicki, s. 42.
[337] Vercelânî, s. 163; Bârûnî, 293.
[338] Rüstemîler Devleti'nin siyasî yapısı, kültür ve medeniyeti, dış devletlerle ilişkisi ve genel yapısı hakkında bkz. Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemîler*, Van 2009.
[339] Vercelânî, s. 137-139; Dercinî, I, 78-80; Sâlim, II, 558.

ilişkilerde bulunmuşlardır. İbâdî kaynakların aktardığına göre Abdülvehhâb, Basra'ya 1.000 dinar göndererek onlardan kitap istemiştir. Onlar da kırk deve yükü kitabı kendisine göndermişlerdir.[340] Yukarıda değişik vesilelerle anlatıldığı gibi Rüstemîler Devleti'nde bulunan İbâdîler defalarca Basra ve Mekke'de bulunan İbâdî âlimler ile görüş alışverişinde bulunmuşlar ve onların fetvalarına müracaat etmişlerdir.

2. Rüstemîler Devleti'nin Ağlebîler ile İlişkileri

Ağlebîler Devleti, Abbâsî halifesinin onayı alınarak kurulduğundan Mağrib ve Endülüs'teki devletler ile ilişkisi de Abbâsî Hilafeti'nin belirlediği siyaset doğrultusunda gelişmiştir. Buna karşın Rüstemîler'in Ağlebîler'e karşı ilişkileri ise dostane ölçüler içerisinde değildi. Zira Rüstemîler sürekli devletlerinin sınırlarını genişletmek amacındaydılar. Ayrıca Ağlebîler, Ehl-i Sünnet'in Malikî mezhebine bağlıydılar; Rüstemîler ise Hâricîliğin İbâdî koluna mensuptular. Bu her iki ekolün siyasî düşünceleri birbiriyle uyumlu değildi. Bununla birlikte Ağlebîler, Rüstemîler Devleti'nin başkenti Tâhert için doğrudan bir tehlike arz etmiyordu. Zira Tâhert onlara çok uzaktı.[341]

Rüstemîler Devleti'nin Endülüs Emevî Devleti ile iyi ilişkiler içerisinde olması, Abbâsî Devleti'nin işine gelmediğinden bu devletin her an Ağlebîler'i Rüstemîler'e karşı kışkırtması ihtimal dâhilinde idi. Muhammed b. Ağleb 239 (853) yılında Tâhert civarında Abbâsîye adında bir şehir kurdu. Fakat Eflah b. Abdülvehhâb bu şehri Rüstemîler için bir tehdit olarak gördüğünden yaktı ve bunu bir mektupla Endülüs emirine bildirdi. Bunun üzerine Endülüs Emevî Emiri, Eflah'ın yaptığı bu harekete mükâfat olarak ona 100.000 dirhem gönderdi.[342] Muhammed b. Ağleb, Eflah b. Abdülvehhâb'ın yaptıklarına karşı cevap vermek durumunda olmadığından bu olayı suskunlukla geçiştirdi.[343]

Her iki devletin sınırlarını tehdit ettiğinden dolayı Rüstemîler ile Ağlebîler birlikte Abbas b. Ahmed b. Tolun'a 265 (878) yılında karşı koydular.[344] Bu iki devletin birlikte hareket etmelerinin nedeni, Abbas'ın her iki taraf için de tehdit oluşturmasından kaynaklanıyordu. Yoksa bir yardımlaşma ya da bir anlaşmadan dolayı değildi.[345]

---

[340] Vercelânî, s. 102-103; Dercinî, I, 56-57; Bârûnî, s. 164.
[341] Bu konudaki tartışmalar için bkz. Mahmud İsmâil, *el-Eğâlibe (184-296) siyasetühumu'l-hâriciyye*, Fas 1978 s. 101-104; Reşîd Abdullah Cemîlî, "er-Rüstemiyyûn fi Tâhert 162-297 h. intişâru'l-İbâdîyye fi'l-Mağrib ve eseruhu fi kıyami'd-devleti'r-Rüstemiyye", *Mecelletu'l-müerrihi'l-Arabî*, XXXIV, (Bağdat, 1987), s. 191.
[342] Belâzürî, s. 236; İbnü'l-Esîr, VI, 519; Talibî, s. 386.
[343] Sâlim, II, 368; Harîrî, s. 152.
[344] İbnü'l-Esîr, VII, 324.
[345] İsmâil, *el-Eğâlibe*, s. 109; Harîrî, 199.

Bütün bu zor şartlar altında her iki devletin ilim merkezleri olan Tâhert ve Kayrevan arasında kültürel ilişkiler devam etmiştir. İlim tahsil etmek üzere edipler ve âlimler Tâhert'ten Kayrevan'a gidip gelmişlerdir. Bu âlimlerden biri de Basra'ya 217 (832) yılında gidip gelen Bekr b. Hammâd ez-Zenâtî idi.[346] Bekr b. Hammâd ilim tahsil etmek üzere 239 (853) yılında Kayrevan'a gitti. Orada 'Avn b. Yûsuf el-Huzâ'î ile Sehnûn b. Sa'd'den ilim öğrendi. 274 (887) yılında ise Kayrevan Ulu Camii'nde İfrîkıye ve Endülüs'ten gelen çok sayıda talebeye ilim öğretmeye başladı. Bekr b. Hammâd 295 (907) yılında tekrar Tâhert'e döndü ve bir sene sonra orada vefat etti.[347] Birçok tarihçinin zikrettiği Bekr b. Hammâd'a ait Tâhert'in vasfı ile ilgili bir şiiri vardır.[348]

3. Rüstemîler Devleti'nin Endülüs Emevî Devleti ile İlişkileri

Rüstemîler Devleti ile Endülüs Emevî Devleti arasındaki dostluk ve anlaşmaya dayalı güçlü ilişkiler çok erken bir dönemde başlamıştır. Zira Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu olan Abdurrahman b. Muâviye b. Hişam b. Abdülmelik, Abbâsîler'den kaçtığı sırada Orta Mağrib'e sığınmıştı. Tâhert'te bulunan Rüstemîler ona sahip çıkıp onu her türlü tehlikeden korumuşlardı. Makkârî'nin ifadesinden anlaşıldığına göre Rüstemîler Devleti'ni destekleyen bazı kabilelerin Abdurrahman ed-Dâhil'i korudukları anlaşılmaktadır.[349]

Yakın Mağrib'de Ağlebîler'in Uzak Mağrib'de İdrîsîler'in devlet kurmalarından sonra Endülüs Emevî Devleti'ne Doğu kapıları neredeyse kapanacaktı. Doğu ile sadece Orta Mağrib kapısı ile irtibat kurabiliyordu. Bu yüzden de Endülüs'teki Emevîler, Tâhert'teki Rüstemîler ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Bu ilişkiler ile bir yandan düşmanı olan İdrîsîler'i zayıflatmak diğer yandan Endülüs'ün doğu ile ilişkisini sürdürmek istiyordu.[350] Bunun yanında Abbâsîler her iki devletin ortak düşmanı olduğundan her iki devlet Abbâsîler'e karşı birleşerek birbiriyle dostane ilişkiler geliştirmek zorundaydılar.

Bu siyasî düşünceden hareketle Endülüs Emevî Devleti ile Tâhert'teki Rüstemîler arasında sevgi ve sadakate dayalı ilişkiler gelişti. Bu ilişkilerin ekonomik alanda olumlu etkileri görülmeye başladı. Bekrî, Endülüs Emevî Devleti ile ticarî mal takası konusunda Furuh limanının önemli bir

[346] Bekrî, s. 67; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: kamusu terâcim*, I-VIII, Beyrut 1990, II, 63.
[347] Harîrî, s. 201
[348] Bekrî, s. 67.
[349] Makkarî, *Nefhü't-tib min ğusni'l-Endelüsi'r-ratib* (thk. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1968, III, 30.
[350] Sâlim, II, 569; Cemîlî, s. 195.

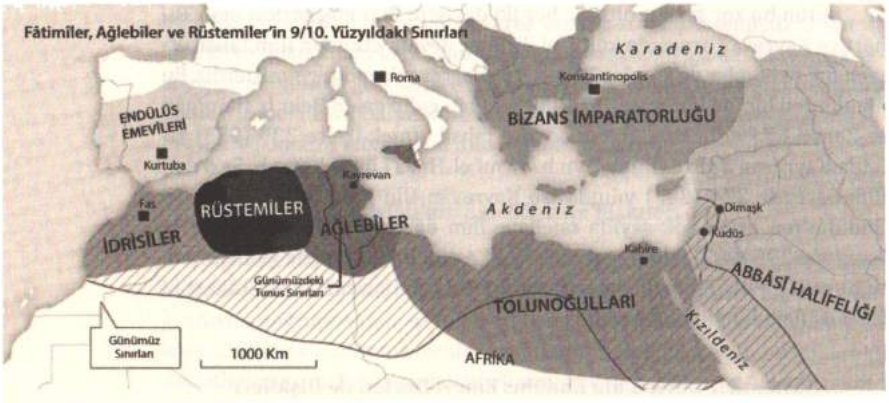

Harita 12: 9-10. yüzyıllarda Rüstemîler ve Akdeniz kıyılarının siyasî durumu

[https://bit.ly/2K8kFhm]

rol oynadığını kaydetmektedir.[351] Endülüs gemileri, Rüstemîler Devleti'nde bulunan Tinis (Tenes), Müsteğanim ve Vehrân limanları arasında dolaşarak Endülüs'ten getirilen ticarî malları satarak karşılığında Rüstemî Devleti'nin ürettiği mamulleri, yünlü dokumaları, Sudan'dan getirilen deri ve fildişi gibi cazip ticaret eşyasını alıyorlardı.[352] Bu nedenle bazı tarihçiler Rüstemîler Devleti'nin kuruluşunu Endülüs Emevî Devleti'nin gelişmesi ve kökleşmesinin en önemli faktörü olarak göstermektedirler.[353] Rüstemîler Devleti, Endülüs Emevî Devleti ile Mısır, Sudan ve Doğudaki diğer ülkeler arasında ticaret konusunda aracılık ediyordu.

Endülüs Emevî Devleti ile Rüstemîler Devleti'nin arasındaki dostane ilişkilerin bir göstergesi olarak her iki devlet birbirlerine elçiler gönderiyorlardı. Bu yüzden Tâhert'te Endülüs elçileri çoğalmıştı. Abdurrahman b. Rüstem imam olarak seçildikten sonra İmrân b. Mervân el-Endelüsî ve Mesud el-Endelüsî'yi elçi olarak seçmişti. Tâhert'te Endülüslü azınlıklar vardı. Tahertliler onları koruyordu. Endülüs Emevîlerine isyan eden kişileri ise barındırmıyordu.[354] Buna karşılık Endülüs'te de Rüstemîler'den önemli görevlere getirilenler olmuştur. Emir II. Abdurrahman'ın Muhammed b. Rüstem adındaki bir Rüstemî komutandan bazı idari ve askerî konularda yardım aldığı kaydedilmektedir.[355] Bunun gibi Rüstemî ailesinden bazı kişilerin Emir II. Abdurrahman döneminde vezir, hacip ve komutan gibi önemli görevler üstlenmişlerdir.[356]

[351] Bekrî, s. 81.
[352] Sâlim, II, 577; Ebû Diyâk, "el-Mezâhirü's-Siyâsiyye", s. 90.
[353] Cemîlî, s. 195.
[354] Sâlim, II, 570.
[355] Hareir, s. 128; Harîrî, s. 216-217.
[356] İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ'* (thk. Hüseyin Mu'nis), I-II, Kahire 1985, II, 372; Muhammed b. Tavît, "Devletu'r-Rüstemiyyîn ashâbı Tâhert", *Sahifetü ma'hedi'd-diraseti'l-İslâmiyye fi Madrid*, V/1-2, (Madrid 1956), s. 116; Harîrî, s. 216-217.

İbn Saîd el-Mağribî, İmâm Abdülvehhâb b. Abdurrahman'ın çocuklarının 207 (822) yılında Endülüs'ü ziyaret ettiğini ve Emir Abdurrahman b. el-Hakem'in onlar için bir milyon dinar harcadığını kaydetmektedir.[357] Bu elçilerin Endülüs'e gidiş tarihi hatırlanmaya değer önemli günler arasında anılmıştır.[358] Rüstemîler'in Endülüs Emevî Devleti'ne ne kadar önem atfettiğini gösteren diğer bir gösterge ise Tâhert şehrinin dört kapısından birinin adının Endülüs Kapısı olmasıdır.[359] Rüstemîler birçok önemli görevde Endülüs tarzını benimsemişlerdir.[360]

Ebü'l-Yakzân döneminde Endülüs Emevî Devleti ile Rüstemîler Devleti arasındaki ilişkiler en iyi dönemini yaşadı. Zira Ebü'l-Yakzân ile Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hakem arasında çok güçlü ve sağlam vardı. İbn İzârî'nin belirttiğine göre Ebü'l-Yakzân neredeyse bütün işlerini Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hakem ile danışmadan karara bağlamazdı.[361]

4. Rüstemîler Devleti'nin Midrârîler (Benû Vâsûl) ile İlişkileri

Rüstemîler Devleti'nin güney batısında Hâricî-Sufrîler'in 140 (758) yılında kurduğu başkenti Sicilmâse olan Midrârîler (Benû Vâsûl) Devleti yer alıyordu.[362] Rüstemî İbâdîler ile Midrârî Sufrîler'in her ikisi de Hâricîlik mezhebine bağlı olmalarından dolayı aralarındaki ilişkiler sevgi ve dostluk bağı üzerinde gelişti. Bunun yanında Rüstemîler ile Midrârîler arasındaki siyasî ilişkiler çok güçlü idi. Daha önce belirtildiği gibi bu iki fırka Abbâsî valisi Ömer b. Hafs'a karşı birleşerek Tubne şehrini kuşatmışlardı.[363]

Rüstemîler Devleti'nde Sufriyye mezhebinden çok sayıda insanın yaşadığı gibi Sicilmâse'de de çok sayıda İbâdî'nin yaşadığı belirtilmektedir.[364] Rüstemî imâmların Sicilmâse'deki Sufrîler'in üzerindeki etkisi oldukça fazla idi. Rüstemîler Devleti ile Midrârîler Devleti arasındaki ticarî ilişkiler de çok canlı idi. Zira Rüstemîler'in ticaret kervanları Sudan, Gana ve Senegal gibi devletlere gitmek istediklerinde Sicilmâse'ye uğruyorlardı. Ünlü İslâm coğrafyacısı Bekrî, Sicilmâse şehrinden Sudan'a ve Gana'ya geçildiğini, Sahra'dan gidildiğinde Sicilmase ile Gana arasındaki mesafenin iki aylık olduğunu kaydetmektedir.[365] Bu ticaret kervanları Sicilmase'den

[357] İbn Said Mağribî, *el-Mağrib fi huliyi'l-Mağrib* (thk. Şevki Dayf), I-II, Kahire 1955, I, 48. Hareir, bu çocukların isimleri Dahyûn, Behrâm ve Abdulğanî olduğunu kaydetmektedir. Hareir, s. 127.
[358] Muhammed b. Tavît, 116.
[359] Bekrî, s. 66, Dercinî, I, 42; Yâkût el-Hamevî, II, 8; İbn İzârî, I, 25.
[360] Cemîlî, s. 195.
[361] İbn İzârî, II, 108; Sâlim, II, 571; Cemîlî, s. 195.
[362] İbn İzârî, I, 156.
[363] Vercelânî, s. 78-79; Dercinî, I, 36-37; ayrıca bkz. İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 192-193.
[364] Harîrî, s. 208; Cemîlî, s. 194.
[365] Bekrî, s. 149.

geçerken orada yetişen pamuk, kimyon, kına ve ıtrıyat gibi bazı ürünler ile bazı süslü giysileri satın alıp Rüstemîler Devleti'ne götürüyorlardı.[366] Midrârîler ile Rüstemîler arasındaki bu kadar iyi ilişkilere rağmen her iki devlet Fâtımîler'e karşı birleşip ortak hareket edememişlerdi.

5. Rüstemîler Devleti'nin İdrîsîler ile İlişkileri

Rüstemîler Devleti kurulduktan bir müddet sonra onun batısında Uzak Mağrib'de 172 (788) yılında İdrîsîler olarak bilinen yeni bir devlet ortaya çıktı. Bu devletin batı sınırı Atlas Okyanusu'na dayanıyordu.[367] İdrîsîler, Zeydî Alevîlerden; Rüstemîler ise Hâricî-İbâdîler'den idi. Dolayısıyla her iki devlet arasında siyasî, iktisadî ve sosyal ilişkilerden ziyade mezhebî çatışmalar ve ilişkiler söz konusu olmuştur. İdrîsîler Devleti'nde İbâdîler yaşadığı gibi Rüstemîler Devleti'nde de Zeydî ve Mutezilî gruplar yaşıyordu. Bu gruplardan her biri zekâtlarını başka bir ülkede olan kendi mezhep liderlerine vermek istiyordu. Yine bu gruplar siyasî anlamda başka bir devlet adına içinde yaşadıkları devletin yöneticilerine karşı gelmek ve kendi mezhebinde olan bir yöneticinin himayesinde yaşamak için göç etmeye hevesleniyorlardı.[368]

Alevî İdrîsîler Devleti Uzak Mağrib'de Hâricî nüfuzunun aleyhine çalıştı.[369] İdrîsîler 172 (788) yılında kurulduktan sonra her iki devlet arasında düşmanlık da başladı. Zira Zenâte, Hevvâre, Zevâğe, Lemâye ve Nefzâve gibi İbâdî kabilelerden I. İdrîs'e zorla biat etmeleri istendi. I. İdrîs, Tilimsân'a 173 (789) yılında istila etmek için yöneldiğinde Şelif nehrinin aşağısında yaşayan İbâdîler'den çok sayıda insanı kırıp geçti.[370] Dahası İdrîs'in nüfus yoğunluğu, ticari şöhreti ve stratejik konumuyla öne çıkan Tilimsân'ı[371] istila etmesi de Rüstemîler ve Midrârîler karşısında nüfuz elde etmekten kaynaklanmış olması muhtemeldir.

Rüstemîler Devleti, İdrîsîler Devleti ile Yakın Mağrib'de bulunan Abbâsî valiler arasında bir tampon devlet görevi görüyordu. Abbâsîler'in İdrîsîler'e karşı göndereceği askerî birlik mutlaka Rüstemîler'in toprağından geçmek durumunda idi. Diğer taraftan Rüstemîler ile Abbâsîler'in Afrika'daki valilerinin arası da iyi değildi.[372] Bu durum da İdrîsîler'in işine geliyordu.

---

[366] Bârûnî, s. 80; Harîrî, s. 209.
[367] Bu devletin kuruluşu ve kurucuları hakkında bkz. Taberî, VIII, 198-200; İbn İzârî, I, 82; İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 12; Cemîlî, s. 194; Harîrî, s. 202.
[368] Mahmud İsmâil, *el-Edârise fi'l-mağribi'l-aksa: 172-375 h.*, Kuveyt 1989, s. 155.
[369] Mustafa, s. 208.
[370] İsmâil, *a.g.e.*, s. 157.
[371] Bekrî, s. 76-77.
[372] Harîrî, s. 203.

Genellikle Rüstemîler ile İdrîsîler arasındaki ilişkiler güzel komşuluk şeklinde geçti. Ancak İmâm Abdülvehhâb b. Abdurrahman döneminde bu ilişkilerde bir aksama meydana geldi. Tâhert civarında yaşayan Vasılî fırkası Abdülvehhâb b. Abdurrahman'a karşı isyan etti. Bu fırkanın müntesipleri genellikle Zenâte kabilesine mensuptular. Zenâte kabilesinin reisi ise İdrîsîler'in liderine biat edenler arasındaydı.[373]

Sonuç olarak biat edilen bir imâma sahip olarak Abbâsî Devleti topraklarında kurulan ilk bağımsız devlet olan Rüstemîler Devleti, İslâm tarihinde özellikle Kuzey Afrika tarihinde kültür ve medeniyet açısından, siyasî iktidarlarının süresi ve kapladıkları alan ile ters orantılı bir şekilde öneme sahip olmuştur.[374] Rüstemîler Devleti'nde gelişen kültür ve medeniyetin etkisi sadece Kuzey Afrika ile sınırlı kalmamış; Afrika kıtasının merkezî noktalarına kadar etkisini göstermiştir.[375] Bu devlette her ne kadar Hâricîler'in bazı ilkeleri uygulanmışsa da imâmet ile ilgili ilkeleri uygulanamamıştır. Halbuki Hâricîler, imâmeti verâsete dönüştürmek isteyenlere karşı defalarca isyan etmişlerdir.

F. Rüstemî İmâmlar

Sıra	İsim	Dönemi
1	İmâm Abdurrahman b. Rüstem	(160-171/777-787)
2	İmâm Abdülvehhâb b. Abdurrahman	(171-208/787-823)
3	İmâm Ebû Said Eflah b. Abdülvehhâb	(208-240/824-855)
4	İmâm Ebû Bekir b. Eflah	(240-241/854-855)
5	İmâm Ebü'l-Yakzân Muhammed b. Eflah	(241-281/855-894)
6	İmâm Ebû Hâtim Yûsuf b. Muhammed	(281-294/894-906)
7	İmâm Yakzân b. Muhammed (Ebü'l-Yakzân)	(294-296/907-909)

[373] Bârûnî, s. 116.
[374] Bosworth, s. 27
[375] Zekkâr, s. 90.

Arş. Gör. Gülmis Vesile CANİK
Uşak Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

VI. SİCİLYA'DA MÜSLÜMANLAR

Ortaçağ'da Müslümanların batı yönlü fetihlerinin önemli duraklarından biri, Sicilya'nın fethidir. Müslümanların Sicilya'daki siyasî varlığı, adadaki ilk toprak kazanımıyla 827 yılında başlamış, 902 yılında tamamlanmış ve 1091 yılında Normanlar'ın Sicilya'daki son Müslüman toprağı olan Noto'yu ele geçirmesiyle sona ermiştir, fakat Müslümanların adaya getirdiği kültürlerinin etkisi devam etmiştir.

Yüzölçümü 25,434 km^2 olan Sicilya, Akdeniz'in en büyük adasıdır. İtalya yarımadasını, yani Avrupa kıtası ile Sicilya adasını sadece 3 km eninde bir boğaz olan Messina Boğazı ayırır. Afrika ile arasında 100 km'den az bir mesafe vardır. Doğu ile Batı arasında neredeyse yolun yarısında bulunan Sicilya, Kıta Avrupa'sına da, Kuzey Afrika'ya da gemiyle rahatça ulaşılabilir olması nedeniyle Akdeniz'de bir köprü işlevini görmüştür. Ortaçağ'da Baltık Denizi'nden Endülüs'e, Endülüs'ten Sicilya ve Kuzey Afrika'ya, Kahire'den Hint Okyanusu'nun sınırındaki bölgelere kadar uzanan ticaret ve iletişim ağının orta yerinde bulunması, Sicilya'yı, hem devletlerin topraklarına katmak için devamlı uğraştıkları değerli bir kara parçası, hem de Akdeniz Havzası ülkelerinden değişik kültürlerin buluşma yeri haline getirmiştir. David Abulafia, Sicilya'nın tarihinin, onu Akdeniz tarihi bağlamında değerlendirmeden tam olarak anlaşılamayacağını belirtmiştir[1]. Dünya tarihinin büyük uygarlıklarından birçoğu Akdeniz kıyıları çevresinde gelişmiştir. Sicilya da bir Akdeniz toplumuydu;

[1] David Abulafia, *Italy in the Central Middle Ages*, Oxford University Press, New York, 2004, s: 59.

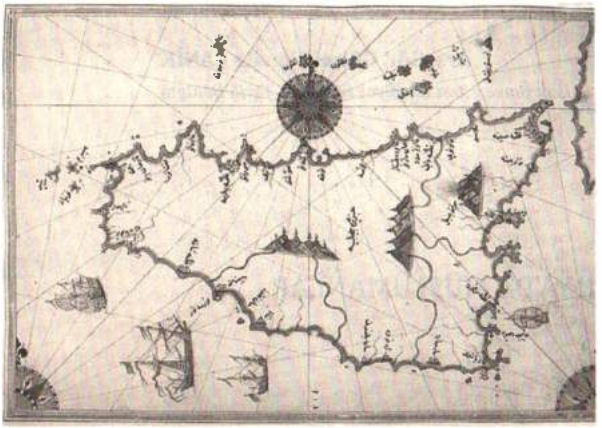

Harita 13: Pîri Reis'in Kitab-ı Bahriye'sindeki tarihi Sicilya haritası.

[https://bit.ly/2MNPSbm]

Akdeniz'i oluşturan tüm unsurların bir karışımıydı. İç bölgelerinin dağlık olması nedeniyle Güney İtalya'daki önemli şehirlerin çoğu sahil şeridi boyunca sıralanmıştı. Kendi aralarında ve diğer yabancı şehirlerle sadece deniz yoluyla bir bağ kurabiliyorlardı; Ortaçağ'da Güney İtalya bölgesi, Avrupa Kıtası'ndan çok, Akdeniz'in bir parçasıydı[2]. Sicilya, tarihi boyunca Akdeniz'de meydana gelen her türlü gelişmeden, değişimden nasibini almıştır. Tarihi boyunca Avrupa'yı oluşturan güçlerin ilgisini, bir kaçış yeri ve/veya bir kavşak noktası olarak çekmiştir; bir yandan 'Doğu' ve 'Batı'yı ayıran bir sınır; diğer yandan 'Doğu' ve 'Batı', Afrika ve Avrupa arasında bağlantı kuran bazen bir çatışma bazen de bir buluşma alanı olmuştur[3]. Bugünün Sicilya'sı karışık tarihinden bariz izler taşır. Yerel şive önceki dillerin kalıntılarını barındırır, nüfusunun etnik özellikleri oldukça karışıktır ve şehirleri neredeyse her çağın ve stilin mimari eserleriyle doludur. Tarihi boyunca adayı mesken tutmuş farklı güçler, Sicilya'ya kendine özgü bir kültür katmıştır.

A. Müslüman Fethi Öncesinde Sicilya'nın Durumu

Sicilya, Ortaçağ dönemine kadar Elimiler, Sicaniler, Siceller, Fenikeliler, Kartacalılar, Grekler, Romalılar, Vandallar, Ostrogotlar, Bizanslılar gibi milletlerin hâkimiyetine girmişti. Roma İmparatorluğu'nun çatısı altında yüzyıllarca yaşamasına ve Roma'nın "tahıl ambarı" olarak anılmasına rağmen, adada Roma döneminden fiziksel bir iz bulunmamaktadır. Ada, genel olarak Grek ve Bizans dönemlerinin kültür ögelerini sergilemektedir[4].

Sicilya, Müslümanların adaya ilk akınlarını yaptıkları dönemde Bizans İmparatorluğu'nun sınırları dâhilindeydi. Ada, 552 yılında Bizans İmparatorluğu'nun idari bölgelerinden biri -thema- yapılmıştı. Bizans

[2] Abulafia, s: 59.
[3] M.I. Finley, *A History of Sicily: Ancient Sicily to the Arab Conquest*, New York, 1968, s: 4.
[4] Sicilya'da, Yunanistan anakarasından sayıca daha fazla Grek tapınağı bulunmaktadır.

İmparatoru II. Constans, 660 yıllarında imparatorluğun başkentini Batı'ya taşımayı istedi[5]. 663 yılında II. Constans, maiyeti ve ordusuyla kalıcı olarak Sicilya'nın Sirakusa şehrine yerleşti[6]. 668 yılında II. Constans'ın banyosunda suikasta uğrayıp öldürülmesine kadar, beş yıl boyunca Sicilya, Bizans İmparatorluğunun başkenti haline geldi[7]. Konstantinopolis'in geleneksel başkent unvanını tekrar ele geçirmesinden sonra bile Sicilya, Bizans'ın önemli eyaletlerinden biri olmaya devam etti. Burası özellikle Kuzey Afrika'dan Müslümanlar tarafından yapılan akınları karşılamak için kullanılan önemli bir deniz üssü görevini gördü.

732-3 yıllarında İmparator III. Leo, aralarında Sicilya'nın da bulunduğu bazı bölgeleri Konstantinopolis Patrikliği'nin eklesiyal otoritesine bağladı. Bu durumun sonucu Sicilya'ya ciddi bir Ortodoks Hıristiyan din adamı girdisi oldu. Din adamlarının yanı sıra, bir Bizans 'thema'sı olmasının da etkisiyle devlet görevlilerinin ve askerlerinin adaya yerleşmesi, Sicilya'nın Helenleşme ve şehirleşme sürecini oldukça hızlandırdı (ve adadaki Latin izlerini yok etti)[8]. Tüm bunlar, Sicilya'nın fiziksel görünümünde de izini bıraktı. Bizans stilinde mozaikler, ikonlarla süslenmiş mimari sanat eserleri, kiliseler, saraylar ve kaleler inşa edildi. Müslümanlar, Sicilya'ya geldiklerinde güçlü bir sistem ve zengin bir kültürle karşılaştılar.

B. Müslümanların Sicilya'ya İlk Akınları

Hz. Ömer döneminde Suriye ve Mısır'ın fethedilmesiyle Müslümanlar, sadece Doğu Akdeniz kıyılarının büyük bir bölümünü hâkimiyetleri altına almamışlar, aynı zamanda bu bölgede bulunan tersaneleri ve denizcilik konusunda deneyimli olan personeli de ele geçirmişlerdi. Böylece Müslümanlar, Mısır ve Suriye'deki üslerden deniz seferleri düzenlemeye başladılar. 649 yılında önemli bir Akdeniz üssü olan Kıbrıs adası alındı. Sicilya'ya düzenlenen ilk sefer ise 652 yılında 200 gemiden meydana gelen

[5] Bu isteğin arkasında, İmparatorun eylemlerinin sonucu olarak başkentte yarattığı hoşnutsuzluktan kaçmak isteği olabileceği gibi, kendilerini her zaman Roma İmparatorluğu'nun devamı olarak gören Bizanslılar'ın başkentlerini geleneksel merkez Roma'ya yakınlaştırmak ve Roma İmparatorluğu'nu canlandırmak da olabilirdi. Finley, s: 183.

[6] Finley, s: 183. Sicilya'ya ilk Grek kolonisinin M.Ö. VIII. yüzyılda geldiği düşünülmektedir. Grek koloniciler Sicilya'da birçok şehrin yanında, Sirakusa'nın da temellerini atmışlardı. Adada bu tarihten itibaren Grek etkisi kendini yoğun bir biçimde göstermeye başlayacak, Bizans döneminde de artacak ve ada kültürünün değişmez bir parçası olacaktır; Sirakusa da Sicilya Greklerinin doğal başkenti sayılacaktır. Fikret Işıltan, "Sicilya", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, *X*, s: 589.

[7] Finley, s: 183-184.

[8] *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge University Press, 2008, s. 461.

bir filo ile gerçekleşti, ama bu akıncıların sayısı ciddi bir tehlike yaratacak kadar kalabalık değildi, küçük ölçekli çatışmalardan sonra ve Bizans kalelerine saldırmadan, kazandıkları ganimet ve esirlerle geri döndüler[9]. 655 yılında Bizans donanmasına karşı Anadolu'nun güney kıyısında zafer kazanıldı. İslâm tarihinde "Zâtü's-sevârî" ismiyle anılan bu savaşta kazanılan zafer, Bizans'ın Doğu Akdeniz'deki hâkimiyetini sona erdirdi, Orta ve Batı Akdeniz'i Müslüman akınlarına açtı. İslâm Devleti'nin Akdeniz'deki ilk deniz seferlerinin başında bulunan Muâviye b. Ebî Süfyân halife olunca, batı yönlü Akdeniz seferlerine daha da önem verdi. Muâviye, 669 yılında Muâviye b. Hudeyc el-Kindî'yi Sicilya üzerine gönderdi; yeterli donanıma ve hazırlığa yine sahip olmayan bu donanma Sicilya'da Sirakusa'ya çıktı, ganimet elde ederek geri döndü[10]. 700 yılında da Sicilya ve Tunus arasında neredeyse orta yolda bulunan Pantelleria adasını da ele geçirdiler[11]. 703 yılında Mısır'dan hareket eden bir donanma yine Sicilya'yı vurdu[12].

Bizans Kuzey Afrika'sının ele geçirilmesi ise uzun ve zorlu bir süreçti, bütününün zapt edilmesi yetmiş beş yıl kadar sürdü (643–711). Kuzey Afrika'da Güneye doğru yapılacak seferlere çetin Atlas Dağları doğal bir engel oluşturuyordu. Aynı ölçüde çetin ama doğal olmayan bir engel de bölgenin yerlileri olan Berberîler'in direnişiydi. Mütemadiyen bir Berberî direnişi vardı. Bu direniş bazen Bizans tarafından da destekleniyordu. Zaman içinde (hızlı ve düzenli olmayan bir biçimde) Berberîler Müslüman oldular[13]. Müslüman olmalarına rağmen Berberî direnişler sona ermedi. Kendilerini gerçek Müslüman olarak gören Arap Müslümanların Berberîlere eşitleri gibi davranmamaları[14] ve süreç içerisinde Berberî kabilelerinin Haricilik'in etkisine girmesi[15] çok ciddi sorunlar yaratmaya devam etti. Fakat yine de Berberî güçleri İslâm ordularının önemli bir unsuru

[9] Nebi Bozkurt, "Bahriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, *IV*, s: 497; Mahmut H. Şakiroğlu, "Sicilya" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, *XXXVII*, s: 138.

[10] 669 akınının, Bizans İmparatoru II. Constans'ın 668 yılında öldürülmesinin yarattığı karışıklıklardan yararlanmak amacıyla yapılmış olması muhtemeldir. Finley, a.g.e., s: 184; *The Cambridge History of Islam, I*, editörler: P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, Cambridge University Press, Cambridge, 1970, s: 432; Bozkurt, s. 497.

[11] Finley, s: 184.

[12] Bozkurt, s. 497.

[13] Gerçi, İbn Haldûn'a göre, Berberîler 70 yıl içinde İslâmiyet'ten 12 defa çıkmışlar, 12 defa girmişlerdi. Henri Pirenne, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, Ankara, 1984, s: 185.

[14] Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi: VII-XI. Yüzyıllar*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, s: 156.

[15] Haricîliği benimsemeleri, Berberîlere Müslümanlığı kabul edip, Arap hâkimiyetine karşı olma imkânı veriyordu. Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi, Cilt 1: Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, çev. Yasin Aktay, İstanbul, 2010, s: 498.

haline geldiler; Kuzey Afrika'dan yapılan tüm seferler Berberîler'in katılımıyla gerçekleştirildi. 670 yılında, Kuzey Afrika'nın yerlileri Berberîler'in yardımıyla buradaki Hıristiyan egemenliği tamamen yıkıldı. Müslümanların, Atlantik'e kadarki kıyıyı fethi VII. yüzyılın sonuna doğru ancak tamamlanabildi. Aynı sıralarda Afrika kıyısındaki Kavsara adası Müslümanlar tarafından fethedildi ve Sicilya ile bu ada arasındaki geçit kontrol altına alındı. Bir karargâh şehri olarak Kayrevan, günümüzün Tunus topraklarında kuruldu ve buraya bir tersane inşa ettirildi ve burası ileriki Batı fetihleri için çok önemli bir üs oldu. 704, 727, 729, 730, 733, 740, 752 yıllarında Sicilya'ya buradan seferler düzenlendi[16]. Çeşitli kaynaklarda, seferlerin tarihleri olarak kesin olmayan, farklı kayıtlar bulunur. Bu durum Müslümanların Sicilya akınlarının artık olağan bir hâl aldığını, ama aynı zamanda da düzensizliğini, genellikle belirli bir politika ve plan dâhilinde olmaksızın, talan amacıyla yapıldığını göz önüne sermektedir[17]. Fakat Aziz Ahmad, bu dönemde Müslümanlar ile Bizanslılar arasında süren çatışmalara rağmen, aralarında aynı zamanda aktif bir ticaretin de bulunduğunu ve Sicilya'da yaşayan Müslüman tacirlerin varlığının muhtemel olduğunu belirtmektedir[18].

Emevîlerin 750 yılında iktidardan düşürülmesi sonucunda başka bir Arap hanedanlığı Abbâsîler iktidara geldi ve bu iktidar değişimiyle Arap olmayan yeni Müslüman unsurlar İslâm Devleti'nde daha çok söz sahibi olmaya başladılar. Bu durum, hem önemli bir değişimin sonucu hem de daha önemli değişimlerin habercisiydi. VIII. yüzyılın sonlarında çözülmeye başlayan İslâm Devleti birliği IX. yüzyılda hızlı bir ivmeyle dağılışa doğru gitti.

C. Sicilya'da Müslümanlar

VIII. yüzyıl boyunca Müslümanların Akdeniz'deki fetih hareketleri, Kuzey Afrika'nın durumuna göre şekillenmişti. Müslümanlar, Kuzey Afrika'yı hâkimiyetleri altına aldıktan sonra, bu bölgenin yerlileri, yani Berberîler, gönüllü olarak Müslüman ordularında görev almış ve İslâm Devleti'nin sınırlarının daha da genişlemesinde ve dolayısıyla da devletin zenginleşmesinde doğrudan katkı sağlamışlardı, ama bu katkılarının (ve Müslümanlığı seçmelerinin) onların statüsüne bir etkilerinin olmaması hoşnutsuzluk yaratmış ve sık sık çok ciddi ayaklanmalara neden olmuştur.

[16] Bozkurt, s. 497.
[17] Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1989, *III*, s: 958.
[18] Aziz Ahmad, *A History of Islamic Sicily*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1975, s: 4-5.

Sicilya'nın fetih süreci de özellikle 741 yılında çıkan büyük Berberî ayaklanması nedeniyle yarım yüzyıl süren bir durgunluk dönemine girdi. VIII. yüzyılın sonunda Abbâsî Hanedanlığı'nın İfrîkıye bölgesiyle (bugünkü Tunus ve Cezayir'in doğu kesimi) başı dertteydi. Bölgede sürekli çıkan ayaklanmalar hem devleti rahatsız ediyordu, hem de bölgenin savunması devlet hazinesi için çok ağır bir yük oluyordu[19]. Ebû Müslim'in ordusunun kumandanlarından olan İbrâhim b. Ağleb, İfrîkıye valiliği karşılığında, devletin bölgeye yardımını istemeyeceği ve hatta yılda 40.000 dinar vergi vereceğine dair teklifte bulundu; Halife Hârûnürreşîd de bu teklifi kabul etti ve 800 yılında İfrîkıye valiliği İbrâhim b. Ağleb'e babadan oğula intikal etmek üzere verildi[20]. Bu hareket genelde İslâm Devleti'nin çözülme sürecini başlatan adım (hatta hizip bir devlet) olarak görülse de, toprakları merkezî bir yönetimi imkânsızlaştıracak kadar genişleyen[21] bir devlet için mantıklı bir çözüm yolu olarak da yorumlanabilir. Ayrıca Kuzey Afrika topraklarında mümkün olabilecek olan asgari istikrarı getirmiş ve Sicilya'nın fethi için bir üs sağlamıştır. Sicilya'nın Müslümanlarca fethinin gerçek anlamda IX. yüzyılda ve Kayrevan merkezli Ağlebîler'le başladığı söylenebilir.

Müslümanların VIII. yüzyılın ikinci yarısındaki bu pasif dönemi, Bizans İmparatorluğu'nun Orta ve Doğu Akdeniz'deki donanmasını ve Sicilya'nın savunmasını güçlendirmesine de imkân vermiş, fetih sürecini daha da uzatmıştır[22]. Fakat İmparator III. Leo ve ardılları, Akdeniz'deki Bizans donanmasına önem vermeyi bıraktı ve bu da Sicilya'ya Müslüman saldırılarının yoğunlaşmasına, ciddileşmesine ve sonunda da başarıya ulaşmasına kısmen sebep olmuştur.

İbrâhim b. Ağleb, Emevîlerin devrilmesinde Abbâsîler'e destek vermiş Doğu Horasan'dan Arap bir aileden geliyordu[23]. İfrîkıye valiliğini ele geçirdikten sonraki ilk işi bölgedeki ayaklanmaları bastırmak için harekete geçmek oldu. Kuzey Afrika'daki Berberî karşıtı siyasetinde ilk etapta başarılı oldu, ama Berberîler'in ayaklanmaları Ağlebî Hanedanlığı süresince hiçbir zaman tam anlamıyla sonlandırılamadı, hatta bu karışık ortam fethedilen yerlere de taşındı.

İbrâhim b. Ağleb, İfrîkıye valisi olduğunda, ayaklanmaları bastırmak için zaman kazanmak ve Müslümanların Akdeniz'deki ve İfrîkıye

[19] Abdülkerim Özaydın, "Ağlebîler" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul*, 1988, *I*, s: 475-476.
[20] Özaydın, s: 476.
[21] Toprakların genişlemesinin yanında, devletin merkezi Şam'dan Bağdat'a taşınmış, merkez-periferi arasındaki iletişim daha da zorlaşmıştı.
[22] Finley, s: 186; Alex Metcalfe, *The Muslims of Medieval Italy*, Edinburgh University Press, 2009, s: 8.
[23] Metcalfe, s: 9.

sahilindeki ticaretini güvenli hale getirmek için Sicilya'daki Bizans "patriçisi" Constantine ile on yıllık bir ateşkes antlaşması imzalamıştı (805)[24]. Geçimleri, akınlarda ele geçirilen ganimetlere bağlı olan halk için bu antlaşma tercih edilir bir yol olmasa da[25], İbrâhim b. Ağleb'in yerine geçen oğlu Ebü'l-Abbas Abdullah (812–817) tarafından on yıllığına yenilenen[26] (813) bu antlaşmaya genel olarak tarafların uyduğu söylenebilir. Bu antlaşmalara göre ayrıca esir değiş tokuşu yapıldı ve Sicilya'daki Müslüman tacirlerin ve İfrîkıye'deki Bizanslı tacirlerin ticari faaliyetleri güvenceye alındı[27].

İbrâhim b. Ağleb, 812 yılında ölmüştü. Yerine oğlu Ebü'l-Abbas Abdullah'ı geçirmişti. Bu sırada Abbâsî Halifesi Emin (809–813), kardeşi Me'mûn (813–833) ile bir iktidar mücadelesine girişmişti, bu yüzden de Ebü'l-Abbas Abdullah'ın babasının unvanını miras almasına karşı çıkacak durumda değildi. Abdullah'ın kardeşi Ziyâdetullah da tahta geçerken (817), Abbâsîler'den bir muhalefet görmeyince, Ağlebîler Devleti fiilen bağımsız olmuş oldu[28].

Bizansla Ağlebîler arasındaki diplomatik ilişkilerden sonra kırılma noktası 827 yılında geldi. Bizans İmparatoru II. Michael, 826'da Constantine Souda'yı Sicilya valiliğine atadı ve adanın deniz kuvvetlerinin amirali Euphemius'un görevden alınıp işkenceye tabi tutulmasını emretti[29]. Hakkında İslâm ve Bizans kaynaklarının anlaşamadığı ve çok farklı resimler çizdiği Sicilyalı asi Euphemius'un adanın Müslümanlarca fethinde, önemli bir rol oynadığı kesindir. Euphemius, Sicilyalı nüfuzlu bir toprak sahibidir. Popüler söylenceye göre, Euphemius manastırdan bir rahibe kaçırdığı için görevden alınıp burnunun kesilmesi emredilince[30], ama büyük ihtimalle siyasî hırsı nedeniyle Bizans İmparatoru II. Michael'e karşı ayaklanmış, kazandığı askerî bazı başarılar sonunda da Sirakusa'yı ele geçirmiş, valiyi yenilgiye uğratıp öldürmüş, Sirakusa şehrinde bağımsızlığını ve imparatorluğunu ilan etmiştir[31]. Bu arada Euphemius'un kendi komutanlarından Balata, Euphemius'a karşı ayaklanmış ve Euphemius'u yenmiştir[32].

[24] Işıltan, s: 591.
[25] Ahmad, s: 5.
[26] Şakiroğlu, s: 138.
[27] Işıltan, s: 591.
[28] *The New Cambridge Medieval History: c.700-c.900, II,* ed. Rosamond McKitterick, Cambridge University Press, 1995, s: 250–251.
[29] Işıltan, s: 591.
[30] John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*, çev. John Wortley, Cambridge University Press, 2010, s. 48–49.
[31] Finley, s:188.
[32] İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi, VI*, çev. Ahmet Ağırakça, redaktör: Mertol Tulum, İstanbul, 1987, s: 289–290. İbnü'l-Esîr'in Fimi olarak bahsettiği kişi Euphemius'tur.

Bunun üzerine Doğu'dan gönderilen takviye Bizans kuvvetlerine yenileceğini anlamış, Sicilya'yı Bizanslılardan almak için İfrîkıye'deki Ağlebî emiri I. Ziyâdetullah'tan (817–838) yardım istemiş ve yardımı karşılığında, kendisinin İmparator unvanıyla adanın yöneticisi olması şartıyla, Sicilya'yı teklif etmiştir[33].

Bu teklif Kayrevan'da tartışmalara yol açtı; barış antlaşmasını bozmaktan yana olmayanlar vardı. Ayaklanmalar devam ediyordu ve kaynakların, hem de sonu kesin olmayan, bir maceraya harcanması içte geri dönülmez sorunlara yol açabilirdi; ayrıca Bizans donanması eski gücünde olmayabilirdi, ama hâlâ çok tehlikeli bir rakipti[34]. Fakat dönemin önemli âlim ve kadısı Ebu Abdullah Esed bin el-Furat, Müslümanların asıl görevinin kâfirlere karşı gaza yapmak olduğunu[35] ve merkezî yönetimin gaza gibi ortak bir hedefle güçleneceğini[36] söyleyerek sefere destek verince, (bu sırada yetmiş yaşında olan) Esed bin el-Furat'ın komutasındaki, yüz gemiden, dokuz yüzü süvari olan on bin askerden[37], Araplardan, Berberîlerden, İspanya'dan Müslüman bir gruptan, İranlılardan oluşan seçkin ve güçlü bir ordu, Sûsa'dan ayrıldı ve Sicilya'ya hareket etti ve böylece Sicilya'nın fetih süreci başlamış oldu. Esed bin el-Furat'ın katılımından etkilendikleri muhtemel olan bir grup âlim de orduya eşlik etmekteydi[38]. Kuzey Afrika'dan yelken açan İslâm donanması (14 Haziran 827), adanın Tunus'a en yakın bölgesi olan adanın batı sahilindeki Mazere şehrine çıkarma yaptı ve burada Euphemius'un yandaşlarıyla birleşti. Corleone yakınlarında Balata komutasındaki ordu yenilgiye uğradı; Balata son anda İtalya'ya kaçtı ve burada da öldü[39].

İslâm ordusu Sirakusa'ya doğru ilerlemeye başladı. Şehir bir sene boyunca kuşatıldı, ama Venedikliler tarafından desteklenen güçlü Bizans donanması karşısında başarı sağlanamadı[40]. Bu esnada Esed bin el-Furat, tüm ordunun da etkilendiği ve büyük kayıplara yol açan veba salgını nedeniyle öldü (828) ve Esed bin el-Furat'ın yerine Muhammed b. Ebü'l-Cevârî geldi[41]. Bu kayıplar orduyu hem maddi hem de manevi olarak çok

[33] Finley, s:188.
[34] Abdulhalik Bakır, "İki Medeniyetin Mücadele Sahası Sicilya (Fenikelilerden İslâm Fethine Kadar)", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 683.
[35] Işıltan, s: 592.
[36] Bakır, s: 683.
[37] *The New Cambridge Medieval History, II*, s: 251.
[38] Ahmad, s: 7; Jean-Paul Roux, *Dinlerin Çarpışması*, çev. Lale Arslan Özcan, İstanbul, 2014, s. 117.
[39] Işıltan, s: 592.
[40] Işıltan, s: 592.
[41] İbnü'l-Esîr, *VI*, s: 290-291.

zor duruma düşürdü. Müslümanlar geri dönmeyi bile düşündüler, fakat Bizans ve Venedik donanmaları dönüş yollarını kesmişti[42]. Bunun üzerine Müslümanlar da gemilerini yaktılar, adanın içlerine doğru ilerlediler, Mineo'ya geldiler, burayı ve sonradan Agrigento'yu (Girgenti) ele geçirdiler. Adanın merkezindeki Castrogiovanni'ye (modern Enna) geçtiler[43]. Kuşatılan şehrin sakinleri, teslim olacaklarını ve Euphemius'u imparator olarak tanıyacaklarını söyleyerek, antlaşmanın şartlarını görüşmek üzere Euphemius'u şehre davet ettiler, fakat bu bir oyundu ve Euphemius öldürüldü[44]. Kuşatma sürerken ada halkına yardım etmek için gelen bir Bizans ordusuyla yapılan savaşta Müslümanlar başarılı oldular ve ölmekten kurtulanlar Castrogiovanni'ye geri sığındılar[45]. Bu sırada Muhammed b. Ebü'l-Cevârî öldü ve onun görevini Züheyr b. Gavs aldı. Müslümanlar, teşebbüs ettikleri saldırılarda başarısız olunca, hatta bir çatışmada bin kadar Müslüman da öldürülünce ve düşman tarafından kuşatılınca, Mineo'ya geri çekilmek zorunda kaldılar; Bizanslılar da onları burada kuşatmaya aldı ve Müslümanlar arasında kıtlık baş gösterdi[46]. İbnü'l-Esîr bu kıtlık dolayısıyla Müslümanların köpek, böcek ve benzeri hayvanları yemek mecburiyetinde kaldıklarını kaydetmiştir[47]. Girgenti'deki Müslümanlar da buradaki yerleşimlerini yıkıp terk ettikten sonra Mineo'daki Müslümanlara başarısız bir yardım girişiminde bulundular ve Mazara'ya gittiler[48]. Bu aşamada iki yıl önce büyük bir kararlılık ve umutla başlayan sefer, hezimetle sonuçlanmış gibi görünüyordu.

830 yılında İfrîkıye'den ve İspanya'dan gönderilen yardımcı kuvvetler birleşti; böylece yeniden toparlanan İslâm ordusu, İspanya Müslümanlarının kumandanı Asbağ b. Vekil el-Hevvani'nin liderliğinde, ilerlemeye başladı[49]. İlk önce Mineo'da çok zor durumda bulunan Müslümanlara yardıma gidildi[50]. Sonra adanın batısına yüründü, Caltanissetta şehrine varıldı, ama bu esnada İslâm ordusunu yeniden bir salgın hastalık vurdu ve Asbağ ve bazı önemli kumandanlar öldü[51]. Şehrin kuşatılması kaldırıldı, ama bu sefer de Bizans kuvvetleri karşı saldırıya geçtiler ve orduda ciddi kayıplara yol açtılar; ama İspanya Müslümanları kaçmayı başardılar ve İspanya'ya geri döndüler; Afrika Müslümanları ise (kaçmamış bazı

[42] Ahmad, s: 9.
[43] İbnü'l-Esîr, *VI*, s: 291; Ahmad, s: 9.
[44] Ahmad, s: 9
[45] İbnü'l-Esîr, *VI*, s: 291.
[46] Ahmad, s: 9; İbnü'l-Esîr, *VI*, s: 291–292.
[47] İbnü'l-Esîr, *VI*; s: 292.
[48] İbnü'l-Esîr, *VI*, s: 292.
[49] Işıltan, s: 592. İbnü'l-Esîr, yardıma gelen gemilerin sayısının üç yüzü bulduğunu belirtmiştir. İbnü'l-Esîr, *VI*, s: 292.
[50] Ahmad, s: 10.
[51] Işıltan, s: 592.

İspanya Müslümanlarıyla birlikte) yollarına devam ettiler ve 830 yılında Palermo'yu kuşattılar[52]. Bir yıl süren zorlu bir kuşatmanın ardından, şehir teslim oldu ve Müslümanlar Palermo'ya 831 yılının Ağustos ayında girdiler[53]. Böylece Müslümanlar Sicilya'nın batısında önemli ve geniş bir bölgeye, ayrıca adanın geri kalanının fethi için de bir askerî harekât üssüne sahip olmuş oldu[54]. Palermo adadaki Müslüman topraklarının yönetim merkezi yapıldı. Ağlebî emiri I. Ziyâdetullah, Sicilya emirliğini yeğeni Ebu Fihr Muhammed b. Abdullah'a verdi (832)[55]. Kayrevan'daki Ağlebî hanedanı mensupları, Sicilya'ya kendilerine bağlı valiler atayarak, otoritelerini kabul ettirmek amacındaydılar; fakat -hanedanın hiçbir üyesinin adanın fethinde direkt rol oynamamasına rağmen- yönetimi ele alma istekleri, adanın fethinde aktif olarak rol oynayanlar arasında ciddi ve sert bir muhalefet yarattı ve bu da süreç içerisinde bazı emirlerin sonunu hazırladığı gibi, bağımsızlık isteyen adanın yerlileriyle (özellikle el-Fazl b. Yâ'kub ailesi), Ağlebî destekleyicileri arasında sürekli çatışmalara, iç savaşlara yol açtı[56].

Yeni ülkelerini bir düzene oturtmakla meşgul olan Sicilya Müslümanları, bir süre ciddi saldırılarda bulunmadılar[57]. Castrogiovanni gibi Bizans şehirlerine önemli ve kalıcı sonuçları olmayan seferlerle yetinildi. Ada Müslümanları, fetih seferleri dışında mütemadiyen ganimet ve esir temin etmek için akınlar düzenliyorlardı. Hatta bu akınlardan birinde Castrogiovanni komutanının hanımı ile bir oğlu Müslümanlara esir düştü[58].

835 yılında ordu, adanın doğusundaki Taormina'ya gönderildi, ama bu sırada orduda isyan çıktı; isyancılar, Ebu Fihr'i öldürdüler ve ardından da Bizanslılara sığındılar[59]. Orduda isyan sık rastlanılan bir durumdu. Araplarla Berberîler arasında; Arabistan'ın kuzeyinden olan Araplarla, Güneyinden olan Araplar arasında; önceden Müslüman olanlarla, sonradan Müslüman olanlar arasında; Endülüslü Müslümanlarla İfrîkıyeli Müslümanlar arasında devamlı sürtüşmeler yaşanıyordu. Bu sürtüşmeler fetih sürecinde de, fetihten sonra da devam etti, iç savaşlara yol açtı ve Sicilya'daki istikrarın en büyük düşmanlarından oldu.

[52] Ahmad, s: 10.
[53] İbnü'l-Esîr, *VI*, s: 292. İbnü'l-Esîr, Müslümanların kuşatması başladığında yetmiş bin kişi olan Palermo'nun nüfusunun, kuşatma bittiğinde üç binden az olduğunu da eklcr.
[54] Ahmad, s: 10; Işıltan, s: 592.
[55] Işıltan, s: 592.
[56] *The New Cambridge Medieval History, II*, s: 252.
[57] Işıltan, s: 592.
[58] İbnü'l-Esîr, *VI*, s: 292.
[59] Işıltan, s: 592.

Ziyâdetullah, Sicilya'nın yeni valisi olarak ilk önce Fazl b. Yâ'kub'u (832–835), birkaç ay sonra da Ebu Fihr'in kardeşi Ebu'l-Ağleb İbrâhim bin Abdullah'ı (835–851) atadı[60]. 835 yılında Sicilya'da adına para da bastırılan Ziyâdetullah 838'de öldü ve yerine Ağleb bin İbrâhim (838–841) geçti ve hemen Sicilya'ya yardım gönderdi[61].

Resim 23: Messina Boğazı

[https://bit.ly/2KbQ4ze]

Ebu'l-Ağleb İbrâhim bin Abdullah, Sicilya'da önemli başarılar kaydetti. Platani, Caltabellotta, Corleone gibi şehirlerin ele geçirilmesiyle (840), Batı Sicilya'daki Müslüman hâkimiyetini sağlamlaştırdı[62]. Napoli'yle elli yıllık bir antlaşma imzaladı ve adanın fethinde daha ileri gidilebilmesi için elzem olduğunu düşündüğü donanmayı inşa ettirdi[63]. Bu yeni güç takviyesiyle, Doğu Sicilya'nın ele geçirilmesi için seferlere başladı. Hedef stratejik önemi çok büyük olan Messina'ydı.

Messina 843 yılında alındı ve böylece Müslümanlar İtalya ana karası ve Sicilya arasındaki boğazı kontrolleri altına almış oldular. Messina'nın kuşatılması ve ele geçirilmesinde Napoli, Müslümanlara yardım etti[64]. Hem Sicilya ve İfrîkıye'yi ayıran boğaza, hem de Sicilya'yla Avrupa'yı ayıran boğaza sahip olan Müslümanlar böylece Bizans donanmasının Batı Akdeniz'e girmesini önleyecek tüm stratejik noktalara sahip olmuş oldu[65]. Ayrıca Güney İtalya'ya ve hatta Roma'ya kadar varacak akınlar gerçekleştirilmesini sağladı. Aynı yıl Bizans İmparatoriçesi Theodora'nın Sicilya'ya gönderdiği yardım kuvvetleri, Sicilya'nın güney sahilinde bulunan Butara'da bozguna uğratıldı[66]. 845 ve 848 yılları arasında Modica, Lentini ve Ragusa[67] ele geçirildi.

[60] Ahmad, s: 11.
[61] Ahmad, s: 11; Işıltan, s: 593;
[62] Işıltan, s: 593.
[63] Vincenza Grassi, G. Oman, R. Traini, "Sikilliya", *The Encyclopaedia of Islam, IX*, Brill, Leiden, 1997, s: 584.
[64] Işıltan, s: 593.
[65] Ahmad, s: 12.
[66] Işıltan, s: 593.
[67] Ragusa halkı, 848 yılında Sicilya'yı vuran şiddetli kıtlığın bir sonucu olarak Müslümanlara teslim olmuş olabilir. Ahmad, s: 12. İbnü'l-Esîr de Ragusa halkının Müslümanlarla barış antlaşması yaparak, şehirlerini ve içindekileri Müslümanlara teslim ettiklerini yazar. İbnü'l-Esîr, *VII*, s: 14.

Parlak bir dönemin ardından ölen Ebu'l-Ağleb İbrâhim bin Abdullah'ın yerini, Bizans ordusunu Butara'da bozguna uğratan başarılı kumandan el-Abbas b. el-Fazl b. Yâ'kub aldı (851)[68]. Bu seçim, adanın Müslümanları tarafından, Kayrevan'a danışılmadan yapılmıştı; Kayrevan'daki Ağlebî Emiri I. Muhammed'e de (841–856) bu kararı kabul etmek kalmıştı[69].

El-Abbas b. el-Fazl b. Yâ'kub, Müslümanları Doğu'ya yavaş yavaş yaklaştıran akınlar düzenledi. Adanın güneydoğusuna birçok akın yapıldı. Yıllardan beri fethi için uğraşılan, Sicilya'nın kale kentlerinden Enna 858'de[70], Cefalu ise bir sene sonra, uzun mücadeleler neticesinde ele geçirildi; oldukça büyük bir ganimet ve içinde Bizans soylularının çocuklarının da bulunduğu esirler elde edildi ve bunların bir kısmı İfrîkıye'ye ve Bağdat'a gönderildi[71]. Bizans, adada kararlı bir şekilde ilerleyen Müslümanlara karşı yine bir donanma gönderdi, ama bu donanma da başarısızlığa uğradı. Böylece Bizanslılar, Taormina ve Sirakusa arasındaki kıyı şeridine hapsolmuş oldu.

El-Abbas 861 yılında Sirakusa civarına yaptığı bir seferden dönerken öldü ve Caltagirone'de gömüldü, fakat ordu ayrılınca Bizanslılar naaşını gömüldüğü yerden çıkararak yaktılar[72]. Sicilya Müslümanları, El-Abbas'ın yerine, Kayrevan'ın da onayladığı, amcası Ahmed bin Yakub'u seçtilerse de, 862 yılında onun yerine El-Abbas'ın oğlu Abdullah'ı geçirdiler, ama bu kararlarını kabul etmeyen Kayrevan, Sicilya valisi olarak hanedandan Hafâce bin Süfyân'ı gönderdi[73].

İlerleyen yıllarda Hafâce ve oğlu Muhammed, komuta ettikleri çeşitli akınlarla, Noto (864), Scicli, Troina (865) şehirlerini ele geçirdiler ve Taormina, Catania'ya akınlar düzenlediler; Bizans İmparatoru I. Basileus tarafından gönderilen bir donanmayı Sirakusa yakınlarında yendiler; ama Müslümanların sıradaki en büyük amacı olan Sirakusa'yı fethetme girişimlerinde tüm uğraşlarına rağmen başarısız oldular[74]. Bu esnada Arap – Berberî anlaşmazlıkları ve isyanlar oldukça tehlikeli bir hale gelmişti. Nitekim hem Hafâce bin Süfyân, hem de ondan sonra yerini alan oğlu Muhammed, bu çatışmaların kurbanları oldular ve öldürüldüler[75].

[68] Ahmad, s: 13.
[69] Işıltan, s: 593.
[70] Enna, 858 yılının sonunda, 859 yılının başında ele geçirildi. Bu yüzden Enna'nın fethi için kaynaklarda bu iki tarih de verilir.
[71] Ahmad, s: 13.
[72] Ahmad, s: 14.
[73] Ahmad, s: 14.
[74] Grassi, Oman, Traini, s: 584; Ahmad, s: 14.
[75] Ahmad, s: 14–15.

Sirakusa'nın fethedilmesini, 872 yılında, bir dizi kısa ve başarısız dönemli emirlerden sonra, Sicilya emiri olan Câfer b. Muhammed b. Hafâce başardı. Şehrin savunması çok kuvvetliydi, ama Müslüman ordusu da zaman içinde çok gelişmişti; artık yüksek surları aşabilecek askerî makinelere, güçlü bir donanmaya ve Bizanslılar'ın ünlü silahı "Rum Ateşi"ne sahipti[76]. Denizden ve karadan kararlı bir kuşatma yapıldı; dışarıdan şehre erzak getirilebilecek yollar kesildi. Mayıs 878'de dokuz ay süren kuşatmadan sonra şehir en sonunda Müslümanların oldu.

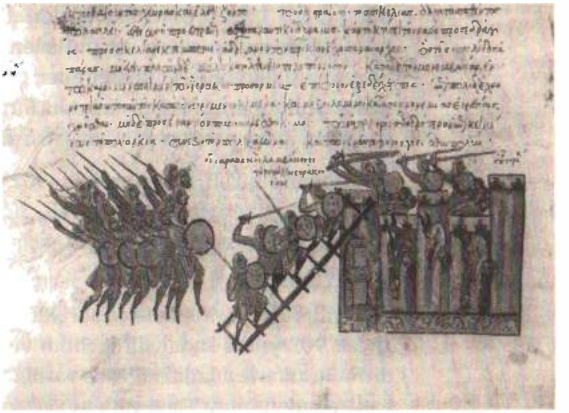

Resim 24: Sirakusa'nın fethedilmesini gösteren temsili minyatur

[https://bit.ly/2Ihz7Sh]

Adanın her kilometrekaresi daha tamamen *Dârü'l-İslâm* yapılamadıysa da, 878 yılında Bizans'ın yönetim merkezi Sirakusa'nın Müslümanlar tarafından ele geçirilmesiyle Sicilya adasının fethinin tamamlandığını söyleyebiliriz, zira Sicilya'nın en önemli kenti olarak kabul edilen, Bizans İmparatorluğu'na başkentlik yapmış, bir zamanlar Avrupa'daki en zengin ve en güçlü şehri olan Sirakusa'nın fethi, bir dönüm noktasıydı, ayrıca adanın geri kalan yerlerinin fethini de çok kolaylaştırmıştı[77]. Bundan sonra Sirakusa'nın görkemi ve gücü, Müslümanların başkenti Palermo'ya geçti[78]. Eski görkemini kaybetmesinin önemli bir nedeni de şehrin uğradığı ağır zarardı. Zarar sadece Müslümanlardan gelmemişti; şehrin yağmalanmasına Spoleta ve Toskana'nın dükleri de katılmıştı[79].

lX. yüzyılın son çeyreğinde Sicilya, isyanlar ve iç savaşlarla oldukça karıştı. İsyanlar ve iç savaş ortamına Müslüman halk fazlasıyla alışıktı, ama emirlerin yetersizliği sonucu bunların önüne geçilemediği için sorunlar büyüyordu. Adanın büyük kısmının ele geçirilmiş ve akınların da devam ediyor olmasına rağmen, bir türlü istikrar sağlanamıyordu. Bizanslılar da özellikle Sirakusa'nın kaptırılması nedeniyle, adaya yardımcı kuvvetler gönderdi ve bu kuvvetler, iç savaş ortamı nedeniyle zaten çok zor durumda bulunan Müslümanlarda ciddi zararlara yol açtı. Bizans güçleri,

[76] *Siculo-Norman Art: Islamic Culture in Medieval Sicily*, Museum With No Frontiers, Austria, 2004, s: 43.
[77] Finley, s: 189.
[78] Finley, s: 189.
[79] Işıltan, s: 593.

880 yılında İyonya Denizi'ne baskın düzenleyen bir Ağlebî filosunu yok etti. Bu başarıdan sonra cesaretlenen Bizanslılar, Palermo yakınlarında adaya çıktıkları bölgeyi talan ettiler, birçok Müslüman gemisini ele geçirdiler ve İtalya'ya dönerken de başka bir Ağlebî filosunu yendiler. 895 yılında Bizans'la bir ateşkes antlaşması imzalandı.

Ağlebî emiri II. İbrâhim (874–902) iktidarının son senelerinde, Kayrevan'da yerine oğlunu bırakarak, Sicilya'daki karışıklıkları bastırmak ve askerî operasyonların başına geçmek için Sirakusa'ya geldi ve burayı yerle bir etti[80].

Yıllardır Müslümanların sürekli akınlarına maruz kalan Taormina da ancak 902 yılına kadar direnebildi ve II. İbrâhim tarafından ele geçirildi[81]. Bu zaferle adadaki Bizans varlığı tamamen son bulmuştu. Taormina başarısından sonra, Güney İtalya'ya geçen II. İbrâhim, burada bir kuşatma sırasında öldü ve adada gömüldü[82].

Bu sıralarda İslâm dünyasını kökten değiştirecek gelişmeler yaşanmaktaydı. 890 yıllarında Halife Ali ve eşi Fatma, dolayısıyla Peygamber soyundan geldiğini iddia eden Muhammed el-Habib, İslâm topraklarının her yerine, ailesinde Mehdi'nin zuhur edeceğine dair söylentileri yaymak için misyonerler gönderdi. Bu misyonerlerden biri olan Ebu Abdullah'ın, Mekke'de, Ağlebîler'in teoride vasalları olan Kutâme kabilesinden Berberî hacılarla karşılaşması, Kutâmîlerin arasında İsmaililiğin yayılmasıyla sonuçlandı[83]. Ebu Abdullah'ın ordusu, 893–4 yıllarına doğru Kuzey Afrika'ya gelerek Kutâmîler'e katıldı ve 909'da Kayrevan'ın bir bölgesi olan Rakkada'ya girildi ve Muhammed el-Habib'in oğlu Ubeydullah'ı çağırdı; Ubeydullah, İfrîkıye'nin yeni sahibi oldu. Afrika'nın bu bölgesindeki son Sünni devlet olan Ağlebîler on yıl içinde ortadan kaldırıldı. Fâtımîlerden kaçan birçok Sünni Müslüman Sicilya'ya sığındı[84].

Fâtımîler, kısa zamanda neredeyse tüm Kuzey Afrika'yı topraklarına kattılar. 971 yılına doğru Mısır'ı ele geçirdiler ve burada Kahire şehrini kurdular. Merkezlerini Kahire'ye taşıdılar. Ağlebîler'den devraldıkları donanmayı daha da güçlendirerek Akdeniz'de nam saldılar. Sicilya da bu yeni oluşumun etkilerinin uzağında kalamadı.

İslâm topraklarının her yerinde görülen Şii propagandaları, Ağlebîleri devirerek topraklarına sahip olan Fâtımîler Devleti'nin bir eyaletine

[80] Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, III*, s: 960; *The New Cambridge Medieval History, II*, s: 253.
[81] Ahmad, s: 17.
[82] Ahmad, s: 17; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, III*, s: 960.
[83] Mantran, s: 144.
[84] Ahmad, s: 25.

dönüşen Sicilya'ya da sıçradı. Sicilya Araplarının ve Berberîler'inin arasındaki tarihî bölünmüşlük bu konuda da kendini gösterdi. Berberîler, kısa zamanda Şiiliğin etkisi altına girmişlerdi. Fâtımîler de adada Agrigento bölgesinde toplanmış olan Berberî nüfusu, Palermo'nun Sünni Arapları karşısında destekledi[85]. Bu çatışmaları, iktidar çekişmelerini daha da körükledi.

Ağlebî Devleti sona erip, İfrîkıye'yi Fâtımîler ele geçirince, Sicilya Müslümanları hemen kendi seçtikleri bir valiyi, İbn Ebü'l-Fevâris'i başa geçirdiler, fakat kendilerine bağlı bir eyalette onlardan izin alınmadan yapılan bu hareket Fâtımîlerden destek görmedi ve Ubeydullah, 910 yılında Sicilya'ya el-Hasan bin Ahmed bin Ebu Hınzır'ı gönderdi[86]. Sicilya'ya gelen yeni vali, özellikle artan Berberî nüfuzuyla adanın en önemli şehirlerinden biri haline gelen Agrigento'nun yönetimini kardeşi Ali'ye verdi[87]. Başkent Palermo'da, el-Mehdi Ubeydullah'ın ismi Cuma namazı hutbesinde okundu[88]. 912 yılında da valiliğe Ali bin Ömer el- Belevî atandı[89].

Fâtımîler'in görünürdeki yönetimine rağmen, adada Bağdat'a sadık bir Sünni muhalefet vardı, özellikle Palermo'da çok güçlülerdi[90]. 913 ve 916 yılları arasında Fatımi yönetimine karşı ayaklanan ve bağımsızlığını ilan eden bu muhalefetin lideri Ahmed bin Kurhub'du[91]. Abbâsî hanedanından Halife el-Muktedir'in adını hutbelerde okumaya başladılar[92]. Bu yönetime bazı Berberî gruplar da destek verdilerse de, Kurhub'un sonunu hazırlayan da onlar oldular. Kurhub, ordusundaki Berberîler tarafından yakalandı ve teslim edildiği Ubeydullah'un emriyle idam edildi[93].

Sicilya Müslümanlarına ek olarak, bu dönemde, Taormina'daki Hıristiyanlar da cizye ödemeyi ve dolayısıyla Müslüman idaresini reddederek ayaklanmışlardı ve bu isyanların tümü, Kutâme Berberîler'inden oluşan ve Ebû Said Musa bin Ahmed ed-Dayf komutasındaki Fatımi güçleri tarafından sertçe bastırıldı; Palermo surları yıkıldı ve halkı silahsızlandırıldı[94].

---

[85] Grassi, Oman, Traini, s: 585.
[86] *The New Cambridge Medieval History*, ed. Timothy Reuter, Cambridge University Press, 2006, *III*, s: 664.
[87] *The New Cambridge Medieval History, III*, s: 664.
[88] Ahmad, s: 25.
[89] Işıltan, s: 594.
[90] Ahmad, s: 25.
[91] Işıltan, s: 594; İbnü'l-Esîr aynı olayı şu şekilde kaydeder: "Ali bin Ömer yumuşak huylu ve yaşlı olduğu için Sicilya halkı onun yönetimini ve yaşayışını beğenmeyip başlarından azletmiş ve Ahmed bin Kurhub'u vali tayin etmişlerdi." İbnü'l-Esîr, *VIII*, s: 64.
[92] Işıltan, s: 594.
[93] Ahmad, s: 26.
[94] *The New Cambridge Medieval History, III*, s: 664.

Ebû Said, isyanları sonlandırdıktan sonra 917 yılında İfrîkıye'ye döndüğünde, Sicilya'da Kutâme Berberîler'inden oluşan büyük bir garnizon ve Kutâmî yöneticisi Selim bin Reşid'i bıraktı[95].

Ubeydullah'ın yeni valisi Selim bin Reşid (917–937) idaresi altında Sicilya bir süre istikrar buldu[96]. Onun dönemi sırasında Fatımi Halifesi el-Mehdi Ubeydullah öldü ve yerini oğlu el-Kâim (934–946) aldı.

İstikrar dönemi 937 yılında, Agrigento'da çıkan, Palermo'ya sıçrayan ve bir süre sonra da tüm adaya yayılan bir dizi yeni ayaklanmayla sona erdi. Adanın Müslüman nüfusundaki İspanyol – Afrikalı unsurlar arasındaki ve Kuzey – Güney Arabistan Araplarının arasındaki çatışmalar zaten hiçbir zaman yatışmamıştı ve ada tarihinin özelliklerinden biri haline gelmişti. Sicilya Müslümanlarının isyan nedenleri bitmiyor, aksine bu nedenlere Sünni – Şii – Harici, Ağlebî – Fatımi çatışmaları gibi yenileri ekleniyordu. Bu seferki ayaklanmanın ateşleyicilerinden biri de, Sicilya Müslümanlarının adadaki ayrıcalıklı konumlarını, dışarıdan gelenlere kaptırmaktan duydukları rahatsızlıktı: Sicilyalı Müslümanlar, silahsızlandırılmış, Fâtımîler'in adadaki ordusunu beslemek için ek vergiler vermek zorunda kalmış ve statü kaybetmişti[97].

Sicilya'nın ileri gelenleri, el-Kâim'e onun halifeliğine bağlılıklarını bildiren, ama vali Selim bin Reşid'in zulmünden ötürü değiştirilmesini talep eden bir mektup yazdılar ve el-Kâim de bu isteklerini kabul ederek Halîl b. İshak'ı (937–941) Sicilya yönetimine atadı[98]. Halîl b. İshak, Palermo'da el-Halisa kalesini inşa ettirdi. Agrigento'daki isyanı bastırmaya çalışırken bu sefer de Mazere'deki Müslümanlar ayaklandı (938) ve bu isyanlar ancak 940 yılında kontrol altına alınabildi[99].

Fakat Sicilya'da isyanlar durmak bilmiyordu, bu yüzden de üçüncü Fatımi Halifesi el-Mansûr Billah (946–953), Kuzey Afrika'daki büyük Harici ayaklanmasının (943–947) bastırılmasında ciddi bir başarı gösteren ve bu yüzden de sorunlu Sicilya için ideal bir yönetici olabileceğini düşündüğü Hasan bin Ali el-Kelbî'yi Sicilya'ya gönderdi (948)[100]. Bu Sicilya'da yeni bir dönemin, Kelbîler hanedanının başlangıcıydı. Kelbîler döneminde, Müslüman Sicilya, politik istikrar, askerî başarı, kültürel ve entelektüel gelişim bakımından altın çağını yaşadı.

[95] *The New Cambridge Medieval History, III,* s: 664.
[96] Ahmad, s: 26.
[97] *The New Cambridge Medieval History, III,* s: 665.
[98] Ahmad, s: 27.
[99] Ahmad, s: 27.
[100] *The New Cambridge Medieval History, III,* s: 666.

Hasan bin Ali el-Kelbî'nin ilk işi adadaki isyanları bastırmak oldu. Fatımi Halifesi el-Mansûr Billah 953 yılında ölüp, yerine oğlu el-Muiz (953–975) geçince, Hasan bin Ali el-Kelbî de Sicilya'nın yönetimini oğlu Ahmed bin Hasan'a (953–969) bıraktı; yeni Halife el-Muiz'in yanına gitti ve onun en önemli kumandanı olup Sicilya valiliğine bir daha dönmedi[101].

Ahmed bin Hasan, Sicilya'da tek tük kalan bağımsız Hıristiyan şehirlerini de İslâm topraklarına kattı. 963 yılında Messina'nın batısındaki dağlık bölgede bulunan Rometta'nın, Bizans yardımına rağmen, alınmasıyla 827 yılında başlayan Sicilya'nın fethi, en son ada toprağının da Müslüman hâkimiyetine geçmesiyle tamamlanmış oldu[102].

Bu sırada Taormina şehri, Müslüman idareye karşı ayaklanmıştı; aylarca süren bir kuşatmadan sonra Ahmed bin Hasan, Taormina kalesini ele geçirdi[103]. Fatımi halifesinin onuruna Taormina'nın ismi Muizziye olarak değiştirildi[104].

Bizans İmparatoru II. Nikeforos Fokas, Rometta Hıristiyanları yardım talep edince, Sicilya'ya güçlü bir donanma gönderdi ve Ahmed bin Hasan da bunun üzerine Fatımi Halifesinden yardım isteyince halife el-Muiz, Hasan bin Ali komutasındaki bir orduyu adaya gönderdi[105]. Bizanslılar hem karada hem denizde yenildiler (965), Bizans komutanı yakalanıp, İfrîkıye'ye gönderildi. Rometta kuşatıldı ve kuşatma başarılı oldu, isyan bastırıldı, şehir ele geçirildi, ama Hasan bin Ali bu sırada öldü[106].

Kelbîlerin Sicilya'daki artan gücünden çekinen ve adanın hâkimiyetinin bu aileye geçmesini istemeyen Halife el-Muiz, 969 yılında Ahmed bin Hasan ve tüm Kelbî ailesi mensuplarını İfrîkıye'ye geri çağırdı ve Yaiş'i Sicilya valisi olarak gönderdi; fakat bu değişiklik adanın karışmasına yol açtı; isyanların büyümesini istemeyen Halife el-Muiz de Ahmed bin Hasan'ın kardeşi Ebu'l-Kasım'ı vali yaptı[107]. Bundan sonra Sicilya'da Müslüman idare sona erinceye kadar Kelbî ailesinin dışında biri adayı yönetmeyecekti.

973 yılında Fâtımîler yönetim merkezlerini Mısır'a taşıdılar. Bu tarihten sonra Fâtımîler dikkatlerini daha çok Mısır'a yoğunlaştıracaklardı,

[101] İbrâhim Altan, "Kelbîler" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2002, *XXV*, 206.
[102] Işıltan, s: 595.
[103] Grassi, Oman, Traini, s: 585.
[104] Altan, s: 206.
[105] Ahmad, s: 30-31.
[106] Altan, s: 206.
[107] Altan, s: 206.

böylece Sicilya, Fâtımîler'in yoğun ilgisinden muaf kaldı ve Kelbîlerle yarı bağımsız ve babadan oğula intikal edecek bir yönetime kavuştu[108]. Hutbelerde hâlâ Fatımi halifelerinin isimleri zikrediliyordu ve resmî olarak da bağımsızlık ilan edilmedi, ama Sicilya artık büyük bir gücün direkt kontrolünde değildi[109]. Fâtımîler, Mısır'la uğraşırlarken Sicilya'da barışa ihtiyaç duydukları ve gerektiğinde Sicilya'nın deniz gücünden yararlanabilmek için Sicilya'ya karışmamayı tercih ettiler[110].

Ebu'l-Kasım'dan sonra yeni vali, oğlu Câbir oldu, fakat Câbir bu görevde başarılı olamadı ve yerine Kelbîler ailesinin bir diğer üyesi Câfer b. Muhammed (983-986) geçti. Câfer b. Muhammed, kısa süren valiliği boyunca, adanın sosyal refahını düzeltmek için çalışmalar yaptı[111]. 986 yılında kardeşi Abdullah bin Muhammed vali oldu, ama çok kısa bir süre yönetimde kalabildi ve onun yerini oğlu Ebü'l-Fütûh Yûsuf (987-998) aldı.

Ebü'l-Fütûh Yûsuf, Sicilya'nın kültürel ve entelektüel ortamını, sarayına çağırdığı ve desteklediği birçok bilim adamı ve edip sayesinde zenginleştirmişti[112]. Sarayı entelektüel bir merkez haline geldi. Sicilya onun zamanında genel olarak sakin bir dönem yaşadı. Hastalanınca da yerini oğlu Cafer (998-1019) aldı. Sicilya için oldukça uzun sayılabilecek, sakin dönem de onunla birlikte sona erdi.

Cafer, ilk önce kardeşi Ali bin Yûsuf'un ayaklanmasıyla uğraşmak durumunda kaldı; ayaklanma bastırıldı ve Ali bin Yûsuf asıldı[113].

Sicilya'da artık fetih dönemi bitmişti. Gelirler çoğunlukla halkın vereceği vergilerden ibaretti. Cafer, yeni fetihlerin yapılamaması yüzünden düşen devlet gelirlerini arttırmak için ek vergiler koydu[114]. Aslında bu ek vergi, Müslüman ülkelerde standart bir tarım ürünleri vergisi olan öşürdü, fakat Sicilya Müslümanları bundan hoşlanmadılar ve Palermo'da başlayan bir ayaklanmaya giriştiler ve bu ayaklanma sırasında Cafer'in veziri öldürüldü[115]. Cafer'in yetersiz kalması üzerine, Ebü'l-Fütûh Yûsuf hasta yatağından isyanı yatıştırdı ve Cafer'i görevden aldı ve valiliği diğer oğlu, el-Ekhal lakablı Ahmed'e (1019-1038) devretti[116].

[108] Grassi, Oman, Traini, s: 585.
[109] Altan, s: 206.
[110] Ahmad, s: 31.
[111] Altan, s: 206.
[112] Altan, s: 207.
[113] Ahmad, s: 32.
[114] *The New Cambridge Medieval History, III,* s: 667.
[115] *The New Cambridge Medieval History, III,* s: 667.
[116] Ahmad, , s: 32.

Ahmed ve ondan sonra başa geçen kardeşi Hasan es-Samsam (1038–1053), hep iç mücadeleler ve ayaklanmalarla uğraştılar[117]. Müslüman Sicilya'nın son dönemlerinde adada bir anarşi ortamı vardı. İç karışıklıklar yanında, Bizanslılar'ın da yeniden adaya akınlar yapmaya başlaması ve İfrîkıye'de hâkim olan Zîrîler'in Sicilya'ya müdahale etmesi, anarşi ortamını körükledi[118].

Son Kelbî emiri Hasan es-Samsam azledildikten sonra artık Sicilya'da politik bir bütünlük kalmamıştı. Devlet çökmüştü. İktidar çözülmüştü. Adanın bütün şehirlerinde bağımsız hareket eden önemsiz emirler türemişti. Palermo'da oligarşik bir yönetim vardı; Mazara'da Abdullah bin Mankut, Girgenti'de İbnü'l-Havvâs, Sirakusa'da İbnü't-Temne bağımsızlığını ilan ettiler[119]. Bunlar da aralarında devamlı savaşıyorlardı. Artık Sicilya her türlü dış tehlikeye karşı savunmasızdı.

Bazı kaynaklara göre adanın Hıristiyanları bu karışık durumdan faydalanmak ve bağımsızlıklarını arttırmak istediler ve o dönemde Calabria'ya kadar ilerlemiş Normanların lideri Roger'a 1060 yılında elçiler gönderdiler[120]. Fakat Normanların Sicilya'ya gelmesine asıl sebep olan Hıristiyanlar değil, bir Müslüman olacaktı.

Normanlar, sonradan Normandiya olarak bilinecek Fransa'nın kuzey bölgesine yerleşen Vikinglerdi. Kısa zamanda topraklarını genişletmeye başladılar. 1066 yılında İngiltere'yi ele geçirdiler.

Güney İtalya'ya ilk Normanlar 1000 yılında Hacdan dönerken geldiler ve Salerno Prensine Müslümanlarla savaşında yardım ettiler. 1017 yılında ise Bizans İmparatorluğuna karşı bir isyanda savaşmak için paralı askerler olarak geldiler ve buraya yavaş yavaş yerleşmeye başladılar. 1035 yılında Melfi'yi ele geçirdiler. 1041 yılında Robert Guiscard liderliğinde bir grup bölgeyi istila etmeye başladı. Papa IX. Leo, Norman tehlikesine karşı bir ordu oluşturdu: Civitate Savaşı 1053 yılında Normanların zaferiyle sonuçlandı. 1057 yılında Sicilya'nın karşı kıyısındaki Reggio'ya saldırdı. 1058'de Capua ele geçirildi. 1059'da Apulia ve Calabria'daki Norman idaresi Papa tarafından tanındı. Taranto, Brindisi ve Reggio 1060 yılında Bizanslılardan alındı. Güney İtalya'ya gelişlerinin üzerinden daha yarım yüzyıl bile geçmeden Normanlar bölgede kalıcı bir güç oldular.

Normanlar, şüphesiz güçlü bir topluluktu, ama Güney Avrupa'daki başarılarının destekleyici nedenleri de vardı: Bizanslılar Anadolu'yu tehdit

[117] Işıltans: 595.
[118] Grassi, Oman, Traini, s: 585.
[119] Ahmad, s: 36.
[120] Gordon S. Brown, *The Norman Conquest of Southern Italy and Sicily*, McFarland, USA, 2003, s: 103.

eden Selçuklularla uğraşmaktaydılar; 1059'dan sonra Papalık ve Normanlar ortak düşmanları Bizanslılara, Müslümanlara karşı müttefik oldular; Sicilya'nın Müslümanları 'kâfire' karşı savaşmayı bırakıp kendi aralarında savaşmaya başladılar[121].

Adadaki hiziplerden İbnü't-Temne ilk önce Palermo'yu, sonra da Catania'yı istila etti ve İbnü'l-Maklati'yi öldürdü. İbnü'l-Maklati'nin dul eşi ve İbnü'l-Havvâs'ın da kardeşi olan Meymûne'yle evlendi. Enna'da İbnü'l-Havvâs'a yenilince, Mileto'ya gidip Normanlardan yardım talep etti. İbnü't-Temne ve İbnü'l-Havvâs arasındaki anlaşmazlığın bir diğer nedenini de İbnü'l-Esîr şöyle anlatmıştır: "(İbnü't-Temne) İbnü'l-Havvâs'ın kız kardeşiyle evlendi. Fakat daha sonra kocasıyla İbnü'l-Havvâs'ın kız kardeşi arasında münakaşa çıktı. Birbirlerine karşı ağır sözler sarf ettiler. İbnü't-Temne sarhoştu, karısının pazısının yarılmasını ve ölüme terk edilmesini emretti. Oğlu İbrâhim bunu duyunca koşup geldi ve doktorlar getirtip yeniden sağlığına kavuşuncaya kadar tedavi ettirdi. Sabah olunca babası yaptıklarına pişman oldu, sarhoş olduğunu söyleyerek özür diledi, karısı da kocasının mazeretini kabul etti. Bir müddet sonra karısı, kardeşini ziyaret etmek istedi, o da izin verdi ve karısı ile beraber birçok hediye gönderdi. Karısı kardeşinin yanına varınca, kendisine yapılanları anlattı, bunun üzerine İbnü'l-Havvâs kız kardeşini iade etmemeye yemin etti. İbnü't-Temne haber gönderip karısının iade edilmesini istediyse de o göndermedi. İbnü't-Temne de bunun üzerine askerlerini topladı, zaten Sicilya'nın büyük bir kısmını istila etmişti.. Şehirde adına hutbe okundu. İbnü'l-Havvâs'ın üzerine yürüyüp Kasr-Yâna'da onu kuşattı. İbnü'l-Havvâs da dışarı çıkıp onunla savaşa girdi. Sonunda İbnü't-Temne yenildi."[122]. Kuşatma sırasında Normanlardan gördüğü yardım karşılığında İbnü't-Temne, Normanlara, İslâm kaynaklarına göre tüm Sicilya'yı, Avrupa kaynaklarına göre ise adanın bir bölümünü teklif etti ve oğullarından birini de Robert Guiscard'a rehin olarak gönderdi[123].

Müslümanların Sicilya'yı fethi de adada bir iç savaşın tarafı olan Euphemius'un onlardan yardım talep etmesiyle başlamıştı ve aynı Müslüman fethinde olduğu gibi Normanların Sicilya'yı ele geçirmesi de oldukça uzun bir zamana yayılacaktı. Normanlar Sicilya'ya 1060 yılında girdiler ve otuz bir yıl boyunca adayı ele geçirme süreci devam etti.

Norman kontu Roger d'Hauteville, Reggio'un ele geçirilmesinden sonra 1060 yılında Messina'ya başarısız bir akın yapmıştı[124]. Bir yıl sonra

[121] Alan G. Jamieson, *Faith and Sword: A Short History of Christian-Muslim Conflict*, Reaktion, London, 2006, s: 45.
[122] İbnü'l-Esîr, *X*, s: 171.
[123] Ahmad, s: 49.
[124] Ahmad, s: 49.

Messina'ya bu sefer kardeşi Robert Guiscard'la saldırdılar ve Sicilya'da ilk topraklarını almayı başardılar[125]. İbnü't-Temne'nin güçleriyle birleşip Enna'da İbnü'l-Havvâs'ı yendiler. Bundan sonra Robert Guiscard Güney İtalya'ya geri döndü. İbnü't-Temne öldü. Roger, Troina'da Müslümanlar ve bir grup Grek tarafından kuşatıldı (1062–1063).

İlk başta 'Hıristiyan kardeşleri' Normanlara Sicilya'da yardım ettikleri bilinen Greklerin bu savaşta Müslümanlarla birlikte Normanlara karşı savaşmasının kesin nedenini bilmiyoruz, ama Normanlar Bizanslılar'ın düşmanıydı[126]. Greklerin Sicilya'da, Bizaslılarla, uzun yıllardan beri kendilerini yöneten ve yan yana yaşamaya alıştıkları Müslümanlar dışında yeni bir unsur istememiş olması muhtemeldir.

Roger, dört ay süren kuşatmayı sonunda aşmayı başardı ve 1063 yılında Cerami savaşında Müslümanları yendi ve bu cesaretle Normanlar Palermo'ya ilerlediler, ama başarılı olamadılar ve geri dönmek zorunda kaldılar[127].

İfrîkıye'deki Zîrîler, Sicilya'ya taze kuvvetler gönderiyorlardı ve bunlar Normanlara karşı savaşta çok etkili oluyorlardı. Zîrîler ve Sicilya Müslümanları arasındaki ilişkiler bozulunca, bu durumdan faydalanmak isteyen Roger, Palermo'nun çok yakınındaki Misilmeri'de Müslüman bir orduyu yense de Palermo'yu yine alamadı[128].

Bu esnada Roger, Bari'de Bizanslılar'la savaşta olan Robert Guiscard'a yardım etmeye gitti; 1071'de Güney İtalya'daki son Bizans toprağı olan Bari ele geçirildi ve Güney İtalya'daki Bizans hâkimiyeti sona erdi. Roger ve Robert Guiscard buradan Sicilya'ya geçtiler. Sıra Müslümanlardaydı.

1071 yılında Sicilya Müslümanlarının başkenti Palermo'yu kuşattılar. Kuşatma birkaç ay sürdü. Kuzey Afrika'dan yardımcı güçler gelmesine rağmen Palermo Müslümanlarına bir yardımları olmadı. Bu esnada vuku bulan kıtlık her iki tarafı da zor durumda bıraktı[129]. 1072 yılının başında Palermo, Normanlara teslim oldu. Bunu Mazara izledi. Fakat Normanlar, özellikle Balkanlarda Bizanslılar'la olan mücadeleler yüzünden, Sicilya'da o an için daha fazla ilerleyemediler.

Norman Kralları'nın yönetim merkezleri Sicilya oldu. Zira Palermo o dönemde Avrupa'nın en zengin ve en kalabalık şehriydi[130]. Normanlar da Müslümanlar gibi Palermo'yu başkentleri yaptı.

[125] Ahmad, s: 50.
[126] Jamieson, s: 46.
[127] Jamieson, s: 46.
[128] Jamieson, s: 46.
[129] Ahmad, s: 52.
[130] Jamieson, s: 46.

Sicilya'nın en önemli kentlerinden biri olan Palermo'ya sahip olmalarına rağmen, Normanlar Sicilya'nın sadece kuzeyine ve kuzeydoğusuna hâkimdiler ve hâkimiyetleri hiç de güvende değildi; bu yüzden 1072 ve 1074 yılları arasında Roger topraklarının savunmasını güçlendirdi ve kaleler inşa ettirdi; 1075 yılında da Zîrîler bir anlaşma yaptı; bu antlaşma sonucu Zîrîlerin, Sicilyalı Müslümanlara gönderdiği yardımcı kuvvetler adadan ayrıldılar[131].

Sirakusa'nın yeni emiri, Hıristiyanların Benavert dediği İbnü'l-Verd, işleri bir süre Müslümanların lehine döndürmeyi, çeyrek yüzyıl boyunca Normanların nihai başarısını engellemeyi başardı ve ileriki on yıl boyunca Catania, Trapani ve Taormina Normanlar ve Müslümanlar arasında geldi gitti[132]. Normanlar birçok farklı cephede savaşıyordu; yabancı düşmanlar dışında, diğer Norman kontları Robert Guiscard'ın liderliğini kabul etmiyordu. Roger da kardeşine yardım etmek için Sicilya'dan ayrılmak durumunda kalıyordu ve ayrılınca da İbnü'l-Verd Norman topraklarına saldırıyordu; 1084 yılında da Calabria'yı yağmaladı[133]. Fakat Sicilya Müslümanları, güçlü Normanlara hâlâ dayanıyorlarsa da, devamlı kendi aralarında savaştıkları ve artık dış yardımdan da yoksun oldukları için eski güçlerinden çok uzaklardı.

1084 yılında Roger, Sicilya'da deniz gücü olmadan başarılı olamayacağını anlayınca bir donanma inşa ettirdi[134]. 1085 yılında Robert Guiscard öldü. Roger, 1086'da Sirakusa'yı denizden ve karadan kuşattı. Aynı yıl İbnü'l-Verd öldü ve Sirakusa ele geçirildi. 1087'de Agrigento, 1088'de Enna ve 1089'da Butera alındı. 1091 yılında Sicilya'daki son Müslüman toprağı olan Noto da Norman topraklarına katıldı. Böylece Normanlar otuz yıllık (1061–1091) bir mücadeleden sonra Sicilya'ya sahip oldular.

D. Müslüman Sicilya'nın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Özellikleri

Sicilya'nın Müslüman dönemi hakkında çok az kaynak olması nedeniyle bu önemli dönem tam anlamıyla aydınlatılamamaktadır. Elimizde olan kaynaklarda sadece kronolojik bir tarih vardır; bunlar tarihler ve isimler verirler. Çok daha sonradan yazılmış kaynaklar vardır, ama onlar da üstünden oldukça fazla zaman geçen bu dönem hakkında gerçeklerden

[131] Jamieson, s: 46-47.
[132] Jamieson, s: 47.
[133] Jamieson, s: 47.
[134] Jamieson, s: 47.

çok mitler içerirler. Bize ulaşabilmiş tek birinci el kaynak X. yüzyılın ikinci yarısından İbn Havkal'ın seyahatnamesidir, ama o da kısa ve kısıtlıdır[135].

Aynı şekilde bu dönemin tarihini taşıyan hiçbir bina günümüze ulaşamamıştır. Adanın Müslümanlardan sonra sahibi olan Normanlar, Müslümanların yaptıkları kaleleri, sarayları ve camileri yıkmışlar ya da değiştirip kullanmışlardır. Halk da evlerini kerpiçten yaptığı için, evler kısa zamanda yok olmuştur. Şekli bozulmadan geriye kalan tek eser Kelbîler dönemindendir: Palermo yakınında bulunan *Kasru'l-Emir Cafer* (Emir Cafer Sarayı); bu sarayın da sadece bir yüzü kalmıştır[136].

Sicilya nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Hıristiyanlar, İslâm geleneği doğrultusunda hiçbir zaman zorla din değiştirmeye zorlanmamışlardır ve cizye vergisini verdikleri sürece ibadetlerini yapmakta özgürdüler, ama halkın açık alanlarda dinsel ayinler ve gösteriler düzenlemesi yasaktı; çanlarını çalmak dışında eskilerini istedikleri gibi kullanabilseler de, yeni kiliseler yapamazlardı; kendi hayat tarzlarını sürdürebiliyorlardı, ama halka açık alanlarda Müslümanlara yasak olan şeyleri de yapamazlardı, mesela şarap içemezlerdi[137]. Haraç isimli mal vergisi vermek suretiyle de mallarını koruyabiliyorlardı, alıp satabiliyorlardı[138]. Adanın özellikle Grek nüfusu, Müslüman yöneticilere karşı bir zorluk çıkarmadılar. Bu büyük ihtimalle kendi topluluklarını korumak içindi ve amaçlarında da başarılı oldular; Sicilya'nın Müslüman dönemi boyunca adadaki Grek nüfus çok büyük değişikliğe uğramadı; adanın belki de yüzde kırkı Grekti[139].

IX. yüzyılın sonunda halkın sadece çok az bir kısmı Müslümandı ve bunlar daha çok adanın batısında, özellikle başkent Palermo'da ve güneydoğusunda yoğunlaşmıştı[140]. İslâm idaresi altında olsalar da adanın kuzey ve doğusu ise daha çok Hıristiyanlardan oluşuyordu. Zaman geçtikçe bu Müslümanların sayısının yükseldiği muhakkaktır. XI. yüzyılın başında ada nüfusunun büyük ihtimalle yarısı Müslümandı[141]. Fakat bu dönem için Sicilyalı Hıristiyanların din değiştirmesi hakkında herhangi bir kesin kanıt bulunmamaktadır[142]. Müslümanların sayısının artmasının temel nedeni, adaya ve adadan devamlı bir göç olmasıdır; Sicilya, özellikle Kuzey Afrika ve Endülüs gibi Müslüman topraklarından

[135] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2014.
[136] Altan, s: 207.
[137] *Siculo-Norman Art: Islamic Culture in Medieval Sicily*, s: 45–46.
[138] Ahmad, s: 23.
[139] David Abulafia, *Italy in the Central Middle Ages*, Oxford University Press, New York, 2004, s: 216.
[140] *The New Cambridge Medieval History, III*, s: 666–667.
[141] *The New Cambridge Medieval History, III*, s: 667.
[142] Metcalfe, s: 15.

göç alırken; adanın Hıristiyan nüfusu da Güney İtalya'ya göçüyordu[143]. 972 yılında Sicilya'yı ziyaret eden tüccar ve seyyah İbn Havkal'ın ifadelerinden Sicilya'da Müslümanlar erkeklerin Hıristiyan kadınlarla evlilikler yaptıkları anlaşılmaktadır: "Hıristiyan kadınlarla evlenirler. Erkek çocukları olursa babasına tabidir (Müslümandır), kız çocukları olursa anası gibi Hıristiyan olur"[144].

İbn Havkal'ın ziyareti Sicilya'nın Kelbîler tarafından yönetildiği sakin ve istikrarlı bir döneme denk gelmiştir. Sadık bir Sünni olan İbn Havkal'ın, Şii bir yönetimi olan bu devlete karşı bakışı şüphecidir, alaycıdır ve eleştirilerinde son derece serttir. Palermo'da gördüğü camilerin sayısına şaşırır. Kendi gözüyle Palermo ve çevresinde iki yüz tane cami görmüştür. Palermo'nun iki katı büyüklüğündeki şehirlerde bile bu kadar cami görmediğini belirtir. Fakat alaycı bir şekilde görünürde bu kadar dindar olan ve üç yüz kadar müderrisin bulunduğu bir yerde camilerin gösteriş amaçlı inşa edildiğini ve tek amacın cihattan kaçınmak olduğunu söyler[145]. İbn Havkal'ın yorumu bir anlamda doğrudur, zira fetih hareketleri gerçekten bu dönemde azalmıştır; fetih politikası gütmekten daha çok yerleşik bir yaşamı tercih eden ve vergilere bağlı olarak yaşam sürdüren bir görünüm vardır, ama bu bir isteksizlikten ziyade koşulların doğal bir sonucudur.

Sicilya'nın fethinin ilk dönemlerinde, yani IX. yüzyılda adadaki Müslümanların daha çok akın politikasına dayanan bir yapısı vardı. Politik yapının geliştiği tek yer, başkent Palermo'ydu. Bu fetih toplumu ancak X. yüzyılda değişmeye başladı ve bir devlet organizasyonu ortaya çıktı. Sicilya'nın idari örgütlenmesinin diğer standart İslâm devletlerinden önemli bir farkı yoktu. Bir farklılık Fâtımîler döneminde ortaya çıktı: el-Hasan bin Ahmed bin Ebu Hınzır, *sahibü'l-humus* isminde bir idari görevli atadı. *Humus* kâfirlere karşı savaşlarda kazanılan ganimetin hükümdar için ayrılmış beşte biridir. *Sahibü'l-humus* da bu payla ilgilenen görevliydi. Bu görev sadece Sicilya'da görülmekteydi, başka hiçbir İslâm devletinin idari yapısında yoktu[146]. Sicilya'nın Ağlebîleri, genelde İfrîkıye'den bağımsız hareket ediyorlardı. Hutbelerde Abbâsî Halifesinin yanında kendi emirlerinin ismini de zikrediyorlardı[147]. Kelbîler ise Fatımi Halifeleri adına para bastırmayı ve hutbe okutmayı, Fatımi Halifeleri de onlara unvanlar göndermeyi sürdürdüler. Fatımi döneminde *rubai* isimli, dinarın dörtte biri olan altın bir para basıldı ve İtalyanlar da bu parayı *tari* ismini vererek

[143] *The New Cambridge Medieval History, III*, s: 667.
[144] İbn Havkal, s. 121.
[145] İbn Havkal, s. 121-122.
[146] *The New Cambridge Medieval History, III*, s: 664.
[147] Ahmad, s: 23.

kopyaladılar ve hatta üzerindeki Arapça yazıları bile bıraktılar. Bu para Batı Akdeniz ticaretinde uzun süre kullanıldı.

Müslümanlar, Sicilya'ya bir tarım devrimi yaşatmışlardı. Müslümanlar adaya şeker, turunçgiller, karpuz, dut, ipek böceği ve pamuk gibi yeni tarım ürünleri getirmişlerdi[148]. Şeker kamışı ekme ve değirmende öğütme bilgisini, Müslümanlar Sicilya'ya yerleştirmişlerdir ve buradan da Avrupa kıtası öğrenmiştir. Birçok sulama ve tarım tekniği de İslâm topraklarından ithal edilmiştir[149]. Pamuk ve ipek üretimiyle birlikte tekstil endüstrisi de gelişmişti. Sicilya'nın birçok yerinde tekstil imalathaneleri kuruldu ve bunların ürünleri hem Kuzey Afrika'ya hem de Avrupa'ya satıldı.

Resim 25: Palermo'da basılan bir "tari". 1036

[http://bit.ly/21iFfK5]

Sicilya, İtalyan şehirleriyle Kuzey Afrika arasındaki dinamik ticaretin değiş-tokuş merkezi, aktif bir mal aktarma noktası haline geldi. Bu ticaret farklı birçok alanda da etkisini gösterdi. Arapça kelimeler farklı Avrupa dillerine, özellikle ticaret yolları sayesinde yayıldı. Uzun süreden beri Sicilya'da yaşayan Müslümanların kendi dilleri de değişikliğe uğramıştır. Ortaçağ Sicilya'sı konusunda çalışmalarıyla tanınan tarihçi Michele Amari'nin (1806–1889) terminolojisi olan "Siculo Arabic" (Sicilya Arapçası) Sicilya'da konuşulan Arapça'ya atfedilen bir kavram olmuştur. Adanın Müslüman hâkimiyeti altında olduğu dönemde ortaya çıkmış ve en az 1300 yılına kadar kullanılmıştır. Adanın Müslüman nüfusunun yanında, Müslümanlarla sosyal ve ticari ilişkileri olanlar, özellikle Yahudiler, tarafından da konuşulmuştur. Bugün hâlâ Arapça'nın etkileri Sicilya'da ve Güney İtalya'da gözlemlenebilir.

[148] *The New Cambridge Medieval History, III*, s: 668.
[149] Hubert Houben, *Roger II of Sicily: A Ruler Between East and West*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s: 12.

Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü

VII. EYYÛBÎLER

A. EYYÛBÎLER'İN MENŞEİ

Eyyûbî Devleti, adını, devletin kurucusu olan Selâhaddin Yûsuf'un babası Necmeddin Eyyûb'dan alır. Muasır kaynaklardan bir kısmı Necmeddin'in babası Şâdi b. Mervân'ın, Azerbaycan'ın Bilâdü'l-Gürc ve Errân[1] cihetinden hududuna yakın olan Duveyn/Duvin beldesinin Ecdanekân köyü ehlinden olup Hezbâniyye Kürtlerinin Ravvâdiyye koluna mensup olduğunu belirtirler.[2] Ancak Eyyûbî ailesinin Mervân'dan önceki nesebinin kime dayandığı konusunda kaynaklar arasında tam bir ittifak mevzubahis değildir. Bazı kaynaklar onlar hakkında sağlıklı bir şecere vermeksizin, yukarıda belirttiğimiz gibi, onları o dönemde içinde bulundukları yere göre değerlendirip Kürt olarak kabul ederler. Bazı kaynaklar ise, onların mensubu olduğu ileri sürülen ve "Ravvâdiyye" veya "Râvendiyye" olarak geçen bu kabilenin Ehl-i Şîa'dan olup aslen Hz. Peygamber (sas)'in amcası

[1] "Biladü'l-Gürc"tabiriyle bugünkü Gürcistan ve "Errân"tabiriyle de şu an Ermenistan'ın başşehri olan Erivan kastedilmektedir. İbn Havkal en-Nesibî, Ebû'l Kasım, *Kitabu Sureti'l-Arz*, II. Kısım, 2. Baskı, Leyden 1939 s.331.

[2] İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-Ayan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, Beyrut 1968-1972, c.VII, s.139; İbn Şeddâd, Bahâüddin, *en-Nevâdirü's-Sultaniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yusufiyye (Siret-i Selâhaddin)*, (2. Baskı), Kahire 1994, s.31; Ebû Şâme, Şehâbeddin Abdurrahman b. İsmâil, el-Makdisî, *Uyûnu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn, (en-Nuriyye ve's-Selâhiyye)*, I. Kısım, (Tahkik: Ahmed el-Beysumî) Dımaşk 1991, s.25; el-Makrîzî, Takıyyuddin Ahmed bin Ali, *Kitabu's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, (Nşr. M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1956, c.I, s.42; ez-Zebîdî, Murtaza, *Tervihü'l-Kulûb bi Zikr-i Mülûk-i beni Eyyûb*, (Tahkik: Mediha eş-Şerkavî), Port Said ts, s. 6.

Abbas'a dayandığını yani Eyyûbîler'in Arap asıllı olduğunu belirtirler[3].

[3] el-Mes'udî, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin bin Ali, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'adini'l-Cevher*, (Tahkik: M. Muhiyûddin Abdülhamid), Beyrut 1988, c.III, s.252; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.41; İbn Hallikân, c.VII; s.140. Ülkemizde Eyyûbî tarihiyle ilgili araştırma yapan sınırlı sayıdaki tarihçinin pek az kullandığı kaynaklardan biri olan İbn Aybek, eserinde bu hususta çok değerli ve dikkat çekici bilgiler verir. Eyyûbî sülâlesinden el-Melik es-Sâlih İsmâil'in oğullarından el-Melik el-Kâmil Nâsıruddin Muhammed ile Eyyûbîler'in nesebine dair aralarında geçen bir konuşmada; ona dedesi Eyyûb'un nesebini sorar. el-Melik el-Kâmil de; "Eyyûb b. Şâdi b. Mervân"diye kısa bir şecere verir ve devamla, "Nihavend Dağı Kürtlerinden olan Mervân'ın Selçuklu ordusunda kuvvet ve yiğitliği ile meşhur biri olduğunu"söyledikten sonra, onun ata binme ve sâir askerî meziyetlerinden bahseder. Daha sonra da oğlu Şâdi'nin, Nûruddin Zengî'nin babası Atabey İmâdeddin Zengî'nin hizmetine girişini, ona yakınlığını ve "Emir-i Alem"rütbesine kadar yükselişini anlatır. İbn Aybek, bu malûmattan sonra Müferricü'l Kurûb ve Tarih-i Hama'nın müellifi olan İbn Vâsıl'ın, bu konuya dair görüşlerini nakleder. İbn Vâsıl, "Şüphe yok ki; el-Melik el-Efdal Necmeddin Eyyûb, Eyyûbî sultanlarının babasıdır. O ve kardeşi Esedüddin Şîrkûh, Şâdi b. Mervân'ın oğullarıdır"der. Mervân'ın, Muhammed b. Ya'kûb'un oğlu olduğu söylenir. Ancak bunların nesebleri hususunda ihtilâf vardır. İbnü'l-Esîr bunların aslen Hezbâniyye'nin bir kolu olan Ravvâdiyye Kürtlerinden olduğunu zikreder. Eyyûbî sülâlesinden bir kısmı bunu kesinlikle reddeder ve, "Biz Arabız. Kürtlerin içine sonradan geldik ve onlarla evlendik"derler. Bazıları ise nesebinin Ümeyye Oğulları'na dayandığını iddia eder. Seyfü'l-İslâm Zahîreddin Tuğtekin b. Eyyûb'dan sonra Yemen hâkimi olan oğlu el-Melik İsmâil de kendilerinin Ümeyye Oğulları soyundan olduklarını iddia etmiş ve hatta bununla da kalmayıp amcası el-Melik el-Âdil Seyfeddin Ebu Bekr döneminde kendisini "el-Mu'iz Li-Dinillah"lakabıyla halife ilân edip adına hutbe okutmuştur. Eyyûbîler'in nesebini Ümeyye Oğulları'na dayandıranlar şu şekilde bir şecere vermektedirler: Eyyûb b. Şâdi b. Mervân b. el-Hakem b. Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman ed-Dahîl b. Muâviye b. Hişâm b. Abdülmelik b Mervân b. el-Hakem b. Ebi'l-As b. Ümeyye b. Abdi'ş-Şems b. Abdi Menâf. Abdü Menâf'da Resulullah (s)'ın nesebi ile birleşir ve Ümeyye Oğulları'na dayanır. Eyyûbî ailesinden bir kısmı da kendilerini, "Benî Murre b. Avf'a dayandırırlar. Onların kendilerini dayandırdığı şecere ise; Beni Murre el-Hasan b. Garib el-Harsî'den Ali b. Ahmed el-Murre'ye kadar ulaşır. (İbn Aybek ed-Devâdarî, Ebi Bekr b. Abdullah, *Kenzü'd-Dürer ve Camlü'l-Gurer, (ed-Dürerü'l-Matlûb fî Ahbâr-ı Mülûk-i Benî Eyyûb)*, (Tahkik: Said 'Abdülfettâh 'Âşûr), Kahire 1972, c.VII, s.5-7). İbn Haldûn da bazı tarihçilerin kaydı ile Eyyûbîler'in nesebleri şöyle tesbit eder: Eyyûb b. Şâzi b. Mervân b. Ali b. Aşre b. Hasan b. Ali b. Ahmed b. Ali b. Abdülaziz b. Hedbe b. Hasin b. Haris b. Sinan b. Ömer b. Murre b. Avf Himyerî ve Devsî. O, böylece Eyyûbîler'in nesebini vaktiyle Yemen'de hüküm süren Himyerîler'den Devs uruguna dayandırır. Bununla birlikte Eyyûbîlerden Seyfü'l-İslâm Tuğtekin'in oğlunun kendilerini Emevîler'e nisbet ettiğini belirtir. Onun İbn Ebû Tayyib ve Ebû Şâme'den naklettiği bilgiler ise Eyyûbîler hakkında sağlıklı bir şecere olmadığının âdeta ispatı niteliğindedir. İbn Ebû Tayyib; Eyyûbî ailesinin Şâdi'den yukarıdaki atalarını bilmediklerini, Sultan Selâhaddin'in bunu bizzat kendisine söylediğini kaydeder. Ebû Şâme ise, "Ben Dımaşk'taki Necmî ribatının vakfiyesini gördüm. Bu vakfiyede Necmüddün Eyyûb b. Şâdi Âdilî diye ancak Şâdi adı anılmaktadır."şeklinde bir ifadeyle İbn Ebû Tayyib'i doğrular. (İbn Haldûn, *Mukaddime*, (Ter. Z. Kadirî Ugan, 3. Baskı), İstanbul 1991, c.II, s.622-624). el-Makrîzî ise, eserinde Salâhüddin Eyyûbî'nin menşeine dair oldukça tafsilatlı bir şecere verir. Bu şecerede de Eyyûbîler, neseb itibariyle Ümeyye oğulları'na yani Araplara dayandırılır. Fakat eserin tahkikini yapan Mısırlı Ortaçağ tarihçisi Muhammed Mustafa Ziyâde, el-Makrîzî'nin verdiği bu şecerenin ve buna benzeyen şecerelerin sıhhati konusunda şüphelerini gizleyemez. (el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.41).

Ravvâdîlerin isimlerinin nispet edildiği ataları Ravvâd b. Müsennâ el-Ezdi, Yemen Arapları'ndan olup 758 yılında II. Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Basra'dan alınarak, aşireti ile birlikte, Azerbaycan'a yerleştirilmiştir[4]. Ravvâdîler, zamanla bölgede, yukarıda sözü edilen, Hezbâniyye Kürtleriyle karışarak onların bir kolu haline gelmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulup bölgeye Türkler'in hâkim olmasıyla da Türklerle kaynaşıp Müslüman Türk kültürünü benimsemişlerdir. Bunun yanında Ortaçağda bir devleti Türk Devleti olarak kabul etmenin kriterini, kanaatimizce sadece etnik menşee dayandırmak yeterli olmamaktadır. Hatta daha çok, kurucu iradenin geleneği ve kurucu ordusu ağırlıklı kriter olmalıdır. Bu bakımdan Eyyûbîler'in Selçuklu devlet geleneğine göre kurulmuş ve bunu devam ettirerek kendinden sonrakilere intikal ettirdiği ve kurucu ordunun Türk Zengililer olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu açıdan Eyyûbîler'in etnik menşe olarak Türk olmadıklarını söyleyebilsek dahi, kurdukları devletin tamamen bir Türk devleti olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynaklardan edindiğimiz bu bilgiler ışığında Eyyûbî ailesinin menşeini bir ırka dayandırmak mümkün gözükmemektedir. Üstelik şu bir gerçektir ki; neseplerde antropolojik olarak saf bir ırka ulaşmak bazen imkânsızdır. Eyyûbî ailesinin zuhur ettiği ilk yer olarak kabul edilen Duveyn'e nereden, ne zaman ve niçin geldikleri ya da daha öncede burada mı yaşadıkları kesinlikle bilinmemektedir. Ancak devletin kurucusu olan Sultan Selâhaddin'in babasının, kardeşlerinin ve kendisinin Türk âdet ve geleneklerine göre yetişmesi, onun ağabeyi Şemsüddevle Turan Şâh'a, kardeşleri Seyfü'l-İslâm Tuğtekin'e ve Seyfü'l-Mülk Börü'ye, *"Turan Şâh", "Tuğtekin"* ve *"Börü"* gibi Türk isimlerinin konulması,[5] ayrıca Necmeddin Eyyûb'un kızına yani Selâhaddin'in kız kardeşine *"Rabia Hatun"*, Selâhaddin'in kendi kızına da *"Munise Hatun"* denilmesi[6], Selâhaddin'in Türklüğü alçaltan hiçbir şeye tahammül edememesi[7], kurduğu devletin teşkilât ve

[4] Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti*, İstanbul 1983, s.33; R. Şeşen, "Eyyûbîler"; *Genel Türk Tarihi*, c.III, s.387.

[5] Selâhaddin ve Eyyûbî ailesinin diğer fertlerinin Arapça isimler alması günümüzde olduğu gibi İslâmiyete mensubiyetle alâkalıdır.

[6] Türkler'de kağan'ın hanımına "katun"veya "hatun"denilirdi. Yönetimde kağan'dan sonra ikinci sırayı katun almaktaydı. Katunlar, kağanlar gibi törenle hatunluk makamına otururlar ve kağan ile beraber hükümeti idare ederlerdi. (H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994, s.34, 183). Bugün kullanılan "kadın"kelimesi de buradan gelmektedir. Hatun kelimesi de halen kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud eserinde; "hatun (katun)"un Afrasiyab kızlarına verilen özel bir nam olduğunu ve kağanların eşlerine de "katun"denildiğini belirtir. (Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat it-Türk Tercümesi*, (Ter. Besim Atalay, 3. Baskı), Ankara 1992, c. I, s.138, 376, 410 ve c.III, s. 20 -240).

[7] İbn Haldûn'un bir kaydına göre; Sultan Selâhaddin Hıms'ın dışarısında ordugâhını kurduğu bir sırada yanına şair Mühezzeb bin Es'ad gelmiş, sultanı överek bir kaside söylemiştir. Yanında bulunan el-Kadı el-Fazıl sultana; "Şiir Türkler nezdinde daima

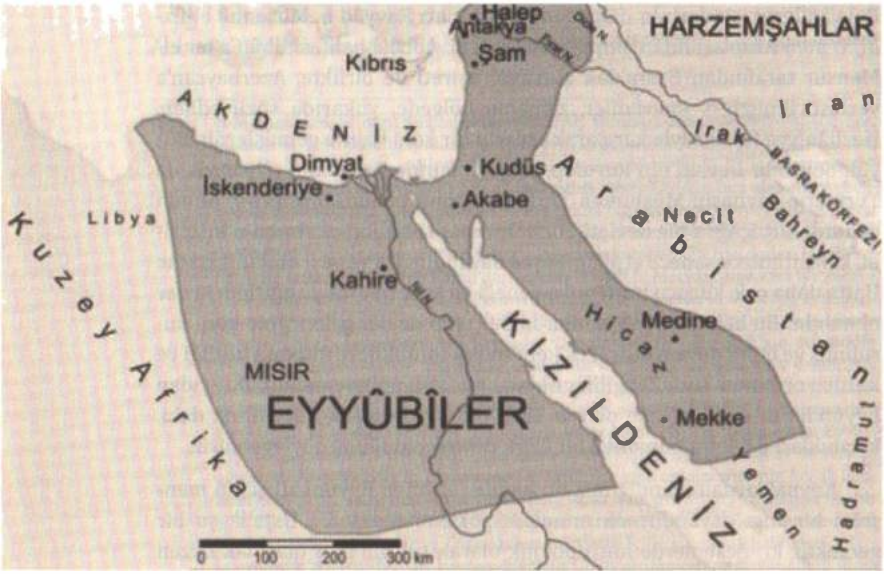

Harita 14: Eyyûbtler Haritası (Siyasî)

[http://bit.ly/2MhWOwd]

ordusunda tamamıyla Türk unsurunu benimsemesi, Selâhaddin'in ve Eyyûbîler'in maddî ve manevî kültür unsurları bakımından Kürtler ve Araplardan ziyâde, Türk kültürünün etkisinde kalması, Eyyûbî Devleti'ne bir "Türk Devleti" hüviyeti kazandırmıştır.

Selâhaddin'in dedesi ve Necmeddin Eyyûb'un babası olan Şâdi, XII. yüzyılın başlarında takriben 1126'da aşiretiyle beraber Duveyn'den Irak'a göç etmiş ve burada şansının da yardımıyla Irak Selçukluları'nın en nüfuzlu emirlerinden biri olan saray ağası Mücâhidüddin Bihrûz el-Hâdim ile dostluk kurmuştu. Şâdi'nin iki oğlundan büyüğü Necmeddin Eyyûb, bu dostluğa binaen Bihrûz el-Hâdim'in hizmetine girdi[8]. Bihrûz, Abbâsî halifesi Müsterşid'in kendisine destek vermesi sonucu 1133 senesinde Irak Selçuklu tahtına geçen ve Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Sancar'ın kardeşi olan Sultan Mes'ud'un oğullarının yanında yetişmişti.[9] Bağdad şıhnesi olup Irak'ın idaresinden mesuldü. Bihrûz, kendi iktâı olan Tikrit kalesinin dizdarlığını Necmeddin Eyyûb'a vererek Eyyûbî ailesiyle tesis ettiği

metruk kalmış diyen işte bu şairdir "dediği zaman, sultan şairin sözünü yalanlamak ve ümit ve zannını doğrulamak üzere ona şeref kazandırmış; hem hil'at hem de toprak bağışlamıştır. Şair Mühezzeb, sözü edilen bu şiirini Fâtımî veziri Sâlih b. Züreyk'ı överken söylemiştir. (İbn Haldûn, *Mukaddime*, c.II, s.628).

[8] Ebû Şâme, *Uyûn*, s.25; el- Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I.s.42.

[9] ez-Zebîdî, s.6; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1989, s.121.

dostluğu kuvvetlendirdi. Zirâ o, Necmeddin Eyyûb'u akıllı, ileri görüşlü ve iyi bir sirete sahip birisi olarak görüyordu[10].

Necmeddin Eyyûb, kardeşi Esedüddin Şîrkûh ile birlikte Tekrit'te birkaç yıl kaldı. Bu süre zarfında idarî işlerde tecrübe ve halkın sevgisini kazandı. 1138 yılına gelindiğinde, Eyyûbî ailesinin Tekrit'ten ayrılıp Suriye taraflarına gittiğini görüyoruz. Bu tarih aynı zamanda Eyyûbî Devleti'nin kurucusu Selâhaddin'in dünyaya geldiği tarih idi.[11]

Eyyûbîler Suriye taraflarına geldikten sonra İmâdeddin Zengî'nin yanına gidip onun hizmetine girmişler, Zengî de onlara, Şehrizûr beldesinde iktâlar vermişti[12].

Daha sonra Necmeddin Eyyûb, İmâdeddin Zengî'nin oğlu Seyfeddin Gâzî'nin, Şîrkûh da Nûreddin Mahmûd'un hizmetinde bulundu. 1139'da Zengîler'in Baalbek'i fethedip buranın idaresini Necmeddin Eyyûb'a vermeleriyle Necmeddin, Dımaşk'ın ileri gelen emirleri arasına girdi[13]. Şîrkûh da Zengîler'in hizmetinde adından sıkça söz ettiriyordu. Hattâ Şirkûh, Urfa'nın 1144 yılında Haçlılar'dan alınması esnasında Zengî saflarında bizzat yer almış ve yararlılıkta bulunmuştu.

İmâdeddin Zengî'nin 1146 yılında ölümünden sonra devleti, oğulları Seyfeddin Gâzî ve Nûreddin Mahmûd arasında paylaşıldı. Bu sırada Nûreddin Zengî'nin hizmetinde olan Şîrkûh'un da yıldızı iyice parlamıştı. Çünkü o, Nûreddin'in Haçlılar ve Dımaşk'taki Tuğtekinliler/Böriler ile mücadelesinde büyük rol oynamış, cesaret ve kahramanlığıyla Nûreddin'in takdirini toplamış ve ordu komutanlığına kadar yükselmişti. Nûreddin, Şirkûh'a Hıms, Rahbe ve diğer bazı yerleri iktâ olarak vermişti.

Zengîler'in İmâdeddin Zengî ile başlayan Haçlılar'a karşı bölgedeki İslâm emirlikleriyle tek bayrak altında toplanıp ortak hareket etme ve bir "İslâm cephesi" oluşturma gayretleri, Nûreddin Mahmûd Zengî döneminde de devam etti. Nûreddin bu amaçla Dımaşk'ı ele geçirmeye karar verdi. Böylelikle Fırat'tan Nil'e kadar aşağı yukarı bütün Yakın Doğu Zengîler'in

[10] Ebû Şâme, *Uyûn*, s.25; İbn Hallikân, c.VII, s.140. Bazı kaynaklarda bu kalenin dizdarlığının Necmeddin'in babası Şâdi'nin bizzat kendisine tevdi edildiği ve onun ölümü üzerine bu görevin oğlu Necmeddin Eyyûb'a geçtiği belirtilir. (el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.42). Bu kalenin dizdarlığı ister Şâdi'ye isterse onun oğlu Necmûddin'e verilmiş olsun, bu durum o dönemde Bihrûz ve Şâdi'nin aralarında güçlü bir dostluğun varlığına delâlet eder.

[11] İbn Şeddâd, en-Nevâdir, s.31. Gerek İbn Hallikân ve Ebû Şâme gerekse el-Makrizî, Selâhaddin'in, Eyyûbî ailesinin Tekrit'ten ayrıldığı gece dünyaya geldiğini belirtirler. (İbn Hallikân, c.VII, s.145; Ebû Şâme, *Uyûn*, s.26; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.42).

[12] Ebû Şâme, *Uyûn*, s.25.

[13] İbn Şeddâd, s.31; el-Makrizî, *es-Sülûk*, c.I, s.42; ez-Zebîdî, s.7.

kontrolüne geçecek, Şam kıtasında İslâm birliğinin en önemli ayağı tamamlanmış olacaktı. Zirâ Haçlılar da bu sırada Askalan'a girmişlerdi[14]. Dımaşk'ın 1154 yılında ele geçirilmesinde Şîrkûh ve Necmeddin Eyyûb büyük rol oynadılar. Nûreddin de onların bu hizmetlerine karşılık Necmeddin'e Dımaşk valiliğini verdi. Bu arada Şîrkûh'un nâmı da Nûreddin kadar yayılmıştı. Eyyûbî ailesinin, Zengîler'in hizmetine girmesi hem kendileri için iyi bir istikbâl, hazırlamış hem de daha sonra kuracakları devletin temellerinin atılmasına uygun bir zemin oluşturmuştu.

B. Devletin Kurucusu Selâhaddin ve Faaliyetleri

Eyyûbî Devleti'nin kurucusu olan Selâhaddin, çocukluk yıllarını babasının iktâı Baalbek'te geçirdi. Onun Türk-İslâm tarihinde adının geçtiği ilk hadise, amcası Şîrkûh ile birlikte 1164 yılında katıldığı I. Mısır Seferi'dir. Bu sefer, 1163 yılında Mısır'daki Fâtımî Devleti veziri olan Ebû Şucâ' Şâver b. Mücir'in bu makamı ele geçirmek isteyen Dirgâm b. Âmir b. Suvar'dan kaçarak Nûreddin'den yardım istemek üzere Dımaşk'a gelmesinden sonra düzenlenmiştir.[15] Şâver'in yardım isteğine olumlu cevap veren Nûreddin, Mısır'a Şîrkûh kumandasında bir ordu gönderdi. Bu seferin iki hedefi vardı. Birincisi, Şâver'i tekrar vezâret makamına getirmek; ikincisi de Mısır'ın durumunu yakından öğrenmekti.[16] Antlaşmaya göre; Şâver vezirliği tekrar ele geçirdiğinde Nûreddin'in askerlerinden bir kısmı Mısır'da kalacak, Şâver de onlara iktâlar verecek ve Nûreddin'in müttefiki olmaya devam edecekti.

Selâhaddin, amcasıyla gittiği bu ilk Mısır Seferi'nde 27 yaşındaydı ve amcasının en büyük yardımcısıydı. 15 Nisan - 13 Kasım 1164 tarihleri arasında gerçekleşen bu sefer sonucunda Dirgâm öldürülüp Şâver vezirlik makamını tekrar ele geçirdi.[17] Fakat Şâver, sözünde durmayıp Şirkûh'a yerleşmek için iktâlar tahsis etmedi, üstelik Şirkûh'dan kurtulmak için Haçlılar'dan yardım istedi. Haçlılar hiç vakit kaybetmeksizin Kudüs Kralı I. Amoury öncülüğünde kendisinden son derece korktukları Nûreddin'in Mısır'daki ordusu üzerine yürüdüler. Şirkûh, çareyi savunma merkezini Bilbis'e nakletmekte buldu. Haçlılar buradaki kaleyi üç ay boyunca kuşattılarsa da Şirkûh'un mukâvemetini kırıp burayı düşüremediler ve amaçlarına ulaşamadılar.[18] Sonunda Şirkûh ve Amoury Mısır'dan çekilme

[14] İbn Vâsıl, Cemâlüddin Muhammed b. Sâlim, *Müferricü'l- Kürûb fi Ahbâr-ı Benî Eyyûb*, (İlk üç cildin tahkiki: Cemâlüddin eş-Şeyyâl), Kahire 1953-1960 ve (IV. ve V. Ciltlerin tahkiki: Hasaneyn Muhammed Rabia), Kahire 1972-1977, c.I, s.126.
[15] İbn Hallikân, c.VII, s.145; İbn Vâsıl, c.I, s.137.
[16] İbn Hallikân, c.VII, s.145.
[17] İbn Vâsıl, c.I, s.139.
[18] İbn Vâsıl, c.I, s.140.

hususunda anlaştılar. Buna göre hem Haçlılar ve hem de Nûreddin'in ordusu Mısır'ı terk edeceklerdi. 1164 yılı sonlarında Şirkûh ile yeğeni Selâhaddin Mısır'ı terk edip Suriye'ye döndüler.

Bu sefer sonucunda Haçlılar ve Şîrkûh, Mısır'ın zenginlik ve servetine karşılık ülkenin sahipsiz ve zaaf içinde olduğunu anlamışlardı.[19] Olaya Nûreddin cephesinden bakıldığında ise, Mısır Fâtımî Devleti'nin varlığını sürdürmesi, Nûreddin'in Suriye ve Mısır'ı tek bir siyasî otorite altında birleştirme hedefine ters düşüyordu. Ayıca Sünnî İslâm âlemini oldukça rahatsız eden ve İslâm dünyasında bölünmüşlüğün ve fitnenin sembolü kabul edilen Fâtimî Devleti'nin ortadan kaldırılması Nûreddin'e büyük bir saygınlık kazandırabilirdi.

Fâtımî halifesi el-Âzid'ın, Şâver'in baskı ve zulmünden dolayı Nûreddin'e şikâyette bulunması üzerine 9 Ocak - 5 Eylül 1167 tarihleri arasında Şirkûh, Nûreddin'den aldığı 2000 kişilik seçkin bir birliğin başında Mısır'a ikinci bir sefer düzenledi.[20] Yanında yine kardeşinin oğlu Selâhaddin bulunuyordu. Şirkûh bu defa doğrudan Kâhire'ye girmeyip Nil'in batı yakasına, Fustat'ın karşısındaki Cize'ye geçmişti.[21]

Bu arada Fâtımî halifesi el-Âzid, Nûreddin kuvvetlerinin ülkesi için oluşturduğu tehlikenin Şâver'in ve Haçlılar'ın oluşturduğu tehlikeden hiç de küçük olmadığını idrak etti. Nihayet el-Âzid'ın korktuğu başına gelmişti. Nûreddin, Şâver tehlikesine karşı Şirkûh'u üçüncü defa Mısır'a gönderme kararı aldı. Şirkûh'un yanında bu defa da yeğeni Selâhaddin bulunuyordu. 10 Ocak 1169 tarihinde Kahire'ye ulaşan Şîrkûh, Şâver'i bertaraf ederek 18 Ocak 1169'da Fâtımî veziri oldu.[22] Bu arada Amoury de Mısır'ı terkedip Filistin'e çekildi (Ocak 1169). Şîrkûh her ne kadar vezâret makamını ele geçirdiyse de onun adına işleri yürüten yeğeni Selâhaddin idi. Böyle olmakla birlikte aradan iki ay geçtikten sonra Şirkûh öldü. (23 Mart 1169)

1. Selâhaddin'in Fâtımî Vezîri Olması

Şirkûh'un ölümü üzerine Nûreddin'in Mısır'daki emirlerinin ileri gelenleri toplandılar. Bunlar arasında Aynüddevle el-Yarukî, Kutbüddin Hüsrev b. et-Telil, Seyfeddin Ali bin Ahmed el-Maştub, Şehâbüddin el-Hârimî

[19] er-Râfîî, Abdurrahman-Said Abdülfettâh 'Âşûr, *Mısr fi'l-Usûri'l- Vustâ*, Kahire 1970, s.286.

[20] Şeşen, "Eyyûbîler", c.III, s.389.

[21] İbn Vâsıl, c.I, s.149; A. Râfiî-S.A. 'Âşûr, s.287. Şirkûh'un Şaver ve Kudüs Kralı I. Amoury ile olan mücadelesi ve Şaver-Amoury ittifakı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe D. Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilâtı*, Ankara 2013.

[22] Şeşen, "Eyyûbîler", c.III, s.389.

vardı.[23] Hepsi de Şirkûh'dan boşalan vezâret makamına gözlerini dikmiş olup, gelişmeleri yakından takip ediyorlardı. Halife el-Âzıd saraydan elçi göndererek vezirlik hil'ati giydirip vezârete tayin etmek üzere Selâhaddin'i çağırdı. Selâhaddin, vezâret makamına atandı.[24] "el-Melikü'l-Mansûr" lakabını aldı. Böylelikle Mısır'daki hâkimiyet Sünnîlerin eline geçmiş oluyordu.

Selâhaddin, Mısır'da her ne kadar en yüksek makamlardan birinin sahibi oldu ise de o aynı zamanda Nûreddin'in bir komutanı idi. Fâtımî halifesinin onun üzerinde bir etkisi yoktu. Emir aldığı kişi Nûreddin idi. Nûreddin bunu her fırsatta vurguluyor ve Selâhaddin ile yaptığı yazışmalarda ona "Emir-i İsfahsâlâr/Sipehsâlâr" diyordu. Selâhaddin, Mısır'da amcası Şirkûh'un sahip olduğu saygınlık ve itibarı devralmıştı. O, âdeta Fâtımî halifesi gibi muâmele görüyordu. Bu durum, Mısır'da Türk hâkimiyetinin te'sisi anlamına geliyordu.

O dönemde Mısır'ın fethi Türk tarihi bakımından Malazgirt Zaferi'nden sonra elde edilen en büyük zaferdi. Bu zaferle Türkler için Kuzey Sudan, Hicaz, Yemen, Kuzey Afrika yolu açılmıştı.[25] Ancak bütün bunları temin edecek kişi olan Selâhaddin'in başlangıçta işi oldukça zordu. Özellikle Fâtımî ordusunun en önemli silâhlı gücü durumunda olan siyâhîler, Selâhaddin için büyük bir tehlike unsuru oluşturuyorlardı. İsmâilîler de Selâhaddin'i kabullenememişlerdi.[26]

2. Selâhaddin ve Mutemin el- Hilâfe

Selâhaddin vezâret makamına oturduktan sonra kendisine muhalif olan Nûreddin'in bazı emirleri, Suriye'ye geri döndüler. Buna rağmen Selâhaddin Nûreddin'in yardımıyla Mısır'ı güçlü, itibarlı bir ülke yapmaya

---

[23] Kutbüddin Hüsrev b. et-Telil, Erbil hâkimi Ebû'l-Heycâ el-Hezbanî'nin kardeşinin oğlu idi. Seyfeddin Ali bin Ahmed el-Maştub ise, el-Hekkâriyye (Hakkâri) kaleleri hâkiminin torunuydu. Şehâbüddin el-Hârimî'ye gelince o da Selâhaddin'in dayısı idi. (İbn Vâsıl, c. I, s.168; İbn Hallikân, c.VII, s.153-154).

[24] Dönemin kaynakları pek çok tecrübeli emir arasından Selâhaddin'in seçilmesinin tesadüf olmadığı; aksine Halife el-Âzid'ın, yaşının genç olup tecrübesiz olması, emrinde askerî ve adamı olmadığı için emrine muti olacağı; herşeyden önemlisi Halifeliği ele geçirmeye cesaret edemeyeceği düşüncesiyle Selâhaddin üzerinde ısrarlı olduğunda hemfikirdirler. İbn Vâsıl, c. I, s.168; İbn Hallikân, c.VII, s.154; A.Râfiî-S.A.Âşûr, s.292.

[25] Şeşen, "Eyyûbîler", c.III. s.389.

[26] Selâhaddin'i kabullenemeyenler sadece Fâtimîler'in ileri gelen emirleri değildi. Nûreddin'in emirlerinden bazıları da onun vezir olmasını bir türlü hazmedememişlerdi. O, vezir olup amcasının makamı olan "Darû'l-Vezâre"de oturduktan sonra emirler Aynüddevle el-Yarûkî'nin evinde toplandılar. el-Yarûkî; "Ben Selâhaddin Yûsuf'a asla hizmet etmem"dedi. Diğerleri de aynı fikirde olduklarından Nûreddin'e döndüler. İbn Vâsıl, c.I, s.170.

kararlıydı. Mısır'daki yerli askerlerin iktâlarının bir kısmını alıp maiyyetindekilere dağıttı. Bunun üzerine Nûbeli bir siyâhî olup, Kahire sarayında oldukça güçlü bir konuma sahip olan, hadım Mutemin el-Hilâfe Sani'atü'l-Mülk Cevher, Haçlılar ile işbirliği yaparak Selâhaddin'i bertaraf etmek istiyordu.[27] Bu amaçla I. Amoury ile bağlantı kurmak istemişti, ancak Selâhaddin, buna fırsat vermeden 20 Ağustos 1169' da Mutemin el-Hilâfe'yi ortadan kaldırdı. Ayrıca Fâtımî sarayında bulunan bütün hadım siyâhîleri saraydan uzaklaştırdı. Bunun üzerine 21 Ağustos 1169'da Mısır'daki siyâhî ve Ermeni askerleri Fustat'ta ayaklandı. Bunların sayıları 50.000 kadardı.[28] Selâhaddin, bu ayaklanmayı bastırabilmek için isyancıların mahallelerini ateşe verdi. İsyancılar Nil'in batı yakasına geçtilerse de aman dilemeye mecbur kaldılar. Selâhaddin isyancıların üzerine kardeşi Turan Şâh'ı gönderdi.[29] Selâhaddin aynı şekilde Ermeni muhafızlarını da bertaraf etti.

3. Fâtımî Hilâfetinin Sona Ermesi

Nûreddin'in Mısır'da hâkimiyeti ele geçirmesi ve Fâtımî hilâfetinin sadece ismen varlığını sürdürmesi, Suriye'deki Haçlılar için son derece endişe verici bir durumdu. Batı Avrupa'nın duruma kayıtsız kalması Bizans'ı harekete geçirdi. Bu arada I. Amoury de Bizans ile ittifak ederek Mısır'a deniz yolu ile yapılan harekâta katıldı. Ancak bu harekât sonucu ne Bizans ne de Amoury amacına ulaşabildi.

Suriye'de bu gelişmeler yaşanırken Nûreddin ile onun Mısır'daki nâibi Selâhaddin için en büyük mesele Yakın Doğu'da İslâm birliğinin sağlandığı bir dönemde Mısır'da hâlâ Sünnî Müslümanlar için bir tehdit olmaya devam eden Şii Fâtımî Hilâfeti'nin varlığı idi.

Nitekim 10 Eylül 1171 (Hicrî 7 Muharrem 567) yılının ilk Cuma günü Selâhaddin, Nûreddin'den almış olduğu talimat gereği, hutbede Fâtımî halifesi el-Âzıd adına okunan hutbeyi kaldırarak Abbâsî halifesi el-Müstezî adına hutbe okunmasını sağladı. Bu olayla Şiî Fâtımî Devleti artık resmen sona ermiş bulunuyordu. Her ne kadar Selâhaddin 1170 yılından itibâren Mısır'ın dinî (mezhebî) ve sosyal çehresini değiştirmek için medreseler yaptırarak[30]köklü girişimlerde bulunulduysa da Mısır tarihi için asıl

[27] İbn Vâsıl, c.I., s.174.
[28] A.Râfiî-S.A.Âşûr, s.253.
[29] İbn Vâsıl, c.I., s.177.
[30] Selâhaddin, 1170-1171 yıllarında daha Fâtımî halifesi el-Âzıd'ın sağlığında Mısır'da bir Şâfiî medresesi yaptırmak için mücâdeleye girişti. Fâtımî Devleti'nin İsmailliyye mezhebinin katı bir temsilcisi olması nedeniyle Mısır'da ne Şâfiî ne de diğer mezheplerin medreseleri bulunuyordu. Selâhaddin önce Fustat'daki Dârü'l-Ma'ûnâ'yı

önemli değişiklik bundan sonra başlayacaktı. Çünkü Fâtımî halifesi el-Âzıd de adının hutbeden kaldırılmasından üç gün sonra 13 Eylül 1171'de ölmüştü.

Bu olaydan sonra, Selâhaddin Mısır'da Fâtımî hilâfetinin izlerini silecek önemli pek çok icraat gerçekleştirdi. Üzerinde Abbâsî Halifesi el-Müstezî ve Sultan Nûreddin'in isminin zikredildiği beş dirhem ağırlığında gümüş sikkeler darbettirdi.[31] Abbâsî Halifesi el-Müstazî (1170-1180) de -Mısır'da 202 yıl hüküm süren ve İslâm âleminin siyasî birliğini ihlâl eden Fâtımî Hilâfeti'nin ortadan kaldırılması dolayısıyla- Bağdad'da kutlamalar yapıp Nûreddin ve Selâhaddin'e hil'atler ile Abbâsî Halifeliği'nin şiarı olan siyah sancaklar göndermişti.[32]

4. Eyyûbî Devleti'nin Kuruluşu

Fâtımî Devleti'nin yıkılışından kısa bir süre sonra Selâhaddin ve metbûu Nûreddin arasında gerginlik baş gösterdi. Çünkü Selâhaddin, Nûreddin ile arasına mesafe koymayı tercih etmiş ve Mısır'da âdetâ müstakil bir sultan gibi hareket etmeğe başlamıştı. Oysa onun oradaki görevi Fâtımî vezirliği idi. Her şeyden önemlisi Nûreddin'e nâib olarak bu ülkede bulunuyordu. Onun talimâtını yerine getirmek ve Mısır'daki askerî birliğe kumanda etmekle yükümlüydü. Selâhaddin, sadece Kahire'de değil, İskenderiye ve Mısır'ın diğer şehirlerinde de nüfuzunu arttırdı. Hattâ o, bununla da kalmayıp servetine tamah ettiği Barka'yı istilâ etti.[33]

Bu hızlı gelişmeler Selâhaddin'i giderek cesaretlendirmişti. Artık onun için iki seçenek vardı: Ya Nûreddin'in gölgesinde, onun emrinden çıkmaksızın, Mısır'daki konumunu muhafaza edecek, ya da Nûreddin ile karşı karşıya gelme pahasına da olsa Mısır'da istiklâlini ilan edecekti. Fakat o, Nûreddin'in gücünden çekindiği için onunla anlaşma yoluna gitti. 1171 yılı Eylül'ün son haftasında Şam-Mısır yoluna hâkim Araba Vadisi'nde bulunan Haçlılar'ın elindeki Şevbek'e bir sefer düzenleyerek şehri kuşattı. Selâhaddin, Şevbek önlerindeyken Nûreddin'in yardım için buraya

yıktırıp yerine Şâfiîler için "el-Medresetü's-Salâhiyye"yi, bir süre sonra da Dârü'l-Gazl (iplik imâlathânesi)'i yıktırıp yerine Malikîler için "el-Medresetü'l-Kamhiyye"yi inşâ ettirdi. Mısır'da kaza işlerine bakmak üzere Kadi'l-Kudat Sadrüddin Abdülmelik b. Derbas el-Hezbanî eş-Şâfiî'yi vazifelendirmişti. Kadi'l-Kudat Sadrüddin Mısır'ın diğer yerlerinde de Şâfiî mezhebini hâkim kıldı. Şâfiî mezhebi yayıldı. İsmâiliyye mezhebi sadece külliyede okutuluyordu. Ve neredeyse izleri silinme aşamasına gelmişi. Bütün bu değişiklikleri yapan Selâhaddin'e tek kişi bile karşı koyamadı (İbn Vâsıl, c.I, s.197-198).

[31] el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.45.
[32] İbn Hallikân, c.VII, s.159.
[33] el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I., s.48; A.Râfiî- S.A. 'Âşûr, s.299.

doğru geldiğini öğrenince, kendisini ele geçireceği korkusuyla, âcilen Fâtımî bakiyesi Şianın Kahire'de isyan çıkaracağı endişesi içinde olduğu bahanesiyle kuşatmayı kaldırıp Mısır'a döndü. Şevbek'i alamadan Mısır'a dönmesi ve bu davranışı için geçerli bir sebep gösterememesi Nûreddin katında kabul görmemiş ve aradaki gerginlik daha da artmıştı. Nûreddin, Selâhaddin meselesini halletmek için onun üzerine yürümeye karar verdi. Fakat bu güçlü ihtimali tahmin eden Selâhaddin, Nûreddin'i kendi üzerine yürüme fikrinden vazgeçirmek için ona itaatini arz eden bir mektup yazdı. Bununla da yetinmeyip kendisinden çekindiği metbûuna şaheser değerinde hediyeler gönderdi.[34] Ayrıca Selâhaddin kardeşi Turan Şâh'ı, 1172 senesi sonlarında Nûbe'nin fethine gönderdi. Amacı şayet Nûreddin Eyyûbî ailesini Mısır'dan çıkarırsa Nûbe onlar için bir melce olacaktı. Fakat Selâhaddin'e Nûbe'nin fakir bir belde olup menfaatinin fazla olmayacağının söylenmesi üzerine Turan Şâh'ı 1174 senesinde kolaylıkla boyun eğdirip tâbiiyeti altına alabileceği Yemen'e gönderdi. Turan Şâh kısa bir süre içinde Yemen'de kontrolü ele geçirdi. Böylece Yemen'de Türk hâkimiyeti dönemi başlamış oluyordu.

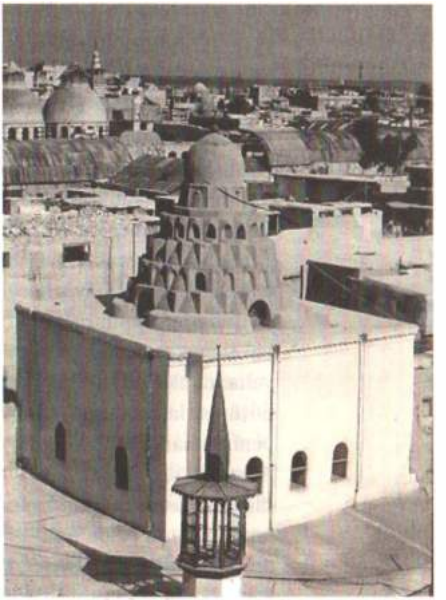

Resim 26: Nûreddin Mahmûd Zengî'nin Şam'daki türbesi

[http://bit.ly/2MiEFP4]

Selâhaddin'in almış olduğu bütün bu tedbirler, Nûreddin'in 15 Mayıs 1174'de ölümü üzerine, âtıl kalmış, Selâhaddin ve Nûreddin arasındaki mesele kendiliğinden halledilmişti. Metbûu Nûreddin'in ölümü ile Selâhaddin'in Mısır ve Suriye'ye tek başına hâkim olması kelimenin tam anlamıyla Şiiler'in felaketi olmuştu. Mısır'da istiklâlini kaybeden Şiiler, Mart-Nisan 1174 yılında Selâhaddin'e bir komplo düzenlediler. Kahire'de şâir İmâre b. Ebu'l-Hasan el-Yemenî, Abdüssamed el-Kâtib, Kadı el-Üveyris, Daiû Duat İbn Abdülkavi ve diğer Fâtımî Devleti ileri gelenlerinin liderliğini üstlendikleri bir isyan başlatıldı. Şiiler, Sicilya ve Suriye'deki Haçlılar'ı Mısır'a davet etme konusunda fikir birliğine vardılar. Ayrıca Suriye'de büyük bir Şîa kuvveti oluşturan Batinî İsmâilîler (Haşhaşîler) ile de bağlantı kurup yardım istediler. İsyân, Kahire ve Fustat'ta devam ederken Sicilya kralı Norman II. Guillaume, donanmasıyla birlikte İskenderiye'ye gelmiş ve buradan hücûma

[34] İbn Vâsıl, c.I, 224.

geçmişti. Daha önce bölgede bulunan Haçlılar ise doğu cihetinden saldırmaya başladılar. Öte yandan Kudüs kralı I. Amoury ile de irtibat kurulmuştu. Böylelikle Haçlılar ile irtibat kurulup Mısır'a davet edilmeyen hiç kimse kalmamıştı. Fakat fakih Vâiz Zeynüddin Ali b. Necâ komplocuların arasına sızıp, olanı biteni öğrenmişti.[35] I. Amoury, İmâretü'l Yemenî'nin yardım çağrısına karşılık vermeden önce elçisini Haçlı kralı Guillaume'ı kutlamak için Kahire'ye göndermişti. Gerçekte amacı komplocuların son durumunu keşfetmekti. Ancak Sicilya kralı Norman II. Guillaume böyle bir keşif hazırlığına gerek bile duymaksızın 600 büyük harp gemisinden oluşan yaklaşık 30.000 kişilik bir donanmayla harekete geçti.[36] 1174 senesi Nisan'ında komplocuların önde gelenleri İmâretü'l-Yemenî, Abdüssamed el-Kâtib ve el-Uveyris yakalanıp cezalandırıldı ve isyan bastırıldı. Bu kargaşa içerisinde son Fâtımî veliahdı el-Âzid'ın oğlu saklandı. Kudüs Kralı I. Amoury de komplocuların bütün sırlarının açığa çıkarılıp cezalandırılmaları üzerine Mısır'a yapılacak yeni bir harekât planının uygulamaya konulamamasına oldukça üzülmüştü. Amoury, 11 Haziran 1174 senesinde Mısır'a dair emellerini gerçekleştiremeden Kudüs'te kahır içinde öldü.[37] Selâhaddin, İmâretü'l-Yemenî isyanından sonra Nûbe hududundaki Asvan'da yeni bir isyana kalkışan Fâtımî kumandanlarından Kenzüddevle'nin üzerine kardeşi Turan Şâh'ı gönderdi. Fâtımî Devleti'ni yeniden kurmaya kalkışan Kenzüddevle ve siyâhî askerlerden oluşan yandaşları Turan Şâh tarafından 1174 senesi Eylül başlarında ortadan kaldırıldı.

I. Amoury'nin ölümü üzerinden çok geçmeden İmâretü'l-Yemenî'nin davet ettiği Sicilya'dan gelen Lecee kontu Tankred'in kumandasındaki Haçlı birlikleri 25 Temmuz 1174'de İskenderiye önlerine ulaştı.[38] Kıyıya inip İskenderiye limanında demirli Müslüman ticaret gemilerini tahrip eden Haçlılar[39] İskenderiye'ye girmek için ağır hücuma başladılar. Fakat Müslümanlar Haçlılar'ı ağır bir bozguna uğrattı.[40]

---

[35] İbn Vâsıl, c.I, s.244.

[36] İbn Şeddâd, s.90-91. Muasır İslâm kaynaklarında, Sicilya kralı II. Guillaume'nin İmâretü'l-Yemenî'nin çağrısı üzerine düzenlediği bu Haçlı seferinde, donanmasında "butsa"veya "batsa"adı verilen ve İspanya'dan alınan büyük gemilerle "taride"ya da "tarrad"denilen ve yaklaşık 40 at taşıyabilen gemilerin olduğu kaydedilir (İbn Vâsıl, c.II, s.12-14). Aynı şekilde el- Makrîzî de "taride"(cem'i "taraid") denilen bu gemilerin adedinin 36 olduğunu; bunun yanı sıra muhariplerin taşındığı gemilere ise "Şini"denilip bunların adedinin 200 olup her birinin 150 kişi taşıyabilecek kapasitede olduğunu belirtir. Ayrıca donanmada çok sayıda cephane ve ağır silâh bulunduğunu kaydeder (el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I., s.56).

[37] A.Râfîî-S.A.'Âşûr, s.305; Said Abdülfettâh 'Âşûr, *el-Hareketü's Salîbiyye*, (6. Baskı), Kahire 1994, c.II., s.576.

[38] Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Ter. Fikret Işıltan, 2. Baskı), Ankara 1992, TTK Yay., c.II, s.337.

[39] İbn Vâsıl, c.II, s.14; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.56.

[40] S.A.'Âşûr, c.II, s.576.

5. Mısır ve Suriye'nin Bir İdare Altında Birleştirilmesi

Selâhaddin Haçlılar ile mücadelede, metbûu Nûreddin'i aratmamıştı. Ancak Nûreddin'in ölümünden sonra Suriye'nin idari birliği parçalandı. Çünkü onun meşrû vârisi olan oğlu Halep ve Dımaşk hâkimi el-Melik es-Sâlih İsmâil b. Nûreddin henüz on bir yaşında bir çocuktu. Nûreddin'in yeğeni Musul atabeyi II. Seyfeddin Gâzî amcasının ölümünden ve amcazadesi es-Sâlih İsmâil'in çocuk yaşta olmasından istifade ederek el-Cezîre bölgesinin Nusaybin, Habur, Harran, Urfa ve diğer bazı mevkilerini işgal etmişti. Ayrıca Nûreddin'in mirası yüzünden Suriye'deki Zengî ailesi emirleri arasında da anlaşmazlık baş göstermişti. Bu emirlerden en güçlü ikisi, Şemsüddin Ali b. ed-Dâye ve İbnü'l-Mukaddem olarak bilinen Şemsüddin Muhammed, Nûreddin'in oğlu es-Sâlih İsmâil'in vesâyeti için kıyasıya bir rekabete girişmişlerdi. İbnü'd-Dâye, Nûreddin Devleti'nin birinci merkezi olmasından dolayı Halep'i işgal etti. İbnü'l-Mukaddem ise, Dımaşk'ı ele geçirdi ve es-Sâlih İsmâil'i de yanında alıkoydu. Dımaşk ve Halep'teki komutanlar arasındaki mücadeleyi Musul'dan Halep'e gelen Gümüştegin ve vezir el-Adl b. el-Acemi kazandılar.[41] Nûreddin Devleti'nin Suriye'deki kısmı Dımaşk, Halep ve Musul etrafında gruplara ayrıldı ve sonu gelmez bir mücadele başladı. Haçlı tehlikesi sürerken bu çeşit bir mücadele oldukça tehlikeli bir sonuca yol açabilirdi. Bu sebeple Dımaşk'taki emirler İbnü'l-Mukaddem'in etrafında birleşerek Selâhaddin'i Suriye'ye çağırdılar. Selâhaddin Suriye'ye gelince Busra ve Dımaşk halkı onun hâkimiyetini kabul etti. Kısa bir süre içinde Baalbek, Hıms ve Hama şehirlerini ele geçiren Selâhaddin 30 Aralık 1174'te Halep'i kuşattı. Fakat Haçlılar'ın Hıms'a yürümeleri sebebiyle kuşatmayı kaldırdı. Musul ve Halep kuvvetleri Selâhaddin'i Suriye'den atmak üzere ittifak ettiler. Selâhaddin ve müttefik kuvvetler, 13 Nisan 1175 tarihinde Kûrun-ı Hama denilen mevkide karşı karşıya geldi. Kûrun-ı Hama Savaşı'nda galip gelen taraf Selâhaddin olmuştu. O bu zaferden sonra Halep kuşatmasına devam etti. Halepliler bu defa Selâhaddin'in ele geçirdiği yerlerdeki hâkimiyetini tanıdılar. Selâhaddin burada istiklâlini ilân etti. Kendi adına hutbe okutup para bastırdı. Ancak Selâhaddin ile Halepliler arasında barış ortamı fazla uzun sürmedi. Halepliler Musullular'ın teşvikiyle Selâhaddin'e tekrar cephe aldılar. Halep ve Musul müttefik kuvvetleri ile Selâhaddin arasında 22 Nisan 1176 yılında Tellü's- Sultan mevkiinde yapılan savaşta Selâhaddin yine galip geldi. Buzâa, Menbic ve Azaz gibi yerleri alan Selâhaddin Halep ve Musul arasındaki bağlantıyı kopardı ve Halep'i yeniden kuşattı. Ağustos 1176'da Selâhaddin ve Halepliler arasında barış sağlandı ve antlaşmaya varıldı. Bu antlaşmaya göre Halep, Harim ve birkaç küçük kale haricinde Şam toprakları

[41] Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, c.VI, s.313.

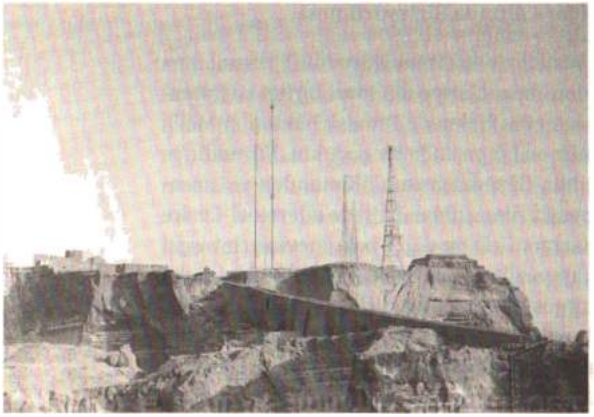

Resim 27: Cebelü'l-Mukattam, Kahire

[http://bit.ly/2KeRwkJ]

bütünüyle Sultan Selâhaddin'in eline geçmiş oluyordu. Bundan sonra Seyfeddin Gazi ve Melik es-Salih ölünceye kadar iki taraf arasında herhangi bir anlaşmazlık söz konusu olmadı. Bu İslâm birliğini sağlama yolunda önemli bir adımdı.

Selâhaddin 10 Eylül 1176 tarihinde yerine nâib olarak kardeşi Şemsüddevle Turan Şâh'ı Dımaşk'ta bırakarak Mısır'a döndü.[42] Onun Mısır'a dönmekteki en büyük amacı Mısır'ı Haçlılar'a karşı tahkim etmekti. Bunun yanı sıra bir yıl süreyle Mısır'da çeşitli idarî düzenlemeler yaptı. Cebelü'l-Mukattam üzerine yeni bir kale (Kal'atü'l-Cebel) inşâ ettirmeye başladı.[43] Ayrıca Kahire ile Mısır'ın diğer önemli şehirleri ve düşman taarruzunda zayıf gördüğü noktaları surlarla çevirmeye karar verdi. Onun bu icraatında Suriye'de bulunması etkili olmuştu. Çünkü Suriye'nin merkezi ve önemli noktaları surlarla çevrili idi.

29 Haziran 1180 yılında Zengî ailesinden Musul hâkimi II. Seyfeddin Gazi, 6 Aralık 1181'de de Halep hâkimi Nûreddin Mahmûd'un oğlu Melik es-Salih ölmüştü. Selâhaddin hem Musul hem de Halep'in daha önce halife tarafından kendisine temlik edildiğini söyledi ise de II. Seyfeddin Gâzi'nin kardeşi İzzeddin Mesud Musul'da hak iddiasında bulundu. Bununla da kalmayıp Halep'i de Sincar karşılığında kardeşi II. İmâdeddin Zengî'ye vermişti. Bu durumda Selâhaddin'in Suriye üzerine yürümesi kaçınılmaz oldu. Eylül 1182 tarihinde el-Bire, Urfa, Harran gibi yerleri ele geçirmeye başlayan Selâhaddin, Harran'dan sonra Rakka'ya yöneldi. Rakka'yı da ele geçiren Selâhaddin, buradan Meşhed-er-Rummân'a ve oradan da Arabân'a giderek bu şehirleri teslim aldı. Sonra Habur, Şemsaniyye, el-Fuddeyn, el-Mecdel ve el-Hasin'i ele geçirdi.[44] Habur nehrini geçip Nusaybin'e doğru ilerledi. Şehir Selâhaddin'e teslim oldu.

[42] İbn Vâsıl, c.II, s.52; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s. 63.

[43] Eyyûbî idare merkezi olan Kal'atü'l- Cebel yapımına Selâhaddin döneminde başlanmış ancak bu kalenin inşâsının tamamlanması onun torunlarından el-Kâmil dönemine kadar uzamıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilâtı*.

[44] İbn Vâsıl, c.II, s.118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih (İslâm Tarihi)*, (Ter. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, Redaktör: Mertol Tulum), İstanbul 1987, c.XI, s.384;

Kısa süre içerisinde Güneydoğu Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de pek çok yeri ele geçiren Selâhaddin, 10 Kasım 1182 tarihinde Musul'u kuşattı. Ancak Musul'un Suriye'deki en müstahkem yerlerden biri oluşu ve burayı savunanların kendisi karşısında güçlü bir ittifak oluşturması Selâhaddin'in kuşatmayı kaldırmasına sebep oldu. 30 Aralık 1182 tarihinde Sincar'ı, ardından el-Cezîre'yi ele geçirdi. Selâhaddin 13 Nisan 1183'te de Âmid (Diyarbakır)'i zaptedip Halep'e yöneldi. 21-22 Haziran 1183'de Halep'i ele geçirdikten sonra Harim'e geldi. Halep ve Harim'in zaptı bölgedeki pek çok hâkimin Selâhaddin'in hâkimiyetini tanımasına sebep oldu. Bunlar arasında Erbil, Cizre, Şehrizûr, Dakuka ve Tekrit hâkimleri de bulunuyordu. Ekim 1185'te tekrar Musul'u kuşatan Selâhaddin, nihayet 3 Mart 1186'da şehri ele geçirdi. Musul ve Halep'in ele geçirilmesi bütün Suriye ve Mısır'ın Selâhaddin'in idaresi altında birleştirilmesi anlamına geliyordu. Böylelikle Selâhaddin, yanında yetiştiği Nûreddin Mahmûd'un politika ve ideallerinin gerçek mirasçısı olduğunu ispatlamıştı.

6. Selâhaddin'in Dış Politikası

a. Selâhaddîn-i Eyyûbî ve Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Kılıçarslan (1155-1192)

Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan ile Nûreddin Mahmûd arasında mevcut olan ve "hâkimiyet mücadelesine" dayanan rekabet, Nûreddin'in ölümü üzerine yön değiştirmiş, Selâhaddin'e çevrilmişti. Bizans'a karşı Anadolu'da büyük başarılar elde eden Kılıçarslan, 1179 senesinde Selâhaddin'e bir elçi göndererek Nûreddin tarafından işgal edilen Ra'bân[45] kalesinin kendisine iadesini ve Nûreddin'in oğlu el-Melik es-Sâlih'in buna muvafakat ettiğini bildirdi.[46]Selâhaddin ise bunu reddetti. Kılıçarslan da kalenin alınması için 20.000 kişilik bir ordu toplamıştı. Bunu öğrenen Selâhaddin, yeğeni Takıyüddin Ömer b. Şahinşah'ı 1000 kişilik bir süvari birliğiyle onların üzerine gönderdi. Takiyüddin hücuma geçip savaşa girerek Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğrattı.[47] Türkiye Selçuklu sultanlarının güney-doğu siyaseti, II. Kılıçarslan ve Selâhaddîn-i Eyyûbî arasındaki gerginliği artırdı. 1180 senesinde Kılıçarslan, Diyarbakır ve Hısn Keyfâ

Ebû'l-Fidâ, el-Melik el-Müeyyed İmâdüddin, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Beyrut 1997, c.II, s.146-147.

[45] Ra'bân, Fırat yakınlarında Halep ve Sumeysat arasında mustahkem bir kale idi. Burası günümüzde Gaziantep'e bağlı Araban ilçesidir.

[46] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s..211-212.

[47] İbn Vâsıl, c.II, s.79; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Şemsüddin Ebî'l-Muzaffer Yûsuf bin Kızoğlu et-Türkî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Ayân*, I. Kısım, Haydarâbâd 1951, c.VIII, s.354. İbnü'l-Esîr, c.XI, s.366; Gregory Abû'l- Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (Ter. Ö. Rıza Doğrul, 2. Baskı), Ankara 1987, c.II, s.425.

Artuklu emiri Nûreddin Muhammed b. Kara Arslan b. Dâvud'un üzerine yürüyüp ülkesini almaya karar vermişti.[48] Nûreddin Muhammed de Kılıçarslan'ın kendisini cezalandıracağından korkarak onun rakibi Selâhaddin'e sığındı. Kılıçarslan'ın isteği, kızıyla evlenen Artuklu emiri Nûreddin Muhammed'e çeyiz olarak verdiği yerleri geri almaktı. Bu amaçla Nûreddin Muhammed'i himâyesine alan Selâhaddin ile yazışmalarda bulundu ise de sonuç alamadı. Selâhaddin, Haçlılar ile ateşkes antlaşması yaptığından Anadolu'ya girebilir ve Kılıçarslan'la rahatlıkla mücadele edebilirdi. Kılıçarslan'ın kendisine gönderdiği elçilere kızgınlıkla, Malatya'ya iki günlük mesafede olduğunu ve eğer Kılıçarslan geri çekilmezse Malatya'ya yürüyeceğini söylemişti.[49] Bunun üzerine Kılıçarslan'ın emirleri araya girip iki sultan arasında anlaşma sağladılar. Nûreddin Muhammed meselesi de böylece halloldu.

Selâhaddin daha sonra bir grup Türkmeni önce korumasına alıp kendilerine aman veren, bir süre sonra da onlara ihanet edip üzerlerine yürüyerek ailelerini esir alan ve mallarını yağma eden Ermeni kralı Leon'un oğlu üzerine yürüdü.[50] Yüksek ve müstahkem bir Ermeni kalesi olan el-Menâkîr'i ateşe verdi. Türkmenler de malları ve eşyalarıyla buradan ayrılıp Sultan Selâhaddin'in itaatine girdiler.[51] Leon'un oğlu Selâhaddin'den korktuğu için almış olduğu esirleri de serbest bıraktı. Selâhaddin de rahat bir şekilde Hama'ya döndü.

b. Selâhaddin ve Haçlılar

Selâhaddin'in çocukluğu ve gençliği Müslümanlar'ın Haçlılar'a karşı cihad hareketinin doruk noktasına ulaştığı bir asra denk gelmişti. Önce İmâdeddin Zengî ve daha sonra da oğlu Nûreddin Mahmûd Zengî bu mücâdelede tabiî olarak en büyük rolü oynamışlar ve başarılı olmuşlardı. Selâhaddin'in Mısır'a gelişinden itibaren bu amaca yönelik faaliyetlerde bulunması da onun daha ilk zamanlardan itibaren bu konuya ne derece önem verdiğinin açık bir göstergesi idi.

Haçlılar ile mücadele, Suriye gibi Mısır'ın da büyük surlar ve kaleler inşâ ettirilerek tahkim edilmesi, İslâm birliğini sağlama fikri, Suriye ve Mısır'ı tek

[48] Artuklu emirî Nûreddin Muhammed, Kılıçarslan'ın kızıyla evlenmiş ve gelin bir müddet kendisinin yanında kalmıştı. Nûreddin Muhammed daha sonra bir şarkıcıya gönül verip onunla evlenmişti. Bu şarkıcı kadın da onun ülkesine ve hazinesine hâkim oldu. Nûreddin Muhammed, Kılıçarslan'ın kızından yüz çevirip, onu kendi haline bırakınca Kılıçarslan bu duruma tahammül edemeyip Nûreddin Muhammed'in üzerine yürüdü (İbnü'l-Esîr, c.XI, s.370).

[49] İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, c.XI, s.371.

[50] İbn Vâsıl, c.II, s.99; İbnü'l-Esîr, c.XI, s.372; Sıbt, c.VIII, s.360-361.

[51] İbn Vâsıl, c.II, s.99.

bir siyasî otorite altında birleştirme gayreti, yeni kurulan devletin merkezi önceleri Kahire iken daha sonra Dımaşk'ın da merkez haline getirilmesi, ordudaki ve devlet teşkilatındaki uygulamalar ve hatta Kudüs'ün yeniden Müslümanlar tarafından fethedilmesi fikri[52] gibi icraatın önemli bir bölümü Nûreddin'den Selâhaddin'e miras kalan düşünce ve faaliyetler idi.

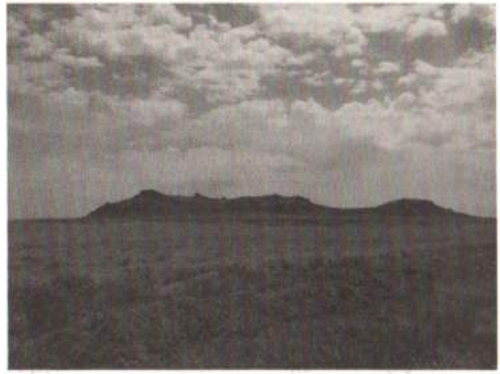

Resim 28: Hittîn Savaşı'nın meydana geldiği yer ve Hittîn Tepesi

[http://bit.ly/2K8RDOE]

1174-1186 yılları arasındaki I.Devre: Bu devrede Selâhaddin bir yandan Haçlılar ile mücadele ederken diğer yandan da bütün gayretini İslâm birliğini sağlamaya, Suriye ve Kuzey Irak'ta hâkimiyeti altında bulunan küçük ve dağınık İslâm kuvvetlerini bu birliğe dâhil etmeye harcıyordu. İslâm birliği cephesinin oluşması hem İslâm ülkelerine ve Müslüman topraklarına saldıran Haçlılar karşısında muvaffakiyeti getirecek, hem de Selâhaddin Haçlılar ile savaşırken dış tehlikeyi görmeksizin iktidarı ele geçirme hevesiyle onu arkadan vurabilecek, düşmanla işbirliği yapabilecek tehdit unsurlarını ortadan kaldıracaktı.

1186-1192 yılları arasındaki II. Devre: Selâhaddin bu devrede Fırat'tan Nil'e kadar İslâm birliğini sağlamış ve kendisini bütün benliğini saran cihada adamıştı. Bu amaçla ölünceye kadar mücadelesini sürdürüp adını tarihe yazdıracak büyük zaferler elde etti.

7. Hittîn Zaferi

Selâhaddin Suriye ve Mısır'da ele geçirdiği yerlerin dışında Haçlılar'ın elinde bulunan bazı yerleri de fethetti. Bunlar arasında Filistin bölgesindeki Taberiyye de bulunuyordu. Taberiyye'nin Müslümanlar tarafından fethi ve Trablus kontu Raymond'un eşi Taberiye hâkimi Kontes Ehive'nin Haçlılar'dan âcil yardım isteği Haçlılar'ı Müslümanlar'a karşı harekete geçmeye zorlamıştı. Bunda Kerek hâkimi Renaud de Châtillon ve Guy de Lusignan'ın rolü büyük olmuştu. Haçlılar Safuriyye'de toplanıp harekât planını tespit ettiler. Bunlar arasında Patrik, Akkâ piskoposu ve diğer pek çok din adamı mevcuttu.

Selâhaddin'in ordusu suya yakın bir yerde konaklamıştı. Mevsimin yaz olması sebebiyle su kaynakları her iki taraf için de hayatî öneme sahipti.

[52] Sıbt, c.VIII, s.313.

Resim 29: Selâhaddîn-i Eyyûbî ve esir Kudüs Kralı Lüzinyali Guy (temsili resim)

[http://bit.ly/2ywY64D]

Haçlılar Müslümanlar'dan korktukları için su kaynaklarını ele geçirememişlerdi.[53] Bu yüzden Taberiyye gölüne doğru ilerleyip su ihtiyacını gidermek istiyorlardı. Ancak Müslümanlar buna izin vermemişlerdi. 4 Temmuz 1187 tarihinde Selâhaddin ve ordusu Haçlılar'ın üzerine yürümeye başladılar. Haçlılar da Müslümanlar'a doğru yürüyüşe geçmişlerdi. Ancak bir yandan susuzluğun etkisiyle diğer yandan da Selâhaddin'in askerlerinin ok yağmuruna maruz kalmaları sebebiyle ilerleyemediler. Haçlılar'dan bir kısmı kaçtı. Kudüs kralı Guy de Lusignan ve etrafındaki birlikler ise, Hittîn tepesine çekilerek burada çadır kurup tutunmaya çalıştılar. Ancak Müslümanlar buna engel oldular. Sadece kralları için bir çadır kurabildiler. Müslümanlar hücuma geçtikçe Haçlılar karşılık veriyorlardı. Nihayet Müslümanlar Akkâ piskoposunun savaşa teşci için getirdiği ve Haçlılar'ın "Salibu's-Salbut" adını verdikleri Gerçek Haç'ı Akkâ piskoposunun ölümü üzerine ele geçirdiler.[54] Bu haçın Müslümanlar'ın eline geçmesi Haçlılar'ı manen çökertmişti. Bir süre sonra Selâhaddin'in askerleri Kudüs kralının çadırını yıktılar ve orada bulunanları esir aldılar. Bunlar arasında kral Guy, kralın kardeşi Amoury, Kerek hâkimi Prens Renaud ve onun oğlu Onfroi de Toron, Tapınak şövalyeleri tarikatı lideri Gerard de Ridefort, Marki de Montferrat, Cübeyl, Beyrut ve Sayda hâkimleri ile II. Henri de la Champagne de vardı.[55] Hittîn muharebesi Haçlılar için büyük bir felâket olmuştu. Onlar Suriye sahillerine geldikleri 1098 yılından bu yana böyle bir felâkete maruz kalmamışlardı.

9 Temmuz 1187 tarihinde Selâhaddin Akkâ'yı ele geçirdi. Kısa bir süre sonra 23 Ağustos 1187 tarihinde de Askalan önünde karargâh kurdu. Askalan da bulunan Haçlılar başlangıçta Selâhaddin'e şehri teslim etmeyi reddettiler. Bunun üzerine Selâhaddin şehri muhasara edip mancınıklarla sıkıştırmaya başladı. On dört gün süren muhasaranın ardından 5 Eylül

[53] İbnü'l-Esîr, c.XI, s.422.

[54] İbnü'l-Esîr, c.XI, s.423; el-İsfahânî, İmâdüddin Muhammed b. Muhammed b. Hâmid, *el-Fethü'l-Kussi fi'l-Fethi'l-Kudsî*, (Tahkik ve şerh: M. Mahmud Subh), Kahire 1965, s.74; Sıbt, c.VIII, s.393; S. A.Âşûr, c.II, s.635; Yûsuf Hasan Derviş Gavanme, *İmâretü'l-Kerek*, (2. Baskı), Darü'l-Fikr, Amman 1982, s.157; Runciman, c.II, s.385.

[55] İbnü'l-Esîr, c.XI, s.424; Sıbt, c.VIII, s.393; Runciman, c.II, s.385.

1187'de şehri teslim ettiler.[56] Böylece Askalan da Müslümanlar'ın eline geçmiş oldu.

Askalan'ın fethinden sonra Selâhaddin bölgedeki diğer şehir ve kalelerin fethi için askerler gönderdi. Bu askerler Askalan civarındaki Remle, Dârûm, Gazze, Meşhed-i Halil İbrâhim, Yubna, Beytü Lahm, Beytü Cibril, en-Nazarûn ve Tapınak şövalyeleri'ne ait yerlerin tamamını fethettiler.[57]

8. Kudüs'ün Fethi

Selâhaddin Askalan ve civârının fethinden sonra Mısır'a haber gönderip oradaki donanmanın bütün savaşcılar ile denize açılmalarını emretti ve Kudüs'e hareket etti. 20 Eylül 1187'de şehri muhasara etti. Şehirde kraldan daha üstün bir mevkiye sahip olan büyük Patrik ve Remle hâkimi Balian b. Barzan bulunuyordu.[58] Ayrıca Hittîn Muharebesi'nden kurtulan Tapınak Şövâlyeleri ve Misafirperver şövalyeler ile Askalan ve diğer Haçlı şehirlerinden kaçan halk da burada toplanmıştı. Sadece süvârilerin sayısı 60.000 kadardı.[59] Hepsi de Kudüs'ü savunma azmindeydi. Ancak Haçlılar Müslümanlar'ın şiddetli tazyiki karşısında aman dilemeye ve şehri teslim etmeye karar verdiler.

Resim 30: Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kudüs Fethi sırasında çadırını kurduğu yere yaptırılan ve Selâhaddîn-i Eyyûbî Vakfı olarak hizmet veren evde bulunan Selâhaddîn-i Eyyûbî tasviri.

[Mevlut Sami Ertem arşivi]

Nihâyet Kudüs 2 Ekim 1187 Mi'rac Gecesi'ne denk gelen Cuma günü Selâhaddin tarafından kılıç keskinliğinde bir emanla teslim alındı.[60]

Kudüs'un fethini bölgedeki diğer kalelerin fethi takip etti. Bunlar arasında Kerek, Safed ve Kevkeb kaleleri bulunuyordu. Selâhaddin'in Kasım 1188 - Ocak 1189 tarihleri arasında Haçlılar'ın elinde bulunan Safed ve Kevkeb'i ele geçirmesiyle Eyle sınırından Beyrut'a bağlı yerlerin en uzak noktasına kadar her yer Müslümanlar'ın eline geçmiş oldu. Arada Sûr ve Şakîf Arnun haricinde Kudüs Krallığı topraklarının tamamı fethedildi.[61]

---

[56] İbnü'l-Esîr, c.XI, s.430; İbn Vâsıl, c.II, s.209; İbn Şeddâd, s.133; Ebû'l-Fidâ, c.II, s.156; İmâdüddin el-İsfahânî, s.112-113.

[57] İbnü'l-Esîr, c.XI, s.431; İbn Vâsıl, c.II, s.210; İbn Şeddâd, s.133; İmâdüddin el-İsfahânî, s.114; Ebû'l-Fidâ, c.II, s.156; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.96; A.Râfii-S.A. 'Âşûr, s.327.

[58] İbnü'l-Esîr, c.XI, s.431; İbn Vâsıl, c.II, s.211; İmâdüddin el-İsfahânî, s.117; Ebû Şâme, *Uyûn*, c.II, s.153.

[59] el-Katibü'l-İsfahânî, el-Feth, s.124; Ebû Şâme, Uyûn, c.II, s.153.

[60] İbnü'l-Esîr, c.XI, s.433; İbn Vâsıl, c.II, s.215; İmâdüddin el-İsfahânî, s.130, İbn Şeddâd, s.135; Ebû Şâme, *Uyûn*, c.II, s.155; Sıbt, c.VIII, s.397; Ebû'l- Fidâ, c.II, s.157; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.96; A-Râfii- S.A.'Âşûr, s.328.

[61] İbnü'l-Esîr, c.XII, s.31.

9. Selâhaddin ve III. Haçlı Seferi

Selâhaddin, Safed'in fethinden sonra Kudüs'e hareket etti. Kudüs'te bir süre kaldıktan sonra sahil yolundan Akkâ'ya geçti. Selâhaddin, burada bazı düzenlemeler yaptı. Bu arada, Şubat-Mart 1189'da, III. Haçlı Seferi başlamış ve Haçlılar'ın Kudüs Krallığı topraklarında düşmeyen tek kalesi durumunda olan Sûr'a Avrupa'dan yardımlar gelmişti. Ayrıca Selâhaddin'in serbest bıraktığı eski Kudüs Kralı Guy de Lusignan Kudüs Krallığı'nı yeniden ele geçirmek amacıyla Haçlılar'ın başında harekete geçerek Trablus'tan Sûr şehri önlerine gelerek burada bulunan Conrad de Montferrat'tan hâkimiyetin kendisine terk edilmesini talep etmişti. Fakat Conrad buna râzı olmadı. Selâhaddin ise Akkâ'dan 1189 senesi Mart ayında Dımaşk'a oradan da Banyas yakınlarındaki Şakîf Arnun'a hareket etti. Nihayet aynı yılın Ağustos ayında Selâhaddin, Şakif kalesine yürüyüp burayı muhasara etti.[62]

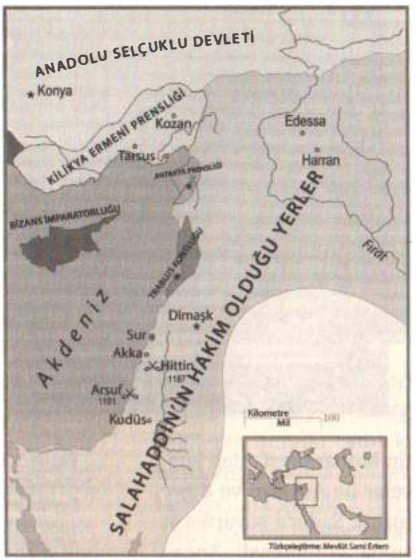

Harita 15: Üçüncü Haçlı Seferi Başlarında Şam Bölgesi (Yaklaşık 1190'lı yıllar)

[http://bit.ly/2tmzO89]

Bu arada Haçlılar Sûr şehrinde toplanmışlar, daha sonra da, Sayda'yı muhasara etmek üzere harekete geçmişlerdi. Ancak Selâhaddin'in yolu tutmuş olan Haçlılar'ı sıkıştırıp onları Sûr ve Sayda arasında bulunan köprüye doğru sürmesi Haçlılar'a pek çok zâyiât verdirmişti. Haçlılar, korkarak Sûr şehrine geri döndüler. Onlar Sûr'a dönünce Selâhaddin de önce Tibnin'e sonra Akkâ'ya oradan da Merc-i Uyûn'daki ordugâhına gitti.[63]

Haçlılar Sûr şehrinde tekrar büyük bir kalabalık hâlinde toplandılar. Sayda'ya gidemeyen Haçlılar, Akkâ'ya gidip burayı muhasara etmeye karar verdiler. 29 Ağustos 1189'da Akkâ önlerine gelip karargâh kurdular. Onlardan bir kısmı da İskenderiye'ye inmişti.[64] Haçlılar'ın Akkâ'yı muhasara etmesi üzerine Selâhaddin, Şakîf Arnun'u muhasara edecek kadar bir birlik bırakarak Akkâ'ya hareket etti. Şakîf kalesinin muhasarası yaklaşık bir yıl devam etti. Bir yıl sonra 24 Mart 1190'da Şakîf Arnun teslim oldu.[65]

---

[62] İbnü'l-Esîr, c.XII, s.35; İbn Vâsıl, c.II, s.283; İmâdüddin el-İsfahânî, s.288; İbn Şeddâd, s.162; Ebû Şâme, *Uyûn*, c.II, s.202; Runciman, c.III, s.20.

[63] İbnü'l-Esîr, c.XII, s.36-37; İbn Vâsıl, c.II, s.285-286; İbn Şeddâd, s.156; İmâdüddin el-İsfahânî, el-Feth, s.289; Ebû Şâme, *Uyûn*, c.II, s.202-203; Ebû'l-Fidâ, c.II, s.162.

[64] İbnü'l-Esîr, c.XII, s.39; İbn Vâsıl, c.II, s.289; İmâdüddin el-İsfahânî, s.296.

[65] İmâdüddin el-İsfahânî, s.288.

Selâhaddin'in 1187 senesinde Haçlılar üzerine başlatmış olduğu büyük hücumun üzerinden üç sene geçmiş ve neredeyse Haçlılar'ın Suriye'deki varlığı sona ermişti. Kudüs Krallığı topraklarında Sûr şehrinden başka Haçlılar'ın elinde bulunan hiçbir yer kalmamıştı. Aynı şekilde Trablus Kontluğu'nda da sadece Trablus, Antartus kalesi ve Hısnü'l-Ekrad; Antakya Prinkepsliği'nde ise başşehir Antakya ve Hısnü'l-Markab Haçlılar'ın elinde bulunuyordu. Önce Sicilya donanması, ardından birçok kont, baron, dük askerleriyle Kudüs'ü kurtarmak için doğuya koşmuşlar; Papalığın çağrısıyla bunları Fransa Kralı Philippe Auguste, İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard ve Alman İmparatoru Frederich Barbarossa ordularının başında takip etmişlerdi.[66] Hıristiyan Avrupa'nın doğuya düzenlediği bu sefer, Haçlı Seferleri'nin üçüncüsü, en büyüğü ve en kapsamlısı idi.

Müslüman ve Haçlı orduları Akkâ önlerinde bulundukları süre içinde iki taraf arasında küçük büyük pek çok muharebe gerçekleşti. Müslümanlar'a yardımlar karadan, Haçlılar'a ise denizden geliyordu. 1189 senesi Eylül başında batıdan gelen takviye kuvvetlerinin sayısı iyice arttı. Selâhaddin Haçlılar'ın karşısına indiğinde ne doğrudan onların yanına ne de Akkâ'ya gitti. Fakat bir süre sonra 14 Eylül 1189'da Haçlılar ile karşı karşıya geldi. Muharebenin ilk günü beklenilen başarı elde edilemedi. Ertesi gün 15 Eylül'de Müslümanlar saldırıya geçti. Başlangıçta Müslümanlar'ın aleyhine görünen taarruz, Haçlılar'ın yaklaşık 10.000 kadar zâyiât vererek geri çekilmesiyle sonuçlandı.[67] Onlardan pek çoğu esir alındı. Esir alınanlar arasında Tapınak tarikatı reisi de vardı.[68] el-Kâtibü'l-İsfahanî'nin Tapınak Tarikatı reisi Gérard'dan naklettiğine göre, Akkâ önündeki Haçlı kuvvetlerinin sayısı 110.000 kadardı.[69]

Selâhaddin'in birlikleri karadan ve denizden Akkâ muhasarasını sürdürüyorlar fakat netice alamıyorlardı. Bu arada Alman İmparatoru Frederich Barbarossa'nın oldukça kalabalık bir orduyla[70]Anadolu üzerinden Suriye'ye geçmek ve Haçlı birliklerine yardım etmek amacıyla İstanbul'a

[66] A.Râfi-S.A.Âşûr, s.330; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde*, s.79; Şeşen, "Eyyübîler", *DGBİT*, c. VI., s.334.

[67] İbnü'l-Esîr, c.XII, s.43; İbn Şeddâd ve ondan nakil ile İbn Vâsıl bu sayının 7, 000 kişi olduğunu kaydederler. (en-Nevâdir, s.175; Müferric, c.II, s.299).

[68] İbnü'l-Esîr, c.XII, s.43; İmâdüddin el-İsfahânî, s.312.

[69] İmâdüddin el-İsfahânî, s.312; İbn Şeddâd, s.175-177; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde*, s.81.

[70] Kaynaklarda Alman İmparatoru Frederich Barbarossa'nın ordusunun sayısı hakkındaki malumat oldukça farklıdır. İmâdüddin el-İsfahânî bu sayının 300.000 olduğunu belirtir. Ebû Şâme 200.000'den fazla olduğunu ancak 200.000 kadar olduklarının rivâyet edildiğini aktarır. İbn Şeddâd ise bu sayının 200.000'den fazla olduğunu 260.000 kadar olduğunun rivâyet edildiğini söyler. Sıbt İbn el-Cevzî, Frederich Barborassa'nın ordusunun sayısını daha da mübalağa ederek 600.000 olarak verir. (İmâdüddin el-İsfahânî, s.330; Ebû Şâme, *Uyûn*, c.II, s.209; İbn Şeddâd, s. 178; Sıbt, c.VIII, s.403).

geldiği duyuldu. Bunun üzerine Selâhaddin, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'dan kendisine yardım etmesini istedi. Kılıçarslan ile Alman İmparatoru arasında eski bir dostluk mevcut idi. Alman İmparatoru Bizans'ın içinde bulunduğu zayıf durumdan istifadeyle Bizans topraklarını kolaylıkla aşmış; Türkiye Selçuklu topraklarından, serbestçe geçmek ve kendi paraları ile erzak ve sâir ihtiyaç maddelerini satın almak için Selçuklular ile antlaşma yapmıştı. Ancak bu durum hiçbir zaman Alman İmparatoru ile ittifak mânasına gelmiyordu. Çünkü Almanlar'ın Türkiye Selçuklu topraklarından serbest geçişten başka bir talepleri olmamış, üstelik Selçuklular Bizanslılar'dan farklı olarak, Haçlılar'a karşı mücadelelerini yapmışlar ve imkân kalmayınca da böyle bir antlaşmaya razı olmuşlardı. Nitekim Kılıçarslan, Haçlılar'ın sayılarının kalabalık oluşundan kaynaklanan bu antlaşmadan dolayı Selâhaddin'e bir mektup göndererek özürlerini beyan etmişti.[71]

Alman ordusu Türkiye Selçuklu topraklarını geçerken I. Haçlı Seferi'nin değil II. Haçlı Seferi'nin yolunu takip etmiş, Alaşehir ve Denizli'yi geçerek Anadolu'yu rahatlıkla aşabileceklerini düşünmüşlerdi. Ancak durum istedikleri gibi olmadı. Türkmenler'in yoğun olduğu bölgeye geldiklerinde başlangıçta onlarla alışveriş yapan, Türkmenler'den koyun, sığır ve at satın alan Haçlılar, daha sonra Türkmenler'in saldırısına uğradılar. Bütün olumsuzluklara rağmen Haçlı Ordusu Konya'ya kadar ilerledi. Konya yakınında Selçuklu sultanına ait iki sarayı tahrip edip, Meram Bağları'nda karargâh kurdular. Böylelikle Selçuklular'ı Konya Muharebesi'ne mecbur ettiler. Zırhlı Alman ordularının şehri dışarıdan ve içeriden beş gün boyunca sıkıştırması üzerine II. Kılıçarslan ve oğlu Kutbuddin Melikşah Alâeddin tepesinde oturdukları kaleden Alman İmparatoru Frederich'e elçi göndererek sulh teklifinde bulundular. Alman İmparatoru, Konya önlerinde, oğlu Frederich von Schwaben de şehir içinde savaşırken bu sulh teklifini kabul ettiler ve Tarsus-Misis yönünde ilerlemeyi kararlaştırdılar.[72] Alman İmparatoru ve ordusu Selçuklu topraklarından emniyetle geçiş için Selçuklu Beylerinden 25 kişiyi yanında bulundurma şartıyla güneye doğru ilerledi. Ancak Tarsus yakınlarında yorgunluk ve soğuk sebebiyle bir süredir hasta olan İmparator, Silifke çayında yıkanmak isterken burada boğuldu. Oğlu von Schwaben ise, babasının ordusundan geriye kalanlarla ancak 1190 senesi Ekim ayı başlarında Akkâ önüne ulaştı.[73]

Selâhaddin bölgedeki İslâm ülkeleri hâkimlerine cihad ve kendilerine yardım çağrısında bulundu. Bunlar arasında başta Yemen'de bulunan

[71] Turan, s.221-222.
[72] İbn Şeddâd, s.191; Turan, s.224.
[73] İmâdüddin el-İsfahânî, s.330-331; İbn Şeddâd, s.178-179; Sıbt, c.VIII, s.403; el-Makrizî, *es-Sülûk*, c.I, s.104; Turan, s.224; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde*, s.81.

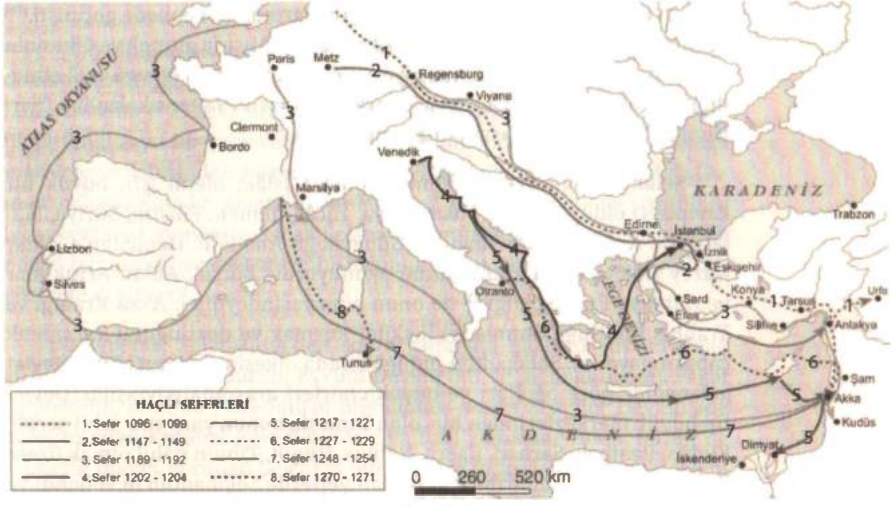

Harita 16: Haçlı Seferleri Haritası

[http://bit.ly/2IiG7yg]

kardeşi Zahîrüddin Tuğtekin olmak üzere İran'da hüküm süren Muzafferüddin Kara Arslan ve Türkiye Selçuklu hükümdarı II. Kılıçarslan da bulunuyordu. Erbil hâkimi Zeynüddin b. Nûreddin ile Şehrizûr hâkimi Hasan b. Kıpçak'dan da yardımlarını arttırmalarını istedi. Çok geçmeden Selâhaddin'in yardım talebine karşılıklar gelmeye başladı. Musul hâkimi İzzeddin Mesud b. Mevdûd silâh yardımı gönderdi.

13 Haziran 1190 tarihinde Mısır'dan yeni bir donanma daha gelerek Akkâ'ya girdi. Silâh ve erzak yüklü bu donanmanın gelişiyle Müslümanlar'ın morali yükseldi, beklenilen zafer elde edildi.[74] 25 Temmuz günü Haçlı kuvvetlerinden 62.000 civarında bir kısmı yeni bir taarruza girişip, er-Reml'de bulunan Müslüman öncü birliklerine saldırdılar. Fakat el-Melik el-Âdil ustaca bir manevra ile Haçlılar'ı ağır bir yenilgiye uğrattı.[75] Haçlılar 10.000 kişiden fazla kayıp verdiler.[76] Bu mağlubiyetten sonra Haçlılar zayıfladılar. Onları çöküntüden kurtaran Kont II. Henri de Champagne'nın gemilerle silâh ve erzak getirmesi oldu.[77]

Selâhaddin 14 Ekim 1192'de Kudüs'ten ayrılarak Haçlılar ile sınır olan kaleleri teftiş etti. 2 Kasım 1192'de de Dımaşk'a gitti. Dımaşk'tan en son 21 Nisan 1189'da ayrılmıştı. O günden bu yana istisnasız bütün

[74] İmâdüddin el-İsfahânî, s.385.
[75] İbn Şeddâd, s.179; İbn Vâsıl, c.II, s.311; İmâdüddin el-İsfahânî, s.403-408; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde*, s.82.
[76] İmâdüddin el-İsfahânî, s.408.
[77] İbn Şeddâd, s.201.

günleri dört yıl boyunca hep harp meydanlarında ve cephede geçmişti.[78] Selâhaddin bir süre Dımaşk'ta kaldıktan sonra Mısır'a gitmek ve ülkesinin idaresini yeniden düzenlemek niyetindeydi. Ancak buna ömrü vefâ etmedi. Dımaşk'da dört ay kaldıktan sonra 22 Şubat 1193'te yakalandığı "Sarı Humma" (menenjit) hastalığına yenik düştü.[79]

Selâhaddin'in erken ölümü şüphesiz İslâm âlemi için büyük bir kayıptı. O öldüğü sırada Mısır, Libya, Hicâz, Yemen, Filistin, Suriye, Malatya ve Ahlat'a kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Hemedan'a kadar Kuzey Irak'ta onun adına hutbe okunuyordu. Musul, Ahlat, Artuklular ve Antakya Prinkepsliği[80] de onun himayesindeydiler. Akkâ Krallığı ve Trablus Kontluğu onunla iyi ilişkiler kurmak ve dostluğunu kazanmak çabasındaydılar. Selâhaddin öldüğü sırada ülkesinin idaresi Türk devlet geleneğine göre oğulları ve büyük emirleri arasında paylaşıldı. Devletin büyük merkezlerinden biri olan Dımaşk, bunun yanı sıra sahil şeridi, Kudüs, Baalbek, Sarhad, Basra, Nablus, Hunin, Tibnin dâhil olmak üzere Dârum'a ve Mısır sınırına kadar olan yerlerde Selâhaddin'in veliahdı ve büyük oğlu el-Melik el-Efdal Nûreddin Ali; Mısır'da ikinci oğlu el-Melik el-Azîz Osman; Halep ve Kuzey Suriye de ise üçüncü oğlu el-Melik ez-Zâhir Gâzî onun nâibiydiler. Kerek, Şevbek, Balka ve Diyarbakır'a kadar Fırat'ın doğusundaki topraklar kardeşi el-Melik el-Âdil Seyfeddin'in; Hama, yeğeni Takıyüddin Ömer'in oğlu el-Melik el-Mansûr'un; Hıms ve Rahbe II. Esedüddin Şîrkûh'un; Baalbek Behramşah'ın; Yemen-Hicâz kardeşi Tuğtekin'in; Erbil ve çevresi Muzafferüddin Gökbörü'nün idaresindeydiler. Bu merkezlerin ve etrafındaki diğer yerlerin sahipleri, Selâhaddin'in nâibi olarak hüküm sürüyorlardı.[81]

el-Cezîre bölgesinde ise eski hânedân Zengî Ailesi üyeleri ve diğer Selçuklu emirlerinin çocukları hâkimdi. Meselâ Musul'da Atabek Mevdûd'un oğlu I. İzzeddin Mes'ud; Sincar'da onun kardeşi II. İmâdeddin Zengî; Hısn Keyfâ ve Diyarbakır'da II. Kutbuddin Sökmen ve Ahlat'ta İmâdeddin Ebû Bekr bulunuyordu.

[78] İmâdüddin el-İsfahânî, s.619; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde*, s.90.
[79] İbn Şeddâd, s.359-361; İmâdüddin el-İsfahânî, s.627-628; İbn Vâsıl, c.II, s.416-420; Ebû Şâme, *Uyûn*, c.II, s.282; Sıbt, c.VIII, s.425; Ebû'l-Fidâ, c.II, s.172-174; İbn Hallikân, c.VII, s.202; A-Râfiî- S.A.Âşûr, s.333; Şeşen, *Selâhaddîn Devrinde*, s.91.
[80] Antakya Prinkepsi Raymond 29 Ekim 1192'de Selâhaddin'e bağlılığını bildirmişti (İmâdüddin el-İsfahânî, s.618).
[81] İmâdüddin el-İsfahânî, s.630-633; A-Râfiî- S.A.Âşûr, s.334-335.

C. Selâhaddin'in Halefleri

Selâhaddin'in ölümü üzerinden çok geçmeden Eyyûbî âilesi içerisinde saltanat kavgası başladı. Selâhaddin, ölmeden önce büyük oğlu Dımaşk nâibi el-Melik el-Efdal Nûreddin Ali'yi veliaht tayin etmişti. Ancak el-Melik el-Efdal zayıf bir şahsiyetti. Babasının ölümünden sonra ortaya çıkan meselelerin üstesinden gelebilecek kabiliyette değildi. el-Melik el-Azîz Osman, daha sağlam karakterli idi. el-Melik ez-Zâhir ise, akıllı ve siyasetten iyi anlayan bir kimseydi. Ancak Selâhaddin'in oğullarından hiçbiri, gerek devlet tecrübesi, gerekse saygınlık bakımında amcaları el-Melik el-Âdil ölçüsünde değillerdi.

Bu sebeple, Selâhaddin'den sonra saltanata en lâyık kişi el-Melik el-Âdil idi. Üstelik bu durum Eyyûbî Devleti'nin de menfaatine idi. Fakat Selâhaddin, metbûu Nûreddin'in ölümünden sonra Zengîler Devleti'nde cereyan eden saltanat kavgalarından ve bazı zamanlar rakip, bazen de müttefik olarak gördüğü Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın başına gelenlerden ders almamış olacak ki, devlet idaresini kardeşi el-Melik el-Âdil'in yerine el-Melik el-Efdal'e ve diğer çocuklarına bırakmıştı.[82] Selâhaddin'in 17 oğlu vardı.[83] Onlar babalarının ölümünün ardından iktidar hırsı ile kıyasıya bir mücadeleye giriştiler. Bu durumdan en çok zarar gören Eyyûbî Devleti oldu.

1. el-Âdil'in Saltanatı Ele Geçirmesi ve Eyyûbî Devleti'nin Birliği'nin Sağlanması

el-Âdil 28 Ocak 1200 tarihinde Kahire'ye girdi. Burada hâkimiyetini tesis edip adına hutbe okuttu ve para bastırdı.[84] Daha sonra Harran'daki oğlu el-Melik el-Kâmil Nâsırüddin Muhammed'i çağırıp onu yerine nâib yaptı ve Mısır'ın idaresini ona bıraktı.

el-Âdil sadece Mısır'da değil Hama ve Halep'te de kendi adına hutbe okutup para bastırmaya başlamıştı.[85] Artık el-Âdil, bütün Eyyûbî ülkesinin hâkimiydi. Elinde Mısır, Şam, Kudüs ve buna ek olarak el-Cezîre bölgesindeki topraklar vardı. el-Âdil önemli bölgelerinin idaresini tamamen kendi oğullarına verdi. Daha önce bahsettiğimiz gibi el-Melik el-Kâmil

[82] R.Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, c. VI., s.342.
[83] İmâdüddin el-İsfahânî, s.629; İbn Vâsıl, Selâhaddin'in oğullarının isimlerini ve hâkim bulundukları yerleri ayrıntılı bir şekilde verir (c.II, s.423-426); Sıbt İbn el-Cevzi ise Selâhaddin'in 16 oğlu olduğunu belirtir (c.VIII, s.434); el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.143.
[84] Sıbt, c.VIII, s.471; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.152.
[85] Ebû'l-Fidâ, c.II, s.187; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.153.

Muhammed Mısır'da; el-Melik el-Muazzam İsâ Dımaşk'ta; el-Melik el-Eşref Mûsâ Harran ve Urfa'yı içine alan el-Cezîre bölgesinde; el-Evhad Eyyûb Meyyâfârıkîn'de ve el-Hâfız Nûreddin Arslan da Kal'atü'l Cebel'de el-Âdil'e niyâbet ediyorlardı.[86] el-Melik el-Âdil ise onları teftiş eden hükümdarlar üstü bir hâkim konumundaydı. Bu uygulama Sultan Selâhaddin'in ve daha önceki Türk hükümdarlarının uygulamış olduğu bir idare tarzı idi.

el-Âdil bir taraftan bu şekilde bir düzenleme yaparken bir yandan da Selâhaddin gibi Haçlılar'a karşı İslâm cephesinin birliğini sağlamaya çalışıyordu. Onun bu çabaları sonucu 1202 senesi sonlarında Mardin Artukluları da Eyyûbî hâkimiyetini tanımışlardı.

1205 yılı başlarında Eyyûbî ailesi arasındaki birlik bozuldu. Sümeysat hâkimi el-Melik el-Efdal amcası el-Âdil adına hutbe okutmaktan vazgeçerek Selçuklu sultanı Gıyâseddin Keyhüsrev adına hutbe okutmaya başladı.[87]

2. Sultan el-Melik el-Âdil ve Haçlılar

Haçlılar ve Batı Avrupa el-Melik el-Âdil'in İslâm birliği cephesini kurma yolundaki gayretlerini ciddi bir şekilde takip ediyorlardı. İslâm birliği cephesini oluşturmada Mısır büyük bir öneme sahipti. Eyyûbîler bütün iç ve dış faaliyetlerini buraya dayandırıyorlar ve buraya güveniyorlardı. Bunun için XIII. Yüzyılın başlarında Haçlılar, Mısır ve Filistin üzerine "IV. Haçlı Seferi" adı altında yeni bir Haçlı seferi düzenlemek istediler. Fakat bu Haçlı seferi Mısır ve Suriye'ye kadar ulaşmayıp İstanbul ile sınırlı kaldı.1198 senesinde papa olan III. İnnocentius'un çağrıları ile düzenlenen bu Haçlı Seferi'nin liderliğini Venedikliler yapıyordu. Venedik Dük'ü ile el-Âdil arasındaki gizli ittifak bu yeni Haçlı seferinin Mısır ve Filistin yerine İstanbul'un Latinler tarafından işgali ve burada bir Latin Devleti'nin kurulmasıyla neticelenmişti.

3. V. Haçlı Seferi ve el-Âdil'in Ölümü

1216 senesi Temmuz ayında ölen Papa III. İnnocentius'un yerine geçen Papa III. Honorius selefinin amacını şevkle benimsedi. Yeni bir Haçlı seferi için çağrıda bulundu. Bu sırada Akkâ kralı olan Jean de Brienne de kendisine bir mektup gönderdi. Jean de Brienne, İskenderiye ve Dimyat

[86] el-Makrizî, *es-Sülûk*, c.I, s.159.

[87] el-Melik el-Efdal daha önce de Türkiye Selçuklu sultanı Rüknüddin II. Süleymanşah adına hutbe okutmuş ve ona tâbi olmuştu. el-Efdal'in bu tâbiyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Vâsıl, Müferric, c.III, s.152; Abu'l Farac, Abu'l-Farac Tarihi, c.II, s.475; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 3. Baskı, s.277.

yoluyla Mısır'a girmeyi ve işgal etmeyi düşünüyordu. Bu fikrini Kıbrıs'daki Haçlılar vasıtasıyla Suriye'deki Haçlılar'a, Tapınak ve Misafirperver şövalyelerine de mâletti. Böylelikle Akkâ Kralı Suriye'de muhtemel bir Müslüman saldırısında Akkâ'yı müdâfaa edebilecek güçlü müdafiler bırakıp 1218 senesi Mayıs ayı sonlarında Akkâ'ya gelen diğer Haçlılar ile birlikte harekete geçti.[88]

Bu sırada el-Melik el-Âdil, az sayıdaki birliklerle Merc-i Suffar'da bulunuyordu. Haçlıların Dimyat'taki burcu ele geçirdiklerini öğrenince oldukça üzüldü ve hastalandı. Buna rağmen Haçlılar ile mücadele etmek amacıyla Dımaşk'ın dışında bir köy olan el-Alikîn'e gitti.[89]Burada hastalığı iyice arttı ve birkaç gün sonra 10 Eylül 1218'de öldü. [90]

el-Âdil döneminde gerek iç çekişmeler gerekse Haçlı tehlikesinin devam etmesi gibi sebeplerden dolayı Eyyûbîler, Yemen ile ilgilenememişlerdi. Nihayet 1215 senesinde el-Melik el-Kâmil Yemen'i kontrol altına almaya karar vermiş ve "Atsız"[91]adıyla bilinen oğlu, el-Melik el-Mes'ud Selâhaddin Yûsuf'u büyük bir birliğin başında Yemen'e göndermişti. Atsız, Yemen'e gidince Süleymanşah'ı bertaraf etmiş ve ülkeyi kontrolü altına almıştı.[92]

4. el-Melik el-Kâmil Dönemi

el-Melik el-Âdil öldüğü sırada oğlu el Kâmil, el-Âdiliyye'de Haçlılar ile mücadele etmekteydi. Bu sırada Sümeysat hâkimi el-Melik el-Efdal, Selçuklu sultanı I. İzzeddin Keykâvus (1211-1219)'u Halep topraklarına bir sefer düzenlemesi için sürekli teşvik ediyor, hatta ona itaatini arz edip, hutbeyi de onun adına okutuyordu.[93] I. İzzeddin Keykâvus da Haçlı saldırılarının Eyyûbîler üzerinde yoğunlaştığı, Halep hâkimi el-Melik ez-Zahir'in ölüp yerine çocuk yaştaki oğlu el-Melik el-Azîz Gıyâseddin Muhammed'in geçtiği böyle bir ortamda Halep'e girmenin kolay olduğunu düşünerek harekete geçti. Halep topraklarına girdi. Halep'e bağlı bazı

[88] İbn Vâsıl, c.III, s.258; Ebû'l- Fidâ, c.II, s.212.
[89] İbn Vâsıl, c.III, s.270; Sıbt, , c.VIII, s.593; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.190.
[90] İbn Vâsıl, c.III, s.270; Sıbt, , c.VIII, s.593; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.190; Ebû'l- Fidâ, c.II, s.213.
[91] Atsız, oldukça yaygın Türk isimlerinden biridir. Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olarak Filistin'de kurulan Nâvekiyye (Yabgulu) Türkmen Beyliği'nin başında da Atsız adıyla anılan bir bey bulunuyordu.(A. Sevim –Y. Yücel, *Türkiye Tarihi*, Ankara 1989, TTK Yay., s. 98-99; Claude Cahen, *Osmanlılar'dan önce Anadolu 'da Türkler*, (Ter. Yıldız Moran, 3. Baskı), İstanbul 1994, s.48).
[92] İbn Vâsıl, c.III, s.227-228; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.160; Şeşen, Eyyûbîler, *DGBİT*, c.VI, s.348.
[93] İbn Vâsıl, c.III, s.263.

yerler ile Merzubân, Ra'bân ve Tell-Bâşir'i ele geçirdi.[94] Ra'bân'ı el-Melik el-Efdal'e verdi. Fakat Tell-Bâşir'i vermedi. Bununla da kalmayıp Halep'in tamamını ve Münbic'i ayrıca Anadolu'nun doğusunda Eyyûbîler'den el-Melik el-Eşref'in elinde bulunan Harran, Urfa ve diğer bazı yerleri ele geçirmeye karar verdi. el-Melik el-Efdal her ne kadar I. İzzedddin Keykâvus adına hutbe okutup para bastırdıysa da durumun giderek aleyhine geliştiğini anlamıştı.

el-Melik el-Âdil'in ölümünden sonra oğlu el-Kâmil Dimyat'ta Haçlılar ile mücadelesine devam etti. 1218 senesi Eylül ayı ortalarında Kardinal Pelagius ve onun Haçlı ordusu Dimyat'a gelmişti. Onun gelişiyle birlikte Haçlı ordugâhında huzursuzluk başladı. Akkâ Kralı Jean de Brienne ikinci lider konumuna düştü.[95] el-Kâmil, Suriye'ye ve etraftaki diğer bölgelere elçiler göndererek yardım istedi. 1218 Ekim ayı sonlarına doğru Fransız ve İngilizler'den oluşan bir Haçlı ordusunun daha Dimyat'a gelmesiyle muharebe bir müddet durakladı. Çünkü kış mevsiminin gelmesi ve 29 Kasım'da meydana gelen fırtına sebebiyle Haçlı karargâhının alçakta kalan kısmını su bastı.[96]

Öte yandan Müslüman ordugâhında da el-Âdil'in ölümünün duyulması üzerine bir kargaşa meydana gelmişti.[97] Bazı devlet ileri gelenleri el-Kâmil'i tahttan indirip yerine el-Âdil'in diğer oğlu el-Fâiz İbrâhim'i sultan ilân etmek istiyorlardı.[98] el-Melik el-Kâmil, bu durumu haber alınca el-Âdiliyye'deki karargâhını terk edip Uşmûm Tenâh'a gitti.[99] el-Kâmil'in el-Âdiliyye'yi terk etmesi ve askerlerinin dağılmasını fırsat bilen Haçlılar, Nil'in doğusuna geçip 8 Şubat 1219'da Müslüman karargâhını ele geçirdiler. Ayrıca şehrin etrafına yaptıkları sur ve hendeklerle içerideki Dimyat halkını dokuz ay boyunca sıkıştırdılar. Müslümanlar yiyecek sıkıntısına rağmen dokuz ay süresince Haçlılar ile mücadele ettiler. Fakat sonunda 7 Kasım 1219'da emanla şehri terk ettiler.

Dimyat'ın düşmesi üzerine Haçlılar, Akkâ yakınlarındaki bazı şehirlere saldırdılarsa da Müslümanlar onları ağır yenilgilere uğrattılar. Dımaşk'tan hareket eden el-Melik el-Muazzam İsâ, Akkâ topraklarına girdi.

[94] İbn Vâsıl, c.III, s.263-266.
[95] Runciman, c.III, s.136; Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, c.VI, s.354.
[96] Runciman, c.III, s.137.
[97] el-Âdil'in, el-Alîkin'de ölümü bir süre gizlenmişti. Bu amaçla tabib ve hizmetçileri ona yiyecek ve içecek götürüyorlar, onun öldüğünü böyle kritik bir zamanda etrafa yaymamaya itinâ gösteriyorlardı (İbn Vâsıl, c. III, s.275-276).
[98] İbn Vâsıl, c. IV, s.16-17; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.196.
[99] Uşmûm Tenâh veya Uşmûn Tenâh kıpticesi; "Chemoum Erman"Mısır'ın en eski şehirlerinden birinin adıdır. (Es'ad bin Mamatî, *Kitabu Kavanîni'd-Devâvîn*, (Derleme ve tahkik: 'Azîz Suryal 'Atiyye), Mısır 1943, s.89;

Kaysariyye'yi tahrip ve Aslis kalesini muhasara etti. el-Eşref de Trablus Kontluğu'na ait Safîtâ ve Hısnü'l-Ekrad kalelerinin etrafını tahrip etti. O, ayrıca Türkiye Selçukluları'nın muhtemel hücumlarına karşı kuzeye dönmek zorundaydı.[100]

el-Muazzam İsâ bundan sonra Kudüs'ün burçlarını ve surlarını Haçlılar'ın buradan herhangi bir şekilde istifade etmemesi için tahrip etti.[101] Ayrıca el-Celîle bölgesindeki Toron, Safed ve Banyas kaleleri de el-Muazzam'ın hedefi olmuştu.

Haçlılar, Dimyat'ı âdeta Mısır'ı ele geçirmek için kullanacakları bir üs haline getirdiler. Kahire üzerine yürümek amacıyla hazırlıklara başladılar. Diğer yandan Orta Asya'da gelişen Moğol tehlikesi Azerbaycan'a ve Irak'a kadar ulaşmıştı. Mısır Haçlılar'ın eline geçme tehlikesiyle karşı karşıya idi. Bu durum karşısında el-Kâmil, Haçlılar'a Dimyat'ı ve Mısır'ı terkedecek olurlarsa, Kerek ve Şevbek Prensliği toprakları hariç, Kudüs dâhil olmak üzere Selâhaddin'in fethettiği bütün toprakları geri vermeyi teklif etti. Fakat Haçlılar Kerek ve Şevbek'i de istedikleri gibi, ayrıca 300 bin altın savaş tazminatı da talep ettiler. Bunun üzerine el-Kâmil, Mısır halkını silâhlandırıp kardeşlerinden ve Doğu'daki tâbilerinden yardım istedi.[102]

1221 senesi Temmuz ayı başlarında el-Kâmil'in kardeşleri ve diğer tâbileri el-Mansûra'da toplandılar. Önce el-Cezîre askerlerinin başında el-Eşref geldi. Ardından Hama hâkimi el-Mansûr, en-Nâsır Selâhaddin Kılıçarslan, Hıms hâkimi el-Mücâhid, Baalbek hâkimi el-Emced Behram-şah ve diğerleri en sonra ise el-Muazzam İsâ Dımaşk askerlerinin başında el-Mansûra'ya ulaştı. Müslüman süvârilerin sayısı 40 bin civarındaydı.[103] Haçlılar ise, aldıkları yardımlar ile oldukça güçlenmişler ve Kahire üzerine yürümeye karar vermişlerdi. Ancak bu sırada Akkâ Kralı Jean de Brienne ve Kardinal Pelagius arasında takip edilecek strateji yüzünden anlaşmazlık çıktı. Bu arada Müslümanlar ile Haçlılar arasında Ağustos ayında çatışmalar başladı.

19 Temmuz 1221'de Haçlılar Şerbin'in kuzeyinde bulunan Şarımsah (Şarmü'ş-Şeyh) mevkiine hücum ettiler. el-Melik el-Kâmil de iki bin süvâriyle onların dönüş yolunu kesmek amacıyla Şarımsah bölgesine indi. Böylelikle Haçlılar bulundukları yerde sıkışıp kalmışlardı. Neticede iki taraf da aralarında anlaşmaya karar verdiler.

[100] Şeşen, Eyyûbîler, *DGBİT*, c.VI, s.355.
[101] A. Râfiî-S.A. 'Âşûr, s.249-250.
[102] el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.207; Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, c.VI, s.356.
[103] el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.203.

İki taraf arasında yapılan müzâkerelere Haçlılar tarafından Jean de Brienne ve Kardinal Pelagius katılmıştı. el-Melik el-Kâmil ise oğlu es-Sâlih Necmeddin ile yirmi kadar adamını göndermişti. Nihâyet 27 Ağustos 1221 tarihinde sulh sağlandı. 29 Ağustos'ta Dimyât Müslümanlar'a teslim edildi. Haçlılar tarafından istilâ edilişinin üzerinden bir yıl on ay yirmi dört gün geçmişti. 7 Eylül'de Haçlılar Dimyât'ı boşalttılar. Böylelikle üç sene bir ay kadar devam eden V. Haçlı Seferi yaşanılan bütün sıkıntılara rağmen Müslümanlar açısından başarıyla atlatılmıştı.

5. el-Melik el-Âdil'in Oğulları Arasındaki Anlaşmazlık

V. Haçlı Seferi tehlikesinin devam ettiği dönemde el-Kâmil'e büyük yardımları dokunan Dımaşk hâkimi el-Muazzam bir müddet sonra sahip olduğu toprakları genişletme hırsına kapıldı. el-Kâmil'i, Hama ve Hıms hâkimlerini kendisi aleyhine kışkırtmakla suçluyordu. el-Eşref ise, iki kardeş arasındaki bu gerginlikten habersiz el-Kâmil'i ziyârete gitmişti. Bu harekete alınan el-Muazzam, Hama üzerine yürüdü. Selemiyye ve el-Ma'aratü'n-Numân'ı aldı.[104] el-Kâmil ve el-Eşref, el-Melik el-Mansûr'un oğlu el-Melik en-Nâsır Kılıçarslan'ın elinde bulunan Hama'nın, el-Muazzam tarafından alınmasına karşı çıkmışlar ve aralarında anlaşarak ona cephe almışlardı. Diğer yandan el-Eşref'in Doğu'daki faaliyetlerinden ve Türkiye Selçukluları ile mücadele etmesinden rahatsız olan Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökbörü ve Ahlat hâkimi Şihâbüddin Gâzî, Âmid ve Mardin Artukluları ile Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykûbad aralarında ittifak kurarak el-Muazzam tarafını tuttular. Musul hâkimi Bedreddin ise el-Eşref ve el-Kâmil tarafında yer aldı.

Gerçekte Eyyûbî ailesinin her zamankinden daha çok dayanışmaya ihtiyacı vardı. Çünkü Eyyûbîler yeni bir tehdit ile karşı karşıya idiler. Bu yeni tehlike Moğol istilâsının genişlemesiyle doğrudan alâkalı olan Hârizmşahlar tehlikesiydi. Nihayet Celâleddin Mengübirtî 1226 senesinde el-Eşref'e ait olan Ahlat üzerine yürümüş ve burayı ağır bir şekilde tahrip etmişti.

el-Melik el-Âdil'in oğulları arasında meydana gelen anlaşmazlıktan hem Haçlılar hem de Türkiye Selçukluları istifade etti. Kardeşi el-Muazzam ve müttefikleri ile Hârizmşahlar tehlikesinden kurtulmak isteyen el-Melik el-Kâmil, Sicilya-Alman İmparatoru II. Frederich'e Şeyhu'ş-Şüyûh Emir Fahreddin Yûsuf bin Sadreddin'i elçi olarak göndermiş ve İmparatordan Suriye'ye gelip kendisine yardım etmesini talep etmişti. Buna karşılık ona Kudüs'ü ve Sultan Selâhaddin'in sahilde fethettiği yerlerin tamamını

[104] İbn Vâsıl, c. IV, s.118.

geri vermeyi taahhüd ediyordu.[105] Sicilya'da bulunan imparator II. Frederich, el-Kâmil'in elçisini çok iyi karşılamıştı.

Sicilya-Alman İmparatoru İmparator II. Frederich, Papa nezdinde itibarını korumak için Ağustos 1227' de yeni bir Haçlı Seferi düzenlemeye karar verdi. Bunu öğrenen bazı Alman, İngiliz ve Fransız şövâlyeleri gruplar hâlinde Doğu'ya yöneldiler. 1228 senesi yaz ayları sonlarında Akkâ, Sûr ve Beyrut şehirlerine geldiler. el-Muazzam'ın beklenmeyen ölümünden cesaret alan bu gruplar Akkâ'daki Haçlılar ile birleşerek komşu Müslüman topraklarına saldırmaya başladılar. Banyas hâkimi el-Melik el-Azîz Osman bu çapulcu Haçlı birliğini bu tür bir saldırıdan dönmekte iken imhâ edercesine mağlup etmişti.[106]

Akkâ, Sûr ve Beyrut'ta toplanan Haçlılar, kendileri ve Müslümanlar arasında ortak bir şehir olan Sayda'yı işgal edip tahkim etmişlerdi. el-Kâmil ise Filistin'e Haçlılar'ın Kudüs ve çevresini istilâ etmelerini önlemek için geldiğini söyledi. Bu amaçla Gazze'deki Tellü'l-Acûl ordugâhına çekildi.[107]

Bundan sonra el-Eşref ve el-Kâmil Haçlılar'a karşı takip edilecek strateji ve Suriye'deki idarî yapının değişmesi hususunda aralarında anlaştılar. Fakat 1228 senesinde VI. Haçlı Seferi adı altında yeni bir Haçlı seferi başladı. Sicilya-Almanya İmparatoru 500 şövalye ile Sicilya'dan hareket etti. Niyeti Kudüs'ü almaktı. Akkâ'ya geldiğinde Tellü'l-Acûl'da bulunan el-Kâmil'e elçiler göndererek aralarında varılan antlaşmaya göre Kudüs'ün kendisine teslim edilmesini istedi. el-Kâmil buna yanaşmayıp Kudüs'ün tesliminin Müslümanlar tarafından büyük bir tepkiyle karşılanacağını, el-Muazzam'ın ölümüyle eski durumun değiştiğini bildirdi. İki taraf arasında müzakereler uzadıkça İmparatorun durumu zorlaşıyordu. Bu yüzden Yafa'ya gelerek burayı tahkim etmeye başladı. Bu arada Papanın yeniden kendisini aforoz ettiğine ve halkı aleyhine kışkırttığına dair haberler alıyordu. Sultan el-Kâmil'e Thomas von Acerra ile Balian de Sidon'u elçi olarak gönderdi.[108] Bu elçiler 11 Şubat 1229'da Sultanın kesin şartları ile geri döndüler.

19 Şubat'ta iki taraf arasında on sene sürecek olan "Yafa Antlaşması" imzalandı. Bu antlaşmaya göre; Kudüs, Beyt Lahm, Nâsıra, Tibnin ve Sayda Haçlılar'a bırakılıyordu. Ancak Haçlılar, Kudüs'ün surlarını tamir edemeyecekler ve şehri askerî maksatla kullanamayacaklardı. Şehir dışında

[105] İbn Vâsıl, c. IV, s.206
[106] Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, c.VI, s.370.
[107] İbn Vâsıl, c. IV, s.227; İbnü'l-Esîr, c.XII, s.442.
[108] Runciman, c.III, s.163.

Resim 31: Mescid-i Aksâ'nın eski bir fotoğrafı, 1931

[https://bit.ly/2sDpgjW]

Kudüs'e bağlı yerlerin tamamı; el-Mescidü'l Aksâ, es-Sahra el-Mukaddese (Kubbetü's-Sahra), el-Haremü'ş-Şerîf gibi Müslümanlarca kutsal yerler Müslümanlar'ın idaresinde kalacak, Haçlılar buralara sadece ziyâret için girebileceklerdi.[109]

el-Kâmil döneminde Eyyûbî Devleti, Sultan Selâhaddin ve Sultan el-Âdil dönemindeki birlik ve otoriteden yoksundu. Bu yüzden el-Kâmil bir Hıristiyan İmparatorundan yardım istemiş, neticede Kudüs'ün sivil idaresi ve sahilde Selâhaddin'in ele geçirdiği bazı yerler Haçlılar'a verilmişti. el-Kâmil, şâyet Haçlılar ile antlaşmayıp onlarla uzun bir mücadeleye girecek olsaydı, bir yandan Hârizmşahlar ve Türkiye Selçukluları diğer yandan da Moğol tehlikesiyle karşı karşıya kalma ihtimâli sebebiyle güç durumda kalacaktı.

el-Kâmil ile anlaşan II. Frederich, antlaşmadan sonra 1 Mayıs 1229 tarihinde Kıbrıs'a oradan da İtalya'ya gitti. el-Kâmil de Tellü'l-Acûl ordugâhından hareketle Dımaşk'a döndü. Bu sırada el-Eşref Dımaşk'ı muhasara etmekteydi. el-Kâmil şehre gelince burada birtakım değişiklikler yaptı. el-Muazzam'ın oğlu en-Nâsır Dâvûd amcası el-Eşref'e karşı diğer amcası el-Kâmil'den yardım istemişti. Buna karşılık Kerek, Aclun, Salt, Nablus, Kudüs ve el-Halil'i ona verdi. Ayrıca Dımaşk'ı da ona teslim etti. el-Kâmil de en-Nâsır'a Şevbek'i verdi. Dımaşk'ı da el-Eşref aldı.[110]

el-Kâmil döneminde Filistin'in doğusunda bugünkü Ürdün hudutları içinde yer alan Salt ve Aclûn kaleleri inşâ edilerek yağmacı bedeviler kontrol altına alındı. Ayrıca aynı sene, yani 1229 senesinde, el-Kâmil'in Yemen ve Hicaz'ın idaresinden mes'ul olan oğlu el-Melik el-Mes'ud Selâhaddin Yûsuf (Atsız) öldü.[111] Onun ölümü üzerine nâibi Nûreddin Ali b. Resûl et-Türkmânî idareyi devraldı. Böylece Yemen'de Eyyûbîler devri sona ermiş, "Resûlîler" (Resûl-oğulları) devri başlamış oldu.

Bu arada Celâleddin Mengübirtî, Gürcistan ve Azerbaycân'dan sonra Doğu Anadolu'da faaliyetlerine devam etti. Doğu Anadolu'nun bir kısmını

[109] İbn Vâsıl, c. IV, s.241-242; Sıbt, c.VIII, s.654; Ebû'l- Fidâ, c.II, s.240; Şeşen, "Eyyûbîler", *DGBİT*, c.VI, s.272.

[110] İbn Vâsıl, c. IV, s.256; İbnü'l-Esîr, c.XII, s.446-447; Sıbt, c.VIII, s.657.

[111] İbn Vâsıl, c. IV, s.259-260; Ebû'l-Fidâ, c.II, s.241; Şeşen, "Eyyûbîler", *Genel Türk Tarihi*, c.III, s.399.

ele geçirdi. Kars ve Ani'yi kurtardı. Ancak onun Ahlat emîri el-Hâcib Hüsâmüddin Ali b. Hammâd[112] ile Erzurum melîki Cihan-şah'ın sınır saldırıları hem Selçuklular'ı, hem de Eyyûbîler'i tedirgin etmişti. Bu sebeple el-Eşref ve Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykûbad birleşerek 7-10 Ağustos 1230 tarihinde Celâleddin Mengübirtî'yi Erzincan Akşehri ovasında, Yassıçimen'de ağır bir mağlubiyete uğrattılar.[113] el-Eşref, Celâleddin Mengübirtî'nin ele geçirdiği Ahlat'ı ve Doğu Anadolu'daki diğer topraklarını geri aldılar.

el-Eşref'in I. Alâeddin Keykûbad ile ittifak edip Hârizmşahlar üzerine yürümeye karar verdiği sıralarda el-Kâmil de Hama'ya hareket edip burayı ele geçirdi.[114]

1232 senesinde el-Kâmil'in Güneydoğu Anadolu bölgesinde birtakım düzenlemelere gidip Diyarbakır ve Hısn-ı Keyfâ Artuklu Beyliği'ne son vermesi I. Alâeddin Keykûbad ile el-Kâmil'in aralarının açılmasına sebep oldu. Artuklu Beyleri'nin Keykûbad'dan yardım istemesi üzerine Keykûbad Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne girmiş Urfa ve Harran şehirlerini muhasara etmişti. Keykûbad bundan sonra Doğu Anadolu'nun merkezi durumunda olan fakat 1207 senesinde Sökmenliler'in elinden Eyyûbîler'e geçince bir türlü eski refah seviyesine ulaşamayan Ahlat'ı fethetti. Bunun üzerine el-Melik el-Kâmil Mısır, Suriye ve Doğu Anadolu askerlerini el-Bîre'de topladı. Bunların sayıları 100 binden fazlaydı.[115] Haziran 1234 tarihinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne geldi.

Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykûbad ise, Kemâleddin Kamyâr'ı merkezî kuvvetleri ile Eyyûbîler'e karşı gönderip köprü ve derbentleri tutmasını emretti. el-Melik el-Kâmil Duzah-dere yolunu takip ettiyse de Selçuklu ordusu burayı da geçilmez hale getirdi. el-Kâmil, Anadolu coğrafyasını iyi tanımadığı ve Selçuklu askerlerinin sıkı mukâvemeti ile karşılaştığı için pek çok kayıp vermişti. Eyyûbîler ve Artuklular 1234 senesi Ağustos ayında Harput kalesini Selçuklular'a teslim ettiler. Eyyûbî ailesinden gerekli desteği göremeyen ve Selçuklu ordusuna karşı koyamayacağını anlayan el-Kâmil de Mısır'a dönmek zorunda kaldı.[116]

---

[112] Dımaşk, el-Cezîre ve Ahlat hâkimi el-Eşref, 1229 senesinde kendisi tarafından Ahlat ve çevresinin idaresiyle görevlendirdiği el-Hâcib Hüsâmüddin Ali bin Hammâd'ı tutuklattırıp yerine 'İzzüddin Aybek'i Ahlat'a tâyin etmişti (İbnü'l-Esîr, c.XII, s.448; İbn Vâsıl, c.IV, s.263-264).

[113] İbnü'l-Esîr, c.XII, s.453; Ebû'l- Fidâ, c.II, s.245-246; Turan, s.369-374.

[114] İbnü'l-Esîr, c.XII, s.449; İbn Vâsıl, c. IV, s.265-266.

[115] Abû'l-Farac, c.II, s.533.

[116] Turan, s.380-381; Süleyman Özbek, *Türkiye Selçukluları-Eyyûbî İlişkileri (1175-1250)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, s.178.

I. Alâeddin Keykûbad'ın direktifi ve Kemâleddin Kamyâr ve diğer devlet erkânının çabalarıyla Ahlat, Harput, Siverek, Urfa, Rakkâ ve Harran geri alındı.

el-Melik el-Kâmil, 1235 senesi sonlarında el-Cezîre bölgesine tekrar gelerek dört ay zarfında Siverek, Urfa ve Harran dâhil Doğu Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de Selçuklular'ın eline geçen yerleri geri aldı.[117] Selçuklu beylerinden pek çoğunu da esir edip onlara ağır işkenceler yaptı. 1236 senesi başlarında da Mısır'a geri döndü. Doğu'da kendisine ait olan yerlerin idaresini oğlu Necmeddin Sâlih'e bıraktı. Alâeddin Keykûbad, el-Kâmil ve kardeşi el-Eşref'i cezalandırmak üzere 1237 senesinde Kadı Şerefüddin Erzincânî'nin oğlu Tâceddin Pervâne kumandasında bir orduyu Doğu'ya gönderdi. Fakat Âmid muhasarasında ısrâr eden bu ordu, müstahkem surlar karşısında şehri ele geçirmeye muvaffak olamadı.

1 Haziran 1237 tarihinde I. Alâeddin Keykûbad'ın ölümü üzerine yerine oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev geçmişti. I. Alâeddin Keykûbad zamanında kendilerine önemli mansıp ve mevkiler verilen Hârizmşahlar II. Keyhüsrev'in tutum ve tavırlarından memnun olmayıp el-Kâmil'in, el-Cezîre'nin idaresini bıraktığı, oğlu Necmeddin Sâlih'in hizmetine girdiler.[118]

XIII. Yüzyılın ikinci çeyreğinde Eyyûbî-Selçuklu rekabeti iki devletin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki nüfûz mücadelesi şeklinde devam ederken Orta Asya bozkırlarından kopup gelen Moğol tehlikesi de Erbil'e kadar ulaşmıştı.[119] Buna rağmen Eyyûbî ailesi arasında bölünmeler ve iç karışıklıklar devam ediyordu. 27 Ağustos 1237'de el-Eşref öldü.[120] Ardından 1238 senesi Mart ayı başlarında da el-Melik el-Kâmil öldü. Onun ölümü Eyyûbî ailesinin felâketinin başlangıcı olmuştu.

6. es-Sâlih Necmeddin Eyyûb Devri

el-Kâmil'in ölümü üzerine, emirler ve devlet ileri gelenleri el-Kâmil'in Mısır'daki nâibi el-Âdil Seyfeddin Ebû Bekr'in Eyyûbî tahtına geçmesini

[117] İbn Vâsıl, c.V, s.109-110.

[118] I. Alâeddin Keykûbad, Harzem Türk beylerine büyük ehemmiyet veriyordu. Bunlardan özellikle Harzemliler'in lideri konumunda olan Kayır-Han Sivas vâlisi Fahrüddin Ayaz'ın ölümü üzerine onun yerine bu makama tâyin edilmişti. Fakat Alâeddin Keykûbad'ın ölümü üzerine Selçuklu tahtına geçen oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev, Sa'adeddin Köpek'in telkinleriyle Kayır-Han'ı Kayseri'deki Zamantı kalesine hapsetmişti. Kayır-Han bir müddet sonra ağır zindan hayatına dayanamayıp öldü. Onun ölümü üzerine diğer Harzem beyleri de endişeye kapılıp Selçuklu hizmetini terk ettiler (Turan, s.407-408).

[119] el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.155.Ayrıca Moğol istilâsı hakkında tafsilâtlı bilgi için bkz.:V.V Barthold, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan (Haz: H. Dursun Yıldız), Ankara 1990

[120] İbn Vâsıl, c.V, s.137; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c.I, s.256.

kararlaştırdılar. Dımaşk'ta bulunan amcasının oğlu el-Cevâd Yunus b. Mevdûd b. el-Âdil de ona nâib olacaktı. Böylelikle 10 Mart 1238'de II. Âdil Eyyûbî tahtına oturdu.

el-Kâmil'in büyük oğlu es-Sâlih Necmeddin de el-Cezîre ve Diyarbakır'a hâkimdi. es-Sâlih Necmeddin Eyyûb, Aralık 1238 tarihinde Dımaşk'ı ele geçirdi. II. el-Âdil, Eyyûbî âilesi arasında vuku bulan çekişmeleri önleyecek kabiliyetten mahrumdu.

Selçuklular'ın 1243 senesindeki Kösedağ mağlubiyetine kadar sadece el-Cezîre, Hıms, Âmid ve Hısn-ı Keyfâ'da es-Sâlih Necmeddin Eyyûb adına hutbe okunuyordu. Kösedağ Savaşı'ndan sonra bölgede Türkiye Selçukluları'nın nüfûzu kırıldı. Fakat Hârizmşahlar, Eyyûbîler için yeni bir tehdit unsuru oluşturuyordu. Öte yandan Almanya-Sicilya İmparatoru II. Frederich ile el-Melik el-Kâmil'in yapmış olduğu sulh antlaşmasının süresi sona ermişti. Papa IX. Gregorius'un çabalarıyla yeni bir Haçlı seferi için hazırlıklara başlandı.

Haçlılar Akdeniz'de yaptıkları fırtınalı bir seyahatin ardından 1 Eylül 1239'da Akkâ'ya ulaşmışlardı. Akkâ'dan Askalan'a yöneldikleri bir sırada henüz Eyyûbî tahtında bulunan II. el-Âdil tarafından 13 Kasım 1239'da Gazze yakınlarında ağır bir hezimete uğratıldılar. Buna rağmen es-Sâlih Necmeddin Eyyûb döneminde Dımaşk hâkimi es-Sâlih İsmâil, Haçlılar'ın yardımını sağlamak için onlara Kudüs'ü ve daha önce onların elinde bulunan yerleri geri vermeyi taahhüt etmişti. Böylelikle Kudüs, Taberiyye, Askalan, Sayda, Safed ve Kevkeb Haçlılar'a verildi.[121]Bütün bu gelişmeler üzerine es-Sâlih Necmeddin müttefikleri Hârizmliler'i yardıma çağırdı. Filistin'e gelen Hârizmliler, Mısır'dan gelen es-Sâlih Necmeddin'in ordusuna katıldılar. Bu arada Dımaşk hâkimi es-Sâlih İsmâil ve Hıms hâkimi el-Mansûr İbrâhim Haçlılar'ın Mısır'ı ele geçirme gayesiyle giriştikleri harekâtın başında yer alıyorlardı. Fakat es-Sâlih ve el-Mansûr İbrâhim'in müttefiki olan Suriye kuvvetleri Haçlılar'ın Mısır'ı ele geçirme fikrine katılmıyorlardı. Müttefik Eyyûbi-Haçlı birlikleri Gazze'ye kadar gelmişlerdi. es-Sâlih Necmeddin ve çoğunluğunu Hârizmliler'in oluşturduğu Mısır ordusu da Gazze yakınlarına geldi. 17 Ekim 1244'de iki ordu arasında yapılan muharebede es-Sâlih Necmeddin Eyyûb, Eyyûbi-Haçlı ittifakı karşısında büyük bir gâlibiyet elde etti. Kudüs, Askalan, Taberiyye, Dımaşk gibi büyük merkezleri yeniden ele geçirdi.[122]

[121] Ebû'l- Fidâ, c.II, s.276.
[122] Ebû'l- Fidâ, c.II, s.276.

7. VII. Haçlı Seferi ve Eyyûbîler

Kudüs'ün tekrar Müslümanlar'ın eline geçmesi Batı Avrupa'da büyük yankı uyandırmıştı. Papa, Hıristiyan âlemi için yeni bir Haçlı seferi çağrısında bulundu. Fakat Batı Avrupa'nın o dönemde içinde bulunduğu durum böyle bir sefer için elverişli değildi. Bu yüzden Papalığın davetine sadece dindarlığı ile meşhur olan ve hatta bu sebeple "Saint" (aziz) lakâbıyla anılan Fransa Kralı IX. Louis cevap vermişti.[123] Kralın bu amaçla hazırlıkları üç sene sürdü. 12 Ağustos 1248 tarihinde Kral Louis Paris'den ayrılarak 17 Eylül 1248'de Limasol'a ulaştı. Kralın Kıbrıs'a geldiğini duyan Tapınak ve Misafirperver şövalyeleri tarikatının liderleri ile Suriye baronu da adaya gelmişti.

Kıbrıs'ta VII. Haçlı Seferi adıyla anılacak olan seferin planı görüşüldü. Bütün Haçlılar hedefin Mısır olması hususunda birleşiyorlardı.[124] IX. Louis, es-Sâlih Necmeddin'in babası el-Kâmil'in II. Frederich ile olan dostluğuna binaen es-Sâlih'e haber gönderip Mısır'a girip burayı ele geçirmeye kararlı olduğunu bildirmişti. Fakat es-Sâlih bu sırada Dımaşk'ta ağır hastaydı. Harp alanına yakın olması için Mısır'a Uşmûm Tennah'a getirildi.[125]

Kıbrıs ve Akkâ'daki hazırlıkların ardından Mayıs 1249'da Haçlılar Dimyât üzerine hareket ettiler. 2 Haziran'da Dimyât'ı kuşattılar. Kısa bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdiler.[126]Bu arada es-Sâlih de karargâhını Mansûra'ya taşıdı. Ancak 23 Kasım'da el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyûb ölmüş yerine eşi Şecerü'd-Dürr idareyi devralmıştı.[127]

Şecerü'd-Dürr, es-Sâlih'in ölümünü bir süre gizledi. Bu sırada Hısn-ı Keyfa'da bulunan büyük oğlu Turan Şâh'ı idareyi devralması için el-Mansûra'ya davet etti. Fakat bir müddet sonra Haçlılar es-Sâlih'in ölüm haberini öğrenmişler ve 9 Şubat 1250'de Louis'in kardeşi Kont Robert d'Artois kumandasında Müslüman ordugâhına saldırmışlardı.[128] Bunun üzerine aralarında Baybars'ın da bulunduğu Bahrî Memlükler aniden karşı harekâta geçtiler. Haçlılar'ı püskürttüler. 11 Şubat 1250'de IX Louis yeni bir hücûma geçtiyse de geri çekilmeye mecbur kaldı.

Nihayet 28 Şubat'ta es-Sâlih Necmeddin'in oğlu Turan Şâh Hısn-ı Keyfâ'dan el-Mansûra'ya geldi. 7 Nisan 1250'de Bahrî Memlûkler'in üstün gayretleriyle IX. Louis maiyetiyle birlikte esir edildi. İki taraf arasında

[123] A. Râfîî-S.A. 'Âşûr, s.380.
[124] Runciman, c.III, s.220.
[125] Ebû'l-Fidâ, c.II, s.285.
[126] Ebû'l-Fidâ, c.II, s.285.
[127] Ebû'l-Fidâ, c.II, s.286.
[128] Runciman, c.III, s.227.

yapılan müzakereler neticesinde Haçlılar Dimyât'ı boşaltacaklar, ayrıca toplam bir milyon Bizans altını savaş tazminatı verecekler, buna karşılık Louis ve ordusu serbest bırakılacaktı.[129]

D. Eyyûbî Devleti'nin Yıkılışı

VII. Haçlı Seferi Bahrî Memlûkler sayesinde başarıyla püskürtülmüş, büyük heveslerle yola çıkan IX. Louis amacına ulaşamadan Akkâ'ya dönmüştü. Fakat Dimyât'ın ve daha doğrusu Mısır'ın büyük bir tehlikeden kurtarılmasını sağlayan Bahrî Memlûkler, Sultan Turan Şâh tarafından hak ettikleri değeri ve taltifi görememişlerdi. Aksine onun kötü muamelesine maruz kalmışlardı. Nihayet Turan Şâh, 30 Nisan 1250'de öldürüldü. Onun ölümüyle Mısır'da Eyyûbî dönemi kapanmış Memlükler dönemi başlamış oldu.

Turan Şâh'ın öldürülmesi üzerine es-Sâlih Necmeddin'in dul eşi Şecerü'd-Dürr, küçük yaşta ölen oğlu Halil'e nisbetle "Ümm-i Halîl es-Sâlihiyye" lâkabıyla sultan oldu. Aybek et-Türkmânî'nin de "Atabekü'l Asâkîr"olması kararlaştırıldı. Ancak Eyyûbî ailesi ile bir kan bağının olmaması ve kadın olması sebebiyle Şecerü'd-Dürr içeride ve dışarıda oldukça büyük tepki almış ve sadece 80 gün saltanatta kalabilmişti. Şecerü'd-Dürr ümerânın muvafakatıylaAybekileevlenmişveO,MemlükDevleti'ninilksultanıolmuştu.[130]

Ancak 3 Temmuz 1250 tarihinde Aybek'in Memlük tahtına çıkıp Mısır'a hâkim olması Suriye ve Filistin'deki Eyyûbî emirliklerini oldukça rahatsız etmişti. Aybek'in saltanatını kabul etmeyen Eyyûbîler, Halep hâkimi el-Melik II. en-Nâsır Selâhaddin Yûsuf b. el-Melik el-Azîz etrafında birleştiler. el-Melik en-Nasır 1251 senesinde yanında Eyyûbî ailesinden es-Sâlih İsmâil b. el-Âdil b. Eyyûb, Hıms hâkimi el-Eşref Musa, Tell Bâşir, Rahbe ve Tedmür hâkimi Sultan Selâhaddin 'in oğlu el-Melik el-Muazzam Turan Şâh ve onun kardeşi Nusretüddin, el-Emced Hasan, ez-Zâhir Şâzî ve Takıyüddin Abbas olduğu halde Dımaşk'tan Mısır'a hareket etti. 30 Eylül 1251'de Eyyûbî ordusu ve Memlûkler Kahire'nin doğusunda bulunan "el-Abbâse" mevkiinde karşı karşıya gelmişlerdi. Çetin mücadeleler sonucu kazanan taraf Memlûkler oldu. Abbâse Savaşı'nı kazanan Memlûkler,[131] Şeria

[129] Runciman, c.III, s.231.
[130] K. Yaşar Kopraman, "Memlükler", *DGBİT*, c.VI, s.444.
[131] Şeşen, 1251 senesinde Eyyûbîler ve Memlûkler arasında el-Abbâse mevkiinde yapılan bu savaşın gâlibinin Eyyûbîler olduğunu belirtirse de Eyyûbî ailesine mensup olan müellif Ebû'l-Fidâ, bu savaşta kazanan tarafın Memlûkler olduğunu belirtir. Hatta başlangıçta Memlûkler mağlup iken daha sonra aralarında Eyyûbî ailesinden el-Melik es-Sâlih İsmâil, Hıms hâkimi el-Eşref, el-Muazzam Turan Şâh bin Selâhaddin ve kardeşi Nusretüddin'in de bulunduğu pek çok kişiyi esir aldıklarını, ordu

Nehri'ne kadar Filistin'i geri aldılar. Abbâsî halifesi el-Musta'sım'ın araya girmesiyle iki taraf arasında antlaşma sağlandı. Buna göre Şeria Nehri ile Nablus'a kadar olan Filistin toprakları Mısır Memlûkleri'nin elinde kalıyor, Suriye ve el-Cezîre de Eyyûbîler'in oluyordu. Bu sırada bütün Orta Doğu'yu tehdit eden Moğol tehlikesi Eyyûbî topraklarına kadar dayanmıştı. 1258 senesinde Bağdad'ı ele geçiren Hülagu, 1259'da da Eyyûbîler'e ait Meyyâfârıkîn ve el-Cezîre bölgesini aldı.

Bunun üzerine Hülagu yanında bulunan Eyyûbî sultanı II. en-Nâsır Selâhaddin'i öldürttü. Böylelikle Eyyûbî Devleti sona erdi. Ancak Eyyûbîler'in Hama ve Hısn-ı Keyfâ kolları devam ettiler. Hama, Barin ve el-Ma'arra'yı içine alan Hama kolu 1341 senesinde Eyyûbî soyundan olan meşhur müellif Ebû'l-Fidâ ile tarih sahnesinden çekildi.[132]

el-Cezîre bölgesine hâkim olan Hısn-ı Keyfâ Eyyûbîleri ise, 1524 senesinde Kanûnî Süleyman'ın bölge topraklarını Osmanlı mülküne ilhak etmesine kadar varlıklarını devam ettirdiler.[133]

E. Eyyûbîlerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür Faaliyetleri

1. İdarî Teşkilât

a. Merkez Teşkilâtı

- Hükümdar/Sultan

Eyyûbî Devleti, coğrafî bakımdan Fatımi Devleti ile Zengî Devleti'nin sahip oldukları topraklar üzerinde kurulmuştu. Ancak Eyyûbîler Fâtımîler'den daha ziyade Zengî Devleti'nin etkisinde kalmışlar ve bu devletin hâkimiyet telâkkisi ile devlet teşkilâtını benimsemişlerdi. Bu durumun ortaya çıkmasında en önemli etken şüphesiz devletin kurucusu ve en büyük sultanı olan Selâhaddin'in Nûreddin Mahmûd'un yanında yetişmesi ve her iki devletin de idari ve askerî sahada aynı unsurlara dayanması olmuştu. Böyle olmakla birlikte Fâtımîler'in de, kolaylık sağlayan bazı yerel uygulamaları aynen devam ettirilmişti. Bunun en önemli sebebi ülke içindeki kültürel farklılıkların herhangi bir kargaşaya veya çatışmaya meydan vermesinin önüne geçmekti.

kumandanı Şemsüddin Lü'lü'nün ve Emîr Ziyâüddin el-Kaymarî'nin de önce esir alınıp sonra öldürüldüklerini kaydeder. (Ebû'l-Fidâ, c.II, s.291; Şeşen, "Eyyûbîler", *Genel Türk Tarihi*, c.III, s.401.)

[132] Ahmed Gassân Sebanu, *Memleketü Hama el-Eyyûbîyye*, Dımaşk 1984, s.139; Şeşen, "Eyyûbîler", *Genel Türk Tarihi*, c.III, s.402.

[133] Ahmed es-Sa'id Süleyman, *Tarihü'd-Düveli'l-İslâmiyye ve Mu'cemu'l-Useri'l-Hâkime*, Mısır, 1969, c.I, s.141.

Zengiler'in ve Eyyûbîler'in dayandığı temel unsur ağırlıklı olarak Türklerden oluşuyordu. Ayrıca Zengî Devleti'nin Selçuklu Devleti ile olan bağı düşünüldüğünde Eyyûbî Devleti'nin devlet ideali, teşkilat gibi son derece önemli hususlarda Zengiler vasıtasıyla Selçuklu Devleti'ne dayandığı, daha açık bir ifade ile tıpkı Zengî Devleti gibi Selçuklu Devleti'nin bir uzantısı olduğu ortaya çıkar.

Eyyûbî Devleti'nde merkez teşkilâtının başında bulunan hükümdar, devletin kurulduğu dönemlerde, kudretli bir emîr veya belirli bir bölgenin müstakil hükümdarını ifade etmek için XI. Yüzyıldan itibaren Türk ve İslâm devletlerinde kullanılmaya başlanılan "sultan" unvanıyla anılıyordu. Bununla birlikte Selâhaddin'den sonraki Eyyûbî hükümdarları sikkelerinde daha ziyade "el-Melik" tabiriyle başlayan birleşik resmî unvanlar kullanmışlardı.[134] el-Melik el-Âdil, el-Melik el-Kâmil gibi.

Selâhaddin'in hayatını anlatan İbn Şeddâd'in eseri "en-Nevâdirü's Sultaniyye" başta olmak üzere dönemin bütün tarihî ve edebî eserleri, Selâhaddin'den bahsederken "sultan" unvanıyla bahsederler. "Melik" ise başlangıçta büyük eyaletlerin idaresinden sorumlu hanedan üyelerinin kullandığı bir unvan iken daha sonra hükümdarlar tarafından kullanılır olmuştur.

Devlet idaresinde, sultandan sonra, onun Suriye'de iken Mısır'da, Mısır'da iken Suriye'de, pek çok yetkiyle donatılmış olarak yerine bıraktığı, hanedan üyesi nâibleri gelirdi. Bu nâibler Mısır'da Kahire'de, Suriye'de Dımaşk'ta bulunurlardı. [135] Çünkü Selâhaddin döneminden el-Melik el-Kâmil dönemine kadar (1174'den 1218'e) Kahire ve Dımaşk devletin idare merkezi idiler. el-Melik el-Kâmil döneminden itibaren devlet daha merkeziyetçi bir yapı arz etti ve devletin merkezi sadece Kahire oldu. [136]

Mısır ve Suriye'deki nâibler bulundukları yerlerde oldukça geniş yetkilere sahiptiler. Bununla birlikte harp ve sulh gibi önemli konularda sultanın emrine tâbi idiler.

---

[134] Eyyûbî hükümdarları adına basılmış sikkeler hakkında geniş bilgi için bkz. İbrâhim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu I-II*, İstanbul 1971-1974.

[135] Memlûkler dönemindeki "saltanat nâibliği"müessesesi, Eyyûbîler dönemindekinden biraz daha farklı ve tekâmül etmiş gözükür. Daha devletin kuruluşundan itibaren Mısır ve Suriye'nin tek idare altında birleştirilip sadece Mısır'ın merkez olması sebebiyle, Suriye'de bir nâib bulundurulmamıştır. Buna karşılık güçlü bir merkezî idarenin kontrolünde, sultan Mısır'da iken de ona vekâlet edebilen ve âdetâ vezîr gibi bir fonksiyonu olan bir nâib tayin edilmiş, bu nâibe "en-Nâibü'l-Kâfil"veya "en-Nâibü'l-Hazre"denilmiştir. Sultanın seferde veya devletin merkezinde bulunamadığı dönemlerde ise onun yerine devlet işlerini idare edecek "en-Nâibü'l-Gaybe"denilen bir kişi görevlendirilmiştir. (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, (4. Baskı), Ankara 1988, TTK Yay., s. 349-352).

[136] Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde*, s. 99.

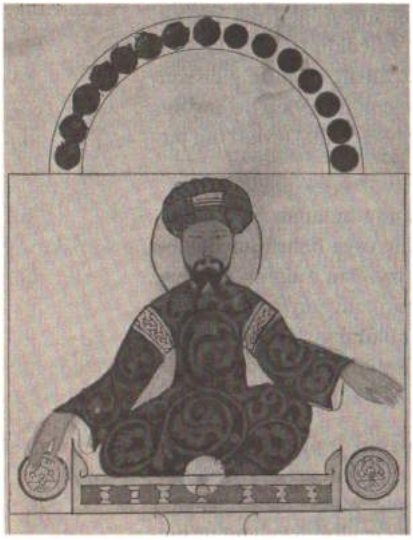

Resim 32: Selâhaddîn-i Eyyûbî'yi temsil eden bir minyatür

[Martin, F.R., *The Miniature Painting and Painters of Persia*, s.9]

Selâhaddin'in ölümünden sonra Eyyûbî hükümdarlarının Mısır'daki nâibleri aynı zamanda veliahdları da olmuşlardı. Meselâ el-Melik el-Âdil'in veliahdı Mısır'da bulunan oğlu el-Melik el-Kâmil, el-Melik el-Kâmil'in veliahdı da yine onun Mısır'daki nâibi olan oğlu el-Melik II. el-Âdil idi. Bu durum Selâhaddin'den sonra Dımaşk'tan ziyade Kahire'nin ehemmiyet kazandığını gösterir. Ayrıca saltanat nâiblerinin tamamına yakınının hanedan mensubu kişilerden seçilmesi, Eyyûbîler'in yönetimde, kendi aile üyeleri dışında hiç kimseye geniş yetki vermediklerinin bir göstergesidir.

Eyyûbî sultanının Dımaşk ve Kahire'de bulunan nâiblerinden sonra idarî teşkilâtta kendisine en büyük yardımcı veziri idi.

Eyyûbîler, Selçuklular'dan etkilenerek benimsedikleri iktâ sistemini ülkenin tamamına yaydıkları için ülke büyük ve küçük yönetim birimlerine ayrılmıştı. Bu sebeple Eyyûbî Devleti, beylikler veya emirlikler birliği ya da günümüz tabiriyle federal bir yapıya sahipti. Dımaşk, Halep, Hama, Hıms, Meyyâfârıkîn, Hısn-ı Keyfâ, Kerek, Baalbek ve Yemen'den her biri birer emirlikti. Bunların idâresinden İktâü'l-Hass sâhibi emirler mesuldü.

İdarî teşkilâttaki diğer görevliler ise, saraydaki vazifeliler ile merkezdeki vâliler, kale kumandanları, reisler ve şıhneler idiler. Vâli, kale kumandanı, şıhne ve reisler taşra teşkilâtında da mevcuttu.

Eyyûbî Devleti'nde hükümdarın gerek merkezde ve gerekse taşrada bulunan çocuklarını yetiştiren, onları devleti idare etmeye hazırlayan, devletin her türlü usül ve erkânını onlara öğreten mürebbî ve vasilik yapan atabey (atabek)ler de son derece önemli bir mevkiye sahiptiler. Ancak onlar idari teşkilatta yer almazlardı.

Eyyûbîler atabeylik müessesesini Zengîler'den, onlar da Selçuklular'dan almışlardı. Bilindiği üzere Zengî Devleti'nin kurucusu İmâdüddin Zengî bir Selçuklu atabeyi idi. Ancak Eyyûbîler döneminde atabey, yalnızca hükümdarın çocuklarını ve özellikle de sultanın veliahdını yetiştiren kişi manâsına gelmiyordu. Orduya kumanda eden Emir-i Kebir'e de tecrübesinden ya da manevî bakımdan "baba" gibi mütalaa edilmesinden dolayı "Atabek" veya "Atabekü'l- Asâkîr", çoğu zaman da "Atabek-i Cüyûş"

deniliyordu. Bu ıstılah ilk olarak Eyyûbîler tarafından kullanılmış daha sonra Memlûkler'e intikal etmiştir. İbn Aybek, küçük yaştaki el-Melik el-Mansûr bin el-Azîz'in 1197 senesinde Mısır tahtına oturunca, babasının amcası el-Melik el-Âdil'den korktuğu için amcası el-Melik el-Efdal'i Sarhad'dan getirterek ordusuna atabek tayin ettiğini, bu durumun kendisine babası el-Azîz'in vasiyeti olduğunu bildirir.[137] el-Melik el-Âdil ise, bir sene sonra tahtı ele geçirme niyetiyle Mısır'a geldiğinde ilk önce çocuk yaştaki el-Melik el-Mansûr'a atabeklik yapmıştı.[138] el-Âdil'in gelmesinden sonra el-Melik el-Mansûr sadece sözde sultan olarak kalmıştı. Yine Halep hâkimi el-Melik el-Zahir, 1216 senesindeki ölümünden önce yazmış olduğu vasiyetinde, kendisinden sonra oğlu el-Melik el-Azîz Muhammed'in buraya hâkim olmasını ve Emir Şehâbeddin Tuğrul el-Hadim'in de ona atabeklik yapmasını istemişti.[139] Bu vasiyet gereği Seyfeddin Ali bin Alemeddin Süleyman da Atabekü'l- Asâkîr olacaktı.[140] Ancak el-Melik ez-Zâhir'in ölümünden bir müddet sonra vezîri İbn Ebî Ya'lâ, Kadı Bahâeddin İbn Şeddâd ve Atabey Şehâbeddin bir araya gelerek devlet işlerini yeniden gözden geçirmişler ve babasından sonra Halep hâkimi olan el-Melik el-Azîz Muhammed'e, el-Melik el-Mansûr bin el-Melik el-Azîz'in Atabekü'l-Asâkîr olmasını kararlaştırmışlardı.[141].

Eyyûbî Devleti'ne tâbi hükümdarlar ve büyük emirlikler de kendilerine has bir idarî teşkilâta sahiptiler. Onların idare ettikleri yerlerde de divân, saray ve idarî teşkilât ile erkânı mevcuttu. Bu bakımdan onlar devletin küçük birer modeli gibi idiler.

- Hâkimiyet Telâkkisi

Eyyûbîler'de saltanat, o dönemdeki diğer Türk ve islâm devletlerinde olduğu gibi veraset sistemine dayanıyordu. Câri olan adet gereği, sultanın daha sağlığında veliaht tayin etmesi gerekiyordu. Bu veliaht tayininin belirli bir şartı veya kuralı yoktu. Bütünüyle sultanın kendi inisiyatifinde idi. Örneğin sultan Selâhaddin, el-Melik el-Âdil gibi devlet idaresinde son derece tecrübeli bir kardeşi olmasına rağmen 17 oğlu arasında el-Melik el-Efdal'i veliaht tayin etmişti. Devleti yönetme salahiyeti, diğer Türk Devletleri'nde olduğu gibi, hanedan üyelerinin ortak sorumluluğu altında idi. Bu sebeple sultan sağlığında bir veliaht tayin etse de, o ölünce hanedan mensupları, bazen saltanatı ele geçirmek için birbirleri ile kıyasıya bir rekabet ve mücadele içine giriyorlardı. Selâhaddin'in 1193 senesinde

[137] İbn Aybek, c. VII, s. 138, 140.
[138] İbn Vâsıl, c. III, s. 110; İbn Aybek, c. VII, s. 141.
[139] İbn Vâsıl, c. III, s. 238; İbn Aybek, c. VII, s. 185.
[140] İbn Vâsıl, c. III, s. 238.
[141] İbn Vâsıl, c. III, s. 249.

ölümünden 1250 senesinde devletin yıkılışına kadar Eyyûbî Devleti'nin en önemli iç meselesi taht mücadeleleri olmuştu. Devletin güçlü bir merkeziyetçi yapı arz etmemesinden ve saltanat müessesesinin sağlam bir kaide üzerine oturtulmamasından kaynaklanan iç çekişme zaman zaman düşmanla işbirliği yapmaya kadar gidebiliyordu. Düşman, güçlü bir sultanın ölümünden sonra otorite boşluğundan rahatlıkla istifade edebiliyordu.

Selâhaddin, hayatı boyunca Haçlılara karşı İslâm birliğini sağlama mefkûresi ve gayreti içinde olmuştu. Buna rağmen kendisinden sonra devlet içinde birlik ve beraberliği sağlayacak hiçbir tedbir almamıştı. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın devleti on bir oğlu arasında paylaştırması da devletini içeride gelişen ve dışarıdan gelen tehdit ve tehlikelere marûz bırakmıştı. Bütün bunlara şahit olan Selâhaddin, II. Kılıçarslan ile aynı hataya düşmekten kendini alamamış ve daha sağlığında devleti 17 oğlu arasında paylaştırmıştı.

1186 senesinde devletin kendisinden sonra alacağı nihaî taksimatı tayin eden Selâhaddin'in ölümüyle birlikte ortaya çıkan tablo, Türk hâkimiyet telakkisinin menfî yanlarından birini sergiliyordu. Selâhaddin'in oğullarının ve kardeşi el-Âdil'in hâkimiyeti ele geçirmek için giriştikleri mücâdele, devletin birlik ve beraberliğinin bozulmasına sebep olmuş, bu durum 1193 senesinden 1200 senesine kadar sürmüştü. Nihayet el-Âdil gibi liyâkatli birinin Eyyûbî saltanatını ele geçirmesi ise, Türk hâkimiyet telâkkisinin müsbet yönünün bir tezahürü olmuştu.

- Hükümdarın Yetki ve Sorumlulukları

Eyyûbî Devleti'nde sultan, diğer Türk İslâm Devletleri'nde olduğu gibi devletin başkanı, idarî ve askerî teşkilât bakımından en yetkili kişisiydi. Onun emirleri kanun hükmündeydi. Ancak çıkarılan her emrin, devletin bir İslâm devleti olmasından dolayı, İslâm hukukuna uygun olması zaruri idi. Bunun yanısıra sultanın "el-Ahkâmü's-Sultaniyye" denilen idarî teamülü yani devlet adamlarının idarî kararlarını, örf ve âdetleri de göz önünde bulundurması gerekiyordu. Kısacası Eyyûbî Devleti'nde yasama yetkisini elinde bulunduran sultanın şer'i ve örfî hukuka riayeti söz konusuydu. Bu çerçevede sultanın harp veya sulh ya da yeni yerlerin fethi gibi son derece önemli konularda etrafında bulunan üst düzey devlet erkânı ile istişare etmesi adetten idi.

Sultan Selâhaddin, 1185 senesinde Zengîler'den İzzeddin Mes'ud'un elinde bulunan Musul'u almak için harekete geçtiğinde aralarında Zengî ailesinden Nûreddin Mahmûd'un kızının da bulunduğu bir gurup kadın

şefaatçi olarak onun yanına gelmiş ve Musul'u bırakmasını istemişlerdi. Bunun üzerine Selâhaddin, onlara iyilik ve ikramda bulunmuş ancak adamlarıyla istişare ettikten sonra nihaî kararını vermişti. Bu esnada onun yanındaki adamların pek çoğu bu kadınların isteklerini yerine getirmeyi kabul ettikleri halde Fakih Ziyâeddin İsâ ve Ali bin Ahmed el-Maştûb'un "Musul gibi bir yerin kadın için terk edilemeyeceğini" söylemesi üzerine Selâhaddin de fikrini değiştirmiş ve gelen kadınların isteklerini reddetmişti. [142]

Yine Selâhaddin'in, 1187 senesi Haziran ayında Haçlılar'ın elinde bulunan Taberiyye'yi almak üzere harekete geçtiği sırada ordusuyla el-Ukhuvane'de konaklayıp burada bir harp meclisi oluşturarak emirlerini ve vezîrlerini çağırıp onlarla istişare ettiğini görüyoruz. [143]

Resim 33: Selâhaddin-i Eyyûbî'nin sandukası

[https://bit.ly/2JgtxRu]

Diğer Eyyûbî sultanları da önemli konularda zaman zaman Selâhaddin gibi istişare yoluna başvurmuşlardır. Örneğin Selâhaddin'in oğullarından el-Melik el-Efdal, amcası el-Âdil ile olan çekişmesinde el-Âdil'in kendisini tahttan indirmek üzere Mısır'a yürüdüğü bir sırada onunla karşılaşmadan önce durumu yanındaki emirlerle istişare etmiş ve ona göre karar vermişti. Sonuçta amcası el-Âdil'e elçi gönderip şehrin ona teslim edileceğini, buna karşılık Dımaşk'ın kendisine verilmesini talep etmişti. [144]

Sultanın istişâreye ehemmiyet vermesi onun otoritesine hiçbir suretle zarar vermez, aksine onun emirlerinin uygulanma ihtimalini yükseltirdi.

Halkın canı ve malı üzerinde sultanın tasarruf hakkı yoktu. Haksız bir fiil gerçekleştiğinde herkesin dava etme hakkı vardı. Yüksek idâreciler hakkındaki şikâyetlerin davaları Sultanın, fakihlerin, kadıların ve ulemânın hazır bulunduğu "Mezâlim Mahkemeleri"nde görülürdü. Meselâ Sultan Selâhaddin, her Pazartesi ve Perşembe günleri Dârü'l-Adl'de Mezâlim'e otururdu. Pazar günleri de büyük-küçük her yaştan ve kesimden

[142] İbn Vâsıl, c. II, s. 170-171.
[143] İbn Vâsıl, c. II, s. 188; İbnü'l-Esîr, c. XI, s. 421; İbn Şeddâd, s. 126-127.
[144] İbnü'l-Esîr, c. XII, s. 137; İbn Vâsıl, c. III, s. 109.

kişiler kendisine ulaşır ve şikâyetlerini anlatırlardı. Bu normal zamanlarda olduğu gibi sultan sefere çıktığında da yapılırdı. [145]

Yetkileri dinî ve örfî hukuk ile sınırlı olan Eyyûbî sultanlarının vazifeleri, Yûsuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'de sözünü ettiği hükümdarın halka karşı olan vazifeleri ile birebir benzerlik arz ediyordu.[146] Yani sultan doğru kanunlar koyup bunları adaletle uygulamakla, halkın refah içinde yaşaması için tedâvülde olan paranın ayarını korumakla ve yine halkın güven içinde olabilmesi için düzenli bir orduya sahip olup düşmana karşı her an teyakkuzda olmakla yükümlüydü. Bütün bunlar sultanın temel görevleri arasında idi. Bu genel çerçevede Eyyûbî sultanları saltanat işleri, tayinler, imâr faaliyetleri, savaş ve akınların idaresi, iaşe meseleleri, ordu ve reâya işleri gibi sorumlulukları da üstlenmişlerdi.

Selâhaddin daha Fâtımî vezîri iken 1170-1171 senelerinde ülkenin dinî ve sosyal çehresini değiştirecek imâr faaliyetlerine girişmiş ve Kahire'de Şafiî medreseleri inşâ ettirmişti. [147] Ayrıca Kahire surlarının onarımına da başlamıştı. Fakat o, yeni bir devletin temellerini atıp bu devletin ilk sultanı olduktan sonra sorumluluğu daha da arttı. Özellikle gelişebilecek herhangi bir Haçlı tehlikesine karşı gerek Mısır'da gerekse Suriye'de gerçekleştirdiği imâr faaliyetleri ile ülkesini ve halkını düşmanlardan koruma konusunda eşsiz bir çaba sarf etmişti. Bu gaye ile 1176 senesinde Mısır'ın imarı için Dımaşk'tan hareket etti. 1177 senesinde başta Cebelü'l-Mukattam üzerinde bulunan kale olmak üzere Kahire'nin ve eski Mısır (Fustat)'ın etrafına surlar inşâ ettirdi. Yine Kahire'de yapımına başlanılan Kal'atü'l-Cebel ve Kal'atü'l-Mukassem'in etrafının da tahkim edilmesini sağladı. [148]

Kudüs'ün 2 Ekim 1187 tarihinde Haçlılar'ın elinden alınmasından sonra burada da birtakım yeni düzenlemeler yapıldı. Haçlılar'ın şehri terk etmesi sağlandıktan sonra Selâhaddin şehre girip, binaların eski haline getirilmesini emretti. Mescid-i Aksâ'ya bir minber yapılmasını istedi. Bunun üzerine çevresindekiler Selâhaddin'e, vaktiyle Nûreddin Mahmûd'un Halep'te bir minber yaptırdığını, sanatkârına minberi çok güzel ve sağlam bir şekilde yapmasını emrettiğini ve "Biz bunu Kudüs'e konulmak üzere yaptırdık" dediğini anlattılar. Marangozların bu minberi senelerce uğraşıp yaptığını ve İslâm dünyasında bunun bir benzerinin olmadığını belirttiler. Selâhaddin de bu minberin Kudüs'e getirilmesini emretti. Ayrıca Mescid-i

[145] İbn Şeddâd, s. 41.
[146] Bu konuda bkz. Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, (Ter. Reşid Rahmeti Arat, 5. Baskı), Ankara 1991.
[147] İbn Vâsıl, c. I, s. 197-198.
[148] İbn Vâsıl, c. II, s. 52-53.

Aksâ'nın tamir edilmesini, sağlam ve mükemmel bir surette yapılmasını, nakışlarına itinâ gösterilmesi için gereken her şeyin yapılmasını istiyordu. Bunun için benzersiz güzellikteki mermerler, Kostantiniyye işi altın yaldızlı siyah taşlar ve ihtiyaç duyulan diğer şeyler hemen getirtilmiş ve tamirata girişilmişti. [149]

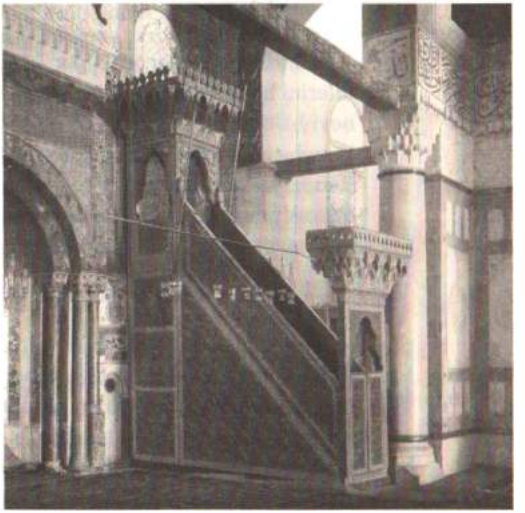

Resim 34: Nûreddin Mahmûd'un Halep'te yaptırmış olduğu ve 1969 yılında mescidin kundaklanması sonucu yanan minber, Kıble Mescidi, 1931

[https://bit.ly/2sDpgjW]

Selâhaddin'den sonraki Eyyûbî sultanları da bazı imâr faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Bunlardan el-Âdil'in oğullarından el-Kâmil, amcası Selâhaddin'in tamamlayamadan vefat ettiği Kal'atü'l-Cebel'in inşâsını 1208'de tamamlamış ve bu kale onun döneminden itibâren devletin idâre binâsı olmuştu. Yine el-Kâmil, Nil'in Dimyat kolunun doğu kıyısı üzerinde yeni bir şehir inşâ etmişti. Bu "el-Mansûra" şehri idi. Ayrıca burada kendi adına nisbetle isimlendirilen el-Külliyetü'l-Kâmiliyye'yi yaptırmıştı. [150]

el-Kâmil, ayrıca bedevîlerden gelebilecek tehlikelere karşı tedbir amacıyla Filistin'in doğusunda, bugünkü Ürdün sınırları içinde Salt ve Aclun kalelerini inşâ ettirmişti.

el-Âdil'in oğullarından biri olan el-Muazzam ise, Haçlılar'ın elinde bulunan Akkâ'ya ve Akkâ ovasına hâkim bir nokta olan Tur Dağı üzerinde bir kale inşâsına başlamış ve bu kale daha sonra 1212 senesinde el-Âdil tarafından tamamlanmıştı. [151]

Eyyûbî sultanları ülkenin imârı ve müdâfaası için pek çok eser meydana getirdikleri gibi dinî ve sosyal müesseselerin de yapımına büyük önem vermişlerdi. Kaleler, köprüler, kanallar, havuzlar, bendler, hanlar, kaysâriyyeler[152], hamamlar, camiler, mescidler, medreseler, tekkeler ve kütüphaneler inşâ ettirmişlerdi.

[149] İbnü'l-Esîr, c. XI, s. 435.
[150] ez-Zebidî, s. 30.
[151] İbn Vasıl, c. III, s. 201-202.
[152] Kaysâriyyeler, dikdörtgen veya kare şeklinde yapılan, ortasında açık bir avlu, bu avlunun etrafında revakların teşkil ettiği dükkânlardan meydana gelen kapalı çarşılar idi. Fâtimîler döneminde de Mısır da Kaysâriyyeler mevcuttu. (Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde*, s. 234).

- Hükümdarlık Alâmetleri

Eyyûbî sultanları da diğer Türk-İslâm Devletleri'nde olduğu gibi kendilerini halktan ve diğer devlet erkânından ayıran birtakım maddî ve manevî hâkimiyet unsurları kullanmış ve benimsemişlerdir. Manevî unsurların başında hükümdarın kullanmış olduğu unvan ve lakaplar geliyordu. Bunun yanısıra hutbe, sikke, taht ve tac, tuğra (tevki), çetr, tıraz (hil'at), bayrak ve sancak, çalış (tuğ), nevbet (mehter), otağ (vitak) ve gaşiye diğer hâkimiyet alâmetleri arasında yer alıyordu. [153]

- Nâibü's-Saltana (Saltanat Nâibi)

Eyyûbîler döneminde devletin kuruluşundan itibaren inşasını teşkilâtına fazla ehemmiyet verilmediğini görürüz. Bunun en önemli sebebinin Selâhaddin'in daha önce Fatımi Devleti vezirliği yapması ve kendinden önceki dönemlerde de tam yetkili vezirlerin Fatımi siyasî otoritesi üstündeki etkilerini yakinen bilmesi ile alâkalı olduğunu düşünüyoruz. Selâhaddin, devleti kurduktan sonra devlet işlerinde her türlü otorite ve salâhiyeti kendi uhdesinde bulundurmuş, Fatımi idari sistemini zayıflatan vezirlik müessesesini çok fazla öne çıkarmamıştı. Kendisinin devletin merkezinde veya Suriye'de bulunamadığı dönemlerde ise, "saltanat nâibliği" denilen vazifeyi ihdas ederek yerine Eyyûbî ailesinden birini nâib olarak bırakıyordu. [154] Bu çeşit nâiblik Memlûkler'deki "en-Nâibü'l-Gaybe"ye tekâbül ediyordu. Çünkü Eyyûbîler'in bu uygulaması, Selâhaddin'in temellerini attığı diğer pek çok müessese ve uygulama gibi Memlûkler'e örnek teşkil etmişti. Hattâ bu dönemde vezâret makamı tamamen ilgâ edilmiş, bu vesileyle de "nâiblik müessesesi" bir hayli tekâmül etmişti. Memlûklerde iki çeşit nâib tayin edilirdi. Bunlardan biri, Eyyûbîler'de olduğu gibi, sultan devletin merkezinde bulunmadığı zamanlarda onun yerine merkezdeki işleri yürütmek üzere görevlendirilen "en-Nâibü'l-Gaybe" idi. Diğeri ise, el-Ömerî'nin "Kâfilü'l-Memâliki'l-İslâmiyye"[155] olarak açıkladığı "en-Nâibü'l-Hazre" ya da sultanın vekili olarak iş gördüğünden kendisine daha ziyâde "en-Nâibü'l-Kâfil" de denilen nâib idi.[156]

---

[153] Eyyûbî Devleti'nde hükümdarın kullandığı hakimiyet alâmetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Kuşçu, s. 199-218.

[154] A. Râfiî-S. A. 'Âşûr, s. 409.

[155] el-Ömerî, İbn Fazlullah, *et-Ta'rîfü bi Mustalahi'ş-Şerif*, (Tahkik: Semih ed-Durûbî), Ürdün 1992, s. 85. Müellif eserinde, bazı kitaplarda bu makama, "en-Nâibü's-Saltana el-Muazzama", bu makamı işgal eden kişiyi de "el-Emîriyü'l-Âmirî"denildiğini gördüğünü de kaydeder (et-Tarif, s. 85).

[156] Esasen hem Eyyûbîler hem de Memlûkler döneminde ülkenin özellikle büyük merkezlerini idare eden kişiler, yani vâliler de buralarda sultana niyâbet ettiklerinden "nâib"olarak adlandırılıyorlardı. "en-Nâib fi'd-Dımaşk"veya "en-Nâib fi'l-Halep"gibi.

Eyyûbîler döneminde en-Nâibü'l-Kâfil'e benzer bir niyâbet görevi mevcut değildi. Bu sebepten olsa gerek saltanat nâibliği müessesesinin ilk olarak Memlûkler ile başladığı iddia edilmektedir. Ancak daha ilk Eyyûbî sultanı Selâhaddin döneminden itibaren "en-Nâibü'l-Gaybe"ye benzer bir nâibliğin olduğu açığa kavuşmuştur. Örneğin Eyyûbî ailesinin son temsilcisi el-Melik es-Sâlih Necmüddin Eyyûb döneminde yıldızı parlayan emirlerden biri olan Emir Hüsâmeddin Ali, Baalbek'te iken burada uzun süre kalmayıp bir müddet sonra el-Melik es-Sâlih'in Mısır nâibliğine getirilmiştir. [157] Bu zât, Eyyûbî Devleti'nin Mısır'daki son saltanat nâibi olmuştur.

- Saray Görevlileri

Eyyûbî sultanları el-Melik el-Kâmil dönemine(1218-1238) kadar Kahire'de Fâtimîler'den kalma "Dârü'l-Vezâre"yi (inşa sarayı) "Dârü's-Saltana" (saltanat sarayı) olarak kullanmışlardır. el-Kâmil 1208 senesinde, Selâhaddin'in inşâsını başlatıp tamamlama fırsatını elde edemediği, Kal'atü'l-Cebel'in İnşasının tamamlanmasını sağlamış[158] ve bu tarihten sonra da devlet dâireleri Kal'atü'l-Cebel'e taşınmıştır.

Eyyûbî sultanları harp ve sefer esnasında "Vitak" veya "Dehliz-i Sultânî" denilen kendilerine mahsus çadırlarda ikâmet ederler, sevk ve idareyi buradan sağlarlardı. el-Melik el-Kâmil 1230 senesinde Dımaşk'ı alıp kardeşi el-Melik el-Eşref'e verdikten sonra Hama tarafına yönelmiş ve el-Kusayr Merzin mevkiine geldiğinde kendisi için burada bir Dehliz-i Sultânî kurulmuştu. [159]

Eyyûbi sultanlarının saraylarında hükümdarın şahsi hizmetleri ile sarayın diğer işlerini yapan pek çok görevli bulunmaktaydı. Bunlar: Emir-i meclis, üstazdâr (üstâdü'd-dâr), hâcibler (hüccâb), hazînedâr, silâhdâr (emir-i silâh), devâdâr (divit-dâr), el-mükebbis, çavuş, emir-i cândâr, emir-i alem (alemdâr), mehterbaşı, câmedâr, emir-i çeşnigir (hânsâlâr) idi. [160] Eyyûbî Merkez Teşkilâtı'nda bahsettiğimiz görevlilerden başka hükümdârın ve sarayın çeşitli hizmetlerini yerine getiren fakat bir teşkilât olarak kabul edilemeyen memlûk statüsünde "tavâşîler" bulunuyordu. Bunlar Osmanlı sarayında daha ziyâde Habeşîlerden teşekkül eden ve haremde hizmet eden hadım oğlanları gibiydi. Memlük olarak satın alınırlar, ancak sarayda hizmet ederlerdi.

[157] İbn Vâsıl, c. V, s. 373-374.
[158] el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, Kahire 1996, c. II, s. 216; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c. I, s. 169.
[159] İbn Vâsıl, c. IV, s. 265-266.
[160] Saray Görevlileri hakkında geniş bilgi için bkz. Kuşçu, s. 223-244.

b. Taşra Teşkilâtı

- İktâ Sahibi Emirler

(Dımaşk, Halep, Hama, Hıms, Meyyâfârıkîn, Hısn-ı Keyfâ, Kerek, Baalbek, Yemen)

Teşkilât, kökeni itibariyle ilk İslâm fetihlerinden sonra ihdâs edilen ve Büyük Selçuklular döneminde tekâmül eden iktâ sistemine dayanıyordu. [161] Burada İktâ sahibi emirlerden kasıt, alelâde kişiler ve emirler olmayıp, bu dönemlerde iktâyı hem idarî, hem de askerî sistem olarak tatbik eden devletlerde daha ziyâde "iktâü'l-hâss" denilen büyük iktâlara sahip kişilerdi. Teşkilâtın mühim bir kısmını Eyyûbî hanedanına mensup kişiler ve ileri gelen emirler oluşturuyordu. İktâü'l-hâss sahibi emirler devlet içinde Mısır ve Suriye nâiblerinden sonra en yetkili idârî ve askerî kişilerdi. Çünkü Eyyûbî Devleti topraklarının idâresi Türk devlet geleneği icabı hanedan mensupları ve emirler arasında paylaştırılmıştı.

Dımaşk, Halep, Hama, Hıms, Meyyâfârıkîn, Hısn-ı Keyfâ, Kerek, Baalbek, Yemen ve benzeri büyük eyâletlerde sultan adına buraları idâre eden iktâü'l-hass sahibi emirlere "nâib" de deniliyordu. Çünkü bu emirler bulundukları yerleri sultana niyâbeten idâre ediyorlardı. Bunlar Divânü'l-İnşâ'dan çıkan ve sultanın tuğrasını (tevki') taşıyan bir menşûrla tayin edilirlerdi. [162]

Devlet, idarî bakımdan her ne kadar bir nevi beylikler birliği gibi gözükse de hanedan üyelerine ve ileri gelen emirlere verilen bu iktâlar mülk olarak verilen "iktâü't-temlik" değil, işletilip gelirinden istifâde etmek için verilen "iktâü'l-istiğlâl" idiler. Yani sözü edilen bu kişilerin idâresine verilen arazi, doğrudan doğruya devletin malı idi.

- Vâli

Eyyûbîler döneminde iktâü'l-hâss sâhibi hânedân mensupları bazen birkaç şehirden müteşekkil eyâletlerin idâresinden mes'ül olurlardı. Bunların hâkim olduğu iktâlara dâhil olan her şehirde bunlara tâbi vâliler bulunmaktaydı. Eyâletlerin bir alt birimi olan vilâyetlerin idâresini üstlenmiş olan vâliler, sultan tarafından tâyin edilirlerdi.

- Reis

Reis'ler, şehirdeki meslek gruplarının başkanlarıydı. Reisületıbbâ, reisünneccârin gibi. Bundan başka bir cemaatin liderliğini yapan, onlarla

[161] Osman Turan, "İktâ", İA, c. V/II, s. 950.
[162] Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde*, s. 113.

devlet müesseseleri arasındaki münasebetleri düzenleyen, kısacası onları temsil eden kişiye de reis denirdi. Şiî reisi, Yahudi reisi gibi. Meselâ Salâhüddin döneminde İsmâilîler'in yani Haşhaşîler'in reisi Sinân bin Selmân bin Muhammed b. Râşid el-Basrî idi. [163] Halep'teki Şiîlerin reisi ise 1173 senesinde İzzüddin Cordik tarafından öldürülen İbnü'l Haşşab Ebû'l-Fazl idi. [164]

- Şıhne

Şurta teşkilâtı, Abbâsîler'de olduğu gibi Endülüs Emevîleri'nde ve Fâtimîler'de de aynı şekilde devam etti. Büyük Selçuklular'da bu teşkilâtın yerini Şıhne Teşkilâtı aldı. Selçuklular'da bu teşkilât ilk olarak Tuğrul Bey'in ölümünü (1063) müteakib görünür. Alp Arslan'ın saltanatının sonlarına doğru bir eyâletin sivil vâliliği demek olan "amîdlik" gittikçe ehemmiyetini kaybetmiş, onun yerini eyâletin bir nev'i askerî vâliliği demek olan şıhnelik almıştır. [165] Amîd, şıhne'nin emrinde olup sadece malî mes'elelere ve iktâ işlerine bakarken şıhne bir eyâletin en yüksek, mümessili haline gelmişti. Şıhnelik Büyük Selçuklular'da olduğu gibi Moğollarda da oldukça ehemmiyetli bir vazifeydi. Moğollar ele geçirdikleri şehirleri tayin ettikleri şıhneler vasıtasıyla idâre ediyorlardı.

Bu teşkilât daha sonra Selçuklular'ın bir uzantısı olan Harzemşahlar'a ve Zengîler'e, Zengîler'den de Eyyûbîler'e geçmiştir. Nitekim Nurüddin Mahmud'un son dönemlerinde Dımaşk şıhneliğine Kadı Kemâlüddin Şehrizûrî'yi tayin ettiğini görüyoruz. [166]

- Muhtesib

Muhtesib, "hisbe teşkilâtı" nın başkanıydı. Muhtesibin görevini bir cümle ile ifâde etmek gerekirse: "el-Emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehy 'ani'l-münker" idi. [167]

Şehirlerde en önemli sivil memurlardan birisi muhtesib idi. Bu sebeple muhtesibin itibarlı, haysiyet ve şeref sâhibi bir kişi olması ve diğer cemaat işlerine bakan kimselerde aranılan vasıfları taşıması yani hür ve müslüman olması şart idi. [168]

---

[163] Ebû Şâme, Şihâbüddin Abdurrahman bin İsmâil bin İbrâhim bin Osman el-Makdisî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn (en-Nûriyye ve's-Salâhiyye)*, (Tahkik ve Ta'lik: İbrâhim Şemsüddin), Beyrut 2002, c. II, s. 229; İbn Aybek, c. VII, s. 120.

[164] Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, c. II, s. 217-218.

[165] M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara 1983, s. 199.

[166] el-Bundârî, el-Feth bin Ali, *Senâü'l-Barki'ş-Şâmî*, (Tahkik: Fethiye en-Nebrâvî), Kahire 1979, s. 28.

[167] el-Mâverdî, Ali bin Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasan, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (Ter. Ali Şafak, *İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*), İstanbul 1976, s. 272; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Haz. M. Altay Köymen), Ankara 1999, s. 31.

[168] R. Levy, "Muhtesib", *İA*, c. VIII, s. 532; Uzunçarşılı, s. 388.

Muhtesibin genellikle daha önce kadılık vazifesi yapmış olan, yani fıkıh bilen kişiler arasından tayin edilmesi geleneği vardı. Bu bakımdan onun bazı vazifeleri kadı'nın vazifeleri ile örtüşmekteydi. Fakat muhtesibin karara bağlayacağı işler daha ziyâde günlük hayat ve yaşayışla ilgili hususlardı. Hutbe, kaza ve muhtesiblik görevi bazen bu kişide toplanabilirdi. Nitekim Sultan Salâhüddin 1187 senesinde Kudüs Haçlı Krallığı'nın en büyük ticaret merkezi ve limanı olan Akkâ'yı fethedince şehrin şer'i makamlarını, kadılık, muhtesiblik ve hutbeyi Abdüllatif bin eş-Şeyh Ebi'n-Necib'e vermişti. [169]

2. Askerî Teşkilât

a. Divânü'l-Ceyş (Ordu Divânı)

Eyyûbîler döneminde, ordu ile ilgili her türlü işten Divânü'l-Ceyş sorumluydu. Askerî iktâlar da bu divâna bırakılmıştı. Eyyûbî Devleti, kuruluşundan itibâren bazı iç ve dış tehlikelere marûz kaldığından ordu ve ordunun bütün işlerini idare eden Divânü'l-Ceyş büyük bir önem taşıyordu. Eyyûbîler'in maruz kaldığı tehlikelerden biri hiç şüphesiz Haçlı tehlikesi idi.

Divânü'l-Ceyş'e "Divânu Arzı'l-Cüyûş" da denilirdi. Bu divânın başında bulunan yetkiliye "Reisü Divâni'l-Ceyş" veya "Nâzıru Divâni'l-Ceyş" adı verilirdi. Gerek maaş dağıtımı, gerekse savaş öncesinde ordu, Reisü Divâni'l-Ceyş'in önünde resm-i geçit yapar, bu sırada orduyu teşkil eden birliklerin durumları, atından silâhlarına kadar genel bir kontrole tâbi tutulurdu. Bu kontroller sırasında gerek görünüşü gerekse teçhizâtı bakımından standart ölçünün altında bulunan asker veya askerler, ceridelerden silinir ve ordudan çıkarılırdı.

Selâhaddin döneminde bu divânın başkanlığını önce Ebû Muhammed el-Makdisî Abdülcebbâr bin Yûsuf yapmıştı.[170] Daha sonra hem Selâhaddin hem de oğlu el-Melik el-Azîz Osman zamanında bu görevi Sâhibu Nâzırı'd-Devâvin olan Es'ad Ebû'l-Mekârim bin Mamatî yapmıştı.[171] el-Melik el-Âdil'in saltanatı döneminde ise, kaynaklarda tarihçiliği ile meşhur olduğu söylenen ancak şu ana kadar herhangi bir eseri ele geçmeyen, Kadı Ziyâüddin Muhammed b. Ebî'l-Haccâc bu görevde bulunmuştu.[172] el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyûb döneminde ise Divânü'l-Ceyş başkanlığını

[169] el-Bundârî, s. 300.
[170] es-Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, c.XVIII, s. 24.
[171] İbn Mamatî, Kavânîn, s. 20; Hasaneyn Muhammed, Rebia, en-Nüzumü'l-Maliyye fi Mısr Zamani'l-Eyyûbîyyin, Kahire 1964, s. 63.
[172] el-Makrîzî, es-Sülûk, c.I, s. 192. Kadı Ziyâüddin Muhammed, 1249 senesinde Dimyat'ın düştüğü esnada şehit olmuştu (Ebû Şâme, Zeyl alâ'r-Ravzateyn (Teracimu Ricâli'l-Karneyn es-Sâdis ve's-Sâbi'), c.V, s. 283.

el-Melik es-Sâlih'in saltanatı sırasında cereyan eden hadiselere büyük tesiri olan Cemâleddin Yahya bin Matruh eş-Şeir ifâ etmişti.[173]

b. Divânü'l-İktâ Ve'r-Revâtib

Eyyûbi Devleti'nin Ordu Teşkilâtı, büyük çapta Nûreddin Zengî'ye dolayısıyla da Selçuklu geleneğine bağlıydı. Orduyu oluşturan unsurlar Selçuklu ordusuyla büyük benzerlik arz ediyordu. el-Kalkaşendî eserinde, Sultan Selâhaddin'in Mısır'ı ele geçirince o zamana kadar câri olan Fatimî Devleti geleneğini büyük ölçüde değiştirip yerine Musul'daki İmâdeddin Zengî Devleti'nin geleneklerini hâkim kıldığını belirtir.[174] Kalkaşendî'nin bu tesbiti Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin kurmuş olduğu Eyyûbî Devleti ve özellikle onun ordusu ve bu ordunun yapısı ile kurumları bakımından oldukça isabetlidir: Zirâ Selâhaddin Fâtımî Devleti yıkılır yıkılmaz Fâtımî ordusunda bulunan Sudanlı siyahîleri, Mısırlı Emîrleri, Bedevî, Ermeni ve sair ırklara mensup olan askerleri dağıtmış bunların yerine Türkmenler ve Kürtlerden meydana gelen yeni bir ordu kurmuştu.[175]

Eyyûbî ordusunda devamlı askerler, memlûklerden müteşekkil hükümdarın hassa birlikleri ve iktâlı sipahiler idi. Bunlar Türk, Türkmen (Oğuz) ve Kürt unsurlardan oluşuyor ve tam maaş alıyorlardı. Eyyûbî ailesine mensup beylerin hâkim olduğu bölgelerdeki askerî sistem de aynı idi. Yani buralarda da tımar sistemi uygulanıyordu ve gerektiğinde taşrada eğitilen bu askerî birlikler merkezdeki hükümdarın ordusuna katılıyor ve bir bütün halinde hareket ediliyordu. Eyyûbî ordusunda görev alan ikinci unsur el-Kinâniyye ve el-Asakile idi. Bunlar 1153 senesinde Askalan'ın Haçlılar eliyle düşürülmesi neticesinde Güney Filistin'den göçüp gelmişlerdi.[176] el-Kinaniyye ve Askalan grubu yarım maaş almakta idiler. Eyyûbî ordusunda hizmet eden üçüncü unsur Bedevîler idi. Bunlar maaş almazlar, gönüllü olarak harplere katılırlar ve bazen elde edilen ganimetten az miktarda istifâde ederler, bazen de yaptıkları hizmetlere karşılık para alırlardı. Sözü edilen Bedevîlerin en muharip olanları Şeyzer'deki "Benî Münkiz" süvârileri idi. Bunlar Hittin Savaşı'nda ve 1187 senesinde Kudüs'ün ele geçirilmesinde büyük rol oynamışlardı. Eyyûbîler'in deniz gücünde hizmet eden askerler ise dörtte bir nisbetinde maaş alırlardı.[177]

[173] el-Makrîzî, es-Sülûk, c.I, s. 284 ve 290.
[174] el-Kalkaşendî, Subh, c.IV, s. 3-4.
[175] el-Makrîzî, Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr, Kahire 1996, c.I, s. 152.
[176] Ebû Şâme, er-Ravzateyn, c.I, s. 275-276.
[177] İbn Mamatî, Kavânîn, s. 369; el-Kalkaşendî, Subh, c.III, s. 509. İsâm Şibaru, Tarihu'l-Maşriki'l-Arabî el-İslâmî, Lübnan, 1999, Darü'l-Fikri'l-Lübnanî Yay., s. 192; Gibb HAMİLTON, Salâhüddinü'l-Eyyûbî, (Dırâsât fi't-Tarihi'l-İslâmî), (Kaleme alan, Yûsuf İbiş), Beyrut 1996, II. Baskı, Beysan Yay., s. 159-160; Hassanein Rabie, The Financial System, 1169-1341, New York, Toronto, 1972, London Oxford University Press, s. 48.

Eyyûbî ordusunun bir unsuru olmamakla birlikte, zaman zaman bu orduda görev alan Eyyûbî Devleti'ne tâbi hükümdarların askerleri de vardı. Tâbi hükümdarlar, Eyyûbî Devleti ile aralarında geçerli olan tâbilik-metbûluk hukuku çerçevesinde ve yapılan antlaşmalar mucebince, özellikle Haçlı tehlikesi gibi büyük tehlikelerin zuhur ettiği dönemlerde Eyyûbî ordusuna yardımcı birlikler gönderiyorlardı. Bu tâbi askerlerin her türlü ihtiyacı kendi hükümdârları tarafından karşılanıyordu.

c. Kara Ordusu

Eyyûbî ordusu kara ve deniz kuvvetlerinden oluşuyordu. Kara ordusunun en mühim kısmını süvâriler teşkil ediyordu.

- Süvâri Birlikleri

Atlı birlikler manâsına gelen süvâriler, günümüzdeki motorize birlikler gibi hızlı hareket edebilme ve yüksek bir manevra kabiliyetine sâhip idiler. Bu sebeple Eyyûbî ordusunun esâsını bu birlikler teşkil ediyordu. Akın ve taarruzlarda süvârilerden istifâde edilirdi. Kale savunması ve muhâsaralarında ise daha ziyâde piyâde birlikleri görev alırlardı.

Ordunun muhârebe tertibâtı daha önceki Türk ve İslâm devletlerinde de gördüğümüz fakat menşei itibariyle Sâsânîler'e dayanan bir tarzdaydı. Buna göre ordu merkez (kalb), sağ (meymene) ve sol (meysere) kanatlardan oluşurdu. 1189 senesinde Haçlılar Akkâ'yı kuşattıkları zaman Selâhaddin, Kefr Kennâ yolunu takip ederek Akkâ önlerine gelmişti. Bu sırada Haçlılar'dan bir kısmının deniz yoluyla gelip başka bir taraftan şehrin önüne indiklerini gördü. Bunun üzerine otağını Tell Kaysân önlerine kurdu. Ordusunu sağ ve sol cenâh şeklinde tanzim etmişti. Ordunun sağ cenâhı Tellü'l-Gayâzıyye'ye, sol cenâhı da en-Nehrü'l-Carî'ye kadar uzanıyor, ağırlıkları ise Merc-i Safuriyye'de bulunuyordu.[178]

Orduya kumanda eden emîre "Emîr-i Kebir" veya Atabekü'l- Asâkîr denilirdi.[179]

---

[178] İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, c.XII., s. 40; İbn Vâsıl, Müferric, c.II, s. 290-291; el-Kâtibü'l-İsfahânî, el-Feth, s. 297. Eyyûbîler döneminde daha İslâmiyet'in ilk devirlerinden itibâren Sâsânîler'den mülhem olmak üzere kullanılan Sâsânî tarzı muhârebe tertibâtı kullanılmıştı. Bu tertibât diğer Türk Devletleri'nde de kullanılmıştı. Ancak Türkler'in harb tarihine kazandırdığı bir başka sistem daha vardı. Bu "cevk"(birlik-bölük-grub) denilen harb sistemiydi (M.A. KÖYMEN, Alp Arslan ve Zamanı II, s. 253). İbn Aybek'in eserinde, "cavk"(cevk)ın, bir grup insan mânâsına geldiği ve kelimenin Moğolca'da da var olup saygı ve itaat alâmeti olarak yere eğilme şeklinde kullanıldığı belirtilir (İbn Aybek, Kenz, c. VII, s.233-234, 6 No'lu dipnot).

[179] el-Kalkaşendî'de geçen ve ordu komutanı mânâsına gelen "İsfehsâlâr"ıstılâhı, Selçuklular'da kullanılmasına rağmen Eyyûbîler döneminde pek kullanılmamıştır.

- Muvazzaf Yaya Birlikleri

Resim 35: Bir savaş sahnesini tasvir eden Eyyûbîler döneminden kalma bir resim, 13. Yüzyıl, Fustat, Mısır

[https://bit.ly/2LoaPlq]

Özellikle kale muhâsaralarında ve müdâfaalarında "er-râcil" veya "müterecile" denilen muvazzaf yaya askerlerinden istifâde edilirdi. Bu hususta Halep birliklerinin büyük hizmetleri vardı. Usta lağımcılar (en-nekkâbun) ve neftçiler (en-neffâtûn) onlar arasından çıkardı. Mancınık, arrâde ve debbâbe gibi muhâsara âletlerini kullananlara "el-haccârûn" (taşçılar) veya "el-candâriyye" denirdi. Kale duvarlarına ve surlara tırmananlara "el-horasaniyye", kale müdâfaalarında pek çok oku aynı anda atabilen çarh (çark) ve zeyyârı kullananlara "Çarhî"(çarhacı) denilirdi.[180] Bu vazifelerden neftçilik ve lağımcılıkta Müslümanlar Haçlılar'dan daha üstün idiler.

- Memlûkler ve Diğer Askerî Birlikler

Eyyûbî ordusundaki dâimî askerler menşeleri bakımından ikiye ayrılıyorlardı. Bunlardan birincisi büyük çoğunluğu hür olarak doğup büyüyen hassa birlikleri idi. Selçuklular'da ve Zengîler'de bu birlikleri tamamıyla Türkler teşkil ediyordu. Kanaatimizce Eyyûbîler döneminde de bunların büyük çoğunluğu Türk idi. Zirâ Selâhaddin'in Türk askerlerine verdiği değerden ve o dönemlerde Türkler'in askerlikteki mahâretlerinden daha önce çeşitli vesilelerle bahsetmiştik. Bu hassa birlikleri, hükümdârın her zaman hazır durumda bekleyen kuvvetleriydi. İkincisi müslüman olmayan Türkler'in oluşturduğu memlûk birlikleri idi. Sözü edilen bu memlûk askerleri, genellikle Karadeniz'in kuzeyindeki Türk illerinden (Kıpçak bozkırlarından) ya da Anadolu ve sâir yerlerdeki köle pazarlarından satın alınmak suretiyle toplanıyorlardı. Bu memlûkler "tıbâk" denilen kışlalarda çok sıkı bir dinî ve askerî eğitimden geçtikten sonra Müslümân oluyorlar ve çoğu zaman da bağlı bulundukları hükümdârın veya emîrin ismine nisbet edilerek anılıyorlardı. en-Nuriyye, el-Esediyye, en-Necmiyye, es-Salâhiyye, et-Takaviyye, el-Âdiliyye gibi.

Bununla birlikte el-Aynî, sadece bir yerde ordu komutanından bahsederken bu tâbiri kullanır (el-Kalkaşendî, Subh, c.III, s.483, c.VI, 7-8; el-Aynî, Ikd, c.II, s.154).

[180] G.Hamilton, Salâhüddin, s. 175-176. R.Şeşen, Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti, s. 143. Muhâsara âletlerinden debbâbe sadece Beyrut'un fethi münâsebetiyle geçer. Bu âlet kale muhâsarasında kullanılan birkaç katlı hareketli (tekerlekli) kuledir (el-Kâtibü'l-İsfahânî, el-Feth, s. 105).

- Milis Kuvvetleri

Bu kuvvetlere yardımcı kuvvetler veya ek kuvvetler demek daha doğru olacaktır. Çünkü bunlar tıpkı Anadolu'ya gelip uclara yerleşerek Bizans ile olan hudutları koruyan Uc Türkmenleri gibiydiler. Bu dönemde Şam, Ürdün, Sina hudutlarında Haçlılara karşı hudutları koruyan konar-göçer Türkmen ve Arap kabileleri mevcuttu. Bunlar hayvancılıkla geçinirler ve bir yandan da Haçlı topraklarına zaman zaman akınlar yaparlardı.

- Askerî Kıyâfetler ve Orduda Kullanılan Silâhlar

Askerî kıyâfetler husûsunda en mühim malumât el-Kalkaşendî'de mevcuttur. O, "Mısır'da Fâtımî Devleti yıkılıp yerine Eyyûbî Devleti kurulunca ülkenin idâresinde pek çok hususta değişiklik oldu. Eyyûbîler İmâdeddin Zengî'nin Musul'da kurduğu Atabeyler Devleti nizâmı üzere hareket ettiler. Onlar başlarına, sarıksız sarı kelluteler giyerler, zülüfleri bunların altında sarkardı. Bu konuda memlûkler, emîrler ve diğerleri arasında bir fark yoktu" der.[181] el-Kâtibü'l-İsfahânî de Türkler arasında saç uzatmanın ve bunları örüp sarkıtmanın âdet olduğunu, Kürdlerde bunun olmadığını söyler.[182]

el-Kalkaşendî ve İmâdüddin'in bu kayıtları bize Eyyûbî ordusunun dış görünüşü hakkında bilgi verdiği gibi Türkler'in ordudakı ağırlıkları hakkında da bilgi verir. Zirâ el-Kalkaşendî'nin yaptığı tasvir doğrudan doğruya Eyyûbî ordusundaki Türk askerlerinin tasviridir. Bundan başka elbise üzerine kabâ (kaftan), ayağa mest giymenin de âdet olması muhtemeldir. Muhârebelerde genellikle demir levha, örme veya kalın sırımdan yapılmış zırhlar giyilirdi. Sırımdan yapılmış zırha "senavver" denilirdi.[183]

Eyyûbî ordusundaki askerlerin başlarına sarıksız sarı kullûteler giyip, zülüflerini sarkıtmaları husûsunda emîr veya memlûk farkı olmamasına rağmen, en azından bunların giyindikleri üniformaların birbirinden farklı olması gerekir. Zirâ askerî hiyerarşinin tâyininde üniformaların büyük bir rolü vardır. Daha önce İbn Aybek'ten naklettiğimiz hâdise bunu doğrular niteliktedir. el-Melik el-Âdil'in büyük oğlu el-Melik el-Kâmil'e üstâzından 6 aydır câmekiyyesini alamadığını şikâyet eden bir rikabdârın, el-Kâmil'in

[181] el-Kalkaşendî, Subh, c.Iv, s. 3-4.

[182] el-Kâtibü'l-İsfahânî, el-Feth, s. 588. Eyyûbî askerlerinin emîr veya memlûk farketmeksizin başlarına sarı kellûteler giyinmesi ve örgülü saçlarını bu kellûtelerin altından sarkıtmaları husûsu el-Makrîzî'de de geçer (es-Sülûk, c.I, s. 493). Esâsen kellûte, sadece ehl-i suyûfa mahsûs bir kıyâfet değildir. Ulemâdan özellikle kadıların da kellûte giyindiklerini görüyoruz (İbn Vâsıl, Müferric, c.IV, s. 172 ve c.V, s. 44; Sıbt, Mir'at, c.VIII, II. Kısım, s. 604).

[183] el-Kâtibü'l-İsfahânî, el-Bark, c.V, s. 67; el-Kâtibü'l-İsfahânî, el-Feth, s. 468; R. Şeşen, Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti, s. 152.

emriyle üstâzının üniformasını giyinmesi ve rikabdârın üniformasının da bir askere giydirilmesi gibi.[184] Burada "üstâz" denilen emîrlerin rikabdâr ve sâir askerlerden farklı bir üniforma giyindiği, yine rikabdârın da normal bir asker ile aynı üniformayı giyinmediği ortaya çıkıyor.

Eyyûbî ordusunda kullanılan silâhlara gelince; bunlar Ortaçağ Türk ve İslâm Devletleri askerlerinin kullanmış olduğu silâhlardan farklı değildi. Şâyet ordu öncü (mukaddime), merkez (kalb), sağ kanat (meymene), sol kanat (meysere) ve artçı (saka) birliklerden meydana gelen "hâmis" tertibâtında ise asıl muhârebe hattını kuvvetli bir merkez ve iki kanat teşkil ederdi. Bazen de askerler küçük takımlar veya bölük (kürdûs) hâlinde sıralanırdı. Aksi halde sayıca üç olan sınıflar birbiri arkasına dövüşürlerdi. Bunlardan birincisi okçular idi. Bu dönemde ve hattâ bütün Ortaçağ boyunca ok ve yayı en iyi kullanan Türk birlikleri idi.[185] İkincisi mızrak, kılıç ve kalkanlar ile silâhlanmış piyâdeden oluşurdu. Üçüncüsü ise, ağır süvâri birlikleri idi.

Eyyûbî ordusu bir direğin mihveri etrafında dönmesiyle işleyen yahut da muvâzeneli bir hareketle büyük bir güçle taş fırlatan mancınıktan ve halatların bükülmesi sûretiyle gülleler atan arrâdelerden daha çok muhâsara savaşlarında istifâde etmişti. Bunun yanısıra debbâbe denilen tekerlekli kuleler, çengeller, merdivenler ve şâhmerdan (kebş: koç başı) da muhâsara aletlerinden idi.[186]

Muhârebelerde askerler kılıç, kalkan, ok ve yay ile birden fazla ok atan ve birkaç adama ihtiyaç gösteren Kavsü'z-Ziyâr veya Zeyyâre denilen bir muhârebe aleti, zenberek ve çarh (cerh) gibi şiddetli oklar atan yay, balta, mızrak, nacak, debbûs (topuz/gürz) ve sapan gibi aletler kullanırlardı.[187] Yakın muhârebede koruyucu kalkandan başka sitâre, ceffâtî, cenevî, târikî adı verilen siperler mevcuttu.[188]

Muhâsaralarda bakır borulardan atılan (tekil, neffâta) ya da kablarda fırlatılan (tekil, karurâ) nefti kullanmak için husûsî askerî kıtalar vardı. Bunlara "neffâtûn" denilirdi ve daha önce temas ettiğimiz gibi muvazzaf yaya askerleri bu vazifeleri yaparlardı. Aynı şekilde yer altında çukur

[184] İbn Aybek, Kenz, c.VII, s. 326.
[185] V.J. Parry, "İslâm'da Harb Sanatı"(Ter:. E. Merçil-S.Özbaran), İst. Üniv. Edb. Fak. Tarih Dergisi, S. 28-29 (Yıl: 1974-1975), s. 199.
[186] İbn Şeddâd, en-Nevâdir, s. 137, 204, 207; İbn Vâsıl, Müferric, c.III, s. 76 ve c. IV, s. 48, 58, 97, 189, 267, 280, 294; el-Kâtibü'l-İsfahânî, el-Feth, s. 50 ve 105.
[187] İbn Vâsıl, Müferric, c.III, s. 8; el-Kâtibü'l-İsfahânî, el-Feth, s. 144, 163; İbn Aybek, Kenz, c.VII, s. 101, 328, 338.
[188] el-Kâtibü'l-İsfahânî, el-Feth, s. 105, 158. Burada geçen "ceffâtî"(tekili:cefta) bir çeşit kalkan olup, Dozy, bunun Fransızca karşılığının "pallisade"olduğunu belirtir (Dozy, R., Supplément aux dictionnaires arabes, 2 vols, Leiden 1881).

kazma ve mayınlama da 12. ve 13. yüzyıllarda oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Önce muhâsara edilen kale duvarına doğru tüneller kazılır, temelleri oyulur ve taş yapıyı desteklemek üzere tahta direkler yerleştirilirdi. Direkler ateşe verilir böylelikle duvar zamanla kendi ağırlığı ile çökerdi.[189] Bu işi yapan askerî gruba "nekkâbûn" (lağımcılar) denilirdi. Neftçilik ve lağımcılıkta Müslümanlar, muâsırı olan ve kendileri için her zaman büyük tehlike oluşturan Haçlılar'dan daha üstün idiler. 1179 senesindeki Beytü'l-Ahzân kalesinin fethinde lağımcılar büyük rol oynamışlardı.[190] Lağımcılıkta özellikle Halepliler'in mâhir olduğuna daha önce işâret etmiştik. Akkâ muhârebelerinde sözü edilen bu nefçiler ve lağımcılar büyük hizmetler görmüşlerdi. Ayrıca 1192 senesinde Yafa'nın fethinde de nekkâbûnun çok büyük etkisi olmuştu.[191]

Kale muhâsaralarında kullanılan neft, hydrocarbure denilen maddelerin (kömür, kükürt, petrol, yağ) karıştırılması ve yoğurulmasıyla elde edilirdi. Bu gün petrol manâsında kullanılan neftin, o dönemde de ana maddesi petroldü ve daha çok kömür, kükürt, petrol, reçine ve güherçile karıştırılarak imâl edilirdi.[192]

Eyyûbî ordusunda askerî kazâ işlerinden kadıasker, sağlıkla ilgili hususlardan da ordu tabibi mes'üldü. Bu kişi aynı zamanda "Reisü'l-Etıbbâ" idi.[193] Orduda bunlardan başka vâizler, fakihler ve mutasavvıflar bulunurdu.[194]

d. Deniz Kuvvetleri

Eyyûbî Devleti'nin kuruluş döneminde, Nûreddin Mahmûd'un deniz kuvveti yeni yeni teşekkül etmeye başlamıştı. Bunda Mısır ile bir alâka tesis edilmesi büyük rol oynadı. Mısır'da hüküm süren Fâtimîler'in son dönemlerinde ise deniz kuvvetleri bir hayli zayıflamıştı. el-Makrîzî'nin İbn Mamatî'nin kayıtlarından naklettiğine göre, Fâtımî Devleti yıkılmadan önce "Şini" (çoğul olarak Şevânî) denilen 10 harb gemisi ve 10.000 kadar deniz askerî bulunuyordu.[195]Esedüddin Şîrkûh ölüm döşeğindeyken adamlarından Bahâüddin Karakuş'a Kahire surlarını ve donanmayı ihmal etmemesini vasiyet etmişti.[196] Amcası Esedüddin Şîrkûh öldükten sonra

[189] V.J. Parry, İslâm'da Harb Sanatı, s. 200.
[190] el-Bundârî, Senâ, s. 169.
[191] İbn Şeddâd, en-Nevâdir, s. 330-331.
[192] R. Şeşen, Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti, s. 153.
[193] İbn Vâsıl, Müferric, c.V, s.14, 15, 29, 89, 169, 242.
[194] el-Makrîzî, es-Sülûk, c.I, s.75.
[195] el-Makrîzî, el-Hıtat, c.I, s.152.
[196] İbn Haldûn, Târihu İbn Haldûn (Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber) Beyrut tarihsiz, c.V, s. 282.

onun yerine Fâtımî veziri olan Selâhaddin, ileri görüşlülüğü sâyesinde Mısır gibi bir yere hâkim olmanın güçlü bir donanmaya da sâhip olmayı gerektirdiğini idrak etmişti. Üstelik Haçlılar, sadece karadan değil denizden de büyük bir tehdit unsuruydu. Bu yüzden Selâhaddin, amcasının Karakuş'a olan vasiyetinin gerçekleşmesi için büyük çaba sarfetti. Kahire surlarına büyük ehemmiyet verdiği gibi, donanmayı da güçlendirdi.

Selâhaddin, daha Fâtımî veziri iken 1170 senesinde Haçlıların Dimyat'ı muhâsara etmesi üzerine kardeşinin oğlu Takıyeddin Ömer bin Şahinşah ile dayısı Şehâbeddin'i Haçlılar'a karşı mücâdele etmeleri için Dimyat'a göndermiş, onların peşinden de deniz yoluyla yardımcı kuvvetler, cephane ve erzâk yollamıştı.[197] Bu olay bize Selâhaddin'in deniz kuvvetlerinin nüvesini daha Fâtımî veziri iken oluşturduğunu gösterir.

Selâhaddin'in ağabeyi Şemsüddevle Turanşah'ın 1173-1174 senesinde Nûbe ve Yemen üzerine yapmış olduğu seferler hem kara hem de deniz yoluyla gerçekleştirilmişti. Mısır tersanesinde inşâ edilen harp ve yük gemileri Aden'in fethinde büyük rol oynamıştı.[198] 1174 senesinde Sicilya'dan gelen bir Haçlı donanması İskenderiye'ye bir çıkartmada bulunmuştu. Bu sırada belki de Eyyûbî donanması Haçlı donanması kadar güçlü olmadığı için düşmanın karaya çıkması beklenilmiş ve Müslümanlar karada verdikleri mücâdele sonucu Haçlıları püskürtmüşlerdi.[199]

Akdeniz ve Kızıldeniz'de sahilleri bulunan Mısır'ın Akdeniz'deki faaliyetler için sugur şehirlerinden İskenderiye ve Dimyat limanları donanmanın ana üssleri konumundaydı. Ülkede üç tersane (Darü's-Sına'a) mevcuttu. Bunlardan biri Mısır (Fustat)'da biri İskenderiye'de ve diğeri de Dimyat'ta idi. [200]

---

[197] İbn Vâsıl, Müferric, c.I, s.181.

[198] İbn Vâsıl, Müferric, c.I, s.228, 237, 243; Ebû Şâme, er-Ravzateyn, c.II, s.177-180.

[199] Sicilya'dan gelen Haçlı donanması oldukça techizatlı idi. Donanmada "taride veya çoğul şekilde "taraid"denilen ve atları taşıyan 36 yük gemisi vardı. Bunlar 1500 kadar at ile gelmişlerdi. Ayrıca 200 "şini"veya çoğul şekliyle "şevânî"denilen harb gemisi bulunuyor ve her bir gemi 150 kişi taşıyabiliyordu. Haçlılar bunun yanısıra pek çok harb ve muhâsara âletini de beraberinde getirmişlerdi. Bu âletleri, diğer erzâkı ve adamları taşıyan 40 gemi vardı (İbn Vâsıl, Müferric, c.II, s.11-16).

[200] İbn Mamatî, Kavânîn, s.340; Hasaneyn Muhammed, en-Nüzum, s.72. Darü's-Sına'a, günümüzde bizim "tersane"ve Arapların da "tershane"adını verdikleri deniz tezgâhlarıdır. Her iki kelime de Darü's-Sına'a'dan bozulmadır. Frenkler Arap ülkelerini ele geçirdiklerinde, Araplar'dan ele geçirdikleri sanayiler arasında "gemicilik san'atı"da var idi. İspanyollar, kendi ülkelerinde kurdukları tersanelere "Darü's-Sına'a", "Dercinah"adını verirlerdi. Avrupa'nın diğer ülkeleri de aynı kelimeyi İspanyollar'dan alarak kullandılar. Bu kelime zamanla değişerek "arsenal"şeklini aldı. Daha sonra Araplar, Türkler vasıtasıyla kendi kelimeleri olan "Darü's-Sına'a"yı "tersane"(tarsanah) şeklinde görerek "darphâne"ve "tophâne"ye kıyas ederek"-tersane"biçiminde alıp kullanmışlardır. (Corcî Zeydân, İslâm Uygarlıkları Tarihi, (Günümüz Türkçesine çev: Nejdet Gök), İstanbul 2004, İletişim Yay., s.271).

Selâhaddin, 1171 senesinde "dinar-ı üstûl" denilen ve tıpkı "dinar-ı ceyşî" gibi itibarî bir değeri olan donama dinarını 5/8 değerinden 3/4 değerine yükseltmişti.[201] Selâhaddin'in donanmaya gösterdiği ihtimam daha sonra daha da arttı. O, 1177 ve 1181 senelerinde orduda yapmış olduğu reformlar sırasında Dimyat ve İskenderiye üsslerini ziyâret ederek donanmayı teftiş etmiş, donanmanın gemilerinin ve âletlerinin yenilenmesine karar vermişti. Donanma âletleri ve gemi yapımı için gerekli olan demir ve kereste gibi hammadde İskenderiye'de bulunan el-Metcerü's-Sultanî'den temin ediliyordu. Bu hammaddenin büyük bölümü ithal ediliyordu. Çünkü Mısır'ın iklimi gemi yapımı için elverişli kerestenin kaynağı olan ağaçların yetişmesine elverişli değildi. Yalnızca daha önce bahsettiğimiz sint ağacı gemi yapımında kullanılabiliyordu. Bu yüzden Selâhaddin, bu ağaçların yetiştiği bölgeye büyük bir itinâ gösteriyordu. Onun zamanında bir maden kadar değerli olan sint ağacının gelişigüzel kesilmesi yasaklanmıştı.

Selâhaddin, Divânü'l-Üstûl'ü kurduktan sonra Feyyûm ve ona bağlı yerlerin gelirlerini, eş-Şarkiyye ve el-Garbiyye'deki "el-Habsü'l-Cüyûşî" denilen askerî vakıfları, Behnesâ, Sefat, Rişeyn, Uşmûneyn, Asyût, İhmîm ve Kûs bölgelerindeki devlete ait arâzide yetişen sint ağacının harâcını, senelik geliri 8000 dinâra ulaşan natrûn (soda) madenlerinin gelirini, ayrıca senelik 50.000 dinardan fazla olan Mısır (Fustat)'ın zekâtını, sultana ait olup Nil'de ve denizde işletilen gemilerin gelirlerini, ayrıca Behnesâ'ya bağlı İşneyn ve Tanbaza köylerini bu divânın emrine vermişti. 1191 senesinde bu divânın başına kardeşi el-Melik el-Âdil'i getirmişti. el-Âdil de kendisine niyâbeten Safiyeddin bin Şükr'ü tâyin etmişti.[202]

Selâhaddin döneminde Eyyûbî donanmasındaki harb gemilerinin (şini) sayısı 100 ilâ 150 arasındaydı. Akkâ muhârebelerinde bunlardan kaç tanesinin Haçlılar'ın eline geçtiği zikredilmiyor.[203]Selâhaddin'den sonra çıkan iç karışıklıklar ve sâir sebeplerle donanma bir hayli ihmâl edildi. Onlarla sadece ihtiyaç duyulduğunda ilgilenildi. Donanma mensupları yollarından alıkoyulup tutuklanıyor ve gündüzleri zincirlere vuruluyorlardı. Geceleri de kaçmasınlar diye zindanlara hapsediliyorlardı. Donanma ve mensupları için çok az bir masraf yapılıyordu. Onlar düşman esiri gibi günlerce bir şey yapmadan tutuluyorlardı. Hattâ öyle ki, Mısır'da birine donanma mensubu manâsında "Ey! üstûlî" denildiği zaman son derece öfkeleniyordu.[204]

[201] el-Makrîzî, es-Sulûk, c.I, s.45.
[202] el-Makrîzî, es-Sülûk, c.I, s.107-108; Hasaneyn Muhammed, en-Nüzum, s.71.
[203] R. Şeşen, Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti, s.165.
[204] el-Makrîzî, el-Hıtat, c.II, s. 194; Hasaneyn Muhammed, en-Nüzum, s.72.

- Donanmada Kullanılan Personel ve Silâhlar

Eyyûbîler döneminde donanma askerlerine "guzât (gâziler)" denilirdi. Kaynaklardan anladığımız kadarıyla, bunların büyük çoğunluğu Mağribli idi. 1180 senesinde Selâhaddin'in Abbâsî vezirine gönderdiği Kadı el-Fâzıl tarafından kaleme alınan mektupta, donanmaya yeni gemiler alınarak sayılarının arttırıldığı ve böylelikle donanmanın güçlendiği, ayrıca mensuplarının denizi iyi bilip karada kırılan ve sürekli küfür beldelerine gazada bulunan Mağriblilerden oluştuğu anlatılmaktadır.[205]

Eyyûbî tarihi boyunca pek çok deniz seferinde donanma kumandanı olarak adı geçen Hâcib Hüsâmüddin Lü'lü, daha önce de bahsettiğimiz gibi, Ermeni asıllı idi. Sultan Selâhaddin, Kudüs'ü fethettikten sonra Sûr üzerine yürümeye karar vermişti. Bu şehir Sayda ve Beyrut'a komşu olup, liman şehri olması nedeniyle önemli bir mevkie sahipti. Mısır donaması Sûr'u fethetmek üzere hareket ettiğinde donanma kumandanı Bedrân el-Fârisî, denizcilerin reisi ise Abdüsselâm el-Mağribî idi.[206]

Donanmanın denizlerdeki faâliyetleri yanısıra sâhil şehirlerine de hücumlarda bulunması sebebiyle kullanılan silâhlar kara muhârebelerinde kullanılan silâhlar ile hemen hemen aynı idi. Ancak kara muhârebelerinde özellikle kale muhâsaralarında kullanılan burc veya debbâbe denilen tahta kuleler donanma silâhları arasında yer almıyordu. Bununla birlikte mancınık dâhil, çarh, zenberek, sitâre, ok ve yay gibi her türlü silâh donanmada da kullanılıyordu. Bunun en bâriz örneğini yine Sûr muhâsarasında görmekteyiz.[207] Donanmanın en mühim unsurlarından gemilere gelince, bu dönemde donanma gemilerinin çeşitleri hakkında en tafsilâtlı bilgi yine İbn Mamatî 'de mevcuttur. İbn Mamatî'nin verdiği bilgiye göre, Eyyûbî donanmasında taride, hammâle, şînî, musattah, harraka, berkuş (berkus), şelendi ve avadî nev'inden gemiler vardı. Bunlardan taride, kırktan fazla at taşıyabilen bir gemi idi. Hammâle de adından anlaşılacağı gibi, bir çeşit yük gemisi idi ve bununla da donanmanın ihtiyacı olan tahıl taşınıyordu. Şelendi, musattah ve şînî ise harp gemileri idi. Bunlarda hem kürekçiler hem de muhâripler mevcuttu. Askerler bunların üzerinde muhârebe edebilirlerdi. Bu harp gemileri arasında şînî en büyük ve yaygın olanı idi. Şînide (galeri) yaklaşık 140 kürekçi bulunurdu ve "gurab (karga)" diye de adlandırılırdı. Harraka ise şîninin küçüğü idi. Harraka'da 100 kadar kürekçi olması muhtemeldir. Avadî ise harb gemilerinin berâberinde veya arkasından gidip donanma askerleri için yiyecek, erzâk taşıyan

[205] Ebû Şâme, er-Ravzateyn, c.III, s.30.
[206] el-Bundârî, Senâ, s.319.
[207] el-Kâtibü'l-İsfahânî, el-Feth, s.158; el-Bundârî, Senâ, s. 319.

gemi çeşidi idi. Berkuş veya berkus ise içme suyu ihtivâ eden tankerleri taşımada kullanılıyordu.[208] İbn Mamati'nin bu malûmâtından başka diğer kaynaklarda bir de "butsa (butşa)" adı verilen yük ve yolcu taşıyabilen bir gemi çeşidinden daha bahsedilebilir ki, Selâhaddin'in Abbâsî halifesine Akdeniz'de Haçlılar'a karşı elde ettiği başarıları anlatmak için gönderdiği mektupta bunun aynı zamanda Haçlılar tarafından da kullanıldığı ve bir harb gemisi olduğu bildirilir.[209] el-İsfahânî de butsanın orduya yiyecek nev'inden erzâk taşıyan bir gemi olduğunu belirtir.[210] Öyle anlaşılıyor ki, butsa, büyük bir gemi olup erzâk ve sâir eşyânın naklinde kullanılırken gerektiğinde harb gemisi olarak da kullanılmıştır. Akkâ muhârabaleri sırasında içme suyu naklinde kullanılan berkus denilen geminin Akkâ'dan kaçıp Müslüman ordugâhına sığınan Haçlılar tarafından askerî amaçlarla kullanıldığını görürüz. [211]

3. Adlî Teşkilât (Divânü'l- Kazâ)

Türk ve İslâm Devletleri'nde adalet kavramı ve onu tecelli ettirmek için tesis edilen teşkilât ve müesseseler hususî bir ehemmiyet arz eder. Türk toplumunda daha İslâmiyet'ten önce töre veya örf dediğimiz yazılı olmayan ictimaî kanunlar arasında "könilik" yani "adalet" anayasa mahiyetindeki temel prensipler arasında ilk sırada yer alır. Çünkü toplumun ve dolayısıyla da devletin düzeni buna bağlıdır. İslâmiyet'in kabul edilmesiyle adalet veya bir başka deyişle kaza, hükümlerini Kur'ân-ı Kerim, sünnet, icmâ ve kıyas gibi menbâlardan alan, maddî ve manevî yönleri bulunan müstakil bir teşkilât haline gelmiştir. Ancak örf veya törenin içinde yer alıp da İslâmiyet'in getirdiği şer'i hukukla çelişkili olmayan hususlar da toplum içinde yaşamaya devam ettiğinden şer'i hukukta yer almayan veya şer'i hukukla netice alınamayan davalarda örfî hukuk devreye girmiştir. Toplumun yapısı ve ihtiyaçları göz önünde bulundurularak kaza teşkilâtı, üçe ayrılmıştır. Bunlardan birincisi Kâdi'l-Kużât'ın başkanı olduğu "sivil kaza teşkilâtı"; ikincisi Kadıasker'in başkanı olduğu "askerî kaza teşkilâtı"; üçüncüsü ise sultan veya ona vekâlet eden birinin başkanı olduğu ve mahkemeler üstü mahkeme gibi görev yapan "mezalim mahkemeleri".

İslâm Devletleri'nde adlî işlerden mes'ül olan divâna "Divânü'l-Adl" veya "Divânü'l- Kazâ" denilmiştir.

[208] İbn Mamatî, Kavânîn, s.339-340.
[209] İbn Vâsıl, Müferric, c.III, s.319.
[210] el-Kâtibü'l-İsfahânî, el-Feth, s.340.
[211] el-Aynî, Bedrüddin Mahmud 'Ikdu'l-Cumân fi Tarih-i Ehli'z-Zemân, (Tahkik ve Araştırma: Mahmud Rızk Mahmud), (2cilt), Kahire 2002, 2004, Matbaatü Dari'l-Kütûb ve'l Vesâiki'l Kavmiyye, c.II, s. 166.

a. Mezâlim Mahkemeleri ve Dârü'l-Adl

Mezâlim mahkemeleri, İslâmiyet'in ilk dönemlerinden itibâren alelâde kadıların ve mahkemelerin halledemediği fevkalâde dâvâlara bakan mahkemeler üstü bir mahkeme idi. Konusu, hadd,[212] kısas ve diyet cezalarını gerektirmeyen haksız fiiller ile özel borç ilişkileri dışında kalan ve haksızlığa yol açan davranışları önlemek için yürütülen, temelde kamu düzenini ayakta tutmayı hedefleyen bu mahkemeler fevkalâde mahkemeler idi. Bu mahkemeleri günümüzdeki temyiz mahkemelerine benzetebiliriz.

Mezâlim mahkemesi, fevkalâde bir mahkeme olduğu için bu mahkemenin yargıcı olan şahıs da fevkalâde yetkilere sahip olmak durumundaydı. Gerek İslâm devletlerinde gerekse diğer devletlerde adaletin tevzii hususu devlet başkanlarının en mühim ve en eski görevleri arasında idi. Bundan dolayı halife veya sultan, unvânı ne olursa olsun, aynı zamanda başyargıç idi.

Selçuklular ve Zengîler döneminde de hükümdârlar Pazartesi ve Perşembe olmak üzere haftanın iki günü "Mezâlim Divânı" tertip ederlerdi. Özellikle Zengî Devleti Sultanı Nûreddin Mahmûd, bu mahkeme için "Dârü'l-Adl" denilen husûsî bir mekân yaptırmakla tarihe geçmişti. Daha önce hiçbir hükümdârın böyle bir girişimi olmamıştı. Mezâlime gelen dâvâlar genellikle şehrin Cuma Camii'nde hükümdârın başkanlık ettiği meclislerde halledilirdi. Fakat Nûreddin Mahmûd, İslâm tarihinde ilk defa Halep'te "Dârü'l-Adl" adını verdiği bir mahkeme binası inşa ettirdi.[213] Nûreddin, daha sonra Kadı Kemâlüddin eş-Şehrizûrî'nin de teşvikiyle Dımaşk'ta da bir "Dârü'l-Adl" yaptırdı. Darü'l-Keşf dediği bu binânın yapılış sebebini İbn Vâsıl ve el-Makrîzî şöyle açıklarlar: Nûreddin Mahmûd, emîrleriyle birlikte saltanat merkezi olan Dımaşk'ta otururdu. Fakat o, uzun süreli olarak buradan ayrıldığı vakit, emîrlerinden Esededdin Şirkûh, büyük mülkler edinip oldukça nüfûzlu bir hale geldiğinden adetâ saltanat şeriki gibi davranırdı. Nâibleri de halka zülmederdi. Bu yüzden halkın Esededdin Şirkûh'dan şikâyeti artmıştı. Bu sebeple Nûreddin Mahmûd, Esedüddin ve halka zülmeden sâir devlet erkânının yargılanması için bu binâyı inşâ ettirdi.[214]

[212] Hadd kelimesinin birkaç anlamı olmakla birlikte buradaki anlamı dinen suç olan eylemlere karşı bizzat Şâr'i (Şer'iati uygulayan kimse) tarafından belirlenmiş, miktarı belli, cezalardır. Hadd, suçu işleyen için ukûbet, diğer insanlar için de caydırıcı bir mahiyet arz eder. Haddler: Hadd-i Zinâ, Hadd-i Şurb, Hadd-i Sirkat, Hadd-i Sekr, Hadd-i Kazif, Hadd-i Kat-ı Tarik adıyla altı nev'e ayrılır ve bunlara "hudud-ı hâlisa"da denir (Mehmet Erdoğan, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1998, Rağbet Yay. s.129-130).

[213] R.Şeşen, Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti, s.134; M. A. Köymen, Alp Arslan ve Zamanı II, s. 151.

[214] İbn Vâsıl, Müferric, c. I, s. 268-269; el-Makrîzî, el-Hıtat, c.II, s. 208, Bulak bsm.

Nûreddin Mahmûd, yaptırmış olduğu bu Adalet Sarayı'nda haftada iki gün kadılar ve fakihlerin de hazır bulunduğu meclisler tertip ederdi. Bu meclislerde halkın, üst düzey devlet görevlileri, zıman usülü zekât toplayan zekât memurları ve sâire ile olan dâvâlarına bakardı. Kısacası halk ve devlet (hükümet) arasındaki anlaşmazlıklar bu Adalet Sarayı'nda çözüme kavuşurdu.

Selâhaddin de Eyyûbî Devleti'ni kurduktan sonra Kahire'de metbûu Nûreddin'in inşâ ettirmiş olduğu Dârü'l-Adl'e benzer, bir bina inşâ ettirerek burada, Ramazan Ayı hâriç, haftada iki gün Pazartesi ve Perşembe mezâlim meclisleri tertip ettiriyordu.[215] İbn Şeddâd'ın naklettiğine göre, Selâhaddin döneminde Kahire'deki bu Dârü'l-Adl'in kapısı sürekli şikâyetlere açık idi. Selâhaddin, bütün zamanını mezâlime gelen bu şikâyetleri incelemekle geçirir, sonra da gece veya gündüz farketmeksizin mezâlim kâtibi ile bir saat otururak bunları istişare ederdi.[216]

Selâhaddin'den sonra onun oğulları da mezalim geleneğini devam ettirmişlerdir. Örneğin Selâhaddin'in oğlu Halep hakimi el-Melik ez-Zâhir Gıyâseddin Gâzî Halep'te bir Dârü'l-Adl yaptırmış ve Pazartesi ve Perşembe günleri mezâlim meclisleri tertip ettirmiştir.[217]

b. Sivil Kaza Teşkilâtı ve Kâdilkudât

Mülkün temeli olan adâlet, her türlü siyasî etkiden uzak olmak durumundaydı. Bu sebeple devletin en önemli müesseselerinden olan kazâ teşkilâtı, ilmiye sınıfının elinde bulunuyordu. Divânü'l-Kazâ'ya başkanlık eden Kâdi'l-Kużât (Kadıların Kadısı) yani başkadı, bir menşûrla sultan tarafından tâyin edilir ve devletin merkezinde bulunurdu. Ülkenin diğer yerlerindeki adlî işler ise başkadıya niyâbeten buralarda bulunan kadılar tarafından yürütülürdü. Başkadı, merkezdeki mahkemeye riyâset ettiği gibi, diğer bütün kadıları da tâyin ve murâkabe salâhiyetine sahipti. Ancak bu durum yine sultanın bilgisi dâhilinde olur, diğer kadılara tahsis edilen kadroları da sultan tespit ederdi. Başkadının nâiblerinden başka adlî işlerde kendisine şuhûd ve udûl yardım ederlerdi.[218]

c. Askerî Kaza Teşkilâtı (Kadi'l-Asker)

Eyyûbîler döneminde sivillerin kazaî işlerine kadı ve başkadılar bakarken, ordu içinde askerlerin şer'î ve hukukî davalarına ve işlerine

[215] İbn Şâhinşâh, Mizmâr, s.53; Sıbt, Mir'at, c.VIII, I.Kısım, s. 283; el-Makrîzî, el-Hıtat, c.II, s.208, Bulak bsm.
[216] İbn Şeddâd, en-Nevâdir, s. 42.
[217] Sıbt, Mir'at, c.VIII, II.Kısım, s. 580.
[218] el-Makrîzî, el-Hıtat, c.II, s.107-108, Bulak bsm. ; İbn Vâsıl, Müferric, c.III, s.34.

"kadıasker" veya "kazasker" denilen kadılar bakardı. Kadıasker, sefer zamanında hükümdâra refakat edip ordu mensuplarına âit dâvâları hallederken normal zamanlarda da Dârü'l- Adl'de hazır bulunurdu.[219]

1192 senesinde vefat eden ve Kadı İbn el-Ferrâş olarak meşhur olan Kadı Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Mûsâ, Sultan Nûreddin'in kadıaskerî idi.[220] Onun ölümünden sonra bu makama 1188 senesinde Selâhaddin'in hizmetine giren Bahâeddin İbn Şeddâd getirilmiştir. Hem Kadı el-Fâzıl ve hem de Kadıasker Bahaeddin İbn Şeddâd, Selâhaddin'in ölümüne kadar geceli gündüzlü onun yanından ayrılmamışlardır.[221]

Selâhaddin'in ölümünden sonra el-Melik el-Âdil döneminde kadıaskerlik makamına el-Kadı Necmüddin Halil bin es-Samudî el-Hanefî el-Hamavî getirilmiştir. Bu zât, el-Melik el-Âdil döneminde oldukça itibar gören bir kişiydi ve el-Âdil kendisini, Eyyûbî tahtını ele geçirince, üstazdârı ile birlikte Abbâsî halifesi en-Nâsır li Dinillah'a teşrif almak için elçi olarak göndermiştir.[222]

d. Muhtesib ve Divânı

Muhtesib, hisbe teşkilâtının başkanıdır. Hisbe, iyilikler yapılmaz olduğunda, iyiliklerin yapılmasını emretmek, kötülükler yapılır olduğunda yapılmasını önlemek yani "el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker"[223] hükmüyle hareket etmektir.[224] Bu temel prensip çerçevesinde muhtesib, kadının meşguliyet sahasına giren pek çok işle ilgilenirdi. Bu bakımdan hisbe, kazâ gibi dinî bir görevdir.[225]

Muhtesib, toplum düzenini temin maksadıyla genel ahlâka aykırı davrananları, asayişi bozanları, anında cezalandırırdı. Ayrıca yollarda gelip geçenlere zarar verecek şeyleri kaldırmak, hamalların ve kayıkların haddinden fazla yük almasını önlemek, yıkılmaya yüz tutmuş köhne

[219] el-Kalkaşendî, Subh, c. IV, s.37; Cl.Huart, "Kazasker", mad., İ. A., c.VI, s.522.
[220] el-Bundârî, Senâ, s.31; Ebû Şame, er-Ravzateyn, c.II, s. 202; el-Aynî, 'Ikd, c.I, s. 170; R.Şeşen, Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti, s.133.
[221] İbn Şeddâd, en-Nevâdir, s. 6-7. İbn Şeddâd, 1188 senesinde Sultan Salâhüddin'in hizmetine girmiş ve 1192 senesinden itibâren de fiilen ordu kadılığı yapmıştır. Sultan Salâhüddin'in ömrünün sonlarına doğru da Kudüs kadılığına tâyin edilmiştir. Ancak Kadı el-Fâzıl, "kadı"ünvanını taşımasına rağmen Eyyûbî tarihi boyunca hiçbir zaman kadılık yapmamıştır.
[222] İbn Vâsıl, Müferric, c.III, s.180. İbn Şeddâd, Salâhüddin'in ölümünden sonra Halep kadılığına tâyin edilmiş, ancak o, 1204 senesinde tamamıyla kadılıktan istifâ etmiştir (Müferric, c.III, s.164).
[223] Kur'ân-ı Kerim, Al-i İmrân/104.
[224] el-Mâverdî, el-Ahkâm, s.448;
[225] Corcî Zeydân, İslâm Uygarlıkları Tarihi I, s.313

binaların sahiplerini ikâz edip başkalarına zarar vermesini engellemek, okullarda ve sâir eğitim kurumlarında teftişler yapıp, hocaların öğrencileri dövmelerine mâni olmak, borçluların borçlarını zamanında ödemelerini sağlamak, komşuların birbirleri arasındaki ihtilâfı çözmeye çalışmak muhtesibin görevleri arasındaydı. Bunun yanısıra birtakım beledî işleri de muhtesib yapardı. Bunlar arasında çarşı ve pazarları denetleyip yiyecek ve içeceklere hile karışmasını önlemek, eksik ölçüp tartanlara gerekli cezayı vermek gibi işler gelirdi. Esâsen hisbe teşkilâtı kadılık makamını bu gibi işlerle meşgul etmemek için kurulmuştu[226]

4. Berîd Teşkilâtı

İslâm Devletleri'nde posta teşkilâtına "berîd" denilirdi. Eyyûbîler döneminde Haçlı tehlikesi devam ettiğinden bu teşkilâta büyük önem verilmiştir. Bu dönemde de berîd teşkilâtı Divânü'l-İnşâ'ya bağlıdır. Bu divânın başkanı olan Kâtibü's-Sırr, her türlü posta ve muhâberât işlerinden birinci derecede mes'üldür. Sultan'a gelen postayı açmak ve icab eden postacıları hârice göndermek, devâdâr ve candâr ile beraber Kâtibü's-Sırr'ın da vazifesidir. Posta merkezlerinin bakımı, posta hayvanlarının tedâriki, güvercin postaları için güvercin yetiştirmek gibi işlerden de Kâtibü's-Sırr mes'üldü.[227]

Mısır, Suriye, Yemen ve Fırat'ın doğusunda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hâkim olan Eyyûbî Devleti'nin bu toprakları arasında muhâberâtı sağlayacak belirli posta yolları vardı. Bu yollar tıpkı Nûreddin döneminde olduğu gibi belirli duraklara yani posta menzillerine bölünmüştü. Bu duraklarda atlar, hecin develeri ve posta güvercinleri gibi hayvanlar bulunurdu. Posta sürücüleri sür'atle yol almak için her menzilde bineklerini değiştirirler, yorgun bineklerle yol almazlardı. Ayrıca güvercinlerin de menzilleri vardı. el-Ömerî, berîd denilen menzillerin arasının dört fersah olduğunu, fersah'ın da üç mil olup, bunun 3 bin Hâşimî ziraına tekâbül ettiğini belirtir ki, bu da hemen hemen dört saatlik mesafedir.[228]

Yolların her zaman için yol kesiciler, hırsızlar ve düşman saldırılarına maruz kalması ihtimâlî yüksekti. Bu yüzden özellikle mühim ve âcil işlerde güvercin postaları kullanılırdı. Nûreddin Mahmûd, kendi ülkesiyle Haçlılar'ın sâhip oldukları bölgeler arasındaki yollarda burçlar yaptırmış,

[226] el- Ömerî, et-Tâ'rîf, s.178; Corcî Zeydân, İslâm Uygarlıkları Tarihi I, s.313; M. Aykaç, Divânlar, s.27.

[227] İ H. Uzunçarşılı, Medhal, s.367; R.Şeşen, Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti, s.126.

[228] el-Ömerî, et-Ta'rîf, s. 265; İ H. Uzunçarşılı, Medhal, s.438; Üç mile eşit olan fersah yaklaşık 6 km'dir. (W. Hinz, İslâm'da Ölçü Sistemleri, s. 76).

bu burçlara yerleştirdiği, "berrâc" adıyla anılan muhâfızlara, haberleşme işlerinde kullanılmak üzere güvercinler vermişti.[229] Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde de güvercin postasına ehemmiyet verildi.[230]

Eyyûbîler döneminde, güvercin postasının Sicilya donanmasının İskenderiye çıkartması esnâsında, III. Haçlı Seferi sırasında, Akkâ Müdafaası'nda ve diğer hareketler ve es-Sâlih Necmüddin Eyyûb'un ölümü sebebiyle kullanıldığı bilinmektedir. Bunun haricinde Akkâ Muhâsarası sırasında yüzücüler vasıtasıyla ve kös çalmak suretiyle şehirle muhâbere sağlanmıştı. Ayrıca el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyûb döneminde, 1240 senesinde Haçlılar'ın geldiğini haber vermek için nefir çalınmıştı.[231]

Eyyûbî Devleti döneminde göçebe hayatı yaşayan ve bu sebeple de hayvancılıkla geçinen Bedevîler özellikle posta işlerinde kullanılan at ve hecin develerini teminde büyük rol oynamışlardır.

F. Eyyûbîler Döneminde İlim ve Kültür Hayatı

Eyyûbîler dönemi ilim ve kültür hayatı bakımından da son derece parlak bir devir olmuştur. Fıkıh başta olmak üzere, dinî ilimler ve Arap dili öğretimini esas alan medrese eğitimi ilmî hayatın omurgasını oluşturmuştur. Bu sebeple Eyyûbîler, medrese eğitimine büyük önem vermişlerdir. Onların medrese yaptırma geleneği Selçuklular'a dayanır. Zengiler döneminde olduğu gibi bu dönemde de Selçuklular'ın bu önemli misyonu aynı şekilde devam ettirilmiş, Suriye'de mevcut medreselere yenileri eklendiği gibi Mısır, Hicaz ve Yemen'de yeni medreseler inşâ ettirilmiştir. Özellikle Mısır'da Şiî Fatımî Devleti'nin izlerini bütünüyle silmek isteyen Selâhaddin, dört sünnî mezhebin fıkhını öğreten medreseler inşâ ettirmiştir. [232] Onun bu uygulaması kendi haleflerine olduğu gibi Memlûkler'e de intikal etmiştir. Ancak eğitim sadece medreselerde değil, daha önceki islâm devletlerinde olduğu gibi başta camiler olmak üzere tekke ve zaviyelerde de yapılıyordu.

Medreselerin yanı sıra Darü'l-Hadis, Darü'l-Kur'ân adı verilen ihtisas medreseleri de oldukça yaygındı. Matematik ve hendese gibi pozitif

[229] B. Kök, Nûruddin Mahmud bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri, İstanbul 1990 İşaret Yay. s.95.

[230] Fâtimîler Devleti döneminde de güvercin postasına pek büyük ehemmiyet verilmiş, hattâ güvercinler için bir divân teşkil edilmiş ve onların neseblerini gösteren ceridеler düzenlenmiştir (el-Ömerî, et-Ta'rîf, s. 283).

[231] el-Kâtibü'l-İsfahânî, el-Feth, s. 360-361, 423, 436; en-Nuveyrî, Nihâyetü'l-Ereb, c. XXIX, s. 263; R.Şeşen, Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti, s.127.

[232] İsmâil Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", Türkler Ans., c.5, s.1426. Selâhaddin'in Şafii mezhebine mensup olduğu bilinmektedir.

ilimler özel yerlerde, tıp ise, daha ziyade hastanelerde muhtemelen de Selçuklular'da olduğu gibi uygulamalı olarak okutuluyordu. el-Kâmil'in baştabibi Mühezzebüddin ed-Dahvar tarafından ilk tıp medresesi, Necmeddin el-Lebbudî tarafından da ilk Darü'l-Hendese tesis edilmişti.[233] Medreseler devlet tarafından himâye ediliyor, masrafları ise, devlet ya da vakıflar tarafından karşılanıyordu. İlim adamlarının ve öğrencilerinin istifade etmesi için devletin önemli merkezlerinde büyük kütüphaneler mevcuttu. Bunlar arasında Kahire, Dımaşk, Halep ve Diyarbakır'dakiler başta geliyordu. Kahire'de Kadı Fâdıl'ın inşâ ettiği Fâdıliyye medresesinde yüzbin ciltten fazla kitap bulunuyordu. [234] Ayrıca Eyyûbîler'e Mısır'da Fatımîler'den zengin bir saray kütüphanesi kalmıştır.

Eyyûbîler döneminde Kur'ân ilimlerinden tefsir ve kıraat alanında Mecdeddin b.Esir (ölm.1210), Muhammed b. Hıdr b. Teymiye (ölm.1225), eş-Şatıbî (ölm.1193), Alemüddin es-Sehâvî (ölm.1245) ve Ebû Şâme (1267) önde gelen isimler arasındadır. Bunlardan Ebû Şâme hem Zengiler hem de Eyyûbîler dönemini anlatan bir tarihi eser de kaleme almıştır[235]

Hadis ilminde ise, yine aynı zamanda bir şehir tarihçisi olan ve Dımaşk'ın tarihini yazan İbnü'l Asakir (ölm.1176), Ebû Tahir es-Selefî (1180), Hafız Abdülganî (ölm.1203), İbnü's-Selah eş-Şehrizûrî (ölm.1243) ileri gelen muhaddislerdendir. Özellikle eş-Şehrizûrî'nin kaleme aldığı hadis usulünü anlatan eseri, defalarca basılmış olup zamanımızda bile çok kullanılan eserler arasında yer almaktadır. [236]Mecdeddin İbnü'l Esir de yine hadis alanında da değerli çalışmaları olan bir alimdir.

Fıkıh ilminde de daha ziyade Hanefî, Şafiî ve Hanbelî mezheplerinden olmak üzere çok değerli fakihler yetişmişti. Zengiler, Hanefî, Eyyûbîler ise Şafiî mezhebine mensup idiler ancak bu dönemde Harran, Dımaşk ve Kudüs'te Hanbeliler, Yukarı Mısır'da ise, Mâlikîler daha kalabalıktı. [237] Aslen Türkistan'ın Kaşan şehrinden olan Alâeddin el-Kaşanî (ölm.1191), Cemâleddin el-Gaznevî (1197), Hüsameddin er-Râzi (ölm.1202), dönemin meşhur Hanefî fakihlerinden idiler. Sıbt ibnü'l Cevzî (ölm. 1257) ise, daha önce Hanbeli iken sonra Hanefî mezhebine geçen çok yönlü bir âlim idi. Tarihçi, fakih aynı zamanda büyük bir vaiz olan Sıbt ibnü'l Cevzî bu dönemde Haçlılar ile yapılan savaşlarda verdiği vaazlarıyla halk üzerinde teşci edici bir

[233] R.Şeşen, Eyyûbîler, DGBİT, c.VI, s.412.
[234] R.Şeşen, Eyyûbîler, DGBİT, c.VI, s.413.
[235] Ebû Şâme, Şihâbüddin Abdurrahman bin İsmâil bin İbrâhim bin Osman el-Makdisî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn (en-Nûriyye ve's-Salâhiyye), (Tahkik, dipnot ve ilâveler: İbrâhim Şemsüddin), Beyrut 2002, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
[236] Bu eserin adı Ulumu'l-Hadis'dir. (R.Şeşen, Eyyûbîler, DGBİT, c.VI, s.414).
[237] R.Şeşen, Eyyûbîler, DGBİT, c.VI, s.415.

etki yapmıştı. [238] Eyyûbî meliklerinden el-Melikü'l Muazzam da onun etkisi ile önceleri Şafiî iken sonradan Hanefî mezhebine intisâb etmişti. [239]

Eyyûbîler'in Şafiî mezhebini daha ön planda tutmaları sebebiyle bu devirde Şafiî fıkhı da altın çağını yaşamış, başta Nûreddin Mahmûd'un başkadısı Kemâleddin eş-Şehrizûrî (1176) olmak üzere pek çok âlim yetişmiş ve değerli eserler kaleme almışlardır. Kutbuddin Nişabûrî (ölm.1183), Selâhaddin'in başkadısı Şerefeddin bin Ebî Asrun (ölm.1189), Necmeddin el-Hubuşanî (ölm.1191), İmadeddin bin Yunus (ölm.1211) önde gelen Şafiî fakihlerinden idiler. Ayrıca Selâhaddin'in başkadıları Muhyiddin bin ez-Zeki, Abdülmelik bin Dirbas da bu mezhebe mensuplardı. Eyyûbîler döneminin önde gelen tarihçilerinden İbn Şeddad, İbn Vâsıl ve İbn Hallikân da bu devirde yetişen meşhur Şafiî fakihlerindendi.

Bu devirde Hanbeli fıkhı alanında da önemli âlimler yetişmişti. Mısır'daki Hanbeliler'in reisi meşhur Zeyneddin ibn Neca (ölm.1203) ve Dımaşk Hanbeli reisi İbn Kudame (ölm.1223) bunlardandı. Harran'da yetişen İbn Teymiye ailesinden Muhammed b. Hıdr da Gazzâlî'nin eserlerini örnek alarak Hanbeli mezhebinde yeni eserler kaleme alan bir âlim idi. [240] Mısır'daki Mâlikiler'in reisi İbn Avf (ölm.)1185) bu dönemin zikredilmeye değer fakihleri arasındaydı.

Eyyûbîler dönemi, tasavvuf, felsefe, dil ve edebiyat, tarih, coğrafya, matematik ve tabiî ilimler alanında da değerli âlimlerin yetiştiği ve çoğu günümüze kadar ulaşan önemli eserlerin verildiği bir dönem olmuştur. Bu devirde özellikle tarih alanında oldukça verimli çalışmalar yapılmıştır. Türk ve İslâm tarihi bakımından müstesna bir yere sahip olan İbnü'l-Esîr ve Sıbt İbnü'l Cevzî bu dönemde yaşamışlardır.[241] Kaleme aldıkları umumi tarih niteliğindeki eserlerinde Eyyûbî tarihine de geniş yer vermişlerdir. Dımaşk şehrini konu edinen İbn Asakir'in Tarih-i Medineti Dımaşk ve Halep tarihini anlatan İbnü'l-Adim'in Buğyetü't Talep fî Tarih-i Halep adlı kitapları şehir tarihi türünde yazılmış iki önemli eserdir. İmâdeddin'in Haridetü'l Kasr ve Ceridetü'l Asr adlı eseri ile Yakut el Hamavî'nin İrşadü'l

[238] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddin Ebî'l-Muzaffer Yûsuf bin Kızoğlu et-Türkî, Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayân, Haydarâbâd, 1951, Meclis-i Dâireti'l- Maârifi'l-Osmaniyye.

[239] R.Şeşen, Eyyûbîler, DGBİT, c.VI, s.415.

[240] R.Şeşen, Eyyûbîler, DGBİT, c.VI, s.417.

[241] İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ali bin Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim bin Abdülvâhid eş-Şeybânî, el-Kâmil fi't-Tarih (İslâm Tarihi), (Ter: Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, Redaktör: Mertol Tulum), İst., 1987. İbnü'l Esir'in Zengî Atabeyliği ile ilgili diğer eseri, "et-Târihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye (bi'l-Mavsıl)", (Tahkik: Abdülkadir Ahmet Tuleymat), Kahire 1963.Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddin Ebî'l-Muzaffer Yûsuf bin Kızoğlu et-Türkî, Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayân, Haydarâbâd, 1951.

Resim 36: Eyyûbîler döneminden kalma bir usturlab, 1240–41

[https://bit.ly/2xKD2PL]

Erib ve İbn Hallikân'ın Vefeyât el-Ayân adlı eserleri ise, biyografi alanında kaleme alınmıştır. İbn el-Kıftî'nin Tarîh el-Hükemâ adlı eseri ile İbn Ebû Useybia'nın Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakati'l Etıbbâ" adlı eseri, ilim tarihi ve dönemin âlimleri konusunda yazılan iki değerli eserdir. İmâdeddin el-Katib el-İsfahanî, İzzeddin ibn Şeddâd, Bahaeddin ibn Şeddad ve İbn Vâsıl Eyyûbî tarihi hakkında son derece önemli bilgiler veren ve bu özellikleri ile de bir bakıma Eyyûbî tarihinin hususi kaynakları arasında değerlendirebileceğimiz eserler yazan müelliflerdir.[242]

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Eyyûbîler kısa ömürlü bir devlet kurmalarına rağmen hem siyaseten hem de teşkilat ve kültür bakımdan son derece etkili bir idare kurmuşlardır.

G. Eyyûbî Hükümdarları Listesi

İsim	Lakap	Tarih
Mervan	-	-
Şâdî	Necmeddin Eyyûb, Esedüddin Şirkuh	-
Necmeddin Eyyûb	Şahinşah, Turanşah, Selâhaddin, el-Âdil, Tuğtiğin, Böri	-
Selâhaddin	el-Efdal, el-Azîz, ez-Zâhir	1174-1193
el-Azîz	-	1193-1198
el-Âdil	el-Kâmil, el-Muazzam, el-Eşref, el-Evhad, Şihâbeddin Gazi, es-Salih İsmâil	1200-1218
el-Kâmil	es-Salih Necmeddin Eyyûb, el-Mes'ud, II.el-Âdil	1218-1238
es-Salih Necmeddin Eyyûb	Turanşah	1238-1249
Turanşah	-	1250

[242] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. A. D. Kuşçu, Eyyûbi Devleti Teşkilâtı.

ORTA ASYA VE ÖN ASYA'DA KURULANLAR

HAMDÂNÎLER

SÂMÂNÎLER

TÂHİRÎLER

SAFFÂRÎLER

I. HAMDÂNÎLER

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ
Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Musul ve Halep civarında hüküm sürmüş olan bir hanedan olup adını büyük Tağlib kabilesine[1] mensup Hamdân b. Hamdûn et-Tağlibî'ye nispet edilir. Hamdânîler Arap Tağlip kabilesinden[2], kuzey Arapları Adnânîlere dayandırılır.[3] İslâm öncesinde coğrafya olarak Yemen'in şimalinde Tihâme, Hicaz, Necd, Şam ve Irak'a kadar uzanan bir bölgede ikamet ediyorlardı.[4] Hamdânîlere mensup olan Rebia ise Irak'tan Tihâme'ya kadar olan bölgeye yerleşmişlerdir. Söz konusu bölgede, hâkimiyet mücadelesi bölgenin günümüze kadar uzanan etnik yapısının da oluşmasına katkı sağlamıştır. Nitekim bu mücadele sonunda Tihâme'da sadece Mudar ve Rebia kalmış, daha sonraki mücadelelerde ise Rebia kabilesi Bahreyn'den Irak'ın kuzeyine kadar ilerlemiş, Nemir ve Va'il kolları el-Cezîre'ye yerleşmişlerdir. Rasüleyn, Mardin, Musul ve Nusaybin'den oluşan coğrafyada bu sebeple Diyâr-ı Rebî'a adıyla isimleşmiştir. Aynı bölgenin sakinlerinden

[1] Arapların büyük kabilelerinden biri olan Rebia'nın Tağlib kabilesi İslâmiyet'ten önce Hıristiyan olup Thame'den kuzeye göç etmiş sonraları kendi adlarını alan Diyâr-ı Rebî'a ve Musul bölgesine yerleşmişlerdi. Hz. Ömer zamanında cizyeye bağlanan bu kabile daha sonra Müslüman olmuştur. Bkz. Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, İstanbul 2008, s. 83-90; N. Ünal Karaaslan,"Hamdânîler", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 446.

[2] Tağlip kabilesinin atası Disar olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. Tağlip kelimesi Disar'ın babası oğluna sürekli "tağlip" yani "galip geleceksin" temennisinde bulunması, Disar ve çocuklarının halk arasında bu kavramın adlandırılmasına neden olmuştur. Bkz. Ali b. Zafer el-Ezdî, Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdânîyye, çev. Mehmet Akbaş, İstanbul 2011; H. Kindermann, "Tağlip", *İA*, XI, 620; Ömer Tokuş, *Hamdânîler (Siyasî, Sosyal ve İlmi-Kültürel Hayat)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006, s. 7.

[3] Marius Canard, *Historie de la Dynastie des H'amdanides de Jazira et de Syrie*, Paris 1953, s. 287.

[4] Şemsettin Günaltay, *İslâm Tarihi*, I, İstanbul 1919, s. 267.

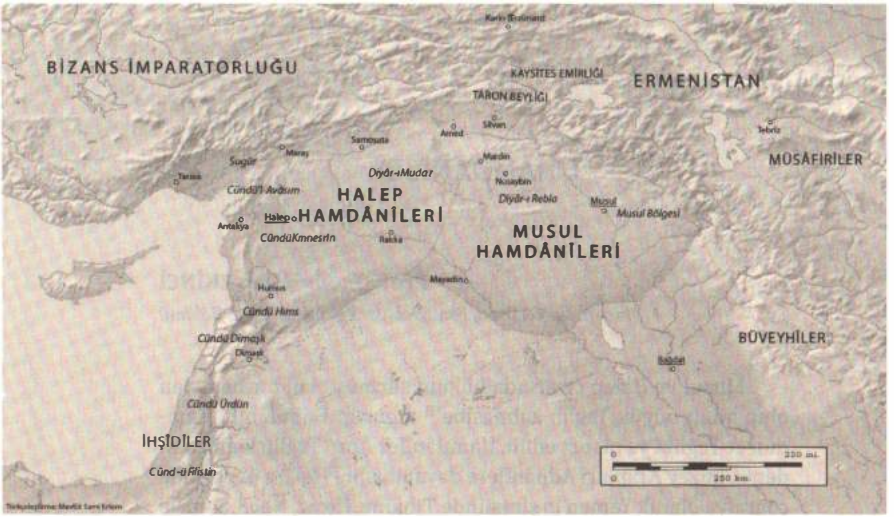

Harita 17: Musul ve Halep Hamdânîleri

[https://bit.ly/2sAfGPy]

Bekr b. Va'il kolunu Siverek ve Âmed çevresine yerleşirken Tağlip kolunu ise Sincar havalisine yerleşmişlerdir.[5] Söz konusu kabilelerin göçleri İslâm fetihleri ve sonrasına kadar sürmüştür. El-Cezîre bölgesinin Müslümanlarca fethedilmesiyle Tağlip kabilesi Müslümanların hâkimiyetini tanımış, Gayrımüslimlerden alınan cizyenin kendilerinden de alınmasına fırsat vermemişlerdir. Hz. Ömer Tağlib kabilesinin cizye vermemek için Rum diyarına göç etmelerine mani olmak amacıyla sadaka adı altında vergiyle mükellef tutmuştur. Onlarla çocuklarını vaftiz etmeyecekleri, dinlerini kabul etmeye zorlamayacakları ve iki kat zekât vermek şartlarıyla bir anlaşma yapıldı.[6] Hamdânîlerin ilk dönemleriyle ilgili veriler, zaman zaman çelişkili olsa da IX. yüzyıldan itibaren verilen bilgiler daha sağlıklı bir zemine oturmaktadır. Nitekim Hamdânîler devletine adını veren Hamdân b. Hamdûn'un Mutez, Mühtedi ve Mut'emid dönemlerinde bölge sorunlarında etkin rol oynadığı bilinmektedir. Özellikle 886'dan 892'ye kadar bölgenin huzur ortamını dinamitleyen Hariciler Musul ve el-Cezîre'deki isyanlarda aktif rol üstlenmiştir. Nitekim 868 (254)'de Haricilere karşı Musul emiri Hasan b. Eyyub et-Tağlibi'nin ordusunda görev

[5] Muhammed Dayfallah el-Batayine, "Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslâm Fetihleriyle Olan İlişkiler", çev. Abdulhalık Bakır, *Belleten*, c. LXIII, sayı 238, Ankara 1999, s. 874; Walter E. Kaegi, *Bizans ve ilk İslâm Fetihleri*, çev. Mehmet Özay, İstanbul 2003, s. 393; H. Kindermann, "Tağlip", *İA*, XI, 623,

[6] el-Belazurî, *Fütûhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 260-262; İrfan Mahmut Rona, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, çev. Ahmet Kot, İstanbul 1985, s. 88.

aldı. Harici Musavvir bu bölgede güçlenerek etrafa zarar vermekteydi. Hasan b. Eyyup komutasın ordu, Musavir'e yenilince Hasan ve Hamdân da kaçmak zorunda kalmışlardı.[7] Hamdân'ın bazen Abbâsî valilerinin yanında Harici isyanlarını bastırdığı, bazen Haricilerle birlikte, bazen de Kürtlerle yardımlaştığı görülmektedir. Mu'temid döneminde ise Musul'a vali tayin edilen İshak b. Eyyub et-Talibi'nin yanında yer almıştır. Burada güçlenen Hamdân 873 tarihinde Mardin'i alır ve kendine üs yapar. Minorsky Hamdân'ın "kül renkli kale" olarak tasvir edilen Mardin kalesini tekrar inşa ettiğini belirtir.[8] Bu dönemde Musul ve çevresinde hâkimiyet mücadelesi söz konusu idi. Halife Mu'temid döneminde Diyâr-ı Rebî'a'ya Musa b. Otamış'ın atanmasına itiraz edip Musul üzerine yürüyen İshak b. Kundacık'ın karşısında Ali b. Dâvud (Musul halkının sözcüsü) ve Hamdân b. Hamdûn da bulunmaktaydı.[9] Keraser'de yapılan savaşta İshak b. Kundacık karşısında başarısız olan Ali b. Dâvud ve Hamdân b. Hamdûn, Nîşâbur'a doğru çekilmek zorunda kaldılar. İshak b. Kundacık ise 880 tarihinde Halife Mu'temid'den Musul'a atandığına dair bir ahitname alır. 880-81 tarihlerinde Haricilerden Muhammed b. Hurzad ve Hârûn el-Harici arasında savaş meydana geldi. Savaş Muhammed b. Hurzad'ın başarısıyla sonuçlandı. Hârûn ise geri çekilerek Tağliboğullarına yönelmiş ve onların yardımıyla Muhammed b. Hurzad'ı Şehrizor'a geri gönderebilmiştir. Bölgede hakimiyet mücadeleleri sürerken Hamdân'ın 880-81/266 yılına kadar İshak b. Eyyub et-Tağlibi ile beraber hareket ettiğini görmekteyiz. İshak ile birlikte İbni Kundacık'a karşı yapılan mücadelede başarısız olup geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu dönemde Hamdân Haricilerle olan bağlantısını da sürdürür. Hamdân Hârûn eş-Şârî ile birlikte 885-86/272'de Musul'a girer.[10] Musul'u Şeybanoğullarına karşı savunsalar da başarılı olamazlar. 885'te Mardin kalesinin alınması ve tahkimatların yapılmış olması Hamdân'ın güçlenmesini sağlamıştır. Şeybanoğullarının 279/892'da Zap suyunu aşarak Musul'a bağlı Ninova'ya kadar gelmeleri ve yağmada bulunmaları üzerine Hârûn eş-Şârî, Hamdân b. Hamdûn ve Musullu gönüllülerin karşı koymalarına neden oldu. "Ba'şika" denilen yerde konaklayan Şeybanoğulları Hamdun ve Haricilerin saldırıları üzerine bozguna uğrar ve kaçmak zorunda kalırlar. Zap suyunu geçemeyen Şeybanoğulları tekrar geri dönmek zorunda kalmışlar ve yağmayla meşgul olan Hamdun ve Haricileri kaçmak zorunda bırakmışlardır. [11] Hamdun, Hariciler arasındaki mücadelede de etkin rol oynamıştır. Nitekim 893-94 senesinde Haricilerden Muhammed b. Ubade'nin güçlenmesinden rahatsız olan

[7] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1991, s. 159.
[8] V. Minorsky, "Mardin", *İA*, VIII, Eskişehir 1997, s. 317.
[9] Marius Canard, *Histoire de la Dynastie des H'amdanides de Jazîre et de Syrie*, s. 292.
[10] İbnü'l-Esîr, VII, s. 302,304,352.
[11] İbnü'l-Esîr, VII, s. 379.

Harici lider Hârûn eş-Şârî Muhammed'in üzerine yürüdüğünde yanında Tağliboğulları vardı. Hatta bu mücadelede Tağliboğullarının Hârûn'dan habersiz Züheyroğullarına eman vermesi üzerine, sözkonusu ittifak yara almıştır. Güçlenen Hamdân'ın Mardin'de Deyr-u Zaferan'ı kendisine karargâh olarak hazırlaması ve tüm teçhizatını buraya nakletmesi ittifakın bozulmasına neden olmuştur. Halife Mu'tazıd 895'de Musul'da huzursuzluk çıkaran Şeybanoğularını dağıtmış, Harici lideri Hârûn eş-Şârî ile ittifak kuran Hamdân b. Hamdûn'un elinde bulunan Mardin üzerine yürümüyor. Halifenin geldiğini haber alan Hamdân oğlunu yerine bırakarak şehri terk etti (894). [12] 894'te Abbâsî halifesi Mardin şehri üzerine yürüyerek Hamdân'ın oğlunu ele geçirdi. Bağdat'ta esir tutulan Hamdân'ın oğlu Hüseyin 283/896'da, Hârûn'u mağlup ederek zararsız hale getirince Hamdân affedildi ve oğulları bilhassa Hüseyn büyük lütuflara layık oldular. Bu hadise Hamdânîlerin yükselmesinin bir başlangıcını teşkil etti[13]. Hamdân'ın bu olaydan sonra öldüğü ve ardında sekiz çocuk bıraktığı ifade edilir. Bu çocuklar içinde en meşhurları hiç şüphesiz ki Hüseyin b. Hamdân ile Ebü'l-Heycâ'dır.[14]

Hüseyin bir yandan 902-3 senelerinde Karmatîlerle mücadele etmiş[15], öte yandan da Abbâsîlerle birlikte hareket ederek 904-5 senesinde Muhammed b. Süleyman'ın komutasında Tolunoğulları'nın yıkılması ve bölgenin ele geçirilmesinde büyük rol oynamıştır. Halife el-Müktefi 905-6'da Hüseyin b. Hamdân ile komutanlarından bir grubu Abbâsî coğrafyasında güçlenen Karmatîler üzerine gönderdi. Dımaşk'a doğru ilerleyen Hüseyin b. Hamdân karşısında Karmatîler geri çekilmek zorunda kaldılar. Daha sonra Karmatîler Nasr komutasında Heyt şehrine yürüyerek şehir halkına zulmettiler. Halife Müktefi Muhammed b. İshak b. Kundacık'ı Karmatiler üzerine gönderir. Muhammed ise Hüseyin b. Hamdân'a mektup yazarak er-Rahba üzerinden Karmatiler üzerine yürümesini ister. Ancak Karmatî ordusu içersindeki Kelb kabilesine mensup adamlar halife ordusunun kendileri üzerine yürümesi üzerine ez-Zi'b b. el-Kâim adında birisi kumandanları Nasr'a hücum ederek onu öldürüp kellesini halifeye göndererek eman dilerler. Halife de ona ve kabilesine eman vermiştir. Karmatilerin bir kısmı dinlerinde inat edip durmuşlardır. Halife Hüseyin b. Hamdân'ı onlar üzerine yolladı.[16] Hü-

[12] İbnü'l-Esîr, VII, s. 389

[13] Marius Canard, *Histoire de la Dynastie des H'amdanides de Jazîre et de Syrie*, Paris 1953, s. 41–42; M. Sobernheim, "Hamdânîler", *İA*, V/I İstanbul 1977, s. 179; Karaaslan,"Hamdânîler", *DİA*, XV, s. 446.

[14] Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdâniyye*, s. 21-26; Ekinci-Paydaş, s. 83-84.

[15] Marius Canard, s. 315-318; Karmatîler için bkz. Abdullah Ekinci, Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma), Ankara 2005.

[16] İbnü'l-Esîr, VII, s.452-453

seyin b. Hamdân'ın Karmatilerle olan başarılı mücadelesi halife indinde önemli bir konuma sahip olmasını sağladı. El-Cezîre bölgesinde bulunan Hüseyin b. Hamdân sadece Abbâsîler ile hâkimiyet mücadelesine girmemiş aynı zamanda Anadolu'ya gazaya da gitmiştir. 914/301 yılında Anadolu'ya yaptığı akında birçok beldeyi, kaleyi fethetmişti.[17]Ancak Hüseyin aynı yılda Mutezz'e karşı düzenlenen başarısız tertibe katıldığı için ailesini de alarak Musul'a kaçmak zorunda kaldı. Daha sonra affedilerek Diyâr-ı Rebî'a valiliğine atandıysa da topladığı vergileri göndermediği için merkezî yönetimle tekrar problem yaşadı.[18] 915 yılında ise Hüseyin b. Hamdân, el Cezîre bölgesinde Muktedir'in itaatinden çıkarak isyan etmişti. Bu sebeple İbn Râik komutasında bir ordu gönderildi ise de İbn Raik başarılı olamadı. Mısır'da Mu'nis el-Hadim el-Cezîre'ye hareket ederek el-Hüseyin'in üzerine yürüdü ve onu mağlup etti. Hüseyin Ermeniyye bölgesine kaçmak istediyse de Bulayk'ın takibatı sonrasında çocuklarıyla birlikte yakalandı ve Bağdat'a getirilerek hapsedildi. 918'de halife Muktedir vezir Ebü'l Hasan İbn Furat ile ilişkiye girdiği ve bazı faaliyetlerde bulunduğu ihbarını aldığı Hüseyin b. Hamdân'ı öldürttü.[19]

Hüseyin'in kardeşleri, dirayetsiz bir yönetim sergileyen halife el-Muktedir zamanında işgal ettikleri valilik makamında istediklerini yapıyorlardı. Bu dönemde Hamdânîler içinde ön plana çıkan kişi, Ebü'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân'dır[20]. Ebü'l-Heycâ Abdullah, İbrâhim ve Said halifeye sadık kalmış, Ebü'l-Heycâ 905-906'da Musul, İbrâhim 919'da Diyâr-ı Rebî'a, Said 924'te Nihavend valiliğine getirilmiştir. Ebü'l-Heycâ da kardeşi Hüseyin gibi Karmatilerle mücadele etti ve 927'de onlara karşı Bağdat'ı korudu[21]. Hariciler bertaraf edildikten sonra[22] Musul arazisinde Kürt yağmacı tehlikesi baş gösterince halife Müktefi, Ebü'l-Heycâ Abdullah'ı bunları itaat altına almaya memur etti. Bu suretle Halife Musul etrafında yerleşmiş olan ve Hamdânîlerin bağlı bulundukları Tağlibîlerin yardımından faydalanacağını ümit ediyordu. Ebü'l-Heycâ 293'te Musul'a vardı ve

[17] İbnü'l Kesîr, XI, s. 215.

[18] Nasuhi Ünal Karaaslan,"Hamdânîler", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 446; Sobernheim, "Hamdânîler", *İA*, V/I s. 179

[19] Ömer Telliğioğlu, Müneccimbaşı Ahmet Lütfullah, *Cami'ü'-Düvel'inden Hamdânîler Kısmının Neşri ve Tercümesi* (Basılmamış Yüksek Lisans) İstanbul 1994, s. 41;Hüseyin b. Hamdân'ın gizli bir şii komplusu neticesinde öldürüldüğü veya hapiste öldürüldüğü yönünde rivayetlerde mevcuttur. İbnü'l-Esîr, VIII, s.104;Nasuhi Ünal Karaslan, "Hamdânîler", DİA., XV, s. 446; Abdurrahim Tufantoz, Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları/990-1085, Ankara 2002, s.52

[20] Sobernheim, "Hamdânîler", *İA*, V/I s. 179.

[21] Marius Canard, s. 315,316; Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler* (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma), Ankara 2005, s.139–205; Karaaslan,"Hamdânîler", *DİA*, XV, s. 446.

[22] H. Dursun Yıldız, "Hamdânîler", *DGBİT*, VII, Konya 1994, s. 77; Ekinci-Paydaş, s. 90-91.

ertesi sene Kürtleri itaat altına aldı. Bu tarihten itibaren Hamdânîler önce halifenin valileri sıfatıyla, 317/929'den itibaren Nâsırüddevle Hasan ile müstakil olarak Musul'da hüküm sürdüler[23].

Hamdânîlerin gerçek kurucusu olan Ebü'l-Heycâ Halife Muktedir-Billâh'ı iktidara getirme çabaları sırasında çıkan çarpışmada 17 Muharrem 317 (2 Mart 929)'de öldü. Onun ölümünden sonra iki ayrı kol hâlinde varlıklarını sürdürdüler. Musul Hamdânîleri Bağdat üzerinde hâkimiyet kurmaya Halep Hamdânîleri ise önce İhşîdîlere sonra da Fatımîlere ve Bizans'a karşı topraklarını korumaya çalıştılar[24].

A. Musul Hamdânîleri ve Nâsıruddevle

Hanedanın Musul kolunun kurucusu olan Ebü'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân'ın oğlu Nâsıruddevle Hasan (317-358/929-968) babasının ölümüyle Musul'un yönetimini üstlendi. Musul'u elinden almak isteyen halife ile mücadeleye girişerek Musul ile birlikte Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr'i zapt etti. Onun hükümdarlığı Musul, Cezîre, Diyâr-ı Rebî'a ve Mudar'ı kapladı.[25] Hasan 942'de halifenin yetkilerini elinden almak isteyen ve kendisini de Musul'dan uzaklaştırmak isteyen İbn Raik'i ortadan kaldırdı. Bunun üzerine halife ona Nâsıruddevle, kardeşine ise Seyfüddevle unvanı verdi; aynı zamanda onu emiru'l-ümera olarak tayin etti[26]. Nâsıruddevle bir taraftan parayı ıslah ettirdi, vergileri artırdı. Diğer taraftan halife Müttaki'nin harcamalarına sınırlama getirdi. Böylece hem halkın hem de halifenin öfkesini kazanmış oldu. Bu dönemde iç çatışmalar da hız kesmemiştir. Nâsıruddevle Beridîler ile Büveyhîlerle mücadele etmek zorunda kaldı. Halife, Nasrudevle'nin Musul'a gitmesini fırsat bilerek Tüzün'den yardım istemiş ve onu Bağdat'a davet etmiştir. (331/942-943). Böylece Hamdânî lideri Bağdat'tan uzaklaştırılmış, Musul'da kalmak zorunda bırakılmıştır[27]. Halife Tüzün, Büveyhoğulları, Nâsıruddevle b. Hamdân ve İhşidî Muhammed b. Tuğc arasında bir denge politikası gütmek zorunda kaldıysa da Tüzün'ün kendisini tevkif edip gözlerine mil çekip hapse atmasını önleyemedi. Yeni halife Müstekfî oldu (333/944). Büveyhîler'in 945 yılında Bağdat'a girmesiyle, Büveyhîler'in Hamdânîleri Musul'dan çıkarma siyasetinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu amaçla 345/956-957 senesinde Nâsıruddevle, Büveyhî Muizzüddevle'nin Ahvaz'daki isyanını fırsat bilerek Bağdat'ı yağmaladı; kararlaştırılan vergiyi ödemedi. Muizzüddevle Musul ve Nusaybin'i ele

[23] E. Honigmann, "Musul" , *İA*, VIII, İstanbul 1979, s. 740
[24] Karaaslan,"Hamdânîler", *DİA*, XV, s. 446-447
[25] Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdânîyye*, s. 29.
[26] Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, (çev. Komisyon) İstanbul 1988, s. 12-15; Karaaslan,"Hamdânîler", *DİA*, XV, s. 446; Sobernheim, "Hamdânîler", *İA*, V/I s. 179.
[27] Sûli, *Ahbâru'r-Razi bi'llah ve'l-Muttakî li'llâh*, s. 240-242'den aktaran Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, s. 13

geçirdi Nâsıruddevle'yi Meyyâfârıkîn'e oradan da kardeşi Seyfüddevle'nin hakimiyeti altındaki Halep'e kaçmaya mecbur etti. Seyfüddevle'nin devreye girmesi ve kardeşinin tüm borçlarını üzerine almasıyla anlaşma sağlandı.[28] Nâsıruddevle için kardeşinin borçlarını üzerine alması (347/953) ve Muizzüdevle'nin 354/964 yılında Musul, Diyâr-ı Rebî'a, Rahbe ve idaresi altındaki diğer merkezlerin idaresini elinden alarak oğlu Ebu Tağlib'e vermesi sonunu hazırladı. Önce akli dengesini yitirdi daha sonra oğlu Ebu Tağlib, isyan ederek onu Musul'a hapsetti. Vefat ettiği tarih olan 358/969 yılına kadar da orada tutuklu kaldı.[29] Evlatları emirlik yapmış olan Uddetuddevle Gazanfer Ebu Tağlib Fazlullah, Ebü'l Muzaffer Hamdân, Ebü'l-Fevaris Muhammed, Ebü'l Kasım Hibetullah, Ebü'l Tahir İbrâhimi Ebü'l Merca Cabir, Ebü'l Berekat Lütfullah, Ebü'l Muta' Zü'l Karneyn idi. Vefat edince Ebü'l Berekat gelip onun tabutunu Musul'a götürdü. Ebu Tağlib onu karşıladı ve kardeşleri de o arada cenazeye eşlik ettiler. Hükümdarlığı, Musul vilayetindeki valiliği hariç otuz üç sene sürmüştür.[30]

Nâsıruddevle'nin yerine geçen Ebu Tağlib Gazanfer (Uddetüddevle) 358-369/969-979 Musul Hamdânîlerinin başına geçti. Nâsıruddevle'nin vefatından sonra aralarında çıkan anlaşmazlık üzerine evlatları ikiye ayrıldı. Bir grup Hamdân b. Nâsıruddevle, diğer grup ise Ebu Tağlip'ten yana yer aldı. Aile içinde başlayan iktidar mücadelesi Ebu Tağlib'in lehine sonuçlandı. O, 359/970 yılında Ebu Tağlib Harran üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Harran teslim olmak zorunda kaldı. Şehre Rakka sahibi Selâmet el-Berkaîdî'yi vali tayin etti. Ruha'yı ise yağmaladı. Ebu Tağlip, babası Nâsıruddevle gibi Büveyhîlerle rekabet ediyordu. Bu sırada Nusaybin ve Diyarbakır'a ulaşan Bizanslılara karşı duramadı. Harran ve çevresine hakim olmasıyla Diyâr-ı Mudar ile Diyâr-ı Rebî'a birleşmiş oldu. Fakat Halep Hamdânî yöneticisi Seyfüddevle'nin oğlu Sa'düddevle onun bu hareketini karşılıksız bırakmayarak 368/978 yılında Harran üzerine bir ordu gönderdi. İki taraf arasında uzun süren savaşlar oldu. Sa'düddevle Büveyhîlere bağlılığını bildirerek Adudüddevle el-Büveyhî'den yardım istedi. Azudüddevle, el-Şerif el-Radî'nin babası Ebû Ahmed Tâhir'in kumandasında bir ordu gönderdi. Uzun bir mücadeleden sonra Ebû Ahmed Tâhir Harran'ı aldı ve Sa'düddevle'ye teslim etti[31]. Ebu Tağlib'in Ukaylilerin desteğini almasına rağmen Fatimi halifesinin Remle valiliğine atamış olduğu Dağfel b. Müferric ve Fazl b. Salih ile yaptığı mücadeleyi kaybetti ve 369/979 da Ebu Tağlip öldürüldü.[32]

[28] İbnü'l-Esîr, VIII, 173, 189.
[29] Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdânîyye*, s. 30-37.
[30] Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdânîyye*, s. 38-39.
[31] Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdânîyye*, s. 83-96; Ramazan Şeşen, s. 15; Ekinci-Paydaş,s. 85-90.
[32] Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdânîyye*, s. 95-96.

Hamdânîler, Musul ve çevresini on yıl sonra Ebû Tahir İbrâhim b. Nâsıruddevle tarafından 379/989'da ancak geri alabilmişlerdir. Hamdânîlerin söz konusu bölgedeki hakimiyetleri ise ancak bir yıl sürmüştür. Mervanîlerden Ebû Ali b. Mervân, Ebu Tağlib'in kardeşi Ebu Abdullah Hüseyin'i mağlup etti ve onu Mısır Fatimi Halifesi Azîz-Billâh'a gönderdi. Ukaylî hükümdarı, Muhammed b. Müseyyeb, Ebû Tahir b. Nâsıruddevle Hamdânî'yi öldürerek Nusaybin ve Beled şehrini ele geçirdi (379). Ertesi yıl ise Musul'u ele geçirdi.

B. Halep Hamdânîleri ve Seyfüddevle

Adı, Ebü'l Hasan Ali b. Abdullah b. Hamdân olup Nâsıruddevle'nin küçüğüdür. 325 yılına kadar Nâsıruddevle'nin yanında kalmıştır. Seyfüddevle bu yılda Diyarbakır'a vali oldu. Daha sonra bütün Ermeniyye bölgesini ve Bilad-ı Bekr'e mücavir bütün yerleri kendi hakimiyetine aldı. Ardından Halep'i hakimiyetine aldı. Cezîre'nin sınır bölgelerinde Tarsus, Aynu Zerbe[33], Masisa (Misis) ve çevresini de hakimiyetine aldı.[34] 320 senesinde Hısn-ı Darim kalesine gitti.Hasan b. Ali el-Kavvas'ı da Hısn-ı Tıl'a üzerine gönderdi. Kendisi Hısn-ı Ziyâd'a[35] yöneldi ve fethetti. Daha sonra Samsat'a yöneldi. 325/937'de Seyfüddevle el-Hamdânî Diyâr-ı Mudar'a sahip oldu.[36] 935 senesinde Mısır merkezli İhşidî Devletini kuran Muhammed b. Tuğc çok geçmeden idaresi altındaki Suriye'yi Abbâsî Devletinin kudretli emirlerinden İbn Raik'e karşı müdafaa etmek zorunda kaldı. Muhammed b. Tuğc İbn Raik'in Hamdânîler tarafından öldürülmesiyle rahat bir nefes aldı. Bu dönemde İhşidî Muhammed b. Tuğc ile Seyfüddevle arasında mücadele başladı. Seyfüddevle Halep (944) ve Şam (945)'ı ele geçirdi; ardından Kınnesrîn'de Muhammed'i mağlup etti. Onunla yaptığı anlaşmaya göre Ebü'l Hasan Ali b. Abdullah Ebü'l-Heycâ b. Hamdân b. Hamdûn olan ve Seyfüddevle olarak bilinen Hamdânî hükümdarı Suriye'nin kuzey taraflarını muhafaza edecekti. Hakimiyet bölgesi Kuzeyde Kilikyaya kadar uzanır. Halep Hamdânîler'in hakimiyet sahası Malatya, Diyarbakır hatta Van gölünün yakınlarında bulunan Ahlat'a kadar olan bölgeyi kapsar. Halep dışında Antakya, Hama, Hums, Tedmür, Kınnesrîn, Azaz, Kefertab, Dülük, Tel Başer, Sermin, Balis, Menbiç, Lazkiye, Tartus, Rakka, Adana, Maraş, Harran, Hısn-ı Mansûr, Rum Kale ile Fırat ve Dicle kıyısında kalan

[33] Misis civarında bir yerleşim. Bkz. Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdânîyye*, s. 44, dipnot 30.
[34] Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdânîyye*, s. 41-44.
[35] Harput olabilir. Bkz. Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdânîyye*, s. 41, dipnot 37.
[36] Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdânîyye*, s. 51-52.

yerlerdir.[37] Sözkonusu bölge, aynı zamanda Tolunoğullarının da hakimiyet sahası içinde yer almaktaydı. Bu yüzden Tuğç'tan sonra yerine geçen Kâfur uzun hâkimiyeti döneminde Hamdânîlere karşı Suriye'yi başarıyla müdafaa etmiştir.[38] Seyfüddevle ilk olarak kardeşi, Nasr tarafından Nusaybin'e vali olarak atanmıştır. Daha sonra Bitlis, Ahlat ve Van bölgesini sınırlarına dâhil etti.[39]

Resim 37: 926-958 tarihlerinde Hamdânîler hakimiyetinde olan Hısn-ı Mansûr, Adıyaman

[https://bit.ly/2xHjvrq]

29 Ekim 944'te şehre giren Seyfüddevle halife ve kardeşi adına hutbe okuttu ardından Dımaşk'ı ele geçirdi. İhşîdîlerle Kuzey Suriye'yi Hamdânî tasarrufuna bırakma hususunda anlaşan Seyfüddevle, Halep'de güçlü bir devlet kurmakla birlikte Nâsıruddevle'ye bağlılığını sürdürdü[40]. Hamdânî emiri Seyfüddevle, Kâfur el-İhşidi'nin valisi Yanis el-Munis ile barış anlaşması imzalamasının ardından Halep'i hâkimiyeti altına alarak Hamdânîlerin başşehri yaptı ve bu tarihten itibaren bölgenin tarihinde önemli bir rol oynadı[41]. Hamdânîler yalnız Mısır ve Irak'ta hüküm sürmeyip 944'ten itibaren hâkimiyetlerini Halep ve Kuzey Suriye'ye kadar yaydılar. Hasan'ın kardeşi Seyfüddevle Ali bu yıl Halep ve Hıms şehirlerini Mısır İhşîdîlerinin elinden aldı[42]. Bu tarihten sonra Seyfüddevle önce İhşid ve onun halefleri ile uğraşmış Kuzey Suriye'de istikrarı sağlayan adımlar attıktan sonra da bütün dikkat ve gayretini Bizans ile mücadeleye hasrettiğinden ağabeyinin Büveyhoğulları ile yaptığı mücadeleye iştirak etti. 945'te Dımaşk'ı istila eden Seyfüddevle Kınnesrîn yakınında İhşîdîlerle yaptığı savaşı kaybederek Halep'i dahi boşaltmak zorunda kalmıştı. Ancak İhşîdîler Halep'i ele geçirdikten sonra onunla bir anlaşma yaptı ve Halep, Hıms ve Antakya'yı ona terk etti[43].

---

[37] Sami el-Keyyali, Seyfüddevle ve Asrü'l-Hamdânîyyin, Matbaatü'l Hadise, Halep 1939, s.46; Ali b. Zafer el-Ezdî, Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdânîyye, s.41.

[38] İbn Şeddad, el-Alak el-Hatira fi Zikri Ümerâ el-Şam ve'l Cezîre, III/I, neşr. Yahya Abbâra, Dımaşk 1978, s. 19–36; Marius Canard, s. 86-94; Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, s. 14; Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1997, s. 11–12; Karaaslan,"Hamdânîler", *DİA*, XV, s. 447.

[39] Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1998, s. 49-50.

[40] Hasan İbrâhim Hasan, İslâm Tarihi, IV, 18–22; Karaaslan,"Hamdânîler", *DİA*, XV, s. 447.

[41] Talib Yazıcı-Bruce Masters, "Halep", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 240.

[42] Sobernheim, "Hamdânîler", *İA*, V/I s. 180.

[43] F. Işıltan, "Seyfüddevle", İA, X, İstanbul 1966, s. 538.

İhşîdîler'in Seyfüddevle'ye karşı hemen hemen bütün savaşları kazanmalarına rağmen Halep ve Kuzey Suriye'yi ona bırakmaya razı olmaları Bizans'a karşı bu sülalenin takip ettiği barışçı siyaset sebebiyle Anadolu'ya akın için bir çeşit çıkış noktası teşkil eden bölgenin onlar için bir yükten başka bir şey teşkil etmemiş olmasıyla izah edilebilir[44]. Ebü'l-Ferec'in verdiği bilgiye göre 948-949'de Arap ülkelerine saldıran Doğu Roma ordusuna karşı koyan Seyfüddevle ağır bir mağlubiyete uğrayarak geri çekildi. 950 yılında Seyfüddevle atlı ve piyade askerlerden oluşan 30 bin kişilik ordu ile Rum diyarı üzerine yürümüş birtakım ganimetler elde etmişlerse de dönüşte Romalılar'ın müstahkem mevkilerin kapılarını kapatmaları neticesinde yine ağır bir yenilgi aldılar[45]. 957 yılında Romalılar, Halep üzerine yürüyerek Seyfüddevle'ye karşı muvaffakiyetler elde ederek Samosata'yı (Samsat) ele geçirmiş ve burasını yakmışlardı[46]. Bu arada Seyfüddevle, Azerbaycan üzerinde hâkimiyet mücadelesi vermekte olan Daysam ve el-Merbuzan Daysam'ı desteklemişti. Seyfüddevle'nin yardımıyla 344/955-956 senesinde Salmas'ı işgal eden Daysam Hamdânîlere tabi olduğunu açıklamıştı[47]. Bu dönemde Harran Seyfüddevle ile kardeşi Musul sahibi Nâsıruddevle arasında sık sık el değiştirdi. 348/959 yılında ise kesin olarak Halep hükümdarı Seyfüddevle'ye bağlandı.

961 yılında büyük bir kuvvet ile Hamdânî ülkesine yürüyen Bizans imparatoru Nikephoros Ayn Zarba, Raban ve Duluk'u ele geçirdi[48]. Seyfüddevle Bizans saldırlarıyla uğraşırken Harran'a naib olarak yeğeni Hibetullah b. Nâsıruddevle'yi bıraktı. 352/963 yılında Harran halkı naib Hibetullah'ın tüccarlara haksız vergiler koyması üzerine isyan ettiler. İsyanın çıktığı sırada Hibetullah amcası Seyfüddevle'nin yanında bulunuyordu. Onun verdiği kuvvetlerle Harran'ı iki ay kuşatmasına rağmen başarısız oldu. Hibetullah Seyfüddevle'den yardım istedi. O da Harran'a gelerek halk ile anlaşarak şehrin tahrip olan kısımlarının onarımı ve diğer zararların tanzim edilmesiyle isyan bastırıldı. Seyfüddevle şehre yeni bir vali atayıp Halep'e döndü. Fakat yolda baygınlık geçirmesi öldüğüne dair şaiya çıkmasına neden oldu. Bu durumdan yararlanmak isteyen Hibetullah Harran'a döndü. Seyfüddevle iyileştikten sonra Memlükü Necâ'yı bir birliğin başında Harran'a gönderdi. Hibetullah ve Harran halkının ona karşı koymasına rağmen şehir teslim olmak zorunda

[44] F. Işıltan, "Seyfüddevle", *İA*, X, s. 538
[45] Efsaneye göre Seyfüddevle atı ile uçurumdan atlarak bu tuzaktan kurtulmuştur. Bkz. Işıltan, "Seyfüddevle", İA, X, s. 538.
[46] Ebü'l-Ferec I, s. 258-259.
[47] H. Dursun Yıldız, "Hamdânîler", *DGBİT*, V, s. 487.
[48] Işıltan, "Seyfüddevle", *İA*, X, s. 538; Duluk Antep sınırlarında.

kaldı. Hibetullah'da, Erzen'e kaçmak zorunda kaldı[49]. 964 yılı sonlarında Bizans sınır bölgelerinin komutanı Nikephoros b. Fokas, Kilikya'ya girerek Misis, Ayn-ı Zebra, Ezine, Antarsus ve Tarsus'u zapt etti.[50] İslâm dünyasında Bizans'ın bu saldırısına karşı harekete geçen yalnızca İhşidoğulları devletine hakim bulunan Kâfur olmuştur. Kilikya şehirlerinin düşmesiyle Bizanslılar'a Suriye yolu açılmış bulunuyordu. Başarılı bir başlangıçtan sonra uğradığı mağlubiyetler ve buna katkı sağlayan adamlarının çabaları Seyfüddevle'yi tüketmişti[51]. 966 yılı Eylül ayında bizzat imparator Nikephoros, ordunun başına geçerek Âmid'i kuşattı. Şehri almak için birçok hücumlarda bulundu. Fakat surların metaneti karşısında kuşatmayı bırakarak Diyâr-ı Rebî'a ve oradan Suriye taraflarına gitmek zorunda kaldı[52]. Halep'i Bizans saldırılarına karşı başarıyla savunan Seyfüddevle, bu şehrin Bizans hâkimiyetine geçmesinin ardından Meyyafarikîn'e çekilerek burayı başkent yapmış ve 967'de ölmüştür[53]. Ondan sonra yerine geçen Sa'düddevle Ebü'l-Meâlî Şerif Hıms'ı zapt ederek Bizans ile mücadeleye girişti[54]. Bu dönemde Fatımîlerin Suriye'de hissedilen nüfuzlarından dolayı hutbeler Fatımî halifesi Muiz li-dinillah adına okunuyordu. Bu durum Hamdânî devletinin vârisleri arasında ihtilaflara sebep oldu[55]. Ebü'l Fida'nın belirttiğine göre, efendisi Seyfüddevle'nin ölümünden sonra, Hıms ve Halep valiliği kendisine kalan Karube, hutbeyi Fatımî halifesi el-Muizz adına okutmaktaydı[56]. Bu dönemlerde Harran'ın idari yapısı ile ilgili olarak kaynaklarımız 359/970'yılına kadar şehri Seyfüddevle ve oğlu Sa'düddevle'nin naiplerince idare edildi[57]. Hamdânîler'in Fatımî ve Bizans ile olan münasebetleri hanedanın iktidarının sarsılmasına neden olmuştur. Hamdânîler Fatımî devleti ve mezhebine ait fikirlere boyun eğmelerine rağmen Fatımî yayılmacılığı ve siyasî nüfuzlarının artmasından endişe etmekte idiler. Bu nedenle Hamdânîlerin Fatımî halifesi el-Muizz li-Dinillah'a ondan sonra da oğlu Azîz'e karşı isyan edip savaşan el-Hasan el-Asam el-Karmatî'ye yardım ettiklerini görüyoruz[58].

[49] İbn Şeddad, s. 37–38; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, VIII, Beyrut 1966, 546–548, 551–552; Marius Canard, s. 91-93; Şeşen, s. 14–15.
[50] Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdâniyye*, s. 77-79.
[51] Işıltan, "Seyfüddevle", *İA*, X, s. 538–539.
[52] Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar)*, I, Ankara 2003, s. 174.
[53] Yazıcı-Masters, "Halep" *DİA*, XV, s. 240; Beysanoğlu, s. 174.
[54] Sobernheim, "Hamdânîler", *İA*, V/I s. 180–181; Karaaslan,"Hamdânîler", *DİA*, XV, s. 447; Beysanoğlu, s. 175.
[55] Yazıcı-Masters, "Halep", *DİA*, XV, s. 240.
[56] Ebü'l Fida, II, s. 117–118; Ayrıca bkz. H. Dursun Yıldız, *DGBİT*, c. V, s. 166.
[57] İbn Şeddad, s. 37–38; İbnü'l-Esîr, el-Kamil, VIII, Beyrut 1966, 546–548, 551–552.
[58] Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Ankara 2005.

Fatımîlerin Hamdânîler'le olan münasebetleri, Sa'düddevle döneminde pek iyi değildi. Fatımî halifesi el-Azîz, Saduddevle'den Bekcuroğullarına eziyet etmemesini istemesine rağmen Saduddevle halife elçilerine hakaret ederek ayrıca Bekcuroğulları üzerine yürüyerek tehdit etti. Saduddevle döneminde Fâtımîler Halep'i istila etmek ve hakaret edilen elçilerinin intikamını almak maksadıyla Mencutekin komutasında bir ordu gönderdi. Sad'üddevle'nin Bizans'tan temin ettiği yardıma rağmen onları mağlup eden Mencutekin erzak kıtlığı sebebiyle Şam'a geri dönmüştü. Halifenin gönderdiği ikinci ordunun da Lü'lü'nün Bizans'tan tekrar yardım istemesi ve imparatorun da bizzat ordusunun başına geçerek Hıms, Şeyzer ve Trablus'u işgal etmesi neticesinde başarısızlığa uğramıştı. Bu durum halifeye ağır geldi, o da ordusunun başında Halep'i fethetmek üzere yola çıktı fakat Bilbis'te öldü[59]. Nikephoros büyük bir orduyla Halep ile Hıms arasındaki bütün şehirleri aldı. Halep şehri 365 senesinde tekrar Hamdânîlerin eline geçti. Aynı sene içerisinde Sa'düddevle, Abbâsî halifesinden başka fiilen Bağdat'a hükümdar olan Büveyh sultanını da metbu olarak tanıdı ve Bizans'a göndermekte olduğu yıllık vergiyi göndermekten vazgeçti. Ancak Bizans imparatorunun Halep'e yürümesi üzerine tekrar vergi vermeyi kabul etti. Yerine geçen oğlu Sa'düddevle, sonradan kızıyla evlendiği Lü'lü'nün vesayeti altında babasına halef oldu. Fatımîlerle mücadele eden bu kişi Bizans'ın da yardımıyla düşmanlarını püskürttü. Ancak kendisi ve karısı iktidarı elinden almak isteyen babası Lü'lü tarafından zehirlendi. Lu'lu önce Saîdüddevle'nin Ebü'l-Hasan Ali ve Ebü'l-Meâlî Şerif adlarındaki oğulları namına Hamdânî iktidarını ele geçirdi. Fakat kısa süre sonra onları ve bütün Hamdânîleri harem halkı ile birlikte Kahire'ye gönderdi. Kendi oğlu Mansûr'u taht ortağı olarak tayin etti (394/1004). Yaşlanmış olan Lü'lü' 1008 senesinde ölünce, yerine Fatimî halifesinin hakimiyetini tanıyan oğlu Murtazaüddevle lakaplı Mansûr geçti. Halep'de Fatımî devresi bu dönemde başlamış oldu[60]. Fakat Fatımî hâkimiyetinin tam olarak yerleşmesi Mansûr ile babasının hizmetçisi olan el-Feth arasındaki anlaşmazlıktan sonradır. el-Feth Fatımî halifesi el-Hakim tarafına geçti. Hakim de ona Sayda, Sur ve Beyrut'u verdi. el-Hakim sonra ona Mübarek'üddevle unvanını verdi. Böylece Halep'i Fatimîler adına idare edilmeye başlandı. Daha sonra da Fâtımîler el-Hakim zamanında Halep'deki Hamdânî hakimiyetine son verdiler[61].

[59] Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdânîyye*, s.97-116; H. Dursun Yıldız, *DGBİT*, V, s. 211-212.

[60] Sobernheim, "Hamdânîler", *İA*, V/I s. 180-182; Yazıcı-Masters, "Halep" *DİA*, XV, s. 240-241; Karaaslan,"Hamdânîler", *DİA*, XV, s. 447; H. Dursun Yıldız, *DGBİT*, V, s. 212.

[61] H. Dursun Yıldız, *DGBİT*, V, s. 212.

C. Hamdânîler Döneminde Dinî Hayat

Hamdânîler'in dinî yaşayışları tartışıla gelmiştir. Hamdânî devletinin dinî hayatı, çevresindeki siyasî ve sosyal çevreyle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Hamdânîlerin hâkim olduğu Şam bölgesi, Sünnî akideye mensuptu. Halkının çoğu Hanefi diğer kısmı ise Şafii idi.[62]. Bölge aynı zamanda Hanbeli etkilerine de açık idi. Öteden beri bölgede, Haricîlerin isyanları, Taşrada ise eski dinî inançlarla bütünleşerek, Yezidîlik ve buna benzer gayri İslâmî fırkalar söz konusu idi.[63] Bölgede Şii etkisinde kalan kabileler bulunmaktaydı. Hamdânîler de Abbâsî hizmetinde bulunmakla birlikte Şîa'nın etkisinde olan kabilelerden biri idi.[64] Hamdânîler'in şŞiî kültürün sembollerini önemsediklerinin en güzel örneklerinden biri, Ebü'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân b. Hamdûn, Hz. Ali'nin Meşhed'deki mezarı olarak bilinen türbeyi restore edip ziyaret açmış olmasıdır.[65] Hamdânîlerin Şiiliğiyle en güçlü vurgular, Halep'e hâkim olduktan sonra daha belirginleşmiştir. Bu dönemdeki faaliyetlerinden yola çıkarak Hamdânîler'in, aşırı bir Şîa taraftarı oldukları, hatta Büveyhîler'den de aşırı olduklarını iddia edenler bulunmaktadır.[66] Bizans'ın 351/962'de Halep'e saldırısı ve kentte birçok Sünni'yi öldürmesinin ardından Seyfüddevle, Harran'dan bir grup Şii'yi Halep'e iskân etmiştir.[67]

Hamdânî siyasî politikalarını belirlenen unsur, hanedan çıkarları idi. Bu nedenle Şiî olmalarına rağmen, Şîa karşıtı İbn Mutezz'e destek oldular[68]. Hatta Seyfüddevle'nin düşünce açısından Karmatî felsefesine yakın olduğunu iddia edenler bulunmaktadır.[69] Hamdânîler ile şia grubları arasındaki ilişkiler de farklılıklar arzetmektedir. Hamdânîler İsna Aşeriyye Şiasını, Fâtımîler ise İsmâilî şiasını benimsemekteydiler.[70] İbn Kesîr 347/958 senesinde, Büveyhoğulları ve Fâtımîler gibi Hamdanoğulları'nın da sahabelere şetm ettiğini kaydeder[71]. Nitekim 962 senesinde mescitlerin kapısına Muâviye b. Ebî Süfyân'ın lanetlenmesi ile ilgili yazıların yazıldığı ve Seyfüddevle'nin de Halep'te bu tür yazıların yazılmasına taraftar olduğu ifade edilir. [72] Halife Muttakî'nin, Rafizîlik ile suçladığı İbn

[62] M. eş-Şek'a, *Seyfüddevle el-Hamdânî: Memleketü's-Seyf ve Devletü'l-Eklam*, s. 165.
[63] M. H. Yınanç, *"Diyarbekir"*, İA, Eskişehir1997, s. 611.
[64] C. E. Bosworth, İslâm Devletleri Tarihi, (Çev E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul 1980, s. 64.
[65] A. Mez, Hicri X. Yüzyılda İslâm Medeniyeti, s. 89.
[66] M. Şakir, Hz. Âdem'den Bugüne İslâm Tarihi, V, (çev. Ferit Aydın), İstanbul 1995, s. 112.
[67] M. eş-Şek'a, Seyfüddevle, 166.
[68] A. Mez, İslâm Medeniyeti, 87.
[69] M.Şakir, V, 122.
[70] M. eş-Şek'a, Seyfüddevle, 166.
[71] İbnü'l-Kesir, 1995, XI, 399.
[72] İbnü'l-Kesir, 1995, XI, 412.

Resim 38: Dinar, 4,12 gr., Seyfüddevle Ebu'l Hüseyin ve Nasırüddevle Ebû Muhammed, Medinetu's selam, H. 331

[Betul Teoman arişvinden]

Muttalib'in destekçileri arasında Nâsıruddevle'nin yer aldığı[73] ve aynı zamanda Hamdânî hanedan mensuplarının Hallac-ı Mansûr'a da yakınlık gösterdiği ifade edilir.[74] Hüseyin b. Hamdân'ın 306/918'de hapishanede bir Şiî taraftarınca öldürüldüğü iddiası ile Hüseyin b. Hamdân'ın, 896, 905 ya da 917 senelerinde halifelik ordusu bünyesinde Karmatîler'e karşı mücadele etmiş olması[75] hanedanın dinî anlayışta politik bir tavır sergilediklerinin bir göstergesidir. Bunun yanında Hamdânîler'in çevrelerindeki güçlü Şiî unsurlardan korunmak için Şiî görünmek zorunda kaldıkları da belirtilir[76]. 354 senesinde Seyfüddevle, kardeşi Nâsıruddevle ile evlilik akdiyle bir sıhriyet gerçekleştirdi. Kızını Nâsıruddevle'nin oğlu Ebü'l-Mekarim ile oğlu Ebü'l-Me'âli'yi de Nâsıruddevle'nin kızıyla evlendirdi. Ebu Tağlib'i de kızı Sitt-i Nas ile evlendirdi ve otuzluk, yirmilik ve onluk dinarlar darp edildi. Sikkelerin üzerinde Muhammed Resûlullah, Emirul Mü'minin Ali b. Ebî Tâlib, Fatımatu'z-Zehra, Hasan, Hüseyin, Cibril aleyhisselam yazılıydı. Diğer yüzünde de Emirul Mü'minin el-Muti'Lillah, el-Emiran el-Fazılan Nâsıruddevle ve Seyfüddevle, el-Emiran Ebu Tağlib ve Ebü'l Mekârim ibaresi vardı.[77] Hamdânî Şiiliği, ehlibeyt üstün gören Şialıktır. Hamdânî döneminde birçok şair, Hamdânî yöneticilerini memnun etmek amacıyla şiirlerinde Şiî temalar kullandı. Ebû Firâs'ın kasidelerinde on iki imamı yani Ali b. Ebî Tâlib oğulları Hasan ve Hüseyin, Ali Zeynel Abidin, Muhammed el-Bâkır, Ca'fer es-Sadık, Musa el-Kâzım, Ali er-Rıza, Muhammed el-Cevâd, Ali el-Hâdî, Hasan el-Askerî ve Muhammed el-Mehdî'yi öven ifadeler yer almaktadır.[78] Aynı zamanda Seyfüddevle'nin sarayının en gözde gramercilerinden İbn Halaveyh, *el-Al'* adlı eserinde ehlibeyt'in yirmi beş parçadan oluştuğunu, on iki imamın

[73] Ebu Bekr Muhammed b. Yahya b. Abdullah eş-Şatranci es-Sulî, Ahbarü'r-Razi-Billâh ve'l-Müttaki-Lillah Ev; Tarihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye min Sene 322 İla 333 min Kitabi'l-Evrak, (thk. J. Heyworth Dunne), Beyrut 1403/1983, Darü'l-Mesire, s. 249.

[74] M. L. Massignon, İslâm'ın Mistik Şehidi Hallac-ı Mansûr'un Çilesi, I, (çev. İsmet Birkan), Ankara 2006, s. 524: R. J. Blkhazi, 83.

[75] M. Canard, "*Hamdânîds*", EI2, III, 126; Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi, s. ; Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa-I (Efsane, Tarih, İnanç, Bilim ve Felsefe Kenti)*, Ankara 2006, s. 52; agm., *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket; Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Ankara 2005, s. 151–152.

[76] eş-Şek'a, *Fünûnü'ş-Şi'r*, 127.

[77] Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd Devleti'l Hamdânîyye*, s. 75-76.

[78] eş-şek'a, Seyfüddevle, 166-168.

ölüm tarihlerini ve annelerini zikretmektedir.[79] Seyfüddevle kendisine intisap eden Şiî Ebü'l-Ferec el-Isfahanî yi sıcak bir karşılamayla karşılaşmıştır.[80] Yine sarayın önemli bir ilim adamı olan Küşacim'in de Ehli Beyti öven kasideleri bulunmaktadır. Hamdânîlerin Nusayrîlerle de irtibatları olduğuna dair kayıtlar vardır. Nusayriliğin bir temsilcisi olan Hüseyin b. Hamdân el-Hasibî, 968 yılında Halep'te vefat etti. Nusayrî fırkasının hakiki müessisi olduğu ve Hamdânîler tarafından itibar gördüğü ifade edilmektedir. Bununla beraber kendisine ait olan "el-Hidâyetü'l-Kübrâ" adlı eserini de bu sırada Hamdânîler'e ithaf etti[81]. Massignon, Hüseyin b. Hamdân'ın torunu Ebul'-Eşa'ir Hüseyin b. Ali b. Hüseyin'in Halep'te Seyfüddevle'nin sarayında Nusayrîlik yolunda eğitildiğini iddia etmektedir.[82] Nusayrîler, Hamdânîler'in hakim olduğu coğrafyada uygun bir ortam görmüşlerdir. Nusayriler bu dönemde, Dürziliğin yayılmasının önündeki en büyük engel idi. Nusayrîler ise Kuzey Suriye'yi merkez edinmeyi hedeflemişlerdi.[83] İbn Karakir olarak bilinen Ebû Ca'fer Muhammed b. eş-Şelmeganî tenasüh ve ulûhiyetin kendisinde hulul ettiğini iddia etmesi nedeniyle Abbâsî halifeliğinde tutunamamıştır. İbn Karakir'i, uzun süre Nâsıruddevle el-Hasan b. Abdullah b. Hamdân'ın yanında gizlendi.[84]. İbnü'l-Esîr, Şelmeganî olarak adlandırılan bu kişinin Nusayrî olduğunu belirtir.[85] Şiî olan Hamdânî ve Büveyhîler'in aynı düşünce ekseninde olmalarına rağmen siyasî mücadele buna mani olmuştur. Hamdânîler'in Nusayrîliğe destek olmalarının[86] nedenlerinden biri de söz konusu siyasî çekişmedir. Ancak Hz. Ali'nin ilahlığı ve tenasüh inancını benimseyen Nusayrîler'e karşın, Hamdânîler'in bu inancı benimsediklerine dair herhangi bir iz bulunmamaktadır[87]. et-Tavil, esas anlaşmazlığın etnik kökenden ve dilden geldiğini belirtmektedir. Büveyhîler'in Farsça konuştukları, Hamdânîler'in ise Arapça konuştukları için anlaşamadıklarını dile getirir. Hamdânîler'in, bulundukları bölgelerde Abbâsî halifesi adına

[79] M. Canard, Sayf al Daula, 286; A. Spitaler, "*Ibn Khalawayh*", EI2, c. III, Leiden1979, s. 824–825.

[80] R. Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s. 64; M. Nallino, "*Abû'l-Faradj al-Isbahanî*", EI2, c. I, Leiden1960, s. 118.

[81] L. Massignon, "*Nusayriler*", *İA*, IX, Eskişehir 1997, s. 368; M. E. G. et-Tavil, Arap Alevîler'inin Tarihi 'Nusayrîler', (Çev. İsmâil Özdemir), İstanbul 2000, s. 197 ; Yaron Frieman, "*al-Husayn Ibn Hamdân el-Khasibî: A Historical Biography of the Founde of the Nusayrî-'Alawite Sect", Studia Islamica*, 93 (2001), s. 106: L. Massignon, *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallac-ı Mansûr'un Çilesi*, I, s. 78.

[82] L. Massignon, *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallac-ı Mansûr'un Çilesi*, I, s. 524

[83] Ş. Tekindağ, "*Dürzîler*", *İA*, Eskişehir 1997, III, 667.

[84] İbnü'l-Esîr, el-Kamil fi't-Tarih, VIII, 242–243.

[85] İbnü'l-Esîr, el-Kamil fi't-Tarih, c. VIII, 245; H. Laoust, İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler, (Çev. E.Ruhi Fığlalı-Sabri Hizmetli), İstanbul 1999, s. 162–163; L. Massignon, "*Nusayriler*", İA, c. IX, Eskişehir 1997, s. 365.

[86] C. Cahen, Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet, (Çev. Esat Mermi Erendor), İstanbul 2000, s. 239.

[87] Ö. Uluçay, s. 283.

hutbe okutmaları ve Suriye üzerinde hâkimiyet tesis etme çabası, onlar ile Şiî Fâtımîler arasındaki düşmanlığın nedeni olarak gösterilebilir[88]. Nusayrîler'in, On İki İmam'ı kabul etmemeleri ve Hamdânîler'in belirtildiği gibi On İki İmam'a olan inançları, Hamdânîler'in Nusayrî olduğu tezini tamamen çürütmektedir[89]. Aslında Hamdânîler Nusayrî olmaktan ziyade, diğer müfrit unsurları da korudukları gibi Nusayrîler'i de korumuşlardır. Ebü'l-Cud diye anılan Hanefî mezhebinden olan Ahmet b. İshak, Ebü'l-Husayn'in, Halep kadısı olarak görevlendirmeleri de[90] Hamdânîlerin inanç hususunda toplumsal hassasiyetleri göz ardı etmediklerini göstermektedir.

D. Hamdânîler Döneminde İktisadi ve Kültürel Hayat

Hamdân b. Hamdûn Hamdânîler'in kurucusu ve ailenin ilk şahsiyetidir.[91] Hamdân, Abbâsî halifeleri Mutezz, Muhtedî ve Mu'temid dönemlerinde, 886'dan 892'ye kadar, hem siyasî hem de el-Cezîre'ye hakim olan Haricîlerle mücadele etmiştir.[92] Hamdânîler tampon bölgede yaşayan bir topluluk olmalarından dolayı bazen Abbâsîler'in yanında yer alarak Haricîler'e karşı mücadele etmişler, bazen de bunun tam aksine Haricîler ile ittifak kurup Abbâsî devletine karşı gelmişlerdir.[93] Hamdân sonrasında çocukları Ebü'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân ve kardeşi Hüseyin b. Hamdân Abbâsî merkezî idarenin zayıfladığı dönemlerde devlet üzerinde önemli etkilerde bulundular. Haricîler ile olan mücadelelerde ve bölgesel ayaklanmaların bastırılmasında önemli katkılarda bulundular. Tolunoğulları'nın ortadan kaldırılmasında (905), hanedan arasındaki iktidar çekişmelerinde, Abbâsî yönetim anlayışına karşı ayrılıkçı iddiaları olan Karmatîler'in püskürtülmesinde katkı sundular. Hamdânî hanedanı özellikle Hüseyin b. Hamdân'ın 918 yılında hapiste öldürülmesi gibi, çok ağır bir bedel ile ödemişlerdir.[94] Bu dönemde Abbâsî halifelerinin Hamdanoğlu ailesinden istifade ettikleri görülmektedir. Halife Muktedir 926 senesinde Ebü'l-Heycâ'yı Musul, Karda, Bazebda ve çevrelerinin haraç ve yönetimlerine tayin etmiştir.[95] Ebü'l-Heycâ sözkonusu bölgede Karmatîler'e karşı

[88] et-Tavil, s. 193-192.
[89] C. Cahen, İslâmiyet, s. 200.
[90] İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Halep, (thk. Halil Mansûr) Beyrut 1417/1996, s. 89.
[91] M. Sobernheim, "*Hamdânîler*", İA, c. V/I, s. 179.
[92] M. Canard, 2002, Historie de la Dynastie des H'amdanides, s. 291.
[93] İbnü'l-Esîr, el-Kamil fi't-Tarih, c. VIII, s. 387.
[94] C. Canard, "*Hamdânîds*", EI2, c. III, Brill, Leiden 1971, s. 126-131; agm., Recueil De Textes Relatifs A L'émir Sayf Al Daula Le Hamdânîde Avec Annonations, Alger 1934, s. 170; N. Ü. Karaarslan, "*Hamdânîler*", DİA, c. XV, İstanbul 1997, s. 446-447; J. R. Bikhazi, "*Hamdânîds*", Dictionary of the Middle Ages, c. VI, New York 1989, s. 83-86: . H.T. Weir, "*Hüseyin*", İA, c. V/I, Eskişehir1997, s. 641.
[95] İbnü'l-Esîr,1991, VIII, s. 140.

mücadelelerde bulunarak önemli başarılar elde etti. Ebü'l-Heycâ, Karmatîler ile yapmış olduğu mücadelelerdeki başarısından ötürü "muharebeler babası" olarak anılmaya başladı[96]. Ebü'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân, Hamdânî devletinin asıl kurucusu olarak kabul edilir.[97] Ebü'l-Heycâ'nın, 929 senesinde, ölümünden sonra Hamdânî ailesi Ebü'l-Heycâ'nın çocukları tarafından yönetilmeye başlandı. Ebü'l-Heycâ'nın çocukları Seyfüddevle Ali (944-967) ve Nasıruddeve Hasan'nın (929-967) devleti, iki şube halinde idare ettikleri görülmektedir. Seyfüddevle Ali, Halep'e hakim olarak yönünü gaza ve cihat amaçlı daha çok el-Cezîre ve çevresine çevirirken[98], Musul'a hakim olan Nâsıruddevle ise yönünü Bağdat'a çevirerek buradaki siyasî gelişmeler üzerinde siyaset üretmeye başladı[99].

Hamdânîler hakim oldukları bölgelerde yüksek bir kültür seviyesine sahip oldular. Mensup oldukları Tağlib kabilesi cahiliye döneminde de bu özellikleriyle bilinmektedir. Hamdânîler tarih sahnesindeki yerleri siyasî faaliyetlerinden ziyade-Karmatîlerle yapılan mücadeleyi bir tarafa bırakırsak- özellikle kültürel ve ilmî çalışmalara borçludur. Adam Mez'in İslâmın altın çağı olarak tasvir ettiği, 10. Yüzyıldaki kültürel aktivitelerde, Hamdânîlerin azımsanmayacak katkıları sözkonusudur. Bu dönemde Hamdânîlerden Seyfüdevle'nin sarayı birçok şair, edip ve ilim adamlarına kucak açmıştır. Farâbî, Ebü'l Ferec el-İsfahanî, İbn Halaveyh, İbn Cinnî, İbn Nubate el-Farikî, Mütenebbi, Ebû Firâs el-Hamdânî, Sanavberi, Küşacim, Sırrî er-Ref'a, Va'va ed-Dımaşkî, Namî, Halidiyan, İbn Nubate es-Sa'dî[100] gibi birçok şair, edip ve ilim adamı Hamdânî yöneticelerinin desteğini görmüştür. Sözkonusu ilim adamları Hamdânî düşünce dünyasının gelişimine katkı sunmuşlardır.[101] Seyfüddevle ilmi ve kültürel kalkınmayı sağladığı gibi Arap çağının eski düşünce şekillerine de yöneldi. Bu dönemde Şam beldelerinde şiir revaç bulmuş ve birçok şair yetişmiştir. Bu şairler oluşturulan meclis ve medreselerde birçok şair ve ilim adamı yetiştirmiştir. Hamdânî

[96] H. D. Yıldız, "*Abdullah b. Hamdân*", DİA, I, s. 103.
[97] M. Th. Houtsma, "*Abdullah*" İA, I, s. 32.
[98] H. Bowen , "*Nâsıruddevle*", İA, IX, s. 97.
[99] F. Işıltan, "*Seyfüddevle*", İA, X, s. 536.
[100] İbn Kesîr, XI, , s. 368, 448, 473; İbnü'l-Esîr, VIII, s. 500; Suud Mahmud Abdülcabir, eş-Şi'r fi rihabı Seyfüddevle el-Hamdânî, Beyrut 1981, s. 59; Marius Canard, Sayf al Daula, s. 284, 288, 315; Hârûn Han Şirvan, İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare, çev. Kemal Kuşçu, Ankara 1965, s. 90; Şemseddin Günaltay, İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler, İstanbul 1991, s. 82; C. Van Arendonk, "İbn Hleveyh", İA., s. 745; Salih Fişek, İbn Cinnî Hayatı, Şahsiyeti Eserleri ve el-Hasa'ıs'ın Metin Tercümesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1981, s. 3; Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", DİA., XIX, s. 398;Hulusi Kılıç, "İbn Nubate el-Hatip" DİA., XX, s. 232; C. Brockelmann, "İbn Nübate", İA., V/II, Eskişehir 1997, s. 777; R. Blachere, İA., VIII, s. 858-859; C. Brockelmann, "Ebû Firâs", İA., IV, s. 17; Ömer Tokuş, Hamdânîler, s. 119.
[101] Claude Cahen, Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet,çev. Esat Mermi Erendor, İstanbul 2000, s. 253; Ömer Tokuş, s. 119-120.

düşünce dünyasını şekillendiren ilim adamlarından biri İbn Halaveyh'tir. İbn Halaveyh Meyyâfârıkîn, Halep ve Hıms'ta bulunmuş Seyf'in hocalığını yapmış ve aile eğitimcisi olarak görev yapmıştır. [102] Ebü'l-Ferec el-İsfahani'de Hamdânî düşünce dünyasına katkı sağlayan ve aynı zamanda hadis, tıp, astronomi ve arap dili ve edebiyatının eşsiz başlıca kaynak kişisidir. Aynı dönemde çalışmalarıyla isminden bahsettiren bir ilim adamı ise İbn Cinnî'dir. İbn Cinnî sarf ile meşgul olmuş, şiirler yazmıştır.[103] 10. yüzılın önemli bir şahsiyeti olan Mütenebbî, arap dili ve şiirinin önamli simalarından ve Seyfüddevle'nin meclislerinin önemli bir simasıdır.[104] Hamdânî sarayındaki ilmi faaliyetlerden hanedan üyelerinin etkileşimini gösteren önemli kanıtlardan biri Ebû Firâs el-Hamdânî'dir. Ebû Firâs Nâsıruddevle ve Seyfüddevle'nin amcaoğludur.[105] Seyf onu Harran ve Menbiç'in sorumlusu olarak atamıştır. Ebû Firâs hem şair hem de savaşçı kimliğiyle ön plana çıkmış bir hanedan mensubudur. Şiirlerinde kibir, fahr, cesaret, sadakat, aileye düşkünlük, vatan sevgisini ve ehlibeyt sevgisini yansıtan temaları işlemiştir.[106] Arap edebiyatının ilk natüralist şairi Sanavberî'de Hamdânî kültür çevresinde yetişmiş bir edebiyat adamıdır. 897 yılında Antakya'da doğdu, bir süre Urfa'da bulundu, şiirlerini daha çok Halep ve Rakka'da yazdı.[107] Hamdânîler sadece ilim adamlarını koruma ve kollamayla yetinmediler. Aynı zamanda kültürel bir zemin oluşmasına katkı sunmak amacıyla "dârü'l-ilm"ler yaparak vakfettiler. Her sahadan kitap ihtiva eden kütüphaneler yaptırdılar. Fakir olanlara kâğıt temin ettiler.[108] Seyfüddevle ilim adamlarını her durumda koruduğuna güzel bir örnek Hanefi imamlarından Ebü'l Hasan el-Kerhî'ye yaptığı yardımdır. Ömrünün sonlarına doğru felç olan ve geçim sıkıntısı çeken Kerhî'ye arkadaşları maddi destekte bulunsun diye Seyfüddevle'ye durumunu mektupla bildirirler. Seyfüddevle de kendisine on bin dirhem gönderir. Para âlimin ölümünden sonra arakadaşlarına ulaşır, onlar da 340 şabanında sadaka olarak dağıtırlar.[109] Özellikle Seyfüddevle, sadece askerî başarılarıyla adını duyurmamıştır. O aynı zamanda edebiyat ve sanatı gözetmedeki tavırlarıyla da tanınmaktadır. Onun meclisinde asrın ulemasından birçok meşhur ilim adamı yer almaktaydı. Söz konusu ilim adamlarından biri de İslâm Felsefecisi Farâbî (d.870-ö. 950)'dir.

[102] C. Van Arendok, "İbn Haleveyh", İA., V/II, s. 745.
[103] Salih Fişek, İbn Cinnî Hayatı, Şahsiyeti Eserleri ve El-Hasa'is'in Metin Tercümesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1981, s. 2-3.
[104] R. Blachere, "Mütenebbi", İA.,VIII, 858-859.
[105] Ebü'l Fida, I, s. 447.
[106] Ömer Tokuş, s. 139-140.
[107] Mustafa Çınar, Arap Şiirinde Ravdiyat ve es-Sanavberi, (Basımamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1997, s. 49.
[108] Adam Mez, Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti, çev. Salih Aslan, İstanbul 2000, s. 213;Ömer Tokuş, s. 154.
[109] İbnü'l Kesîr, XI, s. 386.

Muhammed b. Tarhan bin Uzluk olan ve Batı kaynaklarında "Alpharabius" adıyla anılan Farâbî, Farab (Otrar kenti)'da doğduğu için Farâbî (Farablı) diye anılır. İlk öğrenimini Farab'da, medrese öğrenimini Rey ve Bağdat'ta gördükten sonra, Harran'da felsefe araştırmaları yaptığı yıllarda tanıştığı Yuhanna bin Haylan'la birlikte Aristoteles'in kitaplarını okuyarak gezimciler okulunun ilkelerini öğrendi. Halep'te Hamdânî hükümdarı Seyfüddevle'nin konuğu oldu. Seyfüddevle'nin Farâbî'nin Dımaşk'te bulunduğu dönemde bir araya geldiği ifade edilmektedir. Seyfüddevle'nin Farâbî'ye günde bir dirhem verdiği veya ayda dört dirhem verdiğiyle ilgili kayıtlar bulunmaktadır.[110] Farâbî Şam'da bulunduğu dönemde, Seyfüddevle'nin meclisinin onur konuğu idi. Girdiği tartışmalarda üstün geldiği ifade edilmektedir. Farâbî Şam'da müzik de dahil olmak üzere her sahadaki tartışmalarda bilgi ve birikimini sergileme fırsatı bulmuştur. Seyfüddevle'nin ona iyi davranması ve ona meclislerinin gözdesi olma fırsatı vermesi bu nedenledir.[111] Ediplerin şeyhi olarak bilinen Ebu Bekr el-Hârizmî, Ebü'l Feth İbn Cinni ve Ebü'l Hasan b. Abdulaziz el-Curcanî de Hamdânî sarayının önem verdiği ilim adamlarıdır. Emirin meclisi âdeta bir medrese hükmündeydi. Onun meslisinde işini iyi yapanlara verilen bol ihsanlar, adeta teşvik primi işlevini görmüştür. Bu durum, Seyf'in sarayında şiirin yükselmesinin sebeplerinden biridir. Seyf aynı zamanda güzel hattı sever ve hünerli hattatlara bol ihsanlarda bulunurdu. Seyf'in kendisine has Bağdat'ta güzel yazı ile meşhur olan Beni Mukle'den hattatları vardı. Ebu Abdullah b. Mukle Seyf'in hattatıydı. Seyf'in İbn Mukle'nin hattını beğendiğini ve savaşa çıktığı zaman dahi onları yanında bulundurduğu görülmektedir. Nitekim 339'da Rumlara karşı giriştiği savaşta İbn Mukle hattı ile yazılmış beş bin varak kaybedilmiştir.[112]

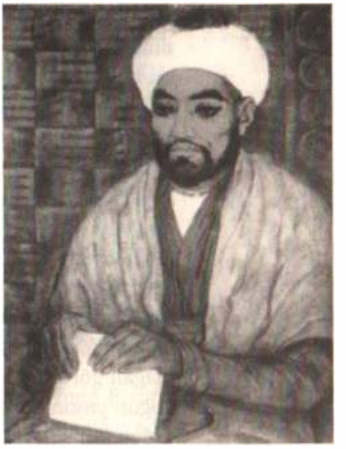

Resim 39: Fârâbî'yi tasvir eden bir tablo (*Özbek Sovyet Entsiklopediyası*, Taşkent 1979, XII, 129)

[https://bit.ly/2xMSaUI.]

Hamdânî döneminde iktisadi hayatın en önemli aracı olan altın para kağıt paraya göre değer kazanmıştır.[113] Hamdânî emirleri kendi adlarına sikkeler bastırmışlardır. Hamdânî emirleri paranın değerinin korunmasına özen göstermişlerdir. Nitekim Nâsıruddevle, 942'de Bağdat'a geldiğinde tedavüldeki dinarlara bakmış ve ayarlarının eksik olduğunu görmüştü.

[110] İbn Kesîr, XI, 368; Adam Mez, İslâm Medeniyeti, s. 220; Marius Canard, Recueil De Textes Relatifs A L'emir Sayf Al Daula Le Hamdânîde Avec Annonations, Alger 1934, s. 288; Hârûn Şah Şirvani, İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare, s. 90-92.

[111] Marius Canard, Historie de la Dynastie des H'amdanides, s. 288-290.

[112] Mustafa eş-Şek'a, Seyfüddevle el-Hamdânî: Memleketü's-Seyf ve Devletü'l Eklam, Beyrut trz., s.187.

[113] Marius Canard, Historie de la Dynastie des H'amdanides, s. 438.

Emirülümera Beckem tarafından ucuz madenler karıştırılarak ayarı düşük dinarlar tedavüle sokulmuştu.[114] Sözkonusu dinarlar derhâl ıslah edilip en iyi ayarda tutulmasını emretmiş ve yeni sağlam ayarlı dinarlara "el-İbriziyye" adını vermişti. Normal dinarlar on dirheme işlem görürken bu dirhemler on üç dirheme satılmaktaydı.[115] Bu dönemde paralar, Bağdat'taki Medinetü's-Selam darphanesinde bastırılmaktaydı.[116] Nâsıruddevle altın veya kağıt paraların arkasına halifenin isminden ya da büyük sultanın veya bölgenin valisinden önce "Salla'llahu aleyhi ve's-sellem" yazılmaktaydı.[117] Seyfüddevle mevcut dinarlara ilaveten sureti ve resmi olan on miskal ağırlığında dinarlar bastırmıştır.[118] Bu durum bölgenin siyasî ve iktisadi durumuna etki eden bir husustur. Hamdânî hakimiyet sahasında büyük toprak sahipleri aynı zamanda idareci konumundaydı. Toprak müsaderelerinin olağan görülmesi, tarımı olumsuz etkilemiştir. Hakimiyet mücadelelerinin yoğun yaşandığı bölgeler sosyal ve iktisadi açıdan etkilenmiştir. Musul ve Halep hem ticari hem de yer altı zenginlikleri açısından oldukça zengindi. Hamdânî sosyal hayatıyla ilgili önemli ipuçları veren İbnü'l Esir, Ebü'l Fida, İbn Havkal ve İbnü'l Kesîr Hamdânîlerin şiaya mensup olduklarını ifade etmektedirler. Karmatîler dışındaki Şîa içinde yer alan grupları himaye ettikleri bilinmektedir. Sünni anlayışın Rafizi olarak tasvir ettiği Hallac-ı Mansûr, Nusayri piri Hüseyin b. Hamdân el-Hasibi gibi Şiileri himaye etmişlerdir. Fakat Bağdat'ta mezhepsel bir tasarrufta bulunmamışlardır. Bu da Hamdânîlerin taassubtan yoksun bir şii anlayışına sahip olduklarını göstermektedir. Şii eğiliminin Hamdânî saray meclislerinde de izlerini görmek mümkündür. Nitekim bu meclislerde ehlibeyt'i övmenin geçerli bir akçe olduğu görülmekteydi. Hamdânî toplumunda şair olmak, idareci sınıfa yakın olmanın ve daha fazla kazanmanın bir yolu olarak görülmeye başlanmıştı. Bizans ile yapılan mücadeleler bölgenin tahrip olmasına sosyal ve iktisadi düzenin bozulmasına neden olmuştur. Alt tabaka ile üst tabaka arasında uçurum baş göstermişti. Gelirlerin fazlalığına rağmen hanedan üyeleri ile idarecilerin lüks hayatı, vergi veren ve devamlı savaşan alt tabakayı hayal kırıklığına uğratmıştı.[119]

Hamdânîler hakim oldukları dönemde, siyasî açıdan bir bahar etkisi yaratmışlardır. Kültürel anlamda şiir ve edebî çalışmalara ağırlık vermişler. İktisadi ve sosyokültürel açıdan ise mutlu bir azınlıktan bahsetmek mümkündür.

[114] İbrâhim Artuk, "Sikke", İA., s. 625.
[115] İbnü'l-Esîr, VIII, s. 326; Ömer Tokuş, s. 116-117.
[116] Abdulhalık Bakır, Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi, Ankara 2002, s. 439.
[117] Marius Canard, Historie de la Dynastie des H'amdanides, s. 439
[118] Mustafa eş-Şek'a, Seyfüddevle, 182.
[119] Ömer Tokuş, s. 159-161.

E. Bizans-Hamdânî Mücadelesi

Dünya coğrafyasında Doğu-Batı[1] ifadeleriyle adlandırılan topraklar, insanlık tarihi boyunca çeşitli zaman dilimlerinde tekrarlanan bir sürtüşmeye neden olmuştur. Bu bakımdan birçok medeniyete beşiklik etmiş olan Anadolu'nun[2] her karış toprağı uzun bir tarihin emsalsiz hazineleri ve hatıraları ile doludur.

Tarih boyunca Müslümanların hemen her dönemde Bizans ile ilişkileri olmuş ve Anadolu'daki Bizans topraklarını miras edinenler bugün bu topraklarda yaşayan Müslümanlar olmuştur.

Gerek İslâm tarihi gerekse Anadolu'nun tarihi için önemli bir dönemi ifade eden Hamdânîler (905-1004)[3] ve onların en güçlü siması olan Seyfüddevle (916-967)[4], Yukarı Fırat Bölgesinde, Harput (Hısn Ziyâd) kalesi yakınında, 923 yılından itibaren Bizans

---

[1] Doğu-Batı tanımlamaları için (bkz. Togan, 1981, s. 11-22).

[2] Günümüzde Türkiye'nin Asya kesimindeki topraklarına verilen Anadolu ismi, Ortaçağdan beri çeşitli büyüklükte birimler için kullanılmıştır. Anadolu kavramı Bizans döneminde ortaya çıkmıştır. Bu deyim Bizanslılar'ın "güneşin doğduğu yer" anlamında kullandıkları Gerkçe "anatoli" kelimesinden türemiştir. Araplar ve genel olarak Müslümanlar, Anadolu'ya "Bizans Memleketi (Diyar-ı Bizans) demişlerdir. (Bkz. Tuncel, C. III, 1991. S. 106-107).

[3] Bölgenin tarihinde önemli rol oynayan Hamdânîler, Araplar'ın en büyük kabilelerinden Rebîa'nın Tağlib koluna mensuptur. (Bkz: el-Iş, t.y, s. 199; el-Cümeylî,, 1984, s. 273.) İslâmiyet'ten önce Hıristiyan (İslâm'ın ilk döneminde dinlerini korumsuşlardı ve asrın sonuna kadar Hıristiyan olarak kalmışlardı) olan Tağliboğulları Tihâme'den kuzeye göç etmiş, sonraları kendi adlarını alan Diyâr-ı Rebîa ve Musul bölgesine yerleşmişlerdi. Tağliboğulları sağlam, kuvvetli ve sayıca çoktular. Cahiliye döneminde büyük bir güce sahiptiler. (Bkz. El-IŞ, s. 199.) Hz. Ömer zamanında cizyeye bağlanan kabile daha sonra Müslüman olmuştur. (Bkz: Karaarslan 1997, c. XV/446).

[4] Asıl adı Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah Ebu'l-Heycâ b. Hamdân b. Hamdûn et-Tağlibî er Rabi'îdir. (Bkz: Keyyâli, 1939, s. 6; Işıltan, 1966, *"Seyfüddevle"* İA, X, s. 536). IV. (X.) asırda, Abbâsî devletinin zevali devresinde, ortaya çıkan müstaklı hanedanların en mühimlerinden birisi olan Hamdânîler'in kudretli emiri ve buhanedanın Halep kolunun kurucusudur. Seyfüddevle, savaşçılığı ve özellikle bu asırda yeniden bir yükselişdevri yaşayan Bizans'a karşı mücadelesi ile İslâm dünyasının kahramanlık destanlarına mevzu olmuş, edip, şair ve âlimlerin koruyucusu sıfatı ile büyük şöhret kazanmıştır (bkz. Işıltan, 1966, *"Seyfüddevle"* İA, X, s. 536).

İmparatoru Romanos I. Lekapenos'un (920–944). Şark kuvvetleri komutanı olan Domestikos'u bozguna uğratarak, meşhur Bizans Savaşlarını başlatan kişi olarak tarihe geçmiştir[5] Böylece Doğu Anadolu'da yıllarca devam eden Bizans taarruzu durdurulmuş ve Müslümanların atağa geçtiği bir dönem başlamıştır. Bundan dolayı bu dönem sadece Müslümanlar açısından değil aynı zamanda Bizanslılar için de önem taşımaktadır.

İslâmiyet'in, Hıristiyanlığın aksine büyük bir süratle yayılması, Müslümanların Suriye, Filistin ve Anadolu'ya hâkim olmaya çalışması Bizans İmparatorunu ciddi bir şekilde endişelendiriyordu. Bu yüzden hem İslâmiyet'in yayılışını durdurmak hem de Müslümanların Anadolu'ya hâkim olmalarını engellemek için yoğun bir çaba içerisine girdiği görülmektedir.

Haçlı seferleri öncesinde Bizans ile yapılan mücadelenin İslâm toplumu ve İslâm tarihi üzerindeki etkileri büyük olmuştur. Özellikle de bu mücadelenin, Hz. Ömer döneminin son zamanlarına kadar Hıristiyanlığını korumuş olan bir hanedanlık (Hamdânîler) tarafından olması ayrıca önem arz etmektedir.

1. Hamdânîler'in Bizans ile Mücadelesinin Başlaması

327/938 yılının Eylülünde Seyfüddevle el- Hamdânî yukarı Fırat bölgesinde Ioannes Kurkuas'a karşı büyük bir zafer kazandıktan sonra Koloneia (Şebinkarahisar) bölgesini tahrip etmek üzere Bizans arazisine girdi (329/940). Bu arada hilâfet merkezinde karışıklıklar çıkınca Seyfüddevle geri dönmek zorunda kaldı[6]

Seyfüddevle'nin geri çekilişi, 330/941 Haziranında ani bir Rus taarruzuna uğrayan Bizans için çok büyük bir talih oldu. Ruslar Bithynia'nın Karadeniz kıyılarına bir çıkartma yaparak Boğaziçi'nin bütün Anadolu yakasını tahrip ettiler. Doğuda mevcut olan savaş fasılası (hilâfet merkezindeki karışıklıklardan dolayı Seyfüddevle'nin Bizans'la savaşmayı bırakıp geri dönmesi) Ioannes Kurkuas'a, Boğaziçi sahillerindeki savaş sahnesinde görünmek ve düşmanlara karşı etkili harekâtta bulunma imkânını verdi[7]

Rusları Boğaziçi kenarında yendikten sonra Ioannes Kurkuas Mezopotamya'daki teşebbüslerini yeniden ele almak üzere tekrar doğuya dönebilirdi. Hızlı bir şekilde Martyropolis (Meyyâfârıkîn, şimdiki Silvan), Amida (Diyarbekir), Dârâ ve Nisibis (Nusaybin)'i zapt ettikten sonra (332/943), Hıristiyan kutsal emanetlerinin en büyüklerinden birisinin, Abgar efsanesiyle şöhret kazanmış Hz. İsa'nın mucize yaratan tasvirinin,

[5] Işıltan, 1966, *"Seyfüddevle"*, İA, X, s. 536
[6] Ostrogorsky, 2006, s. 258
[7] Ostrogorsky, 2006, s. 258

muhafaza edildiği Edessa (Urfa) üzerine yürüdü. Şiddetli bir kuşatma sonunda, şehir ahalisi, "insan eliyle yapılmış" *Mandilion*'u Bizans kumandanına teslim etmek zorunda kaldı. Bizans silahları sayesinde Müslümanların elinden kurtarılan kutsal emanet çok büyük bir tören ile İstanbul'a götürüldü. Bizans başşehrinde 15 Ağustos 944 (24 Muharrem 333)'te yapılan kutsal emaneti karşılama töreni çok büyük bir bayrama dönüştü[8] Ioannes Kurkuas'ın zaferleri Bizans sınırını büyük ölçüde doğuya doğru kaydırmıştır. Bu zaferler, Anadolu ve Önasya'da Bizans'ın itibarını yükseltmiş ve Nikephoros Phokas ile Ioannes Çimiskes idaresinde yapılan nihai taarruzun başlangıcını teşkil etti. Bizans devletinin gücünün artmasından etkilenen birçok Arap kabilesi Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra, Bizans eyaletlerinde iskân edildiler. Arap sınır bölgesinin bu şekilde tenhalaşması Bizanslılar'ın sonraki ilerlemelerini kolaylaştırdı[9]

a. Bağras ve Maraş Savaşı (333/944)

Seyfüddevle'nin İhşîdîler ile meşgul olduğunu gören Bizans, Seyfüddevle'nin aynı anda iki cephede savaşamayacağını düşündüler ve bu durumu fırsat bilerek Suğur'a[10] karşı saldırıya geçtiler. Bu gölgedeki hâkimiyetinin ancak Suğur'u elde tutmak ve güvenliğini sağlamakla mümkün olacağını gören Seyfüddevle, süratli bir şekilde Bağras ve Maraş'taki savaş meydanına geçerek Bizans ordusuna dar geçitlerde pusu kurup ablukaya aldı ve onları büyük bir hezimete uğrattı. Ayrıca Müslüman esirleri kurtarıp büyük miktarda ganimet elde ettikten sonra, hâkimiyetini kurmak için yarım kalan işlerini tamamlamak üzere Halep'e geri döndü [11]

b. Gazvetü'l-Musîbâ (339/950)

Seyfüddevle 339 (950–951) senesinde tekrar Bizans topraklarına girerek Semendu ve Harşana'yı fethedip birçok Bizans askerîni de esir aldı. İç taraflara doğru ilerleyerek Sâriha'ya kadar (burası Bizans'ın başkentine/Konstantiniyye'ye yakın bir yerdi) ulaştı. Bu yakınlık karşısında Bizanslılar büyük bir korkuya kapıldılar. Seyfüddevle, Bağras'tan gelenler ile Tarsus'tan gelen atlılarla birlikte daha da güçlendi ve başında Domestikos[12] olan Bizanslılar'la yaptıkları savaşta onları çok acı bir hezimete uğrattı.

[8] Ostrogorsky, 2006, s. 258–59
[9] Ostrogorsky, 2006, s. 258–59
[10] Bizans İmparatorluğuyla İslâm devletleri arasındaki müstahkem sınır bölgelerine verilen ad. Bölgenin dâhili yerlerinden olup ayrıca deniz sahilinde ve düşman sınırında bulunan önemli bir yer (Bkz. ŞEK'A, 1977, s. 95).
[11] Şek'a, 1977, s. 124
[12] Bizans İmparatorluğu'nda umumiyetle doğu ordularının başkumandanına verilen unvan (Bkz. Ostrogorsky, 2006, 336; İbnü'l-Esîr de, bu unvanın, o gün için Kostantiniye boğazından itibaren olan bütün Bizans diyarı başkumandanlığı olduğunu ifade etmektedir (1966, VIII/521).

Seyfüddevle kazandığı zaferin etkisiyle o kadar ilerlemişti ki, düşman toprağında kat ettiği uzun mesafede geri dönüşündeki tehlikeleri unuttu. Geri dönüşünde, düşmanın ona ve ordusuna geçitlerde ve tehlikeli yerlerde pusu kurması kaçınılmazdı. Çünkü burası Bizans topraklarıydı ve dolayısıyla topraklarını ondan daha iyi biliyorlardı ve nihayet iki ordu arasında savaş başladı [13]

Seyfüddevle'nin bu ilerleyişi atlarını, develerini ve askerlerini yordu. Hatta askerlerin bir kısmı artık savaşmayı reddediyordu[14] Ayrıca ordudaki esirlerin çokluğunun her an bir isyan tehlikesi arz etmesi de, Seyfüddevle'yi dönmek zorunda bıraktı. Ancak, Seyfüddevle dönüşte Domestikos tarafından Darb el Kankarûn[15] geçidindeki, el-Hades'te baskına uğradı. Yanında bulunan Müslümanların bir bölümü esir düştü, bir bölümü de öldürüldü. Bizanslılar, ganimetleri ve esirleri geri almanın yanında, Müslümanların silahlarını ve mallarını ele geçirdiler. Seyfüddevle çok az sayıda askerîyle kurtulabildi. [16]

Bu savaşta Seyfüddevle'nin Bizans'ın Başkenti ve en önemli kalesi konumunda olan İstanbul'a yaklaşması onlar da büyük bir korkuya neden oldu. Seyfüddevle ile (bütün güçlerine rağmen) baş edemeyeceğini anlayan Bizanslılar çareyi başka güçlerden yardım istemekle aradılar.

c. Hades Savaşı 343 (954-955)

Bizanslılar daha önce de ifade ettiğimiz gibi 336 yılında "Hades" i[17] fethetmişlerdi ve her tarafını tahrip etmiş ve çehresini değiştirmişlerdi. Seyfüddevle tekrar burayı ele geçirerek sakinlerinin çoğunun Arap olmasından dolayı bir Arap şehrine dönüştürmek istiyordu.

Seyfüddevle 343 (954-955)[18] yılında tam teçhizatlı bir ordu ile Hades'e gitti ve yıkılmış surlarını onarmaya başladı. En kısa zamanda onarımını bitirmek istiyordu ve bu nedenle onarımında bizzat kendisi de çalıştı.

[13] Şek'a, 1977, 124
[14] Şek'a, 1977, s. 125-26
[15] Bu isim - ki ufak bir değişiklik ile Kankrût okunabilir - , herhalde Zaytûn yanında Ceyhan'ın da batısında aranılması lazım gelen Ermenice *Kangrot (Enginarlık)*'u ve *Konkernat* silsilesini hatıra getiriyor. Bu hususta mevcut olan *el-Havzât (el-Cavzât)* varyantı doğusundaki, Şimdiki *Engizek* dağı bölgesini düşündürmektedir ki, bu sonuncunun adı her halde *Enkuzut ("bol cevizli"*) kalesinden müştak olsa gerektir. (Bkz. Honigmann,1970, s. 83.)
[16] İbnü'l-Esîr, 1996, VIII/485-86; İbn Kesîr, 1995, XI/383; Müneccimbaşı, I/259; Şek'a, 1977, s. 126) bu savaşa *"Gazvetü'l-Musîbâ"* adı verildi (Abdü'l-Câbir, 1981, s. 22
[17] Yâkût el-Hamevî, Hades'i "Malatya, Sümeysât ve Maraş arasında bir bölgede kalan kuvvetli bir sınır kalesi" diye tarif etmektedir (bk. 1986, II, 263). Bu tanımlama, Hades'in bir "kale etrafında yapılanmış bir kale-şehir" olduğunu göstermektedir.
[18] Ostrogorsky olayın tarihini 953 olarak vermektedir.(Bkz. 2006, s. 263).

Seyfüddevle'nin Hades'i tekrar inşa ettiğini öğrenen Bardas Phokas, sayısı elli bini bulan Rum, Rus, Ermeni, Bulgar, Hazar[19] ve diğer gruplardan oluşan tam teçhizatlı bir ordu ile onları karşılamaya gitti. Seyfüddevle hizmetlilerinden oluşan beş yüz kişinin de bulunduğu bir ordu ile Phokas'ın karşısına çıktı. Sabah vaktinden ikindiye kadar devam eden bu savaşta Bizans ordusundan yaklaşık üç bin kişi öldürüldü ve bir o kadar da esir edildi[20] Hades savaşı her iki taraf için de acı sonuçlar meydana getirdi. Ancak Araplar için büyük bir şeref, Bizanslılar için ise büyük bir kayıptı. Çünkü onların bu kaybı büyük ordularına rağmen büyük bir hezimetti.

Hades, Bizanslılar için çok önemli bir yerdi ve onlar burayı geri almak için özellikle altı yıl boyunca çalışmışlardı. Hezimetlerinden on bir ay sonra geri almak için tekrar hazırlıklara başladılar. Seyfüddevle, savaş alanına gelinceye kadar bu durumdan haberdar olmamıştı Ancak Seyfüddevle devamlı olarak savaşa hazırlıklıydı Keşif birlikleri ve gözlemciler Bizans ordusunun Hades bölgesinde olduğu haberini Seyfüddevle'ye ulaştırınca, Arap emiri hemen seyrini hızlandırdı.

Bizanslılar, Seyfüddevle'nin (Bizans ordusunun karşısına geçip onlarla çarpışıncaya kadar) gelişinden haberdar olamadılar. İki taraf arasındaki şiddetli çarpışmadan sonra, Bizanslılar hezimete uğratıldı. Bizanslılar'ın ve onlarla beraber bulunanların büyük bir bölümü kılıçtan geçirildi. Domestikos'un kumandanlarının birçoğu esir alındı. Domestikos, mağlup bir şekilde ülkesine geri döndü [21]

2. Bizanslılar'ın Halep'i[22] İstilâsı (351/962)

Seyfüddevle'nin arka arkaya kazanmış olduğu bu zaferler, Bizanslılar'ın zihinlerinde, Müslümanların yeryüzünde büyük bir imparatorluk kuracağının endişesini meydana getirdi. Bizanslılar bu ilerleyişi nasıl durdurabileceklerini düşünmeye başladılar ve bunun için de en güçlü komutanları ile çok büyük bir hazırlığa giriştiler.

---

[19] VII-XI yüzyıllar arasında Karadeniz ile Kafkas dağlarının kuzeyinde ve İdil (Volga) nehri dolaylarında hüküm süren bir Türk devleti. Hazarlar'ın Bizans ile ilişkileri zaman zaman sekteye uğrasa da Araplar'ın bu bölgeye akın etmeleri sonucu Bizans ile ittifak kurmuşlardı. (Bkz. Taşağıl, *"Hazarlar"* 1998, c. 17, s. 116–117).

[20] İbnü'l-Esîr,1996, VIII/508; Bkz. Ostrogorsky, 2006, s. 263; Şek'a, 1977, s. 128

[21] İbnü'l-Esîr, 1996, VIII/517; Müneccimbaşı, s. 259–260; Şek'a, 1977, s. 129–130

[22] Kuzey Suriye'nin en önemli şehri ve kendi adını taşıyan ilin merkezi olup Anadolu'dan Mezopotamya'ya ve Akdeniz'den İran'a giden yolların kavşak noktasında kurulmuştur. Seyfüddevle zamanında Hamdânîler'in başşehri idi. (Bkz. Yazıcı, 1997, *"Halep"* c. 15, s. 239–240).

Bizanslılar, kaybettiklerini geri alabilmek için en güçlü komutanlarının önderliğinde büyük bir ordu hazırladılar ve başına daha önce de bahsi geçen Nikephoros Phocas (Nikefor)'ı[23] getirdiler.

Nikefor, 350/961 yılında büyük bir hazırlığa girişti ve Seyfüddevle'nin karşısına çıkmak için hiç durmadan çalıştı ve birkaç ay içinde hazırlığını tamamladı. İmparatorluğun bütün imkânlarını büyük bir ordunun teçhizatı için kullandı. Seyfüddevle'ye karşı kullanabileceği bütün savaş araçlarını yanına alarak, Bizans, Rus, Ermeni, Bulgar ve Hazarlar'dan oluşan tam teçhizatlı 200.000 kişiden oluşan büyük bir ordu ile Halep'e yöneldi [24](Bizanslılar'ın bu muazzam ordularından otuz bini tamamen zırhlı idi. Otuz bin kadarı da yolları ıslah etmek, özellikle yolları karlardan temizlemek ve surları yıkmakla görevlendirilmişti. Ayrıca dört bin kadar katır da dikenli demir taşımakta idi[25]

Seyfüddevle, Bizans ordusunu karşılamak için Halep dışında, yaya ve atlılardan oluşan 4.000 kişilik bir ordu ile Azaz (Aziziye)'a gitti. Ancak karşısındaki bu büyük Bizans ordusuyla savaşamayacağını anlayınca başkente dönüp, şehrin arkasında çadır kurarak hizmetlisi Necâ'yı, onları karşılamak üzere üç bin (3.000) kişilik bir ordu ile gönderdi. Sonra Seyfüddevle dayanamayarak kendisi de onları karşılamaya gitti. Durumun çok ciddi olduğunu gören Seyfüddevle kısa bir süre sonra tekrar Halep'e dönerek bütün cephaneliği halka dağıttı.[26]

Sabahın erken vaktinde düşman otuz bin (30.000) atlı ile şehre ilk saldırısını yaptı (İbnü'l-Adîm, t.y. s. 78). Bizanslılar ile Araplar arasında büyük bir savaş meydana geldi. Güç bakımından dengeli olmadığı halde savaş devam etti. Seyfüddevle'nin ordusunun sayıca az olmasına rağmen çok güçlü olduğunu söyleyebiliriz, aksi takdirde otuz bin kişilik bir orduya üç bin kişinin bu denli karşı koyması düşünülemez. Buna rağmen düşmanın gerideki kuvvetlerden yardım istediği görülmektedir. Johannes Çemiskes bunlara ilaveten kırk bin kişi daha gönderdi. Bu büyük ve saldırgan ordu, küçük savunmacı orduyla karşı karşıya gelince Seyfüddevle ordusunu yeniden düzenlemek için Balis'e yöneldi. Ancak bu durum savaşan diğer Müslümanların gücünü kırdı ve onlardan çoğu öldürüldü, birçoğu şehre yöneldi ve bir kısmı da kaleye iltica etti. Kaleye girenler kurtuldu;

[23] Nikefor, Bizans aristokrasisinin en önde geleniydi ve Ön Asya'da büyük bir güç oluşturmuştu. Ondan önce dedesi ve babası da çok büyük savaşçılardı ve bunlar sülalece savaşçıydılar. Ancak Nikephoros Phocas savaş konusunda, onlardan daha üstündü. Bizanslılar bu büyük savaşçıyı, batı cephesinden doğu cephesine Seyfüddevle'nin karşısına getirdiler (Bkz. Şek'a,1977, s. 134).

[24] İbn Kesîr, 1995, XI/410; Şek'a, 1977, s. 134; Abdü'l-Câbir, 1981, s. 26

[25] İbnü'l-Esîr, 1996, VIII/541

[26] Şek'a, 1977, 134–135

çünkü kale saldırıya kapandı. Ancak Bizanslılar şehri kuşatıp surlarda gedik açmayı başardılar. [27]

Seyfüddevle, Domestikos'un Halep'e girdiğini öğrenince aceleyle işe koyulmuş ve toplayabildiği kadar askerle Halep üzerine yürümüştür. Domestikos'la çarpışmalara giriştiği hâlde ona karşı koyabilecek güce sahip olmadığı için savaşa devam edemedi ve yanında bulunanların büyük bir kısmı öldürüldü, hatta Dâvud b. Hamdân'ın evlâdından hiç kimse hayatta kalmadı. Seyfüddevle de küçük bir grupla kurtulup geri döndü. Domestikos Halep dışında olup da "ed-Dâreyn" diye isimlendirilen Seyfüddevle'nin sarayını ve burada her biri on bin dirhemden oluşan üç yüz keselik para ele geçirdi. Ayrıca saraydaki bin dört yüz kadar katırı da alıp götürdü. Domestikos hazinelerde bulunan eşyaların yanı sıra sayılamayacak kadar çok miktarda silâh ele geçirdi ve hepsini alıp götürerek Seyfüddevle'nin sarayını yıktırdı. Ele geçirebildiklerini geçiren Domestikos daha sonra şehir üzerine saldırıya geçerek şehri muhasara altına almış ve çok kimsenin hayatına kıymıştı. Bizanslılar Halep'in surlarını saldırılarla yıkmaya çalıştılar ve surda bir gedik açtılar. Halep halkı şiddetle şehirlerini müdafaa ettiler ve bu müdafaa sırasında birçok Bizans askerîni öldürüp iyi bir müdafaa örneği sergiledi. Gece bastırınca Halepliler açılan bu gedikleri anında onarmış, bu durumu gören Bizanslılar ise Gevşen Dağı'na çekilmiştir.[28] Bizanslılar'ın şehirden biraz uzaklaşmaları üzerine şehir emniyet görevlileri yayaları, halkın ve özellikle tüccarların evlerine saldırıp buraları yağmalamak istemişlerken halk mallarını kurtarmaya çalışmış ve böylece şehir surları müdafaasız kalmıştı. Bizanslılar surların müdafaasız kaldığını görünce tekrar şehre doğru yaklaşıp, onları alıkoyacak kimse olmayınca surların tepelerine tırmanarak şehir halkının kendi aralarında çatışıp durduklarını gördüler. Hemen surlardan aşağıya atlayarak şehir kapılarını açtı ve şehre kılıç zoruyla girerek önüne çıkanı öldürüp, yoruluncaya ve usanıncaya kadar Halep halkını kılıçtan geçirmeye devam etti.[29]

Bu arada Halep'te tutsak bulunan bin dört yüz kadar Bizanslı tutuklu bulundukları yerlerden kurtulup, ellerine geçirdikleri silâhlarla halka saldırmaya başladı. Bizanslılar Halep'ten on binden fazla kız ve erkek çocuğu esir aldılar ve çok miktarda ganimet ele geçirdiler. Bizanslılar'ın yanında mal yükleyecekleri vasıtaları ve binekleri kalmayınca Domestikos geri kalan malların yakılmasını, mescitlerin ateşe verilmesini emretmişti.

[27] Şek'a, 1977, s. 134–135
[28] İbnü'l-Esîr, 1996, VIII/540; İbnü'l-Adîm, t.y. s. 81–82
[29] İbn Kesîr, 1995, XI/411; Krş. Şek'a, 1977, s. 135. (Burada Nikefor'un Halep'e ancak eman vererek girdiğini sonra da sözünde durmayıp onları kılıçtan geçirdiğini ifade etmektedir.)

Resim 40: Halep Kalesi

(https://shutr.bz/2sGPLG3)

Halep halkı ele geçirilen bu çocuk esirlerden üç bininin kurtarılması için Bizanslılara çok miktarda mal vermişlerdi. Ancak Bizanslılar böyle bir teklifi kesinlikle kabul etmediler ve yukarıda belirttiğimiz mal ve esirleri alıp gittiler[30] Bizanslılar Halep'e girince şehir halkından bir kısmı iç kaleye sığınmış ve tek başına canlarını kurtarmaya çalışmışlardı. Domestikos Halep'te dokuz gün kaldıktan sonra ele geçirdiği bu büyük ganimetlerle şehirden ayrılmak istedi. Ancak onunla birlikte bu sefere çıkmış bulunan imparatorun yeğeni bu dönüşe itiraz ederek şöyle dedi: *"Bu şehir elimize geçmiş bulunuyor. Şu anda şehri müdafaa edecek hiç kimse de yoktur, neden geri dönüyoruz?"* Domestikos ise: *"Şu anda bizler imparatorumuzun hiç de beklemediği büyük miktarlarda ganimetler ele geçirmiş, çok kimseyi öldürmüş, etrafı yakıp yıkmış ve burada tutuklu bulunan esirlerimizi de kurtarmış bulunuyoruz. Elimize geçirdiğimiz bu ganimetler şimdiye kadar asla ele geçirilmiş ve işitilmiş değildir."* diye cevap vermiş, aralarında tartışma sürüp gitmiş, sonunda Domestikos imparatorun yeğenine şöyle dedi: *"Haydi, o halde kalk, şu iç kaleye doğru yürü ve muhasara altına al. Ben de askerlerimle şehir kapısını tutacağım."* İmparatorun yeğeni atına binerek kılıcı ve kalkanıyla iç kaleye doğru yürümüş ve Bizanslılardan bir grup da onu izlemiştir. Kale kapısına yaklaştığı bir sırada üzerine bir taş yuvarlandı ve atından düşünce anında öldürüldü. Adamları ölüsünü alıp Domestikos'un yanına geri geldiler, Domestikos bunun öldüğünü görünce yanında bulunan bin iki yüz kadar Müslüman esiri kılıçtan geçirerek ülkesine dönmek üzere harekete geçti.[31]

[30] İbnü'l-Esîr, 1996, VIII/541-42; İbnü'l-Adîm, t.y. s. 80-81

[31] İbnü'l-Esîr, 1996, VIII/541-42; İbn Kesîr, 1995, XI/411; İbnü'l-Adîm, t.y. s. 80-81; Müneccimbaşı, t.y. s. 261-262; Şek'a, s. 1977, 136; Abdü'l-Câbir, 1981, s. 26-27

Bizanslılar kazanmış oldukları bu zafere rağmen yine korku içindeydiler; çünkü Seyfüddevle her an çıkıp gelebilirdi. Bu korkudan dolayı Kınnesrîn tarafına gözcü yerleştirmişlerdi. Bu onlar için bir başarıydı ama yine de Seyfüddevle'nin başarısı karşısında çok büyük bir şey değildi ve Seyfüddevle gelmeden önce hemen oradan ayrıldılar.[32] Bizanslılar Halep Sevâd'ından geçerlerken ekinlere dokunmadılar ve bir daha buraya geri dönme ümidiyle gittikleri için Sevâd halkına ekinlerini ekmelerini emrettiler[33]

Domestikos ayrıldıktan sonra Seyfüddevle, Halep şehrinin yeniden imarına başladı. Cemaziyelahır ayında Aynu'z-Zarbe'ye giderek, burayı da imar etti. Daha sonra, hatibini bir ordunun başında Tarsuslularla birlikte Bizans topraklarına gazaya gönderdi. Bu ordu, çok sayıda kimseyi öldürerek, aldığı ganimet ve esirlerle geri döndü.[34] Seyfüddevle'nin hizmetlisi Necâ, bir ordu ile Hısnı Ziyâd'a doğru harekete geçti. Bir Bizans topluluğuyla karşılaşan Necâ, onları mağlup ederek beş yüz kişiyi esir aldı ve muzaffer bir şekilde geri döndü. Arkasından Bizanslılar, Sîs Kalesi'ne yürüdüler ve burayı ele geçirdiler.[35]

Bizanslılar, yine bu senenin (351) Şevval ayında (Kasım 962) Menbic'e saldırdılar. Seyfüddevle'nin buradaki naibi, amcasının oğlu Ebû Firâs el-Haris b. Ebu'l-Alâ Sa'îd b. Hamdân'dı. Bizanslılar onu esir aldılar ve Konstantıniyye'ye götürerek, zindana attılar.[36]

a. Bizanslılar'ın Massisa (Misis) ve Tarsus'u İstilâ Etmeleri (354/965)

Bu yılda Bizanslılar Massisa ve Tarsus'u ele geçirdi. Sonradan Bizans imparatoru olacak olan, Bizans başkumandanı Nikefor (Nikephoros Phokas) İslâm diyarına daha yakın bir noktada olabilmek için Kaysâriyye'de bir şehir kurarak orada ikamet etmiş ve bütün askerlerini ve ailesini buraya taşımıştı. Niyetini anlayan Tarsus ve Massisa halkı ona elçi gönderip her türlü malı ve parayı ödemeyi taahhüt ederek ondan emân dilemiş ve dilediği takdirde şehirlerine kendi adamlarını gönderip orada ikamet etmelerini ve kendilerini yönetmelerini istemişlerdi. Nikephoros Phokas önce bu teklifi kabul etmişti. Fakat bir müddet sonra Müslümanların bir hayli zayıflayıp savaş güçlerini kaybettiklerini, onlara yardım edecek kimsenin olmadığını öğrendi. Bununla birlikte, büyük bir kıtlığın yanı sıra hiç yiyecek bulamadıklarını, bundan dolayı köpek ve leş yediklerini, aralarında veba hastalığının yayılıp gittiğini, onlardan

[32] Şek'a, 1977, s. 136
[33] İbnü'l-Esîr, 1996, VIII/542
[34] Müneccimbaşı, t.y. s. 262–63
[35] İbnü'l-Adîm, t.y. s. 77
[36] Müneccimbaşı, t.y. s. 262–63

günde üç yüz kişinin öldüğünü haber alınca verdiği sözden cayarak gelen elçiye hakaret edip getirdiği mektubu başının üzerine koyarak ateşe vermiş, elçinin saçını sakalını yakmıştı. İslâm elçisine böyle davranan Nikephoros Phokas ona hitaben şöyle demişti: *"Siz kışın deliğine girip de soluyan ve ölmekle karşı karşıya gelen bir yılan gibisiniz. Birisi yılanı yakalayıp da iyilikte bulunur, soğuğun tesirinden kurtararak ısıtıp da besleyecek olursa hemen canlanır ve o insanı sokar. Şu anda sizler de büyük bir zaaf ve güçsüzlük içine düştüğünüzden dolayı bize itaat ediyorsunuz. Sizi bu hâlinizle bırakacak olursam durumunuz düzeldiği anda derhal saldırıya geçeceksiniz ve o zaman sıkıntı ve cefaları yine biz çekeceğiz."* Tarsus ve Massisalılar'ın gönderdiği elçi geri dönmüş, Nikefor (Nikephoros Phokas) ordularını toplayarak bizzat kendisi başlarında Massisa üzerine yürümüş, şehri muhasara altına alarak kılıç zoruyla 13 Recep (15 Temmuz 965) Cumartesi günü zapt edip halkını kılıçtan geçirmeye başlamış ve birçok Müslümanı şehit etmişti. Nihayet önüne çıkanları doğramaktan vazgeçerek şehirde bulunan Müslümanları alıp Bizans diyarına götürdü.[37]

Nikefor, Massisa'dan sonra Tarsus'u muhasara altına aldı, bu arada Tarsus halkı hemen gelip itaatlerini arz ederek ondan emân diledi. Nikefor bu isteklerini kabul edince Tarsuslular şehir kapılarını açmış, o da halka karşı iyi davranarak derhal ellerinde bulunan bütün silâh, para ve taşıyabildikleri bütün mallarını getirip bırakmalarını emretmişti. Tarsuslular taşıyabildikleri mal ve silâhları getirip teslim edince karadan ve denizden şehirlerini terk ederek yola koyuldular, Nikephoros da onları Antakya'ya kadar götürecek kimseleri refakatlerine verdi. [38]

Nikephoros Tarsus'un en büyük camiini kendi hayvanları için ahır yapıp minberi de yaktı. Şehri onarıp müstahkem hale getirerek dışarıdan buraya yiyecek maddeleri ve yem taşımış, böylece fiyatlar bir hayli ucuzlamıştı. Bunu öğrenen Tarsuslular tekrar şehirlerine geri dönüp Nikephoros'un itaatine girdi ve bir kısmı Hıristiyanlığı kabul etti. [39] Nikephoros Phokas, İslâm diyarına yakın olmak için Tarsus'ta kalmayı arzu etmişse de daha sonra Kostantiniyye'ye geri dönmüştü. O sıralarda Domestikos olan İbn-i eş-Şemeşkik (Johannes Çemiskes), Meyyâfârikin'de bulunan Seyfüddevle üzerine gitmek istemişse de İmparator Phokas ona kendisiyle birlikte Kostantiniyye'ye gelmesini emretti ve Johannes Çemiskes de Phokas'la birlikte Kostantiniyye'ye döndü.

[37] İbnü'l-Esîr, 1996, VIII/560-61; Bkz. Müneccimbaşı, t.y. s. 265)
[38] İbnü'l-Esîr, 1996, VIII/561
[39] İbnü'l-Esîr, 1996, VIII/561.

3. Bizanslılar'ın İslâm Topraklarına Girişi (354/965)

Bu yılın (354/965) Şevval (Eylül-Ekim) ayında Bizanslılar İslâm topraklarına saldırıya geçerek Âmid üzerine yürümüş ve şehri muhasara altına alarak halkıyla çarpışmalara girişmişlerdi. Bu muhasara sırasında üç yüz kadar Müslüman şehit olmuş ve dört yüz kişi de esir alınmıştı. Ancak Bizanslılar Âmid'i zapt edemeyince oradan ayrılıp Dara'ya gitmiş ve Nusaybin'e yaklaşmışlardı. Bu arada Meyyâfârıkîn'den gelen bir kervan ile karşılaşan Bizanslılar kervanı olduğu gibi ele geçirdiler, bu durumdan korkuya kapılan Nusaybin halkı da derhal yerlerini terk edip kaçmaya başladı, bundan dolayı da bir bineğin fiyatı yüz dirheme ulaştı.[40]

Bu arada Nusaybin'de bulunan Seyfüddevle civardaki bedevi Araplar'a mektuplar yazıp onlarla birlikte kaçmayı düşündü; fakat kaydedildiğine göre, Bizanslılar Seyfüddevle'nin kaçmasından önce Nusaybin'e varmadan geri dönmüş, Seyfüddevle de orada ikametine devam etmişti. Bizanslılar el-Cezîre bölgesinden Şam bölgesine geçerek Antakya'yı muhasara altına aldılar. Uzun bir müddet şehir halkıyla çarpışmalara giriştikleri hâlde burayı da ele geçiremediler. Bunun üzerine şehrin etrafını yağmalayarak Tarsus'a geri döndüler.[41]

Nihayet Seyfüddevle döneminde Bizans ile yapılan savaşlar bitmiş oluyordu. Böylece Bizans, her iki taraf için de önem arz eden bu savaşlarla, hem Anadolu'da Müslümanlara karşı bir yapılanma teşkil etmiş, hem de daha sonra meydana gelecek olan Haçlı Seferleri'ne bir hazırlık dönemi oluşturmuştur.

Haçlı Seferleri öncesinde Bizans ile yapılan mücadelenin İslâm toplumu ve İslâm tarihi üzerindeki etkileri büyük olmuştur. Bizans ile yapılan bu mücadelenin geneline baktığımızda Seyfüddevle'nin bir fetih amacı gütmediği, aksine memleketini korumaya yönelik bir tavır içinde olduğu, ancak savunma niteliğinde başlamış olan bu mücadelenin daha sonra Seyfüddevle'nin taarruzlarına dönüştüğü de görülmektedir.

Seyfüddevle ve Bizans savaşları, başta iktisadi ve kültürel sebepler dışında bir mahiyet arz etmiyordu. Birbirini takip eden zor devreler ve savaş tahribatı düşmanlıklara neden olmuştur. Şüphesiz bu nefret ve kinin etnik olduğu da kesin değildir. Ancak Nikefor, Tarsus'u istila ettiği sırada halkı mescide topladıktan sonra minbere çıkıp etrafındakilere şöyle demişti: *"Ben nerdeyim?"* onlar da *"Tarsus'un minberi üstündesin"*. Nikefor: *"Hayır, Beytü'l-Makdis'in üzerindeyim"*. Yine Halep'i istila ettikten sonra

[40] İbnü'l-Esîr, 1996, VIII/573. Ayrıca bkz. Müneccimbaşı, t.y. s. 264
[41] İbnü'l-Esîr, 1996, VIII/573. Ayrıca bkz. Müneccimbaşı, t.y. s. 264

oradan ayrılırken Halepliler'e: *"Buraları ekin! Kısa bir süre sonra buraya tekrar geleceğiz"* demişti. Nikefor'un buradaki gayesi Kudüs'ü geri almaktı. Şüphesiz Nikefor'un bu davranışları onun gerçek niyetini ve hedeflerini ortaya koymuştu.

Sonuç olarak Bizanslılar'ın Seyfüddevle ile yapmış oldukları bu mücadelenin, açık bir şekilde görünmese de, şekil, hedef ve gaye bakımından erken dönemde başlayan İslâm karşıtı bir mücadele olduğunu söylemek mümkündür.

Prof. Dr. Aydın USTA
MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

II. SÂMÂNÎLER DEVLETİ
(Tarih, Teşkilat, Sosyal ve Kültürel Hayat)

Horasan ve Mâverâünnehir'in hâkimleri olarak Sâmânîler, Türk-İslâm tarihi içerisinde önemli mevkiye sahip devletlerden biridir. Onların Türk ve Müslüman dünyaları arasında üstlendikleri köprü görevi sayesinde Abbâsîler'in iktidara gelmelerinden sonra birbiri lerini daha iyi tanımaya başlayan bu iki toplum arasındaki birleşme süreci tamamlanmıştır. Dolayısıyla Sâmânîlerin, Türk-İslâm sentezinin oluşumundaki başlıca unsur olduğunu söyleyebiliriz.

A. SÂMÂNÎLER DEVLETİNİN SİYASÎ TARİHİ

1. Sâmânî Ailesinin Menşei ve Sâmânîler Devleti'nin Kuruluşu

Hunlarla başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar uzanan silsile içindeki kilit rollerine karşılık Sâmânîlerin menşei ile alakalı İran ve Türk soyundan geldiklerine dair iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunların içinde İran aslından geldiklerine dair görüş ağır basmaktadır. Aile hakkında var olan şecereler ve Sâmânîlerin hâkimiyeti döneminde Farsçanın gösterdiği gelişim bu tezin iki temel dayanağını oluşturmaktadır. Diğer taraftan ailenin Türk soyundan geldiği konusunda Reşidüddin Fazlullah'ın eserinde geçen ve Sâmânîleri Oğuzlara bağlayan bir rivayet mevcuttur[1]. Ancak her iki grup rivayette de eksik noktalar ve yanlışlıklar bulunmaktadır. Sâmânîlerle alakalı eldeki mevcut

[1] *Câmiü't-tevârîh*, II/IV, nşr. Ahmet Ateş, Ankara 1957, s. 3.

kaynaklar, şecereler, ortaya çıktıkları bölgenin nüfus yapısı, buradaki hâkim unsurlar dikkatle incelendiğinde ailenin Türk aslından geldiğine dair yeni ve açık kanıtların olduğu görülecektir. Bu konuyla ilgili en önemli delillerden biri ailenin ortaya çıktığı ve devletin kurulduğu coğrafyadır. Mâverâünnehir milattan önceki dönemlerden itibaren Orta Asyalı güçlerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Hint-Avrupa kökenli Yüe-chihlerin kurduğu Kuşan Devleti'nin sonrasında (M.Ö.160-M.S.367) sırasıyla Wusunlar, Ak-Hunlar ve Göktürkler gibi Türk devlet ve boyları bölgeye hâkim olmuşlardır. Özellikle Göktürklerin takip ettikleri merkeziyetçi siyasetin bir sonucunda bölgede Türkler'in siyasî nüfuzu bütünüyle yerleşmiştir. Nitekim İslâm fetihleri sırasında Müslüman fatihlere karşı direniş genelde Türkler tarafından organize edilmiştir. Türk hâkimiyetinin bir sonucu olarak bölgede zaman içinde Türk nüfusunun da yoğunlaşmaya başladığı görülmektedir. Öyle ki Türkçe, Arapça, Farsça ve Soğdça'nın yanında Mâverâünnehir'de konuşulan dillerin arasına girmiştir[2]. Mâverâünnehir'in iki önemli merkezi Buhara ve Semerkand'a bakıldığında da buralarda Türk idarecilerin varlığı açıkça tespit edilmektedir[3]. Yine ailenin çıktığı yer olarak Semerkand[4], Belh[5] ve Eşnas[6] şehirlerinin adları geçmektedir ki her üçünün de ortak noktası Türk hâkimiyet sahası içerisinde yer almalarıdır. Semerkand'ın Sâmânîlerin öncesinde de Türkler tarafından idare edildiği bilinmektedir. Batı Göktürk kağanlarından Sse Yabgu (Hsi-li) Kağan tahttan indirilince Semerkand'a kaçarak bu şehre yerleşmişti[7]. İslâm fetihleri sırasında da şehrin idarecileri Guzek, Tarhan gibi Türk unvanları taşıyordu[8]. Akhunlar Devleti'nin önemli merkezlerinden biri durumundaki Belh'te Göktürkler devrinde de Türk hâkimiyeti devam etmişti. Nerşahî aile ile ilgili verdiği bilgilerde bu şehrin Sâmânîlere ait olduğunu belirtmektedir[9]. Belh Sâmânîler devrinde de Banuciler adlı bir Türk hanedanın idaresindeydi[10]. Eşnas şehri ise yine Türk nüfusunun ağırlıkta olduğu Sir Derya Nehri kıyısında yer almaktaydı[11].

[2] Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, trk. trc. Nezih Uzel İstanbul 1983, s. 49.
[3] Tfs. için bkz., Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türkler'in İslâmlaşma Serüveni, Sâmânîler Devleti (874-1005)*, İstanbul 2007, s. 59-64.
[4] Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992, s. 338; Yakut el-Hamavî, *Mü'cemü'l-buldan*, III/I, Frankfurt 1992, s.13.
[5] Nerşahî, *Târih-i Buhara*, nşr. Abdülmecid Bedevî-Nasrullah el-Mübeşşir el-Tarazî, Kahire 1993, s. 90.
[6] Hamdullah el-Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, nşr. E.G. Browne, Londra-Leiden 1910, s. 379-380.
[7] Ahmet Taşağıl, Göktürkler, II, belgeler kısmı, *T'ung Tien* Tercümesi, Ankara 1995, s. 92.
[8] İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992, s. 39.
[9] a.g.e., s. 90-91.
[10] C.E. Bosworth, "Banidjurids", *EI*, I, 125; Erdoğan Merçil, "Banucuriler", *DİA*, V, 59.
[11] Nazmiye Togan, "Peygamber Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dini Hayatlarına Dair Kayıtları", *İÜ. TED*, IV, sayı:1-2, İstanbul 1964, s. 63.

Ailenin atası Sâmân'ın ünvanı olan Hudât kelimesi Farsça'daki *sahip, rab* anlamlarına karşılık Eski Uygur Türkçesinde *unvan* ve *rütbe* manasında kullanılmaktaydı[12]. Ayrıca Hûdat kelimesinin kullanımı ile eldeki örneklerimize bakıldığında Buhar-hûdat ki İslâm fetihleri sırasında şehrin Türk hükümdarının eşi Kıbaç Hatun tarafından yönetildiği belirtilmektedir[13]. Kıbaç Hatun, Emevi Valisi Ubeydullah b. Ziyâd ile yaptığı anlaşmanın karşılığında tabiyetini ifade etmek üzere yıllık verginin dışında 2000 Türk okçusunu onun hizmetine vermişti[14]. Ubeydullah b. Ziyâd ile bunun oğlu Tuğşada (Tuğ-şad) da aynı unvan ile anılmaktaydı[15]. Bunun dışında Buhara yakınlarındaki Vardana'nın yöneticisi Vardan- hûdat da yine Türk soyundan gelmekteydi[16]. Çağaniyan'ın idarecileri olan ve Sâmânîler devrinin ünlü kumandan ailesi Muhtacoğullarının atası Çağan-hûdat'ın ise İran ve Arap aslından geldiğine dair görüşler bulunmaktadır[17]. Sâmân-hûdat'ın kimliği konusunda ise yukarıda ailenin ortaya çıktığına dair rivayetlerde adı geçen şehirlerle ilgili verilen bilgilerin açıklayıcı olabileceği kanaatindeyiz.

Aileyi İran soyuna dayandıran görüşün en önemli iki temel dayanağı kaynaklarda verilen şecereler ve Sâmânîler devrinde Farsça'nın gösterdiği gelişim ve buna istinaden devletin resmî dilinin Farsça olmasıdır. Ancak şecerelerde yer alan Guzek, Külerkin, Tamgas, Tamgaç gibi Türk isimleri oldukça dikkat çekicidir. Aynı şekilde kaynaklarda verilen şecerelerin genelinde kendisini gösteren Behram Çubin adı ve bu zatın Türklerle olan bağlantısı ise bir diğer önemli hususiyettir[18]. İran diliyle bağlantılandırılan ikinci konuda ise dünya üzerindeki en önemli dillerden biri durumundaki Farsça'nın gelişimini Sâmânîlerin yaşadığı 130 senelik bir periyoda sığdırmak son derece yanlış olacaktır. Farsça'nın gelişimi Abbâsîler'in iktidara gelişiyle birlikte başlamış ve Sâmânîlerin sonrasında da devam etmiştir. Ayrıca devletin resmî dilinin Farsça olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır[19]. Sâmânîler Devleti divanlarında çalışmış

[12] Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 83.

[13] el-Belazurî, *Fütuh el-Büldan*, trk. trk. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s.410-411; Taberî, *Tarihu'r-rüsul ve'mülûk*, V, thk. Ebu'l-Fazl İbrâhim Kahire 1979, s. 297-298; Nerşahî, s. 24.

[14] Taberî, V, 298. Nerşahî (s. 64) ise bu sayıyı 4000 olarak vermektedir.

[15] Tuğ ve Şad kelimeleri için bkz., Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 33-36, 88.

[16] Nerşahî, s.24.

[17] Erdoğan Merçil, "Muhtacoğulları", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 67.

[18] Bu şecereler ve konuyla ilgili tafsilat için bkz., Usta, s. 65-68.

[19] Bununla alakalı Ahmed b. İsmâil'in öldürülmesinde; resmi dil olarak kullanılan Farsça'yı değiştirmesi ve Arapça bilen memurları himaye etmesi şeklinde bir sebep ortaya atılmaktadır. Fakat Sâmânî hükümdarının öldürülme nedeni çok farklıdır. Bkz., Usta, s. 111-112.

kâtiplerden el-Hârizmî tarafından kaleme alınan *Mefatihu'l-ulûm* adlı eserin Arapça oluşu ve kitabın bir bölümünde divanda kullanılan Arapça terimlerin açıklamalarının yapılması ise göz ardı edilmektedir. Yine I. Nûh ve I. Abdülmelik döneminin ünlü kâtibi el-İskafî de Arap dilini kullanmaktaki ustalığı ile ön plana çıkmıştır. Ayrıca Sâmânîlerin teşkilatlanma anlamında tamamıyla Abbâsîleri örnek aldıkları da unutulmamalıdır.

Bunların dışında Sâmânîlerde çağdaşları İran asıllı Ziyariler, Büveyhîler gibi hükümdar isimleri, siyasî fiiller v.b. konularda hiçbir zaman İraniliğe bir vurguya tesadüf edilmez. Yine İbn Miskeveyh'in, Büveyhî veziri İbnü'l-Amid'in ağzından Sâmânîlere karşı gerçekleşen bir savaş ile ilgili aktardığı cümleler arasında geçen *düşmanımız olan Türkler*[20], yine Makdisî'de Cürcan bahsinde geçen *Sâmânî Türkleri*[21] tabiri bu ailenin Türk aslından geldiğine dair sunulabilecek diğer örneklerdir.

Sâmânîler tarih sahnesine ilk olarak Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin (724-738) Horasan Valiliği döneminde çıkmışlardı. Aileye adını veren Sâmân-hudât düşmanları tarafından Belh şehrinden çıkarılınca Merv'deki Esed'in yanına gelmişti. Onun desteği ile Belh'i yeniden ele geçiren Sâmân-hudât, Müslümanlığı kabul ettiği gibi bir minnet ifadesi olarak yeni doğan oğluna Esed'in adını vermişti[22]. Bunun sonrasında, Abbâsî ihtilalinde Ebû Müslim'in tarafında yer aldıklarına dair sonraki dönemlere ait bir kayıt dışında[23] aile hakkında kaynaklar uzun süreli bir sessizliğe bürünmektedir. Yeniden ortaya çıkmaları ise Râfi' b. Leys isyanı ile alakalıdır. Fergana ve Şaş Türklerini de yanına alarak Hârûnürreşîd'in (786-809) son yıllarında Semerkand'da isyan eden Râfi'in Abbâsîler adına ortaya çıkardığı tehdit uzun süreli uğraşlar ve Sâmânîlerin desteği sayesinde bertaraf edilebilmişti (809). Nerşahî'nin eserinde; el-Me'mûn'un(813-833) yazdığı mektubun ardından Sâmânîlerin bu işe karıştığı ve Râfi'i sulha teşvik ve ikna ettikleri şeklinde bir bilgi yer almaktadır[24]. Onların tavrından son derece memnun kalan el-Me'mûn hilafet makamına geçtiğinde Esed b. Sâmân-hudât'ın oğullarına Horasan ve Mâverâünnehir'deki dört şehrin valiliklerinin verilmesini emretmişti. Buna göre; Nûh Semerkand'a, Ahmed Fergana'ya, Yahya Şaş'a ve İlyas Herat'a vali tayin edilmişlerdi (819).

Sonrasında Nûh'un liderliğindeki Sâmânîler, Abbâsîler ve Tâhirîler ile iyi ilişkiler kurarak Mâverâünnehir'deki durumlarını kuvvetlendirdiler. Uyguladıkları uyumlu ve barışçıl politika onlara bir nesil sonrasında

[20] *Tecaribü'l-ümem*, II, tsh. D.S. Margoliouth-H.F. Amedroz, Kahire t.y., s. 140.
[21] *Ahsenü't-Tekasim*, s. 358.
[22] Nerşahî, aynı yer.
[23] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi tarihi'l-ümem*, V, Haydarabad hş. 1357, s. 141.
[24] *Tarih-i Buhara*, s. 111.

bölgenin hâkimleri olmak imkânını verdi. Nitekim I. Nasr b. Ahmed b. Esed'in Halife el-Mu'temid'den(870-892) 261/874-875 senesinde aldığı menşur bu durumun tasdiki ve Sâmânîler Devleti'nin resmen kurulması anlamını taşıyordu[25]. Ailenin Horasan yani İran sahasındaki üyesi İlyas'ın yönettiği Herat kolu ise fazla uzun ömürlü olamadı. 242/856-857 senesinde ölen İlyas'ın yerine geçen oğlu İbrâhim, Tâhirîlerin Horasan ordusu kumandanlığı makamı karşılığında Herat valiliğini bıraktı. Nihayetinde Saffârîlerle yaptığı savaşlardan birinde esir edilmesiyle Sâmânîlerin Herat kolu ortadan kalktı.

Sâmânîler, Mâverâünnehir'deki hâkimiyetlerini resmileştirdikleri dönemde Tâhirîlerin, Horasan'daki varlığı sona ermek üzereydi. Bu devletin bölgedeki vekili Râfi' b. Herseme ümitsiz bir şekilde Saffari Emîri Yakub b. el-Leys'e karşı mücadeleye devam ediyordu. Mâverâünnehir'de de hissedilmeye başlayan Saffari tehdidi özellikle Buhara'da ciddi bir karmaşaya sebebiyet vermişti. Şehirliler, Semerkand'taki I. Nasr b. Ahmed'e başvurarak kendilerine bir yönetici tayin etmesini istemişlerdi. Bunun üzerine Nasr kardeşi İsmâil'i düzeni sağlamak için Buhara'ya yollamıştı. İsmâil kısa sürede duruma hâkim olarak şehirde otorite kurmayı başarmış ise de çok geçmeden ağabeyi ile arası açılmıştı. Muhtemelen I. Nasr kardeşinin ilerleyen dönemlerde kendisi için bir tehdit olabileceğini düşünmüştü. İkisinin arasında fasılalarla devam eden rekabet nihayetinde silahlı mücadeleye dönüşmüştü. İsmâil 888 senesinde Vedbin Köyü yakınlarında gerçekleşen savaşta ağabeyinin ordusunu mağlup etmeyi başardığı gibi kendisini de esir almıştı. Bununla birlikte onu büyük bir saygı içinde eski görevine iade ederken kendisi Buhara'da kalmayı tercih etmişti[26].

I. Nasr 892 senesinde öldüğünde vasiyeti gereğince İsmâil hiçbir itiraz ile karşılaşmaksızın Sâmânî tahtına çıktı. İlk olarak devletinin merkezini Buhara'ya nakleden İsmâil daha sonra yaptıkları yağmalarla Mâverâünnehir topraklarını tehdit eden Türkler'in üzerine yürüdü. Başarılı geçen sefer neticesinde Talas şehri ele geçirildi. Sâmânî ordusu ele geçirdiği esirler ve zengin ganimetlerle geri döndü (893)[27]. İsmâil'in doğuda Türklere karşı elde ettiği bu başarılar dünya tarihinin seyrini değiştiren bir gelişme için hızlandırıcı vazifesi görmüştür. Nitekim kazanılan askerî

[25] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, VII, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1979, s. 279; trk. trc. Ahmet Ağırakça, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-tarih Tercümesi*, VII, İstanbul 1986, s. 232.

[26] Nerşahî, s. 121.

[27] Taberî, X, 34; Nerşahî, s.123; İbnü'l-Esîr, VII, 464; trk. trc., VII, 388. Krş., C.E. Bosworth, "Samanids", EI, VIII, 1026; Frye, "The Samanids", *Cambridge History of Iran, IV*, Cambridge 1975, s. 138; trk. trc., H.D. Yıldız, "Sâmânîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, İstanbul 1988, s. 52; aynı mlf., *Bukhara, the Medieval Achievement*, Oklahama 1965, s. 39-40.

zaferlerin önlerini açtığı sufiler ve tüccarlar bozkırda Türkler arasında İslâmiyetin yayılmasında öncülük etmiş ve bunların çabalarının neticesinde İslâmiyet bozkırlarda hızlı bir şekilde yayılma imkânı bulmuştur.

2. Sâmânîler Devleti'nin Batıda Sınırlarını Genişletmesi

Doğudaki sınırların güvenlik altına alınmasının akabinde İsmâil bütün dikkatini o sırada Horasan'ı ele geçirmiş olan Saffari tehdidine çevirmişti. Zira Saffari Emîri Amr b. Leys, Halife el-Mu'tazıd'tan(892-902) tehdit yolu ile Mâverâünnehir'in hâkimiyet menşurunu da almıştı. Abbâsîler'in siyasî bir güç olarak varlığı el-Mutasım'ın (833-842) sonrasında hızlı bir zayıflamaya sürecine girmişti. Sonrasında Abbâsîler kaybettikleri siyasî gücü biraz olsun telafi edebilmek adına hâlen varolan dinî otoritelerinden faydalanma yoluna gitmişlerdir. Zira halifeler Sünni halkın gözünde İslâm dünyasının yegâne dinî ve siyasî lideriydi. Abbâsîler iktidarlarının başlarında Müslüman tebaa arasında bu konuda yapmış oldukları propagandadan elde ettikleri başarı sayesinde selefleri Emevîler'e nispeten çok daha uzun ömürlü olmayı başarabilmişlerdir. Gerçek iktidarı ellerinde bulunduran Tavâifu'l-mülûk hükümdarları ise yönettikleri halka karşı idarelerini daha yasal bir zemine kavuşturmak adına genelde bu usule uymayı tercih etmişlerdir.

Halifeden gelen menşurla birlikte Mâverâünnehir üzerinde hak sahibi durumuna gelen Amr ilk önce İsmâil b. Ahmed'e sulh yoluyla bu durumu kabullendirmek için elçiler gönderdi ise de bir netice elde edemedi. Ardından Harizm ve Mâverâünnehir üzerine asker göndermek suretiyle yaptığı güç gösterisi de başarısızlığa uğrayınca nihayetinde bizzat harekete geçti. Durumu haber alan İsmâil de kendi ordusunu topladı. Türkistan, Fergana ve Harizm'den gelen yardımcı kuvvetlerle birlikte Amr'ı, Belh yakınlarında karşılayarak onu mağlup ve esir etti (19 Mart 990)[28]. Kazanılan zaferin akabinde Halife Mu'tazıd tarafından gönderilen Horasan, Taberistan, Fars ve Deylem'in hâkimiyet menşuru artık Sâmânîlerin bölgedeki en büyük güç olduğunun tescili anlamına geliyordu.

Fakat halifenin menşuruna rağmen Taberistan konusunda Sâmânîlerin, buranın hâkimi olan Alevi Seyyidlerle mücadele etmeleri gerekecekti. Nitekim Muhammed b. Hârûn komutasında bölgeye gönderilen Sâmânî birliklerinin Seyyid Muhammed b. Zeyd'i mağlup edip öldürmesiyle Taberistan

[28] Taberî, X, 76-77; Nerşahî, s. 124-129; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbar*, şerh. Abdülhayy Habibi, Tahran hş. 1367, s. 145; Anonim, *Tarih-i Sistan*, nşr. Melikü'l-şuara Bahar, Tahran hş. 1314, s.255-256; İbnü'l-Esîr, VII, 501; trk. trc., VII, 417. Krş., V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Ankara 1990, s. 241-242; C.E. Bosworth, *The History of Saffarids of Sistan and Mâlik of Nimruz (247/861 to 949/1542-1543)*, Newyork 1994, s. 229-230.

ve Deylem fiilen Sâmânîlerin hâkimiyetine girdi (900). Bununla birlikte ertesi sene Muhammed b. Hârûn yerel beylerle birlikte isyan edince İsmâil b. Ahmed bizzat harekete geçerek yeniden duruma hâkim olmayı başardı[29].

291/903-904 senesinde doğuya bir sefer daha düzenleyen İsmâil b. Ahmed 907 senesinde vefat ettiğinde geride miras olarak bulunduğu coğrafyanın en büyük gücü haline gelmiş bir devlet bırakmıştır. Bu özelliklerinden dolayı Sâmânîler Devleti'nin gerçek kurucusu olarak kabul edilmektedir. Ayrıca askerî kabiliyetlerinin dışında devlet idaresinde gösterdiği başarı dolayısıyla Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'sinde örnek gösterilen dört hükümdardan biri olmuştur.

Babasının yerini alan Ahmed b. İsmâil döneminde, Sistan yapılan iki seferin ardından Sâmânî hâkimiyetine girdi. Abbâsî Halifesi el-Muktedir'in (908-932) gönderdiği menşur üzerine harekete geçen Hüseyin b. Ali el-Merverruzî komutasındaki Sâmânî ordusu 298/910-911 senesinde Saffari kuvvetlerini mağlup ederek eyaletin merkezi Zerenc'i ele geçirdi. Fakat sonrasında eyalete vali tayin edilen Mansûr b. İshak'ın yönetiminden memnun olmayan ahalinin isyanı üzerine el-Merverruzî bir kere daha harekete geçip Sistan'ı itaati altına aldı (913). Sâmânî ordusu geri dönerken eyalete bu defa Simcûr el-Devâtî vali tayin edildi[30].

Sistan'daki başarıya karşın Taberistan'da, Ahmed b. İsmâil'in yanlış vali atamaları dolayısıyla gelişmeler bütünüyle Sâmânîlerin aleyhine dönmüştü. Halk isyan eden Seyyid Nâsır-ı Kebîr'e destek vermiş ve bu sayede Seyyid, Muhammed b. İbrâhim es-Sûlûk komutasındaki Sâmânî ordusunu mağlup etmeyi başarmıştı (914). Seyyid Nâsır-ı Kebîr'in gücünü arttırarak bölgenin tamamını ele geçirmesi üzerine Ahmed b. İsmâil bizzat harekete geçmeye karar vermişti. Ancak gerekli hazırlıkları yapmak üzere Firebr'de bulunduğu sırada bir grup gulâm tarafından öldürülmesiyle sefer başlamadan sona ermişti. Onun öldürülmesiyle alakalı ulemanın sözlerine çok fazla itibar etmesi ve Arapça bilen memurları himaye etmesi gibi sebepler gösterilmektedir[31]. Fakat İbnü'l-Esîr'in konuyla ilgili verdiği

[29] Taberî, X, 81-82; İbnü'l-Esîr, VII, 504,527; trk. trc., VII, 419,439-440; İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, I, thk.Abbas İkbal Aşiteyani, Tahran t.y., s. 256-257,265; ing. trc., E.G. Browne, *an Abriged Translation of the History of Taberistan*, Londra 1905, s. 193-197; Mar'aşî, *Tarih-i Taberistan u Ruyan u Mazenderan*, nşr. M. Cevat Meşkur, Tahran 1966, s. 141-142. Krş., W. Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", *The Cambridge History of Iran*, IV, ed. R.N. Frye, Cambridge 1975, s. 206; trk. trc., "Taberistan", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, ed. H.D. Yıldız, İstanbul 1987, s. 458.

[30] Taberî, X, 144-145; İbn Miskeveyh, I, 19-20; Gerdizî, s.149; İbnü'l-Esîr, VIII, 60-61,69-70; trk. trc., VIII, 56,63-64; *Tarih-i Sistan*, s. 290-301. Krş., Bosworth, a.g.e., s. 263-272; Erdoğan Merçil, "Simcûrîler I-Simcûr ed-Devâtî" *İÜ Tarih Dergisi*, sayı:32, İstanbul 1979, s. 73-78.

[31] Barthold, a.g.e., s. 258-259.

bilgiler suikastin çok daha farklı nedenlere dayandığını gözler önüne sermektedir. Buna göre; Sâmânî hükümdarı, büyük amcasının oğlu Mansûr b. İshak ile Sistan valiliğini alamadığı için kendisine kin besleyen Hüseyin b. Ali b. Merverruzî'nin teşvik ettiği gulamlar tarafından öldürülmüştü. Komplocular, Ahmed'in öldürülmesinin ardından Mansûr'un tahta çıkması konusunda aralarında anlaşmışlardı[32].

Fakat gelişmeler bekledikleri gibi olmadı. Ahmed b. İsmâil'in henüz sekiz yaşındaki oğlu II. Nasr, Vezir Ebû Abdullah el-Ceyhanî'nin desteği ile tahta çıktı. Bununla birlikte devletin başında küçük yaşta bir çocuğun olması taht iddiacılarını da harekete geçirmişti. İlk önce İshak b. Ahmed ailenin en yaşlı üyesi olarak Semerkandlılar'ın desteği ile isyan etti ise de Hamuye b. Ali tarafından mağlup ve esir edildi (914). Ahmed b. İsmâil'in öldürülmesi olayının faillerinden Mansûr b. İshak da harekete geçmek için Hüseyin b. Ali el-Merverruzî ile buluşmuştu. Ancak nedeni bilinmez bir şekilde Hüseyin tarafından zehirlenmişti. Merkezden Hüseyin'e karşı Ahmed b. Sehl gönderilmiş ve neticede Nîşâbur'da kuşatılan asi komutan Sâmânî ordusuna teslim olmak zorunda kalmıştı (918). Kısa süre sonra kendisine daha önceden söz verilen bazı iktaların verilmemesi bahanesiyle bu kez de Ahmed b. Sehl isyan etmişti. Asıl niyeti ise mevcut karmaşa ortamından faydalanarak Horasan'da bağımsız bir devlet kurmaktı. Nitekim Abbâsî Halifesi el-Muktedir'e başvurup menşur istemesi de bunu doğrulamaktadır. Durumun ciddileşmesi üzerine merkezden Hamuye b. Ali komutasında bir ordu Ahmed b. Sehl'e karşı sevk edilmişti. Nîşâbur yakınlarında yapılan savaşta mağlup edilen asi vali ele geçirilerek Buhara'ya gönderilmişti (919). Bunların dışında II. Nasr'ın Sâmânî tahtındaki mevcudiyetine karşı İlyas b. İshak'ın 310/922-923 senesinde birbiri ardına giriştiği üç teşebbüs de başarısızlığa uğratılmıştı. 317/929-930 senesinde gerçekleşen son isyan hareketi ise hükümdarın kardeşi Ebû Zekeriyya Yahya tarafından başlatılmıştı. Yaklaşık iki sene süren bu isyanın bastırılmasıyla II. Nasr, Sâmânî tahtında rakipsiz kalmıştı[33].

Sâmânîlerin aleyhine gelişmeler sadece iç isyanlarla sınırlı değildi. Ahmed b. İsmâil'in ölümünün hemen ardından Sistan elden çıkmıştı (914). Taberistan'daki durum da günden güne kötüye gitmekteydi. Burada Seyyid Nâsır-ı Kebîr'in 917 senesindeki ölümü üzerine Hasan b. Kasım yönetimi devralmıştı. Yeni Seyyid, Leyla b. Numan adlı komutanını Sâmânîlerin iç isyanlarla uğraşmasını fırsat bilerek Horasan üzerine göndermişti. Alevi ordusunun eyaletin merkezi Nîşâbur'u ele geçirmesi üzerine Buhara'dan

[32] İbnü'l-Esîr, VIII, 87; trk. trc., VIII, 77. Krş., Usta, s. 111-113.
[33] II. Nasr'a karşı gerçekleştirilen bu isyanlarla ilgili bkz., Usta, s. 115-123.

Hamuye b. Ali kumandasında bir ordu onun üzerine sevk edilmiş ve yapılan savaşta Leyla b. Numan öldürülmüştü (309/921-922)[34].

Horasan'daki durumun kontrol altına alınmasının ardından taarruz sırası Sâmânîlere gelmişti. Uzun bir mücadelenin nihayetinde Seyyidlerin kendi içlerinde yaşadıkları rekabetten de faydalanarak Taberistan ve Cürcan'da duruma hâkim olmayı başardılar. Daha da önemlisi bu süreçte güçlerini tamamen yitiren Seyyidler yerlerini Merdaviç b. Ziyar (928-935) tarafından kurulan Ziyariler Devletine bıraktılar. Yeni muhataplarıyla düşmanca başlayan ilk münasebetlerin ardından Merdaviç'in vergi vermeyi kabul etmesi, Sâmânîlerin batıdaki üstünlüğünü kesinleştirdi.

Sâmânîler adına siyasî sükûnetin sağlandığı düşünülürken Merdaviç'in 935 senesinde öldürülmesi mevcut ortamın yeniden karışmasına sebebiyet verdi. Bu gelişme üzerine 932'de yaptığı seferle Kirman'ı Sâmânî hâkimiyet sahası içine sokan Makan b. Kaki geri dönerek Merdaviç'in yerini alan kardeşi Veşmgir ile birleşti. Onlara karşı II. Nasr da bölgede yeni yeni adlarını duyurmaya başlayan Büveyhîlerle ittifak yaptı. Taraflar 940 senesinde Rey yakınlarındaki İshakâbâd'da karşı karşıya geldiler. Mücadeleyi kazanan Sâmânîler için zaferin en büyük getirisi daha önce ellerinden çıkan Rey şehrinin yeniden ele geçirilmesi oldu[35]. Mağlup olan Ziyarilerin bölgesel etkinliklerini kaybetmeleri ise Büveyhîlerin işine yaradı.

II. Nasr uzun saltanat dönemi boyunca içte ve dıştaki düşmanlarına karşı verdiği başarılı mücadele ile mevkiini koruduğu gibi devletinin sınırlarını da genişletmişti. Bununla birlikte son dönemlerinde Horasan ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkan Bâtıniler etkilerini Sâmânî sarayına kadar geliştirmek suretiyle ciddi bir tehdit unsuru haline gelmişlerdi. Hükümdarın dahi Bâtıniliği kabul ettiğine dair çıkan rivayetlerin[36] gerçeklik payı olmamakla birlikte bu durum tehdidin boyutlarını açıkça gözler önüne sermekteydi. Bâtınilerin faaliyetleri devam ederken akciğer vereminden muzdarip olan II. Nasr, 943 senesindeki vefatının hemen öncesinde yerini oğlu I. Nûh'a bırakmıştı.

---

[34] Hilal es-Sâbî, *el-Münteza' min kitâbi't-tâcî li-Ebî İshak es-Sâbî*, yay. Muhammed Hüseyn ez-Zebidî, Bağdat 1977, s. 74-76; İbnü'l-Esîr, VIII, 124-125; trk. trc. VIII, 106-107; İbn İsfendiyar, I, 278; ing. trc., s. 205. Krş., Madelung, s. 44-45; Erdoğan Merçil, "Simcûrîler I", s. 81-82.

[35] İbn Miskeveyh, II, 3-7; İbnü'l-Esîr, VIII, 380; trk. trc., VIII, 313-314; İbn İsfendiyar, I, 297; ing. trc., s. 219; Mar'aşî, s. 73-74. Krş., C.E. Bosworth, "The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times, *Iran*, XIX, 1981, s.5; Madelung, s. 213; E. Merçil, "Muhtacoğulları", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 72-73; aynı mlf., "Simcûrîler II - İbrâhim b. Simcûr", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı:10-11; İstanbul 1981, s. 10-11.

[36] İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, nşr. Şeyh İbrâhim Ramazan, Beyrut 1997, s. 234; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, trk. trc. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987, s. 290-299.

II. Nasr başarılı siyasî ve askerî faaliyetlerinin yanında idari mekanizmanın temelini oluşturan divanları kurarak Sâmânîler Devleti'ni teşkilatlandıran kişidir. Buhara'da Rigistan meydanındaki sarayının hemen yanında kurduğu bu divanlar için binalar inşa ettirmiştir. Onun başarılarında döneminin vezirleri Ebû Abdullah el-Ceyhanî ve Ebu'l-Fazl el-Bel'amî'nin de önemli katkıları olmuştur. Yine merkezi Nîşâbur olmak üzere Horasan Valiliği makamı da II. Nasr döneminde meydana getirilmiştir.

3. Batıda Sâmânî-Büveyhî Hâkimiyet Mücadelesi

Babasının yerini alan I. Nûh idareyi ele aldıktan sonra ilk önce Horasan ve Mâverâünnehir'de giderek gelişmekte olan Batınî tehdidini bertaraf etti ve Harizm'de çıkan bir isyanı bastırdı. İçteki meselelerin halledilmesinin ardından Sâmânîler bütün dikkatlerini batıda Rey için Büveyhîlerle yapacakları mücadeleye yönelttiler. Büveyhîler, İshakâbâd Savaşı'nın sonrasında Ziyâriler'in zayıflamasından istifade ederek güçlerini ve etki sahalarını Rey şehrini de kapsayacak şekilde genişletmişlerdi. Sâmânîler bir anlamda kendi elleriyle ortaya çıkarmış oldukları bu tehdide karşı Horasan Valisi Ebû Ali b. Muhtac'ın yönettiği bir ordu ile 944 senesinde harekete geçtiler. Fakat Rey üzerine yapılan ilk sefer başarısızlıkla sonuçlandı. Ertesi yıl gerçekleştirilen sefer, şehrin hâkimiyetinin yeniden Sâmânîlerin eline geçmesini sağladı ise de I. Nûh ile Ebû Ali Muhtaç arasındaki çekişme Horasan valisinin isyan etmesine neden oldu[37]. Sâmânî ailesinin sürgündeki üyelerinden İbrâhim b. Ahmed ile birlikte Buhara üzerine yürüyen Ebû Ali karşısında I. Nûh, Semerkand'a çekilmek zorunda kaldı. Asilerin eline düşen başkentini ancak bir süre sonra onların arasında çıkan ihtilaflardan faydalanarak geri alabildi. Bununla birlikte Sağaniyan'a çekilen Ebû Ali'ye karşı giriştiği cezalandırma seferi başarısız olunca onunla anlaşmak zorunda kaldı[38].

Diğer taraftan Horasan valiliğine getirilen Mansûr b. Karategin'in eliyle Büveyhîlere karşı mücadeleler devam ediyordu. Fakat sürekli ve sonuçsuz kalan seferler Sâmânîleri ekonomik yönden zorlamaya başladığı gibi orduda disiplin konusunda sorunlar baş göstermişti. Neticede bu durumun

[37] Kaynaklarda Ebû Ali'nin isyanının sebebi olarak; Büveyhîler tarafından kışkırtılan I. Nûh'un, Horasan valisi seferde iken Nîşâbur'a gelerek yerine İbrâhim b. Simcûr'u vali tayin etmesini ve orduyu teftiş için görevlendirdiği Arız'ın menfi davranışlarının askerler arasında uyandırdığı nefret sonucunda ordu komutanlarının da Ebû Ali'yi isyana zorlamalarını göstermektedirler. Bkz., Nerşahî, s. 137; İbn Miskeveyh, II, 100-101; Gerdizî, s. 155; İbnü'l-Esîr, VIII, 444, 458-459; trk. trc., VIII, 380,392.

[38] Nerşahî, s.137; İbn Miskeveyh, II, 103; Gerdizî, s.156-158; İbnü'l-Esîr, VIII, 460-463,492; trk. trc., VIII, 393-396,423. Krş., Barthold, s. 266-267; Bosworth, a.g.m., s.6-8; Merçil, "Muhtacoğulları" s. 79-83; aynı mlf., "Karategin Ailesi", *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. İbrâhim Yarkın'a Armağan,* Ankara 1987, s. 10.

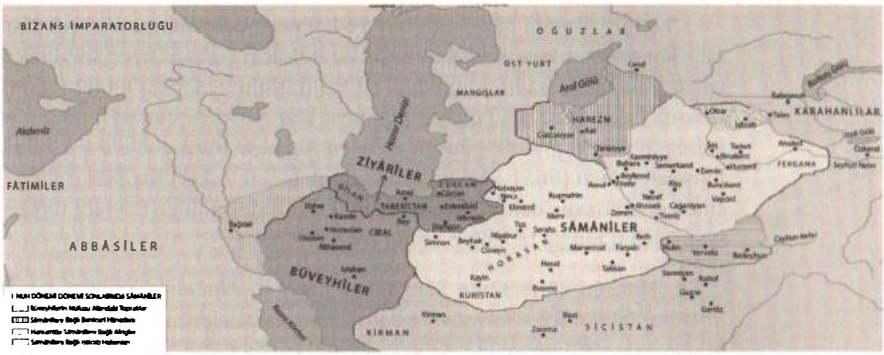

Harita 18: I. Nûh Dönemi Siyasî Haritası

[Aydın Usta'nın arşivinden]

üstesinden gelemeyen Mansûr b. Karategin görevinden istifa etmiş ve yeniden Ebû Ali b. Muhtac Horasan valiliğine tayin edilmişti. Ebû Ali, Büveyhîlere karşı yeni bir askerî harekâtın çözüm olmayacağını anlamıştı. Dolayısıyla onlara yıllık vergi ödemeyi kabul ettiren bir anlaşma ile mücadeleyi sonlandırmayı tercih etmişti[39]. Ancak Rey'in karşı tarafın elinde kalması dolayısıyla anlaşma I. Nûh tarafından kabul görmeyince ikilinin arası tekrar açılmış ve Ebû Ali ikinci kez Sâmânîlere isyan etmişti. I. Nûh derhâl gerekli önlemleri almasına karşın 954 senesinde Buhara'da ölünce yerine oğlu I. Abdülmelik geçmişti. Yeni hükümdar, Horasan Valisi olarak atadığı Bekr b. Mâlik el-Ferganî'yi Ebû Ali b. Muhtac'ın üzerine göndermişti. Bununla birlikte Ebû Ali'nin 955 senesinde Horasan'da çıkan bir veba salgınında ölmesi isyanın güç kullanılmadan bastırılmasını sağlamıştı. Diğer taraftan Bekr b. Mâlik de Büveyhîlerle münasebetler hususunda selefi ile aynı düşünceyi paylaştığı için öncekiyle benzer şartlarda onlarla anlaşma yapmıştı.

Görüldüğü üzere Sâmânîler komşularıyla yaptıkları mücadelelerde başarılı olamasalar da geçmişten gelen nüfuz ve itibarları sayesinde devletlerarası ilişkilerde hâlâ üstünlüklerini muhafaza edebiliyorlardı. Ancak I. Abdülmelik'in saltanatı sırasında başlayacak olan kumandanlar arasındaki nüfuz mücadeleleri, İbn Muhtac'ın isyanıyla ortaya çıkan zafiyeti daha da belirgin hale getirecekti. İlk mücadele Horasan Valisi Bekr b. Mâlik el-Ferganî ile Baş Hâcib Alptegin arasında patlak verdi ve Bekr b. Mâlik'in öldürülmesiyle neticelendi. Bunun sonrasında Alptegin, Sâmânî sarayındaki en nüfuzlu kişi haline gelecekti. I. Abdülmelik, Alptegin'in zamanla artan baskısından kurtulmak için onu, Horasan Valiliği görevi ile Buhara'dan uzaklaştırdı. Fakat Alptegin, mevkiini kendisine borçlu olan Vezir Ebû Ali el-Bel'amî vasıtasıyla merkezle irtibatını sürdürmeye devam etti.

[39] İbn Miskeveyh, II, 154-155; Gerdizî, s. 158; İbnü'l-Esîr, VIII, 504; trk. trc., VIII, 434-435; İbn İsfendiyar, II, 2-3; ing. trc., s. 224; Mar'aşî, s.77. Krş., Barthold, s. 267; Bosworth, s. 8; Merçil, "Muhtacoğulları", s. 85.

Nitekim Sâmânî hükümdarının 961 senesindeki ölümünün ardından taht konusunda kendi adayını desteklemek için Buhara üzerine yürüdü ise de Faik el-Hassa liderliğindeki muhaliflerinin I. Mansûr'u tahta çıkarmasına engel olamadı. Nihayetinde yeni idareye karşı çok fazla şansının kalmadığını düşünerek güneye yönelen Alptegin, Gazne'yi ele geçirerek buraya yerleşti (963). Sâmânîler başarısız birkaç askerî harekâtın sonrasında onun Gazne'deki varlığını tanımak zorunda kaldılar. Böylece Gazneliler Devleti'nin de temelleri atılmış oldu[40].

I. Mansûr döneminde Sâmânîler, Halef b. Ahmed'in yardım isteği üzerine daha önce ellerinden çıkan Sistan meselelerine yeniden müdahil olmuşlardı. Sâmânî kuvvetleri, akrabalarından Ebu'l-Hüseyin Tahir b. Ali'ye karşı kaybettiği iktidarı geri kazanması adına Halef ile birlikte bölgeye gelmişlerdi. Bu sırada Ebu'l-Hüseyin ölmüş ve yerine oğlu Hüseyin geçmişti. Uzun süren mücadelelerin akabinde muhatabını Zerenc'de kuşatan Halef, iktidarı geri almayı başarmıştı. Hüseyin ve taraftarları ise I. Mansûr'un emri ile Buhara'ya gönderilmişti (972). Böylece Sâmânîler 914 senesindeki ayrılışlarının ardından metbu sıfatıyla Sistan üzerinde yeniden söz sahibi olmuşlardı.

Batıda ise Sâmânîlerin aleyhine birtakım olumsuz gelişmeler yaşanmıştı. İlk önce Büveyhîlerin karşısında Sâmânîlerin daimî müttefikleri durumundaki Ziyariler, Veşmgir'in 967 senesinde ölümü ve yerine oğlu Bisutun'un geçmesiyle birlikte saf değiştirmişlerdi. Yine Kirman'da Sâmânîlere tabi durumdaki İlyasoğulları, iktidarı Büveyhîlere kaptırmışlardı. Bu iki gelişme neticesinde Sâmânîlerin, Büveyhîlere karşı oluşturdukları ittifak çemberi kırılmış ve durum tamamen tersine dönmüştü.

Diğer taraftan doğuda giderek güçlenen Karahanlılar yavaş yavaş Sâmânî sınırlarına yaklaşmaktaydı. Bütün bu gelişmelerin ileride neler getirebileceğinin farkında olan I. Mansûr, devletin gelecekteki olası mücadelelere hazırlanması için gücünü muhafaza etmesi gerektiğinin farkındaydı. Dolayısıyla Büveyhîlerle sürdürülen sonuçsuz mücadeleler, Horasan Valisi Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin de gayretleriyle bir barış anlaşmasıyla sonuçlandırıldı (361/971-972). Yapılan anlaşmaya göre Büveyhîler yıllık vergi vermeyi kabul etmişler ve aynı zamanda taraflar arasında akrabalık kurulmuştu[41].

[40] Konuyla alakalı bkz., C.E. Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran (944-1040)*, Beyrut 1973, s. 37-38; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 3-5; Usta, s. 206-210.

[41] Ebu'l-Fazl el-Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, thk. Ali Ekber Feyyaz, Tahran hş., 1326, s. 392; arp. trc., Yahya el-Haşşab-Sadık Neşat, Beyrut 1982, s. 416; İbnü'l-Esîr, VIII, 626; trk. trc., VIII, 537.

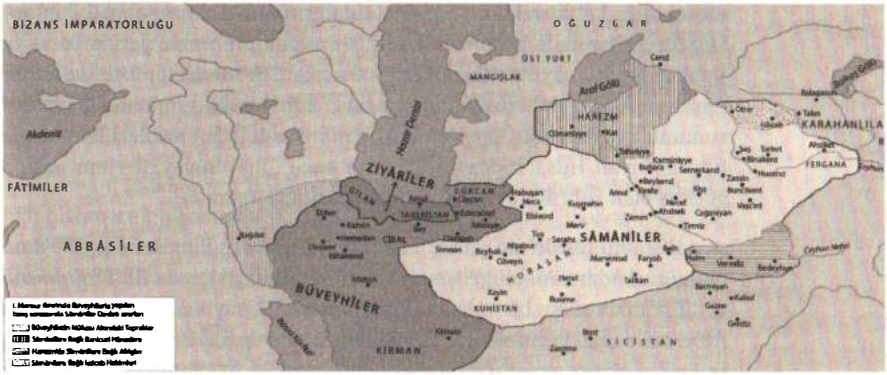

Harita 19: I. Mansûr Dönemi Siyasî Haritası

[Aydın Usta'nın arşivinden]

4. Sâmânîler Devleti'nde Nüfuz Mücadeleleri

I. Mansûr uyguladığı politikanın sonuçlarını göremeden 976 senesinde ölünce yerine oğlu II. Nûh geçti. Henüz 13 yaşındaki çocuk hükümdar adına devlet işlerini Vezir el-Ceyhanî ve annesi idare etmekteydi. Ancak bu dönemde yeniden başlayan kumandanlar arasındaki nüfuz mücadeleleri vezirlerin de katılımıyla çok daha şiddetli bir şekilde cereyan edecekti. 977'de el-Ceyhanî'nin yerine vezirlik görevine getirilen Ebu'l-Hüseyin el-Utbî ile Horasan Valisi Ebu'l-Hasan es-Simcûrî arasındaki gerginlikle başlayan bu süreç II. Nûh'un bütün saltanat dönemine damgasını vuracaktı. Ebu'l-Hüseyin, Ebu'l-Hasan'ın yerine ailesinin azatlısı Hüsamüddevle Ebu'l-Abbas Taş'ı Horasan Valisi tayin ettirmek suretiyle Sâmânîler Devleti'ni yıkıma götürecek mücadelelerin fitilini ateşledi.

Bu gelişmeler yaşanırken Rüknüddevle'nin 976 senesindeki ölümünün sonrasında Büveyhîler Devleti'nde de karışıklıklar baş göstermiş ve oğullarından Fahrüddevle, Hüsamüddevle'ye sığınmıştı. Horasan Valisi, merkezden aldığı emir gereğince Fahrüddevle'yi desteklemek için Cürcan üzerine yürüdü ise de beraberindeki Faik el-Hassa'nın ihaneti sonucunda ağır bir mağlubiyete uğradı (982)[42]. Ebu'l-Hüseyin el-Utbî'nin uğranılan mağlubiyeti telafi etmek üzere hazırlıklar yaptığı sırada Faik el-Hassa ve Ebû Ali es-Simcûrî'nin kışkırttığı gulâmlar tarafından öldürülmesi durumun bütünüyle karışmasına sebebiyet verdi. O sırada Sâmânîlere tabiiyetten ayrılan Halef'i cezalandırmak için Sistan'da bulunan Ebu'l-Hasan es-Simcûrî de bu meseleyi hallettikten sonra geri dönerek oğlu ve Faik

[42] el-Utbî, *Tarih-i Yemînî*, I, şerh. Şeyh el-Meninî, Kahire 1869, s. 112-113; frs. trc., Cerbezakanî, *Terceme-i Tarih-i Yemînî*, nşr. Ca'fer Şiar, Tahran hş. 1345, s. 51-52; Gerdizî, s.166; İbnü'l-Esîr, IX, 12; trk. trc. IX, 20-21; İbn İsfendiyar, II, 5; ing. trc., s. 226; Mar'aşî, s. 79.

el-Hassa'ya katıldı. Hüsamüddevle efendisinin intikamını almak için onlara karşı harekete geçti ise de taraflar silahlı mücadele yerine yetki ve iktaları paylaşmayı tercih ettiler[43]. Öte yandan merkezde Utbî ailesinin düşmanı Abdullah b. Üzeyr'in vezir tayin edilmesi Hüsamüddevle'nin durumunu zayıflatmıştı. Yeniden başlayan mücadelede rakipleri karşısında tutunamayan Hüsamüddevle bir süre önce Cibal Büveyhîlerinin başına geçmiş olan Fahrüddevle'ye sığınmak zorunda kalmıştı.

Hüsamüddevle'nin yerini alan Ebu'l-Hasan es-Simcûrî'nin 989'daki ölümüne kadar yeni bir gelişme yaşanmadı. Aynı yıl içinde Hüsamüddevle de Cürcan'da çıkan bir veba salgınında hayatını kaybetmişti. II. Nûh, Ebû Ali'yi babasının yerine Horasan valiliği görevine getirmesine karşın onunla, Faik el-Hassa'nın arasını açmak için Simcûrîlerin elindeki Herat şehrini Faik'e vermişti. Ancak beklentilerin aksine Ebû Ali ve Faik kısa bir mücadelenin ardından aralarında anlaşmayı tercih etmişlerdi. Daha da önemlisi II. Nûh'un bu hareketi babasına göre daha hırslı bir mizaca sahip Ebû Ali'nin bağımsızlık konusundaki düşüncelerini ateşlemişti. Nitekim kısa süre sonra Ebû Ali, Karahanlı Buğra Han ile temas kurarak Sâmânî topraklarını paylaşmayı teklif etmişti. Faik de aynı şekilde Buğra Han'a davet mektupları göndermekteydi. Böylece zaten saldırmak için bahane arayan Karahanlılar için bekledikleri fırsat ortaya çıkmıştı. Harekete geçen Buğra Han 992'de Buhara'yı işgal etti ise de bir süre sonra hastalığı dolayısıyla geri dönmek zorunda kalmıştı. Bu sayede onun önünden Amul'e kaçan II. Nûh da zorlanmadan merkezini geri almayı başarmıştı[44]. Karahanlı tehdidi sona erdiğinde Sâmânî hükümdarı kendisine karşı yeniden birleşmiş olan iki asi komutanı ile karşı karşıya kalmıştı.

5. Karahanlılar ve Gaznelilerle Münasebetler (Denge Politikası)

Büveyhîlerle yapılan barışa rağmen I. Nûh döneminde baş gösteren nüfuz ve iktidar mücadeleleri devleti çok ciddi bir sıkıntı içerisine sokmuştu. Zira o sıralarda doğuda yeni ve taze bir güç olarak Karahanlılar ilgilerini bütünüyle Batıya yani Sâmânî topraklarına yöneltmişlerdi. Kendi bünyesindeki asi kumandanlara dahi söz geçiremeyen Sâmânîlerin bu

[43] Taraflar arasında yapılan bu anlaşmadaki en dikkat çekici husus ise hiçbir şekilde Sâmânî hükümdarının adının geçmemiş olmasıdır. Bu durum Sâmânîler Devleti'nde hükümdarın yönetim konusundaki zafiyetini açık şekilde gözler önüne sermektedir. Bkz., Usta, s. 247-251.

[44] el-Utbî, I, 163-176; frs. trc., s. 92-98; Ebu'l-Fazl Beyhakî, s. 199-200; arp. trc., s. 214-215; Gerdizî, s. 168-169; İbnü'l-Esîr, IX, 98-100; trk. trc., IX, 84-86. Krş., Barthold, s. 276-280; Reşat Genç, "Karahanlılar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, ed. H.D. Yıldız, İstanbul 1987, s. 144-145; Erdoğan Merçil, "Simcûrîler IV - Ebû Ali es-Simcûrî", Belleten, sayı:195, Ankara 1985, s. 550-552.

yeni tehdide tek başına karşı koyması hemen hemen imkânsız görünmekteydi. Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere devlet içindeki asilerle temasa geçen Karahanlıların 992'de kısa süreli de olsa Buhara'yı ele geçirmeleri durumu açık bir şekilde gözler önüne sermişti. Böyle bir ortamda eldeki tek seçenek ise bir başka siyasî gücün yardımına başvurmaktı.

Sâmânî Hükümdarı II. Nûh bu konudaki tercihini güneyde bugünkü Afganistan coğrafyasında günden güne varlığını daha kuvvetli şekilde hissettirmekte olan Gaznelilerden yana kullandı. Gaznelilerin temelleri, I. Abdülmelik döneminin en güçlü siması Hâcib Alptegin'in devlete isyanının ardından güneye yönelip Gazne'yi ele geçirmesiyle atılmıştı. Bu zatın Gazne şehrinde bıraktığı miras üzerinden gelişerek Sebüktegin zamanında (977-997) bir devlet haline gelmişti. Daha önce Alptegin'in oğlu Ebû İshak İbrâhim döneminde (964-966) Gazne'deki hâkimiyetin yeniden sağlanmasını sağlayan Sâmânî yardımı dolayısıyla iki taraf arasında bir tabilik-metbuluk ilişkisi oluşmuştu. Sebüktegin de buna istinaden II. Nûh'un yardım çağrısına olumlu yanıt vermişti. Diğer taraftan Gaznelilerin desteğini bütünüyle böyle bir nedene bağlamak da yanlış olacaktır.

İki yeni güç olarak İslâm dünyasının doğusunda sahne alan Karahanlılar ve Gaznelilerin öncelikli amaçlarından biri de mevcut durumlarını askerî yönden olduğu kadar sosyal ve ekonomik anlamda geliştirmekti. Bu açıdan Hindistan sınırında yer alan Gaznelilerin Karahanlılara nispeten daha avantajlı oldukları da söylenebilir. Fakat Sâmânîlerin elinde bulunan Horasan bölgesi sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan dönemin belki de en zengin merkezi durumundaydı. Zamanın önemli ticaret yollarının (İpek Yolu, Baharat Yolu, Kürk Yolu) kara güzergâhlarının kesişim yeri olması burayı her iki devlet için de ele geçirilmesi düşünülen birinci öncelik haline getirmekteydi. Karahanlılar, Mâverâünnehir'i ele geçirdikleri takdirde ikinci hedeflerinin Horasan olması kaçınılmazdı. Nitekim ilerleyen tarihlerde Sâmânîlerin yıkılmasının sonrasında Karahanlıların 1006 ve 1008 senelerinde Gaznelilerin elindeki Horasan'ı ele geçirmek üzere tertip ettikleri iki başarısız sefer girişimi bu düşünceyi doğrulamaktadır. Muhtemelen Karahanlıların nasıl bir hareket tarzı takip edeceklerini kestiren Gazneliler o sırada Hindistan bölgesiyle uğraştıkları için onların bu arzularının önüne geçmek amacıyla Sâmânîlere yardım etmeyi kabul etmişlerdir. Zira kendileri harekete geçene değin güçlü bir Karahanlı Devleti yerine zayıf Sâmânîlerin Horasan'da hâkim olması onlar için tercih sebebiydi. Öte yandan Gaznelilerin müdahalesi Sâmânîlere, asi komutanlarından kurtuluş ve Karahanlılara karşı bir güç dengesi oluşturmak fırsatını vermişti. Kurulan yeni dengelerle bir süre daha siyasî varlıklarını sürdürebileceklerdi.

Nitekim Sebüktegin, Keş şehrinde II. Nûh ile yaptığı görüşmelerin ardından kuvvetleriyle birlikte harekete geçti. Herat (994) ve Tus (995) savaşlarında birbiri ardına iki kere mağlup edilen asi kumandanlar Ebû Ali es-Simcûrî ve Faik, Cibal Büveyhî Hükümdarı Fahrüddevle'nin yanına kaçmak zorunda kaldılar. II. Nûh yardımların bir karşılığında Horasan Valiliği görevini Sebüktegin'in oğlu Mahmud'a vermesiyle Gazneliler siyasî hedeflerinin ilkine de zorlanmadan ulaşmış oldular. Sonrasında II. Nûh ile arasını düzeltmek isteyen Ebû Ali önce Harizm hâkimi Me'mûn'a sığındı ise de nihayetinde bir hile ile ele geçirildi. Karahanlıların yanına kaçan Faik ise bir süre sonra İlig Han Nasr'ın araya girmesiyle affedildi[45].

Faik ve Ebû Ali'nin oluşturduğu tehdidin bertaraf edilmesinin akabinde Sebüktegin, Sâmânîler adına Karahanlılarla iki taraf arasında Katvan Çölünü sınır kabul eden bir anlaşma imzaladı. Kendisine muhalif tavırlar sergileyen Sâmânî Veziri Abdullah b. Uzeyr'i azlettirip yerine bir ordu eşliğinde Buhara'ya yolladığı ed-Damganî'yi tayin ettirdi. Görüldüğü üzere Sâmânîler Devleti bütünüyle Gaznelilerin tahakkümüne girmiş durumdaydı. Vezir atamalarını dahi Sebüktegin'in isteklerine göre yapılmaktaydı. II. Nûh hükümdarlık yetki ve salahiyetlerinin tamamıyla kısıtlandığı böyle bir dönemde yirmi iki seneye yaklaşan bir saltanat döneminin sonrasında 997 senesinde vefat edince ve yerine oğlu II. Mansûr geçti.

Aynı sene içinde Sebüktegin de ölmüş ve oğlu Mahmud kardeşi İsmâil ile taht mücadelesine girişmek için Horasan'dan ayrılmıştı. II. Mansûr ise o sırada devlet içerisinde önemli mevkilere sahip Faik el-Hassa ve Hâcib Begtüzün'ün arasında çıkan düşmanlığı ortadan kaldırmak için çabalamaktaydı. Mahmud'un, Horasan'dan ayrılması ona bir fırsat gibi görünmüş ve Horasan Valiliği görevini Begtüzün'e vermişti. Fakat onun düşman kumandanlarını birbirinden ayırmak için yaptığı bu tercih Sâmânî-Gazneli ilişkileri için bir dönüm noktası oldu. Mahmud, Gazneli tahtını ele geçirip geri döndüğünde Horasan'ı geri istedi ise de olumlu bir yanıt alamadı. Bunun üzerine meseleyi silah yoluyla çözmek üzere harekete geçti. Sâmânî ve Gazneli orduları 999 senesinde Merverrud yakınlarında karşı karşıya geldiklerinde II. Mansûr sürpriz bir şekilde Faik ve Begtüzün tarafından tahttan indirildi ve yerine çocuk yaştaki kardeşi II. Abdülmelik geçirildi. Birbirlerine düşman olan Faik ve Begtüzün, II. Mansûr'un, Gazneli Mahmud ile birleşmesinden endişe ettiklerinden aralarındaki rekabeti unutup genç hükümdarı tahttan indirmişlerdi. Gazneli Mahmud ilk önce hal'

[45] Sebüktegin'in müdahalesi sonrası gelişmeler için bkz., Barthold, s. 280-282; Merçil, a.g.m., s. 554-566; aynı mlf. *Gazneliler Devleti*, s. 10-11; aynı mlf., "Simcûrîler V- Ebu'l-Kasım es-Simcûrî", *İÜ. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1983-1987, s. 124-126; Usta, s. 273-304.

edilen hükümdarın intikamcısı olarak harekete geçti ise de yapılan müzakerelerin akabinde asilerle anlaşarak savaştan vazgeçti. Taraflar arasında alınan karara göre Horasan Begtüzün'e bırakılıyordu. Gazne hükümdarının zihnindeki bu ani karar değişikliğinin sebebi olarak araştırmacılar o sırada Ebu'l-Kasım es-Simcûrî'nin gelişiyle birlikte Sâmânî ordusunun güç kazanmasını gösterirler[46]. Hatta kendisi için kârlı bir anlaşma olmamasına karşın bir şükür ifadesiyle fakirlere 2.000 dinar sadaka dağıttı[47]. Fakat geri dönmek üzere harekete geçildiği sırada ordusunun artçılarına saldırılması üzerine savaşa karar verdi. Yapılan mücadele Gazne ordusunun galibiyeti ve Sâmânîler adına Horasan'ın kaybı ile neticelendi (999)[48]. Savaş her iki taraf açısından da kesin neticeli olmuştu. Gazneliler şeklen de olsa Sâmânîlere bağlılıklarından sıyrılıp direkt olarak Abbâsî halifeleriyle temas kurmuşlardı. Sâmânîler Horasan'ı bütünüyle kaybettikleri gibi II. Nûh devrinden beri uygulamaya çalıştıkları denge politikasının da sonuna gelinmişti. Karahanlılara karşı artık Gaznelilerin desteğinden de yoksun kalmışlardı. Çok geçmeden Karahanlılar da yeniden harekete geçtiler. İlig Han Nasr aynı sene içinde fazla bir direnişle karşılaşmaksızın Buhara'yı ele geçirdi. Sâmânî ailesi mensupları yakalanarak Özkent'e götürülüp hapsedildiler. II. Nûh'un oğullarından İsmâil bir sene sonra hapisten kaçarak Harizm'e geldi. Sâmânîlere bağlı kimseler derhâl onun etrafında toplandılar. İsmâil, Hâcib Arslan Yalu sayesinde Buhara'yı ele geçirip el-Muntasır adıyla tahta oturdu ise de bu çok uzun sürmedi (1000). Karahanlı hükümdarının bizzat harekete geçmesi üzerine Horasan'a kaçmak zorunda kaldı. Sonrasında beş yıl boyunca Horasan ve Mâverâünnehir'de Sâmânîler Devleti'ni yeniden canlandırmak için Gaznelilere ve Karahanlılara karşı mücadele eden İsmâil'in çabaları sonuç vermedi. Nihayetinde Karahanlı kuvvetlerinin takibinden kurtulmak için Merv civarındaki çölde yanlarına sığındığı bir Arap kabilesinin üyeleri tarafından öldürüldü (1005)[49]. Onun ölümüyle birlikte yüz seneden bu yana Horasan ve Mâverâünnehir'in hâkimiyetini elinde bulunduran Sâmânîler Devleti tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

[46] Barthold, *Türkistan*, s. 285-286; Merçil, a.g.m., s. 130.

[47] Gerdizî, s. 173. Ebu'l-Fazl el-Beyhakî (s. 641; arp. trc., s. 708) ise rakam vermeden çok miktarda para ve mal dağıttığını yazmaktadır.

[48] el-Utbî, I, 291-318; frs. trc., s. 169-182; Ebu'l-Fazl el-Beyhakî, s. 640-641; arp. trc., s. 707-708; Gerdizî, s. 73-175; İbnü'l-Esîr, IX, 139-146; trk. trc., IX, 116-122. Krş., Barthold, s. 285-286; Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 45-46; Merçil, *Gazneliler Devleti*, s. 15-16; aynı mlf., "Simcûrîler V" s. 129-130; Muhammed Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Yeni Delhi 1971, s. 43-45; Usta, s. 318-325.

[49] İsmâil el-Muntasır'ın faaliyetleri konusunda tafsilatlı bilgi için bkz., Usta, s. 329-342.

B. Sâmânîler Devleti'nin İdarî Teşkilatı

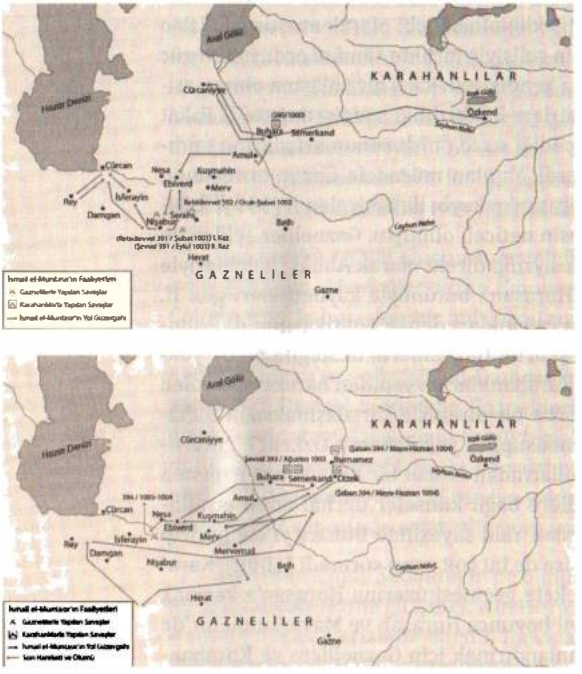

Harita 20-21: İsmâil el-Muntasır'ın Faaliyetlerini Gösteren Haritalar.

[Aydın Usta'nın arşivinden]

1. Saray Teşkilatı

Sâmânîler Devleti'nin idarî yapısı bütünüyle Abbâsî devlet teşkilatı örneği üzerinden şekillenmiştir. Ancak alışılanın aksine devletin başındakiler ***emîr*** unvanını taşımaktaydılar[50]. Bu ilk önceleri halife tarafından ***emirü'l-mü'minin***, ***emirü'l-ümera*** gibi farklı formlarda kullanılmakta iken zaman içinde daha çok bir bölgenin idarî, askerî ve mali yönetiminden sorumlu valilere verilen unvan haline gelmiştir. Öte yandan Sâmânîler ***emîr*** unvanını tercih etmekle birlikte tamamen bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmişler; adına para bastırıp, hutbe okutmak, tayin ve aziller yapmak, savaşlarda orduya kumanda etmek, mezâlim mahkemesine başkanlık etmek gibi ortaçağ hâkimiyet geleneğinde bir hükümdarın sahip olduğu bütün yetki ve salahiyetleri kullanmışlardır. Abbâsîlerle iyi ilişkilerinin bir yansıması olarak yaptıkları bu tercihe karşılık yeri geldiğinde baştaki halifeyi kabul etmemek hususunda özgür davranmışlardır. Nitekim batıdaki en büyük rakipleri durumundaki Büveyhîlerin tahakkümünde bulunan halife el-Muti (946-974)'nin yerine eski halife el-Müstekfi (944-946) adına para bastırıp hutbe okutmaya devam etmişlerdir[51].

[50] Abbâsî Abbâsî Halifesi el-Muktedir'in 920 senesinde Bulgar hükümdarına gönderdiği elçilik heyetinde yer alan İbn Fazlan yolculuğu sırasında huzuruna çıktığı Sâmânî hükümdarı II. Nasr'dan ***Büyük Emîr*** diye bahsedildiğini yazmaktadır. Bkz. İbn Fazlan, ***Seyahatnâme***, trk. trc. ve ekler, Ramazan Şeşen, İstanbul 1995, s. 29-30. Yine Sâmânî hükümdarlarının ***el-Emîr el-Mazi***, ***el-Emîr er-Reşid*** şeklinde unvanlar kullandıkları bilinmektedir.

[51] İbrâhim Artuk-Cevriye Artuk, ***İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmi Sikkeler Kataloğu***, I, İstanbul 1970, s. 318.

Emîr'in dışında Sâmânî hükümdarlarının ***Melik*** unvanını da kullandığı görülmektedir. ***el-Emîr es-Sedid*** olarak bilinen I. Mansûr aynı zamanda ***el-Melik el-Muzaffer*** unvanını da kullanmıştır[52]. Yine diğer kaynaklar tarafından teyit edilmemekle birlikte Nizâmülmülk, II. Nûh'un ***Şehinşah*** unvanını kullandığını yazmaktadır[53].

Devletin sınırlarını genişletmesinin yanında idari sahada gösterdiği başarılı yönetim tarzıyla İsmâil b. Ahmed aile içinde en çok göze batan kişi olmuştur. Yukarıda aktarıldığı üzere ünlü Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün devlet adamlarına öğütler vermek amacıyla kaleme aldığı *Siyasetnâme*'sinde gösterdiği örnek hükümdar şahsiyetlerinden birisidir. Onun bölgenin en önemli gücü haline getirdiği Sâmânîler, II. Nasr döneminin ardından siyasî ve askerî anlamda içine düştükleri zafiyete karşın, devletlerarası ilişkilerde her zaman üstün bir mevkide yer almışlardır. Büveyhîlerle yapılan anlaşmalarda Sâmânîlerin lehine daimî olarak yer alan yıllık vergi ödenmesi şartı ve Gaznelilerin, 999'a kadar Sâmânîlere tabiyeti bunun en güzel örnekleridir. Sebüktegin, Batı Karahanlı Hükümdarı İliğ Han Nasr'ın Sâmânî topraklarını paylaşmak hususundaki teklifini onların, İslâmiyete büyük hizmetleri olan eski ve köklü bir devlet olduklarını söyleyerek geri çevirmişti[54]. Yine Sebüktegin'in, II. Nûh ile Keş'teki ilk buluşmasında ikili arasında gerçekleştirilen tabilik-metbuluk seromonisi de bu konudaki bir diğer örneğimizdir[55].

Olağandışı durumlar haricinde Sâmânîlerde de bütün Müslüman devletlerinde olduğu gibi taht üzerindeki hakların babadan oğula geçtiği bir veraset sistemi mevcuttu. Örneğin I. Nûh; oğulları I. Abdülmelik, I. Mansûr ve Nasr'ı sırasıyla birbiri ardına tahta çıkacak şekilde veliaht tayin etmişti[56].

Hükümdar devlet ve saray bürokrasinin merkezinde yer alan kişi durumundaydı. Dolayısıyla da gücün gerçek sahibi idi. Bununla birlikte onun idari anlamda gösterdiği zafiyet, zaman içinde devletin bürokrasi çarklarının içinde yer alan bazı güç sahibi kişilerin de duruma müdahale etmesi sonucunu doğurmuştur. Nitekim saray protokolünde hükümdardan sonra gelen hâciblerin, devletin siyasî tarihi üzerinde belirleyici roller üstlendikleri görülmektedir. Askerî kökenden gelmeleri buradaki en belirleyici unsurdu. I. Abdülmelik'in Hâcibü'l-hüccâb'ı (Hâcib-i Buzurg/Baş Hâcib) Alptegin'in devlet içinde elde ettiği siyasî nüfuz yine II. Nûh'un Hâcib-i Hass'ı Faik el-Hassa'nın ve Hâcib Begtüzün'ün kazandıkları güç ile birlikte

[52] Nerşahî, s. 140-141; Gerdizî, s. 161,164.
[53] *Siyasetnâme*, s. 218.
[54] el-Utbî, I, 232-234; frs. trc., I, 133-135.
[55] el-Utbî, I, 181-182; frs. trc., I, 102-103.
[56] Gerdizî, s. 159.

devletin son dönemlerindeki olaylara müessiriyetleri hâciblik makamının Sâmânîlerde önemli bir mevki olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. Bu müessesenin başındaki Baş Hâcib'in saraydan taşraya gönderildiğinde devletin idari teşkilatında önemli bir yere sahip Horasan Valiliği görevine tayin edildikleri görülmektedir. Alptegin'in saraydaki tahakkümünden sıkılan I. Abdülmelik ilk önce onu Belh Valiliği görevi ile saraydan uzaklaştırmak istemişti. Ancak Alptegin yapılan tayini tenzil-i rütbe sayarak kabul etmemiş ve nihayetinde Horasan valiliğine atanmıştı[57]. Sâmânîlerde, hâciblerin başlıca sorumluluklarından biri de sarayın korunması idi. Bu görev Hâcib-i Hâs'ın emrindeki muhafızlar tarafından yerine getirilirdi. Hâciblerin, Türk devlet geleneğinin önemli yapı taşlarından biri olan atabeklik görevi için de tercih edildikleri görülmektedir. I. Nûh kendisinden sonra oğulları arasında bir veliahtlık sıralaması belirlemiş ve her birinin işleriyle, eğitimiyle ilgilenmesi için birer hâcib tayin etmişti[58].

Saraydaki işlerin düzenlenmesinden sorumlu Vekil-i Hâs (Vekildâr) da mevkiinin kendisine sağladığı nüfuz itibarıyla devlet içinde sözü geçen bir kimseydi. Nitekim Horasan Valisi Alptekin'in isyanı sırasında asiler ordusundaki komutanlara taraf değiştirmeleri adına mektuplar gönderenlerden birinin Vekil-i Hâs olması da bunun bir kanıtıdır. Mektuplardan haberdar olan Alptekin böyle bir durumda Buhara üzerine yürüyüşünü sürdürmeyi göze alamamış ve kendisine sadık adamlarıyla güneye Gazne üzerine gitmeyi tercih etmişti[59]. Saraydaki pozisyonları dolayısıyla Vekil-i Hâs zaman zaman aciliyet gerektiren ve önem verilen elçilik görevlerine de gönderilmişlerdir. Faik el-Hassa ve Ebû Ali'ye karşı II. Nûh destek isteğini, Gazneli Hükümdarı Sebüktegin'e, vekil-i hâs'ı Ebû Nasr el-Farisî aracılığı ile iletmişti[60].

Yukarıda anlatılanların dışında Sâmânî saray teşkilatı dâhilinde hükümdarın verdiği cezaların uygulayıcısı Emîr-i Hares, hazineden sorumlu Hazinedâr (Hazin), hükümdarın giysilerini muhafaza ve temin eden Camedâr (Sahibü'l-kisve), yazı takımlarından sorumlu Devâtdâr (Devâdâr, Divitdâr), içki ve tıbbî şurupların temin eden şarabdâr, saraydaki yatak ve halıların serilmesinden ve hükümdar saray dışında kaldığında çadırın kurulmasından sorumlu Emîr-i Ferraş, nedimler ve saray muhafızları yer almaktaydı.

Saray teşkilatındaki yer alan yukarıda belirtilen bütün bu görevlilerin ortak noktası genelde asker kökenli gulâmlar (memlûk) arasından

[57] Gerdizî, s. 161.
[58] Makdisî, a.g.e., s. 337.
[59] Gerdizî, s. 162.
[60] Nasıreddin Münşî el-Katib, *Nesaimü'l-ezhar min letaim el-ahbar*, Tahran 1959, s. 38.

seçilmekteydi. Gulâmlar aldıkları eğitimin ardından belli bir silsile-i meratibi takip ederek saray görevlerine tayin edilirlerdi. Askerî sınıftan gelmeleri, devletin zayıflamasındaki başlıca nedenlerden biri olan kumandanlar arasındaki nüfuz mücadelelerinde boy göstermeleri sonucunu beraberinde getirmişti. Horasan Valisi Bekr b. Mâlik el-Ferganî ile Hâcibü'l-Hüccab Alptegin arasındaki çekişmede Alptegin ile birlikte el-Ferganî'yi Buhara'daki sarayın kapısında öldüren kişi Fetegin el-Hazinedar idi[61]. Yine Ahmed b. İsmâil'in öldürülmesi ile sonuçlanan komplonun katılımcıları arasında onun hazinedarı ve camedârı da bulunuyordu[62].

Bunlar saray dışında taşraya çıktıklarında valilik gibi üst düzey makamlara getirilirlerdi. Sâmânîler tarihindeki önemli kumandan ailelerinden biri olan Simcûrîlerin atası Simcûr ed-Devâtî, Ahmed b. İsmâil dönemindeki ikinci Sistan seferinin sonrasında bu eyaletin valiliğine tayin edilmişti.

2. Bürokratik Teşkilat

Diğer bütün Ortaçağ İslâm devletlerinde olduğu gibi Sâmânîlerin bürokratik teşkilatının başında da İran asıllı vezir unvanını taşıyan kişiler bulunmaktaydı. Sâmânî vezirleri genellikle ilmiye sınıfına mensup kişiler arasından seçilirdi. Bu hususiyetin dışında dikkat çekici bir diğer önemli nokta ise aynı aileden gelen kişilerin vezaret mevkiinde yer almış olmasıdır. Nizâmülmülk'te vezaret makamının gereklilikleri anlatılırken bu göreve getirilecek kişinin vezir oğlu vezir olmasının daha iyi olacağı belirtilmektedir[63]. Sâmânîlerde bu düşüncenin Bel'amîler, Utbîler ve Ceyhanîler gibi ailelerle uygulamaya geçtiği görünmektedir. Ancak aynı aileden gelenlerin birbiriyle halef-selef durumu yoktur. Diğer taraftan ilmiye sınıfından gelmelerine karşın Sâmânî vezirlerinden bazıları askerî harekâtlara katılmış ve ordu kumandanlığı görevlerini üstlenmişlerdi. Nitekim 309/921-922 senesinde Hamuye b. Ali komutasında Leyla b. Numan'ın üzerine yürüyen Sâmânî ordusunda Vezir Ebu'l-Fazl Bel'amî de yer almıştı[64]. II. Nûh'un veziri Ebu'l-Hüseyin el-Utbî 371/982 yılında Cürcan'da Büveyhîler karşısında maruz kalınan başarısızlığın ardından başkomutanlık makamına getirilmişti[65].

[61] Gerdizî, s. 160.
[62] Luke Treadwell, "İbn Zafir el-Azdi's Account of Ahmad b. İsmâil al-Samani and the Succesion of His Son Nasr", *Studies in Honour of C.E. Bosworth*, II, Leiden 2000, s. 398/405.
[63] *Siyasetnâme*, s. 238.
[64] İbnü'l-Esîr, VIII, 124; trk. trc., VIII, 106.
[65] el-Utbî, I, 121; frs. trc., s. 57-58.

Hükümdarların çocuk yaşta başa geçmeleri, güç ve nüfuz sahibi vezirlere devlet içinde bütün yetkileri tekellerine almak imkânını sağlamaktaydı. Fakat bu şekilde otoritesini arttıran vezirlerin, kumandanlarla nüfuz mücadelesine girmeleri Sâmânîler Devleti bünyesindeki temel zafiyet nedenlerinden biri olmuştu. Ebu'l-Hüseyin el-Utbî ile Ebu'l-Hasan es-Simcûrî arasındaki rekabet bunun en canlı örneğidir. Vezir, Ebu'l-Hasan'ı Horasan valiliği görevinden azlettirmesine karşın kısa süre sonra muhatabının oğlu Ebû Ali ve Faik el-Hassa tarafından öldürülmüştü[66]. Sonrasında Ebu'l-Hüseyin'in intikamını almak için harekete geçen Hüsamüddevle ile Ebu'l-Hasan, Ebû Ali ve Faik el-Hassa arasında başlayan mücadele devleti yıkılışa kadar götürecek olayların fitilini ateşlemişti. Kimi zaman da vezirlerin, güç ve nüfuz sahibi kumandanların gölgesinde kaldıkları ve tamamen onların yönlendirmesiyle hareket ettikleri görülmektedir. I. Abdülmelik döneminin vezirlerinden Ebû Ali el-Bel'amî, makamını dönemin en güçlü şahsiyeti durumundaki Alptekin'e borçlu olduğu için tamamıyla onun direktifleri doğrultusunda hareket etmekteydi[67]. Hüsamüddevle, Ebu'l-Hüseyin'in katli üzerine Buhara'ya geldiğinde Vezir el-Müzenî'yi azlederek yerine kendi kethüdası Ebû Abdurrahman el-Farisî'yi getirmişti[68].

Bürokrasinin temel direği olan vezirlerin yukarıda aktarıldığı üzere bazen kumandanların tahakkümünde kalması, bazen de elde ettiği güç nispetinde onlara karşı nüfuz mücadelesine girmeleri Sâmânîler Devletinin idari mekanizmasındaki çözülmeyi hızlandırmıştır.

Horasan Valiliği (Sipehsâlâr-ı Horasan) Sâmânîler Devleti'nin idari yapısında önemli bir yere sahip olup sadece bu devlete mahsus bir makamdı. II. Nasr döneminde kurulmasının ardından Horasan topraklarının yönetiminin yanında devletin batıdaki komşularıyla olan münasebetleri tamamıyla bunların eliyle yürütülmekteydi. Horasan valileri orduya kumanda etmek, vergi toplamak başta olmak üzere vilayet-i amme yetkileriyle donatılmışlardı. Bu özellikleriyle hükümdarın ardından devlet içindeki ikinci önemli karakter haline gelmişlerdi.

Bireysel atamaların dışında Muhtacoğulları ve Simcûrîler gibi ailelerin babadan oğula geçen bir veraset şeklinde bu makamı ellerinde bulundurdukları görülmektedir. Horasan vilayetinin ekonomik zenginliği ve stratejik konumu dolayısıyla aynı aileden kimselerin valilik görevine getirilmesi, merkezin idari zafiyetiyle birleşince bahsi geçen ailelerin devletin

[66] el-Utbî, aynı yer; frs. trc., aynı yer.
[67] Makdisî, s. 338.
[68] el-Utbî, I, 128; frs. trc., s.64; Gerdizî, s.167.

aleyhine güçlenmesi ve bağımsızlık isteklerinin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Ebû Ali b. Muhtac'ın çıkardığı isyanlar sırasında Sâmânîlerin içine düştükleri kötü durum ve Ebû Ali es-Simcûrî'nin, Karahanlılarla yaptığı Sâmânî topraklarının paylaşımına dair anlaşma bunun en güzel iki örneğidir. Diğer valilik görevlerine bakıldığında ise Sâmânîlerin ilk dönemlerinde valilikler genelde aile bireylerine verilmekte iken sonrasında bu uygulamaya dikkat edilmemiştir.

Devlet içinde büyük bir etkinliğe sahip vezaret ve Horasan Valiliği makamlarının yanı sıra Sâmânîlerin idari teşkilatında Ortaçağ İslâm devletlerinin genel idari yapılanmasında mevcut olan nâib, sahibü'ş-şurta, muhtesib, âmil, reis ve elçiler gibi görevler de yer almaktaydı.

Sâmânî devlet teşkilatının temelini oluşturan divanlar II. Nasr döneminde kurulmuştu. Vezir el-Ceyhanî'nin de büyük gayretleri sonucunda oluşturulan dîvânlardan her biri için Buhara'da Rigistan Meydanı'ndaki sarayın karşısında binalar inşa edilmişti. Bunlar; Vezir Dîvânı, Amidülmülk (Resail) Dîvânı, Müstevfi Dîvânı, Sahibü'l-Şurta Dîvânı, Dîvânü Memleketi'l-Hass, Evkaf Dîvânı, Muhtesib Dîvânı, Kaza Dîvânı, Su Divanı, Müsadere Divanı, Müşrif Divanı ve Berid Divanı idi[69]. Sâmânîler teşkilatlanma anlamında bütünüyle Abbâsî örneğinden etkilenmişlerdi. Dolayısıyla divanların işleyişi, yetki ve sorumlulukları da birbiriyle aynıydı. Öte yandan bölgeye göre benzerleriyle arasında bir takım değişiklikler olması da kaçınılmazdı. Özellikle sulama kanalları açısından yaygın bir ağa sahip Horasan ve Mâverâünnehir'deki ihtiyaca cevap vermek amacıyla kurulan Su Divanı elimizdeki en güzel örneklerden biridir. Bahsi geçen divan bölgede mevcut sulama kanallarının kullanımı konusunda yaşanan anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak ve gerekli düzenlemeleri yapmak üzere kurulmuştu. Su Divanı'nda kanallardan faydalanan kişilerin isimleri ve bunlardan alınacak vergi oranları defterlere kaydedilirdi[70]. Ayrıca daha Tâhirîler zamanında bu düzenlemelerin kanun haline getirildiği *Kitabü'l-kuniy* isimli bir kitap kaleme alınmıştı.

Sâmânîlerin İran aslından geldiğini savunanların temel aldıkları başlıca dayanaklardan biri de resmî dilin Farsça olduğu tezidir. Ancak devlet yazışmalarının yapıldığı Amidülmülk Divanı (Resâil Divanı)nda çalışan kâtipler ve divan reisleriyle ilgili elimizdeki mevcut bilgiler bütünüyle bu görüşün aksini işaret etmektedir. Nitekim I. Nûh ve oğlu I. Abdülmelik dönemlerinde Amidülmülk Divanı'nda ilk önce kâtiplik sonrasında ise uzun bir süre başkanlık yapan Ebu'l-Kasım Ali b. Muhammed el-İskâfî aynı zamanda Arapça şiir ve nesirin önde gelen simalarından birisi olarak şöhret

[69] Nerşâhî, s. 46; Harezmî, *Mefatihü'l-ulûm*, Kahire 1923, s. 45-46.
[70] Usta, s. 403.

bulmuştu[71]. *Horasan'ın dili, kitabet ve belagat konularında çağının öncülerinden biri* kabul edilirdi[72]. Devletin son dönemlerinde Amidülmülk Divanı'nda görev alan Ebû Abdullah el-Hârizmî, Arapça kaleme aldığı *Mefâtihu'l-ulûm* adlı eserde divanlarda kullanılan Arapça teknik tabirlerin ve bazı kelimelerin açıklamasını yapmıştır. Bununla birlikte divanlarda çalışan kimselerin sadece Arapça ya da Farsça değil her iki dili de çok iyi derecede bilmesi ve kullanması önemliydi. Nitekim Hârizmî, Arapça ve Farsça'nın yanında eski Yunan ve Süryani dilinden yapılan tercümeler konusunda bilgi sahibi idi. Yine II. Nasr'ın Amidülmülk Divanı Başkanı Ebû Tayyib el-Mus'abî de Arapça ve Farsça'yı mükemmel derecede kullanabilmekteydi[73].

Vergilerin takdiri, tahsili ve bununla alakalı defterlerin tutulması gibi mali konularla ilgilenen Müstevfi Divânı (Divanü'l-Harâc) İslâm devletlerinin genelinde olduğu gibi Sâmânîlerde de en yaygın Divanlardan biriydi. Fakat Abbâsîler'in, Mısır gibi güçlü ekonomik kaynaklara sahip önemli eyaletlerde malî ve siyasî yönetimi ayrı tutma uygulaması Sâmânîlerde görülmemektedir. Bu durum hükümdar değişimlerinde ve devletin zayıflamaya başladığı dönemlerde bir takım mahzurları da beraberinde getirmiştir. Bilhassa valilerin görevlerini suistimallerinin önü açılmıştır. İsmâil b. Ahmed'in ölümünün sonrasında yeni hükümdar Ahmed b. İsmâil ile arası açılan Rey Valisi Pars topladığı vergilerle Bağdat'a kaçmıştı[74]. Yine II. Nûh, Horasan Valisi Ebû Ali es-Simcûrî'den vilayetin bazı gelirlerini Divân-ı Hâs'a bırakmasını istediğinde olumsuz yanıt almıştı[75]. Böylece Horasan'dan topladığı vergilerle gücünü arttıran Ebû Ali sonrasında bağımsızlık kazanmak için Sâmânîlere isyan etmekten çekinmeyecekti.

Abbâsîler ilk dönemlerinde biri Bağdat'tan Cibal ve Horasan üzerinden geçerek Çin'e diğeri yine Bağdat'tan başlayıp Horasan'daki Merv'de ayrıldıktan sonra Talikan üzerinden Fergana'ya ulaşan iki büyük berid yolu tesis etmişlerdi. Bu yolların büyük bir kısmı ise Sâmânîlerin hâkimiyet sahası içinde kalmaktaydı. Dolayısıyla Sâmânîler de aynı yolları daha da geliştirerek kullanmış olmalıdır. Sâmânî berid teşkilatının biri Horasan diğeri Mâverâünnehir'de olmak üzere iki ayrı merkezi bulunmaktaydı. Horasan'daki berid amillerinin ataması Nîşâbur'daki Berid Divanı'ndan yapılırdı. Ancak Horasan'ın genelinden sorumlu bu berid yöneticisi de Buhara'daki merkez Berid Divanı'na bağlıydı[76].

[71] es-Sealibî, *Yetîmetü'd-dehr fi mehâsin-i ehli'l-asr*, IV, şerh ve thk. M. Muhammed Kumeyha, Beyrut 1983, s. 108-109.
[72] es-Sealibî, IV, 108.
[73] es-Sealibî, IV, 90-91.
[74] İbnü'l-Esîr, VIII, 7; trk. trc., VIII, 14.
[75] el-Utbî, I, 163; frc.trc., s. 91.
[76] Usta, s. 398.

Barthold'un, Sahibü'ş-Şurta Divanı'nın Abbâsîlerdeki Divanü Ceyşi'l-Etrak'a benzediği düşüncesine[77] karşın bu Divanın aynı devletteki Şurta Divanı ile aynı olması daha muhtemel gözükmektedir. Şehirlerdeki asayiş, inzibat ve korunma görevini üstlenen Şurta teşkilatının işlerinin düzenlenmesi, ilgili memurlarının tayin ve azilleriyle ilgilenirdi.

Adli işlerden sorumlu Kudât Divanı'nın ve yöneticilerinin varlığı ile ilgili elimizdeki yegâne örnek II. Nasr döneminde Kadı'l-kudât tayin edilen Ebû Ahmed isimli bir âlimdir[78]. Ancak kadı tayinleri ile alakalı kayıtlar çok daha tafsilatlıdır. Hatta Hanefi mezhebine mensup Sâmânîlerin kadı tayinlerinde kendi mezheplerinden fakihleri tercih etmeleri bir takım huzursuzluklara ve konunun iç politika malzemesi olmasına sebebiyet vermişti. Hanefi-Şafii nüfusunun bir arada yaşadığı Nîşâbur'da mezhep çatışmaları eksik olmazdı. Şehirdeki Şafii nüfusun yoğunluğuna karşın merkezden Hanefi bir kadının tayini buradaki Şafiiler tarafından hoş karşılanmamıştı. Durumun farkında olan ve o sırada Horasan Valiliği görevini ellerinde bulunduran Simcûrîler de mevcut bu durumdan istifade etmek fırsatını kaçırmamışlardı. Şafiilerin desteğini kazanmak adına Hanefi kadıyı azlederek Şafii bir âlimi bu göreve getirmişlerdi[79]. Kadılar adlî işlerin dışında vakıfların yönetiminde de görev almışlardı. Dolayısıyla Evkaf Divanı'nın yöneticileri de kadılar arasından seçilmekteydi.

Yüksek rütbeli devlet memurları hakkındaki şikâyetlerin dinlenip karara bağlandığı Mezâlim mahkemelerinin başkentteki oturumları genellikle hükümdar tarafından yönetilirdi. Onun olmadığı zamanlarda ise vezir ya da yüksek rütbeli bir devlet görevlisinin mahkemeye başkanlık ettiği bilinmektedir. Sâmânîlerin, Horasan'daki topraklarının merkezi olan Nîşâbur'da Horasan Valisi (Sipehsâlâr) ya da onun kethüdasının başkanlığında her hafta Çarşamba ve Pazar günleri Mezâlim Divanı kurulmaktaydı[80]. Bunun dışında Sâmânîler Devleti'nde Horasan ve Mâverâünnehir'deki şehirlerde ileri gelen fakihlerin mezâlime başkanlık yaptıkları bilinmektedir. Ebû Said Halil es-Sicezî Fergana'da[81], Ebû Ali el-Misbahî ise Belh'te[82] Mezâlim Divanı'na başkanlık yapmışlardı.

Sâmânî divanlarında görev yapan memurların aldıkları ücretlere dair elimizdeki yegâne kayıt İbn Havkal'ın, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerindeki şehirlerde çalışan berid memurlarının maaşlarıyla ilgili verdiği bilgilerdir. Berid memurları görev aldıkları şehirlerin büyüklüğüne ve

[77] *Türkistan*, s. 248.
[78] Nizâmülmülk, s. 305.
[79] Richard Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, Cambridge 1972, s. 62-63.
[80] Makdisî, s. 327-328.
[81] es-Sem'anî, *Kitabü'l-ensab*, III, thk. Abdullah Amr Barudi, Beyrut 1988, s. 224-225.
[82] es-Sealibî, IV, 402.

idari önemine göre 200 ila 1000 dirhem arasında bir maaş alıyorlardı[83]. Muhtemelen diğer divanlarda çalışan görevlilerin ücretleri de buna yakın rakamlardı.

C. Sâmânîler Devleti'nin Askerî Teşkilatı

X. yy.'da İslâm dünyasının doğusundaki gelişmelerde söz sahibi devletlerin başında gelen Sâmânîlerin sahip oldukları gücün iki temel dayanağı vardı. Bunlardan ilki devletin hâkimiyetindeki toprakların Ortaçağın başlıca ticaret yollarının ana güzergâhı üzerinde yer alması; ikincisi ise Bosworth'un *güçlü bir savaş makinesi* şeklinde tasvir ettiği[84] Sâmânî ordusunun varlığı idi. Ağırlıklı kısmını Türkler'in oluşturduğu ordunun genel mevcudu 40.000 ila 60.000 arasında değişmekteydi[85]. İsmâil b. Ahmed döneminde doğuya yapılan iki seferin sonrasında Sâmânîlerin hareket sahası diğer Türk devletlerindeki gibi batı yönü olmuştu. Bu seferlerde Sâmânî ordusuna sipehsalar unvanına sahip Horasan valileri komuta ederdi.

Sâmânî Ordusu merkez, sağ ve sol kanatlar, öncü ve artçılardan oluşan klasik beşli savaş düzenine göre tertip edilmişti. Savaş meydanlarında geleneksel Türk bozkır taktiği sıklıkla uygulanmaktaydı. Buna göre merkezde yer alan kuvvetle kısa bir direnmenin ardından mağlup olmuş gibi geri çekilirdi. Daha sonra çekilen merkezi takip eden düşman kuvvetleri sağ ve sol kanatlar tarafından çevrilerek imha edilirdi. 940 senesindeki İshakabad Savaşı'nda bu taktik sayesinde Ziyari ordusu kısa süre içinde mağlup edilmişti[86].

Diğer taraftan kuşatmalar ve ikmal-iaşe konusu Sâmânî kuvvetleri için ciddi bir problem teşkil etmekteydi. Özellikle I. Nûh devrinden itibaren Büveyhîlere karşı girişilen mücadelelerde ikmal konusundaki aksaklıklar Sâmânî ordusunu en fazla zorlayan mesele haline gelmiş ve disiplin konusunda sorunlar yaşanmaya başlamıştı[87]. Aynı şekilde 947-948 seneleri içinde başlattığı isyan sırasında I. Nûh'un önünden iktası Sağaniyan'a çekilen Ebû Ali b. Muhtac, savaş meydanında mağlup edemediği Sâmânî ordusunun zayıf ikmal hatlarını kesmek suretiyle hükümdarı kendisiyle anlaşmaya mecbur etmişti[88].

[83] *Suretü'l-Arz*, nşr. J.H. Kramers, Brill 1938, s. 470.
[84] C.E. Bosworth, "An Alleged Embassy from the Emperor of China to the Amir Nasr b. Ahmad, A Contribution to Samanid Military History", *The Medieval History of İran and Afghanistan*, Londra 1977, s. 9.
[85] Usta, s.410-412.
[86] İbnü'l-Esîr, VIII, 380; trk. trc.,VIII, 313-314.
[87] İbn Miskeveyh, II, 140-141.
[88] Usta, s. 173-178.

Sâmânî ordusunun temel vurucu gücünü gulâmlardan müteşekkil Hassa ordusu oluşturmaktaydı. Orta Asya'dan İslâm dünyasına köle nakledilen yolun hâkimleri olarak Sâmânîler kendi ordularında gulâm askerleri kullanmışlardı. Sâmânî topraklarındaki İsficab, Gürgenç ve Semerkand dönemin ünlü köle pazarlarıydı. Buralardan satın alınan gerekli vasıflara sahip köleler sarayda veya özel okullarda gulam olarak yetiştirildi. Gulâmların nasıl yetiştirildiğine dair elimizdeki en önemli kayıtlar Nizâmülmülk'ün eserinde yer almaktadır. Buna göre Sâmânîler gulâmların eğitimine büyük önem verirlerdi. Bir gulâm seneler süren bir eğitimin sonrasında ancak 35-40 yaşlarına geldiğinde bir emîrlik ya da valilik görevine getirilmekteydi[89]. Sarayda vezirlik dışındaki makamlara da ağırlıklı olarak gulâmliktan yetişenler istihdam edilirdi. Ayrıca sarayın ve hükümdarın korunması görevi de Gulâmân-ı Melikî (Gulâmân-ı Dergâh) denilen gulâmlar tarafından üstlenilmişti. Gulâmlıktan yetişen Simcûrî ailesinin atası Simcûr ed-Devatî, Hâcib Begtüzün, Faik el-Hassa, Hâcibü'l-Hüccab Alptegin, İnanç Hâcib gibi kumandanlar devletin siyasî tarihinin gidişatına büyük etkide bulunmuşlardı.

Gulâmların dışında Sâmânî ordusunda yer alan diğer bir önemli unsur eyalet askerleri (İktalı askerler) idi. Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından mükemmel hale getirilecek ikta sisteminin de ilk uygulamalarından biri olarak da kabul edilebilir. Ancak buradaki temel düşünce askere alacağı maaşa karşılık kendisine ikta verilen bir toprağın vergisini iltizam etmesi esasına dayanmaktaydı. II. Nûh, Horasan Valisi Ebû Ali es-Simcûrî'den bazı vergi gelirlerinin Divân-i Memleketi Hâss'a bırakılmasını istediğinde karşılık olarak Horasan vilayetlerindeki vergilerin askerlerin maaşlarına yetmediği, dolayısıyla askerlerin maaşlarının arttırılması için emir verilmesini ve daha başka toprakların kendi iktalarına katılması gerektiği cevabını vermişti[90].

Sâmânîlerin elindeki Mâverâünnehir toprakları İslâm dünyasının doğusunda yer alan önemli bir suğur (sınır) vilayeti idi. Bu nedenle gayrimüslim Türklere karşı cihat etmek üzere dört bir taraftan Müslüman gönüllüler buraya gelirdi. *Mutatavvia* denilen gönüllüler Sâmânîlerin doğu sınırının güvenliğinden sorumluydular. Bunların ikameti için 10.000'den fazla ribatın varlığına dair İbn Havkal'da yer alan bir kayıttan[91] Mâverâünnehir'e gelen gönüllülerin sayısının ciddi rakamlara ulaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim II. Nasr döneminde Çin'den gelen elçilik heyetini karşılamak üzere düzenlenen seremoni sırasında elçilik heyetinin geçeceği yol üzerinde Sâmânî

[89] *Siyasetnâme*, s. 151-152.
[90] el-Utbî, I, 163; frs. trc., s. 91.
[91] *Suretü'l-arz*, s. 466.

Ordusu bütün silah ve teçhizatıyla saf tutmuştu. Bunların arasında 40.000 gönüllü de yer almaktaydı. Yine elçilik heyetine refakat etmek görevi de Buhara gönüllülerinin reisi Ebû Ahmed b. Abdülvahid'e verilmişti[92].

Gönüllülerin dışında Sâmânî ordusunda yer alan bir diğer kuvvet ise tabi ve komşu devletlerin gönderdiği yardımcı kuvvetlerdi. Devletin son dönemlerinde patlak veren nüfuz mücadeleleri sırasında kumandanlar komşu devletlerin hükümdarları ile aralarındaki mevcut dostluklar çerçevesinde onlardan Arap ve Deylem askerlerinden oluşan destek kuvvetleri almışlardı[93]. Karahanlılar, Sâmânîlerin II. Nasr döneminde Taberistan Alevileriyle yaptıkları mücadelelerde destek birlikleri göndermişlerdi[94]. Yine Ziyarî ordusuna bağlı kuvvetler de batıdaki seferlerde yardımcı kuvvet olarak Sâmânî ordusuna iştirak ederlerdi. Horasan topraklarının Sâmânîlerin elinden çıkmasıyla neticelenen 999 senesindeki Zagul Köprüsü Savaşı'nın öncesinde taraflar aralarında anlaşıp birbirinden ayrılmak üzere iken Ziyarî yardımcı kuvvetlerinin Gazneli artçılarına saldırması savaşın çıkmasına neden olmuştu[95].

Maaşların düzenlenip, dağıtılması, adlî işlerin yürütülmesi ve teftişinden Divanü'l-Ceyş sorumluydu. Bu divanın başında bulunan Sahibü Divanü'l-Ceyş, vezire bağlı olarak görev yapardı[96]. Ordunun denetlenmesi için Ârız adı verilen özel yetkili kişiler mevcuttu. Ebû Ali b. Muhtac'ın 945 senesinde çıktığı Rey Seferi sırasında orduyu teftiş etmekle görevlendirilen Ârız'ın görevini suistimal etmesi ordunun Ebû Ali'den yana tavır almasında ve isyanın başlamasında etkili olmuştu[97]. Sâmânî ordusunda üç farklı şekilde maaş dağıtılmaktaydı. Hisabü'l-ışriniyye senede dört defa verilirdi. 90 günün sonunda her maaş (tama') 5.000.000 dirhem olmak üzere sırasıyla gulâmlara, hassa askerlerine, kumandanlara ve diğer görevlilere ödenirdi[98]. Hisabü'l-cünd senede iki tama', Hisabü'l-mürtezika ise senede üç tama' şeklinde verilmekteydi[99]. Bunların dışında hükümdarların tahta çıktıkları dönemlerde askerîn ve komutanların itaatini sağlamak üzere devlet hazinesinden para dağıtılırdı.

I. Nûh'un saltanatından itibaren Büveyhîlere karşı yapılan sonuç getirmeyen seferler devletin maliyesini oldukça yıpratmıştı. Bunun bir sonucu olarak askerlere maaş ödemelerinde yaşanan gecikmeler huzursuzluklara

[92] Bosworth, a.g.m., s. 4.
[93] el-Utbî, I, 137-138; frs. trc., s. 74.
[94] İbnü'l-Esîr, VIII, 132; trk. trc., VIII, 113.
[95] el-Utbî, I, 301-310; frs. trc., s. 174-178.
[96] Usta, s. 424.
[97] İbnü'l-Esîr, VIII, 458; trk. trc., VIII, 392.
[98] İbn Havkal, s. 468.
[99] Hârizmî, a.g.e, s. 43.

sebebiyet vermişti. Nihayetinde askerler ödemelerin gecikmesinden sorumlu tuttukları vezir Ebu'l-Fazl es-Sülemî'nin kendilerine teslimini istemiş ve onu öldürmüşlerdi[100].

D. Sâmânîler Döneminde Sosyal Hayat

1. Sosyal Hayat

Ortaçağ'da şehirleşme ve buna bağlı olarak sosyal yaşamın gelişiminde siyasî istikrar ve ticaret gibi iki temel etkenin bilhassa ön plana çıktığı görülmektedir. Devlet merkezi ya da idari merkez olmak vasfı da bir diğer önemli hususiyetti. X. yy. da Sâmânîler coğrafyasına bakıldığında yukarıda saydığımız bütün bu etkenlerin sağladığı ivme doğrultusunda sosyal anlamda canlı bir gelişimin varlığı dikkati çekmektedir.

Sâmânîlerin elindeki Horasan ve Mâverâünnehir toprakları İpek Yolu, Baharat Yolu ve Kürk Yolu gibi Ortaçağ'da doğu dünyasındaki en işlek üç ana ticaret yoluna hâkim bir konumdaydı. Bu yollar üzerinde yapılan ticaretten alınan vergiler devletin ekonomisi adına oldukça önemliydi[101]. Yoğun ticari aktiviteler sayesinde oluşan zenginlik ticaret yolları üzerinde kurulmuş şehirleri sosyal açıdan birer cazibe merkezi haline getirmişti. Dolayısıyla da Rey, Nîşâbur, Belh, Herat, Buhara, Semerkand, Cürcaniyye gibi şehirler nüfus açısından oldukça kalabalıklaşmışlardı. Buhara sahip olduğu bazı hususiyetleriyle yukarıda adını saydığımız şehirlerin arasında ön plana çıkmaktaydı. Ona, çağdaşlarının karşısında üstünlük sağlayan en önemli vasfı aynı zamanda Sâmânîlerin merkezi olmasıydı. Bu durum ticaretin getirdiği ekonomik canlılıkla birleşince şehir X. yy. da doğudaki en önemli sosyal ve kültürel merkez haline gelmişti. Ancak artan nüfus büyük şehirlerin genelinde görülen bir takım rahatsızlıkları da beraberinde getirmişti. Yoğun nüfus dolayısıyla birbiri içine geçmiş şekilde inşa edilen evler meydana gelen yangınlarda daha fazla zarar görmekteydi. Nitekim 937 senesinde çıkan ve iki gün süren yangın 100.000 dirhemlik maddi zarara neden olmasının yanında tahrip olan binalar hiçbir zaman eskisi gibi onarılmamıştı[102]. Ayrıca, şehri ziyaret edenler sağlıksız, rutubetli havasından ve sivrisineklerinden şikâyet etmekteydiler[103]. Bununla birlikte

[100] Gerdizî s. 156; İbnü'l-Esîr, VIII, 444; trk. trc. VIII, 380.
[101] Sadece köle tacirlerinden alınan vergiler dahi büyük rakamlara tekabül etmekteydi. Nitekim Sâmânî topraklarından geçen her erkek köle için 70-100 dirhem, Türk cariyeler için ise kişi başına 20-30 dirhem arasında bir meblağ vergi alınmaktaydı. Bkz., Makdisî, s. 340.
[102] Nerşahî, s. 134.
[103] İbn Havkal, s. 483; Makdisî, s. 280-281.

kendisini çepeçevre saran su kanallarının sağladığı yeşil örtü, İsmâil b. Ahmed tarafından gulâmları için inşa ettirilen Cûy-i Mûliyân bahçeleri, Kerek-i Aleviyyan'daki, Rigistan meydanındaki sarayları ve diğer özellikleri ile Buhara, İslâm dünyasının kalbi olarak kabul edilen Bağdat ile rekabete girişebilecek bir şehir haline gelmişti. Semerkand ise 500.000 kişiye ulaşan nüfusuyla her zaman Buhara ile rekabet halindeydi[104]. Zira siyasî anlamda Buhara'nın gerisinde kalmasına karşın ticari açıdan bölgenin en gelişmiş şehri durumundaydı[105]. Ticaret sayesinde zenginleşen ahalisi bölgedeki diğer şehirlere nispeten çok daha müreffeh bir yaşam sürmekteydi ve sanatsal zevkleri de son derece gelişmişti. Nitekim Semerkand sokaklarında ve meydanlarında servi ağaçlarından oyulmuş vahşi hayvan heykelleri bulunmaktaydı[106]. Devletin Horasan kısmındaki arazisinde yer alan Belh ve Nîşâbur da aynı şekilde yoğun ticari faaliyetler sayesinde gelişim göstermiş şehirlerdi. Makdisî'ye göre Belh nüfus bakımından Buhara ile yarışacak düzeyde bir şehirdi. Diğer tarafta Nîşâbur nüfusu ve tacirleri cezbeden büyük ve geniş çarşıları[107] yanında Sâmânîlerin Horasan valilerinin merkezi olması nedeniyle idari açıdan da önemli bir yerdi. Ayrıca Nîşâbur, X. yy. içerisinde bilhassa İslâmî ilimler konusunda pek çok âlime ev sahipliği yapan bir şehir olarak ün kazanmıştı.

Şehirlerin su ihtiyacı genel olarak Buhara ve Semerkand'da olduğu gibi kanallar vasıtasıyla veya Nîşâbur'daki gibi yer altı sularıyla sağlanmaktaydı. Aynı şekilde hepsinde kanalizasyon sistemi mevcuttu. Ancak Harizm'in merkezi Kat örneğinde görüldüğü üzere sistem kimi zaman da yeterli gelmeyebiliyordu[108].

Sosyal yaşamın ana unsurunu oluşturan halk ise İranlılar, Araplar ve Türklerden meydana geliyordu. Yerli nüfusun büyük bölümünü oluşturan İranlıların dışında Araplar İslâm fetihleriyle birlikte Horasan ve Mâverâünnehir'e yerleşmeye başlamışlardı. Ancak Horasan'daki eski şehirlerin yerine hemen yakınlarında kurdukları ordugâh şehirlerde yaşamayı tercih etmişlerdi. Ziyâd b. Ebîhî'nin valiliği sırasında Horasan'a yerleştirilen 50.000 aile burada Arap varlığının kalıcı olmasını sağlamıştı. Aynı şekilde Kuteybe b. Müslim de, Buhara ve Semerkand'ta Arapları iskân etmek suretiyle Mâverâünnehir'de benzer bir politika takip etmişti. Türkler ağırlıkla Mâverâünnehir'de meskûn idiler. Kuşan Devleti'ni yıkan Wu-sunlardan itibaren kendisini gösteren, Ak-Hunlar ve Göktürklerle devam eden

[104] Barthold, s. 93.
[105] *Hudûdü'l-Âlem, The Legion of the World*, nşr. ve ing. trc., V. Minorsky, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1993, s. 113; İbn Havkal, s. 494; Makdisî, s. 278.
[106] İbn Havkal, s. 492,495.
[107] İbn Havkal, s. 431.
[108] Makdisî, s. 288.

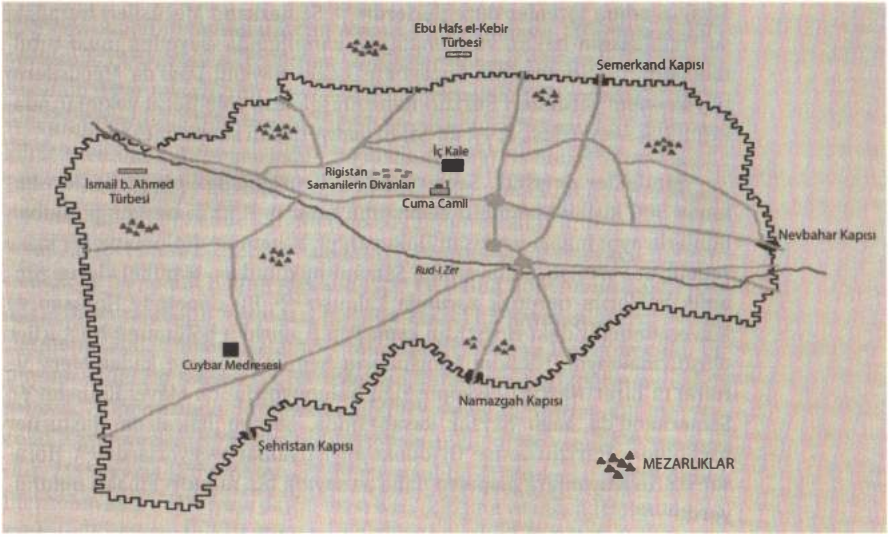

Şekil 1: Buhara Şehrinin Planını Gösteren Şema

[Aydın Usta'nın arşivinden]

Türk siyasî nüfuzu zaman içinde nüfus anlamında da bölgede kendisini hissettirmeye başlamıştı. Bunun doğal bir sonucu olarak Türkçe, Sâmânîler devrinde Mâverâünnehir'de yoğun şekilde kullanılan dillerden biri haline gelmişti[109]. Yerli halk arasında Farsça'nın yaygın kullanımına rağmen Arapça ilim ve edebiyat konusunda ön plana çıkmıştı. Bununla birlikte tavâifü'l-mülûk'un ortaya çıkışından itibaren Farsça da bu sahalarda Arapça ile rekabete başlamıştı.

Sâmânî coğrafyasında son derece renkli bir dinî yaşantı dikkati çekmekteydi. Mecûsîlik, Maniheistlik, Yahudilik, Hıristiyanlık gibi farklı dinlerin yanında İslâm'ın farklı mezhepleri, Râfızî fırkaların mensupları bölgede kendi inançlarını yaşamaktaydılar. İslâm fetihlerinin öncesinde Budizm ile girdiği mücadeleyi kazanan Mecûsîlik, Horasan ve Mâverâünnehir'deki en yaygın inanç konumundaydı. Dolayısıyla Müslüman fatihler ehlikitap olmamalarına karşın Mecûsîlere zimmi statüsü vermeyi tercih etmişlerdi. Zaman içinde İslâmiyeti kabul edenlerin artması sonucunda sayıları azalmakla birlikte Sâmânîler devrinde bölge ciddi bir Mecûsî nüfusu barınmaktaydı. X. yy.'da Buhara'daki Mecûsîler Mahallesinin sakinleri, Kuteybe b. Müslim'in şehri fethi sırasında yerlerini Araplara bıraktıktan sonra buraya yerleşmiş ve halen eski inançlarını muhafaza eden kişilerdi. Buhara Mecûsîleri her sene nevruz gününde şehrin iç kalesinin önünde

[109] Lombard, a.g.e., s. 49.

Siyavuş adına törenler düzenlerlerdi[110]. Semerkand Mecûsîleri buradaki su kanallarının bakım ve muhafazası karşılığında cizyeden muaf tutulmuşlardı[111]. Horasan'nın kuzeybatısındaki Ravend Dağı'da Mecûsîlerin büyük önem verdikleri Burzun-mihr Ateşgedesi, yine Herat yakınlarındaki Şursek Ateşgedesi, X. yy. da halen faaliyetlerini sürdürmekteydi[112].

Sâmânîler devrinde Semerkand'ta Niguşek isimli bir mabedleri bulunan 500 kişilik Maniheist cemaatine karşı II. Nasr'ın başlattığı takibat, bunlarla aynı inancı paylaşan Dokuz Oğuz hakanı ile diplomatik bir krize sebebiyet vermişti. Nihayetinde Sâmânî hükümdarı, Maniheistlerin zimmilik haklarını tanımak zorunda kalmıştı[113]. Bu dönemde Horasan ve Mâverâünnehir'deki Hıristiyan cemaatinin ağırlıklı bölümünü Nasturiler oluşturmaktaydı. Nitekim Sâmânîlerin hemen öncesine kadar Merv ve Herat'ta birer Nasturi Piskoposluğu bulunuyordu[114]. Mâverâünnehir'de Semerkand'da bağlı Şavzar kasabasında, Şaş ve İsficab'da Nasturiler meskûndu. Harizm'de ise Ortodoks Hıristiyanlar yaşıyorlardı[115]. Horasan'da Hıristiyanlara nispeten daha az sayıda bir Yahudi cemaati bulunuyordu[116].

Sâmânîler Devleti'nin Müslüman ahalisinin çoğunluğu Hanefiler ve Şafiilerden müteşekkildi. Bunlardan hanedan ailesinin de mensup olduğu Hanefiler daha geniş bir taraftar kitlesine sahipti. Mâverâünnehir'de Şaş ve İlak halkı[117], Horasan'da Tûs, Nesa, Ebiverd, İsferayin, Dandanakan, Cûyan sakinleri Şafii mezhebindeydiler. Ayrıca, Nîşâbur, Herat, Serahs ve Merv'de de önemli miktarda Şafii bulunmaktaydı[118]. Diğer bölge ve şehirde ise Hanefiler nüfus anlamında üstünlüğü ellerinde bulunduruyorlardı. Özellikle Belh, Hanefi mezhebinin Horasan'daki merkezi durumundaydı. Aynı şekilde Mâverâünnehir'de Buhara ve Semerkand'da Hanefiler çoğunluktaydı[119]. Bu iki mezhebin dışında Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde

[110] Muhammed Rıza Naci, *Tarih ve Temeddon-i İslâmi der Kalemru-yi Samaniyan*, Tahran 1999, s. 615-616.
[111] İbn Havkal, s. 493.
[112] İbn Havkal, s. 438.
[113] İbnü'n-Nedim, s. 411; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 113; Barthold, s. 90.
[114] V.V. Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütühatına Kadar Hıristiyanlık", trk. trc. M.F. Köprülü, *Türkiyat Mecmuası*, I, İstanbul 1925, s. 63-64,80; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, trk. trc. Sadrettin Karatay, Ankara 1986, s. 301.
[115] Nerşahî, s. 123; İbn Havkal, s. 498,507; Makdisî, s. 277.
[116] Makdisî, s. 323. Muhammed Rıza Naci (a.g.e., s. 609-610) rakamlara biraz şüpheli yaklaşmasına karşın Gaznin'de 8.000, Semerkand'ta 3.000 Yahudinin yaşadığını söylemektedir.
[117] Makdisî, aynı yer.
[118] Makdisî, aynı yer.
[119] C.E. Bosworth, Legal and Political Sciences in the Eastern Iranian World and Central Asian the pre Mongol Period", *History of Civilizations of Central Asia, IV/II, The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, The achievements*,

merkezi idarenin baskılarından kaçarak Horasan ve Mâverâünnehir'e yerleşmiş olan Şiiler ve Hariciler, Sâmânîler dönemindeki Müslüman nüfusunun diğer unsurlarını meydana getirmekteydiler. Taberistan'da, Deylem'de, Gilan'da ve Horasan'da önemli bir Şii nüfusu bulunuyordu[120]. İran şiirinin en önemli simalarından biri olan Rudekî de Semerkandlı bir Şii idi[121]. İsmâiliyye'ye mensupları ise II. Nasr dönemindeki yoğun propaganda faaliyetleri sayesinde kendilerine büyük bir taraftar kitlesi kazanmışlardı. Ancak Fatımi hilafetiyle bağlantıları ve siyasî yönlerinin ağır basması nedeniyle bir tehdit olarak algılanmışlar ve I. Nûh döneminin başlarında uğradıkları takibatın ardından bölgede etkilerini kaybetmişlerdi[122]. Bu mezhebin kollarından Kerramiler bilhassa Nîşâbur ve Herat'da ciddi bir taraftar kitlesine sahipti[123]. Hariciler ise Sistan'daki varlıklarının dışında Buhara ve çevresinde de meskûndular[124]. Fergana, Huttel, Cüzcan, Hocend, Kaşan ve Semerkand'ın bazı kasabalarında ise Mukanna[125] tarafları olan Mübeyyiza (Beyaz Elbiseliler) yaşamaktaydı. Bu kadar farklı din ve mezhebin aynı coğrafyayı paylaşması bazı çekişme ve mücadeleleri de beraberinde getirmekteydi. Nitekim Nîşâbur'da, Sistan ve Serahs'ta yaşayan Hanefiler ve Şafiiler arasında çekişmeler eksik olmazdı[126]. Nîşâbur'daki rekabete zaman zaman Kerramiler de katılmaktaydı.

X. yy. da Horasan ve Mâverâünnehir'de ahali, kabâ denilen paltonun altına gömlek giyerken, kalansüve denilen keçe ve yünden mamul etrafına sarık sarılan siyah renkte sivri bir başlık takarlardı[127]. Kabâ yerine dizlere kadar uzanan tünik giyen Harizmlilerde kalansüveyi eğriltmek âdetten idi[128]. Din âlimleri taylasan denilen bir cübbe giyip ve başlarına sarık sararlardı. Mâverâünnehir'de ise pek taylasan giyilmezdi. Merv'de ilimle uğraşan bir kimse terfi ettirilmek istenildiğinde kendisine taylasan giydirilirdi[129].

ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s.134; W. Madelung, "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", trk. trc., Sönmez Kutlu, *AÜİFD.*, sayı; 33 Ankara 1992, s. 245-247.

[120] Makdisî aynı yer.

[121] V.V. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trk. trc. ve ekler, M. Fuat Köprülü, Ankara 1984, s. 177 (ekler kısmı); Zebihullah Safa, *Tarih-i edebiyat der Iran*, I, Tahran 1985, s. 245.

[122] Tafsilatlı bilgi için bkz., Usta, s. 454-456; Naci, s. 635-649.

[123] Naci, s. 653-656.

[124] Usta, s.456; Naci, s. 656-657.

[125] Mukanna hakkında bkz., "Mukanna", *EI2*, VII, 500; Mustafa Öz, "Mukanna el-Horasânî", *DİA*, XXXI, 124-125.

[126] Makdisî, s. 336; Bulliet, a.g.e., s. 201-205.

[127] İbn Havkal, s. 490.

[128] İbn Havkal, s. 481.

[129] Makdisî, s. 328.

Yukarıda Buharalı mecûsîlerin her sene Nevruz'un ilk gününde Buhara iç kalesinde bulunan Siyavuş'un mezarının önünde geleneksel hale getirdikleri törenlerinden bahsedildi. Bunun dışında yine yerli İranlı ve Soğdlu ahalinin Nevruz ve Mihrgân (Mihrican) kutlamalarına büyük önem verdikleri ve aralarında hediyeleştikleri bilinmektedir. İslâm fetihlerinin sonrasında devam eden bu adet Sâmânîler devrinde de mevcuttu. Sâmânî hükümdarları da hediyeleşme merasimlerine katılırlardı[130].

Mâverâünnehir ticaretin yanı sıra cihat için bölgeye gelen gaziler dolayısıyla nüfus olarak sürekli bir sirkülasyona sahip bir bölge idi. Tüccarlar ve gaziler geldikleri yerlerin kültür ve geleneklerini de buraya taşımaktaydılar. Dolayısıyla bunların ikametine ayrılmış durumdaki ribatlar birer sosyo-kültürel merkez halini almaktaydı. İbn Havkal, gaziler ve tacirlerin sürekli gelip-gittiği Mâverâünnehir'in yerli ahalisinin en önemli hasletlerinin cömertlik ve misafirperverlik olduğunu hayranlıkla belirtmektedir. Bununla birlikte Buhara ve Semerkand gibi büyük şehirlerin ahalisinde sosyal yaşam anlamında bir takım bozulmalar da yaşanmaktaydı. İbn Havkal, Semerkand halkının lüks yaşama isteği doğrultusunda müsrifliğin arttığını vurgularken, Makdisî, Buhara'da homoseksüelliğin arttığını, dini işleri küçümseyip açıktan günah işleyen kimselerin ve lükse düşkünlüğün fazlalaştığını yazmaktadır[131].

Satranç dönemin ileri gelenlerinin ve fakihlerinin olumlu/olumsuz görüşlerine karşın en sevilen oyunlarından birisiydi[132]. Yine Türkler arasında yaygın olan çevgen (polo) da revaçtaki oyunlarındandı. Sâmânî hükümdarlarından I. Abdülmelik, Rigistan Meydanı'nda çevgen oynarken atından düşerek hayatını kaybetmişti[133]. Bunların dışında at yarışları ve okçuluk müsabakaları düzenlenirdi.

2. İmar Faaliyetleri

Buhara imar faaliyetleri açısından Sâmânîler döneminde büyük bir gelişim göstermişti. Devlet merkezi olarak şehirde birçok saray, kasır, park ve bahçeler yaptırılmıştı. İsmâil b. Ahmed'in gulâmları için inşa ettirdiği Cûy-i Mûliyân (Cûy-i Mevâliyân)'daki parklar, çiçek bahçeleri ve birbiriyle kesişen su kanallarının arasında bina edilen saray ve kasırlar dönemin şiirlerine konu olmuştu[134]. II. Nasr'ın Rigistan Meydanı'nda inşa ettirdiği saray, I. Abdülmelik'in ölümü sonrasında gulâmlar tarafından yağmalanıp

[130] Nuri, s. 668-670.
[131] *Suretü'l-arz*, s. 494; *Ahsenü't-Tekasim*, s. 281.
[132] es-Sealibî, IV, 94-95; Nuri, s. 674-675.
[133] Nerşahî, s. 139; İbn Miskeveyh, II, 179; İbnü'l-Esîr, VIII, 535; trk. trc., VIII, 462.
[134] Nerşahî, s. 47,49-50.

yakılmıştı. Burası I. Mansûr tarafından yeniden yaptırıldı ise de bir yangın sonucunda tekrar tahrip olunca hükümdar Cûy-i Mûliyân'a taşınmıştı. Ayrıca Daştek ve Kerak-ı Aleviyyân mevkiinde de Sâmânîler tarafından inşa ettirilmiş saraylar vardı. Şehirdeki Cuma Camisi II. Nasr tarafından yeniden inşa edilmişti[135]. Böylesine yoğun imar faaliyetlerine rağmen yapıların ağırlıklı kısmının günümüze ulaşamamış olması elimizde bu dönemin mimarisi ve dekorasyonuyla alakalı bilgilerin yetersiz kalmasına sebebiyet vermiştir. Zamanın ve şartların yıkıcı etkilerine karşı direnebilen Sâmânîlere ait tek yapı İsmâil b. Ahmed Türbesi'dir. II. Nasr döneminde tamamlanan ve pişmiş tuğla malzemesiyle inşa edilen türbede diğer örneklerin aksine, saray sanatının etkileri açıkça görülmektedir[136]. Buhara'nın dışında Semerkand'ta da Sâmânîlere ait günümüze ulaşmayan sarayların varlığı bilinmektedir.

Doğal felaketler ve yangınlar mimarî eserler kadar sosyal yaşam için de ciddi bir tehditti. Zaman zaman ortaya çıkan kıtlık ve salgın hastalıklar durumu daha da kötüleştirebiliyordu. 323/934-935 senesinde Horasan'da meydana gelen kıtlıkta büyük insan kaybı yaşanmıştı[137]. 343/954-955 yılında Horasan ve Cibal bölgelerinde meydana gelen veba salgını yine insan kaybı açısından ortaya çıkardığı büyük tahribata karşın siyasî açıdan Sâmânîler için bir şans olmuştu. Zira bu salgında hayatını kaybedenlerden birisi o sıralarda Büveyhîlerin desteği ile devlete ikinci kez isyan eden sabık Horasan Valisi Ebû Ali b. Muhtac idi[138]. 373/983-984'te Cürcan'da bir başka veba salgını daha yaşanmıştı[139]. 331/942-943'de Nesa'da ve 346/957-958 yılında Talikan'da meydana gelen ve kırk gün süreyle devam eden depremlerde birçok insan hayatını kaybetmişti[140]. Buhara'da meydana gelen ve şehrin büyük kısmının tahrip olmasına sebebiyet veren yangından yukarıda bahsedildi.

3. İktisadi Durum

Sâmânîler döneminde Horasan ve Mâverâünnehir'in çeşitli şehirlerinde para basımı için darphaneler bulunuyordu. Buralarda dirhem ile dinar dışında bakır ağırlıkta olmak üzere çeşitli madenlerin karışımından oluşan ve daha çok yerel ihtiyaçları karşılamak üzere fülûs denilen sikkeler basılmaktaydı. 244/858-859 tarihli ilk fülus sikke Ahmed b. Esed'e

[135] Nerşahî, s. 82.
[136] Oleg Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, trk. trc. Nuran Yavuz, İstanbul 1998, s.136,179,187.
[137] İbnü'l-Esîr, VIII, 312; trk. trc., VIII, 260.
[138] İbnü'l-Esîr, VIII, 509,512; trk. trc., VIII, 439,443.
[139] İbnü'l-Esîr, IX, 29; trk. trc., IX, 31.
[140] Gerdizî, s. 155; İbnü'l-Esîr, VIII, 404,521; trk. trc. VIII, 343,448.

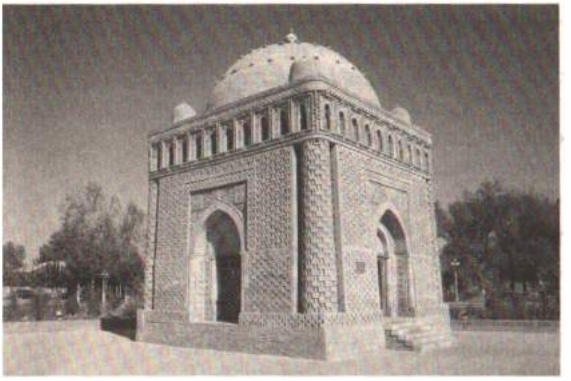

Resim 41: Sâmânî Hükümdarı İsmâil b. Ahmed'in Buhara'daki türbesi

[https://bit.ly/2LymAvX]

aitti[141]. Yine yerel ihtiyacı karşılamak üzere eski dönemden kalan Gıtrifî, Müseyyebî ve Muhammedî denilen fülûs sikkeler de halen tedavüldeydi. Dirhem Ortaçağ İslâm dünyasında en fazla kullanılan para birimiydi. Sâmânîlerde ilk dirhem İsmâil b. Ahmed adına darbedilmişti. Dolayısıyla da İsmâiliyye diye isimlendirilmişti[142]. Dinar basımı ise ağırlıklı olarak Nîşâbur'da gerçekleşmekteydi. Sâmânîler Devleti'nde ilk dinar yine İsmâil b. Ahmed adına darbedilmişti[143]. Bu dönemde kullanılan bir diğer para çeşidi ise kırık dirhemler olup, alışverişlerde bozuk para yerine kullanılmaktaydılar[144]. Zira Ortaçağ'da dirhem ve dinarların ağırlıkları konusunda belli rakamlar mevcut olmasına karşın (İslâmî dirhemlerin teorik ağırlığı 2,97 gr., dinarların ise 4,25 gr idi) darbedilen sikkeler bunların altında ya da üstünde ağırlığa sahip olabilmekteydi. Dolayısıyla sikkeler tartılarak ve kimi zaman ağırlık değerini tutturmak üzere parçalanmak suretiyle kullanılırdı.

Darbedilen sikkelerin hammaddesini oluşturan altın ve gümüş madenleri açısından Sâmânîler coğrafyası önemli yataklara sahipti. Mâverâünnehir'de İlak, Fergana ve Vahan bölgelerinde, Horasan'da Nîşâbur, Kuh, Badgis, Herat ve Nesa çevrelerinden gümüş çıkarılıyordu[145]. Elde edilen miktar ağırlıklı olarak sikke basımında kullanılıyordu. Altın ise Huttel, Vahan, Fergana ve İlak bölgelerinde, Cüzcan ve Buttem dağlarındaki maden yataklarından elde edilmekteydi[146]. Fergana bölgesi altın ve gümüş madenlerinin dışında Ortaçağ İslâm dünyası dâhilindeki en kaliteli demir rezervlerine sahipti. Fergana demirinin yumuşak olması dolayısıyla kolay şekil alması silah ve diğer aletlerin yapımında büyük kolaylık

[141] G.C. Miles, "Numismatics", *Cambridge History of Iran*, IV, ed. R.N. Frye, Cambridge 1975, s. 374.
[142] İbn Havkal, s. 490.
[143] Miles, a.g.m., aynı yer.
[144] İbn Havkal, s. 500.
[145] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 107, 115-116; İbn Havkal, s. 434,441, 477, 488, 505, 509, 515; Makdisî, s. 326.
[146] İbn Hurdadbih, *Kitabü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992, s.179; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 107,116-117; İbn Havkal, s. 476, 488, 505, 509; Makdisî, aynı yer.

Resim 42: Dinar, 4,17 gr., II. Nasır, Nîşâbur, H. 311

[Betül Teoman arşivinden]

sağlamakta ve piyasa değerini arttırmaktaydı[147]. Ancak demir çıkarılmasında odunun yoğun şekilde kullanımı ormanlara ciddi zararlar vermekteydi. Nitekim 10 kg. ince demir elde etmek için 150 metreküp odun kömürü gerekiyordu[148]. Fergana'dan başka Sâmânî toprakları dâhilindeki Cüzcan ve Uşrusana dağlarında, Nîşâbur'a bağlı Nukan'da demir çıkartılıyordu[149]. Ortaçağ'da nişadır (amonyak) üretimi büyük oranda Mâverâünnehir'deki Buttem Dağları ile Fergana ve İlak bölgelerinden sağlanıyordu[150]. Bulunduğu bölgede meydana getirdiği yüksek ısı nedeniyle nişadur istihsali oldukça zor şartlar altında yapılıyordu. Bu maden için çıkarıldığı yerlerdeki dağlarda, üzerinde eve benzeyen yapılar inşa edilmiş mağaralar bulunurdu. Madenciler, bu yapıların kapı ve deliklerini sıkıca kapatırlardı. İçeride ise buhar çıkan bir göz vardı. Buradan çıkan buhar, evin duvarlarının ve tavanın iç kısımlarında keçeleşerek nuşadura dönüşürdü. Ancak binanın içi çok sıcak olduğundan insanların yalın olarak içeri girmesinin imkânı yoktu. Dolayısıyla madenciler ıslatılmış keçelere sarınarak, tahta ayakkabılarla kısa bir süre için içeriye girip oluşan nuşaduru toplarlardı. Nuşadur buharı zaman zaman yer değiştirirdi. Böyle durumlarda yeni bir yer kazılarak buhar ortaya çıkarılır, kaybolunca da aynı işlem tekrarlanırdı[151].

Fergana ve çevresinde zengin civa yatakları mevcuttu[152]. Merv, Nîşâbur, Tus, Fergana, ve Cüzcan'da bakır ve kurşun[153], yine Fergana'dan kalay, neft ve taş kömürü, Cüzcan dağlarından sülfirik asit ve sürmetaşı çıkarılırdı[154]. Fergana ve çevresinin maden bakımından zenginliği bunlarla sınırlı değildi. Cam, kalay, neft, katran, firuze, kömür gibi yanan siyah bir taş (taş kömürü) bölgeden elde edilen diğer madenlerdi[155]. Ayrıca bir

[147] İbn Havkal, s. 506.
[148] Lombard, s. 164.
[149] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 107,115; İbn Havkal, s. 434.
[150] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 115; İbn Havkal, s. 488,505; Makdisî, s. 326.
[151] İbn Havkal, s. 505-506; Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnâmesi*, Ankara 1989, s. 66.
[152] İbn Havkal, s. 464.
[153] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 103,107,116; İbn Havkal, s. 434,488; Makdisî, s. 324-325.
[154] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 107; İbn Havkal, s. 488.
[155] İbn Havkal, *aynı yer.*

diğer önemli maden bölgesi olan Cüzcan'dan sürme taşı ve sülfirik asit[156], Bedehşan'dan yakut ve benzeri değerli taşlar, fitil taşı[157], Vaşcird'de neft, zift ve firuze[158], yine Nîşâbur'un yakınlarındaki Rivend dağından da firuze çıkarılıyordu[159].

Horasan ve Mâverâünnehir toprakları üzerinde cereyan eden ticari aktiviteler Sâmânîler Devleti'nin ekonomisinin can damarını oluşturuyordu. Bu canlılığın temelinde ise kara güzergâhı Bağdat'tan Çin'e kadar uzanan Ortaçağın en önemli ticaret yolu olan İpek Yolu vardı. Bağdat'tan doğuya doğru hareketle Hemedan, Rey, Damgan, Nîşâbur, Merv, Amul, Buhara Semerkand üzerinden geçen yol Zamin'e ulaşıyor ve burada biri Fergana diğeri Şaş yönüne olmak üzere iki kola ayrılıyordu. Fergana yönünde devam eden kol Ahsiket ve Özkend şehirlerine uğradiktan sonra Doğu Türkistan'a giriyor ve Çin'e doğru devam ediyordu. Şaş'a giden kol ise İsficâb ve Talas üzerinden Çin'e uzanıyordu. İki yol Tung Huang'da birleşerek Çin'in merkezine ulaşıyordu. İpek Yolu'nun ana güzergâhı ile birleşen bir diğer yol ise kuzeyde İdil ve Kama nehirleri arasında yer alan Bulgar şehri üzerinden Harizm'e inmekteydi. Kürk Yolu'nun tali bir kolu olarak nitelendirebileceğimiz bu yol Rusya ve İskandinav ülkelerinin ticari ürünlerini İslâm dünyasına taşımaktaydı[160]. Hindistan'ın baharatı ve Tibet miskleri ise Kabul, Bedehşan, Gazne, Belh ve Herat üzerinden nakledilmekteydi.

Ticaret yolları üzerinde yer alan şehirlerde büyük pazar yerleri ve dükkânlar yer alırdı. Belh, Merv, Nîşâbur, Buhara ve Semerkand gibi şehirler büyük çarşılarıyla ünlüydü. Yine tüccarların ikameti için ribatların yanında hanlar ve oteller mevcuttu. Harizmliler ve Beykentliler sadece Sâmânî topraklarında değil İslâm dünyasının genelinde ticari konulardaki maharetleriyle şöhret kazanmışlardı. Bilhassa Harizmliler, Bulgarlar vasıtasıyla kuzey ülkeleriyle yapılan ticaret üzerinde büyük bir tekele sahiptiler. Kimi zaman 5000 kişiye ulaşan büyük kervanlar[161] vasıtasıyla kürk başta olmak üzere kuzeyin ticari emtiası Harizm'e taşınır ve buradan da diğer Müslüman ülkelerine dağıtılırdı. Dolayısıyla Horasan'ın her yerinde Harizmlilerin oluşturduğu bir ticaret kolonisine rastlamak mümkündü[162]. Harizmlilerin kuzey bölgeleri ile yaptıkları ticarî faaliyetlerin günümüze kadar gelen mirası ise İdil Bulgarlarının İslâmiyeti kabulü ve

[156] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 107.
[157] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 112; İbn Havkal, s. 449; Makdisî, s. 303.
[158] Makdisî, s. 326.
[159] Makdisî, s. 320.
[160] Bu yol üzerinde yapılan ticaretle alakalı bkz., Aydın Usta, "Ortaçağ İslâm Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Olan Ticari Münasebetleri, (IX. ve XIII. yy.'lar arası dönemde) ", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Eylül-Ekim 2007, sayı: 170, s. 221-240.
[161] İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, trk. trc. ve ekler, Ramazan Şeşen, İstanbul 1995, s. 39.
[162] İbn Havkal, s. 481.

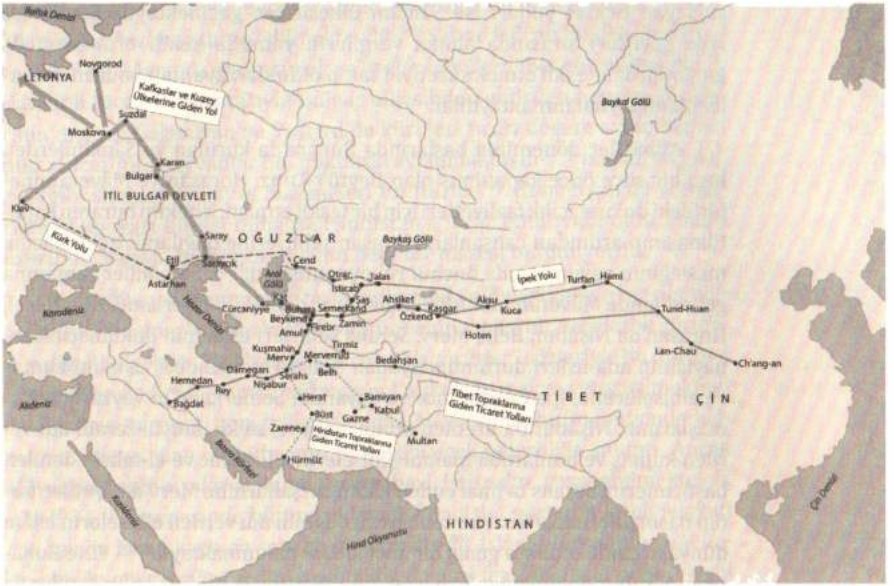

Harita 22: Ticaret Yollarının Güzergâhlarını Gösteren Harita

[Aydın Usta'nın arşivinden]

Rusya, İskandinavya topraklarının yanında Grönland'a kadar uzanan bütün kuzey sahasında bulunan Sâmânî sikkeleridir. Bütün ahalisinin ticaretle uğraştığı belirtilen Beykentliler ise Çin ile yapılan ticaretin önemli aktörleri arasında yer almaktaydılar[163].

Mevcut ticari canlılığı daha da arttırmak üzere çeşitli şehirlerde panayırlar düzenlenirdi. Buhara Mecûsîlerinin tertip ettiği ve Sâmânîler devrinde de devam eden Melik Mah Panayırının dışında, Tavavis'te, İsficab'a bağlı Nuciket'te, Fergana'ya bağlı Mersümende'de yılın belli dönemlerinde panayırlar kurulmaktaydı. Buralardan maddi anlamda ciddi gelirler elde edilmekteydi. Nitekim yılda bir defa yapılan Mersümende Panayırının günlük geliri 100.000 dinara ulaşmaktaydı[164].

Sâmânî topraklarında cereyan eden ticari faaliyetlerin ağırlık noktasını köle ticareti ve dokumacılık sanayi oluşturuyordu. Ortaçağ İslâm dünyasında merkezi yönetim anlayışının temel gerekliliklerinden biri olan nitelikli ve sadık asker ihtiyacı özellikle Türk ülkelerinden gelen kölelerin gulâm sisteminde yetiştirilmesi suretiyle karşılanmaktaydı. Bunların kaynağı olan doğudaki Türk ülkeleriyle İslâm ülkeleri arasındaki bağlantıyı

[163] Nerşahî, s. 36.
[164] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 115.

sağlayan ticaret yolları ise Sâmânî ülkesinden geçmekteydi. Sâmânîler köle geçişleri sırasında alınan vergilerin yanında kendi ordularını da gulâmlardan teşkil etmek suretiyle sahip oldukları avantajın bütün nimetlerinden faydalanmaktaydılar.

Abbâsîler döneminin başlarında Buhara'da kurulan ve Sâmânîlerden kısa bir süre önce kapatılmış olan Beytü't-Tıraz, Horasan ve Mâverâünnehir'deki dokumacılık faaliyetleri için bir teşkil etmişti. Nitekim buranın kapatılmasının ardından çalışanları Horasan şehirlerine dağılarak dokumacılık mesleğinin yayılmasında önemli rol oynamışlardı[165]. Sâmânîler zamanına gelindiğinde Mâverâünnehir'de Buhara'nın dışında, Semerkand, Keş, Nesef, Horasan'da Nîşâbur, Belh, Merv, Serahs şehirleri dönemin dokumacılık sanayisinin ana üsleri durumundaydılar. Buhara'nın zendecî, uşmunî kumaş ve elbiselerinin, ipek kadar ince ve dayanıklı Semerkand'ın veyzariyye kumaşlarının, Nîşâbur'da üretilen attabi, hafiyye, sa'idi, muşti, zeraifî adı verilen kumaş ve bunlardan mamul elbiselerin, el-rahtâc ve el-tahtâc denilen başörtülerin, Serahs'ta imal edilen kadın çarşaflarının, Merv'de üretilen kadın başörtülerinin, Nesa'nın zenbeft ve benbun adı verilen elbiselerin İslâm dünyası içinde oldukça geniş bir alıcı kitlesi bulunmaktaydı[166]. Yine Buhara ve Nîşâbur'da dokunan halılar, el-fundukiyye adı verilen kalın örtüler ve seccadeler de aranılan ürünler arasında yer almaktaydı[167].

İpek böceği yetiştiriciliği İslâmî dönemin öncesinde Semerkandlılar tarafından bilinmekteydi. Semerkand ahalisi Çinlilerden aldıkları bu mesleğin Sasaniler döneminde Horasan ve İran'a yayılmasına aracı olmuşlardı. Sâmânîlere gelindiğinde Semerkand'ın dışında Belh, Herat Merv ve Nîşâbur şehirlerinde ipek böceği yetiştiriciliği yapılmakta ve ipekli kumaşlar imal edilmekteydi. Bunların arasında özellikle Merv şehri ön plana çıkmaktaydı. Öyle ki burada yetiştirilen ipek böceği yumurtaları diğer şehirlere ihraç edilirdi[168]. Cürcan da ipek böceği kozaları ihraç eden bir diğer şehirdi[169]. Ayrıca Cürcan ipekten mamul başörtüleriyle ünlüydü[170]. Yine Merv'de imal edilen işlemeli ipekli kumaşlar ve başörtüleri, Nîşâbur'da dokunan ipekli başörtüler ve Herat'ta üretilen ipekli dibaclar İslâm dünyasında oldukça tanınıyordu[171]. Bunların dışında Şaş'ta ve Cüzcan'da dericilik oldukça gelişmişti[172]. Semerkand'ta İslâm dünyasının en

[165] Nerşahî, s. 39.
[166] Makdisî, s. 324.
[167] Makdisî, aynı yer.
[168] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 104; İbn Havkal, s. 436.
[169] İbn Havkal, s. 381.
[170] Makdisî, s. 367.
[171] Makdisî, s. 324-325.
[172] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 107.

kaliteli kâğıdı üretilmekteydi [173]. Büst ve Tirmiz'de imal edilen sabunlar ülkenin her tarafına ihraç edilmekteydi[174]. Şaş ve İsficab bölgelerinde yetişen halenç ağacından yapılan ok ve yaylar büyük rağbet görmekteydi[175]. Harizmli tüccarlar vasıtasıyla Bulgar ülkesinden getirilen hayvan kürklerinin dışında Çağaniyan ve Vaşcird'de kürkleri ticari değere sahip samur, tilki, sincap gibi hayvanlar bol miktarda avlanmaktaydı[176]. İsficab'da kılıç, zırh gibi silahlar ve savaş makineleri üretilirdi[177]. Kubadiyan'da yetiştirilen kökboyası bitkisi bilhassa Hindistan'a ihraç edilmekte olup bunun üzerinde Sâmânî hükümdarlarının belli bir hissesi bulunuyordu[178].

Mâverâünnehir toprakları tarım anlamında oldukça zengin bir çeşitliliğe sahipti. Nitekim İbn Havkal "Mâverâünnehir ahalisi bir defa kıtlık görmeden diğer bölgelerin halkları defalarca kıtlık görürler" sözleriyle bu duruma işaret etmektedir[179]. Ayrıca bölgede bol miktarda meyve yetiştirilmekteydi. Horasan, tarımsal zenginlik açısından Mâverâünnehir'in gerisinde kalmasına karşın yine de nüfusunu besleyebilecek yeterliliğe sahipti. Ancak Mâverâünnehir'in aksine kimi zaman bazı istisnalar yaşanabilmekteydi. 323/934-935 senesinde bütün şiddetiyle kendisini gösteren kıtlık felaketi çok sayıda insan kaybına sebebiyet vermişti[180]. İslâm dünyasının genelinde olduğu gibi Sâmânî coğrafyasındaki tarımsal faaliyetler de nehir ve göl gibi su kaynakları ile bunlardan faydalanılmak amacıyla kurulmuş yaygın bir kanal sistemiyle gerçekleştirilmekteydi. Sâmânîler tarımın can damarı olan bu kanallara büyük önem vermişlerdi. Öyle ki kanallar için kurulmuş Divanü'l-mâ' adıyla özel bir divan mevcuttu[181].

Sâmânî topraklarında bol miktarda huhubat tarımı yapılmaktaydı. Semerkand ve buraya bağlı kasabalarda, Harizm, Merv, Nîşâbur, Toharistan ve Garcistan'da hububat ekimi yaygındı[182]. Özellikle Semerkand ve çevresi bu konuda oldukça verimliydi. Nitekim buraya bağlı Ebgar kasabasında ekilen bir kilo tohumdan 100 misli ürün elde edildiği ve zor dönemlerde sadece Ebgar'ın mahsulünün bütün Soğd bölgesine yeteceği söylenmekteydi[183]. Fergana, Herat, Belh, Vervaliz ve Bedehşan'da pirinç, Çağaniyan,

[173] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 113; Makdisî, s. 326.
[174] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 110,114.
[175] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 118-119.
[176] İbn Havkal, s. 465.
[177] Makdisî, s. 324-326.
[178] İbn Havkal, s. 477.
[179] *Suretü'l-Arz*, s. 463.
[180] İbnü'l-Esîr, VIII, 312; trk. trc., VIII, 260.
[181] Usta, s. 403.
[182] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 105,109,115; İbn Havkal, s. 481, 499,505; Makdisî, s. 284, 299, 318-319.
[183] İbn Havkal, s. 499.

Harita 23: Mâverâünnehir bölgesi

[https://bit.ly/2sOFJNc]

Zemindaver, Şuman ve Vaşcird'de safran ekilirdi[184]. Keş şehri turfanda sebze ve meyveleriyle ünlüydü[185]. Semerkand, Nesef, Merv, Herat, İsferayin şehirleri, Harizm, Fergana ve Bedehşan bölgelerinde çok sayıda üzüm bağı mevcuttu. Elde edilen mahsul kurutulduğu gibi çeşitli şurup ve şarap da üretilirdi[186]. Bunların dışında ceviz, kavun, karpuz başta olmak üzere her çeşit meyve oldukça bol miktarda üretiliyordu. Diğer taraftan kozmetik ve ilaç yapımında kullanılmak üzere çeşitli bitki ve çiçekler de mevcuttu. Kişş ve Fergana dağları ilaç yapımında kullanılan şifalı bitkiler açısından oldukça zengindi. Yine Busenç dağlarında yetişen ar'ar (ardıç?) ağacının suyu akrep ve yılan sokmalarına karşı tedavi amacıyla kullanılıyordu[187].

Hayvancılık alanında ise Kişş şehrinde dayanıklı katırlar, Çağaniyan, Fergana, Semerkand, Cüzcan, Huttel ve Toharistan'da bol miktarda at sürüleri mevcuttu. Özellikle Huttel'de yetiştirilen atlar bütün İslâm dünyasına ihraç edilirdi[188]. Fergana, Harizm, Şaş, Cüzcan ve Vahş bölgelerinde büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yaygındı. Vahş bölgesinde yetiştirilen koyunlar buraya nispetle Vahşî olarak isimlendirilirdi[189]. Serahs civarında ise halkın en büyük zenginliği yetiştirdikleri deve sürüleriydi[190]. Bunların dışında gayrimüslim Türk ülkelerinden çok sayıda küçükbaş hayvan ithal edilmekteydi.

Ceyhun ve Seyhun nehirleri ile bunlara bağlı kanallardan sulama faaliyetlerinin dışında balıkçılık alanında da faydalanılırdı. Özellikle Harezm eyaletinde balıkçılık faaliyetleri çok yaygındı. Ceyhun'un, Aral Gölü'ne döküldüğü Halican adı verilen yerde balıkçılık ile uğraşan kişilerin kulübeleri yer alırdı[191].

[184] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 110,114-115; İbn Havkal, s. 439, 471; Makdisî, s. 271,318, 321,323.
[185] İbn Havkal, s. 501; Makdisî, s. 282.
[186] *Iludûdü'l-Âlem*, s. 104,107; Yakubî, *Kitabü'l-büldan*, nşr. M.J. de Goeje, Brill 1967, s. 280; İbn Havkal, s. 474,499; Makdisî, s. 283,299,305-307, 316,318,323.
[187] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 104,116; İbn Havkal, s.502.
[188] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 119; İbn Havkal, s.476.
[189] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 120.
[190] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 104.
[191] İbn Havkal, s. 480.

E. Sâmânîler Döneminde Kültürel Hayat

1. Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri

Sâmânîler dönemindeki eğitim-öğretim faaliyetleri İslâm dünyasının genelinde olduğu gibi iki aşamalı bir sistem içerisinde yürütülmekteydi. İlk olarak çocuklar günümüzdeki ilkokulların karşılığı durumundaki küttablara başlatılırlardı. İbn Sînâ çocuklarda eğitime başlangıç için ideal yaşın altı yaş olduğunu söylemektedir[192]. Küttablar için mekân olarak camiler veya hemen yakınlarında bir yerler tercih ediliyordu. Yine öğretmenlerin (Arapça: müeddib, Farsça: Danişmend) evleri de bu iş için kullanılmaktaydı. Ders müfredatı Kur'an-ı Kerim'in öğreniminin yanı sıra basit Arapça gramer, Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili hikâyeler, basit aritmetik kaideleri ve dini temalar içermeyen şiirlerden oluşmaktaydı[193]. Hükümdar ailesi, saray mensupları zengin ailelerinin çocuklarının eğitimiyle daha çok özel hocalar ilgilenmekteydi. Bu iş için dönemin ilim, dil ve edebiyat konularında önde gelen şahsiyetleri tercih edilirdi. Şiir konusundaki mahareti kadar nahiv ve lügat konularındaki bilgisiyle tanınan Ebû İshak İbrâhim Ali el-Farisî, dönemin bir başka ünlü şairi Ebû Bekr Muhammed el-Hârizmî kaleme aldıkları şiirlerinin dışında geçimlerini özel dersler vererek kazanmaktaydı[194]. Sâmânîler döneminin çok yönlü âlimlerinden Ebû Zeyd el-Belhî de bir süre öğretmenlik yapmıştı[195]. el-Belhî'nin babasının mesleği de öğretmenlikti. Yine I. Nûh'un veziri ünlü Hanefi fakihi Ebu'l-Fazl es-Sülemî daha öncesinde bu hükümdarın hocalığını yapmıştı. Zengin ailelerin çocuklarına, hükümdar ya da saray mensuplarının çocuklarına ders veren hocalar ekonomik anlamda oldukça rahat yaşam şartlarına sahipti. Nitekim zengin ailelerin çocuklarına ders verenler aylık 60 dirheme yakın bir ücret alabiliyorlardı. Bu rakam, saray ahalisi olduğunda daha da yükselebilmekteydi. Fakat diğer öğretmenler o kadar şanslı değillerdi. Aldıkları ücretler çoğu zaman yeterli gelmiyordu.

Küttabların sonrasında eğitim biraz daha maddi güce dayalı bir şekil almaktaydı. Nitekim eğitimini ilerletmek isteyen kişiler *rıhle (seyahat etmek)* adı verilen seyahatlere çıkarak çeşitli bölge ve şehirlerdeki âlimlerin

[192] A.K. Mirbabaev-P. Zieme-Wang Furen, "The Devolopment of Education, Maktab, Madrasa, Science end Pedagogy" *History of Civilizations of Central Asia, IV/II, the age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, The achievements*, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s. 34.
[193] Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1996, s. 222-224.
[194] es-Sealibî, IV, 171, 223.
[195] Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-üdeba İrşadü'l-erib ila ma'rifeti'l-edib*, I, ed. D.S. Margoliouth, Yeni Delhi 1983, s. 524-525.

derslerine iştirak ederlerdi. Fakat bu türlü eğitim ciddi bir masraf, uzun ve tehlikeli yolculukları da beraberinde getirmekteydi. Dönemin ileri gelen âlimlerinin yaşadığı veya bunların misafir edildiği şehirler ileri seviye eğitim konusunda çok daha şanslı idiler. Zira âlimler namaz saatleri dışında camilerde oluşturdukları ders halkalarında uzmanlık konularıyla alakalı dersler veriyorlardı. Bulundukları şehrin ahalisi de ücretsiz olarak bu derslerden faydalanabilmekteydi. Buralarda dini ilimlerin yanında çeşitli akli ilimler, edebiyat ve gramer dersleri verirlerdi. Yapılan derslerin genele açık olması şehirlerdeki eğitim ve kültür seviyesinin yükseltilmesi açısından da önemliydi. Derslere katılan yabancılardan ise kimi zaman ücret talep edilebilmekteydi. Fıkıh konusunda düzenlenenler ders halkaları iş imkânının fazlalılığı dolayısıyla diğerlerine nazaran çok daha fazla ilgi görmekteydi[196].

Dersi veren âlimin anlattıklarının dikte edilmesi için *imlacı* denilen yardımcılar bulunurdu. Horasan'ın en önemli hadis âlimlerinden el-Hâkim en-Nîşâburî (ö.1014) on üç yaşında iken İbn Hibbân'ın derslerine katılarak imlacılık yapmıştı[197]. IX. yy. içerisinde imlacılık, öğretimin en yüksek kademesi olarak kabul edilmekteydi. Daha sonraları muhaddislerin aynı usulü devam ettirmelerine karşın felsefeciler, dinleyicilerden birisine okuttukları kitap üzerinde açıklamalar yapmak şeklinde yeni bir sistemi benimsemişlerdi.

Örgün öğretimi arttırmak ve daha fazla insanın bundan faydalanmasını sağlamak amacıyla dönemin hâkimlerinin de çeşitli tedbirler aldıkları görülmektedir. Tâhirîlerden Horasan Valisi Abdullah b. Tahir *ilim, ehline ve ehli olmayanlara ulaştırılmalıdır*[198] şeklindeki sözleriyle bu duruma vurgu yapmıştır. Onun eğitimin genelleştirilmesi konusunda gösterdiği çaba sayesinde döneminde fakir ailelerin çocukları bile rahatlıkla eğitim görmek üzere şehirlere gidebilmekteydi. Sâmânîler döneminde de benzer çabalar devam etmişti. Bu çerçevede ülkeye gelen âlimlere kalmaları için özel ihtimam ve hürmet gösterilirdi. Nitekim 264/877 senesinde Semerkand'a gelen hadis âlimi Ebû Heysem Halid b. Ahmed b. ez-Zühlî şehre girişinde bizzat Nasr b. Ahmed tarafından karşılanmıştı[199]. Hükümdarlar gibi reaya da âlimlere aynı saygıyı göstermekteydi. 275/888-889 senesinde Semerkand'a gelen ünlü Şafii âlimlerinden Ebû

[196] Adam Mez, *X. yy'da İslâm Medeniyeti, İslâm Rönesansı*, trk. trc. Salih Şaban, İstanbul 2000, s. 214; Mirbabaev-Zieme-Furen, a.g.m., s. 36.
[197] Mehmet Ali Sönmez, "İbn Hibbân", *DİA*, XX, 63; Usta, *Türkler'in İslâmlaşma Serüveni*, s. 509, 526.
[198] İbnü'l-Esîr, VII, 14; trk. trc., VII, 20.
[199] Ebû Hafs en-Nesefî, *el-Kand fi zikr-i ulemâi Semerkand*, nşr. Nazr Muhammed Faryabî, Riyad 1991, s. 22.

Abdullah Muhammed b. Nasr el-Merverzî'ye, şehirdeki ikameti süresince her yıl İsmâil b. Ahmed ve kardeşi İshak tarafından 4.000 dirhem para gönderilirdi. Semerkand halkı da, el-Merverzî'nin şehirlerinde kalmasını sağlamak için her yıl topladıkları 4.000 dirhemi ona hediye ediyorlardı[200]. Bu türden çabalar sonraki yüzyıl içerisinde İslâm dünyasındaki eğitim faaliyetlerinin merkezi haline gelecek medreselerin ilk örneklerinin ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştır[201]. Sâmânî hükümdarları ve devlet adamları ülkelerine gelen âlimlerin ders vermeleri için birer ihtisas okulu niteliğindeki ilk medreseleri inşa ettirerek bu işte öncü rolünü üstlenmişlerdir.

Sâmânî ailesinden Muzaffer b. Ahmed b. Nasr b. Ahmed, Semerkand'da ünlü âlim İbn Hibbân için çardak görünümde (suffe, sofa) bir medrese inşa ettirmişti[202]. Horasan Valisi Ebu'l-Hasan es-Simcûrî, Nîşâbur'a davet ettiği İbn Fûrek için şehirde bir medrese bina ettirmişti[203]. Karatekin el-İsficâbî de yine Nîşâbur'da İmam Yûsuf b. Cafer en-Nîşâburî için bir medrese yaptırmıştı[204]. Sâmânîler coğrafyasında bunların dışında Belh, Nîşâbur, Merv, Semerkand ve Buhara gibi büyük şehirlerde 30 kadar medrese inşa edilmişti. Genel bir özellik taşımaktan ziyade yukarıda belirtildiği üzere birer ihtisas okulu niteliğindeki bu medreseler tek bir ilim dalında, ağırlıklı olarak da hadis ya da fıkıh öğrenimi vermekteydiler. Gerçek manada kurumsal bir kimliğe sahip olmayan ilk medrese örneklerinin yöneticiliğini (mütevelli ve baş müderris) adına okul inşa edilmiş âlimler yapardı. Bunların altında da müderrisler ve diğer yardımcılar çalışırdı. Medreseler için vakfedilmiş gelir kaynakları olup, fakir öğrencilerin giderleri bu şekilde ya da medresenin banisi tarafından karşılanırdı.

Medreselerin varlığı henüz geneli kapsayacak bir bütünlük arz etmediğinden camiler, hankahlar ve ribatların da eğitim-öğretim faaliyetleri için kullanımına devam edilmişti. Zira buralar dönemin âlimlerinin daha büyük topluluklara hitap edebilmesine imkân tanıyan mekânlardı. Yine ticaret veya gaza maksadıyla Mâverâünnehir'e gelen âlimler kaldıkları ribatlarda ders tertip etmekten geri durmamışlardı. Nitekim ünlü mutezile âlimi el-Kâ'bî (ö.931) Semerkand ile Nesef arasındaki Cevbek Ribatı'nda

[200] Ebû Abdullah ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz,* III, Haydarabad 1956, s. 651; Taceddin es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-şafiiyyeti'l-kübra,* II, thk., M. Muhammed el-Tenahi-Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire 1964, s. 247-248.

[201] Ayrıca Adam Mez (a.g.e, aynı yer) bu durumu münazara usulünün artmasından sonra camilerin yeni sisteme uygun olmamasından ötürü yeni eğitim mekânlarına duyulan ihtiyaç şeklinde açıklamaktadır.

[202] Mehmet Ali Sönmez, "İbn Hibbân", *DİA,* XX, 63.

[203] es-Sübkî, IV, 128; Y. Şevki Yavuz, "İbn Furek", *DİA,* XIX, 495; Merçil, "Simcûrîler V", s. 138; Bulliet, *The Patricians of Nishapur,* s. 73.

[204] Ebu'l-Hasan el-Beyhakî, *Târih-i Beyhak,* s. 104. Krş., Merçil, "Karategin Ailesi", s. 7.

öğrenci okuturdu[205]. Aynı şekilde İbn Hibbân el-Büstî, Nîşâbur'da inşa ettirdiği hankahında ders veriyordu[206].

X. yy. içerisinde Sâmânî topraklarını gezen İbn Havkal bölge halkını "ilim ve doğruluk sahibi" olarak tasvir etmektedir[207]. Makdisî ise "burada fakihler hükümdarlar derecesindedir. Bölge halkı âlimlere ve ilme en çok rağbet eden, dinleri bütün kimselerdir" [208] şeklindeki sözleriyle öğrenme ve ilme saygı konusundaki hassasiyeti vurgulamaktadır. Bunlara hükümdarlarının çabaları, ticaret ve gaza faaliyetleri, eski din ve toplulukların oluşturduğu kozmopolit yapı ve verdikleri katkılar eklendiğinde Sâmânîler coğrafyasındaki akli ve naklî ilimler konusundaki aktivitelerin nasıl bir yoğunluk arz ettiği daha rahat anlaşılacaktır. Öyle ki mevcut birikim Horasan ve Mâverâünnehir'in ilimler konusunda İslâm dünyası içinde her zaman ayrı ve özgün bir ekole sahip olması sonucunu doğurmuştur.

2. Dini İlimler

Öncelikle ele alacağımız tefsir ve kıraat ilimleri üzerine Horasan ve Mâverâünnehir'de yapılan çalışmalara bakıldığında diğer konularda eserler veren müelliflerin tefsir ve kıraat ile alakalı çalışmalar yaptığı görülmektedir. Öte yandan bu konular ağırlıklı olmak üzere çalışmalar yapmış Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Mihran en-Nîşâburî (ö.992) ve İbn Habib en-Nîşâburî (ö.1016) gibi âlimler de vardır. *Asrın müfessiri* olarak ün kazanan İbn Habib en-Nîşâburî tefsir konusundaki bilgisiyle sadece Horasan'a değil İslâm Dünyası'nın genelinde tanınan bir âlimdi. Önceleri Kerramiye'ye mensup iken sonradan Eş'arîliği kabul etmişti. Tefsir konusunda kaleme aldığı *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Kerim* adlı eseri *Tefsirü'n-Nîşâburî* adıyla da bilinmektedir[209]. Bunların dışında el-Kaffâl el-Kebir (ö.976), Ebû Mansûr el-Maturidî (ö.944), Ebû Leys es-Semerkandî'nin (ö.953) tefsir konusunda eserleri bulunmaktadır.

Hadis ilmi konusunda Sâmânîler coğrafyası özellikle IX. yy.'da yoğun derleme ve telif çalışmalarına sahne olmuştu. Nitekim hadis edebiyatının zirvesini teşkil eden *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin dördü burada yetişmişti. Yaşanan bu zirve döneminde büyük hadis kitaplarının oluşturulmasının sonrasında X. yy. ile birlikte hadis çalışmaları daha çok teknik (usul-i

[205] Ebû Hafs en-Nesefî, a.g.e., s. 209.
[206] es-Subkî, III, 132; ez-Zehebî, *Siyerü A'lami'l-nübela*, XVI, thk. Şuayb el-Arnavud-Hüseyn el-Esed v.d, Beyrut 1990, s. 94.
[207] *Sûret el-arz*, s. 463.
[208] *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 260-261.
[209] Katib Çelebi, *Keşf-i Zünun an esami'l-kütub ve'l-fünun*, I, tsh., Şerafettin Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul 1941, s. 460.

hadis) ve tenkid (el-Cerh ve't-ta'dil) gibi sahalara kaydırılmıştı. Aynı şekilde daha önceden yazılmış hadis kitaplarından seçmeler yapıldığı *müstahrec* ve gerekli şartları taşımasına rağmen hadisçilerin eserlerine almadığı hadislerin toplandığı *müstedrek* türü hadis kitaplarının ilk örnekleri de Horasan bölgesinde yazılmıştı. *Sahibü'l-Muhaddisîn* olarak bilinen el-Hâkim en-Nîşâburi'nin (ö.1014) *el-Müstedrek* adlı eseri ile bir başka Horasanlı hadisçi el-İsmâilî'nin *el-Müstahrec*'i türlerinin ilk örnekleridir. Yeni usulde yapılan bu çalışmalara karşın İbn Huzeyme (ö.923) ve İbn Hibbân (ö.965) gibi muhaddislerin orijinal hadis kitapları yazdığı bilinmektedir.

Diğer taraftan X. yy.'da medreselerin ortaya çıkışı bilhassa hadisçilerin başvurdukları "seyahat etme" yönteminin giderek zayıflamasına neden olmuştu. Ancak her şeye rağmen X. yy. boyunca hadisçiler "seyahat etme" yoluyla hadis öğrenme geleneğini devam ettirmişlerdi. Buhara, Semerkand, Nîşâbur, Merv, Belh gibi önemli Sâmânî şehirleri bu dönemde hadis talebeleri tarafından sıklıkla ziyaret edilmişti.

Sâmânîler döneminde yetişen hadis âlimleri arasında senet zinciri konusundaki bilgisiyle tanınan eş-Şeybanî en-Nesefî (ö.916), es-Serrâc en-Nîşâburî (ö.925), Ebû Ali en-Nîşâburî (ö.960), el-Hâkimü'l-Kebir (ö. 988), Ebû Süleyman el-Hattabî (ö.998), el-Kelabazî'yi (ö.1008) sayabiliriz. Ayrıca Sâmânî ailesinden Ahmed b. Esed ve oğulları İsmâil ve İshak ile II. Nasr da hadis rivayet etmişlerdir.

Hadis ilmi dışında başta fıkıh ve felsefe olmak üzere çeşitli ilim dallarında çalışmalar yapan İbn Hibbân, el-Cerh ve't-ta'dil konusundaki bilgisiyle tanınmıştır. Hadis konusunda kaleme aldığı önemli eserlerinden *el-Müsnedü's-sahîh*[210] alışılagelmiş tasnif metodlarından farklı olarak emirler, nehiyler, haberler, mübahlar ve peygamberin fiilleri olarak beş bölüme ayrılmıştır. Fakat bu eserinin tamamı günümüze ulaşmamıştır. Alfabetik olarak tertip edilen *es-Sikât* ise biyografi tarzında yapılmış bir çalışmadır. Müellifin hadis ile ilgili başka eserleri de bulunmaktadır[211].

Sâmânîler döneminin en önemli muhaddislerinden biri olan el-Hâkimü'l-Kebir'in (Ebû Ahmed Muhammed en-Nîşâburî) hadis konularındaki bilgisi dolayısıyla aldığı el-Hâkim lakabının sonuna talebesi Ebû Abdullah el-Hâkim en-Nîşâburî ile karıştırılmaması için el-Kebir sıfatı eklenmişti. Baş kısımları günümüze ulaşmayan en önemli eseri el-*Esmâ' ve'l-künâ* adlı eseri 2096 hadis ravisinin biyografilerini içermektedir[212].

[210] Katib Çelebi, II, 1075; Fuat Sezgin, *Geshichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, I, Leiden 1967, s. 190.
[211] Bkz., Mehmet Ali Sönmez, "İbn Hibbân", *DİA*, XX, 63-64; Usta, a.g.e., s. 526-527.
[212] Ömer Rıza Kehhale, *Mücemü'l-müellifin*, XI, Beyrut 1986, s. 180; Sezgin, *GAS*, I, 204.

Resim 43: İbn Hibbân'ın *el-Müsnedü's-Sahîh* adlı eserinin ilk iki sayfası (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 524)

[https://bit.ly/2MrJwxX]

el-cerh ve't-ta'dil konusundaki çalışmalarının yanı sıra hadisleri ilk olarak "sahih", "hasen", "zayıf" olmak üzere üçlü bir ayrıma tabi tutan ve sahih hadisin ilk ayrıntılı tarifini yapan el-Hattabî'nin *Garibü'l-Hadis*, *İslâhu galati'l-muhaddisîn*, *Me'âlimü's-Sünen*, *A'lâmü'l-hadis fi şerhi Sahihi'l-Buharî* adıyla kaleme aldığı eserleri bulunmaktadır[213].

Şeyhü'l-muhaddisin adıyla bilinen el-Hâkim en-Nîşâburî ise döneminin tartışmasız en büyük muhaddisi idi. Yukarıda bahsi geçen *el-Müstedrek* adlı çalışmasının yanında hadis usulüne dair *Ma'rifetü'l-ulumi'l-hadis*, *el-Medhal ila ma'rifeti's-sahih*, *İlelü'l-hadis* başta olmak üzere çeşitli eserleri bulunmaktadır[214].

Fıkıh sahasında ise X. yy.da hadiste kendisini gösteren genelden özele doğru gelişim bu sahada da benzer bir tablo meydana getirmişti. Öncelikle mezheplerin gelişmesiyle birlikte bunlara göre hüküm vermek uygulaması yaygınlaşmış, Hanefiler ve Şafiilerin ağırlığı bulunduğu Sâmânîler Devleti coğrafyası da bu değişimden paylarını almıştı.

Yine mezheplerin ağırlığını hissettirmesiyle birlikte bunların arasındaki fıkhi ihtilafları konu edinen *hilaf* ilmi üzerindeki çalışmalar yoğunluk kazanmıştı. Nitekim bu ilmi sistematik hale getiren kişi Mâverâünnehir'de yaşamış olan Ebû Zeyd ed-Debusî (ö.1039) idi[215]. Yine aynı bölgede daha önce yaşamış olan Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr el-Merverzî el-Şafii (ö.906) de hilaf konusundaki önemli âlimlerdendi. Onun *el-Kassâme* adlı eseri Horasan'da yazılmış en kapsamlı fıkıh çalışmalarından biri olarak kabul edilmekteydi[216]. el-Kaffalü'l-Kebir eş-Şaşî (ö. 976), el-Kaffalü's-Sağir (ö.1026) Sâmânîler sahasında Şafii fıkhı konusunda yetişen önemli âlimlerin başında gelmekteydi. Bunlardan ilki olan Kaffalü'l-Kebir'in zaman zaman Şafii fıkhının sınırları dışına çıkan görüşleri de bulunmaktaydı. *Mehâsinü'ş-şerî'a fî fürûi'ş-Şâfi'iyye*[217] döneminin önemli çalışmalarından

[213] Katib Çelebi, I, 108,120,1739; Sezgin, *GAS*, I, 211; Salih Karacabey, "Hattabî", *DİA*, XVI, 490-491; Usta, s. 531-532.
[214] Katib Çelebi, I, 55,144,165,394; II; 1159-1160,1298,1839-1850; Sezgin, *GAS*, I, 221-222
[215] Ahmet Akgündüz, "Debusî", *DİA*, IX, 66.
[216] es-Subkî, II, 247; İbn Salah, *Tabakatü'l-fukahai'ş-şafiiyye*, I, Beyrut 1996, s. 278.
[217] Katib Çelebi, II, 1608; Zirikli, VI, 274; Sezgin, *GAS*, I, 498.

biriydi. el-Kaffalü's-Sağir ise yaşadığı dönemde Şafii fıkhının en yetkin kişilerinden biri olarak tanınırdı. Fıkıh konularında *el-Fetâvâ*, *Şerhu Füru'i İbn Haddâd el-Mısrî* ve *Şerhü't-Telhis adlı* eserleri kaleme almıştı[218].

945 senesinde çıkan Ebû Ali b. Muhtac isyanında askerler tarafından öldürülmesine kadar I. Nûh'un vezirliğini de yapan el-Hâkimü'ş-Şehid (Ebu'l-Fazl Muhammed el-Merverzî) Hanefi fıkhının önde gelen temsilcilerindendi. *el-Kâfî* adlı eseri Hanefi fıkhının temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmekteydi. Sâmânîler devrinde yetişen bir diğer büyük Hanefi fıkıh âlimi ise Ebû Leys es-Semerkandî (ö.983) idi. Günümüze ulaşmış olan *Uyûnu'l-mesâil fi'l-furû'* adlı eserinde Hanefi fakihlerinin çeşitli meselelerle ilgili görüşlerini ele almıştı. Ayrıca Hanefi fıkhının kaide hükümlerini içeren *Hizânetü'l-fıkh* adlı eserinin yanı sıra bu konuda kaleme aldığı çeşitli eserleri bulunmaktaydı[219].

Yukarıda adı geçenlerin dışında dönemin diğer ileri gelen fıkıh âlimleri arasında Ebu'n-Nadr el-Ayyaşî es-Semerkandî eş-Şii (ö.932), Ebû Ca'fer Muhammed el-Hinduvanî (ö.972), Ebû Sehl es-Sülûkî (ö.980), Halil b. Ahmed es-Sicezî'nin'nin (ö.988) isimlerini sayabiliriz.

Sâmânîlerin öncesinde Horasan ve Mâverâünnehir'de mevcut Cehmiyye ve Mürcie gibi itikadî mezheplerin yerini X. yy.'da Mutezile ve Eş'ariyye almıştı. Kur'ân'ın yorumlanmasında bütünüyle aklı ön plana alan ve onun yaratılmış olduğunu savunan Mutezile'nin Horasan'daki en büyük temsilcisi Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed el-Belhî el-Ka'bî'dir (ö.931). el-Ka'bî tevhid konusunda diğer mutezile alimlerinden ayrılan düşünceleri ile kendi adıyla anılan bir ekolün de kurucusuydu[220]. Ancak Mutezile'nin Horasan'da, el-Ka'bî dışında önemli bir temsilcisi daha çıkmamıştı. Mutezile'ye muhalif Eş'ariyye ise bilhassa Horasan'da yayılmış durumdaydı. İbn Huzeyme (ö.923) ve İbn Fûrek (ö.1015) burada yetişmiş ünlü Eş'arî âlimlerdi. Eş'arî kelamının bölgedeki en büyük temsilcisi olmasına karşın İbn Fûrek'in kimi zaman farklı görüşleri de bulunmaktaydı. İbn Fûrek kelamın dışında fıkıh, tasavvuf ve tefsir ile de ilgilenmiş bir âlim olmasına karşın kelamcı yönüyle ön plana çıkmıştı. Bu konudaki en önemli eserleri arasında *el-Hudûd fi'l-usul, Risale fi ilmi't-tevhid, Şerhü'l-Alim ve'l-müte'allim* ve *el-Nizâmü fî usûli'd-dîn*'i sayabiliriz[221].

---

[218] Katib Çelebi, II, 1378; Zirikli, VII, 242; Sezgin, *GAS*, I, 443.

[219] Bkz., Katib Çelebi, I, 334, 487, 668, 703; II, 1220, 1580, 1636, 1795; Sezgin, *GAS*, I, 446-450.

[220] el-Ka'bî'ye göre tevhid; Allah'ın bir olduğunu kabul etmekten çok nesne ve olayların yaratıcısı olduğuna inanmaktır. Bkz. Adil Bebek, "el-Ka'bî", *DİA*, XXV, 27.

[221] Katib Çelebi, II, 1106,1960; Zirikli, VI, 73; Sezgin, GAS, I, 610; Yûsuf Şevki Yavuz, *İslâm Akaidinin Üç Şahsiyeti, Ahmed b. Hanbel, İbn Furek, Kadı Beyzavî*, İstanbul 1989, s.82-88; aynı mlf., "İbn Furek", *DİA*, XIX, 497-498; Usta, s. 559.

Mâverâünnehir'de ise Mutezile ve Eşariyye'den farklı bir ekol ortaya çıkmıştı. Sâmânîler devri âlimlerinden Ebû Mansûr el-Maturidî (ö.944) tarafından kurulan Mâtürîdiyye görüş bakımından Eşariyye'ye yakın olmakla birlikte aklın kullanılmasına daha fazla önem vermekteydi. Bu ekolün kurucusu el-Mâtürîdî tarafından kaleme alınan *Kitâbü't-tevhid'de* yıkıcı akımlara karşı ehl-i sünnet düşüncesini ortaya koyan, bunun yanı sıra iman, büyük günah işleyenlerin durumu gibi konular işlenmiştir[222]. Eser Sünni kelamının klasikleri arasında sayılmaktadır. Maturidiyye'nin bir başka önemli temsilcisi ise el-Hâkîm es-Semerkandî (ö.953) idi. Onun ehl-i sünnet itikadına dair temel konuların ele alındığı *es-Sevâdü'l-A'zam* adlı eseri Sâmânîler tarafından resmî devlet görüşü olarak kabul görmüştür [223].

IX. yy.'dan itibaren büyük bir gelişim gösteren İslâm tasavvufunun yükselişinde farklı kültür unsurlarının bir araya geldiği Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinin önemli bir yeri olmuştu. Eski kültürlerin İslâmî geleneklerle bütünleşmesi bahsi geçen bölgelerde ciddi bir birikimin oluşmasını sağlamıştı. Bu sağlam alt yapı İslâm tasavvufunda X. yy içinde bir Horasan Ekolü'nün varlığı sonucunu doğurmuştu.

Horasan Ekolü'nün temel görüşü ve hareket noktası Hamdûn el-Kassar (ö.884) tarafından kurulan melâmetiyye[224] çevresinde şekillenmişti. Melâmilik nefis terbiyesini her şeyin üzerinde tutan, ibadetler başta olmak üzere her türlü gösterişe karşı çıkmanın yanında, günah ve kusurları gizlememeyi ilke edinmiş bir öğreti idi. Ancak düşüncelerinde oluşan aşırılıklar dolayısıyla kimi zaman tasavvuf ehlinden sayılmamışlardı. Nitekim Claude Cahen onları "delişmen aşırı bir uç, Tanrı olmayan ne varsa hor gören, insanlık ahlakının yasalarını dahi zedeleyen kimseler" olarak tasvir etmiştir[225]. Bu ekolün Sâmânîler dönemindeki en önemli temsilcisi ise Hamdûn'un öğrencisi olan Ebû Osman el-Hirî (ö. 910) idi. "Bütün âlemin şer olduğu içinde hiçbir hayır bulunmadığı" şeklindeki düşüncesiyle kendisinden sonraki Melâmi düşüncesi üzerinde kuvvetli tesirler icra

[222] Ebû Mansûr el-Maturidî, *Tevhid*, trk. trc. Bekir Topaloğlu, İstanbul 2002; Katib Çelebi, I, 336; Zirikli, VII, 19; Sezgin, *GAS*, I, 605; Usta, s. 553.

[223] Madelung, a.g.m., s. 247; A. Paket Chy-C. Gilliot, "Works on Hadith and its Codification on Exegesis and on theology", *History of Civilizations of Central Asia*, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s. 124-125.

[224] Melâmilik ile alakalı bkz., Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Risaletü'l-Melâmetiyye*, trk. trc. Ömer Rıza Doğrul, *İslâm Tarihinde İlk Melâmetve Melâmiliğe aiten eski vesikanın tercümesi*, Ankara 1947, s. 7-78 (mütercime ait giriş kısmı); Abdülbaki Gölpınarlı, *Melamilik ve Melamiler*, İstanbul 1992; Yûsuf Ziya İnan, *İslâmda Melamiliğin Tarihi Gelişimi*, İstanbul 1976; F. De Jong - Hamid Algar, "Melâmatiyya", *EI* new edition, VI, 13-15; Nihat Azamat, "Melâmet", *DİA*, XXIX, 24-25.

[225] *İslâmiyet*, trk. trc. E. Nermi Erendol, İstanbul 1990, s. 183. Adam Mez (s. 335) onları kötü evliyalar olarak isimlendirmiştir.

etmiştir[226]. Ayrıca semah'ı kabul etmesi ve bunun manevi durumu kuvvetlendirdiği şeklindeki düşüncesiyle bazı noktalarda Melâmilik dışında da fikirlere sahip olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan X. yy.'da tasavvufta oldukça geniş yankı bulan *fütüvvet* doğulu mutasavvıfların da üzerinde çok durduğu bir kavram olmuştu. Dönemin mutasavvıfları sonraları farklı anlamlar ve amaçlar için kullanılacak bu kelimeye ahlak, hoşgörü, fedakârlık gibi temel insani değer ve faziletleri yükleyerek tasavvufun temel kavramlarından biri haline getirmişlerdi[227].

el-Hâkîm et-Tirmizî (ö.932) Sâmânîler coğrafyasında yetişmesine karşın genele etki eden fikirleriyle döneminin en önemli mutasavvıfları arasında yerini almıştı. Nitekim görüşleriyle başta İmam Gazzali, İbnü'l-Arabî gibi birçok âlim ve mutasavvıfı etkilemiş ve onun görüşlerinden etkilenenler el-Hakimiyye adıyla ayrı bir grup meydana getirmişlerdi. el-Hakim et-Tirmizî'nin başlıca eseri, velilik ile ilgili görüşlerini yansıttığı *Hâtemü'l-evliyâ*'dır[228]. Onun buradaki temel hareket noktası "peygamberlerin sonuncusu olduğu gibi velilerin de sonuncusu vardır" düşüncesidir. *Hâtemü'l-evliya* sadece velilerin en sonuncusu değil, aynı zamanda makam ve mertebesi en yüksek olanıdır" ana fikrini işlemiştir. Ancak eserde, velilerin peygamberlerden üstün olduğuna dair herhangi bir ibare yer almaz. *'İlelü'ş-şerî'a* (*'İlelü'l-ubûdiyye*), *el-Menhiyyat Hakikatü'l-âdemiyyîn* et-Tirmizî'nin diğer önemli çalışmalarıdır.

el-Hakim et-Tirmizî döneminin temel tasavvufi kavramlarından biri haline gelen fütüvveti ise "Hiç kimsenin yakasına yapışmamak, Allah için nefsine hâkim olmak" şeklinde açıklamıştır. Onun bu tanımlaması fütüvvet için; ahlak, hoşgörü, fedakârlık gibi temel insani değer ve faziletleri yüklenerek yapılan diğer tanımlamalarla paralellikler içermektedir[229].

Muhammed b. Fazl el-Belhî (ö.931), Ebu'l-Abbas ed-Dineverî (ö.951), Ebû Bekir et-Tamestânî (ö.951), Ebu'l-Hasan el-Bûşencî (ö. 959), erken dönem İslâm tasavvufunun en önemli kaynaklarından *et-Tâ'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*'un müellifi Tâcü'l-İslâm el-Kelâbazî (ö. 990)[230], yine erken dönemdeki tasavvufi akımlar ve mutasavvıflarla ilgili zamanımıza gelen *Tabakâtü's-Sufiyye*'nin müellifi Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.1021) Sâmânîler döneminin diğer ünlü mutasavvıflarıdır.

[226] es-Sülemî, a.g.e., s. 50 (mütercime ait giriş kısmı).
[227] Süleyman Uludağ, "Fütüvvet", *DİA*, XIII, 260.
[228] Katib Çelebi, I, 700-701; Sezgin, *GAS*, I, 654.
[229] Süleyman Uludağ, "Fütüvvet", *DİA*, XIII, 260.
[230] el-Kelâbâzî, *et-Tâ'arruf li-mezhebi ehl-i tasavvuf*, trk. trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1979, s. 11-25, 33-43 (mütercime ait giriş kısmı); Nasr, a.g.m., s. 461; Süleyman Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim", *DİA*, XXV, 192-193.

3. Aklî İlimler

Abbâsîler'in ilk dönemlerinde gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri eski Yunan ve Hint kültürlerinin felsefe, tıp astronomi ve matematik konularında sahip oldukları birikimlerin İslâm dünyasında tanınmasını sağlamıştı. Bununla birlikte Müslüman âlimler sadece tercüme ile yetinmemişler yaptıkları çalışmalarla bahsi geçen ilimlerin gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Üstelik onların buluş ve fikirlerinin etki sahası yalnızca dönemleriyle sınırlı kalmamış, yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Aklî ilimler konusunda tercüme ile başlayan bu aydınlanma çağında en fazla rağbet gören ilim dalı felsefe olmuştur. Felsefeye karşı olan ilgi İslâmiyetin geniş sahalara yayılması, birçok farklı sosyal ve kültürel yaşam formuna sahip toplulukların İslâm hâkimiyetine girmesiyle başlayan münasebetlerin bir neticesidir. Bu çerçevede İslâm'ın tebliğine, dolayısıyla toplum düzenine karşı felsefeyi kullanarak yapılan saldırılara aynı silahla karşılık vermek ve üstünlüğünün kanıtlanması adına Müslümanlar felsefe ilmiyle ilgilenmeye başlamışlardı.

Sâmânîler devrinde Horasan ve Mâverâünnehir'de felsefe konusunda çalışmalar yapan âlimlerin üzerinde durduğu en temel konu Allah'ın varlığı ve dinin gerekliliğinin ispatı olmuştur. Nitekim adı geçen hanedan zamanında felsefe ile ilgili ilk çalışmaları yapan şahıs durumundaki Ebû Zeyd el-Belhî (ö.934) bütün dikkatini din ile felsefe arasındaki bağlantı üzerine yoğunlaştırmıştır. Ona göre yüce bir felsefe olan dinin emirleri yerine getirilmeksizin filozof olmak mümkün değildir. Bunun yanında dinin gerçeklerinin daha iyi anlaşılması da felsefe konusunda yapılacak çalışmalardan geçmektedir. Müellifin bir diğer önemli özelliği ise felsefe konusunda büyük bir otorite sayılmasına karşın metodundaki edebi yönün ağırlığıdır[231]. el-Belhî'nin felsefeyle alakalı görüşlerinde hocası el-Kindî'nin açık etkilerini görmek mümkündür. Onun felsefeye dair; *Aksâmü'l-ulûm*, *Hudûdü'l-felsefe* ve *İnşau ulumi'l-felsefe* adlı üç eseri bulunmaktadır[232].

el-Belhî'nin öğrencisi Ebu'l-Hasan el-Âmirî (ö.992), Sâmânîler tarafından çok takdir edilen bir filozoftu. O da hocasının düşüncesine paralel bir şekilde din ile felsefe arasında hiçbir karşıtlık ve çelişki olmadığı ikisinin de aynı kaynaktan geldiklerini savunmaktaydı[233]. Ayrıca felsefe varlıkların hakikatlerini kavramak suretiyle onlar üzerinde tasarruf etmek imkânı kazanarak insanî erdemleri kemale erdirmek, Allah'ın yarattığı

[231] İlhan Kutluer, "Ebû Zeyd el-Belhî", *DİA*, V, 413.
[232] İbn en-Nedim, a.g.e., s. 170.
[233] Ebu'l-Hasan el-Amirî, *el-İ'lam bi-menakibi'l-İslâm*, thk. Ahmed Abdülhamid Gurab, Riyad 1988, s. 77-78; Nasr, a.g.m., s. 427; Mahmut Kaya, " Ebü'l-Hasan el-Amirî" *DİA*, III, 69-70.

çeşitli varlık türlerini tanıyarak bunların yaradılışlarındaki hikmeti kavramak açısından da gerekliydi[234]. Ancak ilimler arasındaki güçlü mevkisi ve önemli yerine rağmen el-Âmirî'ye göre felsefe dinin gerisinde kalmaktadır. Bunun sebebi ise dinin insana ebedi mutluluk kazandırması, genelin dine duyduğu ihtiyaç ve dinî bilginin diğer ilimlerin üzerine bina edildiği bir temel olmasından kaynaklanmaktaydı[235]. X. yy.'da filozofların önemli ilgi alanlarından biri de ilimlerin tasnifini yapmak olmuştur. Bu konunun öncüsü ise Sâmânîler coğrafyasında yetişen ama hayatının büyük bölümünü batıda geçiren ünlü filozof el-Farabî'dir. el- Âmirî ilimleri felsefî ve dinî ilimler adlarıyla iki kısma ayırmıştır. Sâmânîler coğrafyasında felsefe konusunda yetişen en önemli isim durumundaki *eş-Şeyhü'r-Reis* İbn Sînâ (ö.1037) ise aşağı ilimler (tabiiyyat v.s.), orta ilimler (matematik v.s.) ve yüksek ilimler (metafizik ve mantık) olmak üzere üçlü bir tasnifi tercih etmiştir[236]. Onun felsefe konusundaki gelişiminde hocası en-Natılî'den öğrendikleri kadar el-Farabî'nin, Aristo'nun eserlerine yazdığı şerhlerin de önemli katkısı vardır. Öte yandan Aristocu filozofların yer aldığı Meşşâiler ekolüne bağlı olmasına karşın her şeye maddeci yaklaşan Aristo'dan ruhu esas almasıyla ayrılmaktaydı. Yine akılcı olmasının yanında dinin fert ve toplumun mutluluğu için gerekliliğini savunmaktaydı. Ona göre felsefedeki öncelikli ve en temel nokta Allah'ın varlığının ispatıdır[237]. Bununla birlikte Tanrı-Âlem ilişkisinde Farabî tarafından ortaya atılan âlemin ilk varlığın(zorunlu varlık) yani Allah'ın irade ve rızası dışında, onun kendisini bilmesinin doğal bir sonucu olarak yaratıldığı şeklinde özetlenebilecek sudur teorisini desteklemesi dolayısıyla ehl-i sünnet akidesinden ayrıldığı bazı noktalar mevcuttur[238]. İbn Sînâ yaptığı çalışmalar dolayısıyla sadece İslâm dünyasında değil batıda en çok tanınan âlimlerden biri olmuştur. Bilhassa Johannes Hispanus'un gayretleriyle batı dünyasında tanınmış ve eserleri Latinceye tercüme edilmiştir[239]. Yine müellifin İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücut düşüncesini ve her ne kadar felsefeye karşı

[234] Kasım Turhan, *Din-Felsefe Uzlaştırıcısı Bir Düşünür Âmirî ve Felsefesi*, İstanbul 1992, s.240.

[235] Turhan, a.g.e., s.78-79.

[236] Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi, Eski Yunandan Çağdaş Düşünceye Doğru*, İstanbul 1983, s. 108.

[237] İbrâhim Agâh Çubukçu, "İbn Sînâ'nın İslâm Felsefesindeki Yeri", *İbn Sînâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, der. Aydın Sayılı, Ankara 1984, s.14-15; Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara 1997, s. 196-197; Ömer Mahir Alper, *İbn Sînâ*, İstanbul 2008, s. 113-120; Ali Durusoy, "İbn Sînâ", *DİA*, XX, 322.

[238] Sudur teorisi, Farabî ve İbn Sînâ'nın bu konudaki görüşleriyle ilgili bkz., Necip Taylan, *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*, İstanbul 1994, s. 125-134, 197-200; Ülken, a.g.e., s. 124-125; Mahmut Kaya, "Farabî", *DİA*, XII, 149-150; Ali Durusoy, "İbn Sînâ", *DİA*, XX, 327.

[239] Ülken, s. 357-361.

duruşuyla bilinmekte ise de düşünce açısından Gazzali'yi etkilediğini söyleyebiliriz[240]. Felsefeye dair kaleme aldığı en önemli eserleri *Kitabü'ş-şifa, en-Necât, el-İşârât ve't-tenbihât* ve Danişnâme-*i Alâ'i*'dir. Bunlardan *Danişnâme* felsefe konusunda Farsça yazılmış ilk eser olması dolayısıyla önemlidir. Yukarıda zikredilenlerin dışında felsefeye dair birçok kitap ve risalesi bulunmaktadır[241].

Sâmânîler coğrafyasında İsmâilî görüş doğrultusunda felsefi çalışmalar da gerçekleştirilmiştir. Bu konuda en çok bilinen şahıs ise Farâbî ve İbn Sînâ ile İslâm felsefesi dâhiline giren Yeni Eflatuncu görüşün, İsmâilî düşünceye intibakını sağlayan Muhammed b. Ahmed en-Nesefî'dir. Kendisi İsmaililerin Buhara baş daisi olup I. Nûh tarafından 943 senesinde idam ettirilmiştir. İsmâiliyye içinde Yeni Eflatuncu düşünce daha sonrasında el-Sicistanî tarafından sistemleştirilmiştir.

Sâmânîler Devleti'nin hâkim olduğu sahalardaki tabiplerin faaliyetleri ve aldıkları ücretler hakkında elde yeterli bilgi mevcut değildir. Buna rağmen kısa bir süre için de olsa Ebû Bekr er-Razî (ö.925) ve İbn Sînâ gibi dünya tarihinin iki ünlü tabibinin Sâmânîlerin hizmetinde çalışmış olması son derece önemlidir.

Kariyerinin önemli bir kısmını Bağdat'ta geçirmesine karşın er-Razî, Sâmânîlerden Mansûr b. İshak için *Kitabü't-tıbbı'l-Mansuri* adlı kitabı kaleme almıştı. Bu eser anatomi ve fizyoloji konularında yazılan ilk eser olup klinik tıp açısından da önemli bir çalışmaydı[242]. On bölümden oluşmaktadır. Tıp ilminin genel tarifinin yer aldığı ilk bölümünün ardından insan vücudunun anatomisi, zihinsel hastalıklar ve etkileri, gıdalar ve bunlara bağlı hastalıkların tedavisi koruyucu hekimlik, kozmetik, yolculuk sırasında gerekli sağlık kaideleri, yaralanmalar ve cerahatin temizlenmesi, zehirlenmeler, o dönemde ve geçmişte ortaya çıkan hastalıkların tedavisi ve tabiat ilmi başlıkları altında sıralanmıştır. Batıda *Liber Almonsaris* olarak bilinen bu çalışma İbn Sînâ'nın *el-Kanun*'una kadar en çok kullanılan tıp kitaplarından biri olmuştur[243].

Felsefe hakkındaki çalışmalarının yanında tıp ilmiyle de ilgilenen Ebû Zeyd el-Belhî (ö.934) *Mesâilü'l-ebdân ve'l-enfüs* adlı eserinde ilk defa tıp

[240] Ülken, s. 125.
[241] Zirikli, II, 241; Alper, a.g.m. s. 338-345.
[242] Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi, Başlangıçtan VII/XIII. yy.'a Kadar*, İstanbul 2004, s. 165-167.
[243] el-Kıftî, *Kitâbü'l-ihbari'l-ulema bi ahbari'l-hükema*, nşr. Julius Rippert, Berlin 1903, s. 272-273; İbn Ebî Usaybia, *Uyûn el-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ*, Beyrut t.y., s. 423; Katib Çelebi, II, 1784. Krş. L.M. Sadi, "The Millennium of Ar-Razi (Rhazes)", *Islamic Medicine, Text and Studies on Muhammed b. Zekeriyya er-Razi*, c.XXV, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1996, s. 255.

ve ahlak konularını birleştirmişti. Yine burada yemek-içmek gibi davranışların beden ve ruh sağlığı üzerindeki etkisinden ve müzikle tedavi yönetiminden bahsetmekteydi[244].

Sadece İslâm Dünyası'nın değil dünya tıp tarihinin en büyük tabiplerinden biri olan İbn Sînâ'nın kaleme aldığı beş kitaptan müteşekkil *el-Kanun fi't-tıb* yüzyıllar boyunca çeşitli dillere tercüme edilerek doğuda ve batıda en çok kullanılan çalışma olmuştur[245]. Eserin ilk üç cildinin Türkçeye tercümesi Esin Kahya tarafından yapılmıştır. İbn Sînâ'nın tıbbı teorik ve pratik diye ikiye ayırdığı bu eserini yazmaktaki amacı kendisinden sonra gelecekler için temel bir başvuru kitabı bırakabilmekti[246]. Ayrıca uygulamaya önem veren bir hekim olmasının yanında *el-Kanun*'da ayrı bir cilt ayırdığı, çeşitli ilaçların terkibi ve kullanımı konusunda verdiği bilgilerle eczacılığın tıp ilmi için yerini ve değerini vurgulamıştır. *el-Kanun*'un ilk cildinde tıp ilminin genel kaideleri anlatılmaktadır. İkinci ciltte ise hastalıkların tedavisinde hastalara kolayca uygulanabilecek yaklaşık 800 ilacın listesi, üçüncü ciltte sağlığın korunması için dikkat edilmesi gereken hususlardan, dördüncü ciltte çeşitli hastalıklar ve tedavileri, beşinci ciltte ise 650 civarında ilacın yapımı ve nasıl kullanılacağına dair bilgiler verilmiştir.

Sâmânîler döneminde eczacılık ile alakalı konuları ihtiva eden bir diğer önemli çalışma Ebû Mansûr el-Herevî'nin *Kitabü'l-Ebniye an hakaiki'l-edviye* adlı eseridir. Aynı zamanda bu eser bilinen en eski Farsça tıp kitabı olmak özelliğini taşımaktadır[247]. Ebû Mansûr el-Kumrî, Hüseyin b. İbrâhim en-Natılî, Ebû Sehl el-Mesihî, Ehaveyni-i Buharî dönemin diğer ileri gelen tabipleriydi. Bunlardan Ehaveyni-i Buharî'nin *Hidayetü'l-müte'allimîn fi't-tıb* adlı çalışması tıp sahasında Farsça kaleme alınan ilk nesir örneklerinden biri kabul edilmekteydi[248]. el-Kumrî'nin *el-Künnaş* adlı eseri perhiz ve dış hastalıklar konusunda değerli bilgiler içermekteydi.

Müslümanlar astronomi ve matematik konusundaki ilk bilgilerini ağırlıklı olarak Hind ve Yunan'dan yapılan tercümelerle edinmişlerdi. Nitekim zik/zic denilen astronomi tabloları ve kullandıkları rakamlar

[244] İlhan Kutluer, "Ebu Zeyd el-Belhi", *DİA*, V, 413-414.

[245] İbn Sînâ'nın tıbba dair yazdığı eserler için bkz., İbn Sînâ, a.g.e. XXIX-XLIII (mütercimin giriş kısmı); Ayrıca tıp konusunda getirdiği yeniliklerle alakalı bkz., Arslan Terzioğlu, *Yeni Araştırmaların Işığında Büyük Türk İslâm Bilim Adamı İbn Sînâ (Avicenna) ve Tababet*, İstanbul 1998, s. 31-56.

[246] İbn Sînâ, *el-Kanun fi't-tıbb*, I, trk. trc., Esin Kahya, Ankara 1995, s. 3.

[247] L. Richter-Bernburg-H. M. Said "Medical and Veterinary Siciences", *History of Civilizations of Central Asia, IV/II, The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, The achievements*, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s.305; Ali Haydar Bayat, "Ebû Mansûr el-Herevî", *DİA*, X, 180.

[248] Richter-Berburg - Said,a.g.m., s. 304; Tahsin Yazıcı, "Ehaveyni-i Buhârî", *DİA*, X, 497.

Resim 44: *el-Kanun fi't-tıb*'ın XV. yüzyıla ait Latince nüshasında, hastahane odasında hastanın bacağındaki yaranın cerrahî müdahale ile tedavisini gösteren resim (Floransa Biblioteca Medicea Laurenziana, MS, Gaddi, nr. 24, vr. 247v))

[https://bit.ly/2sWmNSO]

bütünüyle eski Hint'ten alınmaydı. Sonrasında bilhassa Bağdat'ta Dârü'l-hikme'nin kurulmasıyla bu konularda hız kazanan çalışmalar geniş bir külliyatı da beraberinde getirmişti. Sâmânîler sahasında ise devletin ilk dönemlerinde Belh ve Semerkand'da güneş ışığının düşme açısı ile çeşitli şehirler arasındaki boylam mesafeleri konusunda gözlemler yapılmaktaydı. Nitekim astronomi sahasındaki çalışmalarıyla tanınan Amacur ailesinden Ebu'l-Kasım Abdullah b. Amacur'un bir süre Sâmânî topraklarında astronomi ile ilgili gözlemler yaptığı bilinmektedir[249]. Yine Sâmânî vezirlerinden el-Ceyhanî de coğrafya konusundaki çalışmalarının yanında astronomi ile de ilgilenmiştir. Güneş ışınlarının yeryüzüne düşme açısıyla alakalı çeşitli gözlemler yapmış ve bunu 47 derece olarak hesaplamıştır[250].

X. yy.'da matematik ve astronomi sahalarında yetişmiş en büyük âlimlerden biri olan Ebû Ca'fer el-Hâzin (ö.961-971 arası) önceleri Sâmânîlerin Horasan Valisi Ebû Ali b. Muhtac'ın kâtipliğini yapmaktaydı. Ebû Ali'nin başarısızlıkla sonuçlanan ilk isyan hareketinin sonrasında Büveyhîlerin hizmetine girmişti. Ebû Ca'fer el-Hâzin astronomik gözlemlerle alakalı teorik ve pratik kaideleri çok iyi bilirdi. Kübik denklemlerin çözümüyle ilgili başarı çalışmalarının yanında küresel trigonometri ile alakalı çözümlemeler yapmış, Batlamyus'un *Almagest*'ini şerh etmişti. *Zicü's-Safa'ih* onun astronomi konusundaki en önemli eseri olmasına karşın günümüze gelmemiştir[251]. Bundan başka konuyla alakalı *Tefsiru sadri'l-makâleti'l-'aşire min Kitâbi Öklidis, Risale fi'l-müsellesati'l-ka'imeti'z-zevâyâ ve'l-müntekati'l-adlâ', Tefsirü'l-Macisti, Kitabü'l-eb'ad ve'l-ecrâm* adlı çalışmaları bulunmaktadır.

Ebû Dâvud Süleyman b. İsmet es-Semerkandî 889'da Belh'te güneş ışınlarının yeryüzüne düşme açısı ile ilgili gözlemler yapmış ve sonucu 55 derece olarak hesaplamıştır. Yine Gürgenç ve Belh arasındaki boylam

[249] Frye, "The Samanids", s. 143; trk. trc., s. 58 ; Sayılı, s. 101; Sezgin, *GAS*, VI, 177.
[250] Sezgin, *GAS*, VI, 211.
[251] Kasım Kurbani, *Zindeginame-i Devreyi İslâmi*, Tahran hş., 1365, s. 67; İhsan Fazlıoğlu, "Hazin, Ebû Ca'fer", *DİA*, XVII, 126-128.

mesafeleriyle ilgili ölçümler de yapmıştır. En önemlisi ise onun çalışmalarının daha sonrasında el-Birunî'nin bu konuyla ilgili yapacağı çalışmalara kaynaklık etmesidir[252].

Bunların dışında İbn Hafif es-Semerkandî, Ebu'l-Haccac en-Nîşâburî, Ebû Zeyd el-Belhî ve İbn Bamşad, Ahmed b. Ali el-Belhî Sâmânîler coğrafyasında yetişip astronomi ve matematik sahasında eserler veren diğer âlimlerdir. İbn Sînâ'nın *eş-Şifa* adlı eserinin riyaziyat başlığı altındaki bölümü astronomi ve matematik konularıyla alakalı görüşlerini içermektedir. Ayrıca bu konularda çeşitli risaleler kaleme almıştır[253].

4. Tarih, Coğrafya, Şiir ve Edebiyat

İlk dönemlerde İslâm tarihçiliğinin ağırlık merkezi Hicaz, Şam, Mısır ve Irak gibi batı vilayetleri olmuştu. Yazım dili ise Arapça idi. Bu durum Tevaifü'l-müluk'un ortaya çıkışına kadar devam etmişti. Sonrasında İslâm dünyası içindeki siyasî merkezlerin artması ve IX. yy. dan itibaren tarihçiliğin devlet işlerinde çalışan memurlar tarafından ele alınmasıyla birlikte İslâm tarih yazıcılığı yukarıda saydıklarımızın dışında farklı coğrafyalarda kendisini göstermeye başlamıştı. Böylelikle tarih yazımında bölgesel tarihler, şehir tarihleri ve hanedan tarihleri gibi farklı türler ortaya çıkmış oldu. Tarih incelemelerinin din âlimlerinin tekelinden çıkmasıyla birlikte tarihçiler bu ilmin ahlakî değerlerine dayanmaya başlamışlardı. Artık tarih algılaması "iyi ve kötü işlerin kaydedilip bunu gelecek nesillere aktarılması" şeklinde değişmişti[254]. Fakat devlet memurları ve kâtiplerin tarihçilikle ilgilenmeleri görevlerinin bir yansıması olarak taraflı yorumları da beraberinde getirmişti.

Tarihçilikte başlayan bölgeselleşmenin ilk göstergesi şehir tarihlerinin ortaya çıkması olmuştur. Ele alınan şehrin topografyası, tarihi, burada yetişen âlimlerin, elde edilen ürün ve üretilen ticari değere sahip malların, mimarî eserlerinin anlatıldığı bu tür eserlere X. yy. boyunca sıklıkla rastlanmaktadır. Sâmânîler dönemiyle alakalı elimizdeki en önemli kaynaklardan biri olan Nerşahî'nin (ö.959) *Tarih-i Buhara*, el-Hâkim en-Nîşâburî'nin *Tarih-i Nîşâbur*, Ebu'l-Abbas Cafer el-Müstağfirî'nin *Tarih-i Semerkand* adlı eserlerini bu dönem içinde doğuda yazılan şehir tarihlerine örnek verebiliriz.

[252] Aydın Sayılı, *The Observatuary in İslâm*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1998, s. 98-99; Kurbani, a.g.e., s. 264-265.

[253] Kurbani, s. 29-34;Q. Mustagh - J.L. Berggren, "Introduction the Mathematicians and their Linage-Mathematical Sciences", *History of Civilization of Central Asia*, IV, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s. 179-180; Fazlıoğlu, a.g.m., aynı yer.

[254] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 59-60.

Sâmânîlerin Horasan valilerinin emrinde çalışan kâtiplerden Sellamî dönemin en önemli tarihçilerinden biridir. *et-Tarihu fi Ahbâr-i Vulât-i Horasan* adlı çalışması günümüze kadar ulaşmamasına karşın İbnü'l-Esîr, el-Avfî ve Gerdizî gibi müellifler bu eserden Horasan tarihi ile alakalı kısımların anlatımlarında sıklıkla alıntılar yapmışlardır[255]. Barthold'a göre Sellamî bazı olayların anlatımında taraflı davranarak hükümdarların olumsuz fiillerini gizlediği düşüncesindedir[256]. Ancak bu tutum bireysel bir örnek olmaktan çok yukarıda da belirtildiği üzere müelliflerin görevlerinin gereği genele yayılmış bir durumdur.

Sâmânîlerin ve Gaznelilerin hizmetinde çalışmış olan Ebû Nasr el-Utbî'nin (ö.1040) *Tarihî Yeminî* adlı çalışması Arapça yazılmış bir hanedan tarihidir. Bilhassa Sâmânîlerin son dönemleri hakkında önemli bilgiler içeren bu eser tarih yazıcılığında yavaş yavaş kendisini göstermeye başlayan ağdalı ve ağır yazım üslubunun ilk örneklerindendir. Eserin Arapça aslının ağır üslubu dolayısıyla sonraki dönemlerde Cerbezakanî tarafından yapılan Farsça tercümesi çok daha sık kullanılmıştır.

Abbâsîler'in iktidara gelişlerinden itibaren Farsça'nın ilim ve edebiyat dili olmak konusundaki atılımı X. yy.dan itibaren ilk meyvelerini vermeye başlamıştı. Bu eserlerin başına eklenen eski İran tarihine dair olayların anlatımı Farsça yazılan tarih kitapları için genel bir özellik haline gelecekti. Nitekim Sâmânî Veziri Ebû Ali el-Bel'amî (ö.992-997 arası) de Farsça tercümesini yaptığı *Taberi Tarihi*'nin başında da böyle bir giriş eklemiştir[257].

Müslümanlarda coğrafya yazıcılığının temelleri Kuteybe b. Müslim (ö.715) tarafından Horasan'da bulunan ve Haccac'a gönderilen İran coğrafyasına dair bir eserin tercümesiyle atılmıştı. Batlamyus'un ve diğer eski coğrafya müelliflerinin eserlerinin tercümesiyle devam eden bir sürecin ardından IX. yy.'dan itibaren orijinal eserler vermeye başlamışlardı. X. yy. ise coğrafya yazıcılığında gerçek anlamda bir zirve olarak değerlendirilebilir. Eserlerin ana konusu yedi iklim bölgesine böldükleri İslâm dünyası ve burayı çevreleyen bölgelerdi. Müelliflerinin gezip gördükleri yerler hakkında verdikleri bilgiler çoğu zaman tarih kitaplarında olmayan

[255] Barthold, s. 11-12; C. E. Bosworth, "Arabic, Persian and Turkish Historiography in the Eastern Iranian World", *History of the Civilization of the Central Asia*, IV, ed. C. E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s. 143.

[256] *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 11-12.

[257] Ebû Ali el-Bel'amî, *Tarihnâme-i Taberi*, nşr., M. Ruşen, Tahran 1987, s. 16-29 (naşirin mukaddimesi); Julie Scott Meisami, "Why Write History in Persian ? Historical Writting in the Samanid Period", *Studies in Honour of C.E. Bosworth*, II, Leiden 2000, s. 363-367; Barthold, s.11; aynı mlf., "Bel'âmi", *İA*, II, 465; Tahsin Yazıcı, "Bel'ami, Ebû Ali", *DİA*, V, 390.

kültür ve medeniyet konularında son derece önemli notlar içermekteydi. Sâmânîler Devleti'nin hâkimiyetindeki Horasan ve Mâverâünnehir bölgeleri dönemin coğrafyacıları tarafından en fazla ziyaret edilen ve haklarında bilgi verilen sahalar arasında yer almaktadır. Ayrıca ziyaretçilerin dışında adı geçen bölgelerde yetişmiş olan coğrafyacılar bu ilmin gelişimine önemli etkide bulunmuşlardır. Nitekim çok yönlü bir âlim olan Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Süverü Ekâlim* adlı eserini yazarken kullandığı haritalar İslâm coğrafya yazıcılığında *Belh Coğrafya Okulu* adıyla yeni bir ekolün ortaya çıkmasını sağlamıştır. el-Belhî'nin ardından birçok coğrafya müellifi eserlerinde haritalara yer vermiştir[258]. Sâmânî Veziri Ebû Abdullah el-Ceyhanî (ö.942) ve Ebu'l-Müeyyed el-Belhî dönemin diğer ünlü coğrafya müellifleridir. Ebu'l-Müeyyed'in eseri *Acâibü'l-Büldân* coğrafya ve kozmografyaya dair bilgilerin zaman zaman mitoloji ile iç içe girdiği coğrafya kitaplarının Horasan ve Mâverâünnehir'deki örneklerinden biridir.

X. yüzyıl Horasan ve Mâverâünnehir'de şiir ve edebiyat açısından oldukça parlak ve canlı bir zaman dilimi olmuştur. Burada başlıca etken ise siyasî anlamda bir parçalanmışlığa işaret etmekle beraber Tevâifü'l-mülûk döneminin ilmi ve kültürel konularda büyük bir gelişim ivmesi sağladığı da göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Zira İslâm coğrafyası dâhilinde birden fazla siyasî gücün ortaya çıkması ve merkezlerin çoğalması âlimler, sanatkârlar, şair ve edipler adına eserlerini sunabilecekleri, himaye görebilecekleri daha fazla mekânın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunlardan biri olarak Sâmânîler de diğer bütün Tavaifü'l-müluk'un yaptığı gibi başkentlerini sosyal ve kültürel açıdan geliştirmek, zenginleştirmek için âlimleri, sanatkârları, şair ve edipleri dil, mezhep farkı gözetmeksizin himaye edip korumaya özen göstermişlerdir. es-Seâlibî, onların başkenti Buhara'yı *meliklerin kabesi, zamanın ileri gelenlerinin toplandığı, yeryüzündeki ediplerin yıldızının doğduğu yer* olarak ifade etmektedir[259]. Sâmânîler döneminde edebiyat ve şiir konularında Arapça'nın yanında Farsça önemli çalışmalar yapılmıştır. Dolayısıyla Farsça'nın, Abbâsîler'in iktidara gelmesinin ardından başlayan gelişimini bu dönemde de sürdürdüğü görülmektedir.

Farsçanın atılımını bütünüyle Sâmânîlere bağlamak da doğru değildir. Bununla birlikte yukarıda da değinildiği üzere bazı araştırmacıların, ailenin İranlı menşeine dair ileri sürdükleri en önemli dayanaklardan biri de Farsçanın onların dönemindeki yükselişi ve hatta resmi dil olarak

[258] S. Maqbul Ahmad, "Geodesy, Geology and Mineralogy, Geography and Cartography" *History of Civilization of Central Asia*, IV, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s. 218-221; aynı mlf, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 53.

[259] *Yetimetü'd-dehr*, IV, 115.

kullanıldığı tezidir. Ancak bu ikili arasında kurmak istedikleri bağlantı dikkatli gözlerle incelendiğinde beyhude bir çaba olarak görülmektedir. Her şeyden önce Farsçanın Sâmânîlere gelinceye değin Tâhirîlerden itibaren başlattığı gelişim göz ardı edilmemelidir. Kaynaklarda yer alan Tâhirîlerin, Farsçaya karşı olumsuz bakış açısıyla alakalı bilgilere karşın İran asıllı bu hanedanın Horasan'daki siyasî gücü elinde bulundurması Farsça konusundaki çalışmalar için cesaretlendirici bir unsur olmuştu. Şiir ve edebiyat konularındaki ilk örneklerin onların dönemine tarihlenmesi de bunu doğrulamaktadır. Öte yandan Farsça gibi köklü bir dilin gelişimini yüz senelik bir zaman dilimine sığdırmak ayrıca bir haksızlık olacaktır. Daha da önemlisi Sâmânîlerin sonrasında Gazneliler ve Selçuklular döneminde Farsçanın çok daha etkin olduğu gerçeği gözlerden kaçmaktadır. Ayrıca Sâmânîler döneminin Divanü'r-Resâil'inde görev alan kâtiplerin çalışmalarına ve şiirlerine bakıldığında bunların hepsinin Arapça olduğu açıkça görülmektedir[260].

Edipler ve şairler için bir cazibe merkezi haline gelen Sâmânî başkenti Buhara'da gerek sarayda hükümdarın önünde gerekse burada ikamet eden şair ve ediplerin evlerinde şiir meclisleri düzenlenirdi. Dönemin Farsça yazan şairleri arasında İran şiirinin büyük ustası el-Rûdekî (ö.941), *ince ağdan daha zarif*[261] bir şekilde şiir yazan, *Şehnâme* ile ilgili ilk çalışmaları başlatan Dakikî, Habbâzî Nîşâburî, Ebû Şekûr el-Belhî, Muncik et-Tirmizî ve zühd hakkındaki şiirleriyle el-Kisaî el-Merverzî (ö.1002) ön plana çıkmaktadır. Arapça yazılan şiirlerine bakıldığında ise özellikle hicviye tarzının ağırlıkta olduğu görülmektedir. Ebû Ahmed b. Ebî Bekr el-Kâtib, Ebû Tayyib et-Tahirî, el-Lahhâm ve Ebû Bekr el-Hârizmî (ö.993) yazdıkları hicviyelerle ün kazanmışlardı. Öyle ki Ebû Ahmed el-Kâtib'in hicivlerinden devlet adamlarının dışında babası dahi kurtulamamıştı[262]. el-Lahham (çok et yiyen) olarak bilinen Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan el-Harranî'ye bu nisbesi muhtemelen yazdığı hicivler dolayısıyla verilmişti. Kendisi şiirin sihirbazlarından biri kabul edilirdi[263]. Mersiye, gazel ve methiye de sıkça kullanılan şiir türleriydi. el-Matranî ve Ebû Nasr el-Huzeymî, Ebû Nasr Zarifî Ebiverdî, Muhammed b. Musa el-Hadidî el-Belhî X. yy. da Arapça şiirler yazan diğer şairlerdi.

Ebu'l-Müeyyed el-Belhî'nin *Şahnâme-i Büzurg* ve *Kitab-ı Gerşâsb* adlı eserleri Sâmânîler devri edebiyatının Farsça örneklerindendir. Yine 52.000 beyitlik manzum *Şehnâme*'nin yazımını ilk olarak Dakikî üstlenmiş

[260] es-Sealibî, IV, 108-113; Harezmî, *Mefatihu'l-ulûm*, Kahire 1923.
[261] el-Avfî, *Lübabü'l- elbab*, nşr. M. AbbâsîAbbâsî, Tahran hş. 1361, s. 493-496.
[262] es-Sealibî, IV, 73.
[263] es-Sealibî, IV, 116.

onun öldürülmesinden sonra Firdevsî'nin (ö.1020) devam ettirdiği çalışmalar sonrasında tamamlanan eser Gazneli Mahmud'a sunulmuştur.

Yine X. yy.da belâgat tarzının yanında devlet adamları ve divanlarda çalışan kâtiplerin yazışmalarına ait örneklerin toplandığı eserlerin ilk numunelerini görmek mümkündür. Bunlardan, Ebû Ali el-Bel'amî'nin *Tevki'ât-ı Bel'amî* adlı çalışması günümüze gelmemiş ise de Divan el-İnşa Başkanı Ebu'l-Kasım el-İskafî'nin yazışmalarından bazı örnekler Nizam-ı Aruzî'nin *Çahar Makale*'sinde mevcuttur[264]. Ayrıca dönemin bir diğer ünlü kâtibi Ebû Abdullah el-Harezmî'nin (ö.997) Arapça kaleme aldığı *Mefâtihu'l-ulûm*'un da devlet kademelerinde görev yapacak kâtiplerde bulunması gereken vasıflar ve divanlarda kullanılan teknik terimler anlatılmıştır. Müellif, zamanı için son derece orijinal olan bu eserinin diğer bölümlerinde ilimlerin tasnifini yapmakta ve dinler ve mezhepler hakkında bilgiler vermektedir.

F. Sâmânîler Devletinin Dinî Politikası ve Bozkırların İslâmlaşması

Abbâsîler'in IX. yy.'ın ortalarından itibaren başlayan güç kaybı İslâm Devleti'nin coğrafyasının yeniden şekillenmesine neden olmuştu. Ortaya çıkan yeni görüntü siyasî parçalanmayı da beraberinde getirmişti. *Tevâifü'l-mülûk* devri olarak isimlendirilen bu dönemde İslâm Dünyasının en doğu ucundaki Mâverâünnehir'de ortaya çıkan hanedanlardan biri de Sâmânîlerdir. Menşeleri ile alakalı İran ve Türk aslından geldiklerine dair iki farklı görüşün mevcudiyetine karşın son dönemlerde yapılan çalışmalar neticesinde Türk aslından geldikleri delilleriyle ortaya konulmuştur[265]. Siyasî güç anlamında var oldukları dönem Türk tarihinde önemli dinî ve buna bağlı olarak sosyal değişimlerin yaşandığı bir zaman dilimidir. Sâmânîler de bu değişimi sağlayan ana unsurlardan biri olmuşlardır. Onların aracılığı sayesinde Türkler'in, Talas Savaşı'ndan itibaren hız kazanan İslâmlaşma serüveni daha sağlam bir zeminde ve daha yoğun bir şekilde devam etmiştir. Ayrıca çağdaşları ile kendisinden sonra gelen devletlerin idari ve sosyal anlamda islâmî gelenekleri özümsemesinde ciddi katkılar sağlamışlardır. Bunu yaparken hâkim oldukları coğrafyanın imkân ve avantajlarını en etkin şekilde kullanmışlardır. Zira coğrafya toplumların siyasî, sosyal ve ekonomik yaşantısının, karakter yapısının şekillenmesinde ve kültürel alt yapısının oluşmasında en belirleyici unsurlardan biridir.

[264] *Çehar Makale*, Muhammed b. Abdülvahhab Kazvinî, Berlin 1927, s. 16-19.
[265] Bkz., Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türkler'in İslâmlaşma Serüveni, Sâmânîler Devleti (875-1005)*, İstanbul 2007, s. 59-76.

Horasan ve Mâverâünnehir'in bu hususlarda oldukça baskın bir güç olduğu ise üzerinde şüphe duyulmayacak bir gerçektir. Bilhassa Orta Çağ'ın üç önemli kara ticaret yolunun geçiş güzergâhında yer almaları bahsi geçen bölgelerin siyasî, sosyal ve kültürel gelişiminde her zaman belirleyici etken olmuştur. Çünkü ticaretin sağladığı ekonomik güç, gerçekleştiği bölgenin nüfus açısından gelişimindeki en önemli cazibe unsuruydu. Dolayısıyla farklı coğrafyalardan değişik inanç ve yaşantıya sahip insanlar ticaret sayesinde aynı mekânı paylaşan bireylere dönüşmekteydi. Böylelikle Horasan ve Mâverâünnehir sosyo-kültürel açıdan kozmopolit ve çok renkli bir yapıya bürünüyordu.

Öte yandan sosyal ve kültürel gelişim konusunda adı geçen bölgelerin sakinleri arasında yer alan farklı din ve mezhep mensuplarının katkılarını da unutmamak gerekmektedir. Bütün bu artıların bir araya gelmesiyle birlikte, İslâm medeniyetinin zirve dönemlerinden birini teşkil eden X. yy.'da, Sâmânîler coğrafyası ilmî ve kültürel açıdan daima ayrı bir ekol meydana getirebilmiştir. Bunun başlıca nedenlerinden biri de Sâmânîlerin sağladığı istikrar ortamıdır. Zira batıda siyasî parçalanmalar dolayısıyla oluşan güvensizlik ortamında bilim ve düşünce hayatı Abbâsîler'in ilk dönemlerinde elde ettiği gelişim ivmesini kaybetmişti. Doğuda ise Sâmânîler sayesinde bunun tam aksine bir durum söz konusuydu. Nitekim İslâm dünyasındaki ilk medrese örneklerine buralarda rastlanması tesadüf değildir. Araştırmacılar Türkler'in İslâmlaşmasındaki en önemli unsurlardan birinin bu medreseler olduğunda hemfikirdir[266]. Öte yandan Sâmânî hükümdarlarının teveccüh ve desteği de buraları âlimler ve ilim tahsil edenler için birer cazibe merkezi haline getirmiştir. Öyle ki âlimler Sâmânî hükümdarının huzurunda yer öpmek âdetinden muaf tutulmuşlardı[267]. Ayrıca gerek hükümdarlar gerekse reaya âlimlerin bu bölgede kalması adına ellerinden gelen maddi-manevi her türlü çabayı göstermekteydiler[268]. Makdisî'nin eserinde geçen *"burada âlimler hükümdar gibidir"* şeklindeki sözler mevcut durumun en açık ifadesidir[269]. Sâmânî topraklarına gelen ya da buralarda yetişen âlimler yaptıkları ilmî çalışmalar ve okuttukları

[266] V.V Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. K. Yaşar Kopraman-İsmâil Aka, Ankara 2006, s. 47; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, trk. trc. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 174.

[267] Makdisî, *Ahsenü't-Tekasim fi Marifet el-Ekalim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992, s. 339.

[268] 275/888-889 senesinde Semerkand'a gelen büyük Şafii âlimlerinden Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr el-Merverzî'ye Semerkand'taki ikameti süresince her yıl İsmâil b. Ahmed ve kardeşi İshak tarafından 4000 dirhem para gönderilirdi. Semerkand halkı da aynı meblağı senelik olarak el-Merverzî'ye verirlerdi. Bkz. ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffaz*, III, Haydarabad 1956, s.651; es-Subkî, *Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l-kübra*, II, thk. M. Muhammed el-Tenahi-Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire 1964, s. 247-248.

[269] *Ahsenü't-Tekasim fi Marifet el-Ekalim*, s. 260.

derslerin dışında eğitimin genelleşmesi adına da önemli katkılar sağlamışlardır. Camilerde namaz sonrasında oluşturulan ders halkaları sayesinde halka indirgenmiş bir eğitim düşüncesinin de mimarları olmuşlardır. Bu ise Sâmânîler devrinde Horasan ve Mâverâünnehir ahalisinin ciddi bir entelektüel seviye yakaladığını göstermektedir. Meydana getirilen bu birikimin Türkler arasında gerçekleştirilecek tebliğ faaliyetlerinde önemli bir destek unsuru olacağı aşikârdır. Nitekim Barthold ve Turan; İslâm medeniyetinin özellikle göçebe Türkler üzerinde ortaya çıkan cazibesinin onların ihtidasında önemli bir etken olduğunu belirtmektedirler[270]. Gerçekten de bu husus Türkler'in İslâmiyeti kabulündeki başlıca motivasyon unsurlarından biri olmuştur.

Nitekim daha öncesinde Türklerle, Müslüman Araplar arasındaki ilk münasebetlere bakıldığında sadece rollerin değiştiği benzer bir durumun varlığı dikkati çekmektedir. İslâm fetihlerinin başlangıcında Mâverâünnehir'de hâkim unsur durumundaki yerleşik Türkler Mecûsîlik, Maniheizm ve Budizm gibi farklı dinlere inanmaktaydılar. Kültürel açıdan fatih Araplara nispeten parlak ve zengin bir altyapıya sahip bu Türkler, İslâmiyeti kabul konusunda çok fazla istek göstermemişlerdi. Elbette ki bu gönülsüzlüğün altında yatan gerçeklerden başlıcası Emevîlerin uyguladıkları mevâli politikası ve gayri Arap Müslüman unsurların ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmesiydi. Fakat bahsedildiği üzere aradaki kültürel ve sosyal fark da Türkler'in tercihinde etkili olmuştur. Kuteybe b. Müslim'in, Buhara'yı fethinin sonrasında şehirden çıkarılan Âl-i Keskeseh'in durumu buna en güzel örneği teşkil etmektedir. Adı geçen bu kişiler şehrin zenginleri olup, statülerini korumak adına galiplerin dinini kabul etmek yerine eski dinlerinde kalarak şehrin dışında yeni bir yaşam alanı kurmayı tercih etmişlerdi[271]. Zaman içinde Buhara'nın büyümesiyle şehre dâhil olan Âl-i Keskeseh'in oturduğu mahalle Kuşk-i Muğan Mahallesi adıyla anılmaya başlanmıştı. Fetihler döneminde maddi ve manevi kültür anlamındaki bu denge zamanla fatihlerin lehine bozulmuştu. Abbâsîler ile birlikte hız kazanan, doğuda Sâmânîlerin elindeki Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinin de ciddi katkılar verdiği medeni atılım sayesinde İslâmiyet ile İslâm coğrafyası cazibe unsuru haline gelmiştir. Bu bağlamda Sâmânî

[270] Barthold, a.g.e., s. 48; Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1993, s. 30.

[271] Nerşahî, *Tarih-i Buhara*, thk. Abdülmecid Bedevi-Nasrullah Mübeşşir el-Tarazî, Kahire 1993, s. 52. Tarihin seyri içerisinde bu gibi durumlarda insanların statü ve zenginliklerini korumak uğruna din değiştirmeleriyle alakalı birçok örneğe rastlamak mümkündür. Nitekim Haçlı seferleri döneminde Bizans İmparatoru İoannes Komnenos'un (1118-1138) 1138 yılındaki Kuzey Suriye Seferi sırasında Bizans-Haçlı ordusu tarafından ele geçirilen Buzaa şehrinin kadısı ve ileri gelenlerinin bulunduğu 400 kişi hayatlarını ve zenginlikleri korumak gayesiyle Hıristiyan olmuşlardı. Bkz. İbn el-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, XI, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979, s. 52.

topraklarının maddi ve sosyo-kültürel açıdan zenginliği, ordusunun gücü ve bunun içerisinde yer alan gulâm unsurlarının zaman içinde elde ettikleri kazanımlar ile ulaştıkları yüksek mevkiler soydaşları nezdinde İslâmiyet'in kabulü için olumlu bir örnek teşkil etmiştir.

Sâmânîlerin, Türkler'in İslâmlaşma sürecindeki rollerinin daha iyi anlaşılması için yönettikleri unsurların inançları ve takip ettikleri dinî politika hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Çağdaşı ve kendisinden sonra gelen diğer Türk devletlerinde görüleceği üzere Sâmânîler de, Sünni-Hanefi inancına sahiptiler. Bununla birlikte hâkim oldukları coğrafya üzerinde İslâm'ın çeşitli mezheplerinin bağlıları yaşamaktaydı. En fazla taraftar kitlesine sahip Hanefilerin ardından ikinci sırada Şâfiiler gelmekteydi. Mâverâünnehir'de Şaş ve İlak halkı[272], Horasan'da Tûs, Nesa, Ebiverd, İsferayin, Dandanakan, Cûyan sakinleri Şafii mezhebindeydiler. Ayrıca, Nîşâbur, Herat, Serahs ve Merv'de de önemli miktarda Şafii bulunmaktaydı[273]. Diğer bölge ve şehirlerde ise Hanefiler nüfus anlamında üstünlüğü ellerinde bulunduruyorlardı. Bunda bilhassa Abbâsîler'in ilk başkadısı olan Ebû Yûsuf'un desteğinin önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Ebû Hanife'nin öğrencisi olan bu zat sayesinde Hanefilik Horasan ve Mâverâünnehir'de daha rahat yayılma imkânı bulmuştu. Özellikle Mâverâünnehir'in iki büyük merkezi Buhara ve Semerkand'da Hanefiler çoğunluktaydı. Belh, Hanefi mezhebinin Horasan'daki merkezi durumundaydı[274].

Bu iki mezhebin dışında daha önceden merkezi idarenin baskılarından kaçarak Horasan ve Mâverâünnehir'e yerleşmiş olan Şiîler ve Hariciler de seslerini duyurabilecek bir nüfusa sahiptiler. Taberistan, Deylem, Gilan ve Horasan'da önemli bir Şiî nüfusu bulunuyordu[275]. İran şiirinin en önemli simalarından biri olan Rudekî de Semerkandlı bir Şii idi[276]. Fâtımîler Devleti tarafından yönlendirilen İsmâiliyye mensupları ise II. Nasr dönemindeki yoğun propaganda faaliyetleri sayesinde kendilerine büyük bir taraftar kitlesi kazanmışlardı. Fakat siyasî yönlerinin ağır basması

[272] Makdisî, *aynı yer*.
[273] Makdisî, *aynı yer*.
[274] C.E. Bosworth, Legal and Political Sciences in the Eastern Iranian World and Central Asian the pre Mongol Period", *History of Civilizations of Central Asia, IV/II, The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, The achievements*, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s. 134; E.E. Kerimov, "Religions and Religious Movements, The Advent of İslâm; extent and impact", *History of Civilizations of Central Asia, IV/II, The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, The achievements*, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s. 83; W. Madelung, "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürci'e ve Hanefiliğin Yayılışı", trk. trc., Sönmez Kutlu, *AÜİFD.*, sayı; 33 Ankara 1992, s. 245-247.
[275] Makdisî aynı yer.
[276] V.V. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trk. trc. ve ekler, M. Fuat Köprülü, Ankara 1984, s. 177 (ekler kısmı); Zebihullah Safa, *Tarih-i edebiyat der İran*, I, Tahran 1985, s. 245.

nedeniyle bir tehdit olarak algılanmışlar ve I. Nûh'un ilk yıllarında başlatılan takibatın sonrasında etkinliklerini kaybetmişlerdi[277]. Kelam ekolleri açısından bakıldığında bölgede ilk başlarda Mürcie'nin ağırlığı hissedilmekteydi. Ancak zamanla etkisini yitiren Mürcie yerini Eş'âriye ve Mâturîdiyye'ye bırakmıştı. Mürcie'nin kollarından biri olarak kabul edilen Kerrâmîler bilhassa Nisâbur ve Herat'da ciddi bir taraftar kitlesine sahipti[278]. Mâverâünnehir'de kurucusu Semerkandlı İmam Maturidî'ye nispetle Maturidiyye olarak bilinen Hanefi düşüncesine sahip yeni bir ekol bilhassa İslâmiyete giren Türkler arasında büyük kabul görmüştü. Horasan bölgesinde Eşariler önemli bir nüfusa sahipti. Ortaçağ İslâm dünyasının başlıca ekollerinden biri olan Mu'tezile ise Me'mûn ve Mu'tasım dönemlerinde devlet desteğini arkasına almasına karşın Horasan ve Mâverâünnehir'de hiçbir zaman geniş kitlelere ulaşmak imkânı bulamamıştı.

İslâm dünyasındaki en eski gruplardan biri olan Hâricîler ise Sistan'daki varlıklarının dışında Buhara ve çevresinde de meskûndular[279]. Fergana, Huttel, Cüzcan, Hocend, Kâşân ve Semerkand'ın bazı kasabalarında ise Mukanna[280] taraftarı olan Mübeyyiza (Beyaz Elbiseliler) yaşamaktaydı. Bu kadar farklı din ve mezhebin aynı coğrafyayı paylaşması bazı çekişme ve mücadeleleri de beraberinde getirmekteydi. Nitekim Nîşâbur'da, Sistan ve Serahs'ta yaşayan Hanefiler ve Şafiiler arasında çekişmeler eksik olmazdı[281]. Nîşâbur'daki rekabete zaman zaman Kerrâmîler de katılmaktaydı. Örneğin Eş'âri kelam ekolünün Horasan'daki en büyük temsilcilerinden biri olan İbn Furek Nîşâbur'da ve Gazne'de yaptığı dini tartışmalarda fikirlerini çürüttüğü Kerrâmîlerin büyük düşmanlığını kazanmıştı. Kendisi bundan dolayı Kerrâmîler tarafından zehirlenmiş ve Gazne'den Nîşâbur'a dönerken 1015 senesinde Büst civarında vefat etmişti[282]. Çeşitli fırkalara mensup Müslümanların dışında Maniheist, Mecûsî, Ortodoks ve Nasturi Hıristiyan, Yahudi cemaatleri de Sâmânîlerin hâkimiyetinde yaşayan diğer unsurlardı. Sâmânî topraklarında dinî ve mezhepsel bakımdan oluşan çok seslilik sosyo-kültürel açıdan güçlü bir toplum yapısını da beraberinde getirmekteydi. Yukarıda aktarıldığı üzere zaman zaman yaşanan çatışmalara karşın bu husus ciddi bir potansiyel ve birikim sağlamaktaydı. Ayrıca Türkler daha öncesinde bu din ve mezheplerin

[277] Tafsilatlı bilgi için bkz., Usta, a.g.e., s. 454-456; M. Rıza Naci, *Tarih ve temeddün-i İslâmi der kalemruyi Samaniyan*, Tahran 1999, s. 635-649.
[278] Naci, a.g.e., s. 653-656.
[279] Usta, s. 456; Naci, s. 656-657.
[280] Mukanna hakkında bkz., "Mukanna", *EI2*, VII, 500; Mustafa Öz, "Mukanna el-Horasânî", *DİA*, XXXI, 124-125.
[281] Makdisî, s. 336; Richard Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, Cambridge 1972, s. 201-205.
[282] ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübela*, XVII, thk. Şuayb el-Arnavud-Hüseyin el-Esed vd., Beyrut 1990, s. 214-216; es-Subkî, IV, 127-132.

birçoğu ile dinî ya da siyasî anlamda ilişki içerisinde olmuşlardı. Örneğin W. Madelung, sufilik karakterinin en önemli ve en iyi teşkilatlanmış grubu olarak nitelediği Kerrâmîlerin de gayrimüslim Türkler arasındaki ihtida faaliyetlerinde pay sahibi olduğunu söylemektedir[283]. Aynı şekilde Sönmez Kutlu, bunların vahdet-i vücud anlayışı ve dolayısıyla tasavvufun gelişiminde etkili olduklarını belirtmektedir[284].

Sâmânîler Sünni İslâm'ın temsilcileri olmaları dolayısıyla kendi coğrafyalarında ehlisünnet düşüncesinin korunması ve yayılması için gayret göstermişlerdir. Bunun için öncelikle İslâm dünyasının dinî-manevî lideri konumundaki Abbâsîlerle ilişkileri iyi tutmak için özel bir çaba sarf etmişlerdir. Zira Abbâsîler her ne kadar Mu'tasım döneminin (833-842) ardından siyasî güçlerini kaybetmiş dahi olsalar Sünni ahalinin gözünde İslâm dünyasının gerçek liderleri olarak görülmekteydiler. Bu realitenin farkında olan Sâmânîler de yönetim için gerekli güce sahip olmalarına karşın idareleri altındaki halkın çoğunluğunu teşkil eden Sünnilerin teskini ve hâkimiyetlerinin bunların nazarında yasal bir zemine oturması adına Abbâsîler'den menşur/taklid almak şeklindeki geleneğe son derece dikkat göstermişlerdi. Hatta Abbâsîler'e olan saygıları dolayısıyla bütün hükümdarlık yetki ve salahiyetlerini kullanmalarına karşın *emîr* unvanıyla yetinmeyi tercih etmişlerdi[285]. Öte yandan bunu yaparken kendi siyasetlerine uygun hareket etmekten de geri durmamışlardı. Nitekim Bağdat 946 yılında Sâmânîlerin rakiplerinden Büveyhîlerin eline geçtiğinde bunların tahakkümü altındaki Abbâsî Halifesi el-Mutî'nin (946-974) değil daha önceki halifeler adına hutbe okutup para bastırmışlardı.

Ehlisünnet düşüncesinin korunması adına İsmâil b. Ahmed devrinden itibaren ciddi adımlar atıldığı görülmektedir. Adı geçen hükümdar sapkın kabul edilen mezheplerin (İsmâiliyye Şiası ve Mu'tezile gibi) propagandalarına ve Sâmânî topraklarında yayılma tehdidine karşın ileri gelen âlimlerden ehlisünnet inancının açıklamasının yapılacağı bir eser kaleme almaları istenmişti. Sonrasında âlimlerin ortak kararı ile bu iş için el-Hâkîm es-Semerkandî görevlendirilmişti. Onun tarafından kaleme alınan *Kitabü'r-red alâ ashabi'l-ehvâi el-müsemma bi's-Sevâdi'l-a'zam alâ mezhebi'l-İmami'l-azam* adlı eserdeki fikirler Sâmânîler idarecileri tarafından devletin resmî ideolojisi haline getirilmişti.

Sâmânîlerin Ehl-i Sünnet düşüncesini korumak adına bir diğer önemli fiilleri ise Bâtınîliğin (İsmâiliyye Şiası) Horasan ve Mâverâünnehir'deki yayılmasını engellemekte gösterdikleri başarıdır. Zira İsmâil b. Ahmed

[283] *Maturidiliğin Yayılması ve Türkler*, trk. trc. Arslan Gündüz, Leiden 1971, s.49.
[284] "Kerrâmiyye", *DİA*, XXV, 296.
[285] Usta, s.349-351.

devrinde kaleme alınan *Sevâdü'l-A'zam*'a rağmen Bâtınî hareketi, II. Nasr döneminde Sâmânîler coğrafyasında kendisine oldukça geniş bir taraftar kitlesi bulmuştu. Sâmânî sarayında dahi kendisine taraftar bulan bu düşüncenin inananları arasında Sâmânî hükümdarının da olduğuna dair görüşler de yer almaktadır[286]. Ancak bunlar gerçeği yansıtmamaktadır. Nitekim II. Nasr'ın Bâtınîliğine dair görüşlerin sahibi Nizâmülmülk ve İbnü'n-Nedim'in verdiği bilgiler diğer kaynaklar tarafından teyit edilmemiştir. Muhtemelen müellifleri böyle bir görüş beyanına iten neden Batınî hareketinin bölgedeki yaygınlığına bir vurgu yapmak üzere ortaya atılmış olmalıdır. Buradaki ilginç bir nokta ise Nizâmülmülk'ün eserinde olayın anlatımı yapılırken ordunun, II. Nasr'ın, Bâtınî olduğuna dair haberlere verdiği tepkidir ve Sâmânî ordusunun ehlisünnet inancını korumak hususundaki düşüncesini bizlere aktarmaktadır. Nihayetinde babasının ölümünden sonra tahta çıkan I. Nûh giderek artmakta olan Bâtıni tehdidine karşın döneminin ileri gelen âlimlerinin yer aldığı bir toplantı düzenlemişti. Toplantının sonunda Sünni âlimler Bâtınîlerin reisi en-Nesefî'nin görüşlerini çürütmeyi başarmışlar ve en-Nesefî ile arkadaşları tutuklanıp ardından idam edilmişti. Bunu ülkedeki diğer Bâtınîlere karşı başlatılan bir takibat izlemiş ve neticede Horasan ve Mâverâünnehir'deki Bâtınî nüfuzu kırılmıştı[287]. İlerleyen dönemlerde I. Mansûr'un hükümdarlığı sırasında bölgede yeniden kendisini göstermeye çalışan Bâtınîler bir kere daha tenkil edilmişti.

Anlaşılacağı üzere Sâmânîler her şeyden önce Sünni (Ortodoks) düşüncenin bekası için gayret göstermişler ve bunu siyasetlerinin ana temellerinden biri olarak görmüşlerdir. Abbâsîlerle aralarında genelde iyi bir seyir takip eden ilişkiler, Bâtınî hareketine karşı tutumları onların bu konudaki düşünceleriyle alakalı elimizdeki en açık iki örneği oluşturmaktadır. Sâmânîlerin bu hususta çaba ve fiilleri ileride Selçuklular'ın elinde asıl kimliğini bulacak *Devlet İslâmı*'nın (siyasallaşan İslâm)[288] ilk temellerini de oluşturmaktadır. Yine Sâmânîlerin bütün din ve mezhep inananlarına karşı genel anlamda takındıkları hoşgörülü tavrın yanında kendilerinin de mensup olduğu Hanefiliğin Horasan ve Mâverâünnehir coğrafyasında daha yaygın olduğu müşahede edilmektedir. Hanedan

[286] İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, nşr. Şeyh İbrâhim Ramazan, Beyrut 1997, s.234; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, trk. trc. Mehmet Taha Ayar, İstanbul 2009, s.302-310. Bu iki müellifin yazdıklarından hareketle Barthold (*Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H.D. Yıldız, Ankara 1990, s. 261-263) ve Ferhard Daftary (*A Short History of İsmailis*, Cambridge 1998, s. 43) de, II. Nasr'ın Bâtınîliği kabul ettiğini belirtmişlerdir.

[287] İbnü'n-Nedim, a.g.e., s. 234; Nizâmülmülk, a.g.e., s. 297-299; İbn el-Esir, VIII, 404.

[288] *Devlet İslâmı* kavramı ile alakalı bkz., Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm, Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İstanbul 1999, s. 59-68.

tarafından yapılan kadı atamalarında da Hanefilere öncelik verilmiştir. Öyle ki devletin son dönemlerinde Horasan'da bağımsızlık kazanmak isteyen Simcûrîler, metbularının Hanefilere desteğine karşı siyasî gerekçelerle taraftar kazanmak adına Şafiilerle yakınlaştıkları bilinmektedir[289]. Sâmânîlerin ehlisünnet anlayışı ve Hanefi kimliği bozkırdaki Türkler arasında gerçekleştirilecek tebliğ faaliyetlerinde açık şekilde ortaya koyulacaktır. Ayrıca Hanefiliğin esaslarında yer alan kolaylaştırma, akılcılık, müsamahakârlık ve özgürlükçü anlayış Sâmânîlerin de katkısıyla bozkırda oldukça geniş bir yansıma bulacaktı.

Burada dikkati çeken bir diğer husus Türkler'in İslâmiyeti ve bununla alakalı sosyal yaşam normlarını Araplardan değil İranlılardan aldıklarına dair mevcut görüştür. Hatta İbrâhim Kafesoğlu *Türkler, Şii temayüllü İranlılarla temas kurmalarına rağmen İrani geleneklerle ilgisi az olan aynı zamanda Türk düşüncesine uygun düşen bir akliliği ihtiva eden Sünniliği çoğunlukla kabul etmişlerdi*[290] şeklindeki yorumuyla bu noktaya temas etmektedir. Ancak bu düşüncenin ciddi bir tenkit süzgecinden geçirilerek yeniden düşünülmesinin gerekliliği açıkça ortadadır. Zira söz konusu görüşe temel olarak düşünülen nokta Türkler'in, İslâmiyet'i kabulünde büyük öneme sahip Mâverâünnehir coğrafyasının idarî ve sosyal açıdan İranî özellikler taşımasıdır. Fakat burada İranlıların baskın sosyo-kültürel yapısı karşısında ikinci planda kalmış gibi görünse de uzun süredir Türk hâkimiyetinde kalan Mâverâünnehir'in bu süre zarfında Türkleştiği gerçeği göz ardı edilmektedir. Semerkand başta olmak üzere Beykend, Taşkend, Özkend gibi Türkçe "kend" eki alan şehir isimleri Wusunlardan Göktürklere kadarki dönemde bölgeye yerleşen Türk siyasî ve sosyal varlığının açıklayıcısı durumundadır. Aynı şekilde İslâm kaynaklarında Müslüman fatihlere karşı mukavemetin Türklerden geldiğine dair mevcut bilgiler de bunun teyidi niteliğindedir[291]. Ayrıca Sâmânîlerin yukarıda aktarıldığı üzere ehlisünnet ve Hanefiliğin koruyucusu olmaları Şiî görüşlerinin tamamen inkâr edilemese de Mâverâünnehir'de gelişmesine mani teşkil ettiği aşikârdır.

Hanefilik ve onun düşünsel anlamda tamamlayıcısı olan Maturidiliğin iman-amel arasındaki ilişkiyi belirleyen "*ameller imanın özüne dâhil edilemez. Kişinin Müslüman kabul edilebilmesi için dil ile ikrar (kelime-i şehadet ve kelime-i tevhid'in söylenmesi) ve kalp ile tasdik etmesi yeterlidir. Ameller*

[289] Bulliet, a.g.e., s. 63,201-205; Erdoğan Merçil, Simcûrîler V-Ebu'l-Kasım el-Simcûrî", *İÜ. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1983-1987, s. 136-137.
[290] İbrâhim Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, XII/2, 274.
[291] Belazurî *Fütuh el-buldan*, trk. trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s.403-432; Taberî, *Tarihü'r-rüsul ve'mülûk*, IV-VIII, thk. Ebu'l-Fazl İbrâhim Kahire 1979, muhtelif bölümler, İbn el-Esir, III-V, muhtelif bölümler.

konusunda ise bunları yerine getirip getirmemek hususunda tamamen serbesttir. Namazın farz olduğuna inanmak ayrı, farz olduğunu bildiği halde kılmamak ayrıdır. Farz olduğuna inanmadığı zaman kâfir olur, inandığı halde kılmazsa günahkâr mümin olur'[292] düşüncesi Türkler'in İslâmiyet tercihinde ciddi tesirler icra etmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere Sâmânîlerin resmî devlet ideolojisi haline getirdikleri el-Hâkim es- Semerkandi'nin *Sevadü'l-Azam* adlı eserinde de yer alan bu görüşün içerdiği kolaylaştırıcı öğeler İslâmiyetin bozkırlarda yayılmasında yeni dine adapte olmalarında en önemli destek unsurlarından biri olmuştur. Öyle ki kolaylaştırmaya dair olan bu içerik, devletin resmî görüşlerini içeren, meşruiyet için alt yapı oluşturan ve fıkhi kurallar çerçevesinde şekillenen kitabî İslâm ile Sufilerin eliyle şekillenen Heterodoks (Şifahi) İslâm arasında da bir bağlantı meydana getirmiştir. Nitekim *Sevadü'l*-Azam'da kendisini açıkça belli eden itidal teması, velilerin kerametlerinin mevcudiyetine dair inanış, sufilerin düşünce ve fiilleriyle önemli paralellikler arz etmektedir. Ebu'l-Muîn en-Nesefî de benzer şekilde Semerkand bölgesinde sufi geleneğe bağlı Maturidi âlimlerin çokluğuna dikkati çekmektedir[293]. Aynı etkenler ilerleyen dönemlerde yazılan Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'de de kendisini gösterecektir. Örneğin eserin kahramanlarından Odgırmış'ın şahsında eski İslâm zahid ve sufilerinin açık yansımalarının tezahürleri dikkati çekmektedir[294]. Diğer taraftan Sâmânîlerin öncesinde Hanefiliğin Horasan ve Mâverâünnehir'de gelişiminde etkili olan bazı nedenleri de burada belirtmek gerekmektedir.

İlk olarak Emevîler dönemindeki Arap-Mevâli mücadelesinde Müslüman oldukları halde kendilerinden cizye ve haraç vergisi alınması aralarında Türkler'in de yer aldığı Mevalinin başlıca şikâyet sebeplerinden biriydi. Mürcie ve Hanefiliğin görüş anlamında buna karşı durması Mevali arasında bunlara karşı belli bir sempatinin doğmasına yol açmıştı. Ayrıca Hanefi geleneğinde ilim ve gazanın birbirini tamamlayıcı iki unsur olarak kabul edilmesinin de Mâverâünnehir gibi İslâm dünyasının doğu sınırında yer alan bir bölgede Hanefiliğin yayılmasında müspet anlamda etki yaptığını söyleyebiliriz. Yine Hanefiliğin naslara aykırı düşmedikçe eski örf ve ananelere müsamahalı yaklaşımı da diğer bir önemli sebepti. Emevîlerin ardından gelen Abbâsîler'in de desteğini alan Hanefilik doğudaki etkinliğini daha da arttırma fırsatını yakalamıştı. Sâmânîlerin iktidarı ise Hanefiliğin kazandığı bu gelişim ivmesinin daha da hızlanmasını ve Türkler arasında yayılmasını sağlamıştır. Yalnız bu dönemde etkisi zayıflamakta

[292] el-Hakim es-Semerkandî, *Sevadü'l-Azam fi'l-kelam*, Matbaa-i Cemâl, t.y., s.8-9..
[293] *Tabsiratü'l-edille fi usuli'd-din*, I, thk. Hüseyin Atay, Ankara 1993, s. 360.
[294] Fatih Mehmet Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türkler'in İslâm Tasavvuru*, Ankara 2012, s. 244-245.

olan Mürcie'nin yerini Semerkandlı bir Türk âlimi olan Hanefi geleneğinden gelen İmam Matûrîdî tarafından kurulan Matûrîdiyye almış ve Türkler arasında itikadî anlamda en fazla itibar gören mezhep olmuştur[295].

Sâmânîler, gayrimüslim Türkler üzerine düzenledikleri seferler ile İslâm dininin yayılmasına öncülük etmişlerdir. Ancak burada belirtilmesi gereken öncelikli konu yapılan seferlerin başlıca hedefinin sınır boylarının güvenliğinin sağlanması ve İslâm beldelerine yapılan Türk akınlarının önünün kesilmesidir. Sonrasında fetihlerin ve seferlerin sağladığı üstünlük sayesinde arkadan gelen gayri askerî unsurlar tebliğ görevini daha rahat bir şekilde yapabilmiştir. Mâverâünnehir'de adlarını duyurmaya başladıkları dönemden itibaren yapılan gaza seferlerinde daimi olarak Sâmânî ailesinin bireylerinin isimleri görülmektedir. Nûh b. Esed 840 senesinde İsficab üzerine bir sefer düzenleyerek burasını hâkimiyet altına almış ve şehri çevresindeki ekili araziyi de içine alacak şekilde surla çevirmişti[296]. Bu olayın sonrasında İsficab'da meskûn Türkler arasında İslâmiyet hızla yayılma imkânı bulmuştu. Aynı şekilde Nasr b. Ahmed zamanında ağırlıklı kısmını gönüllülerin oluşturduğu bir orduyla Şavegar üzerine bir sefer düzenlenmişti[297]. İsmâil b. Ahmed döneminde 893 yılında Talas üzerine yapılan seferde elde edilen başarı gayrimüslim Türklere Sâmânîlerin gücünü açık bir şekilde göstermişti[298]. Elde edilen ganimet ve esirlerin dışında burada mevcut kilisenin camiye çevrilmesiyle bölgedeki Türkler arasında İslâm'ı tebliğ çalışmaları başlatılmıştı. 291/903-904 senesinde yapılan ikinci bir seferin sonrasında Sâmânî hükümdarlarının ilgisi bütünüyle batıya yönelmişti. Ancak doğu cephesinde göçebe Türklere karşı seferleri de Mâverâünnehir'e gelen gönüllüler vasıtasıyla sürdürülmekteydi[299]. Cihat görevini ifa etmek üzere bölgeye İslâm dünyasının dört bir

[295] Hanefilik ve Matûrîdiliğin özellikle Türkler arasında yayılmasına etken olan iman-amel prensipleri, metod ve görüşleri ile alakalı tfs. için bkz., Muhammed Ebû Zehra, *İslâmda Siyasî, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, trk. trc. Sıbğatullah Kaya, İstanbul 1993, s.369,378-379,185-196; Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavuru*, İstanbul 2011, s. 92-105,130-139; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul 2011, s. 440-444; Ali Bardakoğlu, "Hanefi Mezhebi", *DİA*, XVI, 1-12; Yûsuf Şevki Yavuz, "Maturidiyye" *DİA*, XXVIII, 165-175.

[296] es-Sem'anî, *Kitabü'l-ensab*, I, thk. Abdullah Amr el-Bedevî, Beyrut 1988, s. 201; İbn el-Esir, VI, 509.

[297] İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, nşr. J.H. Kramers, Brill 1938, s.467-468.

[298] Nerşahî, a.g.e., s. 122-123; İbn el-Esir, VII, 464. Krş. Usta, a.g.e., s. 91-92; Ekber Necef, *Karahanlılar*, İstanbul 2005, s. 191-192.

[299] Gönüllüler bulundukları şehirlere göre organize edilmişlerdi. Başlarında birer komutan yer alırdı. Bu komutanların isimleriyle alakalı kaynaklarda zaman zaman bilgiler yer almaktadır. Nitekim Buhara'daki gönüllülerin komutanları ile alakalı elimizde II. Nasr döneminde bu görevi yürüten Ebû Ahmed b. Abdülvahid ile I. Mansûr ve II. Nûh dönemlerinde Ebû Abdullah Hafs'ın isimlerini bilmekteyiz. Yine II. Nasr döneminde Semerkand gönüllülerinin komutanı olarak görev yapan kişilerden biri de Zebrek el-A'rac idi. Bunlar Türk topraklarına yapılacak seferlerin

yanından gaziler gelmekteydi. Bunların arasında çok sayıda din adamı ve mutasavvıf da yer almaktaydı. Gelenlerin ikameti için Mâverâünnehir'de 10.000 kadar ribat inşa edilmişti[300]. Gönüllülerle birlikte bölgeye gelen âlim ve mutasavvıfların cihat anlayışı silahlı mücadeleden ziyade tebliğe yönelikti. Bunlar ikamet ettikleri ribat ve hankâhlarda eğitim faaliyetlerine devam ederlerdi. Diğer taraftan da Türkler'in yaşadıkları bozkırlara giderek onlara İslâmiyet'i tanıtmayı kendilerine görev edinmişlerdi.

Bu konuda Sâmânî ülkesinin tüccarları da benzer bir misyon üstlenmişlerdi. Zira maddî kazanımlarının yanında ticaretin en belirgin vasfı bir din ve kültür taşıyıcısı olmasıydı. Dolayısıyla da tüccarlar aynı zamanda faaliyette bulundukları bölgelerde biraz da gayri ihtiyari olarak birer din yayıcısı görevini üstlenmişlerdi. Bunlar faaliyette bulundukları bölgelerin ahalisine İslâm dininin tanıtılmasında önemli katkılar vermişlerdir.

Ancak gerek âlim ve mutasavvıflar gerekse tüccarların üstlendikleri bu görevi daha kolay bir şekilde yerine getirebilmeleri için belli birtakım siyasî şartların da oluşmuş olması gerekmekteydi. Nitekim Ortaçağ boyunca devletler arasındaki siyasî, sosyal ve ekonomik ilişkiler savaş meydanlarında elde edilen başarı ya da başarısızlığa göre şekillenmekteydi. Bu durum yeni bir dinin tebliği için de önemli bir hususiyetti. Nitekim Sâmânîlerin yukarıda aktardığımız Türklere karşı kazandıkları askerî başarılar din âlimlerine, mutasavvıflara ve tacirlere bozkırda çok daha rahat hareket etmek imkânını vermişti.

Mutasavvıflar bunu değerlendirmek için buldukları fırsata dört elle sarılmışlardı. Zaten eski kültür ve dinlerin de etkisiyle[301] Horasan ve Mâverâünnehir'de özellikle Sâmânîler devrinde ciddi bir tasavvuf kültürü oluşmuş durumdaydı. IX. asrın sonlarından itibaren Horasan'da bilhassa Melâmiyye öğretisi çerçevesinde yayılan tasavvuf akımı X. yy. da Mâverâünnehir'de yaygınlık kazanmaya başlamıştı. Buhara ve Semerkand gibi büyük şehirler başta olmak üzere bölgede birçok mutasavvıf

dışında sınır boylarındaki şehirlerin korunmasından da sorumluydular. Bkz. el-Utbî, *Tarih-i Yeminî*, I, şerh. Şeyh el-Meninî, Kahire 1869, s. 89-90; frs. trc. Cerbezakanî, *Tercüme-i Tarih-i Yeminî*, nşr. Cafer Şiar, Tahran hş.1345, s. 35; Gerdizî, *Zeynu'l-Ahbar*, şrh. Abdülhayy Habibi, Tahran hş.1367, s. 165; C.E. Bosworth, "An Alleged Embassy from the Emperor of China to the Amir Nasr b. Ahmad, A Contribution to Samanid Military History", The *Medieval History of Iran and Afghanistan*, Londra 1977, s. 4.

[300] İbn Havkal, a.g.e., s. 466.

[301] İsmet Zeki Eyüpoğlu, *Bütün Yönleriyle Tasavvuf, Tarikatlar, Mezhepler Tarihi*, İstanbul 1993, s.45-88; Mustafa Demirci, "Türk-İslâm Medeniyetinin İkinci Dalgası: Orta Asya'da Gelişen Bilim ve Düşüncenin Dinamikleri (X-XIII. yy)" *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu*, 31 Mayıs-1 Haziran 2007 Isparta, 2007, s. 84.

yetişmişti. Fergana'da yerleşik hayata geçmiş Türkler de tasavvufla ilgilenmeye başlamışlardı. Muhammed b. Ma'şuk et-Türkî ve Emir Ali Ebû Halis Türk aslından gelen ilk mutasavvıflardı[302]. Böylesine geniş ve etkin bir tasavvuf kültürü içerisinden yetişen mutasavvıflar da bozkırlara giderek göçebe Türkler arasında İslâmiyet'in yayılması adına büyük çaba sarf etmişlerdi. Bunu yaparken göçebeler arasında mevcut eski din ve inanışlarla şekillenmiş sosyo-kültürel değerleri yok saymayıp mümkün olduğu kadar İslâmi anlayışın içerisinde eritmeye gayret göstermişlerdi. Onların bu anlayışı sayesinde göçebe unsurların İslâmiyete geçişte yaşayabilecekleri tereddütler ortadan kalkmış ve yumuşak bir geçiş için gerekli zemin hazırlanmıştır. Nitekim M. Fuat Köprülü, 960 senesinde ihtida ettiği bildirilen 200.000 çadırlık Türk nüfusunun İslâm tercihinde tacir ve mutasavvıfların ön planda olduklarını belirtmektedir[303]. Mutasavvıfların çabalarıyla göçebe Türkler arasında Sünni İslâm yorumundan biraz farklı ve mistik öğeler içeren, *evliyalar kültü* etrafında şekillenen *Heterodoks (Şifahi) İslâm* anlayışı yaygınlık kazanmıştır [304].

Ancak maalesef Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kelematî[305] ve Ebü'l-Hasan Said b. Hatim el-Üsbaniketî'nin[306] dışında Sâmânî topraklarından gayrimüslim Türk ülkelerine giden sufilerin isimleri konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Bununla birlikte Ortaçağ İslâm dünyasının en tanınmış mutasavvıflarından Hallac-ı Mansûr (ö.922) da Sâmânîlerin ilk dönemlerinde bu devletin hâkim olduğu sahaları gezmiş ve Türk ülkelerinde tebliğ faaliyetlerinde bulunmuştur. 887/888-892/93 ve 895/896-898-899 yılları arasında yaptığı iki gezide Doğu Türkistan'daki Kansu bölgesindeki Koço şehrine kadar ulaşmıştır [307].

Sâmânîlerin sahip olduğu ticari potansiyel onlara bozkırlardaki göçebe Türklere nüfuz etmek adına önemli bir avantaj sağlamaktaydı. Savaşların ardından gelen barış dönemlerinde tüccarlar başta sınır şehirleri olmak üzere bozkırın içlerine ve Çin'e kadar uzanan ticarî yolculuklar yapmaktaydılar. Daha önce de bahsedildiği üzere yolculukları sırasında

[302] Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984, s.18; Abdülbaki Gölpınarlı, *Melamilik ve Melamiler*, İstanbul 1992, s. 8.
[303] *Türkiye Tarihi*, haz. Hanefi Palabıyık, Ankara 2005, s.125.
[304] *Heterodoks İslâm* ile alakalı bkz., Ocak, a.g.e., s.43-51. Yine *Evliyalar Kültü* ile alakalı bkz. aynı mlf., *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkibnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım Denemesi)*, Ankara 1992, s. 1-26.
[305] es-Sem'anî, V, 89.
[306] es-Sem'anî, I, 128.
[307] Louis Massignon, *İslâmın Mistik Şehidi Hallac-ı Mansûr'un Çilesi*,trk. trc. İsmet Birkan, Ankara 2006, s.189-190-192,251; Süleyman Uludağ, "Hallac-ı Mansûr", *DİA*, XV, 377; Seyfeddin Erşahin, *Kırgızlar ve İslâmiyet, Göçebe bir Türk Boyunun İslâmlaşma Tarihi Üzerine bir Deneme*, Ankara 1999, s. 54; aynı mlf.,"Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 39, Ankara 1999, s. 412.

bozkırda bağlı oldukları dinin, sahip oldukları medeniyetin de temsil ve tanıtımını yapmaktaydılar. Sâmânîler coğrafyasının sakinlerinden Beykentli ve Harizmli tüccarlar mesleklerindeki hünerleri ve son derece geniş bir faaliyet alanı ile dikkat çekmekteydiler. Özellikle kuzey bölgeleriyle olan ticaret ve buralardan getirilen emtianın İslâm dünyasına dağıtımı Harizmli tüccarların tekelindeydi[308]. Yine Beykentli tüccarlar Çin ile yapılan ticarette önemli pay sahibi idiler[309]. İtil Bulgarlarının IX. yy.ın sonlarından X. yy. a uzanan süreçte İslâmiyeti kabulü bütünüyle bu devletin topraklarında faaliyet gösteren Harizmli tüccarların başarısıydı. İbn Fadlân'ın *Seyahatname*'sinde geçen cümleler tüccarların, bozkırda yaşayan Türkler üzerinde ne denli etkili olabileceği ve onları İslâmiyet'e yakınlaştırabileceğinin açık bir örneğidir. İbn Fadlân yolculuğu sırasında Oğuz topraklarındayken başından geçen olayı şöyle anlatmaktadır: "Türklerden biri '*Bana Kur'ân oku!*' dedi. Okuyunca hoşuna gitti. Tercümana dönerek *Ona susmamasını söyle* dedi. Bir gün bu adam tercüman vasıtasıyla bana '*Bu Araba sor Rabbinizin karısı var mı?*' dedi. Ben ise onun bu sözünü büyük bir günah telakki ederek tövbe ve istiğfarda bulundum. O da benim gibi tövbe etti ve '*estağfirullah*' dedi. Türk'ün âdeti böyledir. Bir Müslümanın tesbih ve tehlil getirdiğini duyarsa onun söylediğini tekrarlar.[310] Yine aynı eserde: "Bir gün çok şiddetli bir soğuğa yakalandık. Bu arada Tegin benimle beraber gidiyor, yanında bulunan bir Türk de onunla konuşuyordu. Bu arada Tegin güldü ve bana '*Bu Türk, Rabbimiz bizden ne istiyor. Bizi soğuktan öldürecek. Ah ne istediğini bilsek de yerine getirsek diyor*' dedi. Ben, Tegin'e '*Ona, Allah La ilahe illallah dememizi istiyor de* dedim. Türk buna güldü. *Bilsek söylerdik* dedi."[311] şeklindeki diyalog o dönem içinde yapılan tebliğ faaliyetleriyle alakalı açık bir örnektir.

Ayrıca İdil Bulgarlarının, Sâmânî paralarını taklit ederek bastırdıkları paralar da aradaki münasebetlerin yakınlığı ve etkileşimin boyutlarını gözler önüne koymaktadır. Bunların dışında Sâmânîler devrinde gayrimüslim Türk topraklarında kurulan Cend, Huvare ve Yenikend gibi ticaret şehirleri de mevcuttu. Bunların ahalisi Müslüman olup içlerinde ihtida etmiş Türkler de yer almaktaydı. Ancak şehirler gayrimüslim Türkler'in hâkimiyetindeydi. Nitekim Yenikend, Oğuz Yabgu Devleti'nin merkeziydi[312]. Bozkırın ortasındaki bu ticaret kolonileri kuruluş amacına uygun aktivitelerin yanı sıra İslâm dini ve medeniyetinin tanıtımının yapıldığı birer cazibe merkezi

[308] Bkz. Aydın Usta, "Ortaçağ İslâm Dünyasının İslâm Ülkeleriyle Ticarî Münasebetleri (IX. -XIII. Yüzyıllar arası dönemde)" *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 170 Eylül-Ekim, İstanbul 2007, s. 221-239.
[309] Nerşahi, a.g.e., s. 36-37.
[310] İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, trk. trc. ve ekler: Ramazan Şeşen, İstanbul 1995, s. 11.
[311] *Seyahatnâme*, s. 9.
[312] İbn Havkal, s. 512.

durumundaydılar. Göçebeler adı geçen şehirler sayesinde İslâm dünyasının ekonomik gücünü, medeniyet konusundaki görkemini ve zengin sosyal yaşam imkânlarını tecrübe etmek fırsatını elde edebilmekteydiler. Müslümanlığı seçen ve bu şehirlerde yaşayan soydaşlarının durumunu onlar için açık bir örnek teşkil etmekteydi. Nitekim Sâmânîler devrinin sonlarına doğru Oğuz yabgusundan kaçarak Cend'e geldiğini gördüğümüz Selçuk Bey'in İslâmiyet tercihi benzer düşüncelerin ışığı altında gerçekleşmiştir.

Sâmânîlerin doğudaki gayrimüslim Türkler arasında İslâmiyet'i yaymak adına yaptıkları faaliyetler sırasında elde ettikleri en önemli muvaffakiyet Satuk Buğra Han'ın ve onun şahsında Karahanlıların bu dini kabul etmesidir. Sâmânîlerin bu fiilinde ağırlıklı olarak doğu sınırlarında kendileri için ciddi bir tehdit içeren unsurun etkisizleştirilmesi düşüncesi önemli rol oynamıştır. Bunun bir anlamda İsmâil b. Ahmed döneminde gerçekleştirilen iki seferin devamı olduğu da düşünülebilir. Karahanlıların tarihi ya da Müslümanlığı konusunda yapılan çalışmalar dikkatle incelendiğinde de olayların bu doğrultuda gerçekleştiği açıkça anlaşılmaktadır. Grenard tarafından aktarılan Satuk Buğra Han Menkıbesi'nde Ebû Nasr adlı Sâmânî ailesine mensup bir şahsın etkisinden bahsedilmektedir[313]. Ekber Necef ise Sâmânîler tarafından baskı altına alınan Oğulcak Kadir Han'ın Çin ile siyasî ilişkiler kurarak ve taht için isyan eden Sâmânî ailesi mensuplarını destekleyerek bu baskıyı kırmak istediğini söylemektedir[314]. Muhtemelen Sâmânîler de buna bir karşılık olmak üzere Oğulcak Han'a muhalefete hazır yeğenini desteklemişlerdir. Nitekim Satuk Buğra'nın amcasına isyan konusunda Sâmânî topraklarında meskûn Müslüman Karluklardan bir ordu teşkil etmesi de bunu doğrular nitelikte bilgiler içermektedir. Satuk Buğra, Sâmânîlerin kendisine verdikleri desteğe bir şükran nişanesi olarak onların 921 senesinde batıda Taberistan ve Cürcan üzerine yaptıkları seferlere yardımcı kuvvetler göndermiştir[315]. Neticede Sâmânîler ile yaptığı işbirliği sayesinde amcasını bertaraf ederek Karahanlı tahtını ele geçirmiştir. Satuk Buğra Han'ın resmi devlet dini yaptığı İslâmiyet halefleri ve Sâmânî topraklarından gelen sufilerin ve diğer din adamlarının gayretleriyle Karahanlılar tarafından bütünüyle benimsenmiştir.

Satuk Buğra Han Menkıbesi'nde adı geçen Ebû Nasr adlı şehzadenin varlığı ile ilgili şüphelerin mevcudiyetine karşın Sâmânîlerin, Karahanlıların İslâmiyeti kabulündeki rolü hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde açıktır. Belki de siyasî yönleri ağır basan bu fiili efsaneleştirmek, dini anlamda yumuşatmak adına doğaüstü öğelerin de yer aldığı bir anlatım ve

[313] Osman Turan, "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih", *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1993, s. 167-168.
[314] *Karahanlılar*, s. 195-197.
[315] İbn el-Esir, VIII, 124.

böyle bir kişiselleştirme düşünülmüştür. Ancak her şeye rağmen gerçekleşen bu olay Sâmânîlerin birincil bir öneme sahip olduğu Türk ve Müslüman toplumları arasındaki ortaklığın ikinci büyük düğümünün atılması sonucunu getirmiştir.

Diğer taraftan Karahanlıların İslâmiyeti kabulü Sâmânîlerin, Dârü'l-İslâm'ın doğu sınırının koruyucusu unvanını da sona erdirmiştir. Bundan sonra gayrimüslim göçebelere karşı sınırların muhafazası ve İslâmiyetin bunlar arasında yayılması görevi Karahanlıların eliyle yürütülecektir. Nitekim Satuk Buğra Han'ın aldığı *el-Gazi* ve *el-Mücahid* şeklindeki unvanlara bakıldığında iktidara gelmesinin ardından yeni misyonuna hemen intibak ettiği görülmektedir. Yine daha sonraları Batı Karahanlı Hâkimi İlig Han Nasr'ın, Gazneli hükümdarı Sebüktegin'e Sâmânî topraklarının paylaşılmasını teklif ederken bu düşüncesini şöyle açıklamıştı: "*İkimiz de İslâm'ı yaymak için gayrimüslim Türk ve Hint beldelerine gazalar düzenliyoruz. Buna karşın II. Nûh ise zengin bir memlekete sahip olmasına karşın Horasan ve Mâverâünnehir'in kazancını faydasız işlere sarf etmektedir. Bu nedenle, Mâverâünnehir'i, onun elinden alıp vilayetin zenginliklerini gaza yolunda harcamak istiyorum.*"[316] Burada İlig Han Nasr'ın Sâmânî topraklarını ele geçirmek için bir neden aradığı ve bütünüyle siyasî hedeflerine göre hareket ettiği açıkça görülmektedir. Ancak burada bizim için ilginç olan nokta Sâmânî hükümdarının gazaya çıkmaması gibi bir sebebin ileri sürülmesidir ki yukarıda da aktarıldığı üzere bu cümleler Sâmânîlerin, İslâm'ın sınırlarını korumak ve gaza yapmak görevini Karahanlılara bırakmış olduğunun açık bir örneğidir.

Bütün bunların ışığında Sâmânîlerin kendilerinden çok önceleri başlamış olan Türkler'in İslâmlaşma serüvenini hızlandıran, sahip olduğu değerlerle bu sürece yön veren bir Türk-İslâm devleti olduğu gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Onların Horasan ve Mâverâünnehir'de sağladıkları siyasî istikrar, adı geçen bölgelerin X. yy. İslâm dünyası içerisinde medeniyet anlamında en seçkin merkezler olmasını sağlamıştır. Elbette ki böyle bir potansiyelin oluşmasında geçmişten gelen sosyo-kültürel miras ile beraber ticaretin sağladığı ekonomik zenginliğin de büyük payı vardır. Ancak Sâmânîler bütün bu potansiyeli doğru bir şekilde değerlendirmeyi başarmışlardır. Onların katkısıyla daha parıltılı bir şekilde kendisini gösteren İslâm Medeniyeti'nin sosyo-ekonomik cazibesi, bozkırdaki göçebe Türkler'in İslâm tercihine etkide bulunacak güçlü tesirler bırakmıştır. Medeniyetin getirdiği çekicilik kadar Sâmânîlerin gayrimüslim Türklere karşı savaş meydanlarında kazandıkları başarılar da ihtida sürecinde önemli

[316] el-Utbî, I, 232-233; frs. trc. s. 133-134.

Resim 45: İsmâil el-Muntasır'ın düşmanlarına karşı mücadelesini temsil eden bir görsel, m. 1318 tarihli

[https://bit.ly/21.C4f12]

rol oynamıştır. Nitekim askerî başarıları çok iyi değerlendiren din adamları, sufiler ve tüccarlar bozkırlardaki göçebe Türkler arasında İslâm dininin yayılması adına büyük başarılar sağlamışlardır.

Sâmânîler dönemindeki tebliğ faaliyetlerinde başlıca etkenlerden biri olarak karşımıza çıkan âlimler ve sufiler güç ve prestij açısından da etkin bir mevki elde etmişlerdir. Bunların sahip oldukları yeni kazanımları ilerleyen dönemlerde farklı sahalarda da kullandıkları görülmektedir. Nitekim Sâmânîlerin merkezi Buhara'nın 999'da Karahanlılar tarafından işgal edildiği sırada âlimlerin herhangi bir direniş olmaması yönündeki fetvaları ahali tarafından kesin bir itaatle uygulanmıştı[317]. Fakat bir sene sonrasında Sâmânî ailesinden İsmâil el-Muntasır'ın Özkent'te hapis tutulduğu yerden kaçarak devleti yeniden ihya etmek için Buhara'ya gelmesi halk tarafından memnuniyetle karşılanmıştır ki burada yine kamuoyu oluşturmak konusunda etkili âlimlerin payı olduğunu da düşünmek gerekir. Sonrasında yine kaynaklarda Semerkand şeyhlerinin, Karahanlılarla yaptığı mücadelelerden birinde 300 gulamı silahlandırarak el-Muntasır'ın hizmetine gönderdikleri şeklinde bir kayıt yer almaktadır(1004)[318]. Bütün bunlar ileride Karahanlılar devrinde devlet siyasetinde de etkin bir güç olarak karşımıza çıkacak ve bu konuda hükümdar ailesiyle karşı karşıya gelmekten çekinmeyecek ulemanın varlığının ilk işaretleridir.

Söylenmesi gereken bir diğer önemli husus ise Sâmânîlerin himayesinde Horasan ve Mâverâünnehir'de ağırlık kazanan Sünni-Hanefi geleneğin tebliğ faaliyetlerinde etkin bir unsur olduğu gerçeğidir. Türkler arasında Hanefiliğin en fazla tercih edilen mezhep olmasının açıklaması da burada yatmaktadır.

Bunun kadar önemli bir diğer husus ise Karahanlılar Devleti'nin, Sâmânîlerin eliyle İslâmiyete kazandırılmış olmasıdır. Sâmânîler sadece bununla da kalmamış, gayrimüslim Türkler arasında İslâm'ın tebliği hususunda kendilerinden bayrağı devralacak Karahanlılar ve Selçuklular için gerekli zemini hazırlamışlardır.

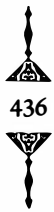

[317] İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-ümem*, (Hilal es-Sabî zeyli), III, tsh. D.S. Margoliouth-H.F. Amedroz, Kahire t.y., s. 373-374.

[318] el-Utbî, I,341; frs. trc., s.196; Gerdizî, s.176.

Prof. Dr. Hasan KURT
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

III. TÂHİROĞULLARI

Abbâsî Halifesi Emin'in, kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan azletme girişimi nedeniyle ortaya çıkan iç savaşta, Tâhir b. Hüseyin'in etrafında birleşen Horasanlılar, büyük bir kararlılık içinde verdikleri mücadelenin sonucunda Me'mûn'u halife yapmayı başarmıştır. Bu mücadele sırasında yıldızı parlayan komutan Tâhir b. Hüseyin ile birlikte Tâhiroğulları Hanedanı ortaya çıkmıştır. Tâhiroğulları hem Horasan'da hem de Bağdat'ta yarım asırdan uzun bir süre iktidarda kalmıştır. Onların şahsında Me'mûn'u iktidara taşıyan Horasan halkının da Abbâsî Devleti'ndeki yeri ve önemi pekişmiştir. Horasan vilayetinin bir parçası olan Mâverâünnehir'de yaşayan Türkler'in nüfuzu her geçen gün artmış ve bu hanedanla birlikte Türkler'in İslâm dünyasındaki hâkimiyetinin yolu da açılmıştır.

Bu bölümde ilk yarı bağımsız devletlerden sayılan Tâhiroğulları Hanedanı; kuruluşundan yıkılışına kadar askerî, siyasî, ekonomik ve kültürel yönleriyle bir bütünlük içinde incelenmeye çalışılmıştır. Başından sonuna kadar iktidar mücadelesi içinde geçen Tâhiroğulları'nın tarihi, bir bütün hâlinde değerlendirildiğinde bize psikolojik tahliller yapma imkânı da vermektedir. Hak ve adalet anlayışının, hükmetme hırsı ve menfaat çatışmalarının bu mücadeledeki rolünü, iktidarların yükseliş ve çöküşündeki etkisini gözler önüne sermektedir.

A. Siyasî Durum

1. Kuruluşu

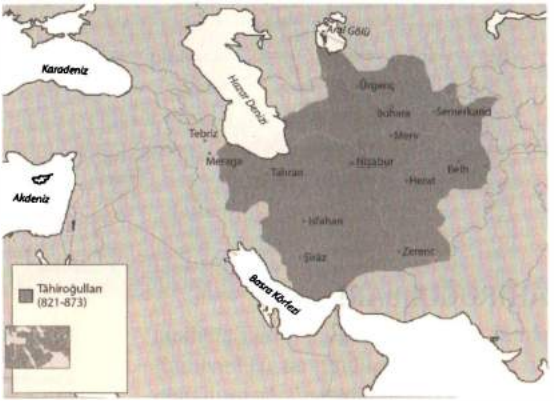

Harita 24: Tâhiroğulları Haritası (siyasî)

[https://bit.ly/2JI81FC]

Tâhiroğulları Hanedanı, adını Tâhir b. Hüseyin'den almaktadır. Tâhir b. Hüseyin'in Abbâsî halifesi Me'mûn'un iktidara gelmesinde oynadığı büyük rol, bu Hanedan'ın ortaya çıkışına büyük katkıda bulunmuştur. Tarihçilerce Tâhiroğullarının kuruluşu Tâhir b. Hüseyin'in 194/810 yılında başlayan hilafet mücadelesinde Me'mûn'un ordu komutanlığına tayin edilmesiyle başlatılmaktadır.[1]

Hârunürreşîd'in 193/809 yılında ölümünden sonra, halife olan Emin, hâcibi ve veziri olan Fazl b. Rebî'in her yönüyle etkisi altına girmişti. 3 Rebiyülahir 194/14 Ocak 810 tarihinde birçok devlet adamının karşı çıkmasına rağmen onun teşvikiyle Me'mûn'un veliahtlığını iptal etmişti.[2] Henüz bebek olan oğlu Musa'yı en-Nâtık bi'l-Hak lakabını vererek veliaht yapmıştı.[3] Hutbelerden Me'mûn'un ismini çıkarmış ve onun adına basılmış paraları tedavülden kaldırmıştı.[4] Bu olay Emin ile Me'mûn arasında bir iktidar mücadelesinin başlamasına yol açmış ve ülkeyi bir iç savaşın eşiğine getirmişti.

Emin ile Me'mûn arasındaki mücadele sıradan bir olay değildi. Arka planda İranlılar'dan ve Türklerden meydana gelen mevâli ile Arapların iktidar mücadelesi bulunmaktaydı. Çünkü Halife Hârûnürreşîd, annesi Arap olan Emin'i, Irak ve Suriye'de, annesi Horasanlı bir cariye olan Me'mûn'u ise Horasan'da görevlendirmişti. Bu nedenle bölge halkları ile Me'mûn

[1] Barthold, "Tâhirîler", *İ.A.* (M.E.B.), İstanbul, 1970, XI, 636.

[2] Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, thk. Abdülmün'im Âmir, Kahire, 1960, 396; Taberî, *Tarîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, thk. M.Ebu'l-Fazl İbrâhim, Kahire, trz.,,VIII, 374-387; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Maâdini'l-Cevher*, tah. M.Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, trz, III, 405.

[3] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (I-XIII), Beyrut, 1965, VI, 227, 230; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire, 1933, X, 224.

[4] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, thk. M. Cabir Abdu'l-Âl el-Hînî, Kahire, 1984, XXII, 165.

arasında bir yakınlık oluşmuştu.[5] Nitekim Horasanlı komutanlar, Emin'e karşı vereceği mücadelede Me'mûn'a sonuna kadar destek vereceklerini belirtmişlerdir.[6] 194/810-198/813 yılları arasında Emin'e karşı yürütülecek ayaklanmanın komutanlığını Rey valisi olan[7] Tâhir b. Hüseyin üstlendi.[8] Artık bu andan itibaren bir yandan Me'mûn'un halife olmasına, diğer yandan Tâhiroğulları Hanedanı'nın kurulmasına giden süreç başlamış oldu.

Tâhir b. Hüseyin, Emin tarafından sevk edilen orduları her defasında yenilgiye uğrattı. Bunlardan ilkinde sayıları kırk-altmış bin atlıya ulaştığı kaynaklarda belirtilen bir orduyla Ali b. İsa, 15 Cemaziyelâhir 195/14 Mart 811 tarihinde ordusuyla Horasan'a doğru yola çıktı.[9] Halife Emin'in emri üzerine, Hemedan'da bulunan İsmet b. Hammâd ve Ebû Dülef Kasım b. İsa da birlikleriyle Ali b. İsa'nın ordusuna katıldı. Böylelikle ordusu daha da büyüyen Ali b. İsa, Tâhir b. Hüseyin ile savaşmak üzere Rey'e ilerledi.[10] Tâhir b. Hüseyin, dört-beş bin, bir başka rivayete göre on bin kişi civarında bulunan ordusuyla Rey'in beş fersah (30 km) dışında bulunan Kelvas ya da Kelûs denilen köyde Ali b. İsa'nın ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Çatışma sırasında Ali b. İsa da öldürüldü.[11] Tâhir b. Hüseyin, esirleri ve Ali b. İsa'nın kesik başını Me'mûn'a gönderdi. Bu konudaki sevincinin bir göstergesi olarak Ali b. İsa'nın beraberinde getirdiği kölelerini özgürlüğüne kavuşturdu. Böylece o günün şartları içinde Bağdat'a beş günlük mesafede bulunan Hulvan ve çevresi Tâhir b. Hüseyin'in eline geçmiş oldu.[12] Merkeze böylesine yakın bir yerdeki ordunun Tâhir b. Hüseyin karşısında bozguna uğrayışı ve kaçışı halkı şaşkına çevirdi. Bu olay, halkta Emin'in zayıf olduğu, Tâhir b. Hüseyin'in ve dolayısıyla Me'mûn'un güçlü bir konumda bulunduğu kanaatini uyandırdı.[13] Kendilerinden kat kat güçlü olan bir orduyu yenilgiye uğratmaları, hem Tâhir b. Hüseyin'in hem de askerlerinin moralini yükseltti. Mücadeleyi kazanacaklarına ilişkin inançlarını kuvvetlendirdi. Bu zafer üzerine Me'mûn, Merv'de halife sıfatıyla biat almış, Tâhir b. Hüseyin'e ordudan da kendisi adına biat almasını

[5] Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge, 1956, 262.
[6] Ya'kûbî, *Tarih*, Beyrut, trz, II, 436.
[7] Taberî, VIII, 404.
[8] Taberî, VIII, 386 vd.; Strange, *Buldânu'l-Hilâfeti'ş-Şarkiyye*, Arapçaya çev. Beşir Francis-Korkis Avvad, Bağdat, 1954, 307.
[9] İbnü'l-Esîr, Ali b. İsa'nın 195 yılı Şaban/811 yılı Mayıs ayında yola çıktığını naklet-mektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, VI, 240.
[10] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 437; Taberî, VIII, 390 vd.; İbn A'sem el-Kûfî, *el-Futûh*, Beyrut, 1987, IV, 439 vd.
[11] Ya'kûbî, Tarih, II, 437; Taberî, VIII, 411; İbnü'l-Esîr, VI, 245.
[12] İbnü'l-Esîr, VI, 244 vd.; Zehebî, *el-İber fî Haberi Men Ğaber*, thk. Ebû Hâcir Muhammed, Beyrut, 1985, I, 247; Kazvinî, 308; Nüveyrî, XXII, 171-174.
[13] Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 406.

emretmiştir.[14] Bu nedenle, Horasanlılar Me'mûn'un halifeliğini tanıyan ilk toplum olmuştur.[15]

Ali b. İsa'nın, Tâhir b. Hüseyin karşısında yenilgiye uğraması, Bağdat'ta büyük bir şaşkınlık yarattı. Bağdat'ta hiç kimse böyle bir sonuç beklemiyordu. Komutanlar maaş talebinde bulunarak eylemler düzenledi ve silahlı çatışmalara girdi. Emin, baskılarına direnemediği komutanların isteklerini yerine getirdi.[16] İbnü'l-Esîr bu komutanların savaştan kaçıp kurtularak 195 yılı Şevval /811 yılı Temmuz ayı ortalarında Bağdat'a ulaşan Halife Emin kuvvetleri olduğunu belirtmektedir. Emin, Me'mûn'dan intikamını onun Sevad bölgesindeki para ve mallarına el koyarak almaya çalıştı. Oysa Me'mûn'un Bağdat'taki aile bireyleri bu mal ve parayla ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Ayrıca bir milyon dirhem miktarındaki parayı Hârûnürreşîd vermişti. Emin bu davranışıyla hilafet gibi para konusunda da babasının kararını tanımadığını açıkça ortaya koymuştu.[17] Bu savaş, Türk-İran birleşik kuvvetlerinin Araplar karşısında kazandığı ilk zafer niteliğini taşımaktadır.

Tâhir b. Hüseyin'in gittikçe güçlenmesini önleyebilmek ve muhalefet hareketini bir an önce bastırabilmek için Halife Emin, aynı yıl Dînever Valisi Abdurrahman b. Cebele'yi 20.000 kişilik bir orduyla onun üzerine gönderdi. Abdurrahman b. Cebele Hemedan'da ordusunu konuşlandırdı. Şehrin yollarını kontrol altına aldı, surlarını ve kapılarını sağlamlaştırdı. Şehri savunma savaşı için hazır hale getirdi. Tâhir b. Hüseyin tarafından babası Ali b. İsa'nın öldürülmesi üzerine dağılan askerlerden çevresinde toplananlarla birlikte Rey ve Hemedan arasında karargâh kurmuş olan Yahya b. Ali de Halife Emin'in emriyle Abdurrahman'a katıldı. Fakat Hemedan'da gelişen olaylardan haberdar olan Tâhir b. Hüseyin'in, hemen ordusunu bölgeye sevketmesi, Yahya b. Ali'nin askerlerinin çoğunun, onun tarafına geçmesine yol açtı.[18] Yahya ve Abdurrahman'ın moralini önemli ölçüde bozan bu durum, Tâhir b. Hüseyin'in Horasan'da yıldızının çok parladığını ve halkın onun başaracağına yönelik güveninin iyice arttığını göstermektedir.

Tâhir b. Hüseyin'in Hemedan'da yaptığı kuşatma ve çatışmalar Abdurrahman b. Cebele'yi 195 yılı Zilhicce/811 Eylül ayında büyük bir yenilgiye uğrattı. Çatışma sırasında Abdurrahman da öldürüldü.[19] Bu arada

[14] Taberî, VIII, 394; 411; 415.
[15] Ya'kûbî, Tarih, II, 438.
[16] Taberî, VIII, 412; İbn Kesîr, X, 226; İbn Tağriberdî, II, 150.
[17] İbnü'l-Esîr, VI, 245.
[18] Taberî, VIII, 412 vd.
[19] Dîneverî, 398; Taberî, VIII, 416; Kazvinî, 309.

Şam'da Emevî ailesinden Ali b. Abdullah adlı birisinin de isyan etmesi, Emin'i iyice zor duruma soktu ve bu durum Horasan'daki yenilgilerin şiddetinin, üzerindeki etkisini bir kat daha artırdı.[20] Tâhir b. Hüseyin bir yandan Abdurrahman b. Cebele ile mücadele ederken bir yandan da Kazvin üzerine askerî birlik göndermişti. Bu birlik de çatışmaya girmeksizin Emin'in orduları karşısında kazanılan zaferlerin de etkisiyle savaş yapmaksızın burayı ele geçirdi. [21]

Tâhir b. Hüseyin'in karşısında durabilecek bir güç kalmamıştı. Tüm Horasan şehirleri Tâhir'e kapılarını bir bir açtılar. Tâhir, Hemedan-Bağdat yolunun ortasında bulunan Hulvan'ın köylerinden Şaleşan'da karargâhını kurdu. Bu şehri askerî bakımdan güçlendirdi. Çevresine kanallar kazdırarak şehrin savunulabilirliğini artırdı.[22]

Halife Emin 196/812 yılında, Bağdat'a doğru ilerlemekte olan Tâhir b. Hüseyin'e karşı, Ahmed b. Mezyed ile Abdullah b. Humeyd b. Kahtaba komutasında yirmişer bin kişilik iki ordu çıkardı. Durumdan haberdar olan Tâhir b. Hüseyin, karargâhını kurduğu Şaleşan çevresini askerî yönden güçlendirdi. Her tarafı istihkâm çukurlarıyla donattı. Ahmed b. Mezyed ve Abdullah b. Humeyd komutasındaki toplam asker sayıları kırk bine varan ordular, Irak-ı Acem sınırında bulunan Hânikîn denilen yere kadar geldi.

Savaşta askerî güç kadar zekânın da büyük önem taşıdığını bilen Tâhir b. Hüseyin, yaklaşmakta olan hilafet ordularını savaşmaksızın yenilgiye uğratmanın yollarını aramaya koyuldu. İki ayrı komutanın yönettiği Emin'in ordularını birbirlerine düşürmek için ajanları aracılığıyla asılsız haberler yaydı. Her bir ordu içinde Halife Emin'in diğer ordu mensuplarına büyük paralar ve mallar verdiği dedikodusunu çıkardı. Bu olumsuz propagandayı etkisini gösterinceye kadar büyük bir ustalıkla sürdürdü. Sonuçta pek uzak görüşlü olmadıkları anlaşılan komutanların yönetimindeki iki hilafet ordusu arasında çatışma patlak verdi. Tâhir b. Hüseyin ile uğraşmayı bıraktılar. Her iki taraftan da pek çok askerîn öldüğü bu iç çatışmalar sonucunda hilafet orduları dağılarak Bağdat'a döndü.[23] Böylece

[20] İbn Kesîr, X, 226 vd.; Nüveyrî, XXII, 165 vdd.; Nefîsî, 64-67.
[21] Taberî, VIII, 416; İbnü'l-Esîr, VI, 247.
[22] İbnü'l-Esîr, VI, 248.
[23] Dîneverî, bu savaşla ilgili olarak Emin'in gönderdiği komutanların adını Abdullah el-Haraşî ve Yahya b. Ali b. İsa olarak nakletmektedir. Komutalarındaki birliklerin de beşer bin kişi olduğunu ve Hulvan ile Hemedan arasında bulunan Kırmîsîn denilen yere kadar ilerlediklerini kaydetmektedir. Tâhir b. Hüseyin karşısında savaşmaksızın Hulvan'a kadar çekildiklerini, burada çıkan çatışmada ise yenilgiye uğrayıp Bağdat'a döndüklerini belirtmektedir. Bkz. Dîneverî, 399.

Tâhir b. Hüseyin, bu mücadeleyi askerlerinden hiçbirinin burnunu dahi kanatmadan kazanmış oldu.

Tâhir b. Hüseyin, Hulvan ve çevresinde kazandığı kesin zaferin hemen ardından alınan yerlerde hâkimiyetin sürdürülebilmesi ve kendisinin Bağdat'a ilerleyebilmesi için Me'mûn'dan yardım istedi. Bunun üzerine Me'mûn, Merv'den Herseme b. Ayen'ü gönderdi. Tâhir b. Hüseyin, Hulvan bölgesini Herseme b. Ayen'e bıraktı. Herseme, Tâhir'den devraldığı Hulvan bölgesini beraberinde getirdiği birlikle askerî yönden iyice güçlendirdi. Çevre dağlara ve bağlantı yollarına gözlemciler yerleştirerek güvenlik ve istihbarat teşkilatını kurdu.[24]

Tâhir b. Hüseyin komutasındaki birlikler, Basra ve Vâsıt gibi Bağdat'ın güneyinde bulunan şehirleri zaptederek başkentin deniz ile bağlantısını kesmek için Huzistan'a doğru ilerledi.[25] Bu ilerleyiş sırasında Ahvaz'da Emin taraftarı Muhammed b. Yezîd b. Hâtim el-Mühellebî'nin ordusunu yenilgiye uğrattı. Çatışmalar sırasında Muhammed b. Yezîd de pek çok askerîyle birlikte öldürüldü.[26] Bu zaferin ardından Yemame, Bahreyn ve Uman da Tâhir b. Hüseyin'e itaatlerini bildirdiler. Bunun üzerine Tâhir b. Hüseyin de onlara bulundukları bölgelerde valiliklerini sürdürebileceklerini bildirdi.[27] Tâhir b. Hüseyin'in önünde Bağdat yolu yavaş yavaş açılmaya başladı. Tâhir, 196 yılı Recep/812 yılı Mart ayında Ahvaz'dan sonra Vâsıt'ı savaşmadan almayı başardı. Kûfe, Basra, Hicaz ve Yemen valilikleri kendi istekleriyle bağlılıklarını arz ettiler.[28] Tâhir b. Hüseyin, 196/812 yılında Mısır'da Abbâd b. Muhammed, Rakka'da ise Hüseyin b. Ali b. Mâhân aracılığıyla Me'mûn adına biat aldı.[29] Böylelikle Abbâsî topraklarının önemli bölümü Tâhir b. Hüseyin'in zaferleri sonucunda Me'mûn'un halifeliğini tanımış oldu.

Halife Emin kuvvetlerinin Tâhir b. Hüseyin karşısında uğradığı yenilgiler, Bağdat'ta barış ve güven ortamının bütünüyle bozulmasına yol açtı. Birtakım başıbozuk topluluklar, kadınlara sarkıntılık etmeye, ailelerinin yanı başından bile çocuklarını alıp götürmeye başladı. Bu olaylar karşısında hiç kimse sesini çıkaramaz hale geldi. Bu durum Emin'in otoritesini iyice sarstı. Ayrıca Tâhir b. Hüseyin'in üzerine büyük askerî birlikler gönderilebilecek imkânı da kalmadı.[30] Kuvvetlerinin Tâhir b. Hüseyin

[24] Dîneverî, 399; Taberî, VIII, 423; İbnü'l-Esîr, VI, 256; Kazvinî, 309.
[25] Işıltan, "Tâhir b. Hüseyin", *İA*., XI, 633.
[26] .Ya'kûbî, Tarih, II, 440; İbn A'sem el-Kûfî, IV, 441.
[27] Taberî, VIII, 432-435; İbnü'l-Esîr, VI, 262 vd.
[28] Taberî, VIII, 435 -441; İbnü'l-Esîr, VI, 264, 266 vd.
[29] Ya'kûbî, Tarih, II, 440; İbn Tağriberdî, II, 150.
[30] Işıltan, "Tâhir b. Hüseyin", XI, 632

karşısında eriyip gitmesini kabul edemeyen Halife Emin, Şam ve el-Cezîre bölgesinden ordu hazırlama girişiminde bulunmuş, ancak bu da bölgedeki iç karışıklıklar nedeniyle sonuçsuz kalmıştı.[31]

Hüseyin b. Ali b. Mâhân Bağdat'ta Emin taraftarlarıyla girdiği amansız mücadele sonucunda Emin'i 11 Recep 196/28 Mart 812'de hilafet tahtından indirip Ebû Ca'fer Sarayı'na kapattı.[32] Emin, taraftarlarınca kurtarılıp yeniden hilafet makamına oturtulup başlangıçta kendisiyle birlikte bulunduğunu dikkate alarak Hüseyin b. Ali ile ilişkilerini düzeltmeye çalışmışsa da bunda başarılı olamadı. Hüseyin b. Ali, onun çevresinden uzaklaşmaya kalkıştı. Ancak Emin'in adamları tarafından yakalanıp öldürüldü.[33] Me'mûn'un veliahtlıktan uzaklaştırılması konusunda başrolde olan Fazl b. Rebî' bile Hüseyin b. Ali'nin öldürülmesi üzerine Bağdat'tan kaçmak gereği duydu.[34] Bu gelişmeler nedeniyle Halife Emin, Bağdat'ta tamamen yalnızlaşmaya başladı.

Emin, Bağdat'ta saldırıdan çok kendi iç istikrarını sağlamaya çalışırken Tâhir b. Hüseyin, Bağdat'a yürüyüşünü sürdürerek büyük bir zorlukla karşılaşmadan Medain'e girdi.[35] Tâhir, 196 yılı Recep/812 yılı Mart ayında Bağdat'ın hemen güneyinde bulunan Sarsar kanalına kadar büyük bir zorlukla karşılaşmadan ilerleyerek orada karargah kurdu.[36]

İçine düştüğü sıkıntıdan bir kurtuluş çaresi arayan Emin, askerî alanda elde edemediği zaferi, Tâhir taraftarlarını parayla satın alarak gerçekleştirmeye çalıştı. Beş bin kadar asker Emin'in tarafına geçtiyse de çıkan çatışmalar sonucunda Tâhir b. Hüseyin onları yenilgiye uğratarak etkisiz hale getirdi.[37] Emin'in çevirdiği entrikalara karşılık olarak Tâhir b. Hüseyin de Bağdat'a casuslar gönderip birtakım dedikodular yaydı. Sonuçta Emin'in halifeliği konusunun şehir halkı arasında tartışmaya açılmasını sağladı. Halk bu konuda bölündü, aynı aileden olan insanlar birbirine düşman hale geldi. Sonuçta Emin'in arkasındaki halk desteği de büyük yara aldı.[38]

197/813 yılında Bağdat'ta savaş sokak çatışmalarına dönüştüğünden sonuç almak zorlaşmaya başladı. On dört ay kadar iki taraf arasında

[31] Geniş bilgi için bkz. Taberî, VIII, 424-428; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 1960, 123.
[32] Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Ebu'l-Ferec Tarihi*, trc. Ö.Rıza Doğrul, Ankara, 1945, I, 214.
[33] Kazvinî, 309.
[34] İbn Kesîr, X, 236 vd.; Nüveyrî, XXII, 177 vd.
[35] İbnü'l-Esîr, VI, 265.
[36] Ya'kûbî, Tarih, II, 440; Taberî, VIII, 437 vd.; Nüveyrî, XXII, 177.
[37] Ya'kûbî, Tarih, II, 440 vd.; Taberî, VIII, 441-444; İbnü'l-Esîr, VI, 268 vd.
[38] İbn Kesîr, X, 237.

karşılıklı entrikalarla çatışmalar sürdü ve Bağdat'ın önemli bir kısmı tahrip oldu.[39] Emin'in yakın adamlarından Salih ve Süleyman b. Ebî Ca'fer saraylarının yöneticisi Ali b. Efrahmerd, polis teşkilatının başı olarak nitelendirebileceğimiz Sâhib-i Şurta Muhammed b. İsa, Bağdat'taki hanedan mensupları Tâhir b. Hüseyin'in tarafına geçti. Kardeşleri olan Mü'temin ve Mehdî'nin oğlu Mansûr Horasan'a giderek Me'mûn'a katıldılar. Me'mûn da kardeşi Mütemin'i Cürcan valiliğine atadı.[40]

Emin'in 25 Muharrem 198/24 Eylül 813 gecesi[41] öldürülmesiyle Tâhir b. Hüseyin'in Me'mûn'u hilafet makamına oturtma mücadelesi başarıyla sonuçlandı.[42] Bu olayın sonrasındaki ilk Cuma günü cuma namazını kıldıran Tâhir b. Hüseyin, hutbeyi Me'mûn adına okudu ve Emin'i kınayıcı bir konuşma yaptı.[43] Ardından savaşın artık bittiğini belgelemek için[44] hilafet alametleri ve zafer mektubuyla birlikte amcasının oğlu Muhammed b. Hasan b. Mus'ab'a vererek Horasan'da bulunan Me'mûn'a gönderdi.

Me'mûn'un halifelik mücadelesini kazanmasında büyük rol oynaması, Tâhir b. Hüseyin'in ve onun şahsında Horasan'ın hilafet merkezindeki yerini ve önemini artırdı. Abbâsîler'in iktidara gelişinde olduğu gibi, halife değişiminde de Mâverâünnehir'in de içinde bulunduğu Horasan'ın ne denli önemli bir eyalet olduğu bir kez daha ortaya çıktı. Horasanlılar, bir yönüyle halifenin kim olacağının belirleyicisi durumuna geldi. Böylelikle Horasan diğer eyaletlerden daha üstün bir konuma yükseldi. Araplar karşısında mevâli olarak isimlendirilen Türkler ve İranlılar siyasî konumlarını bu olayla iyice sağlamlaştırmışlardır. Türkler, İslâm dünyasının hâkimi olma yolunda Abbâsî Devleti'nin kuruluşundan sonra ikinci önemli adımı atmışlardır.

2. Rakka Valiliği

Yeni halife Me'mûn, hilafet koltuğuna oturmasında en fazla paya sahip olan Tâhir'i, Emin kuvvetleriyle mücadelesi sırasında büyük nüfuz kazandığı Fars, Ahvaz, Basra, Kûfe, Hicaz ve Yemen yerine 198/814 yılında merkezi Rakka olan el-Cezîre, Şam, Mısır ve Mağrib'i içine alan bölgeye vali atamayı tercih etti. Horasan kuvvetlerinin zaferiyle iktidar ele

[39] Taberî, VIII, 445 vdd.; İbnü'l-Esîr, VI, 271; İbn Kesîr, X, 238; Nefîsî, 84.
[40] Taberî, VIII, 459-471; İbnü'l-Esîr, VI, 269, 272, 277, 476 vd.; Nüveyrî, XXII, 167.
[41] Kazvinî, bu olayın 5 Muharrem 198 tarihinde olduğunu belirtmektedir. Bkz. Kazvinî, 309. Fakat burada beş rakamının yanındaki yirmi rakamının bir istinsah hatası sonucu yazılmamış olabileceği kanaatindeyiz.
[42] Ya'kûbî, Tarih, II, 441; İbn Kuteybe, 386; Kazvinî, 309.
[43] İbnü'l-Esîr, VI, 287 vd.
[44] Guy Le Strange, *Baghdad During the Abbâsîd Caliphate From Contemporary Arabic*, Oxford, 1924, 310.

geçirildiği için bu nüfuzlu bölgeden Tâhir b. Hüseyin'i, Me'mûn'un Veziri Fazl b. Sehl uzak tutmak istemiş gibi gözükmektedir. Böylece o, Tâhir b. Hüseyin'in bölge üzerindeki etkinliğini zayıflatmayı düşünmüş olmalıdır. Çünkü Tâhir b. Hüseyin'in elde ettiği başarılardan da anlaşılacağı gibi hem askerî hem de siyasî yönden çok yetenekli bir kimseydi. Fazl b. Sehl onu Horasan ve Bağdat gibi devlet yönetiminde ağırlık merkezini oluşturan bölgelerden uzak tutarak muhtemelen dolaylı yoldan ülke yönetiminde tek söz sahibi kişi olma planını gerçekleştirmeye çalıştı. Nitekim Ya'kûbî, Tâhir'in, Irak ve Horasan yerine Rakka'ya atanmasına çok canının sıkıldığını belirtmektedir.[45] Sonuç itibariyle 199 yılı Cemaziyelevvel/814 yılı Aralık ayında Rakka'ya hareket eden Tâhir b. Hüseyin, Nasr b. Şebes el-Ukaylî ile uzun süreli mücadelelere girişmek zorunda kaldı.[46]

Emin ve Me'mûn arasında iktidar mücadelesi sürerken Suriye ve el-Cezîre bölgelerinde Nasr b. Şebes el-Hâricî ayaklanma çıkarmış, Amr adlı birisi de hapisten kaçarak beraberindeki adamlarıyla ona katılmıştı. Nasr b. Şebes zamanla bölge valilerini yenilgiye uğratacak ölçüde güçlenmiş ve hâkimiyeti ele geçirmişti. Nasr b. Şebes, Emin'in yerine halife olan Me'mûn'dan da beklediği valilik görevini alamamış ve ayaklanmadan vaz geçmemişti. Harran ve Urfa çevresini yağmalamıştı. Kaysum'u surlarla çevirmiş, böylece hilafet merkezinden gönderilecek ordulara karşı savunulabilir bir yapıya kavuşturarak askerî üs haline getirmişti.[47] Nasr b. Şebes, Me'mûn'un iktidara gelişiyle zayıf düşen Arapların savunuculuğunu yapmaya ve iktidarın Türk-İran birleşik kuvvetlerini kastederek Acemlerin eline geçtiğini söylemeye başlamıştı. Kendisinin bu yeni iktidara karşı Arapların haklarını korumak ve yeniden iktidara gelmelerini sağlamak amacıyla ayaklandığını belirtmekteydi.[48] Tâhir b. Hüseyin vali olarak görevlendirildiğinde şehir bu şartlar altındaydı.

Rivayete göre yeni görev yerinde yalnızca dört bin kişilik bir kuvvete sahip olan Tâhir b. Hüseyin, Nasr b. Şebes ile mücadelesinde pek başarılı olamadı.[49] Fikret Işıltan, Nasr'ın zaferini el-Cezîre Araplarının sayı bakımından büyük üstünlüğe sahip bulunmalarına bağlamaktadır.[50]

[45] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 446.
[46] Taberî, VIII, 527 vd. Perviz dipnot vermeksizin, Nefîsî ise İbnü'l-Esîr'i kaynak göstererek Nasr b. Şebes adını Nasr b. Seyyar b. Şebes şeklinde kaydetmektedir. Bkz. Perviz, 6; Nefîsî, 118. Fakat İbnü'l-Esîr de söz konusu şahsı Nasr b. Şebes şeklinde nakletmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, VI, 297 vd. Bunun Emevîlerin son Horasan Valisi Nasr b. Seyyar'ın adıyla karıştırıldığı için böyle yazıldığı kanaatindeyiz. Hândmîr ise Şebes yerine Şebîb demektedir. Bkz. Hândmîr, II, 253.
[47] Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), I, 212 vd.
[48] Nüveyrî, XXII, 190.
[49] İbn A'sem el-Kûfî, IV, 449 vd.; İbnü'l-Esîr, VI, 297 vd.
[50] Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, 128.

Kaynakların Nasr b. Şebes karşısında elde ettiği herhangi bir büyük başarısından söz etmemesi, Tâhir b. Hüseyin'in muhtemelen göstermiş olduğu başarıya uygun bir ödüllendirmenin yapılmadığı şeklinde bir hayal kırıklığı yaşadığından dolayı valilikte bulunduğu süre içerisinde daha çok mevcut durumu korumaya çalıştığını göstermektedir.

Tâhir b. Hüseyin, Nasr b. Şebes sorununu çözememiş bile olsa en azından İbrâhim b. Mehdî ayaklanması sırasında Hasan b. Sehl, Vâsıt'ta zor duruma düşünce, Rakka'daki isyanı kontrol altında tutmuştu. İsyancılarla anlaşmış, bazılarına para, bazılarına yöneticilik vererek Rakka ile Refika arasında bir sur inşa ettirip, bölgeyi baskınlara karşı korumuştu.[51] Böylece isyanın genişlemesinin önüne geçmişti. Bu durum, Me'mûn'un iktidardaki konumunu sağlamlaştırmasına yardımcı olmuştur.[52]

Tâhir b. Hüseyin, el-Cezîre bölgesinde Nasr b. Şebes ile mücadele ederken, Mısır da karışıklık içinde bulunmaktaydı. Ömer b. Hellâl, İskenderiye'de isyan etmiş, Endülüs'ten gelen bir grup da ona destek vermişti. Ayrıca Sûfiyye denilen bir topluluk Ebû Abdurrahman es-Sûfî adlı bir şahsın liderliğinde halk üzerinde dinî hâkimiyet kurmuş ve yönetime baş kaldırmıştı. Ebû Abdurrahman da Endülüslüler ile işbirliği yapmıştı. Bu ve benzeri nedenlerle Mısır'da barış ortamı kalmamıştı. Tâhir b. Hüseyin, bütün bu karışıklığın sorumlusu olarak gördüğü Mısır Valisi Seriy b. Hakem'i 4 Rebiyülevvel 201/30 Eylül 816 tarihinde görevden almış ve yerine Süleyman b. Galib'i atamıştı. Bu arada askerler tarafından evi yağmalanan Seriy, buradan kaçmak zorunda kalmıştı. Horasanlı askerler karşısında otorite kuramayan yeni vali Süleyman b. Galib ise, etkinliğini artırabilmek için onların arasını açmaya çalışmış fakat bunda başarılı olamamıştı. Sonuçta istenmeyen vali durumuna düşmüştü. Bunun üzerine Halife Me'mûn, Seriy b. Hakem'i yeniden 201 yılı Şaban ayının başında/817 yılı Şubat ayının sonlarında Mısır valisi tayin etmiş, fakat karışıklıkların ardı arkası yine kesilmemişti.[53] Bu nedenle Tâhir b. Hüseyin valilik sınırlarının hemen her yerinde büyük bir karışıklığın ortasında bulunmaktaydı.

204/819 yılında hükümet merkezi olarak Merv'i kullanmaktan vazgeçip Bağdat'a gitmek üzere yola çıkan Me'mûn, Tâhir b. Hüseyin'den bu yolculukta kendisine arkadaşlık etmesini istedi.[54] Bunun üzerine Tâhir b. Hüseyin, Rakka valiliğine oğlu Abdullah'ı vekil bırakıp Halife'nin emrini yerine getirmek üzere Nehravan'da Halife ile buluşarak birlikte 16 Safer

[51] Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), I, 216 vd.
[52] Işıltan, "Tâhir b. Hüseyin", XI, 634.
[53] Bkz. Kindî, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, Beyrut, 1908, 161-167.
[54] İbnü'l-Esîr, VI, 357.

204/13 Ağustos 819 Cumartesi günü Bağdat'a geldi.[55] Tâhir b. Hüseyin'i, Me'mûn yeniden başkent yaptığı Bağdat'ın polis teşkilatının (Sahibü'ş-Şurta) başına getirmiştir.[56] Böylece Tâhir b. Hüseyin, oğlunu vekil bıraktığı Rakka valiliği ve Bağdat polis teşkilatı yöneticiliği görevlerinin her ikisini de üstlenmiş oldu.[57] 204/819 yılında babası Tâhir b. Hüseyin, Me'mûn tarafından Bağdat'a çağrılınca Abdullah b. Tâhir'i Rakka'da kendi yerine vali vekili tayin etmiş ve ona Nasr b. Şebes el-Haricî ile mücadele etmesini emretmiştir.[58] Fakat Abdullah b. Tâhir, babasının Horasan valiliğine atanması nedeniyle 205/820 yılı sonuna doğru Bağdat'a gelmiş ve bu şehrin polis teşkilatının başına geçirilmiştir.[59] Yalnız iki ay sonra 206/821 yılında buna ek olarak daha önce babasına vekâleten yürütmüş olduğu Rakka ve Mısır arasında bulunan bölgenin valiliğine asaleten atanmıştır.[60]

Tâhir b. Hüseyin döneminde ve oğlu Abdullah'ın vekâleten valilik görevini yürüttüğü günlerde yalnızca kontrol altında tutulabilen Nasr b. Şebes, el-Cezîre ve Suriye bölgelerinde yeniden kuvvetlenmiş. Yağma ve katliamlar yaparak halkı perişan etmişti.[61] Abdullah'ın Bağdat'a gelişinden sonra bu bölgeye atanan vali Yahya b. Muaz da ölmüş, bölgede otorite boşluğu doğmuştu. Bu yüzden Abdullah b. Tâhir, Bağdat'taki polis teşkilatının başına kendisine vekâleten amcasının oğlu İshak b. İbrâhim b. Hüseyin b. Mus'ab'ı atadı.[62] Kendisi ise Nasr b. Şebes isyanını bastırmak için Rakka'ya gitti.

Abdullah b. Tâhir, Nasr b. Şebes isyanını beş yıllık bir mücadeleden sonra tamamen sona erdirmiştir. Tutukladığı Nasr b. Şebes ve taraftarlarını 825 yılı Mart ayında Bağdat'a gönderdi. Nasr'ın ailesini ise Seruc yakınında kurmuş olduğu bir köye yerleştirdi. Abdullah b. Tâhir, Nasr b. Şebes ile birlikte teslim olan tüm halka can ve mal güvenliği garantisi vermiştir. Kimilerinin harac vergisi borcunu silmiştir. Bu uygulamalarıyla herkesin sevgisini kazanan Abdullah b. Tâhir'in karşısında hiçbir karşıt grup ya da şahıs kalmamıştır. Böylelikle çıkış tarihi itibariyle on dört yıl

[55] İbn Tayfur, *Kitâbu Bağdad*, Kahire, 1949, 9; Taberî, VIII, 574; İbn A'sem el-Kûfî, IV, 450; İbn Kesîr, X, 255.
[56] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 455; İbnü'l-Esîr, VI, 360.
[57] İbn Tayfur, Tâhir b. Hüseyin'in, bu iki görevi 205/820 yılında üstlendiğini belirtmektedir. Bkz. İbn Tayfur, 20.
[58] İbnü'l-Esîr, VI, 357. Mîrhând, Nasr b. Şebes'in adını Nasr b. Şîs şeklinde kaydetmektedir. Bkz. Mîrhând, IV, 2.
[59] İbnü'l-Esîr, VI, 362; İbn Kesîr, X, 255.
[60] İbn Tayfur, 25; İbn Kesîr, X, 259; Âbî, V, 88. İbn Kuteybe, Abdullah b. Tâhir'in Rakka valiliğine 207/822 yılında atandığını nakletmektedir. Bkz. İbn Kuteybe, 390.
[61] Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), I, 217.
[62] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 456; Taberî, VIII, 581; İbnü'l-Esîr, VI, 363 vd.; Zetterstéen, "Abdullah b. Tâhir", I, 42.

sürmüş olan bu isyan Rakka ve batı bölgesinde bütünüyle sona erdirilmiş oldu.[63] Abdullah b. Tâhir el-Cezîre bölgesinde yalnızca Nasr b. Şebes'in isyanını bastırmakla uğraşmadı. Bunun yanı sıra Belâzurî'nin rivayetine göre, Rumların elinde bulunan Şimsat ve Kemah'ı da fethetti.[64]

İç karışıklıklar yalnızca el-Cezîre bölgesinde değildi, Mısır da içinden çıkılmaz bir hâl almıştı. Abdullah b. Tâhir, Nasr b. Şebes olayını başarıyla tamamlamasının ardından 210/825, bir diğer rivayete göre 211/826 yılında[65] Mısır'daki karışıklıkları ortadan kaldırmak için görevlendirildi. Bunun üzerine Abdullah b. Tâhir, ordusuyla buraya doğru hareket etti. Önce Ali b. Abdülaziz el-Cervî'yi çatışmaya girmeksizin itaat altına aldı. Ardından Ubeydullah b. es-Seriy'i,[66] Fustat'ta 211 yılı Safer/826 yılı Mayıs ayında teslim alıp Halife Me'mûn'a teslim etmek üzere Bağdat'a gönderdi. [67] Abdullah b. Tâhir, Mısır'ın polis teşkilatının başına önce Muaz b. Azîz'i ardından da Abdeveyh b. Cebele'yi tayin etti.[68] Böylece Fustat'ın güvenliğini sağlamış oldu. Fakat Mısır'ın diğer bölgelerinde de karışıklıklar sürüyordu.

199/814 yılında[69] Ebû Hafs adında birinin liderliğinde Endülüs'ten Akdeniz yoluyla gelen büyük bir topluluk İskenderiye'ye yerleşmiş ve burada halkın güvenliğini tehdit etmeye başlamıştı. Abdullah b. Tâhir bu topluluğu da Abbâsî topraklarından çıkarttı.[70] Sonuçta Mısır da Abdullah b. Tâhir'in valilik sınırları içine girdi. Böylelikle o, Mısır, Şam ve el-Cezîre genel valisi oldu.[71] Halife Me'mûn, Mısır valiliğini Abdullah b. Tâhir'e bağlayışını ona kardeşim ve mevlâm hitaplarını kullandığı mektubuyla bildirmiştir.[72] Abdullah b. Tâhir, İskenderiye'ye Sâmânoğulları ailesinden İlyas b. Esed'i vali tayin ederek 212 yılı Cemaziyelâhir/827 yılı Eylül ayında Fustat'a döndü.[73]

Abdullah b. Tâhir, Mısır'da yaklaşık bir buçuk yıl kaldıktan sonra 212/827 yılında Irak'a döndü. Me'mûn, Abdullah b. Tâhir'e bağlı olması

[63] Taberî, VIII, 598-601; Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), I, 218 vd.; İbn A'sem el-Kûfî, IV, 450 vd.; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 456, 460; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 182-185.
[64] Belâzurî, 265.
[65] Taberî, VIII, 615-618; Kindî, 180.
[66] Kindî ve Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), Ubeydullah'ı Ubeyd şeklinde kaydetmektedir. Bkz. Kindî, 182; Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), I, 220.
[67] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 460 vd.; Taberî, VIII, 610, 615; Kindî, 180-183; İbnü'l-Esîr, VI, 396 vdd.; İbn Tağriberdî, II, 191
[68] İbn Tağriberdî, II, 192.
[69] Zetterstéen, "Abdullah b. Tâhir", I, 42.
[70] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 461; Taberî, VIII, 613; İbnü'l-Esîr, VI, 398 vd.; Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), I, 220.
[71] Taberî, VIII, 615.
[72] Bkz. İbn Tağriberdî, II, 192 vd.
[73] Kindî, 183 vd.

kaydıyla kardeşi Muhammed b. Tâhir'i Mısır valiliğine atadı.[74] Bu arada 213 yılı Zilkade/829 yılı Ocak ayına kadar Abdullah'ın elinde bulunan Mısır ve Şam'a, Halife Me'mûn kardeşi Ebû İshak'ı, el-Cezîre'ye ise oğlu Abbas'ı tayin etti. Bir valilik bütçesi oluşturabilmeleri için onlara beşer yüz bin dinar verdi. Bu arada Cibâl, Ermeniye ve Azerbaycan valiliği verilmekle birlikte önceki valilik bölgeleri elinden alınan Abdullah b. Tâhir'e de aynı miktarda para verdi. Kaynakların rivayetine göre bu para Me'mûn'un o güne kadar verdiği miktarın en yükseğiydi.[75] Böylelikle Me'mûn bir yandan Abdullah b. Tâhir'in gönlünü alırken diğer yandan da ona olan minnettarlığını göstermiş oldu.

3. Horasan Valiliği

Tâhir b. Hüseyin, Halife Me'mûn'un, kardeşi Emin'i öldürdüğü gerekçesiyle kendisini ortadan kaldırmayı düşündüğü yönünde istihbarat edindi.[76] Fikret Işıltan, Me'mûn'un Tâhir b. Hüseyin'i kendisine çok yaklaştırmasının da bu düşmanlıkla ilişkisinin bulunduğunu belirtmektedir. Bu yolla bir fırsatını bulup onu ortadan kaldırmayı planladığını düşünmektedir.[77] Onun da dikkat çektiği gibi Me'mûn'un iktidara gelişinde payı bulunan ya da ona yakın olan insanlar, bir bahaneyle tek tek ortadan kaldırılmıştı. Veziri Fazl b. Sehl ve kardeşi Hasan b. Sehl'in yanı sıra komutanlarından Herseme b. Ayen ile damadı ve veliahdı Ali b. Musa er-Rıza aynı akıbete uğramıştı. Herseme b. Ayen'ü, veziri Fazl b. Sehl'in entrikası sonucunda 200/815 yılında önce hapsedip sonra öldürmüştü.[78] Bu nedenle Tâhir b. Hüseyin, çok geçmeden 205/821 yılında Horasan valiliğine tayin edilmesini sağlamıştır.[79] Tâhir b. Hüseyin'i Irak'ın doğusunda bulunan Hilafet topraklarının tümünü içine alan Horasan bölgesine vali atadı.[80] Çünkü Horasan bu dönemde Mâverâünnehir'in de içinde bulunduğu Abbâsî Devleti'nin bütün doğu bölgesini kapsamaktaydı. Horasan ve Maşrık ifadeleri bu dönemde aynı anlamda kullanılıyordu.[81] Böylece Tâhiroğullarının Mâverâünnehir'in de içinde bulunduğu Horasan hâkimiyeti başlamıştır.

---

[74] İbn Tağriberdî, II, 203.
[75] Taberî, VIII, 620; İbnü'l-Esîr, VI, 409; İbn Hallikân, III, 84; Kindî, 184 vd.
[76] İbn Tayfur, 24; Taberî, VIII, 578 vd.; İbn A'sem el-Kûfî, IV, 451; İbnü'l-Esîr, VI, 360 vd.
[77] Işıltan, "Tâhir b. Hüseyin", XI, 635.
[78] Geniş bilgi için bkz. Taberî, VIII, 542 vd., 568; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 28; Isfahânî, *Makâtilü't-Tâlibiyyîn*, şrh ve thk. S. Ahmed Sakr, Kahire, 1949, 562, 566; İbnü'l-Esîr, VI, 314 vd., 351; Nüveyrî, XXII, 209 vd.; Zehebî, *el-İber*, I, 259; İbn Tiktaka, 199 vd.
[79] İbn Tayfur, 24; Taberî, VIII, 579; İbn A'sem el-Kûfî, IV, 452; İbnü'l-Esîr, VI, 361 vd.; İbn Hallikân, II, 521 vd.
[80] Taberî, VIII, 579; İbnü'l-Esîr, VI, 361; İbn Kesîr, X, 255.
[81] Strange, *Buldân*, 423.

Eski Vali Gassân b. Abbâd'dan Horasan eyaletini teslim alan Tâhir b. Hüseyin'in buradaki uygulaması hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir. Ancak onun, bir taraftan bölgede barış ortamını sağlamaya çalışırken, bir taraftan da ailesinin hâkimiyetini kökleştirmeye çalıştığı ve bunda da büyük çapta başarıya ulaştığı anlaşılmaktadır. Zaten Horasan halkının Tâhir b. Hüseyin'e karşı daha Emin-Me'mûn mücadelesinin yaşandığı dönemden itibaren bir yakınlığı vardı. Tâhir b. Hüseyin, Horasan halkının doğal lideri gibiydi. Bu bakımdan Horasan halkının, vali olarak atanmasından sonra onun çevresinde kenetlenmesinin pek zor olmadığı muhakkaktır. Tâhir b. Hüseyin tüm bu nedenlerle Horasan'da kendinden emin bir tavır içinde ve vali olmaktan çok bir hükümdar edasıyla hareket etti.

Tâhir b. Hüseyin Horasan'da 206/821 yılında bağımsızlık işareti olarak Halife'nin adını kaydetmeksizin kendi adına para bastırdı. Tâhir'in bu ve benzeri icraatları Halife Me'mûn'u kuşkulandırdı. Bunun üzerine ona tehdit dolu bir mektup yazdı, fakat Tâhir de ona benzer bir mektup gönderdi. Bu olayla Halife Me'mûn ile arası iyiden iyiye açılan Tâhir b. Hüseyin, vali atanmasının üzerinden bir buçuk yıl geçtikten sonra 207 yılı Cemaziyelevvel veya Cemaziyelâhir/822 yılı Eylül ya da Ekim ayında bağımsızlığını açıkladığı ilk adımı attı. Horasan'ın merkezi olan Merv şehrinde, diğer zamanların aksine cuma hutbesinde Me'mûn'un adını anmadı.[82] Aştiyânî'nin kaynak belirtmeden naklettiği bir bilgiye göre, Şîa önderlerinden olan Musa el-Kâzım'ın oğullarından biri adına hutbeyi okudu.[83]

Horasan'da bir tür istihbarat görevi yerine getiren berid teşkilatının başı durumunda bulunan Ebû Sa'de Külsüm b. Sâbit kendi ifadesine göre, bu gelişmeyi hemen aynı gün Me'mûn'a bildirdi. Ancak Tâhir b. Hüseyin, bu olayın hemen ardından 25 Cemaziyelâhir 207/15 Kasım 822 Cumartesi günü Merv'de yatağında ölü olarak bulundu.[84] Daha önce de Mağrib'te İdrîsîler, Tunus'ta da Ağlebîler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.[85] Tâhir b. Hüseyin de bu hareketiyle onların yolundan giderek bağımsızlığını ilan edenler arasına girmiş oldu.

Tâhir b. Hüseyin'in hilafet merkezi aleyhindeki tutumu, ölümünden sonra yerine oğullarının atanmasına engel olmamıştır. Horasan da içinde olmak üzere Abbâsî Devleti'nin birçok yerinde görülen Bâbek, Haricî, Zeydî

[82] Gerdizî, 1; Bosworth, "The Tâhirids and Saffârids", *The Cambridge History of Iran*, ed. R.N. Frye, Cambridge, 1975, IV, 95; Frye, Persia, 189.

[83] Aştiyânî, *Târîhu İran Ba'de'l-İslâm Min Bidâyeti'd-Devleti't-Tâhiriyye Hattâ Nihâyeti'd-Devleti'l-Kaçariyye (205-1343/820-1925)*, Farsça'dan trc. M.Alaeddin Mansûr, Kahire, trz, 15.

[84] Taberî, VIII, 593 vd.; İbn A'sem el-Kûfî, IV, 452; İbnü'l-Esîr, VI, 381 vdd.; İbn Hallikân, II, 521.

[85] *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 189.

vb. isyanlara karşı Tâhiroğullarının desteğine ihtiyaç duyulmuştur. Daha da önemlisi bütün bu isyanlara bir de Horasan halkı üzerindeki etkinlikleri açıkça bilinen Tâhiroğullarının eklenmesi istenilmemiştir. Bu nedenle Tâhir b. Hüseyin'in yerine oğlu Talha b. Tâhir Horasan valisi olarak atanmıştır.

Resim 46: Dirhem, 2,61 gr., Talha, Abarshahr (Nişâbur), H. 211

[Betül Teoman arşivinden]

Talha b. Tâhir, babasının yolundan gidip bağımsızlık arayışı içine girmemesi için Vezir Ahmed b. Ebî Halid tarafından bu dönemde çevre bölgelere yapılan fetih faaliyetleri yoluyla yakın takip altına alınmıştır.[86] Talha b. Tâhir, babası gibi davranmak yerine Abbâsî Devleti'nin hâkimiyetini Horasan'da korumaya ve güçlendirmeye çalışmıştır. Sistan'da isyan eden Haricîlerle çetin bir mücadele vermiştir. Haricîlerin lideri Hamza el-Haricî'yi ortadan kaldırmayı başarmışsa da, isyanlar etkin bir şekilde devam etmiştir. Ayaklanmanın bir türlü önlenememesi Talha b. Tâhir'in Sistan'da sık sık yönetici değişikliği yapmasına yol açmıştır. Talha b. Tâhir, Haricîlerle mücadelesini sürdürürken 213/828 yılında Belh'te ölmüş ve yerine bir süre Muhammed b. Humeyd vekâlet ettikten sonra 214/829'da Tâhir b. Hüseyin'in diğer oğlu Abdullah b. Tâhir, Halife Me'mûn tarafından Horasan valisi olarak atanmıştır. [87]

Abdullah b. Tâhir, başarılı bir devlet adamı olduğu için Halife, onu büyük problemlerin çözümleyicisi olarak görmekteydi. Bu nedenle el-Cezîre, Şam ve Mısır'da olduğu gibi Cibâl, Ermeniye ve Azerbaycan'da da Bâbek isyanını bastırması için 214/829 yılında bu bölgeye vali atamıştı. Hemen bölgeye intikal etmiş bulunan Abdullah b. Tâhir, Dînever'de Bâbek'e karşı savaş hazırlıklarını tamamlamaya çalışırken, Horasan valisi olan Talha b. Tâhir vefat etti.[88] Fakat Horasan'da Talha'nın kontrol altına almaya çalıştığı

[86] Hasan Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları*, Ankara, 2002, 62 vdd.

[87] İbn Tayfur, 95; Taberî, VIII, 620; İbn Hallikân, II, 522; Nesefî, 154; Gerdizî, 1 vd.; *Târîh-i Sistan*, 177-181; Mîrhând, IV, 2.

[88] Taberî ve İbnü'l-Esîr, Talha b. Tâhir'in ölümünü 213/828 yılında kaydetmektedir. Ancak Abdullah b. Tâhir'in 214/829 yılında Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine atanmasından sonra kardeşinin ölümü üzerine Horasan valiliğine atandığı düşünülürse ve bu arada başka birinin atanmadığı dikkate alınırsa Talha'nın ölümünün 214 yılında gerçekleşmiş olabileceği akla gelmektedir. Nitekim Ya'kûbî de Talha'nın ölümünü Abdullah b. Tâhir'in 214 yılında Ermeniye-Azerbaycan valiliğine atandığını belirttikten sonra kaydetmektedir. Bkz. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 463; Taberî, VIII, 595, 620; İbnü'l-Esîr, VI, 409, 412 vd.

Haricî isyanları da yeniden güç kazanmaya başladı. Nîşâbur'da el-Hamrâ adlı yerleşim biriminin halkı arasında büyük bir katliam gerçekleştirdi. Bu haberi öğrenen Halife Me'mûn, 214/829 yılında tecrübeli bir yönetici ve komutan olan Abdullah b. Tâhir'i Horasan valisi olarak atamayı düşündü. Bu nedenle ondan Horasan ile Ermeniye-Azerbaycan valiliği ve Bâbek'e karşı yapılan savaşın komutanlığı arasında bir tercihte bulunmasını istedi. Böyle bir durum karşısında Horasan valiliğini tercih eden Abdullah b. Tâhir'i bu göreve atadı.[89] Bu tercihi sonucunda Abdullah b. Tâhir, Horasan'da Tâhiroğullarının iktidarının daha da kökleşmesini sağladı.

Abdullah b. Tâhir'in çok kısa bir zaman içinde katliamcı Haricîlerin üzerine gönderdiği Azîz b. Nûh, onların büyük bölümünü ortadan kaldırdı. Böylece Horasan'da Haricî hareketini bir süre de olsa tehlike olmaktan çıkardı.[90] Abdullah b. Tâhir, bir yandan Haricîlerin destekçisi olan halkın sosyal problemlerini çözmeye çalışarak onları yalnızlaştırmaya çalıştı. Kuraklığın yanı sıra isyanların da etkisiyle oldukça yoksullaşan ve salgın hastalıklarla mücadele eden halka yardımlarda bulundu. Bir yandan da gerçekleştirdiği çetin savaşlar sonucunda Haricîlere ağır kayıplar verdirdi. Nihayet 226/841 yılında Haricîleri kontrol altına almayı başardı. [91]

Abdullah b. Tâhir, yeni Halife Mu'tasım'ın emriyle Muhammed b. Kâsım'ın Tâlekan'da başlattığı Zeydî isyanını 16 Rebiyülahir 219/30 Nisan 834 Pazartesi günü bastırdı. Onu Nesâ'da yakalayıp Halife Mu'tasım'a gönderdi.[92] Fakat Muhammed b. Kâsım bir rivayete göre aynı yıl Ramazan Bayramı gecesi tutuklu olarak bulunduğu hapishaneden kaçtı. Bir daha da yakalanamadı.[93] Bir başka rivayete göre ise zehirlenerek öldürüldü.[94]

Türklerle Tâhiroğulları arasındaki ilişkiler ilk defa Abdullah b. Tâhir döneminde bozulmaya başlamıştır. Abbâsî Devleti'ni çok uğraştıran Bâbek isyanını bastırmasından sonra Afşin'in Halife Mu'tasım yanındaki nüfuzunun artması, Abdullah b. Tâhir ile aralarında iktidar mücadelesinin başlamasına yol açmıştır.[95] İspehbez denilen Taberistan Hükümdarı Mazyar b. Kârin'in Taberistan'da başlatmış olduğu isyanı sırasında ise bu mücadele açıkça ortaya çıkmıştır. Abdullah b. Tâhir, hem Taberistan isyanını

[89] Taberî, VIII, 622; İbnü'l-Esîr, VI, 414; İbn Kesîr, X, 268. İbn Hallikân bu atamanın 15 Rebiülahir 213/3 Temmuz 828 tarihinde gerçekleştiğini nakletmektedir. Bkz. İbn Hallikân, III, 83 vd. Gerdizî ise 205 yılı Receb/820 yılı Aralık ayında şeklinde kaydetmektedir. Bkz. Gerdizî, 2. Fakat burada bir istinsah hatası sonucu 215 rakamının 205 şeklinde yazılmış olabileceği kanaatindeyiz.

[90] Gerdizî, 2; Nüveyrî, XXII, 230.

[91] Taberî, IX, 87; İbn Kesîr, X, 261; *Târîh-i Sistan*, 181- 190; Mîrhând, IV, 2.

[92] Taberî, IX, 7; Isfahânî, *Makâtil*, 577-588.

[93] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 471 vd.; İbnü'l-Esîr, VI, 442 vd.; İbn Kesîr, X, 282.

[94] Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 52 vd.

[95] Taberî, IX, 104 vd.; İbnü'l-Esîr, VI, 510 vd.

bastırmış, hem de Afşin'i ve oğlu Hasan'ı ortadan kaldırmayı başarmıştır.[96] Fakat Türklerle Tâhiroğulları arasındaki mücadele devam etmiştir. Çünkü Halife Me'mûn'un iktidarının son yıllarından itibaren Türkler, Tâhiroğullarının şahsında temsil edilen İranlılar karşısında devlet yönetimindeki dengeleri kendi lehlerine çevirebilmiş, her geçen gün nüfuzlarını biraz daha artırabilmişlerdir. Ayrıca Oğuzlar, Tâhiroğulları tarafından vergi karşılığı olarak daha çok Halife'nin özel birliği içinde görevlendirilmek üzere başkente taşınmışlardır. Türkler, Halife Mu'tasım döneminde Tâhiroğulları'nın kontrolünde bulunan Bağdat'ın yerine Sâmerrâ adlı bir şehrin kurulmasını ve başkent yapılmasını sağlayabilmişlerdir. Sâmerrâ'nın yönetimini ellerinde tutarak devlet yönetiminde etkinlik bakımından Tâhiroğulları'ndan daha öne geçebilmişlerdir. Abdullah b. Tâhir'in 230/844 yılında ölümüyle yerine Halife Vâsık tarafından oğlu Tâhir b. Abdullah Horasan valisi olarak tayin edilmiştir.[97] Horasan, Rey, Taberistan, Kirman, Irak Sevadı ve çevresi ile Bağdat polis teşkilatı Abdullah b. Tâhir'e bağlıydı. Bu şehirlerden toplanan vergi gelirinin miktarı, Abdullah'ın öldüğü yılda kırk sekiz milyon dirheme ulaşmıştı.[98]

Horasan genel valisi atandığı sırada Taberistan'da bulunan Tâhir b. Abdullah, hükümet merkezi Nîşâbur'a döndü ve kardeşi Mus'ab b. Abdullah'ı Taberistan yöneticisi atadı.[99] Kaynaklarda yer alan bilgilerden Tâhir b. Abdullah'ı en çok Sistan bölgesinin meşgul ettiği anlaşılmaktadır. Horasan'a bağlı olan Sistan valilerinin halkla iyi ilişkiler kuramaması, bu bölgedeki Haricîlerin ve onlara karşı savaşmakta yardımcı olan gönüllü gazilerin halkı da arkalarına alarak isyan etmelerine yol açmıştır.[100] Gönüllü gaziler hükümet tarafından tanınmış bir teşkilata sahipti. Bu teşkilatın komutanlarının protokolda da yerleri vardı. Bununla birlikte devlet yöneticileri onlardan yararlanırken belli bir ölçüde risk de alıyorlardı. Ellerinde silah ve her türlü askerî güç bulunmasına rağmen devlete kısmen kendilerini bağımlı hisseden bu insanlar zaman zaman isyan edebilmekteydi.[101] Sistan'daki yönetimden hoşnutsuzluk sonucu halkın desteğini de yanlarında bulmaları, onları isyana sürüklemiştir.[102] Bu isyanlar Tâhir b. Abdullah tarafından kontrol altına alınabilmişse de daha sonra Tâhiroğullarını yıkacak olan Saffaroğulları'nın ortaya çıkışına kaynaklık etmiştir.

[96] Taberî, IX, 71-77, 80-101, 103 vd., 106 vd., 111-114; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 61 vd.; İbnü'l-Esîr, VI, 489-493, 495-505, 512 vdd., 517 vd.; Kazvinî, 318; İbn Kesîr, X, 289, 292; İbn İsfendiyar, *Abridged Translation of the History of Tabaristan*, İngilizceye trc. E.G.Browne, M.A., M.B., Leyden, 1905, 155; Gerdizî, 3.

[97] Taberî, IX, 131; İbnü'l-Esîr, VII, 13; Hatîb el-Bağdâdî, IX, 488; Gerdizî, 4.

[98] Taberî, IX, 131; İbnü'l-Esîr, VII, 13 vd.; İbn Kesîr, X, 302; Nüveyrî, XXII, 264.

[99] Gerdizî, 4.

[100] İbnü'l-Esîr, VII, 64 vd. *Târîh-i Sistan*, 191-200; İbn Havkal, 156 vd.

[101] Barthold, *Türkistan*, 231 vd.; Nöldeke, 177.

[102] İbn Hallikân, VI, 403.

Saffaroğulları'nın kurucusu Ya'kûb b. el-Leys bu dönemde açıkça tarih sahnesinde görülmeye başlamıştır.

Tâhir b. Abdullah döneminde Sistan ve çevresinde Muhammed b. Kerram kendi adıyla anılan Kerrâmiyye Mezhebi'ni yaymaya çalışmıştır. Muhammed b. Kerram, İslâm'ın inanç ve ibadet esaslarını kendine özgü bir biçimde yorumlayarak düşüncelerini sistemleştirmişti. Allah'ı bir cisim olarak değerlendirdiği için Mücessime'den sayılan Muhammed b. Kerram, Herat, Şurin ve Afşin yörelerinde de taraftar bulmuştu. Bununla birlikte Allah hakkındaki inançlarından dolayı büyük bir kesimden tepki görmüştü. Ona göre Allah'ın bir cismi, sınırı ve yönü vardır. Muhammed b. Kerram nübüvvet ve risaletin ise nebi ve resulde doğuştan var olan nitelikler olduğunu ileri sürmekteydi. Kendisinde var olan bu niteliği işleten kişiyi Allah'ın peygamber olarak göndermesinin zorunlu olduğunu savunmaktaydı. Yalnızca diliyle kelime-i tevhidi söyleyen kişinin mü'min olduğunu ve iman için kalbin tasdikine ve amele gerek bulunmadığını iddia etmekteydi. Ona göre, yolculuk sırasında kılınması gereken namaz için bilinen kurallara uymak gerekli değildir; iki kere tekbir getirmek yeterlidir. Gözle görülen pislikler de namaz kılmaya engel değildir. Buna karşılık cünüplük gibi gözle görülmeyen pisliklerden arınmak gerekir. Ölünün yıkanması ve namazının kılınması da gerekmez. Ölü için gereken yalnızca kefenlenerek gömülmesidir. Farz olan ibadetler için niyet gerekmez.[103] Tâhir b. Abdullah, Muhammed b. Kerram'ı tutuklayıp bir süre hapsetmiştir. Serbest kalan Muhammed b. Kerram, Horasan'ı terk edip Şam'a gitmişse de Tâhir b. Abdullah'ın ölümünden sonra Tâhiroğullarının hükümet merkezi Nîşâbur'a dönmüş ve bu şehrin köylerinde mezhebini yaymak için faaliyetlerini sürdürmüştür. Fakat 251/865 yılında dönemin valisi Muhammed b. Tâhir tarafından yeniden tutuklanmıştır. Serbest bırakılınca bir daha Horasan'da kalamamış ve Kudüs'te yerleşmiştir. Bununla birlikte onun fikirleri Nîşâbur ve çevresinde etkinliğini sürdürmüştür.[104]

Tâhir b. Abdullah ölüm tarihi olan 248 yılı Recep/862 yılı Eylül ayına kadar Horasan valiliği görevini yürütmüştür.[105] Öldüğü sırada 44 yaşında bulunmaktaydı.[106] Barthold, Tâhir b. Abdullah'ın babası Abdullah b. Tâhir'in ayarında olup tarihçilerin onun idaresinden ve şahsî meziyetlerinden babasına gösterdikleri saygıyla söz ettiklerini belirtmektedir.[107]

---

[103] Ebû Mansûr el-Bağdâdî, 160-168; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Mahmud el-Arnavut, Beyrut, 1988, II, 131; Kutlu, Mürcie ve Tesirleri, 229-240.

[104] İbn Kesîr, XI, 20; Sübkî, II, 304; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzan*, Beyrut, 1971, V, 355; Frye, *Buhara*, 105.

[105] Taberî, IX, 258.

[106] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 494; Hakim en-Nîsâbûrî, 12 b.

[107] Barthold, *Türkistan*, 230.

Halife Müstaîn tarafından 248/862 yılında ölen Tâhir b. Abdullah'ın yerine Horasan valisi atanan oğlu Muhammed b. Tâhir, çok genç ve tecrübesiz olması nedeniyle Tâhiroğulları Hanedanı'nın çöküşüne yol açmıştır. Daha çok zevk ve eğlence peşinde koşan Muhammed b. Tâhir'in döneminde Tâhiroğulları adım adım Horasan'daki bütün hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir.[108] Valiler tarafından yapılan haksızlıklar halkın birtakım grupların arkasına takılıp isyan etmesine yol açmıştır. Bu durum söz konusu bölgelerde Tâhiroğulları'nın hâkimiyetlerinin sona ermesine kadar varan bir karışıklığın doğmasına yol açmıştır. Taberistan Valisi Süleyman b. Abdullah'ın görevlilerinin yapmış olduğu zulümlere dayanamayıp isyan eden halkın 250/864 yılında sınırlı bir güce sahip olan Zeydîler, haksızlıklara tepki gösteren halk desteğini arkasına alarak Horasan'da önemli bir güç haline gelmiştir. Bu durum Taberistan, Rey ve Cürcan'ın Tâhiroğulları'nın elinden çıkmasına yol açmıştır.[109]

Sistan'da da dar görüşlü valilerin uygulamaları, iyi ilişkiler kuramadıkları halkın Taberistan'daki gibi gönüllü gazilerle işbirliği yaparak isyan etmesine neden olmuştur. Ya'kûb b. el-Leys'in liderliğindeki gönüllü gaziler ve onlara destek veren halk; Sistan, Kirman, Herat gibi Horasan valiliğine bağlı olan yerleşim birimlerini ele geçirmiştir. 255/869'da Fars bölgesini de alarak Hilafet merkezine yaklaşınca Halife devreye girerek, Ya'kûb b. el-Leys ile antlaşma yapmak zorunluluğu hissetti. Bağdat'tan uzaklaştırmak amacıyla Fars'tan çekilmesi hâlinde Belh ile Toharistan ve çevresinde bulunan Kirman, Sistan, Sind gibi şehirlerin valiliğine atadı.[110] Bu gelişmeler karşısında Muhammed b. Tâhir hiçbir şey yapamamıştır. Nîşâbur'da âdeta Ya'kûb b. el-Leys'in gelip orayı da almasını beklemiştir. 259/873 yılında Ya'kûb b. el-Leys burayı da alarak Tâhiroğullarının Horasan'daki hâkimiyetine son vermiştir. Kardeşi Amr b. Leys aracılığıyla Muhammed b. Tâhir'i ve sayıları yüz altmışa varan tüm yakınlarını esir aldı. Böylelikle Muhammed b. Tâhir'in on yıl iki ay on gün süren yöneticiliğine ve Horasan'daki Tâhiroğullarının hâkimiyetine son verdi.[111] Mâverâünnehir ise bu bölgede Tâhiroğullarına bağlı olarak yöneticilik yapan Sâmânoğullarının dirayetli yönetimleri nedeniyle Nîşâbur'daki acziyetten etkilenmemiştir. Tâhiroğullarının Horasan'daki hâkimiyetlerinin sona ermesiyle Sâmânoğulları doğrudan hilafet merkezine bağlı hale gelmiştir.

[108] Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 155; Aştiyânî, 17.
[109] Taberî, IX, 272-276; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 153; İbnü'l-Esîr, VII, 130-134; Sâbî, 18-21; Zetterstéen, "Muhammed b. Abdullah", VIII, 474.
[110] Taberî, IX, 476.
[111] Taberî, IX, 507; İbnü'l-Esîr, VII, 261 vdd.; Gerdizî, 7; Mîrhând, IV, 3.

4. Bağdat Polis Teşkilatı Yöneticiliği

Tâhiroğulları, Hanedanı'n kurucusu Tâhir b. Hüseyin döneminden itibaren Bağdat'ta polis teşkilatı olarak nitelendirebileceğimiz Şurta'nın da yöneticisi olmuşlardır. Tâhir b. Hüseyin'in Horasan valiliğine atanması üzerine Bağdat polis teşkilatının başına oğlu Abdullah b. Tâhir geçmiştir. Fakat bir süre sonra babasının daha önce görev yaptığı el-Cezîre, Şam ve Mısır bölgesine vali atanması üzerine Bağdat'ta yerine İshak b. İbrâhim'i bırakmıştır. Abdullah b. Tâhir'in Horasan valiliğine atanmasından sonra Bağdat polis teşkilatının başına geçen Tâhiroğullarından olan bütün yöneticiler, buraya bağlı olarak görev yapmıştır. Bu şehrin başkent olarak görev yaptığı dönemlerde Tâhiroğulları, Halife üzerinde en etkin olan kimseler arasında yer almışlardır. Başkent olması nedeniyle valisi bulunmadığı için Tâhiroğulları, Bağdat'ta vali gibi görev yapmışlardır. Bu durum başkentin Bağdat'tan Sâmerrâ'ya taşınmasından sonra da aynı şekilde devam etmiştir.[112]

Bağdat polis teşkilatının başında bulunan İshak b. İbrâhim, devletin resmî görüşünü yaygınlaştırmak için mücadele vermiştir. Bu maksatla toplum üzerinde etkin olan ilim adamlarına gerektiğinde baskı yapmış, hatta ceza bile vermiştir. Me'mûn döneminden başlayıp Mütevekkil dönemine kadar Mu'tezile mezhebinin görüşlerini, özellikle de bunlardan *halku'l-Kur'ân* görüşünü[113] yaymak için çalışmıştır. Bu durum ilim adamları arasında düşmanlıkların ortaya çıkmasına neden oldu. Başkent Bağdat bu konuların en ateşli biçimde tartışıldığı yerlerden biri haline geldi. Bu mesele Bağdat'ın barış ve huzurundan sorumlu olan İshak b. İbrâhim'i en çok uğraştıran konular arasına girdi. Diğer yandan Halife Me'mûn, İshak b. İbrâhim'den bu konudaki uygulamalarını kendisine rapor etmesini istedi.[114] İshak b. İbrâhim ve yardımcılığını yapan kardeşi Muhammed b. İbrâhim, halifelerin emirleri doğrultusunda *halku'l-Kur'ân* anlayışını benimsemeyenlerin isyan girişimlerine karşı zaman zaman askerî tedbirlere

---

[112] Kurt, 117 vd.

[113] *Halku'l-Kur'ân*, Kur'ân'ın yaratılmış olduğu düşüncesini ifade etmektedir. Mu'tezile mezhebi bilginleri Me'mûn'un da desteğiyle bir dönem bu düşünceyi Abbâsî devletinde resmîleştirmişlerdir. Söz konusu mezhep bilginleri, Ehl-i Sünnet bilginlerinin tersine Allah'ın sıfatlarının bulunmadığı düşüncesindeydiler. Dolayısıyla da Ehl-i Sünnet tarafından kabul edilen Allah'ın Kelâm sıfatının bir sonucu olarak görülen Kur'ân'ın, öncesiz (kadim) olmadığını savunmaktaydılar. Mu'tezile bilginleri Kelâm sıfatının varlığını kabul etmenin öncesizlerin (kadimlerin) çokluğu inancına götürdüğünü düşünmekteydi. Bu ise onlara göre Allah'ın birliği inancına ters düşer. Böyle bir düşüncenin tabii sonucu "Kur'ân yaratılmıştır. Çünkü ses ve harflerden meydana gelmiştir. Ses ve harfler ise Allah'ın zatının bir gereği değildir. Allah, Levh-i Mahfuz'u ve Cebrail'i yarattığı gibi Kur'ân'ı da yaratmıştır." anlayışıdır. Ehl-i Sünnet bilginleri bu anlayışı aklî ve naklî delillerle şiddetle reddetmişlerdir. Bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 189 vd.

[114] İbn Tayfur, 36, 181 vdd.; Sübkî, II, 38; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, 1988, 367 vd.

de başvurdular. 231/846 yılında bu anlayışa karşı büyük bir kampanya yürüten ve darbe hazırlıklarına girişen Ahmed b. Nasr b. Mâlik el-Huzâî ve taraftarlarını yakalayıp hilafet merkezi Sâmerrâ'ya gönderdiler. Ahmed b. Nasr, yoruma gitmeden hadislerin gereğini yerine getirmeye çalışanların *(ashab-ı hadisin)* önde gelenlerinden İbn Maîn, İbn Devrekî ve Ebû Züheyr gibi kimselerin sohbetlerine katıldığı bir hadis bilginiydi. Sâmerrâ'da Ahmed b. Nasr, Kadı Ahmed b. Ebî Duâd'ın da hazır bulunduğu bir topluluğun önünde Halife Vâsık tarafından öldürüldü. Ahmed b. Nasr'ın kesik başı Bağdat'ın doğu ve batı kesimlerinde teşhir edildi. Kulağına takılan idam fermanında Kur'ân'ın mahluk olduğunu kabul etmediği, Allah'ı yaratılmışlara benzettiği ve bu günahından tövbeye de yanaşmadığı için öldürüldüğü yazılmıştı.[115] Mütevekkil'den sonra ise İshak b. İbrâhim, devletin resmî görüşü tam tersine döndüğü için söz konusu mezhebin görüşlerini ortadan kaldırmak amacıyla mücadele vermiştir. Halife Me'mûn döneminde baskılar uyguladığı Ahmed b. Hanbel'e Halife Mütevekkil döneminde takındığı tavır bu konuya güzel bir örnek oluşturmaktadır. Halife Mütevekkil, İshak b. İbrâhim'den Ahmed b. Hanbel'i onurlandırmak için başkent Sâmerrâ'ya göndermesini istemişti. Bunun üzerine İshak b. İbrâhim, Halife'nin isteğini ilettiği Ahmed b. Hanbel'e büyük ilgi gösterdi. Onun Sâmerrâ'ya gidiş hazırlıklarını bizzat kendisi takip etti. Bu arada ilk defa öğrenmek amacıyla Ahmed b. Hanbel'in *halku'l-Kur'ân* konusundaki görüşünü sordu. Onun tavırlarındaki değişikliği gören Ahmed b. Hanbel de görüşünü ona açıkladı. [116] Bu merakı İshak b. İbrâhim'in Ahmed b. Hanbel'e o güne kadar ne düşündüğünü bile öğrenme gereği duymadan yalnızca Halife'nin emri olduğu için baskı yaptığını açıkça göstermektedir.

İshak b. İbrâhim üst düzey devlet yöneticilerine kadar Bağdat'ta vuku bulan yolsuzluk iddialarının araştırıcısı ve gerektiğinde cezalarının infaz edicisi olarak görev yapmıştır. Şehirlerarası boyuta ulaşan isyanların bastırılmasında da bir ordu komutanı gibi davranmıştır. İshak b. İbrâhim, 218 yılı Şevval/833 Ekim ayında Bağdat'ın dışında bulunan bölgelerde ortaya çıkıp birçok şehre yayılmış ve büyük orduların sevkini gerektirmiş olan Bâbek isyanını bastırmaya çalışmıştır.[117] Türk nüfuzunu sınırlandırmak isteyen Halife Mütevekkil, gücünden çekindiği İtak'ı, 234/849 yılında İshak b. İbrâhim aracılığıyla ortadan kaldırmıştır.[118]

236/851 yılında İshak b. İbrâhim'in ölümüyle[119] Bağdat'taki Tâhiroğulları arasında ilk kez bir iç mücadele yaşanmıştır. İshak b. İbrâhim'in

[115] Taberî, IX, 135-140; İbnü'l-Esîr, VII, 20-23.
[116] İbn Kesîr, X, 337.
[117] Taberî, IX, 8; İbn Kesîr, X, 282.
[118] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 485 vd.; İbnü'l-Esîr, VII, 46 vd.
[119] Taberî, IX, 188.

kardeşi Muhammed b. İbrâhim ile oğlu Muhammed b. İshak arasında Bağdat polis teşkilatının başına geçme konusunda yaşanan bu mücadele, onların buradaki etkinliğinin zayıflamasına neden olmuştur.[120]

237/851'de Bağdat polis teşkilatının başına geçen Muhammed b. Abdullah, İshak b. İbrâhim'in yönetim çizgisini takip etmiştir. Muhammed b. Abdullah da devletin resmî din anlayışının yaygınlaşması için çalışmıştır. Bu anlayışa karşı duran ya da ona ters düşecek söz ve davranışlarda bulunanları cezalandırmıştır. Halife Mütevekkil'in emriyle 241/855 yılında Hz. Ebû Bekir, Âîşe, Hafsa gibi önde gelen on yedi sahabîye hakaret eden Hancı İsa b. Ca'fer'i kırbaç cezasına çarptırmıştır.[121] Tâhiroğullarının Bağdat koluna bağlı bulunan bölgelerde isyan eden Zeydîlerle mücadele vermiştir. Kûfe'de 250/864'te Yahya b. Ömer, 251/865'te Hüseyin b. Muhammed isyanlarını bastırmıştır.[122] 253/867'de Horasan Yolu bölgesinde Haricîlerle mücadele etmiştir.[123]

Muhammed b. Abdullah yönetimindeki Tâhiroğulları da İshak b. İbrâhim döneminde olduğu gibi Türklere karşı bir denge unsuru gibi görülmüştür. Türkler'in nüfuzunu sınırlandırmak isteyen Halife Müstaîn, onların kontrolünde bulunan Sâmerrâ'dan gizlice ayrılıp Tâhiroğullarının hâkim olduğu Bağdat'a sığınmıştır. Bu durum Tâhiroğullarıyla Türkler arasında bir iç mücadelenin yaşanmasına yol açmıştır. Fakat mücadelenin sonunda Tâhiroğulları ve ona sığınan Halife Müstaîn yenilgiye uğramıştır. Bu durum Türkler'in nüfuzunun daha da artmasına, Tâhiroğullarının ise Bağdat'ta itibarının sarsılmasına neden olmuştur. Bağdat'ta Muhammed b. Abdullah aleyhinde protesto eylemleri gerçekleştirilmiştir. Halife Müstaîn'in yerine Türkler tarafından halife olarak tayin edilen Mu'tez'in Bağdat ordusunun maaşını keserek Muhammed b. Abdullah'tan, dolaylı yollardan intikam alma girişimi de Tâhiroğullarının itibar kaybını artırmıştır. İsyan eden Bağdat ordusunu bastırmak için Muhammed b. Abdullah çok mücadele vermiştir.[124]

Muhammed b. Abdullah dönemindeki iç mücadeleler sırasında Tâhiroğullarının Bağdat'ta sahip olduğu otoritenin sarsılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Tâhiroğullarının Tâhir b. Abdullah tarafından yürütülen Horasan'daki yönetimine karşı da hemen hemen aynı dönemlerde tepkilerin gösterilmeye başladığına daha önce değinmiştik. Bu nedenle hicrî III./milâdî IX. asrın ortalarından itibaren hem Horasan'da hem de Bağdat'ta Tâhiroğulları yönetiminin genel bir duraklama dönemine girdiğini söyleyebiliriz.

[120] İbnü'l-Esîr, VII, 54.
[121] Taberî, IX, 200 vd.; İbnü'l-Esîr, VII, 79; Mîrhând, IV, 3.
[122] Taberî, IX, 269-271, 328 vd.; İbn Tiktaka, 218 vd.; İbn Kesîr, XI, 5 vd.
[123] Taberî, IX, 374 vdd.; İbnü'l-Esîr, VII, 179 vd.
[124] Kurt, 138-152.

Muhammed b. Abdullah'ın 253/867 yılında ölümü üzerine kardeşi Ubeydullah b. Abdullah Bağdat polis teşkilatının başına geçmiştir. Fakat İshak b. İbrâhim'in ölümüyle yaşanan iç mücadeleler bu dönemde de ortaya çıkmıştır. Muhammed b. Abdullah'ın oğlu Tâhir b. Muhammed, amcasına karşı mücadele vermiş ve aralarında sıcak çatışmalar yaşanmıştır. Bu olay uzun süredir itibar kaybına uğrayan Tâhiroğullarının arasında kalıcı bölünmelere, artık Türklere karşı bir denge unsuru olma niteliklerini tamamen kaybetmelerine yol açmıştır. Halife Mu'tez, bu konuda Horasan Valisi Muhammed b. Tâhir'den yardım istemiş ve o da Bağdat polis teşkilatının başına Ubeydullah'ın kardeşi Süleyman b. Abdullah'ı tayin etmiştir. Fakat bu durumdan hoşnut kalmayan Ubeydullah b. Abdullah Tâhiroğulları Hanedanı'nın hazinesini zimmetine geçirdiği için kardeşi Süleyman, askerleri karşısında zor duruma düşmüş ve onların ihtiyaçlarını karşılayamamıştır. Bu durum iki kardeş arasında iç mücadeleye neden olmuş ve bu mücadele 255/869'da Süleyman'ın yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Fakat Süleyman'ın yenilmesi Ubeydullah'ın kazanması sonucuna yol açmamış, Tâhiroğullarının tamamen çöküşüne zemin hazırlamıştır. 259/873'te Tâhiroğullarının, Horasan'da hâkimiyetlerinin sona ermesiyle Bağdat'ta da konumları tartışılır hale gelmiştir.[125]

Hakimiyetleri Horasan'da sona ermiş, Bağdat'ta ise parçalanmış olmasına rağmen ayakta kalabilmek için Tâhiroğulları, Saffaroğullarına karşı bir mücadele içine girdiler. Tâhiroğullarının Bağdat kolu, Saffaroğullarının hükümdarı Ya'kûb b. el-Leys aleyhinde faaliyetlerde bulundular. Bu konuda Halife Mu'temid üzerindeki nüfuzlarını ısrarla kullanmaya çalıştılar. Ya'kûb b. el-Leys'i Horasan'dan çıkarıp yeniden kendi hâkimiyetlerini kurmak için ellerinden geleni yapmaya gayret ettiler.

Tâhiroğullarının çabası sonucunda 261/875 yılında Halife Mu'temid, Ya'kûb b. el-Leys hakkındaki kararını Bağdat polis teşkilatının başında bulunan Ubeydullah b. Abdullah aracılığıyla açıkladı. Horasan, Rey, Taberistan ve Cürcan gibi doğu vilayetlerinin hacılarından Bağdat'ta bulunanları, Ubeydullah b. Abdullah konağında toplayarak Halife Mu'temid'in, Ya'kûb b. el-Leys aleyhindeki fermanını okudu. Halife'nin Ya'kûb b. el-Leys'i Horasan valisi atamadığını belirtti.[126] Ya'kûb b. el-Leys'in Horasan'a girişinin ve Muhammed b. Tâhir'i esir alışının Halife'nin emriyle olmadığını bildirdi.[127] Ya'kûb b. el-Leys'in birtakım adamları, Muhammed b. Tâhir'in esir edilişine karşılık olarak tutuklandı.[128] Halifenin kararnamesi otuz nüsha

[125] Kurt, 152-159.
[126] Taberî, IX, 512.
[127] İbnü'l-Esîr, VII, 288.
[128] İbnü'l-Esîr, VII, 290.

haline getirilip hacılar aracılığıyla Horasan şehirlerine dağıtıldı. Böylece Ya'kûb b. el-Leys'in Horasan valisi olmadığı hakkında bütün bölgeler bilgilendirildi.[129] Tâhiroğulları onu Abbâsî Devleti'ne bağlı halkın desteğinden yoksun bırakarak zayıflatmaya çalıştılar.

Bağdat'taki Tâhiroğulları gibi Ya'kûb b. el-Leys de karşı atağa geçerek Halife Mu'temid üzerinde baskı kurdu. 262 yılı Muharrem/875 yılı Ekim ayında Faris'ten ordusuyla Ahvaz üzerine yürüdü. Ya'kûb b. el-Leys'in Halife Mu'temid üzerindeki baskısı hemen meyvesini verdi. Olayı öğrenen Halife Mu'temid'in kardeşi ve devletin fiilî yöneticisi olan Ebû Ahmed el-Muvaffak, Ya'kûb b. el-Leys ile görüşmek üzere İsmâil b. İshak ve Buğrac'ı[130] gönderdi. Bunun üzerine Ya'kûb b. el-Leys ondan Horasan, Faris gibi Tâhiroğullarına bağlı olan bütün bölgelerin valilikleriyle Bağdat ve Sâmerrâ polis teşkilatlarının yöneticiliklerini istedi. Ubeydullah b. Abdullah'ın konağında okunan mektubun geçersiz olduğunun açıklanmasını talep etti. Ebû Ahmed el-Muvaffak, Ya'kûb b. el-Leys'in isteklerini kabul etmek zorunda kaldı. Muhammed b. Tâhir'i esir almasına karşılık tutuklanan Ya'kûb b. el-Leys'in adamlarını serbest bıraktı. Ya'kûb b. el-Leys'i Horasan, Taberistan, Cürcan, Rey ve Faris valisi ve Bağdat polis teşkilatı sorumlusu tayin etti.[131] Fakat Ya'kûb b. el-Leys bununla da yetinmeyerek aynı yıl Hilafet merkezine savaş açmış, fakat yenilgiye uğramıştır. Bu sırada Ya'kûb'un elinde esir bulunan Tâhiroğullarının son Horasan valisi Muhammed b. Tâhir de kurtarılmıştır.[132]

Muhammed b. Tâhir, 262/876 yılında ikinci kez Horasan valiliğine ve Bağdat polis teşkilatının başına geçirilmiştir. Büyük bölümü Ya'kûb b. el-Leys'in elinde bulunan Horasan'a Muhammed b. Tâhir, kardeşi Hüseyin b. Tâhir'i görevlendirmiştir. Kendisi ise Bağdat'ta kalmayı tercih etmiştir. Hüseyin b. Tâhir, Horasan'da pek başarı gösterememiştir.[133] 265/878 yılında ölen Ya'kûb b. el-Leys'in yerine Saffaroğullarının başına geçen kardeşi Amr b. Leys Halife Mu'temid ile iyi ilişkiler kurmuş, Tâhiroğullarını bölmek ve kendi hâkimiyetini onlara kabul ettirmek için Ubeydullah b. Abdullah'ı 266/879'da Bağdat polis teşkilatının başına geçirmiştir.[134] Diğer yandan ise Tâhiroğullarının Horasan'daki mücadelesinin bir isyan gibi değerlendirilmesini sağlamıştır. Hatta 267/880'de Horasan'da yasadışı faaliyet göstermek suçundan Muhammed b. Tâhir ve yakınlarını Halife Mu'temid'e tutuklattırmıştır.[135]

[129] İbn Hallikân, VI, 412.
[130] İbnü'l-Esîr'in eserinde, Buğrac yerine Bufrac denilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, VII, 290.
[131] İbnü'l-Esîr, VIII, 42; İbn Hallikân, VI, 413.
[132] Taberî, IX, 518; İbnü'l-Esîr, VII, 290 vd.; İbn Hallikân, VI, 413 vd.
[133] Taberî, IX, 532; İbnü'l-Esîr, VII, 310.
[134] Taberî, IX, 549; İbnü'l-Esîr, VII, 332.
[135] Taberî, IX, 557; İbnü'l-Esîr, VII, 361.

Ubeydullah b. Abdullah'ın Saffaroğulları adına Bağdat polis teşkilatının yönetimini yürütmesi, Tâhiroğullarının tamamen mücadeleden vazgeçtiği anlamına geliyordu. Tâhiroğullarından bir grubun zayıf da olsa mücadelelerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Nitekim bu grubun baskıları sonucu 270/883 yılına kadar Amr b. Leys adına Bağdat polis teşkilatının yönetimini yürüten Ubeydullah b. Abdullah görevden alındı. Muhammed b. Tâhir serbest bırakılmıştır. 271/885 yılında Horasan valiliği ve Bağdat polis teşkilatı yeniden serbest bırakılan Muhammed b. Tâhir'e bağlanmıştır.[136] Yine Bağdat'ta kalmayı tercih eden Muhammed b. Tâhir, Horasan'daki mücadelesini bu kez Râfi' b. Herseme aracılığıyla yürütmüştür. Râfi' b. Herseme, Ceyhun Nehri'nin İran tarafında kısmen başarı göstermişse de özellikle 279/892 yılından sonra yeni Halife Mu'tazıd'in Saffaroğullarını Horasan valisi ilan etmesiyle Tâhiroğulları Halife üzerindeki etkilerini bütünüyle yitirmişlerdir. Bağdat polis teşkilatının başına Türklerden Bedr adlı bir şahıs tayin edilmiştir. 283/896 yılında Râfi' b. Herseme'nin öldürülmesiyle de Tâhiroğullarının bütün mücadelesi sona ermiştir. Fakat 288/901'de Amr b. Leys'in Sâmânoğulları karşısında yenilmesi ve ertesi yıl da Bağdat'ta Halife Mu'tazıd tarafından öldürülmesiyle Tâhiroğullarının mirası el değiştirmiştir. Böylelikle Tâhiroğullarının mirasçısı Sâmânoğulları olmuştur.[137]

Onuncu yüzyılın başlarında Tâhiroğullarının Abbâsî Devleti içindeki etkinlikleri hemen hemen bütünüyle ortadan kalkmış gibiydi. Tâhiroğulları siyasî etkinliklerden büyük ölçüde uzak, sade bir yaşantı içinde bulunmaktaydılar. Kendilerine bir görev verilmesini bekler hâlde ve yaptırım gücünden yoksun durumdaydılar. Tâhiroğullarının Bağdat polis teşkilatı eski yöneticilerinden Ubeydullah b. Abdullah bir sözünde "Ben evimde otururken, oğlum Ebu'l-Abbas'ı Cisreyn'in sorumlusu yapıyorlar." diyerek bu duruma dikkat çekmiştir.[138] Bir zamanlar tüm Bağdat'tan sorumlu olan Ubeydullah, artık bu şehrin oğluna verilen küçük bir bölgesinin yöneticiliğine bile imrenir hale gelmiştir. Ubeydullah, hastalık ve yoksullukla yüz yüze geldiğini, ancak bunlardan daha çok Abbâsî yönetiminin kendilerini önemsemeyişinden acı duyduğunu ifade etmiştir. Halife Mu'tazıd muhtaç hale gelen Ubeydullah'a son günlerinde ekonomik yardımda bulunma gereği duymuştur.[139]

Hâkimiyetlerinin sona ermiş olmasını bir türlü kabullenemediği anlaşılan Ubeydullah b. Abdullah, 282/895 yılında Yûsuf b. Ebi's-Sâc'ın, hilafet

[136] Taberî, X, 7.
[137] Kurt, 169-182.
[138] İbnü'l-Esîr, VII, 500.
[139] Âbî, V, 87.

malını zimmetine geçirip Meraga'da bulunan kardeşi Muhammed'in yanına kaçtığını duyunca sitemde bulunmuştur. Halife Mu'tazıd'e bir şiir yazarak soyguncularla güven duyulurken, kendilerinin en güvenilir devlet adamları oldukları hâlde ihmal edildiklerini dile getirmiştir.[140] Ubeydullah b. Abdullah bu sözleriyle hem Bağdat'ta hem de Horasan'da görevden alındıklarına dikkat çekmiş, ülkenin geleceği için yeniden kendilerinin görevlerine iade edilmelerini istemiştir.

Bağdat'ın Tâhiroğullarına mensup son yöneticisi olan Ubeydullah b. Abdullah, 12 Şevval 300/22 Mayıs 913 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiş ve Kureyş Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir.[141] Tâhiroğullarından olan son Horasan valisi Muhammed b. Tâhir de 297/910 yılında ölmüş ve Kureyş Mezarlığı'nda toprağa verilmişti.[142] Böylece bu mezarlık Tâhiroğulları Hanedanı'nın siyasî hayata veda ettiği bir yer olmuştur. Halife Mu'tazıd, Tâhiroğullarının Bağdat'ın batı yakasında bulunan ve yönetim merkezi olarak kullandıkları saraya da el koydu. Burayı halifelerin ikinci ikametgâhı yaptı.[143] Nitekim öldüğünde bu sarayın avlusuna gömüldü.[144] Daha sonraki dönemlerde ise bu saray veliahtların ve tahttan indirilen halifelerin hapsedildiği yer olarak kullanılmıştır. 333/944 yılında söz konusu saraydan alınıp halife yapılan Müstekfî bunlardandır.[145]

B. Sosyal Kültürel ve Ekonomik Durum

1. Tâhiroğullarının Eğitim ve Kültürel Katkısı

Tâhiroğulları, hâkim oldukları dönemde ilmî ve kültürel hayatta etkili bir rol aldılar. İlmî ve kültürel hayata bir yandan şahsen kendileri katkıda bulunurlarken, diğer yandan da bu alanlarda etkin olanları desteklediler.

Tâhiroğulları ilmî alanda önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu bakımdan İslâm medeniyetinin gelişmesinde küçümsenmeyecek bir yere sahiptirler. Onların ilmî alandaki katkıları hem şahsen hem de başkalarına destek vermek şeklinde gerçekleşmiştir.

Tâhir b. Hüseyin, dönemin ünlü bilginlerinden Abdullah b. Mübarek ve amcası Ali b. Mus'ab'ın öğrencisi olmuştur. Oğulları Abdullah ile Talha'nın da eğitim öğretimlerine şahsen katkıda bulunmuş ve onlara hocalık

[140] Taberî, X, 41; İbnü'l-Esîr, VII, 473.
[141] Krş. İbn Hallikân, III, 122; İbnü'l-Esîr, VIII, 75; Arîb, 40.
[142] Arîb, 33.
[143] Strange, *Baghdad*, 120.
[144] Taberî, X, 86.
[145] Strange, *Baghdad*, 120.

yapmıştır.[146] Talha b. Tâhir ondan rivayetlerde bulunmuştur.[147] Tâhir b. Hüseyin, oğlu Abdullah b. Tâhir'in eğitim öğretimine de büyük önem vermiştir. Abdullah b. Tâhir fıkıh ve diğer ilimlerin tahsiline daha küçük yaşlardayken başlamıştır. Vekî' b. Ebî Sûd ve Abdullah el-Me'mûn'dan rivayette bulunmuştur. Zehebî'nin Doğu'nun en bilgini olarak nitelendirdiği İshak b. Râhûye[148] ve Nasr b. Ziyâd gibi birçok kimse ondan bilgi aktarmıştır.[149]

Bağdat polis teşkilatının başında bulunan İshak b. İbrâhim'in de önde gelen şahıslar arasında yer almasına rağmen öğrenme istek ve arzusunu yitirmediği görülmektedir. Bir gün Halife Me'mûn'un huzurunda konuşurken dilbilgisi hataları yapması üzerine Ebû Abdullah Hişam b. Muâviye'den ders almıştır. Böylece konuşma ve yazmasını geliştirmiştir.[150]

Talha b. Tâhir'in oğlu olan ve Merv, Âmül, Harezm bölgelerinin valiliğini yapan Mansûr b. Talha'nın felsefe, müzik, astronomi ve matematik alanında birçok kitabı bulunmaktadır. *Kitâbu'l-Mûnis fi'l-Mûsikî*, felsefe alanında yazdığı kitaplardan biridir. Bu kitabı Kindî okumuş ve sahibinin isimlendirdiği gibi "Mûnis bir eser." diyerek beğendiğini belirtmiştir. Yine *Kitâbu'l-İbâne an Ef'âli'l-Felek*, *Kitâbu'l-Vücûd*, *Risâle fi'l-Aded ve'l-Ma'dûdât*, *Kitâbu'd-Delîl ve'l-İstidlâl* onun eserlerinden bir kısmıdır. Horasan valisi olan amcası Abdullah b. Tâhir, onu Tâhiroğullarının filozofu olarak nitelendirmektedir.[151]

Ubeydullah b. Abdullah ise dilbilgisinde, tarihte, felsefe tarihinde, müzik ustaları hakkında, geometride söz sahibi idi. Ubeydullah b. Abdullah ayrıca şairleri tanıtan biyografik bir eser de hazırladı.[152] Onun *Kitâbu'l-İşâre fî Ahbâri'ş-Şi'r*,[153] *Risâle fi's-Siyâseti'l-Mulûkiyye*, *Murâsele li Abdillah b. el-Mu'tez*, *Kitâbu'l-Berâa ve'l-Fesâha* gibi eserleri bulunmaktadır.[154] Ubeydullah b. Abdullah ayrıca Zübeyr b. Bekkâr gibi birtakım kimselerden rivayetlerde bulundu.[155]

Muhammed b. Abdullah ise, Ebu's-Salt'tan hadis rivayet etti.[156] Soy ve hadis bilginlerinden Zübeyr b. Bekkâr'a karşı büyük ilgi ve sevgi gösterdi.

---

[146] Hatib el-Bağdâdî, IX, 353.
[147] Nesefî, 154.
[148] Zehebî, *el-İber*, I, 334 vd.
[149] İbn Tağriberdî, II, 191.
[150] İbn Hallikân, VI, 85.
[151] İbnü'n-Nedîm, 148.
[152] Isfahânî, *el-Ağânî*, VIII, 44; XI, 11-17; Bosworth, 105.
[153] İbn Hallikân bu eserin adını *el-İşare fî Ahbâri'ş-Şuarâ* şeklinde kaydetmektedir. Bkz. İbn Hallikân, III, 120.
[154] İbnü'n-Nedîm, 149.
[155] İbn Hallikân, III, 120.
[156] İbn Hallikân, V, 92 vd.

Onun bilgisinden yararlanmaya çalıştı.[157] Zehebî ve İbnü'l-İmad, Muhammed b. Abdullah'ın bilgin bir kimse olduğunu belirtmektedir.[158] Yine Muhammed b. Abdullah çocuklarının eğitimi için Ya'kûb b. Sükeyt'ten yardım almış ve bunun karşılığında ona önce beş yüz, daha sonra bin dirhem maaş vermiştir.[159]

Tâhir b. Abdullah'ın da Süleyman b. Harb'ten hadis rivayet ettiği nakledilmektedir.[160] Muhammed b. Tâhir'in ise İshak b. Râhûye, Muhammed b. Yahya ez-Zührî hocaları arasında yer almaktadır. Ahmed b. Hâtim el-Mervezî ise ondan ders almıştır.[161]

Talha b. Tâhir'in torunu Ebû İshak Tayyib b. Muhammed; Ali b. Hucr, Ali b. Haşrem, İshak b. Mansûr gibi Horasanlı bilginlerden ders almıştır. Irak'ta Said b. Abdülcebbar el-Kureşî, Ubeydullah b. Ömer el-Kavârîrî hocası olmuştur. Ebû İshak, hadis ve diğer ilimlerde ün kazanmıştır. Ebû Amr el-Müstemlî ve Abdullah b. Muhammed b. Şîrûye bilinen öğrencileridir. Ebû İshak Tayyib b. Muhammed 279 yılı Ramazan/892 yılı Aralık ayında Nîşâbur'da vefat etmiştir.[162]

Tâhiroğullarından bazılarının güzel sanatlara ilgi duyduğu görülmektedir. Bunlardan biri olan Abdullah b. Tâhir güzel sanatlara verdiği önemden dolayı hat sanatını teşvik etmiştir. Güzel yazı yazanları övgüyle anmıştır.[163] Ebu'l-Abbas Muhammed b. Tâhir de güzel sanatlara karşı büyük ilgi duyuyordu. Hat sanatından anlıyor ve süslü yazılar yazabiliyordu.[164]

Bilginin öneminin farkında oldukları ilmî alana şahsen yaptıkları katkılardan da açıkça anlaşılan Tâhiroğulları başkalarını da bu konuda teşvik etmekten geri durmadılar. Bu konuda maddi ve manevi her türlü desteği sağlamaya çalıştılar. Kaynaklarda bulunan bilgiler bu konuyu açıkça göstermektedir.

Abdullah b. Tâhir, ilim adamlarının daha iyi şartlarda çalışmalarını yürütebilmeleri için onlara her türlü kolaylığı sağlamaya çalışmıştır. Nitekim lügat, fıkıh, hadis, Kur'ân, tarih gibi alanlarda ün yapmış ve eserler yazmış olan Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm el-Bağdâdî'ye gösterdiği kolaylık buna işaret etmektedir. Abdullah b. Tâhir, Ebû Ubeyd'in eserlerinden biri

[157] İbn Hallikân, II, 311 vd.
[158] Zehebî, *el-İber*, I, 363; İbnü'l-İmad, III, 241.
[159] İbn Hallikân, VI, 398.
[160] Zehebî, *el-İber*, I, 355.
[161] Hatib el-Bağdâdî,, V, 377; İbnü'l-İmad, III, 420.
[162] Sem'ânî, IV, 34.
[163] Kalkaşendî, III, 148.
[164] Mîrhând, IV, 3.

olan *Ğarîbü'l-Hadis*'i görünce çok beğenmiş ve böyle bir eser sahibinin geçim sıkıntısı çekmemesi gerektiğini söyleyip ona aylık beş yüz dirhem maaş bağlamıştır. Böyle bir kimsenin çocuklarının da bilimsel çalışmalardan uzak kalmayacağı ya da böyle bir yola yönlendirilmeleri düşüncesiyle olsa gerek, Ebû Ubeyd'den sonra da bu maaşın onlara verilmesini istemiştir. İbn Hallikân bu maaşın on bin dirhem olduğunu nakletmektedir. Abdullah b. Tâhir'in böylesine bir desteği vermesine neden olan kitabı Ebû Ubeyd'in, kırk yıllık bir çalışma sonucunda hazırladığını belirtmektedir. Abdullah b. Tâhir, Ebû Ubeyd'in öldüğünü öğrenince onun hakkında bir ağıt yazarak üzüntüsünü ortaya koymuştur.[165] Abdullah b. Tâhir, onu döneminin dinî önderi olarak gördüğünü söylemiştir.[166]

Abdullah b. Tâhir, ilim adamlarına sözlü olarak iltifat ve teşvikte bulunmaktan da geri kalmamıştır. Sözlerinden Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin eserlerini merakla okuduğu anlaşılan Abdullah b. Tâhir, ona hayranlığını belirtmek için eserlerini anlamakta zorlandığını söylemiştir.[167]

Abdullah b. Tâhir bilginin tabana yayılmasına da önem vermiştir. "İlimle uğraşmak herkes için mümkün olmalıdır; ilim kendini korur ve değersizlerin yanında kalmaz." diyerek bu konudaki görüşünü belirtmiştir.[168] Bir başka sözünde ise "Layık olan ve olmayan tüm insanlar arasında bilim yaygınlaştırılmalıdır. Bilim layık olmayana gitmekten kendini daha iyi korur." demiştir.[169] Gerçekten o devirde rivayete göre en yoksul köylülerin çocukları bile tahsil yapmak için şehirlere gitmekteydi. Semerkand'a bağlı Hargûn köyü halkından iki kardeşi, babaları 233/847 yılında Semerkand'a gönderdi. Bu iki kardeş üç sene Semerkand'ta tahsillerine devam ettiler; bu sırada yanlarında kalan anneleri de yün dokuyarak onların geçimini sağlamaya çalıştı.[170] Barthold, rasyonalizmin hâkim olduğu bir devirde yaşamış olan Abdullah b. Tâhir'in "ilim"den maksadının o zamana kadar Horasan ile Mâverâünnehir'de ve özellikle Buhara'da sağlam bir şekilde yerleşmiş olan İslâm ilahiyatıyla sınırlı kalmadığı kanaatini taşıdığını belirtmektedir.[171] Abdullah b. Tâhir, çocuklarının eğitim öğretimine de büyük önem vermiş ve Ca'fer b. Süleyman'ın mevlâlarından Abdullah b. Huleyd'i bu işle görevlendirmiştir.[172]

---

[165] İbn Hallikân, IV, 61; İbn Kesîr, X, 291; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarabad, 1326, VIII, 317; Kırbaşoğlu, *Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm (Hayatı, İlmi Mevkii, Eserleri)* Ankara, 1979, basılmamış doktora semineri, s. 42.
[166] Sübkî, II, 155 vd.
[167] Sübkî, II, 221.
[168] Gerdizî, 4.
[169] İbnü'l-Esîr, VII, 14.
[170] Sem'ânî, II, 246 vd.
[171] Barthold, *Türkistan*, 230.
[172] Çelebi, 235.

Tâhir b. Abdullah da halkın batıl inançlara sapmaması için duyarlı davranmıştır. Böylece onların hurafelerden uzak bilgili ve bilinçli olmalarına önem vermiştir. Kazvin'de halkın büyük saygı gösterdiği ve ellerini sürerek yardım beklediği bir ağacı onları batıl bir inançtan kurtarmak için kestirmiştir. Rivayete göre bu ağaç Rebî' b. Hüseym'in toprağa diktiği misvak'ın filizlenmesi sonucu büyümüş olan bir ağaçtı.[173]

Tâhiroğullarının yönetim merkezi olan Nîşâbur, onların döneminde yoğun bilgi akışının yaşandığı ve bilginlerin, bulunmaktan büyük mutluluk duyduğu bir şehirdi. Hakim en-Nîsâbûrî, Tâhiroğulları döneminde burada bulunmuş yüzlerce bilginin adını kaydetmektedir.[174] Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, Müslim b. Haccac, Muhammed b. Yahya ez-Zühlî gibi önde gelen din bilginleri de bunlar arasında yer almaktadır. Hakim en-Nîsâbûrî, Muhammed b. İsmâil'in şehirde beş yıl kadar kaldığını belirtmekte ve "Muhammed b. Yahya ile aralarında bir sürtüşme olmasaydı, buradan ayrılmazdı." demektedir.[175]

Hakim en-Nîsâbûrî, eserinde Nîşâbur'da sürekli ya da geçici olarak bulunan bilginlerin Tâhiroğullarıyla ilişkilerine pek değinmiyorsa da, Nîşâbur'da rahat bir ilmî ortamın sağlanmasında Tâhiroğullarının büyük payı olduğunda şüphe yoktur. İbn Havkal da, Tâhiroğulları döneminde Nîşâbur'un Horasan'ın eyalet merkezi yapılmasının, şehrin önemini artırdığını belirtmektedir. Bu nedenle Nîşâbur'un bayındırlık ve imar bakımından olduğu gibi ilmî yönden de çok geliştiğine dikkat çekmektedir. Yazarların, edebiyatçıların, bilim adamlarının, fakihlerin Nîşâbur'a akın ettiğini, buradan pek çok ünlü ve büyük bilim adamı ve fakihin yetiştiğini kaydetmektedir.[176] Yine Tâhiroğullarının hâkim olduğu dönemde Buhara'da da önceden var olan ilmî faaliyetin çok arttığı görülmektedir.[177]

Tâhiroğulları döneminde yoğun bilgi akışının bir sonucu olarak ortaya çıkan çeşitli fikir ayrılıklarının ekolleşmelere ve zaman zaman sürtüşmelere de yol açtığı anlaşılmaktadır. Halife Me'mûn'dan Mütevekkil dönemine kadar süren *halku'l-Kur'ân* anlayışının doğurduğu gergin ortam, Muhammed b. Yahya ile Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin arasının açılmasına yol açmıştır. Sonuçta Buhârî'nin yalnızca telaffuz'un yaratılmış olduğunu söyleyerek, lafız ve telaffuz arasında bir ayrıma gitmesi, bid'atçı olarak nitelendirilmesine ve şehirden kovulmasına yol açmıştır. Bu olay

[173] Belâzurî, 463.
[174] Bkz. Hakim en-Nîsâbûrî, 12-19.
[175] Hakim en-Nîsâbûrî, 15 a.
[176] İbn Havkal, 169.
[177] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara, 1998, 284-349.

üzerine Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd* adlı eserini kaleme almıştır.[178] Bu durum şehrin ilmî duyarlılığının ne denli ileri boyutta olduğunu göstermektedir. Bunun bir sonucu olarak, Barthold da Tâhiroğulları dönemini "münevver mutlakiyet" olarak tanımlamaktadır.[179]

Bilginin tabandan tavana her aşamada yaygınlaştırılmaya çalışıldığı anlaşılan Tâhiroğulları döneminde eğitim öğretim kurumu olarak küttap, ev ve mescitler kullanılmıştır. Kaynakların verdiği bilgilerden ilkokul çağındaki çocukların eğitim öğretim için mektep veya küttap adı verilen yerlere gittikleri ve buralarda on yaşına kadar okuma yazma ve dinî bilgiler öğrendiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin on yaşına kadar mektebe devam ettiği ve kendisinde ilk hadis öğrenme isteğinin burada doğduğu belirtilmektedir.[180] Ancak Tâhiroğulları döneminde var olan küttapların sayısı ve bunların ders programları hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bunların gelişmiş bir eğitim kurumundan ziyade basit yapıda olduğu kanaatindeyiz. Aksi takdirde haklarında daha fazla bilgi bulmak mümkün olurdu diye düşünmekteyiz.

Küttapta ilk öğretim programını tamamlayan öğrenciler, istedikleri takdirde öğrenimlerini devam ettirebilme imkânına sahip olup, bazı âlimlerin evlerinde verdikleri derslere katılabilmekteydi. Kanaatimize göre bu evler İslâmî ilimlerin öğretildiği yerlerdi. Bu nedenle evlerde eğitim öğretim İslâm'ın yayılmasına paralel olarak yaygınlaşmıştır. Nitekim Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, on-onbir yaşlarında iken küttaptan ayrılıp ed-Dâhilî gibi bazı şeyhlerin derslerine devam etmiştir.[181] Yine Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin Sikketü'd-Dihkan'da (Dihkan sokağı) bulunan evinde bazı öğrencilere ders verdiği nakledilmektedir.[182]

Küttaptan mezun olan öğrenciler, ayrıca mescidlerde verilen derslere de katılabilmekteydi. Mescidlerle evlerin eğitim öğretim seviyesi bakımından öncelik veya sonralığı olduğu yönünde herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bilakis ikisinin birlikte yürütüldüğüne işaret eden bir rivayet mevcuttur. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî ile Buhara Valisi Halid b. Ahmed arasında geçen konuşma bunu göstermektedir. Şöyle ki, Halid b. Ahmed, Buhârî'ye çocuklarına özel ders vermesi için teklifte bulunduğunda, o

[178] İbn Kesîr, X, 272; Hatîb el-Bağdâdî, II, 30-33; İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, II, 203 vd.; Zehebî, *Siyer*, XII, 453-463; Kâtip Çelebi, I, 133, 722.
[179] Barthold, *Türkistan*, 229.
[180] Sübkî, II, 4; Zehebî, *Siyeri A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut, 1984, XII, 393; İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, Mısır, h. 1347, II, 193.
[181] Zehebî, *Siyer*, XII, 393.
[182] Bkz. Zehebî, *Siyer*, XII, 464 vd.

bunu kabul etmeyip kendi evinde ya da mescidde verdiği derslere onun çocuklarının da katılabileceğini söylemiştir.[183]

Mescidde verilen derslere küttaptan mezun olanların yanında diğer insanların da en azından dinleyici olarak katıldığı ve burada verilen derslerin dinî ağırlıklı olduğu kuvvetle muhtemeldir. Mescid ders için evlerden daha uygun durumda bulunacağından burada gerçekleştirilen faaliyetlere daha fazla rağbet olduğu kanaatindeyiz. Bu nedenle eğitim-öğretim çalışmalarında mescidin ağırlık merkezini oluşturduğu düşüncesindeyiz.

Bu öğretim kurumlarında tanınmış âlimlerin kitapları okutulup ezberletilmekteydi. Muhaddislerin sayısının çokluğu hatta fıkıh ve diğer ilimlerle meşgul olanların önemli kısmının da aynı zamanda muhaddis oluşu, öğretim şeklinin ezbere dayanmasının nedenini ortaya koymaktadır. Çünkü muhaddisler hadisleri olduğu gibi ezberlemeyi meslek edinmiş insanlardır. Kaynaklarımızda hoca-öğrenci ilişkisi ortaya konurken kullanılan "işitti" ve "rivayet etti" gibi herhangi bir değişiklik yapmaksızın nakletmeye işaret eden ifadeler[184] bunun açık delilidir.

Rivâyete göre Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, daha 16 yaşındayken İbn Mübârek ile Vekî'in kitaplarını ezberlemiş ve görüşlerini öğrenmiştir.[185] Dâhilî'den ders aldığı sıralarda Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin zekâsına ve ezber kabiliyetine hayran olanlar tarafından, onun "belâzur" adlı bir ezber ilacı kullandığı yolunda bir dedikodu dahi çıkartılmıştır. Yine Buhârî, kendisinin *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eserindeki hadislerin tümünü ezbere bildiğini belirtmektedir.[186] Ancak öğretimin ezbere dayalı olması, öğrencilerin kafalarına kuru bilginin doldurulduğu anlamına gelmemektedir. Fıkıh ilminde reyci olmakla tanınan Ebû Hanîfe'nin fikirlerini benimseyen âlimlerin yoğun olarak bulunması ve kelâmî tartışmaların bolca yapılması bunun açık göstergesidir.

Tâhiroğulları ilmî alanda olduğu gibi edebiyat alanında da önemli katkılarda bulunmuşlardır. Tâhiroğullarının hemen hemen bütün yöneticileri edebiyat alanında isim yapmışlardır. Edebî yönü öne çıkan, özellikle de şair olan kimseleri korumuşlar, maddî ve manevî yönden desteklemişlerdir.

[183] Bkz. Zehebî, *Siyer*, XII, 464.
[184] Bkz. İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, Haydarabad, 1973, IX, 268; Dımaşkî, Tabakâtu Ulemâi'l-Hadîs, thk. Ekrem el-Bûşî, Beyrut, 1989, II, 151; Zehebî, *Siyer*, X, 629, XII, 268; *Tezkire*, I, 487; Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidal*, IV, 188; İbn Ebî Hâtim, II, 179, 202, VI, 285, VIII, 179.
[185] Bkz. Zehebî, *Siyer*, XII, 393; İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, II, 193.
[186] Bkz. Zehebî, *Siyer*, XII, 402 vd., 406.

Tâhiroğullarının kurucusu olan Tâhir b. Hüseyin, askerî ve siyasî niteliklerinin yanı sıra okumuş, kültürlü bir insandı. Askerî alandaki, insan ve toplum yönetimindeki başarılı çizgisine onun edebî yönünün büyük katkısı olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda onun edebî yönünü ortaya koyan pek çok belge bulunmaktadır.

Hilafet mücadelesi sonunda Bağdat'a hâkim olduğu günlerde Emin'e destek verdiği yönünde duyumlar aldığı Abbâsî ailesinden birine yazdığı mektup, Tâhir b. Hüseyin'in şairliğine işaret etmektedir. Onun bu mektubu daha sonra halife olan Mu'tasım'a ya da hilafet mücadelesine kalkışan İbrâhim b. Mehdî'ye yazdığı konusunda rivayetler bulunmaktadır. Tâhir b. Hüseyin bu mektubunda ilgili kişiye nezaketi elden bırakmadan diplomatik bir dil kullanarak tehditte bulunmakta ve mektubunu bir şiirle tamamlamaktadır.[187] Tâhir b. Hüseyin, Emin'in öldürülüşünün ardından duygularını yine bir şiirle dile getirmektedir.[188] Bu şiirdeki sözlerin Halife Me'mûn'u konu alması söz konusu şiirin başkasına değil, Tâhir'in kendisine ait olduğunu göstermektedir. Yine Rakka valiliği sırasında Tâhir b. Hüseyin'in komutanlığını yapmış Ahmed b. Yezîd b. Üseyd es-Sülemî de, birlikte yürüdükleri sırada onun söylediği şiirden çok etkilendiğini belirtmekte ve bu şiiri nakletmektedir.[189] İbn Tayfur ve İbn Abdi Rabbih de eserlerinde Tâhir b. Hüseyin'in veciz sözlerine yer vermektedir.[190]

Zehebî'nin rivayetine göre iyi bir hatip olan Tâhir b. Hüseyin, dilbilgisi kurallarına uygun konuşan ve yazan bir kişiydi. Bu yönleriyle o övgüye layık bir insandı.[191] İbnü'n-Nedîm'in de belirttiği gibi Tâhir b. Hüseyin'in yazdığı mektuplarda bu durum açıkça görülmektedir. Hilafet mücadelesi sırasında Bağdat'ı kontrol altına aldıktan sonra Me'mûn'a gönderdiği mektubu, onun bu özelliğine örnek gösterilebilir.[192] Tâhir b. Hüseyin 26 Muharrem 196/18 Ekim 811 tarihinde yazdığı uzun mektubuna Allah'a hamd ederek başarısının Allah'ın bir takdiri olduğunu vurgulayan "Allah bir işi yapmak istediğinde ona 'ol' der ve o da hemen gerçekleşir."[193] ayetiyle başlar. Ardından Emin'in başına gelenlerin kendi hatasından kaynaklandığını, Allah'ın kimseye zulmetmeyeceğini vurgulayarak sözlerine devam eder. Sonra Bağdat'ta hâkimiyeti ele geçirmek için takip ettiği stratejiyi gerekçeleriyle birlikte edebî bir üslup içinde anlatır. Son olarak Halife Me'mûn hakkında taşıdığı güzel duygularını dile getirerek mektubunu

[187] Bkz. Taberî, VIII, 495; İbn Abdi Rabbih, IV, 241 vd.
[188] Bkz. Taberî, VIII, 499; İbn Kesîr, X, 243.
[189] Hatib el-Bağdâdî, IX, 353 vd.
[190] İbn Tayfur, 70 vd. İbn Abdi Rabbih, IV, 221 vd.
[191] Zehebî, *el-İber*, I, 276.
[192] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, tlk. İbrâhim Ramazan, Beyrut, 1997, 148.
[193] Yâsîn sûresi, 82. ayet.

tamamlar. Tâhir b. Hüseyin'in mektubu aynı zamanda bir rapor niteliği de taşımaktadır.[194]

Tâhir b. Hüseyin, 206/821 yılında Halife Me'mûn tarafından Rakka'ya vali olarak atanan oğlu Abdullah'a bir mektup yazmıştı. Bu mektubunda valilik görevini yaparken nelere dikkat etmesi gerektiği konusunda öğütlerde bulunmuştur. Bu mektup, Tâhir b. Hüseyin'in siyaset, ilim, din ve ahlâk anlayışını, birikimini ortaya koymak bakımından büyük önem taşımaktadır. Nitekim mektubun içeriğini öğrenen Me'mûn, Tâhir b. Hüseyin'in oğluna verdiği öğütlere hayran kalmış ve onun çoğaltılarak birer nüshasının diğer valilere de gönderilmesini istemiştir. Kaynaklarda yer alan bu mektubun[195] Fikret Işıltan'ın da belirttiği gibi[196] ilk Arapça siyasetnâme örneklerinden biri niteliğini taşıması nedeniyle Türkçe'ye çevrilmesi uygun olacaktır.

"Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla;

Ortağı bulunmayan ve tek olan Allah'a karşı takva üzere olmalısın, ondan korkmalısın, onun gözetiminde olduğunu bilmelisin, onu kızdırmaktan sakınmalısın, yönetimindekileri korumalısın. Öleceğini bilerek, varacağın ve hesaba çekileceğin yeri hatırlayarak Allah'ın sana verdiği sağlığın değerini bilmelisin. Bütün bu konularda Allah'ın seni koruyacağı ve Kıyamet Günü'nün azabından, elem verici cezasından kurtaracağı davranışlarda bulunmalısın. Zira Allah sana iyilikte bulunmuş ve kullarından senin yönetimine bıraktığı kimselere merhametli davranmanı emretmiştir. Onlara karşı adaletli davranmanı, onlar arasında Allah'ın kulları üzerindeki hakkını ve koymuş olduğu hadleri uygulamanı, kullarını savunmanı ve onların mesken ve yurtlarını müdafaa etmeni, canlarını korumanı, yol güvenliklerini ve ekonomik refahlarını sağlamanı istemiştir. Allah emrettiği bu konularda seni sorumlu tutacak, huzuruna çıkaracak, sorgulayacak, yaptıklarına ve terk ettiklerine göre sana karşılık verecektir. Düşünceni, aklını, görüşünü ve bakışını bu işlere yönlendir. Hiçbir gaflete düşürücü şey, seni bundan alıkoymasın; hiçbir oyalayıcı iş, seni bundan uzaklaştırmasın. Bunlar senin temel görevin, varlık sebebin ve hakkı bulma konusunda Allah'ın seni başarıya ulaştıracağı ilk hususlardır.

Zorunlu olarak yapacağın ilk iş; güzel bir abdest alıp besmele çekerek Allah'ın sana emrettiği beş vakit namazı kılmak, sünnet olduğu üzere bölgendeki insanlara namazları vakitlerinde kıldırmaktır. Namazda ayetleri usulüne uygun olarak oku; ruku', secde ve teşehhüdünü tam olarak gerçekleştir; namazda niyetin yalnızca Allah'ın rızasını kazanmak olsun. Çevrendeki ve emrindeki insanları cemaatle namaz kılmaya teşvik et

[194] Bkz. Taberî, VIII, 489-493.
[195] İbn Tayfur, 26-34; Taberî, VIII, 582-591; İbnü'l-Esîr, VI, 364-377.
[196] Işıltan, "Tâhir b. Hüseyin", XI, 635.

ve bunu alışkanlık haline getir. Çünkü namaz iyiliği öğütler, kötülükten kaçındırır. Sonra buna ek olarak Resûlullah'ın (sas) sünnetlerini yerine getir, ahlâkını örnek al ve onun ardından gelen iyi insanların (selef-i salihîn) yollarını takip et. Bir sorunla karşılaştığın zaman istihare yaparak, takvaya uygun davranarak ve emir, yasak, helal, haram konusunda Kur'ân'da bildirdiği ayetlere bağlanarak ve Resûlullah'tan (sas) gelen hadislere uyarak Allah'tan yardım iste. Sonra meseleyi çözme konusunda Allah'ın sende olan hakkını gözet. İnsanlar arasında, sana ister yakın ister uzak olsun, hoşlandığın ya da hoşlanmadığın hususlarda adaletten ayrılma. Derin anlayışı (fıkıh) ve bu anlayışa sahip olanları, dini ve din bilginlerini, Allah'ın kitabını ve onun gereğini yerine getirenleri tercih et. Çünkü kişiye değer kazandıran şeylerin en iyisi Allah'ın dinini güzel bir biçimde kavramak (fıkıh), bu fıkhı öğrenmek ve ona teşvik etmektir. Bunun yanında fıkıhtan Allah'a yaklaştıracak olan konuları incelikleriyle bilmektir (marifet). Çünkü fıkıh, tüm hayır yollarını gösteren, onlara iletip öğütleyen, tüm isyanlardan ve büyük günahlardan sakındıran bir kılavuzdur. Bu bilgiyle Allah'ın başarılı kılması sonucunda kullar Allah'ı daha iyi tanır (marifet), O'nu daha çok yüceltir, ahirette daha yüce derecelere erişir. Ayrıca insanlar da senin emrine bağlanır, saltanatına saygı duyar, sana yakınlaşır ve senin adaletine güvenir.

Tüm işlerde ölçülü davranmalısın. Çünkü ölçülü davranıştan daha faydalı, daha güven verici, daha erdemli bir şey yoktur. Ölçülü davranmak hakka çağırır; hak, başarının bir göstergesidir; başarı ise mutluluğa götürür. Dinin ve hakka eriştirici sünnetlerin ayakta kalabilmesi, ölçülü olmaya bağlıdır. Tüm dünya işlerinde ölçülü olmayı tercih et. Ahireti, sevabı, salih amelleri ve bilinen sünnetlerin gereğini yerine getir. Hakka eriştiren işaretlere gelince, Allah'ın hoşnutluğu ve rızasıyla ikram yurdunda onun dostlarına arkadaş olmak isteniliyorsa iyilikleri çoğaltmak ve ona erişmek için çalışmanın sınırı yoktur.

İyi bil ki, dünya işlerinde ölçülü davranmak onurlu bir yaşam sürdürmeyi sağlar ve günahlardan korur. Kesinlikle bundan daha iyi, başka bir yöntemle kendini ve yönetimindekileri kontrol altına alamaz, işlerini düzene sokamazsın. Bu yüzden ölçülü davran ve bunu kendine ilke edin ki, işlerin mükemmel hale gelsin, gücün artsın, yakın adamların ve halkın iyi (salih) kimseler olsun.

Allah hakkında güzel duygular taşı ki, halkın da sana karşı dürüst olsun. Tüm işlerinde Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için çalış ki, sendeki nimetler devam etsin. Emrinde çalışanlara haklarındaki ithamın doğruluğunu tespit etmeden önce bir işlem yapmaya kalkışma. Çünkü masum kimseler hakkında kötü zan ve töhmette bulunmak günahtır. Arkadaşlarına karşı güzel düşünceler taşımayı alışkanlık edin. Onlar hakkında kötü düşünceleri terk et ki, onlar da sana itaat edip bağlı kalsın. Allah'ın düşmanı olan şeytan, senin işlerinde tenkit edilecek bir yön bulamasın. Çünkü şeytan senin davranışlarında küçük bir boşluk bulduğunda

hemen güzel yaşantını altüst edecek kötü zanna sevk eder ve seni kederlendirir.

Bil ki, insanlar için güzel duygular beslemen sana güç ve rahatlık verir. Yapmak istediğin işleri ancak güzel düşüncelerle gerçekleştirebilirsin. İnsanların sana sevgi duymalarını ve bütün işlerinde dürüst davranmalarını sağlayabilirsin. Fakat arkadaşların hakkındaki iyi niyetin ve yönetimindeki insanlara karşı şefkatin seni olayları araştırıp incelemekten, görevlilerinin icraatlarını takip etmekten, yönetimindekilere karşı ihtiyatlı davranmaktan ve onlar için uygun olanı dikkate almaktan alıkoymasın. Üstelik görevlilerin yaptıkları işleri takip etmen ve yönetimindekilere karşı ihtiyatlı davranman, gereksinimlerini dikkate alıp masraflarını karşılaman, senin için her şeyden öncelikli olmalıdır. Çünkü böyle davranman, dini daha kuvvetli ve sünnetleri daha canlı hale getirir.

Bütün bu konularda samimi ol. Yaptığından sorumlu tutulacağını, iyi davranışlarından dolayı ödüllendirileceğini, kötü davranışlarından dolayı ise cezalandırılacağını bilen kimse gibi yalnız başına bir kenara çekilip kendi kendini değerlendir. Kuşkusuz Allah dini bir sığınak ve şereflendirici kılmıştır; ona uyanı da yüceltip şereflendirmiştir. Bu yüzden yönettiğin ve egemenliğin altında bulundurduğun kimselerle birlikte din ve hidayet çizgisini takip et. Suçlulara işledikleri suça göre Allah'ın hadlerini ve hak ettikleri cezayı uygula. Bu konuda ihmalkârlık ve gevşeklik gösterme. Suçluların cezalarını geciktirme. Çünkü bu konuda gevşeklik göstermen, senin hakkındaki olumlu kanaati bozar.

Bu konudaki uygulamanı bilinen sünnetlere göre gerçekleştir; şüpheye düşürücü uygulama ve bidatlerden kaçın ki, inancına zarar gelmesin ve kişiliğin zedelenmesin. Söz verdiğin zaman yerine getir. Güzel bir şeyi söz verdiğin zaman gerçekleştir. İyiliği kabul et, kötülüğü iyilikle sav, yönetimindeki insanlara hoşgörülü davran, yalan söylemekten ve yalancı şahitlik yapmaktan sakın, bu konularda duyarsız davrananlara tavır al, dedikoduculara çevrenden uzaklaştır. Çünkü er geç yönetiminin yıkılmasının başlangıcı, yalancıyı kendine yakınlaştırman ve onun senin yanında yalana cüret edebilmesi olacaktır. Yalan günahların başı, yalancı şahitlik ve dedikodu da tamamlayıcısıdır. Çünkü dedikodu sahibi sağlam olmaz, dedikodu yapanın arkadaşı da sağlam kalamaz, dedikoduya inananın da işi rast gitmez.

Doğru ve iyi kimseleri sev. Onurlu kimselere gerektiği gibi yardım et. Zayıfları kolla, yakınlarını gözet. Bu yaptıklarınla Allah'ın rızasını ve yüce emrini amaç edin. Bu konuda O'nun mükâfatını ve ahiret yurdunu iste.

Kötü arzulardan ve zulümden sakın. Bunları aklından bile geçirme. Bunlardan kaçındığını yönetimin altındakilere de açıkça göster. Onların yönetimini adil bir biçimde yürüt. Onlar arasında hakkın ve seni doğru yola eriştirecek bilginin (marifet) gereğini yerine getir. Kızgınlık anında kendine hâkim ol. Ağır başlı ve yumuşak huylu olmayı tercih et. Bir iş

yaparken karşılaşacağın hususlarda kızgınlıkla hareket etmekten, uğursuzluk aramaktan ve böbürlenmekten kaçın.

"Ben saltanat sahibiyim, dilediğimi yaparım." demekten kaçın. Çünkü bu senin dar görüşlü olduğunu, tek ve eşi bulunmayan Allah'a inancının zayıf bulunduğunu gösterir. Allah'ın hoşnutluğunu kazanma konusundaki niyetinde ve O'na inancında samimi ol. Bil ki mülk Allah'ındır, onu dilediğine verir, dilediğinden de alır. Allah'ın nimetlerine ve iyiliklerine karşı nankörlük eden ve O'nun lütfundan verdiği nimetlerle böbürlenen yönetici ve devlet adamlarından daha çabuk nimeti kaybeden ve cezaya çarptırılan kimse göremezsin. Aç gözlü olma. Biriktirip sakladığın servet ve malın; yalnızca iyilik (birr) yapmak, Allah'ın emirlerini titizlikle uygulamak (takva), yönetimindekilere karşı adaletli ve yararlı olmak, onların memleketlerini imar etmek, işlerini takip etmek, canlarını korumak ve sıkıntı içinde bulunanlarının yardımına koşmak için olsun.

Bil ki, çok olup da hazinelerde tutulan mallar yarar sağlamaz. Ancak bu mallar toplumu kalkındırmak, onlara haklarını vermek, geçim sıkıntılarını gidermek için kullanılırsa artar, çoğalır; toplum da bu yolla kalkınmış olur, valilerin değeri artar, devir güzelleşir, bu devirde saygınlık ve güven duygusu yerleşir. Hazinen İslâm'ın ve Müslümanların hizmetinde olsun. Halife'nin görevlilerine ödemeni düzenli yap. Bu hazineden yönetimin altında bulunanlara paylarını da ver. Onların işlerini ve geçimlerini düzeltecek hususlara özen göster. Bunu yaptığın takdirde elindeki nimet kalıcı olur ve Allah'ın nimetine daha çok layık olursun. Böylelikle haraç vergisini ve vatandaşlarının mallarından hakkını almakta ve işinde daha başarılı olursun. Bu malları alman, vatandaşlarının sana itaat etmeleri konusunda adaletli davranman ve iyilikte bulunmandan daha etkili olur, yapmak istediğin işler de daha istekli yerine getirilir.

Sana belirttiğim hususları yerine getirmeye çalış ve yaptığın işlerde tercihin Allah'ın rızası olsun. Çünkü geriye maldan yalnızca hak yolunda harcanan kalır. Şükredenleri tanı ve onları ödüllendir. Dünya hayatı ve onun aldatıcılığı sana ahiretin korkunç durumunu unutturmasın; aksi takdirde görevlerini yerine getirmekte gevşeklik gösterirsin. Zira gevşeklik, görevlerini ihmal etmene yol açar. İhmal ise helâk olmana neden olur. Yaptığın iş Yüce Allah için olsun ve sevabı yalnızca ondan bekle. Çünkü Allah dünyada sana bol nimet vermiş, sana açıkça lütufta bulunmuştur. Bu nedenle şükre sarıl; yalnız Allah'a güven ki, sana verdiği hayır ve iyiliğini artırsın. Allah, şükredenlerin şükrü, iyi kimselerin iyilikleri ölçüsünde karşılık verir. Sahip olduğun nimetler konusunda Hakk'a gerektiği gibi şükret. Sağlıklı ve saygın bir kişi ol. Günahı küçük görme; kıskanç kişiye meyletme; açıktan günah işleyenlere acıma; nanköre yardım etme; düşmana yağcılık etme; dedikoducuya inanma; haine güvenme; günah işlemekten sakınmayan kimseye (fâsık) devlet kademesinde görev verme; azgın ve sapkının peşinden gitme; gösteriş yapanlara (riyakâr) iltifat etme; hiç kimseyi horlama; yoksul dilenciyi

boş geri çevirme; batıla uyma; maskarayı seyretme; sözünden dönme; doğru yoldan sapanlardan korkma; kızgınlıkla bir işe kalkışma; büyüklenme; böbürlenerek yürüme; aptalca işler yapma; ahiretine yarar sağlayacak işlerde gevşeklik gösterme; azarlayarak halkı kapından kovma[197]; korkup çekinerek zalimi görmezden gelme; ahiret sevabını dünyada elde etmeyi isteme; fakihlerle sık sık görüş alışverişinde bulun; yumuşak huyla işlerini yürüt; deneyimli, akıllı, görüş ve hikmet sahibi kimselerden yararlan; hasis ve cimri kimseleri istişare heyetine alma; onların sözüne kulak verme; çünkü onların zararı yararlarından daha çoktur. Vatandaşlarının işini görürken cimri davranmaktan daha yıkıcı bir şey yoktur. Bil ki, aşırı hırslı olduğun zaman çok alır, az verirsin. Böyle yaptığında işin pek sağlıklı yürümez. Çünkü halk, mallarına el uzatmadığında ve zulüm yapmaktan kaçındığında sana sevgi besler. Dostlarının sana yakınlık duyuşu, onlara lütuf ve güzel bağışlarda bulunman sayesinde devam eder. Bu nedenle cimrilikten kaçın. İnsanın Rabb'ine isyan ettiği ilk hususun cimrilik olduğunu ve isyankâr kişinin de rezil olacağını bil. Bu konuda Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Cimrilikten korunanlar kurtuluşa ereceklerdir."[198] O hâlde cömertlik yolunu gerektiği gibi kolaylaştır. Gönlünde tüm Müslümanlar için bir yer bulunsun. Cömertliğin, kulların yaptığı işlerin en üstünleri arasında yer aldığını kesinlikle bil. Bunu bir alışkanlık edin; davranış ve anlayış haline getir.

Askerlerin işlerini doğrudan onların divan ve dairelerinde takip et. Onlara bol maaş ver. Geçim standartlarını yükselt ki, Allah böylece onları yoksulluktan kurtarsın, seni onlara hâkim kılsın, sana itaat ve emrini yerine getirme konusundaki samimiyetlerini, içtenliklerini artırsın. Bir iktidar sahibinin, ordusuna ve halkına karşı adaletli olması; koruma, insaf, yardım, şefkat, iyilik ve hoşgörü bakımından merhametli davranması ona mutluluk olarak yeter. Böylece iki halden birinin verdiği mutsuzluğu, diğerinin tamamen giderdiği bilinciyle hareket ederek Allah'ın lütfuyla başarı, düzen ve kurtuluşa eresin.

Bil ki, yargının Allah katındaki değerine denk olabilecek başka hiçbir şey yoktur. Çünkü yargı, yeryüzünde işlerin dengeli biçimde yürütülmesini sağlayan Allah'ın ölçeğidir. Yargıda ve uygulamada adaletin gerçekleştirilmesiyle halk iyi bir konuma kavuşur, yollar güvenli olur, mazlum korunur, insanlar haklarını alır, geçim kolaylaşır, itaat gereği gibi yerine getirilir, Allah sağlık ve güven verir, din uygulama alanı bulur, sünnetler ve şer'î hükümler yerine getirilir. Ancak böylelikle yargıda hak ve adalet gerçekleştirilmiş olur.

Allah'ın emrini yerine getirmek konusunda titizlik göster, bozgunculuktan sakın, hadleri uygula, pek aceleci olma, bıkkınlık ve kararsızlıktan uzak dur, payına düşenle yetin, ağır başlı ve ciddi ol, kendi deneyiminden

[197] Taberî'deki ifadeden bir anlam çıkaramadığımız için onun yerine, İbnü'l-Esîr'deki ifade alınmıştır. Taberî, VIII, 586, dipnot: 7.

[198] Teğâbün sûresi, 16. ayet.

yararlan, yerinde sus, yerinde konuş, davalılara karşı ölçülü ol, şüpheli konularda hemen karar verme, belgeyle hareket et; halkından herhangi bir kimse hakkında vereceğin kararda onun önde gelenlerde biri olmasına aldırış etme ve kınanmaktan korkma; olayları belgelendir ve karar vermekte acele etme, gözlemleyip incele; yapacağın işin sonucunu düşünüp kafa yor; geçmişten ibret al; Rabbine karşı alçak gönüllü ol; tüm halkına merhamet göster, özel hayatında haktan ayrılma, haksızca cana kıyma, çünkü canın Allah katında çok büyük değeri vardır.

Halkın ödediği harac vergisini bir düşün. Allah onu İslâm dini için bir onur ve yücelik, Müslümanlar için bir rahatlık ve kuvvet, kendisinin ve onların düşmanı için kin ve nefret, kendileriyle antlaşma yapılan inanmayanlar için bir boyun eğdirme aracı kıldı. Bu nedenle topladığın vergiyi hak sahipleri arasında hak, adalet ilkelerine uygun biçimde ve eşitlik ilkesinden ayrılmadan dağıt. Toplumsal saygınlığından dolayı önde gelenleri, servetinden dolayı zenginleri, kendi kâtibini ve yakın adamlarını kısmen de olsa bu vergiden muaf tutma. Hiç kimseden de gücünün üstünde kesinlikle vergi alma. Hiç kimseye haksızlık etme. Tüm insanların da hakka uymasını sağla. Zira bu onların sempatisini daha artırır ve toplumu daha hoşnut eder. Yine bil ki, vali tayin edilmekle sen hazine görevlisi, koruyucu ve çoban kılındın. Valiliğindeki insanlar senin tebaan olarak isimlendirildi. Çünkü sen onların çobanı ve yöneticisisin. Onların gelirlerinin fazlasından ve güçlerinin yettiği şeylerden sana verdiklerini alırsın. Sonra onların işini yürütmek, yararlandırmak ve sorunlarını gidermek için bu geliri harcarsın. Bu yüzden yetki alanına giren bölge içindeki halkın başına görüş sahibi, tedbirli, deneyimli, işinde uzman, siyaseti bilen ve iffetli memurlar tayin et. Ekonomik standartlarını yükselt. Bu, üstlendiğin ve sana teslim edilen görevde yerine getirmen gereken sorumluluklardandır. Seni bundan hiçbir şey alıkoymasın; hiçbir şey uzaklaştırmasın. Çünkü bu sorumlulukların gereğini yaptığında, Rabbin'den elindeki nimeti artırmasını, vilayetindeki olayların güzelleşmesini istemiş, halkının sana duyduğu samimiyeti korumuş olursun. Faydalı işlerde yardım görürsün, böylelikle vilayetinde iyilikler çoğalır, bölgende bayındırlık işleri yaygınlaşır, vilayetinde açıkça bolluk yaşanır. Sonuçta vergin çoğalır, gelirin bollaşır. Bu gelirle ordunun bağlılığını güçlendirir, halkına gönülden bağışlarda bulunarak onların senden hoşnutluğunu sağlarsın. Adaletinden düşmanının bile razı olduğu övülen bir siyasetçi durumuna gelirsin. Tüm işlerinde adaletli ve kuvvetli, askerî yönden hazırlıklı olursun. Bu konuda yarış, hiçbir şeyi ona tercih etme ki, işinin sonucundan hoşnut kalasın inşaallah.

Eyaletinin her bir bölgesine buralarda görevlendirdiğin memurların hakkında seni bilgilendirecek, onların hâl ve hareketlerini sana yazacak güvenilir bir kişi tayin et. Böylelikle sanki her bir memurunla işinde birlikte bulunuyor ve tüm uygulamasını görüyor gibi olursun. Bir şey emretmek istediğinde o şeyin sonuçlarını düşün. Eğer onun sonuç itibariyle olumlu, başarılı, güzel bir düşünce, öğüt ve iş olduğuna kanaat

getirirsen gereğini yap; yoksa ondan vazgeç. Bilgi ve görüş sahibi kişilerden yararlan. Kişi yapacağı işi düşünürse onu arzu ettiği gibi gerçekleştirebilir, bu da onu güçlendirir ve mutlu eder. Şayet sonuçlarını düşünmezse onu mahveder ve işini altüst eder.

İşlerinde kararlı ol. İşine Allah'ın büyük yardımına güvenerek giriş. Tüm işlerinde Rabb'inden hayırlısını iste (istiharede bulun). İşlerini günü gününe yap, bir sonraki güne erteleme ve onlarla bizzat kendin ilgilen. Çünkü yarın yapılması gerekecek ve ertelediğin bugünün işlerinden alıkoyacak başka işler ve olaylar çıkacaktır. Bil ki, bugün geçtiği zaman o günün işleri de birlikte geçip gider. İşlerini ertelediğin zaman iki günün işi bir günde birikmiş olur. Bu da seni meşgul eder ve ondan vazgeçersin. İşini günü gününe yaparsan kendini ve bedenini rahatlatırsın. Yönetimi kontrolün altında tutarsın.

İnsanlardan hür ve şerefli olanları araştır, sonra onların sana yakınlık duyduklarından, seni sevdiklerinden, öğütlerde bulunarak, işine içtenlikle sarılarak sana destek verdiklerinden emin ol. Sen de onlara samimi davran ve iyilikte bulun. Yoksul ailelere gerektiği gibi yardım et, onların geçimlerini üstlen, muhtaç hâlden kurtaracak şekilde durumlarını düzelt. Fakir ve yoksulları, yöneticilerinden gördükleri haksızlıkları sana arz edemeyecek hâldeki insanları, hakkını aramayı bilmeyen zavallı kimseleri bizzat kendin araştır. Böyle kimseleri özellikle araştır. Halkından iyi kimseleri böyle insanlara yardımcı olmakla görevlendir. Onlara böyle kimselerin ihtiyaçlarını ve durumlarını bildirmesini emret. Böylelikle muhtaç olanların durumları konusunda Allah'ın razı olacağı bir düzenlemeyi araştırabilir; onların sıkıntı içinde bulunanlarına, yetimlerine, dullarına yardım edebilirsin. Allah'ın geçimlerini düzeltmesi, bereket ve artışla da seni rızıklandırması için böyle kimselere şefkat göstermek ve yardım etmek konusunda Emirülmüminîne (Allah onu yüceltsin!) uyarak beytülmaldan onlara gıda yardımında bulun. Zarara uğrayanlara beytülmaldan yardım et, bunlar arasından Kur'ân'ın tümünü ya da büyük bölümünü ezberlemiş olanlara yardım konusunda öncelik tanı. Müslüman hastalar için hastahane kur, onlara yardımcı olacak görevliler, tedavi edecek doktorlar tayin et; beytülmalda israfa yol açmayacak şekilde hastaların arzularını yerine getir. Bil ki, hakları ve en çok arzuladıkları şeyler verildiği zaman bile insanları hoşnut edemezsin.. Daha fazlasına erişmek, daha çoğunu elde etmek için ihtiyaçlarını valilerine arz etmeden içleri rahat etmez. Halkın işleri üzerine kafa yoran kişi belki kendisine aktarılan şikâyetlerin çokluğundan bıkabilir, rızk ve sıkıntıyla ilgili şikâyetler kafasını ve düşüncesini meşgul edebilir. Adaleti isteyen, dünya işlerinin güzelliklerini ve ahiret sevabının üstünlüğünü bilen kimse; kendisini Allah'a yaklaştıracak işlere yönelen, O'nun rahmetine erişmeye çalışan gibi değildir. İnsanların sık sık huzuruna çıkabilmelerine fırsat ver. Onlarla görüş. Koruma görevlilerinin onlara güzel davranmalarını sağla. Onlara sen de alçak gönüllü davran. Onların karşısında mutlu görün. İstekte bulunurlarken, konuşurlarken onlara yumuşak davran.

Onlara cömertliğini ve erdemliliğini göster. Bir şey verirken içten ve istekli ol. Sıkılmaksızın, yaptıklarını başa kakmaksızın iyilik ve sevap işle. Çünkü böyle bağışta bulunmak, Allah'ın izniyle çok kârlı bir alışveriş olacaktır.

Gördüğün dünya olaylarından, geçmiş çağlarda yaşayan senden önceki yöneticilerin, hükümdarların ve helâk olan halkların durumlarından ders al. Tüm işlerinde Allah'ın öğütlerine sarıl, onun sevgisini elde etmeye, şeriatına ve sünnetine göre davranmaya, dinini ve kitabını uygulamaya çalış. Seni bundan ayırmaya ve ona ters düşmeye itecek, O'nu kızdıracak durumlardan kaçın. Valilerinin topladığı ve harcadığı mallardan haberin olsun. Haram mal biriktirme, savurganlık yapma. Sık sık bilginlerle birlikte ol ve onlara danış. Arzun sünnetlere uymak ve onları hayata geçirmek olsun. Güzel ve yüce işleri tercih et. Huzuruna giren kimselerin ve adamlarının en değerlileri, bir kusur gördüklerinde senin heybetinden çekinmeden bu kusurunu gizlice gidermeye çalışan ve sana bildiren kimseler olsun. Çünkü onlar dostlarının en samimileri ve senin yardımcılarındır.

Huzuruna giren vali ve kâtiplerinle ilgilen. Onlardan her birine mektuplarını sunup danışabilmeleri; ayrıca valilerin ihtiyaçlarını, vilayetin ve halkın durumunu arz edebilmeleri için huzuruna girebilecekleri belli bir saat ayır. Sonra duyduğunun, gördüğünün, anladığının ve düşündüğünün etkisinde kalmadan sorunları yeniden ele alıp değerlendir. Akla ve hakka uygun düşeni yapıp Allah'dan hayırlı olmasını dile. Uygun düşmeyen konusunda ise ihtiyatlı davran ve onu araştır.

Yaptığın iyiliği ne halkının ne de başkalarının başına kakma. Onların ancak Emîrulmü'minîn'e vefalı, gönülden bağlı ve yardımcı olmalarına rıza göster. İyiliği de yalnızca bu koşullar çerçevesinde gerçekleştir.

Sana yazdığım bu öğüdü iyice kavra, onun üzerinde çok düşün ve uygula. Tüm işlerinde Allah'dan yardım iste, ondan hayırlısını dile. Kuşkusuz Allah iyilik ve iyilik yapanlarla beraberdir. En büyük istek ve arzun Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak, dininin gereğini yerine getirmek, bu dine inananları saygın ve güçlü yapmak, zimmîlere ve başka din bağlılarına adaletli ve iyi davranmak olsun.

Allah'tan sana en güzel biçimde yardım etmesini, başarı vermesini, hakkı göstermesini ve seni korumasını; sana bütün lütfunu ve rahmetini, ikramını indirmesini dilerim. Öyle ki seni nasip bakımından en güzel örnek kılmasını, onları sende bol, adını ve yönetimini en parlak eylemesini; düşmanını, sana rakip olanı, zulmedeni helâk etmesini niyaz ederim. Refah içinde bir halk nasip etmesini; şeytanı kafana saçma sapan düşünceler sokmaktan alıkoymasını; hatta yönetimini onurla, kuvvetle ve başarıyla yüceltmesini dilerim. Şüphesiz Allah çok yakın ve duaları kabul edendir."

Edebiyatın ve onun bir parçası olan şiirin değerini bildiği açıkça görülen Tâhir b. Hüseyin, şairleri de korumuş, onları maddî ve manevî yönden desteklemiştir. Bu konuda kaynaklarımızda pek çok rivayet yer almaktadır. Huzurunda üç beyitlik bir şiir okuyan Şair Mi'des el-Halûkî'ye her okuduğu beyte karşılık yüz dinar vermiştir.[199]

Tâhir b. Hüseyin savaş ortamında bile şairlere saygı ve ilgi göstermeyi ihmal etmemiştir. 224/839 yılında Taberistan Hükümdarı (İspehbez) Mazyar'ın isyanını bastırmaya çalışırken kendilerine sığınan şair Ebû Şâs'ı himaye etmiş ve kendisine büyük değer vermiştir. Ebû Şâs, Mazyar'ın Sâriye'deki vekili olan Ebû Salih Serhâstan'ın özel hocalığını yapmaktaydı. Ona Arap ahlâkı, inanç ve düşünceleri konusunda bilgi vermekteydi. Ancak söz konusu isyan sırasında Abdullah b. Tâhir'in Buharalı askerleri tarafından gerçekleştirilen saldırı sırasında yaralandı ve malları elinden alındı. Bunun üzerine Tâhiroğullarının tarafına geçip onlara sığındı. Başlangıçta Abdullah b. Tâhir'in amcası Hasan b. Hüseyin'in kâtibi tarafından sahip çıkılan Ebû Şâs, daha sonra onun aracılığıyla Hasan b. Hüseyin ile tanışmıştır. Böylece Şair Ebû Şâs şiirleriyle onların gönlünü kazanmış ve yanlarında büyük iltifat görmüştür.[200]

İbn Hallikân, Tâhir b. Hüseyin'in şairlere gösterdiği yakın ilgiyi ve desteği genişçe anlatmaktadır.[201] Ağânî'de belirtildiğine göre Tâhir b. Hüseyin, Şair İbn Ebî Uyeyne'ye kötü davrandığı için İsmâil b. Süleyman'ı görevinden almıştır. Ayrıca İbn Ebî Uyeyne'nin ihtiyaçlarını da gidermiştir. Bunun üzerine İbn Ebî Uyeyne, Tâhir b. Hüseyin'e bir şiir yazarak teşekkür etmiştir. Tâhir b. Hüseyin de ona bir şiir yazarak karşılık vermiştir.[202] Yine Tâhir b. Hüseyin'in kâtipleri Şamlı Ebû Amr Külsûm b. Amr ve Hamza b. Afîf, edebî üsluplarıyla İbnü'n-Nedîm'in eserine adını yazdırabilmiş kimselerdendir.[203]

İbnü'n-Nedîm, Tâhir b. Hüseyin gibi oğlu Abdullah b. Tâhir'in de şiir ve nesir konusunda usta birisi olduğunu belirtmektedir.[204] İbn Kesîr de onun şairliği hakkında İbnü'n-Nedîm'i destekleyici sözler söylemektedir. Hatta eserinde onun şiirdeki ustalığını gösteren bir de şiirini nakletmektedir.[205] İbn Hallikân ve İbn Abdirabbih de Abdullah b. Tâhir'in şiirlerinden örnekler vermektedir.[206] İbnü'l-Esîr, Abdullah b. Tâhir'in, Tarîf adlı

[199] Hatib el-Bağdâdî, IX, 353.
[200] Taberî, IX, 89.
[201] İbn Hallikân, II, 519 vd.
[202] Isfahânî, *el-Ağânî*, XVIII, 17 vd.
[203] İbnü'n-Nedîm, 153, 158.
[204] İbnü'n-Nedîm, 148.
[205] Bkz. İbn Kesîr, X, 302.
[206] İbn Abdi Rabbih, II, 198 vd.; İbn Hallikân, III, 85 vd.

kölesine sevgisini belirtmek için onun adındaki harfler (طريف) üzerine aşağıdaki şiiri yazdığını kaydetmektedir:

Tarîf

Sevgi duyduğum kişinin adı güzel bir addır
Bu adı yanlış yazdığında da o güzeldir.

Onun adından "ف" harfini kaldırdığında
Onda var olan arzuyu ifade eder.

Onun adından "ي" harfini kaldırdığında
Karışıklıklara yol açan nedenlerden biri olur.

Onun adından "ر" harfini kaldırdığında
Derin uykuda görülen hayal anlamına gelir.

Onun adından "ط" harfini kaldırdığında
Yerleşim birimlerindeki halkın yaşantısı anlamına gelir.

Bu şiiri açıklayın, yoksa hiç kimse anlamayacak
Derin anlayışlı olanlardan başka.[207]

Babası gibi Abdullah b. Tâhir de şairlere sevgi ve ilgi göstermiştir. Kaynaklarda bu konuda pek çok rivayet nakledilmektedir. Ünlü şairlerden Ebû Temmâm'a her türlü yardımda bulunmuştur. Onu Hemedan'daki bilginlerin arasına almıştır. Ebû Temmâm orada kaldığı kış mevsimi boyunca Saray Kütüphanesi'nde bulunan Arap ve Arap olmayanların divanlarını incelemiş ve sonuçta Abdullah b. Tâhir için *Kitâbu'l-Hamâse* adlı eserini yazmıştır.[208]

Abdullah b. Tâhir, Irak'tan Mısır'a giderken, kendisine irticalen şiir okuyan bir şaire beş yüz dinar vermiş ve onu himayesine almıştır. el-Butayn adlı bir başka şaire ise okuduğu her beyte karşılık bin dinar bağışlamış, onu da arkadaş edinmiştir. İbn Tağriberdî, Abdullah b. Tâhir'in şiirlerinin yanı sıra onun şairlere gösterdiği ilgi ve desteğe ilişkin rivayetlere de eserinde yer vermektedir.[209]

Ebu'l-Ameysel Abdullah b. Halid, babası Tâhir b. Hüseyin gibi Abdullah b. Tâhir'in de kâtibi ve şairiydi. Aynı zamanda bir lugat bilgini olan Ebu'l-Ameysel'in bu konuda birçok eseri de bulunmaktaydı. *Kitâbu Me'ttüfika Lafzuhu ve'htülife Ma'nâhu*, *Kitâbu't-Teşâbuh*, *Kitâbu'l-Ebyâti's-Sâire*, *Kitâbu Maâni'ş-Şi'r* bu eserlerinden bazılarıdır. 240/854 yılında ölen Ebu'l-Ameysel, bilgisine duyduğu saygıdan dolayı kendisine büyük ilgi

[207] İbnü'l-Esîr, VII, 15 vd.
[208] İbn Hallikân, III, 85; İbn Kesîr, X, 303; İbnü'l-İmad, III, 137 vd.
[209] Bkz. İbn Tağriberdî, II, 193-200.

gösteren Abdullah b. Tâhir'e minnettarlığını övgü dolu şiirleriyle dile getirmiştir.[210] İbn Abdirabbih de onun şairlere karşı ilgi ve sevgisini, cömertliğini örneklerle açıklamaktadır.[211]

Devletşah, Tâhiroğullarının Farsça'ya karşı olumsuz bir tutum sergilediklerini bu dilde yapılan ilim ve edebiyata sahip çıkmak bir yana, onu ortadan kaldırmaya çalıştıklarını öne sürmektedir. Devletşah, *Tezkire*'sinde naklettiği bir rivayette Abdullah b. Tâhir'in yalnızca Kur'ân ve hadis ilimlerini önemsediğini bunun dışındakilere ise izin bile vermediğini nakletmektedir. Abdullah b. Tâhir'in bu anlayışını ortaya koymak için *Vâmik u Azrâ* adlı bir hikâye kitabını ona hediye etmek için huzuruna çıkan bir adamın hatırasını anlatmaktadır. Buna göre söz konusu adam Abdullah b. Tâhir'e, ilgili kitabı filozofların Nûşirevan için kaleme aldıklarını belirtir. Fakat Abdullah b. Tâhir, adama bu kitabın Muğların eseri olduğunu ve hediye olarak kabul edemeyeceğini söyleyip onu suya atar. Rivayete göre bununla da kalmaz, Acemlerin ve Muğların yazdıkları kitaplardan ele geçirebildiklerinin tümünü yok eder.[212] Fakat Barthold, Frye ve Bosworth bu rivayeti inanılmaya değer bulmadıklarını belirtmektedir.[213]

Avfî Tâhiroğulları döneminde az da olsa Farsça şiirlerin söylendiğini kaydetmektedir.[214] Ayrıca İbn Tayfur ve Taberî'nin eserlerinde yer alan bir rivayette, Tâhir b. Hüseyin'in Farsça konuşabildiği belirtilmektedir.[215] Fikret Işıltan, bu rivayetlerden hareketle onun anadilinin Farsça olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Ancak Farsça konuşabilmesinin, bu dilin onun anadili olduğunu söylemeye yetebilecek bir belge olmadığı düşüncesindeyiz. Buna rağmen gerek kendisi ve gerekse oğulları Arapça'nın Horasan'da devlet dili olmasına büyük ölçüde çaba harcamışlar ve Arap edebiyatını korumuşlardır.[216] Frye, Tâhiroğullarının etnik ayrım yapmaksızın bütün Müslümanların ortak bir İslâm kültürü etrafında birleşmesini hedeflediklerini belirtmektedir.[217] Fakat bu dönemde Ceyhun Nehri'nin her iki yakasının da İslâm kültür merkezi niteliği taşıdığı görülmektedir. Buhârî, Müslim gibi birçok din bilgini bu dönemde yaşamıştır. Dolayısıyla Arapça'nın Farsça karşısında baskın konumda bulunması biraz da dinî ve toplumsal bir gerçeklikti.

Abdullah b. Tâhir'in oğlu Ubeydullah b. Abdullah şiire daha çocukluğunda merak sarmıştı. Bu durum şiire sevgisinin ona ilk olarak

[210] İbn Hallikân, III, 90; İbn Kesîr, X, 322 vd.
[211] Bkz. İbn Abdi Rabbih, I, 314 vdd., 322.
[212] Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, trc. Necati Lugal, İstanbul, 1994, I, 57.
[213] Barthold, "Tâhiroğulları", XI, 637; Frye, *Persia*, 192; Bosworth, 105.
[214] Avfî, *Lubâbu'l-Elbâb*, Ed. Edward G. Browne, Mirza Muhammed, London, 1906, I, 21.
[215] İbn Tayfur, 73; Taberî, VIII, 594.
[216] Işıltan, "Tâhir b. Hüseyin", XI, 635.
[217] Frye, *Persia*, 193.

babasından ve diğer yakınlarından geçtiğini göstermektedir. Ubeydullah b. Abdullah geniş bir şiir bilgisine ve şairlik yeteneğine sahipti. Kalkaşendî, onun babasıyla birlikte muhtemelen edebî bir toplantıda bulunduğu sırada sır hakkında konuşulurken konuya bir şiir söyleyerek katkı yaptığını aktarmaktadır.[218] İbn Hallikân, eserinde Ubeydullah b. Abdullah'ın şiirlerine birçok örnek vermekte ve onun bir şiir divanının bulunduğunu belirtmektedir.[219]

Ubeydullah b. Abdullah, Tâhiroğullarının devlet içindeki önemlerini yitirdiği dönemde Halife Mu'tazıd'e duygu ve düşüncelerini bir şiirle şöyle dile getirmektedir:

"Ey hidayet önderi! Sizin yardımcılarınız Tâhiroğullarıdır.
Onlar sebepsiz yere uzaklaştırılıyorlar,[220] fakat fırsat kaçıyor.
Tâhiroğulları minnet duydular, sabrettiler, görevlerine sımsıkı sarıldılar.
Başkaları ise kendilerine verileni ve vergiyi alıp kaçıyor."[221]

Ubeydullah b. Abdullah şiirin yanı sıra nesir alanında da çok usta birisiydi. Resmî yazışmalarını da edebî bir uslüp içinde yapan bir yöneticiydi. Isfahânî de onun edebiyatın her türünde usta olduğunu ve seçkin bir konuma sahip bulunduğunu vurgulamaktadır.[222]

Ebu'l-Abbas Muhammed b. Abdullah da kaynakların rivayetine göre diğer aile bireyleri gibi şairlik yönü olan ve edebiyat bilgisine sahip bulunan bir kimseydi. Edebiyat ustalarını sever ve desteklerdi. Onlar da Muhammed b. Abdullah'a ihtiyaçlarını bile arz ederken muhtemelen daha etkili olacağını düşünerek şiir hâlinde bildirdikleri olurdu. Ahmed b. Yezîd el-Mühellebî babasının Muhammed b. Abdullah'a bir ihtiyacını bu yolla arz ettiğini belirtmektedir.[223]

2. İmar Faaliyetleri ve Ekonomik Durum

Tâhiroğulları hâkim oldukları bölgelerin bayındırlık faaliyetlerine büyük önem vermiştir. Tarım, şehirleşme gibi konularda birçok imar çalışmasında bulunmuşlardır. Bu faaliyetlerin düzenli bir şekilde yürütülebilmesi için ekonomik durumlarını güçlendirmeye gayret etmişlerdir.

[218] Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâati'l-İnşâ*, tlk. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut, 1987, I, 142.
[219] Bkz. İbn Hallikân, III, 120 vd.
[220] İbnü'l-Esîr'in eserinde, şiirin bu mısrasında "uzaklaştırılıyorlar" (يجفون) ifadesi noktaların yer değiştirmesi sonucu "göz ardı ediyorsunuz" (تخفون) şeklinde nakledilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, VII, 473.
[221] Taberî, X, 41.
[222] İsfahânî, *el-Ağânî*, VIII, 44; XI, 11-17.
[223] İbn Hallikân, V, 92 vd.; Mirhând, IV, 3.

Ayrıca bu faaliyetlerin de bir süre sonra ekonomiye katkıda bulunur hale getirilmesini sağlamışlardır. Böylece ekonomiyle imar faaliyetlerini birbirlerinin kaynağı haline dönüştürmüşlerdir.

a. İmar Faaliyetleri

Kaynakların verdikleri bilgilerden Tâhiroğullarının imar faaliyetlerinin daha çok tarım ve yerleşim birimleri üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Böylece tarım alanındaki düzenleme ve geliştirme çalışmalarıyla halkın geçim düzeylerinin yükseltilmeye çalışıldığı görülmektedir. Yerleşim birimlerine yönelik imkânların da genişletilmesiyle halkın durumunun daha iyileştirilmek istendiği fark edilmektedir.

Tâhiroğulları döneminde tarım arazilerinden daha yüksek verim alabilmek için alt yapı çalışmalarına büyük önem verilmiştir. Bu konuda hilafet bütçesinden bile yararlanılmıştır. Halife Mu'tasım, Şaş'ta tarımın gelişmesini sağlamak amacıyla kapanmış olan bir sulama kanalının yeniden açılması için istemeyerek de olsa iki milyon dirhemlik bir ödenek ayırmıştır.[224] Bu kanalın, XIII. yüzyılda da mevcudiyetini sürdürdüğü nakledilmektedir.[225]

Tâhiroğulları ortak kaynakların kullanımına ilişkin birtakım hukuki düzenlemelerde bulunmuşlardır. Arazilerin sulanması için kanallardan nasıl yararlanılacağı konusunda ne fıkıh ne de hadis kitaplarında bir hüküm bulunmadığından, halk gelişigüzel hareket etmekteydi. Bu da halk arasında sürekli kavgaların çıkmasına yol açmaktaydı. Bu durum hem barış ortamının bozulmasına hem de sulama düzensiz yapıldığı için verimin azalmasına neden olmaktaydı. Abdullah b. Tâhir, kanalların kullanılmasına ilişkin kuralları belirleyecek bir komisyon kurdu. Bu komisyonda muhtemelen ortak bir görüşün ortaya çıkabilmesi için bütün Horasanlı fakihler yer aldı. Ayrıca Iraklı bazı fakihler de katıldı. Komisyon üyesi fakihler "Kanallar Kitabı" anlamına gelen *Kitâbu'l-Kunîy* adlı bir eser hazırladılar. Bu kitap Gazneliler döneminde de başvuru kitabı olarak kullanılmıştır. Kitabını 440/1040'ta kaleme alan Gerdizî, *Kitâbu'l-Kunîy*'de yer alan sulama kurallarının kendi döneminde de uygulandığını belirtmektedir.[226]

Tarımın ülkenin en önemli gelir kaynağı olduğunu düşündüğü anlaşılan Abdullah b. Tâhir, çiftçilere büyük değer vermekteydi. Bu nedenle Gerdizî, Abdullah b. Tâhir'in, emrindeki yöneticilere çiftçilerle iyi ilişkiler kurmalarını, onlardan zayıf düşenleri desteklemelerini öğütlediğini

[224] Taberî, IX, 121.
[225] Barthold, *Türkistan*, 229.
[226] Gerdizî, 3 vd.

kaydetmektedir. Allah'ın, onlar aracılığıyla rızık verdiğine ve onlara haksızlık yapmanın haram olduğuna dikkat çektiğini aktarmaktadır.[227]

Abdullah b. Tâhir, Horasan bölgesinde yaptığı tarım alanındaki faaliyetlerini Mısır ve Suriye'yi de içine alan Rakka valiliği döneminde de yapmıştır. Bu durum onun tarıma karşı büyük bir ilgi ve sevgi duyduğunu göstermektedir. Mısır'da yetişen bir kavun türüne onun adından hareketle *abdallâvî* adı verilmiştir.[228] Zetterstéen, bundan Abdullah'ın boğazına çok düşkün olduğu sonucunu çıkarmıştır.[229] Ancak bu adlandırma, Abdullah'ın söz konusu kavunla ilgili bir ıslah çalışması yapmasından da kaynaklanmış olabilir. İbn Tağriberdî, adını *abdalî* olarak naklettiği bu kavun türünü, Abdullah b. Tâhir'in iki türü melezleştirmesi sonucunda elde ettiği kanaatinde olduğunu belirtmektedir.[230] Kalkaşendî ise Abdullah b. Tâhir'in bu kavun türünün, Horasan'dan Mısır'a getiren kişi olması nedeniyle onun adıyla isimlendirildiğini kaydetmektedir.[231] Abdullah b. Tâhir yine tarıma verdiği önemin bir göstergesi olarak Hârûnürreşîd döneminde Ahvaz sınırları içinde yer alan Mercu Abdilvâhid adlı yeri Rakka valiliği yaparken bir çiftlik haline getirmiştir.[232]

Tâhiroğulları yeni yerleşim birimlerinin kurulması ve mevcut olanların güvenliğinin artırılması gibi gerekçelerle birtakım imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Hemen hemen her alanda olduğu gibi yerleşim birimlerinin imarı konusunda da kaynaklarda en çok Abdullah b. Tâhir'in adı geçmektedir. Nîşâbur'a geldiği zaman burada bulunduğu semtin adıyla anılan Şâzyâh adı verilen muhteşem bir bina yaptı, yanına da bir ışık kulesi inşa etti.[233] Bu binayı hükümet konağı olarak kullandı.[234]

Abdullah b. Tâhir, yeni yerleşim birimleri de kurarak şehirleşmeye katkıda bulunmuştur. Nîşâbur ile Harezm arasında bulunan Şehristan adlı bir yerleşim birimi kurmuştur.[235] Ebî Verd adlı yere altı fersah uzaklıkta pek çok hadis bilgininin, edebî yeteneklere sahip değerli insanın yetiştiği Kûfen adlı küçük bir yerleşim birimi daha oluşturmuştur.[236] Kalkaşendî, Taberistan'ın sınır kasabası olan ve Cürcan ile Harezm arasında yer alan Dihistan adlı yerleşim biriminin de Abdullah b. Tâhir tarafından

[227] Gerdizî, 3 vd.; Bosworth, 106.
[228] İbn Kesîr, X, 302.
[229] Zetterstéen, "Abdullah b. Tâhir", I, 43.
[230] İbn Tağriberdî, II, 201.
[231] Kalkaşendî, II, 200; III, 489.
[232] Belâzurî, 260.
[233] Ya'kûbî, *Buldân*, 54.
[234] Strange, *Buldân*, 426.
[235] İbn Hallikân, IV, 274.
[236] İbn Hallikân, IV, 449.

kurulduğunu belirtmektedir.[237] Fakat Taberî m.ö. VII. yy.da yaşadığı kabul edilen Saka Hükümdarı Afrasyab döneminde de Cürcan'a bağlı bir yerleşim birimi olarak Dihistan'ın adını kaydetmektedir.[238] Kalkaşendî'nin verdiği bilgiden ancak Dihistan'da Abdullah b. Tâhir döneminde önemli bir imar faaliyeti yapıldığı sonucu çıkarılabilir.

Abdullah b. Tâhir, Horasan'da yerleşim birimlerinin sayısının artmasına ve mevcut olanların ise gelişmesine katkıda bulunan ribatlar yaptırdı. Bunların korunma ve bakım masraflarını karşılamak için de vakıflar kurdu.[239] Harezm bitişiğinde Furâve adlı bir ribat yaptırarak burayı küçük bir yerleşim birimi haline getirdi.[240] Bu ribat sayesinde dışarıdan gelecek saldırılardan bölge korunmaya çalışıldı. IV./X. yüzyılda bile burada asker bulundurulmaya devam edildi. Burası büyük ihtimalle günümüzde Kızıl Ribat olarak bilinen yerdir.[241]

Tâhiroğulları döneminde Buharalıların isteği üzerine şehir suru; kapı ve burçlarıyla birlikte, rabatı da içine alacak biçimde yeniden yaptırılmıştır. Çünkü Buhara'nın Rabad denilen varoş bölgesinde halkın can ve mal güvenliği yeterince sağlanamıyordu. Çinliler'in yenilgiye uğraması ve Türgişler Devleti'nin VIII. asrın ortalarında yıkılıp Sulu'nun vefat etmesiyle dağılmış olan Batı Türkleri yani Oğuzlar, Seyhun'un aşağı tarafına hâkim olmuşlardı. Büyük hareketlere kalkışacak gücü bulunmayan bu Oğuzlar; daha ziyade Mâverâünnehir'de isyan eden gerek yerli yöneticilere, gerekse Araplar'a destek vermek veya yağma ve talan yapmak için bölgeye gelirlerdi.[242] Narşahî, bu surun Muhammed b. Abdullah tarafından yapıldığını kaydetmektedir. Hâlbuki Muhammed b. Abdullah Horasan valiliğinde değil, Bağdat polis teşkilatının başında bulunmuştur. Ayrıca bu kitabı yayına hazırlayanlar da dipnotta diğer nüshalarda bu ismin Muhammed b. Tâhir şeklinde kaydedildiğini belirtmektedir. Fakat Narşahî'nin bu surun 235/849 yılında tamamlandığına ilişkin bilgisi doğruysa bu kişinin Muhammed b. Tâhir olması da mümkün değildir. Çünkü Muhammed b. Tâhir 248/862 yılında Horasan valisi olmuştur. 235/849 tarihinde Tâhir b. Abdullah, Horasan valisi olarak görev yapmaktaydı.[243] Dolayısıyla Narşahî'de kaydedilen isim, muhtemelen bir istinsah hatası sonucu Tâhir b. Abdullah yerine Muhammed b. Abdullah şeklinde yazılmış olabilir.

[237] Kalkaşendî, IV, 386.
[238] Taberî, I, 565.
[239] İbn Tağriberdî, II, 201.
[240] İbn Hallikân, IV, 291.
[241] Strange, *Buldân*, 421.
[242] Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1981, 13 vd.
[243] Narşahî, 57, dipnot 1.

b. Ekonomik Durum

Tâhiroğulları elli yılı aşkın bir süre hiç yıkılmadan Horasan'da hakimiyetlerini sürdürdüler. Bu süre zarfında onların daha çok kendi hâkimiyet bölgelerinde geçerli olan paraları vardı. Fakat bu paralarda Halife'nin adı da yer almaktaydı. Tâhir b. Hüseyin dönemindeki Halife'nin otoritesini tanımama ve paraların üzerinde adına yer vermeme girişimi devamı gelmeyen bir hareket olarak kaldı. Paralar Tâhiroğulları'nın hâkim olduğu birçok farklı yerde basıldı.[244] Sâmânoğulları tarafından yönetilen Mâverâünnehir de doğal zenginlik kaynaklarıyla birlikte Tâhiroğulları'nın hakimiyeti altındaydı. Bu bölgede de Tâhiroğulları'nın bastırdığı gümüş hilafet paraları olan dirhemler geçerliydi. Sâmânoğulları, Tâhiroğulları'nın izniyle yalnızca fels denilen bakır paralar basabildi.[245]

İbn Hurdâzbih, Abdullah b. Tâhir'in Halife'ye ödemek üzere 211-212/826-827 yıllarında yönetimi altında bulunan her bir yerleşim birimi için ne kadar vergi ödediğini eserinde tek tek kaydetmektedir. Ardından da tüm Horasan'ın toplam harac vergisinin kırk dört milyon sekiz yüz kırk altı bin dirhem olduğunu nakletmektedir. Ayrıca on üç binek hayvanı, iki bin koyun, Oğuz esirlerinden altı yüz bin dirhem değerinde iki bin kişi, Kunduciyye adlı kumaştan bin yüz seksen yedi elbise olduğunu ifade etmektedir.[246] Kudâme b. Ca'fer'e göre ise 221/826 yılında Abdullah b. Tâhir'in; esir, koyun ve kumaş da içinde olmak üzere otuz sekiz milyon dirhem vergi ödediğini belirtmektedir.[247] Abdullah b. Tâhir öldüğünde kendi hazinesinde kırk milyon dirhem bulunmaktaydı. Şehir hazinesinde olan miktar ise bunun dışındaydı.[248]

Ya'kûbî ise savaşlarda alınan beşte birlik ganimetten başka Tâhiroğullarına gönderilen vergi miktarının yıllık kırk milyon dirhem olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Tâhiroğulları'nın kendilerine bağlı bulunan Irak'tan da hediyelerden ayrı olarak 13 milyon dirhem aldıklarını ve tümünü faydalı gördükleri işlerde harcadıklarını belirtmektedir.[249] Bağdat polis teşkilatının başında bulunan İshak b. İbrâhim, Mütevekkil döneminde Sevad ve yönetimindeki diğer bölgelerin öşrünü kendisi topladı.[250]

Tâhiroğulları'nın Muhammed b. Tâhir gibi son dönem yöneticileri daha çok kendi zevk ve eğlencelerini tatmine çalıştıkları için siyasî duruma

[244] Bosworth, 104.
[245] Frye, *Buhara*, 73.
[246] İbn Hurdâzbih, 34-39.
[247] Kudâme b. Ca'fer, 243.
[248] İbn Tağriberdî, II, 201.
[249] Ya'kûbî, *Buldân*, 85 vd.
[250] Belâzurî, 428.

paralel olarak ekonomik durum da çöktü. Ekonomik çöküntü düşmanları tarafından onların ortadan kaldırılmalarını kolaylaştırdı.[251]

c. Müzik ve Eğlence Hayatı

Tâhiroğulları'nın müzik ve eğlence hayatında da oldukça hareketli oldukları görülmektedir. Onlar bu konuda yalnızca dinleyici olmamış, aynı zamanda müziğe katkılarda bulunmuşlardır. Aralarında şarkı besteleyen, okuyan kimseler yetişmiştir. Ayrıca pek çok şarkıcıyı da maddî ve manevî olarak desteklemişlerdir. Kaynaklarda onların müzik ve eğlence hayatına ışık tutacak birçok bilgi bulunmaktadır.

Tâhir b. Hüseyin şarkıcı ve besteci olanlara yakınlık göstermiştir. Komutanlarından Ahmed b. Said el-Mâlikî aynı zamanda onun şarkıcı ve bestecileri arasında yer almıştır. Ahmed b. Said el-Mâlikî, Tâhir b. Abdullah'ın Horasan valiliği döneminde de aynı şekilde faaliyetini sürdürmüştür. Tâhir b. Abdullah şarkılarıyla coştuğu Ahmed b. Said'i zaman zaman mükâfatlandırarak teşvik etmiştir.[252]

Tâhiroğulları'nın, babası gibi en nüfuzlu valisi olan Abdullah b. Tâhir'in müzik ve eğlence hayatının da çok canlı olduğu görülmektedir. Aleviyye, Mehârik, İshak b. İbrâhim el-Mevsılî gibi şarkıcılar, Abdullah b. Tâhir'in, yakın arkadaşlarıyla birlikte bulunduğu eğlence toplantılarında şarkı söylerdi. Bu arada da rivayete göre Abdullah b. Tâhir ve arkadaşları nebîz denilen içkiden içerlerdi.[253] Abdullah b. Tâhir şarkıcılar arasında Aleviyye'ye karşı büyük bir hayranlık duymaktaydı. Bir sözünde insanlar arasından yalnızca bir kişi seçmek durumunda kalsa Aleviyye'yi seçeceğini belirtmiştir. Onun; sözleriyle eğlendirdiğini, şarkılarıyla coşturduğunu, görüşleriyle de aydınlattığını ifade etmiştir.[254]

Abdullah b. Tâhir'in İbrâhim b. Mehdî ile sarayında şarkı söyleme yarışması düzenlediği aktarılmaktadır. Bu yarışmada birinciye verilmek üzere Abdullah b. Tâhir ortaya on bin dirhem ödül koymuştur. Yarışmaya Mehârik, Aleviyye, Amr b. Bâne, Muhammed b. Hâris adlı yarışmacılar katılmıştır. Yarışma sonunda Amr b. Bâne birinci seçilmiştir.[255]

Abdullah b. Tâhir, kimi zaman bazı şiirlere beste yaptırarak onları şarkı haline getirmiştir. İshak b. İbrâhim el-Mevsılî onun beste yaptırdığı kimselerden biridir. Abdullah b. Tâhir'in ona muhtemelen Horasan'da

[251] Frye, *Buhara*, 74.
[252] Isfahânî, *el-Ağânî*, VI, 18; XVI, 77 vd.
[253] Isfahânî, *el-Ağânî*, V, 121.
[254] Isfahânî, *el-Ağânî*, X, 125.
[255] Isfahânî, *el-Ağânî*, XIV, 55.

Resim 47: Üzerinde belirtilmemekle birlikte Abdullah b. Tâhir döneminde 217/832 yılında Semerkand'ta basılmış, 26 mm. çapında bir dirhem paradır. Paranın üzerinde Halife Me'mûn'un adı bulunmaktadır.

[Betül Teoman arşivinden]

yaptırdığı bir şarkı, şarkıcılar aracılığıyla Sâmerrâ'da bulunan Halife Mu'tasım'ın kulağına kadar gitmiştir. Halife Mu'tasım bu şarkıyı dinleyince çok beğenmiş ve bu konudaki duygularını Abdullah b. Tâhir'e iletmiştir.[256]

Abdullah b. Tâhir şairlere olduğu gibi şarkı antolojisi hazırlayanlara da maddî destekte bulunmuştur. Yahya el-Mekkî denilen bir kişi Abdullah b. Tâhir'e hazırlamış olduğu bir şarkı antolojisini hediye etmiştir. Abdullah b. Tâhir bundan mutlu olmuş ve ona iltifatlarda bulunmuştur. Fakat gösterdiği İshak b. İbrâhim el-Mevsılî'den Yahya el-Mekkî'nin şarkı sahiplerini birbirine karıştırdığını öğrenince canı sıkılan Abdullah b. Tâhir, bu antolojiyi kütüphanesine kaldırmıştır.[257]

Abdullah b. Tâhir hayatının son dönemlerinde ise müzik ve eğlence hayatından sıkılmış ve çalgı aletlerini parçalamıştır.[258] Abdullah b. Tâhir'in iş yorgunluğunu atmak için başka eğlencelere de yöneldiği rivayet edilmektedir. Zaman zaman çevresindekilerle satranç oynayarak yorgunluk attığı nakledilmektedir.[259]

Abdullah b. Tâhir gibi oğullarının da müzik ve eğlence hayatının hareketli olduğu kaynaklardaki rivayetlerden anlaşılmaktadır. Abdullah b. Tâhir'in beğenmediği için rafa kaldırdığı Yahya el-Mekkî'ye ait şarkı antolojisi, sonraki yıllarda oğlu Muhammed b. Abdullah'ın eline geçti. Eseri inceleyen Muhammed b. Abdullah, Yahya el-Mekkî'nin oğlu Ahmed b. Yahya'yı çağırdı

[256] Isfahânî, *el-Ağânî*, V, 128 vd.
[257] Isfahânî, *el-Ağânî*, VI, 17.
[258] Zehebî, *el-İber*, I, 319; İbnü'l-İmad, III, 137.
[259] Isfahânî, *el-Ağânî*, V, 92.

Resim 48: 206/821'de Herat'ta basılmış bir dirhem paranın iki ayrı yüzüdür. Bu para 26 mm. çapındadır. Paranın bir yüzünün kenarında Herat Valisi Şükr b. İbrâhim'in adı, diğer yüzünün kenarında ise Tâhir b. Hüseyin'in lakabı olan Zü'l-Yemîneyn yazılıdır.

[Betül Teoman arşivinden]

ve onunla birlikte eseri değerlendirdi. Ahmed b. Yahya eserde pek çok hatanın bulunduğunu, ancak kendisinin bunları düzeltebileceğini, hatta esere ilavelerde de bulunabileceğini söyledi. Ahmed b. Yahya, bu teklifini kabul eden Muhammed b. Abdullah'a bir süre sonra rivayete göre içinde on iki bin şarkı yer alan bir antoloji hazırlayıp hediye etti. Bundan çok memnun kalan Muhammed b. Abdullah da, ona otuz bin dirhem bağışladı.[260]

Isfahânî, Abdullah b. Tâhir'in ve oğlu Ubeydullah b. Abdullah'ın şarkı olarak söylenilen birçok şiirin bestesini yaptıklarını belirtmektedir. Bu bestelerin devlet adamı olmaları nedeniyle kendi adlarıyla anılmasını istemediklerinden, onları cariyelerine nispet ettiklerini nakletmektedir. Halife Me'mûn'un yanında şarkı söyleyen Abdullah b. Tâhir, kendi bestelediği bazı şarkıların Mâlik b. Ebi's-Semh'a ait bulunduğu söylenince, bunların kendi bestesi olduğunu açıkladığı belirtilmektedir. Abdullah b. Tâhir'in kimi şarkıları da cariyesi Meyyis'e ait gibi gösterilmektedir.[261] Ubeydullah b. Abdullah da kendi bestelediği şarkıları cariyelerinden Şâcî'ye nispet etmiştir. Rivayete göre Şâcî[262] çok güzel şarkı okuyan bir kimseydi. Onu dinleyenler tıpkı büyülenmiş gibi oluyordu. Bu nedenle Şâcî adı, Ubeydullah b. Abdullah için bir mahlas gibiydi.

Ubeydullah b. Abdullah şarkıların, söylenilmesine yol açan olayları da bilirdi. Bunun için Halife Mu'tazıd, yakın çevresiyle birlikte olduğu

[260] Isfahânî, *el-Ağânî*, VI, 17 vd.
[261] Isfahânî, *el-Ağânî*, VIII, 26; XI, 11-17; XVIII, 156.
[262] Ebu'l-Ferec Isfahânî'nin eserinin bir başka yerinde Şâcî adı Şâcin şeklinde nakledilmektedir. Bkz. IX, 21.

zamanlarda şarkı dinlemek istediğinde onu da davet ederdi. Söylenilen şarkıların anlamlarını ve ortaya çıkışlarına yol açan olayları Ubeydullah'tan öğrenirdi. Halife Mu'tazıd yine bazı şiirleri şarkı olarak besteletmek istediğinde, ya da huzurunda Kasım b. Zerzûr ve Ahmed b. el-Mekkî gibi ünlü müzik ustaları bulunduğunda Ubeydullah b. Abdullah'ı da davet ederdi. Isfahânî, Ubeydullah b. Abdullah'ın ilk kez on melodiyi bir şarkıda birleştirme başarısını da gösteren kişi olduğunu belirtmektedir. Pek çok şiiri bulunan Ubeydullah b. Abdullah'ın melodilerden ve şarkıların ortaya çıkış sebeplerinden söz eden *Kitâbu'l-Âdâbi'r-Refîa* adlı bir eseri bulunduğunu kaydetmektedir. Isfahânî, bu kitabın çok ünlü ve faydalı olduğunu ve yazarının büyüklüğünü açıkça gösterdiğini yazmakta; onun şarkılaşan şiirlerine örnekler vermektedir.[263]

İshak b. İbrâhim de şarkıcılara karşı büyük ilgi gösteriyordu. Kendisiyle aynı ismi taşıyan İshak b. İbrâhim el-Mevsılî, sık sık onun yanına gider şarkı söylerdi. O da el-Mevsılî'ye bol miktarda para verirdi. Zaman zaman onu halifelerin de huzuruna çıkarırdı. Talha b. Tâhir de aynı şarkıcıya karşı büyük ilgi gösterir, çevresindekileri şaşkına çevirecek ölçüde ona bol bahşiş verirdi.[264] Muhammed b. Tâhir ise güzel ud çalar, tavla ve santranç oyunlarını iyi bilirdi.[265]

[263] Isfahânî, *el-Ağânî*, VIII, 44 vdd., 54.
[264] Isfahânî, *el-Ağânî*, V, 83 vd., 96.
[265] Mîrhând, IV, 3.

Doç. Dr. Saim YILMAZ
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

IV. SAFFÂRÎLER
(247-393/861-1003)

A. Kuruluş ve Yükseliş Dönemi

1. Ya'kûb b. el-Leys Dönemi (247-265/861-879)

Sâmerrâ döneminde (221-279/836-892) devlet merkezinde yaşanan kanlı iktidar mücadeleleri, Abbâsîler'in (132-656/750-1258) siyasî, askerî ve malî açıdan büyük bir güç kaybına uğramalarına neden olmuştur. Merkezî otoritenin yıprandığı bu dönemde, devletin doğu ve batıdaki toprakları üzerinde bağımsız veya yarı bağımsız hanedan devletlerin ortaya çıkışı daha da hızlanmıştır. Bu süreç içerisinde ortaya çıkan devletlerden birisi de Saffârîler'dir. Halifeliğin doğusunda yer alan Sîstan bölgesinde ortaya çıkan bu devletin kurucusu, Ya'kûb b. el-Leys es-Saffâr'dır. Hanedana verilen Saffârîler ismi, onun gençlik yıllarında öğrendiği bakırcılık (Saffâr) mesleğine atfen kendisine verilen lakab sebebiyledir.

Saffârîler'in ortaya çıktığı Sîstan veya İslâm tarihi kaynaklarında yer alan isimlendirmeyle Sicistan bölgesi, günümüzde İran'ın doğu kesimi ile Afganistan'ın güney batısında kalan geniş toprakları kapsar. Doğu sınırları kesin bir şekilde tayin edilemeyen bölgeyi kuzeyde Horasan, batıda Kûhistan ve Kirman çölü, güneyde ise Mekrân bölgeleri çevreler.[1] Merkezden hayli

[1] Sîstan'ın coğrafî konumu hakkında daha geniş bilgi için bk. C. E. Bosworth, *Sistan under the Arabs, From the Islamic Conquest to the Rise of the Saffārids (30-250/651-864)*, Rome 1968, s. 30-65; V. F. Büchner, "Sîstan", *İA*, X (İstanbul 1993), s. 718-719; Osman Gazi Özgüdenli, "Sîstan", *DİA*, XXXVII (İstanbul 2009), s. 274-276.

Harita 25: 900 yılında Saffârîler haritası

[https://bit.ly/2lp5eq4]

uzak bir konumda bulunan Sîstan, Emevîler (41-132/661-750) zamanından beri başta Fars bölgesi olmak üzere çeşitli yerlerden sürülen Hâricî grupların sığındıkları bir bölge olmuştur. Zaman içerisinde bölgede etkin bir konuma yükselen Hâricîler, gerek Emevîler zamanında ve gerekse Abbâsîler'in ilk yüzyılında merkezî otoriteye karşı birçok isyan gerçekleştirmişlerdir.[2] Her iki dönemde de merkezî idarenin hâkimiyet sağlamakta güçlük çektiği bu bölge, Abbâsî halifesi Me'mûn (198-218/813-833) tarafından 205 (821) yılında Horasan valiliğine tayin edilen Tâhir b. Hüseyin'in (205-207/821-822) idaresine verildi. Ancak onun Horasan valisi tayin edilmesinin ardından kendi adına para bastırması ve hutbelerde Halife Me'mûn'un adını okutmaması Tâhirîler (205-259/821-873) adı altında yeni bir devletin ortaya çıkmasının yolunu açtı. Bununla birlikte bu sırada Bâbek isyanıyla meşgul olan Halife Me'mûn, yeni bir isyanla karşılaşmamak için onun ölümünden sonra idaresi altındaki bölgelerde oğlu Talha'nın valiliğini onaylamak zorunda kaldı (207/822). Aslında Halife Me'mûn verdiği bu kararla, bu sırada Sîstan'da Hamza b. Etrek liderliğinde başlayan Hâricî isyanlarıyla Taberistan'da Zeydîler'in çıkarmış oldukları isyanları bastırma işini Tâhirîler'e havale etmiş oluyordu.[3] Me'mûn'dan sonraki Abbâsî halifeleri de isteyerek veya istemeyerek onun bu politikasına bağlı kalmışlar ve Horasan ile Sîstan'ın idaresini Tâhirî hanedanına bırakma yoluna gitmişlerdir. Bu durum, 205 (821) yılında Abbâsîler'in doğrudan hâkimiyet alanından çıkan Sîstan'ın, Saffârî Devleti'nin kuruluşuna kadar Tâhirîler'in idaresi altında kalmasına neden olmuştur.

Saffârî Devleti'nin kurucusu Ya'kûb b. el-Leys'in tarih sahnesine çıkışı ve Sîstan'da kendi lakabıyla anılan bir devletin temellerini atması Tâhirîler dönemine tesadüf eder. Kuşkusuz onun bu başarıyı elde etmesinde Sîstan ve çevresinde Tâhirîler döneminde de artarak devam eden Hâricî isyanları belirleyici olmuştur. İkinci Tâhirî emîri Talha b. Tâhir'in (207-213/822-828) uzun zamandan beri devam etmekte olan Hamza b. Etrek liderliğindeki isyanı bastırması, bölgede Hâricîler'in çıkarmış oldukları isyanların sona

[2] Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, Edinburg 1996, s. 172; Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, New York 1986, s. 177.

[3] Hasan Kurt, "Tâhirîler", *DİA*, XXXIX (İstanbul 2010), s. 403.

ermesi için yeterli olmamıştır.[4] Ondan sonraki Tâhirî emîrleri de bölgede baş gösteren Hâricî isyanlarını bastırmak için büyük bir mücadele vermek zorunda kalmışlardır. Ancak Tâhirî ordusunun bu isyanları bastırmadaki yetersizliği bölgede ayyârûn (mutatavvia) adı verilen yeni bir silahlı gücün etkinlik kazanmasına neden oldu. Bölgenin yerli halkından oluşan bu gönüllü gazi birlikleri, başlangıçta onların Hâricîler'e karşı verdikleri mücadeleye destek oldular. Bununla birlikte bölge yöneticilerinin halka karşı zulme varan haksız uygulamaları bu grupların yerli halk tarafından daha fazla desteklenmelerinin ve kendi adlarına hareket etmelerinin önünü açtı.[5] Nitekim bu ayyâr liderlerinden biri olan Sâlih b. Nasr, 238 (852) yılında bölgenin önemli şehirlerinden Büst'ün idaresini ele geçirerek buranın vergisini kendi adına toplamaya başladı. Bu olay, onunla birlikte hareket eden Ya'kûb b. el-Leys'in tarih sahnesine çıkışının da başlangıcı oldu.[6]

Ya'kûb b. el-Leys'in, Büst'ün idaresini ele geçiren Sâlih b. Nasr'ın emrine ne zaman girdiği kesin olarak bilinmemektedir. Zaten onun bu olaydan önceki hayatı hakkındaki bilgiler de oldukça sınırlıdır. Gerdîzî'ye göre Zerenc yakınlarında bulunan Karnîn köyünde dünyaya gelen Ya'kûb b. el-Leys, daha sonra şehre gelerek bakırcılık mesleğini öğrenmiştir. Bundan sonraki süreç içerisinde cömertliği sebebiyle arkadaşları tarafından sevilen ve sayılan bir kişi haline gelen Ya'kûb b. el-Leys, etrafına topladığı adamlarla birlikte yol kesicilik ve hırsızlık yapmıştır. Daha sonra taraftarlarıyla birlikte Sâlih b. Nasr'ın (Nasr b. Sâlih) emrine giren Ya'kûb b. el-Leys, ele geçirilen Büst şehrinin komutanlığına getirilmiştir. Ardından Sîstan bölgesinin idaresini ele geçirmiştir.[7] Gerdîzî'nin buradaki kısa anlatımında Sâlih b. Nasr'ın emrinde bulunan Ya'kûb b. el-Leys'in içinde bulunduğu grup içerisinde liderliği nasıl ele geçirdiği ve ardından Sîstan bölgesinde nasıl hâkimiyet sağladığına dair herhangi bir bilgi yer almaz. İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232) ve İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) eserlerinde bazı noktalarda birbirinden farklılık arz eden iki kısa anlatım dışında bu konudaki en detaylı bilgi *The Tarikh-e Sistan* isimli eserde yer alır. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre Sâlih b. Nasr el-Kinânî ve Ya'kûb b. el-Leys'in Büst şehrinin idaresini ele geçirmelerinin ardından Tâhir b. Abdullah bu şehri onların elinden kurtarmıştır. Ancak daha sonra Dirhem

[4] Bosworth, *Sistan under the Arabs*, s. 102-104; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları*, Ankara 2002, s. 64-66.

[5] V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 231-232; Bosworth, *Sistān under the Arabs*, s. 112-113; Kurt, *Tâhiroğulları*, s. 97-98.

[6] *The Tarikh-e Sistan* (trc. Milton Gold), Roma 1976, s. 153; İzzeddin Ali b. Muhammed b. el-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. C. J. Tornberg), I-XIII, Beyrut 1399/1979,, VII, 64.

[7] Ebû Saîd Abdülhay b. Dahhâk b. Mahmud Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr* (Ar. trc. Affâf es-Seyyid Zeydân) Kahire 2006, s. 202.

b. Hüseyin isimli bir ayyâr lideri ortaya çıkarak Ya'kûb b. el-Leys ile birlikte şehri yeniden ele geçirmişlerdir. Sonrasında komutanları Dirhem b. Hüseyin'in işleri idare etmede aciz kaldığını farkeden askerler, Ya'kûb b. el-Leys'i başlarına emîr tayin etmişlerdir. Dirhem b. Hüseyin bu duruma muhalefet etmeyerek bir kenara çekilmiştir. Bundan sonra idareyi üstlenen Ya'kûb b. el-Leys, çevreden gelen askerlerin katılımıyla gücünü daha da artırmış ve bölgedeki şehirleri ele geçirmeye başlamıştır.[8] İbn Hallikân'ın, Ebû Abdullah b. Muhammed'den naklen yaptığı anlatıma göre ise Dirhem b. Hüseyin'in idareyi ele alması Sâlih b. Nasr el-Kinânî'nin ölümünden sonra olmuştur. Daha önce Sâlih b. Nasr'ın emrinde bulunan Ya'kûb b. el-Leys de bundan sonra Dirhem b. Hüseyin'in emrinde kalmaya devam etmiştir. Rivayetin devamından Ya'kûb b. el-Leys'in lider konumuna yükselmesinin, bundan sonraki süreç içerisinde Horasan emîrinin bölgeye gelerek Dirhem b. Hüseyin'i yakalaması ve ardından onu Bağdat'a götürerek hapsetmesi üzerine gerçekleştiği anlaşılmaktadır.[9] Bu iki kısa anlatım karşılaştırıldığında bazı noktalarda farklılık arz ettikleri görülür. Ancak biraz sonra zikredilecek olan *The Tarikh-e Sistan* isimli eserde verilen bilgiler dikkate alındığında söz konusu farklılıkların müelliflerin özet sunum yapmalarından veya bazı noktalardaki bilgilere tam olarak ulaşamamalarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

The Tarikh-e Sistan isimli eserdeki anlatıma göre Ya'kûb b. el-Leys'in emîrliği ele geçirmek için, daha önce birlikte hareket ettiği Sâlih b. Nasr ve Dirhem b. Hüseyin'e karşı ciddi bir mücadele vermek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda söz konusu anlatımdan Ya'kûb b. el-Leys ve beraberindekilerin bölgede söz sahibi olabilmek için Hâricîler'e ve Tâhirî ordusuna karşı verdikleri mücadelenin takibini yapma imkânı da mevcuttur. Buradaki anlatıma göre Ya'kûb b. el-Leys'in yardımıyla 238 yılı Muharrem (Haziran-Temmuz 852) ayında Büst şehrini ele geçiren Sâlih b. Nasr, bundan sonra çevredeki bölgelere asker sevk etmeye başladı. Büst yakınında bulunan Keş'in ele geçirilmesinin ardından Kesîr b. Rakkad, Ya'kûb b. el-Leys ve Dirhem b. Hüseyin komutasında gönderilen ordularla bu bölgede ayaklanma çıkaran Ammâr el-Hâricî bertaraf edildi. Bunun üzerine Tâhirîler'in Sîstan valisi İbrâhim b. Hüseyin, oğlu Muhammed'i 239 yılı Şaban (Ocak-Şubat 854) ayı ortalarında Sâlih b. Nasr ile savaşması için Büst'e gönderdi. Bunun üzerine Zemindâver'de iki taraf arasında gerçekleşen savaşı Sâlih b. Nasr kaybetti ve ordusu dağıldı. Ancak aldığı yenilgiye rağmen mücadeleden vazgeçmeyen Sâlih b. Nasr, buradan Keş'e geçerek dağılan ordusunu topladı ve yeniden Büst'te bulunan

[8] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 64-65.

[9] Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut, ts., VI, 402.

Muhammed'in üzerine yürüdü. Fakat Büst şehrine girmeye muvaffak olamayınca ordusuyla birlikte çöl yolunu takip ederek Sîstan valisi İbrâhim b. Hüseyin'in bulunduğu Zerenc'e geldi. Burada yapılan mücadeleyi kazanan ve Vali İbrâhim b. Hüseyin'i kaçmak zorunda bırakan Sâlih b. Nasr, Zerenc'i ele geçirdi (21 Zilhicce 239/23 Mayıs 854). Kaçmak zorunda kalan Vali İbrâhim b. Hüseyin, daha sonra onu şehirden çıkarmak için Ammâr el-Hâricî ile birleşerek geriye döndüyse de buna muvaffak olamadı. Bundan sonra şehri yeniden kuşatma altına alan Hâricîler'in gerçekleştirdiği saldırıların Ya'kûb b. el-Leys tarafından başarıyla püskürtülmesi sonucunda Sâlih b. Nasr'ın Zerenc'deki konumu daha da güçlendi.[10]

Ancak Zerenc'in ele geçirilmesinden sonra meydana gelen gelişmeler bu ana kadar birlikte hareket eden Sâlih b. Nasr ile Ya'kûb b. el-Leys'in aralarının açılmasına neden olmuştur. Zerenc'i terketmek zorunda kalan Vali İbrâhim b. Hüseyin, Büst'te bulunan oğlu Muhammed'den Sâlih b. Nasr üzerine ordu göndermesini istedi. Sevk edilen ordunun mağlup olarak geriye dönmesi üzerine Muhammed, ordusuyla birlikte bizzat Zerenc üzerine yürüdü. Ancak onun bu çabası da Zerenc'i ele geçirmek için yeterli olmadı ve uğradığı ağır yenilgi sonrasında bu sırada Heysun'da bulunan babası İbrâhim b. Hüseyin'in yanına kaçtı. Sâlih b. Nasr ise elde edilen bu galibiyetin ardından başta Muhammed olmak üzere şehrin ileri gelenlerinin mallarının yağmalanmasını emretti. Onun bu emri, Ya'kûb b. el-Leys ve onunla birlikte hareket eden diğer komutanların tepkisine neden oldu. Kendileri savaştıkları halde Zerenc'in yağmalanması neticesinde ele geçirilen iki milyon dirheme Sâlih b. Nasr'ın el koymasına karşı çıktılar. Bunun üzerine başlayan mücadelede Zerenc kökenli komutanlar Ya'kûb b. el-Leys ve arkadaşlarına destek verirken, Büst kökenli komutanlar da Sâlih b. Nasr'ın yanında yer aldı. Bu sırada gücünün yetersizliğinin farkına varan Sâlih b. Nasr, muhtemelen daha önce Büst'ü ele geçirmesi için göndermiş olduğu Mâlik b. Marduya'ya haber göndererek yardıma gelmesini istedi. Mâlik b. Marduya'nın beraberindeki beş bin kişilik orduyla Zerenc'e gelmesinden sonra iki taraf arasında patlak veren savaşı Sâlih b. Nasr kaybetti. Yanındaki para ve eşyaları bırakarak Büst'e doğru kaçtı. Sâlih b. Nasr'ın peşine düşen Ya'kûb b. el-Leys, ona Nuqan (?) isimli yerde yetişti. Burada yapılan mücadelede yenilen Sâlih b. Nasr, ikinci kez kaçarak kurtuldu. Yapılan savaşta kardeşi Tâhir'i kaybeden Ya'kûb b. el-Leys ise beraberindeki orduyla birlikte Zerenc'e döndü (26 Cemâziyelâhir 244/9 Ekim 858).[11]

Ya'kûb b. el-Leys'in Sâlih b. Nasr'a karşı elde ettiği bu galibiyet, içinde bulunduğu ayyâr sınıfı arasında liderliği ele geçirmesi için yeterli

[10] *The Tarikh-e Sistan*, s. 153-156.
[11] *The Tarikh-e Sistan*, s. 157-158.

olmamıştır. Ya'kûb b. el-Leys'in Zerenc'e dönmesinin ardından ordu Sâlih b. Nasr'ın yerine Dirhem b. Nasr'a biat etmiştir (244/858).[12] Bu noktada Dirhem b. Nasr ile Sâlih b. Nasr'ın akraba olup olmadıkları hususuna temas etmek gerekir. Sâlih ile Dirhem'in baba isimlerinin benzerliği ilk bakışta kardeş oldukları izlenimi vermektedir. Ancak buna iki noktadan itiraz edilebilir. Bunlardan birincisi *The Tarikh-e Sistan* dışındaki kaynaklarda Dirhem b. Nasr'ın ismi Dirhem b. Hüseyin olarak zikredilmektedir.[13] İkincisi, yukarıda kaydedilen Sâlih b. Nasr ile yapılan mücadelede ordunun Zerencliler ve Büstlüler olmak üzere ikiye ayrıldığı dikkate alındığında Zerenc ordusunun Sâlih'in kardeşine biat ettiğini düşünmek pek makul görünmemektedir. Bununla birlikte Sâlih'in de Zerenc asıllı olduğu göz önünde bulundurulduğunda[14] bu ikisinin kardeş olma ihtimali kesin bir şekilde devre dışı bırakılamaz. Neticede Zerenc'de kendisine biat edilen Dirhem b. Nasr'ın emîrliği üç yıl sürmüştür. Ya'kûb b. el-Leys de ordu komutanı olarak onun hizmetinde bulunmuştur. Bu süre zarfında bölgedeki Hâricîler'e karşı mücadeleye devam edilmiştir. Ancak zaman içerisinde Ya'kûb b. el-Leys'in yaptığı başarılı işler sayesinde halk ve askerler nezdinde büyük bir itibar ve saygınlık kazandığını fark eden Dirhem b. Nasr, onu öldürtmek için plan hazırladı. Bu durumu farkeden Ya'kûb b. el-Leys, önce davranarak Dirhem b. Nasr'ı ve ona destek verenleri ele geçirdi. Bu olayın ardından Zerenc halkı da emîr olarak Ya'kûb b. el-Leys'e biat etti (25 Muharrem 247/10 Nisan 861).[15]

Ya'kûb b. el-Leys'in bertaraf ederek emîrliği ele geçirdiği Dirhem b. Nasr'ın akıbeti hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler farklılık arz eder. Fakat bunların hiç birisinde Dirhem b. Nasr'ın bundan sonraki süreç içerisinde Ya'kûb b. el-Leys ile mücadeleye girdiğine dair herhangi bir bilgi yer almaz.[16] Ancak bir önceki Emîr Sâlih b. Nasr hakkında aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Zerenc'deki mücadeleyi kaybetmesinin ardından ilk ele geçirdiği yer olan Büst'e gelerek buraya yerleşen Sâlih b. Nasr, zaman içerisinde kuvvetini daha da artırmıştı. Dolayısıyla Ya'kûb b. el-Leys'in Zerenc'deki hâkimiyetini sürdürebilmesi onu ve başta Ammâr el-Hâricî olmak üzere bölgedeki Hâricî güçleri bertaraf etmesine bağlıydı. Bu yüzden o, ilk seferini Sâlih b. Nasr'ın hâkimiyeti altında bulunan Büst üzerine düzenledi. Ancak o burayı muhasara ederken gece karanlığından istifade ederek Büst'ten ayrılan Sâlih b. Nasr, çöl yolundan gelerek Zerenc'i

[12] *The Tarikh-e Sistan*, s. 158.
[13] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 64; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 402.
[14] *The Tarikh-e Sistan*, s. 157.
[15] *The Tarikh-e Sistan*, s. 158-159.
[16] Dirhem b. Nasr hakkında bilgi için karşılaştırmalı olarak bk. Barthold, "Saffâriler Tarihi Hakkında" (trc. Mehmet Altan Köymen), *Belleten*, VII, sayı 26, (Ankara 1943), s. 326-327; Bosworth, *Sistān under the Arabs*, s. 119.

ele geçirdi. Bunun üzerine dönmek zorunda kalan Ya'kûb b. el-Leys, Zerenc'i ve esir düşen kardeşi Amr'ı onun elinden kurtardı (25 Şaban 248/24 Ekim 862).[17] Bundan sonraki süreç içerisinde bölgedeki Hâricîler'den bazılarının kendisine katılımıyla daha da güçlenen Ya'kûb b. el-Leys, ikinci defa Büst üzerine yürüdü. Ancak Sâlih b. Nasr'ın kaçarak, günümüzde Afganistan toprakları üzerinde bulunan Zemindâver ve Zâbülistan'ın idaresini elinde bulunduran Zünbil'e sığınması sebebiyle bu seferden de bir sonuç elde edemedi. Zaten bu sırada Hâricî reisi Eseduye'nin Zerenc'e saldırı düzenlediğini haber alınca Büst'ten acilen dönmek zorunda kaldı. Geri döndükten sonra Eseduye'yi yakalatıp astıran Ya'kûb b. el-Leys, hiç vakit kaybetmeden yeniden Sâlih b. Nasr'ın bulunduğu Büst üzerine yürüdü. Ancak onun gelişinden haberdar olan Sâlih b. Nasr yeniden kaçtı. Bunun üzerine Sâlih b. Nasr'ın peşine düşen Ya'kûb b. el-Leys, onu ve ordusunu Ruhhac'da yakaladı. İki taraf arasında başlayan savaş bütün şiddetiyle devam ederken Sâlih b. Nasr'a yardım için harekete geçen Zünbil, ordusuyla birlikte savaş meydanına geldi. Zünbil'in gelişiyle birlikte savaşın ilk başlarında zor anlar yaşayan Ya'kûb b. el-Leys, daha sonra durumu lehine çevirmeyi ve bu zorlu savaşı kazanmayı başarmıştır. Zünbil'in ölümüyle sonuçlanan bu savaşta, üç bin esir ve bol miktarda ganimet ele geçirildi. Elde edilen ganimetler iki yüz gemi ile Hilmand nehri üzerinden Zerenc'e gönderildi. Zünbil'in kardeşi onun gümüş tahtını ve hazinesini getirerek Ya'kûb b. el-Leys'ten ailesi adına emân istedi. Bunun üzerine Ya'kûb b. el-Leys, emân verdiği bu kimselerle birlikte Zerenc'e döndü. Savaş meydanından kaçmayı başaran Sâlih b. Nasr, daha sonra yakalanarak Zerenc'e getirildi. Ancak o, Zerenc'e getirilmesinden on yedi gün sonra öldü (17 Muharrem 251/18 Şubat 865).[18]

Ya'kûb b. el-Leys'in Ruhhac'da Sâlih b. Nasr ve Zünbil'e karşı giriştiği zorlu savaşı kazanması, beklentisinden daha büyük kazanımlar elde etmesini sağladı. Böylece o, en önemli rakibinden kurtulurken, Büst'ü de kesin olarak hâkimiyeti altına almış oldu. Aynı zamanda bu savaşta Zünbil'i de bertaraf eden Ya'kûb b. el-Leys, Sîstan'dan sonra hâkimiyet alanını Afganistan içlerine kadar genişletmiş oldu. Bu savaş sonrasında ele geçirilen Büst'e Halef b. Leys'i, Ruhhac'a ise Zünbil'in yeğeni Sâlih b. Hucr'u vali olarak tayin etti. Ardından kendinden emin bir şekilde uzun zamandır ihmal ettiği Ammâr el-Hâricî üzerine yöneldi. Sîstan bölgesinde bulunan Nishak'ta ordusuyla kamp kurmuş olan Ammâr el-Hâricî'yi hazırlıksız bir şekilde yakalayarak ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu şiddetli savaş sırasında

[17] *The Tarikh-e Sistan*, s. 161-162; Bosworth, *Sistan under the Arabs*, s. 119; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, İstanbul 1989, V, 437.

[18] *The Tarikh-e Sistan*, s. 163-164; Merçil, "Saffârîler", s. 420-421.

Ammâr el-Hâricî de öldürüldü (27 Cemâziyelâhir 251/26 Temmuz 865). Böylece Ya'kûb b. el-Leys, kendisi için tehlike arz eden bölgedeki önemli bir gücü daha bertaraf etmiş oldu. Bundan sonra Ruhhac'a vali tayin edilen Zünbil'in yeğeni Sâlih b. Hucr'un çıkardığı isyan, birkaç günlük muhasaranın ardından kolay bir şekilde bastırıldı.[19]

Ya'kûb b. el-Leys'in emîrliği elde ettikten sonra bölgedeki güç unsurlarına karşı verdiği mücadele sırasında en büyük şansı, bölgenin idaresini elinde bulunduran Tâhirî yönetiminin bu olaylara herhangi bir müdahalede bulunamamasıydı. Onun bu mücadeleleri verdiği esnada Tâhirî emîri Tâhir b. Abdullah ölmüş, yerine genç ve tecrübesiz oğlu Muhammed geçmişti (248/862).[20] Zevk ve eğlenceye düşkünlüğüyle bilinen Muhammed b. Tâhir döneminde Sîstan dahil bütün bölgeler tamamen kendi kaderine terk edilmiş durumdaydı.[21] Bu durumu gayet iyi değerlendiren Ya'kûb b. el-Leys, Sîstan bölgesinde hâkimiyet sağlamasının ardından Horasan topraklarına yöneldi. Önce Herat'ı ele geçirdi. Ardından kendisini durdurmak üzere harekete geçen İbrâhim b. İlyas komutasındaki Tâhirî ordusunu Buşenc'de mağlup etti. Onun arka arkaya elde ettiği bu iki galibiyet, hem Abbâsî halifesi tarafından hem de Tâhirî emîri tarafından ele geçirdiği topraklar üzerindeki hâkimiyetinin tanınmasını sağladı. Böylece o, idaresi altında bulunan yerlerde adını hutbelerde okutmaya başladı (253/867).[22]

Bundan sonra Abbâsî Halifesi Mu'tez-Billâh'ın (252-255/866-869) Fars valisi Ali b. Hüseyin b. Şebel'e karşı Ya'kûb b. el-Leys'in gücünden yararlanmak istemesi onun hâkimiyet alanını daha da genişletmesine neden oldu. Ali b. Hüseyin, bir önceki yıl Fars bölgesinin vergisini göndermediği halde Tâhirîler'in Sicistan bölgesinde Ya'kûb b. el-Leys karşısındaki başarısızlığını bahane ederek Kirman'ın idaresinin de kendisine verilmesini istemişti. Bu durum karşısında Halife Mu'tez-Billâh, ona Kirman'ın idaresinin verildiğini bildirdi. Ancak diğer taraftan Ya'kûb b. el-Leys'e de bir mektup yazarak Kirman'ın idaresini kendisine verdiğini bildirdi. Bunun üzerine Ya'kûb b. el-Leys, ordusuyla birlikte Kirman'a hareket etti (Zilhicce 254/Kasım-Aralık 868). Kendisinden önce buraya gelmiş olan Ali b. Hüseyin'in komutanı Tavk b. Mugallis'i mağlup ederek Kirman'ı ele geçirdi.[23] Ardından komutanı Tavk b. Mugallis'in yenilgiye uğradığını haber aldıktan sonra ordusuyla birlikte Şîraz geçidinde kamp kuran Fars

[19] *The Tarikh-e Sistan*, s. 164-165.
[20] Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), I-XI, Kahire 1990, IX, 258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 118.
[21] Kurt, *Tâhiroğulları*, s. 102-103.
[22] Karşılaştırmalı olarak bk. *The Tarikh-e Sistan*, s. 166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 184.
[23] Taberî, *Târîh*, IX, 382-384; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 191-192. Ayrıca bk. *The Tarikh-e Sistan*, s. 169.

valisi Ali b. Hüseyin üzerine yürüdü. Burada yapılan savaşı kazanan ve Ali b. Hüseyin'i esir alan Ya'kûb b. el-Leys, daha sonra Şîraz'a girdi. Ali b. Hüseyin ve adamlarının mallarını yağmalayarak bölgenin vergisini topladıktan sonra Sicistan'a geri döndü (25 Receb 255/9 Temmuz 869). Ayrıca gönderdiği çok kıymetli hediyelerle elde ettiği galibiyeti Abbâsî Halifesi Mu'tez-Billâh'a bildirdi. Böylece o, düzenlediği bu seferle Kirman'ı kendi hâkimiyeti altına alırken, Fars bölgesinin de Halife Mu'tez-Billâh'ın elinde kalmasını sağlamış oldu.[24]

Ya'kûb b. el-Leys, Sîstan'a dönmesinin hemen ardından doğuya bir sefer düzenlemek zorunda kaldı (24 Zilhicce 255/3 Aralık 869). Çünkü o Kirman seferindeyken, Büst'te hapsedilmiş bulunan Zünbil'in oğlu kaçmış ve topladığı ordu ile Ruhhac'ı ele geçirmişti. Ya'kûb b. el-Leys'in ordusuyla birlikte üzerine geldiğini haber alan Zünbil'in oğlu, Ruhhac'dan Kâbül'e kaçtı. Ya'kûb b. el-Leys, onu takip ettiyse de yoğun kar yağışı nedeniyle yollar kapandığı için dönmek zorunda kaldı.[25] Gerdîzî'nin (ö. 431/1041'den sonra) yıl zikretmeksizin yaptığı anlatımdan bir önceki yıl kış şartları nedeniyle seferini yarıda kesen Ya'kûb b. el-Leys'in 256 (870) yılında bu bölgeye ikinci bir sefer daha düzenlediği anlaşılmaktadır. Bu seferi esnasında Gazne'ye (Gaznîn) gelerek şehri tahrip eden Ya'kûb b. el-Leys, Zâbülistan bölgesini ele geçirdi. Ardından Gerdiz'e geçti ve buranın emîri Ebû Mansûr Eflah b. Muhammed b. Hakan'ı yıllık on bin dirhem haraca bağladı.[26] Bu doğu seferinden sonra Herat'a uğrayan Ya'kûb b. el-Leys, daha sonra Kirman'a geçti.[27] Ardından eski Fars valisi Muhammed b. Vâsıl'ın çıkardığı isyanı fırsat bilerek, daha önce ele geçirdiği halde Abbâsî halifesinin idaresine bırakmış olduğu Fars bölgesine ikinci defa girdi. *The Tarikh-e Sistan*'daki bilgiye göre kendisini şehir dışında karşılayan Muhammed b. Vâsıl, ona itaatini bildirdi. Ya'kûb b. el-Leys de onun buradaki valiliğini onayladı. Ardından gönderdiği kıymetli hediyelerle birlikte durumu Halife Mu'temid'e (256-279/870-892) bildirdi. Ancak bu bölgeyi kaybetmek istemeyen Halife Mu'temid, Fars bölgesini terk etmesine karşılık Kirman, Belh, Toharistan, Sîstan ve Sind bölgelerinin idaresinin kendisine verildiğini bildirdi. Bunun üzerine Ya'kûb b. el-Leys ele geçirdiği Fars bölgesini ikinci kez Abbâsî halifesinin idaresine bırakarak buradan ayrıldı (257/871).[28]

[24] Taberî, *Târîh*, IX, 384-386; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 192-195. Ayrıca bk. *The Tarikh-e Sistan*, s. 169.
[25] *The Tarikh-e Sistan*, s. 170.
[26] Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, s. 202; Barthold, "Saffâriler Tarihi Hakkında", s. 336-338; Bosworth, *Sistan under the Arabs*, s. 120.
[27] *The Tarikh-e Sistan*, s. 171.
[28] Taberî, *Târîh*, IX, 474, 476; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 240, 247. Krş. *The Tarikh-e Sistan*, s. 171-172.

Fars seferi dönüşü Sîstan'a gelen Ya'kûb b. el-Leys, burada birkaç gün kaldıktan sonra Kâbül'e hareket etti (26 Rebîülevvel 258/10 Şubat 872). Onun bu seferdeki amacı Zünbil'in oğlu Firuz'u ele geçirerek daha önce yarım bıraktığı işi tamamlamaktı. O, Zâbülistan'a ulaştığından Zünbil'in oğlu, Nây Lâmân isimli bir kaleye sığınmıştı. Yakub, bu kaleyi kuşatarak Zünbil'in oğlunu ele geçirdi.[29] Böylece Zünbil'den sonra oğlunun da bölgedeki hâkimiyetine son veren Ya'kûb b. el-Leys, burada İslâmiyet'in yayılmasının önünü açmış oldu.[30] Ya'kûb b. el-Leys, daha sonra Belh'e geçti. Bu sırada Belh'in idaresini elinde bulunduran Dâvud b. Abbas b. Mâbencûr, onun gelişini haber alınca kaçtı. Bunun üzerine rahat bir şekilde şehre giren Ya'kûb b. el-Leys, Muhammed b. Beşir'i buraya vali olarak bıraktıktan sonra Herat'a gitti.[31] Kendisinin halife olduğunu iddia eden ve etrafına topladığı on bin kişilik ordusuyla Herat ve çevresinde yağma ve talanda bulunan Abdürrahim el-Hâricî'yi zorlu bir mücadele sonucunda itaat altına aldı. Aradan bir yıl geçmeden kendi taraftarları Abdürrahim el-Hâricî'yi öldürerek yerine İbrâhim b. Ahdar'ı reis yaptılar. Bunun üzerine İbrâhim b. Ahdar ordusuyla birlikte Ya'kûb b. el-Leys'in emrine girdi. On bin kişilik Hâricî askerînin katılımıyla ordusu daha da güçlenen Ya'kûb b. el-Leys, 16 Cemâziyelevvel 259 (20 Mart 873) tarihinde Sîstan'a döndü.[32]

Ya'kûb b. el-Leys bundan sonraki seferini Tâhirîler'in merkezi olan Nîşâbur'a düzenledi. Görünürdeki amacı daha önce Herat'a hâkim olarak kendisine isyan etmiş olan, ancak daha sonra kaçarak Tâhirî emîri Muhammed b. Tâhir'e sığınan Abdullah es-Siczî'yi ele geçirmekti. Ancak onun sefer zamanlamasına ve sefer sonrasındaki tavırlarına bakıldığında niyetinin bölgedeki Tâhirî hâkimiyetine son vermek olduğu gayet açık bir şekilde görülmekteydi. Bir önceki yıl Taberistan Zeydîleri lideri Hasan b. Zeyd'in Cürcan'ı ele geçirmesinden sonra otoriteleri iyice sarsılan Tâhirîler'in hâkimiyet alanı Horasan'ın belirli bir kesimiyle sınırlı kalmıştı. İdareleri altında bulunan birçok vali onları tanımayarak vergilerini göndermemekteydi. Hatta Tâhirîler'in eski gücünü kaybettiğini fark eden ve Ya'kûb b. el-Leys'e yaranmak isteyen Tâhirî komutanları gizliden onu Horasan topraklarına davet etmekteydiler. Bir taraftan da Ya'kûb b. el-Leys'ten çekinmesine gerek olmadığını söyleyerek Tâhirî emîri Muhammed b. Tâhir'in savaş hazırlığı yapmasına engel olmaktaydılar. Nitekim Ya'kûb b. el-Leys, ordusuyla birlikte Nîşâbur'a vardığında hiçbir dirençle

[29] *The Tarikh-e Sistan*, s. 172. Krş. Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, s. 202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 247.
[30] Bosworth, "Yaḳub b. al-Layth", *EI²*, XI, 255.
[31] *The Tarikh-e Sistan*, s. 172.
[32] *The Tarikh-e Sistan*, s. 172-173. Krş. Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, s. 202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 247.

karşılaşmadan şehre girdi. Muhammed b. Tâhir ve akrabalarını tutuklayarak, onu idaresi altındaki topraklara sahip çıkamaması sebebiyle azarladı. Ardından yazdığı mektupla durumu Abbâsî Halifesi Mu'temid'e bildirdi. Gelen cevapta kendisine verilen görevin dışına çıkmaması, aksi takdirde yaptıklarından dolayı isyancı kabul edileceği bildirildi. Ancak o buna rağmen valisini tayin ettikten sonra buradan ayrıldı (Şevvâl 259/Ağustos 873).[33] Ya'kûb b. el-Leys, Tâhirî hanedanına son veren bu seferiyle İslâm dünyasında doğudaki en büyük güç haline geldi. Ancak onun bu başarısı, bu zamana kadar hep iyi ilişkiler içinde bulunduğu Abbâsî halifeliğiyle ilişkilerinin bozulmasının da başlangıcı oldu.

Ya'kûb b. el-Leys, bundan sonra kendisinin Nîşâbur'a gelmesinden önce Taberistan'a kaçmış olan Abdullah es-Siczî'yi takibi sürdürdü. Bunun için ordusuyla birlikte Taberistan'a yönelen Ya'kûb b. el-Leys, Zeydî lider Hasan b. Zeyd'den Abdullah es-Siczî'yi teslim etmesini istedi. Ancak o, Abdullah es-Siczî'yi teslim etmek yerine onunla birlikte Ya'kûb b. el-Leys ile savaşmak üzere Sâriye'de kamp kurdu. Ancak Sâriye'de yapılan savaşta mağlup olunca ikisi birden kaçtılar. Bunun üzerine Ya'kûb b. el-Leys, öncelikle Deylem taraflarına kaçan Hasan b. Zeyd'in peşine düştü. Ancak olumsuz hava şartları nedeniyle onu yakalayamadan takipten vazgeçti. Daha sonra Abdullah es-Siczî'nin kaçmış olduğu Rey tarafına yöneldi. Kendisiyle savaşmayı göze alamayan Rey valisi, Abdullah es-Siczî'yi ona teslim etti. Bunun üzerine Sîstan'a dönerek beraberinde getirdiği Abdullah es-Siczî'yi öldürttü (260/873-874).[34]

Ya'kûb b. el-Leys'in bundan sonraki seferi, Halife Mu'temid'in tayin etmiş olduğu Abdurrahman b. Müflih'i bertaraf ederek Fars bölgesini ele geçiren Muhammed b. Vâsıl üzerine oldu. Belli ki daha önce birkaç kez ele geçirdiği halde Abbâsîler'e bırakmış olduğu bu verimli bölgenin başkasının eline geçmesini istemiyordu. Muhammed b. Vâsıl'ı zorlu bir savaş sonrasında mağlup eden Ya'kûb b. el-Leys, Fars bölgesini ele geçirdi (Zilkâde 261/Ağustos-Eylül 875).[35] Ancak bu sırada, onun Horasan'ı ele geçirmesinin ve Muhammed b. Tâhir'i esir almasının meşru olmadığı yönünde halifelik merkezi tarafından yapılan açıklamalar doğrudan Abbâsî halifesi üzerine yürümesine sebep oldu.[36] Bunun üzerine ordusuyla birlikte Fars'tan Ahvâz'a geçti. Onun bu ilerleyişi karşısında telaşlanan

[33] Taberî, *Târîh*, IX, 507; *The Tarikh-e Sistan*, s. 175-177, 179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 261-263; Barthold, *Türkistan*, s. 234; Bosworth, "The Tahirids and Saffarids", *CHIr*, IV, (Cambridge 1993), s. 115-116; Merçil, "Saffârîler", s. 426-427.

[34] Taberî, *Târîh*, IX, 508-509, 510; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 268-269.

[35] Bk. Taberî, *Târîh*, IX, 514; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, s. 204; *The Tarikh-e Sistan*, s. 178-179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 276-277.

[36] Taberî, *Târîh*, IX, 512; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 288; Kurt, *Tâhiroğulları*, s. 161-162.

Halife Mu'temid, daha önceki tavrının tam tersine elçiler aracılığıyla Horasan, Cürcân, Taberistan, Rey ve Fars'ın idaresinin ve ayrıca Bağdat sâhibü'ş-şurtalığı görevinin kendisine verildiğini bildirdi. Ancak bu teklif onun ilerleyişini durdurmak için yeterli olmadı. Halifenin yanına bizzat gelmek istediğini bildiren Ya'kûb b. el-Leys, ordusuyla birlikte Vâsıt'a geçti. Onun meydan okuyan bu cevabı, iki taraf arasında savaşı kaçınılmaz hale getirdi. Bu durum karşısında Ali b. Muhammed ez-Zencî'nin çıkarmış olduğu isyanı (255-270/869-883) bastırmak için çıkacağı seferi iptal eden Halife Mu'temid'in nâibi olan kardeşi Muvaffak, ordusuyla birlikte onun üzerine yürümek zorunda kaldı. Ancak Ya'kûb b. el-Leys, Muvaffak, komutasındaki halife ordusuyla Bağdat ile Medâin arasında yer alan Deyrülâkul mevkiinde giriştiği zorlu savaşı kaybetti. O hayatında aldığı bu ilk yenilgi sonrasında üç yerinden yaralanmış olarak Huzistan'a çekildi. (Recep 262/Mart-Nisan 876).[37] Deyrülâkul'de elde edilen galibiyet neticesinde halifelik merkezi geçici de olsa büyük bir tehditten kurtulmuş oldu. Bu savaş neticesinde esaretten kurtulan Muhammed b. Tâhir, Bağdat sâhibü'ş-şurtalığı görevine getirildi. Kısa bir süre önce Ya'kûb b. el-Leys'in ele geçirmiş olduğu Fars bölgesinin idaresi ise Muhammed b. Vâsıl'a verildi.[38]

Muvaffak karşısında aldığı yenilgi sonrasında Huzistan'a çekilen Ya'kûb b. el-Leys, bundan sonra Fars, Ahvâz ve Horasan'da sarsılan otoritesini yeniden tesis etmek için çalıştı. Komutanı Azîz b. es-Sirrî, Muvaffak'ın yapmış olduğu görevlendirmenin ardından Fars bölgesinde hâkimiyet sağlamış olan Muhammed b. Vâsıl'ı ele geçirerek bu bölgenin Saffârîler'in elinde kalmasını sağladı (262-263/875-876).[39] Öte yandan Hısn veya Hıdr b. Anber, Zencîler'in lideri Ali b. Muhammed'in komutanı Ali b. Ebân'ı çıkararak Ahvâz'ı kontrol altına aldı (263/876-877).[40] Ancak Tâhirîler'in hizmetinde iken daha sonra Ya'kûb b. el-Leys'in emrine giren Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî'nin 262 (875-876) yılında çıkardığı isyan ve devamındaki faaliyetleri sebebiyle Horasan'ın merkezi Nîşâbur'da Amr b. Leys dönemine kadar tam bir hâkimiyet tesis edilemedi.[41] Bununla birlikte Ya'kûb b. el-Leys'in kardeşi Amr b. Leys'in ağabeyinin vefatından kısa bir süre öncesine kadar Herat'ta ikamet ettiğini belirtmek gerekir.[42]

---

[37] Taberî, *Târîh*, IX, 516-519; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 290-292. Ayrıca bk. Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, s. 204.

[38] Taberî, *Târîh*, IX, 519; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 292.

[39] Taberî, *Târîh*, IX, 519, 527, 530; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 292. Krş. *The Tarikh-e Sistan*, s. 181-182.

[40] Taberî, *Târîh*, IX, 531-532; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 307-308. Krş. *The Tarikh-e Sistan*, s. 182-183.

[41] Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî'nin bölgedeki faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 296-302; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 423-424; Merçil, "Saffârîler", s. 431-432; Kurt, *Tâhiroğulları*, s. 164-166.

[42] *The Tarikh-e Sistan*, s. 184.

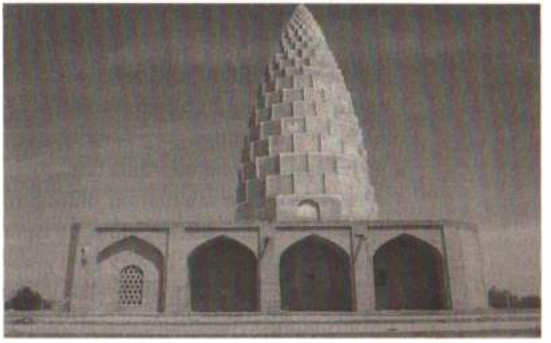

Resim 49: Ya'kûb b. el-Leys'in mezarı *[https://bit.ly/2tqdTNJ]*

Son zamanlarında Cündişâpûr'da ikamet eden Ya'kûb b. el-Leys, Bağdat'a yürümek için sefer hazırlıkları yaparken yakalandığı kulunç hastalığı sebebiyle vefat etti (25 Şevvâl 265/Haziran 879).[43] Muhtemelen bu sefer hazırlıklarından haberdar olan Halife Mu'temid, onun bu girişimini engellemek için Fars'ın idaresinin kendisine verildiğini bildiren bir mektup gönderdi. Gelen elçiyi hasta yatağında kabul eden Ya'kûb b. el-Leys, ölümden başka hiçbir şeyin kendisini halifenin üzerine yürümekten alıkoyamayacağını bildiren sert bir cevap verdi. Ancak o, bu seferi gerçekleştiremeden vefat etti.[44]

2. Amr b. Leys Dönemi (265-289/879-902)

Ya'kûb b. el-Leys'in ölümünden sonra ordusundaki komutanlar tarafından onun yerine kardeşi Amr b. Leys emîr tayin edildi.[45] Bazı komutanların verdiği destek sebebiyle başlangıçta küçük kardeşi Ali bu duruma itiraz edecek olduysa da daha sonra ikna edildi. Ancak sonrasında yaşananlardan bunun gönüllü bir kabullenme olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Amr b. Leys, kısa bir müddet sonra bu davayı sürdüren kardeşi Ali'yi tutuklamak zorunda kaldı.[46]

Amr b. Leys'in iktidarı devralmasından sonra yaşanan en önemli hadise, halifelik merkezi ile yeniden anlaşma sağlanmış olmasıydı. Abbâsî idaresi, onun tahta geçmesinin hemen ardından yıllık yirmi milyon dinar vergi ödemesi karşılığında Fars dâhil Horasan, Kirman, İsfahan, Cürcân, Sîstan ve Sind vilayetlerindeki hâkimiyetini tanıdı. Ayrıca Bağdat sâhibü'ş-şurtalığı görevi de kendisine verilen Amr b. Leys'in Haremeyn'de bir temsilci bulundurmasına da müsaade edildi (265/879).[47] Böylece Ya'kûb b. el-Leys'in son

[43] Onun vefat yeri ve tarihi hakkındaki farklı rivayetler için bk. Taberî, *Târîh*, IX, 544; *The Tarikh-e Sistan*, s. 184-185; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 325, 326; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 419-421.

[44] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 325-326; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 421.

[45] Taberî, *Târîh*, IX, 544; *The Tarikh-e Sistan*, s. 185; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 326; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 419.

[46] *The Tarikh-e Sistan*, s. 185, 186.

[47] Taberî, *Târîh*, IX, 544, 545, 549; *The Tarikh-e Sistan*, s. 185-186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 326, 332.

zamanlarında iki taraf arasında yaşanan savaş hali geçici de olsa sona ermiş oldu. Halife Mu'temid'in nâibi sıfatıyla devletin idaresini üstlenmiş olan kardeşi Muvaffak, Amr b. Leys'in tahta oturmasının hemen ardından yaptığı bu hamleyle vefatından önce Ya'kûb b. el-Leys'in hazırlanmakta olduğu seferin onun tarafından gerçekleştirilmesini önlemiş oldu. bundan da önemlisi Muvaffak, bu dönemde daha büyük tehlike arz eden Zencî isyanıyla başedebilmek için elini rahatlatmış oldu. Kuşkusuz bu durum, hâkimiyeti altında bulunan bazı bölgelerde ciddi karışıklıkların yaşandığı bir dönemde tahta oturmuş olan Amr b. Leys'in elini güçlendirmesi bakımından da önemliydi. Hatta o, Bağdat ve Sâmerrâ sâhibü'ş-şurtalığı görevlerini Tâhiroğullarından Ubeybullah b. Abdullah'a vererek halifelik merkezi ile oluşan barış ortamını daha da genişletme yoluna gitti (266/879).[48]

Abbâsî halifeliği ile anlaşma sağlayarak elini rahatlatan Amr b. Leys'in ilk işi, ağabeyi Ya'kûb b. el-Leys döneminde Horasan'ın merkezi Nîşâbur'da isyan ederek bölgede karışıklık çıkaran Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî üzerine yürümek oldu. Tahta oturmasının ardından önce Fars bölgesine, sonra Sîstan'a geçerek yeni atamalarda bulunan Amr b. Leys, gerekli savaş hazırlıklarını yaptıktan sonra Horasan üzerine yürüdü (22 Ramazan 266/6 Mayıs 880). Bu arada daha önce iktidar mücadelesi sebebiyle hapsetmiş olduğu kardeşi Ali b. Leys'i de serbest bırakarak yanına aldı. Ancak onun bu kararı, Nîşâbur'da Ahmed el-Hucistânî ile giriştiği savaşı kaybetmesine neden oldu. Ordunun sol kanat komutanlığına getirilen Ali b. Leys, savaş başlamadan önce gizlice Ahmed el-Hucistânî'ye haber göndererek kendisine yardım edeceğini bildirdi. Bu ikisinin işbirliği neticesinde Ahmed el-Hucistânî'ye karşı giriştiği savaşı kaybeden Amr b. Leys, Nîşâbur'dan Herat'a çekilmek zorunda kaldı (6 Zilhicce 266/18 Temmuz 880). Onu takip eden Ahmed el-Hucistânî Herat'ı kuşattı. Ancak burayı ele geçiremeyeceğini anlayınca Sîstan'a geçti. Burada yaptığı yağma ve talan şehir halkının ona karşı büyük bir direniş göstermesine neden oldu. Bu çarpışmalarda askerlerinden birçoğunu kaybeden Ahmed el-Hucistânî, bu sırada Saffârî komutanı Fazl b. Yûsuf'un onun Nîşâbur'daki hazinesini ve annesini ele geçirmek için hareket ettiğini öğrenince kuşatmayı kaldırarak buradan ayrıldı.[49]

Amr b. Leys, Ahmed el-Hucistânî'ye karşı Nîşâbur'a düzenlediği ilk seferde başarılı olamadıysa da sonrasında yaşanan gelişmeler onun işini kolaylaştırmıştır. Daha önce ağabeyi Ya'kûb b. el-Leys'e isyan etmiş olan

[48] Taberî, *Târîh*, IX, 549; *The Tarikh-e Sistan*, s. 186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 332.
[49] *The Tarikh-e Sistan*, s. 186-188. Ayrıca bk. Taberî, *Târîh*, IX, 552; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, s. 204-205; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 335.

Muhammed b. Zeyduye[50] ve yine Nîşâbur'daki isyan sırasında Ahmed el-Hucistânî ile işbirliğine gitmiş olan Ebû Talha,[51] Herat'ta bulunan Amr b. Leys'in yanına gelerek itaatlerini bildirdiler. Böylece bölgede Ahmed el-Hucistânî'den başka Saffârîler'in otoritesini tehdit eden bu iki gücün itaat etmesiyle rahatlayan ve rakibinin tek başına kalmasını sağlayan Amr b. Leys, Ahmed el-Hucistânî ile mücadele etme görevini Ebû Talha'ya bırakarak buradan Fars'a geçti (267/881).[52] Halifelik merkezinden gelen mektupta Fars bölgesinin yıllık haracı göndermediğinin bildirilmesi, onun alelacele Fars bölgesine gitmesine neden olmuştu. Buraya ulaşmasından sonra emrine muhalefet eden vali Muhammed b. Leys'i kuşatma altına alarak mağlup eden Amr b. Leys, onun mallarına el koydu. Savaş sırasında kaçmayı başaran Muhammed b. Leys, daha sonra yakalanarak kendisine getirildi. Ardından İsfahan valisi Ahmed b. Abdülaziz'in ödemesi gereken otuz bin dirhem yıllık haracı getirtti. Sonrasında ödenmesi gereken dört milyon dirhem harac, kıymetli hediyelerle birlikte halifelik merkezine gönderildi (268/881).[53] Böylece o, Fars bölgesinde otoritesini tehlikeye düşürecek herhangi bir tehdidin ortaya çıkmasını engellerken, halifelik merkeziyle yaşanacak muhtemel bir krizi de önlemiş oldu.

Bu sırada Horasan bölgesinde yaşanan gelişmeler Amr b. Leys'in bir kez daha bu bölgeye yönelmesine neden oldu. Ahmed el-Hucistânî, Amr b. Leys'in Nîşâbur'dan ayrılmasından sonra kendisiyle mücadele etmesi için görevlendirdiği Ebû Talha'yı Serahs'ta mağlup ederek, Nîşâbur'da kendi adına hutbe okutmaya başlamıştı.[54] Ne var ki o, bu zaferin sevincini yaşayamadan gulâmları tarafından öldürüldü ve yerine Râfi' b. Herseme geçirildi (Zilhicce 268/Haziran-Temmuz 882).[55] Yeni lider Râfi' b. Herseme, öncelikle Amr b. Leys'in Herat'a vali tayin ettiği Fazl b. Yûsuf'un şehre girişini engelledi. Ardından Merv'de yapılan savaşta Ebû Talha'yı mağlup ederek Taberistan'a kaçmasını sağladı. Elde ettiği bu başarılar sonrasında Herat ve Nîşâbur'da Tâhirîler adına hutbe okutmaya başladı.[56] Bunun üzerine harekete geçen Amr b. Leys, onu Herat'ta mağlup ederek Nîşâbur'da hutbenin tekrar kendi adına okunmasını sağladı (Şevvâl 270/Nisan 884).[57] Ancak Herat'tan kaçan Râfi' b. Herseme'nin Ebû Talha'yı Amr b. Leys'e karşı birlikte

[50] *The Tarikh-e Sistan*, s. 179-180, 181.
[51] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 296-302.
[52] *The Tarikh-e Sistan*, s. 188.
[53] Taberî, *Târîh*, IX, 601-606; *The Tarikh-e Sistan*, s. 188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 370, 371; Abdülkerim Özaydın, "Amr b. Leys", *DİA*, III (İstanbul 1991), s. 86.
[54] *The Tarikh-e Sistan*, s. 189.
[55] Taberî, *Târîh*, IX, 612, 621; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 303-304, 367-368; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 424.
[56] *The Tarikh-e Sistan*, s. 189-190; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 368.
[57] *The Tarikh-e Sistan*, s. 191; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 368.

savaşmaya ikna etmesi ve sonrasında bu ikisinin Merv'e yerleşmeleri dengelerin yeniden değişmesine neden oldu. Bununla birlikte bu ikisi arasındaki işbirliği uzun süreli olmadı. Râfi' b. Herseme'nin adamları üzerine gece vakti gizlice baskın düzenleyen Ebû Talha, Merv'de hâkimiyeti ele geçirdi. Bunun üzerine Nîşâbur'dan gelen yardımcı kuvvetleriyle birlikte Merv'i kuşatan Amr b. Leys, Ebû Talha'yı büyük bir hezimete uğratarak burada yeniden kontrolü sağladı. Ardından askerî birliklerin şehri terketmesini fırsat bilerek Nîşâbur'u ele geçirmiş olan Râfi' b. Herseme üzerine yürüdü. Yapılan savaşta mağlup olan Râfi' b. Herseme'nin kaçmasıyla birlikte Nîşâbur'u da ele geçirdi (1 Şevvâl 271/22 Mart 885). Bu son galibiyetiyle Horasan'da yeniden hâkimiyeti sağlamış olan Amr b. Leys, daha sonra Sîstan'a döndü (21 Zilhicce 271/9 Haziran 885).[58]

Amr b. Leys'in Horasan'da kendi adına istikrarı sağladığı sırada Halife nâibi Muvaffak'ın uygulamaya koyduğu kararlar, onun bu bölgedeki otoritesinin kaybolmasının yanı sıra doğrudan halife ordusuyla karşı karşıya kalmasına neden oldu. Muvaffak, ilk olarak Vâsıt'taki karargâhta bulunan Vezir Sâid b. Mahled'in, Amr b. Leys ile savaşmak üzere harekete geçmesini emretti (21 Şaban 271/11 Şubat 885).[59] Bununla eş zamanlı olarak Ahmed b. Ebî Dülef'i Fars ve Kirman valiliğine atadı.[60] Ardından Bağdat'a gelen Horasan hacılarının temsilcilerine Amr b. Leys'in sahip olduğu bölgelerden azledildiği ve Horasan valiliğine Muhammed b. Tâhir'in tayin edildiği bildirildi (25 Şevvâl 271/4 Nisan 885).[61] Ancak Muhammed b. Tâhir, bölgeye gitmeyerek yerine Horasan'da Râfi' b. Herseme'yi, Mâverâünnehir'de ise Nasr b. Ahmed'i görevlendirdi.[62] Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Vezir Sâid b. Mahled'in onun aleyhindeki girişimleri, bölge halkının şikâyetleri ve gönderdiği vergilerin az bulunması Amr b. Leys'in, Muvaffak tarafından azledilmesine sebep olmuştur.[63] Ancak bu dönemde yaşanan gelişmelere bakıldığında Abbâsî halifeliğinin otoritesini yeniden tesis etmek isteyen Muvaffak'ın, daima büyük bir tehdit olarak gördüğü Amr b. Leys üzerine yönelmesinin görünürdeki bu sebeplerin dışında daha derin bir stratejiye dayandığını düşünmek mümkündür. Nitekim o, bu sırada Abbâsî halifeliği için büyük bir tehdit oluşturan

[58] *The Tarikh-e Sistan*, s. 191-192; Merçil, "Saffârîler", s. 433-434.
[59] Taberî, *Târîh*, X, 7; Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed-M. Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992, 1995, XII, 243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 414.
[60] *The Tarikh-e Sistan*, s. 192.
[61] Taberî, *Târîh*, X, 7; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 243-244; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 368, 414; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 424; Barthold, *Türkistan*, s. 236.
[62] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 368; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 424.
[63] Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şâbüştî, *ed-Diyârât* (nşr. G. Avvâd), Beyrut 1986, s. 271; *The Tarikh-e Sistan*, s. 192.

Zencî isyanını bastırmış, ardından batıda Tolunoğulları (254-292/868-905) ile girmiş olduğu mücadeleyi de barış anlaşması ile sona erdirmişti (271/885). Kuvvetle muhtemel o, bu hamlesiyle doğudaki bu büyük tehdidi tamamen ortadan kaldırmayı veya en azından gücünü azaltmayı planlamaktaydı.[64]

Muvaffak'ın bu siyasî ve askerî hamleleri karşısında Amr b. Leys, ilk tedbiri Horasan bölgesi için aldı. Halifelik merkezinin Râfi' b. Herseme'yi bu bölgeye vali tayin etmesinin ardından kendisine sığınan Ebû Talha'yı onunla mücadele etmesi için görevlendirdi.[65] Ardından kendisi için asıl tehlikeyi teşkil eden Fars bölgesine yöneldi. Bu bağlamda ilk olarak Ali b. Hasan ed-Dirhem komutasındaki bir orduyu Fars bölgesine takviye kuvvet olarak gönderdi. Ancak onun bu çabası yeterli olmadı. Fars ve Kirman valiliğine tayin edilen Ahmed b. Abdülaziz, onun ordusunu mağlup etti (271/884-885). Diğer taraftan Vâsıt'tan hareket eden Vezir Sâid b. Mahled komutasındaki Abbâsî ordusu, bölgeye gelerek Şîraz'a yerleşti.[66] Bu durum karşısında Amr b. Leys, ordusuyla birlikte bölgeye hareket etti. Ancak yapılan savaşta yenilerek Fars bölgesine oldukça yakın bir konumda bulunan Kirman'ın Sircan şehrine kaçtı. Böylece Abbâsî ordusu Fars bölgesini ele geçirmiş oldu.[67]

Bundan sonra mücadeleden vazgeçmeyen Amr b. Leys, Horasan'da Râfi' b. Herseme ile savaşması için görevlendirdiği Ebû Talha'nın yanına gelmesini istedi. Onun gelmesiyle birlikte ordusu daha da güçlenen Amr b. Leys, ikinci defa Fars bölgesi üzerine yürüdü. Bu sırada bölgede bulunan Abbâsî ordusunun komutanları arasında çıkan anlaşmazlık onun işine yaradı. Muvaffak, oğlu Mu'tazıd ile Vezir Sâid b. Mahled arasında anlaşmazlık çıkması sebebiyle oğlunu geriye çağırmıştı. Ardından Amr b. Leys'in büyük bir ordu ile üzerine geldiğini haber alan Vezir Sâid b. Mahled, gücünün azaldığını ve ona karşı koyamayacağını düşünerek Irak'a çekildi. Böylece Amr b. Leys, hiçbir dirençle karşılaşmadan Fars bölgesine girdi ve Şîraz'a yerleşti (272/885).[68] Bu durum karşısında çaresiz kalan Muvaffak, Amr b. Leys'e bir mektup yazarak vergisini ödemesi ve oğlunu rehine olarak göndermesi halinde valiliğini onaylacağını bildirdi. Ancak eline geçen fırsatı değerlendirmek isteyen Amr b. Leys, Abbas b. İshak

[64] Saim Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, İstanbul 2006, s. 98.
[65] *The Tarikh-e Sistan*, s. 193.
[66] *The Tarikh-e Sistan*, s. 192-193.
[67] *The Tarikh-e Sistan*, s. 193. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 416.
[68] *The Tarikh-e Sistan*, s. 193-194. *The Tarikh-e Sistan* isimli eserde Amr b. Leys'in Fars bölgesine geliş tarihi zikredilmez. Ancak Taberî, Amr b. Leys'in önünden kaçan Vezir Sâid b. Mahled'in 272 yılı Receb (Aralık-Ocak 885-886) ayında Fars bölgesinden ayrılarak Vâsıt'a geldiğini kaydeder (*Târîh*, X, 10).

komutasındaki büyük bir orduyu Sîrâf'a, oğlu Muhammed komutasındaki bir diğer orduyu da Errecân üzerine gönderdi. Diğer taraftan bu gelişmelerden haberdar olan Muvaffak, büyük bir orduyla Amr b. Leys'e doğru harekete geçti. Bu sırada Amr b. Leys'in oğlu Muhammed komutasındaki ordunun öncü birlik komutanı Ebû Talha, saf değiştirerek Muvaffak'ın ordusuna katılınca, o daha fazla ilerleyemedi ve geri döndü. Bunun üzerine Muvaffak'a karşı koyamayacağını anlayan Amr b. Leys, önce Kirman'a çekildi, ardından Sîstan'a gitti (18 Cemâziyelevvel 274/10 Ekim 887). Bu durum karşısında Muvaffak da ordusuyla birlikte geri döndü.[69]

Amr b. Leys, Muvaffak karşısında savaş meydanında elde edemediklerini, Sîstan'a döndükten sonra barış yolu ile elde etme imkânı buldu. Bu sırada yeniden batıda Tolunoğulları ile mücadele etmek zorunda kalan Muvaffak, Amr b. Leys ile anlaşmak ve yıllık on milyon dirhem karşılığında Fars dâhil Kirman ve Horasan'ın idaresini ona bırakmak zorunda kaldı (7 Safer 275/21 Haziran 888).[70] Ayrıca Amr b. Leys'in adı sancak, mızrak ve kalkanlara işlendi. Onun tarafından Ubeydullah b. Abdullah'ın tekrar Bağdat sâhibü'ş-şurtalığı görevine getirilmesi kabul edildi.[71] Ancak iki taraf arasında sağlanan bu anlaşma, sadece bir yıl yürürlükte kalabildi. Bu sırada Amr b. Leys'in kardeşi Ali, tutuklu bulunduğu hapishaneden kaçarak etrafına topladığı askerlerle ağabeyine karşı işbirliği yapmak üzere Horasan'da bulunan Râfi' b. Herseme'nin yanına gitmişti. Bu durumu öğrenen Muvaffak, Amr b. Leys'e bir yıl önce tanımış olduğu imtiyazların iptal edildiğini bildirdi (Şevvâl 276/Ocak-Şubat 890).[72] Ayrıca Musa el-Müflih komutasındaki bir orduyu Fars bölgesine gönderdi. Bunun üzerine harekete geçen Amr b. Leys, Musa el-Müflih komutasındaki Abbâsî ordusunu Beyzâ denilen yerde büyük bir yenilgiye uğrattıktan sonra Şîraz'a girdi (1 Muharrem 277/25 Nisan 890). Ardından Muvaffak tarafından gönderilen Ahmed b. Abdülaziz komutasındaki ikinci ordu, onunla savaşmayı göze alamayarak kaçtı. Ancak onları takip eden ve mağlup eden Amr b. Leys, daha sonra Ahvâz'a geçti. Buradan Bağdat üzerine yürümeye hazırlanırken, Abbâsî Veziri İsmâil b. Bülbül'ün vaadleri ve ikna çabaları neticesinde bu kararından vazgeçti. Diğer taraftan bu sırada hasta olan Muvaffak, Amr b. Leys üzerine yeni bir sefere çıkmayı planladıysa da bu düşüncesini gerçekleştiremeden vefat etti (278/891).[73]

[69] *The Tarikh-e Sistan*, s. 194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 426. Ayrıca bk. Taberî, *Târîh*, X, 13.
[70] *The Tarikh-e Sistan*, s. 194-195.
[71] Taberî, *Târîh*, X, 16; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 436; Merçil, "Saffârîler", s. 436; Özaydın, "Amr b. Leys", s. 86-87.
[72] *The Tarikh-e Sistan*, s. 196. Ayrıca bk. Taberî, *Târîh*, X, 17; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 436.
[73] *The Tarikh-e Sistan*, s. 196-197; Bosworth, "The Tāhirids and Saffārids", s. 119-120; Merçil, "Saffârîler", s. 437.

Amr b. Leys ordusuyla birlikte Ahvâz'da beklemeye devam ederken, Mu'temid'in vefat etmesi ve yerine Muvaffak'ın oğlu Mu'tazıd'ın halifelik makamına geçmesi iki taraf arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemin başlangıcı oldu (19 Receb 279/15 Ekim 892). Babası Muvaffak'ın izlemiş olduğu politikanın tam tersine bir siyaset benimseyen Mu'tazıd (279-289/892-902), tahta oturmasının hemen ardından kendisinin cülûsunu tebrik eden Amr b. Leys'e Horasan valiliğine tayin edildiğini bildiren hil'at ve sancağı gönderdi (Ramazan 279/Kasım-Aralık 892).[74] Ayrıca Amr b. Leys'in isminin, sancak, mızrak ve kalkanlara tekrar yazılmasını, Mekke ve Medine'de hutbelerde isminin yeniden okunmasını emretti. Fars, Kirman, Horasan, Zâbülistan, Sîstan, Kâbül valilikleri tanınırken, Bağdat sâhibü'ş-şurtalığı görevi kendisine iade edildi ve Horasan'ı eline geçirmiş olan Râfi' b. Herseme ile savaşması emredildi. Bu tayinlerle birlikte istediklerini elde eden Amr b. Leys, Muhammed b. Şahfûr b. Musa'yı Fars'a vali tayin ederek Sîstan'a döndü.[75]

Amr b. Leys'in bundan sonraki hedefi, Halife Mu'tazıd tarafından kendisine verilen Horasan bölgesinde hâkimiyet sağlamış olan Râfi' b. Herseme'yi bu bölgeden söküp atmak oldu. Ancak o, harekete geçmeden önce Halife Mu'tazıd'ın Râfi' b. Herseme'yi Rey'den çıkarmakla görevlendirdiği Ahmed b. Abdülaziz ve oğulları ile onun arasında iki yıl süren mücadelenin neticesini bekledi.[76] Râfi' b. Herseme'nin bu mücadeleden galip çıkması üzerine[77] 1 Rebîülevvel 280 (21 Mayıs 893) tarihinde Sîstan'dan harekete geçen Amr b. Leys, önce Herat'a geldi. Râfi' b. Herseme'nin tayin etmiş olduğu valinin kaçması üzerine burayı kolayca ele geçirdi. Ardından Bilal b. el-Ezher komutasındaki bir orduyu Kûhistan'a sevk etti. Daha sonra, bizzat gelerek burayı kontrol altına aldı. 280 yılı Cemâziyelevvel (19 Temmuz-17 Ağustos 893) ayında Nîşâbur'a geçen Amr b. Leys,[78] Mansûr b. Muhammed b. Nasr et-Taberî'yi Merv üzerine gönderdiyse de onun kendisine ihanet ederek Râfi' b. Herseme'nin yanına gitmesi üzerine buradan istediği neticeyi elde edemedi.[79]

---

[74] Taberî, *Târîh*, X, 30; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 456; İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. A. Ebû Mülhim v. dğr.), I-XIV, Beyrut, ts., XI, 70.

[75] *The Tarikh-e Sistan*, s. 198.

[76] Bosworth, Amr b. Leys'in, bu iki yıllık süre içerisinde Afganistan'ın doğusunda, muhtemelen Zâbülistan üzerinden Kâbül'e doğru, gerçekleştirilen seferleri sevk ve idare etmiş olacağını ileri sürmektedir (*The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*, New York 1994, s. 218).

[77] Ahmed b. Abdülaziz ve oğullarının Râfi' b. Herseme ile mücadelesi hakkında bk. Yılmaz, *Abbâsîler*, s. 106-107.

[78] Taberî, *Târîh*, X, 34; Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Beyrut 1988, IV, 245. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 457, 464.

[79] *The Tarikh-e Sistan*, s. 198-199.

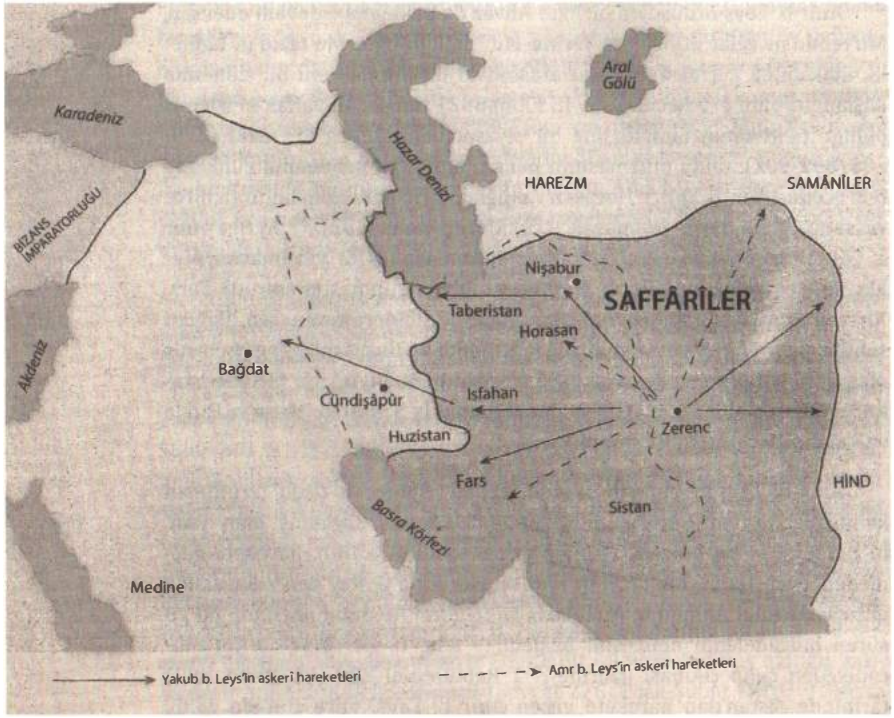

Harita 26: Ya'kûb b. el-Leys ve Amr b. Leys'in askerî hareketleri

[https://bit.ly/2IcOjzI]

Amr b. Leys'in bu ilerleyişi karşısında çaresiz kalan ve kendisine destek arayışlarına giren Râfi' b. Herseme, Deylem'i elinde bulunduran Zeydîler'in lideri Muhammed b. Zeyd ile anlaşma yaptı. Bu anlaşma ile Râfi', Taberistan ve Cürcân'da Muhammed b. Zeyd adına hutbe okutmayı kabul ederken, Muhammed de dört bin kişilik Deylemli savaşçıyı onun yardımına göndermeyi taahhüt etti (Rebîülâhir 282/30 Mayıs-27 Haziran 895).[80] Bu durum karşısında Amr b. Leys, bir taraftan onu sapkın Şîî inancını benimsemekle suçlarken,[81] bir taraftan da yazdığı mektuplarla Muhammed b. Zeyd'den alacağı askerî yardımı engelledi.[82] Ancak onun bu sırada Nîşâbur'dan ayrılmasını fırsat bilen Râfi' b. Herseme ani

[80] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 457-458. Krş. Muhammed b. el-Hasan b. İsfendiyâr, *The History of Tabaristan* (trc. E. G. Browne), London 1905, s. 192-193.

[81] Bosworth, *The History of the Saffarids*, s. 217; a.mlf., "The Tāhirids and Saffārids", s. 120; Amir Hasan Siddiqi, *Caliphate and Sultanate in Medieval Persia*, Karachi 1969, s. 76.

[82] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 458; Bosworth, *The History of the Saffarids*, s. 217-218; a.mlf., "The Tāhirids and Saffārids", s. 120.

bir saldırı sonucu şehre girerek burada Muhammed b. Zeyd adına hutbe okuttu. Bunun üzerine Nîşâbur'a geri dönen Amr b. Leys, hendekler kazdırarak şehri kuşatma altına aldı (10 Rebîülâhir 283/27 Mayıs 896). Yapılan savaşta mağlup olan Râfi' b. Herseme, ordusuyla birlikte şehri terk etmek zorunda kaldı.[83] Bu kaçış sırasında önce Ebîverd'e ardından Nesâ'ya geçen Râfi' b. Herseme, son olarak Serahs'a çekildi. Bu sırada Amr b. Leys'in kendisini takip için Nîşâbur'dan ayrıldığını haber alınca Tûs üzerinden tekrar Nîşâbur'a dönerek burayı ikinci defa ele geçirdi. Bunu haber alan Amr b. Leys'in geriye dönmesiyle gerçekleşen savaşta, Râfi' b. Herseme büyük bir yenilgiye uğratıldı ve ordusu tamamen dağıtıldı (26 Ramazan 283/6 Kasım 896).[84] Yanındaki birkaç yüz adamı ile birlikte savaş alanından kaçmayı başaran Râfi' b. Herseme ise daha sonra Hârizm'de yakalanarak öldürüldü (Şevvâl 283/Kasım-Aralık 896).[85] Râfi' b. Herseme'nin kesik başı kendisine ulaştırılan Halife Mu'tazıd, Rey'in idaresini de Amr b. Leys'e verdi (16 Receb 284/19 Ağustos 897).[86] Böylece Amr b. Leys, Horasan'ın Ceyhun nehrine kadar olan kısmında hâkimiyeti tamamıyla eline geçirmiş oldu.[87]

Horasan'ı ele geçirdikten sonra bununla yetinmeyerek hâkimiyet alanını daha da genişletme ihtirasına kapılan Amr b. Leys, Halife Mu'tazıd'dan Sâmânî emîri İsmâil b. Ahmed'in idaresi altında bulunan Mâverâünnehir'in kendisine verilmesini istedi. Onun gücü karşısında çaresiz kalan Mu'tazıd, istemeyerek de olsa bu bölgenin idaresini kendisine verdiğini ve İsmâil b. Ahmed'i bu görevden azlettiğini ilan etti (23 Muharrem 285/19 Şubat 898).[88] Diğer taraftan İsmâil b. Ahmed'e bir mektup göndererek Amr b. Leys'e karşı girişeceği mücadelede kendisini desteklediğini bildirdi.[89] Bu arada Halife Mu'tazıd'ın vereceği kararı beklemeden harekete geçen Amr b. Leys, gönderdiği mektuplarla Belh emîri Ebû Dâvud ve Cûzcâniye meliki Ahmed b. Ferîgûn'un kendisine itaat etmelerini sağladı.[90] Ardından İsmâil b. Ahmed'in hâkimiyeti altındaki Hârizm

[83] Taberî, *Târîh*, X, 44; *The Tarikh-e Sistan*, s. 199; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 458.
[84] *The Tarikh-e Sistan*, s. 199-200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 458-459.
[85] Râfi' b. Herseme'nin yakalanması ve öldürülmesi ile ilgili farklı rivayetler için bk. Taberî, *Târîh*, X, 50; *The Tarikh-e Sistan*, s. 200-20; İbn İsfendiyâr, *The History of Tabaristan*, s. 193; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 483; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 425; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 78.
[86] Taberî, *Târîh*, X, 63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 486.
[87] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 459.
[88] Bk. Taberî, *Târîh*, X, 67, 76; *The Tarikh-e Sistan*, s. 202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 490, 500-501; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 425.
[89] *The Tarikh-e Sistan*, s. 202; Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Haz. Sadık Yalsızuçanlar), İstanbul 1999, s. 29-30. Ayrıca bk. Hamdullah b. Ebî Bekir b. Ahmed b. Nasr Müstevfî el-Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, Londra 1910, s. 376.
[90] Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, *The History of Bukhara* (trc. Richard N. Frye), Cambridge 1954, s. 87-88. Ayrıca bk. Barthold, *Türkistan*, s. 241-242.

bölgesine peşpeşe iki ordu sevk etti. Bunlardan Muhammed b. Amr ve Ali b. Şarvin komutasında sevk edilen birinci ordu İsmâil b. Ahmed'in gücü karşısında savaş yapmayı göze alamayarak dönmek zorunda kaldı (29 Rebîülâhir 285/25 Mayıs 898). Muhammed b. Beşir (Bişr) komutasında sevk edilen ikinci ordu, İsmâil b. Ahmed tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldı (Şevvâl sonu 285/Kasım 898). Bu beklemediği durum karşısında büyük bir ordu ile Belh'e gelen Amr b. Leys, İsmâil b. Ahmed ile savaşmak için burada kamp kurdu.[91]

Bu sırada Hârizm bölgesine yapılan saldırıları bertaraf eden İsmâil b. Ahmed, Buhara'ya dönmüştü. Amr'ın kendisiyle savaşa hazırlandığını öğrenince, halkın katılımını da sağlayarak büyük bir ordu hazırladı.[92] Türkistan ve Fergana'dan otuz bin askerîn yanısıra Hârizm'den gelen Mansûr Karatekin ve Pars Beykendî de askerleriyle birlikte onun ordusuna katıldı.[93] Muhammed b. Hârûn komutasındaki öncü kuvvetin ardından ertesi gün bizzat harekete geçen İsmâil b Ahmed, Amr b. Leys'in kamp kurduğu Belh şehrine ulaştı, giriş ve çıkışları kontrol altına alarak şehri muhasara etti. Muhasara altına alınan Amr b. Leys, yaptıklarına pişman olarak barış yapmak istediyse de bu teklifi kabul edilmedi. Yapılan savaşta komutanlarından birçoğunun İsmâil b. Ahmed tarafına geçmesi üzerine mağlup olan Amr b. Leys, kaçmaya çalıştıysa da esir düşmekten kurtulamadı (15 Rebîülevvel 287/20 Mart 900).[94] Bu savaş sonrası Amr b. Leys'in yenildiğini ve kendisinin esir alındığını öğrenen Halife Mu'tazıd, İsmâil b. Ahmed'e, Amr'ın idaresi altında bulunan yerlerin tamamına vali tayin edildiğini bildirdi.[95]

Savaş sonrası Semerkand'a gönderilen ve yaklaşık bir yıl burada kalan Amr b. Leys, daha sonra Halife Mu'tazıd'ın isteği üzerine Bağdat'a getirildi ve burada hapsedildi.[96] *The Tarikh-e Sistan*'da yer alan bir rivayete göre Amr b. Leys, Semerkand'ta bulunduğu sırada oğulları Tâhir ve Yakub'a peşpeşe iki mektup gönderdi. Kendisinin serbest bırakılması için Halife Mu'tazıd'a birinci mektupta yirmi milyon, ikinci mektupta on milyon

[91] *The Tarikh-e Sistan*, s. 201-203. Ayrıca bk. Nerşahî, *The History of Bukhara*, s. 90.
[92] *The Tarikh-e Sistan*, s. 203.
[93] Nerşahî, *The History of Bukhara*, s. 89.
[94] Belh'teki savaş hakkında en detaylı anlatıma sahip olan Nerşahî (ö. 348/959), diğer kaynakların aksine yaklaşık iki aylık bir farkla bu savaşın 10 Cemâziyelevvel 288 (2 Mayıs 901) tarihinde gerçekleştiğini kaydeder (*The History of Bukhara*, s. 90-91). Krş. Taberî, *Târîh*, X, 76-77; *The Tarikh-e Sistan*, s. 203; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 411; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 500-502; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 426-428; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 86.
[95] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 502; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 427.
[96] Taberî, *Târîh*, X, 83; Nerşahî, *The History of Bukhara*, s. 92-93; *The Tarikh-e Sistan*, 207-208; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 502; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 428.

dirhem para gönderilmesi gerektiğini bildirdi. Ancak, Amr b. Leys'in serbest bırakılmasının kendi hayatlarını tehlikeye sokacağından endişe eden Sîstan'ın yeni yönetimi, bu sırada hanedan içerisinde yaşanan karışıklıkları bahane ederek bu parayı göndermemiştir.[97] Bosworth, masalımsı bir anlatıma sahip olan ve diğer kaynaklarda yer almayan bu rivayete haklı bir şekilde kuşkuyla yaklaşır.[98] Halife Mu'tazıd ölüm döşeğinde iken imâ yoluyla onun öldürülmesini emrettiyse de halifenin son anlarını yaşadığını anlayan gulâmı Sâfî el-Hurremî onun bu emrini yerine getirmedi. Yeni Halife Müktefî (289-295/902-908), Rakka'dan Bağdat'a geldiğinde, Rey valiliği sırasında kendisine iyiliklerde bulunan Amr'ın öldürülmediğini öğrenince buna oldukça sevindi. Ancak Müktefî'nin, Amr'a karşı olan ilgisini fark eden ve bu durumdan hoşlanmayan Vezir Kasım b. Ubeydullah, gizlice adam göndererek onu öldürttü (8 Cemâziyelevvel 289/20 Nisan 902).[99] *The Tarikh-e Sistan*'da yer alan rivayete göre Amr b. Leys, ordu komutanı Bedir'in teşvikleri neticesinde hasta yatağında yatan Mu'tazıd'ın emriyle öldürülmüştür (5 Cemâziyelâhir 288/27 Mayıs 901).[100] Ancak Bedir'in, bu sırada Fars bölgesinde bulunduğu[101] dikkate alındığında, bu rivayetin doğruluğu kuşku uyandırmaktadır. Kazvînî ise, Amr'ın aç ve susuz bırakılması sebebiyle bahsedilen gün öldüğünü kaydeder.[102]

B. Gerileme Dönemi ve Devletin Yıkılışı

Amr b. Leys'in Belh'te İsmâil b. Ahmed karşısında yenilerek esir düşmesi, Saffârîler için bir dönüm noktası oldu. Bu savaş ile birlikte gerileme sürecine giren Saffârîler bir daha eski güçlerine kavuşma imkânı bulamadılar. Amr b. Leys'in esir alınmasından sonra torunları Tâhir ve Yakub'un önderliğinde savaş alanından kaçmayı başaran Saffârî ordusu, önce Herat'a buradan da Sîstan'a ulaştı (17 Cemâziyelevvel 287/20 Mayıs 900). Burada ordu ileri gelenleri tarafından emîr seçilen Amr'ın torunu Tâhir b. Muhammed, vezirlik görevine Ahmed b. Şahfûr'u getirerek yönetimi tamamen ona teslim etti. Daha sonra Vezir Ahmed, Halife Mu'tazıd'a ve Vezir Ubeydullah b. Süleyman'a ayrı ayrı mektup yazarak, Amr'ın esir alındığını ve ordunun Tâhir'e biat ettiğini bildirdi.[103] Ancak Tâhir'in başa geçmesi Saffârî idaresinin istikrara kavuşması için yeterli olmadı. Tâhir'in emîr seçilmesine muhalefet eden babasının amca oğlu Leys b. Ali'nin başa

[97] *The Tarikh-e Sistan*, s. 204-205, 207.
[98] Bosworth, *The History of the Saffarids*, s. 231.
[99] Taberî, *Târîh*, X, 88.
[100] *The Tarikh-e Sistan*, s. 208-209.
[101] Taberî, X, 84; *The Tarikh-e Sistan*, s. 218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 509.
[102] Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 378.
[103] *The Tarikh-e Sistan*, s. 203-204.

geçme arzusu, hânedan içerisinde Tâhir taraftarları ve Leys taraftarları olmak üzere rakip iki grubun ortaya çıkmasına neden oldu. Bu arada, yeni emîr Tâhir'in devlet işleri ile ilgilenmek yerine av ve eğlenceye düşkünlük göstermesi, devlet içerisinde yeni bir gücün daha ortaya çıkmasının önünü açtı. Leys b. Ali taraftarları üzerinde nüfuz sağlamış olan dönemin önde gelen komutanlarından Türk asıllı Sübkerî, kendisine engel olarak gördüğü Vezir Ahmed b. Şahfûr'u ve kardeşi Muhammed'i bertaraf ederek kendi istediği Abdullah b. Muhammed b. Mikâl'i vezirliğe getirdi ve böylece yönetimi tamamıyla kontrolü altına aldı.[104]

Saffârîler'in içine düşmüş olduğu bu iç karışıklıkları fırsat bilen Halife Mu'tazıd, önce İsfahan valisi İsa en-Nûşerî'yi, ardından Vâsıt ve Küveridicle'nin haraç ve çiftlik işlerine bakan Hâmid b. el-Abbas'ı göndererek Fars'ın doğrudan kendi idaresine geçmesini sağladı. (11 Receb 287/12 Temmuz 900).[105] Bu sırada yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle bu duruma müdahale edemeyen Tâhir b. Muhammed, ancak yedi ay sonra bölgeye büyük bir orduyla sefer düzenledi ve Mu'tazıd'ın buradaki valisini kovarak Fars'ı ele geçirdi (17 Safer 288/10 Şubat 901).[106] *The Tarikh-e Sistan* isimli eserde bu seferin ayrıntılarını bulmak mümkündür. Ancak söz konusu eserde bu seferin Müktefi'nin halifeliği döneminde gerçekleştirildiği kaydedilerek kanatimizce kronolojik hataya düşülmüştür. Buna göre Tâhir, önce Ahmed b. Muhammed b. Leys komutasında on bin kişilik, ardından Muhammed b. Amr el-Hârizmî komutasında otuz bin kişilik iki öncü kuvveti bölgeye sevk etti. Ardından bizzat kendisi Vezir Abdullah b. Muhammed ile birlikte sefere çıktı (Muharrem 289/16 Aralık 901-14 Ocak 902). Tâhir'in yaklaşmasıyla birlikte Mu'tazıd'ın Şîraz'da bulunan valisi İsa en-Nûşerî şehri terk etti. Böylece kolay bir şekilde Şîraz'a girerek burada karargâh kuran Tâhir, Sübkerî ve Bilal b. Ezher komutasındaki iki ayrı orduyu bölgede ganimet toplamak üzere görevlendirdi. Ayrıca Erdeşir Kurrâ bölgesindeki Bürcan'a Leys b. Ali komutasında bir ordu sevketti.[107] Taberî (ö. 310/923), Ahvâz'ı ele geçirme amacında olan Tâhir'in ordusunun Senebil'e kadar ilerlediğini kaydeder.[108]

Kalabalık bir ordu ile Fars bölgesine yerleşen Tâhir, kısa bir süre sonra burayı terk etmek zorunda kalmıştır. Fars bölgesinin elinden çıkmak üzere olduğunu fark eden Mu'tazıd, ilk önce ordu komutanı Bedir'i büyük

[104] Daha geniş bilgi için bk. *The Tarikh-e Sistan*, s. 204-207; Bosworth, *The History of the Saffarids*, s. 243-245. Merçil, "Saffârîler", s. 441-442.
[105] Taberî, *Târîh*, X, 77; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 411; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 508.
[106] Taberî, *Târîh*, X, 83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 509; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 427.
[107] *The Tarikh-e Sistan*, s. 217-218.
[108] Taberî, *Târîh*, X, 83; Bosworth, *The History of the Saffarids*, s. 246-247.

bir orduyla bu bölgeye sevketti (9 Cemâziyelâhir 288/31 Mayıs 901).[109] Ardından Sâmânî emîri İsmâil b. Ahmed'e çok kıymetli hediyelerle birlikte üç milyon veya on milyon dirhem para göndererek bu konuda kendisine destek sağladı (10 Cemâziyelâhir 288/1 Haziran 901).[110] Bunun üzerine İsmâil b. Ahmed, Tâhir b. Muhammed'e bir mektup yazarak, halifenin kendisine verdiği Sîstan'la yetinerek Fars bölgesini terk etmesini, aksi takdirde ordusuyla birlikte oraya geleceğini bildirdi.(2 Cemâziyelâhir 288/24 Mayıs 901) [111] Bu girişimler karşısında çaresiz kalan Tâhir b. Muhammed bölgeyi acilen terk etti. Ardından büyük bir orduyla Fars bölgesine gelen Bedir, Halife Mu'tazıd adına buranın vergisini toplamaya başladı (Receb 288/21 Haziran-20 Temmuz 901).[112]

Mu'tazıd'ın halifeliği döneminde Fars bölgesinde kalan Ordu Komutanı Bedir'in, geçmişten gelen kızgınlık sebebiyle Müktefi'nin halifeliği döneminde görevden alınması, bu bölgeyi ele geçirmek isteyen Tâhir b. Muhammed için yeni bir fırsatın kapısını araladı. Bedir'in buradan ayrılmasının ardından ikinci bir sefer daha düzenleyerek bölgeyi ele geçiren Tâhir b. Muhammed, Halife Müktefî'den buranın idaresinin kendisine bırakılmasını istedi.[113] Bu sırada Suriye'de baş gösteren Karmati isyanıyla meşgul olan Müktefî'nin, onun bu isteğine olumlu cevap vermesiyle buradaki kalıcılığını sağlamış oldu. (23 Cemâziyelevvel 290/24 Nisan 903).[114] Ardından bölgede kendi görevlilerini tayin ederek Sîstan'a geri döndü (Receb 291/19 Mayıs-17 Haziran 903-904).[115] Bununla birlikte o, kolay bir şekilde ele geçirdiği Fars bölgesinde hiçbir zaman tam anlamıyla söz sahibi olamadı. Kendisi Sîstan'a döndükten sonra av, içki ve eğlence ile meşgul olurken, Fars bölgesi Sübkerî ile Leys b. Ali'nin idaresine terk edildi.[116] Zaman içerisinde bölge gelirlerinden ona hiçbir şey gönderilmemeye başlandı. Bu sırada büyük bir malî sıkıntı içerisine düşen Tâhir b. Muhammed, bölgeye giderek bu durumu düzeltmeye teşebbüs etti. Ancak onun gelmesi halinde görevden azledileceği korkusunu taşıyan Sübkerî, elçi göndererek para yollayacağı vaadiyle onun eli boş olarak yarı yoldan geri dönmesini sağladı. (12 Ramazan 292/18 Temmuz 905).[117]

[109] Taberî, *Târîh*, X, 84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 509.
[110] Taberî, *Târîh*, X, 84. Ayrıca bk. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 268-269.
[111] Taberî, *Târîh*, X, 83-84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 509. Ayrıca bk. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 268-269.
[112] Taberî, *Târîh*, X, 84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 509. Tâhir b. Muhammed'in Fars bölgesini terk etmesi hakkında çelişkiler içeren bir başka anlatım için bk. *The Tarikh-e Sistan*, s. 218.
[113] *The Tarikh-e Sistan*, s. 219.
[114] Taberî, *Târîh*, X, 98; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 528.
[115] *The Tarikh-e Sistan*, s. 219.
[116] Taberî, *Târîh*, X, 121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 546.
[117] *The Tarikh-e Sistan*, s. 221-223.

Tâhir'in eskiden olduğu gibi devlet idare etmekten uzak bir yaşayış tarzına devam etmesi ve Fars bölgesinde kontrolü tamamıyla Sübkerî ve Leys b. Ali'ye kaptırmış olması, bazı önde gelen komutanların ona küsmesine, hatta Saffârîler'den uzaklaşmasına neden oldu.[118] Onun bu beceriksiz tutumu kısa zaman içerisinde emîrliği kaybetmesine ve Fars bölgesinin Saffârîler'in elinden çıkmasına neden oldu. Kirman'da bulunan Leys b. Ali, Sübkerî ile arası açılınca Tâhir b. Muhammed'in bu sırada Büst şehrine gitmesini fırsat bilerek Sîstan'a geldi ve burayı ele geçirdi (Muharrem 296/30 Eylül-29 Ekim 908). Bunu haber alan Tâhir b. Muhammed acilen Sîstan'a geri döndü ve onunla mücadele etti. Ancak komutanlara bolca para dağıtan Leys b. Ali, bu mücadeleyi kazanarak onu Sîstan'dan uzaklaştırdı. Ardından kendi adına hutbe okutarak emîrliği ele geçirdi (27 Cemâziyelâhir 296/23 Mart 909).[119] Bunun üzerine Tâhir b. Muhammed ve kardeşi Yakub, Sübkerî'den yardım sağlamak amacıyla Fars bölgesine gitmek üzere yola çıktılar. Ancak yolda Sübkerî'nin kendilerini halifeye teslim edeceğine dair haber alınca, iki kardeş yanlarında kalan askerlerle birlikte onunla savaşma kararı aldılar. Bu durumu öğrenen Sübkerî, bir taraftan onlarla savaşmak için ordu sevk ederken, bir taraftan da Tâhir'in komutanlarına gizlice para ve mektuplar göndererek onların kendi tarafına geçmelerini sağladı. Sonuçta yanlarında çok az sayıda asker kalan Tâhir ve kardeşi Yakub kolay bir şekilde ele geçirildi (11 Ramazan 296/3 Haziran 909). Daha sonra Tâhir ve kardeşi Yakub'u Bağdat'a gönderen Sübkerî, Halife Muktedir (295-320/908-932) tarafından Fars'a vali tayin edildi.[120] Böylece Fars bölgesi bir kez daha Saffârîler'in elinden çıkmış oldu.

Tâhir b. Muhammed'i bertaraf ederek emîrliği ele geçirmiş olan Leys b. Ali, kaybedilen Fars bölgesiyle ilgilenecek durumda değildi. Onun tahta geçtiğini haber alan Zâbülistan halkı, Tâhir b. Muhammed'e bağlılıklarının devam ettiğini, ona muhalefet edenlerin emirlerini dinlemeyeceklerini ilan ettiler. Fars'tan sonra bu bölgeyi de kaybetmek istemeyen Leys b. Ali, kardeşi Muaddel komutasında bir orduyu acilen bu bölgeye sevk

[118] Bk. Taberî, *Târîh*, X, 121; Ebû Ali b. Muhammed b. Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribi'l-ümem: The Eclips of the Abbâsîd Caliphate* (nşr. ve trc. H. F. Amedroz) I-VII, Oxford 1920-1921, V, 44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 546; Bosworth, *The History of the Saffarids*, s. 255-256.

[119] Geniş bilgi için bk. *The Tarikh-e Sistan*, s. 224-228; Bosworth, *The History of the Saffarids*, s. 257-258; a.mlf., "The Tâhirids and Saffârids", s. 123; Merçil, "Saffârîler", s. 443-444.

[120] *The Tarikh-e Sistan* s. 228-229. Ayrıca bk. Taberî, *Târîh*, X, 141; Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târîhi't-Taberî* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl) (*Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk* içinde), XI, 11-184, Kahire 1990, s. 35; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, V, 76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 54; Bosworth, *The History of the Saffarids*, s. 259; a.mlf., "The Tâhirids and Saffârids", 123; Merçil, "Saffârîler", s. 444.

Resim 50: Tâhiriler Dönemine ait Gümüş, Dirhem, 2,96 gr.
[Betül Teoman arşivinden]

etti. Muaddel, öncelikle kuvvetle muhtemel bu bölgede muhalefetin başını çeken Sübkerî'nin kardeşi Galib'i ele geçirerek Sîstan'a gönderdi. Ardından Gazne üzerine yürüdüyse de burayı kontrol altına almaya muvaffak olamadı. Ancak daha sonra gönderilen takviye kuvvetle birlikte Gazne ikinci defa kuşatıldı ve buranın Saffârî hâkimiyetini tanıması sağlandı (Rebîülevvel 297/Kasım-Aralık 909). Bu sırada Büst, Ruhhac ve Kâbül halklarının Leys b. Ali'nin emîrliğini tanıyarak vergilerini göndermeleriyle birlikte bu bölgede yeniden istikrar sağlanmış oldu.[121]

Zâbülistan bölgesinin itaatini sağlayan Leys b. Ali, hiç vakit kaybetmeden Fars bölgesine yöneldi. Yedi bin kişilik bir orduyla giriştiği savaşta, Sübkerî'yi mağlup etti (7 Şaban 297/21 Nisan 910). Ardından Sübkerî'nin elinde esir bulunan oğlunu kurtarmak için İstahr'a geldi. Bundan sonra bölgenin merkezi Şîraz'a geçen Leys b. Ali, burada kaldığı süre içerisinde bölgenin vergisini topladı. O, daha öncesinde Abbâsî veziri İbnü'l-Furat'a burayı ele geçirmek amacıyla değil, sadece Sübkerî'yi yakalamak için geldiğini bildirmişti. Ancak söylediğinin aksine Muhammed b. Züheyr'i vali tayin ederek buradan ayrıldı (6 Şevvâl 297/18 Haziran 910).[122] Diğer taraftan uğradığı yenilgi sonrası Errecân'a çekilmiş bulunan Sübkerî, durumu Halife Muktedir'e bildirerek yardım istedi. Bunun üzerine Bağdat'tan gönderilen Abbâsî ordusunun komutanı Mûnis el-Muzaffer ile Sübkerî, Errecân'da bir araya geldiler. Bunu haber alan Leys b. Ali, önce bunlar üzerine yürümeyi düşündüyse de daha sonra karar değiştirerek

[121] *The Tarikh-e Sistan* s. 230; Merçil, "Saffârîler", s. 444-445.
[122] *The Tarikh-e Sistan* s. 230-231.

Mûnis el-Muzaffer'e takviye kuvvet olarak gönderilen ordu üzerine yöneldi. Ancak onun bu sırada yolunu kaybetmesi Mûnis el-Muzaffer ve Sübkerî ile karşı karşıya kalmasına neden oldu. Yapılan savaşı kaybeden ve esir düşen Leys b. Ali, Mûnis el-Muzaffer tarafından Bağdat'a götürülürken Fars'ın idaresi de Sübkerî'ye bırakıldı (Muharrem 298/Eylül 910).[123] Ancak Abbâsî ordusunun kısa bir zaman içerisinde bölgeye bir daha geri dönmeyeceğini düşünen Sübkerî, halifeye ödemesi gereken vergiyi göndermedi. Bunun üzerine henüz Bağdat'a ulaşmamış olan Abbâsî ordusu geriye döndü. Sübkerî'yi mağlup ederek Fars bölgesinin doğrudan Abbâsî idaresine girmesini sağladı (298/911).[124]

Leys b. Ali'nin Fars'taki savaşta yenildiği ve esir alındığı haberi Sîstan'a ulaştığında emîr olarak kardeşi Ebû Ali Muhammed'e biat edildi (Muharrem 298/Eylül-Ekim 910). Daha sonra Fars'taki yenilginin ardından Kirman'a kaçmış olan kardeşi Muaddel de Sîstan'a geldi. Bunun üzerine Muhammed b. Leys, onun Kirman'dan ele geçirmiş olduğu mallara el koydu ve iktidar mücadelesine girmesinden endişe duyarak kardeşini hapsetti. Sîstan'dan başka Büst, Kâbül ve Gazne'de hutbe Muhammed b. Leys adına okunmaktaydı.[125] Ancak onun bu topraklardaki hâkimiyeti de uzun süreli olmadı. Esir düşmüş olan Leys b. Ali ve Sübkerî'nin Bağdat'a getirilmesinden sonra Halife Muktedir, Sâmânî emîri İsmâil b. Ahmed'e gönderdiği fermanla Sîstan'ı ele geçirmesini emretti. Bunun üzerine Hüseyin b. Ali el-Merveruzî komutasındaki Sâmânî ordusu, Sîstan'ı ele geçirmek üzere harekete geçti. Muhammed b. Leys, gelen orduyu merkez Zerenc dışında karşıladıysa da yapılan savaşta yenildi ve şehre çekilmek zorunda kaldı. Ardından bu zor durumdan kurtulmak için yapılan tavsiye doğrultusunda hapiste bulunan kardeşi Muaddel'i serbest bıraktı. Onun fikrine uyarak kendisi şehrin giriş kapılarını tutarken, kardeşini şehir içinde görevlendirdi. Ancak bunu fırsat bilen kardeşi şehir içinde emîrliğini ilan etti. Bunun üzerine iki düşman arasında kaldığını anlayan Muhammed b. Leys, ordusuyla birlikte Keş üzerinden Büst'e kaçtı (7 Receb 298/11 Mart 911).[126] Ancak bu sırada Herat'ta bulunan Sâmânî emîri İsmâil b. Ahmed, onun Büst'e kaçtığını haber alınca buraya gelerek onu ve adamlarını yakaladı.[127]

[123] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 17; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 56-57; Yılmaz, "Abbâsîler Dönemi Türk Komutanlarından Mûnis El-Muzaffer'in (ö. 321/933) Hayatı ve Askerî Görevleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, VII/1, s. 137-138. Krş. *The Tarikh-e Sistan* s. 231-232.

[124] Geniş bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, X, 144; Arîb b. Sa'd, *Sıla*, s. 37; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 19; Ebü'l-Hasan Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl) (*Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk* içinde), XI, 185-489, Kahire 1990, s. 197; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 57-58.

[125] *The Tarikh-e Sistan* s. 232-233.

[126] *The Tarikh-e Sistan* s. 233-234. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 60-61.

[127] *The Tarikh-e Sistan* s. 235-237.

Diğer taraftan Muhammed b. Leys'in kaçmasından sonra kardeşi Muaddel, Sâmânî ordusuna karşı şehri savunmaya devam ettiyse de şehrin kapıları ve dış mahalleleri birer birer düşmeye başladı. Bunun üzerine daha fazla dayanamayan Muaddel, emân dileyerek teslim oldu. Ardından İsmâil b. Ahmed'den gelen emir doğrultusunda Simcur, Sîstan valisi tayin edilerek hutbe Sâmânîler adına okundu (2 Zilhicce 298/1 Ağustos 911).[128]

Zerenc'de Sâmânîler adına hutbe okunmasıyla birlikte Ya'kûb b. el-Leys'in kurmuş olduğu Leysîler adıyla da bilinen Saffârî hanedanı sona ermiş oldu. Bununla birlikte bu bölgenin yerlileri olan ve yarım asırdan fazla yönetimi ellerinde bulunduran bu hanedanın mensuplarından bazıları, Sâmânîler zamanında da Sîstan'ın idaresinde kısa aralıklarla da olsa söz sahibi olmayı sürdürdüler. 311 (923) yılında babası, Amr b. Leys'in kızından torunu ile evli olan Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Halef'in Sîstan'da idareyi ele geçirmesi yeni bir sürecin başlangıcı oldu. Onunla birlikte, Sîstan'da Leysîler kolundan sonra Halefîler adı altında ikinci bir Saffari kolu kurulmuş oldu. Onun soyundan gelenler yaklaşık bir asra yakın bu bölgede hatta zaman zaman yakın çevresinde yönetimi ellerinde bulundurma başarısı gösterdiler. Gazneli Sultan Mahmud'un (388-421/998-1030) 393 (1003) yılında Sîstan'a düzenlediği seferle Halefîler adı verilen Saffârîler'in bu ikinci kolu da tarihe karışmıştır.[129]

[128] *The Tarikh-e Sistan* s. 237-238; Merçil, "Saffârîler", s. 447-448.
[129] Bosworth, *The History of the Saffarids*, s. 267-339; a.mlf., "Saffârids", *EI²*, VIII (Leiden 1995), s. 797-798; Merçil, "Saffârîler", *DİA*, XXXV (İstanbul 2008), s. 465.

ŞİÎ DEVLETLER

BÜVEYHÎLER

FÂTIMÎLER

KARMATÎLER

Harita 27: 10. yüzyılda İslâm coğrafyasının durumu.

[https://bit.ly/2MV2m0h]

Prof. Dr. Ahmet GÜNER
Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

I. BÜVEYHÎLER

Abbâsîler'in Başkenti Bağdat'ta Hüküm Süren İran Kökenli Şiî Bir Hanedan (945-1055)

Dört Halife döneminde Arabistan yarımadasından eski dünya kıtalarına adım atan Müslümanlar, Emevîler (661-750) zamanında tek bir devletin ve hilafetin idaresi altında dünyaya kendilerini kabul ettirdiler.

Abbâsîler (750-1258) ile İslâm tarihi yeni bir devreye girdi. Abbâsîler'in şahsında güçlü bir hilafet kurumu ve son derece uzman bürokratik kadrolar gözetiminde faaliyetler yürütüldü. Ne var ki Abbâsîler, kuruluşlarından yaklaşık bir asır sonra uzun bir gerileme ve çöküş sürecine girdiler. Bunun Abbâsî devlet aygıtının yapısından, ordunun yeniden tanzimiyle ortaya çıkan problemlere, bürokratik elitin çürüyüp hizipleşmesinden, İslâm toplumunun Dinî ve sosyo-kültürel evrimine ve İslâm dinînin bu dönemde çok hızlı bir yayılış göstermesine kadar bir yığın sebebi vardır. Abbâsî ailesi içinde hilafet için yapılan mücadeleler, isyanların ortaya çıkardığı gaileler ve bütün bunların da etkisiyle devletin merkezi bölgesi Irak'ın ziraata dayanan ekonomisinin büyük zarar görmesi, gerileme sürecini anlamak açısından dikkate alınması gerekir.

IX. asrın ikinci yarısı ile birlikte Abbâsî devletinin doğusunda ve batısında daha önce İslâm-Arap hakimiyet örgüsünün altında kalmış olan bir takım yerel güçler, harekete geçerek devletler kurmaya başladılar. Değişik mezhep ve etnik kökenden gelen bu mahalli hanedanlar arasında İslâm dünyasının

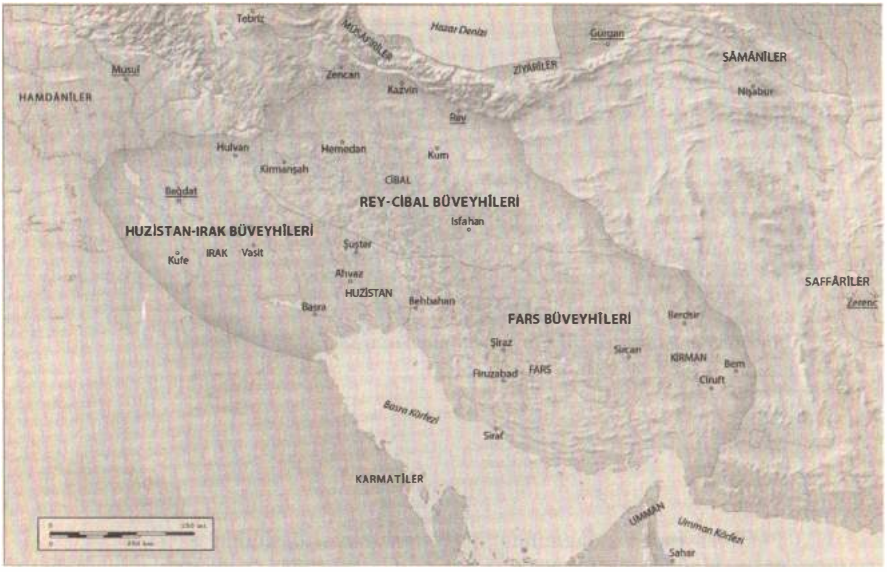

Harita 28: Fars, Irak ve Rey Büveyhîleri haritası (siyasî)

[https://bit.ly/2t6LZVW]

doğusunda kurulan bir takım İranlı unsurlar da bulunmaktadır ki; İran, Horasan ve Mâverâünnehir'de kurulan **Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler** bunların ilklerini oluşturmuştur. İslâm tarihinde İran devresini teşkil eden bu devletleri Hazar denizinin güney-batısındaki dağlık bölge olan Deylem'den çıkan güçler takip etmiştir.

Deylemliler X. asrın ilk yarısında Abbâsî topraklarında irili-ufaklı bir takım devletler kurdular. Azerbaycan ve Arran'da Müsafiriler (Sallariler), Taberistan ve Cürcan'da Ziyariler, İsfahan ve Hemedan'da Kakuyiler vb. bunlar arasında bulunmaktadır. Fakat Deylem hakimiyetinin en etkili gücü ve İslâm tarihine en fazla mal olanı Büveyhîler hanedanı olmuştur. Büveyhîler, X-XI. asırlarda Selçuklular'ın gelişine kadar İslâm dünyasının merkezi bölgeleri Irak, İran ve dikkat çekici bir şekilde Abbâsî hilafet merkezi Bağdat'ta hakimiyet kurma başarısı göstermiştir. Bundan dolayı, Büveyhî hakimiyet dönemi İslâm tarihinde "*Deylem Ara Dönemi*" olarak da isimlendirilir.[1]

Büveyhîler, İran coğrafyasından çıkmış ve varlıklarını kuşkusuz sadece Abbâsîler'in zayıflama sürecine girmesine dayandırmamışlardır. Onların güç aldığı dinamiklerden biri Deylem ise diğeri de Şiîliktir. Yani

[1] C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, Çev; Erdoğan Merçil, Mehmet İpşirli, İstanbul 1980, 120.

Büveyhî dönemi sadece etnik anlamı ile bir "Deylem Dönemi" olmamıştır. Büveyhîler aynı zamanda Şîa'ya mensup bir hanedandı ve bu dönemde başka Şiî güçler de ortaya çıktı. Bunlardan biri Şiî halifelik ilan eden ve Kuzey Afrika'dan Suriye'ye kadar hakimiyet kuran Fâtımîlerdi.

A. Abbâsîler'de İç Karışıklıklar

Abbâsîler'in ana vatanı olan Irak bölgesini siyasî ve ekonomik olarak zaafa uğratan birçok gelişme, devletin tükenişinde önemli bir role sahip oldu. Bunların başında Emin-Me'mûn mücadelesi ve ardından Bâbek isyanı (816-838) gelir. Bu isyan yirmi yıl boyunca Abbâsîler'in altı nizami ordusunu mağlub etmiş, ekonomik yönden de hilafete çok ağır darbeler vurmuştu. Ayrıca Müstaîn-Billah amanında aşağı Irak'ta ortaya çıkan -kimi araştırmacılar tarafından Spartaküs benzeri bir hareket olarak nitelenen- Zenc isyanı (868-883) Abbâsîleri onbeş yıl uğraştırdığı gibi itibar ve prestij kaybına da sebep oldu. Abbâsîler için bunlardan sonra ortaya çıkan çok büyük bir tehlike de ihtilalci Şiîlikten geldi. Bu hareketin bir versiyonu olan Karmatilik (873-907) Irak, Suriye ve Arabistan'da büyük problemlere neden oldu ve hatta başkent Bağdat'ı tehdit edecek bir boyut kazandı.[2] Bu politik kargaşa, muhtemelen en fazla gelir getiren bir bölge olarak Irak'ın (Sevad) ziraat ekonomisini olumsuz etkiledi; verimli araziler tahrip oldu; sulama sistemi zarar gördü ve zirai üretim önemli oranda düştü.

Bütün bu önemli faktörlerin eşliğinde yaklaşık bir asır süren yükseliş döneminin son halifesi el-Mütevekkil'in (232-247/847-861), kendi emrindeki Türk askerleri tarafından öldürülmesinin ardından Abbâsî hilafeti bir askerî anarşi dönemine girdi.[3] Halifeler ile komutanlar arasında güç ve iktidar için kıyasıya bir mücadelenin devam ettiği bu zaman zarfında, birçok halife hayatını kaybederken, aynı zamanda merkezi yönetimde büyük bir istikrarsızlık meydana geldi; eyaletlerde başıbozukluk kendisini gösterdi ve daha da önemlisi geniş Abbâsî topraklarında merkezle siyasî ve mali ilişkileri giderek zayıflayan otonom mahalli emirlikler ortaya çıkmaya başladı.

Bu anarşi dönemini Mu'temid (256-279/879-892), Mu'tazıd (279-289/892-902) ve Müktefi (289-295/902-908) gibi halifelerin iş başında bulundukları yaklaşık kırk yıl süren nispi bir onarım ve toparlanma devresi takip etmiştir. Mu'temid zamanında hilafet naibi Muvaffak'ın marifetiyle İran'da hakimiyet kuran Saffârîler'in Bağdat'a karşı düzenledikleri

[2] D. Sourdel, "Abbâsî Hilafeti", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Çev; Heyet, İstanbul 1988, I, 135-148.

[3] Abdulaziz ed-Duri, *Dirasat fi'l-Usuri'l-Abbâsiyyeti'l-Müteahhire*, Bağdat 1945, 59 vd.

saldırı durduruldu (262/879). Irak'ın güneyine hakim olan Zenc isyanına kesin olarak son verildi (270/883).[4] Mu'tazıd zamanında, sağlıklı işleyen bir idari yapının kurulmasına çalışıldı. Ordu ile sivil bürokrasi arasında yakın ve uyumlu bir ilişki geliştirme yönünde adımlar atıldı. Hilafeti eski gücüne kavuşturmak için gayret gösterildi. Irak, Cezîre (Mezopotamya) ve Batı İran'da problem çıkaran bazı unsurlar bertaraf edildi. Mısır, Suriye ve Horasan gibi nispeten uzak bölgelerde merkezi yönetimin doğrudan egemenliğini sağlayamadıysa da, bu bölgelerin mahalli emirleri üzerindeki itibarı artırıldı ve onların ihtirasları sınırlandırıldı. Bütün bunlardan dolayı Mu'tazıd, Abbâsî devletinin ikinci kurucusu olarak vasıflandırıldı. Ne var ki, onun zamanında da bazı olumsuz gelişmeler meydana geldi. Hilafet yönetimi için ileride bir tehlike kaynağı teşkil edecek olan aşırı Şiî Karmatî hareketinin ilk işaretleri bu devrede gün yüzüne çıktı (284/897).[5] Oğlu Müktefi zamanında ise idari mekanizmanın güçlendirilmesi teşebbüslerinde bulunuldu. Sivil bürokrasi ön plana çıkartılırken, ordu komutanlarının yönetimdeki etkinliği giderek gözle görülür bir şekilde azaltıldı. Bahreyn'i ele geçirip (287/900) burayı kendilerine merkez yapan ve Suriye, Irak ve Arabistan'da büyük gailelere sebep olan Karmatiler ile başarılı mücadeleler yapıldı. Daha da önemlisi Mısır ve Suriye yeniden doğrudan Abbâsî yönetimine alınarak bu iki bölgede eskiden beri varlığını sürdüren Tolunoğulları'nın hakimiyetine son verildi.[6]

Müktefi'nin ölümü üzerine henüz on üç yaşında tahta çıkan el-Muktedir'in (295-320/908-932) uzun halifelik yılları, Abbâsî hilafetini yeniden hızlı bir çöküşe götüren olaylara şahitlik etti ve önceki üç halife döneminde atılan bütün olumlu adımları neredeyse geçersiz hale getirdi. Halifenin çocuk yaşta oluşu, yönetimde haremin ve kadınların etkin hale gelmesi, vezirler ve bürokrasinin kendi içerisinde parçalanıp aralarında kıyasıya bir mücadeleye girmeleri, sarayın lüks ve israfı, devlet adamlarının mali yönetimde tutarlı programlar ortaya koyamamaları ve birçoğunun sadece kendi menfaatlerinden başka bir şey düşünmemesi, iyi niyetli ve ekonomik problemleri çözebilecek tedbir getirenlerin de rakipleri tarafından gözden düşürülüp çabalarının boşa çıkarılması, yönetim kademeleri arasında kin, nefret, çekememezlik ve aşırı güvensizlik, bu hızlı çöküşün belli başlı amilleri olarak sıralanabilir. Bir de sivil bürokrasinin birbirine düşmesi ve güç kaybetmesinden yararlanan askerî unsurun yeniden devreye girerek nüfuz elde etmesi ve başına buyruk bir tutum sergilemesini de kaydetmek gerekir.

[4] Hugh Kennedy "Al-Muwaffak", *EI2*, VII, 801.
[5] Hugh Kennedy, "Al-Mu'tadid", *EI2*, VII, 759-760; D.Sourdel, *"Abbâsî Hilafeti"*, 141-142.
[6] K.V.Zettersten-C. E. Bosworth, "Al-Muktafî", *EI2*, VII, 542-543.

1. Bölgesel Devletler

Abbâsîler güçlü oldukları dönemde İslâm dünyasının çok geniş bir kısmında Müslüman toplumun Dinî-siyasî birliğini temsil etmeyi başarmışlardı. Ne var ki, İslâm'ın ilk asrı boyunca geçirdiği başkalaşım nedeniyle Müslüman sosyal bünyenin eski yapısı değişmiş; siyasî tutum, Dinî anlayış, mezhep ve etnik köken bakımından giderek ayrışmaya ve parçalı bir karakter ortaya koymaya başlamıştı. Toplumun bu parçalı yapısına Abbâsî hilafetinin merkezi idaresinin giderek takatten düşmeye başlaması da eklenince eskiden hilafetin siyasî-Dinî şemsiyesi altında görünmez bir durumda bulunan bir takım Dinî ve etnik güçler harekete geçerek hilafet topraklarının değişik yerlerinde mahalli devletler kurmaya başladılar. İslâm dünyasının en uzak yerlerinde başlayan bu süreç hilafetin gücünün tükenişine paralel bir seyir takip etti ve giderek merkezi bölgelerde de kendisini gösterdi. İspanya'da Endülüs Emevîleri, Fas'ta İdrîsiler, Batı Cezayir'de Rüstemîler ve Tunus'ta Ağlebîler Afrika'daki bu kopuşun ilk örneklerini gösterir. Sonraki yıllarda Horasan ve İran'da Tâhirîler ile Saffârîler, Mısır'da Tolunoğulları ve İhşîdîler ve Azerbaycan'da da Saciler ortaya çıktı. Üçüncü aşamada ise Abbâsî hilafetinin iyice takatten düşmesine bağlı olarak Sâmânîler, Karahanlılar, Gazneliler ve benzeri mahalli devletler oluştu.

Merkezi yönetimde meydana gelen topyekûn yozlaşma, Sünnî hanedanların dışında eyaletlerdeki birçok Şiî maceraperestin ortaya çıkmasına ve Abbâsîler'in muhalifleri olup önceki dönemde kontrol altında tutulmaya çalışılan kimi Şiî veya aşırı Şiî-İsmâilî güçlerin faaliyetlerini artırmalarına fırsat verdi. Karmatiler Bahreyn'den hareketle Abbâsîler'in hayat sahası olan Irak şehirleri, Basra ile Kufe'ye ve hac yollarına saldırılar düzenlediler; hatta bir ara Bağdat'ı tehdit ettiler. Diğer taraftan 316/929'da Mekke'ye saldırarak Hacerülesved'i kaçırdılar. Şiî-İsmâilîler'in bir başka kolu da Kuzey Afrika'da ortaya çıkarak Fatımi hilafetini tesis etti. Cezîre'de Şiî Hamdânîler hemen hemen bağımsız hale geldi. Taberistan'da Şiî Zeydiler kuruldu. Muktedir'in zamanının sonlarına doğru Taberistan'daki Zeydi devletin yıkılışı ile ortaya çıkan Deylemli askerî liderlerin hilafet topraklarını ele geçirme süreci başladı ve bu çerçevede Taberistan, Cürcan ve Rey gibi bir kısım İran topraklarında Ziyariler hanedanı kuruldu. Son olarak Şiî Büveyhîler'in hilafet merkezi Bağdat'ı da ele geçirmesiyle Abbâsî hilafeti topraklarında mahalli hanedanlar kurulma süreci tamamlanmış olmaktaydı. Bundan dolayı bu dönem "Şiî Asrı" olarak isimlendirilmiş ve Selçuklular'ın gelişine kadar ancak bir yüz yıl devam etmiştir.

2. Emiru'l-Ümeralık

Halife Muktedir'in kendi ordu komutanı ile yaptığı bir savaşta hayatını kaybetmesinden sonra hilafetteki çözülüş önlenemedi. Halife Kâhir (320-322/932-934) zamanında Şiî Büveyhîler, İran'ın Fars bölgesini ele geçirdiler.[7] Râzi (322-329/934-940) devrine gelindiğinde, Abbâsîler'in doğrudan yönetiminde bulunan topraklar sadece Irak ve Huzistan'dan ibaret kalmış, diğer bütün bölgeler mahallî hanedanların eline geçmişti. Bu iki bölgede de problemler bulunuyordu ve merkezi otoriteye isyan ederek, bulundukları yerlerde başına buyruk hareket etmeye çalışan, topladıkları vergileri çeşitli bahanelerle hilafet merkezi Bağdat'a göndermeyip kendi hazinelerinde tutmak isteyen valiler ve vergi mültezimleri (dâmin) ortaya çıktı. Bu durumda vergi toplayamadığı için askerlerin maaşını ödeyemez hale gelen Halife Radi'nin[8] idari ve mali sorunları çözmek için sık sık vezirlerini değiştirmesi bir işe yaramayınca Vasıt emiri Muhammed b. Râik'i 324/936'de Emîru'l-Umerâ (komutanlar komutanı) tayin ederek, devletin yönetimini onun eline teslim etmek zorunda kaldı. Böylece Abbâsî hilafeti tarihinde "Emiru'l-Umeralık Devri" diye bilinen ve Bağdat'ın Büveyhîler'in eline geçtiği 334/945 yılına kadar on yıl devam eden bir dönem başlamış oldu. Halife ve vezirin giderek güç ve etkinliklerini kaybetmeye başladıkları bu dönemde Halife tarafından kendisine hilat ve bayrak verilen adı Cuma ve bayram hutbelerinde halifeninkinden sonra zikredilen Emiru'l-Umera, ordu komutanlığı, maliye, valilerin tayin ve azli gibi devlet işleri ile ilgili her alanda neredeyse son sözü söyleyen bir kimse haline geldi. [9] Halifenin ihdas ettiği bu müessese, devletin karşı karşıya bulunduğu idari ve mali meseleleri çözememesi bir tarafa, bazı komutan ve liderlerin ortaya çıkarak Emiru'l-Umeralık makamını ele geçirmek için mücadele etmelerine sebep olmuş ve bu kurum yedi defa el değiştirmiştir. Emiru'l-Umeralık için yapılan ve hilafeti askerî ve ekonomik bakımdan iyice yıpratan bu mücadele, Şiî Büveyhîler'in 334/945'de Bağdat'a yürüyerek Abbâsî hilafet merkezine hâkim olmalarına sebep olmuştur.[10]

3. Deylem

Büveyhîler aslen Deylemlidirler. Deylem, Büveyhîlerin hem vatanı ve hem de mensup oldukları kavimdir. İslâm coğrafyacıları, Hazar denizinin güneyindeki tüm bölgeleri, Taberistan ve Cürcan'ı Deylem'in sınırları içine

[7] D. Sourdel, "Abbâsî Hilafeti", 143-147; K.V.Zettersteen-C. E. Bosworth, "Al-Muktadir", *EI2*, VII, 541-542.
[8] K. V. Zettersteen, "Al-Radi bi'llah", *EI2*, VIII, 368.
[9] Faruk Ömer, *el-Hilafetü'l-Abbâsiyye fi Asri'l-Fevda'l-Askerîyye*, Bağdat 1977, 95-109.
[10] Ahmet Güner, *Büveyhîler'den Adudüddevle ve Dönemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1992, 26-27.

almışlardır.[11] Bu bölge günümüzde İran'ın Gîlân eyaletinin bir kısmını içinde bulunmaktadır. Dağlık Deylem ile Hazar denizi kıyısındaki ovalık kısımlarda Gil'liler (Gilanlılar) yaşamaktaydılar ki sonraki dönemlerde bölge Gîlân adını bunlardan alacaktır. Ancak Deylemliler'in yayılışı sırasında Deylem adı çoğu zaman hem Deylemliler'i hem de Gilliler'i içerecek şekilde kullanılmaktaydı.[12]

Milattan önce ikinci asırdan itibaren bu bölgede yaşadıkları bilinen Deylemliler menşe olarak Farslı değillerdi. Deylemliler'in konuştuğu dil Farsça'dan farklı bir dil olmakla beraber çok erken tarihlerde yazılmış kitaplarda geçen yer ve şahıs isimlerine bakıldığında bunların büyük ölçüde İranlılaşmış olduğu kanaati uyanmaktadır. Deylem'de İslâm öncesinde putperestlik, Zerdüştlük ve Hıristiyanlığın varlığı bilinmekteyse de bunların gerçek inançları hakkında yeterli bilgi yoktur. Müslümanlık bölgeye ulaştığında da Deylemliler'in bir bölümü Zerdüşt, bir bölümü dinsiz idi.[13]

Deylemliler'in birçok özelliği arasında en önemlilerinden biri savaşlarda piyade olarak büyük bir sabır ve dayanıklılık göstermeleri ve zupin (çoğ. zupinat) denilen kısa bir mızrağı çok iyi kullanmalarıdır. Ayrıca İbn Haldûn'un "asabiye" olarak isimlendireceği güçlü bir grup dayanışması duygusuna sahip oldukları bilinmektedir.[14] Deylemliler coğrafyalarının avantajlarını kullanarak ne Sasaniler ne de ondan önce İran'da kurulan devletler tarafından hakimiyet altına alınamamışlardır. İslâm'dan sonra Hz. Ömer zamanından itibaren Abbâsîler dönemine kadar Deylem'e yapılan seferler başarısız olmuştur.[15] Üç asır boyunca müstakil kalmayı başaran Deylemliler, Müslümanlara ne boyun eğmişler ne de cizye ödemişlerdir. Böyle olunca hudut kaleleleri Kazvin ve Şalus önem kazanmış ve tahkim edilerek hem Deylem'e yapılan gazalar ve hem de Deylemlilerin saldırılarına karşı kullanılır olmuştur.[16]

Deylemliler'in Müslüman olup dördüncü/onuncu asırda İslâm tarihine etkili bir şekilde katılmalarını sağlayan olaylar, Abbâsîler'in baskılarından kaçan Hz. Ali evladından bazılarının Taberistan'a ve Deylem'e gelmeleri ile başlamaktadır. Bunlardan Hz. Hasan'ın neslinden gelen ve Zeydi Şiîliğe mensup Hasan b. Zeyd 250/850'de Taberistan'daki Tâhirîler'in idaresine son vererek burada Abbâsî hilafetini tanımayan bir Zeydi-Şiî devlet kurdu.

[11] Bkz. İbn Havkal, *X. Asırda İslâm Coğrafyası*, Çev; Ramazan Şeşen, İstanbul 2014, 289.
[12] Ahmet Ateş, "Deylem", *İA*, III, 568.
[13] Mesudi, *Mürucu'z-Zeheb*, Beyrut 1988, IV, 308, 373.
[14] Hugh Kennedy, *The Late Abbâsîd Pattern, 945-1050*, Cambridge University Press, 2010, I, 347.
[15] Bkz. Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, Çev; Mustafa Fayda, Ankara 1987, 462- 467.
[16] Mesudi, IV, 373.

Horasan'da Tâhirîler'in yerini alan Sünnî Sâmânîler tarafından bir süre için varlığına son verilen (287/900) bu devlet, Hz. Hüseyin soyundan Şiî imam el-Utruş'un on üç yıl süren yoğun çabalarıyla yeniden ihya edildi, (301 / 913) ve halk Şiîleştirildi.[17]

Deylemliler, İslâm'ı Zeydi imamlar aracılığıyla tanıdıkları için Zeydi Şiîliği kabul etmişlerdir. Ne var ki Utruş'un ölümü üzerine çocukları arasında başlayan ve yaklaşık on üç yıl devam edip çok sert geçen bu iktidar mücadelesi,[18] bir yandan Zeydi imamların güçlerinin zayıflamasına diğer yandan bu mücadelede görev almış Deylemli (veya Gil'li) komutanların kabiliyetli askerî liderler olarak öne çıkmaları ve hatta emri altında bulundukları bu imamları kendi iktidarları için kullanmalarına neden oldu. Bunlar Esfar b. Şirveyh, Merdaviç b. Ziyar ve Makan b. Kaki gibi kişilerdi. İşte bu askerî liderler, kendi adlarına hareket etmeyi akıl etmeye başlayınca Deylemlilerin Taberistan'dan bir çıkış hareketi ile kabuklarını kırıp güneydeki Abbâsî topraklarını ele geçirme süreci de başlamış oldu. Deylemli liderler arasındaki iktidar savaşını Merdaviç b. Ziyar kazandı. Esfar öldürüldü; Makan b. Kaki Sâmânîler'e sığındı. Çok daha önemlisi Merdaviç Karmatilerle mücadele ile meşgul Abbâsîler'in ordularını da yendi (319/931). Böylece Taberistan ve Rey ve Isfahan'ı ele geçirdi. Abbâsîler, Isfahan dışında onun bu bölgeleri yönetmesini kabul etmek zorunda kaldı ve Merdaviç Ziyariler hanedanını kurmuş oldu.[19]

Deylem ve onu kapsayan Taberistan doğuda Abbâsîler'e bağlı Sâmânîler, güneyde Abbâsîler tarafından çevrelenmişti. Onuncu asrın başında Azerbaycan'da hakim Sacilerin emiri İbn Ebî's-Sac'ın Abbâsî halifesi Muktedir tarafından güneyde Bahreyn Karmatileri ile mücadele etmekle görevlendirilmesi Deylemliler'in çıkış hareketini kolaylaştırdı. Çünkü Ebu Sac onların çıkışına engel bir güç idi. Sâmânîlerin Deylemli bu askerî liderlerden birini veya diğerini destekleyerek onları kendi lehine yönlendirmek istemesi de bir sonuç vermedi.

Sonuçta Büveyhîler'in tarih sahnesine çıktığı IV. yy. başlarında İran bölgesinde Abbâsîler'in etkisi zayıflamış ancak doğudan Selçuklular'ın batıya yönelik akınları için henüz bir asra yakın zaman vardı. Bu dönemde bölgede tam bir siyasî boşluk yaşanıyor, bu boşluğu bölgesel beyler ve kabile gücüne dayanan gruplar dolduruyordu. İran, âdeta her şehirde ayrı bir gücün hakimiyetinin görüldüğü parçalanmış bir siyasî manzara arz ediyordu.

[17] Bkz. Hamza Isfehani, *Tarihu Sini Mülukü'l-Arz ve'l-Enbiya*, Beyrut Trz, 181.
[18] Mesudi, IV, 153, 177, 266; Isfahani, 181.
[19] Mesudi, IV, 374-382; ayrıca bkz. Wilfred Madelung, "Abu Ishaq al-Sabi On the Alids of Tabaristan", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 26, No. 1. (Jan., 1967), pp. 17-57.

B. İlk Büveyhîler

Büveyhîler (Âl-i Büveyh), Ebû Şücâ Büveyh tarafından tesis olunan bir hanedandır. Ebû Şücâ Büveyh, Deylemlilerin Şirzil Avendan kabilesine mensup basit bir balıkçı olup üç oğlu ile odun taşıyıcılığı yapan fakir birisi idi.[20] Soylarını Sasani hükümdarı Hürmüz'ün oğlu Yezdcerd'e veya Sasani veziri Mihr Narse'ye bağlama gayreti iktidara gelişlerinden sonra ihdas edilmiş olup İranlıların kalplerinde itibar sağlamaya yönelik bir girişim olmalıdır.[21]

Büveyhîler'in yükselip devlet haline gelişleri Ebû Şücâ'nın üç oğlunun çabaları sonucu olmuştur. Bu üç kardeşin isimleri şunlardır; Ali (*İmâdüddevle*), Hasan (Rüknüddevle), Ahmet (Muizzüddevle).[22] Bu üç kardeş sonuncularının öldüğü 367/977 yılına kadar aralarında bir sorun olmadan birbirleriyle etkili bir biçimde yardımlaştılar ve üç şube olarak kuruldular. En büyükleri ve Büveyhîler'in kurucusu diyebileceğimiz Ali'ye çok hürmetleri vardı.[23]

Ebû Şücâ Büveyh'in üç oğlu, bu dönemde şöhretli bir Samani emiri olan Makan b. Kaki'nin ordusunda görev yapıyorlardı. Bölgede gittikçe şöhreti artan Ziyariler hanedanının kurucusu Merdaviç b. Ziyar ile 321/933'te yapılan savaşta Makan'ın ordusu mağlup olunca, diğer bazı komutanlarla birlikte üç Büveyhî kardeş, Makan'dan ayrılıp Merdaviç'in yanına geçtiler ve Ziyariler'in ordusunda komutan oldular.[24]

1. Fars Büveyhîleri

Merdaviç'in bu kardeşlerden en büyüğü olan Ali'yi İran'da ulaşım yolları üzerinde bulunan Kerec bölgesinde görevlendirmesiyle Büveyhî tarih çizgisinin canlanmaya başladığını varsayabiliriz. Ali, Sâmânîler'in ordularında görev almış ve böylece askerî kariyerinde belli bir mertebeye ulaşmış,[25] öz güveni olan cesur birisiydi. Burada halka yumuşak bir tavırla, müsamahakâr davrandı.[26] Bölgedeki Hürremiler'in elindeki bazı kaleleri

---

[20] Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Beyrut 1997, I, 408; Ayni, *es-Seyfu'l-Mühenned fi Sireti'l-Müluki'l-Müeyyed*, Kahire 1966, 165.

[21] İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, Beyrut 1995, VIII, 264; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, İstanbul, 1995, VI, 497; K.V. Zettersteen, "Büveyhîler", *İA*, II, 842; Philip K. Hitti, *İslâm Tarihi*, Çev; Salih Tuğ, İstanbul 1989, II, 740.

[22] Ebu'l-Fida, I, 408.

[23] Ahmet Güner, "İmâdüddevle", *DİA*, XXII, 173; Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, Çev; Heyet, İstanbul, 1993, II, 35.

[24] İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l-Ümem*, Beyrut 2003, V, 157; İbnü'l-Esîr, VIII, 264.

[25] Ebu'l-Fida, I,408; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahri*, Beyrut 1966, 278; İbnü'l-Esîr, VIII, 268.

[26] İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut 1977, XI, 173.

ele geçirip malları halka ve askerlere dağıtarak kendini sevdirdi. Taberistan bölgesinde hakim bulunan Merdaviç'e bağlı komutanları yanına çekmeye çalıştı ve bunda da başarılı da oldu.[27]

Ziyariler'in lideri Merdaviç, Büveyhî kardeşlerin güçlenmesinden endişelenerek onları cezalandırmayı planlasa da üç kardeş güç birliği oluşturdular. Ancak Ali, yine de Kerec şehrinde kalamadı ve güneydeki Abbâsî topraklarına girdi. Daha önceki tecrübelerinden Abbâsîler'in ne kadar dayanıksız olduğunu bilmesi onu cesaretlendirmişti. Ali, Merdaviç'e karşı Isfahan emiri ile anlaşıp Abbâsîler'in desteğini almak istedi. Fakat ret cevabı alınca Isfahan emiri ile aralarında savaş çıktı. Ali'nin cömertliğini bilen Isfahan emirinin ordusundaki Deylemliler, saf değiştirip Ali'ye destek verince, Ali savaşta galip geldi (321/933) ve neticede bu zafer, onun Isfahan'ı ele geçirmesini sağladı. Bu olayın ardından adı bölgede duyuldu ve halife tarafından da kabullenildi.[28]

Ali ve kardeşleri, bu dönemde Arracan, Nevbendecan, Şiraz ve Kazvin'i işgal ettiler. Abbâsîler'e bağlı olarak yönetilen Fars taraflarından epeyce mal ve ganimet toplayıp güçlendiler.[29] Ali'nin bu bölgelerde ele geçirdiği hazineyi askerlerine dağıtması onların kendisine bağlanmasına ve güçlenmesine sebep oldu.[30] Tersine bir durum söz konusu olsaydı, maddi sıkıntıdan dolayı Büveyhoğulları tarihe karışabilirdi.[31] Çünkü askerleri parasızlıktan dağılma noktasına gelmişlerdi.[32]

Hz. Ali soyundan olan bölgenin güçlü toprak sahibi seçkinlerin de menfaatlerini Ali ile birleştirdikleri anlaşılmaktadır.[33] Ali, bölgeyi ele geçirdikten sonra Sünnî Abbâsî halifesini tanıdı ve onun gönderdiği yetki belgesi, hilat ve bayrağı aldı ancak teamül olarak halifeye ödemesi gereken parayı ödemedi, zengin insanların mallarını müsadere etti, arazilere el koydurup askerlerine dağıttı.[34] Yönetimin yükü hafifledi, ancak halk yoksullaştı.[35] Böylece Büveyhîler'in Fars kolu artık teşekkül etmiş görünüyordu.

Büveyhîler için işler yolunda gidiyor görünüyordu. Fakat çok geçmeden kuzeyden Ziyariler'in baskısı ağırlaşmaya başladı. Merdaviç, bir ordu

[27] İbnü'l-Esîr, VIII, 264.
[28] İbn Kesîr, XI, 173.
[29] Ebu'l-Fida, I, 409.
[30] İbn Miskeveyh, V, 159.
[31] Burayı ele geçirirken yapılan savaş sırasında düşmanları onlar için savaş sonunda kullanmak üzere pranga ve alay maksatlı tilki kuyruğu dikilmiş cüppeler hazırlamışlardı. Fakat Ali onlardan intikam almadı. İbnü'l-Esîr, VIII, 275.
[32] Hitti, II, 740.
[33] İbnü'l-Esîr, VIII, 271.
[34] İbnü't-Tiktaka, 278-279.
[35] Heri-Bert Buse, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çev; Heyet, İstanbul 1988, V, 520.

ile Huzistan'ı ele geçirdi ve Ali'nin hareket alanını daraltıp ona son darbeyi vurmayı amaçlıyordu. Ali, Merdaviç'e karşı savaşmayı göze alamadığı için pasif bir politika izledi. Ziyariler'in üstünlüğünü kabul ederek Merdaviç'in adına hutbe okutmayı kabul ettiği gibi kardeşi Hasan'ı, onun sarayına rehin olarak verdi.[36]

Bu sırada yaptığı aşırı eziyetler sebebiyle Merdaviç'in 323/934'te Türkler tarafından öldürülmesi üzerine,[37] Ziyariler zayıfladılar ve bu durum en fazla Büveyhîler'e yaradı. Ziyariler'in zayıflaması ile oluşan boşluğu doldurdular. Artık hilafet merkezini ele geçirmelerini engelleyebilecek bir güç kalmamıştı.

Ali'nin hakimiyetindeki Fars Büveyhîler'i, 1056'da ortadan kalkıncaya kadar yaklaşık 120 yıl Fars'a hakim oldu. Büveyhî devletinin Fars'ta kuruluşunu sağlayan Ali, ölünceye kadar geçen on beş yıl içerisinde kardeşlerine öncülük etti ve Büveyhîler'in genişlemesine yönlendirici ve yardımcı bir rol üstlendi. Kardeşi Hasan'ın "Rey ve Cibal", Ahmet'in ise "Huzistan ve Irak" Büveyhî şubelerini kurmalarında önemli rol oynadı. Ali, oğlu olmadığı için kardeşi Hasan'ın oğlu on üç yaşındaki Adudüddevle'yi yerine bıraktıktan sonra 338/950'de vefat etti.[38]

2. Rey-Cibal Büveyhîleri

İmâdüddevle Ali'nin Ziyari topraklarına ilgisinin nedeni, yaşça kendinden sonra gelen kardeşi Rüknüddevle Hasan'a yöneteceği bir bölge bulmaktı. Hasan, Merdaviç'in 323/934'te Türk askerler tarafından öldürülmesi üzerine rehine olarak tutulduğu saraydan kaçıp Şiraz'a gelmişti. Hasan, ağabeyinin desteğiyle 323/935'te Isfahan'ı geçici olarak ele geçirmeyi başarmakla beraber, onun kesin olarak şehre yerleşmesi ancak 328/940'ta mümkün olabildi.[39]

Büveyhîler'in sıradaki hedefi Rey idi. Ancak Sünnîliğe mensup Sâmânîler'in bölgeyi Şiî Büveyhîler'e bırakmak istemeyeceği muhakkaktı. Sâmânîler'in de hedefindeki Ziyari toprakları dâhilinde olan Rey ve Cibal bölgesinin, Elbruz dağ silsileler ile İran çölü arasında stratejik bir geçit özelliğini taşıması ve hemen hemen tüm doğu-batı ticaret trafiğini kontrol edebilecek bir noktada olması önem arzediyordu.

Büveyhîler acele etmeyerek Sâmânîlerin diğer rakipleri ile kozlarını paylaşmasını beklediler. Taberistan ve Cürcan'ı alan Sâmânîler, başta Rey olmak üzere hemen hemen tüm Ziyari topraklarını ele geçirdiler. Fakat

[36] İbnü'l-Esîr, VIII, 285-286.
[37] İbn Miskeveyh, V, 178.
[38] İbn Kesîr, XI, 222.
[39] İbnü'l-Esîr, VIII, 360.

çok geçmeden Samani hükümdar Nasr b. Ahmed'in ölümü ve ardından başkent Buhara'da karışıklıklar çıkması nedeniyle Sâmânîler geri çekilmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine Ziyari hükümdarı Veşmgir ülkesini geri aldı. İşte tam bu anı bekleyen Hasan, 331/943 tarihinde zayıf durumdaki Veşmgir üzerine yürüyüp onu yendi ve Ziyariler'in başkenti Rey ile beraber tüm Cibal bölgesine hakim oldu. 336/948'de Taberistan ve Cürcan'ı ele geçirdi. Ülkesini bütünüyle kaybeden Ziyari emiri Veşmgir, Sâmânîler'e sığınarak onlardan ülkesini geri almak için yardım istemek durumunda kalmıştı. Hasan'ın Ziyariler'le mücadelesi Veşmgir'in 357/967'de ölümüne kadar sürdü. Ancak Veşmgir'in yerine oğlu Zahirüddevle Bisütun'un geçmesiyle Ziyariler Büveyhîler'i metbu tanıdılar. Bu durum, Büveyhîler'in rakiplerine tam bir üstünlük sağlayamasa da bölgeye nasıl kesin bir şekilde yerleştiğini açıkça göstermektedir. Böylece Ebû Şücâ Büveyh'in ikinci oğlu Ruknu'd-devle Hasan Rey ve Cibal'de Büveyhîler'in ikinci şubesini kurmuş oldu. Bu sebeple Büveyhîler'in bu kolunu diğerlerinden ayırmak için "Cibal Büveyhîler'i" de denilir.[40]

Ruknu'd-devle Hasan'ın ilk başlarda Taberistan ve Cürcan'da ve hatta Rey ve Cibal'deki hakimiyeti yaklaşık on iki yıl boyunca sağlam ve güvenilir olmaktan uzaktı. Bu tarihe kadar o hemen hemen her yıl Rey ve Cibal'i ele geçirmek isteyen Sâmânîler'in orduları ile savaşmak mecburiyetinde kalmış, bazen topraklarını geçici olarak kaybetmiştir. Neyse ki bu yoğun savaş süreci sonunda 344/955 yılında taraflar arasında yapılan bir barış anlaşması imzalandı. Buna göre Büveyhîler pragmatik bir politika ile barışı adeta satın alarak, her yıl Sâmânîler'e belirli bir miktar vergi vermeyi kabul ettiler. Anlaşmanın bir maddesi sayesinde Büveyhîler karşında Sâmânîler'le ittifak yapan Ziyariler de az da olsa amaçlarına ulaşarak Taberistan ve Cürcan'a sahip oldular. Her şeye rağmen Sâmânîler doğuda Büveyhîler'e bir tehdit olmaya daha uzun bir zaman devam ettiler ve 361/971'de yeni bir barış anlaşması imzalandı.[41]

Hasan, Sâmânîler ile savaşı sürdürürken doğu-batı ticareti bir bölge gücü olarak onu da ilgilendirdiğinden Azerbaycan'daki Müsafiriler (yahut Sellariler) (337/948) ile de mücadele etti. Fakat bu iki Deylemli güç arasında ihtilaf sınırlı kaldı. Hasan'ın yönettiği Cibal Büveyhîler'i Müsafirileri kolayca engelledikleri gibi yaklaşık yirmi yıl sonra (355/966) tüm Azerbaycan'ı zaptetme şansını yakaladıkları halde bunu kullanmadılar. Bunun bir nedeni Cibal Büveyhî emiri Rüknüddevle Hasan'ın fütüvvet anlayışı ise de diğer bir nedeni de Büveyhîler'in bölgedeki ticareti sekteye uğratacak uzun çatışmaları istememeleri olmalıdır. Rüknüddevle Hasan, Cibal'in

[40] İbn Miskeveyh, V, 286.
[41] İbnü'l-Esîr, VIII, 626.

(Kuzey-batı İran'ın) batısında yarı-bağımsız olarak yaşayan Berzikani Kürtlerinin bir kolu olan Hasanveyhiler'in sorunları ile de uğraştı. Aslında Sâmânîler'le mücadelelerinde bu Kürt topluluğun yardımını görürlerdi. İleride daha da güçlerini artıracak olan Hasanveyhîler üzerine bir askerî sefer düzenlendiyse de 359/970'da bir anlaşmaya varıldı.[42]

Rüknüddevle Hasan, bölgesinde güzel bir yönetim sergiledi. Halka karşı dikkatli ve yumuşak davrandı. Üç kardeşten en son ölen ve Büveyhîlerin adeta omurgasını teşkil eden şahıs Rüknüddevle Hasan'dır.

3. Huzistan-Irak Büveyhîleri

Ahmet, siyasî ve askerî hayatına ağabeyi İmâdüddevle Ali'nin yanında başladı ve bir genç iken Fars'da Büveyhî hanedanının kurulmasında değişik roller üstlendi. Onun en önemli ilk askerî hareketi Kirman'a gerçekleşti. Kirman sadece siyasî bakımından değil, ticaret yolları üzerinde bulunması bakımından da önemli idi. İmâdüddevle Ali, 324/935'de Fars'ın doğusundaki Kirman bölgesini ele geçirmekle onu görevlendirdi. Ahmet, Sâmânîler'i metbu tanıyan İlyasiler'den bölgeyi aldı. Ne var ki, hakimiyetini bölgenin güney kısımlarına doğru genişletmek istediğinde, mahalli kabilelerden Kufs ve Beluslular büyük dirençleri ile karşılaştı ve İmâdüddevle Ali'nin emriyle bölgeyi boşalttı. Ahmet, ağabeyleri Ali ve Hasan'ın teşviki ile daha sonra 326/937'de Ahvaz'ı ele geçirdi. 332/943'te Vâsıttaraflarına seferler yaptı.[43]

Ahmet'in bu gayretlerini, Abbâsî hilafeti topraklarında giriştiği başarılı serüven izledi. Abbâsî hilafetinin içinde bulunduğu kötü durum bu başarının en önemli nedeniydi. Büveyhîler'in ortaya çıktığı yıllarda Abbâsî devletinin doğrudan yönetimi altında sadece Irak kalmış, diğer tüm bölgeler mahalli devletlerin eline geçmişti. Abbâsî tarihindeki bu sosyo-politik ve ekonomik krizin rakip ve hasımlar için birçok fırsat ortaya çıkarmaması mümkün değildi. Nitekim bu boşluktan faydalanmak isteyen ve uzun zamandır Irak'ın Huzistan bölgesini yöneten vergi mültezimleri Berîdîler, itaatten çıkıp âdeta kendi krallıklarını kurmaya teşebbüs ettiklerinde Emiru'l-Umera İbn Raik tarafından cezalandırıldılar (325/ 936). Bunun üzerine Berîdîlerin lideri, Ebu Abdullah, Fars'a kaçarak Büveyhîler'den yardım istedi. Bunu bir fırsat olarak değerlendiren Ali, kardeşi Ahmet'i bir ordu ile yola çıkardı. Ahmet 326/938'de Arracan'da Abbâsî ordusunu yenerek Huzistan'ın merkezi Ahvaz'ı ele geçirdi. Aynı yıl Berîdîleri de Basra'ya çekilmeye mecbur eden Ahmet, Irak'ın girişi olan Huzistan'ı, yapacağı askerî hareketler için üs olarak kullandı.[44]

[42] İbn Miskeveyh, V, 372 vd.
[43] Ebu'l-Fida, I, 417.
[44] İbnü'l-Esîr, VIII, 340.

C. Bağdat'ın Zabtı

Büveyhîler hanedanının kuruluş serüveninin en heyecanlı safhası Abbâsî hilafetinin ana karası durumundaki Irak ve Bağdat'ta gerçekleşti. Bu safha sadece Büveyhîler için değil aynı zamanda Abbâsî tarihi bakımından da önemli sonuçlar doğurdu. Bu safhanın öne çıkan aktörü ise Ebû Şücâ Buveyh'in yaşça üçüncü sıradaki oğlu Ahmet idi. Karışıklıklarla boğuşan Bağdat ile ilgilenmeye başlayan Ahmet, Abbâsî halifesine mektuplar yazdı, ona itaatini bildirerek kendisi için ikta topraklar istedi.[45]

Ahmet, Basra, Vasıt ve Bağdat'ı ele geçirmek için bazı denemeler yaptı, fakat bilhassa Emiru'l-Umeralık makamında Türk kökenli Tüzün'ün girişimleri nedeniyle muvaffak olamadı. Bu arada Bağdat'taki ordu komutanları ile de haberleşmelerini devam ettirdi. Tüzün'ün ölümünden (334/945) sonra yerine geçen yeni Emiru'l-Umera İbn Şirzad, kötü icraatları ile adeta Ahmet'in işini kolaylaştırdı. Askerlerin maaşını ödemek için memurlara, tüccara ve her sınıftan halka yeni vergiler koydu. Tüccar, Bağdat'tan uzaklaşmak zorunda kaldı ve halk arasında huzursuzluk arttı. Sonunda Vasıt valisi Yınal, Ahmet'e tabi oldu ve onu Bağdat'a yürümeye davet etti. Fırsatı iyi değerlendiren Ahmet harekete geçti ve 334/945'de hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Bağdat'a girdi.[46]

Bir süre gizlendikten sonra ortaya çıkan Abbâsî halifesi Müstekfî'ye biat etti. Halife de Ahmet'i "Emiru'l-Umera" makamına getirdi ve kendisine "Muizzüddevle" unvanını verdi. Halife aynı zamanda Muizzüddevle'nin kardeşleri Ali ve Hasan'ın bulundukları bölgelerdeki hakimiyetlerini onayladı. Ali'ye "İmâdüddevle", Hasan'a da "Rüknüddevle" unvanını verdi. Ayrıca onlara unvan ve künyelerini dinar ve dirhemler üzerine darp ettirme hakkı tanıdı, sancak ve hilat gönderdi. Bundan sonra Büveyhîler artık bu tip övgü dolu lakaplarla anılır oldular. Böylece Büveyhîler'in Irak-Bağdat şubesi kurulmuş oldu.[47]

Şiî Büveyhîler'in Sünnî Abbâsî hilafetinin merkezine hakim olmaları, hilafet tarihinde yeni bir dönemin başlamasına işaret eder: *"Şiî Büveyhîler'in Vesayeti Altında Sünnî Abbâsî Hilafeti."*[48] Büveyhîler siyasî menfaatleri için Abbâsî hilafetinin devamına karar verdiler. Bu nedenle Büveyhî hakimiyetinin başlamasıyla Abbâsî hilafeti de tarihî rolünün niteliğinin değiştiği yeni bir tarihsel evreye girmiş oldu. Bu hadise miladi dokuzuncu

[45] İbnu't-Tiktaka, 278.
[46] İbn Miskeveyh, V, 275; İbnü'l-Esîr, VIII, 449.
[47] Isfehani, 183; Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır 1952, 397.
[48] Bkz., Cl.Cahen, "Buwayhids or Buyids", *EI2*, I, 1350-1357; Merçil, "Büveyhîler", VI, 500.

asrın ikinci yarısından itibaren hızlanan İslâm tarihinde merkeziyetçilikten uzaklaşma sürecinin tamamlandığının bir göstergesiydi. Artık bundan böyle İslâm coğrafyası Selçuklular'ın gelişine kadar bütünüyle değişik mahalli hanedanların idaresinde dağınık tarihsel görünümünü devam ettirmiştir.

1. Muizzüddevle (334-356/945-969)

Muizzüddevle, son derece zor bir bölge olan Irak'ta elde ettiği konumunu korumak ve aynı zamanda bölgenin her tarafına hakimiyetini yaymak için birçok hasmıyla mücadele etti. Bağdat'a gireli bir kaç hafta olmuştu ki, kendisini karşılayıp unvanlar veren Halife Müstekfi'yi hilafetten indirip gözlerine mil çektirdi ve yerine Mutî Lillah halife ilan edildi.[49] Yeni halife Mutî, Muizzüddevle'nin emrinde istediğini yapmak zorunda kalan bir konuma düşmüştü. Muizzüddevle Ahmet, bununla da kalmadı hutbelerde halifenin adının yanında kendi adını da okutturdu, kendi adına para bastırttı.[50] Halifelik açısından en karanlık dönemlerden biri yaşanıyordu.[51] Artık Abbâsî halifesi kendisine tahsis edilen bir-iki tımarın geliriyle yaşayan birisiydi.[52]

Muizzüddevle, hilafeti de tamamen kaldırmayı düşünüyordu. Fakat çevresindeki yakınları ona Sünnî hilafetin siyasî gücünü hatırlatıp[53] hilafeti kaldırmamasını, aksi takdirde Şiî-Fatımi halifesinin Müslüman dünyanın tek lideri olmak için ona savaş açabileceğini söyleyince, bu siyasî gerekçe ile Sünnî halifeliğin devam etmesi gerektiğine karar verdi.[54] Ayrıca o sırada Bağdat'ta hakim olan ve ağırlığını Türkler'in oluşturduğu orduya böyle bir değişikliği kabul ettirmesi de zor gözüküyordu.[55]

a. Hamdânîler'le Mücadele

Büveyhîler'i Bağdat'tan atmak için ilk günden itibaren harekete geçenlerin başında kuzeyde Musul merkezli olup Cezîre'ye hakim olan Hamdânîler vardı. İslâm-Bizans sınırını koruyan Hamdânîler, daha önce bir süreliğine 330/942'de Bağdat'ta Emiru'l-Umeralık makamında da bulunmuşlardı. Muizzüddevle, Bağdat'ı tehdit eden ve 334/945'te kendisinin bir müddet Bağdat'tan ayrılışını fırsat bilerek işgal eden Hamdânîler'in lideri

[49] İbn Miskeveyh, V, 276; Mesudi, IV, 372.
[50] Hodgson, I, 475.
[51] Hitti, II, 740.
[52] İbnü'l-Esîr, VIII, 451.
[53] Ahmet Emin, *Zuhru'l-İslâm*, Mısır 1976, I, 218.
[54] İbnü'l-Esîr, VIII, 452.
[55] Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, Çev; Heyet, İstanbul 1986, III, 399.

Nâsıruddevle ile savaştı ve 337/949'da Musul'u ele geçirince Nâsıruddevle Nusaybin'e kaçtı. Muizzüddevle, zamanla Hamdânîler'e ait bütün şehirleri ele geçirip bu problemi halletmek istiyordu.[56] Fakat doğudan Horasan askerleri Rey'e saldırıp Rüknüddevle'yi sıkıştırınca 340/951 ve 344/955'te kendisinden yardım isteyen ağabeyine gereken yardımı gönderebilmek için, Nâsıruddevle ile her yıl sekiz milyon dirhem vergi vermesi ve hutbelerde üç kardeşin ismini zikretmesi karşılığında anlaştı ve bölgeden geri çekildi.[57] Muizzüddevle, 347/958'de[58] ve 353/964'te Musul'a iki sefer daha yaptı ve Nusaybin'e girdi.[59] Muizzüddevle, bir dereceye kadar başarılı olarak Hamdânîlerin hırslarını dizginledi. Ne var ki çoğu kere vergileri ödemeyen Hamdânîler daha uzun bir zaman kuzey sınırında Büveyhîler için bir problem kaynağı olmaya devam ettiler. Doğuda Büveyhîler için Sâmânîler'in oynadığı rolün bir benzerini batıda Hamdânîler oynadılar.[60]

b. Körfez Hakimiyeti

Basra Körfezi yolu kapalı olduğundan fiyatların yükselmesi üzerine Muizzüddevle Bağdat'a yerleştikten iki yıl sonra 336/947'de[61] Basra'yı Berîdîlerin elinden alarak hem ticari-ekonomik hem de siyasî-stratejik olarak önemli Basra limanını ele geçirip körfezde Büveyhîlerin ağırlığını artırmaya çalıştı.[62] Hindistan'dan gelen malların Bağdat'a ulaşabilmesini sağlayınca fiyatlar düştü.[63] Basra ayrıca Fars Büveyhîler'i ile irtibat kurma bakımından da hayati idi. Bu arada kendisinin yokluğunu fırsat bilen yağmacıları astırdı.[64]

Basra'nın zabtı Büveyhîler ile Karmatiler arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep oldu. Karmatiler Umman Vecihileri ile işbirliği içinde Basra'yı Büveyhîler'in elinden almak için teşebbüse geçtiler. Karmatiler karadan askerî birlik gönderirken, Umman emiri Yûsuf b. Vecih de denizden donanma ile şehre saldırdı(341/952-953). Fakat Muizzüddevle'nin veziri Mühelleb tam zamanında müdahale ederek saldırıyı püskürttü. Körfezde gerçek bir hakimiyet kurmak için Basra'dan sonra Büveyhîler'in gözlerini Umman'a dikmeleri tabii idi. Bu bölgenin yöneticileri Hindistan ticaretini engellemekteydiler.[65]

---

[56] İbn Miskeveyh, V, 290.
[57] İbn Kesîr, XI, 220.
[58] Suyuti, 398.
[59] İbn Kesîr, XI, 232.
[60] İbnü'l-Esîr, VIII, 447, 524; M. Canard, "Hamdanids", *EI2*, III, 127.
[61] Ahvaz valisi Ebu Abdullah Berîdî etrafında toplanan bir grup. Geniş bilgi için bkz. İbn Miskeveyh, V, 201 vd.
[62] İbnü'l-Esîr, VIII, 469.
[63] Ebu'l-Fida, I, 434.
[64] İbn Miskeveyh, V, 278.
[65] İbnü'l-Esîr, VIII, 469.

Muizzüddevle, 354/965 yılında Umman'da meydana gelen iktidar değişikliğinden yararlanmak istedi; ülkenin yeni yöneticisi Nafi, onun üstünlüğünü kabul etti, adını hutbe ve sikkelerde zikretti;[66] fakat bu durumu kabul etmeyen Umman halkı yöneticiyi kovarak ülkeyi Bahreyn Karmatileri'ne teslim ettiler. Muizzüddevle müteakip yıl (355/966) Umman'ı ele geçirmeğe karar verdi. Fars Büveyhî emiri Adudüddevle ile işbirliği içinde teşkil edilen birleşik Büveyhî donanması, Umman'a saldırıya geçerek bölgede Büveyhî hakimiyetini bir dereceye kadar tesis etti. Fakat Muizzüddevle'nin ölümü üzerine Fars Büveyhî emiri Adudüddevle, 355/965'te Umman'ı işgal etti, burada kendi adına hutbe okuttu.[67]

Muizzüddevle, tüm çabalarına rağmen körfeze hakim olamadı. Genel olarak Büveyhîler akılcı bir politika ile körfezde rakipleri olan Bahreyn Karmatileri ile barışçıl bir politika güdüp uluslararası ticaretin gelirini paylaşmayı tercih etmiş görünmektedir. Bunun için otuz yıl önce kaldırılmış olan ticaret/gümrük vergilerini yeniden koydular. Basra'da biri Büveyhîlere, diğeri de Karmatilere ait iki gümrük vergisi dairesinin bulunduğunu görmekteyiz. Burada ayrı bir problem de Basra-Şattülarab ve Vasıt arasındaki bataklık bölgesindeki Şahiniler idi. Bunlar coğrafî konumu kullanarak bazen Bağdat-Basra arasındaki stratejik su yolunu bile kapatarak büyük bir tehdit olabilmişlerdi.[68]

Muizzüddevle, 356/967'de böbreklerinde bulunan taşlardan dolayı çok rahatsızlandı ve yirmi bir yıl iktidardan sonra yerine oğlu Bahtiyar'ı veliaht tayin ettikten sonra öldü.[69] Onun dönemi Şiîlerin parlak günleri idi. Muizzüddevle'nin emriyle Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman'a lanet ifade eden yazılar, mescitlerin duvarlarına zorla astırılıyordu. Muharrem ayında ağıtlar yakılmasını, Gadir-i Hum Bayramı'nın Zilhicce'nin on sekizinde kutlanmasını, Sünnî halkın da bu bayramlara katılmaları için zorlanmasını emretmişti.[70]

Muizzüddevle, elçilere hakaret eden, zorla sakallarını kestiren, vezirlerine kötü sözlerle hakaret eden, kaba huylu bir adamdı.[71] Onun hükümdarlığı döneminde Deylemli askerlerin para düşkünü olmaları, savaştan yüz çevirmeleri üzerine Türkleri ön plana almak zorunda kaldı.[72] Muizzüddevle, posta teşkilatına çok önem verdi. Çok süratli çalışan bir posta

[66] Nahiz Abdürrezzak Defter el-Kaysi, *el-Meskukatü'l-İslâmiyye fi'l-Ahdi'l-Büveyhî bi'l-Irak*, Bağdad 2009.
[67] İbn Miskeveyh, V, 344; İbnü'l-Esîr, VIII, 577.
[68] İbnü'l-Esîr, VIII, 575.
[69] Ebu'l-Fida, I, 445.
[70] İbn Kesîr, XI, 243.
[71] İbn Miskeveyh, V, 307.
[72] İbn Kesîr, XI, 231.

Harita 29: Bağdat ve Basra

[https://bit.ly/2yboqRm]

teşkilatı kurmuştu. Sürati artırmak için Şiî ve Sünnî postacılar rekabet içerisinde aynı şehirlere gönderiliyor, insanlar da hangisinin önce varacağı konusunda iddiaya giriyordu.[73]

2. İzzüddevle (356-367/967-978)

Muizzüddevle'den sonra oğlu İzzüddevle Bahtiyar tahta oturdu. Babası ona idarede amcası Rüknüddevle ve amcaoğlu Adudüddevle'ye danışmasını, sözlerini dinlemesini, ordudaki Türkler ile Deylemliler arasındaki probleme dikkat etmesini, ordunun çoğunu oluşturan Türklere önem vermesini, özellikle o dönemin ünlü Türk komutanı Sebuktekin'in orduda sevildiğini, bunu göz önüne almasını, işi ona devretmesini ve vezirlerine danışmasını tavsiye etmişti.[74]

İzzüddevle ne babasının askerî yeteneklerine ne de kuzeni Adudüddevle'nin devlet adamlığı kabiliyetine sahipti. Eğlenceye düşkün bir kimseydi.[75] Amcası Rüknüddevle'ye danışmadığı gibi, amcaoğlu Adudüddevle ile mücadeleye girdi. Kardeşi Hupşi, 357/967'de Basra'da kendisine karşı isyan etti ve sonuçta ağabeyine mağlup oldu. Râmhürmüz'de hapse atıldı ise de, amcası Rüknüddevle tarafından kurtarıldı. Adudüddevle bu dönemde Kirman'ı işgal etti.[76]

362/973'den itibaren vezirliğini geleneksel olarak hep görüldüğü gibi maliyeden değil, mutfakta yetişmiş İbn Bakiyye yapıyordu. Mesleğinin ehli bir vezirin bulunmaması, genel idari yönetimdeki krizin adeta bir işareti oldu. Çok daha önemlisi o maaşlarını ödeyemediği hem Türk hem de Deylemli askerlerin güvenini kazanamadı. Vezirinin yönlendirmesiyle, çözüm olarak yanlış adımlar attı. Musul Hamdânîler'i üzerine yürüyerek gerekli parayı bulmayı düşündü. Fakat çok daha hızlı davranan Hamdânîler Bağdat'a yürüyünce sefer tam bir başarısızlığa dönüştü..

İzzüddevle böylece halifeyi, amcasını, amca çocuklarını, Türkleri ve Deylemlileri kendine düşman etmiş ve yalnız başına kalmıştı. Bu arada

[73] İbnü'l-Esîr, VIII, 575.
[74] İbn Miskeveyh, V, 302, 351; İbnü'l-Esîr, VIII, 576.
[75] İbn Kesîr, XI, 261.
[76] Makrizi, *es-Suluk*, Beyrut 1997, I, 134.

kendi askerleri arasında problem yaşanıyor, askerler taşkınlık yapıyor ve onları susturacak parayı tedarik edemiyordu. Türklerle Deylemli askerler arasında mücadeleler artmıştı. O, Deylemlilere destek vererek Basra'da birçok Türk askerîni öldürttü. Halifeye çok baskı yaptı. *"Savaş için para gerekiyor"* gerekçesi ile halifenin özel eşyalarını sattırdı. Zorla aldığı paraları da kendi özel işlerinde kullandı ise de savaşa çıkmadı.

Daha sonra mali darboğazdan kurtulmak için ordunun Türk kanadının askerî iktalarını kamulaştırmaya karar verdi. Bunun için bu iktaların en fazla bulunduğu Huzistan'a yürüdü. Bu hareket bir isyanın fitilini ateşledi. Türkler ve halife birleşip Bağdat'ta Sebuktekin'in önderliğinde bir araya gelerek İzzüddevle Basra'da iken şehri ele geçirdiler. Sünnî halktan da destek alarak sarayı işgal ettiler ve adeta burada bir Türk emirliği oluşturdular. Vasıt'ta kendini emniyete almaya çalışan İzzüddevle'ye güney Irak'ta kalıp Bağdat'tan vazgeçmesini teklif etiler. Teklif reddedilince Türkler Vasıt'a yürüyerek İzzüddevle'yi kuşattılar. Irak Büveyhî şubesi yıkılmak üzere olduğunun işaretlerini veriyordu. Türkler Vasıt'a gelerek Vasıt'a sığınan İzzüddevle'yi kuşattılar. Bu durum karşısında çaresiz kalan İzzüddevle, amcaoğlu Adudüddevle'den yardım istedi. Adudüddevle ise iki tarafı da idare ediyor, hem Sebuktekin ve askerlerini kışkırtıyor, hem de İzzüddevle'ye yardım vaat ediyordu. Onun niyeti İzzüddevle'yi tahttan indirip Bağdat'ı ele geçirmekti. Adeta onun bitişini bekliyordu.[77]

Bu sırada devreye hanedanın büyüğü Rüknüddevle girdi ve oğlu Adudüddevle'yi bu işle görevlendirdi. Adudüddevle, Diyala nehri kenarındaki savaşta Türkleri mağlup etti ve Bağdat'taki şartları manipüle ederek İzzüddevle'yi emirlikten istifa etmek zorunda bıraktı ve tutukladı.(364/975) Irak'ın yönetimini de kendi üzerine alarak istediği düzenlemeleri yaptı. Türkler ile birlikte Bağdat'tan ayrılan halifeyi ısrarla getirtti ve onu güzel bir şekilde karşılayıp hürmet etti.[78] Fakat devletin Muizzüddevle kanadının mutlaka devam etmesi gerektiği görüşünde olan babası Rüknüddevle olayı duyunca çok kızdı ve oğlundan ahde vefa göstererek derhal Bağdat'ı İzzüddevle'ye bırakmasını istedi.[79] Adudüddevle babasına karşı gelerek, eğer İzzüddevle, Bağdat'ta göreve devam ederse, Irak'ın mahvolacağını anlatmaya çalışsa da, Rüknüddevle dinlemedi ve oğluna karşı direniş örgütlemeye başladı.[80] Adudüddevle, yalnız kalınca, İzzüddevle'yi hapisten çıkarıp hilat giydirdi ve ondan bazı sözler alarak, Bağdat'tan ayrıldı. [81]

[77] Ebu'l-Fida, I, 454.
[78] İbn Kesîr, XI, 279.
[79] İbn Miskeveyh, V, 417.
[80] Rüknüddevle'nin bu meseleye çok kızdığı, kendini yerlere attığı, hatta oğluna hitaben çok ağır sözlerle hitap ettiği belirtilir. Bkz. İbnü'l-Esîr, VIII, 351.
[81] Ebu'l-Fida, I, 456.

Fars'a döndükten sonra Adudüddevle'nin ilk iş olarak Irak meselesinde yaşlı babasıyla bozulan ilişkilerini düzeltmek ve hanedanın geleceğinin belirleneceği bir toplantının düzenlenmesini sağlamak oldu. Gelecekte hanedanın lideri olmaya en layık kişi olduğunu düşünen Adudüddevle babasının dargınlığı nedeniyle hanedanla ilgili farklı bir karar alma ihtimali ile karşı karşıya idi. Isfahan'da 365/976'da oğullarının bir araya geldiği toplantıda Rüknüddevle, beklendiği gibi kendinden sonra yerine Adudüddevle'yi hükümdar ilan etti. Yaşça ikinci sıradaki Fahrüddevle'yi Hemedan ve çevresinin, üçüncü oğlu Müeyyidüddevle'yi de Isfahan ve çevresinin emirliğine getirdi. Bu iki kardeş bölgelerinde Adudüddevle'ye bağlı olarak yönetimde bulunacaklardı.[82] Toplantıda Irak Büveyhîler'inin durumu gündeme gelmedi. Bu durum Rüknüddevle tarafından Irak'ta Muizzüddevle kanadının devamı hakkındaki kesin tutumunun bir sonucu idi. Esasen İzzüddevle Adudüddevle'nin üstünlüğünü Irak seferinden sonra kabul etmişti ve Rüknüddevle tarafından bundan sonra da böyle devam edeceği kabul edilmekteydi. Adudüddevle de Irak'ın bu durumunu değiştirecek bir harekette bulunmayacağına söz verdi.[83]

Büveyhîler'in kurucuları olan üç kardeşten geriye kalan Rüknüddevle, Isfahan toplantısından yaklaşık altı ay sonra öldü (366/976). Rüknüddevle, ilk Büveyhî neslinin en önemli şahsiyeti ve devletin belki de ayakta kalmasını sağlayan ferdiydi. O, doğudan gelecek tehlikelere karşı ağabeyi İmâdüddevle, sonra İzzüddevle ve kendi oğlu Adudüddevle'nin rahat hüküm sürmesini sağladı. Üç kardeşin sonuncusu olarak ölürken de eski ahde vefa ve yardımlaşma prensibini de uyguladı. Büveyhî devletinin kurucuları arasında en baştan beri hem dayanışmaya götüren bir şefkat ve muhabbet hem de siyaset olarak bir aile dayanışma sistemi vardı. Ayrıca ülke, tüm aile fertlerinin hakkı olarak kabul ediliyordu. Rüknüddevle hanedanın geleceğini böyle anlayışın şekillendireceğini düşünmekle hata etmişti. Hatta kendi doğrudan yönettiği Cibal bölgesinde iki Büveyhî şubesi oluşturmak suretiyle aslında işleri daha da zor bir duruma sokmuştu. Halbuki başlangıçta işe yarayan bu aile sistemi ve dayanışma ruhu ikinci nesilden itibaren ortadan kalktı ve bu durumun ortaya çıkardığı büyük çatışma ruhu bir hayalet gibi bundan sonraki yetmiş yılı boyunca hanedanın yakasını bırakmadı.

Yeni nesil ilk nesil gibi düşünmüyordu. Adeta onun ölümünü bekliyorlardı. Adudüddevle'nin Irak bölgesinin ayrı Büveyhî şubesi olma durumuna son verme politikasının önünde bir engel kalmadı. Kendisini geleceğin en büyük Büveyhî hükümdarı olarak gören Adudüddevle, Irak

[82] Suyuti, 406.
[83] İbnü'l-Esîr, VIII, 669.

bölgesinin ayrı bir şube olarak yönetilmesinin imkansız olduğunu, aksi takdirde bölgede Büveyhî hakimiyetinin tehlikeye düşebileceğini düşünüyordu. Bundan dolayı hanedanın Muizzüddevle kanadının bertaraf edilmesi gerekmekteydi. İzzüddevle ise Adudüddevle adına hutbe okutmayı durdurduğu gibi, kendisini Rüknüddevle'nin yerine koyarak hanedanın büyük hükümdarı olduğunu iddia etti.

Adudüddevle, bu nedenlerle kararını hemen uygulamaya koyarak Irak'a yürüdü ve 366/977'de Irak'ın girişi olan Huzistan'ın merkezi Ahvaz'da İzzüddevle'yi kolayca mağlup etti. Yeteneksiz ve iradesiz hükümdar İzzüddevle bir süre tereddüt geçirdikten sonra Irak'ı rakibine bırakarak bu sırada politik olarak parçalı bir yapı ortaya koyan Suriye taraflarına çekilmeye karar verdi ve ele geçirdiği topraklarda Adudüddevle'ye bağlı kalacağına söz verdi. Adudüddevle'nin izniyle Irak'tan ayrılan İzzüddevle Suriye yolunda Musul Hamdânî emiri Ebu Tağlib ile anlaşarak ülkesini yeniden ele geçirmek için Adudüddevle ile bir daha savaşa girdi. Adudüddevle İzzüddevle ve Musul Hamdânî emiri Ebu Tağlib'in birleşik ordusunu 367/978'de Sâmerrâ yakınlarındaki Kasru'l-Cis'te mağlup etti. Esir edilen İzzüddevle affedilmeyip idam edildi.[84] İzzüddevle döneminde de genel olarak Irak'da Büveyhî hakimiyetine meydan okumaya devam eden Musul Hamdânîleri Batiha Şahinileri ile mücadele edildi. Fakat mevcut durumda herhangi bir değişiklik söz konusu olmadı.

İzzüddevle zamanında Ortadoğu'da siyasî durumu son derece etkileyip siyasî dengeleri değiştiren iki önemli güç ortaya çıktı. Bunlardan ilki Halep Hamdânî emiri Seyfüddevle'nin ölümü üzerine Suriye ve Cezîre'de İslâm sınırlarını aşıp ilerlemeye başlayan Bizanslılar idi. Yardım çağrıları ta Bağdat'a geldiği halde (361/971) İzzüddevle'nin Bizans ile cihadın halifenin görevi olduğunu söylemesi Büveyhîler'in Bizans siyasetinin işaretlerini vermiş oluyordu.

Diğer güç ise kendilerini Şiî bir hilafet olarak konumlandıran ve İhşîdîleri ortadan kaldırarak önce Kuzey Afrika'dan Mısır'a (358/969) ardından Suriye yönünde ilerleyen Fâtımîler idi. Irak Büveyhîler'i Bağdat'ı ve Abbâsîleri hedef aldığı açık olan Fâtımîler'i diğer bölge güçleri gibi kendileri için bir tehdit olarak algıladılar. Bölgenin Şiî güçleri Büveyhîler, Hamdânîler ve Bahreyn Karmatileri ve aynı zamanda Sünnî Abbâsî hilafeti, Şiî-İsmâilî Fâtımîlere karşı ilginç bir ittifak içine girdiler. Bu birleşme daha ziyade siyasî gerekler ve çıkarların ortaya çıkardığı bir birliktelikti. Büveyhîler ve diğerleri Fâtımîlere karşı silaha sarılan Bahreyn Karmatilerini desteklediler ancak bir süre (6-7 yıl) Fâtımîler'in Suriye'ye ilerleyişini

[84] İbn Kesîr, XI, 290.

durdurabildiler.[85] Böylece onuncu asrın son yirmi yılı girmeden Fâtımîler Ortadoğu'da ve hatta genel İslâm dünyasında çok önemli bir tarihsel aktör olarak yerini aldı. Sâmânîler nasıl Büveyhîler'i doğuda sınırlayan önemli bir güç ise batıda da Bizanslılar ve Fâtımîler onların gelişme çerçevesini az-çok şekillendirmişti.

3. Adudüddevle (367-372/978-983)

Bir çocuğa sahip olmayan en büyük Büveyhî kardeş İmâdüddevle, hastalanınca Fars'ı diğer iki kardeşinden birinin topraklarına katmayı istemeyip ayrı bir Büveyhî şubesi olarak devam etmesini tercih etti. Bu sebeple veliahd olarak belirlediği kardeşi Rüknüddevle'nin oğlu Ebû Şücâ Fennâhüsrev -meşhur adıyla Adudüddevle- Şiraz'da 338/949'da on üç yaşında iken tahta çıktı. İmâdüddevle'den sonra küçük yaşta başa geçen Adudüddevle'nin bulunduğu bölgede yönetimi zayıf olunca, babası Rüknüddevle ve amcası Muizzüddevle ona yardım ettiler.

a. Fars Emiri

Adudüddevle, kısa zaman içerisinde bölgesini maharetle yönettiğini gösterdi. Yaklaşık on beş yıl boyunca komşu ülkelerden kimseye saldırmadığı gibi kimse de ona saldırmadı. Aslında ekonomik olarak iyi bir bölge olan Fars'ın böyle uzun bir barış sürecinden geçmesi mali olarak da onu güçlendirdi. Onun bir avantajı da komşuları arasında ciddi bir askerî kapasitesi olan devletlerin olmaması idi.

Adudüddevle, belli bir olgunluğa ulaşınca İmâdüddevle zamanında başarılamayan Kirman'ın zaptı için şartları uygun gördü ve 357/968'de burayı Sâmânîlere bağlı olarak yöneten İlyasiler hanedanının elinden aldı ve bu hanedanı ortadan kaldırdı. Bölgenin yönetimini en büyük oğlu Şerefüddevle'nin idaresine verdi. Bunun üzerine Sâmânîler Kirman'ı geri almak için İlyasi emirinin oğlu Süleyman'ı bir ordu ile gönderdiler. Adudüddevle bu orduyu mağlup ettiği gibi, Sâmânîlere yardım eden ve bölgenin doğu ve güney kısımlarındaki dağlık bölgelerde yaşayan mahalli zümrelerden Kufs ve Beluçları da 360/970'de bozguna uğrattı. Bunlar, Horasan ve Sicistan'a doğru giden kervanlara saldırararak bölgedeki ticaretin akışını ciddi anlamda engelliyorlardı. Adudüddevle'nin orduları bu kabilelerin topraklarını geçerek İran körfezindeki liman kenti ve Hindistan-Çin ticareti için önemli olan Hürmüz'e ulaştı. Ardından doğuda Mekran'ı ve bu bölgenin liman kenti Tiz'i ele geçirdi. Bölgede birçok kabile itaatlerini sundukları gibi ilk defa İslâmiyete girdiler. Beluçların tam olarak boyun

[85] İbnü'l-Esîr, VIII, 661.

eğmesi için müteakip askerî seferlerin düzenlenmesine de ihtiyaç duyuldu. Adudüddevle, bizzat Kirman'ın merkezi Sircan'a gelerek (360/970) buradan bir ordu gönderdi. Ulaşılamayan sarp dağlık bölgelerinde Beluçlar takip edildi ve 361/971'de bütünüyle mağlup edilip önemli bir kısmı tenkile tabi tutuldular. Adudüddevle Beluçluların yaşadığı dağlık bölgeleri rehabilite etmek ve medeni bir hayata uygun hale getirmek istedi ve onları başka yerlere naklederken, yerlerine bölgeyi mamur edecek ziraatçiler yerleştirdi.[86] Adudüddevle'nin daha genel olarak Büveyhîler'in önemli bir mirası, İslâm tarihinin ta baştan beri ulaşılamamış ve bakir kalmış Kirman ve Mekran'ın bazı kısımlarında ve hatta Fars'ın güneyinde İran körfezine yakın bölgelerinde yaşayan bir kısım toplulukların Müslüman olmaları ve İslâm kültür dairesi içine alınmasını sağlaması olmuştur. Sâmânîler Kirman'ı Büveyhîler'in elinden alma çabalarını desteklemeye devam ettiler. 364/975'de gerçekleştirilen böyle bir geri alma girişimi Adudüddevle tarafından önlendi.

Kirman ile beraber körfezin stratejik ve ticari bakımından önemli bölgesi Umman da Adudüddevle'nin ilgi konusu oldu. Adudüddevle'nin gönderdiği Büveyhî donanması önce Suhar merkezli kıyı bölgelerini ele geçirdi. Daha sonra uzun mücadeleler ile dağlık iç kesimlere de yayıldı ve buralarda yaşayan Şürat Haricilerine boyun eğdirildi. Adudüddevle Umman hakimiyeti ile komşu olduğu bölgede birtakım menfaatleri bulunan Bahreyn Karmatileri ile bir çatışmaya girmeyi tercih etmemişti. Bunun için Umman'ın gelirinden onlara bir pay vererek daha pragmatik bir politikayı tercih etmiş görünmektedir. Adudüddevle bölgenin yönetimini oğlu Merzuban'a (Samsâmüddevle) vermiştir.[87]

b. Büveyhî İmparatoru

Adudüddevle, Büveyhîler'i en kudretli dönemlerine ulaştırmış bir hükümdardır.[88] Doğuda ve güneyde kazanılan başarılar sayesinde Fars Büveyhîleri en güçlü ve toprakları en geniş şube haline gelince, gözlerini batı yönüne çeviren Adudüddevle, amcasının oğlu İzzüddevle'yi Büveyhîler'in Irak-Bağdat şubesinden saf dışı ederek başa geçti. Hamdânîler'in Halep şubesini Bizans'la aralarında tampon olarak bıraktı. Onlar da Adudüddevle'nin hakimiyetini tanıdılar. Aynı yıl kardeşi Fahrüddevle'nin topraklarını, Hakkari çevresini ve Umman'ı alarak, bütün Büveyhî topraklarını elinde toplamayı başardı. Fars, Arracan ve Cezîre'yi doğrudan kendisi yönetirken, Rey, Isfahan, Hemedan, Nihavent, Cürcan, Taberistan kendine

[86] İbnü'l-Esîr, VIII, 587.
[87] İbnü'l-Esîr, VIII, 646;
[88] Abdülkerim Özaydın, "Adudüddevle", *DİA*, İstanbul 1995, I, 393.

tabi kardeşi Müeyyidüddevle,[89] Kirman'ı oğlu Şerefüddevle, Umman, Huzistan'ı diğer oğlu Samsâmüddevle yönetti. Ayrıca Cibal, Sistan, Sind, Yemen onun hakimiyetini tanıdı.

Ayrıca kudretini artırmaya yönelik olarak İranlılarda hükümdarlara mahsus bir lakap olan "Şâhenşâh" unvanını aldı, hutbelerde kendisi için "Meliku'l-Müluk" unvanı kullanılıyordu. Çok disiplinli ve düzenli bir hayatı vardı. Ayrıca halife ile evlendirdiği kızından doğacak çocuğu halife ilan etmeyi düşünüyordu.[90] Onun ülke sınırlarının olağanüstü bir şekilde genişlemesini sağlayan zaferlerine paralel olarak Büveyhîler, Bizans, Fâtımîler ve Sâmânîler gibi dönemin büyük devletleri ile ilişki biçimini değiştirmiştir. Fâtımîler, onun başarıları karşısında korkuya kapılıp kendisine iki defa elçi gönderdiler. O, meşhur fakih İmam Bâkıllânî'yi Bizans'ın elçisine karşılık İstanbul'a göndermiştir.[91] Sâmânîlerle ise barışcıl bir durumu olmamıştır.

c. Hamdânîler'le Mücadele

Bir genişleme ve aynı zamanda merkezileşme siyaseti güden Adududdevle, ilk olarak gözlerini Musul Hamdânîlerinin Cezîre'deki topraklarına dikti. Bunun en önemli nedeni Cezîre'nin Irak için hububat sağlayan bölgelerden biri olması idi. Hamdânîlerin başkenti Musul'u ele geçiren Adududdevle, on iki ay süren çetin kuşatma savaşlarından sonra tüm Cezîre topraklarını yani Diyâr-ı Rebî'a (Musul'dan Nusaybin ve Mardin'e kadar), Diyâr-ı Mudar (Rakka'dan, Harran, Ruha, Suruc vd.) Diyâr-ı Bekr (Amid, Meyyâfârıkîn, Erzen vd.) ele geçirdi ve bu hanedanın varlığına son verdi. Sadece üstünlüğünü kabul eden Halep Hamdânîlerine dokunmadı. Hatta Diyâr-ı Mudar'ı Halep Hamdânî topraklarına iade etti. Hem Bizans ve hem de Fâtımîler'in baskısı altındaki bu küçük devlet Büveyhîler ile Bizans arasında bir tampon bölge idi. Onların hamiliğini yaparak Bizans ve Fâtımîlere gözdağı vermiş oluyordu. Cezîre'nin fethiyle Büveyhîler batıda Fırat nehrine dayanmış ve Bizans imparatorluğuna komşu durumuna gelmişlerdi.

Ayrıca Irak'ın kuzeyinde uzun zamandır bir devlet görevlisinin giremediği Kürtler'in meskun olduğu Şehrezur'u ele geçirip buraya yerleşen Benî Şeyban'ı dağıttı.(369-979-80) Yine Cezîre'de Sincar'ı mesken edinen bedevi Ben-i Ukayl Arap kabilesi ve başkanı Dâvud b. el-Ukayli'nin Irak ve Cezîre'deki tedhiş ve saldırılarına son verdi.[92]

[89] İbn Miskeveyh, VI, 11.
[90] Ebu'l-Fida, I, 465.
[91] Ahmet Muhtar el-Ubbadi, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fatımi*, Beyrut trz., 167.
[92] İbnü'l-Esîr, VIII, 702.

d. Güney Irak ve Doğu Fetihleri

Adudüddevle, genişleme yönünde çalışmalarını sürdürürken Irak ve çevresinde Abbâsîler'in zayıflamaya başlamasından bu tarafa güçlü bir devletin bulunmaması sebebiyle ortaya çıkan eşkıya zümreleri ve onların odaklandıkları merkez ve şehirleri de ele geçirerek bölgeye güvenlik getirdi. O, bölgede kendi başına buyruk hiçbir güç bırakmak istemiyordu. Bu çerçevede daha önce Büveyhîler'i çok uğraştırmış olan bölgenin bataklık kısmında hüküm süren Şahiniler'e boyun eğdirmek istedi, fakat bölgenin tabii yapısı nedeniyle başarılı olamadı. Üstünlüğünü kabul ettirip vergiye bağlamakla iktifa etmek zorunda kaldı.[93]

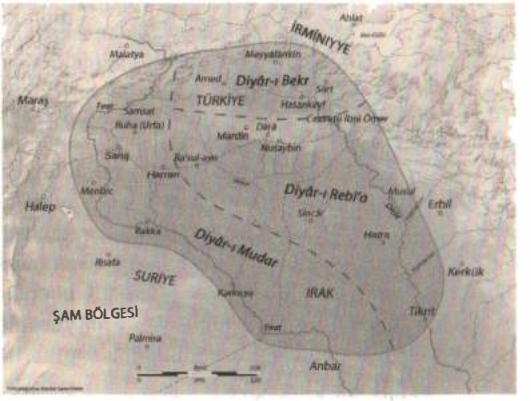

Harita 30: Diyâr-ı Rebî'a ve Diyâr-ı Mudar

[https://bit.ly/2lb2Fb6]

Adudüddevle, Cezîre ve Irak işlerini bir çözüme bağladıktan sonra babasının yönetim bölgesi olan Cibal bölgesine el atmak için fırsat buldu. Rüknüddevle'nin ölümünden sonra sadece Rey'de tahta çıkan kardeşi Müeyyidüddevle tam itaat içinde olmuş, Hemedan'da tahta çıkan diğer kardeşi Fahrüddevle ile Cibal'in Kürt bölgesi Kirmanşah ve bazı kısımlardaki Berzikani aşireti liderlerinin çoğu, kendisine karşı İzzüddevle'yi desteklemişlerdi. Bölgeye yeni imparatorluk siyasetine göre şekil vermek için Adudüddevle, 369/980'de Cibal seferine çıkıp Hemedan'a yürüdü. Fahrüddevle Hemedan'dan kaçarak önce Ziyariler'e ardından da Sâmânîler'e sığındı. Fahrüddevle'nin topraklarından Hemedan ve Nihavend'i Müeyyidüddevle'nin topraklarına kattı. Dinever ve Karmisin'i ise Irak bölgesine katarak kendi yönetimine aldı. Bu sefer münasebetiyle Berzikani Kürt toplumu da itaat altına alındı. Bütün kaleleri ve müstahkem mevkileri ele geçirildi. Fakat daha önce onlar için oluşturulmuş özerk yönetim (riâset) devam ettirildi ve başlarına Hasanveyh'in itaatkâr oğlu Bedr b. Hasanveyh getirildi. Bütün bu adımların sonunda hemen hemen tüm Cibal bölgesi, Rey merkezli olarak Müeyyidüddevle'nin idaresinde birleştirilmiş oldu.

Ne var ki, Cibal meselesi Büveyhîler ile Ziyarileri karşı karşıya getirdi. Ziyari emiri Kabus b. Veşmgir'in kendisine sığınan Fahrüddevle'yi Adudüddevle'ye geri vermemesi savaş sebebi sayıldı. Adudüddevle'nin talimatıyla Müeyyidüddevle, tüm Ziyari topraklarını, Taberistan ve Cürcan'ı Büveyhî

[93] İbnü'l-Esîr, VIII, 701

Resim 51: Adududdevle'ye ait bir madalyon

[https://s.si.edu/2HRf9xv]

topraklarına kattı (371/981). Fahrüddevle ve Kabûs Horasan'a giderek Sâmânîlere iltica ettiler. Sâmânîler iki mültecinin ülkelerini geri almaları için Horasan orduları komutanına hareket emri verdiler. Samani ordusu Cürcan'a saldırıya geçti; fakat 372/983'de yapılan Cürcan savaşında Büveyhîler Sâmânîler karşısında büyük bir zafer kazandı. Tam bu sırada Adududdevle'nin ölüm haberi Büveyhî ordusunun Sâmânîlerin toprakları üzerine yürümesini engelledi. Bu zaferin gerçekleştiği tarih, Büveyhîler'in sadece Sâmânîler karşısındaki üstünlüklerini değil, aynı zamanda tarihteki kudretlerinin ulaştığı en yüksek noktayı işaret etmekteydi.[94]

e. Fâtımîler İle İlişkiler

Fâtımîler ile ilişkiler tutum ve yaklaşım bakımından birbiri ile çelişen iki aşamalı gerçekleşmiş görünmektedir. Adududdevle ilk birkaç yıl boyunca (367-69) Fâtımîlere karşı geleneksel hasımca tutumu terk ederek dostane ilişkiler kurmaya çalıştı. Bu çerçevede Fâtımîler'in Hz. Fatıma'nın soyundan geldiği iddialarını kabul ettiği gibi, ilan edilmemiş olsa bile onların halifelik iddialarını kabul etmiş göründü. Topraklarında Fatımi dâîlerinin faaliyetine izin verdi. Bizanslılar'la cihat konusunda Fâtımîlerle iş birliğine girebileceğinin sinyallerini verdi. Ne var ki onun bu pasif tutumunun bir strateji ve şartların gereği bir ihtiyattan ileri geldiği anlaşılmaktadır. Öyle görünüyor ki, kardeşi Fahrüddevle'nin isyanı ve Hamdânî topraklarının zaptıyla meşguliyetin ve aynı zamanda İslâm sınırlarında üstünlüğü ele geçirip saldırılarını artıran Bizanslılar'la beklenmedik bir çatışma durumuna girilme ihtimali, böyle bir siyasetin önemli nedenleri olduğu ortaya çıkıyor. Kısaca doğuda Adududdevle gibi güçlü bir hükümdarın bağlılığını kazanma ümidi verilmek suretiyle Fatımi halifesi oyalanmak istenmiştir.

Nitekim o, tüm bu konularda olumlu gelişmeler olunca verdiği ödünleri geri alan bir hasmane ilişkiler dönemini başlattı. Adududdevle Fâtımîler'in Hz. Peygamber'in soyundan olduğu iddiasını sorguladı. Özellikle parçalı bir yapıda olan Suriye'ye ilgi duyduğunu gösteren adımlar attı. Hatta Filistin bölgesinde kendi adına hutbe okutmayı başardı. Adududdevle'nin

[94] İbnü'l-Esîr, IX, 11-3;

bölgeye ilgisinin nedeni Irak'ın İzzüddevle zamanındaki kötü yönetimi nedeniyle kaynakların sürekli azalması karşısında Suriye'de canlanmaya başlayan ticaret ve ticari kentlerin (örneğin sahildeki Tripoli gibi) gelirleri idi. Üstelik Fâtımîler, uzak doğu ticaretini İran körfezinden Kızıl Deniz'e çevirme yönünde başarılı olmaya başlamışlardı.

Böylece Fâtımîlerle ilişkileri hayatının sonuna doğru bozan Adudüddevle, Mısır seferi için hazırlık başlattı. Esasen ikisi de güçlü ve genişleme eğilimli bu devletlerin karşı karşıya gelmemesi imkansızdı. Fatımi Halifesi Azîz-Billâh ona iki defa elçi gönderdi. Bunlardan birinde Bizans'a karşı iş birliği teklif ederken, diğerinde onu Mısır'ı işgal etme fikrinden vazgeçirmeye çalışıyordu(369/980). Adudüddevle'nin ani ölümü bu sefere engel oldu. Gerçekten Mısır'ı işgal etme niyetinde olan Adudüddevle, kardeşi Fahrüddevle ve Kabus b. Veşmgir ile uğraştığı için buna imkan bulamamış ve Fatımi elçisine de bu durumu açıkça ifade etmişti. Mısır halkı korkulu günler yaşamış, onun ölümüyle Fâtımîler rahat bir nefes almış, Fatımi halifesi onun ölüm haberini getiren vezirine hilat giydirmişti.[95]

f. Bizans İle İlişkiler

Adudüddevle'nin Bizanslılar ile ilişkilerine gelince; Abbâsîler'in merkezi gücünün yıkılması ve daha sonra sınırların korunmasında merkez bir rol üstlenen Seyfüddevle'nin ölümüyle sınırlarda baskısını artıran Bizanslılar ile Mezopotamya'da hemhudut olan Adudüddevle'nin bu ülke ile bir çatışma içine girme ihtimali her zaman vardı. Uzun zamandan beri Bizanslılar karşısında pasif, güçsüz ve dolayısıyla mağdur bir durumda bulunan Müslüman dünyada Bizans'a gaza Adudüddevle'nin zaten var olan itibarını yükseltirdi. Büyük bir hükümdar olarak daha önce zayıf İzzüddevle'nin aldırmaz tutumunu onun sürdürmesi bir utanç sebebi olurdu. Ne var ki bu dönemde Bizans'ın bir taht kavgasıyla sarsılması ve bunun Adudüddevle için bir takım avantajlı durumlara neden olması çatışma ve savaş seçeneğini ortadan kaldırdı.

Bizans'lı general Bardas Sclerus isyan edip sonunda yenilince Adudüddevle'ye sığındı (369/980). İmparator Basil de bir elçi göndererek asi generalin teslimini istedi ve bunun karşılığında vaatlerde bulundu. Adudüddevle, Bizans elçisini iyi karşıladı. Bizans elçilerinin Bağdat'ta Adudüddevle'nin huzurunda isteklerini kabul ettirmek için nasıl yerlere kadar eğildiklerini anlatan kaynaklar, bu durumun onun şan ve şöhreti

[95] İbn Zafir, *el-Ahbarü'd-Düveli'l-Munkatıa*, Kahire trz., 34, 36; Shainol Jiwa "Fatimid-Buyid Diplomacy", *Journal of Islamic Studies*, 3:1, 1962, 57-71; Ahmet Güner, *Büveyhlerin Şîî-Sünnî Siyaseti*, İzmir 1999, 197-201; Nabia Abbott, "Two Buyid Coins", *AJSLL*, LVI (1939), 350-364.

bakımından unutulmaz olduğunu söylerler. Adudüddevle, Bardas ve maiyetini Bağdat'ta gözetim altına alırken, Bizans imparatorluğu ile karşılıklı elçi teatisinde bulundu. Meşhur İslâm âlimi Bakillani'yi 371/982'de elçi olarak Kostantiniyye'ye gönderdi. Sonunda Bizans'la bir anlaşmaya varıldı ve Adudüddevle birçok avantaj elde etti. Çünkü taraflar arasında on yıllık bir barışı da içeren bu anlaşma ile Adudüddevle, İslâm sınırlarını emniyet altına almayı yeterli görmüş ve bunun dışında Bizans topraklarında başka bir amacının olmadığı da anlaşılmıştır.[96]

g. Vefatı

Adudüddevle, beş yıllık bir hükümdarlıktan sonra tutulduğu sara hastalığından kurtulamayarak 372/983'de Bağdat'ta 47 yaşında öldüğünde[97] Büveyhî devletinin toprakları tarihinin en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Doğuda Kirman ve Mekran'dan, batıda Kuzey Suriye'ye kuzeyde Hazar denizinin güney sahilinden güneyde Umman'a kadar büyük bir sahayı kapsıyordu. Bu büyük sınırlar içerisinde Fars, Kirman, Umman, Irak ve Cezîre Adudüddevle'nin bizzat kendisinin idaresinde idi. Cibal, Taberistan ve Cürcan bölgeleri itaatkar kardeşi Müeyyidüddevle tarafından yönetilmekte idi. Halep Hamdânîleri, Sistan Saffârîleri, Yemen ve Filistin'deki yerel güçler onun vasalları idiler.

İdarede onun zamanında Büveyhî devleti daha merkezi bir yapı kazandı. Onun şahsında Büveyhîler, etkili ve tarihe mal olmuş bir lider yetiştirdiler. O, güçlü ve adil bir yönetimin örneklerini vermeyi önemsedi. Değişik güç grupları arasında dengeler kurmak için çaba harcadı ve başardı. Fakat haleflerinden hiçbiri onu örnek almak için yeterince güçlü bir tavır sergilemediler.

Adudüddevle ile Büveyhî tarihine yeni ve önemli bir şahsiyet katılmış olmaktaydı. Onun ortaya koyduğu başarı çizgisi, Büveyhî devletinin en dikkat çekici sayfalarını oluşturdu. İsabetli karar alan, akıllı, cömert, ilim düşkünüydü. Bağdat'taki alim ve şairlere maaş bağladı. Ünlü şair Mütenebbî, Adudüddevle'nin yakınında bulundu.[98] Onun dönemi dışında Büveyhîler zamanında devam eden iç savaş ve kargaşadan dolayı imar faaliyeti yapılamadı. O, kendisini iyi yetiştirmiş, ilmiyle temayüz etmiş (entelektüel), problemleri dikkate alarak çözen, ekonomi-politik düşünebilen, felsefe, ilim, sanat ve kültürün koruyucusu ve teşvikçisi, ülkenin imar ve inşası ile büyük sosyo-kültürel ve ekonomik amaçlı önemli projeler, kurumlar

[96] İbnü'l-Esîr, VIII, IX, 702.
[97] İbn Miskeveyh, VI, 49.
[98] İbn Kesîr, XI, 301; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, Çev, Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987, 110.

ve eserler bırakan bir hükümdardı. Bu hanedan onun değerinde bir başka şahsiyet çıkaramamıştır. Ondan sonra, Büveyhîler kardeş kavgaları sonucu yıkılış sürecine girdi.

Adudüddevle, yıllardır iç savaşlardan dolayı yıpranan ve yıkılan Bağdat'ı imar faaliyetine başlamıştı. O, kısa süren sultanlığı döneminde tıkanan ve yıkılan nehir kanallarını açtırdı. Hicaz yolunun güvenliğini sağlayıp kuyular açılmasını sağladı. Camiler inşa etti, ırmaklar üzerine barajlar ve köprüler kurdurdu. Hz. Ali'nin türbesini yaptırdı. Kendisi bu işlerle uğraşırken, Hıristiyan veziri de kiliseleri onarıyordu. En güzel eseri, yüz bin dinara mal olan Bağdat'taki meşhur Bimaristan (hastane) olmuştu.[99] Burayı birçok tıbbi aletle donatmıştı.[100] Bu hastanede yirmi dört tane doktor çalışıyordu.[101] Şiraz'a kütüphane ve üç yüz altmış odalı saray yaptırdı.

D. Adudüddevle Sonrası Büveyhîler

Adudüddevle'nin halefi konusunda kesin bir karar vermeden vefat etmesi bir belirsizlik ortaya çıkarmıştı. Bu durum aile içinde büyük bir mücadele başlattı. Değişik bölgelerdeki farklı sivil ve asker bürokratik seçkinler, kendi menfaatleri çerçevesinde değişik Büveyhî prenslerini yönlendiriyorlardı. Adudüddevle'nin ölümünden sonra çocukları birbirlerine rakip olarak ortaya çıktılar.

1. Samsâmüddevle

Adudüddevle'nin çocuklarından ikinci sırada olan Samsâmüddevle Bağdat'taki devlet büyüklerinin biat etmesiyle Emiru'l-Umera oldu. (372/983) Samsâmüddevle, yumuşak huyu ve rahat kişiliği ile babasının yerini dolduramadığını gösterdi. Daha ilk aşamada Huzistan ve Basra bölgelerinin diğer iki kardeşi Tâcüddevle ile Ziyâüddevle tarafından ele geçirilmesini engelleyemedi. Şerefüddevle ise Fars'ta baş çekmişti. Çok daha önemlisi kısa bir zaman sonra Müeyyidüddevle'nin ölümü üzerine kardeşi ve Horasan'da sürgün olan Fahrüddevle Rey'de tahta çıktı.[102]

Adudüddevle'nin ölümünden sonra beş ayrı bağımsız nüfuz sahası veya devlet oluşmuştu. Coğrafî olarak iki gücün arasında kalan Huzistan ve Basra emirleri Fahrüddevle'yi metbu tanıdılar. Samsâmüddevle de onunla iş birliğine girmek zorunda kaldı. Bundan da cesaret alan

[99] el-Ubbadi, 168.
[100] M. Seligsohn, "Adudüddevle", *İA*, İstanbul 1964, I, 143.
[101] Hitti, II, 742; Merçil, VI, 497.
[102] İbnü'l-Esîr, IX, 27.

Resim 52: Mütenebbî'nin Bağdat'ta kendi adı verilmiş bir cadde üzerinde bulunan temsili heykeli

[https://bit.ly/2JXpXiE]

Fahrüddevle "Şâhenşâh" unvanını alarak en büyük hükümdar olduğunu ilan etti.[103] Mücadele ilk aşamada Samsâmüddevle ile Şerefüddevle arasında geçecek gibi görünüyordu.

Samsâmüddevle, Irak'ta istikrarı sağlamakta güçlükle karşılaştı. Basra ve Huzistan'ın kaybı ile esasen ekonomik olarak zayıf bir duruma düşmüştü. Ayrıca ordusundaki Türk unsurunun giriştiği isyanla karşılaştı. İsyan bastırıldı ise de (373/983) bu durum, bir kısım Türk birliklerinin Irak'tan ayrılıp Fars'a gitmelerine neden oldu. Diğer taraftan 375/985'da ordunun Deylemli bir kısım generalleri Şerefüddevle lehine bir darbe ile Samsâmüddevle'yi tahttan indirmeye teşebbüs etmişlerdi. Yerine Şerefüddevle'nin vasalı olarak kardeşi Bahâüddevle'yi getireceklerdi. Bu darbe son anda önlendi.[104]

Bu bölünmeler toprak kayıplarını da beraberinde getirdi. Cezîre'nin kuzeyinde Diyar-i Bekir bölgesinde Mervanilerin atası sayılabilecek olan Kürt kökenli Bad Diyâr-ı Bekr'i ve ayrıca Musul'u ele geçirdi. Bad, sonunda mağlup edildiyse de Samsâmüddevle, 375/985'de bir anlaşmayla Diyâr-ı Bekr ile Tur Abdin'in yarısını onun yönetimine vermeyi kabul etti. Diğer taraftan Fâtımîler, Suriye üzerindeki hakimiyetlerini güçlendirip rahatladılar. Bu arada Karmatilerle devam eden iyi ilişkiler bozuldu. Şerefüddevle'yi destekleyen Karmatiler, 373/983'de Basra'ya saldırdılar, ardından Kufe'yi ele geçirdiler. Samsâmüddevle, 375/985'de Karmatiler'i Kufe'den çıkartabildi. Bu başarısına rağmen kendine bağladığı Umman'ı Şerefüddevle'ye kaptırdı. (375/985)[105]

Samsâmüddevle'nin Fars'da güçlü bir pozisyonda bulunan yaşça en büyük kardeşi Şerefüddevle, Adudüddevle sonrası yapılan oldubittiyi kabullenmeyerek Bağdat'a yürümek istese de Fars kökenli devlet adamlarının tesiriyle tereddüt geçirince Samsâmüddevle Irak'ta bir müddet ayakta kalabildi. Şerefüddevle, Büveyhîler'in en büyük hükümdarlığını ele geçirmek için Irak'tan başlamak gerektiğine sonunda karar verdi.[106] İlk önce 375/985'de Ahvaz ve Basra'yı ele geçirdi ve Fahrüddevle'yi üstün kabul eden kardeşleri Tâcüddevle ve Kıvâmüddevle'nin bölgedeki

[103] Abdülkerim Özaydın, "Fahrüddevle", *DİA*, XII, 98.
[104] İbnü'l-Esîr, IX, 41.
[105] İbnü'l-Esîr, IX, 39.
[106] Bkz. İbn Miskeveyh, VI, 51; Ayni, 169.

hakimiyetlerine son verdi.[107] Sonra 376/986'da Bağdat'a yürüdü. Şehirdeki Deylemli askerler maaşlarını daha rahat alacaklarını düşündükleri Şerefüddevle'nin emrine girmek için acele ettiler. Yüksek sivil ve askerî bürokrasi de benzer şekilde davrandı. Yaklaşık dört yıl tahtta kalan Samsâmüddevle, yakın adamlarının karşı çıkmasına rağmen kardeşi ile görüşme yapmak üzere Vasıt'a gitti. Kardeşini önce iyi karşılayan Şerefüddevle sonra onu tutuklattı[108] ve Fars'ın Siraf ilinde bir kalede hapsetti.[109]

2. Şerefüddevle

Şerefüddevle, babasının doğrudan yönettiği toprakları yeniden birleştirmeyi başardı. Devletin işlerini tekrar yoluna koydu, asayiş ve düzeni sağladı. Rey ve Isfahan'da hakim konumu problem oluşturan amcası Fahrüddevle'ye[110] boyun eğdirmek için önce onun müttefiki Cibal'deki Kürt Hasanveyhilerin lideri Bedir'i tasfiye etmek istedi (377/987). Fakat gönderdiği ordunun yenilmesi tam bir felaket oldu. Cibal bölgesinde Hasanveyhi Kürt unsuru güçlendi ve Bedir önemli bir isim haline geldi. Büveyhîler kendi aralarında çatışırken, alt konumlardaki güçlerin öne çıkmalarını da sağlıyorlardı.[111]

Şerefüddevle'nin Irak'ta iken kuzey-batı politikası da çok başarılı değildi. Yerel Kürt lider Bad'ın anlaşma hilafına topraklarını genişletmesinin önüne geçilmek için bulunan çare, 377/988'de Diyâr-ı Bekr bölgesinde arazinin Beni Ukayl ve Beni Numeyr bedevilerine ikta olarak dağıtılması ve onlardan topraklarını savunmalarını beklemekti. Bu şekilde ancak Diyâr-ı Bekr bölgesinde açık araziler bu iki kabilenin elinde kalırken, dağlık bölgeleri ve Turi Abdin Bad'ın elinde kaldı. Her hâlükârda Şerefüddevle Bağdat'ta iki sene sekiz ay hüküm sürdükten sonra asıl hedefi Fahrüddevle üzerine yürümeye fırsat bulamadan 379/989'da 27 yaşında iken öldü. Şerefüddevle iktidarında Bağdat'ta Türk-Deylemli askerler arasındaki kavgalar had safhaya ulaşmıştı.[112] Bağdat'ta önemli bir rasathane kurmuştu.[113]

3. Bahâüddevle

Şerefüddevle'nin yerine kardeşi Bahâüddevle (379/989) Bağdat'ta tahta çıktı. [114] Kendisine problem çıkarabilecek Şerefüddevle'nin oğlu

[107] İbnü'l-Esîr, IX, 44.
[108] Ebu'l-Fida, I, 469.
[109] İbnü'l-Esîr, IX, 48.
[110] İbn Miskeveyh, VI, 60.
[111] İbnü'l-Esîr, IX, 52.
[112] Ebu'l-Fida, I, 469.
[113] İbn Tagriberdi, *en-Nucumu'z-Zahira*, Beyrut 1992, IV, 156.
[114] Suyuti, 410.

Ebû Ali'yi ortadan kaldırdı. Deylemlilere karşı Türkler'in desteğini alarak, Deylemlilerin nüfuzundan kurtulmaya çalıştı. Vasıt, Basra ve Arracan'ı ele geçirdi. Halife Tai'yi 381/991'de halifelikten indirip gözüne mil çektirdi ve yerine kırk bir yıl boyunca Abbâsî halifeliği yapacak olan Kâdirbillah'ı geçirdi ve halife ile karşılıklı ihanet etmeyeceklerine dair yemin ettiler. Kerh'te büyük bir kitaplık yaptırarak ulemaya vakfeden Ebu Nasır Sabur Erdeşir, bu dönemin önemli bir veziri idi.[115]

Mevcut durumda Büveyhî devleti iki bölüm halinde idi. (Rey'de Fahrüddevle, Bağdat'ta Bahâüddevle) Çok geçemeden üçüncüsü ortaya çıktı. Fars'da vezir ve siyasî-askerî seçkinler kendi mahalli meselelerine duyarlı bir Büveyhî hükümdarı tercih ederek Siraf'ta tutuklu olan Samsâmüddevle'yi Şiraz'da tahta çıkardılar.[116] Bu durum büyük hükümdarlığı ele geçirmek için yeni ve uzun mücadelenin kapısını araladı. Kendisini Büveyhî ailesinin en yaşlısı olarak en büyük hükümdar kabul eden Fahrüddevle, ünlü veziri Sahib b. Abbad'ın teşvikiyle Irak'ı istila için harekete geçti. İlk olarak Huzistan'ı ele geçirdiyse de bilahare Bahâüddevle karşısında geri çekilmek zorunda kaldı.[117] Bahâüddevle bu başarısından sonra gözünü Fars'ta Samsâmüddevle'ye boyun eğdirmeyi hedefledi. Samsâmüddevle konumunu güçlendirmek için Fahrüddevle'yi büyük hükümdar olarak tanımıştı. Bu tutum taraflar arasında Büveyhî devletini zaafa uğratan ve sekiz yıl süren bir iç savaş ve mücadelenin fitilini ateşledi. Mücadelenin ilk safhasında taraflar arasında yapılan bir anlaşmayla iki hükümdar birbirlerini eşit kabul ettiler. Samsâmüddevle'nin Fars, Kirman ve Umman'ı, Bahâüddevle'nin de Huzistan, Irak'ı kontrol etmesi hükme bağlandı. (380/990) Fakat aralarındaki mücadele 388/998'de Samsâmüddevle Isfahan'da öldürülünceye kadar son bulmadı.[118] Özellikle zengin gelirleri ile öne çıkan sınır bölgesi Ahvaz ve Huzistan'ın hakimiyeti için her iki taraf arasında şiddetli mücadele yaşandı. Samsâmüddevle muktedir komutanı Hürmüz'ün mahareti sayesinde mücadeleyi önde götürüyordu. Bahâüddevle, mücadelede öne geçebilmek için halife Kâdirbillah'tan gösterişli lakaplar aldı ve kendisini "Şâhenşâh/en büyük hükümdar" ilan etti.

Bu mücadele, o kadar sert ve düşmanca devam etti ki, iki tarafın ordularının yapılarını değiştirdi. Fars'ta Türk askerî unsuru tamamen tasfiye edilirken, Irak'ta da Bahâüddevle neredeyse tamamen Türk askerî unsuruna dayandı. Aslında denilebilir ki Bahâüddevle ile Samsâmüddevle'nin mücadelesi adeta Türklerle Deylemlilerin mücadelesi idi. Samsâmüddevle'nin

[115] Suyuti, 412; Ubbadi, 173.
[116] İbnü'l-Esîr, IX, 62.
[117] İbn Miskeveyh, VI, 100.
[118] İbnü'l-Esîr, IX, 79.

388/998'de Huzistan ve Basra'yı ele geçirmesi üzerine Bahâüddevle tüm müttefikleri Kürt lider Bedir ve Batiha hakimi Mühezzebüddevle ile güç birliği içinde harekete geçti, Basra'yı geri aldı, Huzistan'da rakibi üzerine kesin bir üstünlük sağlayamadı. Fakat beklenmedik bir şekilde Samsâmüddevle'nin bir Büveyhî prensi tarafından öldürülmesi (388/998) durumu bir anda tamamen değiştirdi. Samsâmüddevle'nin ordusu, Bahâüddevle'ye teslim oldu. Bahâüddevle, Huzistan'a ardından da Fars, Kirman ve Umman 'a hakim oldu[119] ve böylece önce Adudüddevle, sonra Şerefüddevle'nin doğrudan yönettikleri bölgeleri birleştirmiş oldu.

a. Yeni Başkent: Şiraz

Bundan sonra Bahâüddevle, Bağdat'tan ayrılıp Şiraz'ı başkent yaptı (389/999) ve bir daha Bağdat'a dönmedi. Fars bölgesi, sonraki tüm iktidar yılları boyunca, Sistan Saffârîlerinin 390/1000'de Kirman'a bir saldırıda bulunmaları dışında, tamamen huzurlu ve sakin geçti. Çok daha önemlisi, Cibal Büveyhî emiri Fahrüddevle'nin 387/997'de ölmesi, Büveyhî devletinin iç çatışma ve savaşlarını bir süre sona erdirdi. Fahrüddevle'nin yerine Rey'de dört yaşında olduğu söylenen oğlu Mecdüddevle geçti. Hemedan'da ise kardeşi Şemsüddevle vardı. Devlet yönetimini saltanat naibesi olarak anneleri Seyyide üstlendi. Bu durumda Mecdüddevle ve kardeşi, Bahâüddevle'yi, üstün hükümdar olarak tanıdılar. Böylece Bahâüddevle tüm imparatorluğu birleştrmiş oldu.

Fahrüddevle'nin ölümü Kuzey İran'da Büveyhîleri zayıflatmış ve Taberistan ve Cürcan'dan çekilmelerine neden olmuştu. Horasan'da sürgündeki hayatından dönen Ziyari emiri Büveyhîlere üstün geldi ve bu bölgelerde Ziyari iktidarını yeniden kurdu.[120] Diğer taraftan kuzeybatı da Zencan ve bazı şehirler Azerbaycanlı Müsafirilerin eline geçmişti. Büveyhîler için bu sıralarda doğu sınırındaki en önemli değişiklik Sâmânîlerin yıkılması ve Horasan'da onların yerini güçlü Gaznelilerin almasıydı. Ziyariler, Gaznelilerle ittifak ederek Büveyhîlere karşı durumdaydılar. Diğer taraftan Cibal bölgesinde Hasanveyhiler de güçlerini iyice artırdılar ve Irak Büveyhîlerini tehdit eder hale geldiler.[121] Bir başka Kürt kabilesi Annaziler ise Bağdat'ın doğusunda Horasan yolunun üzerinde, İran platosuna çıkan güzergâhta bulunan Hulvan'a hakim olmuşlardı. İmparatorluğun batı tarafında ise Büveyhî iktidarı son derece güvenilmez duruma düşmüştü. Bahâüddevle'nin Şiraz'a yerleşmesi vaziyetin daha da kötüleşmesinde önemli bir amil oldu.

[119] İbn Miskeveyh, VI, 50 vd.
[120] İbnü'l-Esîr, IX, 140-141.
[121] Hilal b. Muhassin, *Tarihu's-Sabi*, Beyrut, 2003, VII, 68.

Irak'ın kuzey, batı ve hatta bazen merkezi kısımlarında Büveyhî yönetimi Kürt ve Bedevi Arap güçlerinin artan baskısı altına girmeye başladı. Cezîre'nin en kuzeyinde Diyâr-ı Bekr bölgesinde daha önce Şerefüddevle zamanında birçok gailelere neden olan Kürt lider Bad'ın öldürülmesi sorunu çözmemiş ve Büveyhîler'in Ukaylilerle mücadelesinden yararlanarak Bad'ın kızının oğlu Hasan b. Mervan bir asır varlığını koruyacak olan Mervaniler hanedanını kurmuştur. Büveyhîlere belli bir vergi vermişler ve halifeden lakap almışlardır.

Ne var ki Bahâüddevle, imparatorluğu şeklen yeniden birleştirmesiyle görevini tamamlamış gibi davranıyordu. Esasen on yılını kardeşi Samsâmüddevle ile mücadeleye harcayan Bahâüddevle'nin batıda olup bitenlerle ilgilenecek hali de kalmamıştı.

Ayrıca Musul sözde Bahâüddevle'ye bağlı olarak ve belli bir vergi karşılığında Ukayli lideri el-Mukalled b. el-Müseyyib'in idaresine bırakılmıştı. Ukayliler zamanla Irak'ın güneyine doğru yayıldılar, Kufe ve Anbar şehirlerini ele geçirdiler ve hatta Bağdat'ı tehdit ettiler.[122] Diğer taraftan Fırat'ın aşağı saçaklarında daha sonra Hille şehrinin yükseleceği Camiayn'da Beni Esedlilerin kurduğu Mezyediler ortaya çıktı. Vasıt'a kadar saldırılar düzenleyip bölgelerinde Bahâüddevle'ye vergi vererek tutundular. Hatta Ukaylilerin ilerleyişini de bir dereceye kadar Büveyhîler değil Mezyediler önledi.

Bu mahalli devletçiklerden özellikle Suriye ve Cezîre sınırında olanlar Fâtımîler ile Büveyhîler arasında mücadele konusu oldu. Çünkü Büveyhîler zayıflarken, Fâtımîler yükselişte idi. Bu dönemde Fâtımîler Suriye'ye iyice yerleştikleri gibi Halep Hamdânîlerinin ortadan kalkması üzerine de Kuzey Suriye'ye egemen oldular ve Irak'a doğru ilerlemeye başladılar. Bu durum onların bu mahalli Arap devletleri üzerindeki etki ve baskılarını artırıyordu. Hatta bunlardan Ukayliler, 401/1011'de Abbâsîler ve Büveyhîler adına hutbe okutmaya son verip Musul ve Kufe vb. yerlerde Fâtımîler adına hutbe okutmaya başladılar. Bahâüddevle, Musul'da 401/1010'da Fâtımîler adına hutbe okuyan Ukayli emirine karşı ordu gönderilmesini rica eden halifenin isteğini derhal yerine getirip[123] burada tekrar Sünnî Halife Kâdirbillah adına hutbe okunmasını sağladı.[124]

Bütün bunlar şu anlama gelmektedir ki, Büveyhîler her taraftan bu Bedevi kabile devletçikleri tarafından çevrilmişti. Sanki İran kökenli

[122] Kennedy, 23.
[123] İbnü'l-Esîr, IX, 223.
[124] Süleyman Genç, *Halife el-Kadir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti*, Marife, sayı: 2, Konya 2004, 230.

Resim 53: Büveyhîler döneminde Şiraz'da inşa edilmiş Vekîl Pazarı

[https://bit.ly/2HSsSEh]

mahalli hanedanlar karşısında Arap milli şuuru uyanıyor gibiydi. Bundan başka Bağdat Adudüddevle'nin ölümünden sonra yeniden bir kanunsuzluk ve anarşi kenti haline gelmeye başlamıştı. Bahâüddevle'nin Bağdat'tan ayrılması durumu daha da vahim bir hale getirmişti. Tüm olumsuzluklara rağmen Bahâüddevle Irak'ta tutunmaya çalıştı ve vekilleri aracılığıyla bölgeyi idare etti. Bunlardan ikisi tarihe yazılacak başarılı işler yapmışlardır. Amîdü'l-Cüyûş Hürmüz, 392/1002'de göreve başladı ve adeta Adudüddevle'nin yöntemlerini kullanarak Bağdat ve Irak'a asayiş ve güvenliği getirdi. Şiî-Sünnî çatışmalarını, Türklerle-Deylemli isyanlarını, Bağdat şehir çetelerini ortadan kaldırdı. Kışkırtıcı Şiî-Sünnî bayram ve aktivitelerini ilga etti. Başkentteki katliamlar, soygunlar, yangınlar ve yağmalara son verdi. Yaklaşık dokuz yıl görev yaptıktan sonra 401/1010'da ölünce aynı makama vezir Fahru'l-mülk geçti. Bir ilim ve kültür hamisi imar ve inşa adamı olarak o, Amidu'l-Cuyuş'un yolunu izleyerek Bağdat'ta beş yıl boyunca Bahâüddevle'den sonra bile barış ve asayişi sağlamada yüksek bir başarı gösterdi.[125] Bahâüddevle, imparatorluğun birliğinin sağlandığına fakat aynı zamanda devletin nispi bir gerilemesine ve yeni aktörlerin ortaya çıkışına şahit olarak yirmi dört yıllık bir iktidardan sonra 403/1012'de öldü. Yerine Şiraz'da oğlu Sultânüddevle geçti. O kardeşlerinden Celâlüddevle'yi Basra'ya, diğer kardeşi Kıvâmüddevle'yi ise Kirman'a vali tayin etti. [126]

4. Sultânüddevle

Büveyhîler, Bahâüddevle'nin yerine 403/1012'de oğlu Sultânüddevle'nin iktidarı ile yeni bir iç savaşın içine girdiler. Sultânüddevle, Şiraz'da "Müdebbirün li'd-Devle" denen üç kişilik saray seçkinlerinden oluşan bir cuntanın tesirinde kaldığı için gerçek bir gücü temsil etmiyordu. Bu cuntanın tesiriyle, Bağdat'taki naibi Fahru'l-Mülk'ü görevinden alıp öldürttü. Onun öldürülmesi Bağdat için bir kayıp oldu. Sultânüddevle çok geçmeden

[125] İbnü'l-Esîr, IX, 224.
[126] İbn Miskeveyh, VI, 188.

doğuda Kirman'dan saldırıya uğradı. Kirman emiri kardeşi Kıvâmüddevle büyük hükümdarlığı ele geçirmek için Sultânüddevle'nin bulunmadığı bir sırada Fars'ı işgal etti. O sırada komşu bölge Sistan'ı topraklarına katan Gazneliler bu işgalde Kıvâmüddevle'yi desteklediler. Gazneli Mahmud'un Büveyhî politikası ufukta belirmişti. Fakat Sultânüddevle, Kıvâmüddevle'ye üstün geldi. Neticede Kıvâmüddevle bir süre yardım için saray saray dolaştıktan sonra affedilip Kirman'ın yönetimine yeniden getirildi. Fakat Kirman meselesi Bahâüddevle'nin oğulları arasında uzun bir iç savaşın ilk işareti oldu. [127]

Sultânüddevle için esas gaile Irak ve Bağdat idi. On beş yıl süren nispi barış Fahru'l-Mülk'ün öldürülmesi ile sona ermişti. Deylem-Türk rekabeti, Şiî-Sünnî husumeti ve mali problemler kaynaklı anarşi ve kanunsuzluk geri dönmüştü. Sultânüddevle'nin Fahru'l-Mülk'ün yerine naip olarak atadığı İbn Salihan'ın şehre Deylemli askerleri ile gelişi buradaki Türk askerlerini kızdırmıştı. Sonunda Türk askerlerinin de isteği ile Sultânüddevle bizzat Bağdat'a geldi. Babasının ihmal ettiği bu kentte sorunları çözeceğine inanıyordu, fakat başarılı olamadı.[128] Türkler hükümdarın tutumunu fazla Deylem taraftarı olarak bulmuşlardı. Onun döneminde Deylemliler ve Sünnî Türkler arasındaki mücadele yoğunlaştı[129] ve Deylemliler tekrar Türklere üstünlük sağladılar.[130]

5. Müşerrifüddevle

İki yıl sonra, Türk askerlerinin zorlamasıyla Sultânüddevle Şiraz'a dönerken kardeşi Müşerrifüddevle'nin Irak Sultanı unvanıyla onun naibi olmasına karar verildi.[131] Fakat bu durum sonunda iki tarafın bir üstünlük savaşına girmelerine neden oldu. Sultânüddevle silah zoruyla Irak'taki konumunu geri almak istedi; fakat Müşerrifüddevle karşısında yenildi. Müşerrifüddevle Türklere dayanarak kendini önce "Emiru'l-Umera", ardından da büyük hükümdar yani "Şâhenşâh" ilan etti. Celâlüddevle de onunla ittifak etti. Daha sonra da Irak'ta Sultânüddevle'nin adına hutbe okutmaya son verdi. Bilahare her iki taraf arasında bir sulh yapıldı. Buna göre, Irak Müşerrifüddevle'nin, Huzistan ve Fars ise Sultânüddevle'nin hakimiyetinde bulunmasına karar verildi. Böylece bağımsız iki hükümdar ortaya çıkmış oldu.[132]

[127] İbnü'l-Esîr, IX, 293.
[128] İbn Miskeveyh, VI, 112 vd; İbnü'l-Esîr IX, 308.
[129] İbn Kesîr, XI, 276.
[130] Deylemli askerler daha çok piyade savaşını iyi biliyorlarken, Türkler süvari işini daha iyi biliyorlardı. Bkz. Heri-Bert Buse, V, 510.
[131] Ebu'l-Fida, I, 505.
[132] İbnü'l-Esîr, IX, 327

Sultânüddevle ile Müşerrifüddevle arasındaki savaş Büveyhîler için bir çöküş ve gerileme safhası oldu. Bağdat artık Fars ve Huzistan'ın mali yardımından mahrumdu. Müşerrifüddevle, Bağdat ve Vasıt'ın yarı harap kentleriyle bunların etrafındaki yıkılmış kırsal bölgelere dayanıyordu. Çok daha önemlisi iktidarı Türk askerlerinin iyi niyetine bağlıydı. Durum bu vaziyete iken Sultânüddevle kırk iki yaşında Şiraz'da öldü.(415/1024) Yerine Fars Büveyhî tahtı için on altı yaşındaki oğlu Ebu Kalicar'ı veliaht bıraktı. Bir yıl sonra da, Müşerrifüddevle bir veliahd bırakmadan Bağdat'ta vefat etti. Müşerrifüddevle ölünce yerine iktidara kardeşi Celâlüddevle geçti. Türkler Şiraz'dan getirtemedikleri Ebu Kalicar yerine Celâlüddevle'yi Emiru'l-Umera yaptılar.[133]

6. Celâlüddevle

Celâlüddevle dönemi, tamamen kargaşanın hakim olduğu, kardeş çocukları arasındaki kavgalar, Türkler ve Deylemliler arası mücadeleler ile dolu bir dönemdir. O, sarayını basan askerlerin baskısı ve can korkusu ile birkaç kere Bağdat'ı terk etmek zorunda kaldı. "Meliku'l-Müluk" ve "Şâhenşâh" unvanlarını kullanmış olsa da çok âciz bir yönetici olarak görüldü. [134]

a. Doğuda Mücadele

Bu arada Şiraz'da iktidara gelen Ebu Kalicar ise Fars'a hakim olabilmek için bu bölgeyi işgal eden amcası Kıvâmüddevle'ye üstün gelmesi gerekiyordu. Son derece keskin geçen bu mücadelede Kıvâmüddevle Fars'ın Kürtlerinden on bin kişiyi silah altına alma yoluna da gitse de galip gelemedi. Bir sulh anlaşmasıyla taraflar birbirlerinin konumunu onayladılar. Ebu Kalicar her yıl yirmi bin dinar ödemeyi de kabul etti.[135] Ancak ertesi yıl Kıvâmüddevle vefat edince Kirman'ı ele geçirdi. Büveyhî emirlerinin kendi aralarında mücadelesi Gaznelilerin Rey ve Cibal Büveyhîlerine son vermek için harekete geçmelerine neden oldu ve Gazneli Mahmud Rey'i ele geçirerek Büveyhîler'in bu kolunu ortadan kaldırdı. Buranın hakimi Mecdüddevle esir edilerek Gazne'ye götürüldü. Ardından Gazneli Mahmud'un oğlu Mesud, başta Isfahan olmak üzere Cibal'deki tüm toprakları ele geçirdi. Kakuyi emiri Alau'd-devle Gaznelilere bağlanmayı kabul etmek ve vergi vermek suretiyle daha sonraki yıllarda Isfahan'a dönebildi. (424/1033)[136]

Tüm bunlar olurken Büveyhî emirleri, Ebû Kalicar ve Celâlüddevle Gaznelilere karşı güçsüz bir durumdaydılar. Zaten azalan enerjilerini

[133] Aydın Taneri, "Celalüddevle", *DİA*, VII, 259.
[134] İbnü'l-Esîr, IX, 446.
[135] Ahmet Güner, "Ebu Kalicar", *DİA*, X, 171.
[136] İbnü'l-Esîr, IX, 428.

aralarında üstünlük yarışı için kullanıyorlardı. Nitekim Ebu Kalicar, 419/1028'de Irak'a yürüdü ve Celâlüddevle ile kıyasıya bir mücadeleye tutuştu. Yaklaşık sekiz yıl süren bu mücadelede bazı mevzi başarılarına rağmen kesin bir sonuç elde edemedi. Bunun bir nedeni Fars Büveyhîleri'nin de Irak'takine benzer şekilde ordudan kaynaklanan bir takım problemlerle karşılaşmaları idi. Celâlüddevle'nin son derece zayıf bir iktidarı temsil etmesine rağmen direnebilmesinin ardında ise Irak ve çevresindeki Büveyhîleri metbu tanıyan Ukayliler gibi mahalli hanedanların Celâlüddevle'yi desteklemeleri idi. Onlar için Bağdat'ta zayıf bir Büveyhî hükümdarı güçlüsüne göre daha tercihe şayandı. Neticede 429/1037'de bir barış anlaşması yapılarak karşılıklı saldırmazlık kararı verildi. Basra, Fars Ebu Kalicar'ın, Vasıt'tan Bağdat'a kadar olan bölgeler Celâlüddevle'nin idaresinde olacaktı.[137]

Celâlüddevle'nin Irak-Bağdat emirliği ne kendisi için ne de ülke ve başkent için mutlu bir dönem olmadı. Sürüp giden ekonomik çöküş, Bağdat'ta "ayyârûn" denilen Sünnî ve Şiî tarafları temsil etme iddiasındaki organize suç örgütlerinin ortaya çıkmasına neden oldu. Devletin polis teşkilatı bütünüyle devre dışı kaldı. Başkent Bağdat, fiziksel olarak tahkim edilmiş ve oturulmayan harap alanlarla birbirlerinden ayrılmış bölgelere bölündü. Bu organize çeteler, gece ve gündüz gasp yapıp yağmada bulunuyorlar ve bunlar zaman zaman bizzat askerler tarafından da destekleniyorlardı. 421-425/1030-1034 arasında Bağdat "Burcumi" denilen bir şehir eşkiyası tarafından anarşik bir sürecin içine sokulup terörize edildi. Onun neden olduğu tahribatı ne Türk askerleri ne de Büveyhî emiri Celâlüddevle önleyebildi. Sonunda Ukayli emiri Kırvaş onu yakalayarak suda boğdu.[138] Gücün merkezinin kentten bedevi kampına kaydığına bundan daha açık bir işaret pek az bulunur. Şehrin fakirliği bu mutsuz hükümdarın fakirliğine de yansımıştı. Nevbet çalan görevlilerin bile maaşlarını ödeyemediği için işten çıkardığı gibi, yemleri bulunmayan atlarını da gönderdi. Emrindeki Türk askerlerinin açıktan aşağılamasıyla karşılaştı. Türkler'in ona karşı birçok isyanları oldu; onu zaman zaman sarayından veya Bağdat'tan bile çıkardıkları oldu. Fakat onlar kendi aralarından birini hükümdar yapamıyorlar, bir kişinin emirliği üzerinde anlaşamıyorlardı. Bu nedenle Büveyhî emirini tercih ediyorlardı. Fakat onu da Deylemli askerleri aracılığıyla üzerlerinde otorite kurması nedeniyle istemiyorlardı. Yani sorunların en temelinde Irak'ın ekonomik yetersizliği ve Türk-Deylemli husumeti vardı. Celâlüddevle, 435/1043'te ölünce yerine askerlerin ve yöneticilerin isteği doğrultusunda Ebu Kalicar geçti.[139]

[137] Taneri, "Celalüddevle", VII, 259.
[138] İbnü'l-Esîr, IX, 438-9.
[139] Ebu'l-Fida, I, 521.

7. Ebu Kalicar

Ebu Kalicar, Irak ve Bağdat üzerindeki idealini gerçekleştirdi. Bağdat'taki Türk ordusu onun hükümdarlığını kabul etmesi üzerine adına hutbe okuttu. Abbâsî halifesinden "Muhyiddin" unvanını alarak Emiru'l-Umera oldu. Mahalli hanedanlardan Annaziler, Mervaniler ve Mezyediler de onu metbu tanıdılar. Böylece Ebu Kalicar Büveyhî devletini Cibal şubesi dışında Irak, Huzistan, Fars, Kirman ve Umman'ı yeniden birleştirmeyi başarmıştı; fakat o bu başarıyı fazla kutlayamayacaktı. Çünkü birkaç yıldan beri hem Büveyhî tarihi hem de tüm İslâm tarihi için çok önemli yeni bir durum olan Selçuklular ortaya çıkıyordu.[140]

a. Selçuklular

Kuzey İran'a hakim olan Gazneliler batıya doğru ilerleme eğilimleri gösterirken aniden durum değişmişti. Dandanakan'da Gazneli Mesud'u yenen Selçuklular Horasan'a hakim olmuş ve hızla batıya doğru yayılmaya başlamışlardı. Zamanın ruhu değişiyordu. Bundan dolayı Ebu Kalicar, hükümdarlığının son yıllarında Selçuklu ilerleyişi karşısında topraklarını koruma derdine düştü. Şiraz'ın etrafını surlarla çevirme projesini hayata geçirdi.[141] 433/1042 yılında çıkan karışıklıklar sebebiyle Umman'ı doğrudan kendi idaresine aldı. Aynı yıl Oğuzlar'ın Hemedan'a yaptıkları bir saldırıyı püskürttü. Isfahan'ı ele geçirmek istediyse de başarılı olamadı. Bir ara Selçuklulara karşı Fatımi desteğini kazanmak için İsmailîliğe sempati duysa da daha sonra bundan vazgeçerek Fatımi daileri ülkesinden kovaladı.[142]

Ebû Kalicar, Selçuklularla doğrudan bir kuvvet denemesinde bulunmak istemedi. Selçuklu akınlarının gerçek anlamını fark etti ve 439/1047'de Tuğrul Bey ile bir sulh anlaşması imzaladı. Bu anlaşma taraflar arasında kurulan akrabalıkla desteklendi. Tuğrul Bey Ebu Kalicar'ın kızı ile evlendi. Yaşça ikinci sıradaki oğlu Ebu Mansûr da Çağrı Bey'in kızı ile evlendi. Bunun üzerine Tuğrul Bey, İbrâhim Yinal'a Büveyhî topraklarına saldırıda bulunmama emrini verdi.[143] Fakat Selçuklu askerî hareketi başlamıştı ve belli bir olgunluğa ulaşmadan duracak gibi görünmüyordu. Nitekim Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey'e karşı mukavemet edemeyeceğini anlayan Büveyhîler'in Kirman naibi Behram b. Leşkersitan Berdesir kalesine çekildi; bir süre sonra eman dileyerek şehri teslim etti (440/1048). Bunu duyan Ebu Kalicar Selçukluları bölgeden

[140] İbnü'l-Esîr, IX, 516.
[141] İbn Kesîr, XII, 52.
[142] Müneymine, 213.
[143] İbnü'l-Esîr, IX, 536.

uzaklaştırmak için harekete geçti; fakat yolda Hannab kalesinde kırk yaşında öldü.[144] Ebu Kalicar, Büveyhîler'in son büyük hükümdarı idi.

8. Melikü'r-Rahîm

Ebû Kalicar'ın vefatından sonra büyük oğlu Hüsrev, biraz da halifeden zorla alınan "Melikü'r-Rahîm" lakabıyla Bağdat'ta Emiru'l-Umera olurken, diğer oğlu Ebu Mansûr da Büveyhîler'in Fars kolunun başına geçti. Arada kalan Fars ve Huzistan bölgeleri ihtilaf konusu oldu ve bu durum sadece bu iki aktör arasında değil aynı zamanda Ebu Kalicar'ın diğer oğulları arasında da bir iç savaşın doğmasına neden oldu. Ebu Kalicar'ın oğulları ve bilhassa bunların en öne çıkan iki ismi, Selçuklu ilerleyişinin büyük bir ivme kazandığı bir dönemde ülkeyi yabancı istilalara karşı müdaaafa etmek yerine birbirlerine düşmeyi tercih etmişlerdi. Bu mücadelede Melikü'r-Rahîm ve müttefiki olan kardeşleri, Fars'ı Ebu Mansûr'un elinden aldılarsa da bilahare o, akrabası olan Selçuklular'ın yardımıyla yeniden Fars tahtına döndü ve önce Tuğrul Bey'in adına ardından da Melikü'r-Rahîm adına hutbe okuttu. Müteakip yılda Melikü'r-Rahîm'in Basra'yı elinden aldığı kardeşi Ebû Ali, Tuğrul Bey'in desteğini alarak Huzistan'ı ele geçirdi. Bu iç savaş bir yandan Selçuklular'a Büveyhîler'in iç işlerine karışma fırsatı verirken, aynı zamanda kızışan mücadele sürecinde savaşan taraflar rakiplerini yenmek adına Selçuklular'ın üstünlüğünü kabul eder hale geliyorlardı. Böylece Selçuklular'ın yardımını alan kardeşi karşısında Melikü'r-Rahîm'in hakimiyet sahası Irak'tan ibaret kalmış gibi görünüyordu. Fakat çok geçmeden Melikü'r-Rahîm yeniden Fars'a hakim olup Tuğrul Bey'in adını hutbeden çıkartmıştır. Bütün bu göreceli başarılarına rağmen Melikü'r-Rahîm'in sonu yaklaşmaktaydı. Çünkü bu sıralarda Bağdat bürokrasisinin yüksek tepelerinde Abbâsî halifesi Kaim'in veziri "reisü'r-rüesâ" İbn Müslime ile Melikü'r-Rahîm'in Türk komutanlarından Şiî eğilimli Besasiri arasında ciddi bir husumet boy gösterdi. İbn Müslime, Besasiri'yi Fatımi halifesi Mustansır ile mektuplaşmakla suçlarken, Besasiri de onu Selçuklular ile mektuplaşmakla suçladı. Abbâsî halifesi, Besasiri hakkındaki iddianın doğru olduğuna ve Abbâsî hilafetini düşürme niyetinde olduğuna kanaat getirince bundan büyük endişeye kapıldı ve Tuğrul Bey'i bir mektupla Bağdat'a davet etti. [145]

Esasen Tuğrul Bey Bağdat'a yürüme konusunu gündemine almıştı ve bir fırsat bekliyordu. Hedefini görünüşte hacca gitmek ve dönüşte Suriye'ye gelip Şiî Fatımi devletini ortadan kaldırmak olarak açıkladı. Neticede 447/1055'de Selçuklu ordusu Bağdat'a girdi. Melikü'r-Rahîm, en baştan

[144] Abdülkerim Özaydın, "Kavurd Bey", *DİA*, XXV, 73.
[145] İbnü'l-Esîr, IX, 605.

beri Tuğrul Bey'e karşı bir mukavemet göstermeyip kaderini halifeye teslim etti ve onun vasıtasıyla Tuğrul Bey'in gölgesinde bir ikbal bekledi. Metbu hükümdar konumuna razı idi. Anlaşılan Tuğrul Bey'in Irak ve Bağdat'ı ilhak etmeyip bir tabi devlet olarak bırakacağı beklentisi içinde idi. Fakat tarihsel süreci doğru değerlendiremeyen bu beklenti asla gerçekçi değildi. Başlangıçta önce Tuğrul Bey'in, ardından da Melikü'r-Rahîm'in adı hutbelerde okunuyordu. Fakat bilahare Bağdat halkı ile Tuğrul'un askerleri arasında ortaya çıkan bir çatışmanın onun tarafından kışkırtıldığı ileri sürülerek taraftarlarıyla beraber tutuklandı. Böylece yaklaşık altı yıl Bağdat'ta hüküm süren Melikü'r-Rahîm, Rey yakınındaki Taberek kalesinde gözetim altına alındı ve 450/1058'de burada öldü.[146]

9. Yıkılış

Böylece Irak Büveyhî hanedanı 110 yıllık bir serüvenden sonra yıkıldı. Devletin Rey ve Cibal şubesi, 420/1029'da sonlanmıştı. Geriye Fars Büveyhîler'i kalmıştı. Bu sırada hanedanın bu şubesinin başında Melikü'r-Rahîm'e bağlı olarak iki kardeşi Ebu Mansûr ile Ebu Sad'ın birlikte yönetimi altında idi. Ebu Mansûr, kardeşini öldürerek iktidarı tek başına ele geçirdi. Böylece çok uzun bir zamandır istediği yeri elde etmiş görünüyordu. Bu durum onu aşırı ve akıl dışı davranışlara itti. Fars'ın yönetim işlerinde gerçekten önemli roller üstlenmiş, bilgisi ve mahareti ile öne çıkmış vezir Adil b. Hibetullah b. Ahmet Fesevi'yi nüfuzundan kurtulmak ve aynı zamanda servetine el koymak için 449/1057'de öldürttü. Bunun üzerine Fars'taki Şabankare Kürtlerinin önemli liderlerinden Fadluye vezirin intikamı için ortaya çıktı. Fadluye Ebu Mansûr'u ve annesini yakalayıp öldürttü. (454/1062) Yerine tahta kukla emir olarak Ebu Kalicar'ın küçük oğullarından İsfendiyar'ı geçirdi. Fadluye aslında ülkenin sahibi oldu. Fakat onun zaferi de geçici oldu. Zira bölgenin seçkin ve soylu kişileri onu destekledilerse de, imtiyazlarını ve konumlarını kaybeden Deylemli ve Türk askerleri Fadluye'ye karşı Kirman Selçuklu emiri Kavurd Bey'i Fars'a davet ettiler.[147] Kavurt Bey daveti hemen kabul edip 454/1062'de harekete geçti, Fazlûye'nin hakimiyetine son verip Fars'ı Selçuklu topraklarına kattı. İsfendiyar tutuklandı.[148] Böylece Fars'ta kurulan ilk Büveyhî şubesi de 133 yıl sonra tarihe karıştı.[149]

---

[146] İbnü'l-Esîr, IX, 614.

[147] Fars gibi önemli bir bölgenin zaptının gecikmesinin arkasında Selçuklular'ın içinde bulundukları iç şartlar etkileyici oldu. Irak'ın fethinden sonra Besasiri isyanı ile Selçuklular karmaşık bir durumla karşılaştı. Halife Bağdat'tan uzaklaştırıldı. İbrâhim Yınal Tuğrul Bey'e isyan etti. Bütün bu problemlerin bir çözüme kavuşması bir zamana ihtiyaç gösterdi.

[148] İbrâhim b. Ataullah Büluşi, *Kirman fi'l-Ahdi'l-Büveyhî*, byy, 2004.

[149] Müneymine, 163; Hitti, II, 744.

E. Büveyhîler Dönemi'ne Genel Bir Bakış

Genel bir ifade ile onuncu asrın ilk yıllarında var olma mücadelesini vermeye başlayan Büveyhîler, yaklaşık otuz yıl sonra merkezi İslâm bölgelerini teşkil eden güney ve kuzey-batı İran'da, Irak ve Abbâsî hilafetinin merkezi Bağdat'ta buldukları varlık alanını birçok meydan okumaya karşı korumasını bildiler.

1. Siyasî Durum

Büveyhîler, belli dönemlerde İran'ın birçok bölgesini, Irak, Mezopotamya, Basra körfezi, Umman'ı ellerinde tuttular. Diyâr-ı Bekr bölgesinde hakim Mervaniler, Musul Bölgesi'nde hakim Hamdânîler bir dönem onların emri altında idiler. En kuvvetli dönemleri olan Adudüddevle döneminden sonra birbirlerine düşüp kardeş çocukları arasındaki savaşların ve Sünnîlerin içten içe büyüyen düşmanlıklarının hanedanın sonunu getirdiğini görüyoruz.

Abbâsî tarihinde Bağdat'ta yüz on yıllık bir dönemde hakimiyet kuran Büveyhîler, bölgedeki devletlerde yaygın olan İran monarşisini canlandırma faaliyetlerine katıldılar. Bu devletlerden Ziyariler, eski Sasani başkenti Medain'i başkent yapmak istiyordu. Büveyhîler de bölge halklarının bu konudaki duyarlılığını bildiklerinden dolayı eski İran şahlarının kullandığı "Şâhenşâh" gibi unvanları kullandılar, çocuklarına Hüsrev, Firuz, Merzuban gibi Fars geleneğine uygun isimler verdiler. İkinci nesil Büveyhîler'in adlarında bu isimlere rastlıyoruz. Devlet işlerinde daha çok güvendiklerinden dolayı İranlı bürokratları kullandılar.[150] Onların İran motiflerini önplana çıkarma gayretlerine örnek olarak İran takvimini kullanma ve eski İran bayram günlerini ihdas etmeleri verilebilir.

Ayrıca muhtemelen Adudüddevle'nin sarayında hazırlanan ve Büveyhîler'i Sasanilerin soyuna izafe eden şecere ortaya koyuldu. Bununla geleneksel İran krallığı düşüncesini canlandırmaya çalışıp ve aynı zamanda hilafetin yanı başında kendi hakları üzerine dayanmış bir krallık kurmaya gayret ettiler. Az da olsa eski İran geleneğinin propagandasını yaparken kendi hemşerileri yanındaki itibarlarını yükseltmek istiyorlardı. Onlar her şekilde meşruiyet peşindeydiler. Bunun bazen İslâmi motiflerle olacağını öğrenmişlerdi. Bu nedenledir ki, Büveyhî emirlerin en güçlüsü Adudüddevle Abbâsî hilafetini yıkmaya kalkışmadı; tersine en büyük kızını halife Tâî ile evlendirerek doğacak çocuğu halife yapmak istemişti.

[150] Bosworth, 122.

Ancak onların eski İran eğilimleri çok da abartılı değildir. Onlar bir Arap geleneği üzerine kurulmuş ve başka yerde başarılmış olan devlet formunu Abbâsî imparatorluğunun üstüne yerleştirdiklerinin farkındaydılar. Bu sebeple yaptıkları hamleleri dikkatle uyguladılar. Anlık tepkiyle yapılabilecek hareketlerin Arap bölgesinde getirebileceği tepkileri tahmin ediyorlardı. Çünkü bu tür ünvanlara halkın tepkisi oluyordu. Nitekim bir Cuma namazı esnasında duyurulan İran menşeli bir ünvana halk taş atarak tepki vermişti.[151]

Sonuçta Büveyhîler için Arap üstünlük dönemini Türk hakimiyetinden ayıran "İran ara devresidir" denilebilir. Büveyhî Siyasî tarihi üç döneme bölünebilir; 1. Kuruluş (945-977) 2. Büveyhî İmparatorluğu (977-1012), 3. Çöküş (1012-1055). Büveyhî emirleri Bağdat'a gelişlerinden kısa bir süre önce meydana getirilmiş olan Emiru'l-Umera'nın konumunu miras almışlardı. Bununla beraber gerçek liderlik, Şiraz'ın fatihi ve devletin kurucusu İmâdüddevle ile birlikte idi. (o, İbn Miskeveyh tarafından "el-emir el-kebir", Mesudi tarafından da "er-reis fihim el-muazzam" diye adlandırılmıştır.) Kardeşi Rükniüddevle Rey'i ve kuzey bölgesini bağımsız olarak yönetirken, üç kardeşin üçüncüsü Muizzüddevle, Bağdat emiri olmasına ve kendisini Emiru'l-Umera olarak adlandırmasına rağmen İmâdüddevle'nin vekili gibi hareket etti. İmâdüddevle'nin ölümü üzerine liderlik ilk önce Rey'de Rükniüddevle sonra da Şiraz'da Adudüddevle tarafından üstlenildi. Onun idaresi altındadır ki, üç Büveyhî devleti bir devlet halinde şekillendirildi.

Esasen birbirine destek veren şekildeki üç kurucu ile düzenlenmiş yapılanma ilk başta faydalı olsa da süreç değiştikçe bölünmenin ve parçalanmanın sebebi oldu. Üç kurucu kardeş ölür ölmez, kaçınılmaz olarak dâhilî çatışmalar başladı. Bu üç bölgede hakimiyet kuran genç Büveyhîler birbiriyle sürekli mücadele içine girdi. Bu da ilk baştaki kuruluş felsefesinin tam tersiydi ve Büveyhîlerin çöküşüne sebep oldu.

Bu dağınıklığın getirdiği bazı sonuçlar olmuştur. Başta Müslüman toplumun siyasetine hilafetin merkezi olarak Bağdat değil, onunla birlikte ve hatta bazen ona rakip olarak Şiraz, Rey, Buhara, Musul, Halep, Kahire, Cürcan, Berdesir, Kaşgar gibi mahalli devletlerin başkentleri karar verir oldu. Ümmetin bütüncül tarihsel yürüyüşünün önemli olduğu anlayışının yerini şehirler, bölgeler ve varlığı belli hudutlar içinde geçerli olan mahalli devletlerin önemli olduğu düşüncesi almaya başladı.

Merkezi idarenin kurumlarına gelince, Büveyhîler, en azından kısmen geleneksel çizgiyi takip ettiler. Rejimin gücünün vezirliğe verildiği dönemde

[151] İbnü'l-Esîr, IX, 15.

bu görevde uzun kalan vezirler vardı. Muizzüddevle idaresinde Muhallebi,[152] Rüknüddevle idaresinde İbnü'l-Amid, Müeyyidüddevle ve Fahrüddevle idaresinde Sahib b. Abbad çok kültürlü ve aynı zamanda büyük idarecilerdi. Bununla beraber, Büveyhîler'den bazıları -en başta Adudüddevle- devlet aygıtlarının idaresini kendi ellerinde tutmayı tercih ettiler.

Büveyhîlerin rakipleri İran'da Sâmânîler, Ziyariler ve Sistan Saffârîleri idi. Bu sebeple Horasanlı asileri ve özellikle Simcurileri Sâmânîler'e karşı desteklediler. Kuzey-batıda Ziyariler ve Kürtlerle savaşlarında Deylemli hanedanlara himaye sağlayıp destek buldular. Mezopotamya'da Berîdîlerin tasfiyesini takiben, Büveyhîlerin ilk iki neslinin esas çabaları, her şeyden önce Hamdânîleri etkisizleştirmek ardından tasfiye etmekti. Hamdânîler kendileri gibi Şiî olsalar da Araptılar ve aralarında milliyet sorunu vardı. Bahreyn Karmatilerine karşı ise yarı sürekli savaş düzeninin muhafazası içinde idiler.

Fâtımîler'in önce Mısır'da ardından da Suriye'de görünmesi, ikinci nesil Büveyhîleri ve onların torunlarını ilk Büveyhîlerin tanımadığı bir problemle karşı karşıya getirdi. Mısır ile Irak arasındaki toprakların hakimiyeti üzerine eğilimli bu iki güç arasında savaştan kaçınmak zordu. Büveyhîler kuvvetlerini zaman zaman Fâtımîlerle savaşan Karmatilerle ve tabii ki bir taraftan Fâtımîlerle savaşan Arap kabileleriyle ve diğer taraftan Hamdânîler ve onların halefleriyle birleştirdiler. Halife Kadir'in Fatimi karşıtı politikasına bu siyasî sebeple destek oldular.

Büveyhîler, halifelik tarihinde yeni bir dönem başlattılar. Bağdat'ta uzun zamandır süren karışıklıklardan sonra ilk defa geçici bir düzen getirdiler. Bağdat'ı ele geçirdikten sonra kendileri Şiî olsalar da, Sünnî halifeliği ortadan kaldırmadılar. Bu durum onlara Sünnî devletler nezdinde itibar sağlıyordu. Sünnî halka karşı halifeyi denge unsuru olarak yerinde tuttular. Fakat halifeliğe de öldürücü bir darbe vurdular. Halife, artık bütün yetkileri elinden alınmış, hürmet edilmeyen, gerektiğinde gözüne mil çekilip tahttan indirilen biri olup, onların elinde adeta birer oyuncak olmuş, birkaç köyün geliri ile geçinen, sadece unvan dağıtan bir kukla durumuna düşmüştü. İstediklerini halifeliğe getiriyorlar, istediklerini halifelikten indiriyorlar, istedikleri lakapları zorla alıyorlardı. Bu çağ (Büveyhî Çağı) Abbâsîler'in hakimiyeti ve hilafetin kudreti açısından düşünüldüğünde, belki de en karanlık çağdı. Şimdiye kadar hiçbir dönemde halifeler bu kadar güçsüz bırakılmamış bu kadar aşağılanmamışlardı. Büveyhîler'in baskısı halifelere zor anlar yaşatsa da, sonraki yıllarda Büveyhîler'in kendi aralarındaki anlaşmazlıklar, halifeleri nispeten rahatlattı.

[152] İbn Miskeveyh, V, 296.

Resim 54: Adududdevle tarafından Şiraz'da yaptırılan Kur'ân Kapısı

[https://bit.ly/2MzAhvY]

Kuşkusuz halife hâlâ bir sekreterliğe ve bir idareye sahipti; fakat bunlar açıkçası münhasıran hilafete ait işler ile veya emirler adına beynelmilel mektuplaşmalar ile meşguldü. Hilafetin fonksiyonu, onun mal ve mülkünün idaresini, sarayın organizasyonunu, halifeye bırakılmış temsili görevler, hayır işlerinin kontrolü ve Sünnîlerin Dinî-hukuki işlerinin kontrolü ve Bağdat'ın idaresinde belirli ahlaki payı kapsamaktaydı.[153] Halife, artık maaş ve ücretlerle ilgili yetkili değildi. Dinî-hukuki olarak cami personelinin ve özellikle Bağdat'ta Sünnîler için kadı görevini elinde tutanları atama görevini yapıyordu. Bununla beraber, Büveyhîlerin zamanında halifelerin yaşam süreleri farkına varılacak derecede seleflerinkinden daha uzun idi. Büveyhîlerin konumu, adlarının halifenin adından sonra hutbelerde, halifenin bölgesi dışında ve paralar üzerinde zikredilmesinde ve aynı zamanda ikametgahlarının önünde başta üç vakit, daha sonra da beş namaz vaktinde nevbet çalma imtiyazında gösterilmiştir.

Sonuçta Abbâsî hilafetinin bu dönemde varlığını sürdürmesinin anlamı değişti. Yaptırım gücü neredeyse olmayan ve yetkilerini uygulama kudretinden bütünüyle mahrum hale gelen Abbâsî hilafetinin varlığı sembolik bir varlık olarak yeniden şekillendi. Sünnî dünyanın saygı duyduğu bir makam olarak Müslümanların birliğini temsil eder oldu. Hilafet söz konusu olduğunda bu dönemin bir özelliği de hilafetin sayısının üçe çıkmasıdır. Fâtımîler kendilerini görünüşte/resmiyette de olsa Abbâsîler'e bağlı hisseden bir mahalli devlet değil, evrensel bir hilafet olarak konumlandırdı. Bu durum karşısında Endülüs Emevîleri de kendilerini hilafet olarak yeniden tanımladı. Daha önce hilafetin tekliği temel bir ilke iken şimdi artık hilafetin de birden fazla olabileceği tartışılmaya başlandı.

2. Dinî Durum

Büveyhîlerin ataları Ebû Şücâ Buveyh, önceleri putperest iken Müslüman olmuş ve Şiîliği benimsemişti.[154] Çocukları da Şiîliği kurumsallaştıran

[153] Bkz. Safiyye Saade, *Min Tarihi Bağdad El-İctimai; Tatavvuru Mensıbi Kadi'l-Kudat Fi'l-Fetreteyn; el-Büveyhîyye ve's-Selcukiyye*, Beyrut 1988.

[154] Detay için bkz. Mefazullah Kebir, *el-Üsretü'l-Büveyhîyye fi Bağdad*, terceme; Felah Hasan el-Esedi, Bağdad, 2012.

bir yapılanma içine girdiler. Şiîler bu hanedan ile akidelerini serbestçe yaymak ve yazmak imkanı elde ettiler. Nitekim Şîa'nın muteber saydığı hadis külliyatı bu dönemde yazıldı. Şiî kelamcılara destek oldular. Şiî ilahiyatı bu dönemde kurumsallaştı. Ancak, Sünnîlerden çekinerek aşırı Şiîleri desteklemediler. Fakat yine de Bağdat'ta Şiî-Sünnî çatışması büyüdü. Büveyhîlerin himayesinde getirilen Aşure ve Gadîr-i Hum gibi Şiî görünümlü bayram ve festivallerin kutlanması, devlette önemli makamları Şiîlerin işgal etmesi, Irak'taki mukaddes yerlere bir rahatsızlık olmadan haccetmeyi icra etmek, sürekli bir öneme sahip olan bir teolojinin temellerini atmak onlar sayesinde oldu. Ali taraftarlarının meşhedlerini tezyin ettiler ve Adudüddevle, Ali'nin yanına defnedilen ilk kişi oldu. Daru'l-ilim gibi Şiî okullar meydana getirildi; Sabur b. Erdeşir'in, vakıflarla donatılmış Daru'l-ilm'i bunlardan biriydi ve Ezher'e benziyordu. Camilerde ezan da dahil Şiî algı Sünnî algı ile birlikte tehlikeli bir rekabet içinde idi. Bu Şiî tarafgirliği, halife tarafından desteklenen Sünnî canlanmayı tetikledi. Selçuklular'ın Bağdat'a gelişinden önce bu belirti ortaya çıkmıştı. Buna karşılık Büveyhîler Yahudiler ve Hıristiyanlar'ı yanlarına çekmeye çalıştılar. Onlar, Sünnî olmayan unsurları bayrakları altında toplamaya hevesli idiler. Hıristiyanlar, idaredeki devlet dairelerine hatta vezirliğe seve seve kabul edildiler.[155]

Büveyhîlerin gizli gündemlerinde Sünnîlerin Şiîler tarafından zulme uğratılmaları yoktu, olsa da bunu yapmaları zordu. Bağdat'ta hâlâ Sünnî Türk askerî birlikleri bulunduğundan dolayı Şiîliği kabule zorlamaya girmeleri söz konusu olamazdı. Ayrıca Fâtımîler'in yükselişi onları Sünnîlerle işbirliği yapmaya yöneltmişti. Bu sebeple her iki mezheb de ordularında temsil edildi. Ancak Sünnî hilafetin mülklerini müsadere ederek ve halifeyi sadece bir kukla durumuna indirgeyerek hilafete karşı Hamdânîler tarafından başlatılmış olan politikayı devam ettirdiler. Böylece halifenin tesiri dinî konulara münhasır kaldı. Politika ve yönetim alanında onun gücü değil otoritesi önemli oldu.[156]

Büveyhîler, Şîa'nın İsna Aşeriyye koluna meyilli, mutedil Şiîlerden olmalarına rağmen Şiîliği saltanatlarının sürmesi için payanda olarak kullanıyorlardı. Bu yüzden Sünnî bir halifeyi işbaşında bulundurmakta tereddüt etmediler. Hilafet kurumunu Bağdat'ta kaldırsalar bile başka bir yerde yeniden ortaya çıkabilirdi. Bundan dolayı hem devletlerindeki Sünnîler üzerindeki hakimiyetlerini meşrulaştırmak , hem de hâlâ Sünnî emirlerin haklı olarak istedikleri itibarlı otoritenin ağırlığı ile dış dünyadaki diplomatik ilişkilerini kuvvetlendirmek için onu el altında tutmak daha iyi idi. Gerçekte resmî otoritesini hilafetten alan Büveyhîler sözde

[155] Bkz. Sad b. Abdülaziz Kusaybi, *el-Yehud fi'l-Asri'l-Büveyhî*, Riyad 2001.
[156] Bkz. Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, Sivas 2003.

Abbâsî hilafetinin meşruiyetine gerçekten inanmış gibi davrandılar. Şuna da mutlaka işaret etmek gerekir ki, Şiîler'in güç kazanması, cemiyet hayatında Sünnî-Şiî geriliminin artmasına ve başta Bağdat olmak üzere değişik kentlerde Şiî-Sünnî çatışmalarına neden olmuştur. Bu da sınır güvenliğini tehlikeye sokmuş ve bundan yararlanan Bizans İmparatorluğu, Suriye ve Mezopotamya sınırında üstünlüğü ele geçirmiştir.

Daha da ilginci o günkü dünyada tek Şiî halife olan Fatımi halifesine biat etmedikleri gibi, onların siyasetlerine de karşı çıktılar. Dahası Karmatilerin Fâtımîlere karşı faaliyetlerini destekliediler. Bu bağlamda Bağdat'taki Sünnî halife Kâdirbillah'ın Fâtımîler'in nesebinin sahih olmadığına dair hazırlattığı rapora destek oldukları gibi, ayrıca Musul'da Fâtımîler adına hutbe okuyan Ukayli emirine karşı ordu gönderilmesini rica eden halifenin isteğini derhâl yerine getirip burada tekrar Sünnî halife Kâdirbillah adına hutbe okunmasını sağladılar.

3. Kültürel Durum

Büveyhî dönemi, entelektüel dinamizmin her alanda yüksek olduğu bir dönem oldu. Çünkü Abbâsî imparatorluğu, birbirlerine karşı Şiîr, sanat, ilim alanında üstünlük sağlayabilmek için çarpışan müstakil devletlere ayrılmıştı. Bu da ilim, sanat, edebiyat alanında bir yarışı beraberinde getirmişti.[157] Bu dönemde İbn Sînâ, "*el-Kanun fi't-Tıp*", İbnü'n-Nedîm "*Fihrist*", Ebü'l-Ferec el-Isfahani, "*Eğâni*" kitabını yazdı. Tarih alanında İbn Miskeveyh gibi müellifler bu çevrede birikimini ortaya koydu. İhvânü's-Safâ bu muhitte gelişti.[158] Büveyhîler zamanındadır ki, bu süreçte kaleme alındı. Mezhepler tarihi literatürü bu dönemde gelişti.

İlk Büveyhîler kültürel olarak kaba ve eğitimsiz kişilerdi; fakat onların halefleri İran'ın yerli kültürlü aristokrosisi tarafından kalıba döküldüler. Bilge kişiler, Büveyhîler'den hüsnükabul gördü. Kültürel aktiviteler alanında bu dönem "İslâm rönesansı" olarak adlandırılabilir. Kültürel hayatın doruğuna, yüksek başarı düzeyine, Bağdat'ın dışında yeni kültürel merkezlerin ortaya çıkmasına Büveyhî emirleri ile diğer mahalli hanedanlar tarafından uygulanan liberal tutum sebebi ile ulaşıldı. Yeni emirler tüm vasıtalarla Bağdat'ı ve Abbâsî sarayını taklit etmek ve hatta onu geçmek için çabaladılar. Zamanın büyük şairleri, Bağdat, Şiraz ve Rey'deki saraylarda faaliyet alanı buldular.[159] Adudüddevle, Bağdat'ta

[157] Ömer, 382.
[158] Hitti, II, 740.
[159] Bkz. Vefa Muhammed Ali, *el-Hilafetü'l-Abbâsiyye fi Ahdi Tasalluti'l-Büveyhîyyin*, İskenderiye, 1991.

Resim 55: Büveyhîler dönemine ait bir mushaf

[https://bit.ly/2ldYkEg]

hastanesinde meşhur hekim ve cerrahları görevlendirilmişti. Sarayında çok sayıda yüksek dereceli ulemâ, , şair ve bilim adamları toplanmıştı. İbn Sînâ hayatının son yirmi yılını Isfahan'da geçirirken, Mütenebbî gibi şairler Şiraz'da idi.[160] Coğrafyacı İstahri, matematikçi Ebü'l-Vefa el-Büzcani, Hind rakamlarını yaygınlaştıran Nesevi, Şerefüddevle'nin kendileri için bir rasathane inşa ettiği astrologlar bunlardandır. Adudüddevle'nin Bağdat'ta Huld sarayında ve Şiraz'da kurduğu hastanedeki hekimler de buna dahil edilmelidir. Sonraki Büveyhîler tarafından organize edilen Şiraz, Rey ve Isfahan kütüphaneleri evrensel bir hayranlığı tahrik etti.[161]

Büveyhîler geleneksel olarak Arap karakterde bir edebiyat ve bilimi himaye ettilerse de onlar aynı zamanda yeni Farsça edebiyatına da gerçek bir ilgi gösterdiler. İlk Büveyhîler böyle iddialara sahip olmaya yeterince önem vermedilerse de onların peşinden gidenler en geniş anlamda Deylemli olmaktan daha çok İranlı idiler. Edebiyattaki rolleri Sâmânîlerinki ile mukayese edilemese de onların Farsi şairleri vardı ve bunlardan Firdevsi, Bahâüddevle'nin sarayında hoş ikram görmüştü.[162]

Ayrıca çok merkezli dönemde ilim ve kültür hayatı, siyasî bölünmüşlükten zarar değil, yarar görmüştür. Yeni başkentler, yeni kültürel merkezler haline gelmiş, şehir hayatı gelişmiş ve değişik mahalli devletler prestij kazanmak ve başka nedenlerle ilim ve kültürü desteklemek için bir rekabete girmişlerdir.[163] Bütün bu nedenlerle ilk üç asır

[160] Bosworth, 122.
[161] Bkz. Abdüllatif Umran, *el-Edebü'l-Arabi fî Belat Adudüddevle el-Büveyhî*, Dımaşk, 2002.
[162] Bkz. Mahmud Ganavi Zahiri, *el-Edeb fî zılli Beni Büveyh*, Kahire 1949.
[163] Bkz. Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler döneminde Mu'tezile*, Ankara 2008.

boyunca gelişimini sürdüren İslâm kültür ve medeniyeti, bu dönemde en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bu çağ Biruni'lerin (973-1051) İbn Sînâ'ların (980-1037) ve İbn Heysem'lerin (965-1040) çağıdır. Bu Orta Asya, Ortadoğu ve Endülüs'ün rekabeti gereğiydi. Son olarak hilafetin merkeziyetçiliğinin ortadan kalkması cemiyetteki her türlü Dinî, mezhebi inanç ve görüş ile değişik türden bilimsel ve felsefi faaliyetler eskisine göre daha fazla serbest ve hür bir ortama kavuştu. Bundan dolayı bu dönem bir tür "*hümanizm ve Dinî-fikri ve felsefi çoğulculuk devri*" olarak değerlendirilir.

Resim 56: Büveyhîler döneminde gökbilimci Hamid b. el-Hızır tarafından yapılmış bir usturlab, (984-985)

[https://bit.ly/2t14agz]

4. Ekonomik Durum

Büveyhîler, medeni olarak geri olsalar da yaptıkları istila hareketi çok etkili idi. En güçlü zamanlarında sınırları, Rey, İsfahan, Şiraz'dan Fırat'a uzanıyordu. Ancak ticari yönden de çok önemli bir bölgeye hakim olmalarına rağmen, bunu iyi değerlendiremediler. Ticaret, Mezopotamya'nın bölündüğü küçük devletçiklerin zorla geçiş parası almaları sebebiyle zayıfladı. Eşkiyalık ve yol kesme bunlara eklendi. Tüccar için Basra körfezi yolu artık bir risk demekti. Bunu görerek karşı hamle yapan Fâtımîler, Baharat yolunu Kızıl Deniz'e yönlendirince körfezin ticari hacmi de küçülüp azaldı. Fâtımîler bu atağının başarı kazanması Büveyhîler için büyük ekonomik darbeydi ve askerlerine bile maaş ödeyemez oldular. [164]

Belki de bu sebeptendir ki; onlar ticarete dayalı bir yapıdan çok tarıma dayalı bir topluma geçmeyi tercih ettiler. Toprağa dayanmaları ise ticareti ve sarraflığı geriletti. Fakat bu onları ilgilendirmiyordu. Onları ilgilendiren daha çok vergi almaktı. Sulama sisteminin bir bölümü, Büveyhîlerin gelişinden önce çok zarar görmüştü. Çok sayıda sulama kanalı ve bentlerin tabii afetlerden ve askerî seferlerden dolayı tahrip olması nedeniyle ziraat çok zarar gördü; özellikle de Fırat ile Dicle'yi bağlayan kanallar tahrip oldu. Hurma ağaçlıklarının ve ekili alanların tahribi, erzak kıtlığına sebep

[164] Bkz, Bernard Lewis, "The Fatimids and the Route to India" *Revue de la Fac. de Sc. Econ. d'Istanbul* 1953.

Resim 57: Büveyhîler dönemine ait altın ibrik, 966-977

[https://s.si.edu/2lbzFzX]

oldu. Kanallar ve bentler Muizzüddevle ve değişik valiler ve vezirler tarafından tamir edildi.[165]

Abbâsî imparatorluğunun merkezi sahasıyla sınırlanmış olan Büveyhîler, çevre bölgelerdeki gelişmeleri kontrol etmede muktedir olamadılar ve uzun dahili ve harici savaşlar ekonomiyi bitirdi. Politik parçalanma halkın daima paraya ihtiyaç duyan bir yönetim tarafından baskı ve zulme maruz bırakılması, tüm dönem boyunca ekonomik faaliyetleri engellemekteydi. Adudüddevle ticaret ve endüstriyi teşvik etmek için önlemler ve tedbirler aldı; geniş ölçüde Bağdat'ı yeniden inşa etmekle işe başladı ve planlarına eyaletlerdeki kentleri dahil etti. Ancak yeni vergiler koyarak ticaret ve ziraat üzerindeki yükü artırdı.

5. Askerî Durum

Büveyhî devleti adeta askerî bir diktatörlüktü. Onların varlığı askerî kuruluşlarına bağlıydı. Zaten baştan beri feodal hayatı benimsemişlerdi ve buna da alışıktılar. Hilafette bir asırdan daha fazladır hakim olan Türk unsuru yerine ilk başta hakim güç olarak Deylemliler'i getirmeye çalıştılar. Ancak tamamen Türklerden vazgeçemediler. Türk askerleri Sünnî idiler ve Şiî idarecilere karşı denge unsuru oluyorlardı. Bunlar bir taraftan bir disiplin ihlali durumunda Deylemliler'e karşı kullanılabilirlerdi ve daha önemlisi onlar esas olarak süvari idiler. Deylemliler ise dağlardan ve ormanlardan gelen piyadelerdi. Zaman zaman Kürtler, Kufslar ve diğerleri de silah altına alındı. Öyle görünüyor ki, Bağdat Büveyhîleri esas olarak Türklere güvenirlerken, İran Büveyhîleri Deylemliler tarafından desteklenmiştir. Sonraki yıllarda Deylemli-Türk mücadelesi aslında hanedanın enerjisinin içeride tükenmesine ve yıkılışa sürüklenmesine sebep olan en önemli amillerdendir. Deylemliler ile Türkler arasında Bağdat'ta ve başka yerlerde sokak savaşları meydana geldi. İzah edilmeyen nedenlerden dolayı Deylemlilerin askere alınışı derece derece kurudu. Güçlerini onlara borçlu olan Büveyhî emirlerinin torunları hemen hemen bütünüyle Türk askerleriyle kuşatıldılar.[166]

Büveyhî rejimi ordunun devlette kesin üstünlüğünü tesis etti. Bu üstünlük aynı zamanda askerî otoritenin yetkisi dışında kalan alanlara

[165] Bkz. Hasan Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhîyye: es-Siyasî ve'l-İktisad ve'l-İctimaiyye,* Beyrut, 1987.
[166] İbnü't-Tiktaka, 277.

etkisini yayması anlamına gelmiştir. Her bölgenin mali değerinin kabaca hesaplanabilir olmasından dolayı bundan böyle iktalar vergi divanlarının yetkisinde değil, ordu divanının yetkisinde olmaya başladı. Vergi divanları fonksiyonlarının bir kısmından mahrum oldular. Büveyhîler'de bilhassa tahtta bir değişiklik meydana geldiği zaman ilave ödeme ihsan edilirdi. Açık bir şekilde tanımlanmış bir halde asla tarif edilmemiş olan tahta çıkma çoğu kere askerler tarafından kararlaştırılırdı ki onlar desteklerini rakibinden daha fazla tahta çıkma parası vadeden adaya verirlerdi. Ordunun geçimi için gerekli tutarların yükselmesi zorluklarına ilaveten, farklı etnik kökenden gelen askerler arasındaki rekabetler, emir için sürekli bir endişe konusu idi. Ordu Büveyhî emirliğinde diğerlerine göre daha önemli sosyal gruptu. Onlara karşı merkezi idarenin kurumları ciddi bir şekilde zayıf düşürülmüştü.[167]

Resim 58: Dinar, 3,84 gr., Bahauddevle, Suk el-Ahvaz, H. (398/1007)

[Betul Teoman arşivinden]

[167] Detay için bkz. İbrâhim Selman Kurevi, *el-Büveyhîyyun ve'l-Hilafetü'l-Abbâsiyye*, byy, 1982.

Prof. Dr. Aydın ÇELİK
Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

II. FÂTIMÎLER DEVLETİ

A. KURULUŞ DÖNEMİ

1. Fâtımîler'in Şiîliği ve Yayılma Politikası

Bilindiği üzere devletler genellikle ya üzerinde bulundukları coğrafya veya dayandıkları unsurlara göre isimlendirilmektedir. Fâtımîler ismi de bu devletin kurucu hanedanının soylarını Hz. Fâtıma'ya dayandırdıklarından dolayı almıştır ve en çok bilinen ismi budur. Aynı şekilde, kurucularının Şîa mezhebinin İsmâiliyye kolundan olmaları hasebiyle İsmâiliyye Devleti, ilk kurucusu Ubeydullâh ismine nispeten, Ubeydiyye Devleti ve İbn Zafîr'in isimlendirdiği gibi Alevî Devleti de denilmektedir.

Fâtımîler soy olarak kendilerini Ehl-i beyt'ten saydıklarından dolayı, diğer Şîa mezheplerinde de görüldüğü gibi, iktidarın veya hilâfetin kendi soylarının hakkı olduğunu ileri sürdüler. Bu düşünce, ipuçları bakımından ilk halife Hz. Ebû Bekir'in seçilmesine kadar geriye doğru götürülmekte ise de Kerbela hadisesi ve sonrasındaki gelişmelerle önce siyasî, ardından da itikadî bir mesele haline geldi[1]. Esasen hilâfeti talep etmek noktasında pek de haksız sayılmazlardı. Zira hem Emevî hem de Abbâsî hanedanları meşruiyetliklerini savunurken, Hz. Peygamber'e

[1] Ebû Zehra, Muhammed, *İslâmda Siyasî İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi* (Çev., H. Karakaya) İstanbul, 1983, s. 42.

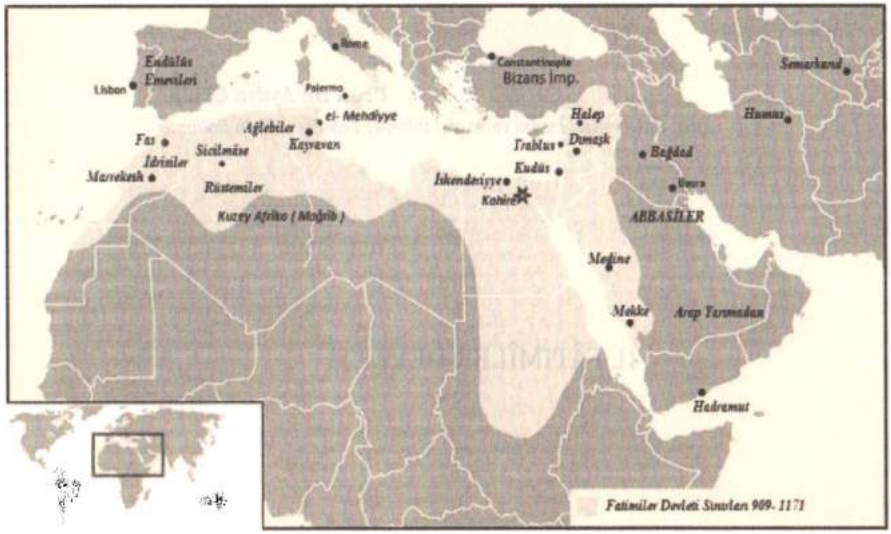

Harita 31: Fâtımîler Devleti'nin (909-1171) en geniş sınırları

[Aydın Çelik arşivinden]

akraba olduklarını dile getirdiler. Dolayısıyla Ehl-i beyt mensubu olanlar dönemin konjonktürel yapısı ve toplum içerisindeki saygınlıklarından dolayı siyasetten uzak kalamadılar. Gitgide sayıları artan Hz. Peygamber'in torunları bazen siyasetten uzak kalmak istedikleri hâlde etrafındaki kitlelerin teşviki ile bu riskli alana girmek zorunda kaldılar.

Fâtımîler, siyasî düşünce olarak Şîa'nın ana kollarından biri olan İsmâiliyye mezhebine dayanmaktadırlar. Kısaca bu mezhebin ortaya çıkışına bakıldığında, meselenin ana kırılma noktası Ca'fer es-Sadık'ın (ö.148/76ın, oğullarından İsmâil'i mi yoksa Musa el-Kâzım'ı mı nas yoluyla kendisinden sonra imam olarak atadığı üzerine yapılan tartışmalara dayanmaktadır. İsmâil b. Ca'fer 144'te (761) babası hayatta iken vefat edince, daha sonra On iki imamlık (İsnâ'aşare) olarak bilinen mezheb, Hz. Ali'ye kadar varan silsilenin yedinci imamın, Ca'fer es-Sadık'ın oğlu Musa el-Kâzım (ö.183/799) olduğunu ileri sürerken, İsmâiliyye grubu ise imametin Musa el-Kâzım'a değil, İsmâil'e geçtiğini savundular. Böylece Oniki imam mezhebinden ayrılarak yeni bir mezheb olarak ortaya çıktılar[2]. Öte yandan İsmâil'in babasından önce vefatını kabul edip, ondan sonra

[2] Bkz. Y. Ziya Yörükân, *Ebü'l-Feth Şehristânî "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştımalı Bir İnceleme* (Haz. Murat Memiş), Ankara, 2002, s. 163-165; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 64-67; E. Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Ankara, 1996, s. 130; İbn Haldûn, *Mukaddime* (Çev., Z. K. Ugan), M. E. B.Yayınları, İstanbul, 1990, I, 507-508; Bernard Lewis, "İsmaililer", *İA*, Eskişehir, 1997, C. 5/2, s. 1120; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr tefsîr cedîd*, Kahire, 1992, s. 30.

imametin Muhammed b. İsmâil'e geçtiğini ve onun gerçek imam olduğuna inanan *el-İsmailiyyetü'l-vakı'a* denen kolu, Hasan ve Hüseyin'den sonra kardeşten kardeşe imamet intikal etmeyeceği savıyla, Musa el-Kâzım ve diğer kardeşlerin imametini geçersiz saydılar[3].

Emevîler döneminde çeşitli baskılara maruz kalan Ehl-i kitap ve Şîa taraftarları, Abbâsîler döneminde daha ciddi baskılara maruz kaldılar. Çünkü onların aynı aileden gelmeleri, kendileri açısından olumsuz bir durumdu. Tüm bu baskı ve tehditlere rağmen Şîa taraftarları siyasî fikirlerini yaymaktan geri durmadılar. Artık her mezhep kendi imamı için davet etmeye başladı. Bunlardan birisi de Oniki İmam mezhebinden ayrılan İsmâiliyye mezhebiydi. Bunlar, Hz. Muhammed'in (sas) Hz. Ali'ye ve ondan sonraki imamlara da verasetle Kur'ân'ın te'vilinin ve batınî bilgilerinktarıldığını, bundan dolayı da imamlarının masum olduğuna inanmaktadırlar[4].

İsmâiliyye mezhebi imamları davalarını yaymak üzere İslâm âlemini on iki cezîre/bölgeye böldü ve her bölgedeki davaya reislik yapan bir Dâî'l-mutlak atadılar. Bu bölgeler arasında Yemen'in özel bir yeri vardı. İmamlar, kendilerine rahatlık verilmemesinden dolayı yer altına çekildi ve siyasî bir partiden ziyade illegal bir örgüt tarzında faaliyetlerini sürdürmeye başladılar. Bu mezhep Faris ve Şam (Suriye) gibi topraklarda daha güçlü olmasına rağmen, beklenen halifenin ortaya çıkışına zemin hazırlayan yer Yemen oldu[5].

Emevîler ve Abbâsîler döneminde sıkı takibata uğramalarından dolayı, İmamlar neseplerini ve isimlerini gizli tutma yoluna gittiler. Bu yüzden kaynaklarda Fâtımîler'in ilk halifesi olan Ubeydullâh'ın ortaya çıkmadan önceki soyu ve ismi hakkında farklı rivayetler söz konusudur. Bazıları onun nesebini Ali b. Ebî Tâlib'e kadar ulaştırırken, bazıları, Deysân ismindeki putperest birisine, bazıları, Fars veya Mecusî olduğunu, diğer bazıları ise Yahudi asıllı Haddâd ismindeki bir şahsa veya İranlı Meymûn el-Kaddâh'ın soyundan gelen bir Yahudi olduğunu ileri sürdüler. Öte yandan neseplerini Ali b. Ebî Tâlib'e ulaştıranlarda dahi farklı bir nesep zinciri kaydedildiği görülmektedir[6].

---

[3] Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fatımiyye fî Mısr*, s. 30-31; L. A. Semenova, *Târîhu Mısri'l-Fatımiyye* (Arp. Terc. ve thk. Hasan Beyyûmî), Kahire, 2001, s. 30.

[4] Abdu'l-mün'im Macid, *Zuhûru'l-hilâfeti'l-Fatımiyye ve sûkûtuhâ fî Mısr*, Kahire, 1994, s. 72-75.

[5] Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, s. 42-43.

[6] Bkz., Makrîzî, *İtti'azu'l-hunefâ bi ahbari'l-eimmeti'l-Fâtımîyyîn el-hulefâ* (Thk. Cemaluddin Şeyyal), Kahire, 1948, s. 25-28, 34 vd. (Eserde cilt belirtilmemiştir. Ancak diğer ciltlerle (II ve III. ciltlrle) karıştırılmaması için bu eser C. 1, olarak dipnota alınmıştır); Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye fî ahbâri'd-devleti'l-mudiyye* (Thk.,S.

Fâtımîler'in soyunun Hz. Ali'ye dayandığını itiraf eden Sünnî âlimler arasında İbn Zulâk, İbn Haldûn, İbnü'l-Esîr ve Makrîzî'yi görmekteyiz. İbn Haldûn, Fâtımîler'in nesebini reddeden Abbâsî taraftarı olan tarihçi ve soy âlimlerinin pek çoğunun, Abbâsî halifelerine yaranmak, onları memnun etmek maksadını güttükleri ve bu konudaki belgelerden habersiz olduklarını, belirtmektedir[7].

Takibata maruz kalan İsmâiliyye imamları, belirli bir yerde uzun süre ikamet etme imkânına sahip olamıyorlardı. Bundan dolayı sık sık ikametgâhlarını değiştirmek zorunda kalıyorlardı. Nihayetinde Fâtımîler Devleti'nin kuruluşu öncesinde İsmâilî imamlar faaliyetlerini yürütmek üzere Suriye'nin Hama şehri yakınlarında bulunan Selemye kasabasını kendilerine üs edindiler. Buradan Yemen, Kuzey Afrika, Mısır ve Fars bölgelerine sistemli bir şekilde iyi mezhep eğitimi alan dâîlerini gönderdiler. Nitekim son halkada Fâtımîler Devleti'nin kurulmasını sağlayan Kûfeli dâî Ebû Abdullah eş-Şîî de bunlardan birisiydi[8].

Dâî Ebû Abdullah eş-Şîî'nin Kuzey Afrika (İfrîkıye)'daki faaliyetlerine geçmeden önce bu bölgenin genel vaziyetine bakmak gerekirse kısaca, Kartacalılar döneminde Yahudilik, Roma ve Bizaneti döneminde Hıristiyanlık ve hâkimiyetin Müslümanlara geçmesiyle de İslâmiyet yayıldı. Berberî kabilelerin yaşadığı bu coğrafya İslâmiyet'in girişiyle özellikle Kayrevan, Tunus, Sefakus gibi şehirlerde Araplaşmanın geniş ölçüde gerçekleştiği görülmektedir. Buna ilaveten Kayrevan'da ciddi bir Horasanlı Acem nüfusunun da varlığı söz konusudur. Araplaşmanın yoğun olduğu diğer şehirlerde ise Malikî ve Hanefî mezhebi öğretisi resmî idare tarafından desteklenmekteydi. Ekonomik olarak ise kırsalda tarım ve hayvancılık, şehirlerde ise çarşılarda özellikle istikrarın olduğu dönemlerde Sudan altını ve köle ticareti başta olmak üzere her ürün ve el sanatlarının mevcut olduğu iyi bir ticari hareketliliğin varlığından söz edilmektedir[9].

Müneccid), Kahire, 1961, s. 4-7, 17-19; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarih* (Çev., A. Ağırakça), VIII, 25-28; İstanbul, 1991; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihaye* (Çev: M. Keskin), XI, 313-314; Makrîzî, *Kitâbu'l-mukaffâ el-kebîr* (Thk. Muhammed Ya'lâvî), Beyrut, 1987, s. 53-80; Ebü'l-Fidâ, 'İmamuddin İsmâil, *el-Muhtasar fî tarîhi'l-beşer*, Kahire, (Tarihsiz), II, 64; Hasan İ. Hasan, *Tarîhu'd-devleti'l-Fatımiyye*, Mısır, 1981, s. 67-79.

[7] İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 46-47, 51; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, s. 56-81; Hasan İ. Hasan, "Fâtımîler", *D.G.B.İ.T.*, İstanbul, 1988, V, 90-91; Hammed, Adile Ali, *Kıyâmü'd-devleti'l-Fatımiyye bi bilâdi'l-Magrib*, Beyrut, 1980, s. 183-185; Arif Tamir, *Târîhu'l-İsmâiliyye*, London, 1991, I, 268-270; İbn Hammâd, Muhammed b. Ali, *Ahbâru mülûki beni 'Ubeyd ve sîretuhum* (Thk: T. Nakara, A. 'Uveys), Riyad, (Tarihsiz), s. 8-29.

[8] Muhammed C. Surûr, *Tarîhu'd-devleti'l-Fatımiyye*, Kahire, 1994, I, 18; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fatımiyye fî Mısr*, s. 43, 45; Hammed, *Kıyâmü'd-devleti'l-Fatımiyye*, s. 77-78.

[9] Ferhat Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye bi'l-Mağrib* (Arp. Çev., H. Sâhilî), Beyrut, 1994, s. 38-50

Diğer yandan buraya akın eden edebiyatçılar, hukukçu ve doğulu bilginler Kayrevan'ı bir ilim ve kültür merkezi haline getirmişlerdi[10].

Siyasî olarak bölge, Abbâsîler'in başa geçtiği ilk dönemlerden itibaren Haricî hareketinin etkili olduğu bir bölgeydi. Dolayısıyla bölgede Arap veya Berberî unsurların idare ettikleri tam bağımsız gibi davranan devletler hüküm sürüyordu. Bunların en önemlileri, Sufriyye Haricîleri'nin kurduğu Uzak Mağrib'deki *Midrârîler*, Hz. Ali'nin torunlarından İdrîs b. Abdullah tarafından kurulan Şîa'nın Zeydiyye koluna mensup olan *İdrîsîler*, İbâdiyye Haricîlerinin Orta Mağrib'de kurduğu *Rüstemîler* ve Hârûn er-Reşîd tarafından 184'te (800) İfrîkıye'ye atanan İbrâhim b. Ağleb'in devam eden Ağlebî sülalesinin iktidarındaki Sünnî *Ağlebîler*'dir[11].

a. Dâî Ebû Abdullah eş-Şîî ve Kuzey Afrika'daki Faaliyetleri

Asıl ismi Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ahmed olan Kûfeli bu zat, Irak'ın Basra şehrinde muhtesib veya muallim olarak çalışmakta iken, İsmâiliyye mezhebine geçti. Daha sonra pratik eğitimini tamamlaması ve Mağrib (Kuzey Afrika)'e dâî olarak atanmak üzere İsmâiliyye mezhebinin yayıldığı Yemen'e gönderildi.[12]. Ebû Abdullah, San'a'nın kuzeyindeki sarp bölgede önemli bir bölgeyi hâkimiyeti altında tutan hemşehrisi İbn Havşeb'in yanında bir sonraki yılın hac mevsimine kadar yani yaklaşık bir yıl kaldı. İyi bir deneyim kazanan Ebû Abdullah eş-Şîî, 279'da (892) Mağrib'deki görev yerine gitmek üzere Mekke'ye giden hac kafilesine katıldı[13].

Mekke'de İfrîkıye'nin Kutâme kabilesinden gelen hacılarla birlikte Mısır'a kadar giden Dâî, Mısır'dan ayrılıp ilimle meşgul olacağını söylediğinde kabile mensupları, onu ısrarla kendi memleketlerine davet ettiler. Böylece sanki her şey tesadüfen olmuş gibi, hac kafilesiyle birlikte davasını yayacağı bölgeye gitti. Onlar doğudan gelen misafirlerini küçük bir kale

[10] Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm* (Çev.,N. Uzel), İstanbul, 1983, s. 72.

[11] İbn 'İzârî el-Merrâkuşî, *Kitâbu'l-beyâni'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (Neşr ve thk. Levi Provencal-G. S. Colin), Leiden, 1948, I, s. 64-71; Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fâtımîler Devleti- Siyasî Tarihi (909-969)-*, Ankara, 2007, s. 2-21; Aydın Çelik, "Ağlebîler", *F. Ü. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları*, C. IV, Sa. 2, Elazığ, 2006, 87-105.

[12] Kâdî en-Nu'mân, *Risâletu iftitâhi'd-da've*, (Thk. V. Kâdî), Beyrut, 1970, s. 59; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 30; Makrîzî, *İtti'âz*, I, 68-69,74; Dâî İdrîs İmâmuddin, *Tâihu'l-hulefâi'l-Fatımiyyîn bi'l-Mağrib el-kısmu'l-hâss min kitâbi 'uyûnu'l-ahbâr* (Thk. M. Ya'lâvî), Beyrut, 1985, s. 59; Seyfuddin el-Kasîr, *İbnu Havşeb ve'l-hareketü'l-Fatımiyye fi'l-Yemen*, Dımaşk, (Tarihsiz), s. 34;

[13] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 30; Kâdî en-Nu'man, *İftitâh*, s. 10; Hammed, *Kıyâmü'd-devleti'l-Fatımiyye*, s. 87-89; Arif Tamir, *Târîhu'l-İsmâiliyye*, I, 214; Michael Brett, *The Rise of the Fatimids*, Leiden, 2001, s. 87.

şehri olan İkcân'a yerleştirdiler[14]. Kutâme bölgesi, sarp bir coğrafyaya sahip ve de idari merkezden uzaktı. Bu coğrafya sayesinde burası Sufriyye ve İbâdiyye Haricîlerine[15] yurt olmuştu. Burada etkin olan Kutâme kabilesi Ağlebîler hanedanına vergi vermeyen asi bir topluluktu. Dini bilgileri zayıf olan bu kabilede, Fâtımî dâîsi çocuk eğitimi ve dini vaazlarıyla çok sayıda taraftar ve aşiret reislerini kendi mezhebine katmayı başardı. Vaazlarında, Ehl-i beyt'ten olan masum imam veya mehdi adını dile getirip onun adına tasarrufta bulunduğunu açıklıyordu. Tam anlamıyla dinî bir kimliğe bürünen bu harekete katılanlara "mü'minler" muhaliflerine de "kâfirler" denilmeye başlandı.

Gelişinden yedi-sekiz yıl sonra, etrafındaki kabilelerin çoğu Fâtımî dâîsine tabi oldular. Böylece Ebû Abdullah eş-Şîî inî liderliğine siyasî liderliği de kattı. Tehlikenin farkına varan Ağlebîler'in üzerlerine sevkettiği ordular olumsuz iklim ve coğrafî şartlardan dolayı sarp arazideki İkcân'a sığınan Ebû Abdullah'ın takibine engel oldu. Kış şartları ve Kutâmelilerin ani baskınlarına maruz kalan Ağlebî ordusu Tunus'a geri dönmek zorunda kalıyordu.

Ebû Abdullah Kutâme bölgesinde mehdilik propagandasına devam ederken, Ağlebî lideri II. İbrâhim Sicilya'da şehit oldu ve yerine III. Ziyâdetullah geçti (290/903). O merkezde sîyasî konumunu güçlendirmek için muhaliflerini katletme işiyle uğraşırken, Ebû Abdullah eş-Şîî, önce Satîf kale şehrini, ardından da Kayrevan'dan sonra Ağlebîler'in en büyük şehirleri olan Tubne ve Billizme (بلزمة) şehirlerini ele geçirdi. III. Ziyâdetullah'ın son dinarlarını kullanarak hazırladığı ordusu da 295'te (909) Ebû Abdullah'a yenilince, idare merkezi Rakkade'den ayrılarak doğuya doğru yol aldı ve 299'da (912) Kudüs'te öldü[16].

Receb 295'te (Mart 909) Rakkâde'ye giren ve böylece Ağlebîler iktidarına son veren Ebû Abdullah, mezhebine uygun olarak, camilerde okunan ezana "*hayya 'alâ hayri'l-'amel*" cümlesini ekledi ve sabah namazı ezanında okunan "*es-salâtu hayrun mine'n-nevm*" cümlesini kaldırdı. Cuma günü Kayrevan ve Rakkâde'de okunan hutbelerde herhangi bir yönetici

[14] İbn 'İzârî, *Beyânu'l-muğrib*, I, 124-125; Antâkî, Yahya b. Saîd, *Tarih* (Ed. L. Cheıkho, B. C. Carra De Vaux, H. Zayyat), La Durbeco, 1954, s. 105, Kâdî en-Nu'man, *İftitâh*, s. 60-73; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 30-32; Dâî İdrîs, *'Uyînu'l-ahbâr*, s. 83-89; Markîzî, *İtti'âz*, I, 74-76; Carl Brokelman, *Tarîhu'ş-şu'ûbi'l-islâmiyye* (Arp. çev., N. E. Faris-M. el-Baalbekî), Beyrut, 1993, s. 250-251.

[15] Bkz. 'İvad Muhammed Halîfât, *en-Nuzumu'l-ictimâiyye ve't-terbeviyye 'inde'l-İbâdiyye fî şimâli İfrîkıye*, Uman, 1982, s. 15-16; Suphi es-Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri Tarihi* (Çev., İ. Sarmış), İstanbul, 1981, s. 101-103; Abdulkahîr el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (Çev. E. Ruhi Fığlalı), Ankara, 2001, s. 65-67, 74-75.

[16] Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fâtımîler*, s. 43-54.

ismi zikredilmediği gibi bastırılan paralarda ise galibiyetini belirten cümleler nakşetti.[17]. O tüm bunları, ortaya çıkması beklenen Mehdî Ubeydullâh adına yürüttü. Dolayısıyla geriye emaneti ehline tevdî etmek kalmıştı. Bir diğer ifadeyle sıra Ubeydullâh'ın tahta oturtulmasına gelmişti artık.

2. Ubeydullah el-Mehdî (297-322/909-934)

Suriye'nin Selemye şehrinde ikamet etmekte iken, İfrîkıye'deki gelişmelerden haberdar olan Fâtımî imamı Ubeydullâh, güvenlik bakımından Bağdat idaresi ve Karmatîler'in baskısını ensesinde hissetmeye başlayınca, Suriye'deki ikametgâhından ayrılmak için hazırlanmaya başladı. Receb 289'da (Haziran 902) ailesi ve hizmetçileriyle birlikte Selemye'den ayrılan Fâtımî imamı, Kuzey Afrika'daki olumlu gelişmelerden dolayı İfrîkıye'ye yöneldi. Ubeydullâh'ın ailesiyle ayrıldığını anlayan Abbâsîler, yakalanması için tüm vilayetlere eşkâli ile ilgili bilgileri gönderdi. Bu yüzden son derece zor ve maceralı geçen bu yolculuğundaki problemleri, bazen kendi mezheb müntesiplerinin korumaları sayesinde, bazen rüşvet vererek, bazen de tüccar kılığında atlattığını görmekteyiz. Bu şekilde Trablus'a kadar gelen Ubeydullâh, hâlen bilinmeyen bir nedenle, dâînin bulunduğu Orta Mağrib yerine Uzak Mağrib yoluna saptı ve 292'de (905) Midrarîler'in kontrolündeki Sicilmâse şehrine ulaştı. Ancak şehrin valisi tarafından, kendisi ve oğlu Kâim ile birlikte ev hapsine alındılar[18]. İşte Ubeydullâh ve ailesi burada tutuklu iken, Ebû Abdullah eş-Şîî Ağlebîler iktidarına son verdi.

Tüm gayretlerini adına yürüttüğü İmam Ubeydullâh'ı kurtarmak üzere, Ebû Abdullah eş-Şîî büyük bir ordu ile Sicilmâse'ye yönelerek Ubeydullâh'ı ev hapsinden kurtardı. Akabinde Mehdî, kendisi için kurulan çadırda tebrikleri tam bir halife konumunda kabul etti. Artık onun sıfatı "Emîrulmü'minin" idi. Abdullah eş-Şîi ile birlikte geri dönen Ubeydullah el-Mehdî, büyük bir tören ve karşılama eşliğinde (20 Rebîulâhîr 297/6 Ocak 910)'da Fâtımîler'in ilk halifesi sıfatıyla 35 yaşında Rakkâde'deki saraya yerleşti[19].

---

[17] Kâdî en-Nu'man, *İftitâh*, s. 214-217; Antâkî, *Tarîh*, s. 107; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 38-39,43-44; İbn 'İzârî, *Beyânu'l-muğrib*, I, 150-152; Makrîzî, *İtti'âz*, I, 87-88; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbar*, s. 138-140; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, s. 31; İbn Hammâd, *Ahbâru mülûki beni 'Ubeyd*, s. 39; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 74.

[18] Bkz., Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fâtımîler*, s. 59-68.

[19] Kâdî en-Nu'man, *İftitâh*, s. 241-249; Antâkî, *Târîh*, s. 108; İbn Zâfir, Cemalu'd-Din Ali, *Ahbâru'd-duveli'l-munkati'a* (Thk. A. Feree), Kahire, 1972, s. 7; Dâî İdrîs; *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 160-162, 165, 167-170; İbnü'l-Esîr, VIII, 45; Makrîzî, *Hıtat*, I, 350; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 65-66; Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi*, s. 146; Michael Brett, *The Rise of the Fatimids*, s. 105-106; De Lacy O'leary, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, s. 68.

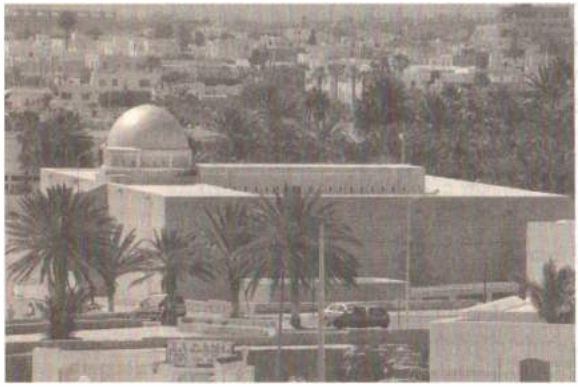

Resim 59: Ubeydullah el-Mehdî tarafından 910 yılında Mehdiye şehrinde (günümüzde Tunus sınırlarında) yaptırılan Mehdiye Ulu Camii

[https://bit.ly/2fW0Lct]

Ubeydullah el-Mehdî'nin ilk icraatı, Cuma hutbesi için müminlerin emîri sıfatıyla bir genelge yayınlayarak, tüm şehirlerin camilerinin hutbelerinde namazdan sonra Hz. Muhammed'in ardından, Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin ve onların zürriyetinden gelen imamlara dualar yapılmasını emretmek oldu[20]. Artık bu devletin temel esasları İsmâiliyye mezhebi kurallarına göre şekillenecekti. Mezhebine uygun olarak Mehdî şu üç hususu yerleştirmeye çalıştı; Hz. Ali'nin sahabenin en faziletlisi olduğu, teravih namazının bid'at olduğu ve Kur'ân'da kıyas'ın değil, tefsir ve tevil'in geçerli olması. Oysa Ehl-i sünnet pek çok fıkhî meseleyi kıyas yoluyla çözmekteydi[21].

Ubeydullah el-Mehdî devlet idaresinde görev alan memurlarını ağırlıklı olarak Berberî Kutame kabilesi mensuplarından tercih etti ve diğer hizmetler için de Sudanlılar ve Rumlar'dan köleler edindi. Hilâfet merkezi olarak da Akdeniz kıyısındaki yarımadada kendi ismiyle anılan, Mehdiyye şehrini inşa etti ve buraya taşındı[22].

Ubeydullah el-Mehdî'nin halifeliğinin birinci yılının sonlarına doğru önemli bir gelişme ortaya çıktı. O da Mehdî'ye karşı gerçekleştirilmek istenen bir komplo hareketidir. Sonuçlarına bakılacak olursa, komployu tertipleyenler, siyasî kayba uğrayan dâî Ebû Abdullah ve bazı Kutame ileri gelenleriydi. Bunlar Mehdî'yi ortadan kaldırmanın hesaplarını yaptılar ve bu konuda iş birliğine gittiler. Ancak, Mehdî, kendi kurduğu istihbarat birimi Dîvânu'l-keşf sayesinde durumdan haberdar oldu ve başta dâî Ebû Abdullah ve kardeşi Ebü'l-Abbas olmak üzere bu işin başını çekenleri ortadan kaldırdı. Böylece dâî Ebû Abdullah da Ebû Müslim el-Horasânî ile aynı kaderi paylaştı. Dâî'nin öldürülmesi başta Kayrevan halkı arasında

[20] Kâdî en-Nu'man, *İftitâh*, s. 249-250; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 170; Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi* (İngilizceye çev. Michael Bonner), Leiden, 1996, s. 147; Arif Tamir, *Ubeydullah el-Mehdî*, s. 131,

[21] Bkz., Hammed, *Kıyâmü'd-devleti'l-Fatımiyye*, s. 216; İbn Hammâd, *Ahbâru mülûki beni 'Ubeyd*, s. 50.

[22] Antâkî, *Târîh*, s. 108; İbn 'İzârî, *Beyânu'l-muğrib*, I, 169; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 11; Makrîzî, *Hıtat*, I, 92-93, 351; Hammed, *Kıyâmü'd-devleti'l-Fatımiyye*, s. 223; Kâdî en-Nu'man, *İftitâh*, s. 256-258; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 174, 176-177.

olmak üzere ülkenin önemli şehirleri ve kabileleri arasında isyanların çıkmasına sebebiyet verdiyse de bu isyanlar başarıyla bastırıldı[23].

Ağlebîler'den miras kalan Sicilya adasındaki idari vaziyete bakıldığında bunların Kuzey Afrika'dakilerden daha rahat ve özgürce davrandıkları dikkat çekmektedir. Bunun elbette coğrafî ve tarihî kültürel nedenleri vardır. Nitekim adanın valisi Ahmed b. Ziyâdetullah b. Karheb, hutbeyi adına okutmak için Abbâsî halifesi ile temasa geçti. Ancak Fâtımî halifesinin buna sessiz kalması söz konusu olamazdı ve onu idamla cezalandırdı[24]. Ardından Mehdî, Musa b. Ahmed'in komutanlığında büyük bir donanmayla, bir anlamda, adayı yeniden fethetti. Bu tarihten itibaren Fâtımî halifesi Mehdî dönemi boyunca adada herhangi bir sorun yaşanmadı[25].

Yakalandığı kısa süreli bir rahatsızlıktan sonra Mehdî (15 Rebîulevvel 322/5 Mart 934)'te Mehdiyye'de vefat etti. Yirmibeş yıl başta kalan halifenin yerine büyük oğlu veliaht Kâim geçti[26]. Mehdî oğluna idaresi oturmuş, dâhilî sorunlarını nispeten çözmüş ve uzak topraklarda savaşabilen güçlü bir kara ve deniz ordusu bıraktı. Her şeyden önce onun zamanına kadar gizli kalan Fâtımî imamları onunla birlikte tarih sahnesine çıktılar. Böylece önemli tehlikeleri başarıyla atlatabilen bir kişiliğe sahip olan Mehdî, iki buçuk asırdan fazla süre devam edecek olan büyük bir devletin ilk halifesi oldu.

3. Kâim-Biemrillâh (322-334/934-946)

Kâim-Biemrillâh Suriye'nin Selemye şehrinde doğdu (Muharrem 280/Nisan 893). Daha önce geçtiği üzere, babası Mehdî ile birlikte henüz çocuk yaşlarında iken Suriye'nin Selemye şehrinden maceralı bir yolculuktan sonra Kuzey Afrika'ya gelmişti[27]. Kâim, genç yaşta babası ile birlikte devletin kuruluşundan itibaren babasının yanında resmi toplantılara katılmak ve ordu komutanlığı yapmak gibi üst düzey görevlerde bulunmak suretiyle tecrübeli bir devlet adamı oldu. Boş zamanlarında astroloji

[23] Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fâtımîler*, s. 75-79.

[24] İbn 'İzârî, *Beyânu'l-muğrib*, I, 168, 174; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 180; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, s. 46, 64, 65; Ahmed Tevfik Medenî, *el-Müslimune fî cezîreti Sıkıliyye ve cunûbî İtalya*, Cezair, (Tarihsiz), s. 109-113.

[25] İbn 'İzârî, *Beyânu'l-muğrib*, I, 174; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, C. 8, s. 135; Medenî, *el-Müslimune fî cezîreti Sıkıliyye* s. 113; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 201; Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi*, s. 180.

[26] İbn 'İzârî, *Beyânu'l-muğrib*, I, 206, 208; Antâkî, *Tarîh*, s. 110, Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye*, I, 109, İbn Hammâd, *Ahbâru mülûki beni 'Ubeyd*, s. 49.

[27] Makrîzî, *el-Mukaffâ*, s. 113; Makrîzî, *İttî'âz*, I, 107, Başka bir rivayete göre de Hicri 277'de doğdu. Makrîzî, a.g.e. s. 107, Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye, I*, 110; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, V, 20.

ilimleriyle meşgul olan Kâim-Biemrillâh tahta geçtiğinde kırkyedi yaşında idi.[28] Onun on iki yıllık idare dönemi, diğer Kuzey Afrika halifelerinin aksine daha çok "Sâhibu'l-hımâr (Eşek sahibi)" diye bilinen Ebû Yezîd Muhalled b. Kîdân isimli şahsın başını çektiği Haricî ayaklanmasıyla birlikte anılır. Daha doğrusu, onun halifelik döneminin neredeyse tamamı bu ayaklanmanın bastırılmasıyla geçti denilebilir.

Kâim, Fâtımî tahtına çıkmasından itibaren askerî kuvvetlerini ve İfrîkıye'deki sultasını güçlendirme konularında özel gayret sarfetti. Bu amaçla tüm vilayetlere silah atölyeleri kurulmasını ve buralarda her çeşit askerî silah, alet ve edavâtın yapılması emrini verdi. Güvenilir adamlarından olan Ebû Ca'fer el-Bağdâdî'yi berîd ve inşâ divanları gibi birkaç divanın başında bıraktı. Bu sayede tüm maslahatlar için kendisinin sıkı bir gözetleme yapmasına gerek kalmadı[29].

Bu dönemde, Ebû Yezîd ayaklanması dışında çıkan sorunlardan biri, Sicilya valisi olan Halîl b. İshak'ın halka baskı yapması ve onları göçe zorlaması, diğeri de Trablus'ta çıkan kabile isyanlarıdır[30].

a. Berberîler'in (Haricîlerin) Ayaklanması

Mağrib'in batısındaki Zenâte kabilelerinde kök salmış olan İbâdiyye mezhebindeki Haricî mensupları, Mehdî'nin ölümünün ardından isyan etmeye başladılar. Kâim-Biemrillâh'ın tahta geçmesinden birkaç ay sonra Kastîliyye bölgesinde 323 (935)'te ortaya çıkan ayaklanma, Zenâte kabilesinden Haricî mezhebinden Berberî asıllı Ebû Yezîd isimli şahıs tarafından başlatıldı. Şiî düzenine karşı alenen propaganda yapan ve kendisine "mü'minlerin şeyhi" denen bu kişiye, İbâdiyye mezhebinden Nukâralı Ebû 'Ammâr adında âma olan bir şeyh de destek verdi. Ebû Yezîd Haricî propagandasını, Ali b. Ebî Tâlib'in taraftarlarını kâfirlikle itham edip, esir alınmalarını mübah kabul etmek üzerinden yürüttü ve Haricî kabilelerini bu uğurda cihada çağırdı[31].

Ebû Yezîd ve Nukaralı şeyh Ebû 'Ammâr'ın propaganda alanı içerisinde yer alan Sumâte ve Cebelu Evrâs bölgeleri esasen merkezî idareye itaat etmemekteydiler. Bu bölgede bulunan Fâtımî kaleleri ise birer karakoldan öte değillerdi. Cebelu Evrâs'taki sığınaklarda ikamet eden Haricî liderleri

[28] Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 245; Makrîzî, *Hıtat*, I, 351.
[29] İbn 'İzârî, *Beyânu'l-muğrib*, I, 209.
[30] İbn 'İzârî, *Beyânu'l-muğrib*, I, 209, 215; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 263-264; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 237; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 239-240, 245-246; M. C. Surûr, *Tarîhu'd-devleti'l-Fatımiyye*, I, 28.
[31] İbn 'İzârî, *Beyânu'l-muğrib*,I, 216-217; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 264-265; Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi*, s. 299.

uygun gördükleri bu ortamda Fâtımî idaresinden kurtulmak arzusunda idiler. Yaklaşık on yıllık bir zamanda gitgide artan taraftarların sayıları büyük bir ayaklanma için yeterli idi[32].

Ebû Yezîd ayaklanması ile ilgili bilgiler dâî İdrîs'in 'Uyûnu'l-ahbâr adlı eserinde detaylı olarak verilmektedir. Buna göre, isyan eden bu şahıs Altmış yaşını aşmış olan istisnai bir şahsiyettir. Kısa boylu ve topal olup, yünden örülmüş kısa bir cübbe giyen[33] Ebû Yezîd, Cebelu Evrâs'taki bölgede yaşayan ve merkezî idarenin hemen hemen hiç etkileyemediği bu kabileleri isyana teşvik etmekte pek zorlanmadı. Onları, küffâra karşı savaştıklarına ve bu savaşta ele geçirecekleri malların şer'i olarak ganimet olacağına dair ikna etti. Ebû Yezîd'in öncülüğündeki bu hareketin dinî ve siyasî yönünden ziyade, Zenâteliler'in, Kutâmeliler'e karşı eskiden beri mevcut olan geleneksel muhalefet güdüsünün harekete geçirmesi ile kalabalık bir cephe oluştu. İsyan 332'de (944) Ocak ayı sonlarında Bâğâye şehrine saldırı ile fiiliyata dönüştü. Fâtımîler ilk etapta destek kuvvetleri ile bu eylemi püskürtmeyi başarmakla birlikte Evrâs dağları zirvesinde süren çarpışmaların uzun sürmesi isyancıların yararına idi. İlerleyen süreçte ele geçirdikleri yerlerdeki Şiîlere karşı acımasız davranan Ebû Yezîd taraftarları, Urbuslular'dan çok sayıda insan öldürdü. Şehirdeki malları yağmalayıp, geri kalanın çoğunu ateşe verdiler[34].

Kâim-Biemrillâh, bazı olumsuz kehânetlerden dolayı, patlak veren bu ayaklanmaya cevap vermede hızlı davranamadı. İsyana saldırıyla karşılık vermek yerine, savunma konumuna geçmeyi tercih etti. Merkez karar aşamasında iken, Evrâs kabileleri (çeteleri) şehirleri bir bir ele geçiriyorlardı. Yaptıklarının yanına kaldığını görenlerin iştirakleri ile kısa süre sonra yüzbinlere ulaşan isyancılar, Kayrevan'a saldırmak üzere hazırlık yapınca, Fâtımîler'in garnizon komutanı Halil askerleriyle birlikte düşmana karşı araziye çıkmaya cesaret edemedi. Sonuçta, Berberîler şehrin farklı kapılarından içeriye daldılar. Halil ve arkadaşlarını öldüren Ebû Yezîd, Kayrevan şehrinin yegâne hâkimi oldu. Berberîler'in şehirde yaptıkları katliam, yağmalamalar ve taşkınlıklar, şehir halkının derin korkulara kapılmasına neden oldu[35].

[32] Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 246-247.

[33] Makrîzî, *İtti'âz*, I, 109-110; İbn Hammâd, *Ahbâru mülûki beni 'Ubeyd*, s. 53-54; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 359-360; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, XI, 363-364; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 15; ed-Dâî İdrîs, Ebû Yezîd'e bir sıfat daha eklemekte ve eserinde genellikle ön ad olarak onu "deccâl" kelimesiyla tanımlamaktadır.

[34] Makrîzî, *İtti'âz, I*, 110; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 268-274; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 249-251.

[35] Makrîzî, *İtti'âz*, I, 110-112; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 274-276, 282-283, 286-291, 294-295; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 360-363; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 251-256; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 123,

Ancak kesin zaferi elde edebilmesi için idare merkezi Mehdiyye şehrine girmesi gerekiyordu. Ebû Yezîd içeride ve dışarıda nihai saldırısına geçmeden önce, Malikî mezhebinden bir fâkihin başkanlığında, Endülüs halifesinin itaatine girmek istediğini ve onun halifeliğini kabul ettiğine dair Kurtuba'ya bir heyet gönderdi. Bununla Fâtımîler'in ezeli düşmanı olan III. Abdurrahman ve batıda bulunan Sünnî liderlerin desteğini almayı tasarladı. Haricîler, düzeni bozmak ve tahribatta Şîa'dan daha ileri gitmelerine rağmen, Kayrevan fukâhası, Haricîler'i desteklemekte herhangi bir beis görmediler[36].

Bu esnada Ebû Yezîd, daha önce giydiği yün elbise giymeyi bırakıp onun yerine ipek ve atlas giydi. Yine binek hayvanı olarak eşek yerine ata bindi ve çevresindeki arkadaşlarından bazılarının sözlerine itibar etmemeye başladı ve 334'te (945) Mehdiyye'yi güçlü bir baskıyla ele geçirmek üzere teşebbüse geçti. Ancak bir türlü şehrin savunmasını yaramadı ve muhasara uzayınca, ganimet elde etmeye alışkın olan Berberî kabilelerin canı sıkılmaya başladı. Neticede gasp ve yağmalamalarda bulunmak üzere etrafa dağıldılar. Bu durum Ebû Yezîd'in nüfuzunun azalmasına ve bazı Berberî kabilelerin Ebû Yezîd'den ayrılıp Fâtımî tarafına geçmesine neden oldu. Bu gelişmelerden sonra Haricî lideri Kayrevan'a geri döndü[37].

Mehdiyye şehri muhasarasının kalkmasıyla birlikte Sûse ve Tunus şehirleri de Fâtımî saflarına geçtiler. Küçük birlikler şeklinde devam eden çatışmalarda genellikle Fâtımîler daha baskın olmaya başladılar. Berberîler sayıca daha fazla olmalarına rağmen uzun süren çatışmalar sonucunda savaş Fâtımî ordusu lehine döndü ve Berberîler ağır kayıplar vermeye başladılar[38].

Ebû Yezîd, Mehdiyye'yi ele geçirme ümidini yitirdiğinden beri, konumu kötüye doğru gitti. Bunun için Sûse şehrine saldırmayı yeğledi ve kış mevsimi ortasında büyük bir orduyla Sûse üzerine yürüdü (335/946). Muhasaranın uzaması şehir halkını zor durumda bıraktı. Mehdiyye'den ne deniz yoluyla ne de kara yoluyla kendilerine yardım geldi. Çünkü halife hasta idi ve ölümünden sonra kimin halife olacağını düşünüyordu. Sûseliler bu kötü şartlarda birkaç ay geçirdiler. Ancak halife ölüp yerine oğlu İsmâil tahta geçince, bu ayaklanma kısa sürede sona erdirilecektir. Böylece

[36] Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 256-257; Arif Tamir, *Târîhu'l-İsmâiliyye*, II, 27.

[37] Makrîzî, *İtti'âz*, II, 113-116; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 301-302, 318, 320, 322, 324; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 365-367; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 258, 263.

[38] Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 325-327,332-335; Ayrıca Bkz., İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 369-371; Makrîzî, *İtti'âz*, I, 117; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 264-268; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 125-126.

birinci hamlenin Mehdiyye önlerinde son bulduğu gibi ikinci hamle de Sûse şehir surları önünde son bulacaktır[39].

4. İsmâil el-Mansûr (334-341/946-953)

Kâim-Biemrillâh vefat edince, yerine otuz üç yaşlarındaki oğlu İsmâil geçti. Damarlarında hem Afrika hem de doğunun kanı dolaşıyordu. Çünkü o, Ağlebîler Devleti'nin son başkanı III. Ziyâdetullah'ın sarayındaki cariyelerden birisi olan Kerîme ismindeki bir cariyeden doğdu[40].

İsmâil'in tahta geçtiği dönemde Fâtımî tahtı, Evrâs dağlarından başlayan ve çekirge salgını gibi ülkenin her tarafına yayılan Haricî Berberîler'in darbeleriyle sallanıyordu. Neredeyse son iki yılda ülke idaresi başkent Mehdiyye ile sınırlı kalmıştı. Kendilerini ganimet elde etmeye adamış olan bu dağlı kesimin yaptıkları taşkınlık ve yağmalamalar yüzünden, artık İfrîkıye'nin bereketi kalmamıştı. Ülkenin her tarafına yayılan Ebû Yezîd'in adamları erkekleri öldürüyor, kadınları esir ediyor, köyleri de yakıyorlardı. Şartlar öyle bir hale geldi ki, Haricîleri "Ehl-i kıble" olarak değerlendiren ve onlarla ittifak yapmış olan Kayrevan'ın Sünnî kesimi, "din dışı" konumunda gördükleri Fâtımîlere doğru dönüp, bu menfur adamdan kurtulmayı ümit eder oldular[41].

Yeni Halife zaman kaybetmeksizin Ebû Yezîd'e karşı saldırıya geçmek için gereken hazırlıkları bizzat kendisi yönlendirdi. Hem karadan hem de denizden Sûse'deki Ebû Yezîd adamlarına karşı saldırı planını başarıyla uyguladı. Bunun neticesinde Ebû Yezîd Kayrevan'a kaçtı. Yanındaki Berberî kabileler de her biri bir yere doğru dağıldı ve çok sayıda askerî öldürüldü[42].

Halife İsmâil askerlerinin Sûse'deki zaferini haber alınca isyancıları tamamen kovmak için Mehdiyye'deki sarayından çıkmaya karar verdi. Karşılıklı çatışmalar sürerken beklenen savaş sonunda patlak verdi (8 Muharrem 335/9 Agustos 946). Cuma Savaşı olarak bilinen bu muharebe Perşembe gününe kadar devam etti. Bu çetin savaşta Fâtımîler ezici bir üstünlük sağladı. Halife İsmâil karargâhına dönünce bu muhteşem zaferden dolayı kendisine "el-Mansûrbillah" lakabı verildi. Ülkedeki Müslüman

[39] Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 337-338; Makrîzî, *İtti'âz*, I, 119; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 371-372.

[40] İbn 'İzârî, *Beyânu'l-Muğrib*, I, 208, 218; Antâkî, *Tarîh*, s. 104; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 338; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, s. 122,142.

[41] Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 276; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 134.

[42] Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 351-354; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, s. 145-146; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 372, Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 281-282.

ve Zimmîler'in tüm vergilerden muaf olduklarını, gelecek yılda ise sadece öşür ve zekâtın alınacağını, hutbede ilan ettirdi. Bu esnada isyancıları desteklemek üzere el-Meriyye limanından hareket eden Endülüs Emevîleri donanması, Ebû Yezîd'in hezimete uğradığını öğrenince, Endülüs'e geri dönmek zorunda kaldı. Böylece III. Abdurrahman'ın askerî desteğini almayı ümit eden Ebû Yezîd'in tüm gayreti boşa gitti[43].

Halife Mansûr bu isyanı tamamen sona erdirmek için 335'te (946) Ebû Yezîd'in izini sürmek üzere büyük bir orduyla yola çıktı. Çetin bir coğrafyada gerçekleşen takibat sonucunda Ebû Yezîd ağır yaralı olarak ele geçirildi ve ardından da öldü (Muharrem 336/Agustos 947). Ülkesini ciddi bir sıkıntıdan kurtaran Halife İsmâil, kendisi için inşa edilen Mansûriyye şehrine girdiğinde, on beş ay gibi süren uzun bir süre dolmuştu[44].

Savaş meydanlarındaki cesaretiyle dikkat çeken Halife el-Mansûr Lidînillah kırkbir yaşında öldü (Şevval 341/Mart 953)[45].

5. Muiz-Lidînillâh (341-365/953-975)

Henüz yirmi bir yaşında hilâfet makamına oturan Muiz, hem bilgili hem de şahsiyet bakımından yetenekli bir kişiliğe sahipti. Korumasız bir şekilde çarşı pazarı dolaşır dostlarını ziyaret ederdi. Mütevazılığı yanında, takvalı, engin fikirli, bilgili ve özellikle İsmâiliyye mezhebi konusunda derin bilgiye sahipti. Aralarında Rumca, Latince, Sudan dili ve Berberî dillerinin bulunduğu on dili konuşabildiğine dair bilgiler verilmektedir[46]

Muiz'in ilk işi, Makrîzî'nin ifadesiyle, tüm nifakın kaynağı olan Hevvâre kabilesinin sığınağı olan Cebelu Evrâs bölgesine yönelik sefere çıkmak oldu. Bu seferin sonunda Fâtımî ordusu bölgeyi kontrol altına alarak kabilelerin Fâtımî halifesine itaatlerini temin ettiler. Bu başarıyla birlikte yeni halifenin itibarı bir kat daha arttı[47].

---

[43] Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 357-358, 375-380, 385-386; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 373-375; Makrîzî, *İtti'âz*, I, 122; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 287-289; Michael Brett, *The Rise of the Fatimids*, s. 168.

[44] İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 18; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 387, 389-390, 403- 407, 412-413, 434-438, 451-452, 469; Makrîzî, *İtti'âz*, I, 124-125; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, s. 154-157, 163-165, 171; İbn Hammâd, *Ahbâru mülûki beni 'Ubeyd*, s. 75-76; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 378; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, XII, 93.

[45] Makrîzî, *İtti'âz*, I, 129; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 427; Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye*, I, 116.

[46] Bkz. Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 572-579; Tağrîberdî, Cemaluddin Ebü'l-Mehâsin Yûsuf el-Atabekî, *en-Nücûmu'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kahire*, Beyrut, 1992, IV, 82; Arif Tamir, *Târîhu'l-İsmâiliyye*, II, 56-57; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 328-329

[47] İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Duvel*, s. 21; İbn Hammâd, *Ahbâru mülûki beni 'Ubeyd*, s. 83; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 429; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 549; Makrîzî, *İtti'âz*,

6. Dış İlişkileri

Mağrib'de siyaset sahnesine çıkan Fâtımîler Devleti, doğuda Abbâsîler, batıda Endülüs Emevîleri Devleti ve Akdeniz'de ise Bizans Devleti ile mücadele etmek zorunda kaldı. Bunlardan ikisi ile mezhepsel yönden, diğeri yani Bizans ile de tarihî ve siyasî rekabetten kaynaklanan bir düşmanlık söz konusuydu.

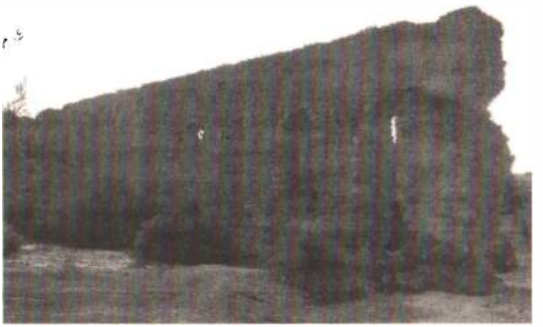

Resim 60: Muiz-Lidînillâh tarafından 960 yılında Kayrevan'ın 36 km batısına yaptırılmış su kemeri

[https://bit.ly/2LXO4v3]

a. Endülüs

Endülüs Emevîleri, bölgede genişleme eğilimi gösteren Fâtımîlere karşı mezhepsel, askerî ve siyasî önlemler aldı. Mesela Fâtımî halifeleri ile aynı dinî konuma gelip siyasî arenada mücadele edebilmek için, onlar gibi Halife ünvanlarını kullandılar. Askerî alanda ise Fâtımî donanmasına karşı durabilsin diye büyük bir donanma inşa ettiler ve Uzak Mağrib'i ele geçirmekte bir harekât üssü konumunda bulunan Sebte ve Melîle limanlarını elinde tuttular. Aynı amaç doğrultusunda başta III. Abdurrahman (300-350/912-961) olmak üzere Emevî Halifeleri, Fâtımîler'e karşı bir savunma hattı oluşturmak için kabile reislerini ve Mağrib'in emirlerini, oradaki temsilcileri olsunlar diye kendilerine yakın tuttular. Bu nedenle Fâtımîler'in Uzak Magrib'deki başarıları istikrarlı olamadı[48].

Haricî (Berberî) ayaklanması, Endülüs Emevî halifesi III. Abdurrahman en-Nâsır'ın Uzak Mağrib'e yönelik siyasetinde daha serbest hareket etmesine ve hatta Ebû Yezîd'e destek olmak suretiyle İfrîkıye'nin iç işlerine müdahil olmasına imkân tanıdı. Halife Mansûr'un Ebû Yezîd'e karşı Sûse ve Kayrevan'daki kesin galibiyetleri, III. Abdurrahman'ın desteğinin politik destekle sınırlı kalmasına ve onun askerî müdahalede bulunmasına engel oldu.

Halife Muiz-Lidînillâh, Berberîler'in problem çıkarttığı Cebelu Evrâs'ta hâkimiyetini yeniden tesis ettikten sonra dikkatlerini, Uzak

---

I, 134; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 332-233; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 151.

[48] İbn 'İzârî, *Beyânu'l-muğrib*, I, 191-193, 200-201; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 215-226,228-230; Ferhât ed-Deşravî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 222-227; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn* s. 111-112; M. C. Surûr, *Tarîhu'd-devleti'l-Fatımiyye*, I, 26-27; II, 220; Hammed, *Kıyâmü'd-devleti'l-Fatımiyye*, s. 247; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 202-203.

Mağrib'de etkisini artıran Endülüs Emevîleri'ne yöneltti. Askerî olarak 342'de (954) denizden ve karadan olmak üzere başlayan savaşlarda, Fâtımîler deniz harekâtları için Mehdiyye ve Sicilya'da demirlemiş olan donanmalarını kullandılar. Siyasî olarak da Fâtımî dâîleri, Endülüs'ün dağlık kesimlerinde veya büyük şehirlerde ikamet eden farklı topluluklar arasında gizli yollarla Fâtımî davasını yaymaya çalışıyorlardı[49].

Endülüs Emevîleri'ne karşı Muiz döneminde gerçekleşen önemli seferlerden biri Sicilya valisi Hasan b. Ali tarafından düzenlendi. Fâtımî donanması Endülüs'ün doğu sahilinde yer alan önemli liman şehri Meriye'ye hücum ederek buradaki Emevîleri hezimete uğrattılar. Ardından da Endülüs donanmasına tabi olan tüm gemileri, malzeme ve depoları ateşe verdiler. Donanma İfrîkıye ve Sicilya'daki üslerine çok sayıda esir ve ganimetle geri döndü (344/955). Buna mukabil bir yandan Bizans'la, diğer yandan Fâtımîler'in doğu komşusu olan Mısır'daki İhşîdilerle ilişkilerini güçlendirmek isteyen III. Abdurrahman, Fâtımî davasına karşı mücadele etsinler diye, Malikî mezhebindeki fukahaya dağıtılmak üzere Mısır'a on binlerce dinar gönderdi[50].

Endülüs Emevîleri ve Fâtımî şehirlerindeki camilerin hutbelerinde karşılıklı lanetleşmeler devam edip dururken, Muiz, Uzak Mağrib'e karşı geniş çaplı saldırılarını başlattı. Bu sefer için devletin ileri gelenlerinden kâtip Cevher es-Sıkıllî er-Rumî'yi başkomutan olarak atadı. 347'de (959) başlayan bu harekâtta, Cevher, Sebte ve Tanca limanları dışında geri kalan Uzak Mağrib'în tamamını itaat altına alarak İfrîkıye'ye geri döndü[51].

III. Abdurrahman'ın yerine geçen oğlu II. Hakem (350-366/961-976), Cevher'in Fâtımî egemenliğine alamadığı iki liman şehir olan Sebte ve Tanca'yı zamanla daha muhkem hale getirdi. Emevî taraftarı olan Berberî kabilelerin reislerine destek vererek bir kısmını kendi safına katmayı başardı ve Şîa mezhebinden olanları ülkeden uzaklaştırdı. Nitekim onun bu politikaları meyvesini verdi ve bazı Zenâteli Haricî kabileler ayaklandılar.

[49] Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 581-582; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 443; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 334-338.

[50] Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 582-583; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 443; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 100-101; M. C. Surûr, *Tarîhu'd-devleti'l-Fatımiyye,II*, 220; Michael Brett, *The Rise of the Fatimids*, s. 240-241; Abbas Hamdanî, "Some Considerations on the Fatimid Caliphate as a Mediterranean Power", *Atti del Terze Congresso di Studi Arabie Islamici*, (1-6 Settembre 1966), Ravello-Napoli, pp. 385-396, s. 387; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 152-161; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-1*, s. 110.

[51] Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 609-610; Makrîzî, *İtti'âz*, I, 134-135; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, s. 328; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 453; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 101; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 338, 343-346; De Lacy O'leary, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, Delhi, 1987, s. 98-99.

Bunun üzerine Muiz Sanhâce lideri Zîrî b. Münad'ı onlarla savaşmak için gönderdi. O savaşta öldürülünce oğlu Bulukkîn b. Zîrî'ye destek vererek, bölgeyi itaat altına aldı (360/971). Daha sonra, Muiz Mısır'a doğru yola çıkmadan önce onu tüm Mağrib'in naibi olarak atadı. Böylece Kutamelilerden sonra Fâtımîler'in Mağrib'deki gücü Sanhâceliler'in temsilciliğinde devam edecekti[52].

Harita 32: Tanca ve Sebte (Septe) Şehirleri

[https://bit.ly/2MxFe8z]

b. Bizans

Bizans'la olan ilişkilerde, Sicilya adası kilit rol oynamaktaydı. Genel olarak taraflar güçlerine ulaştıklarında veya karşı taraf zayıf düşünce donanmalarla birbirlerinin kıyı şehirlerini yağmalamak veya haraca tabi kılmak şeklinde süren bir mücadele söz konusudur. Mehdî döneminde Fâtımîler güçlü donanmaları ile Bizans'a karşı etkili hamlelerde bulunuyorlardı. Nitekim Fâtımîler 306'dan (918) itibaren başlattığı saldırılarda Reggio, Sant Eğât ve Kalûriyye (Calabria)'de önemli başarılar elde ettiler. Yine donanma komutanı es-Sa'lûk 312 yılı (924) kış aylarında Palermo'yu itaate aldıktan sonra Kalûriyye'ye yönelik gerçekleştirdiği deniz hamlesinde burada bulunan Berzâne (Bruzzano), Apulia, Oria'yı ele geçirdi. Ardından da gemileriyle Taranto halicinden geçerek ordusunu Orent bölgesine indirdi. es-Sa'lûk bu saldırılarda Bizans'a binlerce kayıp verdirdi ve yaklaşık 10.000 kadar da esir aldı. Lion ve Kalûriyye hâkiminin katıldığı barış antlaşmasından sonra elde ettiği yüklü ganimetle, Mehdiyye'ye geri döndü. Bu zafer, Bizans'ı Fâtımîlerle haraç ödemek üzere antlaşma yapmaya itti. Benzer bir deniz hamlesinin de 317'de (929) Salerno ve Napoli'ye karşı elde edildiği kaydedilmektedir. Bu baskılar Bizans'ın kesintisiz olarak Mehdî'nin ölümüne kadar tazminat ödemesine neden oldu[53].

Kâim-Biemrillâh döneminde Fâtımî donanmasının Batı Akdeniz bölgesinde devriye gezdiği görülmektedir. 322'de (934) Amiral Yâ'kub b. İshâk komutanlığında Mehdiyye'den kuzeydoğu yönüne doğru âtımî donanması, Endülüs'ten gelen HıristiyanHıristiyan tüccarlara ait gemilere el

[52] Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 349-352,356-357; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 156-158.

[53] İbn 'İzârî, *Beyânu'l-Muğrib*, I, 193-194; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 231-232; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 228-229; Medenî, *el-Müslimune fî cezîreti Sıkıliyye*, s. 114; Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi*, s. 238.

koyup İtalya'nın Cenova şehrini yağmaladı. Bu sefer sonucunda Yakub'un beraberinde getirdiği esir sayısı 8.000 olarak kaydedilmektedir[54].

Halife Mansûr döneminde Bizans ve Endülüs Emevîleri karşılıklı olarak gönderilen elçilerle İfrîkıye'ye karşı iş birliğine gittiler. Bunun gereği olarak 340'da (951) III. Abdurrahman Tanca'ya, Bizans İmparatoru VII. Konstantinos (913-959) ise patriklerden birisine verdiği vazife ile Sicilya'daki Fâtımî idaresine yönelik bir hamle gerçekleştirdi. Ancak Fâtımîler'in Bizans'a yönelik cevabı gecikmedi ve Halife Mansûr, Ferec el-Hâdim komutanlığında adaya donanma sevketti. Donanma, Palermo'dan takviye alarak Messina ve Reggio'ya saldırdı. Bu saldırıda şehir ağır tazminat ödemeye ve ele geçirilen Müslüman rehineleri de teslim etmeye mecbur kaldı. Ardından Fâtımî donanması muhasarayı Cassano'ya kaydırdı. Burası da bir ay sonra cizye ödemeyi kabul ederek teslim oldu. Bu dönemde Bizans'a yönelik yapılan başarılı hamleler neticesinde Bizans imparatoru VII. Konstantinos'un elçileri anlaşma yapmak üzere değerli hediyelerle başkent Mansûriyye'ye gelmek zorunda kaldılar[55].

Öte yandan Ebû Yezîd Sicilya'yı da etkiledi. Burada yaşayan Hıristiyan-Hıristiyanlar cizye vermeyi reddettiler ve adada asayiş sıkıntısı başgösterdi. Adada bulunan büyük kabileler güçlerini istedikleri gibi kullanmaya başladılar. Bu durum Mansûr'un, İtaf'ın yerine, Hasan b. Ebi'l-Hüseyn el-Kelbî'yi adaya vali olarak atamasıyla adada hem sükûnet sağlandı hem de üç yıldan beri cizye vermeyen Hıristiyanlardan yeniden vergi tahsil edildi[56].

Hasan b. Ali b. el-Kelbî Halife Mansûr'un vefatından kısa bir süre önce, Bizans'a karşı başarılı bir askerî hamle gerçekleştirmiş ve İmparator VII. Kostantinos bundan dolayı Fâtımî hilâfet merkezi Mansûriyye'ye elçi gönderip anlaşma yapmak zorunda kalmıştı. Ancak Bizans ordularının Suriye'de Hamdânîler'e karşı kazandıkları başarılı galibiyetler onları cesaretlendirdi ve ardından Sicilya ve Kalûriyye'de Fâtımîlere karşı deniz savaşları hareketini başlatarak çok sayıda müslümanı öldürdüler. Bunun üzerine

---

[54] İbn 'İzârî, *Beyânu'l-muğrib*,I, . 209; Makrîzî, *İtti'âz*, I, 108; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 262-263; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 242-243, Medenî, *el-Müslimune fî cezîreti Sıkıliyye*, s. 117, Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi*, s. 285; Abbas Hamdanî, "Soma Considerations on the Fatimid Caliphate as a Mediterranean Power", *Attidel Terzo Congresso di Studi Arabie İslâmici*, Ravello-Napoli-1967, s. 385.

[55] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 406-407; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 498-499; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 320-322; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 146; Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi*, s. 335; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-1*, Ankara, 1994, s. 112-113.

[56] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 404-405; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 96; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 319-320; Medenî, *el-Müslimune fî cezîreti Sıkıliyye*, s. 121-124; Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi*, s. 331-332, M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 144.

Muiz, Hasan b. Ali'yi Fâtımî donanması ile Bizans'a karşı sefere gönderdi (344/955). Hasan b. Ali Rumlar'a karşı koyarak, hem onları hem de müttefikleri Endülüsleri, Sicilya ve İfrîkıye sahillerine doğru gelmelerini engelledi. Bunun ardından Bizans Fâtımîlerle antlaşma yaparak, Kalûriyye toprakları için cizye ödemeyi ve karşılıklı olarak Müslüman esirleri serbest bırakmayı taahhüt etti. İki ülke arasında beş yıl süreyle yapılan anlaşmanın gereği olarak, Bizans Fâtımîler'in Kalûriyye'de sahip olduğu mukataaları da itiraf etti.[57]

Fâtımîler tarafından Akdeniz'de Bizans'a yönelik peş peşe gerçekleşen saldırılar ile doğuda Bizanslılar'la Hamdânîler arasında kızışan savaşlar aynı zamana denk gelmektedir. Bizans'ın yeni imparatoru II. Romanos (959-963) doğuya doğru sefer yaparken, Manuel ve deniz amirali Nikitas emrinde adaya doğru teçhizatlı büyük bir donanma hazırladı. Buna karşılık Muiz Sicilya'dan istenen imdat için buraya en iyi komutanı ve eski Sicilya valisi olan Hasan b. Ali'yi gönderdi. el-Hafre olarak bilinen bu deniz savaşı Bizanslılar'dan binlercesinin ölümüyle neticelendi. Bu yenilgi Bizans İmparatorunun Sicilya konusunda barış antlaşması yapmak üzere elçi göndermesine neden oldu. Bu gelişmeler Fâtımî halifesinin dikkatlerini Mısır'a doğru yönelttiği bir zamanda meydana geldi[58].

c. Mısır

Abbâsîler'e yönelik politikasının gereği olarak, kurucu halife Ubeydullah el-Mehdî, 301-302/914-915 ve 306/919'da Mısır'a iki askerî sefer düzenledi. Her ne kadar destek olarak gelen Abbâsî kuvvetleri yüzünden Fâtımî ordusu burada kalamadı ise de Fâtımîler"in Mısır'a yönelik gerçekleştirdiği bu hamlelerin ileriye dönük olumlu izleri kaldı. Bir kere Fâtımîler, destek almayan bir Mısır ordusuna karşı galip gelebilme duygusuna kapıldılar. Yine propaganda çalışmalarını yürüten dâîleri sayesinde çok sayıda Mısırlı'nın, özellikle Kıptîler"in İsmâiliyye mezhebine katıldığını gözlemlediler[59].

---

[57] Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 590; S. M. Stern, "An Ambassy of The Byzantine Emperor to The Fatimid Caliph al-Mu'izz" *Byzantion*, 20/1950, Bruxellers, s. 244; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 358,362; Michael Brett, *The Rise of the Fatimids*, s. 241; S. M. Stern, *An Ambassy of The Byzantine*, s. 241-242.

[58] Bkz., İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 465-469,479-481; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*,XI, 432; Medenî, *el-Müslimune fî cezîreti Sıkılıyye*, s. 126-129; M. V. Levçenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi* (Çev. Maide Selen), İstanbul, 1999, s. 166-167; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 368; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 169-170.

[59] İbn 'İzârî, *Beyânu'l-muğrib*, I, 181-182; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, C.8, s. 74,79, 98-99; Makrîzî, *İtti'âz*, I, 98-100, 103-104; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, s. 39, 45,115-118; Makrîzî, *Hıtat*, I, 351; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 194-197, 205-206; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 67, 69; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, V, 19; M. C. Surûr, *Tarîhu'd-devleti'l-Fatımiyye*, I, 61; De Lacy O'leary, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, s. 79.

Öte yandan babasının yine kendi eliyle düzenlediği ve tam netice alamadığı Mısır'a yönelik hamlelerinden sonra, oğlu Kâim de buraya yönelik politikasını değiştirmedi. Kindî'nin eserinde açıkça belirttiğine göre, Mısır'a yönelik gerçekleştirilen başarısız üçüncü Mısır seferi, Kâim döneminde gerçekleşti[60].

Halife Mansûr'un babası Kâim-Biemrillâh Mısır'a yönelik gerçekleştirdiği üçüncü seferin de başarısızlıkla neticelendiğini görünce, Mısır Emîr'i Muhammed b. Tuğc'a yönelik yumuşak siyasetin takip edilmesinin ve dâîleri vasıtasıyla Abbâsîler'e ait olan bu bölgede nüfuzlu olmanın daha avantajlı olacağını anladı. Buna mukabil Bağdat'ta, Halife Muktedir'in öldürülmesinden sonra, idari sulta hızlıca çöküntüye doğru gitmiş bu da Fustât ile Mehdiyye arasında yakınlaşmaya sebep olmuştu. Öyle ki Muhammed b. Tuğc bir ara Fâtımî halifesinin itaatine girmeyi dahi düşündü. Ancak Abbâsî halifesi Müttakî'nin İhşîd'i yeniden Mısır emîri olarak atamasıyla taraflar yeniden yakınlaştılar. Nitekim İhşîd'in ölene kadar (334/946) Fâtımî halifesine karşı ihtiyatlı davranması da bununla izah edilmektedir[61].

Kuzey Afrika'daki bu ilişkilerle birlikte Fâtımî halifesi Mehdî'nin Bahreyn'deki Karmatîler ile de ilişkilerini ihmal etmediği anlaşılmaktadır. Nitekim 317'de (929) Karmatîler Hacerü'l-esved taşını Hicr'e götürdüğünde, bu olayın Fâtımîler'in yönlendirmesi ile yapıldığının iddia edilmesi üzerine, Fâtımî halifesi Ubeydullah el-Mehdî, Karmatî lideri Ebû Tahir'e mektup yazarak, taşın derhâl yerine konmasını ve hacılardan aldığı Kâbe örtüsünün geri verilmesini emretti. Bu ikaza rağmen, Hacerü'l-esved'in yerine konması, ancak yıllar sonra 339'da (951) gerçekleşti[62].

7. Fâtımîler'in Doğuya Yayılma Siyaseti

Dördüncü halife Muiz-Lidînillâh, Kuzey Afrika'da egemenliğini yeniden tesis ettikten sonra Fâtımî devlet siyasetinin gereği olarak, Mısır'la ilgilenmeye başladı. Burası davalarını yayma bakımından çok daha elverişli bir coğrafî konuma sahipti. Mısır'ın ele geçirilmesi, ardından Suriye ve Hicaz'ı oradan da Bağdat'ı ele geçirme imkânını tanıyacaktı. Muiz dikkatlerini doğuya doğru yönelttiğinde gücünün zirvesinde olup, Mağrib ülkelerinin tamamı ve Sicilya adasının tartışmasız sahibi idi. Öte yandan Muiz'in çağdaşı olan Abbâsî halifesi el-Muti' ise Büveyhoğulları'nın etkisinde olup,

[60] Makrîzî, *İtti'âz*, I, 108; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-İlilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 244; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 128,

[61] Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 515-316.

[62] Bkz. İbn Hammâd, *Ahbâru mülûki beni 'Ubeyd*, s. 51; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 173-174,417; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XI, 282-283, 382-383; Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye*, I, 93; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 74; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 97-98; Michael Brett, *The Rise of the Fatimids*, s. 68, 293.

Mısır ve Suriye'deki idareciler üzerinde ciddi bir etkiye sahip değildi. Kaldı ki, Fâtımî halifesi Mısır seferinden önce İhşîdilerin ileri gelen devlet adamlarıyla uzun süre iletişim hâlindeydi. Onun dâîleri uzun zamandan beri Mısır'da dolaşarak İsmâiliyye davasını yayıyorlardı[63]. Bu bakımdan yerel olarak belli bir desteğe de sahipti.

Makrîzî, Mısır'ın bu dönemdeki genel durumu hakkında iyi bir tablo çizmemektedir. Buna göre, daha önce pek görülmedik şekilde Mısır'da kargaşa, şiddet, pahalılık, kıtlık ve veba salgını mevcuttur. Bu salgında çok sayıda insanın öldüğünden bahsetmektedir. Aynı şekilde Mısır siyasî olarak da sıkıntılı idi. Ülke idaresinde on bir yaşındaki Ebü'l-Fevâris Ahmed b. Ali b. el-İhşîd vardı[64].

Sefer zamanının geldiğine inanan Muiz, kara ve deniz gücünde yer alacak olan askerler ve mali kaynakların tedarik edilmesi ile birlikte Mısır'a giden yol güzergâhı üzerindeki şehir valilerine başta su olmak üzere, tüm ihtiyaçlarının organize edilmesini emretti. Muizz'in bu seferin masrafları için -altın yükler hariç- nakit olarak 24.000.000 dinarlık bir bütçe ve asker sayısı 100.000'i aşan büyük bir ordu teşekkül ettirdi. Nihayet Cevher es-Sıkıllî komutanlığındaki Fâtımî ordusu Halife ve yakınlarının duası ile Mısır'a doğru hareket etti (Rebîulâhir 358/Mart 969)[65].

Ordu İskenderiye'ye yaklaşınca, Vezir Ca'fer b. el-Furat devlet ricalini ve halkın ileri gelenleri ile yaptığı durum değerlendirmesi sonucunda, gelen bu büyük ordu karşısında herhangi bir düşmanca tavır sergilememek ve görüşmelerde bulunmak üzere fikir birliğine vardılar. Bunun üzerine Hz. Ali soyundan gelen Ebû Ca'fer Müslim'in başkanlığında bir heyet oluşturdular[66].

Görüşme neticesinde Cevher, Mısırlılar'ın lehine olan teslim alma antlaşmasını dikkatli bir şekilde yazdı. Bu antlaşma metnini Makrîzî, İbn

[63] Dâî İdrîs'in verdiği bilgiye göre Kâfur ölmeden önce, Mısır'daki Fâtımî dâîsi vasıtasıyla Muizz Lidînillah'ın imametini kabul etmiş ve onun itaatine girdiğine dair yazışmada bulunmuştu. Bkz. Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 663, Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 374.

[64] Antâkî, *Tarîh*, s. 129-130; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, s. 331-332; Tağrberdî, *en-Nücûm'z-zâhire*, IV, 22-25,31; Hasan Ahmed Mahmud, Münâ Hasan Ahmed Mahmud, *Mısru'l-İslâmiyye munzu'l-fethi'l-Arabî hattâ nihâyeti'd-devleti'l-Fatımiyye*, Kahire, 1990/1991, s. 143, 144; Michael Brett, *The Rise of the Fatimids*, s. 296; Derviş en-Nuhaylî, *Fethu'l-Fatımiyîn li'ş-Şam*, İskenderiye, 1979, s. 54-55; Ahmed Muhtar el-Abbâdî, *fi't-Tarîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, Beyrut, (Tarihsiz), s. 248.

[65] Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 666-668; Makrîzî, *İtti'âz*, I, 137-139,161-162; Makrîzî, Takiyuddin Ahmed b. Ali, *el-Mevâ'izu ve'l-i'tibar fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, Kahire, 1270, I, 352; Antâkî, *Tarîh*, s. 132; İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemsuddin Ahmed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân* (Thk: Hasan Abas), Beyrut, 2009, V, 226.

[66] Makrîzî, *İtti'âz*, I, 147; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 672-673; M. C. Surûr, *Tarîhu'd-devleti'l-Fatımiyye*, I, 67; Hasan Ahmed Mahmud, *Mısru'l-İslâmiyye*, s. 135, 144.

Zûlâk'tan en ince ayrıntılarına kadar nakletmektedir. Antlaşmada Cevher bir yandan Sünnî mezhebe bağlı olan Mısırlılar'ın Fâtımî davasına temayül etmesini arzulamakta, diğer yandan da yeni nizamın desteklenmesiyle ilgili siyasî rotayı tarif etmektedir. Yine Mısırlılar'a hitap ederken; kısaca canlarına, mallarına, ülkelerine ve tüm durumlarıyla ilgili eman verildiğini, buraya gelişlerinin esas amacının Müslümanları Karmatîler ve Rum tehlikesine karşı korumak olduğunun üzerinde durmaktadır. Ayrıca ülkenin ekonomisini ve sosyal durumunu ıslah edeceğini de belirtmektedir[67].

Ciddi bir mukavemetle karşılaşmaksızın Fustât'a doğru hareket eden Cevher ordusuyla birlikte şehrin kuzeyini karargâh edindi. Böylece yeni kurulacak idare merkezinin yani Kahire şehrinin yerini de belirlemiş oldu (Şaban 358/Temmuz 969)[68].

Cevher karargâhını kurduktan sonra ülke idaresinde olan devlet adamlarını eski görevlerinde bıraktı. Ancak ülkedeki tüm görevlilerin yanına bir de Mağribli birisini atadı. Dolayısıyla Vezir İbnü'l-Furat divanların reisliğinde, Ebû Tahir de kadılık görevinde kalmaya devam etti. Daha önce gayr-ı şer'i olarak haciz edilen emlakı sahiplerine iade etti. Tolunoğulları'nın darphanesini yeniden açtı. Abbâsîler'in uzun zamandan beri değerini kaybeden eski *dinâru'l-abyad* sikkeleri yerine, kırmızı altından yapılan *sikketü'l-ahmer* sikkelerini iyi ayarda bastırdı. Bu yüzden fiyatlar o kadar arttı ki muhtesib hububat ve uncuların satışlarını bir yerde toplayarak fiyatların yükselmesine neden olan un satıcılarının bir kısmını darbetti. Bu durumun tekrarlanmaması için Cevher Nil sahilini kontrol altına almak süretiyle bu meseleyi çözdü[69]. Mısır'ın temel geçim kaynağı ziraat olduğundan dolayı Cevher, dikkatlerini bu alana çekti ve bozulan kanal ve setleri yeniden onardı. Böylece Mısır'da toplanan vergi miktarıda ciddi bir artış meydana geldi[70].

Mezhep bakımından Cevher Mısırlılar'ın kendi mezheplerinin hukukuna tabi olabilecekleri, aynı şekilde namaz, oruç, ramazan ayı, iftar, zekât,

---

[67] Antlaşma metninin tamamı için bkz. Makrîzî, *İtti'âz*, I, 148-153; Dâî İdrîs ve *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 673-677; Arif Tamir, *Târîhu'l-İsmâiliyye*, II, 132-134.

[68] Antâkî, *Tarîh*, s. 132-133; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 679; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 23; Makrîzî, *İtti'âz*, I, 154-158; Makrîzî, el-*Mukaffâ* s. 338-340; Tağrîberdî, *Nücûm*, C. 4, s. 32; Arif Tamir, *Târîhu'l-İsmâiliyye*, II, 135; Abdu'l-Mün'im Macid, *Zuhûru'l-hilâfeti'l-Fatımiyye*, s. 96-97; Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi*, s. 413; De Lacy O'leary, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, s. 101; Lev, Yaacov, "The Fatimid Conquest of Egypt- Military, Political and Social Aspects", *İsrael Oriental Studies*, IX, Tel Aviv, 1979, s. 319-320.

[69] Makrîzî, *İtti'âz*, I, 164-166, 168-169; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 386-387; Eymen. F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fatımiyye fî Mısr*, s. 77, 82; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 199.

[70] Bkz. Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fatımiyye fî Mısr*, s. 81.

hac ve cihat anlayışında eskiden olduğu gibi davranabileceklerine dair teminat vermekle[71] birlikte, zamanla İsmâiliyye mezhebi ilkelerini uygulamaya koyduğu anlaşılmaktadır. Cevher Ramazan ayında ru'yetü'l-hilal (hilali görme) olmaksızın orucunu tamamlayıp askerleriyle birlikte bayram namazını ordugâhta kıldığında, Mısırlılar hilali görmediklerinden dolayı onlardan bir gün sonra Camiu'l-Atîk'te bayram namazını kıldılar. Cevher Kadı'nın bu durumuna yani hilale göre bayram namazını kıldırmasına tepki gösterdiği gibi birkaç hafta sonra Cuma ezanına; "hayya 'alâ hayri'l-'amel" ifadesini ekledi ve Mısır'daki camilerde hutbe okuyanların siyah yerine beyaz renkte elbiseler giymelerini emretti[72].

Fâtımîler Mısır'ı ele geçirmeden önce Bilâdu'ş-Şam (Suriye) uzun bir süreden beri Mısır'a bağlı yöneticiler tarafından idare edilmekteydi. Bu nedenle Ordu komutanı Cevher Mısır'da ayaklarını sağlam yere bastıktan sonra yardımcısı Kutâmeli Ca'fer b. Felah'ı büyük bir orduyla doğru Suriye'ye doğru sefere çıkardı (359/969). Filistin şehirlerini itaat altına alan Ca'fer, hiç zorlanmadan, önce Dımaşk'ı ardından da Humus'u ele geçirdi.[73].

Fâtımî bayrağı altında gelen Berberî askerlerin Bilâdu'ş-Şam'ın önemli yerlerini ele geçirmesiyle birlikte, Abbâsî hilâfeti, Büveyhîler, Hamdânîler ve Karmatîler müşterek düşmanlarına karşı ittifak yaptılar. Çünkü hepsi de Fâtımîlerden çekiniyordu. Bu ittifakın ardından sağladıkları destekle Dımaşk'a ani saldırıda bulunan Karmatîler şehirde az sayıda askerî kalmış olan Ca'fer b. Felah'ı zor durumda bıraktılar. Çünkü o, kölesi Futûh komutasındaki 20.000 kadar askerîni Şam'ın kuzey bölgelerindeki Bizanslılar'la savaşmak üzere Antakya, Taberiyye ve İskenderun'a göndermişti. Futûh komutasında gerçekleştirilen bu seferden kötü bir yenilgi alan ordu Dımaşk'a mağlup olarak dönmüştü[74]. İşte bu olumsuz şartlarda Karmatîler'i ciddiye almayan Ca'fer b. Felah'ın, Karmatîlerle girdiği savaşta kendisiyle birlikte çok sayıda askerî öldü. Böylece Fâtımîler kısa zamanda Dımaşk'ı kaybettiler[75]. Bu yenilgi Fâtımîler için itibar kaybı, başta Kar-

[71] Makrîzî, *İtti'âz*, I, 151; Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fatımiyye fî Mısr*, s. 76.

[72] Makrîzî, *İtti'âz*, I, 150-151,165, 168, 170; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 691; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 387-388; Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fatımiyye fî Mısr*, s. 77-78; M. C. Surûr, *Tarîhu'd-devleti'l-Fatımiyye*, I, 72.

[73] Antâkî, *Tarîh*, s. 138; Makrîzî, *İtti'âz*, I, 174-177; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, s. 221-225; Devadârî, *ed-Dürretü'l-Mudiyye*, I, 125-128; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 701; Michael Brett, *The Rise of the Fatimids*, s. 313.

[74] Makrîzî, *İtti'âz*, I, 178; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 701-702; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, s. 225-226; Antâkî, *Tarîh*, s. 139; M. C. Surûr, *Tarîhu'd-devleti'l-Fatımiyye*, II, 121-122; Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye*, C. I, s. 133.

[75] Makrîzî, *İtti'âz*, I, 178; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 713-714; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, s. 227; Tağrîberdî, *Nücûm*, IV, 62; Antâkî, *Tarîh*, s. 139; İbn Hammâd, *Ahbâru mülûki beni 'Ubeyd*, s. 90; İbn Kalânisî, Ebû Ya'lâ Hamza, *Zeylu tarihi Dımaşk* (Neşr. H. F. Amedroz), Beyrut, 1908, s. 1-2; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, C. 8, s. 527-528.

matîler olmak üzere rakipleri için ise cesaret veren bir moral oldu. Artık bundan sonraki mücadele, Mısır'da bulunan Fâtımî temsilcisi Cevher ile Abbâsîler'in desteklediği Karmatî lideri Hasan b. Ahmed el-Karmatî el-A'sam arasında cereyan edecekti. Nitekim galibiyetin verdiği heyecanla hareket eden el-A'sam'ın karma ordusu, Arap kabileleriyle birlikte, Kahire'nin önlerine kadar ilerlediler. Ancak içeri girmeyi başaramadılar[76]. Cevher, Muiz'in kendisine Mağrib'den gönderdiği destek sayesinde bu problemin üstesinden gelerek yılı sonlarında Mısır'da Fâtımî egemenliğini yeniden tesis etti (361/972). Tüm bunlar halife Muiz'in Mısır'a gelişinin yaklaştığı bir zamanda gerçekleşti[77].

8. Muiz'in Mısır'a Gelişi ve Hilâfetin Mısır'a İntikali

İdaresi zor olan Mağrib'de Sanhâce ve Kutame kabileleri hariç diğer Berberîler'in Fâtımîlere karşı kin ve düşmanlık besledikleri bilinen bir hususdu. Bu nedenle Muiz oradan ayrıldığında geriye dönük içinde herhangi bir kuşku kalmamalıydı. Uzun süren görüşmeler neticede Muiz, Bulukkîn b. Zîrî gibi deneyimli ve güçlü bir kabile reisini yerine vekil olarak bıraktı. Ancak Sicilya, Trablus ve Barka vilayetlerini onun idare sahasının dışında bıraktı. Sicilya zaten Mansûr döneminden beri Kelboğulları'nın hâkimiyetinde kendisine has idaresiyle yürümekteydi. Diğer iki vilâyete gelince, Muiz her ikisini de güvenilir iki kişiyi atayarak Mısır'ın idaresine kattı[78].

Halife Muiz-Lidînillâh'ı Kâbus'a kadar yolcu eden Bulukkîn'e tavsiye ettiği şu sözlerle ayrıldı (11 Rebiyülevvel 362/20 Aralık 972): *"Sana vasiyet ettiklerimi unutsan bile şu üç şeyi unutma! Vergiyi bedevilerden kaldır, Berberîler'in üzerinden kılıcı kaldırma ve kardeşlerinden veya amcaoğullarından kimseyi göreve getirme. Çünkü onlar bu konuda kendilerinin senden daha layık olduğunu sanırlar. (Bir diğer husus) Yanındakilere iyi davran"*[79]. Bu tavsiyelerin ardından yola çıkan Muiz, İskenderiye şehrinde bir müddet dinlendikten sonra kendisi için hazırlanan sarayına yerleşti (7 Ramazan 362/11 Haziran 973)[80].

---

[76] Antâkî, *Tarîh*, s. 139; Makrîzî, *İtti'âz*, I, 181-182; Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 716; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, s. 264, 347-348; el-Kelânisî, *Zeylu tarîhi Dımaşk*, s. 1-2; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VIII, 528.

[77] Arif Tamir, *Târîhu'l-İsmâiliyye*, s. 91.

[78] Makrîzî, *İtti'âz*, I, 144; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Futımiyye*, s. 405-406.

[79] Makrîzî, *İtti'âz*, I, 145; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, I, 286; M. C. Surûr, *Tarîhu'd-devleti'l-Fatımiyye*, II, 225; De Lacy O'leary, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, s. 110.

[80] Dâî İdrîs, *'Uyûnu'l-ahbâr*, s. 725-726; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, C. 8, s. 533; Makrîzî, *Hıtat*, C. 1, s. 353; İbn Tağrîberdî, *Nücûm*, IV, 70, 72; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, V, 227; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 112.

B. Mısır Dönemi

Mısır Firavunlar döneminden sonra uzun süre merkez ve çevresiyle birlikte büyük devletlerin egemenliği altında kaldıktan sonra ilk kez Tolunoğulları zamanında müstakil bir ordu ve siyasî iktidarın merkezi olmak yolunda ciddi bir mesafe katetti. Fâtımîler'in burayı ele geçirmesiyle birlikte, Mısır'ın siyasî ve idârî konumunda köklü değişiklikler meydana geldi. Çünkü daha önce burası Emevîler ve Abbâsîler Devleti'ne bağlı bir eyalet gibi idare edilmekte iken, Fâtımîler'in gelmesiyle birlikte büyük bir devletin hilâfet merkezi oldu. Bu yeni konumunun gereği olarak da ülke idari yönden eskiye göre daha mükemmel ve daha geniş bir teşkilatlanmaya doğru yol aldı. Çünkü artık bu topraklarda daha önce mevcut olan İslâm dünyasındaki Sünnî mezhebe muhalefet eden bir fikrin iktidarı söz konusudur.

1. Güçlü Halifeler Dönemi

a. Mısır Sonrası Muiz-Lidînillâh

Fâtımîlerle birlikte, artık Mısır sadece bağımsız bir ülke değil, aynı zamanda Kuzey Afrika, Sicilya, Filistin, Suriye'nin önemli bir kısmı Yemen ve Hicaz bölgelerini de kapsayan geniş bir devletin ana gövdesini temsil etmekteydi. Zira bu devletin Bağdat'la boy ölçüşen Kahire isminde bir hilâfet merkezi, ilim ve düşünc alanında Sünnîlere rakip olan İsmâiliyye mezhebi âlim ve dâîlerinin yetiştiği Ezher Camii vardı.[81]

Mısır ağırlıklı olarak Sünnî mezhepten olmak üzere belli bir ölçüde de gayrimüslim bir nüfusa sahipti. Dolayısıyla iktidar için bu iki kesimle olan ilişkiler ehemmiyet arzetmekteydi. Devlet idaresinde istihdam edilmesi veya siyasî desteklerini almak noktasında Sünnilerle iyi bir diyalog kurulmasının Abbâsîler'e yarayabileceğinden, onlara dayanmanın zor olduğunu anlayan Muiz, iktidarını güçlendirmek için kendisine destek olacak kesimlere ihtiyaç duydu. Dolayısıyla üst düzey görevlileri tamada ağırlılklı olarak gayrimüslimleri tercih etti. Bu nedenle daha önceki iktidarlarda göremedikleri hoşgörüye sahip oldular. Nitekim Yahudi asıllı Ya'kûb b. Killis, Muiz döneminde Fâtımîler'in veziri olarak önemli bir rol üstlendi. Onlar kiliselerinin inşası için izin istediklerinde Muiz, herhangi bir engel çıkarmadan bu izni vermesi bir yana, hazineden de bu inşaatlar için mali destek dahi verdi[82]. Muiz Mısır'a geldiğinde Cevher es-Sıkıllî'nin kendisi için hazırladığı yeni bir ülkenin üst düzey bürokratlarını

[81] Bernard Lewis, "Mısır ve Suriye" (Çev., H. Aktaş), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 193.
[82] Makrîzî, *İttiʿâz*, I, 196-197; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-aʿyân*, VII, 27; Hasan A. Mahmûd, *Mısru'l-İslâmiyye*, Kahire, 1991, s. 157; Harbûtlî, Ali Hasan, *el-'Azîz Billâh el-Fâtımî*, Kahire, 1968, s. 35; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 221.

Harita 33: Fâtımî Öncesi Mısır

[Aydın Çelik arşivinden]

atamaktan başka yapacağı fazla bir iş kalmamıştı Bu anlamda en önemli atamalardan biri Mısır için yeni olan Dâî'd-duât'ın atanmasıdır. Artık Kahire'nin Cuma namazı kılınan büyük camilerinde dâîlerin vaaz ve nasihatleri dinlenecekti.

- Suriye ve Hicaz

Mısır'ın ilk dönemlerinde Fâtımîler'in doğuya doğru ilerlemesinin önündeki en büyük engellerden biri Karmatîler idi. Abbâsîler'e yaklaştıktan ve Fâtımîler'e karşı düşmanca bir tavır sergiledikten sonra Muiz, Bahreyn'deki Karmatî lideri Hasan el-A'sem'e karşı bir ayaklanma tertipleyerek ondan kurtulmanın yolunu aramaya başladı. Ancak bundan bir netice alamadı. Buna mukabil dâhilî işlerine müdahale edilmesinden rahatsız olan Karmatî lideri, hutbelerde Fâtımîler'i lanetledi ve neseblerinin Hz. Ali'ye dayanmadığını, mülk ve saltanat peşinde koşan menfaatçiler olduklarını ilan etti[83].

Komplo yoluyla başarı elde edemeyen Muiz, Mısır'a geldikten sonra bu kez tatlı-sert diye bilinen bir siyasî yönteme başvurdu. Bu maksatla Hasan el-A'sem'e yazdığı tafsilatlı mektupta; onu kendisine tabi olmaya davet ederek, mezheplerinin aynı olduğunu, kendilerinin bu konuda efendileri

[83] Makrîzî, *İttî'âz*, I, 250-251; M. Süheyl Takkûş *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 221.

olduğuna ve kendileri sayesinde bu mertebeye ulaştıklarını belirttikten sonra onu davaya ihanet etmekle suçladı. Buna tepki gösteren Hasan el-A'sam odusuyla Bahreyn'den Mısır'a doğru hareket etti. Kahire önlerine gelen Karmatî ordusu içerisinde yer alan Tay kabilesinin lideri Hasan b. el-Cerrâh Muiz'den aldığı dinar keselerinden sonra saf değiştirince, Karmatîler Fâtımîlere karşı mağlup oldular (363/974)[84].

Muiz-Lidînillâh, Bilâdu'ş-Şam Karmatî egemenliğindeki yerlerini geri almak için yerli kabile liderleriyle temasa geçti. Bu maksatla Karmatîlerle arası bozulan Zâlim b. Mevhûb el-'Ukaylî'yi 363'te (974) Dımaşk valisi olarak atamak suretiyle siyasî destek verdi. Ardından Zâlim, Fâtımîler'in de desteklediği bir Arap ordusunun başında Dımaşk'a girdi[85].

Fâtımîler'in Biladü'ş-Şam'daki hâkimiyeti istikrarlı olmadı. Özellikle Dımaşk şehrinde meydana gelen karışıklıklar, Fâtımîler'in buradaki nüfuzunu zayıflattı ve Alptekin eş-Şerrâbî et-Türkî liderliğindeki bir grub Türk'ün şehir yönetimini ele geçirmesine imkân tanıdı (364/ 975). O Fâtımîler adına okunan hutbeyi kaldırarak Abbâsî halifesi et-Tâi' Lillâh adına okuttu[86]. Fakat Bizans'ın Dımaşk'a yönelen akınları Alptekin'i Fâtımî halifesi Muiz ile yakınlık kurmak zorunda bıraktı.

Bu dönemde Bizans İmparatoru Ioannes Çimişges, Fâtımî ve Karmatîler arasındaki mücadeleyi ganimet bilerek Bilâdu'ş-Şâm'ı yeniden Bizans egemenliğine almak üzere harekete geçti (364/975). Hıms'tan başlattığı seferiyle, Bizans kuvvetleri, Trablus hariç sahil mıntıkasını Remle'den Antakya'ya kadar olan mıntıkayı itaat altına aldı[87].

Muiz-Lidînillâh, henüz Kuzey Afrika'dan Mısır'a gelmeden önce (348/958) Mekke ve Medine'de iktidarda olan Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib Oğulları ile Ca'fer b. Ebi Talib Oğulları arasında çıkan antlaşmazlıkta, tarafları barıştırmak suretiyle, Hicaz eşrafının sempatisini kazandı. Cevher es-Sıkıllî Mısır'ın fethini tamamlayınca, Mekke'de hutbe Muiz-Lidînillâh adına okutuldu[88]. Hicazlılar Karmatî tehlikesini bertaraf etmekte etkisiz

[84] Antâkî, *Tarîh*, s. 142; İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 3; Makrîzî, *İtti'âz*, I, 251-265; Şihabuddin Ahmed b. Abdulvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* (Thk. Necip M. Fevvâz, Hikmet K. Fevvâz), C. 28-29, Beyrut, 2004, s. 90-92; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 224-225.

[85] M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 225-226

[86] Bkz., Aydın Çelik, "Fâtımîler Devletinde Bir Türk Komutan Alptekin", *Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12, S.1, Elazığ, 2002, s.289

[87] Georg Ostrorsky, *Bizans Devleti* (Çev. F Işıltan), Ankara, 1999, s. 275-276; M. C. Surûr, *Siyâsetü'l-Fatımiyye el-hâriciyye*, Kahire, 1976, s. 124-125; Ali Hasan Harbûtlî, *el-'Azîz Billâh el-Fâtımî*, s. 137.

[88] Makrîzî, *İtti'âz*, I, 145-146; Hasan İ.Hasan, *Târihu'd-devleti'l-Fatımiyyîn*, s. 238; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 231-232; M.C. Surûr, *Siyâsetu'l-Fatımiyyîn el-hâriciyye*, s. 23-24; Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fâtımîler Devleti*, s. 219-220.

kalan Abbâsîler'e mukabil, bölgede gücü artan Fâtımîler'e dayanmayı tercih ettiler. Bunun bedeli olarak da Mısır'dan ekonomik destek aldılar. Hicaz'daki siyasî kabule sevinen Muiz, Kâbe'ye çok değerli bir örtü hediye etti [89].

b. Azîz-Billâh (365-386/975-996)

Fâtımî halifelerinin beşincisi olan Azîz-Billâh başa geçtiğinde yirmi iki yaşlarında idi. Onun dönemi, refah ve sistemin kök saldığı, Fâtımî tarihinin en parlak ve en geniş sınırlarına ulaştığı dönemdir. Azîz-Billâh zeki, edip, birkaç lisan bilen bir aydın idi. Bu anlamda kendisinden sonra bir kısmı gelenekleşen pek çok ilklere imza attı. Fâtımî tören ve merasimlerine yenilerini ekledi[90].

Azîz de babası gibi İsmâiliyye mezhebini yaymaya önem verdi. Onun dönemi bu konuda icra edilen birkaç girişim ile öne çıkar. Mesela, Mısır'da Sünnî memurların İsmâiliyye mezhebine uygun kararlar vermelerini, aksi takdirde işlerini kaybedeceklerini belirtti. Onun zamanından itibaren Ezher Camisi başta olmak üzere büyük camiler İsmâiliyye fıkhının öğretildiği birer üniversiteye dönüştüler. Yine bayram ve merasimlere ilave olarak Âşûra günü ve Ğadîr-i Hûm gibi kutlamaları Şiî mezhebi simgeleri arasına koydurdu. Mısır'ın tüm camilerinde teravih namazlarını kaldırdı. Dini hedeflerine ulaşmak ve İsmâiliyye mezhebini yaymak için şairler, edipler, ilim adamları ve üst düzey devlet görevlilerinden istifade etti[91].

Azîz-Billâh döneminde askerî konularda önemli düzenlemeler gerçekleşti. Kuruluşundan halife Muiz dönemine kadar geçen sürede Fâtımîler bürokraside küçük istisnalar dışında, Mağrib kabilelerine dayanıyordu. Ancak Azîz döneminden itibaren, başta Türkler olmak üzere, Kürt, Deylem ve Saklabî'lerden yararlanmaya başladı[92].

Ehl-i zimme'ye karşı hoşgörü bu dönemde de devam eti ve Hıristiyanları vezirlik dahil bürokrasinin en üst makamlarına atadı. Bunda Hıristiyan eşinin önemli etkisi söz konusudur. Yahudi kökenli Ya'kûb b. Killis'i vezirliğine devam etmesi bir yana onu "veziru'l-ecell" (en yetkili

[89] Bkz, Makrîzî, *İttî'az*, I, 172, 193; Hasan İ.Hasan, s. 238; M.C. Surûr, *Siyâsetu'l-Fatımiyyîn el-hâriciyye*, s. 24; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 232.

[90] İbnü's-Sayrâfî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vezâre* (Thk. Eymen. F. Seyyid), Kahire, 1990, s. 47-52; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, V, 372; Ali Hasan Harbûtlî, *el-'Azîz Billâh el-Fâtımî*, Kahire, 1968, s. 32.

[91] Tağrîberdî, *Nücûm*, IV, 130; Hasan İ. Hasan, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (Trk. Çev. Heyet), İstanbul, 1988, IV, 57; Ali Hasan Harbûtlî, *el-'Azîz Billâh el-Fâtımî*, s. 41-42.

[92] Arif Tamir, *Târîhu'l-İsmâiliyye*, II, 113, 163; M. Süheyl Takkûş *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 236.

vezir) olarak resmen atadı. Onun adı vergilendirmeyi kaynağından araştırma sonucunda yaptığı ıslahatlar, geciken vergilerdeki sert tutumu ve vergilendirmedeki tavizsiz tutumu ile anılır oldu. Azîz'in Ehl-i zimme'ye karşı müsamahalı tutumu sonucunda; zimmîler devletin divanlarını kendi kâtipleri ile doldurdular ve Müslümanlara karşı haddi aşmaya başladılar. Bu durumun şikâyete konu olması üzerine, Azîz, bürokraside yeniden bir düzenleme yaptı[93].

Resim 61: Muiz-Lidînillâh'ın emriyle İsmâiliyye Şîa'sını yaymak ve öğretmek için 972 yılında yaptırılan Ezher Camii ve külliyesi

[https://bit.ly/2JLoUmM]

- Suriye

Azîz başa geçtiğinde Alptekin ve Karmatîler sorunu Suriye bölgesinde devam etmekteydi. Azîz, hilâfet makamına oturduktan sonra Dımaşk'ı yeniden Fâtımî egemenliğine almak için Alptekin'le temasa geçti. İlk önce diplomatik yolları devreye koydu. Ancak Alptekin ona itaat etmeyi kesin bir dille reddedince, Cevher es-Sıkıllî komutanlığında bir orduyu Dımaşk'a göndermeye karar verdi. Alptekin Fâtımî ordusunun Dımaşk'a doğru ilerlediğini öğrenince, Dımaşklıların isteğiyle, Fâtımî ordusunun saldırılarına karşı savunma tedbirleri almaya koyuldu. Cevher Dımaşk'ı beş ay boyunca ciddi bir muhasara altında tuttu. Zor durumda kalan Alptekin Karmatî lideri Hasan el-A'sam'dan destek talebinde bulundu. Hasan el-A'sam'ın yola çıkışından haberdar olan Cevher, Dımaşk'tan çekilmesi karşılığında Alptekin'le barış yaparak muhasarayı kaldırdı. Ancak Alptekin ve Hasan el-A'sam Fâtımî ordusunun bölgeden kovulması hususunda fikir birliği yaparak, yorgun Fâtımî ordusunun peşinden gitmeye karar verdiler. Müttefikler, Mısır'dan destek alamayan ve gıda sıkıntısının had safhaya çıktığı Cevher'in ordusunu Askalân'da sıkı bir muhasaraya tabi tuttular. Bu durum karşısında Cevher Alptekin'e mektup yazarak onunla barış yapmak istediğini bildirdi. Yaptıkları görüşme neticesinde; Askalân ve ötesindeki Suriye şehirleri Alptekin'e verildi. Bu topraklarda hutbe Azîz adına okunacak geliri ise Alptekin'e kalacaktı[94].

Aslında zaman kazanmaya yönelik olan bu antlaşma sonrasında Mısır'a giden Cevher, halifeyi bizzat kendisi tarafından bölgeye sefer düzenlemeye ikna etti. Nihayetinde büyük bir orduyla Azîz'in Mısır'dan çıkış

[93] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, 102-104; Ali Hasan Harbûtlî, *el-'Azîz Billâh*, s. 78-79; Arif Tamir, *Târîhu'l-İsmâiliyye*, II, 115-116; M. Süheyl Takkûş *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 236-237.

[94] Antâkî, *Tarîh*, s. 154-155; Bkz., Aydın Çelik, *Alptekin*, s. 290-291.

Resim 62: Azîz-Billâh dönemine ait bir dinar

[https://bit.ly/2IhKwIU]

haberi Alptekin ve Hasan el-A'sam'ın kulaklarına gelince her ikisi savaş için hazırlık yapmaya başladılar. Tarafların et-Tavâhîn nehri üzerinde yaptıkları savaş Fâtımîler'in kesin zaferiyle neticelendi (368/978). Alptekin yakalanıp Azîz'in yanına getirildiğinde, Azîz onu affetti ve ona iyi davranılmasını emretti. Hasan el-A'sam ise Taberiyye'ye doğru yol aldı. Böylece Alptekin'in ve Karmatilerin buradaki nüfuzunu kaybetmesiyle Fâtımîler yeniden Dımaşk'ı egemenlikleri altına aldılar[95].

Esasen Fâtımîler'in Mısır'da rahat edebilmeleri için tüm Bilâdü'ş-Şam'a hâkim olmaları gerekmekteydi. Ancak bunun için Filistin'de Cerrâhoğulları, Halep'de Hamdânîler, Irak'ta Abbâsîler ve burayı yeniden kendi egemenliği altına almak isteyen Bizans Devleti'nin üstesinden gelmesi gerekmekteydi.

Yemen kökenli Cerrâhoğulları kabilesi İslâm fetihleri esnasında Filistin'i vatan edinmiş ve bölge üzerinde ciddi bir etkileri vardı. Özellikle son yıllarda cereyan eden Bilâdu'ş-Şâm'daki istikrarsızlıktan yararlanmak isteyen Cerrâhoğulları Filistin'de bağımsızlığa teşebbüs ederek bölgede bozgunculuk yapmaya başladılar. Bundan dolayı Azîz-Billâh Beltekin (Bultekin/Yeltekin) et-Türkî komutanlığında bir orduyu Filistin'e gönderdi. Bu komutan kendilerine eziyet edilen ve böylece Dağfel b. Cerraâh'tan nefret eden Arapları da yanına alarak Cerrahoğullarını yenilgiye uğratmayı başardı (370/980)[96].

Fâtımîler Filistin'deki bu sorunu hallettikten sonra sıra Hamdânîlere geldi. Zira Seyfüddevle el-Hamdânî Halep'te müstakil bir devlet kurmuş ve Fâtımîler'in kendi ülkelerini de istila edeceğinden endişelenerek onlara karşı düşmanca tavırlar sergilemekteydi. Nitekim Fâtımîler'e karşı isyan edip savaşan Hasan el-A'sam el-Karmatî'ye mal ve adam göndererek desteklemesi bunu teyid etmektedir. Zor zamanlarda Fâtımîler Hamdânîler'in Halep'te bağımsız davranmalarına kolaylık tanıdılar. Fakat Filistin'de ise bu kadar hoşgörülü davranmadılar. Çünkü Filistin direkt olarak

[95] Antâkî, *Tarîh*, s. 155; Ali Hasan Harbûtlî, *el-Azîz Billâh*, s. 129-131; Aydın Çelik, *Alptekin*, s. 292-294.

[96] İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 25; M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fatımiyye*, s. 241-242.

Mısır'a mücavir bir bölge idi. Öte yandan Bizans da Halep'i elinde tutmak veya en azından buranın hâkimlerini kendisine bağlı tutmak istiyordu. Çünkü kendi güvenlik koridorunu buradan başlatmaktaydı[97].

Fâtımîler'in Suriye'deki gücünün artması ve Halep'te güçlü bir Şiî topluluğunun bulunması, Hamdanî lideri Sa'duddevle'yi 367'de (977) Fâtımîler adına hutbe okutmaya mecbur bıraktı. Ancak bir müddet sonra Fâtımîlere olan itaati bir kenara bırakarak, Büveyî velayetini tanıdı ve hutbeyi de Abbâsî halifesi et-Tâî adına okuttu[98]. Bu durumdan memnun kalmayan Azîz, Halep'i muhasara etmesi için buraya daha önceden göz diken Humus valisi Bekcûr'la temasa geçti. Onu Dımaşk valisi olarak atayarak bölgedeki güçlerin ona destek vermelerini istedi. Hal böyle olunca Sa'duddevle'nin önünde Bizans imparatoru Basileios'dan destek talebinde bulunmaktan başka çaresi kalmadı. Halep'in alınması durumunda bunu kendi ülkesi için tehdit gören imparator Doğu ordusu komutanı Bardas Phokas'a haber gönderip Sa'duddevle'ye yardım etmesini emretti. Bunun üzerine Bekcûr, Humus ve Kınnesrîn'de hutbeyi Fâtımîler adına okutup Dımaşk'a geri dönmek zorunda kaldı (373/983)[99].

Fâtımî baskısına daha fazla dayanamayan Sa'duddevle, Fâtımî halifesi Azîz'in egemenliğini yeniden kabul etti. Azîz'in gönderdiği hil'ati giydi. Halep ve Ma'arretunnu'man'daki hutbelerde onun ismini okuttu. Zira destek aldığı Bizans, dâhilî karışıklıklar nedeniyle bu talebe cevap verecek durumda olmadığı gibi, aksine bu dönemde Fâtımîlerle antlaşma yapmak zorunda kalmıştı[100]. Diğer yandan Dımaşklılara kötü davrandığı bilgisi ile Azîz-Billâh, Bekcûr'u Dımaşk'tan kovdu. Bunun üzerine Bekcûr Rakka'ya gidip buradaki idaresini pekiştirmeye ve Halep'teki dostları aracılığıyla Halep'e sahip olmaya çalıştı. Bu düşüncesini Azîz'le görüşerek onun da onayını ve desteğini alınca Azîz, Trablus ve Biladu'ş-Şam'ın diğer vilayetlerde bulunan valilere Bekcûr'a askerî yardım vermeleri için emir verdi. Bu durumda Sa'duddevle yeniden Bizans imparatoru Basileios II'den destek istedi. Böylece askerî ittifaklar belirdi. Bir tarafta Fâtımîler, Bekcûr ve Araplar ve diğer tarafta Sa'duddevle ile Bizans, Deylem, Türkler ve Kilaboğulları'ndan bazı Araplar. Savaş Bekcûr'un ölümüyle ve taraftarlarının yenilgisi ile sonuçlandı (Muharrem 381/Nisan 991). Öte yandan bu zaferin ardından Dımaşk'a saldırmak için yola çıkan Sa'duddevle de

[97] M. Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fatımiyye*, s. 242-244.
[98] İbnü'l-'Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târîhi Halep* (Yay haz. Halil Mansûr), Beyrut, 1996, s. 100; M. Süheyl Takkûş *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 244.
[99] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, IX, 24-25, 38; M. C. Surûr, *Siyâsetu'l-Fatımiyyîn el-hâriciyye*, s. 143; M. Süheyl Takkûş *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 244-245.
[100] Tağrîberdî, *Nücûm*, IV, 155; İbnü'l-'Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 102; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, XXVIII-XXIX, s. 99; M. Süheyl Takkûş *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 245-246.

yolda hastalanıp öldü. Bu teşebbüsten sonra Fâtımîler bu kez Dımaşk'a atadıkları yeni vali Mergütekin (Mencütekin/Bengütekin) et-Türkî komutanlığında oluşturdukları 30.000'e ulaşan büyük bir ordu ile Halep üzerine yürüdüler.[101] Halep kuşatmaya dahil olduğu süre (381-384/991-994) zarfında Fâtımî ordusunun en şiddetli saldırılarına maruz kaldı. Bu esnada Mergütekin komutanlığındaki Fâtımî ordusu Halep'e bağlı olan yerleşimleri ve Antakya ile Halep arasında kalan bazı kaleleri ele geçirdiler. Halep'in geçitleri tutuldu ve düşmesi için sıkıştırıldı[102].

Bu gelişmelerden dolayı Bizans'ın Antakya valisi Halep muhasarasının kaldırılması için harekete geçti. Ancak Mergütekin, destek maksadıyla gelen Bizans ordusunu Asi nehri kıyısında yenilgiye uğrattı (333/ 994) ve geri dönerek Halep'i muhasaraya devam etti. Daha güçlü bir destek için Lü'lü yeniden Bizans İmparatoru Basileios II'ye haber gönderip yardım talebini yineledi. İmparatora gönderdiği mektubunda, Halep'in alınması durumunda Antakya'nın ve ardından da Kostantiniyye'nin alınacağını, vurguladı. Durumun kritikliğinin farkına varan Basileios II destek amacıyla Fâtımîlere karşı bizzat Halep'e gitmeye karar verdi ve Rebiulevvel 385 (Nisan 995)'te ordusuyla birlikte Antakya'ya ulaştı. Mergütekin tehlikenin ağzında olduğunu fark edip muhasarayı kaldırdı ve Dımaşk'a geri döndü. Basileios II ise Halep'le olan antlaşmayı yeniledikten sonra Şeyzer, Hıms ve Antartus'u ele geçirerek ülkesine geri döndü[103].

Azîz-Billâh, Bizanslılar'ın Bilâdu'ş-Şam'da ne derece mesafe katettiklerini ve komutanı Mergütekin'in yenilgisini öğrendiğinde, Bizans'a karşı cihat ilan ederek, Halep'i ele geçirmek için bizzat kendisinin öncülüğündeki orduyla buraya doğru hamle yapmaya karar verdi. Ancak ordusuyla Bilbîs'te iken, yakalandığı hastalıktan öldü (28 Ramazan 386/14 Ekim 996). Böylece Fâtımîler'in Halep ve Bizans'a yönelik bu seferi akim kaldı[104].

Fâtımîler Mısır'a hâkim olduğunda Bağdat'ta Büveyhîler iktidarda idi. Şîa'nın Zeydiyye koluna mensup olan Bağdat'taki mevcut iktidarın ilk etapta Fâtımîler'in işini daha da kolaylaştıracakmış gibi görülmesine rağmen, kısa zamanda Büveyhî hükümeti ile Fâtımîler arasındaki ilişkiler

[101] İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 29 vd.; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, C. 9, s. 53-54; Tağrîberdî, *Nücûm*, IV,163; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII, XXIX, 100; M. C. Surûr, *Siyâsetu'l-Fatımiyyîn el-Hâriciyye*, s. 144-145.

[102] İbnü'l-'Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 105; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 247-248.

[103] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, IX, 77-78; İbnü'l-'Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 105-106; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, C. 28-29, s. 100-101; M. C. Surûr, *Siyâsetu'l-Fatımiyyîn el-hâriciyye*, s. 145.

[104] Antâkî, *Tarîh*, s. 179; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, IX, 99; Ali Hasan Harbûtlî, *el-'Azîz Billâh*, s. 138.

mezhep çizgisindeki yakınlıktan çok siyasî menfaatlere göre şekillenmeye başladı[105]. Nitekim ilk yıllarda taraflar arasında görülen diplomatik münasebetler, Fâtımîler'in Dımaşk'ta kalıcı hesaplar yapmaları ve Irak'ta davalarını yayma gayretleri nedeniyle, tersine döndü[106]. Fâtımîlere karşı askerî bir hareketi gerçekleştirmekten âciz olan Abbâsîler, onların nesebini kuşkulu göstermek suretiyle bölgedeki etkinliklerini kırmak istediler.

Resim 63: Azîz-Billâh'ın yönetimi altında bulunan Kıpti sanatkarlardan birinin halifeye ithafen yaptığı olduğu mendil, Kahire

[https://bit.ly/2JM6kL9]

- Hicaz

Azîz döneminin ilk yıllarında aksayan ilişkiler Mısır'ın Hicaz'a sağladığı hem askerî hem de ekonomik destek sayesinde rayına oturmaya başladı. Halife Azîz dönemi boyunca Hicaz bölgesinin ihtiyaç duyduğu, buğday, arpa, un, zeytinyağı, koku ve mum vs. ile birlikte bol miktarda hediye ve Kâbe örtüsü gönderilmesi, Hicaz eşrafına ikramda bulunulması ile Fâtımîler'in bölgedeki nüfuzu devam etti. Buna mukabil Iraklıların hacca gidişleri ise 381'den (991) itibaren kesintiye uğradı[107].

Fâtımîler'in Hicaz'daki egemenliği bu dönemde gelişme kaydetti. Çünkü Azîz Karmatîler'i yeniden kendi saflarına çekti ve Abbâsîler'e karşı onları destekleyerek bölgedeki egemenliğini güçlendirdi. Nitekim Karmatîler'in elçisi 382'de (992) Mısır'a gidip Azîz'in itaatine girdiklerini ilan etti. Bu siyasetin etkisiyle Karmatîler'in Hicaz saldırıları durdu ve ardından da Abbâsî mülkiyetindeki Basra'ya saldırdılar[108].

- Mağrib

Muiz-Lidînillâh, ayrılırken vekil bıraktığı Bulukkîn b. Zîrî İfrîkıye ve Orta Mağrib'de bağımsız bir Müslüman devletin reisi gibi oldu. İktidarın Araplardan Berberîler'e ve onların kabilelerine intikali Mağrib'in doğudaki Müslümanlardan bağımsız olmasıyla değerlendirilmektedir. Muizz'in

[105] M.C. Surûr, *Siyâsetu'l-Fatımiyyîn el-hâriciyye*, s. 168-172
[106] Ali Hasan Harbûtlî, *el-'Azîz Billâh*, s. 135-136.
[107] Tağrîberdî, *Nücûm*, IV, 130; Hasan İ.Hasan, *Tarîhu'd-devleti'l-Fatımiyye*, s.238; Ali Hasan el-Harbutlî, *el-Azîz Billâh*, s. 132; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 254.
[108] Ali Hasan Harbûtlî, *el-'Azîz Billâh*, s. 133-134; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 255.

yerine geçen Azîz, Bulukkîn b. Zîrî'ye onun İfrîkıye ve Orta Mağrib'deki velayetini yeniledi. Böylece İfrîkıye ve Orta Mağrib'deki hâkimiyetinin Mısır Fâtımîler'i'ne olan tabiliğini onayladı. İyi ilişkilerin yaşandığı bu dönemde, Trablusgarb ve Sirte vilayetleri de İfrîkıye bölgesi sınırlarına dahil edildi[109].

Bulukkîn b. Zîrî 373'te (984) ölünce, Halife Azîz, oğlu Ebû Mansûr'a İfrîkıye ve Mağrib'in idaresini tevdi eden beratını yolladı. Ancak Fâtımîler'den bağımsız hareket etme düşüncesi ilk kez onun döneminde kendisini gösterdi. Halife Azîz, Mağrib lideri el-Mansûr'un oğlu İdrîs'i 382'de (992) veliaht olarak atamayı onaylamasıyla araları yeniden düzeldi ve Mağrib'de hutbe Fâtımîler adına okunmaya devam ettiği gibi vergilerini de Kahire'ye gönderdiler[110].

c. Hâkim-Biemrillâh (386-411/996-1021)

Hâkim-Biemrillâh, Hilâfet makamına oturduğunda yaklaşık onbir yaşlarında idi. Şahsiyeti, hayatı ve ölümü bir muammadır. Tarihçilerin onunla ilgili söyledikleri birbirleriyle uyuşmaz, bazıları onu delilikle itham ederken bazıları da dâhi olarak nitelendirmektedirler[111].

Hâkim'in ilk yıllarında, yani çocukluk döneminde, ülkedeki iç karışıklık ve sıkıntılar, vezirler arasında nüfuz mücadelesine, dolayısıyla ordu komutanları arasında siyasî çekişmelerin ortaya çıkmasına neden oldu. Böylece halifenin yaşının küçük olmasını fırsat sayan bu kesimler birbirlerine karşı üstünlük kurma yarışına girdiler. Başta ordu olmak üzere, üst düzey devlet görevlileri Türkler'in temsilciliğindeki "meşârika" ile Kutamelilerin temsilciliğindeki "meğâribe" şeklinde iki askerî taifeye ayrıldı. Böylece Fâtımî devletinin dayandığı iki büyük kesim arasında birbiriyle çatışan tehlikeli bir muhalefet ortaya çıktı[112]. İlk mücadelede söz sahibi olan Kutameliler'in etkisi arttı ve yetkilerinde haddi aşmaya başladılar. Onların lideri olan Bercevân el-Hâdim'in idaredeki pervasız gidişi Hâkim-Biemrillâh'ın yetkilerine tecavüz etme seviyesine kadar vardı. Hâkim on beş yaşlarına gelince, bu gidişata daha fazla tahammül edemedi ve onu ortadan kaldırma kararı aldı (390/1000)[113]. Aynı yılda Hâkim, diğer bir tehlike olan Kutame şeyhi

[109] Ali Hasan Harbûtlî, *el-'Azîz Billâh*, s. 141; M. Süheyl Takkûş *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 255-257.

[110] Antâkî, *Tarîh*, s. 180-181; Ali Hasan Harbûtlî, *el-'Azîz Billâh*, s. 141; M. C. Surûr, *Siyâsetu'l-Fatımiyye el-hâriciyye*, s. 225; M. Süheyl Takkûş *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 257-258

[111] Makrîzî, *İtti'âz*, II, 3; Tağrîberdî, *Nücûm*, C. 4, s. 177.

[112] Makrîzî, *İtti'âz*, II, s. 12-13; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, C. 9, s. 100-101; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 260-262.

[113] İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 43; Antâkî, *Tarîh*, s. 185; İbn Sayrâfî, *el-İşâre*, s. 57; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, I, 270; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, C. 28-29, s. 109.

Hasan b. 'Ammâr'dan kurtulmak için de Türkleri ona karşı kışkırtarak öldürttü. Böylece Hâkim başa geçmesinden dört yıl sonra gerçek iktidarına kavuşabildi[114]. Hâkim bu şekilde yetki aşımı veya benzeri kusurları bahane ederek bir dizi üst düzey görevliyi daha öldürttü. Bu yüzden bazı üst düzey devlet görevlileri Kahire'den kaçmak zorunda kaldı. Nitekim canından korkan Hüseyin b. Cevher, İskenderiye'ye gidince, Hâkim onu affettiğine dair emannâme hazırladı ve emannâmenin bir nüshasını da Kâbe duvarına astı. Buna rağmen Hâkim yeminini bozdu ve onu astı.[115].

Hâkim'in bu sert tavırlarından Ehl-i sünnet mezhebine mensup olanlar da kendi payına düşeni aldılar. Fakat daha sonra bu kesime karşı yumuşamaya başladı ve 397'de (1007) bir genelge yayınlayarak sahabelere sövmeyi durdurdu. Sünnî ve Şîa mezheplerinde ortak olan bazı dini hükümleri ve ibadetle ilgili yasakları kısa süreliğine de olsa teamüle soktu. Hatta daha da ileri giderek Dâru'l-ilm'e iki Sünnî âlim atadı. Onlara hil'at giydirdi. Hâkim'in Sünnîlere karşı yumuşak davranmasında, Delta bölgesinde patlak veren Sünnî lider Ebû Rakve isyanının etkili olduğu belirtilmektedir[116].

Babası Azîz'in Hıristiyan olan İsa b. Nasturs'u vezir olarak atamasıyla, divanlardaki küttâbın ekseriyeti Ehl-i zimme'den atanmıştı. Görevlerini Müslümanlara karşı kötüye kullanmaları sonucunda, Hâkim onların yerine Müslümanları doldurmaya başladı. Fâtımîler'in genelde Ehl-i zimme'ye karşı hoşgörülü tutumunun aksine bu dönemde şiddet uygulandı. Nitekim Hâkim 395'te (1004) yayınladığı emirnâme ile Ehl-i zimme'nin "ğıyâr" giymesini, bellerine siyah renk ağırlıklı olmak üzere zenânîr (kemer) kuşanmaları ve başlarına da siyah sarıklar sarmalarını emretti[117]. Aynı zamanda Hâkim Ehl-i zimme'nin bayramlarını da murakabe altına alarak bazı kısıtlamalar getirdi. Buna muhalif davrananları cezalandırdı. 398'de (1008) daha da ileri giderek yayınladığı bir sicil ile kilise mallarının müsadere edilmesini, Kahire'deki bazı kiliselerle Kudüs'teki Kıyâme kilisesinin yıkılmasını da emretti[118]. Nitekim burayı ziyaret eden seyyah Nâsır-ı

---

[114] M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 264-265.

[115] İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 51; Bkz., Makrîzî, *İtti'âz*, II, 44 vd.; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, IX,103; Tağrîberdî, *Nücûm*, C. 4, s.177, 213; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 268-269.

[116] Tağrîberdî, *Nücûm*, C. 4, s. 178, 223; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, V, 293; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 270-271,

[117] Antâkî, *Turîh*, s. 187; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 55; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 53, 93-94; Tağrîberdî, *Nücûm*,IV,179; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, V, 293-294; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVII, XXVIII, 120; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 272.

[118] Antâkî, *Tarîh*, s. 197; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 55; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, C. 9, s. 169-170; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 94-95; Tağrîberdî, *Nücûm*, IV, 219; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, V, 294; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, 115-116.

Resim 64: 990 yılında Azîz-Billâh tarafından yapımına başlanan ancak Hâkim Biemrillah tarafından 1013 yılında tamamlanan El Hakim Camii, Kahire

[https://bit.ly/2ymLpJk]

Hüsrev bu kilisenin bir müddet harabe olarak kaldığını ve daha sonra Rum kayserinin aracılığı ile yeniden inşasına izin verildiğini aktarmaktadır. Diğer yandan P. K. Hitti ise kilisenin Fâtımî halifesi tarafından yıkılmasının doğuya doğru oluşturulan Haçlı ordularının teşekkülünde rolü olduğunu ifade eteketedir[119].

Hâkim 411'de (1020) yayımladığı sicil ile Ehl-i zimme'ye karşı olan bu baskıları azalttı ve daha öne çıkardığı kanun ve emirleri ilga etti. Yahudi Hıristiyan simgelerini serbest bıraktı. Kilise ve manastırların mallarını (ahbâs) iade etti ve yıkılanların tamiratına izin verdi. Alınan eşyalar iade edildi. Zorla islama girenlerin yeniden kendi inançlarına dönmelerine müsaade etti ve çoğu geri döndü[120]. Fâtımîler'in Ehl-i zimme'ye kaşı uyguladığı bu siyaset Hâkim dönemine mahsus bir uygulama idi.

Hâkim hayatının son on yılında -ki bu dönem siyasetin şiddetlendiği bir merhale de olsa- onun aynı zamanda zühd hayatına girdiği dönemdir. Giyimde ve binekte lüksten kaçındı, eşeğe bindi, diğer tüm binek türlerini reddetti. Hâkim gitgide zahitleşti ve yeni ilimlere ilgi gösterdi. Özellikle de psikolojik felsefeyle uğraştı ve yıldızları gözetlemeye önem verdi. Kararları olağanüstü ve çelişkiliydi. Ama onu takdir edenlerden bazıları bu davranışları beşer seviyesinin fevkinde görmek suretiyle onu ilahlaştırdılar[121].

Mısır'a gelen Fars kökenli gulâtı İsmâiliyye'nin bazı taraftarları, Hâkim'in bu davranışlarını destekledi. Bu dâîler arasında, Hasan b. Haydara el-Fergânî ve Muhammed b. Anuştekîn el-Buharî ed-Dürzî de yer almaktaydı. Muhammed b. İsmâil ed-Dürzî Hz. Âdem'in ruhunun Hz. Ali'ye Hz. Ali'nin ruhunun da Hâkim'in babasına ve ondan da Hâkim'e geçtiğine inanıyordu. İnsanları, Hâkim'in âlemleri yaratan İlah olduğuna inandırmaya davet etti. Kur'ân'a benzer bir kitap tasnif etti ve adını da "ed-düstûr" koydu[122].

[119] Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (Çev. Abdulvehhab Tarzî), İstanbul, 1994, s. 55; Hitti, P.K. *İslâm Tarihi* (Çev. Salih Tuğ), C. 2, İstanbul, 1989, s. 996.
[120] Antâkî, *Tarîh*, s. 228-229, 231-232; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, s. 126.
[121] M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 276-277,
[122] Antâkî, *Tarîh*, s. 220-221; Tağrîberdî, *Nücûm*, IV,186; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, 125.

Muhammed b. İsmâil ed-Dürzî'nin mezhebinin ilkelerini camide ilan etmesi, Mısırlı Sünnî ve mutedil Şîa'dan olan kesimin isyanına sebebiyet verdi. Bazı rivayetlere göre çıkan kargaşalar esnasında 408/1017 yılında öldürüldüğü, bazılarına göre ise Hâkim'in ona mal vererek kaçmasını kolaylaştırdığı ve kendisine; Şam(Suriye)'ın Cibâl bölgesine gitmesini önerdiği, belirtilmektedir. Dürzî'nin orada Hakem'in ilahlık davasını yayması neticesinde de bu bölgede "Dürzîler" olarak bilinen mezhep ortaya çıktı[123].

Dahili problemler Hâkim'in aldığı önlemler sayesinde çözülürken, kendisi muammalı bir şekilde hayatını kaybetti. Buna göre 411'de (1021) bir gece Hâkim iki korumasıyla birlikte mutad olduğu üzere Kahire'deki Mukattam dağına çıktı. Oraya vardığında korumalarının kendisini beklemelerini talep etti ve onlardan uzaklaştı. Ondan sonra bıçak darbelerinin bulunduğu gömlek dışında bir daha kendisinden haber alınamadı. Anak kuşkular uyanıklığı ile bilinen Hâkim'in kız kardeşi Sittülmülk üzerinde toplanmakta ve dolayısıyla onun tarafından bir komploya kurban gittiği belirtilmektedir[124].

- Suriye ve Irak

Daha önce işaret edildiği gibi Azîz döneminin son zamanlarında Bilâdu'ş-Şam'da siyasî durumlar bozulmaya yüz tutmuştu. Kendisi bunu düzeltmek için büyük bir ordunun başında bölgeye doğru yol alıyorken Bilbîs'te vefat etmişti. Hâkim tahta geçince, Süleyman b. Ca'fer b. Felâh el-Kutâmî'yi Bilâdu'ş-Şam'a atadı. Ancak Dımaşklılar Fâtımî komutanına karşı ayaklandılar ve ardından Sûr şehrinde el-'Allâke (العلاقة)denen kişinin liderliğinde, Filistin'de de Müferrec b. Dağfel b. el-Cerrâh et-Tâî liderliğinde isyanlar ortaya çıktı. Kahire bu duruma anında müdahale etti ve hem 'Allâke'nin isyanını hem de Filistin'i itaat altına aldı. Daha sonra benzer tavırları yeniden sergilemeye çalışan Filistin'deki Cerrahoğulları kabilesi Hâkim'in hem siyasî ve hem de iktisadî politikaları sayesinde sona erdirildi. Tüm bunlara rağmen Cerrâhoğulları yeniden isyan ettiklerinde bu kez Hâkim onların üzerine büyük bir ordu sevketti (404/1013). Bunun ardından bu kabile Hâkim dönemi boyunca isyana kalkışmadığı gibi iki yıl sonra Fâtımîler'in Halep muhasarasına da destek verdi[125].

[123] Antâkî, *Tarîh*, s. 223; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 54; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 113; Tağrîberdî, *Nücûm*, IV, 186; Geniş bilgi için bkz., Ahmet Bağlıoğlu, *Orta Doğu Siyasî Tarihinde Dürzîler*, F. Ü. Orta Doğu Arş Merkezi, Elazığ, 2006, s. 9-20; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 278.

[124] Antâkî, *Tarîh*, s. 234; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, IX, 244-245; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 115; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, V, 297-298; Tağrîberdî, *Nücûm*, C. 4, s. 193-194; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, 122-123.

[125] Makrîzî, *İtti'âz*, II, 18-19, 87; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, 117-118; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 288-292,

Hâkim-Biemrillâh döneminde Halep'te uzun süre iktidarda olan Hamdânîler iktidarı sona erdi. Zaten Hamdânîler son dönemlerde Bizans'ın desteği ile ayakta durmaktaydı. Hamdanî lideri Sâîduddevle'nin, mevlası Hâcib Lü'lü tarafından zehirletilmesi ile birlikte, Hamdanî sülalesi fiilî olarak Halep idaresinden uzaklaştı (392/1002). Ardından devlet işlerini kendi tekeline alan Lü'lü, iktidarını sürdürebilmek için Fâtımîlere yaklaştı. Onun ölümü ile yerine geçen oğlu Mansûr, Abbâsîler'den hutbeyi keserek Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh adına okuttu (402/1011). Bundan dolayı da Fâtımîler tarafından çeşitli lakaplarla iltifat edildi[126]

Hâkim döneminde Fâtımî davası Irak'ta önemli mesafeler kaydetti. Ukayloğulları idaresindeki Musul'da, Enbâr, Medâin ve Kûfe'de Fâtımî davası yayılmaya başladı. Ancak Büveyhîler'in gönderdiği ordu sayesinde buralarda hutbe yeniden Abbâsîler adına okundu. Fâtımîler dâîleri vasıtasıyla mezheplerini Irak'tan öteye de yaymaya gayret ettiler. Nitekim Hâkim-Biemrillâh Gazneli hükümdarı Sübüktekin'e de adam göndererek imametini kabule davet etti[127].

- Hicaz

Mekke emîri Ebü'l-Fütûh, idaresinin ilk yıllarında Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh'a bağlı kalmaya devam ederken, Medine valisi Hasan b. Tahir el-Hüseynî ve ailesi Fâtımî nesebini yermeye başladı. Bunun üzerine Hâkim, Mekke emîri Ebü'l-Fütûh'a, Medine'yi istila edip sahiplerini kovmasını emretti. Bu emri uygulayan Ebü'l-Fütûh Medine'ye sefer düzenleyerek Harameyn'i kendi idaresi altına aldı (390/1000)[128]. Böylece Hicaz'da hutbe Fâtımîler adına okunmaya devam etti.

Birkaç yıl sonra Fâtımî halifesi Hâkim ile Hicaz emîri Ebü'l-Fütûh'un ilişkileri Mısır'ın az nafaka gönderilmesiyle bozulmaya başladı. Daha önce Mısır'da vezirlik yapan Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ali b. el-Mağribî'nin, Cerrâhoğulları'nı Fâtımîler'e karşı kışkırtmasıyla, Cerrâhoğulları Mekke emîri Ebü'l-Fütûh'u davet edip, Bilâdu'ş-Şam'ın çoğu yerinde hutbeyi onun adına okuttular. Bu gelişmeyi engellemek için düzenlediği askerî seferden netice alamayan Hâkim, zaman kaybetmeden, bir dizi siyasî ve ekonomik tedbirler sayesinde Mekke'de yeniden söz sahibi oldu. Filistin'deki gelişmelerin aleyhine döndüğünü anlayan Ebü'l-Fütûh pişman bir vaziyette Mekke'ye geri döndü ve Hâkim-Biemrillâh'tan af diledi. Özrünü kabul eden Hâkim, onu yeniden Mekke idaresine atadı (403/1012)[129].

[126] İbnü'l-'Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 111-114; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, IX, 189; M. Süheyl Takkûş *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 292.
[127] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, 119; Hasan İ. Hasan, *D.G.B.İ.T*, V, 230.
[128] M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 255.
[129] İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 49-50; Bkz., Aydın Çelik, "Fâtımîler'in Hicaz Politikası", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Elazığ, 2008, VI/II, 154-157.

- Bizans

Bizans-Fâtımî savaşı -daha önceden olduğu gibi- Bilâdü'ş-Şam'ın kuzeyindeki topraklarda devam etmekteydi. Damyanus Delasinus 388'de (998) Bizans'ın Antakya Hâkimi, Efâmiye kalesine hücum edince, Fâtımîler Ceyş b. es-Samsâme komutanlığında buraya asker sevketti. Ceyş Efâmiye'yi almakla kalmadı seferini Maraş'a kadar sürdürdü. Efâmiye bozgunundan sonra II. Basileos, Hâkim ile barış antlaşması imzalamak teklifi ile Kahire'ye elçi gönderdi. Ancak Hâkim bu teklife olumlu yanıt vermedi. Bu yüzden de bir kez daha Bilâdu'ş-Şâm'a yöneldi. Ceyş b. es-Samsâme Bizans saldırılarını püskürtmek üzere Dımaşk'ta büyük bir ordu toplarken, Basileos II önce Irka'yı sonra da Trablus'u muhasara etti (389/999). Burada yapılan muharebede Trabluslular Bizans'ı yendi. Bu savaşın ardından Bizans Fâtımîlerle on yıl süreli bir anlaşma yaptı. Ancak Hâkim'yan Hıristiyanlara karşı takındığı düşmanca siyasetten dolayı Bizans imparatoru ilişkileri kopardı. Hâkim ölünceye kadar da böyle devam etti[130].

- Sünnî İsyanı

Bu dönemde Mısır'ın batı sahilinde yer alan Barka'da, asıl adı Velid b. Hişam olan Ebû Rakve'nin liderliğinde, büyük bir ayaklanma patlak verdi. Endülüs halifeleri ailesine mensup olan bu zat Sünnîlerin lideri olarak isyan etti. Halifeliğini ilan eden Ebû Rakve arkasına Barka'da etkili olan Kurreoğulları, Zenateliler ve Sanhâceliler'in desteğini alarak, Fâtımîlere karşı savaş açtı ve 395'te (1005) Barka'yı ele geçirdi. Fâtımî idarecileri Sandal el-Esved ile Yenâl(Yennâl/İnâl) et-Türkî Kahire'ye kaçtılar. Fâtımîler'in ilk saldırısını püskürten Ebû Rakve adamlarıyla birlikte İskenderiye'yi muhasara etmeye yöneldi. Kahirelilerin ciddi korkularına yol açan bu mücadelenin nihai savaşı Feyyum'da yapıldı ve Ebû Rakve'nin adamlarından çoğu öldürüldü. Böylece Fâtımîler derin bir nefes aldılar. Savaş neticesinde yakalanan Ebû Rakve ise şehirde teşhir edildikten sonra öldürüldü (397/1007)[131].

- Mağrib

Mağrib'deki Zîrîlerle Fâtımîler arasındaki ilişkilere gelince, Hâkim'in ilk dönemlerinde karşılıklı iyi dileklerin yeraldığı mektuplaşmalar fazla uzun sürmedi. Çünkü el-Hâkim'in Kuzey Afrika siyasetinde takip ettiği politika; buradaki kabileleri birbirine vurdurmak suretiyle nüfuzlarını kırmak ve Fâtımî nüfuzunu da devam ettirmek, tarzındaydı. Hâkim'in

[130] Makrîzî, *İtti'âz*, II, 19; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 298-302.
[131] Antâkî, *Tarîh*, s. 188-191; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 44-48; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 60-66; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, IX, 161-166; Tağrîberdî, *Nücûm*, IV, 180,216-217; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, C. 28-29, s. 113-115.

teşvikiyle bölge, Zîrîlerle Zenâteliler'in bir mücadele meydanı oldu. Ancak Hâkim'in Zîrî lideri Nasîruddevle Bâdîs ve veliahdine hediyelerle giden bir elçi göndermesiyle ilişkiler bir parça düzeldi. Nasîruddevle'nin 406'da (1016) vefatıyla yerine geçen oğlu Muiz'in İsmâiliyye mezhebinden ayrılması ve Bağdat Abbâsî halifesi el-Kadir'e (381-422/991-1031) elçi göndererek ona tabi olmasıyla, taraflar arasındaki ilişkiler yeniden bozuldu. Bununla birlikte Fâtımî-Zîrî ilişkileri sona ermedi ve 411'e (1020) kadar elçilerin gidiş gelişi devam etti[132].

d. Zâhir-Lii'zâzidînillâh (411-427/1021-1036)

Hâkim'in öldürüldüğü şaiyası yayıldıktan sonra onaltı yaşlarındaki Zâhir'e biat edildi (411/1021). Esasen Hâkim'in belirlediği veliahdi bertaraf etmek suretiyle Zâhir'in halife olmasını sağlayan kişi halası Sittülmülk oldu. Dolayısıyla onun işlerini Sittülmülk vasilikle yürüttü. Zâhir babasının tersine, müsahamakâr, şiddetten kaçınan, babasının döneminde yaşanan tatsızlıkları onarmaya çalışan, ülkenin iktisadıyla ilgilenen birisi Hıristiyanlardan baskıyı kaldırdı. Onun bu tutumu sayesinde Bizans'a sığınanlar geri döndü. Kendilerine kiliselerini tamir etme müsaadesi verildi ve el konan vakıfları iade edildi. Şarap içmek, müzik dinlemek, muluhiyye yemeği ve diğer balık türlerinin yenilmesi serbest bırakıldı. Bunlarla birlikte Zâhir, babasının ölümünden üç yıl geçtikten sonra, babasının ve selefleri hakkında ulûhiyetlik davasını tekzip eden bir de bildiri yayımladı.[133].

Bu dönemde Büveyhî ümerası ve Türk askerleri arasındaki rekabetten kaynaklanan Bağdat'taki sıkıntılı siyaseti fırsat sayan Fâtımî dâîleri, Bağdat'ın Şîa nüfusu ağırlıklı Kerh semtinde, Kûfe, Musul ve Basra gibi bazı illerinde Fâtımî davasını ikame ettiler. Yine Gazne lideri Mahmud Sebüktekin'e, Zâhir'den bir hil'at gönderdiler. Yemen'de Fâtımî dâîlerinin çabasına gerek yoktu. Zaten Yunus b. el-Esed ölünceye kadar hutbeyi Hâkim adına okuttu. O Müstansır döneminin ilk yıllarına kadar hutbeyi Fâtımîler adına okuttu[134].

- Suriye

Zâhir-Lii'zâzidînillâh'ın başa geçmesinin ardından Hassân b. el-Cerrâh et-Tâî, Kelb kabilesinin liderleri Sinan b. 'Ulyân ve Salih b. Mirdâs, her

[132] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, C. 9, s. 204; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 99; M. C. Surûr, *Siyâsetu'l-Fatımiyye el-Hâriciyye*, s. 226-227; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 306-309

[133] Antâkî, *Tarîh*, s. 238; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 59; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 126, 129; Tağrîberdî, *Nücûm*, IV, 247-248; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 313.

[134] Müsebbihî, Muhammed b. Abdullah, *Ahbâru Mısr* (Thk. W.G. Millward), Kahire, 1980, s. 205; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 168,181; Makrîzî, *Hıtat*, I, 355; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, C. 28-29, s. 129; Tağrîberdî, *Nücûm*, IV, 251; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 314.

üçü Fâtımîler'i Bilâdu'ş-Şam'dan çıkarmak ve Filistin'de üç bedevi devlet ikame etmek üzere anlaştılar[135]. Kabileler bu üçlü ittifakı şekillendirdikten sonra Bizans imparatorunu bundan haberdar edip onun da desteğini talep ettiler. Ancak II. Basileos bunu reddetti.[136] Bu ittifakın sona ermesi için diplomatik yollar işe yaramayınca, Halife Zâhir, Anûştekin ed-Dezberî'yi Filistin'e vali olarak atadı ve onunla birlikte bir kuvvet oluşturdu. 415'te (1024) müttefiklerle Fâtımî ordusu arasında Remle'de çıkan savaşta Fâtımî askerlerinin çoğu esir düştü. Dezberî de Askalân'a sığınmak zorunda kaldı[137]. Ancak 419'da (1028) Kelb kabilesi reisi Sinan b. 'Ulyân vefat edince bu üçlü ittifak bozuldu ve bunu iyi değerlendiren Fâtımîler yine Anûştekin ed-Dezberî komutanlığında Bilâdu'ş-Şam'a daha büyük bir ordu sevkederek, Bilâdu'ş-Şam'ın güney bölgelerini yeniden egemenlikleri altına aldılar[138]. Bu arada Fâtımîler Bilâdu'ş-Şam'da isyan eden kabilelerle rahat uğraşabilmek için Bizans'la; *Kostantiniyye camisinin açılması, Kudüs'teki Kıyâme kilisesinin açılması, İmparatorluğa bağlı tüm camilerin hutbesinde Zâhir'in adının okunması*[139] maddeleri üzerine bir barış antlaşması imzaladı (418/1027).

Halep idaresinin 421'de (1030) Mirdâs'ın çocukları Sumâl ve Nasr arasında ikiye ayrılması ve Fâtımîler'in bölgedeki bazı stratejik kaleleri ele geçirmesi, Bizans tarafından bir tehdit olarak algılandı. Fâtımîler ile Bizans arasındaki barış antlaşması henüz yürürlükte olmasına rağmen, İmparator Rus, Ermeni, Bulgar, Peçenek, Gürcü, Hazarlılar gibi farklı unsurlardan oluşan çok büyük bir orduyla Suriye'ye doğru yol aldı. III. Romanos ordusunu Halep'in kuzeydoğusunda bulunan 'Azez'e bağlı bir yer olan Tubbel'e konuşlandırdı. Araplar ise suyu olan Tağzer denen yere konuşlandılar. III. Romanos büyük bir askerî kuvveti, keşif yapmak için Hısnu 'Azaz'a doğru sevk ettikten sonra, Müslümanlar ansızın Bizans kuvvetlerine saldırarak askerlerin çoğunu öldürüp komutanlarını esir aldılar. Bu hüsran İmparatorun askerî birimlerinde çözülmeye yol açtı. İmparator savaş başlamadan önce askerlerinin büyük bir bölümünü kaybetti. Bundan sonra dağınık vaziyette karşılıklı çatışmalar yaşandı[140]. Bizans ordusunun Kuzey Bilâdu'ş-Şam'ın sahil ve iç kesimlerindeki en önemli başarısı Trablus valisi İbn Nazzâl'ı yıllık

[135] Müsebbihî, *Ahbâru Mısr*, s.183-184; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 160; Makrîzî, *Hıtat*, I, 355; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, C. 9, s. 185; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 314-315.

[136] M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 315.

[137] İbnü'l-'Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 129-130; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, IX, 186.

[138] Tağrîberdî, *Nücûm*, IV, 252; İbnü'l-'Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 131; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, IX, 186, 285; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, 130-131; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 316-317.

[139] Makrîzî, *İtti'âz*,II, 186; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 318.

[140] İbnü'l-'Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 136-138; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, IX, 312; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 189; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 321-325.

cizye vermesi ile kendisine bağlaması oldu. Ardından Bizans, Trablus hâkimi ve Nasr b. Salih b. Mirdâs'ı kendi tarafına çekmesinden yararlanarak, Bilâdu'ş-Şam'a yönelik hücumlarını yinelediler ve Fırat nehri etrafında yer alan Ruha, Suruç, Harran vs. şehirlere sahip oldu. Bizans'ın yaptıklarına mukabil, Zâhir, Mısır ve Bilâdu'ş-Şâm'da cihat ilan etti ve yılındaTrablus'u yeniden kendi idaresine kattı (424/1033) [141].

- Mağrib

Kuzey Afrika ile ilişkilere bakıldığında, taraflar arasındaki ilişkilerin seviyesi karşılıklı hediyeleşmelerle devam etmekteydi. Fâtımîler'in iç ve dış işlerle olan meşguliyetinden dolayı, Zâhir-Lii'zâzidînillâh İfrîkıye işleriyle pek fazla ilgilenemedi. Muizz b. Bâdîs'in egemenliğindeki Kayrevan ve Tunus'ta Malikî medreseleri sayesinde Sünnîlerin nüfuzu gitgide arttı. Bu devre Zâhir'in vefatı olan 15 Şaban 427'ye (13 Haziran 1036) kadar bu şekilde sürdü[142]. Diğer yandan Hicaz'da hutbe sıkıntısız bir şekilde Fâtımîler adına okunmaya devam etmekteydi.

e. Müstansır-Billâh (427-487/1036-1094)

Babası Zâhir-Lii'zâzidînillâh öldüğünde Müstansır yedi yaşında bir çocuktu. Altmış yıla varan iktidarı ile Fâtımîler'in en uzun süre başta kalan halifesi unvanına sahiptir. Onun döneminde Mısır siyasî, sosyal ve iktisadî bakımdan önemli hadiselere tanıklık etti. Bunların merkezî idare üzerindeki olumsuz etkileri ülkenin gücünü kırdı ve dolayısıyla siyasî alana yansımasıyla iktidar nihai olarak vezirlerin eline geçti. Sosyal yönden etkisine gelince, Mısır'da vezirlik makamına gelen Ermeniler yaklaşık altmış yıl boyunca idarede söz sahibi oldular ve Mısır'a bu dönemde yeni bir unsur olan Ermeniler yerleştiler. İktisadî bakımdan ülke ciddi problemlerle yüz yüze geldi. Ziraat üretimi hızla düşerek, bölgenin hububat ambarı olan Mısır, Bizans'tan buğday ithal edecek hale geldi. Nil nehri noksan taştığında ülkede gıda sıkıntısı ile birlikte fiyat artışı, karaborsa ve en sonunda da kıtlıklar yaşanmaktaydı. Ciddi ekonomik tedbirler alındığında etkisi azalan bu problem, aksi hâlde tefeciliğin çoğalmasıyla, kronik bir sorun haline gelirdi. Nitekim Zâhir-Lii'zâzidînillâh döneminde başlayan siyasî ve sosyal sıkıntılar, Müstansır-Billâh zamanındaki ekonomik krizle birlikte zirveye çıktı. 457'de (1065) kriz son noktasına vardı ve tam yedi yıl sürdü. "şiddetü'l-Müstansıriyye" olarak bilinen bu krizde, salgın hastalıklar nedeniyle günde binlerce kişinin hayatını kaybettiği anlatılmaktadır. Bu son derece yıkıcı olan iktisadî krizin siyasî sonuçlarının olması kaçınılmazdı. Ardı sıra -bahsi geçeceği

[141] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, IX, 318; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 325- 326

[142] M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 327-328; Bkz., Makrîzî, *İtti'âz*,II,132, 177, 181; M. C. Surûr, *Siyâsetu'l-Fatımiyye el-hâriciyye*, s. 227; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s.327- 328

Harita 34: Muiz-Lidînillâh ve Mustansır-Billâh zamanında Fâtimiler

[https://bit.ly/21.5GGM0]

üzere- 466/1074 yılında Bedrü'l-Cemâlî'nin Mısır'a girmesiyle birlikte yeni bir dönem başlayacaktır[143].

Müstansır zamanında ordudaki siyahî köleler büyük oranda artış kaydetti. Çünkü Müstansır-Billâh'ın annesi Sudanlı idi. Neticede siyasî boşlukların meydana geldiği dönemlerde askerî taifeler birbirlerine karşı rakabete girmeye başladılar. Kaynaklarda tafsilatlı olarak aktarılan bu soruna bakıldığında genel olarak, halifenin dışındaki üst düzey bürokrat veya askerî liderlerin iktidara gelmek için, rakiplerine karşı, başta darbe yapmak veya savaşmak üzere birbirlerine karşı her türlü entrika ve komployu meşru saydıkları bir ortamın oluştuğu görülmektedir.

Ülkenin fiilen bölündüğü bu dönemde Delta bölgesini elinde tutan Nâsıruddevle, Selçuklu Sultanı Alparslan'a, ülkeyi teslim alması için, elçi gönderdi ve Müstansır'ın ismini bu bölgede tamamıyla hutbeden kaldırdı (464/1072). Nâsıruddevle Abbâsî halifesi Kâim'e haber gönderip hil'at talebinde bulunarak Ehl-i sünnet'e meyletti. Ardından Kahire'ye girerek saray ve içindekilere el koydu[144].

Ülkeye egemen olan bu krizden kurtarmak için Müstansır'ın önünde dışarıdan bir kuvvet talep etmekten başka seçenek kalmamıştı.

[143] Bkz., Aydın Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, F. Ü. Orta Doğu Araş. Merkezi, Elazığ, 2008, s. 260 vd.

[144] Bkz., İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 74-75; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 35; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 302; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, 36.

Çünkü bu anarşi ortamı sarayın içine kadar sirayet etmişti. Bu kargaşa döneminde askerî taifeler ülkeyi kendi aralarında taksim etmişlerdi. Livâteliler Bahîre ve İskenderiye, Sudan köleleri Sâîd bölgesi (Yukarı Mısır), Türkler ise Kahire ve Fustât'a egemendi[145]. Bu şartlar altında Müstansır kamu işlerini düzene koymak ve Mısır'ı ıslah etmek üzere Ermeni asıllı Akkâ valisi Bedr b. Abdullah'ı çağırmak zorunda kaldı. Bu zat Trablusşam valilerinden biri olan Cemaluddevle'nin memlûkü idi. Bedrü'l-Cemâlî Kahire'ye gelmek üzere Ermenilerle dolu 100 adet gemi ile Akkâ'dan denize açıldı[146].

2. Güçlü Vezirler Dönemi

a. .Bedrü'l-Cemâlî (466-487/1074-1094) ve Islahatları

466'da (1074) Kahire'ye giren Bedrü'l-Cemâlî, başkentte sükûnet ve emniyeti sağlamaya ve Fâtımî sarayından yağmalanan hazineleri iade etmeye çalıştı. İşe hilâfet merkezini kontrolü altında tutan asi Türk komutanlardan kurtulmakla başladı. Ardından Kutameliler'in gücünü kırdı ve böylece onları iktidardan uzaklaştırarak raiyye sınıfına dâhil etti[147].

Ülkede emniyeti sağlaması ve başarılı siyasetinden dolayı Müstansır-Billâh, Bedr'i Mısır'ın tam yetkili olan ilk tefvîz veziri olarak atadı[148]. Böylece bu tarihten itibaren vezirlerin hilâfetteki hâkimiyetleri gitgide artmaya ve ülke idaresi vezirlerin kontrolüne girmeye başladı. Bedrü'l-Cemâlî ayaklarını yere sağlam bir şekilde bastıktan sonra Müstansır'ın bayram törenleri ve rusûmlar hariç tüm yetkilerini eline aldı. Krallar gibi hükmetti. Başta hilâfet merkezi Kahire olmak üzere, Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır bölgelerinin tamamını itaat altına aldı. Daha sonra iktisadî ıslahata yönelerek çiftçilerin sırtındaki bazı mali yükleri kaldırdı. Haracı üç yıl boyunca çiftçilerden muaf tuttu. Onun döneminde çiftçilerin durumu düzeldi. Ziraat düzene girdi, ticaret gelişti, Mısır'ın haracı 2 milyon dinardan 3 milyon yüz dinara yükseldi[149].

Bedrü'l-Cemâlî idari düzenlemelerde bulunarak, Kûs, Şarkiyye, Garbiyye ve İskenderiye olmak üzere, Kahire ve Fustât'a ilaveten Mısır'ı dört vilayete ayırdı. Bu vilayetlerin idarecilerine geniş yetkiler verdi. Fâtımî

[145] İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 76; İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 84; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, X, 83-89.
[146] İbn Müyesser, Tacuddin Muhammed b. Ali b. Yûsuf b. Celeb Râgıb, *el-Müntekâ min ahbâri Mısr* (Thk. Eymen Fuad Seyyyid), Kahire, 1981, s. 39-40; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 311; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 339-340
[147] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 40; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 312; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, 151.
[148] Makrîzî, *İtti'âz*, II, 334.
[149] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 53; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 341

ordusunda Ermeni unsuruna dayalı yeni bir ordu taifesi ihdas etti. Onlar Hassa ordusu olarak kaldılar. Bunlar Emîrü'l-Cüyûş lakabına nisbet olarak"Cüyûşiyye" olarak bilindiler. Daha sonra zayıflamış olan İsmâiliyye mezhebinin işleriyle ilgili ıslahat yapmaya yöneldi. Buna mukabil Ehl-i sünnete karşı sert davranarak bazı sahabeyi kötüleyen yazıların çeşitli mekânlara nakşedilmesini emretti[150]. Tüm bunlara ilaveten istibdadı fırsat bilerek vezirlikte verasete gitti ve oğlu el-Efdal'ın veliahdi olarak atanmasını halife Müstansır'a onaylattı (477/1084). Böylece vezirlik makamına da veraset sistemi girmiş oldu.

- Suriye

Fâtımîler'in Halep'le ilgili siyasetinde bir taraftan vezir Cercerâî, diğer taraftan Dımaşk umumi valisi Dezberî'nin müdahil olması bu bölgede Fâtımîler'in istikrarlı bir politika takip etmesine imkân tanımadı[151].

Dezberî 429'da (1038) çıktığı seferde önce Hama şehrine ardından Haziran ayında Halep'e girdi. Kahire'den aldığı sicil ile Halep şehrini de Dımaşk'a ilave etti. Böylece Halep yeniden Fâtımî egemenliğine girdi.[152] Anuştekin ed-Dezberî'nin ölümünden sonra, Sumal b. Salih yeniden Halep'in idaresini ele aldı (433/1042). Fâtımî ve Bizans arasında dengeli bir politika takip etmeye çalışan Sumal b. Salih, Fâtımîlerle olan antlaşmasında verdiği sözde durmayınca, Müstansır-Billâh Halep'e, önce 440'da (1048) Dımaşk valisi Nâsruddevle komutanlığında, ardından da Rıfk el-Hâdim komutanlığında bir ordu sevketti. Sumal b. Salih Fâtımî hamlesinden haberdar olunca, Bizans imparatorundan destek talebinde bulundu ve bu sayede Fâtımîler'i geri püskürttü[153].

Dezberî'nin ölümünden sonra Fâtımîler Devleti, Suriye bölgesindeki gücünden çoğunu yitirmeye başladı. Ancak Sumal b. Salih yine de Kahire ile uzlaşma siyasetini gütmeyi yeğledi. Fâtımî halifesi de Salih'in lakaplarına ilavede bulundu[154]. Sumal b. Salih, Ebü'l-Hâris Arslan Besâsirî'nin ayaklanması ve Yazurî'nin etkisi neticesinde makamını boşaltmak zorunda kaldı (448/1056). Ancak Kilaboğulları Fâtımîler'in hükmünü kabul etmediler ve Besâsîrî'nin öldürülmesini fırsat bilerek Halep'te tekrar idareyi ele geçirdiler (452/1060).

Sumal'ın yeniden burayı Fâtımîler adına idare etme teşebbüsü bir yıl sonra vefat etmesiyle son buldu. Halep bu tarihten sonra bazı Arap

[150] M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 342-243.
[151] M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 356
[152] İbn Sayrâfî, *el-İşâre*, s. 69-70; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX ,134.
[153] İbnü'l-'Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 146-148; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 357-360.
[154] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, IX, 383; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 360.

ümerasının hücumlarına maruz kaldı. Diğer yandan Tuğrul Bey'den sonra başa geçen Selçuklu komutanı Sultan Alp Arslan, Fâtımîler Devleti'ne son vermek ve Biladu'ş-Şam'daki topraklarını Selçuklulara katmak için gayret gösteriyordu[155].

- Selçuklular

Fâtımîler Müstansır-Billâh döneminde Suriye'de hâkimiyet mücadelesini sürdürürken genel olarak mahalli güçler ve Bizans'la muhatap oluyordu. Tabii olarak bölgenin hâkimiyet durumunu güç dengeleri belirlemekte idi. Tuğrul Bey'in 447'de (1055) Bağdat'a girişiyle birlikte bölgedeki dengeler Fâtımîler aleyhine değişmeye başladı. Türkler'in Ortadoğu'da görünmesiyle birlikte hem Bizans hem de Fâtımîler dikkatlerini bu yeni güce yöneltmek zorunda kaldılar.

Tuğrul Bey ile kardeşi İbrâhim Yınal arasındaki mücadeleyi fırsat bilen Fâtımîler, Arslan Besâsirî'ye verdiği destekle Bağdat'taki camilerde hutbeyi yaklaşık bir yıl kendi adlarına okuttular. Ancak Tuğrul Bey, İbrâhim Yınal isyanına son verip Bağdat'a döndükten sonra Fâtımî taraftarı olan Besâsirî'yi ortadan kaldırdı. Böylece Fâtımîler'in Bağdat üzerindeki emelleri bir daha geri dönmemek üzere sona erdi[156].

Tuğrul Bey'den sonra başa geçen Alp Arslan da Selçuklular'ın genel siyasetini takip etti. Sultan Alp Arslan Fâtımîler'i Bilâdu'ş-Şam'dan uzaklaştırmak için askerî hamlelerin hazırlıklarını yaparken, Fâtımî devleti dâhilî problemlerin içine dalmıştı. Dolayısıyla Bilâdu'ş-Şam'da olup bitenlerle ilgilenecek durumda değildi. Ortadoğu'da güç dengesinin Selçuklu lehine değişmeye uğradığını gören Mahmud b. Nasr el-Mirdâsî 462'de (1070) Fâtımîler'in egemenliğini benimsemekten vazgeçip, hutbeyi Abbâsî halifesi Kâim adına okuttu[157]. Bu durum Fâtımîler'in nüfuz kaybetmeye başladığı ve Selçuklulular'ın da bölge üzerinde etkili olmaya başladığının ilk işaretiydi.

Sultan Alp Arslan'ın 465'teki (1072) ölümünün ardından Bilâdu'ş-Şam'daki istilalar bazı Oğuz ve Türkmen kabileleri Selçuklular'ın önünü açarcasına güney Bilâdu'ş-Şam'ı istila etmek üzere harekete geçtiler. Atsız b. Uvak, Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah (465-485/1072-1092)

[155] M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 361-362.

[156] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 14-15, 21; Makrîzî, *İtti'âz*,II, 232-234, 256-257; İbnü's-Sayrâfî, *el-İşâre*, s. 80-81; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 68; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 21; Ayrıca bkz., Aydın Çelik, "Fâtımî-Selçuklu Münasebetleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt, IV, Ankara, 2002, s. 746-748.

[157] Ali Sevim, *Suriye –Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara, 1989, s. 27-28; M. C. Surûr, *Siyâsetu'l-Fatımiyyîn el-Hâriciyye*, s. 152.

dönemlerinde Filistin ve Kudüs civarlarında başarılı hamleler gerçekleştirdi. Bu yörede Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh'ın adını hutbeden silerek Abbâsî halifesi ve Selçuklu Sultanı adına okuttu. Atsız devamında Dımaşk'a girdi ve orada da Fâtımî egemenliğine son verdi. Önünün açık olduğunu anlayan Atsız bir yıl sonra da Mısır'a doğru sefere çıktı. Ancak yenildi ve geri döndü (469/1077). Bunun ardından Fâtımî veziri Bedrü'l-Cemâlî, Dımaşk'a yönelik askerî teşebbüslerde bulundu ise de herhangi bir netice alamadı.[158].

482'de (1089) Fâtımîler Akkâ, Sûr, Sayda, Cübeyl ve Baalbek'i itaatine alınca şartlar nispeten değişti. Bedrü'l-Cemâlî, edindiği moral ile Tutuş'a bağlı olan bazı yerleri istila etti. Humus ve Efâmiye resmen Müstansır-Billâh'ın hükmü altına girdi[159]. Kısaca Bilâdu'ş-Şam üzerindeki Fâtımî-Selçuklu mücadelesi Haçlıların gelişine kadar bir nüfuz mücadelesi şeklinde devam etti.

- Yemen ve Hicaz

Hâkim-Biemrillâh döneminden itibaren Yemen topraklarında etkisini hissettiren İsmâilî dâîler, bu dönemde halka mal-mülk dağıtmak suretiyle taraftarlarını arttırdılar. Müstansır-Billâh döneminde davanın başında Suleyhî ailesinden Ali Muhammed bulunuyordu. Süleyhîler 455'li (1063) yıllarda Müstansır'ın verdiği desteğin de katkısıyla tüm Yemen'e sahip oldular ve San'a şehrini devletlerinin başkenti edindiler. Gücünün yerinde olduğunu gören Müstansır, Fâtımîler'in Hicaz'daki nüfuzunun temini vazifesini Süleyhîlere verdi. Bu hususta başarılı da oldular[160].

Mısır'ın siyasî ve iktisadî durumundaki gelişmelere paralel olarak, Hicaz eşrafı ile Fâtımîler arasındaki ilişkiler hızlı değişmelere sahne oluyordu. Müstansır döneminde Mısır'ın şahit olduğu ekonomik kriz, Fâtımîler'in her yıl Hicaz'a gönderdiği gıda desteğini etkiledi. Bundan dolayı Mekke emîri 458'de (1066) hutbeyi Fâtımîler'den keserek Abbâsî halifesi adına okuttu. Müstansır-Billâh yeniden Yemen'deki es-Süleyhîler vasıtasıyla hutbeyi Fâtımîler adına okuttu ve bu durum 462 (1069) yılına kadar devam etti[161]. Aynı yılda Mekke emîri Selçuklu Sultanı Alparslan'a bir elçi

[158] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 44; İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 98-99, 109; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, C.10, s. 73, 98-102; Makrîzî, İtti'az, II, 317; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 192; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX , 151-152; Ali Sevim, *Suriye–Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara, 1989, s. 35-42.

[159] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, X, 157-158; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX ,153; Ali Sevim, *Suriye –Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 52-53, 66.

[160] İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 72; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 187; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 371-372

[161] Hasan İ.Hasan, *Târihu'd-devleti'l-Fatımiyye*, s. 238-239; Hasan İ.Hasan, *İslâm Tarihi*, V, 238-254; Müstansır döneminde her yıl Mekke'ye giden hac kafilesine

göndererek, Mekke'de, Fâtımîler adına okunan hutbeyi kaldırdığını, yerine Abbâsî halifesi ve sultanın adının okunduğunu, bildirdi. Bunun üzerine Selçuklu Sultanı Alp Arslan kendisine 30.000 dinar ve değerli bir hil'at gönderdi. Ayrıca ona her yıl 10.000 dinar para tahsis etti ve: "Eğer Medine emîri Muhennâ da aynı şeyi yaparsa ona da 20.000 dinarı verir ve her sene için de 5000 dinar tahsis ederim"[162] dedi. Bundan sonra ise Mısır'daki istikrarsızlık ve vezirlerin iktidardaki hâkimiyeti, Abbâsî halifelerinin Mekke ve Medine'de nüfuzlarını yaymada kolaylık sağladı.

- Bizans, Mağrib ve Sicilya

Müstansır-Billâh'ın başa geçmesinden 446 (1054) yılına kadar süren iyi ilişkiler, Mısır'ın içine düştüğü kıtlıktan dolayı, bir önceki imparatordan sözünü aldığı, buğday desteğinin imparatoriçe Teodora tarafından gönderilmemesi aralarının bozulmasına neden oldu. Zira Teodora buğday gönderilmesini, herhangi bir iç isyanda Fâtımîler'in Bizans'a askerî destek sağlaması, şartına bağladı. Müstansır bu isteğini reddedince, Teodora bu kez Selçuklularla antlaşma yollarını aradı. Bizans'ın bu siyasî kararına tepki gösteren Müstansır-Billâh, Bizans'a karşı cihat ilan etti. Suriye topraklarında birkaç yıl süren mücadele[163] Bizans'ın lehine sonuçlanınca, Müstansır barış talebinde bulunmak zorunda kaldı.

Fâtımîler'in bu dönemde askerî taifeler arasındaki çatışmalardan dolayı gücünü yitirmesi, Bizans'ın diplomatik münasebetlerini Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e yöneltmesine neden oldu. Nitekim Tuğrul Bey İstanbul'a gönderdiği elçisi ile imparatordan burada bulunan Müslümanlara ait camide hutbenin Abbâsî halifesi adına okunmasını istediğinde, bu talep Bizans tarafından olumlu karşılandı. Böylece Fâtımî halifesi Müstansır'ın adı hutbeden kaldırılarak yerine Abbâsî halifesi Kâim'in adı okunmaya başlandı. Bizans'ın bu siyasî değişikliğini kabul etmeyen Müstansır, Kudüs'teki Kıyâme kilisesinin değerli eşyalarını istemekle cevap verdi. Bunun üzerine ilişkiler daha da bozuldu. Haçlı savaşları çıkıncaya kadar Fâtımî-Bizans münasebetleri düşmanca devam etti[164].

toplam 120.000 dinar masraf yapılmaktaydı. Bu giderlerin içerisinde, gelen heyete verilen 40.000 dinar dışında buraya gönderilen değerli eşyalar, kokular, mumlar, hediyeler, yol, güvenlik, su kuyularının açılması ve fakir fukaraya dağıtılan sadakalar dahildir. Hatta vezir el-Yâzûrî döneminde harcamaların 200.000 dinara kadar ulaştığını ve daha önce hiçbir İslâm devleti döneminde bu miktara ulaşılmadığını, belirtmektedir. Bkz. Makrîzî, *İtti'az*, II, 303-304; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 375.

[162] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, X, 68, Tağrîberdî, *Nücûm*, V, 22-23; Muhammed C. Surûr, *Siyâsetü'l-Fatımiyye el-hâriciyye*, s. 29; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 375.

[163] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 13; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 377-378

[164] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 14; Makrîzî, *İtti'âz*, II, 230; Aydın Çelik, *Fâtımî-Selçuklu Münasebetleri*, s. 746.

Fâtımîler'in kırılgan bir zeminde seyreden İfrîkıye'deki Zîrîlerle ilişkileri ise Müstansır döneminde daha da kötüleşti. Nitekim Zîrîlerin lideri olan Temim Fâtımîler'in itaatinden çıktı. Dolayısıyla iktidar simgeleri olan hutbelerde, sikkede ve tırazda Müstansır-Billâh'ın adını kaldırarak Abbâsî halifesi Kâim'in adını okuttu (440/1048). Aynı zamanda Kayrevan'da İsmâiliyye'nin propagandasını ve medreselerini de kapattı[165].

Resim 65: Bedrü'l-Cemâlî tarafından 1087 yılında yaptırılan kale kapısı (Bâbu'l-Fütûh), Kahire

(https://bit.ly/1DF1aW2)

Müstansır-Billâh ekonomik şartlardan dolayı buraya askerî bir müdahalede bulunamadı. Fakat bunun yerine Mısır'ın Saîd bölgesinde (Yukarı Mısır) bulunan kalabalık Beni Hilâl bedevilerinin bölgeye naklini planladı. Onlara Mağrib ve Muiz b. Bâdîs'in mülklerini iktâ olarak verdi. Bu kabileler Barka, Trablus ve İfrîkıye'yi süpürüp geçtiler ve Zîrîlerle yaptıkları savaşta galip geldiler. Bedeviler İfrîkıye ve minberlerinden kaldırılan Fâtımî adını yeniden iade ettiler. Uzak Mağrib'de ise Arap ve Berberî ümerası arasında parçalanan bölge, Malikî mezhebine intisab eden Murâbıtlar'ın[166] hâkimiyetine girmesiyle sonuçlandı. Fâtımîler'i mülhid olarak kabul eden Sünnî Murâbıtlar 450'den (1058) itibaren Abbâsîler'e yöneldiler ve bu tarihten itibaren Fâtımîler'in ismi bölgedeki hutbelerden kaldırıldı[167].

Müstansır-Billâh dönemi, Sicilya'da Fâtımî nüfuzunun kaybolduğu dönemdir. Bu durum gayet tabii idi. Çünkü Fâtımîler'in Kuzey Afrika'daki güç kaybı aynı zamanda adadaki güç kaybı demekti. Adanın Bizans egemenliğine geçmesinde birinci derecede Berberî kabileler ile ilk yerleşen Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıkların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 426'da (1035) bu taifeler arasında başlayan iç mücadelelerde taraflardan bazılarının Bizans'a sığınması veya destek talebinde bulunması onların adanın iç işlerine müdahalesini sağladı. Bunun ardından Kelbîlerin adadaki hükmü son bulduktan sonra her taife kendi başına bağımsız

[165] Makrîzî, *İttiʿâz*, II, 190, 214, 216; M. C. Surûr, *Siyâsetu'l-Fatımiyye el-hâriciyye*, s. 228; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 379.

[166] Lemtûne adındaki Berberî kabile tarafından Batı Mağrib'de kurulan Murâbıtlar Devleti (1056-1147) kısa zamanda bölgede etkisini hissettiren güçlü bir İslâm devletidir. Zirve döneminde hâkimiyetini Endülüs ve Afrika'nın içlerine kadar yaydı. Bk., İsmâil Yiğit, "Murâbıtlar" *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI,152-155.

[167] M. C. Surûr, *Siyâsetu'l-Fatımiyye el-hâriciyye*, s. 228-230.

oldu. Kabilelerin birbirleriyle olan mücadeleleri 463'te (1071) Norman istilasının başlamasına ve 484'te (1091) adanın tamamına sahip olmaları ile neticelendi[168].

b. Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî (487-515/1094-1121)

Müstansır-Billâh öldüğünde devlet idaresinde etkili olan isim, kısa süre önce babası Bedrü'l-Cemâlî'nin yerine geçen vezir Efdal idi. Müstansır İsmâiliyye ilkelerine uygun olarak büyük oğlu Nizar'ı veliahd olarak atadığı hâlde, Efdal onun bu kararına aykırı olarak, Müsta'lî-Billâh lakaplı Ahmed'i hilâfet makamına oturttu (487/1094). Yaşı küçük olan Ahmed vezirin siyasî emelleri bakımından daha münasipti. Ancak bu teamülün delinmesi İsmâiliyye mezhebini bundan itibaren, "Nizârîyye" ve Müsta'liyye" olmak üzere iki kola ayırdı. Müst'aliyye mezhebi devletin resmi mezhebi olarak devam ederken, Nizârîyye mezhebi davası ise Fâtımî daîsi Hasan Sabbah tarafından, İran'da adına hutbe okutulmak suretiyle, sürdürüldü[169].

Vezir Efdal, devletin dayandığı İsmâiliyye mezhebinin simgeleri de dâhil olmak üzere, devlet idaresinde köklü değişikliklere gitti. Mesela İsmâiliyye mezhebinin önemli kutlamalarından olan Hz Peygamber, kızı Fâtıma, Hz. Ali, mevcut imamın doğum günü kutlamalarını ilga etmesi gibi [170].

Öte yandan Birinci Haçlı Seferi'nden kısa süre öncesinde Selçuklular'a kaptırdığı topraklarını yeniden ele geçirmek için, Fâtımî veziri Efdal, 491'de (1097) Kudüs'ü Artuk'un iki oğlu Sökmen ve İlgazi'den geri aldı. Yine Halep Hâkimi Rıdvan b. Tutuş'la kurduğu diplomasi sayesinde onun sahip olduğu yerlerde, kısa süreliğine de olsa, hutbenin Fâtımîler adına okunmasını sağladı [171].

Müsta'lî 495'de (1101) vefat edince, vezir Efdal onun yerine beş yaşındaki oğlu Ebû Ali el-Mansûr'u imamet tahtına oturttu. Lakabı da "Âmir-Biahkâmillâh" oldu. Efdal halifenin küçük yaşta olmasının verdiği imkânları sonuna kadar kullandı. Halifenin protokol dışında kalan tüm yetkilerini kullanmak bir yana, ikametgâhı olarak inşa ettiği Daru'l-mülk'e devlet dairelerinin tamamını nakletti. Ancak rüşdüne erdikten sonra vezirinin

[168] M. Süheyl Takkûş *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 282-383, 386
[169] Bkz., İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 45,59-63; Makrîzî, *İtti'âz*, III, 11-15; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 83-84; Makrîzî, *Hıtat*, I, 356-357; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, 156-157.
[170] M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 394-395.
[171] İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 82; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 65-66; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, X, 221, 225,235; İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 135; Makrîzî, *İtti'âz*, III, 19, 22; Makrîzî, *Hıtat*, I, 356; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, 158-159.

tasarruflarına tahammül edemeyen Âmir, saray üstadlarından Muhammed b. Fâtik el-Betâihî ile yakın ilişkiye girerek, vezir Efdal'ı ortadan kaldırdı(515/1121)[172]. Onun yerine tabii olarak Betâihî'yi vezirliğe atadı.

c. Muhammed b. Fâtik el-Betâihî (515-519/1122-1125)

Betâihî'nin vezirliği yaklaşık üç yıl kadar devam etti. Daha sonra halifeyle arası bozulan vezir üç yıl kadar cezaevinde kaldıktan sonra halifeye suikast düzenleyeceği iddiasıyla öldürüldü. Bunun ardından Âmir-Biahkâmillâh vezir atamadı. Maliye işlerinde kendisine yardımcı olması için bir Müslüman ve bir Yahudi'den destek aldı.

Bu dönemde halife Âmir-Biahkâmillâh ve veziri, Nizârî İsmâiliyye'nin baskılarına maruz kaldılar. Bunu için Mısır'da çeşitli güvenlik önlemleri alındı. Mısır'ın doğu girişi sayılan Askalân'dan Kahire'ye gelen güzergâh üzerine kontrol noktaları oluşturuldu. Aynı şekilde Kahire valisine, şehirde yaşayanların cadde cadde, sokak sokak, tespit edilerek, kayda geçirilmesi emredildi. Ancak tüm bu önlemlere rağmen, Âmir-Biahkâmillâh Nizârîler'den bir grubun saldırısı sonucu Ravza adasına giderken öldürülmekten kurtulamadı (Zilkâde 524/ Ekim 1130)[173].

d. Ebû Ali Ahmed b. el-Efdal (524-526/1130-1131)

Halife Âmir, bir suikastle öldürülünce onun yerine ellisekiz yaşındaki amcası oğlu "Hâfız-Lidînillâh" lakaplı Abdulmecid b. Muhammed b. Müstansır atandı. Ancak bu atama esnasında ülke ikinci defa atamanın meşruyeti konusunda bir bölünme ile karşı karşıya geldi. Bunun da nedeni, Amir'in ölümünden kısa süre önce geriye Tayyib isminde bir erkek evlat bıraktığı ya da eşinin hamile olduğu ve dolayısıyla Hâfız-Lidînillâh'ın tahta geçişinin meşru olmadığını savunanlarla, buna tepki gösteren Hâfız taraftarları arasındaki siyasî oluşumdur. Neticede İsmâiliyye taraftarları bu kez de "Tayyibiyye" ve "Hâfiziyye" olarak yeniden bölündüler[174].

---

[172] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 70,76-77; Makrîzî, *İtti'âz*, III, 20 vd.; Makrîzî, *Hıtat*, I,357, İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 299; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX s. 176-181.

[173] Bkz., İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 87; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 97-98, 110; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, V, 301-302; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, 90-191; M. Süheyl Takûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 399-402.

[174] İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 94; Makrîzî, *İtti'âz*, III, 137; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, III, 233; İbn İyas, *Bedâi'*, C. I/1, s. 223; Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye*, VI, 505,511; Hüseyin Hamdani, The History of the İsma'ili Da'wat, *J. O. R. A. S.*, s. 127-128; M. Stern, "The Succession to the Fâtımîd İmam al-Âmir, the Claims of the Later Fâtımîds to the Imamate, and the Rise of Tayyibî Ismailism" *Oriens* IV, (1951), s. 193-255.

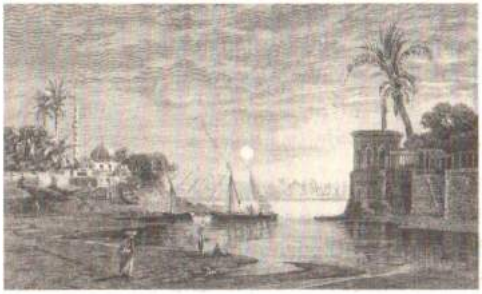

Resim 66: Nil Nehri'nde bulunan Ravza Adası gravürü, 1879, Kahire

[https://bit.ly/2t9d7nN]

Halifenin ölümü ile kısa süreliğine vezirlikten alıkonan Ebû Ali Ahmed b. el-Efdal yeniden askerler tarafından görevine iade edildi. Vezir Ebû Ali'nin görevine iade edilmesi, babasının öldürülmesinden dolayı, öç alma imkânını doğurdu. Nitekim o Hâfız-Lidînillâh'ı hapsettikten sonra, İsmâiliyye mezhebinin önemli şiârlarını ilga etti[175]. Ancak onun yaptıkları kısa sürede sonunu da getirdi.

Tüm bu gelişmeler bu dönemden itibaren ülkenin daha yoğun bir şekilde vezirlik makamıyla ilgili siyasî mücadelelere sahne olmasına sebebiyet verdi. Bir istisna olarak son dönem Fâtımî imamları arasında yetişkin tek imam olan Hâfız-Lidînillâh'ın hilâfet yetkilerini yeniden geri alma teşebbüsleri de bu gidişatı durdurmaya yetmedi[176]. Nitekim bu gelişmelerden bunalan Hâfız-Lidînillâh vezirlik makamını iki yıl boş bıraktı. Ardından da kendi oğullarını bu makama getirdi. Ancak siyasetin içine tamamen dalmış olan ordunun isyanını, kendi oğlunu zehirlemek suretiyle ancak sona erdirebildi (529/1135). İsyanlar Ermeni asıllı vali Behrâm sayesinde dinince bu kez vezirlik makamına Behrâm el-Ermenî (529-531/1135-1137) oturdu. Behrâm Fâtımîler tarafından tefvîz vezaretine atanan ilk Hıristiyan oldu. Hemşehrilerinden kalabalık bir nüfusun girişine sebep olduktan sonra dindaşlarına kilise ve manastır inşa etmeye başladı. Divanların çoğunda Hıristiyanları istihdam etti. Keza Kûs şehrine kardeşini vali olarak atadı. Tüm bu gelişmeler üzerine Hıristiyan yanlısı politikalarının ortaya çıkardığı tepkinin akabinde, Mısırlılar Garbiyye valisi Rıdvan b. Valehşî'yi bu durumdan kurtarması için çağrıda bulundular. Büyük bir taraftar kitlesiyle Kahire'ye gelen Sünnî Rıdvan b. el-Valehşî bu makama oturdu (531/1137).

Rıdvan ilk önce Ermenileri devlet işlerinden uzaklaştırdı Yahudi ve Hıristiyanlara karşı kısıtlayıcı kurallar getirdi. Ardından da Hâfız-Lidînillâh'ı uzaklaştırmanın yollarını arayınca askerler tepki göstedi ve iki yıl sonra ülkeyi terk etmek zorunda kaldı[177]. Hâfız-Lidînillâh bu tarihten sonra ölünceye kadar (544/1149) vezirlik makamını yeniden boş tuttu.

[175] Bu değişikler hakkında bkz.,İbn Zâfır, *Ahbâru'd-duvel*, s. 94; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 114,116; Makrîzî, *İtti'âz*, III, 137-140,142; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, III, 235-236; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, 192-193.

[176] M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 406

[177] Makrîzî, *İtti'âz*, III, 149 vd. ; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, 31-32, 51-52; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 406-411

Hâfız-Lidînillâh'ın son dönemlerinde Mısır tüm bu siyasî çalkantılarla birlikte bir de kıtlıklarla uğraştı. Dolayısıyla bu dönemde Haçlılarla olan mücadele sadece Askalân'da bulunan Fâtımî garnizonuyla sınırlı kaldı.

Hâfız-Lidînillâh'ın vefatıyla yerine küçük oğlu "Zâfir-Billâh" lakaplı oğlu Mansûr İsmâil (544-549/1149-1154) geçti. Zâfir-Billâh'ın başa geçmesinden sonra da Mısır'daki siyasî istikrarsızlık tüm hızıyla devam etti. Hilâfet merkezi Kahire, vezirlik makamı üzerinde ümerâ arasında ve dolayısıyla Sudanlılar ile Etrak taifesi arasındaki mücadelelere sahne oluyordu. Nitekim Fâtımî halifeleri tarafından son kez atanan İbn Mesâl'ın vezirliği sadece kırk gün sürdü[178]. Onun makamını İskenderiye ve el-Bahîre valisi Ali b. es-Sellâr, oğulluğu Abbas b. Yahya ve komutan Talâi' b. Ruzzîk'le birlikte ihtilal ile ele geçirdi. Halife de onu vezirliğe atamak zorunda kaldı[179].

e. Ali b. es-Sellâr (544-548/1150-1153)

Ekrad'dan olan İbn Sellâr Şafiî mezhebindendi. Bu nedenle kendisini güvende hissetmeyen Ali kendisine karşı komplo düzenleme ihtimalinde gördüğü askerî ve sivil üst düzey bürokratına karşı kıyım hareketine girişti[180].

Ali b. es-Sellâr'ın oğulluğu Abbas, Üsâme b. Münkız, Mülhem ve Dargâm ve gibi bazı ümera ile birlikte Haçlılara karşı şehri savunmak üzere Askalân'a gönderildiler (546/1151). Abbas, Bilbîs'te iken, dostu Üsâme ile vezir Ali b. es-Sellâr'ı ortadan kaldırmak ve yerine geçmek için suikast planı yaptılar. Bu iş için de halifeyle arası iyi olan Abbas'ın oğlu Nasr tercih edildi. Halifenin de onayını alan Nasr Ali b. es-Sellâr'ı öldürdü (548/1153). Ardından Kahire'ye geri dönen Abbas es-Sanhâcî Zâfir tarafından vezirlik makamına atandı. Devam eden saray entrikaları bu kez halife Zâfir'in yine aynı şahıs tarafından bir yıl sonra öldürülmesiyle neticelendi. Abbas bu işten dolayı, şüpheleri bertaraf etmek maksadıyla, imamete geçmek için Zâfir'in kardeşi Yûsuf ve Cibrîl'i itham etti. Saraydakiler de buna inanarak ikisini de öldürdüler. Abbas, Zâfir'in İsa ismindeki küçük çocuğunu imamlık mevkiine oturtarak, ona "Fâiz-Binasrillâh" lakabını verdi.[181]

[178] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 141; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, İstanbul, 2010, s. 213,

[179] İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 102; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 142; Makrîzî, *İttî'âz*, III, 196-198; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX, 204.

[180] İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, III, 416; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, V, 226; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 413.

[181] Üsâme İbn Münkız, İbretler Kitabı (Çev., Y.Z. Cömert), İstanbul, 1992, s. 45-49; İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 103-108; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 146-148; İbnü'l-Esîr,

Babasının öldürülmesi esnasında sarayda yaşanan kanlı hadiselere şahit olan Fâiz-Binasrillâh'ın psikolojisi bozulurken, saraydaki olaydan haberdar olan halk, komploların açığa çıkmasından sonra Kahire sokaklarına döküldü. Ardından Saray kadınları hızlıca Ermeni asıllı Eşmûneyn ve Behnesâ valisi Talâi' b. Ruzzîk'in Kahire'ye gelmesini rica ettiler. Onun gelişiyle birlikte Abbas, oğlu ve Üsâme b. Münkız birlikte Eyle'ye kaçtılar. Üçü birlikte Sina çölünden çıkmak üzere iken Haçlı kuvetlerinin saldırısına uğradılar. Abbas Haçlılar tarafından öldürüldü. Üsâme Bilâduş-Şam'a kaçmayı başarırken, Abbas'ın oğlu Nasr ise Haçlıların eline esir düştü. Ardından Kahire'ye gönderilen Nasr, Babu Zuveyle'de idam edildi. Bu arada Talâi' b. Ruzzîk kuvvetleri ile birlikte Kahire'ye girip vezaret hil'atini giydi (549/1154)[182].

3. Haçlılarla İlişkiler

Vezir Efdal ilk etapta Haçlı hareketini ve esas amaçlarını idrak edemediğinden dolayı onlara yönelik siyasetinde umursamaz bir tavır içerisinde oldu. Fakat Haçlıların sahil şehirlerini istila etmeleri ve ardından Kudüs'e doğru ilerlemeleri hakikatı ortaya çıkardı. Kudüs'ü muhasaraya başlayan Haçlılar kırk küsur gün sonra şehri ele geçirdiler (492/1099) ve Fâtımî valisi İftihâruddevle'yi şehirden çıkardılar. Bu istilada Haçlılar şehri korkunç bir mezbahaneye çevirdiler. Binlerce müslüman ve çok sayıda Yahudi'yi katlettiler[183].

Kudüs'ün Haçlılar tarafında düşüş haberi Bağdat'a ulaştığında, Abbâsî Halifesi el-Mustazhir(487-512/1094-1118) Selçuklu sultanı Berkyaruk'a elçi gönderip, Müslümanlara yardım etmeye davet etti. Ancak Selçuklu sultanları kendi aralarındaki ihtilaftan dolayı Kudüs'e destek olamadı. Ayrıca burası Fâtımîler'in egemenliği altında idi. Kaldı ki Fâtımîler, Antakya savunmasında Selçuklulara destek olmamıştı. Dolayısıyla Haçlılar ciddi bir mukavemetle karşılaşmaksızın yollarına devam ederek liman şehri olan Yafa, Arsûf ve Kaysâriyye'yi de istila ettiler[184].

Âmir-Biahkâmillâh döneminde Fâtımîler Haçlılara karşı ellerindeki kale şehir Askalân'ı bir üs olarak kullanmaya devam ederken, Fâtımîler'in

İslâm Tarihi, XI, 165-167; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, III, 417-418; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, V, 226.

[182] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 149-151; Makrîzî, *İtti'âz*, III, 213-218; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 415-416.

[183] İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 82; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 66; İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 136; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, X, 236; Makrîzî, *İtti'âz*, III, 23; Makrîzî, *Hıtat*, I, 356; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVIII-XXIX,165-166.

[184] Makrîzî, *İtti'âz*, III, 26; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII-XXIX, 166-167, M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 438

gücünü fark eden Haçlılar 497-518 (1103-1124) yılları arasında Filistin bölgesinde bulunan Akkâ, Trablusşam, Cübeyl, 'Irka, Banyas, Beyrut, Sayda ve Sûr gibi önemli limanları tek tek işgal etmeye başladılar. Burada şunu belirtmek gerekir ki, Haçlıların bu başarısında, Avrupa'nın İngiltere, Fransa, Almanya, Danimarka, Norveç gibi ülkeler ile İtalya'nın Cenova, Venedik, Piza, Amalfi gibi şehirlerinden gelen gemiler dolusu hacıların işgallere iştiraklerinin önemli katkıları söz konusudur. Buna mukabil Müslümanların iç siyasî hesaplar veya mezhep farklılığından dolayı ciddi anlamda bir araya gelemedikleri görülmektedir. Kahire ile Dımaşk nadiren de olsa birbirini destekler gibi görünüyorsa da bunlar planlı ve ciddi bir işbirliğinden uzak, daha çok duygusal yönü ağır basan yardımlaşmalardır. Nitekim 499'te (1105) Haçlılarla yapılan savaşta Müslümanlar mezhep farklılığını (Sünnî-Şiî) bir kenara iterek ilk kez birbirlerine destek verdiler. Bu destek Dımaşk Hâkimi Tuğtekin tarafından Fâtımî ordusuna gönderilen süvari birliği ile gerçekleşti[185]. Ancak karşılıklı olarak yapılan bu tarz girişimler savaşın neticesine etki edecek bir yönü yoktu ve Haçlılar işgallerine devam ettiler.

Fâtımîler bu dönemde iç karışıklıklarla uğraşırken, Suriye'deki suğur şehri olarak gördükleri Askalân'ı düşmanlarına karşı tahkim etme konusunda ihmalkâr davrandılar. Haçlılar bu esnada Fâtımîler'in en önemli kalesi olan Askalân'ı işgal ettiler (548/1153). Böylece Fâtımîler Suriye'deki son topraklarını da kaybetti[186]. Fâtımîler'in bundan sonra Haçlılara karşı bazı yıpratma girişimleri de sonuç vermeyince, Haçlılar bu kez Fâtımî içişlerine doğrudan müdahil olacaktır.

C. Fâtımîler'in Yıkılışı

Fâiz-Binasrillâh vefat edince geriye vâris bırakmadı(Recep 555/ Temmuz 1160). Vezir Talai', Hâfız'ın torunu ve on bir yaşında olan Fâiz'in amcasıoğlu Emîr Abdullah b. Yûsuf'u imam olarak atadı ve ona "el-'Adıd Lidînillah" lakabını verdi[187]. Talâi' b. Ruzzîk, Fâtımî imametine tamah ettiğinden 'Adıd'ı kendi kızıyla evlendirdi. Ancak halifenin saraydaki akrabaları onun kızıyla evlenmelerini kabul etmeyip, ondan nefret eden ümerânın desteğiyle düzenlenen bir komployla öldürüldü (556/1161). Halife bu kez 'Âdil lakaplı oğlu Ruzzîk b. Talâi'i vezir olarak atadı[188].

[185] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, X, 299-300, 302, 319, 328, 331, 364, 381, 390; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 75, 96, 111; Makrîzî, *İtti'âz*, III, 34 vd.; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, V, 300.

[186] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI,163.

[187] Makrîzî, *Hıtat*, I, 358; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'l-Fatımiyyîn*, s. 417.

[188] Makrîzî, *İtti'âz*, III, 246-248; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, V, 228.

'Âdil vezirlik makamına oturduğunda, Yukarı Mısır (Said Bölgesi)'ın valisi Şâver idi. Babası kendisine bu bölgeye atadığı Şâver'le ilgili dikkatli olmasını tavsiye ettiği hâlde, oğlu 'Âdil onu görevden alınca, Şâver etrafında bulunan yetkilileri ve bedevileri toplayarak Kahire'ye doğru yürüdü. Şâver'in ordusuna karşı çıkan 'Âdil b. Ruzzîk'in kuvvetleri onun Kahire'ye girişine engel olamadılar. 'Âdil'in yenilmesi ve savaşta ölmesiyle Kahire'deki iktidar bir kez daha ihtilal yoluyla el değiştirdi ve Şâver askerî ihtilalle vezirlik makamına oturdu (558/1163) [189].

Artık Mısır'da rekabete dönüşen bir tavırla askerler vezirliği ele geçirmek için harekete geçebilmekte, gerektiğinde dış desteğe ve hatta düşmanlarından bile yardım talebinde bulunmakta mahzur görmemeye başladılar. Nitekim Talâi' b. Ruzzîk'in kurduğu *el-barkiyye* adındaki askerî fırkanın komutanı olan Dargâm b. Âmir, Şâver'in vezirliğine karşı çıktı ve onu vezirlikten uzaklaştırdı. Bunun üzerine Şâver, Dımaşk emîri Nûreddin Mahmûd'a sığınarak makamına dönmesi için ondan destek talebinde bulundu. Mısır üzerinde hesapları bulunan Nûreddin, Esedüddin Şîrkûh komutanlığında bir orduyu Mısır'a gönderdi (559/1164). Şîrkûh sayesinde ikinci kez vezirlik makamına oturan Şâver, Nûreddin ile yaptığı antlaşmanın şartlarını yerine getirmedi ve Şîrkûh'un Mısır'ı terk etmesini istedi. Bunun üzerine Şîrkûh Bilbîs ve civarlarını zaptederek kendi kontrolüne aldı. Şâver bu defa Nûreddin'in Mısır'ı işgal edeceğini Haçlılara bildirerek onların desteğini almak için onları tahrik etti. Böylece Haçlılarla Nûreddin Mısır'ı düşmanlarına kaptırmamak için harekete geçtiler. Erken davranan Haçlılar Bilbîs'te savunmada bulunan Şîrkûh'u şehirdekilerle birlikte muhasara altında tuttular. Ancak Nûreddin'in buraya doğru sefere çıktığı haberi ulaşınca, taraflar kendi ülkelerine geri döndüler[190].

Şîrkûh'un teşviki, ihanetin cezasız kalmaması ve Mısır'ın stratejik önemi gibi hususlar Nûreddin'in yeniden buraya ikinci defa sefer düzenlemesine neden oldu (563/1167). Yine Şîrkûh komutanlığında yola çıkan Suriye ordusunu, Şâver'in destek talebinde bulunduğu, Kral Amaury'nin kuvvetleri takip etti. Şîrkûh Haçlılardan önce Kahire varoşlarına ulaştı. Şîrkûh'un uzlaşma teklifini geri çeviren Şâver Haçlılarla birlikte Şîrkûh'a karşı girdiği savaşı kaybetti. Ancak Şîrkûh Haçlı desteğinin gelebilmesi ihtimaliyle Kahire'de kalmayarak İskenderiye'ye gitti. Bu kez Haçlılarla mücadele Şîrkûh'un yeğeni Selâhaddin'in bulunduğu İskenderiye'de devam etti. Ancak bu neticeyi belirleyen bir mücadele olmadı[191].

[189] Makrîzî, *İtti'âz*, III, 258; Makrîzî, *Hıtat*, I, 358; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, XI, 237; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, V, 228-229.

[190] Makrîzî, *İtti'âz*, III, 264-274; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, VII, 145-147; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, V, 229.

[191] Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 45-48.

Tüm bu olup bitenler neticenin alınamadığı Mısır üzerinde, tarafların hesaplarının dönmeye devam edeceği anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla Mısır'ı ele geçirmenin mümkün olduğuna ve bunun bölgedeki varlıklarını devam etme noktasında büyük bir avantaj olacağını bilen Haçlılar bir yıl sonra yeniden harekete geçtiler. Ancak bu kez kendilerine herhangi bir destek talebi gelmediği hâlde buna yeltenmişlerdi. Seferi gizli tutmaya çalışan Haçlıların gelişini öğrenen Şâver, onlara yüklü miktarda cizye artışı önermekle birlikte, bu teklif onların ilerlemesini durdurmaya yetmedi. Bunun üzerine Şâver acil olarak Nûreddin'den destek talebinde bulundu. Haberi alan Nûreddin Şîrkûh'un komutanlığında öncekilerden daha büyük bir orduyu üçüncü defa Kahire'ye doğru yola çıkardı (564/1168). Selâhaddin'in de yeraldığı Suriye ordusunun gelişini haber alan Haçlı Kralı Mısır'ı terk etmek zorunda kaldı. Bu terk edişle birlikte Mısır'ın kimin kontrolünde olacağı da artık netlik kazanmış oldu. Ardından Şîrkûh halife tarafından hil'at giydirilerek Mısır'a vezir oldu (564/1169). Şâver ise entrikalarının bedelini kendi canıyla ödedi. Şîrkûh iki ay sonra vefat edince, halife onun yerine yeğeni Selâhaddin'i vezirliğe atadı[192]. Bu atama aynı zamanda kendisiyle birlikte sona erecek olan bir devletin sonuydu. Böylece 260 yıldan fazla süren Fâtımîler Devleti (909-1171) nihayete erdi.

D. Fâtımîler Kültür Ve Medeniyeti

1. Kahire Şehri

Devletlerin medeniyet açısından geldikleri seviyeyi gösteren en önemli unsurlarından birisi şehirlerdir. Kuzey Afrika'da kurdukları Mehdiyye ve Mansûriyye şehirleri zamanla unutulurken, Fâtımîler'in Mısır'da inşa ettiği Kahire şehri, onların islam medeniyetindeki yerini anlamak açısından önemli bir göstergedir. Günümüzde Ortadoğu'nun en önemli şehirleri arasında yer alan Kahire şehrinin tarihi sürecindeki oluşumunda Fâtımîler'in büyük katkısı söz konusudur.

Kahire şehri, Muiz-Lidînillâh'ın Rum asıllı Komutanı Cevher tarafından birlikte getirdikleri büyük mali sermaye ile kuruldu (358/969)[193]. Belirtildiğine göre, Cevher'in kurduğu Kahire'nin planı daha önceden Halife Muiz

[192] İbn Zâfir, *Ahbâru'd-duvel*, s. 115-116; Makrîzî, *Hıtat*, I, 358.

[193] Bkz. Hasan İbn Zulâk, *Ahbaru Sibeveyh el-Mısrî* (Thk. Muhammed İbrâhim Sa'd, Hüseyin Dîb) Kahire, 1933, s. 64; Makrîzî, *İtti'az*, I, 139; Yakut b. Abdillah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, Beyrut, 1995, IV, 301; Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye*, VI, 121, 139; Muhammed b. Ahmed b. İyas el-Hanefî, *Bedâi'u'z-zuhûr fi vekâi'i'd-duhûr*, Kahire, 1982, C. I/1, s. 184; G. Wiet, *Kahire medînetü'l-fenn ve't-ticâre* (Arp. çev., Mustafa 'Abbâ dî), Beyrut, 1968, s. 35.

tarafından çizdirilmiş ve Cevher de ona göre inşa etmiştir[194]. Cevher sarayın tamamlanmasından sonra şehrin etrafına kerpiçten sur çektirdi ve Suriye istikametine de hendek kazdırdı. Daha sonra ordu mensuplarının mahalleleri tespit edildi. Onların ihtiyaçları için çarşılar, hamamlar, fırınlar vs. inşa edildi. Toplu ibadetler için Ezher Camii'nin temeli atıldı. Şehri orta kısmında kuzey ve doğu istikametinde geniş bir cadde ayırmaktaydı[195].

Kahire'nin surları dâhilinde yani *kasaba* veya *medine* ismi verilen saha, esas olarak iki saray ve bir camiden oluşuyordu. Bu saraylardan birisi olan *Büyük Doğu Sarayı*'nın yapıları arasında; halifenin ikametgâhı, askerlerin ve devlet erkânının geldiği meclis, divanlar, beytü'l-mal, saray depoları (hazâîn) vs. yapılar bulunuyordu. Bu sarayın karşısında ise *Küçük Batı Sarayı* ve *Kâfûrî bahçesi* vardı.

Büyük Doğu Sarayı; irili ufaklı bir kısmı daha sonraki dönemlerde inşa edilen birçok köşkü içinde barındırıyordu. Kesme taşlarla inşa edilmiş çok sayıda kapılara sahipti. Sarayın karşısında gayet geniş bir meydan vardı. Burada pek çok süvâri ve piyâde askerleri bayramlarda merasim için dururlardı. O yüzden buraya Rahbetü'l-'îd (bayram meydanı) denilirdi. Diğer devlet daireleri arasında da geniş meydanlar bırakılmıştı. Halifenin kandil gecelerinde Ezher Camii'ne gitmesi için bir yol bırakılmıştı. Cuma hutbesinin okunduğu bu caminin önünde de geniş bir meydan vardı. Yine Rahbetü'l-'îd hizasında Dâru'z-ziyâfe (devlet konuk evi), Dâru'l-vezâre (vezir konağı) ve daha sonraları Cuma hutbesinin okunduğu Hâkim Camii vardı. Kahire'nin ahra' (gıda depoları) da bu civarlarda idi. Ezher Camii'nin batısındaki mahalleler arasında, Hazâinü'l-kasr (saray depoları) bulunurdu. Tüm bunlar, Kahire'nin doğusunda yer alan yapılardı.

Bostânu'l-Kâfûrî, Kâfûr el-İhşidî'nin at binme ve gezme yeri olup Nil kanalına nazırdı. Cevher burayı saray alanı içine alınca, bu kez de Fâtımî halifelerinin gezme yeri oldu. Halifeler binek hayvanlarıyla, yer altında inşa edilmiş olan (serâdib) tünellerle gezme yerleri olan Bostanu'l-Kâfûrî ve Menâzirü'l-Lü'lüe'ye kadar kimse görmeden yürüyorlardı[196].

Küçük Batı Sarayı Fâtımî halifesi olan Azîz-Billâh tarafından yedi yıl içinde tamamlanmıştır. Bu sarayın yapımına 2.000.000 dinar

[194] G. Wiet, *Kahire*, s. 35; İbâdî, *Tarihu'l-Abbâsî*, s. 251.

[195] İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım en-Nasîbî, *Kitâbu sûreti'l-'arz*, Beyrut, 1938, s. 146-147; Makrîzî, *Hıtat*, I, 361; Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye*, IV, 139; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 109; G. Wiet, *Kahire*, s. 35-38; Lane-Pool, Stanley, *Sîretü'l-Kahire* (Arp. Çev. Hasan İ. Hasan, Ali İ. Hasan), Kahire, 1997, s. 116.

[196] Makrîzî, *Hıtat*, I, 457; Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ fi sınâ'ati'l-inşâ* (Neşr. M. H. Şemseddin) Ahmed b. Ali el- Beyrut, 1987, III, 400; Ali Paşa Mübarek, *Hıtatu't-tevfîkiyyetü'l-cedîde li Mısra'l-Kahire*, Kahire, 1980, C. 1, s. 36; G. Wiet, *Kahire*, s. 35.

harcanmıştır[197]. Küçük Batı Sarayı ile Büyük Doğu Sarayı arasında geniş bir meydan vardı. Bu meydana süvari ve piyade olarak on binlerce asker sığardı. Bu alana Beyne'l-kasreyn denirdi. Küçük Batı Sarayı yakınlarında menhar (kurban kesme yeri), Emirü'l-cüyûş çarşısı, iki adet hayvan ağılı vardı. Yine bu civarda saray mutfağı, bazı mahalleler ve Habsü'l-ma'ûne (Ma'ûne hapishanesi) vardı. Bu hapishanenin karşısında sabbağûn (boyacılar), Sûku'l-kaşşaşîn (hurma çarşısı), Dârü'l-'ayar (ölçü-tartı kontrol merkezi), Sûku's-serracîn (eyerciler çarşısı) yer alırdı. Bâbu's-sa'ade ile Bâbu Züveyle kapıları arasında ise ahra' (gıda depoları, silolar) vardı. Bu yerler Fâtımîler devletindeki Kahire'nin sur içinde kalan önemli kısımları idi[198]. Makrîzî'nin verdiği bilgiler sayesinde Hazâinü'l-kasr (saray depoları) denilen yerleşkelerde Fâtımîler'in zenginliklerine dair önemli bilgilere ulaşmaktayız. Kısaca bu depolar hakkında bilgi vermek gerekirse:

Hizânetü'l-kütüb (saray kütüphanesi): Bu kısım, depoların en büyüklerinden olup içinde çok sayıda asıl nüsha el yazma Kur'ân-ı Kerimler ve çeşitli ilimlere ait olmak üzere -verilen en mütevazı rakama göre- 100.000'den fazla eser bulunuyordu. Kütüphane Büyük Doğu Sarayı'nda olup 40 odadan oluşuyordu[199].

Hizânetü'l-kisvât (giyimhâne): Hil'atlar burada giydirilirdi. İki ayrı bölümden müteşekkildi. Bölümlerden biri devlet memurlarının resmi elbiselerine ait, diğeri ise halifeye ait özel bir yer idi. Halife burada kıyafetlerini değiştirirdi. Giyimhânede bayan görevliler de çalışırdı[200].

Hazâinü'l-cevher ve't-tîb ve't-terâif (mücevherat koku ve güzel eşya depoları): Halifenin resmi tören ve bayramlarda kullandığı, bayrak, sancak, özel kılıçlar, mücevherât, kap-kacak, dış devletlerden gelen hediyeler, güzel kokular, satranç takımları vs. değerli mallar burada sandıklarda muhafaza edilirdi. Depoda saf billurdan yapılmış eşyalar, siniler, kazanlar vs. eşyaların kendi isimleri ile bilinen ayrı odaları bulunurdu[201].

---

[197] Makrîzî, *Hıtat*, I, 457; Hasan, İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, s. 531.

[198] Makrîzî, *Hıtat*, I, 362-363.

[199] Makrîzî, *Hıtat*, *I*,408-409; Tağrîberdî, *Nücûm*, IV, 105; Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî *Subhu'l-a'şâ*, *III*, 545; Abdulmun'im Macid, *Nuzumu'l-Fâtımîyyîn ve rusûmuhum*, Kahire, 1955, II, 13; Makrîzî, *İtti'az*, III, 225; Marius Canard, *Tertîbu memleketi'l-Fâtımîyyîn fî Mısr*, Cezair, 1907, s. 7; Mübârek, *Hıtat*, I, 42; Zekî Muhammed Hasan, *Kunûzu'l-Fâtımîyyîn*, Kahire, 1937, s. 26-28.

[200] Müsebbihî, *Ahbaru Mısr*, s. 25; Makrîzî, *Hıtat*, I, 409. vd.; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 545-546; Macid, *Nuzumu'l-Fatımiyyîn*, II, 14-15-16; Canard, *Tertîbu memleketi'l-Fâtımîyyîn*, s. 7, G. Wiet, *Kahire*, s. 46-47.

[201] Makrîzî, *Hıtat*, I, 414-416; Macid, *Nuzumu'l-Fatımiyyîn*, II, 17-18-19, Ayrıca bkz. G. Wiet, *Kahire*, s. 47; Zekî Muhammed Hasan, *Kunûzu'l-Fâtımîyyîn*, s. 40 vd. ; Halife Muizz'e Bizans'tan çok sayıda mücevher kaplamalı altın ve gümüş kap-kacak, ipek gönderilmiştir. Bkz. S. M. Stern, "An Embassy of The Byzantine Emperor to the Fâtımîd caliph al-Mu'izz", *Byzantion*, S. 20, (1950), s. 244-245.

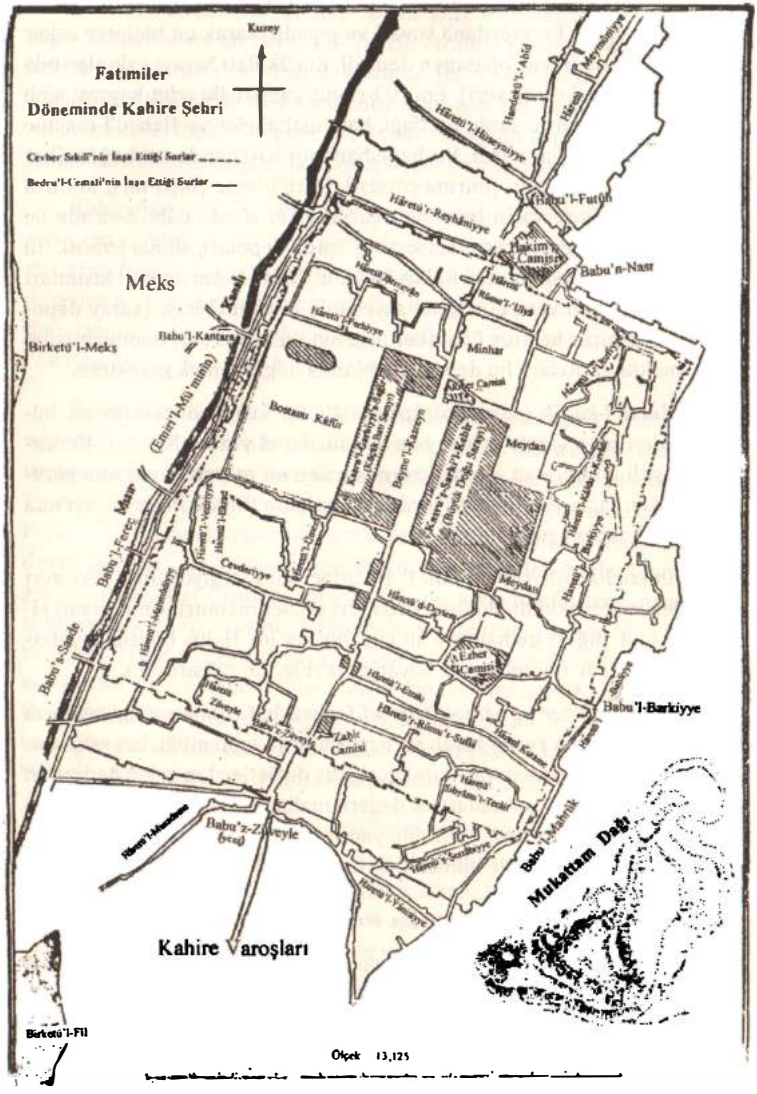

Şekil 2: Fâtımîler Döneminde Kahire Şehir Planı

[A. M. Abbâdî, *Tarihu'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s. 375'den güncellenmiştir]

Hazâinü'l-fireş ve'l-emti'â (mefruşat ve eşya depoları): Değerli sergi çeşitleri ve eşyaların bulunduğu hânedir. Halife burayı ayaküstü ziyaret eder, burası hakkında bilgi alır ve işletmenin devam etmesini emrederdi[202].

Hazâinü's-silah (silah depoları): Burada kılıç, kalkan, miğfer, ok, yay, zırh vs. silah türleri bulunurdu. Makrîzî'nin rivayet ettiğine göre, bu silah çeşitleri yanında Ali b. Ebî Tâlib'in Zülfükâr'ı, Hüseyin b. Ali b Ebî Tâlib'in kılıcı, Hz. Hamza'nın kalkanı, Ca'fer es-Sadık'ın kılıcı da bulunurdu[203].

Hazâinü's-sürûc (eyer depoları): Saray 461'de (1069) talan edildiğinde bu depoda 4.000 adetten fazla eyer bulunuyordu. Yine Halife Müstansır-Billâh'ın annesine ait olan depoda 4.000 adet eyer çıkarılmıştı. Bunun 1.000 tanesi bürokrat kesime ait olup altın ve gümüş işlemeli idi[204].

Hazâinü'l-hiyem (çadır depoları): Çadırların muhafaza edildiği yerdir. Bunların bazıları halife veya vezir tarafından son derece büyük ebatlarda özel olarak yaptırılırdı. Müdevveretü'l-kebîre denen çadır, 64 parçadan müteşekkil, 150 kişi tarafından dokuz yılda 30.000 dinar harcanarak yapıldığı ve 100 devenin taşıdığı bu çadır, 65 zirâ' uzunluğundaki tek bir direk üzerinde kurulurdu. Bu çadırın direklerinden birisini Halife Müstansır-Billâh Bizans'tan getirtmiştir. Yine Vezir Efdal'ın on binlerce dinar harcayarak yaptırdığı el-Ferh adındaki çadır şairler tarafından övgüyle tanıtılmıştır[205].

Hizânetü'ş-şarab (şuruphâne): Sorumluluğu halifenin özel tabiplerinde idi. Burada her türlü şurup, macun, marmelât çeşitleri ve başka yerde bulunmayan hoş kokulu bitkiler saklanıyordu. Yine bu ürünlerin ve ilaçların yapıldığı aletler, sır kaplamalı çini kap-kacaklar, pekmez, bal gibi besinlerin saklandığı sayısız küpler bulunuyordu. Buraya her gün on dört deve yükü kar getirilirdi. Şehir halkı da hastaları için kar istediğinde, onlara da verilirdi. Bu hususta herhangi bir yasaklama yoktu[206].

---

[202] Makrîzî, *Hıtat*, I, 417; Macid, *Nuzumu'l-Fatımiyyîn*, II, 20; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 547; M. Canard, *Teratibu memleketi'l-Fâtımîyyîn*, s. 7; Mübârek, *Hıtat*, C. 1, s. 42; G. Wiet, *Kahire*, s. 47; Zekî Muhammed Hasan, *Kunûzu'l-Fâtımîyyîn*, s. 52 vd.

[203] Makrîzî, *Hıtat*, I, 417-418, 407; Makrîzî, *İtti'az*, II, 63; Macid, *Nuzumu'l-Fatımiyyîn*, II, 20-21; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 547; Canard, *Tertîbu Memleketi'l-Fâtımîyyîn*, s. 8; G. Wiet, *Kahire*, s. 47; Zekî Muhammed Hasan, *Kunûzu'l-Fâtımîyyîn*, s. 54-58.

[204] Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, III, 547; Macid, *Nuzumu'l-Fatımiyyîn*, II, 22; Canard, *Tertîbu memleketi'l-Fâtımîyyîn*, s. 7, G. Wiet, *Kahire*, s. 47; Zekî Muhammed Hasan, *Kunûzu'l-Fâtımîyyîn*, s. 59-61.

[205] Makrîzî, *Hıtat*, I, 418-419-420; Macid, *Nuzumu'l-Fatımiyyîn*, II, 22-23; Zekî Muhammed Hasan, *Kunûzu'l-Fâtımîyyîn*, s. 62-64.

[206] Makrîzî, *Hıtat*, I, 420; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 546; Macid, *Nuzumu'l-Fâtımîyyîn*, II, 23; Canard, *Tertîbu memleketi'l-Fâtımîyyîn*, s. 7; Mübârek, *Hıtat*, C. 1, s. 42; G. Wiet, *Kahire*, s.47; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 86.

Hizânetü't-tevâbil (baharathâne): Özellikle Hindistan ve Yemen'den gelen buhur, anber, zaferân, misk, kafûr, ûd, gül suyu vs. baharat çeşitleri bu depoda muhafaza edilirdi. Fâtımîler devletinde kutlanan tüm dini, resmi gün ve gecelerde törenlerin kutlandığı saray, camiler, köşkler ve resmi binalarda, ziyafetlerde, burada bulunan hoş kokular kullanılırdı. Devletin kutlamalarda sadece buhurdanlıkları taşıyan görevlilere yılda 50.000 dinar harcamada bulunduğu rivayet edilmektedir[207].

Dâru't-ta'biyye (çiçekhâne): Makrîzî'nin aynı kategoride saydığı bu yerde ise halifenin İskenderiye ve Feyyûm'daki üretme çiftliğinden günlük muntazam olarak saraya, köşklere, hamamlara, devlet sofrasına, tören yerlerine ve misafirhâneye getirilen nergiz, nilüfer vs. çiçeklerin konduğu yerdir[208].

Hazâinü dârı Eftekin (Eftekin konağı depoları): Fâtımîler, Nâsıruddevle Eftekin'in oturduğu büyük evi daha sonra saray deposuna dönüştürdüklerinden dolayı bu isim verilmiştir. Burada çeşitli ebatlarda mumlar, fıstık, bal çeşitleri, dondurulmuş şeker kamışı, susam, zeytinyağı vs. depolanıp, devlet memurlarına aylık olarak dağıtılırdı. Öyle ki, bu memurların sebze ve et dışında ihtiyaçları kalmazdı. Burası sarayın dışında bir yerdeydi[209].

Hizânetü'l-bünûd (sancakhâne): Bu mekânda 3.000 adet zanaatkâr çalışırdı. Yıllık harcaması 70.000-80.000 bin dinar arasındaydı. 1.900 adet kalkan ve bunun dışında bulunan harp aletleri, değerli sancak ve bayraklar vardı. Bu depoda bulunan on binlerce petrol küpü talanda yandı (461/1069). Depo yangından sonra devletin üst düzey yetkilileri için cezaevine dönüştürüldü[210].

Kahire'nin kurulmasından elli yıl sonra şehri ziyaret eden İranlı seyyâh Nâsır-ı Hüsrev sarayla ilgili gözlemlerini şöyle ifade etmektedir: "Sultanın sarayı Kahire şehrinin ortasındadır... Şehrin dışından bakılınca sultanın sarayı, yapıların çokluğundan ve yüksekliğinden bir dağ gibi görünürler... Bu sarayda on iki bin hizmetçinin vazife görüp para aldığını söylediler. On iki köşkten ibaret olan o sarayda tam 30.000 kişinin bulunduğunu rivayet ettiler. Bu haremin yeryüzünde on kapısı vardır. Yer altında bulunanlardan başka... Yer altında bir kapı vardır ki sultan oradan atlı olarak çıkar... Köşkün duvarını yontma taşla öyle yapmışlar ki bir görsen,

[207] Makrîzî, *Hıtat*, I, 420-422; Macid, *Nuzumu'l-Fâtımîyyîn*, II, 24; Zekî Muhammed Hasan, *Kunûzu'l-Fâtımîyyîn*, s. 65-66.
[208] Makrîzî, *Hıtat*, I, 422.
[209] Makrîzî, *Hıtat*, *I*, 422-423; Mübârek, *Hıtat*, I, 46.
[210] Makrîzî, *Hıtat*, I, 423-425, 355; Macid, *Nuzumu'l-Fâtımîyyîn*, II, 25; Mübârek, *Hıtat*, I, 51; Hasan İ. Hasan, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, s. 531; G. Wiet, *Kahire*, s. 47.

bir tek taştan yontulmuş dersin... Devlet erkânıyla hizmetçilerin hepsi Zenci ve Rum'dur..."[211].

Kezâ Haçlı komutanı Amaury'nin elçileri Hues de Cesaire ve Jeufrois Fouchier'in son Fâtımî halifesi 'Adıd'ı ziyaretleri esnasında kaydettikleri, sarayın devletin yıkılışı esnasındaki ihtişamını tanımlamaktadır. Bu elçilerin tasvirlerine göre; saray yüksek kubbelere, vahşi hayvanları ile tropik kuşlarının kafeslerinin bulunduğu sütunlu koridorlara, fıskiyeli havuzlara, bahçelere, çok sayıda kapılara sahipti[212]. Sarayın özel mutfağında daimî olarak hizmet veren aşçılar nefis yemekler pişirmekteydi. Halife Âmir-Biahkâmillâh döneminde mutfak için ayda 5.000'den fazla koyun boğazlandığı belirtilmektedir[213]. Diğer yandan yangın çıkması ihtimaline karşı, saray içinde bulunan mekânlarda, içi suyla dolu olan küçük su havuzları vardı. Bu havuzlar devamlı dolu tutulurdu. Verilen bilgiye göre, sarayların bodrum katlarında zâhire saklama (soğuk depoları) yerleri vardı[214].

Dârulvezâre (vezir konağı): Bu mekânlar da son derece büyük alanları kapsamaktaydı. Fâtımîler'in ilk yıllarında İbn Killis'in oturduğu ev, vezirlerin ikametgâhı olarak kullanılırken[215], Bedrü'l-Cemâlî'nin oğlu Vezir Efdal, Fustât sahilindeki Nil kıyısında Dâru'l-mülk adını verdiği sarayımsı mekâna taşındı. Beraberinde divanları da naklettiği bu yer hakkında İbn Müyesser, Efdal'ın 800 cariyesi ve bunlardan 50 tanesinin ayrı ayrı odası olduğundan bahsetmektedir. Fâtımîler devleti yıkılınca, bu kez burada Selâhaddîn-i Eyyûbî ve evlatları oturdular[216].

Kahire'nin surları dışında kalan ve *zevâhir* (varoşlar) denen alanda ise Fustât'a doğru olan istikamette iskâna açılmış alanlar ile Sudanlıların hâreleri (mahalleleri) ve Kahireliler'in mezarlığı vardı[217]. Batı yönünde ise maks limanı ve kanal etrafında yer alan bahçeler vardı. Bu mıntıkalar halkın gezinme yerleri idi. Cevher es-Sıkıllî, maks ve civarlarına gitmek için büyük kanalın üzerine bir köprü yaptırdı. Yüksek olan bu köprünün

[211] Nasır-ı Hüsrev, s. 66-68; M. Canard, *Tertîbu memleketi'l-Fâtımîyyîn*, s. 51; Mübârek, *Hıtat*, I, . 40; Lane-Pool, *Sîretü'l-Kahire*, s. 124.

[212] G. Wiet, *Kahire*, s. 42-45; Oleg V. Volkoff, *Le Caire*, Caire, 1970, s. 63; M. C. Surûr, *Tarihu devleti'l-Fâtımîyye*, I, 161-162; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Ankara, 1992, II, 311; Zekî Muhammed Hasan, *Kunûzu'l-Fâtımîyyîn*, s. 72-76.

[213] Makrîzî, *İtti'az*, III, 131; Makrîzî, *Hıtat*,I,. 462; M. Canard, *Tertîbu memleketi'l-Fâtımîyyîn*, s. 10; G. Wiet, *Kahire*, s. 49.

[214] Makrîzî, *Hıtat*, I, 387, II, 417.

[215] Muhammed Hamdî Münâvî, *Vezâretü ve'l-vüzerâu fî 'ahdi'l-Fâtımîyyîn*, Kahire, 1970, s. 95.

[216] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 81-82, 76-77; İbn Munkiz, *Kitâbu'l-İ'tibâr*, s. 45; Makrîzî, *Hıtat*, I, 397,438; Makrîzî, *İtti'az*, III, 40; Devadârî, IV, 467; Münavî, *Vezâret*, s. 95-98; Mübârek, *Hıtat*, I, 54

[217] Makrîzî, *Hıtat*, *II*,136; Oleg V.Volkoff, *Le Caire*, s. 47.

altından gemiler geçerdi.[218]. Kuzey yönünde ise manâzir (halife yazlıkları) bulunmaktaydı. Daha sonraları buralar mezarlığa dönüştü.

Kahire'de iki yılını geçiren Nâsır-ı Hüsrev Kahire'yi şöyle tanımlamaktadır: "Beş kapısı vardır... Yapıların çoğu beş, altı katlıdır. İçilen su Nil suyudur. Sakalar, develerle su taşırlar.... Sırtlarında pirinç su kaplarıyla ve tulumlarıyla develerin giremeyecekleri dar sokakların su sakaları da ayrıdır. Şehirde konakların ortalarında bağlar, bahçeler, ağaçlıklar vardır. Bunları su kuyularıyla sularlar. Sultanın hareminde harem bahçeleri vardır ki onlardan daha iyisi ve daha güzeli olamaz. Bahçeleri sulamak için su dolapları yapmışlardır. Damlara da ağaçlar dikmişler teferruş yerleri yapmışlardır... Konakları o kadar temiz ve latif ki kireçten, kerpiçten, taştan yapılmamış da mücevherden yapılmış dersin. Kahire'nin bütün binaları ayrı ayrıdır."[219].

Endülüslü seyyah İbn Saîd ise olumsuz gördüğü yanlarını eleştirmekten geri kalmayarak Kahire'yi şu cümlelerle tanımlamaktadır: "Büyük çarşıları vardır. Ancak bunlar dardır. Binaları cisirli ve tuğladan olup çok katlıdır... Kahire şehri şaşırtıcı güzelliktedir. Fâtımîler burada sanatlarını göstermişlerdir. Burayı hilâfetleri ve umutları için merkez ve kutup yapmışlardır. Bu nedenle Fustât unutuldu... Kahire şehrinin ismi kendisinden büyüktür. Lakin devletin gücü Kahire'deki sarayların üzerinde bellidir. Halifelerin Fustât'la Kahire arasındaki haliç üzerinde büyük güzel yapıları vardır... Beyne'l-kasreyn'den sonra ise dar yerlere giriyorsun..."[220]. Rivayete göre, Kahire'de 20.000 ev vardı. Ancak yollara pek önem verilmemişti. İtfaiye işi için, yangın esnasında söndürmekte kullanılması için her dükkân sahibinin dükkânı önünde büyük kaplarını suyla dolu olarak bulundurmak mecburiyeti vardı[221].

Cevher'in inşa ettiği surlar yetersiz gelince, Halife Müstansır-Billâh döneminde, veziri Bedrü'l-Cemâlî tarafından Kahire surları genişletildi[222]. Fâtımîler'in Mağrib'de kurdukları Mehdiyye şehrinin üç kapısı, Kahire'nin kapılarıyla aynı ismi taşımaktadır. Bunlar Bâbu'n-nasr, Bâbu

[218] Makrîzî, *Hıtat*, II, s. 147, 363-364; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, C. 3, s. 332; Oleg V.Volkoff, *Le Caire*, s. 46-47.

[219] Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 68-69; Nasır-ı Hüsrev'den yıllar sonra Kahire'yi ziyaret eden İbn Batûta burada 12.000 sakanın deveyle içme suyu nakliyatı yaptığını belirtmektedir. İbn Batutâ, Şerefuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillah Tancî, *İbn Batûta Seyahatnamesi* (Çev. Mümin Çevik), İstanbul, 1993, s. 27.

[220] Makrîzî, *Hıtat*, I, 366; G. Wiet, *Kahire*, s. 81, 85-86.

[221] Mübârek, *Hıtat*, I, 38, 40; G. Wiet, *Kahire*, s. 39.

[222] Makrîzî, *İtti'az*, II, 321; İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre*, s. 97; Ahmed Seyyid Sâvî, *Meca'at, meca'atü Mısra'l-Fâtımîyye*, Beyrut, 1988, s. 208; Hasan, İ, Hasan, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, s. 533, Oleg V. Volkoff, s. 58.

Züveyle ve Bâbu'l-fütûh'tur[223]. Fâtımîler döneminde inşa edilen kapılardan sadece, 480-485 (1087-1091) tarihleri arasında vezir Bedrü'l-Cemâlî tarafından inşa edilen yukarıdaki üç kapı hâlen ayakta olup diğerlerinden eser kalmamıştır. Fâtımîler sanatının birer şaheseri olan bu kapılar Bizans sanatına göre yapılmışlardır. Makrîzî, bu kapıların, Ermeniler'in yoğun yaşadığı, Ruha (Urfa) şehrinden gelen üç kardeş tarafından inşa edildiğini belirtmektedir. Kapıların yapılış tarzı askerî yapı sanatı olan templar tarzındadır. Kapının üstü örtülü kısmında üzerinde okçu ve çeşitli harp aletleri atıcılarının odaları bulunmaktadır. Kapılarda düşman hedeflerine karşı çeşitli katlardan oluşan burçlar arasında yuvarlak revaklı köprülerden oluşan geçişler mevcuttur. Bunlar bir ana geçişle birbirine bağlanmış ve düşmana gülle vs. atma yerleri vardır. Ayrıca harika firûze ve helezonik süslemeleri bulunmaktadır[224].

Kahire'de bulunan çok sayıdaki hamam, cami, mescid ve gayrimüslimlerin ibadethaneleri ile birlikte, Cuma namazının kılındığı dört büyük cami vardı. Ezher Camii Cevher tarafından kurulan ilk Cuma Camisidir. Ardından Halife Azîz-Billâh Kahire'nin dışında Hâkim Camii diye bilinen caminin temellerini attı. Halife Hâkim döneminde bu camiyle birlikte, Maks Camii, Raşîde Camii inşa edildi. Böylece Fâtımîler Devleti yıkılıncaya kadar Kahire şehrinde dört büyük camide Cuma namazı kılınıyordu[225].

Ezher Camii planıyla Tolunoğlu ve Mehdiyye camilerine benzemektedir[226]. Fâtımî halifeleri çeşitli zaman dilimlerinde imar ve tadilat yaparak birçok binalar ekledikleri gibi vakıf gelirleri de her gün biraz daha artmış oldu. Böylece Ezher, camiden üniversiteye dönüştü ve işgal ettiği saha 12.000 m^2'yi buldu.

Hâkim Camii, Tolunoğlu Camii'nden sonra Mısır camilerinin en büyüğüdür. Yaklaşık 14.000 m^2 ve ortasında 5.148 m^2 alana varan uzun bir sahnı bulunmaktadır[227]. Caminin planında Kuzey Afrika ve Mısır unsurları birleştirilmiştir. Caminin kare şeklinde olması ve tuğla destekli payandaları ile Tolunoğlu, mihrabın karşısında bulunan son cemaat yeriyle Tunus'taki Mehdiyye, üç kubbesiyle de Ezher Camii'ne benzemektedir. İki minareye sahip olan caminin her iki minaresi kare şeklindeki kesme

[223] Hasan İ. Hasan, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, s. 526.
[224] Lane-Pool, *Sîretü'l-Kahire*, s.143-144, Arif Tamir, *el-Müstansır Billahi'l-Fâtımî*, Beyrut, 1990, s. 46; Hasan, İ. Hasan, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, s. 534.
[225] Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 70; Celaluddin Abdurrahman Suyûtî, *Husnu'l-muhâdara fî ahbari Mısr ve'l-Kahire* (Düzenleme: Halîl el-Mansûr), Beyrut, 1997, II, 213; Muhammed Abdullah 'İnan, *Tarihu'l-cami'i'l-Ezher*, Kahire, (Tarihsiz.), s. 10-11.
[226] Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 389-390.
[227] Sâvî, *Meca'at*, s. 204; Hasan İ. Hasan, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, s. 539.

taştan örülmüş kaideler üzerinde helezonik biçimde yükselmektedir. Fâtımî camilerinde taş yapımı bu camiyle birlikte başlamıştır[228]. Bu dönemde ilk kez içten balkon katlı Salih Camisi inşa edilmiştir.

2. İdarî Teşkilat

Mısır Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra, idari yönden ilk ciddi değişikliğini Fâtımîlerle birlikte yaşadı. Emevî ve Abbâsî Devleti'ne bağlı bir eyalet gibi idare edilmekteyken, Fâtımîler'in gelmesiyle birlikte burası geniş bir imparatorluğun hilâfet merkezi oldu. Bu yeni konumunun gereği olarak da ülke idari yönden eskiye göre daha mükemmel ve geniş bir teşkilatlanmaya doğru yol aldı. Sünnî mezhepten farklı yani Şîa (İsmâiliyye) ye tâbi bir idarenin söz sahibi olmasından dolayı yeni teşkilatlara ev sahipliği yaptı.

Fâtımî idaresi bakımından farklılıklarının ana merkezinde imametteki/hilâfetteki farklı düşünce yatmakta ve gayet tabii olarak en tepedeki kurumdaki bu farklılık devletin işleyişine ve diğer müesseselerine de yansımaktadır. Bilindiği üzere, Fâtımîler Devleti Kuzey Afrika'da bir Şîa devleti olarak kurulduktan sonra, o ana kadar İslâm dünyasında -İbn Zübeyr olayı hariç tutulursa- idare tek bir halifenin çatısı altında bulunuyordu. Bu geleneği ilk bozanlar Fâtımîler oldu ve ardından da dönemin Sünnî halifesiyle aynı mezhepten olmasına rağmen üçüncü bir halifenin Endülüs'te doğmasına örnek teşkil etti. Böylece İslâm dünyasında bu kurumdaki ilk köklü değişiklik Fâtımîler tarafından gerçekleşti. Yine bir diğer önemli özellik ise, her ne kadar hilâfet Emevîler zamanında saltanata dönüşmüşse de Ehl-i sünnet tarafından halifenin seçilmesi farklı sistemlerle olabilmekteyken, Şîa mezhebinde bu babadan oğula vasiyet yoluyla, yani nas yoluyla, olabilmekteydi. Dolayısıyla bazen imamın kim olacağı -güvenilir bir kesim hariç- gizli olarak ve halkın haberi olmadan belirlenebilmekteydi. Fâtımîler'deki bu durum imâmet makamına çocuk veya gençlerin gelebilmesine, dolayısıyla, ikinci derecede gelen vezir veya ordu komutanlarının yönetimde söz sahibi olmalarına ortam hazırladı[229].

İsmâiliyye mezhebine göre imâmet kurumunun önemli hususlarından birisi de veliahdın büyük olan çocuğa ait olma şartıdır. Ancak, Halife Müstansır-Billâh dönemine kadar verâset yoluyla imamların/halifelerin gelmesinde herhangi ciddi bir sorun yaşanmazken, onun ölümünden

[228] Lane-Pool, *Sîretü'l-Kahire*, s. 132-133; Eymen F. Seyyid, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, s. 390-391; G. Fehervari, "Sanat ve Mimari" (Çev. İrfan Pamuk) *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, IV, 256.

[229] Eymen F. Seyyid, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, s. 249.

sonra vezir Efdal, Müstansır-Billâh'ın büyük oğlu Nizâr'ın yerine Müsta'lî'yi hilâfete getirmesiyle - B. Lewis ve Stern bu durumu siyasî inkılâp olarak değerlendirmektedirler- Fâtımîler Devletin'de ilk mezhep ayrılığının ortaya çıkmasına ve halifenin meşruiyetinin tartışılmasına neden oldu. Benzer durumun Halife Âmir'in ölümünden sonra da meydana geldiğini görmekteyiz[230]. Öte yandan son Fâtımî halifesi 'Adıd'ın babası İsmâiliyye mezhebinin şartlarını taşımasına rağmen imam/halife değildi[231].

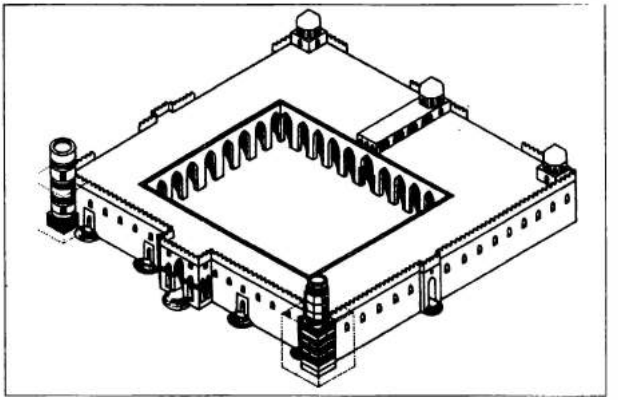

Şekil 3: Hâkim Camii'nin Planı

[David James, *Islamic Art an Introduction*, s. 80.]

Muiz-Lidînillâh Mısır'a geldikten sonra, Yakub b. Killis ve 'Usluc b. Hasan'ı haraç, hisbe, vergiler, vakıf, miras ve şurtateyn (Fustât ve Kahire şurtalığı) işlerine atadı. Ancak resmi olarak vezirlik makamına ilk kez atama, Mısır'daki II. Halife Azîz-Billâh döneminde 368'de (979) Yakub b. Killis'in vezarete atanmasıyla gerçekleşti[232].

Abbâsîler'deki gibi Fâtımîler döneminde de vezirlik genel olarak *tenfîz* ve *tefvîz* vezirliği şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Kuzey Afrika'da iken vezirlik makamının yerini tutan görevliler olmakla birlikte, resmi olarak vezirlik mevcut değildi. Fâtımîler, vezirliği, Mısır'da var olan vezirlikle birlikte tanıdılar. Ancak, Mısır'da vezirliğin nizami olarak icra edilmesi ilk kez Fâtımîler döneminde gerçekleşti[233]. Böylece Abbâsî siyasetinde olduğu gibi hükümet yetkileri vezire devredilmeye başlandı[234]. Bu iki vezirlik makamı dışında ise Halifenin visate(aracı) olarak atadığı kimseler de

[230] Bkz. M. C. Surûr, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, I, 119.

[231] Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye*, IV, 512; Eymen F. Seyyid, *ed-devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 249-250.

[232] İbn Zûlâk, *Ahbâru Sibeveyh*, s. 74; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 163; Makrîzî, *Mukaffa*, s. 384; Makrîzî, *İtti'az*, I, 196; Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye*, C. 4, s. 131; 165; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, VII, 29; Yaacov Lev, "The Fatimid Vizier Ya'qub İbn Killis and the Begining of the Fatimid Administration in Egypt", *Der İslâm*, S. 58, (1981), s. 238.

[233] İbn Sayrafî, *Kanun*, s. 11; Abdusselam Tedmûrî, *Lübnan min siyâseti'l-Fâtımîyye hatta's-sûkûte bi yedi's-Salibiyyîn*, Trablus, 1994, s. 7.

[234] Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 250-251; Tedmûrî, *Lübnan*, s. 7; Havâriyye Abdusselam, *el-Hayâtu'l-iktisâdiyye fî medineti'l-Fustât*, Kahire, 1993, s. 90; Münavî, *Vezâret*, s. 22, 33-34.

vardı. Bunlar vezirden daha alt derecede idiler. Bu görev de Fâtımîler'deki vezirlik rütbesiyle aynı dönemde ortaya çıktı ve devletin yıkılışına kadar ara ara devam etti.

Bilindiği üzere *tenfiz* vezirliğinde vezir tamamen halifenin emirleri doğrultusunda devleti idare eder. Bu durumda vezir halk ile halife arasında bir aracı konumundadır. Fâtımî vezirlerinden Hasan b. Ali Yazurî (442-450/1050-1058) Fâtımîler'in en son güçlü tenfiz veziridir. Vezirlik makamının yüksek bir mevki olması bu görevde bulunanlar ile oraya göz dikenler arasında sürekli bir mücadelenin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Vezir Yazurî'nin azlinden sonra meydana gelen iç karışıklıklar dolayısıyla -Komutan Bedrü'l-Cemâlî'nin halife tarafından Akkâ'dan davet edilinceye kadarki geçen on altı yılda elli dört vezir gelip gitmiştir[235].

Tefvîz vezirliğinde ise idari yetkiler tamamen vezirin elinde olup kararlarında hesap vermek zorunda değildir. Halifenin elinde veliahtlıktan başka bir yetki kalmamakta ve halife sadece bir figüran gibi durmaktadır. Benzer durumlar Abbâsîler'in de başına gelmiş ve neticede Büveyhîler'de olduğu gibi Erbâbu's-süyûf (askerî kesim) ülke idaresini tümden ele geçirmiştir.[236]

Bedrü'l-Cemâlî karışıklıkları önleyip devlet idaresini yeniden tesis edince, Halife Mustansir devletin tüm idari yetkilerini Bedr'e teslim etti. Böylece Fâtımîler Devleti'nde yeni bir idari dönem, yani *tefviz* vezirliği dönemi, başlamış oldu. Yine böylece ilk kez asker kökenli biri vezirlik makamına oturtuldu. Artık bu vezirden sonra vezirlik makamı saltanat şeklinde ikinci şahısların eline geçti[237].

Bedrü'l-Cemâlî daha önce halifeye karşı sorumlu olan Kadı'l-kudât, Dâi'd-duât, muhtesib, vs. üst düzey görevlilerinin tümünü kendisine bağlı birer naiblik haline getirdi. Ermeni asıllı olan Bedr'in başlattığı bu sistem, kendisinden sonra oğullarının vezir olmasıyla Mısır'da 60 yıl boyunca Ermenilerin iktidarda kalmalarını temin etti. Son dönemlerde gelen vezirler istibdadı daha da ileri götürerek halifelere ait "melik" gibi lakapları dahi edindiler. Hutbelerde halifenin isminden sonra kendi isimlerinin okuttular. Sikkelere kendi isimlerini eklediler. Hatta işi halifeleri göz hapsinde

[235] Makrîzî, *İtti'az*, II, 263; Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 252; Ayrıca bkz., İbn Sayrafî, *İşare*, s. 85-93; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 22-31; Arif Tamir, *Müstansır*, s. 27 vd., Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye*, IV, 355-398.

[236] Münavî, *Vezaret*, s. 19; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 608; İbadî, *Tarihu'l-Abbâsî*, s. 305.

[237] İbn Sayrafî, *İşare*, s. 96; Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye*, IV, 400; Arif Tamir, *Müstansır*, s. 48; Cemaluddin Surûr, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, I, 143; Tedmurî, *Lübnan*, s. 7; H. Ahmed Atallah, *el-Hayatü'l-fikriyye fi Mısr fi'l-'asri'l-Fâtımî*, Kahire, 1989, s. 71.

tutmak ve onların azline karar verip yerine başkalarını tayin etmeye kadar götürdüler[238].

Fâtımîler döneminin belki de en dikkat çeken yönü, devlet mezhebe dayalı dini bir düzene sahip olsa da İbn es-Sellâr gibi Sünnî, Efdal b. Bedr gibi On iki imamlık (İsnâaşeriyye) mezhebine mensup olan vezirler, ya da sonradan Müslüman olmuş Yahudi (Yakub b. Killis, Ebû Saîd Tüsterî, Sadaka b. Yûsuf Fellâhî) ve Hıristiyanlardan (Behrâm) vezir ve visâte olarak atanmalarıdır. Yine bu dönem vezirlerinde ağırlık Ermeni kökenlilerde olmakla birlikte, bunlar arasında Mağribliler ve İbn es-Sellâr, Şîrkûh ve Selâhaddin gibi Ekrad'dan da vezirler olduğu görülmektedir. Ayrıca kadılıkta olduğu gibi ilk dönem vezirler uzun süre görevde kalmış olmalarına karşın, son zamanlarda, bu sürenin son derece kısalmış olduğu görülmektedir. Bir diğer husus da vezirlerin bazen vezirlik görevi yanında başka görevleri de yürüttükleridir. Örneğin, Müstansır-Billâh, Yazûrî'yi hem vezirliğe hem Şafii kadılığına hem de annesinin divanına bakmaya atadı[239]. Ender de olsa halifenin vezir atamayarak vezirin işlerini kendisi üstlendiği de görülmektedir.

Fâtımîler'in mezhep açısından katı bir tutum içine girmedikleri söylenebilir. Zira iktidarın en güçlü olduğu ilk zamanlarda dahi, Sünnî olan Yazurî'nin vezir olarak yedi yıl kadar bir süre başta kaldığı görülmektedir. Bu müsamahalı tutumun sadece mezheb farklılığına değil, aynı zamanda gayrimüslimlere de tanındığını görmekteyiz. Kezâ dini yönden tanınan hoşgörünün etnik yönden de tanınmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda değişik ırklardan vezirlerin göreve geldikleri görülmektedir.

Sivil kökenli idari görevlilerin başında divan görevlileri gelmekteydi. Kısaca Abbâsîler veya çağdaşı olan diğer tam teşekküllü devletlerde mevcut olan her türlü divan görevlileri, Fâtımîler'de de aşağı-yukarı benzer isimlerle- mevcuttur.

Fâtımîler devletinin en bariz vasıflarından biri resmi ve dini törenlere verdikleri ehemmiyettir. Bundan dolayı törenlerde kimlerin hangi görevleri yürüteceği en ince detaylarına kadar belirlenmiş ve buna göre atamalar yapılmıştır. Zira halifeler yerel, resmi veya dini her çeşit törene katılmaya özen göstermişlerdir. Bundan dolayı da katılımcılar törenden günler önce hayvanlarla birlikte prova yaparlardı. Dolayısıyla sarayda

[238] Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, II, 27; Münavî, *Vezâret*, s. 37; Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye*, IV, 400, 521; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, s. 12; Lane- Pool, *Sîretü'l-Kahire*, s. 145; Arif Tamir, *Müstansır*, s. 41-42; Cemaluddin Surûr, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, I, 123, 143; Macid, *Hilâfetü'l-Fâtımîyye*, s. 334.

[239] Tedmûrî, *Lübnan*, s. 7-8.

bu işlerin yürütülmesi için çok sayıda rütbeli ve rütbesiz memur ve -daha önce bahsedildiği üzere- tören malzemelerinin korunduğu saray depoları vardı[240].

3. Ordu Teşkilatı

Daha önce geçtiği üzere Fâtımîler Devleti kalabalık Mağribli askerlerle Mısır'ı ele geçirmişti. Hatta İskender'den sonra Mısır'a gelen en büyük ordu olduğu ifade edilmektedir[241]. Dolayısıyla Mısır Fâtımîlerinin ilk yıllarında orduda ağırlık Mağrib'den gelen bu kesiminde idi. Ancak Azîz-Billâh ve veziri Yakub b. Killis zamanında Türkler'in Fâtımîler ordusunda istihdam edilmeleri, Fâtımî askerî teşkilatlanma açısından bir reform oldu[242].

Devletin ilk yıllarında söz sahibi olan Meğâribe(Berberî) taifesi bu konumunu uzun süre muhafaza edemedi ve Meşârika (Arap, Türk, Deylem, Kürt...vs.) ile çatışmalara girdiler. Meğâribe askerleri yenilince bu zamana kadar olan güçlerini de böylece yitirmiş oldular ve askerî üst düzey bürokrasiyi temsil eden Meğâribe Mısır'da birer reâya derecesine düştüler[243]. Halife Müstansır-Billâh zamanında Türkler, halifenin annesi Sittülmülk'in desteğine rağmen Sudanlıları da hezimete uğratınca Türkler Kahire'de en güçlü askerî taife oldular[244].

Fâtımîler'in bir diğer önemli askerî taifesi Sudanlılar idi. Mısır'daki varlıkları Hz. Osman zamanında yapılan antlaşma sonucunda verilen esirler ile başlamış, Fâtımîlerden önce de Tolunoğulları ve İhşîdiler zamanından beri Mısır'da paralı askerler olarak bulunurlardı. Gerçekte halife Hâkim zamanında Meğâribe taifesine karşı alternatif olarak desteklendiğinden dolayı, güçlü bir konuma geldiler. Ancak bu güçlerini sayılarına orantılı olarak siyasî alana hiçbir zaman taşıyamadılar.

---

[240] Bkz. Aydın Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire*, s. 109-114,120-121.

[241] Takiyuddin el-Makrîzî, *Beyânu ve'l-i'râbu 'amma bi 'ardi Mısr mine'l-'A'rab*, İskenderiye, (Tarihsiz), s. 132; İbn İyas, *Bedâi'*, C. I/1, s. 191; Mübârek, *Hıtat*, I, 43; Yacoov Lev, "Army, Regime and Socıety in Fâtımîd Egypt, 358-487/968-1094" *İnternational Journal of The Middle Eastern Studies*, 19 (1987), s. 337-366.

[242] İbn İyas, *Bedâi'*, C. I/1, s. 192; Zâhiruddin Rûzravârî, *Zeylu kitâbu tecâribi'l-ümem* (Thk. H. F. Amedroz), Bağdat, 1914, s. 225; Münavî, *Vezâret*, s. 173; Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 280; Mübârek, *Hıtat*, I, 44; Lev, *Army, Regime and Socıety in Fâtımîd Egypt*, s. 337, 342.

[243] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 4, 181; Antakî, *Tarih*, s. 180-181; Makrîzî, *İtti'az*, II, 12; Hasan İ. Hasan, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, s. 624-625; Mübârek, *Hıtat*, I, 44; Münavî, *Vezâret*, s. 173.

[244] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 24-25; Münavî, *Vezâret*, s. 175; Ayrıca bkz. Macid, *Hilâfetü'l-Fâtımîyye*, s. 311-314; Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 97-99; Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar*, II, s. 189-191.

Bedrü'l-Cemâlî'nin 466 (1074) yılında halifenin izniyle gerçekleştirdiği askerî ihtilal sonrasında Fâtımî ordusuna yeni bir askerî unsur olan Ermeniler girdi. Daha sonraları Mısır'a gelen Ermeni askerlerin sayıları 30.000'e ulaştı[245]. Orduya Mısır kökenli askerler alınırken, diğer unsurların zamanla idaredeki etkileri azaldı. Fakat Sudanlılar hayatiyetini devam ettirdiler. Fâtımî ordularında istihdam edilen bir diğer taife de Kürtler'dir. Bunların sayısı, 5.000 kadar olup, Tâcü'l-mülûk Şâzî liderliğinde olduğu belirtilmektedir. Yine kesin miktarı ve yerleri belli olmamakla birlikte, yerli Mısırlılar da asker olarak istihdam edildiler[246].

Öte yandan vezirlerin güç dayanakları olan ve genellikle bağlı oldukları vezirlerin adıyla bilinen askerî fırkalar da vardı. Vezir İbn Killis'in *veziriyye* - sayıları 4.000 civarında[247]-Vezir Efdal'ın *Efdaliyye*, Vezir Yanis'in *Yanisiyye*, Vezir Me'mûn'un, *müsâdeme*, Vezir Talâi' b. Ruzzîk'in *barkiyye* fırkaları gibi. Bu dönemde bedevî Araplar'dan *'Utufiyye*, *Bisâtiyye* gibi yeni askerî fırkalar da ortaya çıktı. Bu kabileler, olağanüstü hâllerde düzenli ordu gelinceye kadar düşmana karşı bir set oluşturuyordu ve ikta sahiplerinden destek alıyorlardı[248].

Müstansır-Billâh döneminde Kahire'de bulunan Nâsır-ı Hüsrev, bütün askerî taifelerin katılımıyla gerçekleşen halicin (kanal) açılış töreni hakkında verdiği malumatta; 10.000'lerce süvârinin varlığından söz ettikten sonra, Berberî asıllı olan Kutâmeliler 20.000, Mağribliler 15.000, Mesmûdîler (Berberî asıllı bir kabile) 20.000, Türkler ve Deylemliler 10.000, Bedevîler 15.000, Sudanlılar için 30.000 rakamlarını vermektedir[249].

Fâtımîler devleti Kuzey Afrika'da inşa ettiği donanma sayesinde elde ettiği başarılarla Sicilya ve Kuzey Afrika'da büyük ölçüde Akdeniz hâkimiyetini eline geçirmişti. Dolayısıyla deniz savaşlarında veya donanma kurmadaki büyük tecrübelerini Mısır'a da naklettiler. Suriye ve Filistin sahillerinde bulunan Trablus, Akkâ, Sûr ve Askalân gibi şehirleri elinde bulundurması, Bizans'la olan Akdeniz'deki rekabeti, kendi sahillerini Haçlı saldırılarından korumak ve ticaret gibi nedenlerden dolayı Mısır'da da deniz gücüne önem vermek zorunda kaldı. Muiz, Kahire'nin Nil kıyısında bulunan ve aynı zamanda şehrin limanı olan Maks'ta yeni bir tersane inşa

[245] Cemaluddin Surûr, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, I, 107; Macid, *Hilâfetü'l-Fâtımîyye*, s. 324-326; Münavî, *Vezâret*, s. 176-181; Lane-Pool, *Sîretü'l-Kahire*, s. 142;
[246] Macid, *Hilâfetü'l-Fâtımîyye*, s. 311, 320, 332.
[247] Lev, *The Fatimid Vizier*, s. 248.
[248] Münavî, *Vezâret*, s. 178, 181-182; Macid, *Hilâfetü'l-Fâtımîyye*, s. 353, 358; Ayrıca bkz., Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fî Mısr*, s. 144 -147, 151,192.
[249] Lane-Pool, *Sîretü'l-Kahire*, s. 139.

etti[250]. Burada 600 adet gemi inşa edildi. Daha önce Mısır'da bu kadar sayıda bir donanmanın mevcut olmadığı belirtilmektedir. 439'da (1047) tersaneyi ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev, Maks'ta bulunan Muiz'in bazı gemilerini gördüğünü, bunlardan birinin uzunluğunun yaklaşık 275 ayak, genişliği ise, 110 ayak olduğunu belirtmektedir. Halifeler tarafından sık sık ziyaret edilen bu tersanenin, zaman zaman Fustât'a veya Ravza adasına nakledilmiş olduğu görülmektedir[251]. Donanmanın başında 10 adet komutan ve bunların da başında donanma reisi Kâidu'l-kuvvâd bulunurdu. Bu donanmanın Divanu'l-cihad isminde bir divanı vardı. Divana kayıtlı olanlara *Mücahidîn fi sebîlillah* deniyordu. Bahriyelilerin sayıları 5.000-10.000 arasında değişmekteydi. Bu komutanların yanında bir de nukebâ olarak bilinen 20 tane 'arif vardı. Bunların çoğunluğu Meğâribe'den olup, kaptanlıkta ve gemi seyrinde maharetliydiler. Bahriyelilerin 500'den fazlası ise tam teçhizatlı Oğuz ve Kürt paralı askerlerden oluşuyordu[252]. Donanma her ne zaman denize açılacak olsa resmi tören düzenlenir, halife tarafından uğurlanır ve geri döndüğünde de aynı şekilde törenle karşılanırdı[253].

İlk yıllarda Fâtımî sivil ve savaş gemileri adadaki tersanede üretilirken, Vezir Betâihî bunu iptal ederek ticari gemilerin üretimini Fustât'ta, savaş gemilerinin üretimininin ise Maks ve Ravza adasındaki tersanelerde yapılmasını istedi. Fâtımîler gemi sanayiinde lazım olan keresteyi dışarıdan ithal etmekle birlikte Behnesâ sahillerinde yetişen sind ağacı korusundan da yararlanmaktaydı. Bekçileriyle özel korumalı olan bu yerde devlet izinsiz ağaç kesimine müsaade etmezdi[254].

4. Adlî Teşkilat

Cevher Mısır'a geldiğinde kadılık görevi, Malikî mezhebine mensup Ebû Tahir Muhammed b. Ahmed ez-Zühlî'de bulunuyordu. Cevher adı geçen bu kadıyı yerinde bıraktı. Muiz Mısır'a gelince, Ebû Tahir'e yardımcı olarak Ali b. Nu'mân'ı atadı ve ondan Şîa mezhebine uygun olarak davalara bakmasını istedi. Ebû Tahir Ezher Camii'nde duruşmaları

[250] Makrîzî, *Hıtat, II*, 121; Münavî, *Vezâret*, s. 172; Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîye fi Mısr*, s. 287; A. Muhtar'Abbâdî -Abdulaziz Salim, *Tarihu'l-bahriyyeti'l-islamiyye fi Mısr ve'ş-Şâm*, Beyrut, 1981, s. 85-86; P. K. Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 993.

[251] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 180, 93; Antakî, *Tarih*, s. 178; Makrîzî, *İttî'az, I*, 9, 149; Bkz. Mübârek, *Hıtat*, I, 57; A. Muhtar el-'Abbâdî-Abduaziz Salim, *Tarihu'l-Bahriyye*, s. 88; Macid, *Hilâfetü'l-Fâtımîyye*, s. 234-235; Lane-Pool, *Sîretü'l-Kahire*, s. 129-130.

[252] Makrîzî, *Hıtat*, I, 450; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 581, 596-597; Tağrîberdî, *Nücûm*, IV, 94; Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 290; 'Abbâdî, *Tarihu'l-Bahriyye*, s. 129, 130; 'Abbâdî, *Tarihu'l-Abbâsî*, s. 271.

[253] Makrîzî, *Hıtat*, II, 193-197; Bkz., Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 597; Mübârek, *Hıtat*, I, 47.

[254] 'Abbâdî, *Tarihu'l-Bahriyye*, s. 127,132, 95; Hasan, İ. Hasan, *Nuzumu'l-Fâtımîyyîn*, s. 252; Münavî, *Vezâret*, s. 183.

gerçekleştirirken, Ali b. Nu'mân ise Fustât'ta aynı vazifeyi yapıyordu. Bahsedilen mekânlarda gerçekleştirilen duruşmalar kadıya göre farklı günlerde gerçekleşirdi. Bu durum Ebû Tahir'in yaşlılığından dolayı 366'da (977) affını istemesine kadar devam etti. Ardından aynı yıl Ali b. Nu'mân tek başına kadılığa getirildi. Nitekim bu sülaleden gelen altı kadı yaklaşık 60 yıl kadar bu görevi ifa ettiler[255].

393'te (1012) Hüseyin b. Nu'mân Mısır kadılığına atanınca diğer illerdeki kadılar da ona bağlandı. Böylece Kadı'l-kudât'lık makamına resmen atanan ilk kadı ünvanını almış oldu[256]. Halife Muiz, Meğâribe'nin davaları için Kadı Abdullah b. Ebi Sevbân'ı ataması, bütün askerî taifeler için ayrı kadıların atanmış olabilme ihtimalini akla getirmektedir [257].

Vezir Hasan b. Ali el-Yazûrî, 442'de (1050) ilk kez, vezirliğin yanı sıra Kadı'l-kudâtlık ve Dâi'd-duât'lık görevlerine atandı. Yazûrî'nin ölümünden sonra Bedrü'l-Cemâlî'nin gelişine kadar geçen on yedi yıllık zaman zarfında idarenin bozulması nedeniyle vezirlerde olduğu gibi kadı atamalarında da büyük bir artış olduğu gözlenmektedir[258].

Kadıların genel olarak İsmâiliyye mezhebinden olan fakihler arasından -değilse bile- devletin resmi mezhebine göre hüküm vermeleri şartı konmakta iken, vezir Ebû Ali b. Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî döneminde, daha önce Fâtımîler tarihinde bu müessesede görülmeyen yeni bir uygulama başladı. Efdal, mevcut teamülün dışına çıkarak 525'te (1131) ikisi Şîa mezhebinden, ikisi de Sünnî mezhebinden olmak üzere dört kadı atadı. Şîa mezhebinden olanların biri İsnâaşeriyye, diğeri İsmâiliyye mezhebindendi. Sünnî mezhebinden olanlar ise; biri Şafiî diğeri, Malikî mezhebinden idi. Her kadı kendi mezhebine göre hüküm veriyordu[259].

Kadı'l-kudât'lık makamına kır bir katır tahsis edilirdi. Hazineden kendisine çok sayıda takım elbise, kılıç, işlemeli eyer ve altın işlemeli hil'at giydirilirdi. Pazartesi ve Perşembe günleri sabahleyin halifeyi selamlamak üzere sarayda bulunurdu. Kadı'l-kudât, Cumartesi ve Salı günlerinde ise Fustât'taki Amr Camisi'nin ilaveli bölümünde duruşmalarını

[255] Makrîzî, *İtti'az*, II, 109; Makrîzî, *Mukaffâ*, s. 271, 278; Hasan İ. Hasan, *Nuzumu'l-Fâtımîyyîn*, s. 348; Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 268.

[256] Makrîzî, *İtti'az*, II, 49- 50; Hasan İ. Hasan, *Nuzumu'l-Fâtımîyyîn*, s. 348; Eymen F. Seyyid, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, s. 269.

[257] Makrîzî, *İtti'az*, II, 191,196; İbn İyas, *Bedâi'*, C. I/1, s. 195; Hasan İ. Hasan, *Nuzumu'l-Fâtımîyyîn*, s. 348; Bkz. Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı*, Ankara, 1981, s. 183-184.

[258] Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 270, 271.

[259] Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, II, 155; Makrîzî, *İtti'az*, III, 142; İbn İyas, *Bedâi'*, C. I/1, s. 213; Hasan İ. Hasan, *Nuzumu'l-Fâtımîyyîn*, s. 348-349; Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 272; Münavî, *Vezâret*, s. 162.

gerçekleştirirdi. Bunun için ipek sergi ve dividin konulduğu bir de kürsüsü vardı. Duruşmalarda şuhûd, Kadı'l-kudât'ın sağında ve solunda otururlardı. Karşısında ise, karşı karşıya ikişerli olarak duran dört kişiden oluşan kâtipler yer alırdı. Kapıda beş adet hâcib beklerdi. Bunların ikisi karşısında, ikisi maksurenin kapısında durur, biri de suçluları getirirdi[260].

Kadı'nın resmi törenlerdeki protokollerde önemli bir yeri vardı. Bazı dini kutlamalardaki kortejin en başında kendisi bulunurdu. Yargıdaki görevi yanında, namaz kıldırmak, darphâneye müşriflik, altın ve gümüş ayarlarına bakmak, saraydaki toplantılarda Kur'ân okumak, vakıflar, cami ve mescitlerin her türlü bakım işlerini takip etmek, hutbe okumak, halkın kendisine emanet edilen paraları korumak (miras malları), İsmâiliyye mezhebinde olanlardan vergi toplamak, nikâh kıymak, cenaze namazı kıldırmak, gibi görevler de Kadı'l-kudât'ın sorumluluğu altında idi. Tüm bu görevlerin yanında bazen Kahire'deki Dâru'l-'ilm merkezinde ders verdiği de olurdu[261]. Maaşları bir hayli yüksekti. Nâsır-ı Hüsrev: "Kadı'l-kudât'ın maaşı aylık 2.000 dinardır. Kimsenin malına tamah etmesinler diye, kimseye zulmetmesinler diye, her kadının maaşı da buna göredir"[262] demektedir.

Fâtımîler'de kadılık müessesesi Selâhaddin Eyyûbî'nin Mısır'a gelişine kadar bu şekilde devam etti. O, bir müddet sonra idarede söz sahibi olunca, bu makama atadığı Sadruddin Abdulmelik b. Derbas el-Kurdî vasıtasıyla Şîa olan kadıları tasfiye etti[263].

Fâtımîler idareyi ele geçirince, Komutan Cevher haftanın bir günü vezir, kadı ve fukahâdan bir cemaatle mezâlime baktı ve onların tümüne yüksek maaş bağladı[264]. Efendisi Muiz Mısır'a geldikten sonra ise halifenin kendisi veya görevlendirdiği kişi mezâlime bakmaya başladı. Mezâlim mahkemesi konusunda en hassas davranan Halifenin Hâkim-Biemrillâh olduğu anlaşılmaktadır. Zira o, namaza gittiğinde, bizzat kendisi şikâyet dilekçelerini alıp bunları işleme koyardı onun bu hareketinin halk tarafından memnuniyetle karşılandığı rivayet edilmektedir[265]. Yine aynı halife,

[260] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 107; Makrîzî, *İtti'az*, II, 23, III, 336; Canard, *Tertîbu memleketi'l-Fâtımîyyîn*, s. 15-16; Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 273.

[261] İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, s. 22; Makrîzî, *İtti'az*, II, 50, 109, III, 173; Makrîzî, *Hıtat*, I, 404; Makrîzî, *Mukaffâ*, s. 360, 390, 395; Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 269, 272-273; Mübârek, *Hıtat*, I, 47; Arif Tamir, *Tarihu'l-İsmâiliyye*, s. 46; Abdurrahim Muddazir, "Hukuki Kurumlar", *İslâm Şehri* (Ed: R. B. Serjant, Çev., E. Topçugil), İstanbul, 1992, s. 56-58.

[262] Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 88; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 262; Muddazir Abdurrahim, "Hukuki Kurumlar", *İslâm Şehri*, s. 59-62.

[263] Hasan İ. Hasan, *Nuzumu'l-Fâtımîyyîn*, s. 349; Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 129.

[264] Makrîzî, *İtti'az*, II, 179; Kureşî, s. 157.

[265] Bkz. *İtti'az*, II, 96; Devadârî, *ed-Dürretü'l-mudiyye*, IV, 267.

sarayında Bâbu'z-zeheb'deki sakîfe (gölgelik) denen yerde geceleri oturur haksızlığa uğrayanlar gelip "*Lailahe illallah Muhammedun Resûlullah Aliyyu veliyyullah*" diye bağırdıklarında, o kişiyi halife ya kendi yanına çağırır ya da vezir veya kadıya havale ederdi. Makrîzî'nin rivayetine göre, Hâkim, Cumartesi Kutameliler ve Meğâribe, Pazartesi Meşârika, Perşembe gününde ise diğer tüm insanların (mazâlim) davalarına bakardı[266].

Fâtımîler'in ikinci döneminde bir diğer deyişle güçlü vezirler döneminde mezâlim davalarına vezirler bakardı. Mahkemede vezir, Kadı'l-kudât'ın karşısında otururdu. Duruşmalarda şuhûd, vezirin özel kalemi, divanu'l-mâl başkanı, sahibu'l-bâb, isfehsalar (general), hâcib ve nâibler hazır bulunurdu. Mahkeme haftanın iki gününde kurulurdu. Vezir olmadığı zaman mezâlime Sahibu'l-bâb onun yerine vekâlet ederdi[267].

a. Hisbe

Makrîzî, İbn Tuveyyir'den yaptığı rivayette Kahire'deki muhtesibin vazifesi hakkında şu bilgileri kaydetmektedir: "Bu göreve atanan kişinin Müslüman ve adaletli olmak zorunluluğu vardır. Çünkü dini bir hizmettir. Muhtesibin Kahire ve diğer yerlerde istihdam ettiği nâibleri vardır. Birer gün arayla Kahire ve Fustât'taki iki camide (Ezher ve Amr b. el-As) meclis (duruşma) gerçekleştirir. Nâibleri zanaatçıları ve esnafı dolaşır, nâiblerine; kebapçıların tencerelerini mühürlemelerini, etlerini kontrol etmelerini ve kasaplarını araştırmalarını emreder, aynı şekilde lokantacıları da kontrol ederler. Yolları kontrol ederek sıkışıklığı önlerler, gemilere kapasitelerinin üzerinde yük almamaları için sahiplerini uyarırlar. Aynı şekilde hayvanlarla taşıma yapanları da (uyarırlar). Sâkilerin su kaplarının ağzını kapatmalarını... Onlara avret yerlerini örten kısa külotlar giymelerini emrederler. Öğretmenlerin öğrencilerini kötü bir şekilde dövmemeleri, yine yüzme öğreticilerinin de öğrencilerini güzellikle ikaz etmeleri konusunda uyarırlar. Her kim kötü davranırsa ona engel olurlar. Ölçü ve tartıları kontrol ederler. Muhtesibin bir görevi de Dâru'l-'iyâr (ölçü ve tartıların ayarlandığı merkez)'a bakmaktır *(...)*"[268].

Fâtımîler Devleti'nde bazen halifelerin bizzat kendilerinin muhtesiblik yaptıkları da vakidir. Bunu işi en sıkı şekilde takip eden Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh'tır. O, beyaz yün cübbesi ve kır eşeği ile yanına aldığı

[266] Makrîzî, *Hıtat*, I, 405; Makrîzî, *Hıtat*, II 109-110; Macid, *Hilâfetü'l-Fâtımîyye*,, s. 245; Macid, *Nuzumu'l-Fâtımîyyîn*, II, 124-125.

[267] Makrîzî, *Hıtat*, XII, 207-208; Makrîzî, *İtti'az*, II, 165; M. Canard, *Tertîbu memleketi'l-Fâtımîyyîn*, s. 58; Münavî, *Vezâret*, s. 46.

[268] Makrîzî, *Hıtat*, I, 463-464; Ayrıca bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 574-577; Arif Tamir, *Tarihu'l-İsmâiliyye*, s. 46-47.

iri cüsseli bir zenci kölesiyle birlikte Kahire çarşılarını gece gündüz dolaşırdı. Herhangi bir sahtekârlık gördüğünde, Mesud ismindeki bu kölesine emrederek, sahtekârlık yapana, cezasını yerinde verirdi. Çarşıda bulunan herkes onun bu hâlini seyrederdi[269]. Bu dönemdeki sıkı kontroller sayesinde dükkânların açık olarak terk edildiğini ve hiçbir şeyin kaybolmadığı, hatta yere düşen paralara kimsenin can korkusundan el uzatamadığı belirtilmektedir[270].

5. Da'va Kurumu

Da'va, Fâtımîler devletinin direğidir. Bu sistem sayesinde Fâtımîler Devleti Kuzey Afrika'da kurulmuştur. Bir tür misyonerlik faaliyetinin yürütüldüğü bu kurumun amacı kısaca İsmâiliyye mezhebini veya Fâtımî davasını diğer İslâm coğrafyasına yaymaktı[271].

Fâtımîler'de bu kurumun başındaki en yetkili kişi Dâi'd-duât idi. Rütbesi Kadı'l-kudât'tan sonra gelse de siyasî ağırlığı ondan daha fazlaydı. Çünkü İsmâiliyye inancına göre İmam (halife)'dan sonra o gelirdi. Dâi'd-duât saraydaki Meclisü'l-hikem'e başkanlık yapmak, Ezher Camii'nde ders halkaları kurmak, sarayın ileri gelenlerinden olan kadınlara ders vermek ve Dâru'l-hikme (Dâru'l-ilm)'de toplantılar düzenlemek gibi da'vanın propaganda işleriyle ilgilenirdi. Ayrıca yeni mezhebe girenlerden ahit alırdı. Yine her Salı ve Perşembe günleri halifenin bizzat kendisi tarafından gönderilen metni saray meclisinde okurdu[272]. Dâi'd-duât'ın bir diğer önemli vazifesi ise Ramazan ayında toplanan fitreleri, Mısır ve vilayetlerindeki mü'minlerinden naibleri vasıtasıyla toplanan necvâ denen ve 3 x 1/3 dirhem miktarında olan mezheb vergisini alıp, bu vergileri halifeye veya beytü'l-mal'a teslim etmekti[273].

Diğer yandan hisbe işlerinde de hukukî durum söz konusu olduğundan dolayı Dâi'd-duâtlık ve hisbenin bazen aynı şahısta toplandığı, yine şurta (emniyet) ile olan yakınlığından dolayı bazen de şurta ile hisbe görevinin aynı kişide birleştirildiği görülmektedir. Muhtesib olarak atanan bu görevliler büyük bir törenle meclislerine giderlerdi[274]. Muhtesibin oturduğu yer (makamı) Dikketü'l-hisbe adında olup, Habsü'l-ma'ûne'ye (Maune cezaevi) yakın bir yerdeydi. Bu yerin hapishaneye yakın olması bir tesadüf olmasa gerek, çünkü o suçluları gerektiğinde cezaevine gönderme yetkisine sahipti.

[269] İbn İyas, *Bedâi'*, C. I/1, s. 201; Macid, *Hilâfetü'l-Fâtımîyye*, s. 302.
[270] İbn İyas, *Bedâi'*, C. I/1, s. 203.
[271] Bkz. S. M. Stern, *Studies in Early İsma'ilism*, Leiden, 1983, s. 245-253.
[272] Makrîzî, *Hıtat*, I, 391; S. M. Stern, *Studies in Early İsma'ilism*, s. 236-253.
[273] Makrîzî, *Hıtat*, I, 391.
[274] Makrîzî, *İttî'az*, II, 135, 297.

6. Sosyal, Kültürel ve İktisâdi Hayat

Fâtımîler Devleti kuruluş felsefesi olarak mezhebe dayalı bir propaganda ile kitleleri kendi etrafında birleştirmek suretiyle Kuzey Afrika'da kurulmasına rağmen, bu oluşuma destek veren Kutameliler nihayetinde bir kabile idi. Dolayısıyla bu dönemde kabileye dayalı olarak kurulan devletlerde bulunan tüm problemler kendilerini de etkiledi. Haricîler, Kuzey Afrika'da neredeyse Fâtımîler devletini kuruluş aşamasında ortadan kaldıracaktı. Dolayısıyla Fâtımîler nüfuzlarını bölgeye yayma girişiminden rahatlığa erişemedikleri için sosyal ve kültürel faaliyetlere ayıracak fazla vakitleri olmadı. Kaldı ki Kuzey Afrika bölgesinin medeniyet alt yapısı itibarı ile Fâtımîler'in daha sonra hilâfet merkezini naklettikleri Mısır ile mukayese etmek de mümkün değildir.

Fâtımîler'in Mısır'a intikalleri ile sosyal ve kültürel hayat hem saraydakiler hem de ahali bakımından kısa zamanda değişti. Bunun böyle olmasında farklı insan kaynakları, ülkenin maddi zenginliği, eski Mısır kültür ve medeniyetleri, mezhebî rekabetin önemli bir paya sahip olduğu varsayılmaktadır. Mısır'ın Fâtımî öncesindeki mevcut etnik ve dini mozaiğine Fâtımîler'in gelişiyle, önce Meğâribe (Berberîler) daha sonra da -ordu taifelerinde bahsedildiği üzere- Meşârika ilave oldu. İşte bu kadar farklı sosyal ve kültürel yapının buluştuğu Mısır'da buna paralel olarak dini ve millî törenlerde artış meydana geldi. Başta halife olmak üzere, tüm üst düzey devlet ricali ve halife yakınlarının iştirak ettiği bu merasim ve bayramlarda devlet, hiçbir masraftan geri durmazdı. Halife ve iştirak eden tüm devlet ricali bu günlerde kullandıkları özel alet, edevat ve kıyafetlere sahipti.

Fâtımî kutlama ve törenleri, Fâtımîler Mısır'a geldikten sonra ilk etapta basit bir şekilde başladı ve yavaş yavaş güçlendi[275]. Mısır sarayına ulaşması için bir müddet zamana ihtiyaçları vardı. İbn Tağrîberdî Muizz'in Mısır'da bulunan tüm saray merasimlerini kutladığını belirtmektedir. Fakat tören ve merasimlerin özellikle Halife Âmir tarafından yeniden şekillendirildiğini Makrîzî ifade etmektedir. Fâtımîler'in tören ve merasimleri -Mısır sarayı merasimleri olarak- devletin yıkılmasından sonra da devam etti. Özellikle Memlük sarayı bunlardan çokça etkilendi[276]. Hatta bugün dahi Mısır'da Fâtımî izlerini taşıyan kutlamalar mevcuttur.

Burada merak edenlerin kaynaklarda geniş bilgi bulabilecekleri merasim ve törenlerin sadece ana başlıklarına değinmek istiyoruz. Bu

[275] G. Wiet, *Kahire*, s. 48.
[276] Bkz. Şihabuddin Ahmed b. Yahya b. Fadlillah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr fi memâliki'l-emsâr* (Thk. Eymen F. Seyyid), Kahire, (Trz.), s. 73.

bayramlar arasında; Hicri yılbaşı, Mevlid kandili, Recep ve Şaban ayında kutlanan mevlidler, Ramazan ayı kutlaması, Ramazan bayramı, Kurban bayramı, Aşûra günü, Ğadîr-i hûm, Fâtımî ataları ve halifenin doğum günü, veliaht tayin vs. bunlara gayrimüslimlerin dinî kutlamaları ve millî törenler de ilave edildiğinde bu sayının ne kadar arttığı anlaşılacaktır.

Kutlamalar hangi dine veya mezhebe ait olursa olsun Fâtımî halifeleri genellikle katılırdı. Bu konuda -Hâkim-Biemrillâh'ın dönemi istisna- devletin herhangi bir engellemesi söz konusu değildi. Hatta bir karnaval havasında kutlanan bazı Hıristiyan kutlamalarında ahlaksızlık ve içkiden uzak durmaları için Müslümanların iştirak etmemelerine dair uyarılar yapılmaktaydı.

Fâtımîler Kurban ve Ramazan bayramları başta olmak üzere dini merasimler esnasında devletin üst düzey görevlileri için sarayda ziyafet, halka da sadaka dağıtmak, günün anısına sikke darbetmek suretiyle ciddi masraflarda bulunurlardı.

Fâtımî halifeleri kültürlü insanlardı. Yazı ve telifle meşgul oluyorlardı. Devletin ilk halifesi Ubeydullah el-Mehdî Kuzey Afrika'ya gelişinde Abbâsîler tarafından takibata maruz kalmasına rağmen, yanında çok sayıda kitap bulundurduğu ve bu kitaplarının Barkalılar tarafından gaspedilerek elinden alındığı rivayet edilmektedir. Keza Muiz de Mısır'a geldiğinde beraberinde çok sayıda kitap getirdi[277].

Kahire şehri Fâtımîler döneminde âlimlerin gözdesi ve talebelerin son durağı oldu. Burada yetişen ilim adamları diğer ülkelere fikirlerini yayacak özellikte yetişirlerdi. Nitekim Gazzali bu mezhebe karşı reddiyeler yazmış olmasına rağmen, hayatının son dönemlerinde Mısır'a gelmiş, Fâtımîler'in bazı fikirlerinden etkilenmiş ve onların ilme verdikleri değeri takdir etmiştir[278].

Dışarıdan gelen ilim adamlarını istihdam edip ilmi çalışmalarında kendilerine imkânlar tanımışlardır. Makrîzî'nin kaydettiğine göre, Endülüs'ten gelen Yahudi asıllı Ebû Ca'fer b. Ahmed b. Hasediyye b. Yûsuf el-İsrailî adlı tabibe Kahire'de devlet misafiri olarak kendisine akar verilmiş, giysi ve ihtiyaçları karşılanıp, ev tahsis edilerek maaş bağlanmıştır. Fustât ve Kahire'de bulunan tabipler gelip kendisinden ders alırdı. O haftanın iki gününü bu işe, geri kalanını da eser yazmakla geçirirdi. Bu kişi Hipokrat'ın eserini şerh etmiş, çeşitli ilimlerle ilgili eserler yazarak

[277] Atallah, *Hayatü'l-fikriyye*, s. 139; Bkz., Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fâtımîler Devleti*, s. 67; Zekî Muhammed Hasan, *Kunûzu'l-Fâtımîyyîn*, s. 30.

[278] Atallah, *Hayatü'l-fikriyye*, s. 209, 329.

bunları saray kütüphanesine koymuştur. Onun emrine verilen iki kâtip ise eserlerini temize çekmekle meşguldu[279].

Yine aslen Basra'lı olan meşhur matematikçi ve filozof İbnü'l-Heysem'in: "Mısır'da olsaydım, Nil nehri üzerinde projeler gerçekleştirirdim..." dediğini haber alan halife Hâkim, hemen kendisine para göndermiş ve Mısır'a getirtmiştir[280]. Bu ve benzeri örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Fâtımîler felsefeyle ilgilenenlere karşı Ehl-i Sünnete göre daha toleranslı bir yaklaşım sergilerlerdi. Dolayısıyla Felsefe ve dalları olan matematik, eczacılık, kimya, tıp, astronomi vs. gibi pozitif ilim dalları Fâtımîler'de daha bir gelişme kaydetmiştir. Bu açıdan onlar, yıldız rasathanelerinde ileri mesafe kaydettiler. Nitekim Ramazan ayını otuza tamamlamaları Sünnî mezhebinden farklı davranmaları da bunu göstermektedir. Bu nedenle de Hicri IV. yüzyılda İslâm âlemindeki pek çok filozofun Fâtımî dâilerinin fikirlerinden etkilenmiş oldukları belirtilmektedir. Bunlar arasında Fârâbî, İbn Sinâ, Ebü'l-A'la el-Ma'arrî ve İbnü'l-Heysem başı çekmektedir[281].

Diğer yandan halifelerin ve vezirlerinin şiire olan düşkünlükleri iyi bilinen bir özellikleridir. Bu nedenle de onlar saray ve köşklerinde bu kesimi hiç yanlarından eksik etmediklerini görmekteyiz. Kaldıki bazı halifeler (Muiz, Hâkim, Zâhir) ve vezirler (İbn Killis, Talâi', Efdal) aynı zamanda birer şairlerdi[282].

Fâtımî halifelerinin sarayları ve vezir konakları Mısır'daki düşünce hayatının birer merkezleri idiler. Fâtımî halifeleri saraylarında münazara meclisleri oluştururlardı. Saray ve konaklarında bu münazaralar için meclisler tahsis etmişlerdir. Çeşitli bölgelerden buraya ilim adamları, tabipler, edipler, şairler ve filozoflar davet edilirdi[283].

Mısır Fâtımî sarayında büyük bir kütüphane bulunması, Mağrib'deki saraylarından beri devam edip gelen bir gelenektir. Rivayet edildiğine göre, İslâm âlemindeki hiçbir saray kütüphanesi bundan daha büyük değildi[284]. İçerisinde bulunan eserlerin sayısı hakkında farklı rakamlar telaffuz edilmekle birlikte, ortalama 600.000 rakamı tercih edilmektedir[285].

[279] Bkz. Makrîzî, *İtti'az*, III, 94-95; Münavî, *Vezâret*, s. 107.
[280] Atallah, *Hayatü'l-fikriyye*, s. 203;Hasan İ. Hasan, "Fâtımîler", *D.G.B.İ.T.*, İstanbul,1988, V, 294-295.
[281] Atallah, *Hayatü'l-fikriyye*, s. 231,329-331; Şaban Döğen, *İslâm ve Astronomi*, İstanbul, 1993, s. 180-183.
[282] Bkz. H. Atallah, *Hayatü'l-fikriyye*, s. 382 vd.
[283] Makrîzî, *Hıtat*, II, 6; Atallah, *Hayatü'l-fikriyye*, s. 122; Hasan İ. Hasan, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, s. 632.
[284] G. Wiet, *Kahire*, s. 57.
[285] Makrîzî, *Hıtat*, I, 409; Hasan İ. Hasan, Fâtımîler, *D.G.B.İ.T.*, V, 255; M. Canard, *Tertîbu memleketi'l-Fâtımîyyîn*, s. 6; P. K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 1011; R.

Kırk adet deposu bulunan bu kütüphanenin halifeler için gözde bir yer olduğunu Makrîzî'nin İbn Tuveyyir'den yaptığı rivayetten anlaşılmaktadır: "Halife buraya binekli olarak gelirdi....Buraya bakan İbn 'Abdu'l-kavî dilediği kitapları kendisine getirirdi. Bu büyük yerde eserler raflara konmuştu. Rafların her biri kilitli bölmelerden oluşuyordu. İçinde çeşitli dallara ait 200.000'den fazla kitap vardı. Bunlar arasında sair mezheplere ait fıkıh kitapları, nahiv, dil, hadis, tarih, krallar tarihi, astronomi ve ruh bilimi, kimya, gibi tüm dallarla ilgili nüshalar bulunurdu..."[286] Bu kütüphaneye her kesimden insanlar geliyordu. Kimi kitap okumak, kimi yazmak, kimisi de öğretim amacıyla geliyordu[287].

Ancak halife Müstansir döneminde yaşanan "büyük felaket" olarak bilinen ekonomik kriz esnasında bu kütüphane ve bitişiğinde bulunan Dâru'l-hikme büyük bir yıkım geçirdi (461/1069). Burada bulunan altın ve gümüş süslemeli eserler askerler tarafından maaşlarının karşılığı olarak alındı. Bu esnada, eserlerin bir kısmı çalınmış bir kısmı ise Sünnî akideye muhalif diye imha edilmiştir[288].

Selâhaddîn-i Eyyûbî sarayı tasfiye ettiği zamanda dahi burada çok sayıda eser bulunmaktaydı. Nitekim Tarihçi Ebû Şâme, İbn Sûre tarafından sarraflara çok ucuz fiyata satılan bu eserlerin satışının yirmi yıl sürdüğünü belirtmektedir. Sırf bu eserlerden 100.000 kadarı Eyyûbîler zamanında Kadı Fadıl tarafından kurulmuş olan Fadıliyye Medresesi'ne aktarılmıştır[289].

Dâru'l-ilm 395'te (1005) Halife Hâkim-Biemrillâh tarafından da'va için inşa edildi. Onun bu kütüphaneyi kurmasındaki amacı Ehl-i sünnet sempatisini kazanmak ve ilimleri geliştirmeye yönelik idi. Bu nedenle, her çeşit ilmî eserlerle donattı. Kütüphane özel ve halk kesimine açıktı. Başında ise Kadı'l-kudât bulunuyordu. Bir millî kütüphane niteliğinde olan bu yerde, Kahireliler'e ödünç olarak okumak için kitap verilirdi. Yine farklı düşüncedeki aydınların dini ve ilmî münazaralarını yapabilmesinden dolayı aynı zamanda bir akademi konumundaydı. Yıllık bütçesi vardı [290].

Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 267; Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları* (Çev., Bahriye Üçök), İstanbul, 1972, s.186,190; Mustafa Demirci, *Beytü'l-hikme*, İstanbul, 1996, s. 220.

[286] Makrîzî, *Hıtat*, I, 409. Eymen F.Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 386.

[287] G. Wiet, *Kahire*, s. 59.

[288] Makrîzî, *Hıtat*, I, 408-409; Atallah, *Hayatü'l-fikriyye*, s. 173; G. Wiet, *Kahire*, s. 57; Oleg V. Volkoff, s. 76-77.

[289] Abdurrahman b. İsmâil Ebû Şâme, *Muhtasar kitabu'r-ravzateyn fi ahbari'd-devleteyn*, Cidde, 1997, s. 195; Makrîzî, *Hıtat*, I, 409; Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 267-268; Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 386; Atallah, *Hayatü'l-fikriyye*, s. 162; Zekî Muhammed Hasan, *Kunûzu'l-Fâtımîyyîn*, s. 33-34; Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 186-187.

[290] Makrîzî, *Hıtat*, I, 445; Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, II, 242; Atallah, *Hayatü'l-Fikriyye*, s. 172; Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 253; Lene-Pool, *Sîretü'l-Kahire*, s. 136; Adam Mez, *Onuncu*

Özellikle ilk yıllarda mezhep ve milliyet farkı gözetilmeksizin buraya her ülkeden araştırmacılar kabul ediliyordu. Bu kütüphanede din ilimleri yanında tıp, hendese, mantık, edebiyat vs. dersleri de alıyorlardı. İran'ın Kazvin bölgesinde davayı yaymakla görevli olan Hasan b. Sabbah ve Nâsır-ı Hüsrev buraya gelenler arasında yer almıştır[291]. Daru'l-ilm başlangıçta tamamen hür bir yapıya sahipken, daha sonra ideolojik bir yapıya büründü ve dolayısıyla burası Fâtımî resmi mezhebinin her tarafa yayılması için dâilerin toplandığı merkez haline geldi. İlmi çalışmaların İsmâilî mezhebe göre düzenlenmesiyle birlikte, akademik özelliğini de kaybetti[292].

Bilindiği gibi cami ve mescitlerin bir eğitim merkezi olarak kullanılması İslâmiyet'in ilk yıllarına kadar varır. Eğitimin camilerde verilmesi geleneği doğuda medreseler kuruluncaya kadar devam etmiştir.[293] Mukaddesî -375 (985)'li yıllarda- bir akşam vakti eski Kahire'nin büyük camisinde yüzden fazla ilim halkası saydığını belirtmiştir[294]. Bu tarz ilmi faaliyetlerin gerçekleştirildiği camilerden en önemlisi Ezher idi. Halife Azîz-Billâh'ın veziri Yakub b. Killis 378'de (988) caminin yan tarafına, burada ders yapan 35 kadar fıkıhçıya erzak ve kalacak yer tahsis etti. Bunlar Cuma namazından sonra ikindi namazına kadar burada halkalar şeklinde ders verirlerdi. Halife Ramazan ayında buradaki fıkıhçılara hil'at giydirirdi. Vezirin bu girişimi sayesinde ibadet yeri olarak yapılan bu cami daha sonraki halifeler döneminde bir eğitim müessesesi daha doğrusu bir üniversite haline dönüştü[295]. Burada islami ilimlere ilave olarak matematik, astronomi, tabiat ilimleri, biyoloji, tıp, edebiyat ve çeşitli felsefe dalları ile ilgili dersler de görülmekteydi[296]. Ancak pozitif ilimlerle ilgili ders halkaları Dâru'l-hikme'nin kurulmasından sonra hocaların oraya kaymasıyla kesilmiş, böylece Ezher Camii sadece dini ilimlerin görüldüğü bir merkez haline gelmiştir. Bugün bazı fakülteleri cami etrafında yer alan aynı isimdeki üniversite, günümüzde farklı ülkelerden gelen öğrencilerle eğitimine hâlen devam etmektedir. Yine Akmer Camii'nde bir öğrenci yurdu bulunuyordu. Aynı şekilde Kahire'nin diğer camilerinde de ders veren âlimler

Yüzyılda İslâm Medeniyeti, s. 213; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Çev. M. F. Köprülü), Ankara, 1940, s. 39, 169.

[291] Bkz. Saîd, Hayrullah, *Amelu'd-du'âti'l-İsmailiyyîn fi'l-'asri'l-Abbâsîyyîn*, Dımaşk, 1993, s, 251 vd; M. A. Altan Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1989, s. 207 vd.

[292] Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 414; Makrîzî, *İtti'az*, III, 84; İbn İyas, *Bedâi'*, C. I/1, s. 200; 'İnan, *Tarihu cami'i'l-Ezher*, s. 53,58; Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 254.

[293] Kazıcı, Ziya, *İslâm Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1995, s. 20-25; Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 262-263.

[294] Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 13.

[295] Makrîzî, *Hıtat*, II, 273; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 414; Mübârek, *Hıtat*, I, 47; Gustave Le Bon, *Hadâratu'l-Arab* (Arp. Çev. Adil Zu'aytir), Kahire, 1948, s. 289; 'İnan, *Tarihu cami'i'l-Ezher*, s. 42, 69, 129; G. Wiet, *Kahire*, 56; Hasan İ. Hasan, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, s. 536; Münavî, *Vezâret*, s. 106.

[296] G. Wiet, *Kahire*, s. 56; P. K. Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 1007.

bulunuyordu. Verilen bilgiye göre Râşide Camii'nde Fas'tan gelen meşhur Mağrib kurrâsı Ebü'l-Abbas Ahmed el-Fâsî ders veriyordu[297].

Fâtımîler Mısır'a geldiklerinde beraberlerinde yüklü miktarda sermaye getirdiler. Bu sayede Fâtımîler'in saray, köşk ve Dâru'l-vezâre gibi büyük yapıları ve bunların donanımı ve askerlerin her türlü ihtiyacının karşılanması gibi harcamalar ülke ekonomisine katkı sağladı. Diğer yandan Fâtımîler'in gelişiyle daha önce Bağdat'a akan Mısır haracı artık tamamıyla Kahire'nin hazinelerine girmeye başladı. Böylece dışarıdan gelen sermayeye bir de dışarıya çıkan eklendi. Buna ilaveten Fâtımîler'in -özellikle- ilk yıllarda almış oldukları ekonomik tedbirler ve ticarete verdikleri önem ülkenin refah seviyesini bir hayli artırdı.

Çağın özelliği olarak ekonominin genel anlamda tarım ve hayvancılığa dayandığı bu dönemde tabii olarak sanayinin hammaddesi ağırlıklı olarak tarım, hayvancılık ve toprağa dayanmaktaydı. Tarım bakımından zengin olan Mısır, buna dayanan keten ve pamuklu dokumalar, hayvancılığa dayanan yünlüler ve toprağa dayanan çömlek en ileri seviyede olan sanayi dallarını teşkil ederdi. Fâtımîler sanayide önemli gelişmeler kaydetti. Başta dokuma sanayisi olmak üzere çeşitli sanayi dallarının gelişmesindeki en önemli etkenler arasında, Fâtımî halife sarayının lükse olan düşkünlüğü, dini müsamaha, çok sayıda kutlanan tören ve merasimlerde tüm devlet memurlarına elbise dağıtılması, ülkedeki büyük ticari gelişme ve yeni çarşıların açılması, ilk sıralarda yer almaktadır.

Fâtımî döneminde gelişme kaydeden sanayi dallarının başında tekstil ürünleri gelmekteydi. Öyle ki Kahire'de bulunan atölyeler devletin lüksiyatını karşılayamadığı için, Aşağı Mısır'da ihracat yapan Fustât, İskenderiye, Dimyat, İhmîm, Tinnîs ve Behnesâ vs. gibi uluslararası üne sahip şehirlerdeki resmi atölyelerden Kahire'ye sürekli elbise getirtilirdi. Burada bulunan bazı şehirler markalı kumaşları üretmekte uzmanlaşmış atölyelere sahipti[298]. Nitekim Dimyat'ta üretilen dabikî denen kumaşın taklitleri İran'da da üretilirdi. Bu şehirlerde altın ağırlıklı son derece pahalı ürünler yapılırdı. Örneğin, Tinnîs'te halifeler için üretilen bedene denen ince gömleklerin her biri 1.000 dinar, bir sarık 500 dinara mal oluyordu.

[297] Bk. 'İnan, *Tarihu cami'i'l-Ezher*, s. 55,85; Atallah, *Hayatü'l-fikriyye*, s. 169, 300 vd.

[298] Müsebbihî, *Ahbâru Mısr*, s. 25; Abdulhalik Bakır, , "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, C. LXIV, S., 241, Ankara, 2001, s. 782, 784-790; Hasan İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, s. 583; Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet* (Çev. E. N. Erendor), Ankara, 1990, s. 145; C. H. Becker, "Mısır", *İA*., s. 235; Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 332-333; Maurice Lombard, *Coğrafiyatü't-tarihiyye li'l-'alemi'l-İslâmi hilale'l-kurûni'l-erba'ati'l-ûlâ*, (Arp. Çev. Abdurrahman Hamide), Dımaşk, (Tarihsiz.), s. 62; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 522.

Bunların büyük bir kısmı Kahire'deki hilâfet sarayına gönderiliyordu. Özellikle Fâtımîler'in refah dönemini yaşadığı Halife Azîz zamanında, bu sektör daha bir gelişme kaydetti. İhtiyaçtan dolayı buradaki ürünlerin ihracatı yasaklanarak tamamı saraya tahsis edildi.

Ahşap oymacılığı Fâtımîler döneminde zirveye ulaştı. İlk dönem Fâtımî ahşap oymacılık sanatı kendisinden önceki Tolunoğulları ve İhşîdîler oymacılık sanatı üslubunu örnek aldı. Mısır gerek yerli ve gerekse Suriye, Anadolu'dan ithal edilen sedir ağacı, Sudan'dan abanoz, Hindistan'dan getirilen sac (Hindistan meşesi) ve Güney Avrupa ülkelerinden getirilen ağaç türlerinden ahşap sanayiinde istifade ederlerdi. Avrupa ahşapları İtalyan tüccarları tarafından getiriliyordu. Bu ağaçlar değirmen, su dolapları, meyve suyunun çıkarılmasında, dokuma tezgâhlarında, evlerin ahşap doğramasında ve eşyasında, çiftçi aletlerinde, vs. tüm ahşap sanayi dallarında kullanılıyordu. Kıptîler marangozluk sanatında ileri seviyede idiler. Nitekim Kıptî kiliselerde bulunan ahşap süslemeler ile camilerde bulunan ahşap ve diğer ahşap örneklerin birbirlerine benzerlik arz ettiği belirtilmektedir[299].

Bu dönemde Mısır kâğıt sanayiinde de önemli gelişmeler kaydetti. Fustât şehrinde olan ve *Varaku mansûrî* olarak tanınan bir kâğıt türü vardı. Burada üretilen kâğıt farklı kalitede olup, buna göre de fiatı değişirdi. Yaz mevsiminde beyaz ve parlak olarak yapılan kâğıt, kış mevsiminde yapılan pürüzlü ve siyah olan kâğıttan daha pahalı idi. Kâğıt dövülmüş pamuktan imal edildiği gibi örmek suretiyle de imal edilirdi[300]. Suyutî, Mısır kâğıdının gayet meşhur olup üzerinde çok güzel yazı yazılabildiğini belirtmektedir. Kâğıt imalatı, cilt ve mürekkep işleriyle uğraşanlara *verrakûn* denirdi. Bunların kendilerine ait çarşısı vardı. Daha sonra Fustât'ta gelişme gösteren deri kitap ciltçilik sanatı ürünlerini Suriye'ye de ihraç etmeye başladı[301].

Cam imalatı -diğerlerinde olduğu gibi- Eski Çağ Mısır medeniyetinden beri bilinen bir sanattır. Cam üretimi, Fâtımîler döneminde bir hayli mesafe alarak Mısır'ın önemli ihraç ürünlerinden biri haline geldi. Mısır ve Avrupa'da bulunan müzelerde çok sayıda cam ürün örneği bulunmaktadır. Kristal ve cam imalatının merkezi Fustât şehri idi. Burada bulunan atölyelerde zümrüte benzeyen çok berrak bir cam türü üretilirdi. Bu dönemde kaya kristalinden büyük bir ustalıkla cam eşyalar imal edilmekteydi. Bunlar arasında ağırlık ölçüleri de yer alıyordu[302].

[299] Zekî Muhammed Hasan, *Kunûzu'l-Fâtımîyyîn*, s. 203; Şafî Mahmud Selam, *Ehlu'z-zımme fi Mısr fi'l-'asri'l-Fâtımîyyi's-sânî ve'l-Eyyûbî*, Mısır, 1982, s. 157.

[300] Hasan İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, s. 590.

[301] Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, II, 279; Makrîzî, *Hıtat*, I, 367; İbn Dokmak, *İntisâr*, s. 108; Hasan İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, s. 590.

[302] İbn Dokmak, *İntisâr*, s. 108; Zeki Muhammed, s. 181; Abdulhalik Bakır, *Taş ve Toprak Mamülleri*, Ankara, 2001, s. 25,155; Hasan İ. Hasan, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, s. 590.

Resim 67: Fâtımiler dönemine ait etrafı altın bezemeli kristal bardak

[https://s.si.edu/2K1351Z]

Bu dönemde yaygın olan bir diğer sanayi alanı da çömlekçiliktir. Nâsır-ı Hüsrev Fustât'ta her çeşit çiniden kâse, kadeh ve tabakların ince ve şeffaf tarzda gayet süslü bir şekilde imal edildiğini anlatmaktadır[303].

Mısır'ın hem Akdeniz hem de Kızıldeniz'e kıyısının olması, bu ülkeyi Uzakdoğu ile Avrupa ülkeleri ve Bizans arasında ticarette bir aracı durumuna getirmiştir. Fâtımî Devleti'nin hilâfet merkezi olan Kahire şehrinin bağlantısı Suriye ve Mağrib ülkeleri ile karayolu, Akdeniz ve Kızıldeniz ile de Nil nehri yolu vasıtasıyla gerçekleşirdi. Baharat ticaretinin Kızıldeniz'e kaymasıyla İskenderiye limanı Avrupa ticareti için daha da önem kazandı. Böylece Akdeniz ülkelerinden buraya gelen ticaret malları, Nil kanalı yoluyla Fustât'a oradan da Nil nehri yoluyla güneyde bulunan Asvan'a kadar rahatlıkla taşınabiliyordu. Ters istikamette ise, Ayzab limanına gelen Uzakdoğu ve Doğu Afrika mallarından baharat ve diğer emtialar, deve kafileleri ile karadan Yukarı Mısır'daki Kûs ve Asvan şehirlerine naklediliyordu. Bu mallar Nil vasıtasıyla daha sonra gemilere yüklenerek önce Kahire'deki depolara, oradan da Avrupa'ya ihraç edilmek üzere, Kahire'nin biraz aşağısında kollara ayrılan kanallar yoluyla Akdeniz kıyısında bulunan Dimyat ve İskenderiye şehirlerine ulaştırılırdı[304].

Tolunoğulları İtalya cumhuriyetleri ile Mısır arasında ticari antlaşmalar yapmıştı. Bunların Fâtımîlerle de ayrı ayrı ticari antlaşmalardan kaynaklanan imtiyazları vardı. Müsebbihî, Amalfilerin Fustât'ta Dâru'l-mank adında bir otellerinin olduğunu ve burada yaklaşık yüz Amalfilinin barındığını belirtmektedir[305]. Bu şehirlerin tacirleri, Mısır'dan dokuma mamulleri, şeker, şeb[306], nitron (soda) vs. alırlardı. Eskiden beri Akdeniz

[303] Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 81; P. K. Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 1015.

[304] 'Abbâdî, *Tarihu'l-Bahriyye*, s. 154, 157; Cemaluddin Surûr, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, II, 8; Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 208-209; R. Guest, " İskenderiye", *İ. A.*, C. 5/2, Eskişehir, 1997, s. 1084-1088..

[305] Müsebbihî, *Ahbâru Mısr*, s. 219; Eymen F. Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısr*, s. 302-303. *Dâru'l-mank* hakkında Antakî, 386 (996) yılında tersanede çıkan bir yangında 16 geminin yanması üzerine Rum tüccarlarının suçlandığını, bunların aleyhine ayaklanan Meğâribe'nin 160 kişiyi öldürdüklerini ve *Dâru'l-mank*'ı talan ettiğini anlatmaktadır. Antakî sözünün devamında, Rum tüccarlarından çok sayıda kişinin burada ikamet ittiklerini cümleleri arasında belirtmektedir. Bkz. Antakî, *Tarih*, s. 178-179.

[306] Kırmızı renkte boyamada kullanılan bu madde Rumlar tarafından çok rağbet görürdü. Bkz. Es'ad İbn Memmâtî, *Kavâninu'd-Devâvîn* (Thk. Azîz Suryal 'Atiyye), Kahire, 1991, s. 328.

ticaretinde söz sahibi olan bir diğer kesim ise daha ziyade köle ve ahşap ticareti yapan Venedikliler idi[307]. Öte yandan Mağrib, Kuzey Afrika, Endülüs, Sicilya, Nube vs. ülkelerden de pek çok ürün İskenderiye limanına gelirdi.

Resim 68: Dinar, 3,90 gr., el-Emir, Askalon, (H.509/M.1115)

[Betul Teoman arşivinden]

Fâtımîler ile Abbâsîler arasında siyasî ve mezhep ihtilafı olmasına rağmen, Irak ile Mısır arasındaki ticari bağlantı devam etti. Irak ve Suriye'den gelen tüccarların ikamet etmesi için, Fâtımîler'in son dönemlerinde, Kahire şehrinde bir *Dâru'l-vekâle* inşa edildi. Irak'tan mavi tüsterî ipek ve altın dokumalı karkubî, Bağdat'a ait olan 'attabî denen kumaşlar ve kristal küpler, Musul'da üretilen meşhur mevsilî (muslin) kumaşları, *kîzânu Bağdadî* denen kristaller gelirken, aksi istikamette ise yünlüler, renkli kumaşlar ve meşrubat satın alırlardı. Suriye'den ise meyve çeşitleri, sabun, bakır kaplar, kâğıt ithal edilirken, buna mukabil Mısır'dan hububat, şab, natrun, keten, meşrubat, markalı kumaş çeşitleri ve deri keseler ihraç edilirdi[308].

[307] Goitein, S. D., *A Mediterranen Society*, Vol. 4, s. 32; Atallah, *'Alakâtü'd-devle Fâtımîyye*, s. 46; Abdusselam, *Medinetü'l-Fustât*, s. 115; 'Abbâdî, *Tarihu'l-bahriyye*, s. 174.

[308] Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 492; 'Abbâdî, *Tarihu'l-Bahriyye*, s. 178-179; Lombard, *Coğrafîyatü't-Tarihiyye*, s. 214; C. H. Becker, "Mısır", *İ. A.*, C. 8, s. 235.

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ
Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

III. KARMATÎLER

A. Abbâsî Dönemi Ayrılıkçı Bir Hareket: Karmatîler

Karmatîlik, İsmâiliyye grubu içinden III./IX. asrın ortalarında tarih sahnesine çıkmış ideolojik bir harekettir. Ortaçağ İslâm dünyasında marjinal düşüncelerin aktörlüğünü üstlenen Karmatîler'in, düşünce yapısının tam olarak anlaşılması, ortaya çıktığı siyasî ve sosyokültürel çevrenin anlaşılmasıyla mümkündür. Bu sebeple İsmâilî yapılanmaya bakmakta fayda vardır. İsmâiliyye, Ca'fer es-Sadık (148/765)'ın ölümünden sonra başlayan tartışmalarla ortaya çıktı. İsmâilîler'in bir bölümü Ca'fer es-Sadık'ın oğlu İsmâil'in halef olarak tayin edildiğini kabul ettiler. İsmâil'in 45/762'de daha babası hayatta iken vefat etmesi üzerine, Ca'fer es-Sadık'ın ikinci oğlu Musa el-Kâzım yedinci imam olarak kabul edildi. Bu grup İsna Aşeriyye (İmâmiyye) olarak adlandırılır. İmametin, Ca'fer es-Sadık'ın oğlu İsmâil'e geçtiğine inananlar ise İsma'ilîyye olarak adlandırılmıştır. Hareketin taraftarları, İsmâil'in ölümünün ardından (158/774)[1] oğlu Muhammed b. İsmâil'in etrafında toplanmışlardı[2]. İvanow, İsmâilîler'in, Ebü'l-Hattâb ile aralarındaki bağlantıyı reddetmelerine karşın, ilk İsmailiyye'nin, Ca'fer es-Sadık'ın ilahlığını[3] ve kendisinin de onun tarafından peygamber olarak görevlendirildiğini

[1] Mustafa Galib, *Tarihu'd-Da'veti'l İsma'ilîyye*, Beyrut 1965, s. 137, 144.
[2] Gazzâlî, *Bâtıniliğin İç Yüzü*, çev. Avni İlhan, Ankara 1993, s. 10.
[3] W. İvanow, "İsma'ilîs and Qarmatians", *Journal Royal Asiatic Society*, Bombay Branch, 1940, s. 52.

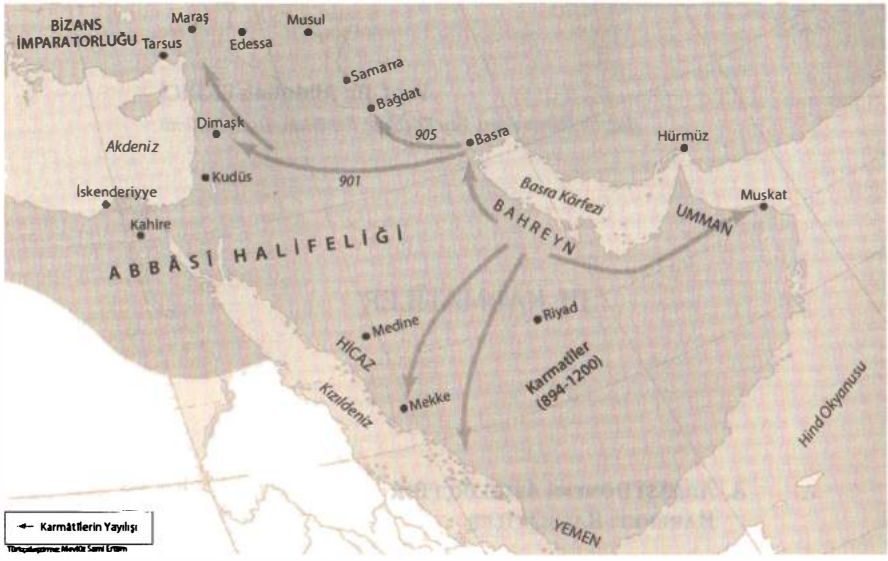

Harita 35: Karmatîler'in Yayılışı

(https://bit.ly/2nPuBCC)

iddia eden Ebü'l Hattab el-Esedî'nin mensupları olduğunu ileri sürmektedir.[4] Fakat daha sonra genellikle Ebu'l Hatab'ı kötüleyen İsmâilî doktrini, onun ve mensuplarının düşüncelerinden etkilenmiş gibi görünmek istememişlerdir. Bununla birlikte IV/X. yüzyılın başlarında yazılan ve Bedahşan İsmailîlerince muhafaza edilen Ümmü'l Kitab yaygın düşünceye aykırı olarak, Ebu'l Hattab'ın Muhammed el-Bâkır'ın sadık ve önemli bir öğrencisi,[5] oğullarının da İsma'ilîyyenin kurucuları arasında olduğunu belirtir.[6] Ebu'l Hattab'dan sonra Meymûn el-Kaddâh ve oğlu Abdullah[7] İsmâilî öğretisinin ilk öğrencileri olmuştur. Meymûn el-Kaddâh ve oğlu Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh, Ortadoğu'nun antik kültürlerinin etkisiyle İsmâilî doktrininin oluşmasını sağladılar.[8] Meymûn el-Kaddâh ile oğlu Abdullah

[4] Nevbahtî, *Firaku'ş Şîa*, İstanbul 1931, s. 58-59.
[5] Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibu'l İslâmiyyin*, II, Beyrut 1973, s. 51.
[6] Mustafa Öz-Mustafa Muhammed eş-Şek'a, , "İsma'ilîyye" *DİA*, 23, s. 129.
[7] Meymûn el-Kaddâh ve Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh için Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el Fihrist*, nşr. Rıza Teceddüd, Tahran 1971, s. 238-239; Bağdadî, *el-Fark*, s. 169; amlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. Ruhi Fığlalı, İstanbul 1979, s. 253; Makrizî, *İtti'azü'l Hunafa*, Kahire 1967, s. 22-29, 38-40; Bernard Lewis, *The Origins of İsma'ilism*, Cambridge 1940, s. 19-22, 34, 42, 54-67; W. İvanow, *The Rise of The Fatımîds*, Bombay 1942, s. 46; W. İvanow, *The Alleged Founder of İsma'ilîsm*, II, Bombay 1940, s. 60; M. Th. Houtsma, "Abdullah" *İA*, I, Eskişehir 1997, s. 35; E. Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh", *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 118; S. M. Stern, "Abdullah Meymûn", *EI2*., I, s. 48.
[8] Abdullah Ekinci, "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Heterodoks Akımların Tarihsel Arka Planı", *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları*, Sayı. 141, , İstanbul 2005, s. 83-98.

b. Meymûn el-Kaddâh Fatımî hareketinin ataları olarak kabul edilir.[9] İsmâilî tarihi, Ca'fer es-Sadık'ın ölümünden 899[10] yılına kadarki dönemi Devr-i Setr (Gizlilik dönemi) 899'dan günümüze kadar süren dönemi de Zuhur veya Keşf (Açıklık) dönemi olarak iki döneme ayrılır.[11] Selemiye merkezli İsma'îlî propagandasının bir sonucu olarak dünya 12, 20 veya 24 bölgeye ayrılmıştır. Zamanla bu bölgelerde faaliyetleri organize eden dâîler, siyasî ve sosyoekonomik nedenlerle merkezden farklı düşünmeye ve bağımsız hareket etmeye başladılar. Abbâsî idarecilerin yakın takibi ve İsmâilîler arasında başlayan farklılaşma İsmâilî gruplar arasındaki ayrılığı derinleştirdi[12]. İlk ciddi ihtilaflar 286/899 yılında Selemiye'de İmametin kendisine ve dedelerine ait bir hak olduğunu ileri süren Ubeydullah el-Mehdî'nin iddiası sonucunda çıktı. Bu ihtilaf, İsmâilîler'i Abbâsî devletine başkaldırı ve devlet kurma sürecine sürüklemiştir. Bu gelişmeler Suriye-Irak bölgesinde İsmâilî propagandasını yürüten Hamdân ve Abdan'ın, Ubeydullah tarafından propaganda edilen yeni İsmâilî doktrinden desteklerini çekmesine sebep olmuştur. Bundan sonra kendi adlarına bölgede İsmâilî propagandasını sürdürdüler. Bu süreçten itibaren Hamdân başkanlığındaki gruplar merkezden bağımsız bir hareket olarak kendi ideolojilerini yaymak için faaliyet gösterdiler. Bu hareket Karmatîler olarak adlandırılmıştır. Kuzey Afrika'ya Yemen'den gönderilen propagandacıların (dâîler) başarılı faaliyetleri sonucunda bu bölgede oluşan İsmâilî topluluk Ubeydullah'ı "gizli imam" olarak "Mehdî" unvanı ile halife ilan ettiler. Böylece İsmâilîler, 297/909 yılında Fâtımîler adıyla anılacak bir devlet kurdular. Fatımî devleti 567/1171 yılında Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin zaferi ile son buldu.[13] Fatımî idaresinde bulunan İsmâilî gruplar arasında da ayrılıklar baş gösterdi. El-Mustansır'ın uzun hilafeti döneminde (427-487/1036-1096) İsmâilîler, Musta'lî ve Nizarî olmak üzere iki kola ayrıldı. Musta'lî hareketi, 487/1094'ten itibaren Mısır, Suriye, Yemen ve İslâm dünyasının bazı bölgelerinde İsmâilî merkezden ayrı faaliyet göstermeye

[9] Geniş bilgi için bkz. Abdullah Ekinci, "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Fikir Akımları (8-10. Yüzyıllar), *Orta-Doğu Araştırmalar Dergisi*, Cilt I, Sayı II, Elazığ 2003, s. 61-77.

[10] Genelde Fatımî Devletinin kuruluş dönemi Setr döneminin bitiş tarihi olarak kabul edilmesine rağmen Ubeydullah Mehdi'nin açıktan kendisinin Mehdi olarak ilan etmesi başta Hamdân Karmat ve diğer dâîlerin itirazı 891'dan yılından itibarendir. Fakat İsmailîlerİsmailîler arasındaki ihtilaf 899'da doruk noktasına ulaşmıştır. Bu tarihten sonra grup içinde silahlı mücadeleler başlamıştır. Bu nedenle Setr döneminin bitiş tarihi olarak bu tarihi kabul etmek daha gerçekçidir. Ubeydullah el-Mehdî için bkz. Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, İstanbul 1995, s.119-140; Hasan İbrâhim Hasan, *Tarih el-Düvele el-Fatımiye*, Kahire 1964.

[11] Abdurrahman Bedevî, *Mezabu'l İslâmiyyin*, Beyrut 1973, s.151; Mustafa Galip, *Da'veti'l İsmâiliyye*, Beyrut 1965, s. 137, 144.

[12] Şehristânî, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmet, el-Milel ve'n-Nihal, I, s. 149; İdrîsî, İdrîs b. 'İmâduddîn b. Hasan (872/1467), *'Uyûnu'l-Ahbâr*, V, Thk. Mustafa Gâlib, Dâru'l-Endelüs, Beyrut, 1986, s. 160-161.

[13] Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyubî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 57-59.

başladı. Musta'lîler, Nizarîler'in karşısında ayrı bir grup olarak propagandalarını sürdürdüler. Musta'lîler, el Mustansır'ın ardından oğlu el Âmir'i, onun da ölümü ardından iki imamı daha kabul ettiler. Fatımî tahtına Hafız'ın imamlık iddiasında bulunmasıyla Musta'liyye grubu, Hafiziyye ve Tayyibiyye olmak üzere ikiye ayrılmıştır.[14] Musta'lî grubu da diğer İsmâili gruplar gibi zulüm ve istibdatla idare edilen dünyayı adalet ve doğrulukla yönetecek "Mehdî'nin geleceği" düşüncesini yaymaya çalışmıştır. Sosyal taban olarak da aynı kitleyi hedeflemişlerdir. Özellikle iktisadi buhrandan en fazla etkilenen işçi ve köylü sınıfı ile muhalif grupları hareketlerine çekmeye çalıştılar. Fakat Musta'lî grubunun faaliyetleri, Karmatî ve Nizarî grupları kadar İslâm dünyasını derinden sarsmamıştır. Daha sakin ve sesiz bir hayatı benimsemişlerdir. Musta'lîler daha çok Yemen ve Hindistan'ın Bombay, Borada ve Haydarabad bölgelerinde etkili olmuşlardır. Özellikle Haydarabad'da ortaya çıkmış olan Bohralar günümüze kadar ulaşmışlardır.[15] İsmâililiğin en etkili kolları Nizarîler ile Karmatîlerdir. Bu iki grup, ortaçağ İslâm dünyasındaki legal siyasî otoritelere muhalefet etme yöntemleri ile alternatif sosyal yaşam sunma çabaları açısından benzeşmektedirler. Nizarî İsma'ilîliği, İsma'ilîliğin Alamut dönemi olarak adlandırılabilir. Hareketin ortaya çıkışından kısa bir süre sonra İran ve Suriye'de bir Nizarî İsmâilî devletine dönüşmüş olması, Karmatîler'in söz konusu bölgelerdeki faaliyetlerinden yararlandığının bir göstergesidir. Söz konusu oluşum Hasan Sabbah tarafından 483/1090'da kurulmuştur. Hareketin faaliyetleri İran'da 654/1256 yılına kadar sürmüştür. Hülâgü'nün Alamut kalesini almasıyla, hareketin mensupları mevcudiyetlerini İran, Suriye ve Orta Asya'da korumaya çalıştılar. Daha sonra İran'dan Hindistan'a ve Afganistan'a geçerek burada Ağa Hanlar dönemi olarak adlandırdığımız süreci başlattılar.[16] Nizarî İsmâilîler'i, Hindistan'da "Hocalar", Pencap'ta "Şemsî" veya "Multanî", Suriye'de İsma'ilîyye, İran'da Ağa Han müridleri, Kabil'in kuzey bölgelerinde Ali-İlahîler, Orta Asya'nın doğu bölgelerinde "Mollalar" veya "Mavlaî" [17] olarak bilinmektedirler. Nizarîler hem akide, hem de siyasî faaliyet bakımından çok etkili olmuşlardır. Nizarîler Selçuklu fütuhatı sonrasında oluşan içtimai ve siyasî karışıklıklardan yararlanmaya

[14] Farhad Daftary, The İsmailis: Their History and Doktrins, Cambridge University Press 1990, s. 305, 369; Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, I, çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul 2002, s. 150-*174*.

[15] J. N. Hollister, *The Shia of India*, London 1953, s. 265-275, 293; W. Arnold, "Bohorâ", *İA*., II, s. 705-6

[16] Hollister, s. 331; M. Ilodgson, *The Order of Assassins*, Netherlands 1955, s. 104; Daftary, s. 369-3758; HamidAlgar, "The Revolt of Agha Khan Mahallati and The Transference of the Ismaîli Imamata to India" *Studia Islamica*,Paris 1969, XXIX, s. 55-80; Mustafa Öz, Nizarî İsma'ili Mezhebinde Ağa Hanlar Dönemi, , *M.Ü. Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 1986.

[17] Hollister, J. N., The Shia oh India, London 1953, s. 396;W. Iwanow, "Hoca", *İA*., 5/1, s. 550-52.

çalışmışlardır. Ayrıca İran'daki hedef kitlesi hoşnutsuz topluluklar olmuştur. Bu amaçla *şeyh, dâî, fedaî ve murid* adı verilen gruplar aracılığı ile propagandalarını yaptılar.[18] İslâm dünyasındaki birçok devlet ve yönetici, Karmatî dâîlerinin propaganda faaliyetleriyle mücadele etmiştir. Fakat Selçuklular'ın Nizarîlerle yapmış oldukları mücadelenin farklılığı, sadece siyasî bir mücadeleyle yetinmeyip sosyokültürel açıdan da Karmatî etkilerini minimize etmeye çalışmış olmalarıdır.[19]

1. Karmatî Kavramı

Karmatî kavramının kökeniyle ilgili olarak kaynaklarda farklı değerlendirmeler yer almaktadır.[20] Siyasî bir grup olarak Karmatîler, Muhammed el-Mehdi'nin İmamet ve Mehdi anlayışında reform yapması, İsmâilîler arasında ayrılıkların baş göstermesiyle ortaya çıkmıştır. Hamdân ve kayınbiraderi Abdan'ın, Ubeydullah el-Mehdî'nin yeni reformlarını kabul etmeyi reddederek, Selemiye'den bağımsız hareket etmeye başladılar. Hareket kurucusunun adına izafeten Karmatî veya çoğul olarak Karamita olarak adlandırılmıştır. Karmat, Hamdân'ın lakabı idi[21]. Karmat kelimesinin kökenine dair kaynaklarda farklı anlamlar yer almaktadır. Kaynaklarımızda kısa bacaklı veya kırmızı gözlü veya kırmızı derili adam hatta Hamdân'a ait sığıra izafeten verildiği gibi farklı açıklamalar yapılmıştır.[22]

---

[18] Ebu'l Fida, *el-Muhtasar fi Ahbari'l Beşer*, II, Mısır 1907, s. 172; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbarü'd Devleti' Selçukiyye*, çev. N. Lügal, Ankara 1943, s. 60; İbnü'l Esir, el-Kamil, VIII, İstanbul 1987,s. 180; Hasan b. Ali b. İshaket-Tüsi Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, terc. M. Altay Köymen, Ankara 1976, s. 21,42; Osman Turan, *Selçuklular V İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 17; Lewis, "İsma'ililer, *İA*., s. 1123; Wilferd Madelung, "İsma'iliyye" *EI2*., vol., IV,Leiden 1978, s. 198-206; Ali Sevim, Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Seferi, Belleten,XXIV, S.94, Ankara 1960, s. 214-215

[19] Abdullah Ekinci, "Selçuklular'ın İslâm Dünyasındaki Heterodoks Hareketlerle (İsmâilî-Karmatî) Mücadelesi", *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları*, Sayı 163, İstanbul 2006, s. 203-223

[20] Abdullah Ekinci, "Orta Doğu Heterodoksisine Dair Düşünceler (Harici, Şii ve Karmati Kavramları)", *Birinci Orta Doğu Semineri (Kavramlar, Kaynaklar ve Metodoji)*, Birinci Orta Doğu Semineri, *Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları*, Elazığ 2004,s. 319–327,

[21] İsmâil K. Poonawala, "Qaramatah" *Encelopedia of Religion*, XII, Newyork, 1987, s. 126; W. Madelung,"İbadi" *EI2*., III, s. 660.

[22] Taberî, *Tarihu'l Ümem ve'l-Mülük*, III, Leiden 1979-81, s. 2125; İbn el-Adim, *Buğyetu'l Taleb fi't-Tarihi'l Halep*, ed S.Zekkar, Beyrut 1971, s. 71; NUVEYRÎ, Ahmed b. Abdilvehhâb (733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, 23, Thk. M.Câbir el-Hînî, Kâhire 1984, s. 209; Muhammed Hammadî b. Mâlik b. Ebu'l Fedail, *Keşf Esrar El-Bâtıniyye Ve Ahbar ElKaramita (Çev. İsmâil Hatip Erzen, Bâtıniler Ve Karmatîler'in İç Yüzü)*, Ankara 1948, s. 212; Gazalî, *Fedailu'l Bâtıniyye*, ed. A. Bedevî, Kuveyt, trz., s. 11-14; İbn el-Cevzî, *el-Muntazam*, ed. Muhammed el-Sabbağ, Beyrut 1977, s. 38-47; Süheyl Zekkâr, *Ahbâru'l-Karâmıta*, Riyad, 1989., 121; Mustafa Gâlib, *Hareketü'l-Bâtınıyye fi'l-İslâm*, Beyrut, 1982, 133; FerizaAkbar, "Secular Roots Religious Dissidence in Early İslâm: the Case of Qaramita of Sawad Al-Kufe" ,*Journal İnstitute ofMuslim Minority Affairs*, vol. 12.2, London 1991, s. 380.

Karmat'ın asıl adı Aş'as'tır. Kendisi ve ayaklarının kısa olması, bu yüzden adımlarını sık attığından, Karmat lakabı verilmiştir.[23] Karmatî kelimesi Aramî dilinde "Gizli Öğretmen" manasına gelmektedir.[24] İbnü'l-Esir, Kufe'li köylü Hamdân'nın kan kırmızı gözlere sahip olduğundan kendisine Kermite lakabı verilmiş olduğunu kaydeder. Kermite kelimesi, Nebatî dilinde kırmızı göz anlamına gelmesi[25] İbnü'l Esir'in fikrini destekler mahiyettedir. El- Bağdadî ise Hamdân Karmat'ın yazısının yengeç gibi karmakarışık olduğu için bu lakabın verildiğini belirtir. [26]

Modern tarihçiler de Karmat kelimesinin kaynağı hakkında farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Massignon bu kelimenin Vâsıt'ın yerel Aramî diyalektiğinden alınmış olduğunu iddia eder[27]. İvanow ise, bu kelimenin kökenini Aşağı Mezopotamya kökenli olduğunu belirtir. Ona göre bu kavram, Aşağı Mezopotamya'da Karmitha veya Karmutha olarak kullanılmaktadır. Kelime bir ziraatçiyi veya basit bir köylüyü ifade eder.[28] Bu anlamların dışında, genel manada Karmatî tabiri İslâm dünyasına getirmiş olduğu yeni bir yaşam felsefesi, fikirleri, yağmalamaları ve saldırılarıyla ön plana çıkan Karmatîler, IX-XII asırlar arasında İslâm dünyasını sarsan eşitlik esasına dayanan geniş bir içtimai ıslahat ve adalet hareketini ifade eder.[29] Karmatîler, kendileri için "Ehlü'l-Hak", "Ehlü'l-Hak ve'l-Adl", "Ehl-i Hakâik" ve "Ehl-i Bâtın" isimlerini kullanmıştır.[30] De Goeje, kelimenin başlangıçta Kermitha olarak kullanıldığını daha sonra yumuşatılarak Karmath olarak telaffuz edildiğini belirtir.[31] Güvenilir dilbilimci İbn Manzûr, çoğul olan Karamita ile tekil Karmatî kelimelerinin aynı olduğunu ve farklı bir ırk olduğunu vurgulayacak kadar kavramı genişletir.[32] 255 yılında Nubialar

[23] Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Firak* çev. E. Ruhi Fığlalı, İstanbul 1979, s. 221; İ. Agâh Çubuk, *Gazzâlî ve Bâtınilik*, Ankara 1964, s. 34; Hammadî, s. 37; İbnü'n-Nedîm, *El-Fihrist*, Beyrut Trz., s. 279; Mehmed Şerafeddin, "Karamita ve Sinan Reşididdin", *DİFM*, İstanbul 1928, s. 26-80; Eş'arî, *Makalat ü'l-İslâmiyyün*, I, Kahire 1950, s. 98.

[24] Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, çev. S. Tuğ, İstanbul 1990, s. 685; ..."Karmatîler" Türk *Ansiklopedisi*, Ankara 1974, s. 351.

[25] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, VII, çev. A. Ağırakça, İstanbul 1987, s. 372.

[26] Bağdadî, s. 222.

[27] L. Massignon, "Karmatîans", *EI2*, IV, Leiden 1927, s. 267.

[28] W. İwanow, *The İsmâilî Tradition Concerning The Rise of The Fatımîds*, Oxford University Press, 1942, s. 68-69; Faiza Akbar, "The Secular of Religious Dissidence in Early İslâm": *Journal İnstituıte of Müslim Minorty Affairs*, vol. 12/2, London 1991, s. 380.

[29] L. Massignon, "İbahi" *İ.A.*. V, İstanbul 1982, s. 353.

[30] Ebû Hâtim er-Râzî (322/934), *A'lâmu'n-Nübüvve*, Thk. S. es-Sâvî-G. Rızâ Avânî, Tahran, 1977, 33, 41; *Kitâbu'l-Islâh*, Thk. H. Minûçehr-M. Muhakkik, Tahran 2004, s. 165, 166; Ebû Ya'kûb es-Sicistânî (360/970'ten sonra), *Kitâbu İsbâti'n-Nübûât*, Thk. A. Tâmir, Beyrut, 1982, 6; *Kitâbu'l-İftihâr*, Thk. M. Gâlib, 1980, 19, 29; P. Walker, *Early Philosophical Shiism*, Cambridge, 1993, s. 44.

[31] De Geoje, "Les Carmathes Du Bahraın Et Les Fatımıdes", *JA.*, Tom., V, 1896, s. 18.

[32] İbn Manzur, *Lisan'ül Arap*, III, Beyrut 1968, s. 377.

ve Faratiyyeler ile birlikte bir zenci isyanını destekleyen bir grup olarak Karmatîyyun ismini kaynaklarda görmekteyiz.[33] Bu manalar üzerine odaklanan Shaban, Karmata'nın bir ırk olduğunu ifade eder. Son dönem İsmâilî araştırmacılarından Farhad Daftary ise, Karmatî kavramının Abdullah el-Mehdi'nin imamlık iddiası ile ortaya çıkmasından sonra görüldüğünü ifade etmektedir. Ona göre, İsmâilî hareketi 286/899'da büyük bir ayrılıkla bölünmüştür. İmamlık öğretisindeki bu reform girişimini kabul eden İsmâilîler, Fatımî İsmâilîler'i; kabul etmeyen Irak'taki İsmâilî dâî olan Hamdân Karmat'ın taraftarları ise Karmatîler olarak adlandırılmıştır.[34] Karmatî kelimesinin kökeni ile ilgili değerlendirmelerin birçoğunda doğruluk payı vardır. Çünkü Karmatî hareketine katılan gruplar homojen bir yapı içermemektedir.

2. Karmatîler'in Ortaya Çıkışı ve Irak Karmatîler'i

İsma'ilîliğin IX. yüzyılın ikinci yarısındaki tarihi, Taberi'nin Irak'taki Karmatî hareketi hakkında aktardıkları dışında, esas olarak hâlâ İbn Rizam ve Ahu Muhsin'in rivayetlerine dayanmaktadır. Muhammed b. İsmâil'in ölümünden sonra, İsmâilî hareketinin merkezleri önce Huzistan, daha sonra Selemiye olmuştur. Genel olarak kaynaklarda bu hareket, Ebu'l-Hattap, Meymûn el-Kaddâh ve oğlu Abdullah'ın taraftarlarını örgütleyip yönettiği ifade edilmektedir.[35] IX. yüzyılın ikinci yarısının hemen başlarında İsmâilî önderliği çeşitli bölgelere, özellikle de devrimci Şiîliğin önceki biçimlerinin başarı kazandığı Güney Irak ve çevresindeki alanlara çok sayıda dâî göndererek faaliyetlerini yoğunlaştırdı. İbnü'n-Nedîm, İbn Rizam'a dayanarak Irak'taki İsmâilî davasının Hicrî 261/874-875 yılında on iki imamların on birinci imamının ölümü ve son imamların gizliliğe

[33] Taberî, III, s. 1756-1757, 2126; Sabit, s. 9; Zenci isyanı için bkz. Mustafa Demirci, Siyah Öfke, Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883), Ankara 2005.

[34] Wilferd Madelung, "Das Imamat en der frühen ismailitische Lehre" *Der Islam*, 37, 1967, s. 43-65, 69; Farhad Daftary, "A Major Schism in the Early Isma'lî Movement" Stıdia Islamica 77, 1993, s. 123-129; a.mlf., "The Medieval Isma'ilîs of Oranian Lands", *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosword, II, The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture*, Brill: Leiden Boston, Koln 2000, s. 45-46, a.mlf., *The Assassın Legends Myths of the Isma'ilis*, London-New York, 1994, s. 18.

[35] Meymûn el-Kaddâh ve Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh Bkz: İbnü'n-Nedîm, *el Fihrist*, (nşr: Rıza Teceddüd), Tahran 1971, s. 238-239; Bağdadî, s. 169; a.mlf, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (trc. E. Ruhi Fığlalı), İstanbul 1979, s. 253; İbnü'l Esir, *el Kamil*, s. 76; Makrizî, *İtti'azü'l Hunefa*, (nşr. Cemalleddin eş Şeyyal) Kahire 1867, s. 22-29, 38-40; B. Lewis, *The Origins of İsma'ilîsm*, London 1940, s. 19-22, 34, 42, 54-67; W. İvanow, *The Rise of The Fatimids*, Bombay 1942; a.mlf., *The Alleged Founder of İsma'ilîsm*, II, Bombay 1940, s. 60; M. Th. Houtsma, "Abdullah", *İA*, I, s. 35; E. Ruhi Fığlalı, *"Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh"* , *DİA*, I, s. 118; S. M. Stern, "Abd Allah b. Meymûn, *El2*, I, s. 48.

çekilişinin hemen ardından örgütlendiğini belirtmektedir. Aynı yıl, ya da Ahu Muhsin'e göre 264/877-878 yılında Eş'as oğlu Hamdân Karmat Hüseyin el Ahvazî tarafından İsma'ilîliğe kazanılmıştı.[36] Hareketi yaymak için Güney Irak'a gönderilen bu yetenekli dâî burada Kufe'ye bağlı Sevad köyünde bir deveci olan Hamdân Karmat ile tanışmıştı.[37] Irak Karmatîleriyle ilgili ilk bilgilerimiz, Kûfe Sevadı'nda Hüseyin el-Ehvâzî adlı İsmâilî bir dâînin davette bulunduğudur. Hüseyin, Selemiye'den Kûfe Sevadı'na 261/874 yılı civarında gönderilmiştir.[38]Ahvazî başlangıçta züht ve takvası sayesinde toplumun sevgisini kazanmış, daha sonra Ehl-i Beyt'ten bir imama davet ettiğini iddia etmeye başlamıştır. Bölgede önemli bir şöhret elde eden Ehvâzî kendisine katılan her fertten imam adına bir dinar alıyordu[39]. Ehvâzî'nin belde halkına elli vakit namaz emretmesi ve beldenin yerel yöneticisi veya belde halkının emrinde çalıştığı Heysem isimli Ağanın tazyikleri sonucunda Ehvâzî bölgeden ayrılır. Yerine ise evinde kaldığı baş dâîsi Hamdân b. el-Eş'as el-Karmat geçer. Hamdân Karmat'ın davetin başına geçmesi 260–270/873–883 yılları civarında gerçekleşmiştir. Hareket, Kûfe Sevadı'nda bölge valisi Ahmed b. Muhammed et-Tâî'nin bilgisi ve izni doğrultusunda yayılmıştır. Tâî, davete katılanlardan erkek olanlardan aldığı yıllık bir dinar vergiye karşılık Karmatî hareketinin yayılmasına izin veriyordu.[40] Hamdân Karmat'ın önemli dâîleri arasında Mihreveyh b. Zikreveyh es-Selmânî, Cülendî er-Râzî, İkrime el-Bâbilî, İshak el-Bûrânî, Utayf en-Nîlî idi. Ancak onun en önemli dâîsi ve yardımcısı Abdân'dı.[41] Abdan propaganda işini yürütmüş ve etrafa pek çok dâî göndermiştir. İbnü'n-Nedîm'e göre Yemen, Fâris ve Bahreyn dâîlerini Abdan göndermişti. Fâris dâîsi Abdan'ın kardeşi Me'mûn'dur ve onun ismine izafeten buradaki davete Me'mûniyye denilmiştir.[42] Abdan'ın oluşturduğu dâîler hiyerarşisinin en tepesinde Hasan b. Eymen, Bûrânî, Velid ve Ebû'l-Fevâris yer alıyordu. Her dâî kendi bölgesinde davette bulunuyor, Abdan ayda bir kez

[36] Ehû Muhsin'in rivayetinden Hüseyin el-Ehvâzî'nin 264/877'de buraya gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. El-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXV, 191.

[37] İbnü'n-Nedîm, *el Fihrist*, (Nşr: Rıza Teceddüd), Tahran 1971, s. 238-239;İbn Tağriberdi, *Nücümü'z-Zahire*, 3-4, s. 77-78; İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, VII, Beyrut 1982, s. 44-445; W. Madelung, "Hamdân Karmat", *EI2*, III, Leiden 1971, s. 123; Farhad Daftary, s. 148.

[38] El-Makrizî, *Mukaffâ*, 590; İbnü'n-Nedîm (385/995), *el-Fihrist*, Thk. İbrâhim Ramadan, Beyrut, 1994, 233; Abdullah Ekinci, "Irak-Suriye Bölgesinde Abbâsî-Karmatî Mücadelesi", Harran Ün. İlahiyat Dergisi, C. X, Sayı IV, Şanlıurfa 2002, s. 83–106.

[39] Et-Taberî, *Târîh*, X, 24; Sâbit b. Sinan, *Ahbâru'l-Karâmıta*, 187–188; bkz. Bulga vergisi için bkz. Ekinci, Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler, s. 248.

[40] Et-Taberî, *Târîh*, X, 25; Sâbit b. Sinan, *Ahbâru'l-Karâmıta*, 189.

[41] Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî (346/957), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Beyrut, 1981, 355.

[42] Muhammed ed-Deylemî (VIII./XIV. asrın başları), *Beyânu Mezâhibi'l-Bâtıniyye ve Butlânihî, Kavâidu 'Akâidi Ali Muhammed* içinde, Thk. R. Strothmann, Riyad, Trz., 21.

onlarla toplantı yapıyordu.[43] Abdan'ın yönetimindeki planlı-programlı ve sistemli davet faaliyetleri neticesinde gücü hızla artan Hamdân Karmat, taraftarlarından vergi toplamaya başladı. Hareketlerinde büyük ölçüde bağımsız olan Abdan, Irak'ta ve muhtemelen güney İran, Suriye ve Bahreyn'de Zikreveyh b. Mihreveyh ve Ebû Said el Cennabî gibi çok sayıda dâî atamıştı. Merkezî liderlik Irak'taki Karmatîler'den çeşitli vergiler alıyordu. Bunların en önemlisi üyelerin gelirlerinin beşte birinin "*Beklenen Kâim*" adına harekete ödenmesi şartı vardı. Hamdân 277/890-891 yılında Karmatîler için, Kufe Sevadı'ndaki Mühtemâbâz köyünü "*Dârü'l-Hicri*" yani inançları için yurtlarından ayrılan müminlerin yaşayacağı bir kale olarak yaptırdı. Yine de Karmatî hareketi, zenci isyanından beri Güney Irak'ta denetimlerini etkili bir biçimde yeniden kuramamış olan Abbâsîler'in dikkatinden kaçmaya devam ediyordu.[44] Abbâsî halifesi ve yöneticileri, ancak Taberi'nin Sevad Karmatîler'i'nin etkinliklerini hızlandırdıkları yıl olarak işaret ettiği 278/892 yılında Kûfe'den gelen raporlar sayesinde tehlikenin farkına vardılar.[45] Buna rağmen, ilk açık protestolarını 284/897'de yapan Karmatîlere karşı hızlı bir şekilde harekete geçemediler. Bununla birlikte, faal bir yönetici olan Halife el-Mu'tazıd (279-289/889-902) Irak'ta bir Karmatî ayaklanmasına izin vermedi. 287-279/900-902 arasında ardı ardına yapılan üç isyan girişimi başlamadan bastırıldı. Hamdân ile Abdan'ın yaydığı görüşler; Nevbahtî ve el Kummî'nin Karmatîlere atfettiği, sonradan İbn Rizam-Ahu Muhsin rivayetlerinde doğrulanan görüşlerle örtüşmektedir. Bu dönemin Irak Karmatîler'i'nin görüşleriyle İsmâilîler'in görüşleri arasında önemli bir fark olduğunu gösterir hiçbir belirti yoktur. Buna rağmen Hamdân ile Abdan'ın adlarının hiçbir ilk dönem İsmâilî kaynağında geçmeyişi ilgi çekicidir. Bunun nedeni bu iki liderle hareketin merkezi önderliği arasında ortaya çıkmış olan görüş ayrılığı olabilir. Irak bölgesindeki Karmatîler, 289/ 901-902 yılında Kufe Sevad bölgesinde bir hayli yayılmış, bunun üzerine el-Mu'tazıd, Ahmed b. Muhammed b. el-Taî'nin kölelerinden olan Şebel'i onlarla savaşması için göndermişti. Şebel onlara karşı zafer elde edip "Ebü'l-Fevaris" ismiyle tanınan bir reislerini ele geçirerek Mutezıd'e gönderdi. Bu dönemde, Hamdân'ın kayınbiraderi ve hareketin fikir babası olarak kabul edilen Abdan'ın öldürülmesiyle, Zikreveyh b. Mihreveyh'in faaliyetleri başladı. Zikreveyh hem Suriye hem de Irak üzerinde hak iddia ederek 289-294/902-907 yılları arasında adı geçen bölgelerde bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladı. Bu dönemdeki

[43] Buraniyye için bkz. Ekinci, Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler, s. 257-262.

[44] Phılıp K. Hitti, *Hıstory of Syrıa*, s. 560-561; Farhad Daftary, *A Short History of the Ismailis, Traditions of a Muslim Community*, Edınburg Unıversıty Pres, 1998, s. 42; Ekinci, Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket, Karmatîler, s. 243-244.

[45] Taberi, II, s. 9-11.

faaliyetleri Ubeydullah için büyük tehlike arz etti. 312/924-925 yılında el-Muktedir Kufe'yi Karmatîler'den korumak üzere Yakut'u göndermek istemiş, Yakut da büyük ve kalabalık bir orduyla yanına oğulları el-Muzaffer ve Muhammed'i alarak harekete geçmiş ve bu ordu için muazzam masraflar yaparak Karmatîlerle mücadele için hazırlık yapmaya başlamıştı. Ancak tam o sırada Karmatîler'in geri döndüğü haberi ulaşınca Yakut Kufe'ye gitmekten vazgeçmişti.[46] 316/928-929 yılında Ebû Tahir'in yapmış olduklarından çekinen Irak Sevad bölgesinde Karmatî hareketine bağlı olan bazı grublar korkularından itikatlarını gizlemişlerdi. Ancak bu arada itikatlarını açığa vurarak Vasıt Sevad bölgesinde on bin kişiden daha fazla bir kalabalık toplanarak başlarına Hureys b. Mesud adıyla bilinen bir adamı emir tayin ettiler. Aynu't-Temr'de de kalabalık bir kitle olarak ortaya çıkarak başlarına İsa b. Musa adıyla bilinen birisini Mehdi tayin edip, hepsi birlikte Mehdilik davasına çağrıda bulunmaya başladılar. İsa b. Musa, Kûfe'ye gelip şehrin dışında karargâhını kurmuş şehrin haracını toplayarak Sevad'da görevli olan kimseleri de buradan uzaklaştırmıştı. Hureys b. Mesud ve el-Muvaffaki adındaki Karmatî reisi "*Daru'l Hicre*" adı verilen büyük bir ev yaptırarak, bölgeye tamamen hâkim olmak etrafta yağma yapmak ve insanları esir alıp bir kısmını da öldürmeye başladılar. Bu sırada Vasıt'ta harp işlerinin başında bulunan Benni b. Nefis onlarla savaşmaya giriştiyse de mağlup edildi. Bunun üzerine el-Muktedir-Billâh, Hureys b. Mesud ve yanında bulunanların üzerine Hârûn b. Garib'i; İsa b. Musa ve yanındakilerin üzerine, Kufe'ye de; Safi el Basri'yi gönderdi. Hârûn ve Safi üzerlerine gönderdikleri, Karmatîler'i mağlup ederek dağıtmışlardı. Ayrıca onlardan bir kısmını esir almış ve esirlerden çok daha kalabalık bir kitle de öldürülmüş, sancaklarına el konulmuştu. Bu sancakların üzerlerine bazı ayetlerin yazılmış olması ilgi çekicidir.[47] Bu sancaklar alınıp Bağdat'a getirildi ve Sevad bölgesinde bulunan Karmatîler'in hâkimiyetlerine son verildi. Böylece Müslüman toplumu bunların ayrılıkçı fikirlerinden bir dönemlik de olsa kurtuldu.[48]

3. Suriye ve Kuzey Mezopotamya Karmatîleri

Suriye dâîsi Zikreveyh b. Mihreveyh Abdan'ın öldürülmesinden sonra 286/899 yılında saklanmak zorunda kaldı.[49] Bu dönemde Ubeydullah'a bağlı kalmıştır. Zikreveyh'in oğlu Ebû'l-Kâsım Yahyâ'nın, kendisine

[46] İbnü'l Esir, VIII, s. 126.
[47] Sabit'e göre bu ayetler, eş-Şuara 28/5, Kasas, 28/5.
[48] İbnü'l Esir, VIII, s. 156; Sabit b. Sinan, s. 51-52.
[49] El-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXV, s. 230-232; Abdullah Ekinci,"Irak-Suriye Bölgesinde Abbâsî-Karmatî Mücadelesi", Harran Ün. İlahiyat Dergisi, C. X, Sayı IV, Şanlıurfa 2002, s. 83-106.

bağlı olduğu Fâtımî dâîsi Ebû'l-Hüseyin tarafından azledilmesi üzerine Zikreveyh ve oğullarıyla Ubeydullah el-Mehdî'nin arası açılmıştır. Yahya ve kardeşleri Selemiye'ye gidip Ubeydullah'ı öldürmeyi planlamaları neticesinde Ubeydullah şehri terk etmek zorunda kaldı. Yahya Dımaşk'i muhasara ettiyse de halifenin gönderdiği orduya karşı koyamadı ve şavaş meydanında öldü. Yahya'nın ölümünden sonra taraftarları onun emri doğrultusunda kardeşi Hüseyin'in etrafında toplandılar.[50] Hüseyin Maarratünnu'mân, Hama, Baalbek ve diğer beldeleri ele geçirip yağmaladı daha sonra da Selemiye'ye yöneldi.[51] Hüseyin'in Selamiye'ye yönelmesi, Ubeydullah'ı ortadan kaldırmaktı. Bu nedenle 291/903'te orada bir süre dönüşünü bekledi. Fakat ümidini yitirince Hüseyin, Ubeydullah'ın evine girerek cariyesi ve oğlu Muhammed dâhil 88 kişiyi öldürdü.[52] Zikreveyh'in oğullarının bölgedeki faaliyetleri, Abbâsî iktidarını sarsmıştır. Abbâsî halifesi el-Mutezid yaşadığı sürece planlarını etkili bir biçimde uygulayamamıştı, ancak sonraki halife el-Muktefi'nin (289-295/902-908) iktidara geçmesiyle faaliyetlerini yoğunlaştırdı. 289 (901-902) yılında Karmatîler Şam bölgesinde bedevîlerden birçok insanı toplayarak Dımaşk'a geldiler. Bu dönemde Dımaşk valisi, Hârûn b. Humareveyh b. Ahmed b. Tolun'un atamış olduğu Tuğç b. Cufi idi. Tuğç ile Karmatîler arasında bir hayli çarpışma meydana geldi. Mısır ve Suriye'nin Abbâsîler'den özerkliğini kazanan ilk yerel hanedanı olan Tolunoğulları'nın elinde bulunan Şam'ı kuşattığı sırada, 290/903 yılında öldürüldü[53]. Bu sırada Zikreveyh de ortaya çıkarak 289-294/902-907 tarihleri arasında Irak ve Suriye'de düzenlediği Karmatî isyanlarında Ubeydullah'a ve Abbâsî iktidarına karşı isyankâr niyetlerini açığa vurmaya başladı[54].

Halife el-Mutezid'ın vefatından sonra 290/902-903 yılında Karmatîler'in durumu bir hayli güçlendi. Bu yılın Rebiülahir (Mart) ayında Tuğç b. Cuff'un kölelerinden Beşir komutasındaki bir orduyu Dımaşk'tan Karmatîler üzerine gönderdi. Ancak giriştikleri çarpışmalarda Beşir komutasındaki orduyu hezimete uğratarak Beşir'i katlettiler. Karmatîler bu olaydan bir müddet sonra Dımaşk üzerine yürüyüp şehri muhasara altına almış, halkını bir hayli sıkıştırmış ve meydana gelen çarpışmalarda Tuğç'un adamlarından bir hayli insan öldürmüş ve onlardan çok azı kurtulabilmişti.

[50] Sâbit b. Sinan, *Ahbâru'l-Karâmıta*, 197–198.
[51] Sâbit b. Sinan, *Ahbâru'l-Karâmıta*, 198; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 437.
[52] El-Nîsâbûrî, Ahmed b. İbrâhim (V./XI. asrın başları), *İstitâru'l-İmâm*, Nşr. S. Zekkâr; *Ahbâru'l-Karâmıta* içerisinde, Riyad, 1989. s. 280–281.
[53] İbn Tağriberdi, *Nücümü'z-Zahire*, 3-4, Darü'l Kitab neşr. Trz., s. 49-51. Tolunoğulları-Karmati Mücadelesi için bkz. Abdullah Ekinci, Tolunoğullarının Heterodoks Hareketlerle (İsmâilî-Karmatî) Mücadelesi, *Türk Dünyası Araştırmaları*, cilt 95, s. 205-215.
[54] El-Mesudi, *Et-Tenbih Ve'l İsraf*, Beyrut 1965, s. 370-376; Taberi, III s. 17-21.

Zikreveyh ve oğullarının düşmanca niyetlerinin farkında olan Ubeydullah, Karmatîler 290/903'te işgal etmeden evvel Selemiye'yi terk etmişti. Şam sahibi Selemiye halkına karşı genel bir katliam emri verdi. Aynı şekilde Ubeydullah'ın evinin yakılmasını ve arkada bıraktığı aile üyelerinin ve yakınlarının öldürülmesine onay verdi. Karmatîler'in hem Abbâsî hem de yerel hanedanlıklarla yapılan mücadelelerde verilen kayıplar Zikreveyh'in ihtirasına son vermedi. 293/905-906 yılında Suriye'deki taraftarlarının başına "Nasr" diye adlandırılan ve "Ebu Gânim" künyeli Abdullah b. Said adıyla anılan birini, Ebu Şâme (Benli Adam)'nin öldürülmesinden[55] sonra el-Fellûce yakınlarında er-Râfuka denilen yerde çocuklara ders vermekle görevlendirmişti. Daha sonra Zikreveyh b. Mihreveyh, Nasr b. Abdullah b. Said'i ortaya çıkardı. Halife el-Müktefî, Hüseyin b. Hamdân'a bunların üzerine yürümesini ve köklerini kurutuncaya kadar savaşmasını istemişti. Bu olayların ardından Zikreveyh b. Mihreveyh, el-Kasım b. Ahmed isimindeki davetçiyi onlara yollayarak Mehdi'nin ortaya çıkış tarihinin geldiğini, Kufe'de kırk bin kişinin kendisine biat ettiğini ve Musa (as) ve düşmanı Firavun hakkında Allah (cc)'ın vaad ettiği günün de bu gün olduğunu bildirdi. Zikreveyh b. Mihreveyh'e göre bu vadedilen gün Ziynet Günüdür.[56] Zikreveyh icraatlarını h. 293 yılının Kurban Bayramında Kufe'ye ulaşıncaya kadar gizli tutulmasını tavsiye etti. Zikreveyh'in temsilcisi Kâsım b. Ahmed, adamlarına kendilerini gizlemelerini ve Kufe'ye 293 yılı Kurban Bayramı gününe ulaşıncaya kadar kesinlikle açığa çıkmamalarını ve yollarına devam etmelerini emretmişti. Bu dönemde Kufe valisi İshak b. İmran idi. Yapılan çarpışmalar sonunda Karmatîler Kadisiye taraflarına çekilip gittiler. Kufe halkından İshak ile birlikte Karmatîlerle çarpışan Hz. Ali'nin torunlarından bir grup da vardı. Mücadelenin yoğunlaşması sebebiyle Kufe valisi İshak halifeye yazdığı bir mektupta ondan yardım istemiştir. Halife el-Müktefî ona ileri gelen komutanların da aralarında bulunduğu bir grup askerî yardımcı kuvvet olarak gönderdi. Bu komutanlar arasında Vasıf b. Severtekin et-Türkî, el-Fazl b. Musa b. Boğa, Afşin Bişr el-Hâdim[57] ile Emiru'l Müminin hizmetçilerinden Râik el-Harrarî ve el Haceriyye kölelerinden bir grup vardı. Bunlar zilhicce (eylül-ekim) ayında Kadisiye yakınlarına varıp "es-Savan" denilen yere karargâhlarını kurdular ve orada Zikreveyh ile karşılaştılar. Karmatîler, Zikreveyh'i gizlenmiş olduğu yerden çıkardılar. Zira Zikreveyh yıllarca er-Rediyye köyünde bulunan bu yerde insanlardan uzak bir şekilde yaşamıştı. İçinde bulunduğu mahzenin muhkem bir kapısı mevcuttu. Zikreveyh yaşamış olduğu evin arkasında bir odada gizlenmekteydi. Onu oradan çıkardıklarında Allah'ın velisi diye

[55] Taberî, s. 2256.
[56] Taha, 20/59.
[57] İbnü'l Esir'e göre Afşin'in adamlarından bkz., *el-Kamil*, VII, s. 456.

adlandırdılar ve her gördüklerinde kendisine secde ettiler. Zikreveyh'in yanında yakın adamlarından ve yardımcılarıyla davetçilerinden bir grup yer almıştı. O, bütün bağlılarına el-Kasım b. Muhammed'in insanlar arasında en yüce kişi olduğunu söyleyip ona mutlaka itaat etmelerini şart koşmuş, onun kendilerini dinlerinden geri döndükten sonra tekrar hak yola çağırdığını bildirmiş, bundan dolayı verdiği her türlü emre itaat ederek bağlanmalarını istemiş ve ancak bununla gayelerine ulaşabileceklerini anlatmıştı. Zikreveyh adamlarına Kur'ân-ı Kerim'den bazı ayetleri okuyarak bunları asıl indiği şekilde okuduğunu iddia etmiş, böylelikle kalplerinde küfrün hazır olduğu bir sürü zavallı insanlar onu reis edinip onunla yetinmişler ve gerçekten zafere ererek gayelerine ulaşacaklarına inanmışlardı. Bu arada el-Kasım b. Ahmed vaziyeti idare etmekte ve Irak Sevad'ında ahalisinin tümünün kendisine katılacağını bildirmekteydi. Fakat Fırat civarında günlerce kalmasına rağmen sadece 500 kişiyi kazanabildi. Daha sonra halifenin yollamış olduğu ordu, Zikreveyh'e ve yandaşlarına ulaştı. Zikreveyh halifenin yollamış olduğu orduyla es-Sevan denilen yerde karşı karşıya gelmiş ve şiddetli bir muharebeye girişmişti.[58] Savaşın ilk günü Karmatîler yenilgiye uğradılar. Ancak Zikreveyh gizlice arkalarından dolanarak Abbâsî hilafet ordusunu gafil avlamış ve onlara çok acı bir yenilgi tattırmıştı. Hâl böyle olunca halifenin ordusunda sadece bineği kuvvetli olan ve yaralı olduğu olduğu hâlde ölmüş gibi yapanlar kurtulmuştu. Zikreveyh halifeye ait ordunun geride bırakmış olduğu mallarla deve yüklü üç yüz binek, silah ve beş yüz katırı ganimet olarak almış ve hizmetçiler hariç bin beş yüz kişiyi de katletmişti. Karmatîler bundan böyle önüne geçilmesi zor olan bir güç haline gelmişlerdi. Bu vakıanın haberi Bağdat'a ulaşınca halife ve Bağdatlılar hadisenin ne kadar ciddi olduğunu anlamakta gecikmediler. Çok geçmeden halife Muhammed b. İshak b. Kundacık'ı ve Benû Şeyban kabilesinden iki binden fazla adamı, erzaklarını temin etmek suretiyle Karmatîler'in üzerine sürdü. Ancak bunu duyan Zikreveyh bulunduğu mekânı terk ederek el-Mesniyye Nehrine doğru hareket etti.[59]

Zikreveyh 294/906-907 yılının Muharrem (Ekim-Kasım) ayında el-Mesniyye Nehrinden ayrılıp hacıların yolunu kesmek üzere harekete geçti. "es-Selman"[60] denilen yere gelip burada ikamet ederek beklemeye koyuldu. İlk hacı kafilesi 17 Muharrem/28 Ekim 906 günü "Vakisa"[61] denilen yere ulaştı. Suriye ve Mezopotamya Karmatîler'i'nin faaliyetleri

[58] Taberî, s. 2260.
[59] Sabit b. Sinan, s. 25-30; İbnü'l Esir, VII, s. 456.
[60] Cahiliyye döneminden beri varolan ve Irak ile Tıhama'yı birbirine bağlayan bu yolda bulunan bir suyun adıdır. Bkz. Yakut el-Hamevi, "es-Selman" maddesi.
[61] Irak ile Mekke'yi birbirine bağlayan yol üzerinde bulunan bir yerdir. Yakut el-Hamevi, V, s. 353-354.

yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi 293/906'da Zikrveyh taraftarlarının başına dâî olarak Ebu Ganim Nasr'ı görevlendirmesiyle alt düzeydeki dâîlerin çabalarıyla sürdürülmüştür. Fakat Ebu Ganim yönetimindeki Kelb Bedevîleri dâîlerine ihanet ederek halifenin affına mazhar olmak için Ebu Ganim'i öldürmeleriyle bölgedeki durum değişmeye başlamıştır. Bunun üzerine Zikreveyh b. Mihreveyh Suriye'deki taraftarlarına başka bir dâî, Kasım b. Ahmed'i göndermiş kendisinin de kısa süre içinde şahsen hareketin başına geçeceği haberini yollamıştı. Bu talimatta aynı zamanda onlara gizlice Güney Irak'a göç etmeleri talimatını da verdiği anlaşılmaktadır. Bundan kısa bir süre sonra, Zikreveyh'in Sevad bölgesindeki yandaşlarının desteklediği Suriye göçebeleri Kufe'ye sürpriz bir saldırı düzenlediler. Ancak çabucak püskürtüldüler. Bunun üzerine Karmatîler, Zilhicce 293/Ekim 906'da Kadisiye'ye çekilerek orada nihayet saklandığı yerden çıkan Zikreveyh ile buluşmuşlar daha sonra da hacdan dönen İran kervanlarını soyarak çok sayıda hacıyı öldürdüler. Zikreveyh ile taraftarları Abbâsîler tarafından nihai olarak yenilgiye uğratıldıkları 294/907 yılına kadar faaliyetlerini bölgede sürdürdüler. Zikreveyh yaralı olarak yakalanması ve birkaç gün sonra da ölmesinin ardından yandaşlarından çoğunun öldürülmesinden sonra 299 (911-912) yılında Karmatî reislerinden ve ileri gelenlerinden olan Zikreveyh'in iki komutanı el-Azim ve el-Ağber Bağdat'a gelip eman dilediler.[62] Böylelikle Suriye-Mezopotamya Karmatî ayaklanması hemen hemen son bulmuş oldu. Zikreveyh'in Suriye ve Irak'ta Bahreyn'dekine benzer bir Karmatî devleti kurmakta uğradığı başarısızlığın çeşitli nedenleri vardır. Zikreveyh b. Mihreveyh mücadelesini yürütürken yalnızca Sünni gruplarla uğraşmamıştır. Aynı zamanda İsmâilî gruplarla da mücadele etmiştir. Dayandığı sosyal gruplar arasında; talan, yağma ve istila etmeyi temel hedef edinenlerin oluşu Zikreveyh'in başarısız oluşunun temel nedenleri olarak kabul edilebilir. Güç tabanını ideolojik konulardan çok talanla ilgilenen Benî Kelb boyunun güvenilmez bedevîleriyle sınırlamıştı. Bundan başka, faaliyet alanı Emevî döneminin bütün başarısız Şiî ayaklanmalarında olduğu gibi, halifeliğin merkezî yönetimine çok yakındı. Öte yandan, Karmatîler'in ayaklanmasını bastıran Abbâsîler, aynı zamanda Tolunoğulları'nın yönetimindeki bölgelerde idari zaafa uğramış olmaları sonucunda Mısır ve Suriye'de denetimi yeniden ele geçirdiler[63]. Zikreveyh'in Kufe Sevad'ında sağ kalan yandaşlarından bir bölümü onun ölümünü kabullenmeyerek geri dönüşünü beklediler. Bunların arasında, dâî olarak Ebû Hâtim el-Zutti adında biri, ön plana çıktı. Bu dâî yandaşlarından oluşan gruba bazı sebzelerin yenilmesini ve et yemek amacıyla hayvan kesilmesini yasaklandığından *Bakliyye* adı verildi.

[62] İbnü'l Esir, VIII, s. 6.
[63] İbn Adim, *Buğdetu'l Taleb fi Tarihu'l Halep*, s. 278-279.

Bu ad, sonraları, çoğunluğu Muhammed b. İsmâil'in mehdiliğine inanmayı sürdüren Güney Irak Karmatîler'i'nin tümü için kullanılır oldu. Hamdân ve Abdan'ın yandaşları da bir süre sonra Bakliyye'ye katılmış olabilirler.[64] İsa b. Musa ve Mesut b. Hureyf gibi önderlerin yönetiminde, bu Karmatî koalisyonu güney Irak'ta bir süre devam etti. 312/925'te mehdîlik iddiasıyla ortaya çıkan birinin ardında toplanan bu grup, Abbâsîler tarafından yenilgiye uğratılarak dağıtıldı. Karmatîler (Bakliyye) bir kez de 316/928'de Kufe Sevadında ayaklandılar. Bu ayaklanmanın bastırılması sırasında İsa b. Musa Abbâsîler'in eline düştü. Ancak 320/932'de hapishaneden kaçarak yeniden hareket için çalışmaya başladı. En sonunda *Bakliyye* içinden çoğunluğu İranlılardan oluşan bir grup, Ebû Tahir el-Cennabî'ye katılarak Bahreyn'e gitti ve burada *Acemiyyun* olarak adlandırıldı.

4. Karmatîler'in Önemli Bir Merkezi: Yemen

Merkezi liderliğe bağlı Yemen'de Karmatî faaliyetleri 269/879-880'de İsma'ilîğin iki ünlü dâîsi tarafından başlamıştır. Bu dâîler Yemenli bir Şiî olan Ali b. Fadl ile Ebu'l-Kasım Hasan b. Farac b. Hevşeb el-Kufi'dir[65]. Bu iki dâî Kerbela'da İmam Hüseyin'in türbesini ziyaret ederken tanışmışlar. Daha sonradan Mansûr el Yemen adıyla tanınacak olan Ebu'l Kasım Hasan b. Farac b. Hevşeb el Kufi'nin hararetli bir şekilde ağladığını gören Ali b. Fadl ona yakınlık göstererek Mehdi'nin Yemen'de ortaya çıkacağını söylemiştir. Daha sonrada birlikte Yemen'de 881'de propaganda faaliyetlerini başlatmaya karar verirler. Bir dönem yakın işbirliği içinde çalışan İbnü'l-Fadl ile İbn Havşeb, 268/881'de Yemen'e varmışlardır. Her ikisi de propagandayı yürütebilmek için ayrı ayrı Dâr'ül Hicr'lerini yaptılar[66]. 270/883'te yeğeni Heytam'ı dâî olarak Batı Pakistan sınırları içinde olan küçük bir parçası da Hindistan'da kalan[67] Sind'e gönderdi.

270/883'te İbn Havşeb yeğeni Heytem'i dâî olarak Sind'e gönderirken[68] Karmatîler'in Magrip'teki iki dâîsi Hulvanî ve Ebu Süfyân'nın ölüm haberini alınca[69] yanında propaganda tekniklerini öğrenmiş olan[70] ve

[64] Makrizi, *İttiaz*, I, s.179-180; Farhad Daftary, s.134.
[65] Bahaeddin el-Cenadi, *Kitab es-Sülük*, neşr. Hasan Süleymen Muhammed, 1896, s. 165.
[66] Bahaeddin el-Cenadi, s. 166-167.
[67] T. W. Haig, *"Sind" İA*, X, s. 676.
[68] S. M. Stern, " Ismaili Propaganda and Fatimid Rule in Sind", *IC*, 23, 1949, s, 298; A. Hammâdî, *The Begininnings of the Ismaili Da'wa in Northern India*" Cairo 1956; A. Hammâdî," Shayban and the Ismaili State of Multan" *The Great Ismaili Heroes*, ed. A. R. Kanji, Karachi 1973, s. 14,15; Farhad Daftary, s. 150,151.
[69] İbn Haldûn, *el-İber*, IV, III, IV, Bulak, 1967, s. 36; H. İbrâhim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâmTarihi*, İstanbul 1985, s. 110.
[70] H. İbrâhim Hasan, ¾, s. 108.

ileride Fatımî devletinin temellerini atacak olan dâî Abdullah eş-Şiî'yi bölgeye gönderdi. Bu arada Ali b. Fadl Ceyşân tarafındaki Yâfî Servîn'e gitti. 291/903'de Müzeyhira'yı muhasara ederek aldı. 293/905 yılında ise Menkes, Dâve, Sana, Şibam, Mağrib, Tihâme ve Zebid'i ele geçirdi[71]. İbn Fadl ile İbn Havşeb arasındaki diyalog 904 veya öncesinden itibaren İbn Fadl Abdullah el-Mehdi'ye bağlılığının işaretlerini göstermesiyle bozulmaya başladı. 299/911 yılında San'a'da ortaya çıkarak İbn Havşeb'e açıktan savaş açarak Abdullah el-Mehdi'ye bağlılığını hatta kendi Mehdiliğini ilan etti. 303/915 yılında İbn Fadl'ın ölmesiyle yerine oğlu geçti. Fakat Yemen'deki Karmatî hareketinin hızlı bir şekilde bölünmesinin önüne geçilmedi[72]. İbnü'l-Esîr ise 906 yılının şubat ayında Yemen'de Karmatîler'den birisinin ortaya çıktığını belirtir. Bölgedeki dâîsinin çevresine topladıklarıyla San'a şehrine gitmiş, San'a halkının ona karşı gelmesiyle aralarında savaş meydana gelmesi üzerine bu Karmatî onlardan birçok kimseyi öldürtmüş, çok azı kurtulabilmişti. Böylelikle bu Karmatî Yemen'in birçok şehrine hâkim duruma gelmişti. San'a halkı ile diğer şehirlerin halkı bir araya gelerek bu Karmatî ile mücadele ederek onu mağlup etmişlerdi. Karmatî de Yemen'in ücra bir köşesine çekilerek orada gizlenmişti. Yemen'de Karmatîlerle meydana gelen bu çarpışmaların haberi halifeye ulaşınca o da Şevval (Ağustos-Temmuz) ayında Muzaffer b. Hac'a hil'at giydirip onu Yemen valiliğine getirmiş, Muzâffer de vefat edinceye kadar burada görevini sürdürmüştü[73]. Ali b. Fadl, 303/915 yılında hastalanarak öldü ve yerine oğlu geçti. Bunu fırsat bilen Esad, Müzeyhira'ya yürüyerek onu 304/916 yılında esir ederek öldürdü.[74] Aslında Me'mûn döneminden (813-833) XI. asrın sonlarına kadar, çeşitli hanedanlar döneminde isyanlara sahne olmuş olan Yemen'in[75] asıl ehemmiyetini Yemen'deki Karmatî faaliyetleri sonucunda, Karmatî doktrinini çevre bölgelere aktararak dâîler vasıtasıyla yapılan propaganda önem arz etmektedir. Özellikle Karmatî hareketinin Hindistan ve Afrika'da yerleşmesi Yemen'deki baş dâînin tertibi sayesinde gerçekleşmiştir. Yemen Karmatîler'i'nin İslâm dünyasının bütünlüğünü zedeleyen yönü ise siyasî olmaktan ziyade sosyokültürel açıdan etkin olmasıdır. Özellikle Ali b. Fadl, Karmatîler içerisinde Mehdîlik iddiasında bulunup İslâm şeriatını kaldırdığını öne süren ilk kişidir. Bu durum erken İsmâilî öğretisinde de yer almaktaydı. Karmatî İsmâilîler'i, Mehdî Muhammed b. İsmâil zuhur edince, İslâm şeriatını ortadan kaldırarak tüm

[71] El-Hammâdî, Bâtinîliğin ve Karmatîliğin İçyüzü, s. 60,67; Ali b. Hasan el-Hazrecî ()812/1409), Asecedü'l-Mesbûk, thk. Süheyl Zekkâr, Ahbâru'l Karâmıta, Riyad 1989, s. 620-621.

[72] Farhad Daftary, *A Short History of The Ismailis*, s. 49.

[73] İbn'ül Esir, *Kamil*, VII, s. 456.

[74] Ali b. Muhammed, *Sîretü'l-Hâdî*, 400-404; el-Hazrecî, *Asecedü'l-Mesbûk*, 624-626.

[75] İhsan Süreyya Sırma, "Yemen", *İA*., XIII, s. 374.

şeriatların batınî anlamlarını ortaya koyacağını ve bu sayede insanlığın kurtuluşa ereceğini iddia ediyorlardı. Yemen'deki Karmatî yapılanması Ali b. Fadl'ın ölmesiyle bitmiş gibi görünmekle birlikte, hareket 428/1037 yılında Fatımî vasalı olan Suleyhi hanedanı döneminde de devam ettiği[76] anlaşılmaktadır.

5. Hindistan'da Karmatî Propagandası ve Multan Karmatî Devleti

Hamdân ve Abdan, Ubeydullah tarafından propaganda edilen yeni İsmâilî doktrininden desteklerini kesmesinin ardından farklı İsmâilî gruplar oluştu. Her grup İslâm dünyasının farklı merkezlerine dâîler gönderdiler. İslâm dünyasındaki bu durum halifenin Sind eyaleti üzerindeki nüfuzunun gevşediği 257/871 yılına kadar sürdü[77]. Bu dönemde Yemen dâîsi İbn Havşeb 270/883'te yeğeni Heytem'i dâî olarak Sind'de görevlendirmişti[78]. Hindistan'daki propaganda faaliyetleri merkezi liderliğe bağlı Yemen'e gönderilen dâîlerce başlatıldı. Yemen'de Karmatîlik, 269/879-880'de iki ünlü İsmâilî dâîsi tarafından başlatılmıştı. Bu dâîler, Yemenli Şiî olan Ali b. Fadl, diğeri Mansûr el-Yemen adıyla tanınan Ebu'l Kasım Hasan b. Ferec b. Hevşeb el Kûfî'dir. Bu iki dâînin arkadaşlığı Kerbela'da, İmam Hüseyin'in türbesini ziyaret ederken başlamış bir dönem yakın işbirliği içinde çalışmışlar; daha sonra her ikisi de hareketi yürütebilmek için ayrı ayrı Dar'ül Hicr'lerini yapmışlardır. İbn Havşeb, 280/893'te kendi devletlerini kurmuş olan yerel Zeydî imamlarına bölgeyi bıraktı. İbn Havşeb'in, 270/883'te yeğeni Heytem'i dâî olarak Sind'e göndermesiyle[79] başlayan Hindistan Karmatîliği Karmati tarihinde apayrı bir öneme sahiptir. Hareket buradan Hind alt kıtasının diğer bölgelerine de yayılmıştır[80]. Karmatîler, Kûfe, Basra, Yemen, İran, Kuzey Afrika, Bahreyn, Suriye ve Sind bölgelerine dâîlerini gönderdiler. Bu bölgeler, İsmâilî propagandanın yerleştiği ikinci derecedeki merkezler olmuştur. Bu sıralarda iki Arap kabilesi Multan ve Mansura'da müstakil devletler kurmuş iseler de, Gazneli Mahmud'un Hindistan'a sefer yaptığı sıralarda Sind ve Multan'ı elinde

[76] Bahaeddin el-Cenadi, s. 177; Leila Al-Imad, s. 140.
[77] T. W. Haig, s. 676.
[78] S. M. Stern, " Ismaili Propaganda and Fatimid Rule in Sind", *IC*, 23, 1949, s, 298; A. Hammâdî, *The Beginnigs of the Ismaili Da'wa in Northern India*, Cairo, 1956; A. Hammâdî, "Shayban and the Ismaili State of Multan" *The Great Ismaili Heroes*, ed. A. R. Kanji, Karachi, 1973, s. 14,15; Farhad Daftary, s. 150.
[79] Farhad Daftary, *A Shory History of The Ismailis*, s. 42-43; Haig, "Sind", *İA*, X, s. 676; Günümüzdeki Ağahanlar-Nizari İsmailîği bu dönemde başlayan İsmâilî propagandasının uzantılarıdır.
[80] S. M. Stern, " Ismaili Propaganda and Fatimid Rule in Sind", *IC*, 23, 1949, s, 298; A. Hammâdî, *The Begininnings of the Ismaili Da'wa in Northern India*" Cairo, 1956; A. Hammâdî, Shayban., s. 14, 15; Farhad Daftary, The Ismailis; Their History and Doktrins, Cambridge Universty 1990, s. 150-151.

bulunduran Ebu'l-Dâvud Abbâsî halifeliğine tabi idi. Ebu Dâvud, dâîlerin propagandaları sayesinde Karmatîliği seçerek Multan'ı da Karmatîler'in önemli bir üssü haline getirdi[81]. Bu dönemde Multan Hindistan'da İslâmın ileri bir karakolu rolündeydi. M. 900 yılına doğru buranın hükümdarı Bağdat'a karşı bağımsızlığını ilân etti. Bu bölgede birçok önemli kişi harekete kazandırılarak hareketin yayılması sağlandı. Bu yolla yalnızca Sind bölgesinde bir dönem hâkimiyet kazanabildiler. Burada, Fatımîlerin yüksek egemenliğini tanıyan İsmâilîler, yerel yöneticiyi de yanlarına alarak başkentleri Multan'da bir yönetim kurarak çevre bölgelere yayıldılar.[82] Yine bu dönemde Abdullah el-Karmatî tarafından bölge zapt edilerek Karmatîler'in önemli bir mukavemet merkezi oldu. Sonunda bu gruplar, Gazneli Mahmud tarafından mağlûp ve tart edildiler.[83]

6. Bahreyn Karmatîler'i

Karmatîler'in Bahreyn'de ortaya çıkışını Sabit b. Sinan b. Kurrâ ve İbnü'l Esir, H. 281'de Yahya b. el Mehdi adında bir kişinin el Katif[84] bölgesine gelip Ziyadîler[85] ile dostluk kurmasıyla başlatırlar. Yahya b. el Mehdi Şiîlikte aşırı taassup sahibi olan Ali b. el Mualla b. Hamdân'ın yanına gelerek kendisini Mehdi'nin elçisi olarak tanıtması Bahreyn'deki Karmatî dâîlerin ilk faaliyeti olarak kaynaklarda ifade edilmektedir. Yahya b. el Mehdî, Mehdi'nin bu bölgede bulunan destekçilerini emirlerine uymaya davet etmeye çalışmış ve Mehdi'nin ortaya çıkışının yakın olduğunu bildirmeye geldiğini açıklamıştır.[86] İsmâilî davası Arabistan'ın doğusuna 281/894 hatta belki daha da erken, 273/886 yılında ulaşmıştı. Ebû Said el-Cennabî, Güney İran'daki ilk faaliyetlerinin ardından Hamdân tarafından hareketi orada da örgütlemek amacıyla Bahreyn'e gönderilmişti[87]. Bahreyn'de Ebû Said'den önce muhtemelen İbn Havşeb tarafından gönderilmiş bir başka İsmâilî dâîsi olan Ebu Zekeriyya el Temamî (ya da Zemamî) bulunuyordu. Ebu Zekeriyya'yı zamanla devreden çıkaran Ebû Said,[88] bölgenin etkili ailelerinden birinin reisi olan Hasan b. Sanbar'ın kızıyla evlendi ve kısa zamanda gerek Bedevîler gerek İranlılar arasında

[81] S. M. Stern, *Stues In Early İsma'ilim,* 182-183; T. W. Haig, s. 677.
[82] Abdullah Ekinci, Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma), s. 160-170; Abdullah Ekinci, "Gazneli Devletinin İslâm Dünyası'nın Siyasal ve Sosyal Bütünlüğünü Sağlama Teşebbüsleri", *Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Dergisi*, C. II, Sayı II, , Elazığ 2004, s. 29-49; Daftary, s. 157.
[83] T. W. Haig, "Multan" *İA.*, VIII, s. 578.
[84] İslâm döneminde Bahreyn'e bağlı bir kasaba, Yakut el-Hamevi, IV, s. 290.
[85] Ziyadîler için bkz. R. Strothmann, *"Ziyadiler" İA,* XIII, s. 618-619.
[86] İbn Esir, VII, s. 410; Sabit b. Kurra, s. 13.
[87] M. L. De Goeje, *Memoire Sur Les Carmathes De Bahrein Et Las Fatimides*, Leiden 1886, s. 28.
[88] B. Carra De Vaux, "Abu Sadi Cannabî", *İA.,* III, s. 100-101.

yandaşlar kazandı. Abdülkays boyundan Rebiaların desteğini sağlayan Ebû Said'in 286/899 yılına doğru Bahreyn'in geniş bir bölgesini ve Doğu Arabistan'ın kıyı bölgesindeki Katif'i denetimi altına alması Basra'daki Abbâsî idarecilerini telaşlandırdı.[89] 301/913-914 yılında Karmatîler'in lideri Ebû Said el Hasan b. Behram el Cennabî öldürüldü. Sicilyalı hizmetçisi el-Cennabî'yi hamamda öldürmüştü. Cennabî'yi öldürdükten sonra hizmetçi dışarı çıkmış orada bulunan Karmatîler'in ileri gelen reislerinden birinin kulağına "Efendimiz sizi istiyor" demiş, adam içeri girdiğinde hizmetçi bunu da aynı şekilde öldürmüş. Hizmetçi dört kişiyi bu şekilde öldürdükten sonra beşinci kişi durumdan şüphelenmiş ve hizmetçinin elinden tutarak bağırmaya başlamış, bu sesleri duyan çevredeki insanlar olayın bulunduğu yere gelmişler. Olayı öğrendiklerinde önemli Karmatî reisleri ölmüş geriye ise bunlara sebep olan hizmetçiyi öldürmek kalmıştı[90]. Ebû Said el Cennabî'nin öldürülmesi olayını kendisini Mehdi olarak ilan eden ve Bahreyn Karmatîler'in faaliyetlerini kendisi için tehlike olarak gören büyük reis Ubeydullah'ın tertip ettiği ileri sürülmüştür[91]. Bu durum Fatımî-Bahreyn Karmatî ilişkilerini sarsmıştır. Ebû Said el Cennabî kendisinden sonra yerine geçmek üzere veliahtlığa oğlu Said'i tayin etmişti. Said evlatlarının en büyüğü idi. Ancak büyük oğlu idareyi yürütemeyince küçük kardeşi Ebû Tahir Süleyman babasının liderlik koltuğuna oturdu. Ebû Said el Cennabî'nin öldürülmesinden önce Bahreyn'in Hecer, el Ahsa (Lahsa, el Hasa) el-Katif ve et-Taif gibi şehirlerine tamamen hâkim duruma gelmişti. Abbâsî halifesi el Muktedir Karmatî reisi Ebû Said'in İslâm bütünlüğünü zedelememesi için arayı düzeltmek istemiştir. Bu amaçla halife Muktedir, Karmatî lideri Ebû Said'e son derece yumuşak bir üslupla bir mektup yazıp Müslüman esirlerden yanında kimlerin bulunduğunu sormuş, ayrıca mektubunda onunla münazara yapabileceğini bildirmiş ve girdiği bu mezhebin sapık bir mezhep olduğu konusunda deliller ileri sürüp kendisine tatlılık ve yumuşaklıkla yaklaşmıştı. El-Muktedir, elçilerle birlikte Ebû Said'e verilmek üzere bir mektup göndermiş ancak giden elçiler Basra dolaylarına vardıklarında Ebû Said'in öldürüldüğü haberini almışlar, bunun üzerine el Muktedir'e haber gönderip Ebû Said'in öldüğünü söylemişler, ancak el Muktedir elçilere gönderdiği haberde yollarına devam etmelerini ve mektubu yerine geçen oğluna götürmelerini emretmişti. Ebû Tahir Süleyman'a mektubu ulaştırmışlar, o, esirleri serbest bırakarak elçilerle birlikte Bağdat'a göndermiş ve gelen mektuba cevap yazmıştı.[92]

[89] Taberî, III, s. 2188; Farhad Daftary, s. 151.
[90] İbnü'l Esir, VIII, s. 74; Sabit b. Sinan, s. 36.
[91] Mesudî, Tenbih, s. 408-501; M.J de Goeje, *Memoire Sur les Carmathes de Bahrein et les Fatimides*, Leiden 1886; B. Carra De Vaux, s. 101.
[92] İbnü'l Esir, VIII, s. 74; Sabit b. Sinan, s. 35.

Muktedir'in halifeliği, İbn Furat ile İbn Cerrah arasındaki tartışmalarla geçti. Halifeliği esnasında Fatımî, İhşidî ve Hamdânî devletleri kurulmuş ayrıca Karmatîler yeniden ayaklanmıştır. 307 (919/920)[93] ile 311 (923/924) yılının Rebiyülahir ayında Ebû Tahir Süleyman b. Ebi Said el Hecerî Basra'ya doğru harekete geçerek 2700 kişi[94] ile şehrin önüne gelmiş ve ellerinde bulunan kıldan örülü ip merdivenleri şehir surlarına atarak adamlarıyla birlikte şehrin surlarına tırmanmış ve kapıları açıp nöbetçileri öldürmüşlerdi. 312 /924-925 yılında Karmatî reisi Ebû Tahir Kufe'ye girdi. Ebû Tahir daha evvel esir aldığı ve aralarında İbn Hamdân'ın da bulunduğu hacıları serbest bırakıp, el Muktedir'e haber göndererek kendisine Basra ve Ahvaz'ı vermesini istemiş, ancak el Muktedir onun bu isteğini reddetmişti. Bunun üzerine Ebû Tahir hacca gitmek üzere Hecer'den hareket etti.[95] Halife, Karmatî belasından kurtulamayınca 314 yılında Yûsuf b. Ebi's Sac'ı İslâm devletinin bu problemli bölgelerini yönetimine getirmiştir.[96] Abbâsî halifesi bunları organize ederken Karmatî reisi Ebû Tahir de aynı yıl içinde 314/926-927 Mekke'ye doğru yönelmeye başladı. Bunu haber alan Mekke halkı çoluk çocuklarını ve mallarını korkularından dolayı Taif ve diğer şehirlere taşıdılar.[97] Karmatîler'in kentlere saldırması ve yağmalarının sonu gelmiyordu. Bir yıl sonra 315 (927-928) yılında ise Ebû Tahir el Karmatî askerlerinin Hecer'den hareket ederek Kufe'ye doğru hareket ettikleri haberi el Muktedir'e ulaşmıştı. Bir süre sonra Basra'dan gelen haber Karmatîler'in artık Kufe yakınlarında konuşlandığını gösteriyordu. Bu haberler üzerine Halife el Muktedir Yûsuf b. Ebi's Sac'a yazdığı mektupta gelen haberleri anlatmış Kufe'ye doğru harekete geçmesini emretmişti. Yûsuf da Vasıt'tan hareket ederek bu yılın (Ramazan ayı sonu) 927 Kasımının sonunda Vasıt şehrinden Kufe'ye doğru hareket etti. Sultanın vekilleri, Yûsuf b. Ebi's Sac ve askerlerinin konuşlanacağı yeri temin etmeye başlamışlardı. Ancak Karmatî reisi Ebû Tahir'in Kufe'ye ulaşması üzerine sultanın askerleri buradan kaçmış ve Karmatîler'in reisi Ebû Tahir, Kufe'ye ve burada kurulan karargâhlar ve bu karargâhlardaki yiyecek ve silahlara el koydu. Ele geçirilen bu yiyecek maddelerinden yüz Irak ölçeği[98] un ve bin Irak ölçeği de arpa vardı. Karmatîler'in elindeki yiyecek ve yem maddeleri tükenmiş olduğundan ele geçirdikleri bu un ve arpa ile yeniden güç kazanmıştı. 317/929-930 yılında Halife'nin emriyle Mansûr ed-Deylanî önderliğinde bir hac kafilesi Bağdat'tan Mekke'ye hareket etti. Hacılar yolda hiçbir engelle de karşılaşmamışlardı. Ancak

[93] K. V. Zetterstеen "Muktedir", *İA*, VIII, s. 575.
[94] İbnü'l Esir, bu sayıyı 1700 olarak zikreder. *El-Kamil*, VIII, s. 121.
[95] İbnü'l Esir, s. 132; Sabit b. Sinan, s. 21.
[96] Sabit b. Sinan, s. 45; Miskeveyh, I, s. 143; İbnü'l Esir, VIII, s. 137; amlf., *el Kamil*, VIII, s. 119.
[97] Taberi, II; s. 134-136; İbnü'l Esir, VIII, s. 141.
[98] Bir Irak ölçeği (Kerr) altı merkep yüküne eşittir.

Ebû Tahir arkalarına düşmüş ve onlara Terviye[99] gününde Mekke'de ulaşmıştı.[100] Hacıların Arafat'a çıkışlarından bir kaç saat önce onlara saldırmış,[101] onlarla savaşmış, onlardan bir kısmını kılıçtan geçirmiş ve mallarını yağmalamıştı. Bunlarla da yetinmeyen Ebû Tahir Karmatî, diğer bir kısmını da bizzat Beytü'l Harem'in içinde katletmiş ve katlettiği kişilerin cesetlerini de Zemzem Kuyusuna atmıştı. Daha sonra da Kâbe'nin oluğunu sökmesi için bir adamını yukarı çıkarttı, ancak adam çıktığı yerden düşerek öldü. Geri kalan ölülerin hepsi namazları kılınmadan ve kefenlenmeden Mescidü'l Harem'de defnedilmişti. Akabinde Ebû Tahir, Kâbe'nin örtüsünü almış kendi yandaşları arasında pay etmiş ve Mekke halkının evlerini talan ederek kendi yandaşları arasında bölüştürmüştü. Ayrıca Kâbe'deki Hacerü'l-Esved'i sökmüş[102] ve Hecer (Hicr)'e yollamıştı.[103] Karmatîler'in yapmış olduğu bu son olay İslâm dünyasının tepkisini çekmiştir. Hatta aynı ideolojik temele dayanan İfrîkıye'de bulanan Ebû Muhammed el Mehdi, Ebû Tahir'in yaptıklarını kınamış, O'na "İsmini gece ve gündüzlerin silemeyeceği kara bir lekeyle tarihe yazdırdın" diyerek onu lanetlemiştir. Aynı zamanda Hacerü'l-Esved'in iadesini isteyen bir mektup gönderir. Ebû Tahir el Karmatî bu mektubu alınca, Hacerü'l Esved'i iade etmek zorunda kalmıştır.[104] 317/929-930 yılında Irak hacıları Karmatîler'in Mekke yolunu kesmeleri üzerine Mekke'ye Şam yoluyla gitmişler ve Ramazan ayının başında Musul'a oradan da Şam'a gitmişlerdi.[105] 322/933-934 yılında Halife'nin hacibi Muhammed b. Yakut, Karmatîler'in reisi Ebû Tahir'e bir mektup yazarak onu halifeye itaat etmeye davet etmiş, buna karşılık elinde bulundurduğu toprakların kendisine bırakılacağı ve arzu ettiği herhangi bir eyaletinde başına tayin edileceğini bildirdi. Ayrıca kendisine bir sürü ihsanlarda da bulunulacaktı. Ebû Tahir'den bütün bunlara karşılık hacılara saldırmaktan vazgeçerek Hacerü'l Esved'i Mekke'ye geri getirmesi isteniyordu. Ebû Tahir hacılara saldırmamayı kabul etmiş, yollarını kesmeyeceğini söylemiş, ancak Hacerü'l-Esved'i Mekke'ye götürme teklifini reddetmişti. Ayrıca Hecer bölgesinde halife adına hutbe okutması karşılığında kendisine Basra'dan gıda maddelerinin gönderilmesini teklif etmişti. Bu yıl hacılar Mekke'ye gidip gelmiş ve Karmatîler onlara saldırmamıştı.[106] 330/941-942 yılında el--Beridî

[99] Tevriye Günü, Zilhicce'nin sekizinci günüdür.
[100] İbnü'l Esir, VIII, s. 172.
[101] Sabit b. Sinan, s. 153.
[102] Taberi, II, s. 388; Sabit b. Sinan, Hacerü'l Esved'i deveye yükleyerek Hicr (Hecer)'e göndermiş olduğunu kaydeder. s. 25; Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, I, ter. İnceleme ve Notlar, A. Sait Aykut, (Yapı Kredi Yay.) İstanbul 2000, s. 201; W. Montgomery Watt, *Islamic Philosophy And Theology*, At the Unıversıty Edınburgh, s.124.
[103] İbnü'l Esir, VIII, s. 173-174; Sabit b. Sinan, s. 52-53.
[104] Sabit b. Sinan, s. 26; İbnü'l Esir, s. 173-174.
[105] Taberi, II, s. 404-405; İbnü'l Esir, VIII, s. 179.
[106] İbnü'l Esir, VIII, s. 245-246.

Bağdat'ı istila etti ve adamlarıyla birlikte şehri yağmaladılar. Halk perişan bir duruma düşmüştü. El Beridî'nin bu istilası esnasında onunla birlikte hareket eden, onun yanında olan bir grup Karmatî bulunuyordu. Bu Karmatîlerle Türkler arasında çarpışmalar meydana gelmiş, Karmatîler mağlup olup şehri terk etmişlerdi.[107] 332/943-944 yılında Abdullah el Beridî'nin ölümü üzerine kardeşi Ebu'l Hüseyin yerine geçmiş, halka ve askerlere karşı son derece kötü davranmıştı. Bundan dolayı askerler ona karşı isyan etmiş ve onu öldürüp yerine kardeşi Abdullah'ın oğlu Ebü'l-Kâsım'ı getirmek istemişlerdi.[108] 317 yılında Kâbe'den almış oldukları Hacerü'l-Esved'i 339 yılında Mekke'ye iade etmişlerdir. Bu iade işleminde Afrika'daki Fatımî halifesi'nin ısrarı da etkili olmuş olabilir. Bu olay İslâm dünyasının Karmatîlerle ilgili değerlendirmelerinde de etkili olmuştur. Sünni İslâm dünyası Fatmî-Karmatî yakınlaşmasına kendi siyasî ve sosyal hedefleri açısından olumsuz bakmışlardır. Nitekim Selçuklular'ın Abbâsî halifelerini koruma çabaları Selçuklular ile İsmâilî-Fatımîlerin karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Fatımî faaliyetleri 447/1055'de Sünni Selçuklular döneminde bile, propaganda edilerek başarılı bir şekilde doğu topraklarında devam ettirilmiştir. Halife Muktefi Biemrillah, dönemin süper gücü kabul edilen Selçuklu sultanı Melikşah'tan yardım istemişti. Bu dönemde Ahsâ Karmatîler'i ayaklanma halinde idi. Bölgede anarşinin mevcut olduğu H. 468/1075'de, Katif ve Üval adasının hâkimi Yahya b. el-Abbas idi.[109] Sultan Melikşah'ın mabeyincisi Kiçkine'nin hizmetinde bulunmakta olan İbnüzzerrad adlı bir Şiî Basra'da bulunduğu sırada, Katif şehri ileri gelen birkaç kişiyle karşılaşmıştı. Katifliler, İbnüzzerrad'a "Eğer sultan, emirimiz Yahya b. el-Abbas'a 200 atlı verecek olursa o, bu kuvvetle ve kendi askerleriyle Ahsa'yı Karmatîler'den alacak, adına hutbe okutacak ve her yıl da düzenli bir şekilde vergi verecek"[110] dedi. Sultan Melikşah'ın Saray Hacibi Kiçkine'yi, Karmatîler'in bulunduğu bölgeleri fethetmesi için teşvik etti. Bunun üzerine Kiçkine, Sultan Melikşah ve vezir Nizâmülmülk'ün iznini aldıktan sonra söz konusu bölgenin fethi için hazırlıklara başlayarak Basra'da bulunan İbnüzzerrad'a "Karmatî seferi için Basra'da toplanacak kuvvetlere kendisinin de katılacağını ve İsfehan'dan oraya gelip de yapılacak işler hakkında bir karar verilinceye kadar bu kuvvetlerin başında bulunmasını", bildirdi. Bunun üzerine İbnüzzerrad ikinci defa Katif'e gidip döndükten sonra Bağdat'a hareket etti.

[107] İbnü'l Esir, VIII, s. 322-323.
[108] İbnü'l Esir, VIII, s. 349.
[109] T.H., "Bahreyn" *İA.*, II, s. 220.
[110] M. J. De Goeje, "La fin de l'Emprire des Carmathes du Bahreyn", *JA.* Tom. V, 1895, s. 12-13; Ali Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi" *Belleten*, XXIV, S. 94, 210; ayrıca bkz. amlf., *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990, s. 50-52; Erdoğan Meçil-Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset Teşkilat Kültür*, Ankara 1995, s. 95-97.

Bu dönemde Bağdat şahnesi olarak Sadudddevle Gevherayin görev yapmakta idi.[111] Yapılan savaşta başlangıçta kabileler üstün gelmesine rağmen daha sonra Kiçkine'nin kuvvetleri üstün gelerek savaşı kazandı. Kiçkine'nin bu savaşta eline geçen başta çocuk ve kadın tutsakları ait oldukları kabilelere geri vermesiyle, Kays[112] ve Kubas kabilelerinin reisleri Kiçkine'ye şükranlarını bildirmekten başka değerli armağanlar ve Karmatî seferi için kendisine yardım edeceklerini bildirdiler. Ayrıca 500 atlıyı da onun emrine verdi. Kiçkine'nin güçleri katılımlarla artı.[113]

Katif emiri Yahya b. Abbas'ın olumsuz tavrı yüzünden Selçuklular'ın Karmatî mücadelesi sonuçsuz kaldı. Sonuçta Kiçkine ve müttefikleri dağıldı. Kiçkine ve beraberindeki güçler binbir güçlük ve sıkıntı içinde perişan bir halde H. 468/1076 Basra'ya varabildiler.[114] Kiçkine ve müttefiklerinin başarısızlığından sonra Karmatîlerle mücadeleyi Abdullah b. Ali el-Uyunî yıllarca sürdürdü. Abdullah b. Ali el-Uyunî Ahsa'nın güneyinde bulunan el-Uyun kasabasının sahibi Abdü'l Kays kabilesine bağlı Benî Mâlik kabilesinin kardeşleri olan Beni Murre b. Âmir b. Haris kabilesine mensup bulunan İbrâhim b. Muhammed ailesinden idi. Abdullah b. Ali el-Uyunî H. 462/1069-1070 yılında 400 kişilik bir kuvvetle 80 Karmatî reisinin idare ettiği Ezd ve Âmir-Rebia kabilelerinden teşekkül eden bir Karmatî ordusunu yenip perişan etti.[115] Fakat yapmış olduğu başarılı mücadelere rağmen Ahsa'yı almak ve Karmatîlere son darbeyi vurmak için yeterli güce sahip değildi. Bu yüzden Abdullah, Sultan Melikşah ve veziri Nizâmülmülk ile temasa geçti.[116] Abdullah, Karmatîlerle yapmış olduğu mücadeleyi anlattıktan sonra Ahsa ve Bahreyn'de hutbeyi Abbâsî Halifesi ve Sultan adına okutmak için mücadeleye devam edeceğini bildirerek yardım istedi. Melikşah hem Kiçleme'nin öcünü almak hem de Karmatîlere kesin bir darbe vurmak amacıyla teklife olumlu baktı. Melikşah Anadolu'yu fetihle meşgul olan Türkmen beyleri arasında dikkati çeken Artuk Bey'den[117] 469 (1076-1077)'de Anadolu'dan ayrılarak

[111] İbnü'l Esir, *el-Kamil*, X, s. 24-38; İmadüddin el-İsfahanî, *Zubdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889, terc. Kıvamüddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1953, s. 53; İbrâhim Kafesoğlu, s. 47; Ali Sevim, *"Sultan Melikşah Dön. Ahsa Seferi"*, s. 212.

[112] A. Fıscher,"Kays", *İA.*, Vl, s. 476-482.

[113] Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 51; a.mlf., *Sultan Melikşah Döneminde Ahsa Bahreyn Seferi.*, s. 214-215; Erdoğan Merçil, Ali Sevim, s. 96-97.

[114] De Goeje, s. 12-13; Ali Sevim, *Sultan Melikşah Döneminde Ahsa Bahreyn Seferi*, s. 214-215; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 52.

[115] De Goeje, s. 13; Ali Sevim, *Sultan Melikşah Döneminde Ahsa Bahreyn Seferi* s. 216.

[116] İbrâhim Kafesoğlu, s. 38; Ali Sevim, *Sultan Melikşah Döneminde Ahsa Bahreyn Seferi*, s. 216.

[117] Artuk Bey'in mensup olduğu boy hakkında bkz. F. Köprülü, "Artukoğulları" *İA.*, I, s. 617-625; Faruk Sümer, "Döğerler'e dâir", *TM.*, X, 1958, s. 141-142; amlf., *Oğuzlar*, İstanbul 1963, s. 244; İbrâhim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944, s. 7-13.

kendisine verilen Hulvan (Luristan) bölgesine gitmesini emretti.[118] Bu amaçla Artuk Bey, beraberindeki Türkmenlerle birlikte Hulvan'a geldikten sonra 7000 kişilik bir kuvvetle Karmatîler üzerine sefer düzenlemek ve Katif emiri Yahya b. Abbas'tan Kiçkine'nin intikamını almak için Katif'e doğru hareket etti. Kiçkine'nin çöl şartlarından dolayı düşmüş olduğu sona kendisinin de düşmemesi için çöl seferine hazırlık amacı ile deve ihtiyacını karşılamak amacı için Basra'ya uğradı.[119] Üç günlük kuşatmadan sonra şehirde su sıkıntısı baş göstermesi üzerine, şehrin ileri gelenleri Artuk Bey'e gelerek yapılanların doğru olmadığını söyledi. Artuk Bey, Basra'da kalmak niyetinde olmadığını, Karmatîlerle mücadele etmek için Ahsa'ya gideceğini, fakat kendisinin bin binek devesine, 500 tane su taşımak için hayvana, 500 bin batman una, aynı miktarda arpa ve hurmaya ve son olarak da 10.000 dinara ihtiyacının olduğunu, söyleyerek bunları almadan muhasarayı kaldırmayacağını belirtti[120]. Heyet, Artuk Bey'in isteklerini kabul ettiklerini belirterek bunları temin etmek için hemen harekete geçtiler. Artuk Bey, bu erzakla ordusunun yiyecek ve özellikle çöl seferi için ihtiyacı olan develeri de aldıktan sonra H. 469 yılının Recep ayında (1077 Ocak) Katif'e hareket etti. Daha sonra Kiçkine'ye yapmış olduklarının cezasız kalmayacağını bilen Yahya b. Abbas, Artuk Bey'in geldiği haberi alır almaz şehri boşaltarak Üval adasına sığındı. Hiçbir mukavemet görmeden Katif'i alan Artuk Bey, burada fazla durmadan Ahsa kalelerine sığınmış olan ve Abdullah b. Ali ile savaşan Karmatîler'in üzerine yürüdü. Artuk Beyin gelişi üzerine yıllardan beri Abdullah b. Ali ile savaşan Karmatîler, müdafaadan vazgeçerek barış istediler. Yapılan barış antlaşmasına göre;

1. Hâkim olduğu bölgelerde Abbâsî Halifesi ve Büyük Selçuklu Sultanı adına hutbe okutmak.
2. Harb tazminatı olarak istenilecek oran miktarı ödemek[121].
3. Kendilerinden istenilecek miktarda parayı temin için bir ay veya daha az bir müddet muhasarayı kaldırmak.
4. Sulh şartlarına sadık kalacaklarının delili olarak 13 kişiyi rehin olarak vermek[122].

[118] İbrâhim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Dönemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 38; İbrâhim Artuk, s. 9.
[119] De Goeje, s. 14; Ali Sevim, *Sultan Melikşah Döneminde Ahsa Bahreyn Seferi* s. 217.
[120] De Goeje, s. 14; Ali Sevim, s. 218; Ekinci, Selçuklular'ın İslâm Dünyasındaki Heterodoks Hareketlerle (İsmâilî-Karmatî) Mücadelesi", s. 203-223.
[121] De Goeje, s. 15; Ali Sevim, s. 219.
[122] De Goeje, s. 14; İbrâhim Kafesoğlu, s. 39; Ali Sevim, *Sultan Melikşah Döneminde Ahsa Bahreyn Seferi*, s. 219.

Artuk Bey, rehineleri aldıktan sonra barış anlaşması gereğince muhasarayı kaldırdı. Karmatîler bundan yaralanarak civar bahçelerdeki gizli depolarındaki yiyecekleri kalelerine taşıdılar. Artuk Bey buradan ayrılmak zorunda kaldı. Abdullah yapmış olduğu antlaşma gereği kardeşi Alpkuş'un komutasında 200 kişilik atlı bir grubu bırakmış ve beraberindeki birliklerle Basra'ya döndü. Sonra Bağdat'a gelen Artuk Bey Halife Muktedi Biemrillah'ın divanına çıkmış, Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine karşı giriştiği mücadeleyi anlattıktan sonra temel hedefinin Ahsa'yı almak olduğunu bildirdi. Durum Halifeye arz edilince Halife, Artuk Bey'in Karmatîlere karşı sürdürdüğü mücadelenin nişanesi olarak bir ferman (tevki) yazılmasını emretti.[123] Artuk Bey'in Basra ve Bağdat'ta bulunduğu sıralarda Karmatîlerle mücadele devam etti. Karmatiler kalelerini de Alpkuş ve Abdullah b. Ali'nin kuvvetlerine bırakmak zorunda kaldılar. Başlangıçta Karmatîlerle mücadelede Alpkuş ve Türkmenler'in yanında yer alan Abdullah b. Ali, savaşın sonunda onlara karşı tutumunu değiştirdi[124]. Alpkuş'u hapse attırdı ve kısa bir süre sonra da H. 470'de orada öldürttü. Abdullah b. Ali'nin böyle bir davranışı sergilemesinde temel faktör Ahsa ve Bahreyn hâkimiyetini tekeline almak istemesi olarak açıklanabilir. Son gelişmelerden haberdar olan Artuk Bey 2000 kişilik bir Türkmen atlı kuvvetiyle yeniden süratle Ahsa'ya gelerek kalesine çekilip direnişe geçen Abdullah b. Ali'yi kuşattı. Abdullah'ın yönetimi ele aldıktan sonraki uygulamalarından rahatsız olan Arap emirleri, kuvvetleriyle birlikte Artuk Bey'in saflarına katıldılar. Artuk Bey, Abdullah'a kardeşi Alpkuş'un kanının diyeti olarak büyük oğlu Ali'yi kendisine teslim ettiği takdirde, kuşatmayı kaldırıp Ahsa'dan ayrılacağını bildirdi. Abdullah, bu teklife yanaşmayıp tespit etmiş olduğu diyetin iki katını ödemeye hazır olduğunu bildirdiyse de durumdan haberdar olan Abdullah'ın büyük oğlu Ali, "ülkem ve kabilem için canımı feda etmekten çekinmem" diyerek gizlice kaleden çıkıp Artuk Bey'e teslim oldu.[125] Bahreyn Karmatîler'i, Artuk Bey'in ikinci seferi sonucunda, tamamen sindirilmiş, isyanları da sona ermiş oldu. Beraberindeki kuvvetlerle Ahsa'dan ayrılan ve Basra yoluyla yönetim bölgesi olan Hulvan'a gelen Artuk Bey, Sultan Melikşah'a Karmatî seferi hakkında geniş bilgi verdi. Artuk Bey Karmatîlerle mücadeleyi Bahreyn haricinde de devam ettirmiştir.

7. Horasan ve Mâverâünnehir Karmatîler'i

İsma'ilîlik, Araplarca Cibal diye adlandırılan Rey, Kum, Âba, Kâşân ve Hemedan gibi bölgelerin ve İran'ın orta, batı ve kuzeydoğusunda da

[123] Ferman metni için bkz. Ali Sevim, *Sultan Melikşah Dön. Ahsa Bahreyn Seferi*, s. 220-221.
[124] Ali Sevim, s. 222-223; amlf., *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 57.
[125] Ali Sevim, s. 223; amlf., *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 58.

yayılmıştı. Hareketin merkezi liderliğinin Cibal'e dâîler göndermesi, Irak'ın Karmatî liderlerinin faaliyetlerine başladıkları 260/873 yılından kısa bir süre sonraya rastlar. Hareket buradan da Horasan ve Mâverâünnehir'de yayıldı. Ebû Saîd el-Cennâbî, Hamdân Karmat tarafından Bahreyn'e dâî olarak gönderilmeden önce Güney İran'da görevlendirilmiştir.[126] Aynı şekilde Abdan'ın kardeşi Me'mûn da Abdan tarafından Fâris'e gönderilmiş ve grup Me'mûniyye olarak adlandırılmıştır.[127]

Karmatîler 261/874'de Talakan'da (Deylem) bir merkez yaptılar. Buraya Sahip el-Hallac el-Kunt atanmıştı. Daha sonra bölgede oğlu Ebu Ca'fer Mahrum, Ebu Sa'id (Giyas) Şa'ranî (307) ve ünlü Ebû Hâtim Razi, Merdevic (ölm. 323) 316'da Ebû Hâtim Razî ile Rey'de münazara yapmadan önce bölgede propaganda yaptılar[128]. 4/10. yüzyılın başlarına dek hareketin bölgedeki baş dâîlerinin adlarını da içeren en ayrıntılı anlatım, 485/1092'de Nizarîler'in suikastına kurban gidecek olan Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün eserinde yer almaktadır.[129] Cibal'deki İsmâilî davasının merkezi olan Rey bölgesinde ilk örgütlenme, Halef el Hallac adlı bir dâî tarafından başlatılmıştı. Stern, Halef'in Abdullah b. Meymûn tarafından Rey, Âba, Kum, Kâşân, ve Tabaristan ve Mâzenderan bölgesine gönderilme nedeni olarak bu bölgelerde çok sayıda Şiî grubun bulunmasına bağlar.[130] Bu görevlendirme üzerine Halef Rey yakınlarındaki Peşaguya[131] bölgesindeki Kuleyn köyünde karargâh kurarak bölgedeki faaliyetlerine başlar. İlk olarak Halef, Kaim Muhammed b. Abdullah adına gizli faaliyete başladı. Harekete geçmesinden kısa bir süre sonra Sünnî yetkililerce açığa çıkartıldı, bunun üzerine Rey'e kaçarak gizlenmek zorunda kaldı. Ölümünden sonra hareket önce oğlu Ahmed, ardından da Ahmed'in başyardımcısı ve Kuleyn'in yerlisi olan Giyas tarafından sürdürüldü. Hadis bilgisinde ve Arap edebiyatında uzman olan ve dinsel terimler hakkında Kitabü'l-Beyan adında bir çalışma kaleme alan Giyas, yerel Sünnilerle dinî konularda tartışmalara girişmiş, Kum ve Kaşan kentlerinde müritler edinmişti ve bunları İsmâilî davaya kazandırdı. Sonradan dâîliğe getirilen bu güçlü bey sayesinde komşu Talikan, Meymane, Herat, Gürcistan ve Gur illerinin sakinlerinden çoğu İsma'ilîliği kabul etti. Giyas, bir süre sonra Rey'e döndü ve Peşapuye de bilgili bir kişi olan Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân el

[126] İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 395.
[127] El-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 220.
[128] Louis Massıggon, *The Passion of al-Hallaj Mystic and Martyr of Islam*, I, İng terc. Herbert Moson, Princeton University Pres, New Jersey, 1982, s. 163.
[129] Nizâmülmülk, *Siyasetname*, Haz. Mehmet Şerif Çavdaroğlu, (İ. Ü. Hukuk Fak. Yay.), İstanbul, s. 219-235; Massignon, I, s. 162-164; S. M. Stern, *Stues In Early İsma'ilism*, s. 190-191.
[130] S. M. Stern, *Stues In Early İsma'ilism*, s. 190.
[131] Bugünkü Güney Tahran'ın Feşafuya semti olarak kabul edilmektedir.

Razi'yi yardımcı olarak seçti. Ebû Hâtim daha sonra Rey bölgesinin baş dâîsi ve ilk İsmâilîler'in en önemli otoritelerinden biri oldu.[132] Giyas'ın gizemli şartlar altında ortadan yok olmasıyla yerine Halef'in torunlarından Ebû Ca'fer-i Kebir geçti. Ancak bu kişinin melankoliye tutulması üzerine Ebû Hâtim zorla duruma el koyarak Rey'in beşinci baş dâîsi ve Cibal'deki propagandanın lideri oldu.[133] Bu görevleri üstlenen Ebû Hâtim, İsfehan, Azerbaycan, Taberistan ve Cürcan'a sayısız dâîler göndererek örgütlenmeye hız verdi. Bu arada 307-311/919-924 arasında Rey valisi olan Emir Ahmer b. Ali'yi İsma'ilîliğe çekmeyi başardı. Sünni Samanîlerin Rey'i ele geçirmesinden sonra, 313/928 yılı dolaylarında Ebû Hâtim, Abbâsîler'den kaçan çok sayıda Alevî'nin sığındığı Hazar Denizi'nin güneyinde dağlık bir bölge olan Taberistan'a çekildi. Deylemliler, Deylem bölgesine sığınan Ali evladı sayesinde Müslüman oldular.[134] Burada Dâî es-Sağir diye bilinen yerel Zeydî İmam Hasan b. el Kasım karşısında kısa bir süre için Taberistan, Rey, Cürcan ve çevresinin hâkimi olan Deylemli Eşfer b. Şeraveyh'in (öl. 319/931) yanında yer aldı.[135] Eşfer, 316/928'de sözü geçen Zeydî imamı öldürttü ve bölgeyi ele geçirdi. Çok sayıda Şiî'yi ittifak kurduğu Samanî emiri II. Nasr'a teslim etti. Ebû Hâtim ise bu arada aralarında Eşfer ve daha sonra isyan ederek Rey çevresinde Ziyarîler adıyla kendi hanedanını kuracak olan sağ kolu Merdavic b. Ziyar'ın (öl. 323/935) da bulunduğu çok sayıda Deylem ve Gilânlı'yı yanına çekmişti. Dâî el Kirmanî'ye ile, filozof Ebu Bahir Muhammed b. Zekeriyya el Razi arasındaki ünlü tartışma Merdavic'in huzurunda gerçekleştirdi.[136] Merdavic başlangıçta Ebû Hâtim'i desteklemişti ancak sonradan belki de Ebû Hâtim'in Mehdi'nin zuhuru için belirlediği tarihin yanlış çıkmasının etkisiyle denetimi altındaki bölgede İsmâilî karşıtı bir politika benimsedi. Bunun sonuncunda Rey'e geri dönmüş olan Ebû Hâtim bir kez daha kaçmak zorunda kalarak Azerbaycan'a geçti ve burada Muğlib adı verilen bölgede etkin olan bir beye sığındı. Ebû Hâtim'in 322/934'te ölümüyle Cibal İsmâilîler'i kargaşaya düştüler ve sonuçta hareketin liderliği iki ayrı kişiye geçti. Biri Girdkûh'ta oturan Abdülmelik el Kevkabî, diğeri de Rey'de oturan belki de Ebû Ya'kûb İshak b. Ahmed el Sicistanî ile aynı kişi olan İshak adındaki dâîler etkin bir rol oynadılar. Bir başka dâî Ahmed b. el Kayyal'ın imamlık iddiasıyla İsma'ilîlikten kopup bağımsız çalışmaya başlaması da muhtemelen bu tarihe denk düşmektedir. Karmaşık bir kişiliğe sahip bir Şiî gnostiği olarak

[132] Hammâdî, "Some Unknown İsmâilî Authors", s. 356-369; Ivanow, *İsmâilî Literature*, s. 24-26; H. Halm, "Abu Hatem Razi", *EIR*,, I, s. 315; Farhad Daftary, s. 152-153.
[133] Farhad Daftary, s. 153.
[134] Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, IX, s. 264.
[135] Mesudi, *Mürücü'z-Zehep*, IX, s. 6-19.
[136] Farhad Daftary, s. 153; Erdoğan Merçil, "Ziyariler", *İA*., XIII, s. 622-624; C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s. 117.

kabul edilen bu kişi, II. Nasr'ın hükümdarlığı döneminde (301-331/914-943) Samanî yönetiminin teveccühünü kazanmış ve Mâverâünnehir'de hatırı sayılır bir taraftar kitlesi edinmişti. Ebu Abdullah el Hadim ise, hareketin Horasan'daki ilk baş dâîsi olarak karargâhını Nîşâbur'da kurmuştu. Hadim'in yerini 307/919 dolaylarında Ubeydullah el Mehdî tarafından gönderilen Ebû Said el Şârânî aldı.[137] Bu dâî Horasan'ın önde gelen askerî kişilikleri arasında önemli sayıda mürit kazandı. Kuzeydoğu İran ve komşu bölgelerin bir sonraki dâîsi ise, harekete Giyas tarafından kazanılan Hüseyin b. Ali el Mervezi oldu. Onun yönetimi sırasında hareketin bölgesel merkezi Nîşâbur'dan Merv el Rud'a taşındı. Sâmânoğullarından Ahmed b. İsmâil'in yönetimi sırasında (295-301/907-914) Mervezî Sistan'daki (Sicistan) Samanî askerî gücünün komutanıydı. Ahmed'in ölümünden sonra yerine oğlu II. Nasr'a karşı 306/918'de Herat'ta ayaklandı ve yenilgiye uğradı. Yenilgiden sonra affedilerek bir süre Samanîlerin sarayında yaşadı, ardından Horasan'a dönerek İsmâilîler'in baş dâîliğine getirildi. Hüseyin el Mervezî, ölüm döşeğinde kendi yerine dâî olarak, Orta Asya'daki Neksab (Arapçalaşmış haliyle Nesef) kasabasının Barden köyünden parlak bir filozof olan Ahmed el Nesefî'yi (ya da Neksabî) atadı. İsma'ilîliğe yeni Plâtoncu görüşleri getiren dâî olarak kabul edilir. Bu dâî Hüseyin el Mervezî'nin ölmeden önce verdiği nasihate uyarak, Buhara'daki Samanî yöneticilerini İsma'ilîliğe kazandırmaya çalışmak düşüncesiyle kısa bir süre sonra karargâhını Mâverâünnehir'e taşıdı. Merv ile Ruda vekili olarak Rey'li bir İsmâilî olan İbn Sefade'yi bıraktı. Buhara'da kısa ve verimsiz bir dönem olarak adlandırılabilecek bir süre kaldıktan sonra el Nesefî memleketi Nekşab'a yerleşti. Burada Samani sarayına sızma çabalarında daha başarılı oldu. Özel kâtip Ebu Eşat da olmak üzere Samanî emirinin yakın çevresinden birçok mürid kazandı. Bu arada İsmâilî örgütlenmesini kendisine bağlı bir dâî aracılığıyla Sistan'a yaydı. Bu gelişmeler devletin Sünni yöneticilerinin ve sarayın Türk muhafızlarının hoşnutsuzluğunu uyandırdı. Bunlar bir darbe düzenleyerek II. Nasr'ı devirdiler ve yerine oğlu I. Nûh'u (331-343/943-954) geçirdiler. Horasan ve Mâverâünnehir İsmailîlerine karşı ağır baskılara girişildi. El Nesefi ile başlıca yardımcıları tutuklanarak Nûh'un tahta geçişinden kısa bir süre sonra Buhara'da idam edildiler. İsmâilî örgütlenmesi bir süre sonra, el Nesefî'nin Dihkan lakaplı oğlu Mesud ile aynı zamanda Rey'deki örgütlenmenin de başında olan Ebû Ya'kûb es-Sicistanî gibi diğer dâîlerin önderliği altında İsmâilî propagandayı yeniden canlandırdı[138]. El-Nesefî, oğlu Mesud, Ebû Ya'kûb

[137] Ubeydullah el-Mehdî hakkında bkz. Philip K. Hitti, *Arap Tarihi Mimarları*, s. 119-140; Hasan İbrâhim Hasan, *Tarih et-Düveli el-Fatimiyye*, Kahire 1964; el-Hasan-Taha Ahmed Şeref, *Ubeydullah el-Mehdî*, Kahire 1947.

[138] Nasır-ı Hüsrev, *Kitab-ı Sefername*, ed. S. Zekkar, Beyrut, 1986, s. 195-199; S. M. Stern, *Stuies In Early İsma'ilism*, s. 216-218; Farhad Daftary, s. 155.

el Sicistanî ve Ebû Hâtim el-Razi'nin bölgedeki Karmatî-İsmâilî propagandası bölgede siyasî ve sosyal sorunların çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle Sünni Samanîler, Türkler ve yerel hanedanlıklar arasında başlayan mücadelelere Karmatî dâîlerin propaganları da eklenince bölgede siyasî ve sosyal bir keşmekeş başladı. Karmatî-İsmâilî dâîlerin kaderi hassaten el-Nesefî'nin ve Horasan ve Mâverâünnehir'deki propagandanın kaderi, Samanî ulemasının Sünni ulemasıyla birlikte hareket eden Türk askerlerinin isyanının getirdiği olumsuz sonuçlar ile tersine döndü.[139] Kendisi de gizli bir Fatımî dâîsi olan ve 344/955 yılında Azerbaycan çevresini ziyaret eden İbn Havkal, orada birçok Karmatî grubun varlığı hususunda[140] bilgi vermektedir.

Karmatîlik açık bir şekilde, sonunda Tarum'a son Musâfirilerin himayesinde yayıldı. Selçuklulara boyun eğen Musafirî hanedanı sonunda Şahmiran'ı kendi bölgesine katan ve Rudbar'daki dağ kaleleri de dâhil olmak üzere Tarum'un diğer istihkamları Alamut Nizarileri tarafından ortadan kaldırıldı. Aynı zamanda, Karmatîler, son Sâmânîlerin egemenliğinde Mâverâünnehir ve Horasan'da da varlıklarını sürdürdüler. Kaynaklar, el Nesefî ve oğlundan sonra Doğu İran topraklarında gizlice çalışan dâî hakkında bazı bölük pörçük bilgileri korumaktadırlar. Bir İsmâilî filozofu ve şairi Cürcan'dan Ebu'l Haytam Ahmed b. el Hasan el Cürcani ve onun öğrencisi Muhammed b. Surk el-Nîşâburî'den başka Ebu'l Fal, Zangurz ve Atik gibi dâîler vardı. Yine Horasan'dan pek az tanınan Nesefî'nin muhalif okuluna mensup Ebu'l Tammam vardı[141]. Her şeyden önce, Ebû Ya'kûb İshak b. Ahmed el-Sicistanî Karmatîlik propagandasını kendi özgün tarzıyla Horasan ve Sistan'da yaymaya çalıştı. O propagandaya belki Irak'ta olduğu gibi Ebu'l Hatim el-Razi'nin başarısıyla birlikte Cibal'de de başkanlık etmiştir.[142] Fatımî halife-imamı el-Muiz'in bir çağdaşı olan dâî el Sicistani, son kitabını tamamladıktan kısa bir süre sonra Safarîlerin Sistan emiri Halef b. Ahmed[143] (352-393/963-1003)'in emriyle kâfirlik ithamıyla olarak idam edilmiştir.

8. Kuzey Afrika'da Karmatî ve Fatımî İlişkileri

Fâtımîler, 909-1171 yılları arasında Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de hüküm süren bir İsmâilî hareketine dayanan bir devlettir. Bu bölgedeki İsmâilî propagandası İsmâilî dâîsi İbn Havşeb'in Abdullah eş-Şiî'yi göndermesiyle

[139] El-Kirmani, *el Akval*, s. 2-3.
[140] İbn Havkal, *Surat el-Ard*, s. 348-349, 354.
[141] Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 130-134. Not: Bu dipnotun sayga numaralarında bir yanlışlık olmalı. Gösterilen yerde söz konusu bilgiler ve isimler bulunamadı.
[142] İbnü'n-Nedîm, *el Fihrist*, 240-241.
[143] Bosworth, *İslâm Devletleri*, 130-134.

doruk noktasına ulaşmıştır[144]. 270/883'te İbn Havşeb yeğeni Heytam'ı dâî olarak Sind'e gönderirken[145] Karmatîler'in Magrip'teki iki dâîsi Hulvani ve Ebu Süfyân'nın ölüm haberini alınca[146] yanında davet tekniklerini öğrenmiş olan[147] ve ileride Fatımî devletinin temellerini atacak olan dâî Abdullah eş-Şiî'yi bölgeye gönderdi.[148] El-Şiî olarak bilinen bu dâî Ebu Abdullah Hüseyin b. Ahmed'in İsma'iliğe Güney Irak'ta kazandırdığı bir Yemen'li idi. İsma'ilîğe geçtikten sonra Yemen'e dönerek bir süre, İbn Havşeb ile çalışmıştı. 279/892 yılında Mekke'de hac için bulunduğu sırada, Kutama Berberîler'inden bir grup hacı ile tanıştı. İbn Havşeb'in talimatıyla dönüş yolculuklarında onlara katılarak, 280/893 yılında Mağrib'e vardı. Kutama Berberîler'i daha önce İmam Cafer'in göndermiş olduğu iki dâî aracılığıyla Şiî düşüncelerle tanışmış olduğu anlaşılmaktadır. Abdullah eş-Şii'nin faaliyetleri sonucunda Mağrib'te propagandanın ilerlemesine karşılık merkezi Selemiye'de durum o kadar iç açıcı değildi. 289/902'de Karmatîler, Ubeydullah ile son dönemdeki ayrılıklarından dolayı Selemiye'ye saldırmak niyetinde idiler. Karmatîler'den Zikreveyh ve oğulları 289/902'de Selemiye'yi ele geçirmelerinden hemen önce Ubeydullah bölgeden kaçarak Kuzey Afrika yolculuğuna başladı.[149] Ubeydullah yanında oğlu Ebu'l Kasım Muhammed, baş dâî Firuz, kâhyası Cafer ve az sayıda güvenilir adamlarıyla birlikte Filistin'de Remle'ye gitti. Ardından Zikreveyh ve oğullarının Selemiye giderek halkına ve Ubeydullah'ın geride bıraktıkları akrabalarına karşı vahşet uyguladı. Ubeydullah'ın Selemiye'de olanları duyması hızlı bir şekilde hareket etmesini zorunlu kıldı. Muhtemelen 291/903-904 yılında Mısır'a vardı. Burada, bir süreden beri kendi talimatları doğrultusunda İsma'ilîği yaymakta olan dâî Ebû Ali tarafından karşılandı. Mısır'da kalışı sırasında Firuz imamı terk ederek Yemen'e kaçtı ve orada Ubeydullah'a karşı ayaklanmayı kışkırttı. Yemen'in baş dâîlerinden İbn el-Fadl'ın desteğini alan bu ayaklanmaya, Ubeydullah'a sadık kalan diğer baş dâîsi İbn Havşeb karşı çıktı. Abbâsîler'in izini sürmesi üzerine, Ubeydullah Mısır'da daha fazla kalamayacağını anladı ve yol arkadaşlarının beklediğinin aksine, Yemen'e gitmek yerine dâîsi Ebu Abdullah'ın Kutame Berberîler'i arasında hatırı sayılır bir başarı kazandığı Mağrib'e gitmeye karar verdi. Aslında Yemen yolunun

[144] Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*., 12, s. 228-236.
[145] Bahaeddin el-Canadi, , *Kitabü's-Sulük*, Ed. Hasan Süleyman Mahmud, 1896, s. 166-177; S. M. Stern, " Ismaili Propaganda and Fatimid Rule in Sind", *IC*, 23, 1949, s. 298; A. Hammâdî, *The Begininnings of the Ismaili Da'wa in Northern India*" Cairo, 1956; A. Hammâdî, " Shayban and the Ismaili State of Multan", *The Great Ismaili Heroes*, ed. A. R. Kanji, Karachi 1973, s. 14, 15; Farhad Daftary, s. 150, 151.
[146] İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 36; H. İbrâhim Hasan, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 1985, s. 110.
[147] H. İbrâhim Hasan, ¾, s. 108.
[148] Philip K. Hitti, s. 126-127.
[149] Farhad Daftary, s. 165.

tercih edilmemesi Abbâsîlerle ve isyancı Karmatîler'in yarattığı tehlikeyle karşılaşma riski olması nedeniyle idi. Ubeydullah Batıya doğru giderek Trablusgarb'a ulaştı. Ancak Kutamelerin yaşadığı bu ülkede Ebu Abdullah ile hemen buluşmayı başaramadı. Yoluna devam ederek Fas'ın doğusundaki Sicilmase'ye vardı.[150] Bu bölge 772 yılından itibaren Mikrase'li berberi hanedanı Beni Mikrar'ın hâkimiyetinde idi.[151] Magrib'in bir kenarında adı geçen hanedanın yönetiminde küçük Tafilât devletin başkenti idi. O sırada yönetim bir harici olan Alisa b. Mirdar'ın elinde idi. 292/905 yılına kadar Sicilmase'de kaldı. Sicilmase'de kalan Ubeydullah, Abbâsîler'in baskıları üzerine Mirdari emiri tarafından tutuklanmış ya da ev hapsine konulmuştu. Ebu Abdullah da 296/909 yılında Kafsa ile Kastiliye'yi alarak, Kutâmelerin tam desteğiyle Ağlebî başkenti Kayravan'ı tehdit etmeye başladı. Aynı yıl Afrika'nın kilidi konumundaki Urbus'un da (Laribus) düşmesi son Ağlebî emiri III. Ziyadetulllah'ı (290-296/903-909) umutsuzluğa sürükledi. Emir, başkent Kayrevan'ın bitişiğindeki saltanat şehri Rekkasa'yı Ebu Abdullah'ın girişinden hemen önce terk ederek kaçtı.[152] Abbâsîler'den yardım temin edilememesi bu sonu hazırlamada etkili olmuştu.[153] Son Ağlebî hükümdarı III. Ziyâdetullah 296/909'da Mısır'a sürüldü. İfrîkıye'deki konumunu sağlamlaştıran ve kardeşi Ebu'l Abbas'a yardımcı olarak orada bırakan Ebu Abdullah, iktidarın dizginlerini, o ana kadar yüzünü görmediği liderine teslim etmek üzere Sicilmase'ye yürüdü. Sicilmase'deki Ubeydullah'ı özgürlüğe kavuşturdu.[154] Ebu Abdullah, Sicilmase'ye giderken yolda bir başka yerel hanedan ile de mücadele etti. 777'den bu yana Batı Cezayir'deki Tâhert merkez olmak üzere bir beylik kuran Rüstemîler Sünni Arap liderlerinin hâkimiyetine bir reaksiyon olarak, radikal ve eşitlik prensiplerine uygun bir yapılanma içinde yer aldılar. Mağrip'deki diğer mahallî hanedanlar için olduğu kadar Hariciliğin ibâdî koluna mensup olan Rüstemîler için de Ebu Abdullah'ın faaliyetlerinin olumsuz etkileri olmuştu. Nihayet 296/909'da Tâhert, Ebu Abdullah ve Kutame Berberîler'i, Rüstemîler'e öldürücü darbeyi indirdi. Birçok Rüstemî katliama uğradı, geri kalanlar da güneye doğru Vargla vahasına kaçtılar.[155] Rebiyülahir 297/Ocak 910'da taraftarların başında muzaffer olarak Rebaye'ya giren Ubeydullah İfrîkıye'nin önde gelenlerinin tümünün biatiyle halife ilan edildi.[156] İsmâilîler'i bu noktaya taşıyan dâî Ebu Abdullah'dır. Abbâsîler'in Ebû Müslim Horasani'den kurtulmak

[150] Farhad Daftary, s. 165-166.
[151] George S. Colin, "Sicilmase", *İA.*, X, s. 587.
[152] Farhad Daftary, s. 167.
[153] C. E. Bosworth, s. 31.
[154] Farhad Daftary, s. 167.
[155] C.E. Bosworth, s. 27-28.
[156] E. Graefe" Fâtımîler", *İA.*, IV, s. 521-526; Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", *DİA.*, 12, s. 229-237.

istemeleri gibi Ubeydullah da kendisine İfrîkıye'nin yolunu açan Abdullah eş-Şiî'den kurtulmak istemiştir.[157] İsmâilî hareketi, Ubeydullah'ın son dönemde ortaya attığı İmamlık ve Mehdilik ile ilgili değerlendirmesiyle yeni bir aşamaya geçti. Ubeydullah'a itiraz eden Hamdân Karmat, Abdan, Zikreveyh ve oğullarının isyanı sonunda Ubeydullah'ın bölgeden kaçışıyla, Kuzey Afrika'da 20 yıl geçmeden bir İsmâilî devlet kurulmasıyla sonuçlandı. Böyle kısa bir sürede, Maliki Sünniliğin kalesi olan İfrîkıye'de (bugünkü Tunus) Fatımî halifeliğini kurdu. Böylece Şiîler iki buçuk yüzyıllık özlemleri, sonunda Afrika'nın bu bölgesinde yönetime geçtiler. Özellikle de İsmâilîler İslâm dünyasının önemli bir bölümünde etkili oldular. Bu İsmâilî-Karmatî grupları Irak, Suriye-Mezopotamya'da yapamadıklarını Bahreyn ve Afrika'da gerçekleştirmişlerdir. Bu olayla İsmâilî-Karmatî tarihinin ilk dönem olarak adlandırılan gizlilik dönemi, (devr-i setr) sona ermiş, İsmâilî imamının açıkça toplumunun başında olduğunu açık dönem, (devr-i zuhur/devr el-keşf) başlamış oldu.

9. Bedahşan Karmatî İsmâilîler'i

Mustansır döneminin bir başka önemli İranlı dâîsi Nâsır Hüsrev idi. Ortaçağ İslâm dünyasının önemli bir ilim adamı ve seyyahı olan Nasır-ı Hüsrev aynı zamanda İran topraklarındaki felsefî İsmailizmin önemli bir temsilcisidir. Nasır-ı Hüsrev 394/1004'te Belh yakınlarında doğdu. Gençliğinde Gazneliler ve onların halefleri olan Selçuklular'ın hâkimiyetindeki Merv'de idari görevlerde bulundu. Kırk iki yaşında olmasına rağmen Nasır, İsmâilîler'in içinde yer aldığı bir ayaklanmaya şahit oldu. Bu ayaklanmadan kısa bir süre sonra 437/1045'te görevinden ayrılarak zahirî sebebi Mekke'ye hac yapmak olan uzun bir yolculuğa başladı. Bu yedi yıllık seyahati *Sefername* adlı eserinde özetledi. Nasır-ı Hüsrev 439/1047'de Fatımî merkezine ulaşmıştı. Aynı yıl dâî Müeyyed oraya ulaşmıştı. Nâsır, dâî olarak yoğun bir şekilde eğitim aldığı Kahire'de üç yıl kaldı. Bu dönemde el-Mustansır'ı gördü ve aynı zamanda Fatımî-İsmâilî propagandasının merkezinde danışmanlık görevinde bulunan ve kendisine birkaç şiirini ithaf ettiği Muayyed ile de iyi ilişkiler kurdu. 444/1052'de Nasır-ı Hüsrev, Belh'e döndü ve bir Fatımî dâîsi olarak ya da kendi söylemiyle Horasan hüccesi ya da baş dâîsi olarak göreve başladı. O, Belh'te gizli karargâhını kurdu ve buradan İsmâilî propagandasını Kuzey İran'daki Taberistan (Mazandaran)'a olduğu kadar Nîşâbur'a ve Horasan'ın diğer şehirlerine yaydı. Bununla birlikte 452/1060 yılında Sünni ulema tarafından Nasır mülhidlikle suçlandı ve evi yakıldı. Nasır bunun üzerine Bedahşan bölgesindeki Yumgan vadisine kaçtı. Orada Bedahşan'ın özerk bir İsmâilî emiri

[157] Eymen Fuad Seyyid, s. 229.

olan arkadaşı Ebu'l Mahalli Ali b. Esad ile sığınacak bir yer bulmaya çalıştı. Hakkında pek bilgi bulunmayan Yumgan dönemi, Nasır'ın hayatında 465/1072'den sonrasındaki ölümüne kadar sürdü.

İran topraklarında ve diğer bölgelerdeki Fatımî-İsmâilî dâîleri gibi Nasır-ı Hüsrev de Kahire'deki propaganda merkeziyle ilişkilerini sürdürdü. Uzakta bulunan Yumgan'da bile Nasır ilk dönem İsmâilî edebiyatıyla ilgilendi. Özellikle yazılarında onun fikirlerini açıkladığı el-Sicistanî'den etkilendi. Bu sürgün dönemi boyunca, eğer daha erken değilse, Nasır İsmâilî öğretiyi Bedahşan'da[158] yayılmasını sağladı. Bedahşan İsmâilîler'i ve onların Hindikuş bölgesindeki organizasyonun da[159] kurucusu sıfatıyla Nasır-ı Hüsrev sorumlu idi. Aynı zamanda Nasir, 453/1067'de yazdığı Zübdetü'l-Müsâfirîn'i de içine alan şiir ve birçok filozofik-teolojik çalışmayı kapsayan, Camiu'l-Hikmeteyn'i Bedahşan'daki İsmâilî koruyucusunun isteği üzerine 462/1070'te tamamladı[160]. Yine bu dönemde bölgede etkin olan bir başka İsmâilî dâîsi Abdulmelik b. Attaş'tır. O, 460/1070'lerin başlarına kadar Selçuklu hâkimiyetindeki topraklarda İran İsmâilîler'i'nin tek baş dâîsi idi. Abdulmelik b. Attaş Selçuklular'ın ana merkezi İsfehan'da gizli bir karargâha sahipti. Bilgili bir dâî olan İbn Attaş İsmâilî propagandayı Kirman'dan Azerbaycan'a İran'da Selçuklu bölgelerinde bulunan çeşitli İsmâilî guruplarını merkezi bir şekilde organize eden ilk dâî olarak görünüyor. O bu dönemde Irak'taki propagandanın da sorumlusu olabilir. Fakat onun merkezi idaresi Kuzey Horasan, Bedahşan ve Orta Asya'daki komşu bölgelerdeki faaliyetlerle sınırlı olma ihtimali vardır. Emirlerini Kahire'den alan İbn Attaş, aynı zamanda halefi olan ve gelecekteki bağımsız Nizari İsmâilî propagandanın ve Alamut merkezli devletin kurucusu Hassân Sabbah'ın kariyerini başlatmaktan sorumlu olan kişi olarak tarihçilerce kabul edilmektedir.[161] Bu bölgedeki İsmâilî-Karmatîler'den günümüze ulaşmış yapılar mevcuttur. Özelikle dağlık bir bölge olan Pamirler'de (Gorno-Bedahşan Otonom Cumhuriyeti) bölgedeki İsmâilî halk

[158] Badahşan, Afganistan ve Tacikistan arasındaki Oxus ya da Amu Derya ile bölünen bölgedir.

[159] Hindikuş, Hunza ve Pakistan'ın kuzey bölgelerini kapsayan bölgeler.

[160] Adı geçen bölgedek İsmâilî faaliyetler için bkz. Hafızullah Emadı, "The End of Taqiyya: Reaffirming the Religious Identity of Ismailis in Shughnan, Badakhshan-Political Iplications for Afganistan", *Middle Eastern Studies*; Jul 1, 34, 3, Academic Research Library, 1998, s. 103-120.

[161] Alamut dönemi (488-654/1090-1256) İsmailîlerinin tarihi, Hasan Sabah tarafından Alamut dağı kalesindeki merkezi karargâhının kurulmasıyla etkinlik kazanmıştır. Alamut İsma'ilîliği Selçuklu sultanlığının ortasında kurulmuş ve 654/1256'daki Moğollar tarafından ortadan kaldırılmasına kadar 166 yıl yaşadı. Bkz. Marshall G. S. Hodgson, *The Order of Assassins*, Mouton-Co Pres, Netherlands 1955, s. 37-50, 84-97; Abdulkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, (498-511/1105-1118) Ankara 1980, s. 75-86.

tarafından saygı gösterilen birçok kutsal yer bulunmaktadır. Bu yerler İsmâilî Nasır-ı Hüsrev'in hatırasına bağlıdır. İlki Germ Çesme (Sıcak Sular) adlı kutsal pınarlar. İkincisi Çeşman-ı Nasır (Nasır'ın çeşmeleri)'dır. Her ikisine de çok sayıda ziyaretçi gelmektedir. Birincisi, kaplıca (turaf); ikincisi de son dönemlerde sinema-tiyatro, kulüp ve mahalli aydınlar sınıfının önemli bir eğitim faaliyeti yürüttükleri bir kültür parkına dönüştürülmüştür[162].

B. Karmatilerin Merkez ve Taşra Teşkilatı

1. Merkez Teşkilatı

a. Aktif Liderlik İmam ve İmamet

İlk İsmâilîler nübüvvet anlayışlarının bir devamı olarak imâmet öğretisi geliştirmişlerdir. Buna göre her devirde yedi imam gelecek, yedincisi bir sonraki devrin başlatıcısı ve Nâtık'ı olacaktır. Altıncı devrin sahibi olan Hz. Muhammed devrinde de yedi imam gelecektir. Bunlardan yedincisi son devri başlatacak olan Kâim el-Mehdî'dir.[163] İlk İmam ve Hz. Muhammed'in Esas'ı Hz. Ali'dir. Hz. Ali'den sonra sırasıyla şu imamlar gelir: Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Ali b. Hüseyin, Muhammed b. Ali el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdık. Ca'fer es-Sâdık altıncı imamdır. Her devirde yedi imam olduğu için onların bazıları İsmâil b. Ca'fer'i saymadan doğrudan Muhammed b. İsmâil'e geçmişler ve onun Kâim el-Mehdî olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak bazıları sekizinci imam olarak, imamet halkasına İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'ı da katmışlardır.[164] Nâtık'tan sonraki ilk imama Vasî denir. Hz. Peygamber'in Vasî'si Hz. Ali'dir. İmamların görevi Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu tenzil ve şeriatın batınî hakikatlerini açıklamaktır. Nâtıklar zâhirle, imamlar bâtınla konuşurlar.[165] İnsanı kurtuluşa erdirecek olan bu bâtın ilmini kişi kendi başına elde edemez. Bâtın ilminin (gnosis) elde edilebilmesi için ilim sahibi birine bağlanmak (ahit) gerekir. Bu ahit olmadan kişinin zahirin altındaki gizli bâtınî bilgiyi elde edebilmesi mümkün değildir. Bu nedenle ahdi olmayan İblis konumundadır. Resûl te'vil ile konuşmaz, ancak tevili Vasîsine öğretir. Vasî de bu tevili kendisinden sonra imam olacak olan huccetine aktarır. Huccet, kendinden önceki Vasî'den miras aldığı

[162] Alexandre Bennigsen Chantal Lemercier Quelgu ejay, *Sufi ve Komiser Rusya'da İslâm Tarikatları*, "Le Soufi et le Commissaire", "Les Confreries musulmanes en URSS", terc. Osman Türer, Ankara 1988, s. 283-284.

[163] Kummî-Nevbahtî, *Şiî Fırkalar*, 202.

[164] El-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXV, 203-204; Kummî-Nevbahtî, *Şiî Fırkalar*, 202.

[165] Hüseyin b. Hevşeb Mansûr el-Yemen (302/914), *Kitâbu'r-Rüşd ve'l-Hidâye*,, Ed. Kâmil Hüseyin, *Collectanea* içerisinde, Leiden, 1947, s. 210.

tevil ile konuşur ve insanları ona davet eder. Resulün getirdiği ilahi emrin zahirini herkes elde edebilir. Ancak sıradan insanlar te'vil yapamazlar. Yedinci devrin sahibi Kâim zuhur ettiğinde tüm şeriatları kaldıracağı ve yeni bir şeriat getirmeyeceği için onun Vasîsinin insanlara aktaracağı bir tevili olmayacaktır.[166] Arapça bir kelime olan İmam genelde yönetici, lider manasındadır. Sadece kullanım olarak bir toplumun lideri için veya bir fikir veya mezhep, akımın önde gelen lideri için kullanılır. İmamın görevini ifade etmek için, İmamet kavramı kullanılır.[167] Şiîler, halifelikle imamlığı ayrı ayrı anlarlar. Onlar, İmam'ın masum ve Haşimi'lerden ve Ali b. Ebi Talib neslinden olmasını şart koşarlar ve imamın, bizzat halkın işinin görür durumda olması zorunlu değildir. Onlara göre İmamlık ve halifelik Ali b. Ebi Talib ile bunun neslinden olanlarca sürdürülmesi gerekmektedir.[168] Bu manada İmam düşüncesi Bâtınilik-İsma'ilîlik ve Karmatîlikte de teşkilatın başıdır. Nübüvvet'in Mehdi inanışıyla yakın ilgisi vardır. Külli akıl ile külli nefis ulvi âlemin iki sırrını teşkil ettiği gibi Nebi ve İmam da süfli âlemin iki boyutunu temsil eder. Nebi natık (konuşan), imam ise sâmit (susan)'dır. Nebi zahiri ameller; imam ise batını tevillerle lafızların gerçek manasını ortaya koyar[169]. Bu yaklaşıma göre Şiîlere, Şîa imamlarının insanlara açıklanmamış "özel" manaları bildiklerini, batını olarak konuşmakta, hükmetmekte ve davranmakta[170] olduğuna inanırlar. Kâinatın bağlı bulunduğu *yedili sistem* peygamberler ve imamlar için de geçerlidir. Buna göre bir peygamberin dönemi kendisi ve daha sonra gelen altı imamla birlikte yedi devir devam eder. Bu anlayışa göre, Hz. Muhammed (sav) natıktır, Hz. Ali ile başlayan Samitler Hasan, Hüseyin, Ali Zeynelabidin, Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sadık ile biter. İkinci devir, İsmâil b. Ca'fer –bazı gruplara göre Muhammed b. İsmâil b. Ca'fer es-Sadık– ile başlar. Bunlar da natıktır.[171] İdarî yapıyı açıklayan başka bir yaklaşım da masum olan imamlar peygamberlerin getirdiği nasları tevil ederek onların gerçek manalarını açıklamaktadırlar. Bu da onların emir ve yasaklarını değiştirebilen kutsi varlık statüsüne koymaktadır[172]. "Esas" ve "Vasi"[173] lakaplarıyla da anılmıştır. "Yedullah" ve "Vechullah" gibi unvanlar taşıyan

[166] Mansûr el-Yemen, *Kitâbu'r-Rüşd ve'l-Hidâye*, s. 190, 199, 202-204, 211–212; W. İwanow, "Studies İn Early Persian İsma'ilîsm" *The İsmâilî Society Series*, A-8, Bombay 1955, s. 14-15.
[167] W. Mandelung, "İmamet" *EI*., XIII, s. 244.
[168] Neş'et Çağatay, s. 67; Ziyauddin Rayyis, *İslâmda Siyasî Düşünce Tarihi*, çev. Ahmet Şenkaya, İbrâhim Sanmış, İstanbul 1990, s. 155-157.
[169] A. İlhan, "Batıniyye" *DİA*, II, s. 193; Bekir Topaloğlu, s. 241; Ahmed Ateş, s. 340.
[170] Allame Seyyid Muhammed Tabataba, *İslâm'da Şîa*, s. 171.
[171] Gazzâlî, s. 42-44; Ahned Ateş, s. 340; Bekir Topaloğlu, s. 242.
[172] Avni İlhan, s. 193.
[173] W. İvanow, "Studies in Early Persian İsmailsm" *The İsmâilî Society Series*, A-8, Bombay 1955, s. 12-13.

İmamlar aslında ulûhiyetin beden kalıbına girdiği şahsiyetler olarak[174] anlaşıldı. İsmâilî'nin öğretisi, 286/899 yılında, Ubeydullah'ın kendisini ve Muhammed b. İsmâil'den sonra gelen atalarının da İmam olduğunu iddia etmesiyle başlayan tartışma, yeni ayrılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu reformu tam olarak anlayabilmek için orijinal inancın Muhammed b. İsmâil'den sonra başka bir imama yer bırakmadığını göz önünde tutmak gerekir. Merkezi liderliğin bu iddiası İsmâilî hareketi içinde sahip olduğu otoritenin de ipuçları vermesi açısından kayda değerdir. Fatımî dönemi İsmâilî çalışmalarının tersine, İmam teriminin kullanılmasındaki belirsizliğin nedeni oldukça farklı fikirleri ifade eden İmamu'z Zahir, İmamu'l Batın veya İmamu'llah en-Natık veya İmamu'l-Hak el-Batın üzerinde ifade edilme örneğinde görülebilir.[175] Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız İmam kavramının Şîa toplumu için Mehdi kavramından ayırmak mümkün değildir. Bu iki kavramın teorik ve pratikteki işlevleri birbirinden apayrı anlamları içermekle birlikte otorite, lider ve yönetimi ifade etmesi açısından birbirinden farklı önemdedirler.

b. Manevi Lider Mehdi

Mehdi kelimesi düşünce tarihinde önemli yer tutması gereken bir kavramdır. Dinî bir kavram olarak ön plana çıkmasına rağmen aslında arka planında, genelde toplumların huzursuzlukları, gerginlikleri, iktisadî memnuniyetsizliği, sosyal tabakalaşmadaki uçurum ve menfaat çatışmaları gibi kaygılar yer almaktadır. Bütün toplumların sahip oldukları inançlarda "beklenen bir kurtarıcı" düşüncesi olmakla birlikte, İslâm heterodoksisinde beklenen kurtarıcının aynı zamanda yeni bir düzeni de oluşturacağı kanaati yer almaktadır. Mehdi kavramının[176] işlevi coğrafî farklılık, siyasî, idari ve sosyal huzursuzluklar, tarihî sürecin etkisiyle değişik şekil ve içeriklerin de ilavesiyle ihtilal içerikli hareketlerin öğretilerinin temelini oluşturmuştur. Toplumların idarî mekanizmaya karşı olan memnuniyetsizlikleri, zulümle dolmuş dünyayı adaletle dolduracak bir kurtarıcı olarak "Mehdi"yi beklemeye[177] başlamalarına neden olmuştur. Kelimenin kökenine baktığımızda; Mehdi kelimesi Arapça hedâ[178], "hdy" kökünden ism-i mef'ul olup hidayete ermiş, hidayet bulmuş kişi anlamını

[174] Avni İlhan, s. 193.
[175] W. İwanow, s. 15.
[176] Mehdi inancının tarihi süreçte gelişimi için bkz. Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Mehdi Inancı ve Tasavvurları*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1976; Abdurrahman Küçük, *Dönmeler ve Dönmelik Tarihi*, Ötüken yay. İstanbul trz., s. 91-125; Avni İlhan, *Mehdilik*, İstanbul 1993, s. 45-55; Ekrem Sarıkçıoğlu, *"Mecûsî Dininde Mehdi İnancı" AÜİ.F.D.*, S. 7, İstanbul 1986, s. 1-7; Şinasi Gündüz, *Son Gnostikler*, Ankara 1995, s. 127-129
[177] E. Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslâm mezhepleri*, s. 266.
[178] Ekrem Sarıkçıoğlu, "Dinlerde Mehdi İnancı ve Tasavvurlar", *AÜİFD.*, 1976, s. 15.

taşır. El-Mehdi ise "Allah tarafından kendisine yol gösterilen" hususi bir tarzda Allah'ın hidayetine nail olan manasındadır.[179]

İmâmiyye'nin altıncı İmamı Ca'fer es-Sadık'ın 148/765'de ölümünden sonra ortaya çıkan ve yedinci imam olarak Ca'fer es-Sadık'ın büyük oğlunu[180] kabul eden İsmâilîler, İmamiye veya Zeydiyye'nin zulmü kılıçla ortadan kaldırması ve adaletin yayılması anlayışının aksine; kılıçla ikame yerine, Bâtını bir anlayışla dinin ıslah ve yenilenmesi fikrini benimsemektedir. İmamî kaynaklarda Karmatîler'in öncüleri olarak gösterilen Mubarekiyye'nin ana kütlesini temsil eden grup ise, Muhammed b. İsmâil'in ölümünü kabul etmemişti. Onlar için Muhammed b. İsmâil, Mehdi ya da Ka'im olarak yeniden ortaya çıkmasını bekledikleri yedinci ve son İmamdı[181]. Ancak Karmatîler, bu anlayışı gerçekleştirebilmek için mücadeleyi de ön plana çıkarmışlardı. Gayr-ı memnun gruplar, sosyal statülerinin iyileşmesi *"zulüm ve istibdatla dolu dünyayı adalet, doğruluk ve eşitlikle dolduracak"* Mehdinin geleceği düşüncesi çerçevesinde teşkilatlandırdılar. Öyle ki Bahreyn Karmatîler'i, bu dâî konfederasyonu mahiyetindeki teşkilatları bir adım daha ileri götürerek devletleşme imkânı bulmuştur.[182] İsmâilî düşüncenin ikinci devresi olan ortaya çıkma/açığa çıkma döneminde 899 yılında "Gizli İmam" olarak Ubeydullah, İmam ve Mehdi düşüncesinde yeni birtakım çıkarımlar da bulununca Hamdân Karmat, Abdan, Zikreveyh ve taraftarlarınca bu reform benimsenmemiş ve karşı mücadeleye başlanılmıştır. Bu dönemde Suriye ve Mezopotamya'da faaliyet gösteren dâî Zikreveyh ve oğulları hem Irak bölgesindeki Karmatîlere hem de Selemiye'deki Ubeydullah'a karşı faaliyette bulunmaya başladı. Kuzey Afrika'daki dâî Ebu Abdullah el-Şiî'nin faaliyetlerinin başarıya ulaşmasıyla Ubeydullah "el-Mehdi" unvanıyla halife oldu. Bu şekilde İsmâilîler Fatımî devleti adıyla anılacak bir devlet kurmuş oldular. Fatımî halifeleri devletleşme sürecinde bir takım aşırı düşünceleri daha geniş kitleleri kucaklamak amacıyla yumuşatma veya terk etme yoluna gitmişlerdir. Bu yeni açılım iktidarda olan İsmailîlerle (Fatmîler) diğer İsmâilî gruplar arasında da doktrinsel açıdan farklılaşmayı beraberinde getirmiştir. Nitekim Fatımî devleti 597/1171 yılında Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin ortadan kaldırmasından sonra, İsmâilîler'deki Mehdi düşüncesinde kısmen bir değişiklik olmuştur. Bu dönemde "Mehdi" düşüncesi "Gaib İmam" anlayışına dönüşmüştür. Böylece İsmâilîler'in temelde İmamın kutsiyetine olan aşırı inançla, ihtilalci fikirlerden uzaklaşma eğilimine girmişlerdir.

[179] İbn Mansûr, *Lisanu'l-Arap*, Beyrut 1376, C. 15, s. 354; D.B. MacDonalt, "Mehdi", *İA.*, VII, s. 474.
[180] Mustafa Galip, *Tarihi'd-Da'veti'l-İsma'iliyye*, Beyrut 1965, s. 137-144.
[181] W. Madelung, "Kaim el-Muhammed", *EI2*, IV, s. 456-457.
[182] Taberi, III, s. 2188

Böylece "Gaib İmam"'ın bütün yetkilerine sahip olan ve şu anda başta bulunan "hüccet", kılıçla zulmü kaldırıp adaleti getirecek bir "mehdi" değil, dini ıslah eden ve yenileyen manevi bir önder olarak düşünülmeye başlanmıştır.[183]

c. Hüccet

Hüccet veya Hücce, Şîa literatüründe genellikle İmam ve ondan sonra en yetkili kişi anlamında kullanılmış bir terimdir. Hüccet veya Hücce olarak tabir olunan kavramın kullanım ve ifade ettiği anlamda görüş farklılıkları vardır. Terim olarak Hücce, kanıt, tanıklık, aynı zamanda da akıl yürütme anlamına gelmektedir. İlk başlarda Tanrının varlığının ya da iradesinin "kanıtı" yani, belirli bir zamanda bu adın verildiği kişinin insanlık için Tanrı iradesinin kanıtlanmış bölümünü oluşturduğu, anlamında kullanılmıştı. Terimin bu kullanım tarzıyla onu peygamber ve İmamların bir özelliği olarak alan özellikle Hz. Muhammed'den sonra İmamlar olmaksızın dünyanın var olamayacağını kabul eden 12 İmam inancı Şiîler tarafından sistemleştirilmiştir.[184] Hz. Peygamberin vefatından sonra Hz. Ali'nin halife olması gerektiği düşüncesi etrafında birleşen siyasî gruplar, bu düşüncelerini dinî açıdan temellendirmeye çalıştılar. II./VIII. yüzyılın ortalarından itibaren Hüccet kelimesi sözlük anlamının dışında daha çok "İmam" ya da "Mehdi" manasında kullanılmaya başlanmıştır. İtikadî ve fıkhî görüşlerin açıklık kazanmadığı ilk dönemde bazı aşırı Şiî fırkalar, Hz. Ali'yi onun katındaki makamına vâkıf olduğuna inandıkları Selman-ı Farisî için kullanılmıştır.[185] Hüccet kavramını Kerbela hadisesi sonrası, toplumun psikolojik durumundan istifade etmek isteyen Muhtar es-Sakafî, bu dönemde Mehdi bazen de Allah'ın hücceti olarak tasvir edilmiştir.[186] Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sadık döneminde inanış kavramıyla yapılan imametin Allah ve Peygamber tarafından nasla bildirilmiş olduğu tartışmaları yapılırken İmamların Allah'ın Hücceti olduğu, onu tanımayanların da Hüccetsiz kalacağı vurgulanmıştır.[187] Aynı kavram İmâmiyye

[183] Seyyid Hassân Nasr, *İdeals and Dealities of İslâm*, London 1966, s. 147-192; E.Ruhi Fığlalı, *Çağdaş İtikadı*, s. 246-248; Sami Naib Maharem, *The Doctrine of the İsma'ilîzm*, London 1972; Avni İlhan, s. 95-103.

[184] Farhad Daftary, s. 158.

[185] İlyas Üzüm, "Hüccet", *DİA.*, 18, İstanbul 1998, s. 451; Daftary, s. 158.

[186] İbn. Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, II, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1994, s. 462; Della Vida, "Muhtar", *İ.A.*, VI, s. 513; Taberi, *Tarih-i Taberi*, IV, çev. M. Faruk Gürtüm, İstanbul 1989, s. 133; Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi Siyasî ve Dini Hareketler*, III, çev. İsmâil Yiğit vd., İstanbul 1985, s. 88; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1934, s. 134-6; Van Arendork,, "Keysaniyye", *İA.*, V, s. 664-665; Abdulkadir el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Prof. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1991, s. 31-33; Hasan Onat, s. 93-113; İlyas Üzüm, s. 451.

[187] Farhad Daftary, s. 158; İlyas Üzüm, s. 151

Şîa'sı tarafından da farklı anlamlarla kullanılmıştır. Bunlardan birincisi, Hz. Peygamber ile birlikte diğer Peygamberler için ortak bir isim olarak kullanılmıştır. Hz. Peygamber'den sonraki ilk imam Hz. Ali'nin[188] hücceti olduğu düşüncesi mezhep taraftarlarınca kabul edilmiştir. Bu düşünce tarzı bir adım daha ileri giderek Kuran-ı Kerim'deki bir ayetle bağlantı kurularak İmamlar içinde kullanıldı.[189] Allah'ın bütün topluluklar için bir kılavuz (hadi) göndereceği belirtilen bu ayetin imamlara da tekabül ettiği düşüncesiyle bütün imamların hüccet olduğu kabul edilmiştir. Hadis kitaplarında İmamet hakkındaki hadisler "Kitabu'l-Hücce" başlığı altında toplanmış olması ilk dönemde konunun anlaşılma tarzı hakkında, ipuçları vermektedir. Bu anlayış tarzı hücce ve İmam terimlerinin eş anlamlı olarak kullanıldığını göstermektedir. İmamiye Şiasında Hüccet'in diğer bir kullanım tarzı 12 İmamı ifade etmesidir. Hüccet on iki imamın "Gaib, Muntazar" ve "Sahibü'z-Zaman" dan sonra en çok kullanılan lakabıdır.[190] İsmâilîler döneminde ise, hücce baş dâî tebliğ lideri olarak anlaşılmıştır.[191]

İsmâilî-Karmatîler'de hüccet terimi, İsmâilî-Karmatî tarihinin geçirmiş olduğu safhalara göre şekillenmiştir. Temelde yeryüzü imamdan hali olmaması kaide olduğu için, asıl imam gizli kalarak, halka huccet ikame etmek üzere Dâîler meydana çıkar ve bu imam-ı mektum adına, halkı ona çağırır.[192] Daha önce bahsetmiş olduğumuz İsmâilî tarihinin iki dönemi, Devri Setr (Gizlilik dönemi) ile Devri Zuhur/Keşf (açıklık dönemi)'de hüccet terimine farklı anlamlar yüklemiştir. Fatımî öncesi İsmâilî-Karmatîler Cafer Sadık dönemine kadar bazen dünyanın her çağında nebi, resul ya da imam şeklinde rütbesi değişse bile Tanrı'nın bir Hüccetinin bulunacağına inanılmıştır. Terim bu anlamının yanı sıra, dinsel hiyerarşilerde gizli Mehdi ile bağlantı kuran lider olarak da kullanılmıştır. Bu kullanım tarzı, İsmâilî ya da Karmatî liderler ve Ubeydullah'ın kendini Mehdi ilan edişine kadar genelde bu sıfatla görev yapmışlardı. Başlangıçta Ca'fer es-Sadık'ın oğlu İsmâil'i veya onun oğlu Muhammed'i imam kabul eden gruplar bunların vefatından sonra gerçekte onların ölmediğine ve bir gün yeryüzüne döneceklerini iddia etmişlerdir. Bu dönüşün dünyadaki eşitsizliklere haksızlıklara ve zulümlere son verme anlamına geldiğine inanmakta idiler. Gizlilik döneminde, Mehdi'nin temsilcilerine hüccet denilmiştir. Hüccet dinsel hiyerarşisi de gizli Mehdi ile onu görmesi ve tanıması olanaksız olan yandaşları açısından bağlantı sağlayan en yüksek lider olarak görülmüştür.

[188] Kuleynî, *el-Usul mine'l-Kâfi*, I, Tahran 1388, s. 168-189, 192, 196, 204, 270, 328-383, 382, 447, 509; İlyas Üzüm, s. 451.
[189] er-Rad 13/7.
[190] Farhad Daftary, s. 158.
[191] Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, s. 683; T. H., "Hüccet", *İ.A.*, 5/1, s. 575.
[192] Neş'et Çağatay, s. 68.

İsmâilî örgütlenmesi içinde bir rütbe olarak hücce,[193] İmamdan sonraki en önemli bir makam olarak devr el-setr yani gizlilik döneminde önem kazanmıştır. Çünkü dünya Tanrının "kanıtı" olmaksızın bir an bile var olamayacağı için, İmamın gizlendiği dönemde Tanrının gerçek iradesini ifade etme görevini onun temsilcileri yerine getirecektir. Bu temsil görevi Mehdi Muhammed b. İsmâil, gizlendiği sürece, hücceti tarafından temsil edileceği sonucu çıkar.[194] Şehristanî, bu mantık çerçevesinde İsmâilî inancına göre, İmamın açıkta olduğu dönemlerde hüccetin gizli kalacağını, İmamın gizliliğe geçtiği dönemde ise hücce ve dâîlerinin açıkta olacağını belirtmiştir. İmama giden yol kendisinden geçtiği kabul edilen hüccet[195] tıpkı İmam gibi her şeyi Allah'ın doğrudan kalbine ulaştırılmasıyla bildiği kabul edilmiştir.[196] Hüccetin bu anlamca donatılmasıyla bilgileri imamdan alan ve bu bilgileri kendine delil yapan[197] imamın gizliliği döneminde onun vekili olarak görev yapmaktadır. Hücceler'in sayısı, rütbesi ve fonksiyonlarıyla ilgili bilgiler yeterli değildir. İsmâilî-Karmatî doktrini dünyayı 12, 20 veyahut 24 bölgeye veya Cezîreye (adaya) ayırmıştır. İsmâilîler'in dünyayı bölgelere ayırmasındaki temel kıstas, coğrafî ve etnografik etmenlerin bir birleşimine dayanarak çizilmiş olmalıdır. Bu bölgelerin tümü Cezîretü'l-arz olarak adlandırılmakta idi. Her bölge için İmamı temsil etmek üzere bir hücce bulunmakta idi. Hücce görevli olduğu adanın en yetkili görevlisi idi[198]. Toplam olarak on iki, yirmi veyahut yirmi dört hüccet bulunmakta idi. Ancak bu hüccetlerden bazılarının statüsü farklı idi[199]. Kitap el-keşf'de belli bir zamanda birçok hüccetin var olduğunun ve bunlardan ancak en büyük hüccetin "el-Hücce el-Kübra" [200] olduğu belirtilmektedir. İvanow'da hüccelerin sayısı ve fonksiyonlarıyla ilgili şu tahlilleri yapmaktadır: Bâtıni bir karakter taşıyan İsmâilî fırkaları arasında da hüccet kelimesi imamın temsilcisi anlamıyla kullanılmıştır. Ona göre Hüccetlerin sayısı 12'dir. Bu rakam ideal olup sabit idi. Ama aktüel olan değildi. Bu hüccetlerin 4'ü İmamın yanında, 8 ise her biri bir Cezîre'de (kıta-bölgede) çalışırdı[201]. İvanow, bu tarzda çalışan hüccetlere "hüccetin günü" olarak tanımlamaktadır. Ayrıca "hüccetlerin gecesi" olarak isimlendirilen başka bir 12 hüccet bulunduğunu ifade etmektedir. Bu hüccetlerin rütbeleri

[193] Ivanow, s. 15-19; Madelung, "İmamet", s. 61.
[194] Farhad Daftary, s. 159.
[195] El-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 192; Farhad Daftary, s. 159; İlyas Üzüm, s. 451.
[196] İlyas Üzüm, s. 451.
[197] İ.Agâh Çubukçu, *Gazzâlî ve Bâtıniler*, Ankara 1964, s. 45.
[198] Kadı el-Numan, *Ta'vil el-Da'âlim*, II, ed. M. H. El-A'zamî, Kahire 1967-72, s. 74; III, s. 48-50; İbn Havkal, *Kitab Suretü'l Ard*, ed. J. H. Kramers, Leiden 1938-39, s. 310; H. Corbin, *Cylical Time and Ismaili Gnosis*, tr. R. Manheim-J. W. Morris, London 1983, s. 90-95.
[199] Nevbâhtî, s. 63; el-Kummî, s. 84-85; Farhad Daftary, s. 159; İlyas Üzüm, s. 451.
[200] Cafer el Mansûr el Yemen, *Kitab el keşf*'den aktaran Farhad Daftary, s. 119.
[201] Ahmed Ateş, s. 341.

ise süper olarak düşünülmekte idi. Buradaki gün ve gece ayrımı İsmâilîler-Karmatîler için farklı bir anlam taşımaktadır. Her şeyin planlandığı "gün" zahiri ve "gece"de Batın'ı temsil eder. İvanow süper rütbeli hüccetlerin fonksiyonları, görevleri, hakları ve ayrıcalıkları hakkındaki bilgilerin yetersiz olduğunu, bu iki sınıf arasındaki farklılığın karakteri hakkında kaynaklarda yeterli bilginin bulunmadığını ifade etmektedir. Hüccetlerin günü döneminde temel olarak ideal bir tarzda çalışmalarda bulunanlar hüccetlerdir. Huccet er-Rehber İsmâilî propagandasını gerçek bir şekilde yönlendiren, haberleşmeyi sağlayan, anlaşmazlıklarla uğraşan ve bunları merkeze rapor etme gibi görevlerle sorumlu idi. Ayrıca bu hüccelerin merkezi konsülün üyesi ve normal hüccetlerden farklı görevler yapmış olduğu da ortaya çıkarmaktadır[202]. Hucca görevli olduğu bölgede en yüksek yetkili görevli olarak yargı yetkisine sahiptir. Bu görevinde kendisine dâiler de yardımcı olmakta idiler. Hucca'ya işlerinde el-Belağ, ed-dâî mutlak ve el-dâî el-mahdud ya da maksur dâîler yardımcı olmakta idiler. Bölgelerdeki dâîlerin sayısı yukarıda ifade ettiğimiz dâîlerle sınırlı değildir. Bazı bölgelerde bu dâîlerin sayıları otuzdan fazla da olabiliyordu[203].

Hüccetlerin her biri belli bir bölgenin sorumluluğunu yüklenmekle merkezi karargâhtaki başkanın bir çeşit yardımcıları idiler[204]. Kitab el-Keşf'deki el-hücce el-kübra olarak adlandırılan hüccetin İmamın ölümünden sonra yeni İmam olacağı[205] ifadesi hareketin teşkilat yapısının ipuçlarını vermesi açısından önemlidir. Gizlilik dönemindeki hüccet teriminin bir başka anlama tarzı da gizlilik döneminde ilk İsmâilî-Karmatîler hücceye bir üçüncü anlam daha yüklemişlerdir. Buna göre hücce, natık ya da İmamın kendi sağlığında atadığı halifesi idi. Selef ile halef aynı anda bir süre hayatta bulunabilirlerdi.[206] Açıklık dönemindeki teşkilat yapısı Ubeydullah'ın 286/899 yılında, kendisinin ve Muhammed b. İsmâil'den sonra gelen atalarının da İmam olduğunu iddia etmesiyle, İsmâilîler arasında ayrılıkların çıkmasına ve buna bağlı olarak da farklı teşkilatlanma tarzları ortaya çıkmıştır. Çünkü bugüne kadar Muhammed b. İsmâil'den sonra başka bir İmam için yer bırakılmamıştı. Merkezi liderliğin bu iddiası, İsmâilî hareket için de bağımsız hareket etmeye başlayan dâîlerin sayısını artırmıştır. Bugüne kadar İsmâilî hareketin merkezi liderleri kendileri için hüccet rütbesini kullandıkları[207] anlaşılmaktadır. Hareketin liderleri ilk başlarda ve görünüşe göre Muhammed b. İsmâil hüccetleri olarak

[202] W. İvanow, s. 15.
[203] Bkz. Farhad Daftary, "The Isma'ili Da'wa outside the Fatımîd Dawla", *The Institute of Ismaili Studies* 2000.
[204] W. İvanow, s. 16.
[205] Cafer el Mansûr el Yemen, *Kitab el- Keşf*, s. 119'den aktaran Farhad Daftary, s. 159.
[206] İbn Havşeb, *Kitab el Rüşd*, s. 209 aktaran Farhad Daftary, s. 159.
[207] W. Madelung, s. 54-58; Farhad Daftary, s. 159.

hareket ediyorlar ve halkı ona itaat etmeye çağırıyorlardı. Onun adına hareketi idare ediyorlar, onun adına vergi topluyorlardı. Ubeydullah'ın yapmış olduğu reformla halk ortak aracıya gerek duymadan Mehdi-İmam'ın bizzat kendisiyle de irtibat sağlayabilecekti. Bu durum Mehdi adına vergi toplayan onun adına hareket eden dâîlerin hareket alanını kısıtlayacak bir reform idi. Bu durum aynı zamanda İsmâilî hareket içinde ayrılıkların başlamasına ve Hüccet kavramının algılama tarzına da etki etmiştir. Nitekim Hüccet kavramı açık diye tabir ettiğimiz Fatımî döneminde Hüccet, İmam'dan sonra İmam olacak kişiyi tanımlar. İmam olacak kişi birkaç yıl hüccet olmadıkça İmam olamaz. Bu anlayış tarzı Tanrı tarafından önceden atanan hepsi Peygamberin neslinden olan, yedi imam teorisiyle çelişmektedir.[208] Karmatîler ise Hücce terimi, hüccelere merkezi liderler tarafından verilen idarî bir sıfat olmuştur. Onların idaresi altında, baş dâîler ve dâîler hareketi ortaçağ İslâm dünyasında yaymışlardır. Zaten Fatımî dönemindeki İmamdan itibaren on iki mertebe halinde geliştirilen dâîlik sisteminde hüccet; İmam ile baş dâî arasındaki bir dereceye sahip oluşu da buna bir kanıttır. Hüccetin bu derecesi Salman-ı Farisî'nin Hz. Ali ile olan yakınlığı münasebeti ölçüsünde İmamın naibidir. Hatta bazen kendilerine işlerin havale edildiği kişi ya da sırların kapısı anlamında "bab" da denilmektedir.[209] Bab İsmâilî-Karmatî hareketinde idarî bahislerde imamın "bilgeliği"nin kapısı olarak kabul edilmektedir. İsmailîlerde "bab" aldığı direktifleri davet hiyerarşisinde rütbe itibariyle kendinden sonra gelen hüccetlere iletirdi. Bu manada "bab" davet mertebelerinin en üst mertebesi olan "Dâî'd-duat" ile eşdeğer kabul edilmiştir. Fatimî uygulamasında Dâî'duât, Bab ve Dâî-ekber adı verilen ve hemen hemen aynı işlevi gören idarîceler rütbece hüccetlerin üstünde[210]olarak düşünülmüştür.

2. Taşra ve Askerî Teşkilat

Karmatî ve İsmâilî grupların etkili oldukları bölgelerde çeşitli ırklara mensup ve değişik sosyal grupları oluşturan kavimler yaşıyordu. Özellikle

[208] W. İvanow, s. 17.

[209] İlyas Üzüm s. 451; İvanow, s. 20; Fuad Köprülü, Bab kavramının Türk toplumundaki kullanımı hakkında bilgi verir. Ona göre Fergana Türkleri, şeyhlerine Bab namını vermişlerdi. Ayrıca IV. Asırdan itibaren tasavvufî tesirler altında kalan Türkler ilahiler, Şiîrler okuyan, Allah rızası için halka birçok iyiliklerde bulunan, onun cennet ve saadet yollarını gösteren dervişleri Türkler, eski dini bir kutsiyet verdikleri ozanlara benzetiyorlardı. Onları hararetle kabul ediyorlar ve anlattıklarına inanıyorlardı. Bu eski ozanların yerine dervişleri koyarak ozanlara ata veya bab unvanıyla hitap ediyorlardı. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984, s. 18-19

[210] Metin Yurdagüner, "*Bab*",*DİA*, 2, s. 309; Bkz. Farhad Daftary, "The Ismaili Da'wa outside the Fatımîd Dawla", *The Institude of Ismail Studies.*; H. Corbin, *Cylical Time and Ismaili Gnosis*, s. 90-95.

Fatımîlerin oluşturmaya çalıştıkları teşkilatlanmada başta Mağripliler, Türkler, Deylemlîler, Sudanlılar ve Ermeniler olmak üzere birçok kavimden yararlandıkları bilinmektedir[211]. Aynı şekilde Karmatîler, propagandalarını yürütürken, hareketin yayıldığı bölgelerdeki, çeşitli milletlere mensup ve değişik sosyal yapılara sahip kavimlerin kültürel yapılarından yararlandılar. Farklı bölgelerdeki kültürel yapıdan etkilenmelerinin yanında Abbâsî ihtilal hareketinin gizlilik dönemindeki teşkilatlanmadan da yararlandılar. Karmatî hareketinin taşra teşkilatı, dâîler üzerine oturtulmuştur. Bu organizasyonun şekillenmesinde dâîlerin önemli fonksiyonları olmuştur. Dâî, Arapça'da "seslenmek, çağırmak, davet etmek" anlamlarına gelmektedir. Da've veya dua kökünden sıfat olan dâî, insanları kendi din ve hareketlerine çağıran kimse anlamındadır. Bazen anlamı pekiştirmek için sonuna "tâ" getirilerek dâîye şeklinde de kullanılır. Dâî Kur'ân-ı Kerim'de, Peygamber'in Allah elçisi olarak fonksiyon ve görevlerini anlatan ayetlerde "Allah'ı çağıran" manasında yer almaktadır.[212] Ayrıca dua eden, çağıran[213]anlamına da gelmektedir. Mutezile, Zeydîler ve Abbâsîlerde nadiren kullanılan dâî en çok İsmâilî ve Karmatîlerce kullanılmıştır. Bu nedenle Karmatîler'in oluşturmuş oldukları teşkilatlanma tarzını net olarak algılayabilmek için Abbâsîler'in adı geçen dönemdeki teşkilatlanmasına göz atmamız gerekmektedir. Abbâsî ihtilalinin idarî yapısı, başta imam olmak üzere baş dâî ve dâîlerden oluşan bir taşra teşkilatlanması vardı. Abbâsî ihtilal hareketinin ilk lideri veya organize edenin, kim olduğuyla ilgili tartışmalar olmakla birlikte Muhammed b. Ali olduğu[214] rivayetleri bulunmaktadır. Aynı şekilde Irak ve Horasan'daki nakip ve dâîleri belirleyen ve işlerini düzenleyenin Ali b. Abdullah olduğu şeklindeki rivayetlerden, merkezden taşradaki dâîlerin organizasyonunun yapılmış olduğunu anlamaktayız. Kendilerine Dâî'd-Duat denilen[215] büyük dâî, Humeyme'de bulunan imam ile da'vet'in uygulandığı merkez olan Horasan arasında halka vazifesi yapıyordu. Dâî'd-Duatlar yalnızca imam ile dâîler arasındaki bağlantıyı kurmuyor aynı şekilde dâîlerin faaliyet yapmış oldukları bölgelerden gelen haberlerin, toplanan malların da imama ulaştırılmasını sağlıyorlardı.[216] Dâîlerin görev yerleri, propaganda merkezi olarak seçilmiş olan Horasan bölgesi idi. Horasan'a gönderilen ilk dâî kafilesi üç kişiden oluşmakta idi. Kaynaklarımızda bu isimler; Ebu İkrime es-Serrac,

[211] Mustafa Galip, *Tarihi Da'vetü'l İsma'ilîyye*, Beyrut, Trz., s. 33; Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, 12, s. 233.
[212] el-Ahzap 33/46, el-Ahkaf 46/31-32.
[213] Musatafa Öz, "Dâî", *DİA*, 8, s. 420; M. G. S. Hodgson, "Dâî", *EI2*., II, s. 97.
[214] Yazarı Meçhul, *Ahbaru'd-Devleti'l-Abbâsîye*, nşr. Abdülaziz ed-Düri, Beyrut 1971, s. 204.
[215] *Ahbaru'd-Devleti'l-Abbâsîye*, s. 222; Mustafa Galip, s. 33; .
[216] Baş Dâîlerin görevleri için bkz. Hüseyin Atvan, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye, Tarih ve't Tavvuruh*, Beyrut 1984, s. 172.

Muhammed b. Huneys ve Hayyan el-Attar olarak geçmektedir[217]. Propaganda amacıyla gönderilmiş olan dâîlerin sayıları da dikkat çekicidir. Nitekim bu sayılar daha sonraki dönemlerde de kullanılacak ve kutsiyet kazanacaktır. Bu üç dâî'den sonra Muhammed b. Ali, sayıları 70'e varan dâîyi, Horasan bölgesine gönderdi.[218] Bunlardan 12 tanesini Nakıp olarak seçti. Bu nakiplerin görevleri sadece Horasan'daki davetçiler adına Kufe'deki baş dâî ile görüşmekte idi.[219]

Abbâsî ihtilal hareketinin ilk döneminde oluşmuş olan bu organizasyon başarılı olduğu için bu yapılanma tarzı İsmâilî-Karmatî liderlerce birtakım unsurların ilavesiyle zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Abbâsî ihtilal hareketi organizasyonunda kullanılan sayılarda birtakım dinî motifler kullanılmak istendiğini görmekteyiz. 70 dâî ve 12 nakibin seçilmesinde Kur'ân'daki bir takım ayet ile Peygamber'in hayatından örnek alınmıştır. "Musa, tayin ettiğimiz müddette milletinden 70 kişiyi seçti"[220] Aynı şekilde başka bir ayette ise "Andolsun ki, Allah, İsrailoğullarından söz almıştı. Onlardan 12 nakip seçtik"[221] gibi ayetler ile Peygamber'e Akabe'de Evs ve Hazrec'ten 70 kişinin biat etmesi ve bunlardan 12 tanesini ise, nakip seçmesi[222] gibi uygulamaları hareketin oluşmasına katkı sağlayan motiflerdir. Bu dinî motifler sayesinde halkın dinî duygularına seslenmeye çalışılmıştır.[223] Aynı yapılanma tarzını İsmâilî, Karmatî ve Dürzî gruplarına bir takım unsurların da ilave edilmesiyle teşkilatlandıklarını görmekteyiz. Karmatîlerde dâî hüccet'ten sonra gelen önemli bir mevkiye sahiptirler. Fakat dâîler propaganda faaliyetlerinde tamamen bağımsız olmayıp imamlarının kabul etmeyeceği faaliyet tarzları bilmekte ve bu doğrultuda Karmatî-İsmâilî propagandasını sürdürmekte idiler.[224] İsmâilî-Karmatî öğretisi gereğince dünya bölgelere ayrılmış ve bölgelerden sorumlu hüccelere yardımcı olan dâîler de kendi aralarında hiyerarşik bir sisteme tabi tutulmuşlardı. Bu hiyerarşik sistem içinde Dâî-i ekber, Dâî'd-duâd veya bâb adı verilen imamın sözcüsüdür.[225] Bab'ın hiyerarşik sistemde hüccet ile aynı mı yoksa farklı bir rütbede daha aşağı bir konumu olduğu hakkında kaynaklarda çelişkili bilgiler vardır. Bu da grupların "Bab"ı farklı

[217] Yakubi, *Tarih*, II, Beyrut trz, s. 308; İbn Esir, *Kamil*, V, s. 53.
[218] Bu Dâîlerin kimlikleri ile ilgili bilgiler için bkz., *Ahbaru'd Devle*, s. 219-222.
[219] *Ahbaru'd Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 219.
[220] A'raf, 155.
[221] Maide, 12.
[222] *Ahbaru'd Devle*, s. 215.
[223] Ali Delice, "Abbâsî İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri" *EAD.*, I, Ankara 1999, s. 37-73.
[224] Paul E. Walker, s. 2.
[225] W. İvanow, "Studies İn Early Persia İsma'ilîzm" *The İsmails Society Series"* A-8, Bombay 1955, s. 20; Cf. *"The Alleged Founder of Ismailizm"*, s. 125; H. Corbin, *Cylical Time and Ismaili Gnosis*, s. 90-95; Paul E. Walker, s. 4.

konumda kullanmalarından kaynaklandığı kanaatindeyiz. İsmâilî-Karmatî gruplarında en yüksek dâî, her türlü ilim ve mezhep faaliyetlerini yürütme konusunda bir üst rütbe olan hüccete karşı sorumlu idi[226]. İmamın idaresinde "bab"ın varlığının amacı bütün eğitim-öğretimi elde etmektir. İmamın eğitim ve öğretiminden geçtiği için imamın yardımıyla her türlü problemi çözdüğü kabul edilir[227]. Hiyerarşik sistemin ikinci sırasında "dâi'l-belağ", Dâî'd duat'ın genel sekreteri durumunda olup çeşitli bölgelere gönderilecek emirlerin tebliğiyle ve sırların gizlilik içinde çeşitli bölgelere gönderilmesini sağlamakla görevlidir. Bundan sonra "Dâî Mutlak" gelir. Zü'l-Massa veya nakıb da denmekte idi. İhtiyaç duyulan bölgelere tam yetkili olarak gönderilen, faaliyetleri konusunda emir ve talimatları Dâî'd duât'tan alırdı. Rütbe itibariyle bundan sonra Dâî'l Me'zun gelir.[228] Dâî'l Me'zun görevli olduğu yerde tebliğ edeceği bilgileri ve mezhep esaslarını Dâî-i mutlaktan öğrenir, bundan başka bir yere tayini konusunda Dâî'd-duât'a bağlı idi. Dâî Me'zun'dan sonra "Dâî Mahdud veya Dâî Mahsur mertebesidir. Bu mevkideki Dâî, kendi bölgesinde mezhebin tebliği işi ve bölgesinden başka bir yere tayini konusunda tamamen Dâi-yi mutlaka bağlı olarak faaliyet gösterirdi. Bundan başka Cenah adı verilen başka bir görev bulunmakta idi. Cenah rütbesi sağ ve sol cenah olmak üzere ikiye ayrılır. Bu rütbedekiler Dâî Mutlak'ın propaganda işlerinde yanında olmak, hizmetinde bulunmak ve faaliyet gösterilecek belde yahut bölgede hareket tarzının tespiti için istihbarat temin etmekle mükelleftirler. Cenahlar Dai'd-duât'a hizmet ettikleri için "yed" unvanı ile anılmakta idi.[229] Taşra teşkilatının en alt tabakasındaki dâî grupları Mukâsir, Mükalip veya Mükelleb adı verilen dâîler idi. Kaynaklarda bu son dâî grupları ile ilgili ilgi çekici bir benzetme vardır. Bu dâîler, harekete girebilecek kimseleri tespit edip bağlı bulundukları dâî ile irtibat kuran görevlilerdi.[230] Son tabakadaki dâîlerin temel özelliği propagandaya tabi tuttukları kitlelerin psikolojik durumlarını tahlil etme kabiliyetine sahiptiler.

Karmatîler'in ilk dönemlerinde imam tarafından atanan dâîler ajanlar gibi çalışmışlar ve imamla doğrudan irtibatı sağlamışlardı. Dâîlerin yürütmüş oldukları faaliyetlerin etkili olabilmesi için ilmî manada yetiştirilmesine son derece önem verilmişti. dâîler yapmış oldukları görevlerinin karşılığı olarak maaş aldıkları gibi, da'vetin yürütülebilmesi için imam yahut naibleri tarafından gerekli görülen mali fonlar da onların emrine verilmekte idi. Bu fonları dikkatli kullanmaları, şahsi ihtiyaçları için harcamamaları

[226] Metin Yurdagür, "Bab", *DİA*, 4, s. 359; Mustafa Öz, s. 420.
[227] W. İvanow, s. 20; Bernard Lewis, "Bab", *EI*, I, Leiden 1960, s. 832.
[228] Bağdadi, s. 302; Mustafa Galip, s. 33.
[229] Bağdadi, s. 301-304; Mustafa Galip, s. 34.
[230] Gazzâlî, s. 21-36; Bağdadi, s. 301-305; Mustafa Öz, s. 420.

ve tahsis edilen meblağı aşmamaları zaman zaman dâîlerden istenmiştir. Dâîler özel bir eğitimden geçirildikten sonra bölgelere gönderilmekte idi. Bunlar aynı zamanda İsmâilî öğretisinin yerleşmesini sağlayan İsmâilî âlimler idi. Dâîler özellikle Te'vil ya da Zahir-Batın konularının toplumda yerleşmesine katkı sağlamıştır.[231] Karmatîler'in askerî organizasyonları dâîler ve dâîlerin harekete kazandırmış oldukları gruplarca oluşturulmuştur. Dâîleri sadece din misyonerleri olarak kabul etmek isabetli olmaz. Dâîler seferlere de iştirak etmekte idiler. İçlerinde kumandanlıkta epeyce ünlenmiş kişiler de bulunmaktadır. Hamdân Karmat ve Abdan bunlardandır. Zikreveyh de aynı şekilde Suriye ve Irak hudutlarındaki kasabaları tahrip edebilecek derecede bir kuvvet toplamaya muvaffak olmuş ve 294/906-7 yılında ortadan kaldırılmıştı. Said el-Cennabî ise halife Mu'tazıd'in askerlerini Basra civarında mağlup etmiş, bütün Bahreyn şehirlerini istila etmiş, hilafeti yıkmasına ramak kalmış iken, 300/913 yılında ölmüştü. Kuzey Afrika'daki propagandayı yürüten Ebu Abdullah Muhtesib eş-Şiî, en küçük mertebede bir dâî olarak, işe başlamış, hakiki ve askerî dehasıyla, Kutama kabilesinin başına geçmiş ve Ubeydullah adına, bütün Kuzey Afrika'yı fethetmişti. Ubeydullah'ın 296/906 yılında Fâtımîler devletini tesis etmesinden sonra Abdullah'ın Kuzey Afrika'daki askerî başarıları Fatımî hanedanı için tehlike olabileceği kaygısıyla 298/911 yılında öldürülmüştür[232].

3. Gündelik Yaşamıyla Farklı Bir Karmatî Grubu

Karmatîler için Hindistan bölgesinde yapılan faaliyetler önemli olduğu gibi, Hindistan bölgesinden İslâm dünyasının diğer bölgelerine gelen tüccarlar ve göçmenler özellikle köleler, Karmatîler üzerinde etkili olmuştur. Bu etki, Hindistan kökenli olan dâîlerin zamanla hareketin idaresini eline almalarıyla daha kuvvetlenmiştir. Ebû Hâtim el-Zutti, bu tür bir yolla Irak Sevad'ına yerleşmiş, hareketin önemli bir üyesi olarak, bölgede faaliyet yapmakta idi. 295/907-8 yılında, Sevad bölgesinden bir dâî olan Ebû Hâtim el-Zutti, onları organize eden dâî'den sonra *Buraniyye* diye isimlendirilen İsmâilî bir grup içerisinde aktif idi[233]. Buraniyye ismi, Kufe Sevadında Hamdân ve Abdan'ın ilk dâîlerinden biri olan İshak el-Burani'yi göstermesi daha çok muhtemeldir[234]. Ebû Hâtim el-Zutti taraftarlarına sarımsak, soğan, pırasa ve turp yemeyi, hayvan kesmeyi yasakladı[235]. Ebû

[231] Farhad Daftary, "The Mediaval İsma'ilis of the Iranian Lands", *The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture*, II, ed. Carole Hillenbrand, Brill: Leiden Boston, Kola, 2000, s. 44-46.
[232] B. Carra De Vaux, "Dâî", *İA*, III, s. 462.
[233] Makrizi, *İtti'az*, I, s. 179.
[234] Makrizi, s. 155.
[235] Makrizi, s. 179.

Hâtim'in taraftarları daha sonraları et yemekten kaçınanlar veya vejeteryanlar manasına gelen Bakliyye olarak anıldılar. Ebû Hâtim el-Zutti köken olarak Hindistan'dan gelme idi. Bu bölgedeki insanlar yeşil sebzeleri ve kökleri içeren diyet ve hayvan kesmek ve yemenin yasaklığına inanıyorlardı. Bununla birlikte sarımsak, soğan, pırasa ve turp'un yasaklanmasının arkasındaki fikir, çok açık değildir. Muhtemelen Ebû Hâtim bu ürünleri yerel bir şekilde tüketmekten ziyade ihraç etmek istemesinden kaynaklanmakta idi. Bu yılın sonunda Ebû Hâtim tamamen görme gücünü kaybetti ve taraftarları arasında fikir ayrılıkları başladı.[236] Bu Karmatî koalisyonu İsa b. Musa ve Mes'ud b. Hureyth gibi liderlerin idaresi altında Güney Irak'ta birkaç dönem yaşadı. 312/925 yılında beklenilen Mehdi gibi görünen bir adamın çevresinde bir grup belirdi. Bu grup Abbâsîlerce bozguna uğratılarak dağıtıldı. Daha sonra 316/928 yılında Karmatîler (Bakliyya) Sevad'da tekrar isyan etti. Bu isyanı çıkaran İsa b. Musa, Abbâsî güçlerince yakalandı; fakat 320/932 yılında hapishaneden kaçtı. Misyonerlik faaliyetlerine tekrar başladı. Sonuçta İranlılara karışan Bakliyya kolu, Ebû Tahir el-Cannabi'nin güçlerine katılmak amacıyla Bahreyn'e gittiler ve orada Acemiyyûn olarak adlandırılmaya başlandılar[237].

4. Eğitim ve Öğretim

Ortaçağ İslâm tarihinde önemli siyasî, sosyal, iktisadî ve itikadî tesirler meydana getiren hareketler olmuştur. Bunlardan bazıları bağımsız olarak çıkmalarına karşın önemli bir kısmı dönemin sosyo-ekonomik şartları sonunda ortaya çıkmıştı. Bu oluşumdan değişik zaman dilimlerinde memnuniyetsizliklerini farklı ilimler altında şekillendirmişlerdir. Toplumdaki iktisadî farklılaşma, mevcut durumun niteliğini açığa vurup bir sosyal huzursuzluğa, sosyal hareket ve ayaklanmalara yol açtı. Hicri üçüncü yüzyıl esnasında toplum her biri ayrı bir öneme ve anlama sahip olan Ayyar ve Şuttar'ın (Serseriler ve dolandırıcılar) hareketine, Zutt, Zenci ayaklanmaları, Karmatîlik ve İsma'ilîk hareketlerine şahit oldu.[238] Karmatî hareketini, IX. yy'ın ikinci yarısından itibaren başlatmak gelenek haline gelmişse de, hareketin başlangıç ve doğuşunu hazırlayan siyasî ve fikrî sebepler II/VII. yüzyılın başlarına kadar uzanır. Bu dönemde iktidarda bulunan Emevî idaresinin ırkçılık esasına dayanan baskı politikaları toplumda huzursuzluk kaynağı olmuş ve böylece ortaya çıkan gayri memnunlar zümresinin Haşimîler'e karşı temayülünü arttırmış, sonunda da Abbâsîler idareyi ellerine geçirmişlerdi. Bir taraftan büyük çoğunluğun inanışına uygun politikalar takip eden Abbâsîler'in, Şiîlere karşı çeşitli

[236] Makrizi, s. 179.
[237] Farhad Daftary, s. 134.
[238] Abdulaziz Duri, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, İstanbul 1991, s. 101.

baskılarda bulunması onları gizliliğe itmiş, diğer taraftan da İslâm'a muhalif dinlerin mensupları, bu harekete destek vererek, sahip çıkmıştır. Ayrıca Emevîler'den itibaren aristokrat zümreye tanınan imtiyazlar toplumdaki sosyal sınıflar arasında uçurumlar meydana getirmişti. Böylece halkın çeşitli siyasî-dini hareketlere itilmesine uygun bir zemin hazırlanmıştır. Umduklarını bulamayan kitleler İslâm ilkeleri adına ve sosyal adalete çağrı adı altında ortaya çıkmışlardı. Bu gruplar görüşlerini, Arap olan ve olmayan her kavim, grup ve akideye yöneltmiş ve hem yerleşik hem de göçebe insanlar arasında taraftar buldular.[239] Karmatî hareketinin oluştuğu Kufe Sevad 'ında; Hamdân Karmat ile başlamış, doğuda İran, batıda Arap Mağribi arasında; Suriye-Mezopotamya; Bahreyn, Mısır, Orta Asya, Hindistan, Yemen bölgelerine kadar yayılmıştır. Hareketin farklı birçok bölgeye ve topluma yayılabilmesindeki temel etken örgütlenme tarzıdır. Hiyerarşik bir örgütlenme tarzına sahip olan Karmatîler, doktrinlerinin eğitimini vermek amacıyla bir eğitim yöntemi geliştirdiler. Öncelikle Karmatîler sosyo-ekonomik açıdan gayr-ı memnun grupları hedef kitleleri olarak seçtiler. Merkez ve taşra teşkilatının da etkin katılımıyla harekete kazandırılacak insan tipi saptanmıştır. Buna göre propaganda yapılmaya çalışılmıştır. Harekete kazandırılacak insanlar tedrici bir eğitimden geçirilmiştir. 286'da ölen Irak Karmatîlerinden aynı zamanda harekete adını veren Hamdân Karmat'ın kayınbiraderi olan Abdan'ın harekete katılacak kimselerin eğitimi için bir eser yazmıştı. "el- Balâgatü's-seb'a" adı verilen bu eser, harekete girecek kimsenin eğitimi için yazılmış olup, her biri bir senede öğretilen 7 kitaptan oluşmakta idi.[240]

Karmatî hareketine giren kimseler yani mü'min-müstecip[241] denen kitleyi eğiten sınıf dâî'lerdir. İsmâilî-Karmatî hareketinin yaygınlaşmasında, daha çok taşra teşkilatının savunucusu mahiyetinde olan dâî'ler: Dâî ekber (besb), Dâî'd-devlet, Dâî Belağ, Dâî Mutlak, Dâî Mezun, Dâî Mahdud ve Dâî Mükelleb'den oluşmaktadır.[242] Eğitim ve öğretimden bil-fiil sorumlu olan dâî, Dâî Mükelleb olarak adlandırılan dâî'dir. Daima halk arasında faaliyet gösterir, hareket hakkında sahip olduğu bilgiler yanında davet edeceği kişinin psikolojik durumlarını da çok iyi kavrayan ve gereğine göre hareket eden kişiler olmasına özellikle dikkat edilmiştir. Dâî'lerin hareket tarzları, "el- Belağu'l-Ekber" adı verilen da'vet hiyerarşisi ve metodu tespit edilmişti.[243] Dâî'ler bu metotlara göre eğitim ve öğretim faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bu faaliyetler, salt dinî propaganda amacıyla

[239] Avni İlhan, "Batınıyye", *DİA.*, II, s. 191- 192.
[240] İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 180 ; A. Ateş, "Batınıyye", *İA.*, s. 341.
[241] Avni İlhan, s. 192.
[242] Mustafa Öz, "Dâî", *DİA.*, 23, s. 420.
[243] Bağdadi, s. 301- 305; Gazzâlî, *Fedâihü'l Batınıyye*, s. 21-36.

sürdürülmemişti. Politik olarak kazandırılmıştı. Yürütülen propaganda ve isyan da'vet politikasının iyice belirlenmesini sağladı.[244] Bu politik propaganda başlangıcında Bahreyn ve Mısır'da devletleşmeyle diğer bölgelerde ise önemli bir muhalif grup olarak günümüze kadar uzanan yansımaları olmuştur.

1. "el-Belâğu'l-ekber" denen davet hiyerarşisi ve metoduna göre dâî'lerin hedef alacağı kitlenin şu özelliklerde olmaları gerekmekte idi: 1-Hoşnutsuzlukların her türlüsü istismar edilmelidir.
2. Her topluluğa durumu ve ihtiyacına uygun düşecek şekilde hitap edilmeye çalışılmalıdır.
3. Temel ilkeleri ve ana hedefleri tek olmakla birlikte, içinde geliştiği ortamlara göre uygun şekiller almalıdır. Hareketin farklı bölgelerdeki uygulama değişikliği bundan kaynaklanmaktadır.
4. Toplumdaki mevcut olan iktisadî ve sosyal gelişmelerin sonucu olarak, kökenleri ne olursa olsun, bir taraftan fakir topluluklar arasında, diğer taraftan da zenginler ve eşraf arasında bir çıkar birliği meydana gelmiş olmalıdır.[245]

Yine "el-Belâğu'l-ekber" denen da'vet hiyerarşisi ve metoduna göre dâî'lerin hedef alacağı kişilerde olması gereken hususlar da şöyle belirlenmişti.

1. Akılları kıt, kültürleri zayıf basiretleri bağlı dinî konulardan tamamen habersiz, seviyesi düşük kitleler hedef seçilmişti.[246] Karmatî hareketini başlangıçta bir taşralı hareket, İsmâilî hareketi de şehirli olarak ayırmak mümkündür.[247] Daha sonra bir takım ulusların etkisiyle hareket kendi doktrinini oluşturabilmiştir.
2. Saltanat ve hükümranlıklarına İslâmiyet'in son verdiği gruplar,[248] psikolojik olarak bu etkiden kurtulamayarak duygu ve düşüncelerini bu şekilde izah etmeye çalışmışlardır.
3. Daha önceki isyanlara katılmış kişiler ve gruplar.[249]
4. İnsanlar arasında, yükselme, şöhret, nüfuz ve makam sahibi olma hırsına kapılanlar, çeşitli engeller sebebiyle bu hırslarını tatmin edemeyince aşağılık duygusuna kapılırlar, arzularını gerçekleştirmeyi vadeden her söze kulak kabartır, peşine düşerler.

[244] Mustafa Çağrıcı, "Da'vet", *DİA.*, 9, s. 18.
[245] Abdulaziz Duri, s. 103.
[246] Gazzâlî, *Fedâihu'l-Batınıyye*, s. 35.
[247] Bernard Lewis, s. 98.
[248] Gazzâlî, s. 35; Bekir Topaloğlu, s. 238.
[249] Cevdet Paşa, Ahmet, *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, IX, Dersaadet 1912, s. 453.

5. Çoğunluğa tenezzül etmeyerek onlardan ayrılma ve bu yolla sivrilme tutkusuna kapılanlar.[250]
6. Aklî ilimlere intisap edip onlarla meşgul olduğu halde ilmi istiklal mertebesine ulaşamamış kişiler.
7. Şîa ve Rafızî gruplar arasında yetişen grupların kendi düşüncelerine yakın olan grupların davranışlarına kapılmaları.
8. Herhangi bir suçu işleyip, cezaya çarptırılanlar dinî emirleri yerine getirmek ve yasaklardan kaçınmak, artık kendilerine zor gelenler.
9. Yoksulluk ve ihtiyaç içinde olup Batıniyye teşkilatına girmekle bolluğa ve zenginliğe kavuşacağını düşünen kitleler.[251]
10. İsmâilî-Karmatî doktrinin mensupları memnun olmayan Sünnileri cezp etmek için onlara karşı daha ılımlı tavır sergiliyorlardı. Hatta dâîler, İsmâilî-Karmatî öğretinin Kur'ân'dan çıkarıldığını göstermek için azami dikkat sarf ettiler. Hareketin düşünce yönünün imam veya en üstün lider tarafından kontrolü, hareketin bir mertebeler silsilesi içerisinde organizasyonu vasıtasıyla kuvvetlendirildi.[252] Bununla birlikte hareketin daha üst kademelerine katılan kimseler kendilerini İslâm toplumu dışında bırakan, bütün dinlerin eşitliği hakkındaki felsefi görüşleri kabul ettiler.[253]

Eğitim öğretim ve propaganda organizasyonu olarak da adlandırabileceğimiz dâî sistemi; İmam tarafından yetki verilmek suretiyle tayin edilen dâî'ler, mezhep bünyesi içinde hüccetten sonra gelen önemli bir mevkie sahiptir. Bu sistemin en üst rütbesi Dâî-Ekber, Dâî'd-duat veya Bab unvanıyla anılan imamın sözcüsü durumunda idi. Karmatîler ve Fâtımîler, bu tabiri daha çok kullanmışlardır. Bunlar her türlü ilim ve mezhep faaliyetlerini yürütmek konusunda bir üst rütbe alan hüccete karşı sorumlu idiler. Dâî'l-Belağ, Dâî'l-Ma'zun, Dâî'l-Mahdud ve en aşağı rütbedeki dâîler ise mükelleb'dir. En üst rütbedeki dâî olan Dâî'i-Ekber ile en aşağıdaki Dâî mükelleb arasındaki dâî gurupları propaganda faaliyetlerini yürüttüler. Eğitim-Öğretim ile ilgili olan mükasir, makallik veya mükelleb adı verilen en aşağı rütbedeki dâîlerdir. Bu Dâî'nin görmüş olduğu görev ile ilgili ilginç bir benzetme kaynaklarda geçmektedir. Buna göre; bu dâîler, avcı köpeğinin avı yakalayıp avcıya getirmesi gibi, harekete girecek kimseleri tespit edip bağlı bulundukları dâî ile irtibat sağlayan görevlilerdir. Sürekli olarak halk arasında faaliyet gösterirler. Hareketin doktriniyle ilgili

[250] Gazzâlî, s. 35.
[251] Ed-Deylemi, *Beyanü'l-mezhebi'l- Batıniyye*, s. 19-20; Bağdadi, *el Fark Beyne'l- Firak*, s. 200-301; Gazzâlî, s. 33-36.
[252] Edward Browne, *Literary History of Persia*, II, Cambridge 1956, s. 26.
[253] Montgomery Watt, *Müslüman Aydın*, çev. Hanifi Özcan, İzmir 1989, s. 57-58.

bilgilere sahip olmalarının yanında davet edecekleri kimselerin psikolojik, sosyo-ekonomik durumlarını da çok iyi kavrayan ve gereğine göre hareket edebilen kişiler oluşu dikkati çeken hususlardır.[254] Öğretiye davet edilen insanlara uygulanan "aşamalı davet" süreci de ilgi çekici bir başka husustur. Buna göre; öğretiye bağlı dâîler, yedi veya dokuz aşamaya böldükleri davet süreciyle gayrımüslim veya gayr-ı memnun kitle üzerinde propagandalarını yoğunlaştırdıkları ve bu yolla onları İsmâilî-Karmatî öğretiye kazandırmalarıyla ilgili erken döneme ait İsmâilî olmayan bazı kaynaklarda bilgi bulunmaktadır. Bu kaynaklarda verilen bilgiyi dönemin siyasî ve sosyal olaylarını da göz önünde bulundurarak incelemenin daha sağlıklı bir sonuca ulaştıracağı kanaatini taşımaktayız. Dâîler, eğitim ve öğretimlerini yedi aşamaya bölmüşlerdi.

5. Eğitim Merkezi Olarak Darü'l-Hicr

Irak ve Bahreyn başta olmak üzere; Mısır, Yemen, Şam, Kuzey Afrika ve diğer bölgelerde İsmâilî ve Karmatîler propagandasında kitlesel bir taban oluşturabilmek için Dârü'l-Hicr adı verilen eğitim merkezlerini kurdular. Darü'l-Hicr, kelime olarak sığınma evi veya düşkünler evi olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca dâî konutlarına verilen bir isim olarak kullanmıştır.[255] Darü'l-Hicr, Irak'ta Kufe' nin Sevad bölgelerinde ilk kez Hamdân Karmat tarafından kuruldu. İbn Havşeb Yemen'de Aden yakınlarındaki Sabr dağının sarp kalelerinden birinde, Ebu Abdullah İcdjan, İran'da, 316 yılında Irak Karmatîler'i'nin reisi el Haris bin Mesud Basra yakınlarında el-Muvaffakiye'de, Kuzey Afrika'da Mehdiliğini ilan eden Ubeydeullah da Mehdiyye kentinde Abbâsî idaresini uzun bir dönem uğraştıran Karmatî hareketinin en etkili oluşumu olarak kabul edilen Bahreyn Karmatîlerinden Ebû Tahir de 316'da Lahsa' da birer Dârü'l-Hicr yaptırdılar.[256] De Goeje, Ebû Tahir tarafından el-Muvaffakiye'de yapılan Daru'l Hicr'in sığınma amacı ile yapılmış olmasında çelişki olduğunu belirtmektedir.[257] Aslında Karmatîler'in sosyal, dinî ve iktisadî yapılanmasını göz önüne aldığımızda Darü'l Hicr'lerin yalnız sığınma amaçlı kurulmuş olması, sonraki gelişmelerle çeliştiği görülecektir. Daru'l Hicr'lerin görmüş oldukları işlevler de bunu doğrulamaktadır. Yalnız ilk dönemlerde, Dârü'l Hicr'in eğitim amaçlı bir işlev içermektedir. El-Muvaffakiye'de yapılan Daru'l Hicr'nin yapılış amacı alternatif bir ibadethane amacı taşır. Çünkü el-Muvaffakiye'deki Daru'l Hicr Kâbe'nin bir taklidi, kutsal şeyleri

[254] Bağdadi, s. 301- 305; Gazzâlî, s. 21-36.
[255] Geoje, *Les Carmathes Bahraın Et Les Fatımıdes*, Leiden 1905, s. 103
[256] İbnü'l-Esîr, VIII, s. 136; İbn Haldûn, III s. 378; Geoje, s. 103; Taha el-Veli, *el-Karamita*, s. 30-31.
[257] De Goeje, s. 103.

kendine çekecek bir mabet mahiyetinde yapılmıştı. Dârü'l Hicr'in yalnız eğitim amacı ile kullanılmayıp, Karmatî inançlarının hayata geçirildiği bir mekân olarak da kullanıldığını görmekteyiz. Daru'l Hicre merkezlerinde verilen eğitim süreci, öğretiye kazandırılmak istenen adayın geçirildiği aşamalarına benzeyen derecelendirmeden ibarettir. Bu aşamaların Birinci derecesi 15-30 yaş gruplarının eğitildiği aşamadır. Bu derecede İhvan-ı Safâ'nın risaleleri öğretilmeye çalışılmakta idi. Karmatî öğretisinin temel felsefesini oluşturan Batın-Zahir ilişkisi kazandırılmaya çalışılmakta idi. Bu ilişkinin anlaşılabilmesi için Karmatî öğretisinin özel alfabesinin anlaşılması için rumuzlar öğretiliyordu. İkinci aşama da, 30-40 yaş grubunu içine almakta idi. Karmatî önderlerinin görüşleri incelenir. Harekete taraftar toplamak amacıyla eğitilmekte idiler. Karmatî hareketinin felsefesi öğretilmeye çalışılmakta idi. Üçüncü aşama, 40-50 yaş gruplarındakilere ise dinî hükümler, Karmatî hareketinin temel felsefesi olan Batın-Zahir bakış açısıyla açıklanmaya çalışılmakta idi. Dördüncü aşama ise, en üst sınır olarak kabul edilmekte idi. Bu gruptakilere de eşyanın hakikatleri öğretilirdi ve bu mertebe tabiat şeriat ve kanunun üstündeydi. Bu aşamalar aynı zamanda İhvanü's-Safa cemiyetinin dört tabakasını oluşturmaktadır. Bu grup bu aşamayla dinî öğretinin üzerine çıkarak "Ehlü'l-Keşf" denilen makama ulaşmış olmakta idi. Bu grup kendi içinde "mürid", "muallim" ve *Mukarrebîn ilallâh* olmak üzere üç gruba ayrılmakta idiler.[258] Karmatîler'in *"Mecalisü't-Tezkiye"* adı verdikleri toplantılar da eğitim amacıyla yapılıyordu. Bu toplantılar daha çok dinî konuların Batınî yorumlara tabi tutulduğu mahiyette idi. Aynı şekilde bu toplantılarda dinî konularda, özellikle itikadî meselelerle ilgili sorular sorularak kafalarda bir takım şüpheler oluşturulmakta idi[259]. Eğitim-propaganda faaliyetlerinin akabinde gayr-i memnun gruplardan oluşan kitleleri, merkezi otoriteye karşı ayaklanma çıkarmaları sağlanırdı. Karmatî hareketinin askerî teşkilatının görevi baskınlar düzenleyerek ganimetler elde etmek idi. Ayrıca öğretinin ilk basamağı olan taraftar kazanmak ve taraftarlardan vergiler toplayarak iktisadî yapının şekillenmesini sağlamaktı. Daha sonra da öğretinin hayata geçirilmesi için devletleşme sürecini oluşturmaktı.

6. Yönetim Tarzı ve İkdaniyye Meclisi

İsmâilî-Karmatî hareketi, Abbâsîler'e ve ehl-i sünnete karşı yürütülen devrimci bir hareket olarak görülmüştür. Bu yargı İsmâilî-Karmatî hareketine karşı olan yazarların eserlerinde yer almıştır. Kaynakların bir kısmı

[258] el-Veli, s. 56-57; Resahı'il *Ihvanus-Safa*, 4, Mısır 1347, s. 119-12.
[259] Abdulcebbar el- Hemezani, *Kitabu'l-Tespit Delaili Hükümet-i Seyyidine Muhammed*, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi, İstanbul 1575, s. 147-153.

reddiyye mahiyetinde bir kısmı da bu grupların sahip olduğu görüşlerin aksaklıklarını ifade etme tarzındadır. Karmatî hareketinin tarihinde, farklı dönemler vardır. Bu dönemler kendi içinde farklı özellikleri arz etmektir. İsmâilî-Karmatî tarihi iki döneme ayrılmaktadır. Ubeydullah'ın Kuzey Afrika'da Fatımî halifeliğini kurma amacıyla başlamış olduğu yolculukla (899) gizlilik dönemi (Devr el-Setr) sona ermiştir[260]. Bu dönemi kendi arasında da iki safhaya ayırmak gerekir. İsmâilîler'in ortaya çıkışından Ubeydullah Mehdi'nin İmamet ve Mehdi anlayışında yapmış olduğu reformu içeren dönemi ilk safha, Hamdân Karmat ve kayın biraderi Abdan'nın, Ubeydullah Mehdi'nin reform girişimini kabul etmeyip, bağımsız hareket etmeye başlamaları ikinci safhadır. İsmâilî-Karmatî tarihinin ikinci dönemi Devr el-Keşf (Devr-i Zuhur)'dir. Bu İsmâilî-Karmatî imamının açıkça toplumun başında olduğu açığa çıkma ya da kendini gösterme dönemidir[261]. İsmâilî-Karmatî tarihinin dönemlere ayrılması hareketin ideolojisinde de bir takım değişikliklerin olmasına neden olmuştur. Bu farklılıklar hareketin başında bulunan Mehdi-İmamın fonksiyonunun nasıl olması gerektiği, hareketin nasıl idare edilmesi gerektiği, verginin nasıl toplanacağı hususlarında olmuştur.

Bahreyn'de Hamdân Karmat'a bağlı olan Ebû Said Cennabî yaklaşık 900 yılında el-Hasa (el-Ahsa) da, zenci isyanından ayakta kalanların desteğiyle bir Karmatî devleti kurdu. Bu devletteki rejim hakkında teferruatlı bilgi olmamasına rağmen El-Hasa'yı X. yüzyılda ziyaret eden iki İsmâilî seyyahın vermiş olduğu bilgilere dayanarak oligarşik ve iştirakçi özellikler arz eden bir devlet teşkilatlanmasını esas aldıkları söylenebilir. Devlet başkanı eşit kimseler arasında başta gelen idi[262]. Bahreyn devletinde bu komite dışında farklı görevleri olan vezirler de bulunmakta idi. Kitabü'l-Uyun vezirlerin sayısının yedi olduğunu belirtmektedir.[263] Karmatî devleti, ahbablardan oluşan bir komitenin yardımıyla idare ediliyordu. Karmatîler El-Hasa şehrinin savaşa hazırlandığı dönemde 20.000 den fazla nüfusu vardı. Bu yapılanmada "altılılar meclisi" doğruluk ve adaletle devlet işlerini yürütüyorlardı. Bu meclis tarım işlerinde çalıştırmak için 30.000 işçiye sahipti. Karmatî toplumundaki fakirler ve borçlular, cemaatin yardımıyla ayağa kalkıyordu. El-Hasa'ya yabancı sanatkârlar geldiği zaman vardığı andan itibaren yerleşmesi için gerekli fonu bulurdu. Fakirlerin evlerinin tamiri devlet giderlerinden alınırdı. Buğday devletin değirmenlerinde parasız olarak öğütülüyordu. Alış-verişler dışarı çıkarılmayan nakdi paralar

[260] Şehristani, *el-Millel ve'n-Nihal*, I, s. 172; Farhad Daftary, s. 167.
[261] Farhad Daftary, s. 167.
[262] Nasır-ı Hüsrev, s. 82; Bernard Lewis, *The Orjins of İsma'ilîzm*, s. 100; Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 113.
[263] İdrîsi, *Kitab'ül Uyun*, s. 206; De Goeje M. J., *Memoire Sur les Carmathes de Bahrein et Les Fatımîdes*, Leiden, 1886, s. 131.

vasıtasıyla yapılıyordu. Bu meclis sosyal hayatı da düzenledi. Oruç ve namaz gibi ibadetler kaldırıldı. Cami yapılmasına müsaade edilmemekte idi. Yalnız özel müteşebbisler tarafından yapılan tek cami bulunmakta idi. Bu da ehl-i sünnet hacılarının ibadetlerini yapması için yapılmıştı.[264] Bu rejim yalnız Bahreyn'i yönetmekle kalmadı. Ebû Said'in oğlu Irak'a seferler yaptı, kervanlara saldırdı. Hatta Ocak 930'da Mekke'yi işgal etti. Buradan Hacerü'l-Esved'i götürdü, Hacerü'l-Esved ancak 952'de yerine iade edildi.

Bölgenin bugünkü yapısına baktığımızda geçmişin izlerini görmek mümkündür. Karmatî hareketinin arka planındaki hususların dışında, bölgede tarih öncesi ve sonrasında oluşan bazı unsurlar yeni akımların ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Özellikle başta Mısır, Irak, İran ve Suriye'nin antik kültür ve gnostisizmi bölge toplumlarının sosyal hayatını düzenleyen hususlar olmuştur. Bu hususlara bölgeyi doğrudan ve dolaylı tarzda etkileyen bölgedeki farklı kültürleri de ilave edebiliriz. Köklü bir tarihsel geçmişi olan Ortadoğu toplumları İslâm dininin ortaya çıkmasıyla büyük sarsıntılara neden olacak olaylara sahne oldu. Bu hadise bölge toplumları için yepyeni sosyoekonomik şartların ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Peygamber sonrası, Müslüman toplumunda görülen idarî boşluk huzursuzluklara davetiye çıkarmıştır. Hz. Ebû Bekir ve özellikle Hz. Ömer dönemi fetihleri akabinde İslâm coğrafyasına yeni topraklar ilave edildi. Bu bölgelerin önemli bir kısmı antik kültür havzaları oluşu, İslâm dünyasının yeni bir takım kavramlarla tanışmasına neden oldu. Bu eski inanç ve yaşam tarzlarıyla yeni inanç arasında bilinçli ya da bilinçsiz bir uzlaşma yolu aramalarının neticesinde, zamanla senkretist düşünce yapılı akımların ortaya çıkmıştır. Ortaçağ İslâm dünyasına yayılmış olan Karmatîler arasında çevresel faktörlerin tesiriyle zamanla hareket içinde farklılaşmalar oluşmuştur. Özellikle Karmatîler Irak, Suriye, Hindistan ve Orta Asya bölgesindeki Karmatîlerle, Yemen, Umman, Bahreyn ve Kuzey Afrika Karmatîlerini birbirinden ayırmak gerekir. Karmatî isyanlarının, yağmalamaları ve düşünce yapılarının İslâm dünyasında günümüze kadar uzanan etkileri olmuştur. Ortaya çıktıkları dönemde, Abbâsî otoritesini yok saydıkları gibi ülkeyi de ekonomik açıdan sarsmışlardır. Sergilemiş oldukları tavırlar, toplumun güvenliğini tehdit eder hale gelmiştir. Karmatî hareketini oluşturan grupların bir kısmı; çöl, bedevî yaşam tarzında yetişmiş, diğer kısmı ise, siyasal iktidarın uygulamalarından rahatsız olan sosyal gruplardan oluşuyordu. Bu gruplar, İslâm öncesi karakterlerini koruyarak dinî ve siyasî anlayışlarına bedevî damgasını vurmuşlardı. Coğrafî yapının dehşeti de bu unsurlara eklendiğinde ortaya haşin, asi, sert mizaçlı ve yağmacı insan tipleri ortaya çıktı. Abbâsî döneminde yapmış oldukları saldırıları, yağmalamaları, bu kabile değerlerinin bir

[264] Robert Mantran, s. 113-114; Bahriye Üçok, s. 110.

sonucu olarak düşünmek gerekir. Aslında İslâm fetihlerinin akabinde kabilevî ve etnik mücadeleler de, Karmatîler'in doğuşunda önemli rol oynamıştır. Karmatî hareketine katılan gruplar, geleneksel yapı içinde siyasî, sosyal ve ekonomik bakımdan en mahrum sınıflardan oluşmuştur. Bu grupların başında Mevâlîler, köleler, köylüler ve çiftçiler gelmektedir. Hareketi oluşturan bu gruplara zimmî adı verilen bölgenin Müslüman olmayan topluluklarını da ilave etmek gerekir. Neticede Karmatîler, İslâm dünyasında yapısal bir değişim yapmayı hedeflemiş ve bu yönde propaganda hedeflemiş bir grup olarak tarihe geçmiştir.[265] Bu amaçla İslâm toplumunda ihtilalci eğilimin ilk sistematik formunu oluşturmuşlardır. Karmatîler, ideolojilerine meşruiyet kazandırmak amacıyla hava, su vb. unsurların ortak kullanılmasından hareketle diğer hususlarda da ortak kullanımın meşru olacağını savundular. Ortaçağ İslâm toplumlarında ilk defa adalet ve eşitliği sağlamak amacıyla propaganda yapmaya başladılar. Karmatîler'in gündeme getirdiği başka bir problem de siyasal iktidarın nasıl oluşacağıdır. Otorite problemine yüklenen anlamlar, bu problemin ana başlığı olmuştur. Adaleti ve eşitliği sağlayacak "Mehdi'yi bekleme" düşüncesi bu endişelerden ortaya çıkmıştır. Dâîler aracılığıyla yerleştirmeye çalıştıkları sistemin sac ayakları, Ortadoğu'nun yukarıda bahsetmeye çalıştığımız zümrelerdir. Sosyal ve iktisadi fotoğrafını çekmeye çalıştığımız Karmatîler'in karakteristik yapısı, bugünün Ortadoğusu hakkında da ipuçları vermektedir. Bugün Karmati düşünce tarzı, bölgede Nusayrî, Ehl-i Hakçılar, Aleviler ve Dürzî grupları içinde de devam etmektedir. Aynı zamanda Ortadoğu'nun idarî mekanizmasında da bu düşüncenin uzantılarını görmek mümkündür. Bölgede Arapların koruyuculuğuna soyunan Baas partisi, Ortadoğu'nun yukarıda ifade etmeye çalıştığımız arka planıyla Karmatî hareketinin eşitlik ve adaleti sağlamak için öngörülen propagandalar ile Bahreyn'de kurulmuş olan Karmatî devletinin eşitlikçi yapılanmasını günümüzdeki etkileri olarak düşünmek gerekir. Bu gruplar anlayışta dinî eylem ve söylem bir sorunu olmaktan çok, sosyal ve iktisadî analizlerin bir problemi olarak çıkmıştır. Daha çok bireysel ve toplumsal protestoların dinî bir kimlik kazandırılmış formudur. Bu formun temelinde farklı gelenek ve kültürel bağlardan doğar ve kesin anlamını da ortaya çıktığı şartlar içinde kazandığını görmekteyiz. Coğrafî, siyasî, sosyal, ekonomik ve askerî sebeplerle ortaya çıkan hoşnutsuzluklar dinî bir söylemle ortaçağ İslâm dünyasını iki kutuplu bir yapıya dönüştürmüştür. Bu yapının uzantıları günümüze kadar uzanmaktadır.

[265] Geniş bilgi için Abdullah Ekinci, "Ortaçağ Ortadoğusu'ndaki Marjinal Hareketlerin (İsmâilî-Karmatî Hareketi'nin) Dönemin İslâm Dünyasına Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları", *Belleten*, TTK Yay., Cilt LXIX, Ağustos 2005.

KRONOLOJİ

AĞLEBÎLER	
TARİH	**OLAY**
148-150 (765-767)	Ağleb b. Salim'in İfrîkıye valiliği
179-181 (795-797)	Herseme b. Ayen'in İfrîkıye valiliği
184-196 (800-812)	İbrâhim b. Ağleb Dönemi
194 (810)	İmrân b. Mücâlid isyanı
196 (812)	Rüstemîlerle savaş
196-201 (812-817)	Ebü'l-Abbas Abdullah Dönemi
201-223 (817-838)	Ziyâdetullah b. İbrâhim Dönemi
209 (824)	Mansûr el-Tanbazi isyanı
212 (827)	Sicilya seferi ve fetih
221 (836)	Kayrevan Camisi'nin Yeniden İnşası
223-226 (838-841)	Ağleb b. İbrâhim Dönemi
226-242 (841-856)	I. Muhammed b. Ağleb Dönemi
239 (853)	Abbâsîye şehrinin kurulması
242-249 (856-863)	Ahmed b. Muhammed Dönemi
244 (858)	Kasriyâne şehrinin fethi
245 (859)	Büyük Mağrib depremi
249-250 (863-864)	II. Ziyâdetullah b. Muhammed Dönemi
250-261 (864-875)	II. Muhammed b. Amed Dönemi
255 (870)	Malta istilası
261-288 (875-902)	II. İbrâhim b. Ahmed Dönemi
264 (877)	Abbas b. Ahmed b. Tolun ile savaş
283 (896)	Hâricîlerle savaş
289 (901)	Halife Mu'tazıd'in emiri görevden alması
289-290 (902-903)	II. Abdullah b. İbrâhim Dönemi
290 (902)	Ebû Mudar Ziyâdetullah'ın hapsedilmesi
290-296 (902-909)	III. Ziyâdetullah b. Abdullah Dönemi

İDRÎSÎLER	
TARİH	**OLAY**
(170/786)	Fah Savaşı
(170-375/788-985)	İdrîsîler'in Kuruluşu
(172-175/788-793)	I. İdrîs b. Abdullah El-Ekber
(187-213/803-828)	II. İdrîs b. İdrîs El-Asğar El-Ezher
(213-221/828-835)	Muhammed b. II. İdrîs El-Muntasır
Fetret Dönemi	
(221-234/835-848)	I. Ali b. Muhammed
(234-249/849-863)	I. Yahya b. Muhammed
(249-252/863-866)	II. Yahya b. Ali
(252- ?/866- ?)	II. Ali b. Ömer
(?-292/ ? -905)	III. Yahya b. Kasım b. II. İdrîs El-Mikdam
(292-310/905-922)	IV. Yahya b. İdrîs b. Ömer b. II. İdrîs
Fatımîlere Tabî İdrîsî Emirleri	
(310-313 /922-925)	I. Hasan b. Muhammed b. Kasım b. II. İdrîs El-Haccam
Endülüs Emevîlerinin Hâkimiyeti (311/926)	
(326-337/938-948)	Kasım Gannun b. Muhammed
(337-343/948-954)	Ebu'l-Ayş Ahmet b. Kasım b. Muhammed
(343-363/954-974)	II. Hasan b. Kasım (Birinci Saltanat)
(375/985)	II. Hasan b. Kasım (İkinci Saltanat)
Hammudiler (1010-1057)	

MURÂBITLAR	
TARİH	**OLAY**
V/XI.yy. ilk yarısı	-Büyük Sahrâ (Bilâd-ı Sudan)'nın batısında yaşmakta olan Sanhâce Kabilesi'nin Cudâle kolundan olan Yahya b. İbrâhim hacca gitti ve dönüşü esnasında müderris Kayravan'da Ebu İmran ile tanıştı. Yahya, Ebu İmran'ın tavsiyesiyle Mağrib'te Nefis şehrine uğrayarak buradan kabilesine hoca olarak Abdullah b. Yasin'i yanına alarak Sahra'ya geçti.
433/1041	Abdullah b. Yasin, zamanla Sahra'daki Sanhâce kabilesi mensuplarının tepkisine maruz kaldı ve kendisine katılan 7-8 kişilik küçük bir grupla Nijer Nehri üzerinde bir adada Ribat kurarak derslerine burada devam etti. Kısa sürede ribat'a katılanların sayısı 1000'i geçti ve onlara Murâbıtûn denildi.
434/1042	Abdulla b. Yasin Ribatta dinî-ahlaki eğitim yanında siyasî ve askerî eğitim de vermeye başladı. Bölgedeki Cudâle, Messufe ve Lemtûne kabileleri üzerine gitti ve bu kabileleri emri altına aldı. Murâbıtlar Devleti kuruldu.
434-445/ 1042-1053	Yahya b. Ömer Lemtûnî komutasında, yaklaşık on yıllık bir mücadeleyle Murâbıtlar hakimiyet alanlarını Büyük Sahra'nın ortalarından Atlas Okyanusuna, Nijer ve Gana'nın kuzey kısımlarına kadar genişlettiler.
445-451/ 1053-1059	Murâbıtlar Mağrib bölgesinden gelen davet üzerine Der'a ve Sicilmase'ye geçtiler ve buralarda Mağravîleri mağlup ederek hakimiyet kurdular. Bu dönemde hakimiyet alanlarını Ağmat ve çevresine kadar ulaştırdılar. 450/1058'de Yahya b. Ömer'in ölmesi üzerine Ebû Bekir b. Ömer başkomutan seçildi.
451/1059	Abdullah b. Yasin, bugünkü Rabat şehri yakınlarında Bergavâta ile yapılan bir savaşta yaralandı ve öldü (24 Cemaziyelevvel 451/8 Temmuz 1059)
454/1062	Ebû Bekir b. Ömer Merrakeş şehrinin temelini attı. Şehirin inşası Yûsuf b. Taşfin tarafından 1077'de tamamlandı.
455/1063 sonları	Ebû Bekir b. Ömer, Sahra'da çıkan karışıklıkları düzeltmek için yerine amcasının oğlu Yûsuf b. Taşfin'i bırakarak Sahra bölgesine geçti.
453-475/ 1061-1085	Yûsuf b. Taşfin, Fas, Tlemsan, Vecde, Vehran, Venşerîs, Tanca ve Sebte'ye kadar bütün Mağrib bölgesinde hakim oldu.
468/1076	Ebû Bekir b. Ömer, Sahrâ'daki bir savaş esnasında zehirli okla vurularak öldürülmüştür.
479/1086	1085'de Endülüs'te Tuleytula'nın düşmesi üzerine hölgeden gelen davet üzerine Yûsuf b. Taşfin 1086 yılında Endülüs'e geçti. Yûsuf, Zellaka Savaşı'nda Kastilyalıların başını çektiği Hıristiyanlara karşı zafer kazandı (23 Ekim). Yûsuf bu zaferle Endülüs'te efsaneleşti.

TARİH	OLAY
483/1090	Endülüs Murâbıtlar Devleti'ne bağlandı.
500/1106	Yûsuf b. Taşfîn (Emîrü'l-müslimîn) öldü. Yerine Ali b. Yûsuf geçti.
507/1113	Fakihlerin fetvası ve Ali'nin emriyle Gazzali'nin İhyâ'sı yasaklandı ve yakıldı.
515/1121	Sûsulaksâ'da İbn Tûmert, Mehdi olarak biat aldı ve Muvahhidler Devletini kurdu. Murâbıtlarla Muvahhidler'in savaşı fiilen başladı.
524/1130	Muvahhidler kırk gün boyunca Merrakeş'i kuşatma altında tuttular. Ancak büyük kayıplar verip mağlup olarak çekildiler. Muvahhidler'in halifesi olan Abdülmü'min Muratlarla mücadeleyi sürdürdü ve sürekli başlarılar kazandı.
537/1143	Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn (Emîrü'l-müslimîn) öldü yerine oğlu Taşfin geçti.
539/1145	Taşfin b. Ali, Muvahhidler tarfından Vehran'da kuşatıldı ve kaçmak isterken atından düşerek öldü.
541/1147	Yaklaşık bir yıllık bir kuşatmadan sonra Merrakeş Muvahhidler'in eline geçti. Murâbıtlar Devleti yıkıldı.

MUVAHHİDLER

TARİH	OLAY
474/1081	Muvahhidler Devleti'nin kurucusu Musamide Kabilesi'nin Herga koluna mensup olan Muhammed b. Tûmert, Sûsulaksâ'da doğdu.
494/1101	Muvahhidler Devleti'nin ilk halifesi Abdülmü'min b. Ali, Zenate'nin Kumya koluna mensup bir çömlekçinin oğlu olarak Telamsan yakınlarında bir beldede doğdu.
500/1106	İbn Tûmert, Mağrib ve bir süre de Endülüs'te eğitim gördükten sonra, on yıl kadar kalacağı Doğu'ya gitti.
510/1116	İbn Tûmert, ülkesine dönüş için İskenderiye'den gemiyle Trablusgarb'a geçti.
510-514/ 1116-1120	İbn Tûmert, Kuzey Afrika kıyı şehirlerinde (Mehdiye, Tunus, Bicâye, Telamsan, Fas vb.) dersler vererek ve gözünün tuttuğu bazı gençleri de yanına alarak Merrakeş'e ulaştı. 512/1118'de İbn Tûmert, Abdülmü'min b. Ali ile karşılaştı ve onu yanına aldı.
514/1120	İbn Tûmert ve arkadaşları Merrakeş'te fakihlerle ve devlet adamlarıyla ters düşerek şehirden ayrılıp, Ağmat üzerinden doğum yeri olan Sûsulaksâ'ya geçti.
515/1121	İbn Tûmert, bir yıllık yoğun bir çalışmadan sonra Sûsulaksâ'da davetini kabul ettirdi, Mehdi olarak biat aldı ve Muvahhidler Devleti'ni kurdu.
521/1130	Muvahhidler 40.000 kişilik bir orduyla Merrakeş'i bir süre kuşattılar, ancak mağlup olarak geri çekildiler. İbn Tûmert Tinmellel'de öldü. Ölümü üç yıl gizli tutuldu. Abdumümin b. Ali Muvahhidlerden halife olarak biat aldı. Ona Emirulmüminin denildi.

TARİH	OLAY
524-537/ 1130-1143	Abdülmü'min, Murâbıtları bunaltacak şekilde sürekli savaşı devam ettirdi ve yeni yerler alarak Akdeniz kıyılarına kadar ulaştı.
539/1145	Muvahhidler, Taşfin b. Ali'nin hazırladığı büyük bir orduyu mağlup ederek, bir süre sonra Taşfin'i de ölü olarak ele geçirdi. Endülüs Muvahhidlere bağlanmaya başladı.
541/1147	Merrakeş, yaklaşık bir yıllık bir kuşatmadan sonra Muvahhidler'in eline geçti. Böylece Murâbıtlar Devleti yıkıldı.
547/1153	Abdülmü'min, Cezayir bölgesini Muvahhidler sınırlarına kattı.
555/1160	Abdülmü'min, Tunus ve çevresindeki Hıristiyan işgaline son verdi, bölgeden Hıristiyanları çıkardı ve Trablusgarp'a kadar Muvahhidler Devleti'ne katıldı.
558/1163	Abdulmumümin, Endülüs'e dört koldan büyük bir sefer için tüm hazırlıkları yaptığı anda hastalanarak Rabat yakınlarındaki ordugah şehir Sela'da vefat etti. Cenazesi Tinmellel'de İbn Tûmert'in yanına defnedildi. Yûsuf b. Abdülmü'min'e biat edildi.
566/1170	Yûsuf, Endülüs'e geçti ve burada altı yıl kaldı. Endülüs'te Muvahhidlere karşı savaşmaya devam eden İbn Merdeniş, İbn Hamuşk gibi liderlerin dirençleri kırıldı. Muhalif güçlerden Benî Gâniye Mayurka Adlarına çekildi.
580/1184	Yûsuf Endülüs'te Şenterin kuşatması sırasında yaralanarak öldü ve onun yerine Ya'kûb Mansûr'a biat edildi.
581/1185	İbn Tufeyl, Merrakeş'te vefat etti. Halife Mansûr'un da katıldığı törenle defnedildi.
585-587/ 1189-1091	Güneybatı Endülüs'te Portekizliler ve Haçlı birliklere karşı mücadele edildi.
591/1195	İçinde Türk birliklerinin de (Ğuz) bulunduğu Muvahhidler ordusu, Endülüs'te Kastilyalılar öncülüğündeki Haçlılara Erek zaferiyle büyük bir darbe indirdi.
595/1198-1199	İbn Rüşd ve Ya'kûb Mansûr Merrakeş'te vefat etti. Muvahhidler Yakub'un oğlu Muhammed'e biat ettiler.
609/1212	Muvahhidler Endülüs'te İkab hezimetiyle hızla çökmeye başladı.
627/1130	Halife Me'mûn (1227-1232), devletin İbn Tûmert'in ilkelerini reddettiğini açıkladı. Buna tepki olarak İfrîkıye'de Muvahhidî Hafsi Devleti ortaya çıktı.
630-640/ 1232-1242	Mağrib'te Hafsiler, Zeyyaniler, Meriniler gibi yeni devletler ortaya çıktı. Endülüs'te Gırnata Sultanlığı/Benî Ahmer Devleti (1238-1492) kuruldu.
633/1236	Muvahhidler'in en önemli merkezlerden olan Kurtuba Hıristiyanlarca işgal edildi

TARİH	OLAY
646/1248	Muvahhidler'in Endülüs'teki merkezleri olan İşbiliyye (Sevilya) Hıristiyanlar tarafından işgal edildi.
668/1269	Başkent Merakeş Meriniler tarafından işgal edildi ve Muvahhidler Devleti yıkıldı.

RÜSTEMÎ İMÂMLAR

Sıra	İsim	Dönemi
1	İmâm Abdurrahman b. Rüstem	(160-171/777-787)
2	İmâm Abdülvehhâb b. Abdurrahman	(171-208/787-823)
3	İmâm Ebû Said Eflah b. Abdülvehhâb	(208-240/824-855)
4	İmâm Ebû Bekir b. Eflah	(240-241/854-855)
5	İmâm Ebü'l-Yakzân Muhammed b. Eflah	(241-281/855-894)
6	İmâm Ebû Hâtim Yûsuf b. Muhammed	(281-294/894-906)
7	İmâm Yakzân b. Muhammed (Ebü'l-Yakzân)	(294-296/907-909)

SİCİLYA MÜSLÜMANLARI

TARİH	OLAY
652	Müslümanların Sicilya'ya ilk seferi
800	İbrâhim b. Ağleb'e İfrîkıye valiliği verildi.
817	Ağlebîler Devleti fiilen bağımsız oldu.
827	Esed bin el-Furat komutasındaki Ağlebî donanması, Sicilya'nın batı sahilindeki Mazere şehrine çıkarma yaptı.
828	Esed bin el-Furat öldü ve yerine Muhammed b. Ebü'l-Cevârî geçti.
831	Müslümanlar, Palermo'yı aldı.
832	Ebu Fihr Muhammed b. Abdullah, Sicilya valiliğine getirildi.
835	Sicilya'da Ebu'l-Ağleb İbrâhim bin Abdullah dönemi
840	Platani, Caltabellotta, Corleone ele geçirildi.
843	Messina alındı.
845–848	Modica, Lentini ve Ragusa ele geçirildi.
851	El-Abbas b. el-Fazl b. Yâ'kub dönemi

TARİH	OLAY
858	Enna'nın fethi
859	Cefalu'nun fethi
862	Hafâce bin Süfyân dönemi
864–865	Noto, Scicli, Triona fetihleri
869	Câfer b. Muhammed b. Hafâce dönemi
878	Sirakusa ele geçirildi.
902	Taormina ele geçirildi. Adadaki Bizans varlığı tamamen son buldu.
909	İfrîkıye'de Ağlebî Devleti sona erdi ve Fâtımîler dönemi başladı.
909	Sicilya Müslümanları, İbn Ebü'l-Fevâris'i başa geçirdi.
910	Fâtımîler, Sicilya'ya el-Hasan bin Ahmed bin Ebu Hınzır'ı gönderdi.
912	Ali bin Ömer el- Belevî dönemi
913–916	Sicilya'da Ahmed bin Kurhub liderliğinde Sünni ayaklanması
917	Selim bin Reşid dönemi
937	Agrigento'da çıkan, Palermo'ya sıçrayan ve bir süre sonra da tüm adaya yayılan ayaklanmalarla iç karmaşa döneminin başlangıcı
937	Halîl b. İshak dönemi
948	Hasan bin Ali el-Kelbî, valiliğe getirildi ve Sicilya'da Kelbîler Hanedanı dönemi başladı.
953	Ahmed bin Hasan dönemi
970	Ebu'l-Kasım dönemi
983	Câfer b. Muhammed dönemi
986	Abdullah bin Muhammed dönemi
987	Ebü'l-Fütûh Yûsuf dönemi
998	Cafer dönemi
1019	Ahmed el-Ekhal dönemi
1038	Hasan es-Samsam dönemi
1060	Normanlar Sicilya'ya girdiler.
1063	Normanlar, Cerami savaşında Müslümanları yendi.
1087–1089	Normanlar, Agrigento, Enna, Butera'yı ele geçirdiler.
1072	Palermo ve Mazara Normanlara teslim oldu.

TARİH	OLAY
1086	Normanlar, Sirakusa'yı ele geçirdi.
1091	Sicilya'daki son Müslüman toprağı olan Noto, Norman topraklarına katıldı ve Sicilya'daki Müslüman hâkimiyeti sona erdi.

EYYÛBÎLER

TARİH	OLAY
565/1169	Selâhaddin'in Fatımî Veziri Olması
567/1171	Son Fatımî Halifesi el-Âzıd'ın ölümü ve Selâhaddin'in Mısır'da İdareyi Ele Alması
570/1174	Yemen'in Zaptı
570/1174	Nüreddin Mahmûd'un Ölümü
572/1176	Halep'in Zaptı
582/1186	Musul'un Zaptı
583/1187	Selâhaddin'in Hittin Zaferi
583/1187	Kudüs'ün Müslümanlar Tarafından Fethi
586/1189	III. Haçlı Seferi
587/1190	Akka Müdafaası
590/1193	Selâhaddin'in Ölümü
590/1193	Selâhaddin'in oğlu el-Melik el-Azîz Osman'ın Eyyûbî Tahtına Geçmesi
595/1198	el-Melik el-Azîz Osman'ın Ölümü
597/1200	Selâhaddin'in Kardeşi el-Melik el-Âdil'in Eyyûbî Tahtını Ele Geçirmesi
614/1217	V.Haçlı Seferi
615/1218	el-Melik el-Âdil'in Ölümü
615/1218	el-Âdil'in Oğullarından el-Melik el-Kâmil'in Eyyûbî Tahtına Geçmesi
626/1228	VI. Haçlı Seferi
627/1229	Kudüs'ün Gayri-Müslimler'in Ziyaretine Açılması
632/1234	el-Melik el-Kâmil'in Anadolu Selçukluları Üzerine Yürümesi
636/1238	el-Melik el-Kâmil'in Ölümü ve oğlu II. el-Âdil Seyfeddin Ebû Bekir'in Tahta Geçmesi
636/1238	Eyyûbî Ailesi Arasında Taht Mücadeleleri

TARİH	OLAY
638/1240	es-Salih Necmeddin Eyyûb'un Eyyûbî Tahtına Geçmesi
646/1248	VII. Haçlı Seferi'nin Başlaması
647/1249	es-Salih Necmeddin Eyyûb'un Ölümü
647/1249	Fransa Kralı IX. Louis'in Mısır'a Ulaşması
647/1249	es-Salih Necmeddin Eyyûb'un Oğlu Turanşah'ın Eyyûbî Tahtına Geçmesi
647/1249	Mısır'da Haçlılar ile Mücadele
648/1250	Memlûkler'in Haçlılar'ı Mısır'da Yenilgiye Uğratmaları
648/1250	Memlûkler'in Mısır'da Hakimiyeti Ele Geçirmesi ve Eyyûbî Devleti'nin Sona Ermesi

HAMDÂNİLER

TARİH	OLAY
254/868	Hamdân b. Hamdûn'un Rakka-Musul bölgesinde Haricilerle mücadelesi.
272/885	Hamdân'ın Mardin Kalesi'ni ele geçirmesi
283/896	Hamdân'ın yakalanması ve hapiste kalması.
283/896-291/904	Hamdân'ın oğlu Hüseyin'in Karmatiler'e karşı sefere çıkışı.
295/908	Hüseyin'in Suriye Karmatileriyle mücadelesi .
298/910	Hüseyin'in Kum ve Kaşan, daha sonra da Diyâr-ı Rebî'a valiliğine tayin edilmesi.
306/918	Hüseyin'in öldürülmesi.
293/905-906	Hüseyin'in kardeşi Ebü'l-Heycâ'nın Musul valiliğine getirilmesi.
307/919	İbrâhim'in Diyar-ı Rebia valiliğine getirilmesi.
312'de (924)	Said'in Nihavend valiliğine getirilmesi.
315(927).	Ebü'l-Heycâ'nın Karmatiler'le mücadelesi.
(17 Muharrem 317/2 Mart 929)	Ebü'l-Heycâ'nın ölümü.
315/929	Ebü'l-Heycâ'nın ölümünden sonra Hamdânîler iki ayrı kola ayrılması
323/935	Ebü'l-Heycâ'nın oğlu Nâsıruddevle Hasan Musul'u geri alıp amcası Ebü'l-Ala Said'i öldürtmesi.
330/942	Nâsıruddevle Hasan Abbâsî Emirü'l-ümerası İbn Raik'i ortadan kaldırması.

TARİH	OLAY
345/956-57	Büveyhîler'den Muizzüddevle ile Nâsıruddevle arasında mücadelenin başlaması.
353/964	Musul'un Muizzüddevle tarafından tekrar işgal edilmesi.
353/964	Musul yönetiminin Nâsıruddevle'nin oğlu Ebu Tağlib Gazanfer'e verilmesi.
358 /Şubat 969	Nâsıruddevle Reblülevvel vefat etmesi.
369/979	Ebû Tağlip Gazanfer Remle Emiri Müferric b. Dağfel'e yenilerek öldürülmesi.
369/979	Ebû Tağlip Gazanfer Remle'nin ölmesiyle Hamdânîler'in el-Cezîre ve Musul'daki hâkimiyetleri fiilen sona erdi.
(Ramazan 333/ Mayıs 945).	Seyfüddevle'nin Dımaşk'ı alması.
10 Safer veya 24 Safer 356 /25 Ocak veya 8 Şubat 967	Seyfüddevle Şeyzer'e çekilmesi ve Halep'te ölmesi.
389/Aralık 991	Seyfüddevle'nin yerine geçen oğlu Ebü'l-Meâlî Sa'düddevle'nin vefat etmesi.
389/991	Ebü'l-Meall Sa'düddevle ölümü üzerine yerine Ebü'l-Fezail Saîdüddevle geçmesi.
392/002	Hâcib Lü'lü'nün damadı Saîdüddevle'yi zehirleyerek ortadan kaldırılması.
392/1002	Hâcib Lü'lü' Hamdânî prensleri adına devleti yönetmeye başlaması
394/ 1004	Ebü'l-Heycâ'nın ülkeyi terkederek Bizans imparatoruna sığınması Hamdânîlerin Halep kolunun yıkılması.

SÂMÂNÎLER

TARİH	OLAY
226/840-841	Nûh b. Esed'in İsficab Seferi
261/874-875	Sâmânîler Devleti'nin Kuruluşu
275/888	Vedbin Savaşı
279/982	İsmâil b. Ahmed'in hükümdarlığı
280/893	Talas Seferi
287/900	Belh Savaşı
295/907	Ahmed b. İsmâil'n hükümdarlığı
298-299/910-912	Sistan Seferleri
301/913	II. Nasr b. Ahmed'in başa geçmesi

TARİH	OLAY
329/940	İshakabad Savaşı
331/943	I. Nûh b. Nasr'ın iktidara gelmesi
340/951	Ruzbar Savaşı
343/953-954	I. Abdülmelik b. Nûh'un hükümdarlığı
350/961-962	I. Mansûr b. Nûh'un hükümdarlığı
361/971-972	Sâmânî-Büveyhî Barışı
365/976	II. Nûh'un devletin başa geçmesi
382/992	Karahanlıların Buhara'yı ele geçirmesi ve Buhara'nın geri alınması
386/996	Karahanlılarla barış yapılması
387/997	II. Mansûr'un iktidarı
389/999	II. Abdülmelik'in başa geçmesi, Horasan'ın Gazneliler'e kaybedilmesi
389/999	Karahanlıların tekrar Buhara'yı ele geçirmesi
390/1000	İsmâil el-Muntasır'ın Özkend'ten kaçıp Sâmânîler Devletini yeniden yükseltmek çabaları
391-394/1001-1004	Gazneliler ve Karahanlılara karşı mücadeleler
395/1005	İsmâil el-Muntasır'ın öldürülmesi ve Sâmânîler Devleti'nin yıkılması

TÂHİROĞULLARI (TÂHİRÎLER)

TARİH	OLAY
(205/821)	Tâhir b. Hüseyin'in Horasan valiliğine tayin edilmesi
(207/822)	Tâhir b. Hüseyin'in vefatı
(207-213/822-828)	Talha b. Tâhir b. Hüseyin'in Horasan valiliği
(214-230/830-844)	Abdullah b. Tâhir b. Hüseyin'in Horasan valiliği
(230-248/844-862)	Tâhir b. Abdullah'ın Horasan valiliği
(248-259/862-873)	Muhammed b. Tâhir

SAFFÂRÎLER (247-393/861-1003)

TARİH	OLAY
247-287 (861-900)	Kuruluş ve Yükseliş Dönemi

TARİH	OLAY
247-265 (861-879)	Ya'kûb b. el-Leys Dönemi
247 (861)	Zerenc halkının Ya'kûb b. el-Leys'i emîr olarak tanıması
251 (865)	Sâlih b. Nasr ve Zünbil'in Ruhhac'da mağlup edilmesi
251 (865)	Ammâr el-Hâricî'nin öldürülmesi
253 (867)	Herat'ın ele geçirilmesi; Tâhirî ordusunun Buşenc'de mağlup edilmesi
255 (869)	Birinci Fars seferi
256 (870)	Zâbülistan'ın ele geçirilmesi, Gerdiz'in haraca bağlanması
257 (871)	İkinci Fars Seferi
258 (872)	Zünbil'in oğlu Firuz'un yakalanması
259 (873)	Tâhirîler hanedanına son vererek Horasan'ın hakimiyet altına alınması
261 (875)	Fars bölgesinin hakimiyet altına alınması
262 (876)	Deyrülâkul'de Abbâsî ordusuna yenilmesi
265-287 (879-900)	Amr b. Leys Dönemi
265 (879)	Abbâsî halifeliği ile anlaşma sağlanması
266 (880)	Nîşâbur'da Ahmed el-Hucistânî'ye yenilmesi
268 (881)	İsyan eden Fars valisi Muhammed b. Leys'in yakalanması
270-271 (884-885)	Herat ve Nîşâbur'da Râfi' b. Herseme ile mücadele
271 (885)	Abbâsî ordusuna yenilmesi ve Fars bölgesinin elden çıkması
272 (885)	Fars bölgesinin ele geçirilmesi
275 (888)	Fars, Kirman ve Horasan'daki hakimiyetinin tanınması
276 (890)	Fars bölgesinin Abbâsî ordusu tarafından ele geçirilmesi
277 (890)	Fars bölgesinin ele geçirilmesi
279-283 (892-896)	Horasan valiliğine tayin edilmesi ve Râfi' b. Herseme ile mücadelesi
284 (897)	Rey'in Saffârî idaresine verilmesi
287 (890)	Sâmânî emîri İsmâil b. Ahmed'e yenilmesi ve esir düşmesi
287-298 (900-911)	**Gerileme Dönemi ve Devletin Yıkılışı**
287-296 (900-909)	Tâhir b. Muhammed b. Amr Dönemi
296-298 (909-910)	Leys b. Ali b. Leys Dönemi
298 (910-911)	Muhammed b. Ali Dönemi
298 (911)	Muaddel b. Ali Dönemi
2 Zilhicce 298 (1 Ağustos 911)	Sâmânîler'in Sîstan'ı ele geçirmeleri ve Saffârîler'in Leysî kolunun sona ermesi
311-393 (923-1003)	**Halefîler Dönemi**

BÜVEYHÎLER	
TARİH	**OLAY**
(321/933)	Fars Büveyhîleri
(324/935)	Huzistan-Irak Büveyhîleri
(328/940)	Rey-Cibal Büveyhîleri
(334/945)	Bağdat'ın Zabtı
(334/945)	Muizzüddevle
(356/967)	İzzüddevle
(367/978)	Adudüddevle
(372/983)	Samsâmüddevle
(376/986)	Şerefüddevle
(379/989)	Bahâüddevle
(389/999)	Yeni Başkent: Şiraz
(403/1012)	Sultânüddevle
(405/1013)	Müşerrifüddevle
(416/1025)	Celâlüddevle
(435/1043)	Ebu Kalicar
(440/1048)	Melikü'r-Rahîm
(447/1055)	Selçuklular'ın Bağdat'ı Zaptı

KAYNAKÇA

I. BÖLÜM
KUZEY AFRİKA VE ORTADOĞU'DA KURULANLAR

I. AĞLEBÎLER

Abdulvahid El-Merrakuşi, 647/1250, *el-Mu'cib fi Telhisi'l-Ahbari'l-Mağrib*, thk. Muhammed Said el-Uryan, Kahire 1949.

Abdülalîm Abdurrahman Hadar, *el-İslâm ve'l-Müslimun fi İfrîkıyeti'ş-Şimâliyyve*, Cidde 1406/1986.

Abdülaziz B. İbrâhim B. Abdirrahman Et-Tunusî Se'alibi, 1363/1944, *Tarihu Şimali İfrîkıye*, thk. Ahmed b. Milad, Beyrut 1987.

Abdülaziz Salim, *Tarihü'l-Mağribi'l-Kebir*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1981.

Abdülaziz Salim, *Tarihü'l-Mağrib fi'l-Asri'l-İslâmî*, Müessesetu Şebabi'l-Câmia, İskenderiye ts.

Arinî, Seyyid Baz; *ed-Devletü'l-Bizantiyye*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1982.

Azîz Ahmed, *Târîhu Sıkılliyeti'l-İslâmiyye*, Naklehu ile'l-Arabiyye Emin Tevfik Tayyibi, Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Trablus, Tunus 1980.

Bârunî, Süleyman b. Şeyh Abdullah, *el-Ezharu'r-Riyaziyye fi Eimme ve Müluki'l- İbaziyye*, Darü'l-Hikme, London 2005.

Bekrî, Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd, 487/1094, *el-Mağrib fi Zikr-i Bilad-i İfrîkıye ve'l-Mağrib*, nşr. Baron de Slane ; ed. Fuat Sezgin, Franfurt 1993.

Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir, 279/892, *Fütuhu'l-Buldan*, (Çev. M. Fayda), Ankara 1987.

Buckler, M.A., *Haroun I Rasid and Charles the Great*, Massachusette 1931.

Bury, J. B.; *A History of the Eastern Roman Empire, From the fall of Irene to the Accession of Basil I*, London 1912.

Cehşiyarî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah el-Kûfî, 331/942, *el-Vüzera ve'l-Küttab*, thk. Mustafa Sakka, Kahire 1980.

Conde, J. A.; *History of the Dominion of The Arabs in Spain*, Trans. By. Mrs Foster, London.

Davut Dursun, "Afrika", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 428-435.

Debbâğ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Ali el-Ensârî, 699/1300, *Meâlimü'l-İman fî Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevan*, I-V, thk. Abdülmecid Hayalî, Beyrut 2005.

Dercini, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Said b. Süleyman, 670/1271, *Tabakatü'l-Meşayih bi'l-Mağrib*, thk. İbrâhim Tallay, Darü'l-Fikr, Beyrut 1974.

Dozy, Reinhart Pieter Anne,1300/1883; Spanish Islam, *A History of the Moslems in Spain*, Trans. By. Stokes, F. G., London 1913.

E. E. Vasiliyev, *el-Arab ve'r-Rum*, trc. Muhammed Abdülhadi, Dârü'l-Fikri'l-*Arabi*, Beyrut , ts.

Ebu'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribi, 333/945, *Tabakatü Ulemai İfrîkıye li'l-Huşeni*, Mektebetü Medbûlî, Kahire 1993.

Ensarî, Ahmed b. Naib et-Tarablusi, *Menhelü'l-Azb fi Tarihi Trablusgarb*, Matbaa-i Cemal Efendi, 1317.

G. Yver, "Mağrib", *İA*, Eskişehir 1997, VII, 142-143

G. Yver; "Berberîler", *İA*,İstanbul 1979, II, 525-526.

Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1986.

Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", *DİA*, İstanbul 1992, V, 478-483.

Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi*, Ankara 1998.

Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul.

Hüseyin Mu'nis, *Fecrü'l-Endelüs*, Cidde 1985.

İbn Abdilhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah, 257/871, *Fütuhu İfrikıyye ve'l-Endelüs*, thk. Abdullah Enis Tabba', Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnani, Beyrut 1987.

İbn Abdilhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah, 257/871, *Fütuhu Mısr ve Ahbâruhâ*, Kahire 1991.

İbn Ebû Dinar, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebü'l-Kâsım er-Ruaynî el-Kayrevanî, 1092/1681, *el-Mu'nis fi Ahbâri İfrîkıye ve Tunus*, 3. bs. Dârü'l-Mesire, Müessesetu Saidan, Tunus 1993.

İbn Ebû Zer, Hasan Ali b. Abdullah b. Ahmed el-Fasi, 762/1326, *el-Enisü'l-Mutrıb bi-Ravdi'l-Kırtas fi Ahbâri Mülûki'l-Magrib ve Tarih-i Medîneti Fas*, Dârü'l-Mansûr, Rabat 1972.

İbn Haldûn, *Abdurrahman b. Muhammed, 808/1405, Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtede ve'l-Haber*, Darü'l-Fikr, Beyrut 2001.

İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî, 367/977, *Suretü'l-Arz*, (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992.

İbn İzârî, *Ebû Abdullah Muhammed el-Merrakûşi, 695/1295, el- Beyânü'l- Mugrib fi Ahbâri'l- Endelüs ve'l- Magrib*, neşr ve thk: G.S. Colin ve L.Provençal, Leyden 1948.

İbn Tagriberdî, Cemaleddin Ebü'l-Mehâsin b. Yûsuf b. Tagriberdî el-Atabekî, 874/1469, *en-Nücumu'z-Zahire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, thk. M. Hüseyin Şemsüddin, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1992.

İbni's-Sâbii, Ebi'l-Hüseyin Hilal b. el-Muhassin es-Sâbii, 448/1056, *Rusûmu Dar'l-Hilâfe*, thk. Michael Avvad, Beyrut 1986.

İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, 630/1232, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ebi'l-Fidâ Abdullah, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1.baskı, Beyrut 1987.

İbnü'r-Rakık, Ebû İshak İbrâhim b. el-Kâsım el-Kayrevanî, 417/1026, *Tarihu İfrîkıye ve'l-Mağrib*, thk. el-Müncî el-Ka'bî, Tunus 1968.

İbnü'l-Ebbar, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr, 658/1259, *el-Hulletü's-Siyera*, thk. Hüseyin Mu'nis, 2. bs. Dârü'l-Maârif, Kahire 1985.

İbrâhim Harekât, "Mağrib" *DİA*, Ankara 2003, c. 27, s. 314.

İdrîsî, Eş-Şerîf Ebû Abdullah Muhammed, *Sıfatü'l-Mağrib ve Arzı's-Sudan ve Mısır ve Endelüs, Leiden 1864.*

İstahrî, Ebû Ishak İbrâhim b. Muhammed el-Farisî el-Kerhî, 346/957, *Mesâliku'l-Memâlik*, (gözden geçiren: İrac Efşar), Tahran 1989.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, 821/1418, *Subhü'l-A'şâ fi Sınaati'l-İnşa*, Mısır 1915.

Luis, *el-Kaviyyu'l-Bahriyye ve'l-Ticariyye fi Havzi'l-Bahri'l-Mütevassıt*, Trc. Ahmed İsa, Kahire.

Mahmud İsmâil; *el-Ağalibe (h.184-296) Siyasetühümü'l-Hâricîyye*, II. Baskı, Fas 1978.

Makdisî, *Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr*, 390/1000, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Daru's-Sadır, Beyrut 1906.

Malikî, *Abdullah b. Ebi Abdullah; Riyâzü'n-Nüfûs fi Tabakati Ulemai'l-Kayrevan ve İfrikiye, thk. Bekir el-Bekkuş, Daru'l-Garbi'l-İslâmi, Beyrut 1994.*

Mehmet Salih Arı, *Hâricîler'in Kurduğu Devlet: Rüstemîler*, Ahenk Yayınları, Van 2007.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali B. Hüseyin B. Ali, 345/956, *Mürucu'z-Zeheb Ve Maadinü'l-Cevher*, Dâru'l-Endelüs, Beyrut 1965.

Nadir Özkuyumcu, "İfrîkıye", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 515-516.

Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika "18-132/639-750"*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, Basılmamış Doktora Tezi.

Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdulvahhab, 733/1333, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, tahkik Hüseyin Nassar, müracaa Abdülazîz Ehvani, Kahire 1983.

Özaydın, Abdulkerim, "Ağlebîler", *DİA*, İstanbul 1988, , I, 475-478.

Scott, S. P.; *History of the Moorish Empire in Europe*, Philadelphia and London 1904.

Selami Gözenç, *Afrika Ülkeler Coğrafyası*. İstanbul 1995.

Selâvî, Ebu'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed B. Hâlid B. Hammâd, 1315/1897, *Kitâbü'l-İstıksa li-Ahbari Düveli'l-Mağribi'l-Aksa*, thk. Cafer Nasırî-Mubammed Nasırı, Darü'l-Beyza, 1997.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman B. Ebî Bekr, 911/1505, *Târihu'l-Hulefâ*, Dâru'l-Kalem, I.Baskı, Beyrut 1986.

Şemseddin Sâmi, 1322/1904, *Kamusü'l- A'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1889.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, Daru'l-Maarif, Mısır 1968.

Yakut El-Hamevî, Ebû Abdillah Şihabuddin Yakut b. Abdillah, 626/1229, *Mu'cemu'l-Buldan*, Daru's-Sadır, Beyrut 1388.

Zeki Muhammed Hasan; *Fununu'l-İslâm*, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, ts.

II. İDRÎSÎLER

Azimli, Mehmet, *Abbâsî Dönemi Şiî Karakterli İsyanlar*, Konya, 2006.

Basset Rene, "İdrîs I", *İA*, İstanbul, 1968.

Basset Rene, "İdrîs II", *İA*, İstanbul, 1968.

Basset Rene, "İdrîsîler", *İA*, İstanbul, 1968.

Brignon Jean, "İdrîsîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1988.

Boswort Clifford Edmond, *İslâm Devletleri*, çev; Hande canlı, İstanbul, 2005.

Ebu'l-Fida, *Tarih-u Ebi'l-Fida*, Beyrut, 1997.

Faruk Ömer, *The Abbâsîd Chaliphate*, Bağdat, 1969.

Hasen İbrâhim Hasen, *İslâm Tarihi*, çev; Komisyon, İstanbul, 1985.

Hodgson, M:G:S:, *İslâm'ın Serüveni*, çev; Komisyon, İstanbul, 1993.

Hudari Bek Muhammed, *Muhadaratü't-Tarihi'l-Ümemi'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1986.

İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev; Z.. Kadiri Ugan, İstanbul, 1989.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Beyrut, 1995.

İsmâil El-Arabî, *Devletü'l-Edarise*, beyrut,1983.

İsmâil Mahmud, *el-Edarise fi'l-mağribi'l-Aksa*, Kuveyt, 1989.

K. Hitti Philip, *İslâm Tarihi*, çev; Salih Tuğ, İstanbul, 1989.

Kettânî, *et-Teratîbu'l-İdariyye*, çev; Ahmet Özel, İstanbul, 1990.

Laoust Henry, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev; E. Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli, İstanbul, 1999.

Mehdî Abdü'l-Hüseyn En-Necm, Sevratü'l-Aleviyyin, Beyrut, 2002.

Mesudi, *Mürucu'z-Zeheb*, Beyrut, 1997.

Özdemir Mehmet, "Hammûdîler", *DİA*, İistanbul, 1997.

Rezûk Muhammed," İdrîs I", DİA, İstanbul, 2000.

Rezûk Muhammed, "İdrîs II", DİA, İstanbul, 2000.

Rezûk Muhammed," İdrîsîler", DİA, İstanbul, 2000.

Sa'd Abbas Nasrullah, *Devletü'l-Edarise fi'l-Mağrib*, Beyrut, 1987.

Taberî, *Tarihu't-Taberi*, Beyrut, 1995.

Zorlu Cem, *Abbâsîler'e Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara, 2001.

III. MURÂBITLAR

Abdulaziz Sâlim, *el-Mağribu'l-Kebîr el-Asru'l-İslâmî*, (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1981).

Abdulfettah Mukallid Gânimî, *Mevsûatu Târihi'l-Mağribi'l-Arabî, I-II* (Kahire: 1994).

Abdulkerim Özaydın, 'Abdullah b. Yasin', *DİA*, I, 142 (İstanbul: 1988).

Abdurrahman Ali El-Haccî, *et-Târihu'l-Endelüs min Fethi'l-İslâmî Hattâ Sukûti Gırnata* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1981).

Adnan Adıgüzel, 'Bergavâta: Mağrib'de Hetorodoks bir Berberî Fırkası', *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt, XII, Sayı,1, Diyarbakır 2010, s. 1-21.

---------- 'Abdullah b. Yasin veMurâbıtlar Hareketi', *İslâmi İlimler Dergisi*, Cilt, 7, Sayı, 13, Bahar 2012, s. 49-67.

Alfred Bel, *Fırâku'l-İslâmiyye fî Şimâli'l-İfrîkî mine'l-Fethi'l-Arabî Hatta'l-Yevm*, çev. Abdurrahman Bedevî, (Beyrut: Dâru'l-'arbi'l-İslâmî, 1981).

Bekrî, Ebû Ubeyd el-Endelüsî (ö.487/1094), *el-Mesâlikve'l-Memâlik*, haz. A. P. Van Leeuwen ve A. Ferre, (Tunus: 1992).

E. Doutte, 'Abd Allah b. Yasin al-Cuzûlî', *İA*, I, 44, (İstanbul: MEB Yayınları, 1940).

Hâmid Muhammed Halife, *Yûsuf b. Taşfîn*, (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2003).

Hasan, Ali Hasan, *Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs, Asru'ltMurâbıtîn ve'l-Muvahhidîn*, (Mısır: Mektebetu'l-Hancî, 1980).

Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmâil Yiğit (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1986).

Hikmet Naci, *Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve Berberîler* (İstanbul: 1955).

El-Himyerî, Muhammed b. Abdulmünim 727/1327, *Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, Yay. İhsan Abbas, Mektebetu Lübnan, Beyrut 1984.

İbn Ebî Zer El-Fâsî (ö. 727/1327), *el-Enîsü'l-Mutrib bi Ravdi'l-Kırtas fî Ahbâri Mulûkü'l-*Mağrib Târihu Medinetü Fâs, (Rabat: Mektebetu'l-Mansûr, 1972).

İbnu'l-Esir, Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdulkerim b. Abdulvahid eş-Şeybânî, (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, haz. Muhammed Yûsuf ed-Dukâk, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987).

İbn Haldûn, Abdurrahman (ö.808/1406), *Tarihu İbn Haldûn, haz. H. Şahade*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000).

İbnu'l-Hatib Es-Selmânî, Lisanuddin (ö. 776/1374), *el-İhâta fî Ahbâri Gırnata Ba'du* Ahbârihi, I-IV, haz. M. A. İnan, (Kahire: 1973-1978).

İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, haz. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, (Kahire: Mektebetu'n-Nahdat'l-Mısrıyye, 1948).

İbn İzârî Merrakuşî (ö. 695/1296), *el-Beynu'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, haz. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983).

------ *Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib Kısmu'l-Muvahhidîn*, haz. M. İbrâhim el-Ketânî, M. B. Tâvît, M. Züneyber, A. Zemâme, (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1985).

İdrîsî, eş-Şerîf (ö.1166), *Mağrib Ardu's-Sudan, Mısır ve Endelüs*, Nuzhatu'l-Müştak fî İhtirâki'l-Âfâk'tan alınmış bir bölüm, haz. Dozi, (Leiden: Beril Matbaası, 1863).

Kâdı İyâz B. Musa B. İyâz Es-Sebtî (ö. 544), *Tertibu'l-Medarik ve Tekrîbu'l-Mesâlik li-*Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik, haz. S. A. E'râb, (Rabat: 1983).

M. Şerafeddin Yaltkaya, 'İbn Tûmert', *DFİF Dergisi*, 34-48, İstanbul, 9 Tişrînievvel, 1928.

Kazvînî, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmut (ö. 682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1960).

Kitabu'l-Hulelu'l-Mevşiyye, müellifi meçhul (ö.783/1382 sonrası), haz. S. Zekkar, A. Zemâme, (Dârulbeydâ, Dâru'r-Reşâdi'l-Hadîse, 1979).

Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları 2013).

--------- *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları 2013).

--------- 'Zelleka Savaşı', *DİA*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), C. LXIV s. 222, 223.

--------- 'İbn Rüşd Çağında Endülüs', *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 48, Sayı: 3, (Ankara: 2012).

Nâsırî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hâlid, *Kitabu İstiksâ li-Ahbâri'l-Mağribi'l-Aksâ*, haz. C. Nâsırî, M. Nâsırî, (Darulbeydâ: Daru'l-Kitab, 1954).

Nuveyrî, Şehâbeddin Ahmed b. Abdulvehhab (ö. 733/1333), *Nihayetü'l-Ereb fî Funûni'l-*Edeb, haz. Abdulmecid Turhînî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I. baskı, 2004).

Pierre De Cenival, 'Merrakeş', *İA*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1957), VII, s. 738-751.

R. Dozy, Spanish İslâm, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi V. Cilt* içinde, çev. Adil Bebek vd. (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988).

Roger Toureau, Afrika ve Batı İslâmı, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti* içinde, P. M. Holy, A. K. S. Lambton, B. Lewis, çev. Hürrem Yılmaz, (İstanbul: Hikmet Yayınevi, 1977).

Sadun Abbas Nasrullah, *Devletü'ltMurâbıtîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs Ahdu Yûsuf b. Taşfîn Emiru'l-Murabıtîn*, (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1985).

Şinasi Altundağ, Murâbıtlar', *İA*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1954), VIII, 580-586.

Et-Tâzî, Abdulhâdî, *el-Vasît fi't-Târîhi'd-Duveliy li'l-Mağrib*, (Rabat: Dâru'n-Neşri'l-Ma'rife, 2001).

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm Kamûsu't-Terâcim*, (Beyrut: 1989).

IV. Muvahhidler

Abid Câbirî, *Arap Aklının Oluşması*, çev. İbrâhim Karababa, (İstanbul: İz Yayınları, 1997).

Abdulaziz Sâlim, *Tarihu'l-Mağribi'l-Kebîr II*, el-Âsâru'l-İslâmî, (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1981).

Abdulfettah Mukallid Guneymî, *Mevsûatu Tarihu'l-Mağribi'l-Arabî, I-II*, (Kahire: 1994).

Abdulmecid Neccâr, *Mehdî İbn Tûmert Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Mağribî Sûsî*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983).

Adnan Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler Kuruluş Dönemi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011).

-------- *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler Halife Ya'kûb Mansûr Dönemi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013).

-------- 'Muvahhidler Devleti'nde Rota Değişimi, Me'mûn (İdrîs b. Ya'kûb) Dönemi', *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı, 55, Bahar 2013, ss. 1-20.

------- 'Muvahhidî Halifesi Abdülmü'min'in Yönetim Anlayışı', *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: V, Sayfa: 70-86, Nisan 2011.

Ahmed Tevfik Medenî, *Kitabu'l-Cezayir*, (Kahire: 1963).

Ahmed Muhtar Abbâdî Ve Abdulaziz Sâlim, *Târihu'l-Bahriyyeti'l-İslâmiyye, fî Havdi'l-Ebyadi'l-Mutevassıt*, (İskenderiye: ty.).

Alfred Bel, *el-Firâku'l-İslâmiyye fî Şimâli'l-İfrîkî mine'l-Fethi'l-Arabî Hatta'l-Yevm*, Arapça'ya çev. Abdurrahman Bedevî, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1981).

-------- 'İbn Gâniye', *İA*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1955), V2, s. 734, 735.

Arûsî Matvî, *Hurubu's-Salibiyye fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib*, (Beyrut: 1982).

Bekir Karlığa 'İbn Rüşd', *DİA*, (İstanbul: 1999), XX, s. 257-288.

Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Anka Yayınevi, 2003).

Beyzak, Ebû Bekir Sanhâcî Meknî, (ö.555/1160), *Kitabu Ahbâri'l-Mehdi İbn Tûmert ve İbtidâi Devleti'l-Muvahhidîn*, haz. L. Provençal, (Paris: 1958).

Buharî, Ebî Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. Muğîre (ö. 256), *Sahihu'l-Buharî*, haz. Kasım Şemmâî Rifâî, (Beyrut, 1987).

Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Milletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay (Ankara: 1992).

Cengiz Kallek, 'Hisbe', *DİA*, (İstanbul: 1998), XVIII, s.133-143.

G. S. Colin, "Masmûde", *İA*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1957), VII, 351-356.

Halil İbrâhim Sâmirâî, vd., *Tarihu'l-Arab ve Hadâratuhum fi'l-Endelüs*, (Beyrut: 2000).

Hasan Ali Hasan, *Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs Asru'l-Murabıtîn ve'l-Muvahhidîn*, (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1980).

Hasan Cüllab, *Devletu'l-Muvahhidiyye, Esrü'l-Akîde fi'l-Edeb*, (Dârulbeydâ: Menşûratu'l-Câmia, 1985).

Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmâil Yiğit, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1986).

İbn Haldûn, Abdurrahman (ö. 808/1406), *Tarihu İbn Haldûn*, haz., H. Şehade, Süheyl Zekâr, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000).

İbn Ebî Zer El-Fâsî (ö. 727/1327), *el-Enîsü'l-Mutrib bi Ravdi'l-Kırtas fî Ahbâri Mulûkü'l-Mağrib Târihu Medinetü Fâs*, (Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1972).

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim b. Abdulvahid Şeybânî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, haz. Muhammed Yûsuf ed-Dukak, (Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 2003).

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (608-681/121-1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, hz. İhsan Abbas, (Beyrut: Daru's-Sâdır, 1970).

İbn İzârî, Merrakuşî (ö. 695/1295), *Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, haz. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1950).

------ *Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib Kısmu'l-Muvahhidîn*, haz. M. İbrâhim El-Ketânî, M. B. Tâvît, M. Züneyber, Abdulkadir Zemâme, (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1985).

İbn Kattân, Merrakuşî (ö. 650/1252), *Nazmu'l-Cemân li-Tertîbi mâ Selefe min Ahbâri'z-Zeman*, haz. Mahmut Ali Mekkî, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990).

İbn Kesîr, İmamuddin Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö. 774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Beyrut: 1978).

İbrâhim Harekât, *el-Mağrib Abre't-Tarih*, (Dârulbeydâ: Dâru'r-Reşadi'l-Hadise, 2000).

İlhan Kutluer, 'İbn Tufeyl', *DİA*, (İstanbul: 1999, XX, 418-425.

Jean Birignon, 'Histoire de Moroc', Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, çev. Komisyoon, (İstanbul: Çağ yayınları, 1993).

Kalkaşendî, Ebi'l-Abbas Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'şâ fî Sanaati'l-İnşâ*, haz. Muhammed M. Abdulhamid, (Kahire: Matbaatu'l-Emîre, 1963).

Kitabu'l-Hulelü'l-Mevşiyye Fî Zikri'l-Ahbâri'l-Merrakûşiyye, müellifi mechul, haz. Süheyl Zekar, Abdulkadir Zemâme, (Darulbeydâ: Dâru'r-Reşâdi'l-Hadîs, 1979).

Lutfi Şeyban, *Reconquista Endülüs'te Müslüman Hıristiyan İlişkileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003).

Makkarî Tlemsânî, Ahmed b. Muhammed (ö. 1041/1632), *Nefhu't-Tîb Min Gusni'l-Endelüsi'r-Ratîb*, haz. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968).

Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları 2013).

--------- 'İbn Merdeniş', *DİA*, XX, 183, 184.

-------- 'İbn Rüşd'ün Yaşadığı Dönemde Endülüs', *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt: 48, Sayı: 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2012.

-------- 'Muvahhidler', *DİA*, (İstanbul: 2004), XXXI, 410-412.

Merrakûşî, Abdulvahid (581-647/1185-1249), *Mu'cib fî Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, haz. Muhammed Saîd El-Uryân, (Kahire: Lecnetu'l-İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1963).

Muhammed Abdullah İnan, *Asru'l-Murabıtîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs, I, II*, (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1964).

---------- *Terâcimu'l-İslâmiyye Şarkıyye ve Endülisiyye*, (Kahire: Mektebetü Hancî, 1970).

Muhammed Menûnî, *Hadâretu'l-Muvahhidîn*, (Dârulbeydâ: Dâru Tubkâl, 1989).

Ebu'l-Abbas Ahmed B. Halid Nâsırî, *Kitabu'l-İstiksâ li Ahbâri Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, haz. Cafer Nâsırî, Muhammed Nâsirî, (Darulbeydâ: 1954).

Nuveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdulvehhab (ö. 733/1333), *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, haz. Abdulmecid Turhuynî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2004).

Ömer Musa, *Muvahhidûn fî Garbi'l-İslâmî, Tanzîmâtuhum ve Nuzumuhum*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1991).

Sa'dun Nasrullah, *Târihu'l-AraB es-Siyâsî fi'l-Endelüs*, (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1998).

Subkî, Takuyyuddin (ö. 771/1370), *Tabâkatu'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ*, haz. Ahmed b. A. el-Kâdirî, (Mısır: 1906).

Şinasi Altundağ, 'Muvahhidler', *İA*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1955), VIII, 771-73.

T. W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, (Ankara: 1971).

Yaltkaya, M. Şerefeddin, 'İbn Tûmert', *Daru'l-Funun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (9 Tişrînievvel, İstanbul, 1928).

Yûsuf Eşbah, *Tarihu'l-Endelüs fî Ahdi'l-Murabitin ve'l-Muvahhidîn I, II*, Arapçaya çev. M. Abdullah İnan, (Kahire: 1992).

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1374), *Siyerü A'lâmi'n-Nubelâ*, (Beyrut: 1984).

-------- *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, haz. Ömer Abdusselam Tedmûrî, (Beyrut: Dârulkitab el-Arabî 1996).

Zerkeşî, Ebu Abdullah Muhammed b. İbrâhim Levlevî, *Tarihu'd-Devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye*, (Tunus; 1289).

Ziya Kazıcı, *İslâm Kurumları Tarihi*, (İstanbul: 1991).

V. RÜSTEMÎLER

Abdülhamid, Sa'd Zağlûl, *Tarihü'l-mağribi'l-Arabî*, I-III, İskenderiye 1994.

Abdülmuttalib, Rifat Fevzî, *el-Hilâfe ve'l-Havâric fi'l-mağrib'il-Arabî: es'sıra' beynehuma hatta kıyamı devleti'l-Eğâlibe*, Kahire 1973.

Arı, Mehmet Salih, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemîler*, Van 2009.

Atçeken, İsmâil Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara 2001.

Avad, Muhammed Halifat, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*, Ürdün 1978.

Baciyye, Salih, *el-İbâdiyye bi'l-cerid fi'l-'usûri'l-İslâmiyyeti'l-ula*, Tunus 1976.

Bağdadî, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tahir (429/1037), *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhum*, Beyrut 1977.

Bârunî, Süleyman b. Şeyh Abdullah, *el-Ezhârü'r-riyâdiyye fî e'imme ve mülûki'l-İbâdiyye*, Tunus 1986.

Bekrî, Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed, (487/1094), *el-Muğrib fî zikri bilâdi İfrîkıye ve'l-Mağrib min kitâbi'l-mesâlik ve'l-memâlik*, (nşr. Baron de Slane, ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1993.

Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Futûhu'l-buldan*, (thk. Abdullah Enis et-Tabba' v.dğr.), Beyrut 1987.

Bosworth, Clifford Edmund, *İslâm Devletleri Tarihi: Kronoloji ve Soykütüğü El Kitabı* (trc. Mehmet İpşirli), Erdoğan Merçil, İstanbul 1980.

Cemîlî, Reşîd Abdullah, "er-Rüstemiyyûn fi Tâhert 162-297 h. intişâru'l-İbâdiyye fi'l-Mağrib ve eseruhu fi kıyami'd-devleti'r-Rüstemiyye", *Mecelletu'l-müerrihi'l-Arabî*, XXXIV, (Bağdat, 1987) ss. (186-200).

Cenhânî, Habib, "Tâhert 'âsımetü'd-devleti'r-Rüstemîyye", *Revue Tunisienne de Sciences Sociales*, XII/40-43, (Tunus 1975), ss. 7-54.

Cerbî, Muhammed Ebû Ras, *Mu'nisu'l-ehibbe fi ahbâri Cerbe* (thk. Muhammed el-Merzûkî), Tunus 1960.

Charles, Julien, *History of North Africa: Tunisia, Algeria, Moracco* (ed. C. C. Stewart; trc. John Petrie), New York 1970.

Cilâlî, Abdurrahman b. Muhammed, *Tarihu Cezâiri'l-'âm*, I-IV, Beyrut 1980.

Dâdâh, Muhammed Vulid, *Mefhumü'l-mülki fi'l-Mağrib min intisa fi'l-karni'l-evvel ila intisa fi'l-karni's-sâbi'*, Kahire 1977.

Demircan, Adnan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 1996.

Dercinî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Said b. Süleyman (670/1271), *Kitâbu Tabakâti'l-meşâih bi'l-Mağrib*, y.y., t.y.

Ebû Diyâk, Salih Muhammed Feyyâd, "el-Mezâhiri's-siyasîyye ve'l-hadariyye li'd-devleti'r-Rüstemiyye fi'l-Mağrib" *Dirasatu Tarihiye*, Sayı: 55-56 (Dımaşk 1996) ss. 65-105.

Ebû Diyâk, Salih Muhammed Feyyâd, *el-Veciz fî tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, İrbid 1988.

Erdemci, Cemalettin, *İbn Sellâm el-İbâdî ve İtikadi Görüşleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1996, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil b. İshak (324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilafü'l-musallîn* (tsh. Hellmut Ritter), Wiesbaden 1980.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîler", *DİA*, İstanbul 1997.

Fığlalı, Ethem Ruhi, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983.

Ganimî, Abdülfettah Makled, *Mevsuatu tarihi'l-mağribi'l-Arabî*, I-III, Kahire 1994.

Hammâş, Necdet, "er-Rüstemiyyûn", *el-Mevsü'atu'l-Arabiyye*, Dımaşk 2004.

Hareir, İdrîs Saleh, *The Rustumid State 144-296/762-909*, University of Utah, Utah 1976, Basılmamış Doktora Tezi.

Harîrî, Muhammed İsa, *ed-Devletü'r-Rüstemiyye bi'l-mağribi'l-İslâmî: hadaretuha ve alakatuha el-hariciyye bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs (160-296)*, Kuveyt 1987.

Hasan Vezzan, Ebû Ali Liyun (Afrikalı Leon) Vezzan Hasan b. Muhammed Zeyyati, *Vasfu İfrîkıye* (thk. Muhammed Hacci), I-II, Beyrut 1983.

Hasan, Ali Hasan, *Ahbâru e'immeti'r-Rüstemiyyîn İbn Sağîr el-Malikî*, Kahire 1916.

Haşim, Mehdi Talib, *el-Hareketü'l-İbâdiyye fi'l-Meşriki'l-Arabî*, London 2001.

Hattab, Mahmud Şit, *Kadetü'l-fethi'l-mağribi'l-Arabî*, I-II, Beyrut 1973.

Hizmetli, Sabri, "Abdurrahman b. Rüstem", *DİA*, İstanbul 1988.

İbn Abdilhakem, Abdurrahman b. Abdillah (257/871), *Fütuhu Mısr ve'l-Mağrib* (thk. Muhammed Huceyrî), Beyrut 1996/1416.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), *Kitabü'l-'İber ve divânu'l-mübtede ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, Beyrut 1968.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), *Mukaddime*, (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982.

İbn İzârî, Ebû Abdillah Muhammed el-Merrakûşî (695/1295), *el-Beyanü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (thk. Georges Colin, E. Levi-Provençal), I-IV, Beyrut 1983.

İbn Mansûr, Abdülvehhâb, *A'lâmü'l-mağribi'l-Arabî*, I-VI, Rabat 1978.

İbn Said Mağribî, *el-Mağrib fi huliyi'l-Mağrib* (thk. Şevki Dayf), I-II, Kahire 1955.

İbn Sellâm İbâdî (273/887), *Bed'ü'l-İslâm ve şeraiü'd-Din* (thk. Werner Schvartz), Wiesbaden 1986.

İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah (658/1259), *el-Hulletü's-siyerâ'* (thk. Hüseyin Mu'nis), I-II, Kahire 1985.

İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1232), *el-Kâmil fi't-tarih* (thk. C.J. Tornberg), I-XII, Beyrut 1982.

İbnü's-Sağîr El-Malikî, (3.yy./9.yy.), *Ahbâru'l-e'immeti'r-Rüstemiyyîn* (thk. Hasan Ali Hasan), Kahire 1984.

İsmâil, Mahmud, *el-Eğâlibe (184-296) siyasetühumu'l-hâriciyye*, Fas 1978.

İsmâil, Mahmud, *el-Edârise fi'l-mağribi'l-aksa: 172-375 h.*, Kuveyt 1989.

İstahrî, Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Kerhî (346/957), *Mesalikü'l-memalik* (gözden geçiren: İrac Efşar), Tahran 1989.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şihâbuddin Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhü'l-a'şa fi sınaati'l-inşa* (thk. Yûsuf Ali Tavil), I-VIII, Dımaşk 1987.

Kitâbu'l-İstibsar fi acaibi'l-emsâr, Müellifi mechul (Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Ömer Merrâkuşî (660/1262)'ye nisbet edilir), (yayına hazırlayan: Sa'd Zağlûl Abdülhamid), Bağdad 1985.

Lekbâl, Musa, *el-Mağribu'l-İslâmî*, Cezayir 1981.

Lewicki, Tadeusz, *el-Müerrihun el-İbadiyyûn fi İfrîkıye'ş-Şimaliyye* (Arapça'ya trc. Mahir Cerrar, Rima Cerrar), Beyrut 2000.

Makdisî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlim* (390/1000), Leiden 1906.

Makkarî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed (1041/1631), *Nefhü't-tib min ğusni'l-Endelüsi'r-ratib* (thk. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1968.

Malikî, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (453'den sonra), *Riyâdü'n-nüfûs* (thk. Beşir Bekkuş), I-III, Beyrut 1983.

Marçais, Georges, "Tâhert", *İA*, İstanbul 1993.

Marçais, Georges, "Rüstemîler", *İA*, İstanbul 1988,

Mu'nis, Hüseyin, *Tarihu Mağrib ve hadaretuhu*, I-III, Beyrut 1992.

Muammer, Ali Yahya, *el-İbâdiyye fi mevkibi't-tarih el-İbâdiyye fi'l-Cezâir*, Kahire 1979.

Muammer, Ali Yahyâ, *el-İbâdiyye: dirâse mürekkeze fi usûlihim ve tarihihim*, Kahire 1987.

Muhammed B. Tavît, "Devletu'r-Rüstemiyyîn ashâbı Tâhert", *Sahifetü ma'hedi'd-dirasetu'l-İslâmiyye fi Madrid*, V/1-2, (Madrid 1956) ss. 105-128.

Mustafa, Nevin Abdulhalik, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet: Hazreti Muhammed Devrinden Abbâsîler'in İkinci Yüzyılına Kadar (H.1-232/M.622-846)* (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1985.

Neccâr, Amir, *el-İbâdiyye ve meda sılatiha bi'l-Havâric*, Kahire 1993.

Nüveyrî, Şihâbuddin Ahmed b. Abdilvehhâb (733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, I-XXX, Kahire 1983.

Öz, Mustafa, "Ebû Hâtim el-İbâzî", *DİA*, İstanbul 1994.

Öz, Mustafa, "Ebü'l-Hattâb el-Meâfirî", *DİA*, İstanbul 1994.

RAkîk **El-Kayrevânî** Ebû İshak er-Rakîk İbrâhim b. el-Kâsım (417/1026), *Târîhu İfrîkıye ve'l-Mağrib* (thk. Abdullah el-Ali Zeydan-İzzeddin Ömer Musa), Beyrut 1990.

Rüstûm, Sa'd, *el-Fırak ve'l-mezâhibü'l-İslâmiyye münzü'l-bidâyat: en-neş'e et-tarih el-akide et-tevezzuü'l-coğrafî*, Dımaşk 2004.

Sâlim, Abdülaziz, *Tarihu Mağribi'l-kebir el-asru'l-İslâmî*, I-IV, Beyrut 1981.

Selâvî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Halid b. Hammâd (1315/1897), *Kitâbü'l-İstiksa li-ahbari düveli'l-Mağribi'l-aksa* (thk. Cafer Nasırî-Muhammed Nasırî), I-III, Darü'l-Beyda Vezaretü's-Sekâfe ve'l-İttisal, 1997.

Söylemez, M. Mahfuz, "İlk Harici Devlet: Rüstemîler" (160-297/777-909)" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVIII, (Ankara 1998), ss. 457-478.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdilkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-nihal* (thk. M. Seyyid Kîlânî), I-II, Beyrut 1961.

Şemmâhî, Ebü'l-Abbas Bedruddin Ahmed b. Saîd b. Abdilvahid (928/1522), *Kitâbü's-Siyer* (thk. Ahmed b. Suud es-Seyyabî), Maskat 1987.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-ümem ve'l-mulûk* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim), I-XIII, Beyrut 1967.

Talbi, M. "Rustamids" *The Encycleopaedia of Islam (New Edition)*, III. Leiden 1971.

Talibî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Ağlebîyye: et-tarihü's-siyasî*, (Arapça'ya çev. el-Müncî es-Sayyâdî), Beyrut 1985.

Vercelânî, Ebû Zekeriya Yahya b. Ebî Bekr (471/1078), *Kitâbu's-Sîre ve ahbâru'l-e'imme* (thk. Abdurrahman Eyyûb), Tunus ts.

Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), İstanbul 1998.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukûtu* (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1960.

Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb (294/907), *Târihu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut 1992.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillah Şihâbuddin Yâkût b. Abdillah (626/1229), *Mu'cemü'l-büldan*, I-V, Beyrut 1986.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Berberîler", *DİA*, İstanbul 1992.

Zekkâr, Süheyl "ed-Devletu'r-Rüstemiyye fi Tihert", *Dirasatu tarihiyye*, Sayı: 12 (1403/1983 Şam) ss. 74-90.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm: kamusu terâcim*, I-VIII, Beyrut 1990.

VI. Sicilyada Müslümanlar

Abulafia, David, *Italy in the Central Middle Ages*, Oxford University Press, 2004.

_____, *Italy, Sicily and the Mediterranean*, Londra, 1987.

_____, *Mediterranean Encounters, Economic, Religious, Political, 1100–1550*, Burlington, Aldershot, 2000.

Ahmad, Azîz, "The Shrinking Frontiers of Islam", *International Journal of Middle East Studies*, Sayı: 7, No: 2, Nisan, 1976, s: 145–159, URL: http://www.jstor.org/stable/162598, indiriliş tarihi: 23.12.2008 15:19.

_____, *A History of Islamic Sicily*, Edinburgh University Press, 1975.

Altan, İbrâhim, "Kelbîler" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXV*, İstanbul, 2002, s: 206–207.

Bakır, Abdulhalik, "İki Medeniyetin Mücadele Sahası Sicilya (Fenikelilerden İslâm Fethine Kadar)", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2008.

Barber, Malcolm, *The Two Cities: Medieval Europe, 1050–1320*, Routledge, London, 2004.

Beksaç, A. Engin, Yiğit, İsmâil, "Emevîler" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XI*, 1995, s: 87–108.

Bozkurt, Nebi, "Bahriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, IV*, İstanbul, 1991.

Brown, Gordon S., *The Norman Conquest of Southern Italy and Sicily*, USA, 2003.

Finley, M.I., *A History of Sicily: Ancient Sicily to the Arab Conquest*, New York, 1968.

Gelfer-Jorgensen, Mirjam, *Medieval Islamic Symbolism and the Paintings in the Cefalu Cathedral*, E. J. Brill, Leiden, 1986.

Goddard, Hugh, *A History of Christian-Muslim Relations*, Edinburgh University Press, 2000.

Granara, William, "Ibn Hawqal in Sicily", *Alif: Journal of Comparative Poetics*, No. 3, The Self and the Other, Bahar, 1983, s: 94–99, URL: http://www.jstor.org/stable/521658, indiriliş tarihi: 23.12.2008 14:53.

Grassi, Vincenza, Oman, G., Traini, R., "Sikilliya" maddesi, *The Encyclopaedia of Islam, IX*, Brill, Leiden, 1997, s: 582–591.

Gravett, Christopher, Nicole, David, *The Normans: Warrior Knights and Their Castles*, Osprey, London, 2006.

Hitti, Philip K., *History of the Arabs: From the Earliest Times to the Present*, 10. baskı, Macmillan, New York, 1970.

_____, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, I*, çeviren: Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, 1989.

_____, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, III*, çeviren: Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, 1980.

Houben, Hubert, *Roger II of Sicily: A Ruler Between East and West*, Cambridge University Press, 2002.

Işıltan, Fikret, "Sicilya" maddesi, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, X*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, s: 589–596.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2014.

İbnü'l-Esîr, İzzedin, *El-Kamil Fi't-tarih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça, redaktör: Mertol Tulum, Bahar, İstanbul, 1987.

Jamieson, Alan G., *Faith and Sword: A Short History of Christian-Muslim Conflict*, London, 2006.

Johns, Jeremy, *Arabic Administration in Norman Sicily*, Cambridge University Press, 2007.

Kreutz, Barbara M., *Before the Normans: Southern Italy in the Ninth and Tenth Centuries*, Pennsylvania University Press, USA, 1996.

Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi: VII-XI. Yüzyıllar*, çeviren: İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1981.

Metcalfe, Alex, *Muslims and Christians in Norman Sicily: Arabic Speakers and the End of Islam*, London, 2003.

_____, *The Muslims of Medieval Italy*, Edinburgh University Press, 2009.

Özaydın, Abdülkerim, "Ağlebîler" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, I*, 1988, s: 475–478.

Pirenne, Henri, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara, 1984.

_____, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Siculo-Norman Art: *Islamic Culture in Medieval Sicily*, Museum With No Frontiers, Austria, 2004.

Skylitzes, John, *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*, çev. John Wortley, Cambridge University Press, 2010.

Şakiroğlu, Mahmut H., "Sicilya" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXXVII*, 2009, s: 138–139.

Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları, editör: David Abulafia, çeviren: Nurettin Elhüseyni, Oğlak Yayıncılık, 2005.

Taylor, Julie Anne, *Muslims in Medieval Italy: The Colony at Lucera*, Lexington, USA, 2005.

The Cambridge History Of Islam, *I*, editörler: P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, Cambridge University Press, 1970.

The Cambridge History Of Islam, *II*, editörler: P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, Cambridge University Press, 1970.

The Cambridge History Of The Byzantine Empire, *c. 500–1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge University Press, 2008.

The New Cambridge Medieval History, *II*, editör: Rosamond McKitterick, Cambridge University Press, 2005.

The New Cambridge Medieval History, *III*, editör: Timothy Reuter, Cambridge University Press, 2005.

The New Cambridge Medieval History, *IV/2*, editörler: David Luscombe, Jonathan Riley-Smith, Cambridge University Press, 2005.

The New Cambridge Medieval History, *V*, editör: David Abulafia, Cambridge University Press, 2005.

The Society Of Norman Italy, editörler: G.A. Loud, Alex Metcalfe, Brill, Hollanda, 2002.

VII. Eyyûbîler

Ahmed Es-Said Süleymân, *Tarihü'd-Düveli'l-İslâmiyye ve Mu'cemü'l-Üseri'l-Hâkime*, Darü'l-Maâri, Mısır 1969.

Ahmed Gassân Sebanu, *Memleketü Hama el-Eyyûbîyye*, Dımaşk, 1984, Darü'l Kuteybe.

Artuk, İbrâhim-Artuk, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu I-II*, İstanbul 1971-1974.

Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdâri Teşkilâtında Divânlar (750-847)*, TTK. Yay., Ankara 1997

El-Aynî, Bedrüddin Mahmud, *'Ikdu'l-Cumân fî Tarih-i Ehli'z-Zemân I-II*, (Tahkik ve Araştırma: Mahmud Rızk Mahmud), Matbaatü Dari'l-Kütûb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire 2002-2004.

Barthold, V. V. , *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (Haz. H. Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara 1990.

El-Bundârî, el-Feth bin Ali, *Senâü'l-Barki'ş-Şâmî*, (Tahkik: Fethiye en-Nebrâvî), Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1979.

Cahen, Claude, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, (Ter. Yıldız Moran, 3. Baskı), İstanbul 1994.

Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, (Günümüz Türkçesine Çev: Nejdet Gök), İletişim Yay., İstanbul 2004.

Dozy, R. , *Supplément aux Dictionnaires Arabes I-II*, Leiden 1881.

Ebû Şâme, Şihâbüddin Abdurrahman bin İsmâil bin İbrâhim bin Osman el-Makdisî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *'Uyûnu'r-Ravzateyn fî Ahbâr-ı Devleteyn (en-Nûriyye ve es-Salâhiyye)*, I. Kısım, (Tahkik: Ahmed el-Beysûmî) Dımaşk 1991.

----------, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn (en-Nûriyye ve's-Salâhiyye)*, (Tahkik ve Ta'lik: İbrâhim Şemsüddin), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

Ebû'l-Fidâ, el-Melik el-Müeyyed İmâdüddin Ebî'l-Fidâ İsmâil bin Ali bin Mahmud İbn Ömer bin Şâhinşâh bin Eyyûb, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yay., İstanbul 1998.

Es'ad Bin Mamatî, *Kitâbu Kavânîni'd-Devâvîn*, (Derleme ve Tahkik: 'Azîz Suryal 'Atiye), Mısır 1943.

Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (Ter. Ö. Rıza Doğrul, 2. Baskı), TTK Yay., Ankara 1987.

Hamilton, Gibb, *Salâhüddinü'l-Eyyûbî*, *(Dırâsât fi't-Tarihi'l-İslâmî)*, (Neşreden: Yûsuf İbiş), Beyrut 1996.

Hasaneyn Muhammed Rabia, *en-Nüzumü'l-Maliyye fi Mısr Zamani'l-Eyyûbîyyin*, Kahire 1964.

Hassanein Rabie, *The Financial System of Egypt 1169-1341*, New York, Oxford University Press, London 1972.

Hinz, Walther, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", (Ter. Acar Sevim), *Türklük Araş. Der.*, Yıl: 1989, Sayı: V.

Huart, Cl. "Kazasker", *İA*, c VI

İbn Aybek Ed-Devâdârî, Ebû Bekr bin Abdullah, *Kenzü'd-Dürer ve Camîü'l-Gurer (ed-Dürerü'l-Matlûb fî Ahbâr-ı Mülûk-i Benî Eyyûb)*, c. VII, (Tahkik: Said 'Abdülfettâh 'Âşûr), Kahire 1972.

İbn Haldûn, *Mukaddime II*. (Ter. Z. Kadirî Ugan, 3. Baskı, MEB Yay.), İstanbul 1991.

İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn (Kitâbü'l-İberve Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber)*, Beyrut ts.

İbn Hallikân, Ebû'l Abbas Şemsüddin Ahmed bin Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Beyrut, 1968-1972.

İbn Havkal En-Nesibî, Ebû'l-Kâsım, *Kitâbu Sûreti'l- Arz*, (II. Kısım, 2. Baskı), Leyden 1939.

İbn Şâhinşâh El-Eyyûbî, Muhammed b. Takıyüddîn Ömer, *Mizmârü'l-Hakâik ve Sırrü'l-Halâik*, (Tahkik: Hasan Habeşî), Alemü'l-Kutûb, Kahire 1968.

İbn Şeddâd, Bahâüddin, *en-Nevâdirü's-Sultaniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye (Siretü Salâhüddin)*, (2. Baskı), Kahire 1994,

İbn Vâsıl, Cemâlüddin Muhammed b. Sâlim, *Müferricü'l- Kürûb fi Ahbâr-ı Benî Eyyûb*, (İlk üç cildin tahkiki: Cemâlüddin eş-Şeyyâl), Kahire 1953-1960, (IV. ve V. Ciltlerin tahkiki: Hasaneyn Muhammed Rabia), Kahire 1972-1977.

İbnü'l-Esîr El-Cezerî, Ali bin Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim bin Abdülvâhid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fî't-Tarih (İslâm Tarihi)*, (Ter: A. Ağırakça-A. Özaydın, Red. : Mertol Tulum), Türkiyat Mat., İstanbul , 1987.

İmâdüddin El-İsfahânî, Muhammed b. Muhammed b. Hâmid, *el-Fethü'l-Kussi fi'l-Fethi'l-Kudsî*, (Tahkik ve Şerh: M. Mahmud Subh), Dârü'l-Kavmiyye, Kahire 1965,

İsâm Şibaru, *Tarihu'l-Maşriki'l-Arabî el-İslâmî*, Darü'l-Fikri'l-Lübnanî, Lübnan 1999,

El-Kalkaşendî, Ahmed bin Ali, *Subhu'l-'Aşâ fi Sınâati'l-İnşâ*, (Tahkik ve Ta'lik: Muhammed Hüseyin Şemsüddin), Darü'l-Fikr, Beyrut 1987.

Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lügati't- Türk*, (Ter. Besim Atalay, 3. Baskı, TDK Yay.), Ankara 1992.

Kopraman, K. Yaşar, "Memlükler", *DGBİT*, c. VI.

Kök, Bahaeddin, *Nûruddin Mahmud bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İşaret Yay, İstanbul 1990.

Köymen, M. Altay, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara Üniv. DTCF Yay., Ankara 1983.

----------, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, (2. Baskı), Ankara 1989

Kuşçu, Ayşe D. , *Eyyûbî Devleti Teşkilâtı*, (Basılmamış Doktora Tezi),Ankara 2005.

----------, *Eyyûbî Devleti Teşkilâtı*, TTK. Yay., Ankara 2013

Levy, R. , "Muhtesib", *İA*, c. VIII.

el-Makrîzî, Takıyüddin Ahmed bin Ali, *Kitabu's-Sülûk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk*, (Nşr. M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1956.

----------, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, Kahire 1996.

el-Mâverdî, Ali bin Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasan, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye (Ter. Ali Şafak, İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku)*, Bedir Yay., İstanbul 1976.

El-Mes'udî, Ebû'l-Hasen Ali bin el-Hüseyin bin Ali, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdini'l-Cevher*, (Tahkik: M. Muhyiddin, Abdülhâmid), Beyrut 1988.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Haz. Mehmet Altay Köymen), TTK Yay., Ankara 1999.

En-Nuveyrî, Şihâbüddin Ahmed bin 'Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l- Ereb fî Fünuni'l-Edeb*, (Tahkik: Said 'Âşûr, Kaynaklar: M. Mustafa Ziyâde, Fuad Abdülmuti es-Sayyâd), Mısır 1985.

Orkun, H. Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994.

El-Ömerî, İbn Fazlullah, *et-Ta'rifü bi Mustalahi'ş-Şerif*, (Tahkik: Semih ed-Durûbî), Mu'te Üniversitesi Yay., Ürdün 1992.

Özbek, Süleyman, *Türkiye Selçukluları-Eyyubî İlişkileri (1175-1250)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.

Parry, V. J. , "İslâm'da Harb Sanatı" (Ter. E. Merçil-S. Özbaran), *İstanbul Üniv. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, Yıl: 1974-1975, Sayı: 28-29

Er-Râfîî, Abdurrahman-Sâid Abdülfettah 'Âşûr, *Mısr fî'l-Usûri'l- Vustâ*, Kahire 1970.

Runcıman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Ter: Fikret Işıltan, 2. Baskı), TTK Yay., Ankara, 1992.

Es-Safedî, İbn Aybek Selâhaddin Halil, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, (Tahkik: Ahmed el-Arnavut-Türkî Mustafa), Dârü İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 2000.

Said Abdülfettâh 'Âşûr, *el-Hareketü's Salîbiyye l-II*, (6. Baskı), Kahire 1994.

Sevim, Ali-Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi*, TTK Yay, Ankara 1989.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddin Ebî'l-Muzaffer Yûsuf bin Kızoğlu et-Türkî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Ayân*, Meclis-i Dâireti'l- Maârifi'l-Osmaniyye, c. VIII/I-II, Haydarâbâd 1951.

Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, Çağ Yay., İstanbul 1983.

----------, "Eyyûbîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi VI*, Çağ Yay., İstanbul 1989.

----------, "Eyyûbîler", *Genel Türk Tarihi*, c. III.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu Yay., İstanbul, 1971.

----------, "İktâ", *İA*, c. V/II

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yay., (4. Baskı), Ankara 1988.

Yiğit, İsmâil, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *Türkler*, c. V.

Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, (Ter. : R. R. Arat, 5. Baskı), Ankara 1991.

Yûsuf Hasan Derviş Gavanme, *İmâretü'l-Kerek el-Eyyûbîyye*, (2. Baskı), Darü'l-Fikr, Amman 1982.

Ez-Zebîdî, Murtazâ, *Tervîhü'l-Kulûb bi-Zikr-i Mülûki Beni Eyyûb*, (Tahkik: Mediha eş-Şarkavî), Port Said ts.

II. ORTA ASYA VE ÖN ASYA'DA KURULANLAR

I. HAMDÂNÎLER

Abdü'l-Câbir, S. M. 1981, *eş-Şi'r fi Rihâbi Seyfüddevle el-Hamdânî*, 1. baskı, Beyrut.

Aşûr, S. A. 1987, *Tarihu'l-İslâm ve Hadaratîh*, Kahire.

Avcı, C. 1997, *İslâm-Bizans İlişkileri (M. 610–847)*, Doktora tezi, Bursa.

El-Belazürî, 1932, *Fütühu'l-Büldan*, neşr. R.M. Rıdvan, Kahire.

El-Cûmeylî, R. A. 1984, *Dirâsâtu fi Târihi'l-Abbâsiyye*, Bağdat.

Ed-Dineverî, S. 1982, Tarîhü'l-Mavsıl, Irak.

El- Hamevi, Y. 1986, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, 5 cilt.

Honıgmann, E. 1970, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul.

Hammâş, H. 1994, *Dirasât fi Târîhi'l-İslâm*, 1. baskı.

İbnü'l-Esîr, 1966, el-Kâmil fi't-Tarih, Nşr. J. Tornberg, Beyrut, , 13 cilt.

İbn Kesîr, 1995, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, XI, İstanbul, 15 cilt.

İbn Hallikân, 1948, Vefayâtü'l-*A'yân*, Kahire.

İbnü'l-Adîm, t.y. *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Halep*,I, neş, Halil Mansûr, Beyrut.

El-IŞ, Y. t.y. *Tarihî Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, Beyrut.

Keyyâli, S. 1939, *Seyfüddevle ve 'Asru'l-Hamdâniyyîn*, Halep.

Köymen, M. A. 1979, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara.

Kaegı, W. E. 2000, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, Çev. Mehmet Özay, İstanbul.

Lewis, B. 2002, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul.

Lapıdus, I. M. 2002, *İslâm Toplumları Tarihi (Hz. Muhammed'ten 19. Yüzyıla kadar)*, Çev. Yasin Aktay, İstanbul.

Müneccimbaşı, t.y. *Cami'üd-Düvel* veya *Sahaifü'l-Ahbar fi Vekayi'i'l-A'sar, Nuruosmaniye nüshası, I*, (vr, 227ª-235ᵇ).

Merçil, E. 1985, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul.

----------, Işıltan, F. 1966, *"Seyfüddevle"*, İA, X, İstanbul.

----------, Tuncel, M. 1991, *"Anadolu"*, DIA, III, İstanbul.

----------, Karaarslan, N. Ü. 1997, *"Hamdânîler"*, DİA, XV, İstanbul.

----------, Demirkent, I. 1996, *"Haçlılar"* DIA, C. XIV, İstanbul.

----------, Taşağıl, A. 1998, *"Hazarlar"*, DIA, XVII, İstanbul.

----------, Houtsma, M. 1950, *"Abdullah"* mad., İA, I, İstanbul.

----------, Sobernheim, M. 1950, *"Hamdânîler"* , *İA*, V, İstanbul.

----------, Yazıcı, T. 1997, *"Halep"*, DIA, XV, İstanbul.

Mez, A. 2000, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, Çev. Salih Şaban, İstanbul.

en-Nuveyrî, Ş. A. t.y. *Nihayetü'l-Arab fi Fünunu'l-Edeb*, Neş. Muhammed Fevzi el-'Antil.

Nuhaylî, D. 1979, *Fethü'l-Fâtimiyyîn li'ş-Şâm*, İskenderiye.

Ostrogorsky, G. 2006, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara.

Polat, İ. E. 2006, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, Ankara.

Riley-Smith, J. 2004, *Haçlılar Kimlerdi*? Çev: Berne Kılınçer, İstanbul.

Sâmir, F. 1970, *Ed-Devletü'l-Hamdâniyye fi Mavsıl ve Halep*, Bağdat, I.

Şek'a, M. 1977, *Seyfüddevle el-Hamdanî* veya *Memleketü's-Seyf ve Devletü'l-Eklâm*, Kahire.

Togan, A. Z. V. 1981, *Tarihte Usul*, 3. baskı, İstanbul.

Uçar, Ş. 1990, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul.

II. SÂMÂNÎLER

Anonim, *Hududü'l-Âlem, The Legion of the World*, nşr. ve ing. trc., V. Minorsky, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1993.

Anonim, *Tarih-i Sistan*, nşr. Melikü'l-şuara Bahar, Tahran hş. 1314.

Avfî, *Lübabü'l-elbab*, nşr. M. Abbâsî, Tahran hş. 1361.

Bel'amî, *Tarihnâme-i Taberi*, nşr., M. Ruşen, Tahran 1987.

Belazurî, *Fütuh el-Büldan*, trk. trk. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

Ebû Hafs En-Nesefî, *el-Kand fi zikr-i ulemâi Semerkand*, nşr. Nazr Muhammed Faryabî, Riyad 1991.

Ebu'l-Fazl El-Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, thk. Ali Ekber Feyyaz, Tahran hş., 1326; arp. trc., Yahya el-Haşşab-Sadık Neşat, Beyrut 1982.

Ebu'l-Hasan El-Amirî, *el-İ'lam bi-menakibi'l-İslâm*, thk. Ahmed Abdülhamid Gurab, Riyad 1988.

Gerdizî, *Zeyn el-Ahbar*, şerh. Abdülhayy Habibi, Tahran hş. 1367.

Hamdullah El-Müstevfî, *Tarih-i Güzide,* nşr. E.G. Browne, Londra-Leiden 1910.

Harezmî, *Mefatihü'l-ulûm*, Kahire 1923.

Hilal Es-Sâbî, *el-Münteza' min kitâbi't-tâcî li-Ebî İshak es-Sâbî*, yay. Muhammed Hüseyn el-Zebidî, Bağdat 1977.

İbn Ebî Usaybia, *Uyûn el-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ*, Beyrut t.y.

İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, trk. trc. ve ekler, Ramazan Şeşen, İstanbul 1995.

İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, nşr. J.H. Kramers, Brill 1938.

İbn Hurdâzbih, *Kitabü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992.

İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, I, thk. Abbas İkbal Aşiteyani, Tahran t.y.; ing. trc., E.G. Browne, *an Abriged Translation of the History of Taberistan*, Londra 1905.

İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-ümem*, I, II tsh. D.S. Margoliouth-H.F. Amedroz, Kahire t.y.

İbn Salah, *Tabakatü'l-fukahai'ş-şafiiyye*, I, Beyrut 1996.

İbn Sînâ, *el-Kanun fi'l-tıbb*, I, trk. trc., Esin Kahya, Ankara 1995.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi tarih el-ümem*, V, Haydarabad hş. 1357.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-tarih*, VII, VIII, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1979; trk. trc., Ahmet Ağırakça, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-tarih Tercümesi*, VII, VIII, İstanbul 1986.

İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, nşr. Şeyh İbrâhim Ramazan, Beyrut 1997.

Katib Çelebi, *Keşf-i Zünun an esami'l-kütub ve'l-fünun*, I,II, tsh., Şerafettin Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul 1941.

El-Kelâbâzî, *el-Tâ'arruf li-mezhebi ehl-i tasavvuf*, trk. trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1979.

El-Kıftî, *Kitâbü'l-ihbari'l-ulema bi ahbari'l-hükema*, nşr. Julius Rippert, Berlin 1903.

Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Marîfet el-Ekâlîm*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992.

Mar'aşî, *Tarih-i Taberistan u Ruyan u Mazenderan*, nşr. M. Cevat Meşkur, Tahran 1966.

El-Maturidî, *Tevhid*, trk. trc. Bekir Topaloğlu, İstanbul 2002.

Nasıreddin Münşî El-Katib, *Nesaim el-ezhar min letaim el-ahbar*, Tahran 1959.

Nerşahî, *Târih-i Buhara,* nşr. Abdülmecid Bedevî-Nasrullah el-Mübeşşir el-Tarazî, Kahire 1993.

Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, trk. trc. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987.

Nizamî Aruzî, *Çehar Makale, Muhammed b. Abdülvahhab Kazvinî*, Berlin 1927.

Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü'l-tevârîh*, II/IV, nşr. Ahmet Ateş, Ankara 1957.

Es-Sem'anî, *Kitabü'l-ensab*, III, thk. Abdullah Amr Barudi, Beyrut 1988.

Es-Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr fi mehâsin-i ehli'l-asr*, IV, şerh ve thk. M. Muhammed Kumeyha, Beyrut 1983.

Es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-şafiiyyeti'l-kübra*, II-IV, thk., M. Muhammed el-Tenahi-Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire 1964.

Es-Sülemî, *Risaletü'l-Melâmetiyye*, trk. trc. Ömer Rıza Doğrul, *İslâm Tarihinde İlk Melâmet ve Melâmiliğe ait en eski vesikanın tercümesi*, Ankara 1947.

Taberî, *Tarihü'r-rüsul ve'mülûk*, X, thk. Ebu'l-Fazl İbrâhim Kahire 1979.

El-Utbî, *Tarih-i Yeminî*, I, şerh. Şeyh el-Meninî, Kahire 1869; frs. trc. Cerbazakanî, *Tercüme-i Tarih-i Yeminî*, nşr. Cafer Şiar, Tahran hş. 1345.

Yakubî, *Kitabü'l-büldan*, nşr. M.J. de Goeje, Brill 1967.

Yakut El-Hamavî, *Mu'cemü'l-üdeba =İrşadü'l-erib ila ma'rifeti'l-edib, I, ed. D.S.* Margoliouth, *Yeni Delhi 1983.*

....., *Mü'cemü'l-buldan*, III/I, Frankfurt 1992.

Ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, Haydarabad 1956,

....., *Siyerü A'lami'n-nübela*, XVI, thk. Şuayb el-Arnavud-Hüseyn el-Esed v.d, Beyrut 1990.

Araştırma Eserleri

Ahmad, S. Maqbul, "Geodesy, Geology and Mineralogy, Geography and Cartography"-*History of Civilization of Central Asia*, IV, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s. 205-221.

....., "Coğrafya", *DİA*, VIII, 50-62.

Ağırakça, Ahmet, *İslâm Tıp Tarihi, Başlangıçtan VII/XIII. yy.'a Kadar*, İstanbul 2004.

Akgündüz, Ahmet, "Debusî", *DİA*, IX, 66-67.

Alper, Ömer Mahir, *İbn Sînâ*, İstanbul 2008, s. 113-120.

Artuk, İbrâhim-Artuk, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmi Sikkeler Kataloğu*, I, İstanbul 1970.

Azamat, Nihat, "Melâmet", *DİA*, XXIX, 24-25.

Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Ankara 1990.

....., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trk. trc. ve ekler, M. Fuat Köprülü, Ankara 1984.

....., "Orta Asya'da Moğol Fütühatına Kadar Hıristiyanlık", trk. trc. M.F. Köprülü, *Türkiyat Mecmuası*, I, İstanbul 1925

....., "Bel'âmi", *İA*, II, 465-466.

Bayat, Ali Haydar, "Ebû Mansûr el-Herevî", *DİA*, X, 180-181.

Bayraktar, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara 1997.

Bebek, Adil, "el-Ka'bî", *DİA*, XXV, 27.

Bosworth, C.E., *The History of Saffarids of Sistan and Mâlik of Nimruz (247/861 to 949/1542-1543)*, Newyork 1994.

....., *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern İran (944-1040)*, Beyrut 1973.

....., "Samanids", EI, VIII, 1025-1029.

....., "The Rulers of Chaghaniyan in Early İslâmic Times, *İran*, XIX, 1981, s. 1-20.

....., "An Alleged Embassy from the Emperor of China to the Amir Nasr b. Ahmad, A Contribution to Samanid Military History", *The Medieval History of İran and Afghanistan*, Londra 1977, s.1-13.

....., "Legal and Political Sciences in the Eastern Iranian World and Central Asian the pre Mongol Period", *History of Civilizations of Central Asia, IV/II, The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, The achievements*, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s. 133-141.

....., "Arabic, Persian and Turkish Historiography in the Eastern Iranian World", *History of the Civilization of the Central Asia*, IV, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s. 142-152.

....., "Banidjurids", *EI*, I, 125.

Bulliet, Richard, *The Patricians of Nishapur*, Cambridge 1972.

Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968.

Cahen, Claude, *İslâmiyet*, trk. trc. E. Nermi Erendol, İstanbul 1990.

Çubukçu, İbrâhim Agah, "İbn Sînâ'nın İslâm Felsefesindeki Yeri", *İbn Sînâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, der. Aydın Sayılı, Ankara 1984.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.

Durusoy, Ali, "İbn Sînâ", *DİA*, XX, 322-331.

Fazlıoğlu, İhsan, "Hazin, Ebû Ca'fer", *DİA*, XVII, 126-129.

Frye, R.N., "The Samanids", *Cambridge History of İran, IV*, Cambridge 1975, s.136-161; trk. trc., H.D. Yıldız, "Sâmânîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, İstanbul 1988, s. 49-75.

....., *Bukhara, the Medieval Achievement*, Oklahama 1965.

Genç, Reşat, "Karahanlılar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, ed. H.D. Yıldız, İstanbul 1987, s. 137-179.

Grabar, Oleg, *İslâm Sanatının Oluşumu*, trk. trc. Nuran Yavuz, İstanbul 1998.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melamilik ve Melamiler*, İstanbul 1992.

İnan, Yûsuf Ziya, *İslâmda Melamiliğin Tarihi Gelişimi*, İstanbul 1976.

İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnâmesi*, Ankara 1989.

de Jong, F. – Algar, Hamid, "Melâmatiyya", *EI* new edition, VI, 13-15.

Karacabey, Salih, "Hattabî", *DİA*, XVI, 489-491.

Kaya, Mahmut, " Ebü'l-Hasan el-Amirî" *DİA*, III, 69-70.

....., "Farabî", *DİA*, XII, 145-162.

Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1996.

Kehhale, Ömer Rıza, *Mücemü'l-müellifin*, XI, Beyrut 1986.

Kurbani, Kasım, *Zindeginame-i Devreyi İslâmi*, Tahran hş., 1365.

Kutluer, İlhan, "Ebu Zeyd el-Belhi", *DİA*, V, 412-414.

Lombard, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, trk. trc., Nezih Uzel, İstanbul 1983.

Madelung, W., "The Minor Dynasties of Northern Iran", *The Cambridge History of Iran*, IV, ed. R.N. Frye, Cambridge 1975, s. 198-250; trk. trc., "Taberistan", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, ed. H.D. Yıldız, İstanbul 1987, s. 451-465.

....., "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürci'e ve Hanefiliğin Yayılışı", trk. trc., Sönmez Kutlu, *AÜİFD.*, sayı; 33 Ankara 1992, s. 239-247.

Meisami, Julie Scott, "Why Write History in Persian ? Historical Writting in the Samanid Period", *Studies in Honour of C.E. Bosworth*, II, Leiden 2000, s. 348-374.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989.

....., "Simcûrîler I-Simcûr el-Devâtî" *İÜ Tarih Dergisi*, sayı: 32, İstanbul 1979, s. 71-88.

....., "Muhtacoğulları", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 67-93.

....., "Simcûrîler II - İbrâhim b. Simcûr", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı:10-11; İstanbul 1981, s. 91-96.

....., "Karategin Ailesi", *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. İbrâhim Yarkın'a Armağan*, Ankara 1987, s. 1-16.

....., "Simcûrîler IV - Ebû Ali es-Simcûrî", Belleten, sayı:195, Ankara 1985, s. 547-567.

....., "Simcûrîler V- Ebu'l-Kasım es-Simcûrî", *İÜ. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1983-1987, s. 123-138.

....., "Banucuriler", *DİA*, V, 59.

Mez, Adam, *X. yy'da İslâm Medeniyeti, İslâm Rönesansı*, trk. trc. Salih Şaban, İstanbul 2000.

Miles, G.C., "Numismatics", *Cambridge History of Iran*, IV, ed. R.N. Frye, Cambridge 1975, s. 364-377.

Mirbabaev, A.K.-Zieme, P.-Furen, Wang, "The Devolopment of Education, Maktab, Madrasa, Science endPedagogy"*History of Civilizations of Central Asia, IV/II, the age of achievement: A.D. 750to the end of the fifteenth century, The achievements*, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s. 31-60.

Mustagh, Q.-Berggren, J.L., "Introduction the Mathematicians and their Linage-Mathematical Sciences", *History of Civilization of Central Asia*, IV, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s. 177-194.

Naci, Muhammed Rıza, *Tarih ve Temeddon-i İslâmi der Kalemru-yi Samaniyan*, Tahran 1999.

Nazım, Muhammed, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Yeni Delhi 1971.

Öz, Mustafa, "Mukanna el-Horasânî", *DİA*, XXXI, 124-125.

Paket Chy, A.-Gilliot, C., "Works on Hadith and its Codification on Exegesis and on theology", *History of Civilizations of Central Asia*, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s. 91-96.

Richter-Bernburg, L.-Said, H. M., "Medical and Veterinary Siciences", *History of Civilizations of Central Asia, IV/II, The age of achievement: A.D. 750 to the end of*

the fifteenth century, The achievements, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000.

Sadi, L.M., "The Millennium of Ar-Razi (Rhazes)", *Islamic Medicine, Text and Studies on Muhammed b. Zekeriyya el-Razi*,c.XXV, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1996.

Safa, Zebihullah, *Tarih-i edebiyat der İran*, I, Tahran 1985.

Sayılı, Aydın, *The Observatuary in İslâm*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1998.

Sezgin, Fuat, *Geshichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, I, Leiden 1967.

Sönmez, Mehmet Ali, "İbn Hibbân", *DİA*, XX, 63-64.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

Taşağıl, Ahmet, Göktürkler, II, Ankara 1995.

Taylan, Necip, *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*, İstanbul 1994.

Terzioğlu, Arslan, *Yeni Araştırmaların Işığında Büyük Türk İslâm Bilim Adamı İbn Sînâ (Avicenna) ve Tababet*, İstanbul 1998.

Togan, Nazmiye, "Peygamber Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dini Hayatlarına Dair Kayıtları", *İÜ. TED*, IV, sayı:1-2, İstanbul 1964, s. 21-64.

Treadwell, Luke, "İbn Zafir el-Azdi's Account of Ahmad b. İsmâil al-Samani and the Succesion of His Son Nasr", *Studies in Honour of C.E. Bosworth*, II, Leiden 2000, s. 397-419.

Turhan, Kasım, *Din-Felsefe Uzlaştırıcısı Bir Düşünür Âmirî ve Felsefesi*, İstanbul 1992.

Uludağ, Süleyman, "Fütüvvet", *DİA*, XIII, 259-261.

....., "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim", *DİA*, XXV, 192-193.

Usta, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türkler'in İslâmlaşma Serüveni, Sâmânîler Devleti (874-1005)*, İstanbul 2007.

....., "Ortaçağ İslâm Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Olan Ticari Münasebetleri, (IX. ve XIII. yy.'lar arası dönemde) ", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Eylül-Ekim 2007, sayı: 170, s. 221-240.

Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Felsefesi, Eski Yunandan Çağdaş Düşünceye Doğru*, İstanbul 1983.

Yavuz, Y. Şevki, *İslâm Akaidinin Üç Şahsiyeti, Ahmed b. Hanbel, İbn Furek, Kadı Beyzavî*, İstanbul 1989.

....., "İbn Furek", *DİA*, XIX, 495-498.

Yazıcı, Tahsin, "Ehaveyni-i Buhârî", *DİA*, X, 497.

....., "Bel'ami, Ebû Ali", *DİA*, V, 390.

III. SÂMÂNÎLER'DE DİN

Belazurî *Fütuh El-Buldan*, trk. trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

Gerdizî, *Zeynu'l-Ahbar*, şrh. Abdülhayy Habibi, Tahran hş.1367.

El-Hakim Es-Semerkandî, *Sevadü'l-Azam fi'l-kelam*, Matbaa-i Cemâl, t.y.

İbn Fazlan, *Seyahatname*, trk. trc. ve ekler: Ramazan Şeşen, İstanbul 1995.

İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, nşr. J.H. Kramers, Brill 1938.

İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-ümem*, (Hilal es-Sabî zeyli), III, tsh. D.S. Margoliouth-H.F. Amedroz, Kahire t.y.

İbn El-Esir, *el-Kamil fi'l-tarih*, VIII, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979.

İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, nşr. Şeyh İbrâhim Ramazan, Beyrut 1997.

Makdisî, *Ahsenü't-Tekasim fi Marifet el-Ekalim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992.

Nerşahî, *Tarih-i Buhara*, thk. Abdülmecid Bedevi-Nasrullah Mübeşşir el-Tarazî, Kahire 1993.

Ebu'l-Muin En-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usuli'd-din*, I, thk. Hüseyin Atay, Ankara 1993.

Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, trk. trc. Mehmet Taha Ayar, İstanbul 2009.

Es-Sem'anî, *Kitabü'l-ensab*, I, thk. Abdullah Amr el-Bedevî, Beyrut 1988.

Es-Subkî, *Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l-kübra*, II, thk. M. Muhammed el-Tenahi-Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire 1964.

Taberî, *Tarihü'r-rüsul ve'mülûk*, IV-VIII, thk. Ebu'l-Fazl İbrâhim Kahire 1979.

El-Utbî, *Tarih-i Yeminî*, I, şerh. Şeyh el-Meninî, Kahire 1869; frs. trc. Cerbezakanî, *Tercüme-i Tarih-i Yeminî*, nşr. Cafer Şiar, Tahran hş.1345.

Ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffaz*, III, Haydarabad 1956.

....., *Siyerü a'lâmi'n-nübela*, XVII, thk. Şuayb el-Arnavud-Hüseyin el-Esed vd., Beyrut 1990,

Araştırma Eserleri

Bardakoğlu, Ali "Hanefi Mezhebi", *DİA*, XVI, 1-21.

Barthold, V.V, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. K. Yaşar Kopraman-İsmâil Aka, Ankara 2006.

....., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trk. trc. ve ekler, M. Fuat Köprülü, Ankara 1984.

....., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H.D. Yıldız, Ankara 1990.

Bosworth, C.E., Legal and Political Sciences in the Eastern Iranian World and Central Asian the pre Mongol Period", *History of Civilizations of Central Asia, IV/II, The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, The achievements*, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s. 133-141.

....., "An Alleged Embassy from the Emperor of China to the Amir Nasr b. **Ahmad**, A Contribution to Samanid Military History", The *Medieval History of Iran and Afghanistan*, Londra 1977, s. 1-13.

Bulliet, Richard, *The Patricians of Nishapur*, Cambridge 1972.

Daftary, Ferhard, *A Short History of İsmailis*, Cambridge 1998.

Demirci, Mustafa, "Türk-İslâm Medeniyetinin İkinci Dalgası: Orta Asya'da Gelişen Bilim ve Düşüncenin Dinamikleri (X-XIII. yy)" *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu*, 31 Mayıs-1 Haziran 2007 Isparta, 2007, s.77-85.

Ebû Zehra, Muhammed, *İslâmda Siyasî, itikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, trk. trc. Sıbğatullah Kaya, İstanbul 1993.

Erşahin, Seyfeddin, *Kırgızlar ve İslâmiyet, Göçebe bir Türk Boyunun İslâmlaşma Tarihi Üzerine bir Deneme*, Ankara 1999.

....."Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 39, Ankara 1999, s. 393-438.

Eyüpoğlu, İsmet Zeki, *Bütün Yönleriyle Tasavvuf, Tarikatlar, Mezhepler Tarihi*, İstanbul 1993.

Merçil, Erdoğan, Simcûrîler V-Ebu'l-Kasım el-Simcûrî", *İÜ. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1983-1987, s. 123-138.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, trk. trc. Osman Karatay, Ankara 2002.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melamilik ve Melamiler*, İstanbul 1992.

Kafesoğlu, İbrâhim, "Türkler", *İA*, XII/2, 142-280.

Kerimov, E.E., "Religions and Religious Movements, The Advent of İslâm; extent and impact", *History of Civilizations of Central Asia, IV/II, The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, The achievements*, ed. C.E. Bosworth-M.S. Asimov, Paris 2000, s.81-85.

Köprülü, Mehmet Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984.

....., *Türkiye Tarihi*, haz. Hanefi Palabıyık, Ankara 2005.

Kutlu, Sönmez, *Türkler ve İslâm Tasavuru*, İstanbul 2011.

....., "Kerrâmiyye", *DİA*, XXV, 294-296.

Madelung, W., *Maturidiliğin Yayılması ve Türkler*, trk. trc. Arslan Gündüz, Leiden 1971.

....., "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürci'e ve Hanefiliğin Yayılışı", trk. trc., Sönmez Kutlu, *AÜİFD.*, sayı; 33 Ankara 1992, s.239-247.

Massignon, Louis, *İslâmın Mistik Şehidi Hallac-ı Mansûr'un Çilesi*,trk. trc. İsmet Birkan, Ankara 2006.

Naci, M. Rıza, *Tarih ve temeddün-i İslâmi der kalemruyi Samaniyan*, Tahran 1999.

Necef, Ekber, *Karahanlılar*, İstanbul 2005.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslâm, Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İstanbul 1999.

....., *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakibnameler (Metodolojik Bir Yaklaşım Denemesi)* Ankara 1992.

Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul 2011

....., "Mukanna el-Horasânî", *DİA*, XXXI, 124-125.

Safa, Zebihullah, *Tarih-i edebiyat der İran*, I, Tahran 1985.

Şeker, Fatih Mehmet, *İslâmlaşma Sürecinde Türkler'in İslâm Tasavvuru*, Ankara 2012.

Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1993.

Uludağ, Süleyman, "Hallac-ı Mansûr", *DİA*, XV, 377-381.

Usta, Aydın *Şamanizmden Müslümanlığa Türkler'in İslâmlaşma Serüveni, Sâmânîler Devleti (875-1005)*, İstanbul 2007.

....., "Ortaçağ İslâm Dünyasının İslâm Ülkeleriyle Ticarî Münasebetleri (IX. – XIII. Yüzyıllar arası dönemde)" *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 170 Eylül-Ekim, İstanbul 2007, s. 221-239.

Yavuz, Yûsuf Şevki, "Maturidiyye" *DİA*, XXVIII, 165-175.

IV. TAHÎRÎLER

Âbî, Ebû Sa'd Mansûr b. Hüseyin (421/1030) *Nesru'd-Dur*, (I-VI), thk. Muhammed İbrâhim Abdurrahman, Kahire, 1987.

Arîb, İbn Sa'd Kurtubî, Sılatu Târîhi't-Taberî, Leiden, 1897.

Aştiyânî, Abbas İkbal, Târîhu İran Ba'de'l-İslâm Min Bidâyeti'd-Devleti't-Tâhiriyye Hattâ Nihâyeti'd-Devleti'l-Kaçariyye (205-1343/820-1925), Farsça'dan trc. M.Alaeddin Mansûr, Kahire, trz.

Avfî, Muhammed, Lubâbu'l-Elbâb (I-II), Ed. Edward G. Browne, Mirza Muhammed, London, 1906.

Barthold, Vasiliy Viladimir, "Tâhirîler", İ.A. (M.E.B.), İstanbul, 1970, XI, 636 vd.

Barthold, Vasiliy Viladimir, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz. H. Dursun Yıldız, Ankara, 1990.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya (279/892), Futûhu'l-Buldân, trc. Mustafa Fayda, Ankara, 1987.

Bosworth, C. E., "The Tâhirids and Saffârids", The Cambridge History of Iran, ed. R.N. **Frye**, (Cambridge, 1975), IV, 90-135.

Çelebi, Ahmed, İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi, trc. Ali Yardım, İstanbul, 1983.

Devletşah, Tezkire-i Devletşah, trc. Necati Lugal, İstanbul, 1994.

Dımaşkî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (744/1343), Tabakâtu Ulemâi'l-Hadîs (I-IV), thk. Ekrem el-Bûşî, Beyrut, 1989.

Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud (282/895), el-Ahbâru't-Tıvâl, thk. Abdülmün'im Âmir, Kahire, 1960.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (I-XIV), Komisyon, İstanbul, 1989.

Ebû Mansûr El-Bağdâdî, Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed (429/1037), Mezhepler Arasındaki Farklar, trc. E.Ruhi Fığlalı, Ankara, 1991.

Ebu'l-Ferec-Gregory (Bar Hebraeus) (m.1286), Ebu'l-Ferec Tarihi (I-II), trc. Ö.Rıza Doğrul, Ankara, 1945.

Feridüddin Attar, Ebû Hamid Muhammed b. Ebî Bekir İbrâhim (VII./XIII. yy), Tezkiretü'l-Evliyâ (I-II), Ed. Reynold A. Nicholson, London, 1905.

Frye, R. Nelson, Orta Çağın Başarısı Buhara, trc. Hasan Kurt, Ankara, 2000.

Frye, R. Nelson, The Golden Age of Persia, London, 1988.

Frye, Richard Nelson, "The Sâmânids", The Cambridge History of Iran, ed. R.Nelson Frye, (Cambridge, 1975), IV, 136-161.

Gerdizî, Ebû Said Abdülhay b. Dahhak, Tarîh-i Gerdizî, Tahran, 1327.

Gökalp, Yûsuf, Zeydîlik ve Taberistan'da Yayılması, Ankara, 1999, (Basılmamış yüksek lisans tezi.).

Hakim En-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah (404/1014), Târîhu Nîsâbur, nşr.Richard N. Frye, Mouton, 1965 (Tıpkı basım).

Hândmîr, Gıyaseddin (942/1535), Tarih-i Habîbi's-Siyer (I-IV), Tahran, 1333.

Hasenî, Ebu'l-Abbas, "Kitâbu'l-Mesâbih", Arabic Texts Concerning the History of the Zaydî **Imams**, Ed. Wilferd Madelung, Beyrut, 1987.

Hatib El-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali (463/1071), Târîhu Bağdad ev Medînetü's-Selâm (I-XIV,) Beyrut, trz.

http://members.tripod.com/~khorasan/Miscellaneous/TâhiridCoins.htm, (23.7.2002).

http://users.rcn.com/j-roberts/tah.htm (23.7.2002).

Isfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin (356/966), el-Ağânî (I-XXI), Beyrut, trz.

Isfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin (356/966), Makâtilü't-Tâlibiyyîn, şrh ve thk. S. Ahmed **Sakr**, Kahire, 1949.

Işıltan, Fikret, "Me'mûn", İ.A. (M.E.B.), 1970, VII, 693-700.

Işıltan, Fikret, "Tâhir b. Hüseyin", İ.A. (M.E.B.), İstanbul, 1970, XI, 631-635.

Işıltan, Fikret, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul, 1960.

İbn A'sem El-Kûfî, Ebû Muhammed Abdullah (314/926), el-Futûh (I-IV), Beyrut, 1987.

İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed, Kitâbu'l-Ikdi'l-Ferîd (I-VII), haz. Ahmed Emin, Ahmed Zeyyin, İbrâhim Ebyârî, Beyrut, 1983.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman (327/939), Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl (I-IX), Beyrut, 1952.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî, (I-II), Mısır, h. 1347.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), Lisânü'l-Mîzan (I-VII), Beyrut, 1971.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), Tehzîbü't-Tehzîb (I-XII), Haydarabad, 1326.

İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (681/1282), Vefeyâtü'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zaman (I-VIII), thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1977.

İbn Havkal, Sûretü'l-Arz, Farsçaya trc. Ca'fer Şiar, Tahran, 1345.

İbn Hibbân, Muhammed Ebû Hâtim et-Temîmî el-Bustî (354/965), Kitâbu's-Sikât (I-IX), Haydarabad, 1973.

İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah (300/912), el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Bağdat, trz.

İbn İsfendiyar, Muhammed b. Hasan, (VII./XIII.yy.) Abridged Translation of the History of Tabaristan, İngilizceye trc. E.G.Browne, M.A., M.B., Leyden, 1905.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmâil b. Ömer (774/1372) el-Bidâye ve'n-Nihâye (I-XIV), Kahire, 1933.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), el-Maârif, thk. Servet Ukkâşe, Kahire, trz.

İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak (385/995), el-Fihrist, tlk. İbrâhim Ramazan, Beyrut, 1997.

İbn Tağriberdî, Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Yûsuf (874/1469), en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kahire, I-XII, Kahire, trz.

İbn Tayfur, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Tâhir (280/893), Kitâbu Bağdad, Kahire, 1949.

İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabataba (709/1309), Kitâbu'l-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye, Mısır, trz.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed (630/1233), el-Kâmil fi't-Târîh, (I-XIII), Beyrut, 1965.

İbnü'l-İmad, Ebu'l-Fellah Abdülhay b. Ahmed (1089/1678), Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb, thk. Mahmud el-Arnavut, Beyrut, 1988.

Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (821/1418), Subhu'l-A'şâ fî Sınâati'l-İnşâ (I-XIV), tlk. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut, 1987.

Kandemir, Yaşar, "Ahmed b. Nasr el-Huzai", T.D.V.İ.A., İstanbul, 1989, II, 110.

Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah (1067/1657), Keşfu'z-Zunûn an Esmâi'l-Kütüb ve'l-Funûn (I-II), thk. Muhammed Şerafettin Yaltkaya, Rıfat Bilge el-Kilisî, İstanbul, 1971.

Kazvinî, Hamdullah b. Ebî Bekir b. Ahmed (730/1330), Tarîh-i Güzîde, İran, 1339.

Kırbaşoğlu, Hayri, Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm (Hayatı, İlmî Mevkii, Eserleri) Ankara, 1979, basılmamış doktora semineri.

Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf (350/961), Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât, Beyrut, 1908.

Köprülü, M. Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, 1981.

Kudâme B. Ca'fer, Ebu'l-Ferec (320/932), en-Nübez Min Kitabi'l-Harac ve Sun'ati'l-Kitâbe, Bağdat, trz.

Kurt, Hasan, "Orta Asya'nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türkler'in Rolü", İslâmî Araştırmalar, XII, S. 3-4, (1999), 353-366.

Kurt, Hasan, Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği), Ankara, 1998.

Kurt, Hasan, "Tâhirîler", T.D.V.İ.A., İstanbul, 2010, XXXIX, 403-404.

Kutlu, Sönmez, Türkler'in İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri, Ankara, 2000.

Mar'aşî, Zahîru'd-Dîn b. Seyyidü'd-Din (IX./XV.yy), Tarih-i Taberistan ve Ruyan ve Mazenderan, haz.Bernhard Dorn, Petersburg, 1850.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/957) Murûcu'z-Zeheb ve Maâdini'l-Cevher (I-IV) thk. M.Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, trz.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/957), et-Tenbîh ve'l-İşrâf, Beyrut, 1981.

Mîrhând, Ravzatü's-Safa, (I-VII), Lucknow, 1913.

Narşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer (348/959), Târîhu Buhara, thk. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî, Mısır, trz.

Nefisî, Saîd, Târîhi Hânedân-ı Tâhirî -1- Tâhir b. Hüseyin, Tahran, 1335.

Nesefî, Necmü'd-Dîn Ömer b. Muhammed (537/1142-1143), el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand, haz. Nazar Muhammed el-Faryâbî, Suûdî Arabistan, 1991.

Nicholson, Reynold A., A Literary History of the Arabs, Cambridge, 1956.

Nöldeke, Theodore, Sketches From Eastern History, Beyrut, 1963.

Nüveyrî, Şihâbuddin Ahmed b. Abdulvehhab (733/1333), Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb, thk. M. Cabir Abdu'l-Âl el-Hînî, Kahire, 1984.

Pamukçu, Ekrem, Bağdat'ta İlk Türkler, Ankara, 1994.

Perviz, Abbas, Ez Tâhiriyân Tâ Moğol, Tahran, 1316.

Sâbî, Ebû İshak, "Kitâbu't-Tâcî", Arabic Texts Concerning the History of the Zaydî Imams, Ed. Wilferd Madelung, Beyrut, 1987.

Safvet, Ahmed Zeki, Cemheretü Resâili'l-Arab fî Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhire (I-IV), Beyrut, trz.

Sehmî, Ebu'l-Kasım Hamza b. Yûsuf (427/1036), Târîhu Curcan, Beyrut, 1987.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed (562/1167) el-Ensâb (I-IV), tlk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut, 1988.

Strange, Guy Le, Baghdad During the Abbâsîd Caliphate From Contemporary Arabic, Oxford, 1924.

Strange, Guy Le, Buldânu'l-Hilâfeti'ş-Şarkiyye, Arapçaya trc. Beşir Francis-Korkis Avvad, Bağdat, 1954.

Suyûtî, Celâleleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir (911/1505), Târîhu'l-Hulefâ, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, 1988.

Sübkî, Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Takiyyüddin (771/1370), Tabakâtu'ş-Şafiiyyeti'l-Kübrâ (I-VI) thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv-M. Muhammed et-Tanahî, Kahire, 1964.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (548/1153), el-Milel ve'n-Nihal, Beyrut, 1990.

Taberî, Muhammed b. Cerîr (310/922) Tarîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk (I-X), thk. M.Ebu'l-Fazl İbrâhim, Kahire, trz.

Târîh-i Sistan, haz. Meliku'ş-Şuara Behar, Tahran, trz.

Wellhausen, Julius, Arap Devleti ve Sukutu, trc. Fikret Işıltan, Ankara, 1963.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (292/905), el-Buldân, Farsça'ya trc. Muhammed İbrâhim Âyetî, Tahran, 1347.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (292/905), Tarih (I-II), Beyrut, trz.

Yakut El-Hamevî, Şihâbuddin Ebû Abdullah b. Abdullah (626/1228), Mu'cemu'l-Buldân (I-V), Beyrut, 1979.

Yaşaroğlu, Hasan, Taberistan Zeydîleri (250-316/864-929), İstanbul, 1998, (Basılmamış doktora tezi.).

Yıldız, Hakkı Dursun, "Bâbek", T.D.V.İ.A., İstanbul, 1991, IV, 376 vd.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (748/1347), el-İber fî Haberi Men Ğaber (I-IV), thk. Ebû Hâcir Muhammed, Beyrut, 1985.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (748/1347), Siyeri A'lâmi'n-Nübelâ, Beyrut, 1984.

Zetterstéen, K.V., "Abdullah b. Tâhir", İ.A. (M.E.B.), İstanbul, 1950, I, 42 vd.

Zetterstéen, K.V., "Muhammed b. Abdullah", İ.A. (M.E.B.), İstanbul, 1960, VIII, 474 **vd.**

Zetterstéen, K.V., "Muhammed b. Tâhir", İ.A. (M.E.B.), İstanbul, 1960, VIII, 484.

Zetterstéen, K.V., "Müstaîn", İ.A. (M.E.B.), İstanbul, 1960, VIII, 826.

V. SAFFÂRÎLER

Arîb B. Sa'd (ö. 369/979), *Sılatü Târîhi't-Taberî* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl) (*Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk* içinde), XI, 11-184, Kahire 1990.

Barthold, V. V., "Saffâriler Tarihi Hakkında" (trc. Mehmet Altan Köymen), *Belleten*, VII, sayı 26, (Ankara 1943), s. 325-334.

_____, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990.

Bosworth, C. E., "Saffārids", *EI²*, VIII (Leiden 1995), s. 795-798.

_____, "The Tâhirids and Saffārids", *CHIr*, IV (Cambridge 1993), s. 90-135.

_____, "Yaḳūb b. al-Layth", *EI²*, XI, 254-255.

_____, *Sistān under the Arabs, From the Islamic Conquest to the Rise of the Saffārids (30-250/651-864)*, Rome 1968.

_____, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*, New York 1994.

_____, *The New Islamic Dynasties*, Edinburg 1996.

Büchner, V. F., "Sîstan", *İA*, X, (İstanbul 1993), s. 718-719.

Gerdîzî, Ebû Saîd Abdülhay b. Dahhâk b. Mahmud (ö. 431/1041'den sonra), *Zeynü'l-ahbâr* (Ar. trc. Affâf es-Seyyid Zeydân) Kahire 2006.

El-Hemedânî, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Abdülmelik (ö. 521/1127), *Tekmiletü Târîhi't-Taberî* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl) (*Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk* içinde), XI, 185-489, Kahire 1990.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut, ts.

İbn İsfendiyâr, Muhammed b. el-Hasen (ö. 613/1216'dan sonra), *The History of Tabaristan* (trc. E.G. Browne), London 1905.

İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. A. Ebû Mülhim v. dğr.), I-XIV, Beyrut, ts.

İbn Miskeveyh, Ebû Ali b. Muhammed (ö. 421/1030), *Kitâbü Tecâribü'l-ümem: The Eclips of the Abbâsîd Caliphate* (nşr. ve trc. H. F. Amedroz) I-VII, Oxford 1920-1921.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1200), *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed-M. Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992-1995.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. C.J. Tornberg), I-XIII, Beyrut 1399/1979.

El-Kazvinî, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî (ö. 750/1350), *Târîh-i Güzîde*, Londra 1910.

Kennedy, Hugh, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, New York 1986.

Kurt, Hasan, "Tâhirîler", *DİA*, XXXIX (İstanbul 2010), s. 403-404.

_____, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002.

Merçil, Erdoğan, "Saffârîler", *DİA*, XXXV (İstanbul 2008), s. 464-465.

_____, "Saffârîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V (İstanbul 1989), s. 417-449.

El-Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin (ö. 346/957), *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Beyrut 1988.

En-Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (ö. 348/959), *The History of Bukhara* (trc. Richard N. Frye), Cambridge 1954.

Nizâmülmülk, Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî (ö. 485/1092), *Siyâsetnâme* (Haz. Sadık Yalsızuçanlar), İstanbul 1999.

Özaydın, Abdülkerim, "Amr b. Leys", *DİA*, III (İstanbul 1991), s. 86-87.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Sîstan", *DİA*, XXXVII (İstanbul 2009), s. 274-276.

Siddiqi, Amir Hasan, *Caliphate and Sultanate in Medieval Persia*, Karachi 1969.

Eş-Şâbüştî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö. 388/998), *ed-Diyârât* (nşr. G. Avvâd), Beyrut 1986.

Et-Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), I-XI, Kahire 1990.

The Tārikh-E Sistān, (trc. Milton Gold), Roma 1976.

Yılmaz, Saim, "Abbâsîler Dönemi Türk Komutanlarından Mûnis El-Muzaffer'in (ö. 321/933) Hayatı ve Askerî Görevleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, VII/1, s. 123-156.

_____, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, İstanbul 2006.

III. ŞİÎ DEVLETLER

I. BÜVEYHÎLER

Abbott Nabia, "Two Buyid Coins", AJSLL, LVI (1939).

Ahmet Emin, *Zuhru'l-İslâm*, Mısır 1976.

Ateş, Ahmet, "Deylem", *İA*.

Akoğlu, Muharrem, *Büveyhîler döneminde Mutezile*, Ankara 2008.

Aynî, *es-Seyfu'l-Mühenned fi Sireti'l-Müluki'l-Müeyyed*, Kahire 1966.

Belazürî, *Fütuhu'l-Buldan*, Çev; Mustafa Fayda, Ankara 1987.

Bosworth C. E., *İslâm Devletleri Tarihi*, Çev; Erdoğan Merçil, Mehmet İpşirli, İstanbul 1980.

Bozkuş, Metin, Büveyhîler ve Şiîlik, Sivas 2003.

Büluşi, İbrâhim b. Ataullah, *Kirman fi'l-Ahdi'l-Büveyhî*, byy, 2004.

Buse Heri-Bert, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çev; Heyet, İstanbul 1988.

Cahen Cl., "Buwayhids or Buyids", *EI2*.

Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Beyrut 1997.

Ed-Durî Abdulaziz, *Dirasat fi'l-Usuri'l-Abbâsiyyeti'l-Müteahhire*, Bağdat 1945.

Genç, Süleyman, Halife el-Kadir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti, *Marife*, sayı; 2, Konya 2004.

Güner, Ahmet, "Ebu Kalicar", *DİA*.

Güner, Ahmet, "İmâdüddevle", *DİA*.

Güner, Ahmet, *Büveyhîler'den Adudüddevle ve Dönemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1992.

Güner, Ahmet, *Büveyhlerin Şiî-Sünnî Siyaseti*, İzmir 1999.

Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, Çev; Heyet, İstanbul 1986.

Hilal B. Muhassin, *Tarihu's-Sabi*, Beyrut, 2003.

Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni*, Çev; Heyet, İstanbul, 1993.

Isfehani, Hamza, *Tarihu Sini Mülukü'l-Arz ve'l-Enbiya*, Beyrut Trz.

İbn Havkal, *X. Asırda İslâm Coğrafyası*, Çev; Ramazan Şeşen, İstanbul 2014.

İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut 1977.

İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l-Ümem*, Beyrut 2003.

İbn Tagriberdi, *en-Nucumu'z-Zahira*, Beyrut 1992.

İbn Zafir, *el-Ahbarü'd-Düveli'l-Munkatıa*, Kahire trz.

İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, Beyrut 1995.

İbnü't-Tiktaka, *el-Fahri*, Beyrut 1966.

El-Kaysi Nahiz Abdürrezzak Defter, *el-Meskukatü'l-İslâmiyye fi'l-Ahdi'l-Büveyhî bi'l-Irak*, Bağdad 2009.

Kebir Mefazullah, *el-Üsretü'l-Büveyhîyye fi Bağdad*, terceme; Felah Hasan el-Esedi, Bağdad 2012.

Kennedy Hugh "Al-Muwaffak" , *EI2*.

Kennedy Hugh, "Al-Mu'tadid", *EI2*.

Kennedy Hugh, *The Late Abbâsîd Pattern*, 945-1050, Cambridge University Press, 2010.

Kurevi İbrâhim Selman, *el-Büveyhîyyun ve'l-Hilafetü'l-Abbâsiyye*, byy, 1982.

Kusaybi Sad B. Abdülaziz, *el-Yehud fi'l-Asri'l-Büveyhî*, Riyad 2001.

Lewis Bernard, "The Fatimids and the Route to India" *Revue de la Fac. de Sc. Econ.* d'Istanbul I953.

M. Canard, "Hamdanids", *EI2*.

M. Seligsohn, "Adudüddevle", *İA*.

Madelung Wilfred, "Abu Ishaq al-Sabi On the Alids of Tabaristan", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 26, No. 1. (Jan., 1967), pp. 17-57.

Merçil Erdoğan, "Büveyhîler", *DİA*.

Mesudi, *Mürucu'z-Zeheb*, Beyrut 1988.

Muhammed Ali Vefa, *el-Hilafetü'l-Abbâsiyye fî Ahdi Tasalluti'l-Büveyhîyyin*, İskenderiye, 1991.

Müneymine Hasan, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhîyye: es-Siyasî ve'l-İktisad ve'l-İctimaiyye,* Beyrut, 1987.

Nizâmülmülk, *Siyasetname,* Çev, Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987.

Ömer Faruk, *el-Hilafetü'l-Abbâsiyye fî Asri'l-Fevda'l-Askerîyye,* Bağdat 1977.

Özaydın Abdülkerim, "Adudüddevle", *DİA.*

Özaydın Abdülkerim, "Fahrüddevle", *DİA.*

Özaydın Abdülkerim, "Kavurd Bey", *DİA.*

Philip K. Hitti, *İslâm Tarihi,* Çev; Salih Tuğ, İstanbul 1989.

Saade Safiyye, *Min Tarihi Bağdad El-İctimai; Tatavvuru Mensıbi Kadi'l-Kudat Fî'l-Fetreteyn; el-Büveyhîyye ve's-Selcukiyye,* Beyrut 1988.

Shainol Jiwa "Fatimid-Buyid Diplomacy", *Journal of Islamic Studies,* 3:1, 1962, 57-71.

Sourdel D., "Abbâsî Hilafeti", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti,* Çev; Heyet, İstanbul 1988.

Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa,* Mısır 1952.

Taneri, Aydın, "Celalüddevle", *DİA.*

Ubbadi, Ahmet Muhtar, Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fatımi, Beyrut trz.

Umran, Abdüllatif, *el-Edebü'l-Arabi fî Belat Adudüddevle el-Büveyhî,* Dımaşk, 2002.

Zahiri, Mahmud Ganavi, *el-Edeb fî zılli Beni Büveyh,* Kahire 1949.

Zettersteen K.V. -C. E. Bosworth, "Al-Muktadir", *EI2.*

Zettersteen K. V., "Al-Radi bi'llah", *EI2.*

Zettersteen K.V., "Büveyhîler", *İA.*

Zettersten K.V. -C. E. Bosworth, "Al-Muktafî", *EI2.*

II. FÂTİMÎLER

'Abbâdî, A. Muhtar-Abdulaziz Salim, *Tarihu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye fî Mısr ve'ş-Şâm,* Beyrut, 1981.

'İnan, Muhammed Abdullah, *Tarihu'l-cami'i'l-Ezher,* Kahire, (Tarih yok.).

Abbâdî, Ahmed Muhtar, *fî't-Tarîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî,* Beyrut, (Tarih yok).

Abdusselam, Havâriyye, *el-Hayatü'l-iktisâdiyye fi medineti'l-Fustât,* Kahire, 1993.

Antâkî, Yahya b. Saîd, *Tarih* (Ed. L. Cheıkho, B. C. Carra De Vaux, H. Zayyat), La Durbeco, 1954.

Atallah, H. Ahmed, *el-Hayatü'l-fikriyye fi Mısr fi'l-'asri'l-Fâtımî,* Kahire, 1989.

Atar, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilatı,* Ankara, 1981.

Bağdâdî, Abdulkahîr, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (Çev. E. Ruhi Fığlalı), Ankara, 2001.

Bağlıoğlu, Ahmet, Orta *Doğu Siyasî Tarihinde Dürzîler,* F.Ü. Orta Doğu Araştırma Merkezi, Elazığ, 2006.

Bakır, Abdulhalik, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten,* LXIV, 241, Ankara, 2001, s. 749-826.

Bakır, Abdulhalik, *Taş ve Toprak Mamülleri,* Ankara, 2001.

Barthold, W. *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Çev. M. F. Köprülü), Ankara, 1940.

Becker, C. H. "Mısır", *İ. A.*, Eskişehir, 1997, VIII, 217-242.

Brett, Michael, *The Rise of the Fatimids*, Leiden, 2001.

Cahen, Claude, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet* (Çev. E. N. Erendor), Ankara, 1990.

Canard, Marius, *Tertîbu memleketi'l-Fâtımîyyîn fi Mısr*, Cezair, 1907.

Çelik, Aydın, "Ağlebîler", F. Ü. *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, IV, Sa, 2, Elazığ, 2006, 87-105.

Çelik, Aydın, "Fâtımîler Devletinde Bir Türk Komutan Alptekin", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12, S.1, Elazığ, 2002, s. 283-296.

Çelik, Aydın, "Fâtımîler'in Hicaz Politikası", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 2, s. 145-162.

Çelik, Aydın, "Fâtımî-Selçuklu Münasebetleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt, IV, Ankara, 2002, 745-752.

Çelik, Aydın, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, F.Ü. Orta Doğu Araş. Merkezi, Elazığ, 2008.

Çelik, Aydın, *Kuruluş Dönemi Fâtımîler Devleti-Siyasî Tarihi (909-969)*, Ankara, 2007.

Dâî İdrîs İmâmuddin, *Tâihu'l-hulefâi'l-Fatımiyyîn bi'l-Mağrib el-kısmu'l-hâss min kitâbi 'uyûnu'l-ahbâr* (Thk. M. Ya'lâvî), Beyrut, 1985.

Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İstanbul, 1996.

Deşrâvî, Ferhât, (Arp. Çev., H. es-Sâhilî), *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye bi'l-Mağrib*, Beyrut, 1994.

Devadârî, Abdullan b. Aybek, *Dürretü'l-mudiyye fi ahbâri'd-devleti'l-Fâtımîyye*, (Thk. Salahuddin el-Müneccid), Kahire, 1961.

Döğen, Şaban, *İslâm ve Astronomi*, İstanbul, 1993.

Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmâil, *el-Muhtasar kitabu'r-ravzateyn fi ahbari'd-devleteyn*, Cidde, 1997.

Ebû Zehrâ, Muhammed, *İslâm'da Siyasî İtikadîve Fıkhî Mezhepler Tarihi* (Çev. H. Karakaya), İstanbul, 1983.

Ebü'l-Fidâ, 'İmamuddin İsmâil, (Tah: Hasan İ. Hasan), *el-Muhtasar fî tarîhi'l-beşer*, I-III, Kahire, (Tarih yok).

Fehervarî, G. "Sanat ve Mimari" (Çev. İrfan Pamuk) *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, C. 4, İstanbul, 1988.

Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İstanbul,1996.

G. Wiet, *Kahire Medînetü'l-fenn ve't-ticâre* (Arp.çev. Mustafa 'Abbâ dî), Beyrut, 1968.

Goitein, S. D., *A Mediterranen Society*, Vol. 4, Los Angeles, 1900-1985.

Halîfât, 'İvad Muhammed, *en-Nuzumu'l-ictimâiyye ve't-terbeviyye 'inde'l-İbâdiyye fî şimâli İfrîkıye*, Uman, 1982.

Halm, Heinz, *The Empire of the Mahdi* (İngilizceye çev. Michael Bonner), Leiden, 1996.

Hamdanî, Abbas, "Some Considerations on the Fatimid Caliphate as a Mediterranean Power", *Atti del Terze Congresso di Studi Arabie Islamici,* (1-6 Sebtembre 1966), Ravello-Napoli, pp. 385-396.

Hamdanî, Hüseyin "The History of the İsma'ili Da'wat and its Literature during the last phase of the Fatimid Empire", *Journal of Royal Asiatic Society*, S. 1, (1932),

Hamevî, Yakut b. Abdillah, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, Beyrut, 1995.

Hammed, Adile Ali, *Kıyâmü'd-devleti'l-Fatımiyye bi bilâdi'l-Magrib*, Beyrut, 1980.

Harbûtlî, Ali Hasan, *el-'Azîz-Billâh el-Fâtımî*, Kahire, 1968.

Hasan Ahmed Mahmud, Münâ Hasan Ahmed Mahmud, *Mısru'l-İslâmiyye munzu'l-fethi'l-'Arabî hattâ nihâyeti'd-devleti'l-Fatımiyye*, Kahire, 1990/1991.

Hasan İ. Hasan, "Fâtımîler", *D.G.B.İ.T.*, V, İstanbul, 1988.

Hasan İ. Hasan, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (Çev. Heyet), IV, İstanbul, 1988.

Hasan İ. Hasan, *Tarîhu'd-devleti'l-Fatımiyye*, Mısır, 1981.

Zekî Muhammed Hasan, *Kunûzu'l-Fâtımîyyîn*, Kahire, 1937.

Hitti, Philip K, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi* (Çev. S. Tuğ), I-II, İstanbul, 1989.

http:/www. Turktotalwar.com (Fatimi Devleti Sınırları Haritalar 1-2)

İbn 'İzârî El-Merrâkuşî, *Kitâbu'l-beyâni'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (Neşr ve thk. Levi Provencal-G.S. Colin), I-III, Leiden, 1948.

İbn Batutâ, Şerefuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillah Tancî, *İbn Batûta Seyahatnamesi* (Çev. Mümin Çevik), İstanbul, 1993.

İbn Dokmak, İbrâhim b. Muhammed b. Eydumur el-'Alâî, *el-İntisâr li vasıtati 'akdi'l-emsâr fi tarihi Mısr ve cuğrafiyyetihâ*, (Thk. Carl Foulers), Bulak, 1992.

İbn Haldûn, *Mukaddime* (Çev., Z. K. Ugan), M. E. B.Yayınları, I, İstanbul, 1990.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemsuddin Ahmed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-Zemân* (Thk. Hasan Abas), C. I-VIII, Beyrut, 2009.

İbn Hammâd, Muhammed b. Ali, *Ahbâru mülûki beni 'Ubeyd ve sîretuhum* (Thk. T. Nakara, A. 'Uveys), Riyad, (Tarihsiz).

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım b. Havkal en-Nasîbî, *Kitâbu sûreti'l-'arz*, Beyrut, 1938.

İbn İyas, Muhammed b. Ahmed b. el-Hanefî, *Bedâi'u'z-zuhûr fi vekâi'i'd-duhûr, I/1*, Kahire, 1982.

İbn Kalânisî, Ebû Ya'lâ Hamza, *Zeylu tarihi Dımaşk* (Nşr. H. F. Amedroz), Beyrut, 1908.

İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer, *el- Bidâye ve'n-nihâye*, (Çev. M. Keskin), I-XV, İstanbul, 1994.

İbn Memmâtî, Es'ad, *Kavâninu'd-devâvîn* (Thk. Azîz Suryal 'Atiyye), Kahire, 1991

İbn Munkiz, Üsame, *Kitâbu'l-İ'tibâr* (Çev. Y. Ziya Cömert), İstanbul, 1992.

İbn Müyesser, Tacuddin Muhammed b. Ali b. Yûsuf b. Celeb Râgıb, *el-Müntekâ min ahbâri Mısr* (Thk. Eymen Fuad Seyyyid), Kahire, 1981.

İbn Zâfir, Cemalu'd-Din Ali, *Ahbâru'd-duveli'l-munkatı'a* (Thk: A. Feree), Kahire, 1972.

İbn Zulâk, Hasan, *Ahbâru Sibeveyh el-Mısrî* (Thk. Muhammed İbrâhim Sa'd ve Hüseyin Dîb) Kahire, 1933.

İbnü'l-'Adîm, Hebbetullah el-Halepî, *Zübdetü'l-Haleb min tarihi Halep*, Beyrut, 1996.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi* (Çev. A. Ağırakça vd.), I-XII, İstanbul, 1985-1987.

İbnü's-Sayrâfî, Ebü'l-Kâsım Ali b. Müncib b. Süleyman *Kanûn fi dîvani'r-resâil ve el-işâre ila men nâle'l-vezâre* (Thk. Eymen Fuad Seyyid), Kahire, 1990.

James, David, *İslâmic Art an İntroduction*, London, 1974.

Kâdî En-Nu'mân, *Risâletu iftitâhi'd-da've*, (Thk. V. Kâdî), Beyrut, 1970.

Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-a'şâ fi sınâ'ati'l-inşâ* (Nşr. M. H. Şemseddin), III, Beyrut, 1987.

Kasîr, Seyfuddin, *İbnu Havşeb ve'l-hareketü'l-Fatımiyye fi'l-Yemen*, Dımaşk, (Tarih yok).

Kazıcı, Ziya, *İslâm Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1995.

Köymen, M. A. Altan, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1989.

Kureşî, İdrîs İmamuddin,*'Uyûnu'l-ahbar fi fünûni'l-âsâr* (Thk. Mustafa Ğâlib), Beyrut 1984.

Lane-Pool, Stanley, *Sîretü'l-Kahire* (Arp. Çev. Hasan İ. Hasan, Ali İ. Hasan), Kahire, 1997.

Le Bon, Gustave, *Hadâratu'l-Arab* (Arp. Çev. Adil Zu'aytir), Kahire, 1948.

Lev, Yaacov, "The Fatimid Conquest of Egypt- Military, Political and Social Aspects", *İsrael Oriental Studies*, IX, Tel Aviv, 1979.

Lev, Yaacov, "The Fatimid Vizier Ya'qub ibn Killis and the Begining of the Fatimid Administration in Egypt", *Der İslâm*, Vol., 58, (1981), s. 237-249.

Levçenko, M. V., *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi* (Çev. Maide Selen), İstanbul, 1999.

Lewis, Bernard, "İsmaililer", *İA*, Eskişehir, 1997, C. 5/2, s. 1120-1124.

Lewis, Bernard, "Mısır ve Suriye" (Çev., H. Aktaş), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, s. 193.

Lombard, Maurice, *Coğrafîyatü't-tarihiyye li'l-'alemi'l-İslâm hilale'l-kurûni'l-erba'a-ti'l-ûlâ*, (Arp. Çev. Abdurrahman Hamide), Dımaşk, (Tarh yok.).

Lombard, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm* (Çev.,N. Uzel), İstanbul, 1983.

Macid, Abdulmun'im, *Nuzumu'l-Fâtımîyyîn ve rusûmuhum*, Kahire, 1955.

Macid, Abdulmun'im, *Zuhûru'l-hilâfeti'l-Fâtımîyye ve sûkûtuhâ fî Mısr*, Kahire, 1994.

Makrîzî, Takiyuddin Ahmed b. Ali, *Beyânu ve'l-i'râbu 'amma bi 'ardi Mısra mine'l-'A'rab*, İskenderiye, (Trz.).

Makrîzî, Takiyuddin Ahmed b. Ali, *el-Mevâ'izu ve'l-i'tibaru fi zikri'l- hıtati ve'l-âsâr*, I-II, Kahire, 1270.

Makrîzî, Takiyuddin Ahmed b. Ali, *İtti'azu'l-hunefâ bi ahbari'l-eimmeti'l-Fâtımîyyîn el-hulefâ* (Thk. Cemaluddin Şeyyal), (C. I,) Kahire, 1948.; II ve III. Cildi, (Thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed), Kahire, 1996.

Makrîzî, Takiyuddin Ahmed b. Ali, *Kitâbu'l-mukaffâ el-kebîr* (Thk. Muhammed Ya'lâvî), Beyrut, 1987.

Mazaherî, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul, 1972.

Medenî, Ahmed Tevfik, *el-Müslimune fî cezîreti sıkıliyye ve cunûbî İtalya*, Cezair, (Tarih yok).

Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti* (Çev. S. Şaban), İstanbul, 2000.

Muddazir, Abdurrahim, "Hukuki Kurumlar", *İslâm Şehri* (Ed. R.B. Serjant, Çev. E. Topçugil), İstanbul, 1992.

Mübarek, Ali Paşa, *Hıtatu't-tevfîkiyyetü'l-cedîde li Mısra'l-Kahire*, I-IV, Kahire, 1980.

Münâvî, Muhammed Hamdî, *Vezâretü ve'l-vüzerâu fî 'ahdi'l-Fâtımîyyîn*, Kahire, 1970.

Müsebbihî, Muhammed b. Abdullah, *Ahbâru Mısr* (Thk. W.G. Millward), Kahire, 1980.

Nâsır-I Hüsrev, *Sefernâme* (Çev. Abdulvehhab Tarzî), İstanbul, 1994.

Nuhaylî, Dervîş, *Fethu'l-Fatımiyîn li'ş-Şam*, İskenderiye, 1979.

Nüveyrî, Şihabuddin Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* (Thk. Necip M. Fevvâz, Hikmet K. Fevvâz), C. 28-29, Beyrut, 2004.

O'leary, De Lacy, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, Delhi, 1987.

Ostrorsky, Georg, *Bizans Devleti* (Çev. F Işıltan), Ankara, 1999.

Ömerî, Şihabuddin Ahmed b. Yahya b. Fadlillah, *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr* (Thk. Eymen F. Seyyid), Kahire, (Trz.).

Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları-1*, Ankara, 1994.

R. Guest, "İskenderiye", *İA*, C. 5/2, Eskişehir, 1997, s. 1084-1088

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi* (Çev. Fikret Işıltan), I-III, Ankara, 1992.

Rûzravârî, Zâhiruddin, *Zeylu kitâbu tecâribi'l-ümem* (Thk. H. F. Amedroz), Bağdat, 1914.

Saîd, Hayrullah, *Amelu'd-du'âti'l-İslâmiliyyîn fi'l-'asri'l-Abbâsîyyîn*, Dımaşk, 1993.

Sâvî, Ahmed Seyyid, *Meca'atü Mısru'l-Fâtımîyye; Esbâb ve Netâic*, Beyrut, 1988.

Selam, Şafî Mahmud, *Ehlu'z-zımme fi Mısr fi'l-'asri'l-Fâtımîyyi's-sânî ve'l-Eyyûbî*, Mısır, 1982.

Semenova, L. A., *Târîhu Mısri'l-Fatımiyye* (Arp. Terc. ve thk. Hasan Beyyûmî), Kahire, 2001.

Sevim, Ali, *Suriye –Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, T.T.K., Ankara, 1989.

Seyyid, Eymen Fuâd, *ed-Devletü'l-Fatımiyye fî Mısr tefsîr cedîd*, Kahire, 1992.

Stern, M. "The Succession to the Fâtımîd İmam al-Âmir, the Claims of the Later Fâtımîds to the Imamate, and the Rise of Tayyibî Ismailism" *Oriens* IV, (1951), s. 193-255.

Stern, S. M., "An Embassy of The Byzantine Emperor to the Fâtımîd caliph al-Mu'izz", *Byzantion*, S. 20, (1950), s. 239-258.

Stern, S. M., *Studies in Early İsma'ilism*, Leiden, 1983.

Suphi es-Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri Tarihi* (Çev. İ. Sarmış), İstanbul, 1981.

Surûr, M. Cemaluddin, *Siyâsetü'l-Fatımiyye el-hâriciyye*, Kahire, 1976.

Surûr, M. Cemaluddin, *Tarihu devleti'l-Fâtımîyye*, C. I-II, Kahire, 1994.

Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman, *Husnu'l-muhâdara fî ahbâri Mısr ve'l-Kahire*, Beyrut, 1997.

Şeşen, Ramazan, *Salahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul, 1983.

Tağrîberdî, Cemaluddin Ebi'l-Mehâsin Yûsuf el-Atabekî, *en-Nücûmu'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kahire*, Beyrut, 1992.

Takkûş, M. Süheyl, *Târihu'l-Fatımiyyîn fî şimâli İfrîkıye ve Mısr ve Bilâdi'ş-Şam*, Beyrut, 2001.

Tamir, Arif, *Müstansır Billâhi'l-Fâtımî*, Beyrut, 1990.

Tamir, Arif, *Ubeydullah el-Mehdî*, Beyrut, 1990.

Tamir, Arif, *Târîhu'l-İsmâiliyye*, I-IV, London, 1991.

Tedmûrî, Abdusselam, *Lübnan min siyâseti'l-Fâtımîyye hatta's-sûkût bi yedi's-Salibiyyîn*, Trablus, 1994.

Volkoff, Oleg V., *Le Caire*, Caire, 1970,

Yazılıtaş, Nihat, *Fâtımî Devleti Tarihi*, İstanbul, 2010.

Yiğit, İsmâil, "Murâbıtlar", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 152-155.

Yörükân, Y. Ziya, *Ebü'l-Feth Şehristânî "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme* (Haz. Murat Memiş), Ankara, 2002.

III. KARMATÎLER

..."Karmatîler" Türk *Ansiklopedisi*, Ankara 1974.

Abdulcebbar El-Hemezani, *Kitabu'l-Tespit Delaili Hükümet-i Seyyidine Muhammed*, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi, İstanbul 1575, s. 147-153.

Abdulkadir El- Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Prof. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1991.

Akbar, Faiza, "Secular Roots Religious Dissidence in Early Islam: the Case of Qaramita of Sawad Al-Kufe" , *Journal İnstitute of Muslim Minority Affairs*, vol. 12.2, London 1991.

Akbar, Faiza, "The Secular of Religious Dissidence in Early Islam": *Journal İnstituıte of Müslim Minorty Affairs*, vol. 12/2, London 1991.

Alexandre Bennigsen Chantal Lemercier Quelgu Ejay, *Sufi ve Komiser Rusya'da İslâm Tarikatları*, "Le Soufi et le Commissaire", "Les Confreries musulmanes en URSS", terc. Osman Türer, Ankara 1988.

Algar, Hamid, "The Revolt of Agha Khan Mahallati and The Transference of the Ismaîli Imamata to India" *Studia Islamica*, Paris 1969, XXIX, s. 55-80.

Ali B. Hasan El-Hazrecî (812/1409), Asecedü'l-Mesbûk, thk, Süheyl Zekkâr, Ahbâru'l Karâmıta, Riyad 1989.

Ali Sevim, Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Seferi, Belleten, XXIV, S.94, Ankara 1960.

Arnold, W., "Bohorâ", *İA*., II.

Artuk, İbrâhim, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944.

Atvan, Hüseyin, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye, Tarih ve't Tavvuruh*, Beyrut 1984.

Bağdadî, *el-Fark; Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. Ruhi Fığlalı, İstanbul 1979.

Bedevî, Abdurrahman, *Mezâhibu'l İslâmiyyin*, Beyrut 1973.

Bosworth, C. E., *İslâm Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980.

Browne, Edward, *Literary History of Persia*, II, Cambridge 1956.

Cevdet Paşa, Ahmet, *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, IX, Dersaadet 1912.

Colin, George S., "Sicilmase", *İA.*, X, s. 587.

Corbin, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi*, I, çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul 2002.

Corbin, Henry, *Cylical Time and Ismaili Gnosis*, tr. R. Manheim-J. W. Morris, London 1983.

Çağrıcı, Mustafa, "Da'vet", *DİA.*, IX, 18.

Çubukçu, İ. Agâh, *Gazzâlî ve Bâtınilik*, Ankara 1964.

Daftary, Farhad, The Ismailis: Their History and Doktrins, Cambridge Üniversity Press 1990.

Daftary, Farhad, "The Isma'ili Da'wa outside the Fatımîd Dawla", *The Institute of Ismaili Studies* 2000.

Daftary, Farhad, "The Mediaval Isma'ilis of the Iranian Lands", *The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture*, II, ed. Carole Hillenbrand, Brill: Leiden Boston, Kola, 2000.

Daftary, Farhad, "The Medieval Isma'ilîs of Oranian Lands", *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosword, II, The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture*, Brill: Leiden Boston, Koln 2000, s. 45-46.

Daftary, Farhad, *A Short History of the Ismailis, Traditions of a Muslim Community*, Edınburg Unıversıty Pres, 1998.

Daftary, Farhad, *The Assassın Legends Myths of the Isma'ilis*, London-New York, 1994.

Daftary, Farhad,"A Major Schism in the Early Isma'lî Movement" Stıdia Islamica 77, 1993, s. 123-129.

De Geoje, "Les Carmathes Du Bahraın Et Les Fatımıdes", *JA.*, Tom., V, 1896.

De Goeje, M. J., *Memoire Sur les Carmathes de Bahrein et Les Fatımîdes*, Leiden, 1886.

De Goeje, M. J., "La fin de l'Emprire des Carmathes du Bahreyn", *JA.* Tom. V, 1895, s. 12-13.

De Goeje, M. L., *Memoire Sur Les Carmathes De Bahrein Et Las Fatimides*, Leiden 1886.

De Vaux, B. Carra, "Abu Sadi Cannabî ", *İA.*, III, s. 100-101.

Delice, Ali,"Abbâsî İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri" *EAD.*, I, Ankara 1999, s. 37-73.

Della Vida, "Muhtar", *İ.A.*, VI, 513.

Demircl, Mustafa, *Siyah Öfke, Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Ankara 2005.

Duri, Abdulaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, İstanbul 1991.

Ebû Hâtim Er-Râzî (322/934), *A'lâmu'n-Nübüvve*, Thk. S. es-Sâvî-G. Rızâ Avânî, Tahran, 1977.

Ebû Ya'kûb Es-Sicistânî (360/970'ten sonra), *Kitâbu İsbâti'n-Nübûât*, Thk. A. Tâmir, Beyrut, 1982.

Ebu'l Fida, *el-Muhtasar fi Ahbari'l Beşer*, II, Mısır 1907.

Ekinci, Abdullah, "Selçuklular'ın İslâm Dünyasındaki Heterodoks Hareketlerle (İsmâilî-Karmatî) Mücadelesi", *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları*, Sayı 163, İstanbul 2006, s. 203-223.

Ekinci, Abdullah, "Gazneli Devletinin İslâm Dünyası'nın Siyasal ve Sosyal Bütünlüğünü Sağlama Teşebbüsleri", *Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Dergisi*, C. II, Sayı II, Elazığ 2004, s. 29-49.

Ekinci, Abdullah, "Irak-Suriye Bölgesinde Abbâsî-Karmatî Mücadelesi", Harran Ün. İlahiyat Dergisi, C. X, Sayı IV, Şanlıurfa 2002, s. 83–106.

Ekinci, Abdullah, "Orta Doğu Heterodoksisine Dair Düşünceler (Harici, Şii ve Karmati Kavramları)", *Birinci Orta Doğu Semineri (Kavramlar, Kaynaklar ve Metodoji), Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları*, Elazığ 2004,s. 319–327.

Ekinci, Abdullah, "Ortaçağ Ortadoğusu'ndaki Marjinal Hareketlerin (İsmâilî-Karmatî Hareketi'nin) Dönemin İslâm Dünyasına Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları", *Belleten*, TTK Yay., Cilt LXIX, Ağustos 2005.

Ekinci, Abdullah, "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Fikir Akımları (8-10. Yüzyıllar), *Orta-Doğu Araştırmalar Dergisi*, Cilt I, Sayı II, Elazığ 2003, s. 61-77.

Ekinci, Abdullah, "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Heterodoks Akımların Tarihsel Arka Planı", *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları*, Sayı. 141, İstanbul 2005, s. 83-98.

Ekinci, Abdullah, Tolunoğullarının Heterodoks Hareketlerle (İsmâilî-Karmatî) Mücadelesi, *Türk Dünyası Araştırmaları*, cilt 95, s. 205-215.

El-Cenadi, Bahaeddin, *Kitab es-Sülük*, neşr. Hasan Süleymen Muhammed, 1896.

En-Nîsâbûrî, Ahmed b. İbrâhim (V./XI. asrın başları), *İstitâru'l-İmâm*, Nşr. S. Zekkâr, *Ahbâru'l-Karâmıta* içerisinde, Riyad, 1989.

Eş'arî, *Makalatü'l-İslâmiyyün*, Kahire 1950.

Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*., XII, 228-236.

Fığlalı, E. Ruhi, "Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh", *DİA*, I, İstanbul 1988.

Fıscher, A., "Kays", *İA*., VI, s. 476-482.

Galib, Mustafa, *Tarihu'd-Da'veti'l İsma'ilîyye*, Beyrut 1965.

Gâlib, Mustafa, *Hareketü'l-Bâtıniyye fî'l-İslâm*, Beyrut, 1982.

Gazzâlî, *Bâtıniliğin İç Yüzü*, çev. Avni İlhan, Ankara 1993.

Gazalî, *Fedailu'l-Bâtıniyye*, ed. A. Bedevî, Kuveyt, trz.

Geoje, *Les Carmathes Bahraın Et Les Fatımıdes*, Leiden 1905.

Gündüz, Şinasi, *Son Gnostikler*, Ankara 1995.

Hafızullah Emadı, "The End of Taqiyya: Reaffirming the Religious Identity of Ismailis in Shughnan, Badakhshan-Political Iplications for Afganistan", *Middle Eastern Studies*; Jul 1, 34, 3, Academic Research Library, 1998, s. 103-120.

Haig, T. W., "Multan" *İA*., VIII.

Hammâdî, A., " Shayban and the Ismaili State of Multan" *The Great Ismaili Heroes*, ed. A. R. Kanji, Karachi 1973.

Hammâdî, A. " Shayban and the Ismaili State of Multan", *The Great Ismaili Heroes*, ed. A. R.

Hammâdî, A., *The Begininnings of the Ismaili Da'wa in Northern India*" Cairo 1956.

Hammâdî, A., *The Begininnings of the Ismaili Da'wa in Northern India*" Cairo, 1956.

Hasan B. Ali B. İshak Et-Tüsi Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, terc. M. Altay Köymen, Ankara 1976.

Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, İstanbul 1985.

Hasan İbrâhim Hasan, *Tarih el-Düvel el-Fatımiye*, Kahire 1964.

Hodgson, M.G. S., "Dâî", *EI²*., II, 97.

Hodgson, M:G:S:, *The Order of Assassins*, Netherlands 1955.

Hodgson, Marshall G. S., *The Order of Assassins*, Mouton-Co Pres, Netherlands 1955.

Hollister, J. N., *The Shia of India*, London 1953.

Houtsma, M. Th., "Abdullah" *İA*, I, Eskişehir 1997.

Hüseyin B. Hevşeb Mansûr El-Yemen (302/914), *Kitâbu'r-Rüşd ve'l-Hidâye*,, Ed. Kâmil Hüseyin, *Collectanea* içerisinde, Leiden, 1947.

Iwanow, W, *The İsmâilî Tradition Concerning The Rise of The Fatımîds*, Oxford University Press, 1942.

Iwanow, W., "Hoca", *İA*., 5/1, s. 550-52.

Iwanow, W., "İsma'ilîs and Qarmatians", *Journal Royal Asiatic Society*, Bombay Branch, 1940.

Iwanow, W., "Studies İn Early Persia Isma'ilîzm" *The İsmails Society Series*" A-8, Bombay 1955.

Iwanow, W., "Studies İn Early Persian Isma'ilîsm" *The Isma'ilî Society Series*, A-8, Bombay 1955.

Iwanow, W., *The Alleged Founder of İsma'ilîsm*, Bombay 1940.

Iwanow, W., *The Rise of The Fatımîds*, Bombay 1942.

İbn Battuta, Ebu Abdullah Muhammed, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, I, ter. İnceleme ve Notlar, A. Sait Aykut, (Yapı Kredi Yay.) İstanbul 2000.

İbn El-Adim, *Buğyetu'l Taleb fi't-Tarihi'l Halep*, ed; S. Zekkar, Beyrut 1971.

İbn Haldûn, *el-İber*, Bulak, 1967.

İbn Havkal, *Kitab Suretü'l Ard*, ed. J. H. Kramers, Leiden 1938-39.

İbn Manzur, *Lisanü'l- Arab*, Beyrut 1968.

İbnü'n-Nedîm (385/995), *el-Fihrist*, Thk. İbrâhim Ramadan, Beyrut, 1994.

İbnü'n-Nedîm, *el Fihrist*, nşr. Rıza Teceddüd, Tahran 1971.

İbn Tağriberdi, *Nücümü'z-Zahire*, Darü'l Kitab neşr. Trz.

İbn. Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1994.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, ed. Muhammed el-Sabbağ, Beyrut 1977.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, çev. A. Ağırakça, İstanbul 1987.

İdrîsî, İdrîs b. 'İmâduddîn b. Hasan (872/1467), *'Uyûnu'l-Ahbâr*, V, Thk. Mustafa Gâlib, Dâru'l-Endelüs, Beyrut, 1986.

İlhan, Avni, "Batınıyye", *DİA*., II, 191- 192.

İlhan, Avni, *Mehdilik*, İstanbul 1993.

İmadüddin El-İsfahanî, *Zubdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889, terc. Kıvamüddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1953.

K. Hitti, Philip, *Arap Tarihinin Mimarları*, İstanbul 1995.

K. Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. S. Tuğ, İstanbul 1990.

Kadı El-Numan, *Te'vil el-Da'âlim*, ed. M. H. El-A'zamî, Kahire 1967-72.

Kafesoğlu, İbrâhim, *Sultan Melikşah Dönemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

Kanji, Karachi 1973.

Kitâbu'l-Islâh, Thk. H. Minûçehr-M. Muhakkik, Tahran 2004.

Kitâbu'l-İftihâr, Thk. M. Gâlib, 1980.

Köprülü, F., "Artukoğulları" *İA.*, I, s. 617-625.

Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984.

Kuleynî, *el-Usul mine'l-Kâfi*, Tahran 1388.

Küçük, Abdurrahman, *Dönmeler ve Dönmelik Tarihi*, Ötüken yay. İstanbul trz.

Lewis, Bernard, "Bab", *EI*, I, Leiden 1960.

Lewis, Bernard, *The Origins of İsma'ilîsm*, Cambridge 1940.

Macdonalt, D.B., "Mehdi", *İA.*, VII, s. 474.

Madelung, Wilferd, "İsma'iliyye" *EI²*., vol., IV, Leiden 1978.

Madelung, Wilferd, "Das Imamat en der frühen ismailitische Lehre" *Der Islam*, 37, 1967, s. 43-65.

Madelung, Wilfred, "İmamet" *ER.*, XIII, s. 244.

Madelung, Wilfred, "Kaim el-Muhammed", *EI²*, IV, s. 456-457.

Makrizî, *İtti'azü'l-Hunafa*, Kahire 1967.

Massıggon, L. *The Passion of al-Hallaj Mystic and Martyr of Islam*, I, İng terc. Herbert Moson, Princeton University Pres, New Jersey, 1982.

Massignon, L., "İbahi" *İ.A.*. V, İstanbul 1982.

Massignon, L., "Karmatîans", *EI²*, IV, Leiden 1927.

Massignon, L., "Karmatîller" *İA.*, V, İstanbul 1982.

Merçil, Erdoğan -Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset Teşkilat Kültür*, Ankara 1995.

Merçil, Erdoğan, "Ziyariler", *İA.*, XIII, s. 622-624.

Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin b. Ali (346/957), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Beyrut, 1981.

Muhammed Ed-Deylemî (VIII./XIV. asrın başları), *Beyânu Mezâhibi'l-Bâtıniyye ve Butlânihî, Kavâidu 'Akâidi Ali Muhammed* içinde, Thk. R. Strothmann, Riyad, Trz.

Muhammed Hammadî B. Mâlik B. Ebu'l Fedail, *Keşf Esrar El-Bâtıniyye Ve Ahbar El-Karamita (Çev. İsmâil Hatip Erzen, Bâtıniler Ve Karmatîler'in İç Yüzü)*, Ankara 1948.

Nasır-I Hüsrev, *Kitab-ı Sefername*, ed. S. Zekkar, Beyrut, 1986.

Nasr, Seyyid Hassân, *Ideals and Dealities of Islam*, London 1966.

Nevbahtî, *Firaku'ş Şîa*, İstanbul 1931.

Nizâmülmülk, *Siyasetname*, Haz. Mehmet Şerif Çavdaroğlu, (İ. Ü. Hukuk Fak. Yay.), İstanbul, s. 219-235.

Nuveyrî, Ahmed b. Abdilvehhâb (733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Thk. M. Câbir el-Hînî, Kâhire 1984.

Öz, Mustafa- Muhammed eş-Şek'a, "İsma'ilîyye" *DİA*, XXIII.

Öz, Mustafa, "Dâî", *DİA*, VIII, 420.

Öz, Mustafa, Nizarî İsma'ili Mezhebinde Ağa Hanlar Dönemi, *M.Ü. Sos. Bil. Ens. Yayınlan-mamış Doktora Tezi*, İstanbul 1986.

Özaydın, Abdulkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, (498-511/1105-1118) Ankara 1980.

Poonawala, İsmâil K. "Qaramatah" *Encelopedia of Religion*, XII, Newyork, 1987.

Rayyis, Ziyauddin, *İslâmda Siyasî Düşünce Tarihi*, çev. Ahmet Şenkaya, İbrâhim Sanmış, İstanbul 1990.

Sadreddin El-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. Lügal, Ankara 1943.

Sami Nalb Maharem, *The Doctrine of the Isma'ilîzm*, London 1972.

Sarıkçıoğlu, Ekrem, *"Mecûsî Dininde Mehdi İnancı" A.Ü.İ.F.D.*, S. VII, İstanbul 1986, s. 1-7.

Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Dinlerde Mehdi inancı ve Tasavvurları*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1976.

Sevim, Ali, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi" *Belleten*, XXIV.

Sevim, *Ali, Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990.

Sırma, İhsan Süreyya, "Yemen", *İA*., XIII.

Stern, S. M., " Ismaili Propaganda and Fatimid Rule in Sind", *IC*, XXIII, 1949.

Stern, S. M., "Abdullah Meymûn", *EI²*., I.

Strothmann, R. , *"Ziyadiler" İA*, XIII, s. 618-619.

Süheyl Zekkâr, *Ahbâru'l-Karâmıta*, Riyad, 1989.

Sümer, Faruk, "Döğerler'e dâîr", *TM*., X, 1958, s. 141-142.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, İstanbul 1963.

Şehristânî, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmet, el-Milel ve'n-Nihal.

Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1934.

Şerafeddin, Mehmed,"Karamita ve Sinan Reşididdin", *DİFM*, İstanbul 1928, s. 26-80.

Şeşen, Ramazan, *Selâhaddîn Eyyubî ve Devlet*, İstanbul 1987.

T. H., "Hüccet", *İ.A.*, 5/1, s. 575.

Taberi, *Tarih-i Taberi*, çev. M. Faruk Gürtüm, İstanbul 1989.

Taberî, *Tarihu'l Ümem ve'l-Mülük*, III, Leiden 1979-1981.

Taha Ahmed Şeref, *Ubeydullah el-Mehdî*, Kahire 1947.

Turan, Osman, *Selçuklular V İslâmiyet*, İstanbul 1971.

Üzüm, İlyas, "Hüccet", *DİA*., XVIII, İstanbul 1998.

Van Arendork,, "Keysaniyye", *İA*., V, s. 664-665.

Walker, P. , *Early Philosophical Shiism*, Cambridge, 1993.

Watt, Montgomery, *Islamic Philosophy And Theology*, At the Unıversıty Edınburgh.
Watt, Montgomery, *Müslüman Aydın*, çev. Hanifi Özcan, İzmir 1989.
Yakubî, *Tarih*, Beyrut trz.
Yazarı Meçhul, *Ahbaru'd-Devleti'l-Abbâsîye*, nşr. Abdülaziz ed-Düri, Beyrut 1971.
Yazıcı, Tahsin, "Deylem", *DİA*, IX, s. 264.
Yurdagüner, Metin, "*Bab*",*DİA*, II, 309.
Zettersteen K. V., "Muktedir", *İA*, VIII, s. 575.